

BHARTRHARI'S

VAKYAPADĪYA

WITH GUJARATI TRANSLATION AND NOTES

L. D. SERIES 98

GENERAL EDITORS

DAISUKI MALVANIA

NAGIN J. SHAH

TRANSLATION AND NOTES BY

J. M. SHUKLA

Printed by
K. Bhikhilal Bhavsar
Swaminarayan Mudran Mandir
Nava Vada
Ahmedabad.

and

Published by
Nagla J. Shah
Acting Director
L. D. Institute of Indology
Ahmedabad-380 009

FIRST EDITION

February 1984

Published with the financial assistance of the Government of Gujarat.

PRICE RUPEES 59 50

महावैयाकरणभर्तृहरिविरचितं

वाक्यपदीयं

गुर्जरभाषानुवादटिप्पणसहितम्

Sa 4 Ya
BHIN 1511 U
56481

अनुबास-टिप्पणकार
जयदेवभाई मो गुल

प्रकाशक

सत्यभाई दत्तपगभाई भारतीय संस्कृति विद्यामन्दिर अहमदाबाद ९

માસ્તાવિક

મહાવૈયાકરણુ ભાર્ગવરિના 'વાક્યપદીય' અથને ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પ્રકાશિત કરતાં લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરે આનંદ અનુભવે છે. પ્રસ્તુત અથમાં વ્યાકરણના તત્ત્વજ્ઞાનની વિશદ મીમાંસા છે. આને પરિણામે ભારતીય દર્શનની વિવિધ શાખાઓના સંસ્કૃત અથોર્માં ભાર્ગવરિના મતની નોંધ લેવામાં આવી છે, એટલું જ નહિ પણ તેની સમીક્ષા પણ કરવામાં આવી છે. આથી દર્શનક્ષેત્રમાં 'વાક્યપદીય'નું મહત્ત્વ સ્થિત થાય છે.

આવા મહત્ત્વના અથનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રાપ્તપક ઓ જ્યદેવભાઈ શુક્લે કરી આપ્યો છે, તે ખદલ કુ તેમનો આભાર માનું છું. ગુજરાતમાં 'વાક્યપદીય'ના વિશિષ્ટ અભ્યાસી અને સંશોધક તરીકે તેમની ખ્યાતિ છે તેઓ વ્યાકરણશાસ્ત્રના વિદ્વાન છે. તેમણે તેમના આ વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો લાલ ગુજરાતના દર્શનપ્રેમી અભ્યાસીઓને આ અનુવાદ દ્વારા આપવાનું સ્વોકાર્પું એ ખરેખર જ્ઞાનદાન છે. તેમણે લખેલ ટિપ્પણી અને પ્રસ્તાવના તેમની વિદ્વત્તાની સાક્ષી પૂરે છે.

આ કૃતિના પ્રકાશનમાં આર્થિક સહાય કરવા ખદલ ગુજરાત સરકારનો આભાર માનું છું. ગુજરાત રાજ્યના લાપાગિયામક શ્રી નારાયણભાઈ વ્યાસ અને ગુજરાત અકાદમીના મહામાત્ર શ્રી કમલુ માણિક સાહેબ આ બંનેએ આ પ્રાપ્તમાં રસ લઈ સહકાર આપ્યો છે, તે ખદલ તેમનો પણ આભાર માનું છું.

લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરે

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

૧૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૭

નમોન છ રાહ

કાર્યકારી અધ્યક્ષ

પુરોવચન

મહાવૈભાવરણુ ભર્તૃહરિના 'વાક્યપદીપ'ને, તેની મૂળકારિકાઓ, મુજરાતી અનુવાદ અને વ્યાખ્યાન સાથે, અભ્યાસીઓ સમક્ષ રજૂ કરતા આનંદ અનુભવું છું.

પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિ પછી, વ્યાકરણના ચારેય તેમજ દાર્શનિક વાક્યમયમાં, ભર્તૃહરિનું અનન્ય ગૌરવ છે. ભારતીય દર્શનની વૈદિક કે અવૈદિક પરંપરામાં એવો કોઈ મહત્ત્વનો લેખક નથી જેણે ભર્તૃહરિના મતોનો તેમના ખડન માટે કે રવાણિપ્રાપ્તિ માટે સીધો કે આડકતરે ઉદ્દેશ્ય કર્યો ન હોય. દિગ્માત્ર, ભવ્ય, ધર્મકીર્તિ, શાન્તરક્ષિત અને ધર્મોત્તર જેવા ગૌરવ નૈવાયિકો, મન્નવાદીથી પ્રભાવદ્ર સુધીના જૈન દાર્શનિકો, જ્યન્ત જેવા નૈવાયિકો, કુમારિય અને પ્રભાકર જેવા મીમંસકો, ઉત્પલથી અભિનવ સુધીના શૈવપરંપરાના લેખકો અને આનંદવર્ધનથી મમ્મટ સુધીના આલંકારિકોના પ્રથમ ભર્તૃહરિના વચનોથી સુમંડિત કે વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણદર્શનને તો ભર્તૃહરિ વિના ચાલે તેમ નથી.

કારિકાઓનો પ્રસ્તુત અનુવાદ શબ્દશ નહિ, પરંતુ વ્યાખ્યાનાત્મક છે. ભર્તૃહરિના વિચારને સ્પષ્ટ કરવાનું તેનું ખ્યેય કોઈ પૂરક શબ્દો ઉમેરવાનું મેં આવશ્યક માન્યું છે.

ટિપ્પણોમાં તે તે કારિકાના વિચારને વિશદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જરૂર પડે ત્યાં હરિવિચારના નિમગ્ધનરૂપ મુનિત્રયના વચનોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. છતાં અનુવાદ અને ટિપ્પણોમાં વિદ્વાન અભ્યાસીઓને દક્ષિણે જાણ્યા તો તેમને મુન્તવ્ય ગણવા વિનંતી છે, કારણ કે, કારિકાકારિકાઓ અનેક સ્થળે દુર્ગોંધ છે અને તેમના ઉપરની પ્રાચીન દીગાઓ કારિકાવિચારની હંમેશા સ્પષ્ટતા કરતી નથી.

અનુવાદ અને ટિપ્પણોમાં મુનિત્રયના વચનો, વાક્યપદીપની યથાપ્રાપ્ત વૃત્તિ તથા પુણ્યરાજ અને હેલ શબ્દની દીકાઓને સર્વત્ર અને અર્વાચીન દીગાઓમાં ૫ રમુનાય શાસ્ત્રીની અમ્યાકર્ત્રી દીકાને કેટલેક સ્થળે આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

આ પુસ્તકમાંના કારિકાપાઠ માટે ગ્રોફે વિશ્લેષેન રાહિના જર્મન સંપાદનનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. આ અંગે ગ્રોફે રાહિનો અત્યંત આભારી છું.

પ્રસ્તાવનામાં વાક્યપદીપના મૂલપાઠ, કારિકાઓની ક્રમબદ્ધતા, વાક્યપદીપના દીકા કારો, ભર્તૃહરિની અન્ય રચનાઓ, વાક્યપદીપના વિષયોનું ઐતિહાસિક અને તૌલનિક દૃષ્ટિએ મૂલ્યાંકન અને મુનિત્રયના તથા અન્ય દાર્શનિકોના સિદ્ધાંતો સાથે તેના વિચારોની સંજ્ઞિત સંબંધોની ચર્ચા, અન્યવિસ્તારભાવથી રજૂ થઈ શકી નથી તે અંગે દિવંગત મુ. એક સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે તેમને રજૂ કરવાનું વિચાર્યું છે.

આ પુસ્તકનો પ્રગટનની વ્યવસ્થા કરવા માટે, તેના મુદ્દલ દરમ્યાન સતત કાળજી-પૂર્વકની દેખરેખ માટે અને પ્રુફવાચન દરમ્યાન અનેક ઉપયોગી સૂચનો કરવા માટે મું. પ્રોફે. દલમુખભાઈ માલવણિયા અને ડૉ. નર્મીનશાઈ શાહનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. મિત્રવર્ગ ડૉ. સોલોમનબેનનો તેમજે કરેલા ચદરવનો સૂચનો અંગે આભારી છું.

મારા સમગ્ર લેખનકાર્ય દરમ્યાન પ્રસન્નતાપૂર્વક અનુકૂળ થવા માટે મારા પત્ની વસુમતીનો આભાર માનું છું.

પૂજ્ય શુરવર્ધ રવ. અમ્પંકર સાહેબ અને આલશુર રવ. પિતાશ્રીની પાવનસ્મૃતિને વંદન કરીને અબ્બાસીઓ સમક્ષ આ મંથ રજૂ કરું છું

મંગળવાર, વસંતપંચમી

૯૪૬દેવભાઈ મે. શુક્લ

૭-૨-૧૯૮૪

વિષયાનુક્રમ

પ્રથમ કાંડ

વિષય

કારિકાસંખ્યા

૧	શબ્દતત્ત્વનું સ્વરૂપ	૧
૨	અભિન્ન શબ્દતત્ત્વનો ભેદરૂપે વ્યવહાર	૨-૪
૩	શબ્દતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો ઉપાય વેદ છે	૫
૪	વેદના માહત્ત્વનું કથન: વેદમાંથી પ્રાપ્ત થતી રમૂતિઓ, દર્શનભેદો, પ્રભુવસામ્ય અને વિષાભેદો	૬ ૭-૧૦
૫	વ્યાકરણ ગૌરવ	૧૧-૧૨
૬	શબ્દાર્થસંબંધનિર્ણય	૨૩
૭	આઠ પ્રકારની શાસ્ત્રવ્યવસ્થા	૨૪-૨૬
૮	સાધુ અને અસાધુ શબ્દો	૨૭
૯	વ્યવસ્થાનિર્ણય	૨૮
૧૦	શાસ્ત્રત્વવિષયક વ્યાકરણરમૂતિ	૨૯
૧૧	તર્કથી ધર્મ નિષ્પ્રયોજન બનતો નથી; અપિચ્છેતુ' જ્ઞાન પણ આગમને અર્ધીન છે	૩૦
૧૨	ધર્મમાર્ગોનો તર્ક વડે ખાધ થતો નથી	૩૧
૧૩	પદાર્થની શક્તિઓ અનુમાનગમ્ય નથી	૩૨-૩૪
૧૪	અભ્યાસજ્ઞાન	૩૫
૧૫	વિશિષ્ટ કર્મોને આધારે સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ	૩૬
૧૬	જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી જુદું નથી; તેમને અનુસરનારનાં વચનોને તર્કની મદદથી દૂર કરી ન શકાય	૩૭-૩૯
૧૭	સામાન્ય વ્યક્તિને યાચનું કષ્ટ પ્રયોજન નથી (તે શિષ્યોને અનુસરે છે)	૪૦
૧૮	અનુમાનની નિષ્ફળતા	૪૧-૪૨
૧૯	વેદ અને રમૂતિઓને આધારે વ્યાકરણવ્યવસ્થા	૪૩
૨૦	બે પ્રકારના ઉપાદાનશબ્દો	૪૪
૨૧	અવિભક્ત શબ્દની ઉત્પત્તિ	૪૫
૨૨	શબ્દોનો ભેદાભેદવિભાગ	૪૬
૨૩	બુદ્ધિરમ્ય શબ્દનું આર્થપ્રકાશકત્વ અને તે અંગે પ્રક્રિયા	૪૭-૪૮
૨૪	શબ્દમા ક્રમનો અને ભેદનો નિર્ણય	૪૯
૨૫	સ્ફોટ અને નાદ વચ્ચે સમ્યક; અનેક ઉદાહરણો	૫૦-૫૫
૨૬	શબ્દોની પ્રાજ્ઞાત્વરૂપ અને માહત્ત્વરૂપ શક્તિઓ	૫૬

વિષય

કારિકાસંખ્યા

૨૭ અમૂલીય શબ્દ, તેનું સ્વરૂપગ્રંથણ	૫૭-૫૮
૨૮ શક્તિભેદનું રૂપ	૫૯
૨૯ વૃદ્ધિશબ્દનાં દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સૂત્રપ્રાપ્ત અને પ્રયોગપ્રાપ્ત શબ્દની ચર્ચા	૬૦-૬૧
૩૦ ઉચ્ચરિત શબ્દ	૬૦-૬૩
૩૧ ઉપમાન અને ઉપમેયનું વિદ્યારૂપ	૬૪-૬૬
૩૨ સંતાપશબ્દો અને સંસીશબ્દો	૬૭-૭૦
૩૩ શબ્દ અંગે મતાન્તર	૭૧
૩૪ વર્ણો અને પદો	૭૨-૭૫
૩૫ રજોદર્શી વૃત્તિભેદો	૭૬
૩૬ પ્રાકૃત ધ્વનિનો કાલ	૭૭
૩૭ પ્રાકૃત ધ્વનિ અને વૈકૃત ધ્વનિ	૭૮-૮૬
૩૮ ધ્વનિઓ વડે શબ્દની અભિવ્યક્તિ અને તેને અંગે ત્રણ મતો	૮૦-૮૨
૩૯ અન્ય ત્રણ મતો અને ઉદાહરણો	૮૩-૮૫
૪૦ છુદ્ધિમાં શબ્દનું મૂલ્ય	૮૬-૮૭
૪૧ જ્ઞાન, વાક્ય અને જ્ઞેય	૮૮-૮૯
૪૨ શબ્દોનું જ્ઞાન વાક્યજ્ઞાન માટે ઉપયોગી	૯૦
૪૩ ભાગવાળા શબ્દો દ્વારા નિર્ભાગ વાક્યનું જ્ઞાન	૯૧-૯૫
૪૪ ભૂતિરજોદ	૯૬-૯૭
૪૫ રજોદર્શી અંગે અન્ય મતને ઉત્તર	૯૮-૧૦૪
૪૬ કાર્યપદ્ધતિમાં ધ્વનિ અને રજોદર્શી સ્વરૂપ અને પ્રક્રિયા	૧૦૫-૧૦૬
૪૭ અનિવચ્યશબ્દવાદીઓના મતાન્તરો અને પ્રક્રિયા	૧૧૦-૧૨૧
૪૮ ઉપાદય શબ્દનાં ઉપાદાન કારણો અને પ્રક્રિયા; વાયુ પરમાણુઓ અને ઝીંકની શબ્દરૂપતા	૧૧૦-૧૨૧
૪૯ વિધનું નિવચન, બધા અર્થપ્રકારો, સમગ્ર સંસાર અને પ્રભવપ્રાપ્તિનું સ્વરૂપ શબ્દને આધારે છે	૧૨૨-૧૨૮
૫૦ કાર્યોના બધા પ્રકારો, બધું જ્ઞાન, શબ્દને આધારે છે	૧૨૯-૧૩૧
૫૧ જ્ઞાન સાથે રહેલી વાક્યરૂપતાના ઉચ્છેદમાં જ્ઞાનનો પણ ઉચ્છેદ થાય છે; તે વિદ્યાઓ, શિલ્પો અને કલાઓનો આધાર છે	૧૩૨-૧૩૩
૫૨ સંસારીઓની સંજ્ઞા, સર્વજ્ઞ જ્યૈષ્ઠ્ય, બધી વિદ્યાઓ, જ દ્વારો, જ અધિષ્ઠાનો, જ પ્રતિભાઓ અને જ નિત્યતાઓના આધારરૂપે વાક્ય છે	૧૩૪-૧૩૯
૫૩ સર્વેશ્વર એવો ભોક્તા વાણીને આધારે પ્રજ્ઞત થાય છે. વાણી વડે જ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે	૧૪૦-૧૪૧
૫૪ અત્યંતાભાવવાળા પદાર્થો માટે પણ શબ્દ ઉપયોગી	૧૪૨
૫૫ શબ્દત્રયપદ સાથે ઐક્ય ઈષ્ટ છે	૧૪૩
૫૬ શબ્દસંસ્કારના જ્ઞાતાને શબ્દજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને તેની પ્રક્રિયા	૧૪૪-૧૪૭
૫૭ આગમો પૌરુષોષ અને વિનાશી છે, વેદ અવિનાશી છે	૧૪૮

૫૮	શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત ધર્મનું લોકો દ્વારા અનુસરણ; ધર્મનું મૂળ શ્રુતિ છે	૧૫૦
૫૯	વેદશાસ્ત્રનો અવિરોધી તર્ક અદ્યતનીઓ માટે ઉપયોગી; આ તર્કનાં ઉદાહરણો	૧૫૧-૧૫૩
૬૦	આગમવચનોને નિષ્ફળ ગનાવતો તર્ક અનુપયોગી	૧૫૪
૬૧	સાધુ શબ્દોનો પ્રયોગ જ આવરણ	૧૫૫-૧૫૭
૬૨	સાધુ શબ્દનું જ્ઞાન વ્યાકરણસ્મૃતિનો વિપ્લવ છે	૧૫૮
૬૩	તથા પ્રકારની વાણીનું ઉત્તમ રચન વ્યાકરણ છે	૧૫૯
૬૪	તથા પ્રકારની વાણી	૧૬૦-૧૭૦
૬૫	પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગ દ્વારા વ્યાકરણની રચના	૧૭૧
૬૬	શિષ્ટો દ્વારા વ્યાકરણસ્મૃતિની રચના	૧૭૨-૧૭૩
૬૭	વાણીની અશુદ્ધિઓ માટે વ્યાકરણ ઉપયોગી	૧૭૪
૬૮	અપભ્રંશ શબ્દો અને તેમનું વાચક્રવ	૧૭૫-૧૮૩

દ્વિતીય કાંડ

૧	વાક્ય અંગે આઠ મતો	૧-૨
૨	વાર્તિકકારનાં મતમાં વાક્યનું લક્ષણ	૩
૩	મીમાંસક મતમાં વાક્યનું લક્ષણ	૪
૪	વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં વાક્યનું લક્ષણ	૫-૬
૫	અર્ષક વાક્ય અને વાક્યાર્થ	૭-૧૪
૬	મીમાંસકોનાં ખંડ પદોનો વિરોધ	૧૫-૧૭
૭	એક અને અનવયવ શબ્દ વાક્ય છે	૧૯
૮	સંધાતવર્તિની ભતિ વાક્ય છે	૨૦-૨૧
૯	અક્રમ વાક્ય સક્રમ હોય તેમ સમજાવ છે	૨૨-૨૭
૧૦	‘પદસમૂહ વાક્ય છે’ એવા મતનું ખંડન	૨૮-૨૯
૧૧	સુદ્યયનુસંહાર એટલે વાક્ય	૩૦-૩૩
૧૨	વાક્ય અંગે પદવાદીનો મત	૩૪-૪૦
૧૩	પદસંવાદ એટલે વાક્ય	૪૧-૪૮
૧૪	ઉપરના મતોનું પુનઃકથન	૪૯-૫૫
૧૫	એક અનવયવ શબ્દ વાક્ય છે	૫૬
૧૬	પદવાદીનો મત અને તેમાં રહેલા દોષો	૫૭-૬૩
૧૭	પદવાદીના મતનો સ્વીકાર ન થવાથી પ્રાપ્ત થતા દોષો	૬૪-૭૬
૧૮	પદને અર્થનું વાચક માનવામાં ન આવે તો પદ ઉપર આધાર રાખનારા ન્યારો નિષ્પન્ન અને છે	૭૭-૮૭

૨૧	પ્રત્યાયક અને પ્રત્યાય અંગે એકત્વ અને બેદ	૯૮-૧૧૨
૨૨	પ્રયોજન એ વાક્યાર્થ છે એવા મતનું ખંડન	૧૧૩-૧૧૫
૨૩	વાક્યના અર્થો અંગે વિકલ્પમતોની શક્યતા	૧૧૬
૨૪	વાક્યાર્થજ્ઞાન માટે પ્રતિકાનો ઉન્મેષ કારણભૂત છે	૧૧૭-૧૧૮
૨૫	અપોદાનકરપનાયો પદવિભાગ સમજવામાં આવતાં પદોના અર્થ અંગે ભાર મતો	૧૧૯-૧૪૨
૨૬	પ્રતિકાસ્વરૂપ	૧૪૩-૧૫૨
૨૭	પદાર્થવિચાર	૧૫૩-૧૬૩
૨૮	પદનાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય અંગે વિચાર	૧૬૪-૧૬૯
૨૯	જુદાં જુદાં અન્વાખ્યાનો	૧૭૦-૧૭૫
૩૦	ઉચ્ચારણભેદ પ્રમાણે ચજ્ઞના ભેદભેદ	૧૭૬-૧૭૯
૩૧	ધાતુઓ અને ઉપસર્ગોનો સંજ્ઞા	૧૮૦-૧૮૭
૩૨	ઉપસર્ગોનું વાચકત્વ અથવા ઘોતકત્વ અથવા સહકારીપણું; નિપાતોનું વાચકત્વ અથવા ઘોતકત્વ	૧૮૮-૧૯૧ ૧૯૨-૧૯૬
૩૩	કર્મપ્રવચનધનું સ્વરૂપ	૧૯૭-૨૦૪
૩૪	અખંડવાક્યપદ	૨૦૫-૨૨૦
૩૫	દ્વંદ્વ સમાસમાં અને નનૂ સમાસમાં અખંડ સંધાતાર્થ	૨૨૧-૨૨૮
૩૬	પદ અને પદાર્થબવહાર કાર્યપત્રિકા છે	૨૨૯-૨૩૨
૩૭	પ્રતિપાભેદ વડે અવિદ્યનું વર્ણન	૨૩૩-૨૩૮
૩૮	પદવાહીનું ખંડન	૨૩૯-૨૪૯
૩૯	પદાર્થની ગોણમુખ્યતા	૨૫૦-૨૮૬
૪૦	પદાર્થમાં સત્યાસત્યવિચાર	૨૮૭-૩૦૧
૪૧	ગૌબ્ધાવ અને મૃગશાય	૩૦૨-૩૧૩
૪૨	ચજ્ઞોના અર્થોનાં નિર્બોધક કારણો	૩૧૪-૩૧૮
૪૩	અખંડ વાક્યાર્થનું સાપત્ત	૩૧૯-૩૨૪
૪૪	શબ્દાર્થના સ્વરૂપનો વાક્યાર્થ ઉપર આધાર	૩૨૫-૩૩૫
૪૫	મીમાંસક મતમાં શ્રુતાધીપતિ અને તેનું ખંડન	૩૩૬-૩૪૬
૪૬	ઉત્સર્ગ અને અપવાદ, વૈદિક ઉદાહરણો	૩૪૭-૩૫૩
૪૭	સંજ્ઞાશબ્દો	૩૫૪-૩૭૪
૪૮	વાક્યપરિચ્છેદમાં, સમુદાયમાં અને પ્રમેદમાં	૩૭૫-૩૯૭
૪૯	અખંડ વાક્યાર્થરૂપ અર્થોત્તમા	૩૯૮-૪૧૧
૫૦	વાક્યાર્થ અંગે અત્યાનંતર	૪૧૫-૪૪૦
૫૧	અનવચીનતાનું અખંડાર્થત્વ	૪૪૧-૪૬૧
૫૨	ક્રિયાભેદોમાં પણ અખંડાર્થત્વ	૪૬૨-૪૬૭
૫૩	ક્રમ અને સીમાવદ	૪૬૮

વિષય

કારિકાસંખ્યા

૫૪ બેદરહિત અને સમુદાયરૂપ અર્થ	૪૬૯-૪૭૨
૫૫ બે અર્થોમાં રહેલાં વાક્યો	૪૭૩
૫૬ શક્તિબેદ પ્રમાણે વાક્યના વિભાગ	૪૭૪-૪૮૦
૫૭ બાકરણ આગમની પરંપરા	૪૮૧-૪૮૮
૫૮ આગમનું એકાન્ત સારૂથ	૪૮૯-૪૯૦

તૃતીય કાંડ

જાતિસમુદેશ

૧ પદવિભાગ	૧
૨ બધા શબ્દોના જાતિ અને દ્રવ્ય એવા બે અર્થો	૨
૩ જાતિપદમાં વૈદિક ઉદાહરણો	૩-૫
૪ શબ્દજાતિ અને અર્થજાતિ	૬-૧૪
૫ સામાન્ય	૧૫
૬ અવયવો અને અવયવો	૧૬-૧૮
■ અનુપ્રવૃત્તિરૂપ જ્ઞાન એટલે જાતિ	૧૯
૮ જાતિકલ્પનાની આવશ્યકતા	૨૦-૩૨
૯ મહાસત્તારૂપ જાતિ; પ્રકૃતિશબ્દો જાતિરૂપ અર્થ દર્શાવે છે.	૩૩-૪૬
૧૦ લક્ષણા રૂપી શબ્દસંસ્કાર	૫૦
૧૧ જાતિ અને સંખ્યા; વૈદિક ઉદાહરણો અને મતાન્તરો	૫૧-૭૧
૧૨ દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને જાતિ; વૈદિક ઉદાહરણો	૭૨-૮૫
૧૩ સમુદાયાર્થ	૮૬-૯૫
૧૪ એકબુદ્ધિવિષયક સામાન્ય જ્ઞાન અને જાતિ	૧૦૦-૧૧૦

દ્રવ્યસમુદેશ

૧ દ્રવ્યતા પદોર્થો, દર્શનબેદો	૧
૨ અસત્ય આકારો અને સત્ય દ્રવ્ય	૨-૬
૩ તત્ત્વ અને અતત્ત્વ	૭-૧૮

સંબંધસમુદેશ

૧ જ્ઞાન, બાહ્ય અર્થ અને શબ્દરૂપ	૧-૨
૨ પછી વિભક્તિ વડે વાચ્ય શબ્દાર્થ	૩-૪
૩ સંબંધ, સંયોગ, સમાવેશ	૫-૧૬
૪ શબ્દો અને અર્થો વચ્ચે સંયોગ કે સમાવેશ હોય છે એ મતનું ખંડન	૧૭-૩૧
૫ યોગ્યતા અને કાર્યકારણભાવ	૩૨-૩૮
૬ ઔપચારિકી સત્તા	૩૯-૫૧
૭ સંબંધ અંગે મતાન્તર	૫૨-૬૦

૮ ભાવ અને અભાવ; અભાવનું ખંડન	૬૧-૭૧
૯ આગમપ્રમાણ	૭૨
૧૦ વૈયથિક મતમાં અભાવ	૭૩-૮૧
૧૧ ભાવરૂપ નિત્ય શક્તિ	૮૨-૮૮

ભૂયોદયસમુદેશ

૧ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગ	૧-૨
૨ દ્રવ્યનું વ્યાકરણસાત્વીય લક્ષણ	૩

ગુણસમુદેશ

૧ ગુણનું લક્ષણ, ગુણનું અભિધાન	૧-૯
-------------------------------	-----

દ્રિકસમુદેશ

૧ દ્રિકનો ઉદ્દેશ્ય અને લક્ષણ	૧-૪
૨ બધી બધવરૂપા દ્રિકને વ્યાખ્યાયિત; દિગ્બેદો	૫-૨૩
૩ અનેકત્વ કલ્પનાનું મિથ્યાત્વ	૨૪-૨૮

સાધનસમુદેશ

૧ સાધનનું લક્ષણ; વ્યાખ્યાન	૧-૬
૨ સાધ્યસાધનબ્યવસ્થા	૭-૧૭
૩ કર્તા, કરણ, હેતુ; પદાર્થોમાં રહેલી વિશિષ્ટ શક્તિ તે કારક	૧૮-૪૫
૪ કર્મ, તેના વિભાગ; સકર્મકર્તૃત્વ, કર્મકર્તૃત્વ, કર્મરમભાવસ્ત્વ	૪૬-૮૯
૫ કરણ; કર્તા અને કરણ	૯૦-૧૦૦
૬ કર્તા, તેનું સ્વાતંત્ર્ય	૧૦૧-૧૨૧
■ પ્રયોગ્ય કર્તા	૧૨૨-૧૨૮
૮ સંપ્રદાન	૧૨૯-૧૩૫
■ અપાદાન, અપાધ	૧૩૬-૧૩૭
૧૦ અધિકરણ	૧૪૮-૧૫૫
૧૧ શેષ સંબંધ	૧૫૬-૧૬૨
૧૨ સંબોધન	૧૬૩-૧૬૪
૧૩ વિરુદ્ધિતનો દ્રવ્ય સાથે સંબંધ	૧૬૫-૧૬૭

ક્રિયાસમુદેશ

૧ ક્રિયાનું લક્ષણ; ક્રિયાનું સ્વરૂપ; ક્રિયારૂપ વ્યવહાર	૧-૨૦
૨ ક્રિયા અંગે મતાનુવાદ; ક્રિયાભૂતિ	૨૧-૨૫
■ બાહ્યવિકારો	૨૬-૩૪

(વચન)

કારિકાસંખ્યા

- ૪ નિત્યપ્રવૃત્તિ એટલે ક્રિયા; મતાન્તર ૩૫-૪૧
 ૫ ક્રિયા અને સંખ્યા, ક્રિયા અને સાધન, ક્રિયા અને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પ્રાપ્ત થતી પ્રક્રિયા ૪૨-૬૪

કાલસમુદ્દેશ

- ૧ વૈશેષિક મતમાં કાલનું લક્ષણ ૧
 ૨ સર્વ વ્યવહારિની આધાર રૂપે કાલ ૨-૩૬
 ૩ કાલવિભાજ; કાલને કારણે કમપ્રાપ્તિ; વર્તમાન કાલ ૩૭-૬૧
 ૪ કાલનું એકત્વ ૬૨-૮૪
 ૫ વર્તમાન કાલનો નિષેધ ૮૫-૮૮
 ૬ આ મતનું ખંડન ૮૯-૯૨
 ૭ કવિધ્વકાલ ૯૩-૯૮
 ૮ ભૂતકાલ, કવિધ્વત્પ્રત્યે તેનું વિનય ૯૯-૧૧૪

પુરુષસમુદ્દેશ

- પુરુષ શબ્દનું લક્ષણ; તથા પુરુષો; પ્રક્રિયા ૧-૯

સંખ્યાસમુદ્દેશ

- ૧ વ્યવહારમાં ભેદભેદ માટે સંખ્યાનો આધાર ૧-૫
 ૨ વૈશેષિક મતમાં સંખ્યા ૬-૧૮
 ૩ વિશતિ વગેરે સંખ્યાઓ ૧૯-૩૨

ઉપગ્રહસમુદ્દેશ

- ૧ ઉપગ્રહનું લક્ષણ ૧-૪
 ૨ ઉપગ્રહ અને મતાન્તર ૫-૬
 ૩ ઉપગ્રહ અને શાસ્ત્રનિષ્ઠ પ્રક્રિયા; લૌકિક ઉદાહરણ ૮-૭-૨૭

લિંગસમુદ્દેશ

- ૧ લિંગ અને લોકપ્રચલિત મતો ૧-૩
 ૨ તથા પ્રકારની ભૂતિઓ, લિંગભેદ ૪-૧૨
 ૩ અપિર્ણાવ, તિરોભાવ અને રિચિત ૧૩-૨૮
 ૪ લિંગ અને વ્યવહારનું પ્રામાણ્ય ૨૯
 ૫ શબ્દસંસ્કાર રૂપે લિંગ ૩૦-૩૧

વૃત્તિસમૂહૃત

૧	સમાનાધિકરણ તદ્વિતવૃત્તિ	૧-૨૭
૨	દ્વૈતકરોપ વૃત્તિ	૨૮-૩૬
૩	વૃત્તિ અને વાક્ય	૩૬-૬૯
૪	અભેદકલ્પ સંખ્યા	૧૦૦-૧૩૩
૫	વિશેષણમા યાજાતે (૧ ૨ ૫૨) સૂત્રવિચાર અને તેનું પ્રત્યાખ્યાન	૧૩૪-૧૫૮
૬	નનુ સમાસ વગેરે અંગે હટવેળ	૧૫૯
૭	પ્રત્યયવાચક શબ્દોનાં લિંગ અને વચન	૧૬૦-૧૬૮
૮	સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનાં લિંગ અને વચન	૧૬૯-૧૮૦
૯	દ્વન્દ્વમા લિંગ અને વચન	૧૮૧-૨૧૦
૧૦	પદ્મસીદ્ધિ સમાસમાં લિંગ અને વચન	૨૧૧-૨૪૮
૧૧	નનુ સમાસ	૨૪૯-૩૧૬
૧૨	જાતિ અને દ્રવ્યના સહભૂતા લિંગ અને વચન	૩૧૭-૩૫૯
૧૩	માનની વ્યાખ્યા	૩૬૦
૧૪	ઉપમાનની વ્યાખ્યા	૩૬૧
૧૫	ઉપમાન સમાસ	૩૬૨-૪૨૮
૧૬	વપમિત ક્ષાત્રાદિમિ સામાન્યાશ્રયોગે । (૨.૧.૫૬) સૂત્રવિચાર	૪૨૯-૪૩૩
૧૭	તેન હુલ્લય ત્રિયા વેદ્યતિ. । (૫ ૧ ૧૧૫) સૂત્રવિચાર	૪૩૪-૫૨૪
૧૮	તત્ર તલ્લેચ । (૫ ૧.૧૧૬) સૂત્રવિચાર	૫૨૫-૫૫૧
૧૯	તદર્હમ્ । (૫.૧-૧૧૭) સૂત્રવિચાર	૫૫૨-૫૭૮
૨૦	હરતર્ગાજ્ઞાનદતિ ધાત્વર્થે । (૫ ૧ ૧૧૮) સૂત્રવિચાર	૫૭૯-૫૯૦
૨૧	ઉપમાનોપમેપલાવમાં બિહવિચાર	૫૯૧-૫૯૩
૨૨	ઉપમાનોપમેપલાવમા વાચકલ્પવિચાર	૫૯૪-૬૦૧
૨૩	સમસ્ત ઉપમાન અને બિન્ન ઉપમેયો વિશે વિચાર	૬૦૨-૬૦૬
૨૪	■ વિધિ	૬૦૭-૬૧૫
૨૫	પ્રકારાર્થક વત્તુ વિધિ. પ્રકારસ્વરૂપ, પ્રકાર જ્યેષ્ઠે આદર્ય	૬૧૬-૬૨૫

પ્રસ્તાવના

ભર્તૃહરિ અને તેની કૃતિઓનો આજ પરિચય ચીની યાનિક ઈ-ચીંગ પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતની યાત્રાએથી ઈ.સ. ૬૯૫માં સ્વદેશ પાછા ફર્યા પછી તેણે યાત્રાવૃત્તાંત લખ્યો. ઈ-ચીંગે ભર્તૃહરિ વિશે આપેલી વિગતોમાંથી તેની કૃતિઓ અંગે કેટલીક અપૂર્ણ માહિતી મળે છે. ઈ-ચીંગ જણાવે છે કે ભર્તૃહરિએ ચૂહિ અર્થાત મહાભાષ્ય ઉપર “૨૫૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ ભર્તૃહરિશાસ્ત્ર” અને “વાક્યપદીપ”ની રચના કરી હતી. ચૂહિ ઉપરની દીકાને ‘મહાભાષ્યદીપિકા’ સમજી શકાય ત્રીજા અન્ય ‘મેઈ ન’ (peñ-n)ના ઉદ્દેશ્ય ઉપરથી કશું અનુમાન તારવી શકાતું નથી. ભર્તૃહરિના અવસાનના સમય અંગે અને તેના વ્યક્તિત્વ અંગે ઈ-ચીંગના ઉદ્દેશ્યો વિશ્વસનીય નથી.

મહાભાષ્ય ઉપર પ્રાપ્ત થતી દીકાઓમાં ભર્તૃહરિની ‘મહાભાષ્યદીપિકા’ (પૂના ૧૯૬૫) સર્વપ્રથમ છે તેનો આરભ મહાભાષ્યના વચનો શૈલિકાના લેખિકાનાં ચ. ઉપરની ચર્ચાથી થાય છે અને મહાભાષ્યના સાતમા આદિકામાં પા. સ. બેભેલા સિદ્ધર્થસ્ય । (૧.૧.૫૫) ઉપરના ભાષ્યવચન અન્વયપાત્રં સ્થાને મરન્નિવિ । ઉપરની દીકાથી અંત આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે અનેક સ્થળોએ તેમાં અન્યપાત્ર મળ્યા છે.

આ દીકાની શૈલીની ઔઠતા, તેમાં પ્રાપ્ત મતા વૃત્તિગર અને અપાત્રમહારના જુલેબો અનેક વિદ્યપંચાખ્યાનો, દાર્શનિક વિચારોની સૂક્ષ્મ ઇલાવટ અને ‘વાક્યપદીપ’ના વિચારો સાથે કેટલુંક સામ્ય એના મહત્વને વધારે છે. કેમકે અને બીજા વૈયાકરણો માટે ભાષ્યાબ્ધિને પાર કરવા માટે સેતુરૂપ બનેલી આ દીકા, તેની વિસિષ્ટ શૈલીને કારણે ભર્તૃહરિની રચના ન હોય એવી કંઠા થાય છે.

ભર્તૃહરિએ ‘વાક્યપદીપ’ના પ્રથમ બે કાંડો ઉપર વૃત્તિ રચી હતી. પ્રથમ કાંડ ઉપરની અપૂર્ણ વૃત્તિ (પૂના, ૧૯૬૬) અને દ્વિતીય કાંડ ઉપરની અપૂર્ણ વૃત્તિ, અત્યંત પ્રૌઢ, વ્યાખ્યાનમય અને અનેક સ્થળોએ કુબોધ હોવા છતાં, ભર્તૃહરિવિચારોની સૂક્ષ્મ ચર્ચા, અનેક અવતરણો સાથે, તીવ્રનિક દષ્ટિએ કરતી હોવા છતાં, તેની શૈલીની ‘વાક્યપદીપ’ની શૈલી સાથેની બિન્નતાને કારણે તેના ભર્તૃહરિના કાર્ય અંગે શંકા જાગે છે. દ્વિતીય કાંડની પ્રકાશિત ચર્ચાથી વૃત્તિમાં લખ્યા અન્યપાત્ર હોવાથી અને સુગ્રાહ્યવ્ય એવરના, આ વૃત્તિના પ્રસિદ્ધ થયેલા પાઠ અંગે પણ નિશ્ચયો મળતા ન હોવાથી, શ્રી અરોરે અંતરુચ્છરના વૃત્તિના સંપાદનની આકાંક્ષા સખવામાં આવે છે.

‘શબ્દધાતુસમીક્ષા’, ‘જાગૃત્તિ’ અને જાણિનિસૂત્રો ઉપરના કેઈક ‘વિવરણ’ અન્યને ભર્તૃહરિની રચનાઓ માનવામાં આવી છે. પરંતુ આ અંગે કશો નિર્ણય મળે શકતો નથી. આ અન્યો પ્રાપ્ત મળ્યા પછી તેમને અંગે વિચારી શકાય.

‘વાક્યપદીય,’ ભર્તૃહરિની સુપ્રસિદ્ધ રચના છે. તેના પ્રથમ ઉલ્લેખ વામનબાહ્ય (ઈ.સ. ૬૫૦)ની ‘કાશિકા’ (પા. સ. ૪.૩.૮૮)માં ‘ચન્દ્રચંદ્ર’નાં પદો અકરણ્ય રૂપે મળે છે. ચન્દ્ર એટલે ચન્દ્રસમૂહરૂપ અર્થાત્ વાક્ય. તેની ચર્ચા દ્વિતીય કાંડ અર્થાત્ ‘વાક્યકાંડ’માં કરવામાં આવી છે. ૫૬ એટલે સાચું વિભક્તવન્ત વર્ણુસમૂહ, ૫૬ સાથે જોડાયેલાં ૬૦૫, ગુણ, સાધન, ક્રિયા વગેરેની ચર્ચા ત્રીજા અર્થાત્ ‘પદકાંડ’માં કરવામાં આવી છે. ભર્તૃહરિએ પ્રવર્તાવેલા અક્ષર ચન્દ્રવર્ણ અર્થેની પ્રાસ્તાવિક ચર્ચા પ્રથમકાંડ અર્થાત્ પ્રકાંડમાં કરવામાં આવી છે. પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય કાંડમાં સળંગ અનુક્રમમાં અનુક્રમે ૧૮૩, ૪૬૦, અને ૧૩૨૫ કારિકાઓ મળે છે.

પતંજલિના મહાભાષ્યના પાઠની જેમ ભર્તૃહરિના આ કારિકામંથના પાઠનું ૫૬૫ વિખ્યાવન યથું હશે એમ લાગે છે. પદકાંડના ચૌદ અમુદ્દેશો ઉપરાંત તેમાં લક્ષણસમુદ્દેશ, બાધાસમુદ્દેશ અને ઉપમાસમુદ્દેશ નામના વિભાગો હતા, એવા ઉલ્લેખો પ્રુવચરાજ અને હેહારાજો કપો છે. બાધાસમુદ્દેશ અને લક્ષણસમુદ્દેશ ત્રીજા કાંડના ભાગ રૂપે હશે. ‘વાક્ય-પદીય’ની (૨. ૧૨૬) પોતાની ટીકામાં પ્રુવચરાજ ઉપમાસમુદ્દેશનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ સમુદ્દેશનું સ્થળ ત્રીજા કાંડના વૃત્તિસમુદ્દેશમાં હોઈ શકે. વૃત્તિસમુદ્દેશમાં પ્રાપ્ત થતી ઔપચીય અર્થેની ચર્ચા કારિકા (કા. ૧-૭૭૩) ઉપમાસમુદ્દેશ તરીકે જાણીતી હોવાનો સંભવ છે.

ભર્તૃહરિને તેના જેવા નામવાળા, ‘ચતકચંકાર કવિ ભર્તૃહરિ, દંતકથાના રાજવી, ભર્તૃમિત્ર જેવા કોઈક અદ્વૈતવેદાંતી, ‘ભદ્રિકાવ્ય’ના કવિ ભદ્રિ અને મત્સ્યેન્દ્રનાથના શિષ્ય યોગી ભર્તૃહરિ સાથે ઐક્યરૂપ ગણવામાં આવે છે. આને અર્થે વિશ્વસનીય પુરાવા નથી. મહાવૈષ્ણવકરણ ભર્તૃહરિને ‘વાક્યપદીય’કાર ભર્તૃહરિ તરીકે જ આપણે સમજીશું.

ભર્તૃહરિના સમય અર્થે ‘મહાભાષ્ય’ (ઈ.પૂ. ૧૫૦)ને પૂર્વસીધા ગણી શકાય. ભર્તૃહરિનાં નામ, કૃતિ અને વિચારોના ઉલ્લેખો તથા કારિકાવચનોનાં અવતરણો, ‘મ્લોકવાર્તિક’કાર કુમારિલભદ્ર (ઈ.સ. ૫૫૦), ‘મૂલમધ્યમકારિકા’ના ટીકાકાર ભૃગુ (ઈ.સ. ૪૫૦), ‘મમાધુ-વાર્તિક’કાર ધર્મકીર્તિ (ઈ.સ. ૬૧૦), ‘ચતપથપ્રાક્ષણ’ના ટીકાકાર હરિરવામી (ઈ.સ. ૫૪૦), ‘અભિધર્મદીપ’ના કવિ વિમલમિત્ર (ઈ.સ. ૪૫૦) અને ‘મમાધુસમુચ્ચય’ના કવિ દિગ્માળ (૪૮૦-૫૧૦)~૨જુ કરે છે. તેથી ભર્તૃહરિ ઈ.સ. ૪૦૦ થી ૪૫૦ સુધીના સમયમાં થયા હશે એમ માની શકાય.

‘વાક્યપદીય’ની ટીકાઓમાં વૃત્તિ મુખ્ય અને આદ્ય છે. ભર્તૃહરિનું કર્તૃત્વ તેનામાં આરોપવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ કાંડ ઉપર પૂરી અને દ્વિતીય કાંડ ઉપર અધૂરી વૃત્તિનું પ્રકાશન પૂના અને જનારચથી થયું છે. ‘કાવ્યપ્રકાશ’, અને ‘લઘુમંજુ’માં આ વૃત્તિનાં દોષ તેવાં ગતવચનો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે. હેહારાજ જણાવે છે કે તેના પ્રથમ બે કાંડ ઉપરની અભારે અનુપલબ્ધ ટીકા ‘ચન્દ્રપ્રકાશ,’ વૃત્તિને અનુસરે છે. ભર્તૃહરિને અનેક રમણે તેજે ટીકાકાર કે ટીકાકૃત્ત્વ દેવા છે. ‘વાક્યપદીય’ અને ‘વૃત્તિ’ના સમાન કર્તૃત્વનો વિરોધ દ્વૈત વિદુષી ભિન્નદેવે કર્યો છે. આ અર્થે અનિશ્ચય પ્રવર્તતા હોવા છતાં ‘સ્ફોટસિદ્ધિ’કાર મંદનમિત્રને ‘વાક્યપદીય’ ઉપરનો આ ‘વૃત્તિ’નો પરિચય હતો તે નિમિત્ત છે.

‘વાક્યપદીપના’ ટીકાકારોમાં જુલલદેવ તેમની ‘પદ્ધતિ’ ટીકાથી જાણીતા છે. ‘વાક્યપદીપ’ના કારિકાભાગને તથા તેના ઉપરની વૃત્તિમાંનાં વચનોને તે સમજાવે છે. પૂના (૧૯૬૬)થી પ્રકાશિત થયેલી આ ટીકામાં પણ ઘણાં અનિર્ણીત બાબતો આપ્યાં છે. જુલલદેવ તેની પહેલાંની, ‘વાક્યપદીપ’ ઉપરની ટીકામૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે. જુલલદેવ અથવા હરિજુલલ અનુગુપ્ત વંશના જીવિતશ્રુત દ્વિતીયના પિતા વિદ્યુગુપ્તના સમયમાં અર્થાત્ ઈ.સ. ૭૦૦ની આસપાસ થયા હશે એવો તર્ક કરી શકાય.

૧૯૮૧માં મુ.એન. જર્મનીમાંથી પ્રોફે. વિલ્હેમ રાઉએ પ્રકાશિત કરેલી ખીજી ટીકાનું નામ છે ‘વાક્યપદીપપ્રમેયસંગ્રહ.’ દ્વિતીય કાંડ ઉપરની આ ટીકાનો ભેખડ અનુવચો છે. આ ટીકા કારિકાના નિર્દેશ વિના અને પ્રતીકા મોંઘ્યા વિના સળંગ વ્યાખ્યાન રજૂ કરે છે. દ્વિતીય કાંડની ૪૬૮મી કારિકા સુધી તેનો વિસ્તાર છે. પુણ્યરાજની ટીકાનો તેમાં ઉપયોગ થયો હોવાથી તેનો સમય અગિયારમી સદી પછીનો ગણી શકાય.

ખનારસુધી પ્રકાશિત થયેલા વાક્યપદીપના આવ સંપાદનમાં પ્રથમ બે કાંડની કારિકાઓ સાથે ટીકા પણ રજૂ કરવામાં આવી છે. સંપાદકોએ તેને પુણ્યરાજની ટીકા કહી છે. વાસ્તવમાં પહેલા કાંડ ઉપરની આ ટીકા, વૃત્તિનો ઝડપથી કરેલો સાર છે. દ્વિતીયકાંડની ટીકાને પુણ્યરાજની કૃતિ માની શકાય. આ ટીકા સરળ અને સ્પષ્ટ છે. અતિ સૂક્ષ્મ અર્થો કે અંડનર્મડનનો ઘટોટાપ તેમાં દેખાતો નથી. તેમાં અનેક અવતરણો મળે છે. ખીજી કાંડની કારિકાઓ ૭૭ થી ૮૬માં લામહના ‘કાન્વાસંગ્રહ’ (૧.૯૦). કુન્તાકના ‘વક્રોક્તિજીવિત’ (૫.૫૬), વામનના ‘અથંગારસર્વસ્વ’ (૫.૪૩), હેમચન્દ્રના કાન્વાનુદાસન (૫. ૩૬) અને ભર્તૃહરિના નીતિચતક (સ્તોક ૩૫)નાં ઉદ્ધરણો તેના ભેખડે આપ્યાં છે.

ભર્તૃહરિના ‘વાક્યપદીપ’ની ટીકાઓમાં સુપ્રસિદ્ધ હેલારાજની ‘પ્રકાશ’ ટીકા છે. ‘વાક્યપદીપના પદકાંડ’ ઉપર તે પ્રાપ્ત થાય છે. ઈ.સ ના અગિયારમા શતા પછી થયેલા હેલારાજે ‘ક્રિયાવિવેક’ ‘વાર્તિકાન્ધેષ’, અદ્વૈતસિદ્ધિ અને વાક્યપદીપનાં પ્રથમ બે કાંડો ઉપરની ટીકા ‘સબ્દમજા’ની રચના કરી હતી.

ભર્તૃહરિના તત્ત્વવિચારની સર્વોચ્ચ અર્થો તેમાં મળે છે. તત્ત્વદર્શન ક્ષાવર્તાં તે કોઈ દર્શનવિશેષ કે સિદ્ધાન્તવિશેષની અર્થોનો આગ્રહ રાખતા નથી. તેમને મન શબ્દ-વ્યવહાર એજ વ્યવહાર છે, અને શબ્દાર્થ એ જ અર્થ છે હેલારાજની વિદ્વાતાનાં દર્શન ‘પ્રકીર્ણપ્રકાશ’માં ચબ્દે ચબ્દે થયા વિના રહેતાં નથી. વ્યાક્રિ, વાજપ્યાયન, નિરુક્તકાર અને વાર્તિકકાર તથા પર્તજ્ઞાનાં વચનોનો તે વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે. વૈશેષિક, સાંખ્ય અને મૌર્માસાના સિદ્ધાન્તો તેમને જિહ્વાગ્રે છે. કારિકાઓનું અર્થદર્શન ક્ષાવર્તી વખતે તે અનેક પાઠાન્તરો થયે છે. પૂર્વાચાર્યોની ટીકાપદ્ધતિનો તે ઘામ લે છે. શબ્દાર્થ કરતાં, સિદ્ધાન્તાર્થનું જ સ્પષ્ટતાથી અનુશીલન કરવાની તેમની નેમ છે. પોતાના વાચકો પાસેથી વિવચના પૂર્ણ જ્ઞાનની તે અપેક્ષા રાખે છે; તથા તે અવતરણોને અધૂરાં રાખે છે. ‘પ્રકીર્ણપ્રકાશ’માંથી થોડા મન-ચાનને કોઈક કુસંસ્કાર નામના ટીકાકારની રચનાથી પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે.

અર્વાચીન વિદ્વાનોની 'વાક્યપદીપિ', ઉપરની ટીકાઓમાં 'બ્રહ્મકાંડ' ઉપરની સૂત્રનારાયણ શુકલની ટીકા 'ભાવપ્રદીપ' અને પં. રઘુનાથ શાસ્ત્રીની 'અમ્બાકર્ત્રી' જાણીતી છે. 'ભાવ-પ્રદીપ'માં શબ્દાર્થ ઉપરાંત અન્યદર્શનોમાંથી અવતરણો આપીને સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ ટીકાના બ્યાખ્યાનથી ધણે સ્થળે કારિકાર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. અમ્બાકર્ત્રી સંપૂર્ણ વાક્યપદીપ ઉપર છે. મૂળ કારિકાઓની જૂતિ, પુણ્યરાજની 'પ્રકાશ' અને હેભારાજની 'પ્રકાશ'નો આધાર લઈને રચાયેલી આ ટીકા ધણી ઉપયોગી છે અને કારિકાર્થને સમજાવવામાં તેનો મહત્વનો ફાળો છે. કેટલીકવાર—અલગત આવા સ્થળો ઓછાં છે—સ્વતંત્ર અર્થદર્શન કરાવવાનો તેનો પ્રયત્ન છે, તો કેટલીક વાર તૃતીયકાંડની કારિકાઓ ઉપરની હેભારાજીય ટીકાનું માત્ર પુનઃકથન તેમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

'વાક્યપદીપ'નાં સંપાદનોમાં ચારુદેવશાસ્ત્રીનું, ત્રિવેન્દ્રમુનું તૃતીયકાંડ (અપૂર્ણ)નું, સુબ્રહ્મણ્ય ઐયરનું; પૂનાના સંપાદક કે.વી. અમ્બરકર અને વી. પી. લીમચેનું તથા વિદ્યેશ રાજનું સંપાદન જાણીતાં છે. ચારુદેવ શાસ્ત્રીનું બ્રહ્મકાંડ સુદર સંપાદનનો નમૂનો છે. બ્રહ્મકાંડ અને અપૂર્ણ વાક્યકાંડ પૂરતું આ સંપાદન છે. સુબ્રહ્મણ્ય ઐયરનાં મૂળકારિકા અને ટીકાના સંપાદનો ધણા પરિશ્રમે તૈયાર થયેલાં હોઈ ઉપયોગી છે. પૂનાનું અમ્બરકર-લિમચેનું સંપાદન વાક્યપદીપની ત્રણેય કાંડની કારિકાઓની વિશ્લેષણીય વાચના પૂરી પાડે છે. એને અતે આપેલાં પરિશિષ્ટોનું અસામાન્ય મહત્ત્વ છે વિદ્યેશ રાજ, પોતાના સંપાદન અંગે, તે શાસ્ત્રીય સંપાદન હોવાનું ગૌરવ લે છે. તેમણે કસ્તુરપ્રતોની સામગ્રીના આધાર લીધો છે. જૂતિ, ટીકાઓ અને અનુભૂતિકારિકાઓ પ્રાપ્ત થતા વાક્યપદીપની કારિકાઓના ઉદ્ભવોના પાઠોને ધ્યાનમાં લીધા નથી.

વાક્યપદીપનો તત્ત્વવિચાર

બ્રહ્મકાંડ.

વર્ણોના નિમિત્તરૂપે રહેલું જનાદિ અનંત શબ્દતત્ત્વરૂપ બ્રહ્મ અર્થરૂપે જાણે છે. તેમાંથી જ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે એક છે અને શક્તિઓના આભરને કારણે તે તેમનાથી જુદું હોય એમ જણાય છે, (૧-૪)

શબ્દબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો ઉપાય વેદ છે. મહર્ષિઓએ તેને અનેક શાખાઓમાં વિસ્તાર્યો છે, અને જુદી જુદી રમૂતિઓ રચી છે. તે વેદનાં અર્થવાદ્યનોને આધારે અદ્વૈતવાદીઓ અને દ્વૈતવાદીઓના અનેક પ્રવાહો સ્થાપિત થયા છે. શબ્દતત્ત્વરૂપ વિદ્યા પણ વેદમાં જણાવાઈ છે. બીજી વિદ્યાઓ પણ તેમાંથીજ વિસ્તરી છે. (૫-૧૦)

જ્ઞાનીઓ બ્યાકરણને શબ્દબ્રહ્મ માટે સાક્ષાત્ ઉપકારક, હિતમ તપરૂપ, પવિત્રતમ જોડાતિ અને મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય સમજે છે. વાળુના હિતમ રૂપ તરીકે જાણીતા, શુદ્ધ જ્ઞોતિરૂપ; પરમપ્રકાશરૂપે રહેલા અને જુદી જુદી દર્શનપરંપરાઓમાં જુદી જુદી રીતે પ્રાપ્ત થતા શબ્દતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર બ્યાકરણના જ્ઞાનથી થાય છે (૫-૨૨)

[શબ્દતત્ત્વ અને વ્યાકરણશાસ્ત્રના ગૌરવને નિરૂપતા આ વિચારનું મૂળ મહાભાષ્યના કેટલાંક વચનો છે. ભર્તૃહરિએ એમનો વિસ્તાર અને સ્પષ્ટતા કર્યા છે. પછીના સમયમાં ધર્મકીર્તિએ તેના 'પ્રમાણવાર્તિક'માં અને 'વાદન્યાય'માં વ્યાકરણશાસ્ત્રની નિર્દેશ કરી છે. કુમારિલ અને જ્ય-તમાં આવા ઉદ્દેશો 'પૂર્વોત્તર પક્ષે રૂપે મળે છે']

શબ્દ, અર્થ અને તેમની વચ્ચેનો સંબંધ નિત્ય છે. આ નિત્યવત્ત્વે ઉદ્ભવ્ય સૂત્ર, વાર્તિક અને ભાષ્યમાં થયો છે. વાચકપદ્ધતિની વિવિધવ્યવસ્થાનું સૂચન કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે અપોદાર અને સ્થિતલક્ષણ એવા બે પ્રકારના અર્થો અન્વાયધેય અને પ્રતિપાદક એવા બે પ્રકારના શબ્દો, કાર્યકારણ અને ચોગ્યતારૂપ એમ બે પ્રકારના સંબંધો અને ધર્મબોધ તથા અર્થબોધ એમ બે પ્રકાર પ્રયોજન-એમ આડે પ્રકારનું શાસ્ત્રતત્ત્વ સમજવામાં આવે છે. આવા શબ્દાર્થસંબંધો શિષ્યોથી પ્રાપ્ત થયેલા અને ધર્મસાધન હોય તો જ અર્થવાદક છે અને ધર્મસાધન બને છે. એથી વિપરીત સ્થિતિમાં રહેલાને અસાધુ સમજવા. શબ્દાર્થસંબંધની નિત્યતાને વ્યવહારના સંદર્ભમાં પ્રવાહનિત્યતા કહે છે. (૨૩-૨૮)

શબ્દોની સાધુત્વવ્યવસ્થા માટે વ્યાકરણરચિત્રની રચના થાય છે. આ વ્યવસ્થા આગમ અને શિષ્યોનાં વચનો ઉપર આધાર રાખે છે. તર્ક અર્થોત્ અનુમાન તેનો બાધ કરી શકતાં નથી. શાસ્ત્રમાં એકના તર્ક વડે બીજાના તર્કનો બાધ થાય છે. મોની કે ઝવેરીનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન તર્કને આધારે નહિ, પરંતુ વિશિષ્ટ અભ્યાસપ્રત્યક્ષને આધારે છે. આણું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન યોગીને સહજ છે. તેનો અનુમાનથી બાધ થતો નથી. આગમનું અનુસરણ કરનારનો અનુમાનથી પરાજય થતો નથી. અપૌરુષેય વેદ અને પ્રમાણભૂત સ્મૃતિઓ ઉપર નિર્જર વ્યાકરણશાસ્ત્રને શબ્દોના સાધુત્વ અંગે પ્રમાણભૂત સમજવામાં આવ્યું છે. (૨૯ થી ૪૩)

શબ્દ, રજોટ અને નાદ અર્થોત્ ધ્વનિ અર્થેની ત્રયો શરૂ કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે બે પ્રકારના વાચક શબ્દો છે; તેમાંનો એક અભિવ્યક્તિનું કારણ બને છે અને બીજો અર્થ માટે પ્રયોજાય છે. તેમની વચ્ચે સ્વરૂપભેદ અથવા ભુદ્ધિભેદને આધારે ભિન્નતા સમજવામાં આવે છે. પ્રયેક્ષતાની ભુદ્ધિમાં રહેલ શબ્દ, અરણ્યમાં રહેલા અગ્નિની જેમ, જુદા જુદા શબ્દોનું કારણ બને છે. તે કમહીન શબ્દ, નાદની કમપૂર્વક ઉત્પત્તિને કારણે કમવાનુ હોય તેવો સમજાય છે મોરના ઈંટમાં રહેલા રસ જેવો આ સક્રિય શબ્દ, તેના ધ્વનિવિભાગો પ્રમાણે સહજ બની ઉચ્ચરિત બને છે.

શબ્દમાં ગ્રાહ્યત્વ અને ગ્રાહકત્વ એવી બે ઘટિતિઓ રહેલી છે. જ્ઞાનનો વિષય ન બનનાર શબ્દો વડે અર્થને પ્રકટ કરી શકતો નથી. સંજ્ઞાશબ્દો જેમ સંજ્ઞાશબ્દો સાથે સંબંધ પામે છે તેમ અગ્નિ એવો શબ્દ તેના સ્વરૂપને જણાવીને અનેર્થક. (૪૨.૩૩) સૂત્રમાંના શબ્દ વડે જણાવ્યા, પ્રયોગમાંના અગ્નિ શબ્દ સાથે, સંબંધને પામે છે.

ઉચ્ચારણ વખતે અભિધેય રૂપે પ્રાપ્ત થતા શબ્દનું ૩૫ તેનાથી જુદું સમજવામાં આવે છે. ક્ષં કાં કામસ્વાશ્વસ્થા. (૫.૧૯) સૂત્રમાં કેટલાંક આચાર્યો શબ્દભૂતિ માટે શબ્દવ્યક્તિ એવી સંજ્ઞા જણાવે છે અને આવી વ્યક્તિસંજ્ઞા ભૂતિ વ્યાકરણ ક્ષેત્રો માટે તે તે સ્થળોએ પ્રાપ્ત થાય છે (૪૪-૭૦)

અનેદેહ્ય : (૪.૨.૩૩) અને સ્વં સ્વં (૧.૧ ૬૮) સૂત્રો ઉપરનાં કેટલાંક વાર્તિક-
બંધનયોગોને આધારે અર્થે સદ્ધર્મના પૂર્વક ઉપરની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.]

શબ્દને નિત્ય માનવામાં આવે કે ઉત્પાદ્ય માનવામાં આવે, પરંતુ, તે એક જ છે એવો એક મત છે તે બુદ્ધા બુદ્ધા છે એવો બીજો મત છે.

ગ્રીમાંસક મતમાં બુદ્ધા બુદ્ધા શબ્દોમાં વર્ણોનું એકત્વ છે, અને બુદ્ધાં બુદ્ધાં વાક્યોમાં શબ્દનું એકત્વ છે; વર્ણોથી બુદ્ધો કોઈ શબ્દ નથી અને શબ્દોથી બુદ્ધું કોઈ વાક્ય નથી. ભર્તૃહરિ આ બાબતોનો નિષેધ કરતાં જણાવે છે કે શબ્દોમાં વર્ણો હોતા નથી અને વર્ણોમાં તેમના અવયવો હોતા નથી. શબ્દોની વાક્યથી ભિન્નતા નથી (૭૧-૭૫)

રેફોટ અને ધ્વનિ અંગે ચર્ચાની શરૂઆત કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે ધ્વનિઓના અવસ્થાઓને કારણે રેફોટમાં પણ કુત વિચરિત વગેરે વૃત્તિભેદ સમજાય છે. શબ્દની અભિવ્યક્તિમાં પ્રાકૃત ધ્વનિ કારણરૂપ છે. વૈકૃતધ્વનિ રિચિતભેદનું નિમિત્ત બને છે. વૈકૃત ધ્વનિઓ વૃત્તિભેદ જન્માવતા હોવા છતાં રેફોટમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી.

ધ્વનિઓ વડે શબ્દની અભિવ્યક્તિ અંગે ત્રણ મતો છે. ધ્વનિયોગો સંસ્કાર થાય છે, શબ્દોનો સંસ્કાર થાય છે અને બંનેનો થાય છે.

ધ્વનિમહાશ્વેત્ર અંગે પણ અભિવ્યક્તિવાદીઓના ત્રણ મતો છે : (૧) શબ્દ અને ધ્વનિને એકરૂપ સમજવા ભેદનો; (૨) ધ્વનિ અવિચાલ છે અને (૩) ધ્વનિ સ્વતંત્ર છે. અન્ય ધ્વનિસહિત પૂર્વ ધ્વનિઓ વડે સ્થાપિત શક્તિઓવાળી અને સ્પષ્ટ ઉપશબ્દોથી કાર્યવાહક વાળી શ્રુતિમાં શબ્દનું મહાશ્વેત્ર થાય છે. જ્ઞાન અને શબ્દમાં ભેદનો જે આભાસ થાય છે તે કલ્પના માત્ર છે. વ્યવહારમાં જેમ જેવ વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ ક્રમ પ્રાપ્ત ન કરનારી વાણી વડે કરો અર્થ જણાવાતો નથી.

જેમ પદાર્થને ગ્રાહ અધિકારમાં જુદી રીતે સમજીને પછી યથાવત્ અવલોકવામાં આવે છે તેમ વાક્યની અભિવ્યક્તિ પહેલાં, વાક્યને બ્રહ્મ કરવામાં કારણરૂપ ધ્વનિઓ વડે વર્ણ, પદ વગેરે ભાગોની કલ્પના થાય છે. (૭૬-૮૪)

અનેક વ્યક્તિઓ વડે અભિવ્યક્ત થતો રેફોટ ભવિષ્ય કહેવાય છે. અભિવ્યક્તિવાદીઓના મતને કારિકા ૬૮ થી ૧૦૪માં ઉત્તર આપતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે અભિવ્યક્તિ કોઈ અનિર્ણયોમાં જ સીમિત નથી. નિત્ય ભવિષ્યોની, તેમના આશ્રયો વડે યતી અભિવ્યક્તિ સ્વીકારી શકાય છે. ધ્વનિરૂપ અને પદાર્થો વચ્ચેનો નિત્ય સંબંધ નિમિત્ત છે તેમ, રેફોટ અને નાદનો પણ તેવો સંબંધ નિમિત્ત છે. પોતાનામાં રહેલા અને પોતાના જેવા શ્રુતો વડે પ્રાપ્ત બનતા મન્ય વગેરેને અભિવ્યક્ત કરનાર નિમિત્ત નિમિત્તપણે દોષ છે. તેથી કાશ્યપે વિનાનાં વર્ણ, પદ અને વાક્યમાં નાદોને કારણે વૃત્તિપ્રાપ્ત અને સ્વ કાશ્યપ દુર્લા દોષ તેમ જણાય છે. (૮૫-૧૦૪)

કાર્યપ્રકારમાં રેફોટ અને નાદના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે કલ્પોના સંયોગ અને વિયોગ વડે ઉત્પન્ન થનારો રેફોટ કહે છે અને રેફોટથી ઉત્પન્ન ચોક્કસ શબ્દો ધ્વનિઓ છે. શબ્દ નાનો દોષ કે મોટો દોષ, રેફોટના કાશ્યપ ફેરફાર થતો નથી.

જેમ દૂરથી દીવાનો પ્રકાશ દેખાય તેમ દૂરથી માત્ર ધ્વનિ જ સમજાય છે. કર્ણોના સ્થાનો સાથેના સંયોગથી તીવ્ર બનેલ દીધ્ અને શ્રુત પણ જુદા સમજાય છે. સ્થાનો અને કર્ણોના અભિજાતથી ઉત્પન્ન થયેલા કંપ બંધ થતાં રફેક્ટમાંથી બીજા ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૦૫-૧૦૯)

શબ્દનાં ઉપાદાનકારણો વિશે જાણવતાં ભર્તૃહરિ કહે છે કે વાયુ, અણુઓ અથવા જ્ઞાન શબ્દરૂપે પરિણમે છે. આ અંગે ગ્રામ્નીન શિક્ષાકાગેનો મત છે કે આત્મા, સુદ્ધિ વડે અર્થોત્તુ' મહાશુ કરીને, મનને ઉચ્ચારણની ઈચ્છા સાથે યોગે છે. મન કાપાગિનને પ્રભવસિત કરે છે. તે કાપાગિન પ્રાણવાયુને પ્રેરે છે. વક્તાની ઈચ્છાને અનુસરતા પ્રપત્ત વડે ગતિ પ્રાપ્ત કરનાર વાયુ (ઉચ્ચારણ)સ્થાનોમાં અભિજાત પામીને શબ્દરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૧૦-૧૨૧)

વિશ્વની નિયામક શક્તિ શબ્દોને આધારે રહેલી છે. પદ્મ, કપલ, વગેરેનો ભેદ પણ શબ્દને કારણે છે. વાચ્યવાચકભેદરાશો આ સંસાર શબ્દો' પરિણામ છે. શબ્દશ્રવણ જ્યોતિત્તુ' પ્રકાશમાન રૂપ શબ્દવિદ્યામાં પ્રવિહીન બને છે જમતમાં એવું કોઈ જ્ઞાન નથી, જે શબ્દની સંકીર્ણ વિનાતું હોય. જ્ઞાન સાથે અવિભક્ત્ય રૂપે રહેલી વાગ્દેવતાં જો ઉચ્છેદ પામે તો જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ પ્રકાશનો નથી. તે નિત્ય અને એકત્વરૂપ શબ્દતત્ત્વ જ જ્ઞાનતું પ્રકાશક છે. તે વાગ્દેવતા બધી વિદ્યાઓ, બધાં સિદ્ધિઓ અને બધી કલ્યાણોના આધાર રૂપે છે. તે સંસારી જનોતું ચૈતન્ય છે. જ હારોવાળી, જ અધિષ્ઠાનોવાળી, જ પ્રબોધવાળી અને જ અબ્યવેા વાળી વાણીની જીપાસના કરે છે તે શ્રુતને ઉદ્ભવો બપ છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રને જે રીતે બંધા કરવામાં આવે છે તે રીતે તેને સમજવામાં આવે છે. અસ્ત્ય પ્રવૃત્તિનિમિત્ત વાળા અધાતમક વગેરેમાં પણ વાણીને આશ્રયે આકાર સમજવામાં આવે છે. શબ્દસંકાર, પરમાત્માની પ્રાપ્તિને જીપાય છે. તેની પ્રવૃત્તિના તત્ત્વને જાણનાર અશ્રુત શબ્દશ્રવણને પામે છે. શબ્દશ્રવણ સાથે એકત્વની પ્રક્રિયા સમજવતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે પ્રાણજ્ઞાનની પેમે પાર રહેલા શબ્દતત્ત્વ સાથે એકત્વ પામીને, આત્મર જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરીને અને અવિદ્યાથી બંધન દૂર કરીને જ્ઞાની પરમ કારણરૂપ શબ્દજ્યોતિ સાથે એકત્વ પામે છે. (૧૨૨-૧૪૭)

અપૌરુષેય આગમ અંતે પ્રવર્તમાન રહે છે. શરતો અને દર્શનો તથા તેમના રચયિતાઓ ન હોય તો પણ શ્રુતિ અને સ્મૃતિએ પ્રબોધેલા ધર્મોત્તુ' સોડા ઉદ્ધમન કરતા નથી. તર્ક અર્થોત્તુ' મીમાંસામાં જણાવેલા ન્યાયોની મદદથી અનેક જામતો જાણી શકાય છે, પરંતુ આગમોમાંના અત્તા ન્યાયો જ પ્રમાણુજૂત છે. આ જ્ઞાતરણુસ્મૃતિ શબ્દોના સાધુત્તને જાણના માટે છે. તે વૈખરી, મધ્યમા અને પશ્યન્તી જ્યેષ્ઠ અનેક લિનન માર્ગોમાં બ્યારત બનેલો વાણીતું અદ્ભુત અને ઉત્તમ સ્થાન છે. વૈખરી વાકુ દિવ્ય અને અદિવ્ય રૂપે જોએ છે પ્રાણુ અને અપાનથી દૂર બીજી, મધ્યમા વાક, સર્વમાં રહેલી છે. વૈખરી ધોષવતી છે અને મધ્યમા અને પશ્યન્તી નિર્ધોષા છે. વિજ્ઞાન વિનાની અને સર્વત્ર ક્રમ વિનાની તથા સૂક્ષ્મ એવી પશ્યન્તી સ્વપ્રકાશ અને અવિનશ્વર છે.

બ્યારણુત્તી સ્વન્તા પ્રકૃતિસ્તત્ત્વ વિજ્ઞાન અને સ્વરશનિદેશથી અવિજ્ઞાનને આધારે થયેલી છે. (૧૪૮-૧૭૪)

અપર્યાય શબ્દો અંગે ચર્ચા કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે શુદ્ધ શબ્દને ગદ્યને એ અશુદ્ધ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેને અપર્યાય કહે છે. પ્રવૃત્તિનિમિત્તને કારણે સર્વન સાધુત્વ નક્કી થાય છે. અપર્યાય શબ્દો સાધુશબ્દોના અનુમાનથી અર્થ મેળવવું કારણ બને છે. તેઓ સાક્ષાત્ વાચક બનતા નથી. (૧૭૫-૧૮૩)

વાક્યકાંડ

વાક્યપદીયના દ્વિતીયકાંડ અર્થોત્ વાક્યકાંડમાં મુખ્ય ચર્ચા વાક્ય અને તેના વાચકત્વ અંગે છે. વાક્યની ચર્ચાની સાથે શબ્દોના ગૌણમુખ્ય અર્થો, પ્રતિભા વગેરે વિષયો પણ ચર્ચામાં આવ્યા છે.

વાક્ય અંગે મીમાંસકો અને વૈયાકરણોના મતોનો સારસંગ્રહ કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે આખ્યાત, શબ્દસંઘાત, સંઘાતવર્તિની ભૂતિ, એક અનવયવ શબ્દ, ક્રમ, ભૂતિયત્વ સંહાર, પદેશુ પદ અને દરેક સાપેક્ષ પદ એમ આઠ વિષયો વાક્ય અંગે જાણીતા છે.

બ્યાકરણશાસ્ત્ર પ્રમાણે વાક્યની “અગ્રય, કારક અને વિશેષણ સાથેનું ક્રિયારૂપ” અને “એક ક્રિયાપદ(વાળો શબ્દસમૂહ)” એવી બ્યાખ્યા, મહાભાષ્યમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. આ બ્યાખ્યા, મીમાંસકોની વાક્યની બ્યાખ્યા, “વાક્યમાંથી છુટા પડ્યા હોય ત્યારે આકર્ષાવાળા અવયવોવાળો, ખીજ વાક્યના શબ્દોની આકર્ષા વિનાનો, ક્રિયાપ્રધાન, વિશેષણ પદોવાળો, અને એક પ્રયોજનવાળો શબ્દસમૂહ વાક્ય કહેવાય છે” સાથે બધેએસતી નથી. (૧-૯)

[ટીકાકાર પુણ્યરાજ ઉપર જણાવેલા આઠ મતોની બધરચા કરતાં જણાવે છે કે ખડપણ અને અખંડ પક્ષમાં સંઘાતવર્તિની ભૂતિ, એક અનવયવશબ્દ અને ભૂતિયત્વ સંહાર એમ ત્રણ લક્ષણો પ્રાપ્ત થશે. ખંડ પક્ષમાં શબ્દસંઘાત, અને આ એવા બે લક્ષણો અભિહિતાવન્ય પક્ષમાં અને આખ્યાતશબ્દ, આશ્વપદ અને સર્વ પૃથક્ સાકર્ષિ પદ એમ ત્રણ લક્ષણો અન્વિતાભિધાન પક્ષમાં પ્રાપ્ત થશે ભર્તૃહરિ મીમાંસકોનો, અભિહિતાવન્યનો અને અન્વિતાભિધાનનો કલેષેષ કરતા નથી.]

અખંડ વાક્ય અંગે ચર્ચા કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે પદમાં જેમ પ્રકૃતિ અને પ્રયત્ને જુદા પાડવામાં આવે છે તેમ વાક્યમાં પદોનું વિશ્લેષણ પ્રાપ્ત થાય છે. શબ્દોના વિભાગ હોતા નથી તો અર્થનો ક્યાંથી હોય. અઠાતીઓ માટે જ પ્રક્રિયાનો હોય છે. (૧૦-૧૪)

વાક્ય અંગે મીમાંસકોનો મત દર્શાવતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે કોઈપણ પદનો અર્થ પ્રાપ્ત થયા પછી તેનો ત્યાગ સંભવતો નથી. વાક્યાર્થ જે શબ્દને આધારે ન હોય તો શબ્દાર્થ પણ વહેંચે આધારે પ્રાપ્ત થશે નહિ.

ક્રમવાન જેવો દેખાતો શબ્દ વાક્યવર્તમાં અક્રમ છે. વર્ણ, પદ અને વાક્યમાં સમાન રથાન, દરબ અને અગિયોન વાળા અભિવ્યંજક ધ્વનિઓ એકસરખા હોય તેમ દેખાય છે. અક્રમ અને નિર્વિભાગ વાક્ય શક્ય અને સમાન બાને છે.

જેમ હૃદયમાં રહેલું જ્ઞાનરૂપ શબ્દતત્ત્વ અવયવો વડે રચાઈ બને છે, તેમ વાક્યમાં પણ શબ્દતત્ત્વ જ્ઞાનરૂપે રહેતું છે. આને જુદાજુદા અર્થોત્ત આન્તર એકત્વરૂપ વાક્ય કહે છે. આ શબ્દાત્મા પ્રકારકપ્રકારય ઉપે છે. તેની અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એની બે શક્તિઓ માત્ર બ્યવહારકાર્ય માટે છે.

ભર્તૃહરિ ફરીવાર પદસંઘાત અને ક્રમ વાક્ય છે એવા મતને જાણાવતા કહે છે કે દેવદત્ત વગેરે પદોમાં જે વિશેષો રહેલા છે તે ક્રમે ક્રમે વ્યક્ત થાય છે. ક્રમ કાવનો ધર્મ છે, તેથી ક્રમથી અતિરિક્ત વાક્યનું અસ્તિત્વ નથી. માત્ર ક્રમમાં જ પ્રાપ્ત થનારા વર્ણોને અને પદોને પદ અને વાક્ય એવી સમજાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫-૫૪)

શ્લોકે પ્રાતિસાખ્ય(૨૧)માં પ્રાપ્ત થતી સહિતાન્ત્રી નાખ્યા પરવ્રજિતિ સહિતા મા અખ ડ પક્ષ સમજવામાં આવતા વ્યાજ પ્રકૃતિ । એમ સમજવું જોઈએ ખ ડ પક્ષમાં વદાનિ પ્રજિતિ મદ્યા । એમ સમજવું પદના અર્થનું જ્ઞાન જેમ તેના દરેક વર્ણુ ઉપરથી પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ વાક્યના અર્થનું નિરૂપણ તેના દરેક જુદા પદમાંથી પ્રાપ્ત થતું નથી.

પદવાદીના મતનો વિરોધ કરતા કેન્વીક મુરઠેલીએ પ્રાપ્ત થશે તેને અંગે વૈદિક પ્રયોગોના ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા છે. 'વનમાંથી ઠોપન લાવો' અને 'ફાટેલો ખેસ શરૂ તોડરને અપો' એવા પ્રયોગોમાં જો અખ ડ વાક્ય સમજવામાં આવે તો વિક (ઠોપન) અને વારાજી જેવા અણ તાર્થ શબ્દો વિશે પૂછવામાં નહિ આવે, પરંતુ આમ બનતું નથી. (૫૭-૭૬)

પદને અર્થનું વાક્યક ન માનવામાં આવે તો વાક્યાર્થ માટે પદ ઉપર આધાર રાખનારા ન્યાયો નિષ્ફળ બનશે. તે ન્યાયો પ્રાસંગિક, તત્ત્વ, આલૃત્તિ, ભેદ, બાધા, સમુચ્ચય, ભીદ, સખ બામાધ, સામાન્યતિદેશ વિશેષતિદેશ, અર્થિત્વ, સમર્થન વગેરે છે. (૭૭-૮૭)

પદવાદીના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપતા જાણાવવામાં આવ્યું છે કે શક્તિભેદને કારણે વિશ્લેષણ થતા જુદા જુદા વાક્યો બનતા હોવાથી અખ ડ વાક્યાર્થ પક્ષ જ યોગ્ય. ■ પદવાદીએ રજૂ કરેલા ઉદાહરણોનું ખ ડ ન ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે જેમ રૂઝ, ચ દન વગેરે જુદા જુદા દંબોમાં રહેલી એક જ સુવાસ જુદી જુદી રીતે સમજાય છે તેમ અખ ડ વાક્યમાં પણ અવાન્તર વાક્યો, શબ્દસમૂહો વગેરેમાંથી અર્થભેદને સમજાવી શકાય છે. (૮૮-૯૭)

પ્રત્યાયક શબ્દ અને પ્રત્યાય અર્થ અંગે જાણાવવામાં આવ્યું છે કે બન્નેને એક સમજવામાં આવે છે અને બિન્ન પણ સમજવામાં આવે છે. ભર્તૃહરિએ આને અંગે વૈદિક ઉદાહરણો અને પાણિનિસૂત્રોમાંથી ઉદાહરણો આપ્યા છે. પ્રયોજન વાક્યાર્થ છે એવા મતનું પણ ખ ડ ન કરવામાં આવ્યું છે. (૯૮-૧૧૧)

વાક્યાર્થજ્ઞાન માટે પ્રતિજ્ઞાનો ઉમેગ આવરણક છે આવો ઉમેગ અજાસરૂપ સ રકાર દ્વારા અથવા અનાદિ સ કેત દ્વારા થાય. ■ (૧૧૭-૧૨૮)

પદોના અર્થને અપેક્ષારૂપનાથી પ્રવિજાક્ત માનવામાં આવે તો વિજકૃતાર્થ અંગે બાર વિકરૂપમનો પ્રાપ્ત થશે. વિશિષ્ટ આકારના જ્ઞાન વિનાનું અર્થસામાન્ય, અનુનિબધ્દા અર્થ, ક્રિયાશબ્દોના સાધન સાથેના નિપત સખધો, વિકરૂપ કે સમુચ્ચય વિનાનો સમુચ્ચય,

દ્રવ્યનો જાતિ સાથેનો અસત્યરૂપ સંસર્ગ, અભિજ્ઞત્ય, અર્થમાં જુદી શક્તિનો અભાવ અને તેનું શબ્દાધીનત્વ, અર્થમાં બધી શક્તિઓનાં પ્રાપ્તિ અને તે બધીનું શબ્દાધીનત્વ, શુદ્ધિવિષય અનેક અર્થનો બાહ્ય પદાર્થ ઉપર આધાર, બાહ્ય પદાર્થ રૂપે સમજવામાં આવેલા તેની શબ્દાર્થ રૂપે સમજણ, અર્થસંકેત અને ચક્ષુ ઈન્દ્રિય વડે વિવિધ આકારોની પ્રાપ્તિની જેમ શબ્દમાત્રી અનેક પ્રકારના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, એવા આ બાર મતો છે.

ઉપરના વિકલ્પ મતોને રજૂ કરીને ભટ્ટારિ તેમનું એકાન્ત ખડન કરતા નથી શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તના વૈવિધ્યને કારણે શબ્દના અર્થને જુદી જુદી રીતે સમજવામાં આવે છે ભૂષિઓના જ્ઞાન સાથે તત્ત્વલક્ષ્યની હમેશા સંગતિ હોય છે તેથી પ્રત્યક્ષને પણ અનુમાન વડે નિરખવું જોઈએ (૧૧૭-૧૪૨)

હવે પ્રતિભા અંગે વિરોધ વિચાર રજૂ થયો છે જુદા જુદા અર્થોના મહત્ત્વ વખતે એક વિશિષ્ટ પ્રતિભારૂપ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને વાક્યાર્થ કહે છે તે સ્વયંસિદ્ધ અને અનાપેય છે. શબ્દમહત્ત્વ વડે અથવા પૂર્વજન્મની ભાવનારૂપ જ્ઞાન વડે ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તે અતુલ્ય ધનીય છે. તેને સમસ્ત જગત પ્રમાણભૂત માને છે. પશુપંખી ઓના બગદારો જેવાં કે પુસ્કોઝિલનું ગીત, કરોળિયાનું જળનિર્માણ, પશુઓનાં આહાર, પ્રીતિ અને દ્વેષ વગેરે, પ્રતિભામૂલક છે.

સ્વભાવ, યરણ, અભ્યાસ, યોગ અને અદ્યત્થથી તે ઉત્પન્ન થાય છે અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓમાં તે રહેલી છે (૧૪૩-૧૫૨)

પદાર્થવિચાર અંગે ભટ્ટારિ જણાવે છે કે ગ્રુણ, ક્રિયા વગેરે સંભવિત અર્થોનો શબ્દ વડે યોધ થતો હોવા છતાં, શબ્દથી વિમુક્ત થતો જાતિરૂપ અર્થોત્ સામાન્યરૂપ અર્થ તેના વાચ્ય તરીકે સમજાય છે આકાર, વર્ણો અને અવપરોચી વિશિષ્ટ અર્થમાં પ્રયોજીતા શબ્દની મરૂતિ તેના અવધવાના અર્થને દર્શાવવામાં દેખાતી નથી (૧૫૩-૧૬૩)

પદોનાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય અંગે જણાવવામાં આવ્યું છે કે નામ અને ક્રિયાપદના પ્રત્યયો વાચક છે અને દ્યોતક છે. પ્રકૃતિપ્રત્યયના સમુદાયરૂપ શબ્દ, સંખ્યાના અભિધાન વિના પણ સંખ્યાવિશેષને જણાવે છે આવા શબ્દોનો અર્થ અન્વય અને અતિરેક વડે સમજાય છે. શાસ્ત્રમાં લાઘવ માટે શબ્દોનો ઉપરેશ, શબ્દસામાન્ય વડે કરવામાં આવે છે. (૧૬૪-૧૭૬)

ધાતુઓ અને ઉપસર્ગોના સંબંધ અંગે જણાવવામાં આવ્યું છે કે બાકરણશાસ્ત્રમાં અદ્ય વગેરે આગમોની જાણ થતા માટે ધાતુઓ અને ઉપસર્ગોને જુદા કદખ્યા છે વારતવમાં અનેક ઉદાહરણોમાં ધાતુ ઉપસર્ગ સાથેના જ હોય છે, જેમ કે સંગ્રામશક્તિ ધાતુ અને ઉપસર્ગના સંબંધથી વાચ્ય બનતી ક્રિયા કારકો સાથે સંબંધને પામે છે. આમ ધાતુનું પહેલાં ઉપસર્ગ સાથે યોજાવું અને ધાતુનો પહેલાં કારક સાથેના યોગ એવા બે પક્ષોમાં પહેલાં પક્ષ વધારે સ્વીકાર્ય છે (૧૮૦-૧૮૭)

ઉપસર્ગો ક્રિયાવિશેષોના વાચક અથવા દ્યોતક હોય છે અથવા ધાતુની શક્તિ પ્રગટ કરવા માટે સહકારી તરીકે વપરાય છે ઉપસર્ગોની જેમ જ વગેરે નિપાતો ક્રિયાના દ્યોતક અને છે તેઓ સમુચિત અભિધાન વડે વિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવતાં હોવા બતાવે પરંતુ ન

ક્રિયાની નિવૃત્તિ પછી ક્રિયન્ન થયેલા સંબંધને કર્મપ્રવચનીય વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. કર્મપ્રવચનીય ક્રિયાનું ઘોતક જનતુ નથી, સંબંધનું વાયક જનતું નથી. તે ક્રિયાપદનો આરંભ કરતું નથી, પરંતુ સંબંધવિશેષનું સ્થાપન કરે છે. (૧૮૮-૨૦૪)

અર્થ'ક વાક્યપદ્ય પ્રમાણે અર્થવાન વર્ણોના સંવત્સર પદ અર્થવાન હોય છે. પદોમાંથી આવેલ વિશિષ્ટ અર્થવાળો પદસંધાત ક્રિયન્ન થાય છે. અર્થવત્તા અંગે પ્રસિદ્ધ અર્થ જ જાણાવવામાં આવે છે, કારણ કે એકલા ધાતુ, પ્રત્યય વગેરેનો લૌકિક અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી.

૬-૬ સમાસમાં તેના દરેક પદ સાથે ક્રિયા સંબંધને પામે છે, જેમકે વચ્ચદિવલાઘ્નાઃ સિચ્વન્તામ્ । આમ સમુદાયમાં પ્રાપ્ત થતા ક્રિયાવિશેષોને સમુદાયના અવયવમાં પ્રવર્તતા માનવામાં આવે છે. ૬-૬ સમાસના અવયવો અંગે પણ આવી જ રીતિ છે.

સમાસ, ધાતુ, પ્રત્યય વગેરેનો સંધાત કેવી રીતે અર્થ'ક વાક્યપદ્યનું સમર્થન કરે છે તેની સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરવામાં આવી છે વારતવર્મા ઋતિપ્રત્યયના નિકલ્પો વિનાની વિદ્યા પોતાની મેળે જ પ્રગટ થાય છે. વિદ્યાની પ્રાપ્તિ વ્યાકરણસાર રૂપી હિપાય વડે થાય છે. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ આત્મતિક રીતે મિથ્યા હોવા છતાં ઋતિપ્રત્યયના જ્ઞાન માટે હિપયોગી છે (૨૦૫-૨૩૮)

પદસમૂહ એટલે વાક્ય અને વાક્યનો અર્થ એટલે પદોનો અર્થ એવો મત નિરાધાર છે.

એક પદ અનેક અર્થો દર્શાવે છે; એક પદ તેના જુદા જુદા અર્થો સાથે જુદું જુદું સમજાય છે. પદો અને તેમનો અર્થ મિથ્યા છે અને પદો અને તેમનો અર્થ સત્ય ॥ એવા ચાર મતોના દરેકના શબ્દોપચાર, સ્વરૂપાર્થ અને બાહ્યાર્થ એમ ત્રણ વિભાગો સમજાતાં શબ્દાર્થ અંગે ખાર વિકલ્પ મતો થયા. એક શબ્દના અનેક અર્થો છે એવા પક્ષનો આશ્રય કરીને ગૌણાર્થ અને મુખ્યાર્થને સમજાવવામાં આવ્યા છે.

શબ્દોના અર્થોના વપરાશ પ્રમાણે તેમનું ગૌણત્વ અને મુખ્યત્વ સમજવામાં આવે છે. શબ્દોના અનેકત્વને સ્વીકારતાં ગૌણાર્થ શબ્દો અને મુખ્યાર્થ શબ્દો વચ્ચે ભેદ હોવા છતાં, તેમને એક સમજવામાં આવે છે. એક શબ્દના અનેક અર્થો હોય છે એવા મતમાં અર્થની પ્રસિદ્ધિ અને અપ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે એકત્વની કલ્પના થાય છે.

અર્થ, સમાસ'દર્શી અથવા બીજા શબ્દો સાથેના સંબંધને ડાંગે જે શબ્દ અર્થ-બોધ કરાવે ॥ તેને બીજા આચાર્યો ગૌણ અર્થ દર્શાવતા શબ્દ કહે છે. એકલો ઉચ્ચારાતા, જેને પોતાનો જાણીતો અર્થ સમજાય છે તે ચાર સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખનારા શબ્દને મુખ્ય અર્થ દર્શાવતા કહેવામાં આવ્યો છે. મુખ્ય અર્થને નિમિત્ત અને ગૌણ અર્થને નિમિત્તી કહે છે. પદાર્થના ધર્મવિશેષોનું અધિકૃત કે ન્યૂનતા ગૌણમુખ્યભાવને નક્કી કરતાં નથી, બ્યારે જો એવા શબ્દનો અર્થ જૂલથી જુદો સમજવામાં આવે ત્યારે તે શબ્દને કાઠિંક રચેલ ગૌણ અર્થવાળો સમજવામાં આવે છે. ગૌણમુખ્યભાવદાર પદાર્થના રૂપ અને તેની ચક્રિત હિપર અવલંબે છે. મુખ્ય અર્થથી તદ્દન વિરુદ્ધ એવો જે અર્થ બ્યારે શબ્દ વડે જાણવામાં આવે ॥ ત્યારે તેનો તે પ્રમાણે બોધ યોગ્ય હોવાથી, તે મુખ્યાર્થમાં પ્રયોજવામાં આવે છે. (૨૩૯-૩૧૩)

શબ્દોના અર્થો વાક્ય, પ્રકરણ, અર્થ, ઔચિત્ય, દેશ અને કાલ પ્રમાણે નક્કી થાય છે, માત્ર તેમના સ્વરૂપ ઉપરથી નહિ. સંસાર, વિપ્રોત્ત, સાદ્યર્થ, વિરોધિતા, કિંમ, અન્ય શબ્દની સંનિધિ, સામર્થ્ય, બંધિત, સ્વર વગેરે, શબ્દનો અર્થ ચોક્કસ થતો ન હોય ત્યારે વિશિષ્ટ અર્થ માટે નિશ્ચયક કારણો બને છે (૩૧૪-૩૪૧)

પાસકે નેધિસો ઔદુગ્ધરાયણ આચાર્યનો મત ભારપૂર્વક જણાવે છે કે શ્રીતાની શુદ્ધિમાં વાક્યનું નિત્યત્વ છે. તેથી પદોનો આર પ્રકારે વિભાગ કરવો જોઈએ નહિ, તેથી અખંડ વાક્યથી જુદું કરું નથી (૩૪૨-૩૪૯)

ઉત્સર્ગ અને અપવાદનો અનેક ક્રિયાપદો સાથે સંબંધ હોવા છતાં, જુદા જુદા રૂપવાળું વાક્ય એક સમજવામાં આવે છે. ઉત્સર્ગનિયમને અપવાદનિયમની આકાંક્ષા હોવાથી અપવાદનિયમ રૂપી શૈલ વાક્યનું અનુમાન થાય છે. પ્રતિષેધ વિષયની પામતમાં ઉત્સર્ગનિયમ અપવાદનિયમના જેવી જ અપેક્ષા રાખતો હોવાથી બંનેની અપેક્ષા સરખી છે. (૩૫૦-૩૫૩)

દેવદત્ત જેવા સંજ્ઞાશબ્દના દત્ત એવા અવયવનો લોપ થતો નથી. જ્યારે જુદા અવયવ-શબ્દને કારણે તેનો અવયવી એવો દેવદત્ત શબ્દ જુદો સમજાતો નથી. દેવદત્તને અવયવોના સમુદાય રૂપે અને દેવદત્ત એવા સ્વતંત્ર શબ્દ રૂપે જણાવાય છે. સંજ્ઞાશબ્દોના બહોળું અર્થવત્ત સંજ્ઞાઓ વડે પ્રાપ્ત થશે.

સમાન સ્વરૂપને કારણે સંદિગ્ધ અર્થવાળા પરંતુ સામર્થ્યને કારણે નિયત અર્થના વાચક તે શબ્દોમાંના શુદ્ધ શબ્દો માટે સાક્ષમાં લોપ વગેરેનું વિધાન થયું છે. વડે, કા, વા એવા અવયવોથી ગ્લેષ, આદર્શ, મવાનું સ્મરણ થતું નથી. ને અવયવશબ્દો અસાધુ છે. વ્યાકરણસાક્ષમાં શુદ્ધિ વગેરે સંજ્ઞાઓનો તેમના નિયત સંજ્ઞાઓમાં અર્થશક્તિનું નિયમન કરનાર સંબંધ, વિશેષણ અને વિશેષ્ય જેવો નિયત છે. લૌકિક સંજ્ઞાઓ તેમના પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત પ્રમાણે પ્રવર્તે છે. ક્યાંક કૃત્રિમ અર્થો સાચીય સંજ્ઞા વિષયની જિનતા પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. સંજ્ઞા સંજ્ઞામાં કૃત્રિમ તેમજ અકૃત્રિમ એમ બંનેની એક-સરખી વિવચનવસ્થા સમજાતી છે. (દુક્યુતિ દુરાસન્નુદો) (૧.૨.૩૩) જેવા સૂત્રમાં બંને પ્રકારની સંજ્ઞાઓનું મહત્ત્વ થાય છે. (૩૫૪-૨૭૪)

કાર્પરિસમાપ્તિ અંગે બે પક્ષો પ્રવર્તે છે: એક છે પ્રત્યેકમાં કાર્પરિસમાપ્તિ અને બીજો ■ સમુદાયમાં કાર્પરિસમાપ્તિ. સમૂહ, એકશય અને દ્વન્દ્વમાં અર્થસામર્થ્યને કારણે ક્રિયાઓનો સંબંધ પ્રત્યેક બંધિત સાથે થાય છે ભોજન, અન્નદાન, પ્રજ્ઞાદન, વગેરે પ્રત્યેકમાં સમાપ્ત થાય છે. દર્શન ક્રિયા, રસોઈ રૂપી કાર્પ, વગેરેમાં સમુદાયમાં કાર્પરિસમાપ્તિ થાય છે. શુદ્ધિ જેવી સંજ્ઞાઓ પ્રત્યેકમાં પરિસમાપ્તિ પામે છે. આ બંને પક્ષો જાણે બંન્દરિએ લૌકિક અને શાસ્ત્રીય ઉદાહરણો આપ્યાં છે (૩૭૫-૩૮૦)

અખંડ વાક્યાર્થ અંગે અનેક પુર્વવાચો રજૂ કરી ચકાવ. અખંડ વાક્યરૂપ અર્થોમાં સમૂહમાં તેમજ અવયવોમાં રહેલો છે. અર્થવત્તના કારણમાં વલો, પદો અને વાક્યોમાં કશી જિનતા નથી. એક શબ્દથી જ્યારે અનેક અર્થો દર્શાવાતા હોય અને અનેક શબ્દો જ્યારે એક અર્થ દર્શાવતા હોય ત્યારે પ્રયોક્તાના નિર્દેશ પ્રમાણે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

અભ્યાસ અને પાઠ સમયે નિરર્થક મનાતા વૈદિક શબ્દો જુદા જુદા કાર્યોદ્દેશોને લીધે અર્થવાન બન્યા છે, જેમ અનર્થક વર્ણો વડે પદના વિશિષ્ટ અર્થનું અભિધાન થાય છે તેમ અનર્થક પદો વડે વાક્યનો વિશિષ્ટ અર્થ સમજાવ છે. (૩૯૮-૪૧૪)

વાક્ય અને વાક્યાર્થ માટે મતાન્તર રૂપે કેટલીક ચર્ચા કરવામાં આવી છે જેમ પૂર્વ અર્થો વડે અનુસરાતા પછીના શબ્દોના અર્થોરૂપ અર્થોત્થાને વાક્ય કહેવાય છે તેમ ઉત્તરોત્તર અર્થોનો બોધ થતાં ૨૫૪ થતો પદોના સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્થ પ્રારંભમાં જ સમજાવ છે. વળી એક ખીન્ન મત પ્રમાણે ક્રમવાન વર્ણો કે પદો વડે પ્રાપ્ત થતું વર્ણો અને પદોના ક્રમ વિનાનું નિર્વિલાય વાક્ય વાક્યાર્થને વ્યક્ત કરે છે. જુદા જુદા અર્થોમાં રહેલા પણ વાક્યોથી જુદા રહેલા બધા શબ્દોની અર્થવત્તા પ્રાપ્ત થશે નહિ. વાક્યાર્થ માટેનો પદોના અર્થોમતિ સંખ્ય વાક્યના કોઈ એક વિભાગમાં રહેતો નથી. વ્યવહારમાં તે વાક્યાર્થને પદોના અર્થોનું સર્વસ્વ કહે છે-આવો વાક્યાર્થ પદોના અર્થમાં કે તેમના સમુદાયના અર્થમાં કદાપિ સમાપ્ત થતો નથી; તે વાક્યાર્થને સમજાવવા માટે દર્શાવતા પદોના જુદા જુદા અર્થો વાક્યાર્થના બોધ માટે જ છે. એક હોવા છતાં અનેક શક્તિઓવાળા વાક્યાર્થનો પદોના અર્થો રૂપે વિભાગ સમજાવવામાં આવે છે. વાક્યનું એકાર્થત્વ નાના વાક્યપ્રણાલિમાં ૨૫૪ થાય છે, તે અભિધેયરૂપ વાક્યાર્થમાંથી બાહ્યાર્થ વિલક્ષ્ય રૂપે સમજાવ છે.

એકખીન્ન માટે આકાંક્ષાનાળાં અનેક ક્રિયાપદો હોવા છતાં તેમના વડે એક જ વાક્ય બને છે હોક અને વેદમાંથી આવે અંગે ઉદાહરણો આપી શકાય. આ બધા ઉપરથી પ્રાપ્ત થાય છે કે અનેક અર્થોવાળું અને અવયવવચરોના આધાર અને ઉપાદાનરૂપ અભિન્ન સ્વરૂપવાળું વાક્ય, તેમનાથી જુદું ન હોય તેમ રહેલું છે. (૪૧૫-૪૧૬)

ક્રિયાબેદોમાં પણ અખંડાર્થત્વ રહેલું છે. કોઈક સ્થળે ક્રિયા વિશેષરૂપે રહેલી છે, તે કોઈક સ્થળે તે સામાન્ય રૂપે અર્થની સાધક બને છે. (૪૧૭-૪૧૮)

શબ્દોના પ્રયોગ અંગે ક્રમ અને યોગ્યતા એવા બે ઉપાયો નક્કી થયેલા છે. હોક- વ્યવહાર તેને ઉદ્દેશ્યતો નથી ક્રમમાં શબ્દોનું જુદું રૂપ સમજાવ છે, પરંતુ યોગ્યતામાં તે અભિન્ન હોય છે.

એક અને સસર્ગ એવી બે શક્તિઓ શબ્દથી બને જુની હોય તેમ રહેલી છે. અનેક શબ્દોના એકસાથે ઉચ્ચારણમાં ક્રિયાપદ સાથેના તેમના ભેદપૂર્ક સંખ્યને લીધે તેમનું અવયુ જુદું સમજાવ છે જગ્યા પ્રયોગનું ઉદાહરણુ લઈ શકાય. અહીં અવયવરૂપ અર્થને સમુદાયાર્થ તરીકે સમજાવવામાં આવે છે, આણુ જ્ઞાન પ્રત્યેકમાં સમાપ્ત થતા વાક્યાર્થ દ્વારા થાય છે. સ્વેતો ધાવતિ એના લોકિત વાક્યમાંથી 'થેતો (ગોડો) દોડે છે' અને કુતરો અહીંથી દોડે છે (સ્વા દ્વેષો ધાવતિ) એના બે અર્થોવાળાં બે વાક્યો પ્રાપ્ત થશે. શબ્દસ્વ મનમાં અખંડ વાક્યાર્થની શક્તિ અર્થશક્તિની લિન્નતા પ્રમાણે જુદી જુદી સમજાવ છે. સામાસિક શબ્દોમાં એકના અર્થની વિવરણા હોય ત્યારે બીજો ઉત્તર પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે સંપ્રસારણમાં અને દ્વિવચનમાં પણ વર્ણ અને વાક્ય એવો બે સંજ્ઞાઓના લિન્ન અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૧૯-૪૮૦)

વ્યાકરણ આગમની પ્રાચીન અંગે ભર્તૃહરિએ કેટલાક સંદર્ભના વિધાને કહ્યા છે. મૂળ પ્રથોના અવસાસ તરફ ઉપેક્ષાવાળાં અને સંશોધોમા રુચિવાળાં વૈયાકરણો અભ્યાસીએ રૂપે મળતા હોનાથી સમગ્ર મહાગ્રંથ અસ્ત પામ્યો ત્યાર પછી જુદા આગમવિશેષોના સૂક્ષ્મ યાત્રા પત્રજનિ ગુરુએ બધા અર્થદર્શક નિયમોના મૂળ સમુ મહાભાષ્ય રમ્યુ ગાબીયને કારણે અગ્રાધ અને છતાં શૈલીના સૌષ્ઠ્યને કારણે અત્યંત વિચલ એવા આ મહાભાષ્યમાના સિદ્ધાન્તાઈ અંગે અલ્પજુદિવાળાઓને નિશ્ચય થતો ન હતો. શુદ્ધ તર્કને અનુસરનારા વૈજ્ઞ, સૌભવ અને હર્ષદે સમગ્રગ્રંથના સારરૂપ પત્રજસિગ્રંથને વિચિત્ર બંધે સમય જતાં બાકરજી આગમ દક્ષિણ ભારતના પ્રદેશોમા જ માત્ર યથારે રહ્યો પર્વત મુનિ પાસેથી આગમો મેળવીને, બાબવચનોને અનુસરીને ચન્દ્રાચાર્ય વગેરેએ તેને અનેક શાખાઓમા વિરતાયો. જુદા જુદા શાસ્ત્રી સિદ્ધાંતોને અને બાકરજી-દર્શનોના અવસાસ કરીને અમારા ગુરુએ આ આગમસંગ્રહ રમ્યે બધી બે કાઠમા કેટલાક સિદ્ધાન્તોના મૂળ રૂપને રજૂ કરવામા આબ્યુ છે. ગોળ કાઠમા સૂક્ષ્મતાથી વિચાર થયે જુદા જુદા આગમો અને દર્શનો વડે પ્રજાને વારવાર વિચલતા પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર પોતાના સિદ્ધાંતને જ અનુસરતા અવસાસ વડે અન્ય પક્ષના ખડન દ્વારા કેટલો ઉત્કર્ષ સાધી શકાય? પોતાના જ તર્કને અનુસરનારા અને પ્રાચીન આગમોના મનોનાં અવસાસ રૂપી સેવા નહિ કરનારાઓને નિવાનો અતિપ્રશન્નતા મળતી નથી (૪૮૧-૪૯૦)

પદકાણ્ડ

ભૂતિસમુદેશ

વાક્યપદીયતુ તૃતીય કાણ્ડ પદકાઠ અથવા પ્રજીર્ણકાઠ અથવા પ્રજીર્ણક એવા નામે જાણીતુ છે તેમા ચૌ વિભાગો અર્થાત્ સમુદેશ છે. પહેલો સમુદેશ ભૂતિસમુદેશને નામે જાણીતો છે.

પહેલે ચાર પ્રકારે અથવા પાંચ પ્રકારે જુદું સમજવામા આબ્યુ છે. નામ, આખ્યાત, હ્રાસર્ગ અને નિષાત એવા ચાર પ્રકારે ઉપરાંત પાંચમો કર્મપ્રવચની પ્રકાર પણ સમજવામા આવે છે.

પહેલો અર્થ ભૂતિ અથવા દ્રવ્ય સમજવામા આબ્યુ છે. શબ્દ, પદના શબ્દભૂતિનું અભિધાન કરે છે, ત્યાર પછી અર્થભૂતિના રૂપોમાં તેનો આરોપ કરવામા આવે છે. બધા ભૂતિ, ગુણ, ક્રિયા, અને સજ્ઞા શબ્દો ભૂતિનું જ અભિધાન કરે છે. નવીન ઉત્પન્ન થતાં કર્મમા, વિધિમા કે પ્રતિષેધમા અને સખ્યામા પણ ભૂતિ રહેલી છે, જેની ભૂતિ ન હોય તેવું કશું ઉત્પન્ન થતું નથી. ભૂતિ પોતાને આશ્રયે રહેવા કારણેની પ્રયોજક અને છે. પ્રયોજક પદાર્થમા સ્વરૂપ ભૂતિ અને અસ્વરૂપ ભૂતિ રહેલા છે. પદાર્થોની સિન્નતા પ્રમાણે સિન્ન સમજાવી મહાસત્તા જ ભૂતિ છે, તેને જ પ્રાતિપદિકને અર્થ અને ધાત્વર્થ કહે છે. તે નિત્ય છે, મહાન આત્મા છે, તેને જ ત્વ ત્રણ વર્ણે પ્રત્યે લાગે છે. ક્રમપ્રાપ્ત કરનારી તેને ક્રિયા કહે છે અને ક્રિયારૂપ અદૃશ્ય થતા ભૂતિને દ્રવ્ય કહે છે. તે ભૂતિરૂપ સત્તા ભાવવિકારથી જ અવરથાઓ પ્રાપ્ત કરે છે. ગદ્ય પદાર્થોમા ભૂતિઓ રહેલી છે તેમ બધા જાનોમા પણ ભૂતિઓ છે.

મહાભાગમાં અનેક સ્થળોએ પ્રાપ્ત થતા જાતિ અંગેના ઉલ્લેખોની મદદથી તેમ જ વૈદિક ઉદાહરણોની મદદથી જાતિસમુદ્દેશના વિષયને સમજાવવામાં આગ્યે છે. આકૃતિ અને સામાન્યને પણ કોઈક વાર જાતિના પર્ગીય તરીકે ભર્તૃહરિ વાપરે છે. જાતિને મહાસત્તા અને શબ્દતત્ત્વ ખોનીને અદ્વૈતવિચાર તરફનો અવિગમ ભર્તૃહરિએ દર્શાવ્યો છે.

દ્રવ્યસમુદ્દેશ :

જાતિ અંગેની ચર્ચા પછી જીવ સમુદ્દેશમાં દ્રવ્યની ચર્ચા પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યંત સૂક્ષ્મમાં દ્રવ્યનો ફરીવાર ઉલ્લેખ એવા સમુદ્દેશમાં કરવામાં આવ્યો છે; આ સમુદ્દેશમાં જાતિની જેમ દ્રવ્યને નિત્ય અને એકદમ માનવામાં આવ્યું છે.

દ્રવ્યોના બેટો પ્રમાણે દ્રવ્યને, આત્મા, વસ્તુ, સ્વભાવ, શરીર અને તત્ત્વ(સમુદાય) કહેવામાં આવે છે. સત્ત્વરૂપ દ્રવ્યનો તેના અસત્ય આકારો વડે સ્વરૂપ યાચ છે. સદ્ અને અસદ્ એવા બેટો નથી દ્રવ્ય સદ્ છે. તેમાં બાહ્ય ધર્મો અને કાચ વગેરે વિકલ્પો ન હોવા છતાં વિકલ્પોનો આભાસ સમજાવવામાં આવે છે. આકૃતિનો નાશ થતાં જે અતિમ રૂપ રહે છે, જેને માટે 'નથી', 'છે', 'એક છે', 'અનેક છે', 'પૃથક્ છે', 'અસંખ્ય' છે, 'અસંખ્ય' છે, 'વિકૃત છે', 'અવિકૃત છે', તેમ કહી ચકાવું નથી, જે દ્રવ્ય, દ્રવ્ય અને દ્રવ્ય તમા દર્શનનું પ્રયોજન છે, તે દ્રવ્ય છે અને શબ્દો વડે તે વાચ્ય બને છે.

સંબંધસમુદ્દેશ :

હિચરિત શબ્દ વડે વક્તાનો અભિપ્રાય, બાહ્ય અર્થ અને શબ્દનું સ્વરૂપ, એમ ત્રણ બાબતો સમજાવવામાં આવે છે, તેથી તેમની વચ્ચે સંબંધ નિર્ધારિત હોય છે. શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેનો વાચ્યવાચકભાવરૂપ સંબંધ પછી વિકલ્પિત વડે જણાવાય છે. શબ્દો અને અર્થો વચ્ચે સંયોગ કે સમવાય રૂપી સંબંધ કદાચ ચકાચ નહિ. વૈયાકરણો શબ્દો અને અર્થો વચ્ચે અનાદિ ચોખ્ખતા રૂપી સંબંધને સ્વીકારે છે ચોખ્ખતાનો બોધ સંકેતને કારણે થાય છે.

શબ્દો દ્વારા પદાર્થોના બોધ માટે ઉપચાર સત્તા અને બાહ્ય સત્તા એમ બે સત્તાઓ જાણીતી છે. તે સત્તાઓ પદાર્થોના સ્વરૂપને દર્શાવે છે ઉપચાર સત્તાને શુદ્ધિનિષ્ઠ સત્તા કહે છે. ખતજલિ બોદી સત્તા માટે જૂતલવિખતસત્તા શબ્દ અને બાહ્ય સત્તા માટે સંપ્રતિ સત્તા શબ્દ વાપરે છે. બાહ્યસત્તાને ભર્તૃહરિ મુખ્યસત્તા કહે છે અને બોદીસત્તાને ઉપચારસત્તા કહે છે. બધા શબ્દોની પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ ઔપચારિકી સત્તા છે બાહ્યસત્તાથી તે જુદી છે અને કોઈ ક્રિયા કે કારકરૂપ પદાર્થ તેને ઉદ્ભવેલો નથી.

સત્તાની ચર્ચાના અનુસંધાનમાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે અર્થ, શબ્દ અને સંબંધ, બાહ્ય આકારની અશુદ્ધિઓના સંદર્ભમાં, જાતિ અને અજાત રૂપે બ્યવહાર પ્રાપ્ત થાય છે વૈયાકરણો અભાવને સ્વીકારતા નથી.

ભૂયોદ્રવ્યસમુદ્દેશ :

ચળદ અને અથોના સંસર્ગરૂપ વાકચાર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયની જેમ જુદા પાઠવામાં આવેલા, અને ચળદસાધુત્વ અંગે નિમિત્તરૂપ એવા કેટલાક દ્રવ્ય, ગુણ, સંખ્યા, ચિંગ વગેરે પદાર્થોને આ તૃતીયકાંડમાં ચર્ચનામાં આપ્યા છે. આ અત્યંત નાના સમુદ્દેશમાં દ્રવ્યની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા રજૂ કરવામાં આવી છે. જેને અંગે પદ્મચંદ્રાચાર્યે અભિધાન કરનારું સર્વનામ પ્રયોજ્ય છે તે અર્થને દ્રવ્ય કહે છે. તે વિશિષ્ટરૂપે વિવક્ષિત હોય છે.

ગુણસમુદ્દેશ :

આશ્રય સાથે સંસર્ગવાળું, તેને જુદું સમજાવનારું અને તેના જેવા વ્યાપારવાળું જે સમજાય છે તેને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં ગુણ કહે છે. બધા પ્રકૃષ્ટ અથવા નિષ્કૃષ્ટ પદાર્થો, તેમની સાથે સંસર્ગવાળા પ્રકૃષ્ટ અથવા નિષ્કૃષ્ટ ગુણરૂપ નિમિત્તને આધારે, નિયત પ્રકારે દર્શાવેલા હોય છે. પોતાના પ્રકાર માટે કારણરૂપ ગુણ, દ્રવ્યના પ્રકાર માટે કારણ બનીને, તે દ્રવ્યને પોતાના પ્રકાર સાથે યોજીને, બીજા દ્રવ્યથી જુદું બહેર કરે છે.

દિશ્સમુદ્દેશ :

દિશ્ સક્રિયરૂપ છે, દ્રવ્યરૂપ નથી. 'આનાથી' જેવી અવધિ અને 'આ' એવા અવધિમાન વચ્ચેના અર્થબેદનું કારણ, 'સીધું' એવી સ્પષ્ટતા કરનાર, ક્રિયાની ભૂતિભેદોની અભિવ્યક્તિ માટે જવાબદાર અને પોતાની છાપાધિઓને કારણે જિજ્ઞાસુ રૂપે સમજાતી સક્રિય, દિશ્ કહેવાય છે. આકાશના તેજ પ્રદેશો સાથેના અને બીજા ઘટાદિ દ્રવ્યોના વિભાગો સાથેના પરસ્પર સંયોગ અને વિભાગ માટે તે (દિશ્) આધારરૂપ બને છે. વિભાગો વિનાના પરમાણુમાં દિશ્ને કારણે વિભાગોની રૂપના થાય છે. દિશ્ને જ વિભાગો રૂપવા માટેની પહેલી શક્તિ કહે છે. પદાર્થો દેશ વિનાના, ભાગ વિનાના, ક્રમ વિનાના અને છાપાધિ વિનાના છે પરંતુ તેમની સાથે સંસર્ગવાળા દ્રવ્યોને કારણે દિગ્ગત્ય શક્તિભેદ સમજાવામાં આવે છે. દિગ્ વિષુ છે. જનનમાં દૃઢપણે સ્થાપિત થયેલી દિશ્ની રૂપનાનો અસ્વીકાર થાય તો લોકવ્યવહારમાં અવ્યવસ્થા થશે.

સાધનસમુદ્દેશ :

પોતાના અને બીજા આશ્રયો સાથે સમવાયમાં રહેલી અને ક્રિયાઓની સિદ્ધિ માટે જવાબદાર પદાર્થશક્તિને સાધન કહે છે. ઠલી, કર્મ વગેરે સાધનો અંગેના વ્યવહાર વક્તાની કુદિમાં પ્રાપ્ત થનારી વિવક્ષારૂપ અવસ્થા ઉપર આધાર રાખે છે. કુદિની પ્રવૃત્તિઓના સ્વરૂપને પદાર્થોમાં આશ્રયોને જુદી જુદી સક્રિયઓની રૂપના કરવામાં આવે છે. ક્રિયાની સિદ્ધિ માટેનું કારણ બધાં કારણોમાં હોય છે. જુદા જુદા વ્યાપારોની અપેક્ષા હોય ત્યારે કરણ વગેરે કારણો સંભાવે છે.

કારક સામાન્યરૂપ છે. તેના કર્મ વગેરે જુદાં નામોથી ઓળખાતા છ બેદો અને સાતમેો રોપ નામનો ભેદ છે. ઈષ્ટિસતત્ત્વ કર્મને નિર્વાર્ત, વિકાર્મ અને પ્રાપ્ત એમ ત્રણ પ્રકારે સમજાવામાં આવ્યું છે. અનીષ્ટિત કર્મના, ઔદાસીયપ્રાપ્ત, ઠલીને અતીષ્ટિત, સંઘાઓ જેને લાગ્ય પડતી ન હોય અર્થાત્ અકથિત અને બીજી સંઘાવાળું, એમ ચાર વિભાગો છે.

ઉત્પત્તિ, નિક્ષિપ્તિ, આભાસ વગેરે ક્રિયાઓમાં પહેલાં સ્વતંત્રતા અનુભવીને બીજા કર્તાઓના કાર્યના સંદર્ભમાં, કારકો, કર્મ તરીકે પ્રવૃત્ત બને છે. કર્તાના વ્યાપારથી મુક્ત બનેલું કર્મ પોતાના કાર્યના કર્તા રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. કર્તાનિષ્ઠ પ્રયોજકવ્યાપાર નિવૃત્ત થતાં કર્મ, પોતાના અગાઉના કર્તાનું પ્રયોજક બને છે. કર્તાના વ્યાપારથી મુક્ત વ્યાપાર સાથે સંબંધમાં આવતાં ત્રેરક પ્રયોગ વડે, તે આત્મનેપદ દ્વારા જાણાય છે. અકથિત ચા મૂલ ૧૪.૫૧ ઉપરના ભાષ્યનાં વચનોનો ભર્તૃહરિએ કારિકા ૬૮થી ૮૦ સુધીમાં અવતાર કર્યો છે.

ક્રિયાનાં પ્રયોજક કર્મને પ્રધાન કર્મ કહ્યું છે. પ્રધાનકર્મની સિદ્ધિ માટે ક્રિયા સાથે સંબંધ, બીજા કર્મને, અકથિત કર્મ કહ્યું છે. પરિપૂર્ણ ચરેલા આશ્રવવાળા, કાઠક વિશેષની આવશ્યકતા વિનાના, અને લક્ષણ વગેરે ક્રિયાઓના વિષય રૂપે હોવાથી જુદા સમજાતા કર્મને ધર્મિસત્ત કર્મ કહે છે.

જ્યારે ધાતુ તેના અર્થથી જુદા અર્થમાં વપરાયો હોય, જ્યારે કર્મ ધાતુના અર્થમાં સમાઈ જતું હોય, જ્યારે કર્મ પ્રસિદ્ધ હોય અને જ્યારે તે કર્મની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે ધાતુ વડે દર્શાવાતી ક્રિયા અકર્મક કહેવાય છે.

જે કારકના વ્યાપાર પછી જ્યારે ક્રિયાની સમાપ્તિ જાણાવાય છે ત્યારે તેને કરણ સમજવામાં આવે છે. કાઠ પછુ પદાર્થ કરણ રૂપે નિર્મિત નથી. કર્તાઓ સ્વતંત્ર હોવા છતાં ક્રિયાસિદ્ધિ માટે દૂરથી જ તે ઉપકારક બને છે. તલવાર જ્યારે કર્તા હોય છે ત્યારે તીક્ષ્ણતા કરણ રૂપે સમજાય છે. પરંતુ તીક્ષ્ણતા જ્યારે સ્વતંત્ર કર્તા હોય ત્યારે તેમને જ સ્વરૂપે સમજવામાં આવે છે. જેમ પદાર્થની હાજરીથી કરણત્વ સમજાય છે તેમ તેની ગેરહાજરીથી પણ સમજાય છે.

કર્તા સ્વતંત્ર કહેવાય છે કારણ કે બીજાં કારકોની પ્રવૃત્તિ પહેલાં તે યત્નિત પ્રાપ્ત કરે છે, બીજાં કારકોને જોણુ બનાવે છે, બીજાં કારકોની પ્રવૃત્તિ તેને અધીન છે, બીજાં કારકોને તે અદક્ષથી શકે છે, તેનો કાઠ અતિનિધિ નથી અને તે એકલો પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આદા અથવા વિનંતીને કારણે પ્રયોજ્ય ક્રિયાને અનુકૂળ કર્યો કરતો કર્તા હેતુ કહેવાય છે. ક્રિયાનું ત્રેરક કર્મ છે. હેતુ કર્તાનો પ્રયોજક છે, કારણ કે ઉત્પત્તિ, નિક્ષિપ્તિ અને પ્રાપ્તિ વડે ઉપકારક બનતી ક્રિયા કર્મને અર્થે છે.

ત્યાગ કરનારનો નિબેધ ન હોવાને લીધે, તેની વિનંતીને કારણે અને તેની જામતિને કારણે, ત્યાગરૂપી કર્મ વડે કર્તાને છટ એવા ત્યાગના નિર્મિત બનનારને સંપ્રદાન કહે છે.

જ્યાં અપાવરૂપી વિષયને સ્પષ્ટ જાણાવવામાં આવ્યો હોય, જ્યાં તેને અન્તર્મૂલ ગર્યો હોય અને જ્યાં અપાવની ક્રિયાની વિવક્ષા હોય, એમ ત્રણ પ્રકારે અપાદાનને જાણાવવામાં આવે છે. જિનનતા દર્શાવનારા નિશ્ચયના અર્થમાં અને લાય પામતું વગેરે અર્થના ધાતુઓના સંબંધમાં અપાદાનનું વિધાન, અપાવના નિર્દેશ અને અપાવની અપેક્ષાના સંદર્ભમાં જ થયું છે.

કર્તા અથવા કર્મદેહી સંવચસ્થ દ્વારા ક્રિયાને પરોક્ષ રીતે ધારણ કરીને તે ક્રિયાની સિદ્ધિમાં મદદરૂપ થનારને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અધિકરણ કહ્યું છે.

ક્રિયાનો ઉલ્લેખ થયો હોય કે ન થયો હોય તો પણ કર્મ વગેરે છ કારકોથી જે જુદો સમન્વય છે તેને શેષ કહે છે.

આ શેષ સંબંધ, જે સંબંધીઓમાં રહ્યો હોવા છતાં ગૌણ પદાર્થના વાચક શબ્દોમાં વિશેષતા દર્શાવનારો બને છે. કર્મ વગેરે કારકો વડે જોળખાતા અને ક્રિયાના ઉલ્લેખવાળા શેષરૂપ સંબંધ અંગે દરેક પદમાં પછી વિભક્તિનું વિધાન સમાસની નિવૃત્તિ મળે છે.

સિદ્ધ થયેલા સાધનવાળા પદાર્થને પોતાની સંપ્રત્ય બનાવવું તેને સંયોધન કહેવાય છે. સંપ્રત્ય પ્રાપ્ત કરનારો કર્તા ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. સંયોધન વાક્યના અર્થના આગરૂપે નથી.

પાણિનિનાં કારક વિભાગનાં સૂત્રો ઉપરનાં લાખ્યવચનો વર્તુલરિત્તે રજૂ કરેલી અર્થોના મૂળમાં છે.

ક્રિયાસમુદ્દેશ

સાધન અર્થાત્ કારકને સાધ્ય અર્થાત્ ક્રિયાની અપેક્ષા હોવાથી દ્વે ક્રિયાની અર્થો કરવામાં આવે છે.

બીજા સિદ્ધ અથવા અસિદ્ધને સાધ્ય તરીકે જણાવવામાં આવે છે ત્યારે (તેણે) ક્રમનું રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હોવાથી તેને ક્રિયા કહે છે. ગૌણભાવને પામેલા અવયવો વડે સમન્વયો, છુદ્ધિ વડે અભિન્નપણે જણાવાયેલો અને ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થનારા વ્યાપારોનો સમૂહ ક્રિયા કહેવાય છે. આવે સમૂહ દરેક અવયવમાં આરોપવામાં આવે છે. ક્રિયાનું કાલ સાથે સંબંધવાળું જે રૂપ છે તે 'છ' (જસ્તિ) વડે સમન્વય છે જે ક્રિયાની પછી તરત જ રૂળની કક્ષના કરવામાં આવે છે તેને મુખ્ય ક્રિયા કહે છે. ક્રિયા પૌર્વોપર્ય વિનાની અને ક્રમ વિનાની હોઈ તેને માટે અરિતત્વવાળા પૂર્વ અને પર ક્રિયાઓને તે અનુસરે છે. ક્રિયાને વ્યક્તિ નહિ પરંતુ જાતિ સમજાવામાં આવે છે; અથવા પોતાના વ્યાપારોથી વિશેષતા પામેલ કર્તા અને કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતી સત્તા એટલે ક્રિયા. ધાતુનો અર્થ ભાવ છે. અવૈદિક પરંપરામાં, છુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થતી અને પદાર્થો ઉપર આરોપવામાં આવતી સત્તાને, ક્રિયા કહેવામાં આવે છે. ક્રિયા બધા સાધનોની પ્રકૃતિ છે. તે આઠ કારક છે. આઠવાન તાર્થમાં કેટલાક અર્થો ગૌણ હોય છે અને એક અર્થ પ્રધાન હોય છે. ક્રિયાઈ સાથે સંબંધવાળા કર્તા, કરણ વગેરે અર્થો સાધન તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવાથી ક્રિયાનો સાધન ઉપર આરોપ થાય છે.

કાલસમુદ્દેશ

કાલ અંગે વૈજ્ઞેયિક મતને દર્શાવ્યા પછી વર્તુલરિત્તે જણાવે ॥ કાલ, ઉત્પત્તિ, રિપતિ અને વિનાશના કારણ રૂપે છે. તેને આ વિશ્વનાનો સૂત્રકાર કહે છે. પ્રતિપન્ધ અને અવગનુશા અર્થાત્ અવરોધ અને અનુશ્રુતિ વડે તે વિશ્વનું નિયંત્રન કહે છે. કાલ વિના ઉત્પત્તિની અવરમાઓમાં પૌર્વોપર્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. પોતાની શક્તિઓના મેગ્ન વ્યાપારના

કારણુ રૂપે તે રહેલો છે. કાલ સાથે સંબદ્ધ ક્રિયાવિરોધના પરિણામને કારણે જુદાં જુદાં મૂર્ત દ્રવ્યોના વૃદ્ધિ અને ક્ષાસ સમન્વય છે. કાલના સંબંધને લીધે પ્રેરણુ રૂપકર્મને કારણે, ચક્રિતઓમાં નિયત ક્રિયા વ્યક્ત થાય છે નિત્ય ક્રિયામાં ફલવ્યક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. કાર્ય-કારણના બેદની બાધક સમવાય નામે ચક્રિત ફલવ્યક્તિઓને એકત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

અવરોધ અને અનુચિત વડે તેની હચેચની પ્રકૃતિ દ્વારા વિલકત બનતો કાલ પોર્વાપર્વને પામે છે. કાલના વિભાગો જૂના, ભવિષ્ય અને વર્તમાન રૂપે સમજવામાં આવ્યા છે. પાંચ પ્રકારનો ભૂતકાળ છે, ચાર પ્રકારનો ભવિષ્યકાળ છે અને બે પ્રકારનો વર્તમાન છે. અપનેના વિભાગ, નક્ષત્રોની નિશ્ચિત ગતિ અને પ્રાણીઓનાં વિનાશ અને ઉત્પત્તિ કાલને આધારે છે. વિશ્વની કચરપતા તથા દૂર અને પાસેનું એવા નિગમની જેમ ધીમું અને ઝડપી અંગેના નિયમ કાલને આધારે છે. ભૂત અને ભવિષ્ય અધકાર રૂપે રહેલા છે. કાલ અંગે એક મત એવો છે કે કાલ શુદ્ધવત્સંકાર અર્થાત્ શુદ્ધિસંકલન રૂપે છે. સૂર્ય, ગ્રહો અને નક્ષત્રોની ગતિને કાલ કહે છે. વર્તમાન કાળ જેવું કશું નથી એવા મતના અનુસંધાનમાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે ભૂત અને ભવિષ્યને છોડીને વર્તમાન જેવું કશું હોતું નથી. ક્ષણિકવાદીઓના આવા પૂર્વપક્ષ મહાભાષ્યમાં પણ, વર્તમાને છદ્મ સૂત્ર ૩. ૨. ૧૨૩ની અર્થો કરતાં, જણાવવામાં આવ્યો છે. ભર્તૃહરિ તેનો અર્થો ઉલ્લેખ કરે છે. વાચ્યકારને અનુસરીને વર્તમાનત્વને સ્વીકારતાં તે જણાવે છે કે એક યાનાત્કામાં સંક્રાન્ત આકારવાળું ક્રિયાકેણુના સમૂહનું રૂપ શુદ્ધિમાં પૂરેપૂરું ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે તેને વર્તમાનત્વ કહે છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સચરાતા દર્શનિક વિચારોને વ્યવસ્થિત કરીને, સિદ્ધાંતની કક્ષાએ તેમને રજૂ કરીને મૂલ્યવાર્ષિક માળખાત વિનાનો સાથે, તેમની એકચક્રતા કરવાનો ભર્તૃહરિ પ્રયત્ન કરે છે.

પુરુષસમુદેશ

અહંભાવ અને પરભાવ, કર્તા અને કર્મનાં વિરોધો રૂપે છે. પહેલો પુરુષ અને બીજો પુરુષ તેમના વાચક અને છે. આ બે પુરુષોમાંથી જ સ્વાભાવિક અને આરોપિત ચૈતન્ય સમન્વય છે. ચૈતન્ય રૂપી જાગને ત્રીજો પુરુષ દર્શાવતો નથી. એક મત પ્રમાણે મધ્યમ પુરુષમાં બધે સંજોગનના અર્થની અપેક્ષા હોય છે.

સંખ્યાસમુદેશ

બધા દ્રવ્યરૂપ પદાર્થો સંખ્યાવાળા છે, વ્યવહારમાં ભેદ અને અભેદ એવા વિભાગો સંખ્યાને આધારે હોય છે. સંખ્યારૂપ ધર્મ ભેદને દર્શાવવાના કારણરૂપ હોઈ સંખ્યા એવા નામે ઓળખાય છે. ગુણમાં પણ ભેદ દર્શાવવા સંખ્યા વપરાય છે.

ઉપમદ્વસમુદેશ

સકારના આદેશોરૂપ આત્મનેપદ દ્વારા અથવા પરમોપદ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા ક્રિયાના અર્થની શિન્નતાને દર્શાવનારને ઉપમદ્વ માનવામાં આવે છે. કોઈતર તે સાધનરૂપે હોય છે, કોઈતર તે સાધનના વિરોધરૂપ રૂપે હોય છે. આત્મનેપદના અને પરમોપદના પ્રત્યેક વડે ક્રિયા અને તેની વિસ્તિષ્ઠતાને કોઈકવાર ઉપમદ્વ તરીકે જાણવાય છે.

સિંગસમુદેશ

લોકબચકારમાં સિંગ અંગે સાત નિકટપો જણાયા છે, જેમકે રતન અને કેશ સાથે સંબંધ, રતન વગેરે મિત્રો, વિંગમિત્રોથી વ્યક્ત થતી જાતિ, ત્રણ ગુણોની ત્રણ અવસ્થાઓ, આવી અવસ્થાઓવાળા ત્રણ ગુણો, શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલ અર્થોભા અને શબ્દસંસ્કાર. બાકરણસાસ્ત્રમાં પણ સિંગ અંગે સાત મતો જણાવ્યા છે, જેમકે પુલ્લિંગ અને નપુસકલિંગ એમ બન્ને જાતિના શબ્દો, સ્ત્રીલિંગ અને નપુસકલિંગ એમ બન્ને જાતિના શબ્દો, સ્ત્રીલિંગ અને પુલ્લિંગ એમ બે જાતિના શબ્દો, ત્રણેય જાતિના શબ્દો, માત્ર પુલ્લિંગ, માત્ર સ્ત્રીલિંગ, અને માત્ર નપુસક. દરેક દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય જાતિ અને સિંગજાતિ રહેલી છે. છુદ્ધ વડે જ્યાં સિંગના સ્વરૂપની કંપના થાય છે ત્યાં પણ ત્રણ સિંગ સમજવામાં આવે છે.

બધા પદાર્થોમાં આવિભાવ, તિરેભાવ અને રિયતિ એવા અગ્નિનાશી ધર્મોને સિંગ રૂપે સમજવામાં આવ્યા છે. બધા પદાર્થોમાં રહેલા શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે દરેક ગુણમાં, સત્ત્વ વગેરે ત્રણ ધર્મો રહેલા છે.

પદાર્થોના ક્રિયમય અને અપ્રમયના સારને રિયતિ કહે છે. તે નપુસકલિંગના આધાર રૂપે છે. શબ્દોમાં સિંગના નિમિત્તો રૂપે રહેલા અનેક ધર્મોમાંથી કોઈ એક ધર્મ તેમના સિંગને વાચક બને છે. સિંગે, શબ્દોના અર્થોનું ચાક્કસ જ્ઞાન ધરાવીને ધર્મના જ્ઞાનરૂપે જ સિંગ પ્રાપ્ત થતું હોય તેને જ સિંગ તરીકે જાહેર કરે છે. બધા શબ્દોમાં બધા સિંગો છે એવી રિયતિમાં, કોઈક શબ્દના શુદ્ધ વપરાશમાં વિવક્ષાના નિયમ પ્રમાણે સિંગબદ્ધતા નક્કી કરવામાં આવે છે. સિદ્ધપ્રણેત્રથી સિદ્ધ થયેલા નિશ્ચિત સિંગને કારણે શબ્દોના સાધુત્વનું જ્ઞાન થાય છે. સત્ત્વાદિ ગુણોમાંના કોઈ એક ધર્મ, શબ્દના સિંગના સાધુત્વનું નિમિત્ત અને વિવક્ષાનો વિષય બને છે.

મતાન્તર રજૂ કરતાં ભાર્તુકરિ જણાવે છે કે ઉત્પત્તિ, પ્રસવ છે, નાશ સંસ્ત્યાન છે, અને સ્વાભાવિક સ્વરૂપને રિયતિ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં એકત્વનો નિશ્ચય હોય તેવા પાણી, પેતી, વર્ષાઋતુ વગેરે શબ્દો. બહુવચનનો ભાવ ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી જાગ, મિફતા, વર્ષા: એમ બહુવચનમાં વપરાય છે. સિંગ અંગે પણ આવી રિયતિ છે. સિંગ માત્ર શબ્દસંસ્કાર અર્થે છે.

[વિશ્વામ ૧ સુત ૪૧.૨ ઉપરનાં વાર્તિકવચનો અને ભાષ્યવચનોને આધારે આ સમુદેશમાં સિંગ અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ભાષ્યકારને અનુસરીને સિંગ અંગે બ્વહાર-પ્રયોગો અને યાત્રીય રિયતિ દર્શાવીને, યાત્રીય સિંગ માટે સાંખ્ય મતને અનુસરીને અર્થો કરવામાં આવી છે. વૈશેષિક મતનો ઉલ્લેખ પણ વાક્યપદોપકારે કર્યો છે.]

વૃત્તિસમુદેશ

પદકાંડને તેના બીજા સમુદેશોની સરખામણીમાં સૌથી મોટો ૧૨૫ કારિકાઓવાળો વિભાગ, વૃત્તિસમુદેશ છે. આવાર સુત્રીમાં અસમસ્ત અમોત્ત એકમા પદના અર્થો જેવા કે દ્રવ્ય, કાચ, ત્રિફ, સખ્યા, ઉપમદ્ધ, સિંગ વગેરે ત્રિપે ચર્ચા કરવામાં આવી. દબે રામસ્ત પદ અમોત્ત વૃત્તિમત્ત અર્થોનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

વૃત્તિને કૃદન્ત, તદ્વિતાન્ત, સમાસ, એકશેષ અને ધાતુ એમ પાંચ પ્રકારે સમજાવામાં આવે છે. આ સમુદેશમાં વિષયોનું નિષ્પલ્લુ જે પ્રકારે થયું છે તે ઉપરથી કહી શકાય કે પાંચ વૃત્તિઓમાંથી તદ્વિતાન્ત, સમાસ અને એકશેષ અંગે વાર્તિકકાર અને ભાષ્યકારનાં વચનોના વ્યાખ્યાન રૂપે ભર્તૃહરિએ, કારિકાઓ દ્વારા, પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેમાં વિષયના સંદર્ભમાં એકચરતા કે ક્રમગદ્ રજૂઆત, વાર્તિકકાર અને ભાષ્યકારની આ વિષયની ચર્ચાના અનુચ્છેદમાં છે સમગ્ર વિભાગ વાર્તિક અને ભાષ્યમાંના અર્થવિચાર અંગેના મુદ્દાને ખાનમાં રાખીને રજૂ થયેલ છે. તે તે સ્થળોમાંની ચર્ચાના કેટલાક વિષયોને પસંદ કરીને તેમને વિષે વિગતથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ સમુદેશમાં તદ્વિત, એકશેષ અને સમાસની ચર્ચા, તથા અપેક્ષ્ય અંગે ચર્ચા રજૂ થઈ છે. સમાનાધિકરણ તદ્વિતવૃત્તિ સત્તાવીસ કારિકાઓમાં, કૃદ્ અને એકશેષ વૃત્તિ ત્રણ કારિકાઓમાં અને સમાસ, ૭૭ થી ૩૧૬ સુધીની કારિકાઓમાં ચર્ચાવામાં આવ્યાં છે. સમાસ અંગે પણ વૃત્તિ અને વાક્યને બે, અભેદકૃત્વ સંખ્યા અને સમાસ પ્રયોગોમાં ભિન્ન અને વચનના અતિદેશ અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વાસ્તવમાં સમાસ અંગેની ચર્ચાને સંદર્ભ નગ્ન સમાસ, ગદ્યબંધિ, અને કૃદ્માં ભિન્ન અને વચનના અતિદેશની ચર્ચા કરવા તરફનો છે.

વૃત્તિસમુદેશમાં બીજો મોટો વિભાગ હામાન અને તેની સાથે સંકળાયેલા વિષયોની ચર્ચાનો છે. તેને માટે ૩૬૧ થી ૬૨૫ સુધીની કારિકાઓ રજૂ કરવામાં આવી છે.

દ્વિતીય કાંઠ ઉપરની પોતાની રીકામાં પુણ્યરાજ જણાવે છે કે “અર્થવિચારના પ્રસંગે, ઉપમાસમુદેશમાં આ બાબત વિસ્તારપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યો.” ઉપમા-સમુદેશ અંગેની ચર્ચાનું સ્થાન પદ્યકાંઠામાં જ અને કદાચ વૃત્તિસમુદેશમાં હોઈ શકે. અહીં એક તર્ક કરવાનું મન થાય છે કે અપેક્ષ્ય અંગેની સમગ્ર ચર્ચા ઉપમા સમુદેશ તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય અને ભર્તૃકરિના અવસાન પછી વાક્યપદીપના વિચારો નિષ્કાવિત થતાં આ સ્વતંત્ર ઉપમાસમુદેશ વૃત્તિસમુદેશનો ભાગ બની ગયો હોય. અલગત આ તર્કને કશી આધાર નથી, કારણ કે, ઉપમાસમુદેશ હેવારાજની પહેલા જ નષ્ટ થયો હતો. હેવારાજ આ અંગે કશું કહેતા નથી અને હરતપ્તે આ અંગે ઉપોચીત નથી.

વૃત્તિસમુદેશમાં ચર્ચાની સ્વચ્છાત સમાનાધિકરણ તદ્વિતવૃત્તિથી થાય છે.

પરિપૂર્ણ અર્થોવાળા પદોને જ નિન્દા, પ્રશંસા અને પ્રકર્ષને દર્શાવતા પ્રત્યયો લાગે છે. નિન્દા માટે ક પ્રત્યય અને પ્રકર્ષ માટે તરણ અને તમણ પ્રત્યયો લાગે છે. તદ્વિતાન્ત શબ્દરૂપોમાં સમાનાધિકરણમાં રહેલાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય અંગે જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રકૃતિ એવા કૃત્તિજ શબ્દને નિન્દાના અર્થમાં ક પ્રત્યય લાગે છે જેમ કે કૃત્તિજલક, એવી રીતે પ્રકર્ષનો અર્થ દર્શાવવા માટે તર અથવા તમ પ્રત્યયો લાગે છે. જેમ કે શુભલતર, શુભલતમઃ, સમાનાધિકરણ પદો, સમાન અધિકરણમાં હોય કે બધિકરણમાં હોય, તેઓ દ્વયને અર્થ દર્શાવે છે અને તેથી તેમની વચ્ચે સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે (૧-૧૧)

[ઉપરની ચર્ચાના મૂળમાં તદ્વિત પ્રત્યયો જાણેના વિભાગના, અપેક્ષ્યમાંના સ્વ કૃત્તિજે. (૫.૩.૭૬) ઉપરનાં કેટલાંક બાબતવચનો છે.]

સામાનાધિકરણને ખાનખા રાખીને જણાવવામાં આવ્યું છે કે દગ્ગને ઠાઠક વિશિષ્ટ ગુણ સાથેના સર્ગને લીધે જુદું સમજવામાં આવે છે, જેમ કે જીવંતિલા પ્રયોગ બુદ્ધિ બુદ્ધિ નિમિત્તોને કારણે દબાવે એકત્વ સમજવામાં આવે છે આવું એકત્વરૂપ જ્ઞાન કે તેથી વિરુદ્ધત્વ અનેકત્વરૂપ જ્ઞાન વિશિષ્ટ શુદ્ધિને કારણે સમજવામાં આવે છે શબ્દ તેમજ અર્થ, એમ બન્નેના સદર્શમાં સામાનાધિકરણને સમજવામાં આવે ॥ (૧૨-૨૭)

[ઉપરની ચર્ચાના મૂળમાં વિશેષજ્ઞાન ચાલે ૧૨ પર સ્વ ઉત્તરના ક્રમાંક ૩૫૪ વચ્ચે છે]

૬-૬ અને એકશેષ અર્થે નિર્દેશ કરતા જણાવવામાં આવ્યું છે કે અવ્યવસ્થા વડે વ્યાપ્ત એવા સમુદાયનું જ્ઞાન બ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેને ૬-૬ અને એકશેષમાં પ્રાપ્ત થનારી સદ્વિવક્ષા કહે છે ઇતરેતરધોગમાં સમુદાય દરેક અવ્યવસ્થા રહેતો છે, ૬-૬ સમાસમાં એક અર્થ દર્શાવનાર શબ્દો બીજો અર્થ પણ દર્શાવે છે જે જે શબ્દો વડે એક પદ અનેક અર્થો દર્શાવે છે, તે જે પદો વડે બીજું પદ અનેક અર્થો દર્શાવે છે, આને યુગપદ્ધવાચિતા કહે ॥ બાબમાં તેને દુષ્ટા અને દુરુપપાદા કહી ॥ પરંતુ ૬-૬ના બ્યવહાર માટે તેના આશય કરવામાં આવ્યો ॥ (૨૮-૬૬)

[વાર્થે દ્વગ્ધ ૧ શ્લોક (૨૨૨૬) ઉત્તરના બાબમાં વિસ્તારથી ચર્ચામાં આવેના યુગપદ્ધિકરણવચનતાના સિદ્ધાન્તનો ઉલ્લેખ ભર્તૃહરિએ સંક્ષેપમાં કર્યો છે]

કેટલાક અર્થકેદો વાક્યમાં, કેનાક વૃત્તિમાં અને કેટલાક ગુણોના નિયત હોય છે સામર્થ્યના સદર્શમાં તેમને જણાવવામાં આવે છે સામર્થ્યને સમાસમાં એકાધ્યાત્મિક રૂપે અને વાક્યમાં બ્યવેક્ષા રૂપે સમજવામાં આવે છે સાપેક્ષ એવા સબધી શબ્દ, સમુદાય બાધે સબધવાળા શબ્દો, ગોરય, પ્રવર્ણ, પ્રવલ્લસ નીલોત્પલમ્, સ્વત્વર્ણ, હુલ્લસજલકેદોહ, મહાકલ્પિત, મહારણપાતીલે, કૃતપૂર્ણ વગેરેમાં બ્યવહારપ્રાપ્ત અર્થસંક્રિતના વિવિધ પાસા નજરે પડે છે, વિમંજિતના નોપતુ વિજ્ઞાન અને રરની બરરથા શાલ દ્વારા થાય છે પરંતુ ગોણ જેવા પ્રોત્તોમાં, બરરકાર દ્વારા જ, વાક્યમાં કે સમાસમાં યુક્ત શબ્દોના વપરાશનો અગત્ય સમજવામાં આવે છે (૩૭-૮૮)

વૃત્તિ અને વાક્યની ચર્ચા અર્થે કેટલીક સૂક્ષ્મ બાબતો રજૂ કરતી વખતે ભર્તૃહરિ, શાસ્ત્રનિયમોના ઉપકારકત્વ અર્થે કેટલીક રપષ્ટ નામતો તરફ બ્યાપણ ખાન દોરે છે

(૧) શબ્દોના બુદ્ધિ બુદ્ધિ અવ્યવસ્થાની કલ્પનાઓ દ્વારા થતા વિકાગો અર્થે સામર્થ્ય અન્વાખ્યાન કરવામાં આવે છે. બ્યવહારપ્રયોગ અને શાસ્ત્રનિયમો એકલીનથી છે

(૨) બ્યવહારમાં અર્થની કલ્પના પ્રાપ્તિને વિચારીને જ વાક્યમાં પદની, પદમાં ધાતુની, અને ધાતુમાં અવ્યવસ્થાની કલ્પના કલ્પામાં આવી છે બાબરજુગત બ્યુત્પત્તિ અનિચિત હોઈ, શાસ્ત્રકારોએ થોભેલા ઉપયોગ સાચા માનવા જોઈએ નહિ

(૩) સારો માટે શાસ્ત્ર નથી સિધ્ધાએ કરેના વિકલ્પોને શાસ્ત્ર અનુમતી આપે છે

(૪) શાસ્ત્રના જ્ઞાન અર્થે અનિચિતતા હોય ત્યારે શાસ્ત્રને નિર્ણાયક માનવું જોઈએ નહિ સિધ્ધપ્રયોગોને ન સમજનાર માટે શાસ્ત્ર તેજ સમાન છે

[ઉપરની ચર્ચાના મૂળમાં સમર્થ વચ્ચે ૧૨ ૨ ૧ ઉપરના ક્રમાંક ૩૫૪ વચ્ચે છે]

સમાસમાં એકાર્થીભાવની કદપના હોય તો વિશેષણવિશેષ્યભાવ તેમાં કેવી રીતે હોઈ શકે એવા સ્વાભાવિક પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે જણાવવામાં આવ્યું છે કે વિશેષણના બોધ પછી, તેના અર્થને વિશેષ્યના અર્થ સાથે સમુચ્ચય થાય છે. ત્યાર પછી વિશેષણના અર્થની નિષ્ક્રિય થાય છે. આવી નિષ્ક્રિય થતાં એકાર્થીભાવરૂપ વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અંગે મુરકેલી એ છે કે નિમિત્ત અર્થોત્ વિશેષણ અને નિમિત્તીઅર્થોત્ વિશેષ્ય એક સાથે રહેતાં નથી. તેથી તેમની વચ્ચે સંજ્ઞા થતો નથી. આ ઉપરાંત પૂર્વ સંસ્કાર સાથેના ઉત્તર જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી રચ્ચિ દ્વારા તેમનું સંયોજન પણ થતું નથી. તેથી વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ સિદ્ધ થતો નથી.

ભર્તૃહરિનો ઉત્તર એવો છે કે વિશેષણ અને વિશેષ્ય પરસ્પર સંયુક્ત હોવાથી તેમને અંગેનું જ્ઞાન પણ જાણે સંસૃષ્ટ હોય એમ ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર પ્રક્રિયાને અર્થે તેમને વિલક્ષણપણે સમજવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં તેમનું જ્ઞાન અલિન-ત છે. સમાસમાં જુદાં જુદાં પદોની કદપના, સમાસને સમજવામાં માત્ર ઉપાવ રૂપે જ ॥ (૮૯-૯૯)

[સમર્થ: વરવિધિ: । મુત્ર ૨.૧.૧ ઉપરનાં કેટલાંક ભાગ્યવચનો ઉપરની ચર્ચાના આધાર રૂપે છે.]

સમાસમાં ગોણુ પદના અર્થમાં એકત્વ સંજ્ઞાથી વિલક્ષણ એવી અભેદૈકત્વ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. તે અધી સંજ્ઞાના સમુચ્ચય રૂપે અલિન-પણે રહેલી છે. જેમ મધમાં અનેક પુષ્પોના રસો રહેલા છે તેમ અનેક સંજ્ઞાઓ આ સંજ્ઞામાં સમાયેલી છે. ઉપસર્જન પદનો અર્થ સંજ્ઞાસામાન્ય રૂપે સમજવામાં આવે છે. શાદલા: વતિ:, ચોરી પ્રામ: અને ત્રિપુલ: વગેરે પ્રયોગો આના ઉદાહરણો છે.

અભેદૈકત્વ સંજ્ઞાને સ્વીકારતાં ચૈભાક, તાલક, ગાર્થ, ગાર્થાવળ વગેરે શબ્દરૂપો સિદ્ધ થશે નહિ. આવો વિપક્ષ ભરાય નથી. ઉપસર્જન પદમાં એકત્વ સંજ્ઞા જ્ઞાનતાં તે સંજ્ઞામાં બધી સંજ્ઞાઓનો સમાવેશ થશે. અભેદૈકત્વ સંજ્ઞાને યોક્ષસ સંજ્ઞાવાળી એકત્વ સંજ્ઞા અને સંજ્ઞાઓ રૂપી લોહ વિનાની અભેદૈકત્વ સંજ્ઞા એમ બે રીતે સમજવી જોઈએ આ વિચાર અંગે ભર્તૃહરિનો અભિપ્રાય બન્ને પક્ષે છે. વૃત્તિમાં અભેદૈકત્વ સંજ્ઞા અને વાક્યમાં યોક્ષસ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થતી હોવા છતાં બંને આવો વિશિષ્ટ સંજ્ઞાભેદ હોતો નથી. (૧૦૦-૧૩૪).

[અલ્પુત્તરપરે । મુત્ર ૧.૩.૧ ઉપરના વાર્તિક-ભાષ્યમાં અળી આવતાં કેટલાંક વિધાનો આ ચર્ચાના આધાર રૂપે છે.]

સમાસમાં જેમ ઉપસર્જનપદમાં સંજ્ઞાવિશેષ કોઈવાર જણાતો નથી તેમ સિંગ-વિશેષનો પણ પરિચય થતો નથી. સિંગની અને સંજ્ઞાની વિશિષ્ટતાને જણાવવા માટે વિશેષણનાં શાસ્ત્રો. 1 મુત્ર ૧.૨.૫રને રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ મુત્રનું મત્યાખ્યાન બાધમાં જણાવવામાં આવ્યું છે આ મુત્રવચન દ્વારા કલ્પમાં આવેલી સાઅબ્ધવચનને લીધે આશ્વનાં સિંગ અને વચન પ્રમાણે આશિતનાં સિંગ અને વચનને પણ જણાવવામાં આવે છે. (૧૩૫-૧૫૮)

પ્રકર્ષવાચક શબ્દો, સ્ત્રીલિંગવાળા શબ્દો, દ્વન્દ્વ, બહુવ્રીહિ અને ના ૧ સમાસ અંગે વાર્તિકો અને બાળ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી, વિશેષણનાં સાગ્રાતે: ૧. ૧.૨.૫૨ સૂત્ર ઉપરની ચર્ચાને હવે રજૂ કરવામાં આવે છે. (૧૫૯)

પ્રકર્ષવાચક શબ્દોનાં લિંગ અને વચન અંગેની ચર્ચા પ્રમાણમાં ઓછી હોવાથી તેને પહેલાં, અભિશાપને તમચિહ્નથી । સૂત્ર ૫.૭ ૫૫ ના ચર્ચામાં રજૂ કરવામાં આવે છે. બાત્કરિએ આ સૂત્ર ઉપરનાં કેટલાંક બાળ્યવચનોને પોતાના શબ્દોમાં રજૂ કર્યા છે. (૧૬૦-૧૬૮)

લિંગામ્ । સૂત્ર ૪.૧ ૭ ઉપરના બાળ્યમાં ચર્ચવામાં આવેલા મુદ્દાઓનો આ ચર્ચામાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પતંગલિની પહેલાં વપરાતા અને સ્ત્રીત્વનો અર્થ દર્શાવતા સંસ્માન શબ્દને કેન્દ્રમાં રાખીને આ ધારિકાસમૂહમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લિંગામ્ । સૂત્ર ઉપરનાં વાર્તિકો અને બાળ્યમાં સ્ત્રી શબ્દ કયા અર્થમાં પ્રયોજાય છે એ અંગે ત્રણ પક્ષો, પ્રત્યયાધિવિશેષણપક્ષ, સ્ત્રીસમાનાધિકરણપક્ષ અને પ્રકાપર્થવિશેષણપક્ષ, હેમારાજ અને હેયટે સૂચવ્યા છે. (૧૬૯-૧૯૦)

જ (અને) અન્ય હોવાથી અને જના અર્થમાં દ્વન્દ્વ સમાસ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી સમાસમાં લિંગ અને સંખ્યાની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ નહિ. છતાં પણ આમાં લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે તેને અંગે બહોં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જ, જા વગેરે શબ્દો વિકલ્પ, સામુદાય, પ્રતિષેધ વગેરે અર્થો દર્શાવે છે. આવા અર્થો સર્વરૂપ દ્રવ્યના હોઈ તેમને લિંગ અને સંખ્યા સાથે સંબંધ હોઈ શકે (૧૯૧-૨૧૦)

બહુવ્રીહિ સમાસમાં લિંગ અને વચનના અભિદેશ અંગે ચર્ચા કરતાં બહુવચનોમાં આવ્યું છે કે 'આ તે છે' એવા અમેક સંબંધને કારણે વિશિષ્ટ જ્ઞાત્યનાં વાચક બહુવ્રીહિપદોનાં લિંગ અને સંખ્યા વિશેષણનાં સાગ્રાતે: । સૂત્ર ૧.૨.૫૨ ના નિયમને કારણે પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ લિંગ અને સંખ્યા સહિત દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે. ત્યાં લિંગ અને સંખ્યાનું અભિધાન કરનારા પ્રયોગોનો પ્રયોગ થતો નથી. બાળ્યાનુસારી મત દર્શાવતાં બાત્કરિ જણાવે છે કે દ્રવ્યરૂપ ભૂમી સાથેના બહુવ્રીહિ સમાસમાં દ્રવ્યરૂપ વિશેષ સાથે રહેલાં લિંગ અને સંખ્યાને આ સમાસ પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૧૧-૨૪૮)

[બેકમન્યવદાયે । સૂત્ર ૨.૨.૨૪ ઉપરનાં વાર્તિકવચનો અને બાળ્યવચનો આ ચર્ચાના આધાર રૂપે છે. વાર્તિકબાળ્યવચનોમાંથી અન્ય પદાર્થ અને વિવક્તૃત્વ એવા બે પક્ષો પ્રાપ્ત થાય છે. બાત્કરિને જાને પક્ષો સ્વીકારાઈ લાગ્યા છે એમ જણાય છે.]

ના ૧ સમાસ અંગે ત્રણ પક્ષો વિચારવામાં આવ્યા છે. જગદ્ગણ: માં ઉત્તર પદનો અર્થ મુખ્ય, પૂર્વ પદનો અર્થ મુખ્ય અને અન્ય પદનો અર્થ મુખ્ય એમ ત્રણ પક્ષો તથા । સૂત્ર ૨.૨ ૬ ઉપરના બાળ્યમાં બાળ્યકારે રજૂ કર્યા છે. આ પક્ષો અંગે બાત્કરિએ મુરટેલીઓ સૂચવી છે અને જણવક: તેમજ બચ્ચ એવા સમાસપ્રયોગોનાં ઉદાહરણ આ અંગે આપ્યાં છે. આ મુરટેલીઓ બાત્કરિ દ્વર કરે છે અને બાળ્યકારને અનુસરીને ૫૧ પદ અને ઉત્તર પદના અર્થના પ્રાધાન્યને સ્વીકારે છે. (૨૪૯-૩૧૬)

જાતિ અને દ્રવ્યના સંદર્ભમાં લિંગ અને વચન અંગે ચર્ચા કરતાં હર્મુદરિ જણાવે છે કે શબ્દના વાચ્ય અર્થ રૂપે જાતિને સમજવામાં આવતાં તેને માટે લિંગ અને વચન નિશ્ચિત હોય છે, અને આશયોનાં લિંગ અને વચન સાથે તે બ્લેકલ છે. શબ્દોના લીક્ટિ લિંગને અદ્યે શાસ્ત્રીય લિંગ સ્વીકારવું જોઈએ. પદનો અર્થ દ્રવ્ય સમજવામાં આવતાં લિંગવિવેક કોઈ વિરોધ નથી. જાતિ તેમજ વ્યક્તિ પક્ષમાં શબ્દો નિયતલિંગવાળા હોય છે. તેથી લિંગ અંગે, લિંગસમુદેશમાં ઠલ્પેલા સાત વિકલ્પો જન્મને લાગુ પડે છે.

વચન અંગે પણ શાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે બ્યવહાર કરવો જોઈએ. દ્રવ્ય અને જાતિ વચ્ચે, નામ અને આશ્વતની જેમ, ઝીલુપ્રધાનભાવને સ્વીકારી શકાય. ઝીલુ દ્રવ્યો અનેક હોવાને કારણે આકૃતિ માટે એક શબ્દ વપરાય છે. જુદાં જુદાં દ્રવ્યો સાથેના સંબંધને કારણે જુદી જુદી સંખ્યાઓ સિદ્ધ થાય છે. (૩૧૭-૩૫૮)

[ઇલ્લાહામેક્કસૌષ્ણ એકશિમ્લી] સૂત્ર ૧. ૨. ૬૪ અને જાલ્લાહામેક્કસૌષ્ણહુવનમન્વતર-સ્પામ ૧. સૂત્ર ૧. ૨. ૫૮ ઉપરનાં કેટલાંક વાર્તિકવચનો અને બાબ્બવચનો, ઉપરની ચર્ચાના આધાર રૂપે છે]

ઓપત્ત અંગેનો નવો વિભાગ કારિકા ૩૬૧ થી શરૂ થાય છે. માન અને ઉપમાનને સમજાવીને શાસ્ત્રીયમા જોવા તત્પ્રરૂપ સમાસવું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. જુદા જુદા આશયોમાં રહેલા ગુણો વચ્ચે ભેદ હોવા છતાં તે એક જ છે એમ સમજાવામાં આવે છે. આશયને કારણે ગુણોમાં ભેદ અને જાતિને કારણે ગુણોમાં અભેદ હોવાથી ઉપમાન, ઉપમેયને નક્કી કરવામાં કાયદીય બને છે.

ચોતાના ખીલ વિશિષ્ટ ગુણને કારણે જુદા વિશિષ્ટ ગુણોવાળા આશયો સાથે સંબંધને પામનારને ઉપમાન કહેવાય છે. ઉપમાન અને ઉપમેયમાંથી કોઈકમાં રહેલા સાધારણ ધર્મને જણાવતો શબ્દ સામાન્યવચન તરીકે ઓળખાય છે. સામાન્ય ધર્મ ઉપર આધાર રાખનારું અને પદાર્થને પૂરેપૂરું નહિ આપી શકનારું નિમિત્ત ઉપમાન, સાદરધને કારણે ઉપમેયની પાસેનું સમજાવામાં આવે છે. ઉપમાન અને ઉપમેયમાં અભેદની વિવેક હોય ત્યારે ઉપમા પ્રાપ્ત થશે નહિ ન્યાં કોઈક સામાન્ય હોય અને કેટલાક જોડો હોય ત્યાં ઉપમાનોપમેયભાવ હોય છે. જેમ ગુરુ, શિષ્ય, પિતા, પુત્ર, કિયા, કાલ વગેરે વ્યવહારે ખીલની અપેક્ષા રાખે છે તેમ ઉપમાનોપમેયભાવ પણ ખીલની અપેક્ષા રાખે છે. (૩૫૯-૪૨૮)

[સવમાનાનિ સામાન્યવચનૈઃ । સૂત્ર ૨. ૧. ૫૫ ઉપરનાં વાર્તિકો અને બાબ્બવચનો ઉપરની ચર્ચાના આધાર રૂપે છે.]

અખિત્તં બ્યાલ્લાદિમિઃ સામાન્યવચનો । સૂત્ર ૨. ૧. ૫૭ના વિચારના અનુસંધાનમાં બાબ્બાનુસારી ચર્ચા કરતાં હર્મુદરિ જણાવે છે કે કુલ્લત્વાદઃ સમાસમાં વ્યાદ શબ્દ શીર્ષના સંદર્ભમાં પુરૂષનો અર્થ દર્શાવે છે, પરંતુ જો શ્વઃ શબ્દ વાપરવામાં આવે તો સમાસ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૪૨૯-૪૩૩)

દેન તુલ્યં ત્રિયા જેલ્લિઃ । સૂત્ર ૫. ૧. ૧૧૫ના સંદર્ભમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સાધારણ ધર્મના ઉદ્દેશ્ય વિનાન દ્રવ્યમાં દદ અનેકા સંબંધવાળા સાધારણ ધર્મરૂપી ત્રિયા

અથવા ગુણો ઉપમાનોપમેયરૂપ સંબંધમાં નિમિત્ત તરીકે સમજવામાં આવે છે. ઉપમાન અને ઉપમેય, બન્નેમાં સાધારણ ધર્મ રૂપે રહેલા વિશેષને ક્રિયાસીલ સમજવામાં આવ્યો છે. વલિના અર્થવાળો તુલ્ય શબ્દ ક્રિયા સાથે સમાન અધિકરણમાં છે. (૪૩૪-૫૨૪)

તેન તુલ્યં ૦ । (પ. ૧. ૧૧૫) સૂત્ર ઉપરનાં બાળવચનોત્તું વિગતપૂર્ણ વ્યાખ્યાન પૂરું કરીને હવે તેના પછીના સૂત્ર તત્ત્વેવ । (પ. ૧. ૧૧૬) ઉપરનાં બાળવચનોની રજૂઆત કરવામાં આવે છે. બાળવચર બધાવે છે કે તુલ્ય અને હવ શબ્દો સમાનાર્થક છે. તેન તુલ્યં સૂત્ર પ્રમાણે બે ક્રિયાઓ અંગેના સાદરણને દર્શાવતા તૃતીયાન્ત શબ્દને વલિ ઉમેરવામાં આવે છે. આ સૂત્ર બે સત્ત્વવાચક શબ્દો વચ્ચે સાદરણ દર્શાવતા યબ્ધ્યન્ત શબ્દને વલિ ઉમેરવાનું વિધાન કરે છે આ જાગત અગાઉના સૂત્રથી સિદ્ધ થાય ॥ એટલે તત્ત્વેવ । સૂત્ર રજૂ કરવાની જરૂર નથી. આવા પૂર્વપક્ષ અંગે ઉદાહરણો રૂપે મોહમતે પ્રાક્ષણ ઇવ ।, પરચિ પ્રાક્ષણ ઇવ ।, પ્રાક્ષણેવ વિજાતમ્ ।, હીવતાં પ્રાક્ષણ ઇવ, પ્રાક્ષણાદિવ વૈચાત્ત્વમ્ । પ્રયોગો બાતૃદરિએ રજૂ કર્યા છે. આ બધા પ્રયોગોમાંની વિકાસિતઓને બહુલે તૃતીયાનો પ્રયોગ તુલ્ય સાથે થઈ શકે. આ પ્રકારની દલીલને વિરોધ કરતાં જણાવવામાં આવે છે કે તુલ્યં મણુવા બધીએ અને માત્રા તુલ્યં સ્મરણિ તામ્ । પ્રયોગોમાં મધુરા અને અધ્યપનક્રિયાનું તથા માતા અને સ્મરણક્રિયાનું સાદરણ સમજવું પડશે. પરંતુ આણું સાદરણ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી તેન તુલ્યં ૦ । સૂત્રથી કાર્યનિર્વાહ થશે નહિ. અધ્યપન અને સ્મરણના અંતર્યો હિન્ન હોવાથી તેમની વચ્ચે સાદરણ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જો માનીએ તો આશયોને કતી રૂપે સમજવા પડશે અને વલિ પ્રત્યય કતી શબ્દને ઘાગુ પડશે, અધિકરણ કે કર્મને નહિ

વલિ દ્વારા સામાન્ય અભિધાન અંગે ક્રિયાના પ્રયોગના વિધાન અંગેના નિયમમાં કે પછીના સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતા અભિધાનમાં ક્રિયા શબ્દના વપરાશ અંગે કસો તફાવત સમજવામાં આવતો નથી. વલિનું ફરીવાર વિધાન દ્રબ્ય કે ગુણના સાદરણને દર્શાવવા માટે થયું છે. મણુવાયો ઇવ ગૃહાઃ । અને પ્રાક્ષણલ્યેવ વાણુવાઃ । પ્રયોગોમાં સાદરણ દ્રબ્ય અને ગુણ દર્શાવે છે. તેથી તેન તુલ્યં ૦ । સૂત્રથી કામ આવશે નહિ. (૫૨૫-૫૫૧)

તદર્હમ્ । (પ. ૧. ૧૧૭) સૂત્ર અંગે વિચારતાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, જો રાજવદ્ વૃષમ્ । પ્રયોગમાં રાજવત્ માટે રાજાનં અર્હતિ । અને રાજા તુલ્યં । એવાં બે વિપ્રલવાક્યો સમજવામાં આવે તો તદર્હમ્ અર્થમાં વલિ ની પ્રાપ્તિ તેન તુલ્યં ૦ । સૂત્રથી થશે. ઉપમાનની વિવશા ન દોષ ત્વારે અર્હતિ (લાયક જને છે) ક્રિયાનો કતીરૂપ ધર્મ અન્યની નિષ્ક્રિયતા નિશ્ચ કરાવે છે તેને માટે તદર્હમ્ સૂત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે રાજવદ્ વૃષં મલ્ચ । માં જોડની કદપતા કરીને ઔષધ્ય સમજવામાં આવે તો તેન તુલ્યં ૦ । સૂત્રથી વલિ પ્રાપ્ત થશે. તેથી પાણિનીતર વ્યાકરણોમાં આ પ્રકારનું સૂત્ર મળતું નથી. પરંતુ ચોખ્ખાતા અને ઉપયોગિતા નો અર્થ જણાવવાનો દોષ ત્વારે તદર્હમ્ । સૂત્ર આવરણ ॥ (૫૫૨-૫૭૮)

વલિ પ્રત્યયના વિધાનની ચર્ચા પછી જાડેરી કમ પ્રાપ્ત ગયો, વપર્ગબ્દદમિ પાતરવં । (૫૧ ૧૧૮) સૂત્રની રજૂઆત દ્વારા કરવામાં આવે છે.

આ મૂળમાં જ્યાં શબ્દ એટલા મોટા મૂક્યો છે કે ધાતુ એ શબ્દ છે અને વ્યાકરણ-કાર્ય શબ્દના સંદર્ભમાં નહિ પરંતુ અર્થના સંદર્ભમાં થાય છે ધાતુ શબ્દનો અર્થ ક્રિયા સમજાવે! એઈએ ધાતુકૃત અર્થ ધાત્વર્થ. ૧ એવો વિગ્રહ ધાત્વર્થ. નો સમજતા ઉત્તરપદ કૃત: ના લોપ માટે જ્યાં પદ મૂક્યું છે એમ પણ સમજી શકાયે ધાત્વર્થને ક્રિયા માનતાં અને ક્રિયાને સાધન સાથે સળધ થતાં સાધનના અર્થમાં ઉત્તર પદની વાત મૂકવામાં આવે છે. આમ થતા વાતિ પ્રયવાન્તને લિજ અને સખ્યા પ્રાપ્ત થશે.

ઉપમાન અને ઉપમેય અંગે વિશેષ ચર્ચા કરતા ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે જ્યાં ઉપમેય-વાચક ખીન્ન શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી ત્યાં ખીન્ન વૈનાકરણોના મતમાં જુદાં જુદાં ઉપમાનો સમજવામાં આવે છે કોઈવાર એકસાથે રહેલા અનેક ઉપમેયો માટે એક ઉપમાન સમજવામાં આવે છે અને કોઈવાર જુદાં જુદાં ઉપમેયોમાના દરેકને માટે એકેક જુદું ઉપમાન સમજવામાં આવે છે, આને મોટાં કરણાં ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. (૫૮૦-૬૦૬)

ઉપમાનના સંદર્ભમાં યમાચાર્ય સહિષ્યાય (૫૪.૧૦૧) સૂત્રના વિચારને સમજાવતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે જ્વના અર્થમાં થનારા સમાસને સ્વાર્થે છ પ્રાયય લાગે છે. આના ઉદાહરણરૂપે કાકાલીયમ્ પ્રયોગની ચર્ચા કરવામાં આવી છે (૬૦૭-૬૧૫)

રણાદિભ્યઃ પ્રકારણને વન્ । (૫ ૪ ૩) સૂત્ર 'તેના પ્રકારનો' એવા અર્થમાં કન્ પ્રાયયનું વિધાન કરે છે એવો નિર્દેશ મોને પ્રકારનો અર્થ સાદરપ છે એવા મતને રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રકારનો અર્થ ભિન્નતા પણ કરી શકાય, એમ જણાવવામાં આવ્યું છે અને અંગે ચન્નલ્, વૂહ ક જેવા ઉદાહરણો સમજાવવામાં આવ્યા છે. સાદરપનો અર્થ જણાવનાગ વધા અને સહનો પણ ઉપમેય કરવામાં આવ્યો છે. (૬૧૬-૬૨૫)

વાક્યપદોવમાં ભર્તૃહરિના તત્ત્વવિચાર અંગે નીચેના જાનતો ખ્યાલ બેસે છે :

- (૧) ભર્તૃહરિનું દર્શન પ્રાચીન વૈદિક પરંપરા સાથે જોડાયેલું છે
- (૨) પ્રામાણ્ય અંગે ભર્તૃહરિનો કોલો એકાન્ત આગ્રહ નથી.
- (૩) શૈક્ષણિકારમાં પ્રચલિત શબ્દચારકારની સર્વા પ્રક્રિયામાં શબ્દનું એકલ, નિર્લક્ષ્ય અને સ્વયં પ્રકાશકત્વ રહેલા છે તેમને ઉચ્ચરિત શબ્દની વ્યવસ્થા કરનાર વ્યાકરણ સિદ્ધાન્તના પરિગ્રેહ્યમાં તપાસવા એઈએ આવી તપાસને આતે વ્યાકરણનિષ્ઠ પ્રક્રિયાના અનેકાવની જુદાં દૂર થતા શબ્દ, અર્થ અને તેમના સમઘર્ષા રહેતા અંદર શબ્દતત્ત્વની સાથે વક્તાનું તાલોચ્ચ છે. તાદરશ્યની પ્રાપ્તિ એટલે પરમ તત્ત્વરૂપ પરચન્ની વાણીનો સાક્ષાત્કાર. આનું નામ મોક્ષ

શબ્દ અંગેના દાર્શનિક તત્ત્વવિચારના મૂળ ઝગ્ગેદમાં પ્રાપ્ત થતા વાક્ય અંગેના ઉદ્દેશોમાં છે વણીના ગોચ્ય ઉચ્ચારણથી બોલાની શબ્દ વાણીનું વચ્ચાર્પમાં મદત્ત અને સર્વવ્યાપકત્વ વાક્યમૂલ્યમાં રજૂ થયું છે માર પ્રકારે વિમુક્ત થયેલી આ વાણીને છાઈનુ-મ થોમાં દેવી વાક્ય. અચૂની નામિ, સત્ત્વત, સત્ત્વ અને પ્રાણ તથા ઓંકારની સમઘર્ષા ગણવામાં આવી છે ઉપનિષદોમાં વાક્યને સર્વની વિદ્યાનો, બોલિતર્થ ૩૫વાળી તથા જ્ઞાનમય અને દર્શનમય સમજાવામાં આવી છે ઉપનિષદકથામાં જ વાણી, પરચન્ની, મધ્યમાં અને વૈષ્ણવો કથના થઈ હતી.

શબ્દાર્થ અંગેની દાર્શનિક ભૂમિકાની સાથે સાથે વ્યાકરણગ્રંથક ભૂમિકા પણ વારકની પહેલાંના સમયથી સરૂ થઈ. શબ્દાર્થસંગ્રહનિત્ય અને અર્થાંત વાક્યાર્થનો વિચાર નિરુક્ત (૧૨)માં નોંધેલા ‘દન્વિયનિત્ય’ વચનમાં (આવાની સંગ્રાહક ભુદ્ધિમાં વાક્ય નિત્ય છે) એવા ઔદુમ્બરાચણના ક્ષયનર્થનો પ્રાપ્ત થાય છે ભર્તૃહરિના અર્થાંત વાક્યાર્થનું એ પ્રથમ સોપાન છે.

ભર્તૃહરિનું દર્શન વ્યાકરણ અને પદાભિના દર્શનનો વિસ્તાર છે એટલું જ નહિ પરંતુ વૈજ્ઞાનિક અને સાંખ્યોના શબ્દાર્થસંગ્રહ, પદસંઘાતરૂપ વાક્ય, દ્રવ્ય, ક્રિયા, સાધન, સંબંધ, કાલ વગેરેના વિચારોના વિરોધ રૂપે છે. સમનસ્ય અને સંગોગ સંગ્રહને નકારીને શબ્દાર્થ વસ્તુને તે વાચ્યવાચકભાવ અને નિત્ય યોગ્યતારૂપ સંગ્રહની સ્થાપના કરે છે. જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં, પ્રત્યયર્થમાં, પ્રત્યયાર્થમાં અને ગ્રીષ્મશબ્દાર્થમાં પણ તેમને સામાન્ય અથવા જાતિનો બોધ થાય છે.

શબ્દ, ધ્વનિ, વાક્ય અને રજૌટ અંગેની ભર્તૃહરિની સિદ્ધાન્તસ્થાપના પદાભિના વિચારોના સંકર્ષમાં જ છે. પદકાંડનો આધાર તે તે વિષયો અંગેની મહાભાષ્યમાં પ્રાપ્ત થતી ચર્ચા છે. વસુરાત ગુરુનો વ્યાકરણગમ કેવો હતો અને ભર્તૃહરિએ તેમાં ફેરફાર ક્યાં કે ક્યાં તે જાણવાનું કશું સાધન નથી. કેવિદ, અરે, અરે વગેરે શબ્દોથી પ્રાપ્ત થયેલાં અર્થદર્શનોના કોઈક યોગ્ય સ્થાપકો હતા કે તે ભર્તૃહરિની પ્રણયી પ્રાપ્ત થયેલાં માત્ર વિષય અર્થદર્શનો છે તેનો નિર્ણય મુશ્કેલ છે. સર્વસિદ્ધાન્તના સંદોહનો આદર્શ રાખનારા ભર્તૃહરિની મૌલિક કૃતિને સારસંગ્રહ કહી શકાશે નહિ. ‘અમારા ગુરુએ આ આગમસંગ્રહ રચ્યો’ એવા શબ્દો તો એક સુશિષ્યની ગુરુત્વજ્ઞ બધા કરવાની નામ પદ્ધતિ જ છે.

પ્રમાણવિનિયમ અંગે ભર્તૃહરિના વિચારો મધ્યમમાર્ગનું મહત્ત્વ કરે છે. વેદને તે અપૌત્રેય, પ્રમાણશૂત્ર અને બધાં શાસ્ત્રો, દર્શનો અને વિદ્યાભિના આધારરૂપ સમજે છે. અનુમાનનું પ્રમાણ સ્વીકારવા છતાં આગમવિરુદ્ધ તર્કને તે નકારે છે. અવ્યાસ પ્રત્યક્ષ અને યોગજ પ્રત્યક્ષને તે આવકારે છે છતાં પ્રત્યક્ષને પણ યુક્તિથી નીરખાવું જોઈએ એમ તે (તા. પ. ૨.૧૪૧) માને છે. પ્રતિભાના હિમેષને અને શિષ્યોના શબ્દવ્યવહારને તે પ્રમાણશૂત્ર મનાવે છે. શિષ્યો વડે અપુરસ્કૃત અને ધર્મસ્થાપનમાં વિલેપરૂપ શબ્દોને તે અપરિચિત અથવા અશુદ્ધ ગણે છે. તેમને મતે અપરિચિત શબ્દોનું વાચકાવ સાક્ષાત્ નહિ પરંતુ શુદ્ધ શબ્દોના અનુમાન દ્વારા સિદ્ધ થાય છે.

શબ્દ, ધ્વનિ, નાદ અને રજૌટ અંગે ભર્તૃહરિએ બ્રહ્મકાંડમાં વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. તેમના મતે અક્ષર શબ્દતત્ત્વ અનાદિ અને અનંત છે અને સર્વ લોકવ્યવહારના મૂળમાં છે. બધા વેદો, સ્મૃતિઓ દર્શનો, વિદ્યાઓ, દશાઓ અને વ્યાકરણસ્મૃતિના આધાર રૂપે તે શબ્દતત્ત્વ છે. આવા અદૈત દર્શનની પૂર્વભૂમિકાએ સમગ્ર શબ્દવ્યવહાર અર્થાત્ ઉચ્ચરિત અને સુશ્રુત શબ્દો, અને તેમના સમૂહરૂપ અર્થાંત વાક્ય છે.

શબ્દને અંગે વિચારતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે ઉપાદાન અથવા વાચક શબ્દ એ પ્રકારનો છે. એક, શબ્દનું નિર્મિત છે અને બીજો અર્થ માટે પ્રયોજાય છે. મહાભાષ્ય-

દીપિકા(૫ ૩, પૂના ૧૯૬૫)મા જણાવ્યું છે કે “ઉચ્ચરિત શબ્દ ક્રમવાન ■ અને અર્થપ્રાપ્ત કરાવનારો શુદ્ધિરચ સંબંધાત્મા અક્રમ છે તે અર્થરૂપે છે. તે રફોટ છે અને નિત્ય અર્થોત્તમા છે ક્રમપૂર્વક ઉપન થયેલા ધ્વનિઓ વ્યક્તિરૂપે છે” (યો વાયમુન્વાયેતે ક્રમવાન અરઃ કચિદન્ય અક્રમ સન્દાત્મા શુદ્ધિમ્નો વિગાહતે તસ્માદર્થપ્રતિષ્ઠિતિ ।.. ઇતન્વાયસ્વરૂપમ્ । સ્ફોટોડયમેવ સંદ્દાત્મા નિત્યઃ ।

દીપિકાના આ વચનો અને રફોટ અંગેના વાક્યપદીયમા પ્રાપ્ત થતા કથનો અંગે વિવાદ પ્રાપ્ત થાય છે. કૌણ્ડલાદના ‘રફોટનિર્ણય’ના પોતાના સપાદન (પૂના, ૧૯૬૭)ની પ્રસ્તાવનામા પ્રૌઢે એસ ડી જોષીએ વાક્યપદીયની જ્ઞાપકાકાની નવ શરિકાઓ-બીજા કોડેમા રફોટનો ઉદ્દેશ્ય નથી-તપાસીને નિષ્કર્ષ રજૂ કર્યો છે કે પતજ્જિના રફોટ અંગેના ઉદ્દેશોની જેમ ભર્તૃહરિના રફોટના વિચારોમાથી “રફોટ એક અને અપ્પક ધ્વનિતરવ રૂપે (Sound pattern) અને ધ્વનિસમૂહની પ્રકૃતિ રૂપે છે એવો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થાય છે. તે અર્થવાહક તત્ત્વ નથી અને કૈયટ તથા પછીના વૈષાકરણો માને છે તેમ તે સંબંધિત પશુ નથી” વાકેર દીનનું શ્રી જોષીનું રફોટ અંગેનું અર્થદર્શન અપરિહાર માનીએ તો, ‘દીપિકા’ જેમા રફોટનો નિત્ય અર્થોત્તમા રૂપે વિચાર એક મતાન્તર અથવા દીપિકાકરના પોતાના વિકૃત્ત અર્થદર્શન તરીકે રજૂ થયો છે તે ભર્તૃહરિની કૃતિ નહિ પરંતુ અતુ ભર્તૃહરિકાવ્યની કોઈક કૃતિ હોવા જોઈએ એમ સ્વીકારવું પડે. સૌથીની મિન્નતાને બાદ કરતા ભર્તૃહરિના દીપિકાના કર્તૃત્વના વિરોધમા કોશો નિમ્ન થયો નથી આ ઉપરાંત કુમારિલ, પ્રમાર, ધર્મશર્તિ અને મહનમિશ્રની કૃતિઓમા રફોટને અર્થવાહક તત્ત્વ તરીકે સમજવા તરફના અભિપ્રાય દૃઢ થાય છે સહાય છે કે કુમારિન વચેરે ભર્તૃહરિનો રફોટ, તેણે સન્દતરનના કરેલા ઉદ્દેશોને કારણે અર્થવાહક, નિત્ય અને અટારરૂપે સમજાવ્યો હોય આ સમર્થ દાક્ષાનિકોમા આવો વિષય કટલે અરો ચોગ્ય છે એ વિચારવું રહ્યું.

પદવાદી મીમાસકની દલીલો તરફ સતત અણુમો અને વિરોધ દર્શાવવાની તેમની પ્રવૃત્તિ ■ વાક્યને તે ભતિરૂપ અપ્પક વાક્ય સમજે ■ આણુ અપ્પક ત્વ પ્રતિભાના ઉદ્દેશ્ય વડે પ્રાપ્ત થાય છે પદોના અપોદ્ધૃત અર્થના પ્રકલ્પ વખતે વિશિષ્ટ પ્રતિભારૂપ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય ■ આ પ્રતિભાને વાક્યમાઈ કહે છે માનવી, પશુ અને પખીઓના સર્વે નવકારો તેને આપીને ■ શબ્દોના ગૌણમુખલાવણ, દ્વરણ, શુણ્ઘા, ક્રિયામા, અને આ બધાના અર્થોમા, તેમજ સમાસના ઉપલગ્ન પદના વચનમા અર્થદર્શતા અને અભેદકત્વ રહેવા છે

ઉપર સૂચવ્યું તેમ નાકરણ બધા વાદો અને દર્શનજોડોના સમન્વયરૂપ છે. નાકરણમા વગ્તુનો અર્થ એ અર્થ નથી પરંતુ શબ્દાર્થ જે જ અર્થ છે આ વાત વારંવાર જણાવતા પતજ્જિ કટાક્ષતા નથી તેમને પરવે ચાલીને ભર્તૃહરિએ પણ વાક્યપદીયના વિચારોની ચર્ચામા સર્વમતનિદર્શનનો આર્થ અપનાવ્યો છે. ભર્તૃહરિના આ વલ્લુની પ્રુષ્ટિ કરતા દેવારાને જણાવ્યું ■ કે ‘શાસ્ત્રચર્ચો અમારુ ખોય છે. દશનો વચ્ચે વિવેક સ્થાપિત કરવાનું કામ અમારુ નથી જ્યો દર્શનાન્તરની પ્રક્રિયાને રજૂ કરતા નથી પરંતુ પ્રમાણ વડે જે સિદ્ધ થાય તેને દર્શનને ચોગ્ય માનીએ છીએ” (વાક્યપદીય, દેનારાજ દીકા, ૩ ૧ ૧૦૪)

ચપ્પપસંદર્શી, વાક્યથેજના, રજૂઆત અને જૂતરચના અંગે ભર્તૃહરિની કારિકાઓને નાગાર્જુન(ઈ.સ. ૨૦૦)ની મધ્યમકૃત્તિની, દિગ્નાગ (૪૫૦-૫૨૦)ના 'પ્રમાણુ સમુચ્ચય'ની, કુમારિય (ઈ.સ. ૫૫૦)ના 'સ્થોક્વાર્તિક'ની; ધર્મકર્તિ(ઈ.સ. ૬૦૦)ના 'પ્રમાણુવાર્તિક'ની અને મંડનમિત્ર (ઈ.સ. ૬૬૦)ના 'રજાટસિદ્ધિ'ની કારિકાઓ સાથે તેમજ બ્યાડિનાં પદો અને મહાભાષ્યમાં મળતાં પદો સાથે સરખાવી શકાય. નાગાર્જુનની તર્કબદ્ધતા અને અપરિદાય દલીલની રૂપરૂતા, દિગ્નાગની કારિકાઓની સુધદતા અને સર્વપ્રાકૃતિ, કુમારિયના કટાક્ષ અને નર્મ, ધર્મકર્તિની દુર્બોધતા, દલીલોતું અણુકેસ શુદ્ધ અને ભિન્નતમ તર્કશક્તિ અને મંડનની પ્રસન્ન, ચંબીર અને વિચલ રજૂઆતને બદલે ભર્તૃહરિની કારિકાઓમાં સરસતા, કવચિત દુર્બોધતા અને વિચારપ્રૌઢી જણાય છે. તે પ્રાચીન પારિભાષિક શબ્દોથી સુમંડિત છે. અરવૃદ્ધ મુદ્દાને કે દુર્બોધ તરવવિચારને પુનઃકથન દ્વારા ઉદાહરણો આપીને તે સમજાવે છે. સિદ્ધાંતનિરૂપણ માટે લૌકિક અને વૈદિક પ્રયોગોની તે મદદ લે છે. એક અર્થ દર્શાવવા માટે અનેક શબ્દો તે વાપરે છે, જેમ કે 'સમજવામાં આવે છે' માટે પ્રકલ્પતિ, વિધીયતે, અમિયોયતે, ઉચ્ચતે, દરયતે, અપવિરયતે, મતીયતે, ઉચ્યતે જેવા પ્રયોગો તે કરે છે. સોડર્માત્યમિસ્યમ્બઃ ૧ ને વારંવાર વાપરવામાં તેમને વધિ નથી આમ ભર્તૃહરિની વાણીમાં આર્થ સરસતા, સુમદ્ધ અર્થવિચાર અને તરવદ્વિતી સમતુલ્ય સિદ્ધ થઈ છે. વિપુલ પનરાગિ દ્વારા આચ્છન્ન એકાંત જળાશયનાં નિર્મળ સલિલ જેવી વિમલા તેમની તરવમસા છે. ઋષિના ચિત્ત જેવું શાંત તેમનું ચિત્ત છે. આ ચિત્તનું ઉત્તમ પ્રતિબિંબ વાક્યપદોમ છે.

બાલ પ્રકાશની પશુ પ્રકાશિકા વાગ્ધપતા ન હોય તે જાનરૂપી પ્રકાશ જગદ્ગતો નથી.

વાગ્ધપતા ચેદુત્તમામેદયયોધસ્ય શાશ્વતી ।

ન પ્રકાશઃ પ્રકાશેત સા દિ પ્રત્યક્ષમર્શિની ॥ વાક્યપદીય ૧.૧૩૨

આ પ્રકાશને જગદ્ગતો રાખનારા ભર્તૃહરિના કાષ્ઠનો પુનરુદ્ધાર થઈ રહ્યો છે તે આનંદપ્રદ અને સંતોષપ્રદ છે.

वाक्यपट्टीय

॥ श्रीः ॥

मर्तृहृदिकृतं

वाक्यपदीयम्

प्रथमं पाण्डम्

लघुहृदिकृत

वाक्यपदीय

प्रथमं कांड

जनादिनिर्धनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यद्वक्ष्यते ।
यित्तर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥१॥

एकमेव यद्वाम्नातं भिन्नशक्तिव्यपात्रयात् ।
अपृथक्त्वेऽपि शक्तिव्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते ॥२॥

अभ्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः ।
जन्मादयो विकाराः फलं भावभेदस्य योनयः ॥३॥

एकस्य सर्वपीजस्य यस्य चैयमनेकधा ।
भोक्तृभोक्तव्यरूपेण भोगरूपेण च स्थितिः ॥४॥

प्राप्त्युपायोऽनुकारश्च तस्य वेदो महर्विभिः ।
एकोऽप्यनेकवर्मेव समाम्नातः पृथक्पृथक् ॥५॥

આદિ અને અંત વિનાનું,^૧ શબ્દતત્ત્વરૂપ^૨ બ્રહ્મ, જે વહોતો નિમિત્ત રૂપે છે,^૩ જે (ધટાદિ) અર્થરૂપે શાસ્ત્ર^૪ છે, જેમાંથી જગતની (ઉત્પત્તિ વગેરે) પ્રક્રિયા^૫ થાય છે; જે એક જ છે^૬ એમ વેદમાં કહ્યું છે, અને જે, જુદી જુદી (કાર્યજનક) શક્તિઓના આશ્રયને કારણે,^૭ (આવી) શક્તિઓથી જુદું ન હોવા છતાં, જુદું હોય તેમ દેખાય છે;^૮ જેની, (નિમેષાદિ ક્રિયારૂપી) ભેદના આરોપવાળી, કાલ-શક્તિને^૯ આશ્રયે રહેલા જન્મ વગેરે છ વિકારો^{૧૦} પદાર્થોની ભિન્નતાનાં કારણો બને છે; અને સર્વના વીજરૂપ એવા જે શબ્દશ્રવાની ભોક્તારૂપે, ભોક્તાવ્યરૂપે અને ભોગરૂપે^{૧૧} એમ અનેક પ્રકારે સ્થિતિ છે; તે (શબ્દશ્રવા)ની પ્રાપ્તિનો^{૧૨} ઉપાય અને તેની પ્રતિમા^{૧૩} રૂપ વેદ એક હોવા છતાં, મહર્ષિઓએ તેને અનેક શાખાઓ-વાળો હોય તેમ અવતારો^{૧૪} છે. (૧-૫)

૧.૧. અનાદિ અને અવિનાશી ધર્મમાં કાલકૃત અને દેહકૃત વિભાગોનો અભાવ છે. તે કાર્યરૂપે અને કારણરૂપે એમ બે રીતે રહેલ છે.

૧.૨. પદાર્થોનું ગ્રહણ હંમેશાં સંબંધિત થાય છે (સંબંધપ્રમાણી) અને જ્ઞાન હંમેશાં સંબંધી સાથે જોડાયેલું (સંબંધપ્રમાણ) હોવાથી પરમતત્ત્વ સંબંધતત્ત્વરૂપે સમજાય છે.

૧.૩. અક્ષર અર્થોત્ વર્ણનું તે નિમિત્ત હોવાથી સંબંધતત્ત્વને અક્ષર કહ્યું છે.

૧.૪. સ્વરૂપમાંથી પ્રચ્યુત નહિ થનારું અર્થોત્ એકત્વનો ત્યાગ નહિ કરનારું જે સંબંધતત્ત્વ ■ તે બેદના આભાસને કારણે બીજા અસત્ય અને વિલક્ષણ એવાં રૂપોને સ્વીકારે છે. આને વિવર્ત કહે છે. સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થતા વિપયોના આભાસ જેવું આ છે. દેશભેદ અને ક્રિયાભેદ કેવળ અવિધાની પ્રજ્ઞિતને કારણે છે. એકલ્ય તત્ત્વાવસ્થુતસ્ય મેદાનુકરેણાસરમદિમજ્ઞાનસ્વરૂપગ્રાહિતા વિવર્તઃ । સ્વપ્નવિષયપ્રતિભાસવત્ । સ્વોપજ્ઞ-બ્રહ્મ, ૧.

‘અહીં’ વિવર્તે’ એવા સંબંધપ્રયોગ અને પરિણામઃ અવ્ય એવા પ્રયોગ ઉપરથી ભર્તૃહરિને વિવર્તવાદ અભિપ્રેત હતો કે પરિણામવાદ એમ વિચારવું યોગ્ય થાય. કારિકાઓ અને તેમના પરની સ્વોપજ્ઞાવિ જાનેને ભર્તૃહરિની કૃતિ માનવામાં આવે તો ભર્તૃહરિ વિવર્તવાદી હતા એમ સિદ્ધ થશે, કારણ કે સ્વોપજ્ઞાવિમાં તે ‘અવિચા’ સંબંધ વાપરે છે અને આ સંબંધ તૃતીય-કાંકની કાલક્રમરૂપે કારિકા ૬૨માં પણ વપરાયો છે. અહીં અવિચા ‘અજ્ઞાન’ એવા સામાન્ય અર્થમાં નથી. હેતુકારણ ભર્તૃહરિને વિવર્તવાદી ગણાવે છે. ‘‘સંબંધમાંથી પહેલીવાર આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે (વર્તે)’’, એવા સંબંધ (વા.૧. ૧.૧૧૪)માં વિવર્તની સ્પષ્ટતા નથી. આ ઉપરથી કલ્પના કરી શકાશે કે ભર્તૃહરિને મન વિવર્તે તો અર્થ ‘આભાસ’ હતો અને ‘પરિણામ’ અથવા ‘વિકાર’ ન હતો. કારિકામર્થમાં આવી સ્પષ્ટતાને અભાવે જ્ઞાનતરંગિત અને તેના દીકાકાર કલ્પશીલે તત્ત્વસમૂહ અને તેની દીકામાં ‘જન્મવજ્રજ્ઞાન’ની અર્થ કરતાં ‘પરિણામ’ અર્થમાં અને વિવર્ત’ અર્થમાં એમ બે રીતે પહેલી કારિકાને ધટાવી છે સ્વોપજ્ઞાવિ ભર્તૃહરિની રચના નથી એમ માનવામાં આવે તો પણ ભર્તૃહરિએ કરેલા ‘અવિચા’ના ઉદ્દેશ્યને કારણે તે વિવર્તવાદી છે એવી દલીલનો વિરોધ કરવા સહેલો નથી.

૧.૫. ક્રમ અર્થોત્ ખૌર્વાર્પ્પ વિનાના સંબંધધર્મમાંથી જન્મતા પદાર્થોરૂપ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. બધા વિકારોને ધર્મમાં ઉપસંહાર (સંકર્ષ) થયો હોઈ તે આકૃતિરહિત (જનાકૃત) અને વ્યક્ત ન કરી શકાય તેવું (અવ્યવહેરય) છે.

સરખાવે સ્વોપજ્ઞમાંના સંગ્રહસ્થોકોઃ બધા (રૂપાદિ ત્વયમ) નિકળ્યો વડે (સામાન્ય-રૂપે) જોત્વર હોવા છતાં જે (વિશેષરૂપે) અજોત્વર રહે છે, જે તક આગમ અને અતુમાન વડે જુદી જુદી રીતે સમજાય છે, તે (સંબંધતત્ત્વરૂપી) વિશ્વાત્મા ભેદ અને સંસર્ગ, ભાવ અને અભાવ, ક્રમ અને ક્રમનો અભાવ તથા સત્ય અને અનૃત વડે અસ્પષ્ટ છે. આવાં દુન્દોના પ્રવિવેકથી તેનું જ્ઞાન થાય છે. (૧-૨)

સર્વ પ્રાણીઓનો અંતર્ગામી તે પાસે તેમજ દૂર દેખાય છે. તે અત્યંત મુક્ત છે અને મુખ્ય જનો એકા ગ્રાટે તેની ઉપાસના કરે છે (૩)

ત્રણુઓના સારરૂપ તેજસ્વાળો સૂર્ય જેમ ઉનાળાને આ તે વાદળસમૂહોને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ તે (મહત્ત્વ વગેરેની) પ્રકૃતિ તરીકે રહેના (પ્રધાન, પરમાણુ વગેરે) વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે (૪)

(ઉદ્ભવપતન જેવા) ઉત્પાત વખતે સમુદ્રના જળ જેમ અગારાકિત દેખાય છે તેમ તેનું ચૈતન્ય એક હોવા છતાં અનેક પ્રકારે વિભક્ત બને છે. (૫)

પવનથી જેમ વૃષ્ટિ લાવનારા વાદળો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અતિરૂપે રહેવા તેનામાંથી અકિતઓરૂપી વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે (૬)

તે પરમ જ્યોતિ પહેલા ત્રણ વેદરૂપે જલુષ્ય છે. જુદા જુદા દર્શનવિવાદોમાં જુદી જુદી પરપરાઓનું તે કારણ બને છે (૭)

તે (ચૈતન્ય)નો શાત અને વિદ્યાત્મક અસ, જેનું વિવેચન કરવું સાચે જ શક્ય નથી એવી અવિદ્યાવડે હંમેશા પીટળાયેલો છે (૮)

તે (અવિદ્યા)ના સ્વપ્ન (રહેલા) વિકારોનું (કાઠ) પરિણામ નથી, તેની સરકાર પામેલી શક્તિઓનું (પછી) અસ્તિત્વ રહેતું નથી (૯)

આખે આખવાળો માણસ ઓખ્યા આકાશને જેમ અનેક રૂપોથી ઘેરાયેલું માને છે તેમ આ વિકાર વિનાનું નિત્ય બ્રહ્મ, અવિદ્યાથી કલુષિત થયેનું અને બેદલાનું બાને છે (૧૦-૧૧)

શબ્દરૂપ અને રાગદશક્રિતાના કારણરૂપ આ બ્રહ્મ શબ્દમાત્રાઓવાથી પ્રચીને તેમનામાં જ વિધીન થાય છે (૧૨)

ય સર્વરિક્તજ્ઞાનામામાસેડ્વનવસ્થિત ।
તર્કાગમાનુમાનેત વદ્વધા પરિક્ષિત ॥૧॥
અતીતો મેદસસર્ગો ભાવાભાવી ક્રમાકર્મો ।
ઇત્યાદૃતે ચ વિધાત્મા પ્રવિવેકાત્પ્રદાસતે ॥૨॥
અતર્કામી સ મૂલાગમાપદ્મરે ચ દસ્યતે ।
સોડત્ચન્દ્રમુખો મોહાય મુનુપ્રમિદુષસ્વતે ॥૩॥
પ્રકૃતિત્વમિવ પ્રાપ્તાન્વિધરાનાક્રોતિ સ ।
જગુષાગમ પ્રીધમાન્તે મહતો ચપત્ત્વંબાન્ ॥૪॥
તસ્યૈત્તમપિ ચૈતન્ય વદ્વધા પ્રવિમગ્નયતે ।
અજ્ઞારાદિતલુપ્તસતે ચારિત્યેરિવોદયમ્ ॥૫॥
તસ્માદપ્રકૃતિયોજસ્વાદ્ વ્યપ્તિપ્રાપ્તા વિકારિણ ।
માશ્વાદિવ જાવન્તે વૃષ્ટિમન્તો બલાહકા ॥૬॥
ત્રયીરૂપજ તઙ્મ્યોતિ વરમ પરિવર્તયતે ।
વૃષ્ટવર્ષીર્ધ્રવાતેનુ દષ્ટિયોદવિવચ્ચનમ્ ॥૭॥

શાન્તવિદ્યાત્મકો યોગ્જઃ તદુ દૈત્તદવિદ્યા ।
 તથા પ્રસ્તમિવાજ્ઞાં યા નિર્વૈક્લ્યં ન ક્ષયતે ॥૮॥
 સર્વતઃ પરિવર્તાનાં પરિમાણં ન વિદ્યતે ।
 તસ્યા ચા સ્વપ્નસંસ્કારા ન સ્વાત્મન્યદતિષ્ઠતે ॥૯॥
 યથા વિદ્યુદ્દમાધ્વશં વિમિરોપપ્લવો જનઃ ।
 સૂક્ષ્મૈર્મિદ્વા માત્રામિથિવામિરમિમન્વતે ॥૧૦॥
 તથેદમુતં પ્રજ્ઞા નિર્વિકારમવિદ્યા ।
 શ્વપરપ્રવિધાવન્ત મેસ્વર્યં વિવર્તતે ॥૧૧॥
 પ્રયોદે શબ્દનિર્માણં શબ્દશક્તિવિવન્ધનમ્ ।
 વિદ્યુતં શબ્દમાત્રામ્બસ્તાર્થેવ પ્રવિલીયતે ॥૧૨॥

ઉદાહરણે શ્લોક માટે અરખાવે : દિર્ઘનામૃત ત્રૈકાલ્યપરીક્ષા ૧૭૨-૨૨.

૨.૧. શબ્દ બ્રહ્મના એકત્વ અંગે બર્તુદરિ સુતિવચ્ચનોનો આધાર લે છે. “તે સ્મૃતિષ્ઠ (બ્રહ્મ), દ્રષ્ટા, એક અને અદ્વિતીય છે” (શુદ્ધશરણ્યકોનિવદ ૪.૨.૨૧). “હે સીમ્પ, શરૂઆતમાં આ (બ્રહ્મ) એક અને અદ્વિતીય હતું” (ઉદોગ્ય ઝગનિવદ ૬.૨.૧).

શબ્દતત્ત્વ૨૫ બ્રહ્મમાં પરપર વિરોધવાળી શક્તિઓ એકત્ર થઈ છે અને તેની સાથે એકરૂપ છે. એપતું અનેકત્વ જ્ઞાનના અનેકત્વતું વિરોધી નથી. પદાર્થોના શિન્ન શિન્ન આકારો જ્ઞાનના એક આકારના વિરોધી નથી, કારણકે બધી શક્તિઓનો જુદો આભાસ શબ્દતત્ત્વમાં અપૂર્યક દેખાય છે.

૨.૨. અપૂર્યકત્વ એટલે એકત્વ નહિ પણ બેદમિતિરેધ અને પૂર્યકત્વ એટલે એકત્વ પ્રતિરેધ (પદ્ધતિ).

શિન્ન ■ શક્તિમ્પાશ્રયાશ્ચ એવું પાઠાન્તર છે.

બ્રહ્માદ્યુતકલાં અને બ્રહ્માદ્યુતાઃ કલાઃ એવાં પાઠાન્તરો પણ છે

૩.૧. બ્રહ્મની કર્તૃશક્તિ એટલે કાલ. પદાર્થોના ઉત્પત્તિ અને વિનાશ માટે તે જવાબદાર છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં અનેક રૂપો હોય છે, જેમકે એક જ વૃક્ષમાં કુંપળ, પાંદડું, ફળ વગેરે જોવા મળે છે; એકજ કુંપળમાં રતાશ, મૃદુતા વગેરે વિશેષો પ્રાપ્ત થાય છે. કાલશક્તિ આ બધાં સહકારી કારણ છે; જેમકે, એક જ વૃક્ષમાં કુંપળ બનતી વખતે કુંપળ માટે આવકાર (અન્યક્ષણ) અને પાંદડું અથવા ફળ માટે વિરોધ (પ્રતિબન્ધ) થાય છે. એવી રીતે જ્યારે પાંદડું બને છે ત્યારે તેને માટે આવકાર અને કુંપળ તથા ફળ માટે વિરોધ થાય છે. પદાર્થોનું આવું વૈચરૂપ્ય કાલને આધારે છે શબ્દબ્રહ્મની આ શક્તિ તેનામાં અન્તર્જિત છે.

૩.૨. ઉત્પન્ન થાય છે, છે, ફેરફાર પામે છે, વધે છે, ઘટે પામે છે અને નષ્ટ થાય છે એવા ૭ વિકારો પદાર્થોના ક્રિયાબેદોનું કારણ બને છે. આ વિકારો કાલને આશ્રયે રજા છે.

“પદાર્થોના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશમા ક્રિયાવાન કાન જ નિમિત્ત ॥ તે કાળને આ લોકપત્રનો સૂત્રધાર કહે છે વિશ્વની વિવિધ ક્રિયાઓ તેનાથી પ્રતિપદ્ધિ ॥ જેમ દોરી, (નચાલવા મટેના) પખીઓને બરાબર જાણે છે, તેમ તેમને તે બરાબર જાણે છે”

તમસ્ય લોક્યન્તસ્ય સૂત્રધાર પ્રચક્ષતે ।

પ્રતિબધ્વામ્બુજામ્યા તેન વિશ્વ ચિન્મયતે ॥ વા ૧ ૩.૧ ૪

પ્રતિબદ્ધાથ યાસ્તેન ત્રિવા વિશ્વસ્ય વૃત્તમ્

તા સ ઇવાનુજાનાતિ યથા સન્દુ ચકુન્તિતા ॥ વા ૫ ૧ ૧ ૧૫

૪૧ ભોક્તા એટલે કર્મો કરનાર અને ફળ ભોગવનાર વ્યક્તિ ભોક્તાન એટલે જેના દ્વારા આનંદ પ્રાપ્ત થાય તે વિષયો અને ભોગ એટલે સુખદુઃખાદિ અનુભવ

૫૧ ક્ષણપ્રાપ્તિ એટલે (૧) હૃદ, આરુ, એવી અઠકાર પ્રધિ(વાસના)નું દૂર થવું, (૨) વિકારોનું મૂળ પ્રતિમા લીન થવું, (૩) ઇન્દ્રિયોને તેમના કાર્યમાથી નિરૂત્ત કરવી (વૈશરણ્યમ્) કર્મોન્નિષ્ઠાણા બુદ્ધિમત્તોષ મિચ્છિ ॥—અહિ), (૪) માત્ર સાધનો વિનાની આત્મ તૃપ્તિ, (૫) આત્મપરિતોષ, (૬) પરમતત્ત્વની અખના, (૭) બાહ્યાથ તરફ અનાસક્તિ, (૮) પરિપૂર્ણ સંક્રિતિનો અનુભવ, (૯) કાલની પ્રતિબદ્ધ (રોકવું) અથવા અનુદા (આવકાર) જેવી જીવિઓમાથી મુક્તિ અને (૧૦) નૈરાશ્રમ ભોક્તાની આવી દશ સ્થિતિઓના ઉત્પત્તિમા બીજા અને નવમી સ્થિતિના ઉત્પત્તિમા વૈશરણ્યોમા વધારે જાણીતા છે કારણ ૧ ૧૪૩ની સ્વોપજીવિ મા અને ત્રીજા કાંડના મનસમુદ્દેશમા અનુક્રમે તેમને વિષે ચર્ચા મળે છે

૫૨ ધર્મ (=સત્ય)નો સાક્ષાત્કાર કરનાર મન્દ્યબ્દા સ્થિતિઓએ, સૂક્ષ્મ, નિત્ય અને અનીન્દ્રિય વૈદ્યથી વાણીનો સાક્ષાત્કાર કર્યો અને તમજે ધર્મનો જેમને સાક્ષાત્કાર થયો નથી તેવા અન્ય સ્થિતિઓને મન્દ્યોનો ઉપદેશ કર્યો

૫૩ વૈદ્યથી સંબંધિત એક જ છે આ સંબંધિત એક જતા તેનામા અભિ-અક્રિતાના ક્રમ પ્રમાણે અને ત્વ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, એત્વને બાધ ન આવે તેમ સહિત, ૫૬, ક્રમ વગેરે વિષયોમા અને જુદા જુદા શાખાઓમા તે વિલક્ષ્ય બન્યું છે, જેમ આધુર્વેદ એક હોવા છતાં અષ્ટામરૂપે વિલક્ષ્ય બન્યો છે તેમ

ભેદાના મહુમાર્ગસ્વ કર્મણ્યેસ્ત્ર ચાદ્યતા ।

શબ્દાના ચત્તશક્તિસ્ત ઇસ્ય શાસ્ત્રાસુ દૃશ્યતે ॥૬॥

તેના (મન્દ્યબેદાદિ) ભેદોની ઘણી શાખાઓ છે છતાં એક કર્મમા (જ) તેમનું ઉપકારકત્વ છે તેની શાખાઓમા સંદોષ (અર્થબોધ માટેની) શક્તિઓની ચોક્કસાઈ છે (૬)

૬૧ ચાર વેદોમા દરેખી અનેક શાખાઓ છે, જેમ કે ધર્મવેદની એખો એક, સામવેદની એક હજાર, સુન્દેવની એકવીસ અથવા ૫૬૨ અને અથર્વવેદની નવ. (મહામાત્ર, વખતગાદિક, પૃ ૧)

૬.૨ બધી સાખ્યાઓમાં યજ્ઞકાર્યની વ્યવસ્થા સરખી હોય છે

૬.૩ વેદની જે સાખ્યામાં યજ્ઞ અંગે વિધાનો હોય છે તે વિધાનો તેમનો ચોક્કસ અર્થ જણાવે છે જ, અર્થાત્ એક વિધિવાક્ય ઋગ્વેદમાં (તેની એક સાખ્યામાં) તેનો અમુક નિશ્ચિત અર્થ દર્શાવે તો તેની જ જેવું વિધિવાક્ય યજુર્વેદની સાખ્યામાં પણ અમુક નિશ્ચિત અર્થ દર્શાવશે જ, જેમકે, યજુર્વેદની કાઠકસહિતામાં ક્યચ્ચ અપત્ય લાગતા પહેલાં દેવ (દેવ) અને કુત્વ (ઉદાર) એ પહેલાં અત્ય ■ કારને બદલે આ કાર મૂકાય છે (પા.સૂ. ૭.૪.૩૮) અથવા અથર્વવેદમાં સિમનોઃ અત્ય વચ્ચે ઉદાત્ત હોય છે (ફિલ્સૂફ ૭૧)

સ્મૃતયો યદુરૂપાઙ્ગ દૃષ્ટાદૃષ્ટપ્રયોજના ।

તમેવાભિત્ય લિફ્તોઽયો વેવચિદ્ધિ પ્રકલ્પતા ॥૭॥

વેદાર્થને જાણનારા (ઋષિ)ઓએ તે જ વેદને આધારે મન્ત્રોના નિર્દેશો ઉપરથી દષ્ટપ્રયોજનવાળી અને અદષ્ટપ્રયોજનવાળી^૧ એમ બુદ્ધી બુદ્ધી સ્મૃતિઓ રચી છે^૨ (૭)

૭.૧ કેટલીક (ચરક, સુશ્રુત વગેરેના અર્ચાણે રહેલ) સ્મૃતિઓના પ્રયોજનો ઉલ્લેખ પામેલા હોય છે, જેમકે, ચિકિત્સા વગેરેપ્રયોજનો કેટલીક સ્મૃતિઓના પ્રયોજનો માત્ર શિષ્ટોના વ્યાપાર ઉપરથી નક્કી થાય છે, જેમકે બાહ્યાબાહ્ય, મન્ત્રાગમ્ય કે વાચ્યાવાચ્યના નિયમો

૭.૨ વેદમાં જણાવેલ લિંગો (= સૂચનો કે નિર્દેશો) અર્થાત્ વિધિવાક્યો ઉપરથી શ્રુતિવિધિત અને સ્મૃતિવિધિત કાર્યોનો ભાષ થાય છે “ ગર્ભથી આરંભે વર્ષે બ્રાહ્મણને ઉપનયન સ રકાર કરવા ” એવી સ્મૃતિ દષ્ટપ્રયોજન છે સધ્યોપાસના અથવા ‘ વેદાપનયન કરનારે માસબદ્ધાણુ ન કરવું ’ એ અદષ્ટપ્રયોજન સ્મૃતિ છે. શિષ્ટોના સમુદાયાર ઉપરથી તે નક્કી થઈ છે ‘ (બ્રાહ્મચારીએ) ખાખરાનો દંડ ધારણ કરવો ’ અને દષ્ટાદષ્ટ સ્મૃતિ કહી શકાય આ ત્રણ પ્રકારની સ્મૃતિઓ ઉપરાંત ન્યાયમૂલક અને અનુવાદ સ્મૃતિ એમ બે પ્રકારે અભિધ્યુષણમાં પ્રાપ્ત થાય છે

તસ્યાર્થવાદરૂપાણિ નિમિતાં ત્વચિકલ્પજા ।

એકત્વિના દ્વૈતિનાઙ્ગ્ય પ્રવાદાં બહુષા ગતા ॥૮॥

તેના અર્થવાદરૂપ વચનોનો આધાર લઈને^૩ યોત્તાની બુદ્ધિની કલ્પના પ્રમાણે અદ્વૈતવાદીઓના અને દ્વૈતવાદીઓના અનેક પ્રકારના પ્રવાદો સ્થાપિત થયા છે (૮)

૮.૧ પ્રાચીન તત્ત્વચર્ચાઓ વેદના અર્થવાદવચનોને આધારે રચાઈ છે, જેમકે શતપથ-બ્રાહ્મણનું અર્થવાદવચન “પહેલાં આ અસત્ હતું,” અગ્નિ પ્રગટાવવાના સ્થાનની પ્રથ સા કરનારું વચન છે તેના ઉપરથી અદ્વૈતની કલ્પના થઈ, જેમકે, “અસત્માથી અસત્ ક્રિયાઃ ક્ષીનમાથી મિત્રા વિનાનું, અવસ્તુમાથી અવસ્તુ અવાચ્યમાથી અવાચ્ય ચમુ ” અદ્વૈતની આવી

અત્યંત પ્રાથમિક કલ્પનામાંથી આગળ વધ્યા અને કહ્યું, “આ એક તત્વ (આત્મા) ને પૂર્વ નથી તેમ પર પણ નથી તે સત્ત્વ અને અસત્ત્વથી વિભક્ત અને છે, તે પછી આ તત્વ વાચ્ય અને અવાચ્ય એમ બંને કેવી રીતે હોઈ શકે ?”

“તે અસત્ પણ ન હતું, સત્ પણ ન હતું. તે પહેલાં અવકાશરૂપ હતું” (જ્ઞાનવેદ ૧૦. ૧૨૧. ૧) એમાંથી કલ્પના થઈ. કે “આ જગત કીધું જેવું છે, તે કંઈ નથી; તે પરપેલા જેવું છે, તે કંઈ નથી; તે પાર ન પામી શકાય તેવી માયા છે. એમ જ્ઞાનીઓ સમજે છે”

इहं केशो न कश्चिद्वा कुतश्चिदो वा न कश्चन ।

मायैवा क्त दुष्कारा विपश्चिरिति परवति ॥

હરિશ્ચંકને મને (પદ્ધતિ ૧. ૬૧) આ કારિકા પઢિતન્ત્ર ની છે.

આ કારિકા મટે સરખાવો :

फेनविण्णोपमं रूपं वेदना सुषुप्तोपमा ।

मरीचित्रयष्टी संज्ञा संस्पर्शः कदलीनिषाः ॥ प्रसन्नपदा (વૈશ્વંશાહન. ૫. ૧૩)

फेनविण्णपमं रूपं वेदना सुषुप्तोपमा ।

मरीचोक्तुपमा सज्ज्ञा संस्कारा कदूपमा ॥ (સંકુતનિઘન્ય ૩. ૧૪૨)

જ્ઞાનવેદ (૧.૧૬૪.૨૦) અને જ્ઞેતાન્વતરોપનિપ્ત (૪.૬)માં “સાથે કાર્પવાળા, મિત્ર સ્પર્શ જે પૃષ્ઠીઓ એક જ વસ્તુ ઉપર બેઠાં છે; તેમાંનું એક સ્વાસ્થિ યોગ આપ છે.” તેના ઉપરથી દૈતીઓના સિદ્ધાન્તો વિસ્તર્યા છે.

આ કારિકામાં ચિત્તિય એવો પાઠ લેવામાં આવે તો “(અર્થવાદરૂપ વચ્ચેનો) નિશ્ચય કરીને” એવો અર્થ થશે. નિશ્ચિત્તા: એવો પાઠ પણ મળે છે.

सत्या विशुद्धिस्तत्रोक्ता विद्यैकपदागमा ।

युक्ता प्रणयरूपेण सर्ववादाविरोधिना ॥૧॥

સત્ય (સ્વરૂપ), વિશુદ્ધ અને એક પદ (=ઓમ) થી સમજાતી તથા બધા વાદોના અવિરોધી એવા પ્રણય સાથે એકરૂપ તે વિદ્યા (બ્રહ્મ) વેદમાં કહી છે.^૧

૯.૧ સર્વવાદવિરોધિની એવો પાઠ લેતાં, “(તે વિદ્યા) બધા વાદોની અવિરોધી છે” એવો અનુવાદ થશે.

પ્રણય સર્વ તત્ત્વવિચારોને સમાને છે. તે વેદનું મૂળ છે, બધા સિદ્ધાન્તોના ઉત્પન્ન અને અસ્ત માટે જ્ઞાનબદ્ધ ■ અને બધા વિરોધી બાવોને તે સ્વીકારનાર છે. તે એક ■ અને અનેક છે, બંને છે અને બંને નથી. કર્મને ચક્રત્વ આપનારા તેમાં અનેકત્વ જુએ છે અને જ્ઞાનીઓ તેમાં એકત્વ નિહાળે છે.

વિદ્યાતુસ્તસ્ય લોકાનામદ્વોપાદ્ધિનિબન્ધના ।

વિદ્યાભેદા પ્રતાયન્તે જ્ઞાનસંસ્કારહેતુભ ॥૧૦॥

(ત્રણ) લોકને સર્જનારા તે (વેદ)ના અગ્રે અને ઉપાગે ઉપરથી જ્ઞાન અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરાવનાર જુદી જુદી વિદ્યાઓ વિસ્તાર પામી છે (૧૦)¹

૧૦૧. બધી વાણી વેદમાં અન્તર્ભૂત ॥ વેદને નહિ જાણનારે જ્ઞાને જાણતો નથી જ. “વેદ એટલે આદ્યાણ્ડમથો(ના વચનો), મન્ત્રો અને મીમાંસા” વિધિવચનો એટલે આદ્યાણ્ડમથોના વચનો, કોઈ વિશિષ્ટ યજ્ઞકાર્યની વિગતો આપીને વિધેય એટલે વેદમન્ત્રોનો એકલસ વિનિયોગ નહી કરે છે આ અંગેના નિયમો તર્ક અર્થાત્ મીમાંસા દર્શાવે છે.

અગ્રેપાગ એટલે વ્યાકરણાદિ ૭ અગ્રે અને શકુનચાનસત્ત્વ વગેરે ઉપાગે હરિપ્રપ્ત બીજો અર્થ આપતા જાણાવે ॥ કે શ્રુતિ એટલે પ્રજુષ, સ્મૃતિ એટલે વ્યાકરણાદિ સ્મૃતિ અને પ્રત્યન્ત એટલે ઉપનિષદો એમ શ્રુતિ, અગ્ર અને ઉપાગનો સમસ્ત સમૂહ એટલે પ્રજુષનો વિસ્તાર.

ભાસન્ન બ્રાહ્મણસ્તસ્ય સપસામુત્તમ વપ ।

પ્રથમ છન્દસામઙ્ગમાદુર્વ્યાકરણ શ્રુતિઃ ॥૧૧॥

પ્રાપ્તરૂપવિભાગાયા ચો વાચ પરમો રસ ।

યત્તપુણ્યતમે જ્યોતિસ્તસ્ય માર્ગેડયમાઙ્ગસઃ ॥૧૨॥

અર્થપ્રવૃત્તિતત્ત્વાના સ્વદ્વા એવ નિયમ્બનમ્ ।

તત્ત્વાવબોધ, શબ્દાના નાસ્તિ વ્યાકરણાદ્યતે ॥૧૩॥

તદ્ દ્વારમપવર્ગસ્ય શ્રાદ્ધમલોના ચિકિત્સિતમ્ ।

પશિત્ત સર્વવિદ્યાનામાધિવિદ્ય પ્રકાશતે ॥૧૪॥

યથાર્થજાતય સર્વા શબ્દાકૃતિનિબન્ધના ।

તથૈવ લોકે વિદ્યાનામેવા વિદ્યા પરચયમ્ ॥૧૫॥

ઇદમાર્થ પદત્યાનં સિદ્ધિસોપાનપર્વણામ્ ।

ઇય સો મોશમાણાનામન્વિદ્મા રાજપદ્ધતિ ॥૧૬॥

અત્રાતીતવિપર્યાસ કેવલામનુપદયતિ ।

છન્દસ્યછન્દસા યોનિમાત્મા છન્દોમયીં તનુમ્ ॥૧૭॥

પ્રત્યસ્તપિતભેદાયા યદ્વાચો રૂપમુત્તમમ્ ।

યદન્મિન્નેવ તમસિ જ્યોતિ શુદ્ધં વિવર્તતે ॥૧૮॥

વૈકૃતં સમાતિફાન્તા મૂર્તિવ્યાપારદર્શનમ્ ।

વ્યતીત્યાલેપ્તામસી પ્રવાશં યમુપાસતે ॥૧૯॥

યત્ર યાત્રો નિમિત્તાનિ ચિહ્નાનીવાક્ષસ્મૃતે ।

શબ્દપૂર્ણ યોગેન ભાસન્તે પ્રતિચિન્ચક્ત ॥૨૦॥

અર્થવર્ણાગદ્ધિરસાં સામ્બામૃગ્યજુપસ્ય ચ ।

યસ્મિન્નુચ્ચાવચા વર્ણા પ્રયક્ષ્યિતિપરિપ્રહા ॥૨૧॥

યદેકં પ્રક્રિયાભેદૈર્વહુધા પ્રવિમચ્યતે ।

તદ્વૃત્ત્યાકરણમાગમ્ય પર બ્રહ્માધિગમ્યતે ॥૨૨॥ *

જ્ઞાનીઓએ બ્યાકરણને તે (શબ્દ)પ્રાક્ષ માટે સાક્ષાત્ ઉપકારક^૧, (પદ્ધતિ) તપમાં ઉત્તમ તપરૂપ^૨ અને વેદનું પહેલું અંગ કહ્યું છે. (વર્ણ, પદ, વાક્ય એવો) રૂપવિભાગ પ્રાપ્ત કરનારી વાણીનો જે ઉત્તમ સાર છે અને જે જ્યોતિષોમાં પવિત્રતમ જ્યોતિ છે, તેને (પહેલોવા) માટેનો આ સરળ ઉપાય છે અર્થના બ્યવહારના નિમિત્ત બનેલ પદાર્થોને^૩ બ્યક્ત કરવાનું સાધન શબ્દો જ છે, શબ્દોના તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન બ્યાકરણ સિવાય ચતું નથી તે મોક્ષ(પ્રાપ્ત કરવા)નો ઉપાય છે અને વાણીની અશુદ્ધિઓ માટે ઉપચાર છે સર્વ વિદ્યાઓને પાવન કરનાર તે હરેક વિદ્યામાં પ્રકાશે છે જેમ (ઘટ, પટ વગેરે) બધી અર્થજાતિઓ (તેમના અર્થોપાધ માટે) શબ્દજાતિ ઉપર આધાર રાખે છે તેમ જગતમાં આ (બ્યાકરણ) વિદ્યા બધી વિદ્યાઓનો આશ્રય છે મોક્ષપ્રાપ્ત કરનાર નિમરણીનું આ પહેલું પગથિયું છે. સુક્ષિતને જંબનારાઓ માટે આ સીધો રાજમાર્ગ છે, અહીં બ્રમસુક્ત^૪ વેદવ્યાસી (બ્યક્તિ) વેદોના મૂળ કારણરૂપ અને વેદમય શરીરવાળા (વાણીના) શુદ્ધ રૂપને નિહાળે છે વિદીન થયેલા ભેદવાળી વાણીનું જે ઉત્તમરૂપ છે, જે આ (પ્રકાશના પ્રતિબંધક) અધકારમાં શુદ્ધ જ્યોતિરૂપે પરિણમે છે, પદાર્થો અને ક્રિયાઓના વિકારરૂપ અનુભવને ઉત્તર ગયેલા(યોગીઓ) વિદ્યા અને અવિદ્યાથી અગોચર^૫ એવા જે પ્રકાશને ઉપાને છે, (સાધુ) શબ્દોના (જ્ઞાનપૂર્વક) વપરાશને કારણે જ્યાં અક્ષર અમામાયનાં ચિહ્નોનો જેવા^૬ વાણીની અભિવ્યક્તિનાં સાધનો (=ક, ખ વગેરે વર્ણો) પ્રતિબિંબરૂપે ભામે છે, જે (બ્રહ્મા)માં અર્થવેદ ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદના (ઉદાત્ત, અનુદાત્ત વગેરે) શુદ્ધ શુદ્ધ સ્વરો શુદ્ધ વૃદ્ધ અસ્તિત્વ ધાત્વ ક્રીને રહ્યા છે, અને દ્વર્ચનગર પરાઓની ભિન્નતાને કારણે જે ભિન્ન ભિન્ન ગીતે બ્યવસ્થિત થયું છે તે શબ્દબ્રહ્મનો આક્ષાત્કાર બ્યાકરણનું જ્ઞાન થવાથી થાય છે. (૧૧-૨૨)

* કારિકાઓ ૧૧ થી ૨૨ને બાકરણરમૂતિના ગૌરવને વર્ણવતી કારિકાઓ સમજવી જોઈએ. આ કારિકાઓમાં બાબ્બસ માર્ગ: (૧૨), તદ્. (૧૪), ણા વિષા (૧૫), દદમ્, દવમ્ (૧૬) અને ઝવ (૧૭) બાકરણનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ચદ્...ચદ્ (૧૮), ચમ્ (૧૯), ઝવ (૨૦), ચરિમન્ (૨૧), ચ્વ (૨૨) ચબ્દસમૂહનો ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ કારિકાઓ ૧૮થી ૨૨માંના આ ઉલ્લેખોને તત્ત્વ પર ત્રણ વ્યાકરણમાગમ્ય અભિગમ્યતા એમ સંદર્ભમાં જોડવા જોઈએ. કારિકા ૨૩માંનું તદ્દ્ર પદ આ બાબતની પૂર્તિ કરે છે.

પ્રવાન ચ વઢ્ઢેદુ વ્યાવરણમ્ । ઇવાને ચ કુનો ચત્ત્નઃ કલ્લાન્ મવતિ-મ.મા. ૧, ટ. ૧.

૧. આસન્ન એટલે પાસેનું, તેથી સાક્ષાત્ ઉપકારક,

૨. બ્રહ્મચર્ય, અધ્યશયન, ચાન્દ્રાપણ, જલવાસ વગેરે તપ કાર્યોમાં ઉત્તમ તપરૂપે આ બાકરણ છે, કારણ કે તે ચબ્દસાનરૂપી દષ્ટકણ અને મોક્ષરૂપી અદૃષ્ટ રૂપ આપનારું છે. પતંજલિ પણ જણાવે છે (મહામાય ૧, ટૂ ૩૬) કે અક્ષરસમૂહનાં પના જ્ઞાનમાત્રથી, વેદમાં નિર્દિષ્ટ પુણ્ય અને ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૩. અભિન્ન, ક્રમ વિનાના, આંતરચબ્દતત્ત્વમાર્થી વર્ણુ પદ અને વાક્યરૂપ વિભાગને પ્રાપ્ત થયેલી વાણીનો ઉત્તમ સાર એટલે બાકરણ. અથવા ‘ચો’ ચબ્દના ગાય એવા અર્થરૂપી વિભાગવાળી વાણીનો ઉત્તમ સાર એટલે બાકરણ. વાણીના ધત્, પદ, ગાય વગેરે પદાર્થો તે તે ચબ્દરૂપે વિભક્ત બને છે.

“ નામ રૂપ તરીકે પ્રગટ થયું અને રૂપ, નામ તરીકે જાહેર થયું. કેટલાકને મતે નામ અને રૂપ પહેલાં એક હતાં. પછી જુદાં થયાં. બીજા કેટલાક માને છે કે તે પહેલેથી જ નામ અને રૂપ એમ જુદી અવસ્થાઓ રૂપે હતાં.”

ભર્તૃહરિ પોતાની સ્વોપજ્ઞાતિ માં આ પ્રકારનાં પ્રગીન અને આપણે જોતા સંદર્ભ જાણી શક્યા નથી એવાં અવતન્ત્રા રજૂ કરીને પોતાના સિદ્ધાંતની ભૂમિકા બધે છે. ભર્તૃહરિ પહેલાની ચબ્દતત્ત્વજ્ઞાનની ત્ર્યોપરંપરાને જાણુવા અને સમજવા માટે તે ઉપયોગી છે.

૪. બધે પ્રવર્તમાન એવા ચબ્દસમૂહ વાણીનો ઉત્તમ સાર છે, કારણ કે તેનું સાધુત્વ અને અબ્યુદય પ્રાપ્ત કરાવવાની તેની શક્તિ નિશ્ચિત છે. સારી રીતે સમજવામાં આવેલો અને સારી રીતે પ્રયોજેલો એક ચબ્દ પણ સ્વર્ગલોકમાં ધ્રુવજ્યોને પૂર્ણ કરે છે, જ્યારે (સાધુત્વ) સંસ્કાર વિનાનો ચબ્દ કેવળ રૂચા (ચર્વીપમ્) છે.

મનતવેદ્ય અગ્નિ, મનુષ્યમાં રહેલ આંતરપ્રકાશ અને સજીવ તેમજ નિર્જીવનો પ્રકાશ એવા ચબ્દરૂપી પ્રકાશ એમ ત્રણ પ્રકારના જોવાંતો છે. ચબ્દરૂપ પ્રકાશમાં આ સર્વ પ્રાણી માત્ર, જડ અને ચેતન, સ્થાપિત થયેલું છે (સ્વોપ્, ટૂ ૪૩).

૫ ચબ્દસમૂહને જાણવાનો ઉપાય બાકરણ છે જે સામાન્ય નિયમો અને અપવાદ નિયમોરૂપી હકાશસમૂહથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આમાં ઉત્સર્ગોપવાદ, વિધિપ્રતિષેધ, વિધિનિપાતન, વિધિવિરોધ, સ્થાન્યાદેશ, વિગમાં સામાન્ય વિશેષ અને વિધિનિયમ

જેવા સાત પ્રકારથી પણ બાકરજીનો ભોધ જ્ઞાન છે બાકરજી વડે ન સમજાતો જુવોદરાદિ સમ સમૂહ શિષ્યો તથા અનુમાનથી સમજાતો છે કારણ કે શિષ્યો કોઈ વિશિષ્ટ ઉપદેશ વિના સાધુ શબ્દોનું જ્ઞાન ધરાવે છે અમ બાકરજી શબ્દવર્ણી પ્રાપ્તિની વસ્તુ ઉપાય છે.

૧ (ક) વિદ્યા શબ્દોના અર્થની પ્રજ્ઞા મૂળ છે આ વિવેકાનો આધાર યોગ (= સાધુ) શબ્દ ઉપર છે પદાર્થને જોવા જેમ તેવો અને લગાડવામાં આવે, સૂક્ષ્મતા માટે ધ્યાનને અને સાબળવા માટે અનન્ય, તેમ ચોગ્ય વચન ઉચ્ચારવા માટે ચોગ્ય શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે

(ખ) અર્થની પ્રજ્ઞાનું તત્ત્વ એટલે પદાર્થને જાણવા માટે કોઈક ચોક્કસ શબ્દ પ્રયોજવાનું કારણ આવા જરૂરને ધ્યાને તે પદાર્થના વર્ણન માટે અર્થાત્ તેને જાહેર કરવા માટે ચોગ્ય શબ્દ પસંદ થાય છે

(ગ) સસર્ગ (પરસ્પર અનુપ્રવેશ) એ અર્થની પ્રજ્ઞામાં તત્ત્વ અર્થાત્ નિમિત્ત છે 'ગાય' એવા પદાર્થને તથા તેના વાચક 'ગાય' એવા શબ્દને પરસ્પર સસર્ગ કહે છે,

(૧) અર્થનું પ્રજ્ઞાતત્ત્વ એમ સમાસ સમજાવે તો અર્થનું પ્રજ્ઞાતત્ત્વ સસર્ગ થશે, કારણ કે અર્થ સાથે સસર્ગવાળો શબ્દ વાચ્ય બનશે

(૩) અર્થની પ્રજ્ઞાનું તત્ત્વ એમ વિગ્રહ સમજાવે તો પ્રજ્ઞા એટલે જન્માદિ ક્રિયા, તેનું તત્ત્વ એટલે કોઈક સિદ્ધ કરવું તે સિદ્ધિ કે વા સાધનની જરૂર, તેમાં ક્રમની પ્રાપ્તિ અને તેનાથી થતી કાનની અભિવ્યક્તિ આ બધાની સાથે અર્થનો સંબંધ એટલે અર્થપ્રજ્ઞાતત્ત્વ

(૪) અર્થવા અર્થપ્રજ્ઞાનું તત્ત્વ એટલે બાહ્ય પદાર્થના રૂપાદિની અભિવ્યક્તિ કરાવનાર જ્ઞાન (= પ્રાપ્તિ) આ અર્થરૂપાકર જ્ઞાન બાહ્ય વસ્તુએતે આવરી લે છે અને આ કાર્ય શબ્દ ઉપર નિર્ભર છે

અર્થપ્રજ્ઞાતત્ત્વની આવી ૭ બાબતોએ ભર્તૃહરિની સૂક્ષ્મ પ્રતિભાની નીપજ છે કે પ્રાચીન મતાનુસાર છે તે જોવા મુશ્કેલ છે મહાભાષ્ય દીપિકામાં પણ આવા વિકલ્પ બ્યાખ્યાનો અનેક સ્થળે મળે છે

૭ આ વિચારની હામી ઉઠાવતા હુમારિન ભ. (તત્ત્વચર્ચા) જી સુ મા ૧૮૨૪ જણાવે છે કે શબ્દોના તત્ત્વનો ભોધ ઓરેન્ડિય વિના થતો નથી (તત્ત્વવાચકોષ લક્ષ્મણ નારાયણ ઓરેન્ડિયાર્ટો)

૮. સાધુ શબ્દો અને તેમના પ્રયોગના જ્ઞાનવાળી વ્યક્તિ શબ્દોના પૌર્વોક્ષને ઉત્પન્ન થીને શબ્દતત્ત્વના સ્વરૂપ સાથે જોડાય છે તેથી તે વૈકરણને અર્થોત્પન્ન પ્રક્રિયાના કાર્ય-માધી મુક્તિને પામે છે ત્યાર પછી તે બધા વાગ્વિકારોની પ્રકૃતિ એવી પ્રતિભાને પામે છે તે પ્રતિભામાંથી સર્વે વિકારથી અત્યંત મુક્ત એવી શબ્દલક્ષણરૂપી પરાપ્રકૃતિને પામે છે

વૈષાકરજી પાપની પ્રાપ્તિ મ્હાલે તેવા અપ્રથમ (અસાધુ) શબ્દોનો પ્રયોગ કરતો નથી કારણ કે "(શુદ્ધ શબ્દોનું) જ્ઞાન તેનો આશ્રય છે" (મહામાળ્ય ૧ ૨ ૨)

૯. ૧૫થી ૨૨ સુધીની કારિકાઓ ઉપર ત્વોપક્રમિતિ મળતી નથી, તેથી આ કારિકાઓ વાક્યપદીયનો અંતર્ગત ભાગ હોવાને બદલે કારિકા ૧૪ની વૃત્તિમાંના સંગ્રહશ્લોકો છે એવો મત પ્રચલિત બનવાનો સંભવ છે, પરંતુ કારિકા ૨૩માંનો ત્વ શબ્દ ૨૨મી કારિકામાં ઉદ્ભવેલ પામેલ વ્યાકરણનો વાચક છે. તેથી આ શ્લોકસમૂહને ભર્તૃહરિની કૃતિ માનવામાં વાંધો આવવો જોઈએ નહિ.

૧૦. શબ્દ અંગેના જામનો નિરાસ થતાં અર્થ અંગેના જામનો પણ નિરાસ થાય છે, આગી ભ્રમભૂકિત વ્યાકરણથી જ થાય છે.

છન્દસ્ય એટલે વેદમંડલુ માટે સમર્થ વ્યક્તિ. ત્વ સાધુ: એવા સૂત્ર (પા. સુ. ૧.૪.૧૮)થી ચત્ પ્રત્યય લાગીને છન્દસ્ય શબ્દ બન્યો. પરંતુ માહાત્મ્યમાળવાદવાચક. એવા સૂત્ર (પા. સુ. ૪૧.૪૧)થી ચત્ પ્રત્યય લાગીને છન્દોનો સમૂહ એવો અર્થ પણ થશે.

૧૧. આલોક, તમસ્ અને પ્રકાશ એવા શબ્દો અને તે અંગેના ઉદ્ભવેલો પ્રત્યયિગ્ના-દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે. આર્દ્રાં આ દર્શનનો ઉદ્ભવ છે એમ કહી શકાય નહિ. પરંતુ “અવ-બોધ માટે નિત્ય ઉપકારક એવી વાગ્વૃત્તા જે અદૃષ્ટ અને તો શબ્દરૂપી પ્રકાશ પ્રકાશે નહિ, કારણકે વાગ્વૃત્તા અર્થાત્ શબ્દતત્ત્વ પ્રકાશનું” પણ પ્રકાશક છે” એવી ભર્તૃહરિકારિકા ૧.૧૨૪)ને લીધે ઠાઉક ઉપનિષત્કાલીન ગ્રામીન-પ્રભુવદ્દર્શનપદ્ધતિ તેમને અનુષ્ટીતી હતી એમ કહેવાનું મન થશે.

“યોગીઓ આલોક અને તમસ્ અર્થાત્ વિદ્યા અને અવિદ્યાનો ત્યાગ કરીને પ્રકાશ અર્થાત્ પરમ શબ્દશક્તિને છપાશે છે” (વદ્ધતિ).

“૩૫ અને ક્રિયાને વ્યક્ત કરતી વૈખરી વાણી” અથવા “દેશબેદ અને કાલબેદને વ્યક્ત કરતી વૈખરી વાણી” એવો અર્થ પણ સૂત્રિવ્યાવારશક્તિમયની કરી શકાય.

૧૨. અક્ષરરૂપિતિ એટલે આક્ષરસમાનાય અથવા વર્ણમાળા. તેનાં ચિહ્નો એટલે રારવ્યજનાદિ વર્ણો આ વર્ણો વાણીને વ્યક્ત કરવાનાં નિમિત્તો અર્થાત્ સાધનો છે. જેને સાધુ શબ્દનું જ્ઞાન અને તેમના ચોગ્ય પ્રયોગનું જ્ઞાન થયું છે તેવા અધિષ્ઠા તેમને શબ્દશક્તિમાં પ્રતિબિંબ રૂપે જુએ છે.

નિત્યાઃ શબ્દાર્થસંવન્ધાસ્ત્રાન્નાતા મહર્વિમિઃ ।

સૂત્રાણાં સાનુતન્ત્રાણાં માધ્યાણાદ્ય પ્રણેતૃમિઃ ॥૨૩॥

સૂત્ર, વાન્તિઠ અને લાખ્યના પ્રણેતા મહર્વિઓએ શબ્દ, અર્થ અને (તેમના) સંબંધને નિત્ય કદા છે (૨૩)

૨૩.૧. સૂત્રોના પ્રણેતાઓ એટલે વ્યાકરણનાં સૂત્રોના પ્રણેતાઓ. સૂત્રોની રચનાનો આરભ જ શબ્દોનું નિત્યત્વ દર્શાવે છે, કારણકે, જે શબ્દો અનિત્ય હોય તો સૂત્રારંભનું પ્રયોજન રહે નહિ. આ ઉપરાંત “(શબ્દોની) સંજ્ઞાઓ (વ્યવહારમાં) પ્રમાણભૂત હોવાથી આ લિંગ અને સંખ્યા અંગે યુક્તવદ્ભાવનો ઉપદેશ કરવાની જરૂર નથી ” (ભરણિય) સત્તાપ્રમાણવાચક । પા. સુ. ૧.૨.૫૧) એવાં સૂત્રો પણ શબ્દનિત્યત્વનું

સમર્થન કરે છે “ શબ્દ, અર્થ અને સમય નિત્ય હોઈને” (મહામાય ૧૬) એવું વાર્તિક અને “ શબ્દ રૂપે (જ) છે અને ધ્વનિ તેના પ્રત્યક્ષી ઉત્પન્ન થાય છે ” જેના સ્તોત્રવાર્તિકો પછી આના સમર્થન રૂપે મને ■ ભાષામાં પછી જણાવ્યું છે કે “સમ્રહ (અર્થ)માં આની વિશાલતા એટલી મોટી છે કે શબ્દ નિત્ય છે” (મહામાય ૧૬) । અને ‘ શબ્દો નિત્ય હોય તો તરૂં પછી વૃત્તરૂપે અને અવિચારી હોવા જોઈએ (મહામાય ૧૧૮), આના સૂત્રવાર્તિકલાખના વચનો ઉપરથી પછી શબ્દાર્થસંબંધનિત્ય સ્પષ્ટ થાય છે.

આ કારિકા ઉપરની સ્વોપજ્ઞાતિમાં જાતિ, આકૃતિ અને સામાન્ય અંગે ભર્તૃહરિ સૂક્ત્રમ મથો કરે છે પ્રાચીન દાર્શનિકો, જૈમિનિ, સમર, કુમારિય, પ્રભાકર, શંકર વગેરે આકૃતિ શબ્દને જાતિના અર્થમાં પ્રગોળે છે (જાતિમાત્રકૃતિ પ્રાહુ ૧ મો. સુ. મા. સ્તોત્રવાર્તિક, ભાકૃતિ સ્તો ૨) ભર્તૃહરિને મતે શબ્દ એટલે સમ્રહકૃતિ અથવા સમ્રહજાતિ, આ શબ્દજાતિ એટલે સમ્રહવસ્તુ માન્ય નહિ શબ્દમાં સમ્રહવસાગાન્ય ■ અને વૃક્ષ શબ્દમાં વૃક્ષસમ્રહવસામાન્ય છે

જેમ વસ્તુમાં દ્રવ્યત્વ, પૃથિવીત્વ અને ધર્મત્વ એકસાથે રહે છે તેમ વૃક્ષ શબ્દમાં ગુણત્વ, શબ્દત્વ અને વૃક્ષશબ્દત્વ પછી સાથે રહેતા છે અત્યારની એવા વૃક્ષ શબ્દના એકસાથે નહિ ઉત્પન્ન થયેલા અને એક સાથે અવગ્રહિત નહિ રહેલા અવવર્તે અર્થોત્ ૫, ૨, કે વૃક્ષ શબ્દનું રૂપ ઠેરી રીતે અભિન્યક્ત કરી શકે એવા પ્રશ્નોના જવાબમાં કહી શકાય કે ઉત્તરેપણ, આકૃતિ અને વગેરે ક્રિયાઓની અભિન્યક્ત વખતે જે ક્રિયા સામ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી થતા પ્રધનવિશેષી ઉત્પન્ન અંગેન વર્ણો પૂર્વ પૂર્વ વર્ણધી સરકાર પામીને અતિમ વર્ણના બોધથી અગ્રિયકત થતા શબ્દરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે શબ્દકૃતિ અર્થાત્ શબ્દજાતિ અંગેના આ સિદ્ધાન્ત અને પ્રક્રિયા અન્ય સાંસ્કૃતિક જાણીતી જાતિની અભિન્યક્તિમાં જુા છે જે દાર્શનિકો આકૃતિને સ્વીકારતા નથી તેઓ અનેક ધ્વનિઓથી અભિન્યક્ત નિત્ય શબ્દઅક્રિયાને સ્વીકારે છે બીજા દાર્શનિકો, શબ્દો અવહાર નિત્યતાને કારણે નિત્ય છે એમ સમજાવે છે

અપોદ્ધારપદાર્યા યે યે ચાર્ષા સ્થિતલક્ષણા ।

અન્વાસ્યેયાશ્ચ યે શત્ર્વા યે ચાપિ પ્રતિપાદકા ॥૨૪॥

કાર્યકારણભાવેન યોગ્યમાવેન ચ સ્થિતા ।

ધર્મે યે પ્રત્યયે ચાદ્ધં સંવન્ધા સાધ્યસાધુપુ ॥૨૫॥

તે લિચ્ઘૈશ્ચ ત્વજ્ઞદૈશ્ચ જ્ઞાત્રેસ્મિન્નુપગર્જિતા ।

ત્વત્યર્થમનુગમ્યન્તે કેચિદેવ યજ્ઞાગમમ ॥૨૬॥

પદોના પ્રકૃતિ પ્રત્યયવિભાગથી? પ્રાપ્ત થતા અર્થો તથા નિશ્ચિત ન્વરૂપવાળા ૨ અર્થો (વ્યાકરણ દ્વારા પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગથી વિરલેપણ પામીને) અપ્ર

બનવાને યોગ્ય એવા શબ્દો^૩ તથા (અન્ય પદસમુદાયનો) બોધ કરાવનાર શબ્દો અને સાધુ શબ્દો માટે (તેમના પ્રયોગ દ્વારા) ધર્મપ્રાપ્તિમાં તેમજ અર્થબોધમાં ઉપકારક અને અસાધુ શબ્દો માટે (માત્ર) અર્થબોધમાં ઉપકારક એવા કાર્યકારણભાવરૂપ^૪ અને યોગ્યતા રૂપ સંબંધો, આ શાસ્ત્રમાં ચોક્કસ નિર્દેશો^૧ વડે અને પ્રત્યક્ષ વ્યાખ્યાન વડે વર્ણુવાયા છે. (વ્યાકરણ) આગમને અનુસરીને આવા કેટલાકને જ સ્મૃતિ(માં દ્વંદ્વબદ્ધ થવા) માટે અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. (૨૪-૨૬)

૨૪.૧ આ ત્રણ કારિકાઓ ઉપરની સ્વોક્ષરરૂપિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ ત્રણ શ્લોકોમાં પ્રસ્તુત અર્થોત્ વાક્યપદીય રૂપી શાબ્દમાં જે વિષયો જણાવા છાંદ છે તેમનો ઉલ્લેખ થયો છે. પ્રથમ કાંડના દીકાકાર હરિવૃણ અને તૃતીય કાંડના દીકાકાર હેલારાજ પણ આ ભતનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ ત્રણ શ્લોકોમાં અપોહાર પદાર્થ અને સ્થિતલક્ષણ પદાર્થ એવા બે પ્રકારના અર્થો, અન્વાખ્યેય અને પ્રતિપાદક એમ બે પ્રકારના શબ્દો, કાર્યકારણ અને યોગ્યતા એમ બે પ્રકારના સંબંધો અને ધર્મબોધ અને અર્થબોધ એમ બે પ્રકારના પ્રયોજનો, એમ આઠ પ્રકારનું શાસ્ત્ર શરીર રૂપવામાં આવ્યું છે.

અપોહાર પદાર્થ અર્થોત્ પ્રાતિષ્ઠિકાર્થ, ધાત્વર્થ અને પ્રત્યયાર્થની ચર્ચા બીજા અને ત્રીજા કાંડમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે. સ્થિતલક્ષણ અર્થ એટલે વાક્યાર્થની ચર્ચા બીજા કાંડમાં કરવામાં આવી છે. કાર્યકારણરૂપ સંબંધ અને યોગ્યતારૂપ સંબંધની ચર્ચા ત્રીજા કાંડમાં સંબંધ સમુદ્દેશમાં કરવામાં આવી છે. અન્વાખ્યેય શબ્દો અને પ્રતિપાદક શબ્દોની ચર્ચા તૃતીય કાંડમાં કરવામાં આવી છે. ધર્મબોધ અને અર્થબોધની ચર્ચા પહેલા કાંડની શરૂઆતમાં કરવામાં આવી છે.

અપોહાર એટલે વિશ્લેષણ. બીજી રીતે કહીએ તો જાદુ જેડાશિયા (અલ્પન્ટ' સ્વલ્પન) એવા પદ્ય પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયરૂપે વિભાજન અને સંસૃષ્ટ એવા વાક્યપદ્ય પદોમાં ગૃહ્યલક્ષણ. ધરૂપ કે વાક્યરૂપ સમ્બંધ સંસૃષ્ટરૂપે હોય તેનું અન્વયવ્યતિરેકથી પ્રકૃતિપ્રત્યયરૂપે અને જુદાં જુદાં પદોરૂપે વિશ્લેષણ માત્ર શાસ્ત્રમાં જ હજી છે, એટલું જ નહિ પણ, આવશ્યક છે. એક પદમાં પ્રાતિષ્ઠિકાર્થ, ધાત્વર્થ, પ્રત્યયાર્થ એમ વિભાજન રીતે આપણે વિચારીએ છીએ. તે પ્રભાણે સમાસમાં પૂર્વ પદાર્થ, ઉત્તર પદાર્થ, અન્ય પદાર્થ અને જુદાં જુદાં પદો અંગે વિચારીએ છીએ.

૨૪.૨ સ્થિત અર્થોત્ નિગિત લક્ષણવાળા એટલે સ્થિતલક્ષણ પદાર્થો અને વાક્યાર્થો. પદના અર્થના જ્ઞાન માટે પ્રત્યયર્થ અને પ્રત્યયાર્થ નિગિતરૂપ અને ■ અને તે પદના અર્થનો બોધ ચર્ચા અદ્યથા થાય છે વાક્યાર્થના જ્ઞાન માટે પદના અર્થો નિગિતરૂપ અને છે અને વાક્યાર્થ પ્રાપ્ત ચર્ચા પદોના અર્થો અદ્યથા થાય છે.

૨૪.૩. અન્વાખ્યાન એટલે શિષ્યે વડે પ્રયોજનગેલા શબ્દોનું વ્યાકરણના નિયમો વડે પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાજથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. અન્વાખ્યાન પદોનું તેમજ વાક્યોનું હેઠી શકે.

૨૫.૧. અર્થકાલ્પણાવ સંબંધ અગ્રેદ સંબંધ મૂલક છે. ઘટ શબ્દમાં દરેક ખનિ ઘટ-પદરેદોનો વ્યંજક બને છે. આ ખનિઓ અર્થોત્ અવયવો અર્થનિર્ભીસરૂપે સમમ ઘટપદના અર્થના પ્રત્યાયક બને છે. તેવી રીતે વાક્યમાં પણ તેના અવયવો અર્થોત્ પદો વાક્યાર્થના પ્રત્યાયક બને છે. બીજી રીતે કહીએ તો જેમ શબ્દ અર્થનું નિમિત્ત બને છે તેમ અર્થ પણ શબ્દનું નિમિત્ત બને છે. અર્થોકાર ભુદિ શબ્દોકાર ભુદિને ઉત્પન્ન કરે છે, આમ ભુદિ અને વિષયનું તાદાત્મ્ય થતાં અર્થ કારણ બને છે અને શબ્દ કાર્ય બને છે શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે આવી કાર્યકારણભાવ રૂપ સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૫.૨. યોગ્યતા લક્ષણ સંબંધ ઇન્દ્રિય અને વિષય વચ્ચેના સંબંધની જેમ પ્રકાશકપ્રકાશભાવરૂપે છે. બ્યવહારમાં જાય એવા અર્થને દર્શેતા દર્શાવનાર 'ગો' વગેરે સાધુ શબ્દો જાતિ, ક્રિયા વગેરેથી વિશિષ્ટ એવા અર્થમાં નિત્ય યોગ્યતા ધરાવે છે. આવી યોગ્યતા સાધુ શબ્દો માટે નિત્ય છે, પરંતુ અસાધુ શબ્દો માટે જલ્બ્યવહારરૂપ સંકેતથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૬.૧. બ્યવહારશુભાગમાં પ્રાપ્ત થતા નિર્દેશો અને સ્પષ્ટ કથનો (લિંગ અને સ્વશબ્દ) શબ્દાર્થસંબંધનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, જેમકે સિયામ્ (૫.૧.૩) સૂત્રથી હી અને આપ્રજેવા સ્ત્રિલિંગ-પ્રત્યયો દર્શાવવામાં આગ્યા છે, અહીં સ્ત્રી-અર્થના અવિધાન માટે આવા પ્રત્યયો પ્રાપ્ત થાય છે કે સ્ત્રી-અર્થજૂતિવાળા પ્રતિપદિકને સ્વાર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે એવા સંશય થતાં ચોક્કસ કથનો વડે એવા સંશયો દૂર કરવામાં આવે છે. અગ્રાજ્ઞા: એવા નન્ન સમાસમાં પૂર્વપદના નન્નો અર્થ મુખ્ય છે કે હિતરપદનો અર્થ મુખ્ય છે એવા વિકલ્પો પ્રાપ્ત થતાં ચોક્કસ નિર્દેશો વડે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. આવી રીતિત શાસ્ત્ર-બ્યવહારમાં પ્રાપ્ત થાય છે, લૌકિક બ્યવહારમાં નહિ, કારણ કે લૌકિક બ્યવહારમાં શબ્દનો સમુદાયાર્થ લેવાતો હોવાથી કોઈ વિકલ્પો સંભવતા નથી.

શિષ્ટેભ્ય ભાગમાત્સિદ્ધાઃ સાધવો ધર્મસાધનમ્ ।

અર્થપ્રત્યયાનાભેદે વિપરીતાસ્ત્વસાધવઃ ॥૨૫॥

નિત્યત્વે કૃતકૃત્વે વા તેપામાર્દિર્ન વિચતે ।

પ્રાણિનામિવ સા વૈપા વ્યવસ્થાનિત્યતોચ્યતે ॥૨૮॥

શિષ્ટો પાસેથી અવિચ્છન્ન પરંપરા દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા સાધુ શબ્દો ધર્મ-પ્રાપ્તિનું સાધન છે. અર્થબોધ કરાવવા અંગે અસાધુ શબ્દો જુદા ન હોવા છતાં તેઓ (સાધુ શબ્દોથી) વિરુદ્ધ (સ્વભાવવાળા) છે. (૨૭)

શબ્દોને નિત્ય માનવામાં આવે કે ઉત્પાદ, તેમનો આરંભ બાજુવામાં આવતો નથી. પ્રાણીઓની બાબતમાં હોય છે તેમ આ (નિત્યતા)ને (શબ્દો ઉત્પાદ છે

૨૭.૧. મીમાંસિકોની અસર નીચે વૈયાકરણો પણ, શુદ્ધ શબ્દના પ્રયોગથી ધર્મપ્રાપ્તિ અને પુણ્યપ્રાપ્તિ થાય છે તેમ માને છે. વૈયાકરણો જણાવે છે કે એક શબ્દ પછી બરાબર વાપર્યો હોય અથવા સારી રીતે પ્રયોજ્યો હોય તો સ્વર્ગલોકમાં પ્રવિષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અર્થ પ્રાપ્ત કરાવવાની દૃષ્ટિએ 'ગો' એવો શુદ્ધ શબ્દ અને 'ગાવી' એવો અપદ્ધંશ શબ્દ સરખા છે પરંતુ પુણ્યપ્રાપ્તિ અંગે બંને પરસ્પર વિરોધી છે.

૨૮.૧. પ્રાણુઓનો દેહ અનિત્ય હોવા છતાં મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી, સતત દેહ ધારણ કરવાની પ્રક્રિયા નિત્ય થતી હોવાથી તેને પ્રવાહ નિત્યતા કહીશું. તે પ્રમાણે શબ્દોને કૃતક અર્થોત્ ઉત્પાદન માનવા છતાં પ્રવાહ રૂપે તેમનું અસ્તિત્વ હોવાથી તેમની પ્રવાહ નિત્યતા માનીશું. આ પ્રવાહ નિત્યતા અથવા પ્રવૃત્તિનિત્યતા કહી શકાય, ભતૂંકરિ તેને માટે વ્યવસ્થાનિત્યતા શબ્દ વાપરે છે.

હરિવૃષભને મતે સ્વોપજીવીકામાં બે મતોનો ઉદ્ભવ છે; (૧) શબ્દો નિત્ય છે અને તેથી તેમના ઉપયોગ વખતે તે અશિબ્યકત થાય છે, આ મત સાંખ્ય દાર્શનિક વાર્ણગુપ્તનો છે. (૨) શબ્દો અનિત્ય છે અને તેથી ઉપયોગ વખતે ઉત્પન્ન થઈ પછી નષ્ટ બને છે; આ મત નૈયાયિકોનો છે.

વ્યવસ્થાનિત્યતા કૃતસ્થનિત્યતાથી જુદી છે. નિત્ય શબ્દોની ખવનિઓ વડે અશિબ્યકિતમાં કૃતસ્થનિત્યતા સમજવી. સાંખ્યોનો પરિણામીનિત્યતા પક્ષ છે. કૃતિકત્વવાદી (બૌદ્ધો)ને મતે અવિચ્છિન્ન પ્રવૃત્તિ એટલે નિત્યતા.

તા ચેયમ્નાદિવિષ્ણુજ્ઞા પ્રવૃત્તિનિત્યતા । તથા શુષ્કમ્ તદપિ નિત્યં યદિન્નિસ્તત્યં ન વિહન્યતે । મ. ભા. ૧. પૃ. ૭.

નાનાર્થિક્વમિમાં કચ્છિદ્વયવસ્થાં કર્તુમર્હતિ ।

સમાન્નિવચ્યતે શિષ્ટૈઃ સાધુત્વવિપયા સ્મૃતિઃ ॥૨૧॥

ન પાગમાદૃતે ધર્મસ્તર્કેણ દ્વયવિષ્ણતે ।

શ્રુતીનામપિ વચ્ચાનં તદ્વ્યાગમપૂર્વકમ્ ॥૨૦॥

આ (સાધુશબ્દ)વ્યવસ્થાને કોઈ નિષ્પ્રયોજન કરાવી શકે નહિ; તેથી (શબ્દોના) સાધુત્વરૂપી વિષયતાળી આ (વ્યાકરણ) સ્મૃતિને શિષ્ટો વડે સ્થવામાં આવી છે. (૨૬)

આગમની મદદ વિના (કેવળ શુદ્ધ) તર્કથી ધર્મનો નિર્ણય થતો નથી. ઋષિઓનું જે જ્ઞાન છે તે પણ આગમમૂલક છે.

૨૬.૧. વ્યાકરણસ્મૃતિ અનાદિ, ગુરુપૂર્વકમથી પ્રાપ્ત થનારી, નિષ્કલ નહિ જનારી, શિષ્ટો વડે અનુમાનનું કારણ, નિર્મિત શબ્દોના નિર્દેશવાળી અને વિદ્વાનોમાં પ્રમાણગ્રસ્ત છે. હરિવૃષભ જણાવે છે કે આ સાધુશબ્દવ્યવસ્થા શિષ્ટો વડે અવિરિચ્છન્નરૂપે પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેથી પ્રમાણગ્રસ્ત છે. શિષ્ટો અર્થોત્ વૈયાકરણો સ્મૃતિને સપ્રયોજન સમજે છે. તે અર્થવ્યવસ્થા ઉપરાંત ધર્મવ્યવસ્થા પણ કરે છે

૩૦.૧. બધા તત્ત્વો તકને અંતિમ તબક્કે પહોંચતાં અનુસર બની વસ્તુસ્વભાવને જ બધાંતું મૂળ અને અંતિમ કારણ સમજાવે છે. આવા સ્વભાવ કેવળ આગમગમ્ય જ છે. સાધર્મ્યવૈધર્મ્યવાળા અને જેમને વિષે કદાપિ નિશ્ચય થઈ શકે નહિ એવા માનવતદ્દોષો કોણ વિશ્વાસ મૂકે? અતીન્દ્રિય જ્ઞાનવાળા અને તર્કોત્તર અવસ્થાએ પહોંચેલા મહાપુરુષોનાં અસામાન્ય અકિત્ત્વ અને લોકોત્તર ગુણો પણ આગમને અનુસરવાથી પ્રાપ્ત થતાં હોય છે.

ધર્મસ્ય ચાન્યવચ્છિન્નાઃ પન્થાનો યે વ્યવસિથતાઃ ।

ન તાંસ્ત્રેકપ્રસિદ્ધત્વાત્કશ્ચિત્તર્કેણ વાધતે ॥૨૧॥

વિશ્વેશ્વરહિત અને (શિષ્ટસંમત હોવાથી) નિશ્ચિત બનેલા જે (શ્રુતિસ્મૃતિ-રૂપી) ધર્મના માર્ગો છે તે લોકપ્રસિદ્ધ હોવાથી તર્ક વડે તેમને કોઈ બાધ કરી શકેલું નથી. (૩૧)

૩૧.૧. શિષ્યોના સિદ્ધાન્તોમાં અનેક વિષયો હોવા છતાં કેટલાક સર્વસાધારણ આચરણનિયમો છે, તેમનો કેવળ તર્ક વડે વિરોધ કરી શકાયો નથી. કેટલાક વાર એવું બને છે કે “કોઈને છેડવા નહિ” (ન કાન્થવ પરિહૃતે । કાન્થોપ્યોપનિષ્ઠ ૨.૧૨) એવા વેદાન્તવગ્નનમાંથી અન્યથા અર્થ (કોઈપણ પારકી સ્ત્રીને) સમજાવેલા અગમગમ્ય જેવા માર્ગોનું અનુસરણ કરવામાં આવે છે, પરંતુ આવા અનુસરણો પણ આગમને અનુસરીને વિરોધ કરવામાં આવે છે.

અવસ્થાદેશકાલ્પનાં મેદાવૃમિન્નાસુ શક્તિપુ ।

માવાનામનુમાનેન પ્રસિદ્ધિરવિદુર્લભા ॥૨૨॥

અવસ્થા, દેશ અને કાલની લિન્નતાને કારણે લિન્ન શક્તિઓવાળા પદાર્થોના સ્વભાવ વિષે અનુમાન વડે નિશ્ચય કરવો અત્યંત મુશ્કેલ છે. (૩૨)

૩૨.૧. અવસ્થા, દેશ અને કાલની લિન્નતાને કારણે સ્વાભાવિક રીતે પદાર્થોની શક્તિઓમાં ફેરફાર થાય છે; જેમકે, પીપર જે લીલી લેવામાં આવે તો કફકારક બને અને મુખી પીપર ત્રિદોષનું કામન કરે. આ મયો અવસ્થાભેદ કિમાલ્પનાં જળ અત્યંત શીતળ હોય છે, વાદળ અને અગ્નિકુંડનાં અથવા લોખંડના પીપમાંનાં જળ એટલાં શીતળ હોતાં નથી. આ દેશભેદ મયો. હેમન્તમાં કુવાનું પાણી ઉષ્ણ અને ગ્રીષ્મમાં શીતળ હોય છે. આ છે કાલભેદ. (સરખાવો : શાંતરક્ષિત : ઉત્પલ્લમહ ૧૪૧૦, ૧૪૧૧ અને શાંકરમાત્વ, મદ્મદ્મ ૨.૧.૧૭; અર્ચટ દેહચિન્દુટીકા ૫.૧૫૪; અર્ચટ પ્રતિદિને બદલે પ્રતીતિ એવો પાઠ આપે છે.

નિર્જાતશક્તેર્દ્રવ્યસ્ય તાં સમર્પક્રિયાં પ્રતિ ।

વિશિષ્ટદ્રવ્યસંયત્તે સા શક્તિઃ પ્રતિવચ્યતે ॥૨૩॥

તે તે પોતાને(અનુરૂપ) અર્થકાર્ય માટે નિશ્ચિત શક્તિવાળા પદાર્થની તે શક્તિ કોઈક ચોક્કસ દ્રવ્યનો સંબંધ થતાં (કાર્યમાટે) નિષ્ફળ બને છે. (૩૩)

૩૩.૧. મન, ઔષધિ અથવા રસના કાર્યને પરિણામે અગ્નિની દાહનનશક્તિને પ્રતિબંધ થાય છે. તેથી કેવળ અનુયાયી વસ્તુસ્વભાવ જાણવો શક્ય નથી, પરંતુ આગમથી જાણવો શક્ય બને છે.

યત્નેનાનુમિતોપ્યર્થઃ કુશલૈરનુમાર્તુમિઃ ।

અભિયુક્તરૈરન્યૈરન્યયૈવોપપાદ્યતે ॥૩૪॥

કુશળ તાકીકો વડે અનુમાનગમ્ય ખતાવવામાં આવેલ અર્થ વધારે કુશળ અનુમાતાઓ વડે તેથી વિરુદ્ધ અર્થમાં સમજાવવામાં આવે છે. (૩૪)

પરેવામસમાલ્યેયમધ્યાસાદેવ આયતે ।

મળિરુપ્યાવિવિદ્ધાન્ તદ્વિદાં નાનુમાનિકમ્ ॥૩૫॥

હીરા, સિક્કા વગેરે (સાચા હોવા) અંગેનું, ધીજીઓને સારી રીતે સમજાવવું અશક્ય એવું વિશિષ્ટ જ્ઞાન, તેના જ્ઞાતાઓને અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે અનુમાનગમ્ય હોતું નથી. (૩૫)

૩૫.૧. બધી અભ્યાસજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ છે. હીરાપારખીઓ અને સોનીઓ હીરા અને સિક્કાઓ સાચા છે કે ખોટા તે તેમના હમેશના અભ્યાસ ઉપરથી જાણી શકે છે તેમનું જ્ઞાન અનુમાનિક નથી. યજ્ઞ, જ્ઞાન વગેરે સંગે તેના અભ્યાસને જ સમજાવ્યું છે, સ ગીતાના અભ્યાસ વિનાના મહાવિદ્વાનને કે મહાતાકીકને સમજાવતા નથી.

પ્રત્યક્ષમનુમાનજ્ઞ વ્યતિક્રમ્ય વ્યવસ્થિતાઃ ।

પિતૃશ્ચઃપિશાચાનાં કર્મજા एव सिद्ध्यः ॥૩૬॥

પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને પણ ઉત્કર્ષીને (હોક)પ્રસિદ્ધ બનેલી પિતૃઓ, રાક્ષસો અને પિશાચોની ત્રિદિકો કમોથી ઉપન્ન થયેલી હોય છે. (૩૬)

૩૬.૧. દરના કે દાંહેલા પદાર્થોનું દહન, દોવાલની પેસે પદ રહેલી વસ્તુઓનું જ્ઞાન, અનિષ્ઠામાં બનનારા પ્રસંગોનું પૂર્વજ્ઞાન, આ બધું પૂર્વજન્મમાં કરેલાં વિશિષ્ટ કર્મોથી પ્રાપ્ત થાદ્યને કારણે હોય છે. અદ્યતની શક્તિ અચિન્ત્ય છે. અને અદ્યતન જ્ઞાન હદોયું.

આવિભૂતપ્રકાશનામનુષ્ણુતચેતસામ્ ।

અધીતાનાગતજ્ઞાનં પ્રત્યક્ષાન્ન વિશિષ્યતે ॥૩૭॥

જેમનામાં (જ્ઞાનરૂપી) પ્રકાશ પ્રગટ થયો છે અને જેમના મન (અજ્ઞાનરૂપી અધકારથી) ઘેરાયેલાં નથી તેવા (ચોગીઓ)નું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી કોઈ રીતે જુદું પડતું નથી. (૩૭)

૩૭.૧. ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષથી પ્રાપ્ત થતું લૌકિક પ્રત્યક્ષ અલૌકિક પ્રત્યક્ષથી જુદું છે. અલૌકિક પ્રત્યક્ષને અદ્વૈતજન્ય જ્ઞાન અથવા ચોગીતાન કહી શકાય. તપ વડે દોષોને ક્ષીણ કરીને અને અપરિમિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને શિષ્ટો બધું આર્પણથી સર્વત્ર સ્પષ્ટ જુએ છે. અભ્યાસજ્ઞાન આ બંને જ્ઞાનોથી વિન્ન છે.

અથ ચ ત્વસા મિર્દઘ્વોષા નિષાકરમહ્યાતયઃ શિષ્ટાઃ પ્રતિશિશ્વજ્જ્વેષઃ ક્ષત્પદ્મિષઃ સ્વામ્ય ક્યાતિષુ મંકાન્તાકારવરિમહમ્બધિચરિતં સર્વં પરચન્તિ ।—સ્વોપજ્ઞ

અતીન્દ્રિયાનસંવેદ્યાન્પશ્યન્ત્યર્પણ ચક્ષુષા ।

યે ભાવાન્વચનં તેષાં નાનુમાનેન વાચ્યતે ॥૩૮॥

જે (ચોગીઓ) ઇન્દ્રિયો વડે અગ્રાજ અને (મન વડે) અજ્ઞાત ભાવોને આર્પણ કરીને જુએ છે તેમનાં વચનોનો અનુમાન વડે બાધ કરી શકાયો નથી. (૩૮)

૩૮.૧. આદિત્ય, અહ, અ-દ, નશ્વિતો વગેરેના પ્રવર્તક અત-પીમી, જગદુત્પત્તિ માટે જવાબકાર આર પ્રકારનાં પરમાણુઓ, શબ્દક્ષત્ર, (વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ જેવાં) મૂર્ત અને ઇન્દ્રાદિ અમૂર્ત દેવો, સૂક્ષ્મ સરીર વગેરેને ચોગીઓ આર્પણથી નિહાળે છે. આગળ કહી નહિ જોયેલા રંગોને આંધ્ર પણ જોઈએ છે. આ બધું આનુમાનિક નથી.

યો ચત્થ ત્વમિષ જ્ઞાનં વર્માનં નાતિસહકતે ।

સ્થિતં પ્રત્યક્ષપક્ષે તં કથમન્વો નિવર્તયેત્ ॥૩૯॥

(શિષ્ટોનું અનુસરણ કરનાર) જે બદ્ધિ પોતાના પ્રત્યક્ષની જેમ જોના (પ્રત્યક્ષરૂપ) જ્ઞાન વિષે શંકા કરતો નથી, તેને, પ્રત્યક્ષ પક્ષમાં સ્થિર રહેલાને, (અનુમાનનો આશ્રય કરનાર) બીજો કોઈ કેવી રીતે દૂર કરી શકે ? (૩૯)

૩૯.૧. જેમ આમરૂપ સિદ્ધ વચનોનો તકથી બાધ કરી શકતો નથી તેમ શિષ્ટ-વચન પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થનાર બદ્ધિનાં વચનોનો પણ તે શિષ્ટાનુસારો દોષાથી બાધ કરી શકતો નથી.

કર્ત્ત્વં ગુણ્યમિદં પાપમિત્યેતરિમન્પદ્મયે ।

ભાષણહાલમનુષ્યાણામલ્પં શાસ્ત્રપ્રયોજનમ્ ॥૪૦॥

આ પુણ્ય (છે) કે આ પાપ (છે) જોવા બે (અર્થવાન.) શબ્દોમાં ચાંગલ સુધી, મનુષ્યોને, શાસ્ત્રનું પ્રયોજન અત્ય ઓછ છે. (૪૦)

૪૦.૧. સામાન્ય માનવીઓના મનમાં શાસ્ત્રોએ નહીં કરી આપેલી પાપપુણ્યની વ્યવસ્થા કરતાં શિષ્ટોએ નહીં કરેલી પાપપુણ્યવ્યવસ્થા વધારે મહત્ત્વની હોય છે. પરિણામે ઋષિઓનું અનિત અને અનાગત વિશેનું જ્ઞાન અને અતીન્દ્રિય તથા અસંવેદ્ય વિષયો અંગેનું આર્પણાન પ્રમાણુજૂત છે. તેની સાથે જો અનુમાનનો વિરોધ આવે તો અનુમાનનો ત્યાગ કરવો.

અનેક દર્શનશ્રેણીમાં અને સ્મૃતિશ્રેણીમાં પ્રાપ્ત થતી આ કારિકા શ્લોકવાર્તિકમાં (શ્લોક ૩, મોમાંસુચ ૧.૧.૫, પૃ ૨૦૧) અને ન્યાયમંજરી (પૃ. ૨૫૧)માં પારાશર્ય બ્રાહ્મણે નામે પ્રાપ્ત થાય છે. શ્લોકવાર્તિકના ટીકાકારો ઉચ્ચેક અને પાર્યસારચિમિશ્રનો તથા અભિનવગુપ્તનો (ફૅમ્લક્ષ્મિજ્ઞાનિકૃતિવિમર્શિની ૩. ૧૦૨) પણ આવો મત છે. જ્યોત્સ્નામાં આ કારિકા ઉપર સિદ્ધાન્તચર્યા કે બાખ્યાન પ્રાપ્ત થતાં નથી પરંતુ તેને બદલે “અત્યક્ષ અને આર્પણાન અનુમાનનું બાધક બને છે” એટલા સ્પષ્ટ છે.

ચૈતન્યમિથ યજ્ઞાયમચિત્તેદેન વર્તતે ।

આગમસ્તુપાસીનો હેતુવાદૈર્ન યાધ્યતે ॥૪૧॥

ચૈતન્યની જેમ અખંડપણે રહેલો આ જે આગમ છે, તેને અનુસરનાર તકીવાદોથી નિવ્યક્તિ થતો નથી. (૪૧)

૪૧.૧. કાર્યાકાર્ય બાબતે, કાદ્યાબાક્ય અન્ન અને અપાગમ સ્ત્રીઓ અંગેનાં આગમવ્યતોને જુદા જુદા સંપ્રદાયના તાર્કિકેક પણ ઉલ્લંઘતા નથી. આમ શિષ્ટો વડે અનુસરાયેલ ભાગને સ્વીકારનાર વ્યક્તિ કોઈ પણ પ્રકારના તાર્કિક પ્રવાદોની અસર નીચે ન્યાય ભાગથી નિવ્યક્તિ બનતી નથી, અને જગતમાં અનિવચ્ય રહે છે.

હસ્તસ્પર્શાદિવાન્ધ્વેન વિપમે પથિ ઘાલતા ।

અનુમાનપ્રધાનેન વિનિષાતો ન દુર્લભઃ ॥૪૨॥

હાથ વડે સ્પર્શ કરતાં કરતાં દુર્ગંધ ભાગે શાલતા અધની જેમ અનુમાનને જ મહત્ત્વનું માનનાર માટે વિનિષાત દુર્લભ નથી. (૪૨)

૪૨.૧. નગાર્જુન (ઈ.સ. ૧૫૦ આસપાસ)ની મૂલમધ્યમકક્ષાત્કાના ટીકાકાર જબ્ય (ઈ.સ. ૬૦૦ આસપાસ) તેમની પ્રજ્ઞાવરીવૃત્તિમાં આ કારિકાને અવતારે છે. જબ્યના ટીકાકાર અવલોકિતવ્રત આ કારિકાને ભર્તૃહરિની રચના જણાવે છે.

તત્તમાદકૃત્તર્ક શાસ્ત્રં સ્મૃતિં ચ સનિવન્ધનામ્ ।

આશ્રિત્યારમ્યતે સ્મિટૈઃ સાધુત્વવિપયા સ્મૃતિઃ ॥૪૩॥

તેથી અપીરુધેય (આમનાથરપ) શાસ્ત્ર અને (શિષ્ટપરપરા વડે સ્વીકાર્ય

હોઇને) પ્રમાણુશૂત સ્મૃતિઓને આધારે વૈયાકરણી વડે શબ્દોના સાધુત્વ અંગેની સ્મૃતિ આરંભવામાં આવે છે.^૧ (૪૩)

૪૩.૧. વિધિનિષેધ અંગેનાં વિધાનો દ્વારા મુખ્યના દિત મટિ પ્રજ્ઞત થયેલા આગનાયને પ્રમાણુશૂત સમજીને પાલિનિ વગેરે આચાર્યોએ આ શબ્દાનુસાસન રચ્યું છે આ શબ્દાનુ-
સાસનમાં હિસર્ગ અને અપવાદના નિયમો, વિરોધ આવે ત્યાં જ તેનો ફવચિત્ત સ્વીકાર
(દા ત. ત્વાદ્વમ્ અને નૈયદ્વમ્) અને પૂર્વકાલીન વ્યાકરણુસ્મૃતિ વગેરેને ધ્યાનમાં રાખવામાં
આવ્યાં છે.

દ્વાવુપાદાનશબ્દેષુ શબ્દૌ શબ્દવિદો વિદુઃ ।

एको निमित्तं शब्दानामपरोये^૧ प्रयुज्यते ॥૪૪॥

વાચક શબ્દો^૧માં જે શબ્દો વૈયાકરણી સમજે છે, એક^૨ શબ્દોની
(અભિવ્યક્તિ)નું કારણ છે (અને) બીજા^૩ અર્થ (બોધ) માટે પ્રયોજાય છે. (૪૪)

૪૪.૧ ઉપાદાન શબ્દ એટલે વાચક શબ્દ તે અર્થને પ્રાપ્ત કરીને પોતાના ઉપર તેનો
આરોપ કરે છે અર્થાત્ અર્થ સાથે એકરૂપ બને છે.

સ્તોષજ્ઞસિ આ વાતને સ્પષ્ટ કરવા મટિ ધણી સૂક્ષ્મતાએ રચ્યું કરે છે. સમજીને
સદર્ભ આપી તેમાં જમ્યાવવામાં આવ્યું છે કે આ અંગે જે પક્ષ સમજવા, એક બ્યુત્પત્તિ-
પક્ષ અને બીજા બ્યુત્પત્તિપક્ષ ત્યારે શબ્દને તેના બાહ્યરૂપ વર્ણોમાં સમજીને તેવા
વર્ણો ઉપરથી અર્થપ્રાપ્તિ સમજવામાં આવે ત્યારે તેને બ્યુત્પત્તિપક્ષ કહીશું. નિર્ભાગ શબ્દ
ઉપરથી અપ્રક્રમ અને લાભાર્થ સાથે સજ્ઞ વિનાનું અર્થરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને
અબ્યુત્પત્તિપક્ષ કહીશું.

અબ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં ઉપાદાન શબ્દ એટલે સ્વરૂપવાન એવો વાચક શબ્દ. આ સ્વરૂપ
જ શબ્દની બ્યુત્પત્તિ માટે નિમિત્તરૂપ બને છે. બ્યુત્પત્તિપક્ષમાં સ્વરૂપ નહિ પણ સ્વરૂપથી
જુદું કોઈ બીજું તત્ત્વ, —જેમકે જામ એવા શબ્દમાં મમનક્રિયા રૂપી તત્ત્વ —બ્યુત્પત્તિ-
કાર્યમાં પ્રયોજક બને છે.

શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે વાચકવ્યવહાર સજ્ઞ છે એમ માનો તો તે અબેદરૂપ
સજ્ઞ બને નહિ વારતવગા શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે અબેદ સજ્ઞ છે, તેથી ઉપાદાનનો
અર્થ વાચક નહિ પણ ઘોતક સમજવો.

૪૪.૨. મદાભાવમાં વર્ણ, રોટ, શબ્દ, જનિ એવા શબ્દો જુદે જુદે રચેને જુદા
જુદા અર્થમાં વપરાયા છે સ્પર્શરિ પણ આ શબ્દોને વાચકવર્ણમાં અને મદાભાવરૂપિયમાં
જુદે જુદે રચેને જુદા જુદા અર્થોમાં પ્રયોજે છે. સ્પર્શરિ પંચીના વૈયાકરણી રોટમાં અનેક
અર્થોને આરોપ કરી તેને શબ્દબ્રહ્મરૂપે અને અર્થ માટે જવાબદાર એક અને અવિભાજ્ય
તામાં અક્રમ શબ્દતત્ત્વ રૂપે સમજે છે.^૧

૧. દુકો નિમિત્ત શબ્દાનામ્ । ચદધિષ્ઠાના ચદુપાશ્રય ચદાધારા શ્રુત્ય પ્રલાયશ્ચમર્થ પ્રતિપચન્તે તસ્ય નિમિત્તત્વમ્ ॥ અરોડ્યે ॥ કારણઆધારાત્તુ પ્રતિલ્બ્ધક્રિયાવિશેષ શ્રોત્રાનુવાતી પ્રકાશકમાત્રેન નિત્ય પ્રત્યાગ્યપરતન્વોડ્યેષુ પ્રચુબ્યતે ॥ લ્બ્ધાનુસંહારો નિમિત્તમ્, ઉપજનિતકમસ્તુ મત્યાયક इत्यેકે ।—સ્વોષ્ણહરિતિ

અવાનેક દર્શનમ્ । કેવિન્યન્યન્તે । યો નાડયમુન્નાચ્યત કમગ્ગાનવર કચ્ચિદન્ય અકમ શન્તરમા યુદ્ધિશ્ચો વિચાહતે યદ્માર્ચ્યપ્રતિપત્તિ । કુત ચયૈવાચાન્તરમિત્તન્ધનો નાધાન્તર પ્રત્યાયયતિ ત્વ સ્વરૂપનિકન્ધનો નોત્સહતે પ્રત્યાયયિતુમ્ । અન્યે મન્યન્તે । યથા વર્ણેષુ દર્શનુરીયા ભાગા વર્ણજાતિ બ્ધન્યયન્તિ એવ ચારુદાન્તરેષુ ચ કમગ્ગન્માન અયુગપ્તકાલાત્તે તા પદસ્થા વર્ણ જાતિમિત્તિવ્યજન્યન્તિ । એતન્નાચ્યેસ્વકચ સ્કોટોડ્યયેષ્વચન્દાત્મા નિત્ય । યે તુ કમગ્ગન્માન અયુગપ્તકાલા ક્વલયો બ્ધન્નારમાનસ્તે इति । અન્યે મન્યન્તે ॥ દ્વિચક્તિ શબ્દ આત્મપ્રકાશને ભર્તૃપ્રકાશને ચ સમર્થે ।—મહાભાગ્યદાપિકા,

શાકમપદીયમા સ્ફોટ અગ્નેની ચર્ચા અને ઉદ્ભવેષોને વિચારતા તથા સ્વોપજ્ઞમા પ્રાપ્ત થતા અને અન્ય મતોનો ભાસ આપતા વૈકલ્પિક આખ્યાનોનો અને મહાભાગ્યદીપિકા માંના વચ્ચેનો વિચાર કરતા એવા નિષ્કર્ષ પર આપી શકાય કે સ્ફોટ એટલે અપ્રત્યક્તિવિશેષને કારણે ઉદ્ભવાશ્ચર્યથી સાથે અભિધાત થતા ઉત્પત્તિરિત થતું અક્રમ અને નિર્ભાગ વર્ણતત્ત્વ આ સ્ફોટરૂપ વર્ણતત્ત્વ શબ્દોનું નિમિત્ત છે

સ્વોપહરિતિ આ મુદ્દાને સમજાવતા બુદ્ધાને છે કે આ સ્ફોટમા અધિષ્ઠાન પામીને તમા આશ્રય અને આધાર પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનિવિશેષો અર્થના નિમિત્ત બને છે

૪૪.૩ અપર અથવા મીઠ્ઠે શબ્દ એટલે જ્ઞાનિ, તે એકલચ સ્થાનમા થતી અભિજાતની પ્રવૃત્તિને શ્રોતાના કાન પાસે પહોંચાડીને અર્થબોધ કરાવે છે

જે પ્રકારના શબ્દો માટે પ્રાકૃત જ્ઞાનિ અને વૈકૃત જ્ઞાનિ અર્થાત્ સ્ફોટ અને વૈખરીરૂપ જ્ઞાનિ એવું અર્થદર્શન વૈચાક્રણોમા પ્રચલિત છે સ્વોપજ્ઞમા મતાન્તરરૂપે અવતારથી કારિકાને આધારે વક્તાના સદર્ભમા અક્રમ એવો સ્ફોટ સક્રમ જ્ઞાનિનું નિમિત્ત છે અને શ્રોતાના સદર્ભમા સક્રમ એવો જ્ઞાનિ અક્રમ એવા સ્ફોટનું નિમિત્ત છે એમ સમજી શકાય

અવિમક્ષો વિમસ્તેશ્ચો જાયતેડ્યર્થસ્ય યાચક ।

ચન્દસ્તનાર્યહપાત્મા સમ્મેદમુપગચ્છતિ ॥૪૫॥

(વર્ણ) વિકાશ વિનાનો શબ્દ વિકાકૃત (વર્ણો)થી ઉત્પન્ન થાય છે (અને) અર્થનો વાચક બને છે અહીં અર્થરૂપ પ્રાપ્ત કરનારો શબ્દ (તેની સાથે) સળધને પામે છે १ (૪૫)

૪૫.૧ કારિકા ૪૪ ઉપરની સ્વોષ્ણમા એવાજ શબ્દોથી આ કારિકા ઉદ્ધૃત કરવામા આવી છે. જે ઉપાદાન શબ્દો અર્થે સ્વોપજ્ઞમા શુદ્ધ શુદ્ધ મત અર્થવામા આવી છે એક મત પ્રમાણે ક્રમ વિનાનો ઉપાદાન શબ્દ પ્રત્યાયક શબ્દની અભિવ્યક્તિમા નિમિત્ત બને છે અને ક્રમવાન્ શબ્દ પ્રત્યાયક બને છે બીજા મત પ્રમાણે ક્રમવાન્ શબ્દ અક્રમનું નિમિત્ત બને છે ત્રીજા ચરણને સમ્મેદ સાથે બોલકવાથી અસમ્મેદ એવો પાઠ મળતા, અસમ્મેદનો વચ્ચેને ઉપદ 'પરત્તમ' અર્થ મળે

આત્મભેદં તયોઃ કેચિદસ્તીત્યાહુઃ પુરાણાઃ ।

બુદ્ધિભેવાદમિત્તસ્ય ભેદમેકે પ્રચક્ષતે ॥૪૬॥

તે બે (સ્ફોટ અને ધ્વનિ) વચ્ચે સ્વરૂપભેદ છે એમ કેટલાક પ્રાચીન (બ્રાહ્મણો) જણાવે છે; ધ્વનિ કેટલાકે (વાસ્તવમાં) અભિન્ન એવા તે(શબ્દાત્મા)માં, બુદ્ધિભેદને કારણે ભેદને બાહ્ય કહે છે. (૪૬)

૪૬.૧. અહીં કાર્પકારણ વચ્ચે ભેદ સમજનારા અને અભેદ સમજનારા એમ બે પક્ષોના મત નિરૂપ્યા છે. પહેલા મતમાં સ્ફોટ અને ધ્વનિ અર્થાત્ નિમિત્ત અને પ્રત્યાયક વચ્ચેનો સ્વરૂપભેદ સ્પષ્ટ છે. અભેદ સમજનારાઓને મતે એકજ શબ્દાત્માના નિમિત્તત્વ અને પ્રત્યાયકત્વ એવા બે શક્તિભેદો રૂપે સ્વરૂપભેદો છે, અને તેથી ભિન્નત્વની કલ્પના કરવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં બાબુ' નાનાકવ નથી.

પશ્ચાન્તરે તુ ભક્ત્યેવાત્મનઃ શક્તિરૂપત્રિગાત્રપરિગ્રહકૃતાં, સુદયવચ્ચેવાન્નાનાત્વકલ્પવા ।

—ચોપર,

અરણિયં યથા ય્યોતિઃ પ્રકાશાન્તરજરણમ્ ।

તદ્વચ્છવ્દોઽપિ બુદ્ધિસ્થઃ શ્રુતીનાં કારણં વૃથક્ ॥૪૭॥

અરણિમાં રહેલ અગ્નિ જેમ ધીમ (=પછી પ્રગટતા) અગ્નિનું કારણ અને છે તેમ (પ્રયોક્તાની) બુદ્ધિમાં રહેલ શબ્દ શુદ્ધા શુદ્ધા પ્રતિપાદક શબ્દોનું કારણ બને છે. (૪૭)

૪૭.૧. પ્રયોક્તાનું બુદ્ધિતત્ત્વ જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન શબ્દલાવનાઓનું અનુસરણ કરે છે ત્યારે બુદ્ધિમાં ધીજલાવે રહેલ વર્ણુતત્ત્વ સ્થાનમધ્યન વગેરેથી અનુમૂલીત બનીને, અક્રમ હોવા છતાં બહુ પૌર્વાપર્વાવાળા તેમ અર્થાત્મક એવા અન્ય રૂપનું પ્રકાશક બને છે.

વિતર્કિત પુરા બુદ્ધ્યા વચ્ચિદયે' નિવેશિતઃ ।

કરણેઽયો વિશ્રુત્તેન ધ્વનિના સોઽનુગૃહ્યતે ॥૪૮॥

(ઉચ્ચારણની) પહેલાં બુદ્ધિ વડે નિરૂપિત બનીને, (પછી) કોઈક અર્થમાં પ્રાપ્ત થઈને, તે (શબ્દ). ઉચ્ચારણપરકો (કરણો) વડે ઉત્પન્ન થયેલ ધ્વનિ વડે અભિવ્યક્ત બને છે. (૪૮)

૪૮.૧. કારિકા ૪૭માંનો 'શબ્દ', આ કારિકામાંનો 'ધ્વનિ' અને કારિકા ૪૯માંનો 'નાદ' એમ ત્રણ શબ્દોને સમભવતાં સ્વોપક્રમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પહેલાં તે પ્રયોક્તાની બુદ્ધિમાં શબ્દ એક સળંગ, અક્રમ નિર્વિભાગ તરંગરૂપે ઉદય પામે છે. ત્યાર પછી

કોઈક અર્થને ખ્યાનમાં રાખીને ઉચ્ચારણુસ્થાનો દ્વારા તે ઉદય પામે છે. ઉચ્ચારણુસ્થાનો-
માંથી ઉત્પન્ન થયેલા તેને ખ્વનિ કહીશું. આ ખ્વનિ પરમાણુરૂપ હોય છે આકાશમાં છૂટા
છૂટા સૂક્ષ્મ વાદળો એકઠા થઈ એક સ્થૂળ મેધસમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ સૂક્ષ્મ પરમાણુરૂપ
ખ્વનિઓ નાદરૂપે પરિણામ પામે છે. આ નાદ સભાગ અને સક્રમ છે. તેથી તેના વડે
વ્યક્ત થતું અર્થરૂપ પણુ. વાસ્તવમાં નિર્ભાગ હોવા છતાં સક્રમ અને સભાગ ભાસે છે

અહીં શબ્દ એટલે અર્થબોધ કરાવનાર તત્ત્વ. ખ્વનિઓ સર્વવ્યાપી અને પરમાણુરૂપ
હોય છે. કર્ણોના ઉચ્ચારણુસ્થાનો સાથેના સંયોગવિભાગથી આ સૂક્ષ્મ ખ્વનિય: માણુઓ
સ્થૂળરૂપ ધારણુ કરે છે. તેમને નાદ કહીશું.

નાદસ્ય ક્રમજાતત્વાન્ન પૂર્વો ન પરશ્ચ સઃ ।

અક્રમઃ ક્રમરૂપેણ મેદવાનિવ જાયતે ॥૪૫॥

નાદની ઉત્પત્તિ ક્રમ પ્રમાણે થતી હોવાને કારણે, પૂર્વ નહિ તેમ પર નહિ એવો
અને ક્રમ વિનાનો તે (શબ્દ), ક્રમવાળો અને ભેદવાળો હોય તેમ વ્યક્ત થાય છે. (૪૬)

પ્રતિબિંબ્ય યથાન્યત્ર સ્થિતં સોયક્રિયાવજ્ઞાત ।

તત્પ્રવૃત્તિમિવાન્વેતિ સ ધર્મઃ સ્ફોટનાદયોઃ ॥૫૦॥

જેમ બીજે (અર્થાત્ જળમાં) રહેલું પ્રતિબિંબ જળની ક્રિયા (—હલનચલન)ને
કારણે જાણે તે ક્રિયાને અનુસરતું (—હલનચલનવાળું) હોય તેમ જેમાં છે, તેવો
સ્ફોટ અને નાદ વચ્ચેનો સંબંધ છે.^૧ (૫૦)

૫૦.૧. સ્વોવજ્ઞવૃત્તિ સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરતાં જણાવે છે કે જળ અને તેમાંના આપણા
કુખના પ્રતિબિંબને ત્રણ રીતે સમજી શકાય: (૧) જળ અને પ્રતિબિંબ જુદાં નથી, (૨) બંને
જુદા છે અને પ્રતિબિંબનું ઉપાદાનકારણુ જળ છે. (૩) જળ જેવા લાસવર પદાર્થમાંથી
પાછાં ફરતાં કિરણો જળમાં કુખ જુએ છે. વાયુ સાથે તેનો સંયોગ ન હોવાથી
પ્રતિબિંબ નિર્ગુપ્ત રહે છે. આ ત્રણેય મતનો નિષ્કર્ષ એટલો જ છે કે જળની ક્રિયાને કારણે
કુખપ્રતિબિંબ ક્રિયાવાન ભાસે છે, તેમ વૈકૃત ખ્વનિઓની સક્રમતા કે સભાગત્વને કારણે
સ્ફોટ સક્રમ અને સભાગ ભાસે છે.

આત્મરૂપં યથા જ્ઞાને જ્ઞેયરૂપશ્ચ દૃશ્યતે ।

અર્ચરૂપં તથા શબ્દે ત્વરૂપશ્ચ પ્રવચશતે ॥૫૧॥

જેમ જ્ઞાનમાં તેનું 'પોતાનું' રૂપ અને જ્ઞેયનું રૂપ દેખાય છે તેમ શબ્દ-
માં પદાર્થનું રૂપ અને તેનું 'પોતાનું' રૂપ વ્યક્ત થાય છે.^૧ (૫૧)

૫૧.૧. જ્ઞાન જેવું (—દ્રવ્ય) હવે આપ્ત છે કારણકે તે જ્ઞેયનું પ્રત્યક્ષ છે. જ્ઞાન જેમ
સ્વરૂપ અને વિપર્યયનું પ્રકાશક છે તેમ શબ્દ અર્થ અને સ્વરૂપનો પ્રકાશક છે.

આજ્ઞાભાવમિગપન્તો ॥ ક્રતુ શબ્દસંજ્ઞક ।

ચૃત્તિસ્તસ્ય ક્રિયારૂપા ભાગ્યો મજ્જતે ક્રમમ્ ॥૫૨॥

મોરના ઇલામા જેમ રત્ન રહેલ હોય તેમ (અવયવોના ઉપન હાર કરીને) રહેલ શબ્દ નામે જે ગદ્યા? છે તેની (ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એવી) ક્રિયાઓ ક્રમ કાર્ય તેના (ધ્વનિ) લાગેા પ્રમાણે ક્રમને પ્રાપ્ત કરે છે. (૫૨)

૫૨ ૧ જુદા જુદા જ્વનિઓવાળા એક શબ્દ જેમ ચોતાના કણમાં પ્રવિલીન થાય તેમ વેદની ખયાઓ પણ એક અર્થ હ વેદમાં પ્રવિલીન બને છે

વેદાન્તમાં ક્રતુનો અર્થ શુદ્ધિ થાય છે જેના વડે અર્થનો શબ્દમાં અપારોપ કરવામાં આવે તે શુદ્ધિ એટલે ક્રતુ હરિદ્વર્ણ ક્રતુનો અર્થ અર્થનું અતિક્રમણ ન કરે તે શબ્દસંજ્ઞક (જમ ધાતુ ઉપરથી નામ ક્રતુ) એવો કરે છે જે આતરસંજ્ઞક સ્થાનપ્રવર્તનના અભિધાતથી વર્ણીતસ્ત્વને ઉત્પન્ન કરે છે તે ક્રતુ એમ પણ સમજી શકાન. નધા વિભાગીનો પ્રતિસંહાર કરીને મોરના ઇલામાના રસની જેમ અગાઉની વિભાગો ઉત્પન્ન કરવાની ભાવનાનું વ્યતિ ક્રમય કપી વિના જે શબ્દ પ્રવિલીન બને છે તે ક્રતુથી શબ્દ છે

સર્વેવિભાગોદ્ગ્રાહકૃતિસહારેણ કાલો વ્યાવહારિકઃ સન્નીડન્તઃ કારણે નમુરારશ્વત્વપૂર્વ- વિભાગોદ્ગ્રાહનાવશમાગમવ્યતિભામ-પ્રવિલીયતે ॥—સ્વોવજ

યથેફલુદ્ધિષિપયા મૂર્તિરાક્રિયતે પટે ।

મૂર્ચસ્તરસ્ય પ્રિતયમેવ શબ્દેડપિ દ્વયતે ॥૫૩॥

જેમ મનમાં જેને વિષે એક (અળગ આકૃતિરૂપે છે એવો) નિશ્ચય થયો છે તેવી (દેવદત્ત વગેરે પુરુષ) મૂર્તિની વચ્ચે ઉપર દોરવામાં આવતી પ્રતિકૃતિ ત્રણ અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ શબ્દ અ જે પણ ત્રણ અવસ્થાઓ દેખાય છે (૫૩)

૫૩ ૧ પહેલા અવસ્થાવાળી પુરુષ મૂર્તિની શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે પછી અવપથો અને ક્રમ વિનાની પુરુષમૂર્તિનો સળગ ખ્યાલ આવે છે, અને છે જે ફરી સાવધન મૂર્તિનું જ્ઞાન થાય છે તેમ શબ્દમાં પણ પહેલા સક્રમવ, પછી અક્રમતર અને છેલ્લે સક્રમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે

યથા ગાયત્ર્યકા પુરુષાદિમૂર્તિસાધિકીર્મિના કમોવત્ત્વાવપ્યક્તુદિશિવ-વત્ત્વ પ્રાપ્ત્વા વગ્નુદ્યાનિપુ વમેગાગિયતે તથા વ્યાવહારિકોડપિ કમપ્રાપ્ત્ય શબ્દ પ્રતિસંહારકવ જગ્નુદિશિવ-વનો મૂર્ત્યા નિરવવવક્મ મુદ્ધિરૂપ સન્મામાત્મરૂપવશાસમાચયા પ્રવમ્પ્રાયામિવ પ્રત્યક્ષ તરવાધમિરોપનો પુનરપિ વ્યવહારમદનપિ ।—સ્વાવજ

યથા પ્રયોસ્તુ પ્રાગ્લુદ્ધિ શબ્દેવેવ પ્રવર્તે ।

વ્યવસાયો મુદ્ધીતૂળામેઝ તેષ્વેવ જાયતે ॥૫૪॥

જેમ ઉચ્ચારણ કરનારની શુદ્ધિ પહેલા શબ્દોમાં જ પ્રવર્તે છે તેમ શ્રોતાઓનું (મન) તેમનામાં જ પ્રવર્તમાન બને છે (૫૪)

વા-૩

૫૪ ૧. પ્રયોક્તા કોઈ શબ્દવિશેષનું ઉચ્ચારણ કરવા માટે પોતાનું મન તે તરફ વાળે અને તેની આશુખ્યાનું રહેલા બીજા શબ્દો તે શબ્દને જુદો પાડે છે, તે પ્રમાણે શ્રોતા (=અનુ-ગૃહીતા) પણ શબ્દના રૂપના અહસ્યને કારણે જ અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી અનેક વિશેષણો-વાળા તે શબ્દ અંગે નિષ્પન્ન કરે છે.

યથૈવ પ્રયોક્તા શબ્દવિશેષવિષયં પ્રવચનમનિશ્ચયાનં; પ્રતિશબ્દં પરિતઃ પરિક્ષિત્તમાનુ-શબ્દશત્ત્વન. સદ્વૃતાન્નિવ મન. પળિષત્તે, તથૈવ પ્રતિપક્તાપિ શબ્દરૂપરિચ્છેદાધીનમર્થપ્રવહનં મન્યમાનત્વં તં શબ્દ સર્વેઃ સંવન્ધિમિ. વિશેષણેરાશ્રિતસંસર્ગાનુપદં વિધારયતિ ।—સ્વોપા

અર્થોપસર્જનોભૂતાનભિધેયેષુ કેષુચિત્ ।

પરિતાર્યાન્પરાર્થસ્વાન્ન લોકઃ પ્રતિપચતે ॥૫૫॥

કેટલાક અભિધેયોની બાબતમાં અર્થ અંગે ગૌણ બનેલા (શબ્દોને) તેમનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું હોવાથી, તે બીજા માટે હાઈને, લોક (વ્યવહાર તેમને ક્રિયાના સાધન રૂપે) સ્વીકારતો નથી. (૫૫)

૫૫ ૧. 'સફેદ ગામને જો' અને 'સફેદ ગામને ઘાસ નીર' એ બે વાક્યોમાંથી પહેલા વાક્યમાં શક્યત્વ ગુણનો જોવાની ક્રિયા સાથે સંબંધ છે. સફેદ એ ગાયનું વિશેષણ છે, બીજામાં ગાયને ચાર નીરવાની છે. સફેદ એવો ગુણ ક્રિયા સાથે જોડાયેલ નથી. બહીં સફેદ એ ગાયનું ઉપલક્ષણ છે. સ્વરૂપ તેમજ ક્રિયા એમ બંને સાથે સંબંધવાળા શબ્દોને જગતના વ્યવહારમાં સ્વીકારવામાં આવે છે.

અર્થોપસર્જનોભૂતાઃ એવો પાઠ હરિવૃક્ષ સૂચ્ય છે. તેનો અર્થ 'યથૈ' કેટલાક અભિધેયો સંબંધે અગિયાર્થ હોય અને તેથી ગૌણ બનેલ'.

પ્રાહત્યં પ્રાહત્યં ચ દ્વે શક્તી તેજસો યથા ।

તથૈવ સર્વશબ્દાનામેતે વૃથાગવસ્થિતે ॥૫૬॥

જેમ તેજની પ્રાહત્ય અને પ્રાહત્ય એવી બે શક્તિઓ છે, તેમ બધા શબ્દોની આવી બે શક્તિઓ જુદી રહેલી છે.^૧ (૫૬)

૫૬.૧. પ્રકાશ તેજના સહકારથી ઘટાદિ દ્રવ્યોને પ્રગટ કરે છે ઘટાદિનું પ્રાહત્ય એવું તેજ પોતાનું પણ પ્રાહત્ય બને છે, અર્થાત્ તેજ ઘટાદિનું જ્ઞાન કરાવવાની સાથે જ પોતાને પણ પ્રગટ કરે છે. તેજની જેમ શબ્દો પણ પોતાને પ્રગટ કરવાની સાથે સાથે તે શબ્દ-વાચ્ય અર્થ (૯૦૫)ને પણ પ્રગટ કરે છે.

વિપચયમાનાપન્ને. શબ્દૈર્નાર્થઃ પ્રકાશયતે ।

ન સત્તથૈવ તેઽર્થાનામગૃહીતા પ્રવચશ્ચક્રઃ ॥૫૭॥

અતોઽર્જિર્જાતરૂપત્વાત્કિમાદૈત્યભિધીયતે ।

નેન્દ્રિયાણાં પ્રકાશયેર્થે સ્વરૂપં ગૃહ્યતે તથા ॥૫૮॥

(જ્ઞાનના) વિષય ન બનનાર શબ્દો વડે અર્થને પ્રકટ કરી શકાતો નથી (શ્રોતાને) અજ્ઞાત એવા શબ્દો (માત્ર) અનિત્યથી અર્થોના પ્રકાશક બનતા નથી તેથી શબ્દના રૂપનું નિર્ધારણ થયું ન હોય ત્યારે (તમે) શું કહ્યું' એમ પૂછવામા આવે છે અર્થને પ્રકટ કરવાનો હોય ત્યારે ઇન્દ્રિયોના સ્વરૂપનું તે પ્રમાણે પહેલેથી અહીંથી થતું નથી ? (૫૭-૫૮)

૫૭-૫૮ ૧ શબ્દોના સ્વરૂપનું અહીંથી થાય તો જ તે અર્થને પ્રગટ કરે છે પણ અર્થ પ્રગટ થવામા ઇન્દ્રિયોના સ્વરૂપનું પહેલાં પ્રકરણ જરૂરી નથી ઇન્દ્રિયો સત્તા માત્રથી અર્થની પ્રાકટ બને છે

સ્વતોઽનિર્જાતરૂપત્વાત એવો પાઠ લેતા " પેતાની મેળે (શબ્દના) રૂપનું નિર્ધારણ થતું ન હોય ત્યારે" એવો અર્થ થશે

ભેદેનાવગૃહીતૌ દ્વૌ શબ્દધર્માવબોદ્ધૃતૌ ।

ભેદકાર્યેષુ દેતુત્વમવિરોધેન ગચ્છત ॥૧૧॥

(શબ્દ સ્વરૂપથી) બુદ્ધ છે એવા આરોપને કારણે જુદા છે એમ જાણેલા આ (આદ્યત્વ અને પ્રાકટત્વ એવા) બે શબ્દધર્મો ભેદ ઉપર આધાર રાખનારા (સજ્ઞા-સંજ્ઞાસબધ એવા) બ્યવહારાનું, વિરોધ વિના, કારણ બન છે ? (૫૯)

૫૯ ૧ આ કારિભને કારિત્ર પદ પછી તરત જ ભેદી ભેદીએ, તેથી અર્થબંધનમા બરાબર થશે

એક જ અગ્નિ શબ્દમા પ્રાકટત્વ અને પ્રાકટત્વ એવા બે શબ્દધર્મો, જુદા સમજાતા હોવા છતાં, તે એક જ અગ્નિ શબ્દ અંગે સજ્ઞા અને સંજ્ઞા એમ બે રીતે કાપ કરે છે અનેકજ (પા સુ ૪ ૨ ૧૧) માના અગ્નિ શબ્દ સજ્ઞા છે અને બ્યવહારમાનો અગ્નિ શબ્દ સંજ્ઞા છે

બુદ્ધવાદયો યથા શબ્દા સ્વરૂપોપનિગ્ધન્તા ।

અદૈષ્પ્રત્યાયિતૈ શબ્દૈ સન્ન્યયાન્તિ સક્ષિમિ ॥૬૦॥

અગ્નિશબ્દસ્તથૈવાયમગ્નિશબ્દમિગ્ધન્તા ।

અગ્નિશબ્દોત્તે સન્ન્યમગ્નિશબ્દાભિધેયયા ॥૬૧॥

જેમ 'વૃદ્ધિ વગેરે સજ્ઞા-શબ્દો સ્વરૂપના બોધક બનીને 'આરૈવ' પ્રત્યાહાર વડે જણાવાયેલા આ વગેરે સંજ્ઞા શબ્દો સાથે સબધને પામે છે, તેમ (અનેકજ । પા સુ ૪ ૨ ૩૩માના) જ્ઞાનિશબ્દ અગ્નિ એવા) સ્વરૂપનો બોધ કરાવીને સૂત્રમાના અગ્નિ શબ્દ વડે જણાવાયેલા પ્રયોગમાના અગ્નિ શબ્દ સાથે (સજ્ઞાસંજ્ઞાવાચ) સબધને પામે છે ? (૬૦ ૬૧)

૧૦૬૧ અગ્નેર્હૃક્ । (પા.સૂ. ૪.૨ ૩૩) માનો અગ્નિ શબ્દ સજ્ઞા છે અને વ્યવહાર માનો અગ્નિ શબ્દ સગ્ની છે અને વચ્ચે સજ્ઞાસક્તિસહ સમ્યક્ છે

યો ય સ્વચાર્યતે શબ્દો નિયતં ન સ કાર્યમાક્ ।

અન્યપ્રત્યાયને શક્તિર્ન તસ્ય પ્રતિવચ્યતે ॥૬૨॥

જે જે શબ્દ (જ્યાં અને જ્યારે) ઉચ્ચારવામાં આવે (ત્યાં અને ત્યારે) તે અન્યથા (વ્યાકરણ) કાર્યનો વિષય બનતો નથી (તેના જેવા બીજા શબ્દનો બોધ કરાવવાની તેની શક્તિનો બોધ થતો નથી. ? (૬૨)

૬૨૧ શબ્દને બે પ્રકારનો સમજી શકાય પ્રત્યાય અને પ્રત્યાય અગ્નેર્હૃક્(પા.સૂ. ૪.૨ ૩૩) માનો અગ્નિ શબ્દ પ્રત્યાય છે, વ્યવહારમાં અગ્નિ શબ્દ પ્રત્યાય છે, વ્યવહાર માનો અગ્નિ શબ્દને ઠક્ વગેરે પ્રત્યાયો લાગે છે

પ્રત્યાય શબ્દ સાબળનારના કાનમાં થઈને તેના મનમાં રહ્યા પામે છે (તેથી) તેના જેવા બીજા શબ્દને જણાવવાની તેની શક્તિનો બોધ થતો નથી ઉચ્ચારણ પામતા શબ્દોનો આવો સ્વભાવ હોય છે

સ્વચરમ્પરસગ્તવાદ્ શુભ કાર્યૈર્ન યુજ્યતે ।

તસ્માત્તદર્થે કાર્યાણા સમન્થ પરિકલ્પ્યતે ॥૬૩॥

(સૂત્રમાં) ઉચ્ચારાતો અગ્નિ શબ્દ, (પ્રયોગમાંના-અગ્નિ શબ્દનો બોધ કરાવવા માટે) ગૌણ હોઈને પરતન્ત્ર હોવાથી (ઠક્ પ્રત્યય વગેરે) કાર્યો સાથે સમ્યક્ અને પામતો નથી. તેથી (તે સૂત્રમાં અગ્નિ વગેરે) શબ્દોના અર્થો સાથે (તે ઠક્ પ્રત્યય વગેરે) કાર્યોને જોડવામાં આવે છે (૬૩)

સામાન્યમાશ્રિતં યદુપમાનોપમેયયો ।

તસ્ય તસ્યોપમાનેષુ ધર્મોઽન્યો વ્યતિરિચ્યતે ॥૬૪॥

ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે રહેલ સાધારણ ધર્મ જ્યારે (પોતે) ઉપમાનિ કાર્યોમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનાથી જુદો કોઈ (બીજો) સાધારણ ધર્મ સમજવામાં આવે છે (૬૪)

૬૪૧ ઉપમાનિ કાર્યોમાં ઉપમાન, ઉપમેય અને સાધારણ ધર્મ એમ ત્રણ બાબતો પ્રાપ્ત થાય છે

(૧) 'શાકલ્યુની નેમ ક્ષત્રિય અધ્યપન કરે છે', અહીં અધ્યપન સાધારણ ધર્મ છે

(૨) 'શાકલ્યુની અધ્યપન જેવું ક્ષત્રિયનું અધ્યપન છે' અહીં અધ્યપનસૌક્ય સાધારણ ધર્મ છે

(૩) ' માદ્રાણુના અધ્યનના સૌખ્ય જેવું ક્ષત્રિના અધ્યનનું સૌખ્ય છે ' એહી અધ્યનની પરિસ્થિતિ સાધારણ ધર્મ ■ પટેલા ઉદાહરણમાં જે સાધારણ ધર્મ હતો તે બીજા ઉદાહરણમાં ઉપમાન અને ઉપમેય બને છે અધ્યન, સૌક્ય અને પૂર્ણતા વાસ્તવમાં અધ્યનના જ અંગો હોઈ એક હોવા છતાં તેમને જુદા સમજવામાં આવ્યા છે

તથા વાદ્યવદધીતે ક્ષત્રિય ક્તુરમય સૂચમાણ સામાન્યસુખમાનેऽપિ પ્રતીયતે । યદા તુ વાદ્યણા બ્યયનન તુલ્ય ક્ષત્રિયાબ્યયનમિત્યપ્યતારૌ ઉપમાનોપમેયયો સ્થાન્યિત્વેનોપાદીયેતે તથાબ્યયનયોરા અપવિશેષમિનયો સોષ્ટનાદયો ધમા સાધારણત્વન પ્રતીયન્તે ।—સ્વોપજ્ઞ અને મ મા ૧, ૫, ૧૩૪.

ગુણ પ્રકર્ષદેતુર્ય સ્વાતન્ત્ર્યેણોપવિશ્યતે ।

તત્સામિત્તાદ્ ગુણાદેઽ પ્રક્રુષ્ટત્વ પ્રતીયતે ॥૬૫॥

(દ્રૌપદી) વિશેષતાનું કારણ એવો (સફેદ વગેરે) ગુણ જ્યારે સ્વતંત્ર રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે (દ્રૌપદી) માની પ્રકૃષ્ટત્વ વિશેષતા તેને બાધાયે રહેલા બીજા ગુણમાંથી સમજાય છે । (૬૪)

૬૫૧ 'આ વસ્ત્ર વધારે ધોણુ છે 'એ વાક્યમાં વસ્ત્રદંત્ર છે અને 'વધારે ધોણુ ' એવા શબ્દો પ્રકર્ષ અર્થોત્ વિશિષ્ટતાનું કારણ એવો સફેદ ગુણ દર્શાવે છે 'આ વસ્ત્રનું રૂપ વધારે સફેદ છે' એમાં સફેદ રંગ ગુણ નહિ પણ દંત્રરૂપે છે. તેમાં પ્રકર્ષ દર્શાવાયો છે આ પ્રકર્ષ સફેદ રંગમાં રહેલ બાસ્તવત્વ વડે દર્શાવાય છે

તત્સામિધેયમાધેન ય શબ્દ સમવસિયત ।

તત્સાપ્યુન્નચારણે રૂપમન્યત્તસ્માદ્ધિવિચ્યતે ॥૬૬॥

(ઉચ્ચારણ વખતે) અલિધેયરૂપે જે શબ્દ સ્વીકારાયો છે, તેનું જ્યારે ઉચ્ચારણ થાય છે ત્યારે (અલિધેયરૂપે) જે હતો તેનાથી જુદું તે (બીજા તેના જેવા શબ્દનું રૂપ સમજાય છે. (૬૬)

૬૬૧ સૂત્રમાનો અગ્નિ શબ્દ અને પ્રયાગમાનો અગ્નિ શબ્દ વાસ્તવમાં તો એક જ છે, બીજી રીતે કહીએ તો સૂત્રસ્થ પ્રત્યાયક શબ્દ અને પ્રયાગને પામેલ પ્રત્યાય શબ્દ એ જ છે તેમની વચ્ચેનો ભેદ માનસિક કલ્પનામાં આવે છે પ્રત્યાયક શબ્દ ઉચ્ચારાતા પ્રત્યાયનો બોધ થાય છે પરંતુ જ્યારે આ પ્રત્યાયનું પણ ઉદાહરણ મટે ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રત્યાયક બને છે. તેનું રૂપ જુદું છે એમ માનમાં આવે ■

પ્રાક્સંજિનામિસન્ધાત્સજ્ઞા રૂપપદાર્થિકા ।

વૃષ્ટયાઞ્ચ પ્રથમાયાઞ્ચ નિમિત્તતાય કલ્પન્તે ॥૬૭॥

સ જ્ઞા આવે સ બધ પામ્યા પહેલાં સ જ્ઞા તેના નિર્માર્ય (સાથે જોડાયેલ) હોય છે (અને તેથી) તે પછી અને પ્રથમાનું નિમિત્ત બને છે । (૧૭)

૬૭૧ 'આત્મ અને જેવું શુદ્ધ છે' (શુદ્ધિદૈર્ઘ્ય ૧ પા. ૧૧૧) એ મુત્રમાં 'શુદ્ધિ' સંજ્ઞા છે અને આદૈર્ઘ્ય સંજ્ઞા છે. આદૈર્ઘ્ય નો ઉદ્દેશ્ય થયો તે પહેલાં શુદ્ધિ શબ્દ પ્રથમાન્ત હતો 'શુદ્ધિ' એની સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ 'શુદ્ધિ' શબ્દ તેનો અર્થ એટલે શુદ્ધિ પદ 'શુદ્ધિ' અર્થવાનું પદ હોઈ તે પ્રાતિપદિક કહેવાયું અને પ્રાતિપદિક હોઈ તેનો પ્રથમા નિશ્ચયિત પ્રાપ્ત થઈ

રૂપગ્રહણ વિમર્શ્યમ્ ન સ્વ શબ્દસ્વાશબ્દસજ્ઞા મવતીત્યવ રૂપ શબ્દસ્ય સ્ત્રા મવિધ્યતિ ।
ન શામ્યત્સ્વ શબ્દસ્વાસ્તિ અન્યદત્તો રૂપાત્ ॥—મ. મા. ૧૩૭

સત્રાર્થવત્ત્વાત્ પ્રથમા સજ્ઞાશબ્દાદ્વિધીયતે ।

અસ્યેતિ વ્યતિરેકશ્ચ તદ્યદૈવ જાત્યતે ॥૬૮॥

તે (મ. મા. ૧૩૭)નું સ્વરૂપ અર્થગ્રાહક હોવાને કારણે (સૂત્રમા-વચ્ચિ એમ) પ્રથમા પ્રાપ્ત થાય છે (શુદ્ધિ એવા) મ. મા. ૧૩૭ને તે(આદૈર્ઘ્ય વર્ણો)ની (શુદ્ધિ સંજ્ઞા) એણે લોકકથન (શુદ્ધિ શબ્દના) અર્થમાયોજન ઉત્પન્ન થાય છે. (૬૮)

સ્વ રૂપમિતિ કેશ્ચિન્તુ વ્યક્તિ સહોપદિસ્યતે ।

જાતે કાર્યાણિ સમૃદ્ધા જાતિસ્તુ પ્રતિપચતે ॥૬૯॥

સક્ષિર્નો વ્યક્તિમિચ્છન્તિ સૂત્રે પ્રાણામયાપરે ।

જાતિપ્રત્યાયિતા વ્યક્તિ પ્રદેશેષૂપતિષ્ઠતે ॥૭૦॥

સ્વ રૂપ શબ્દસ્વાશબ્દસજ્ઞા (પા. ૧૧૧૭ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં શબ્દની મ. મા. મિવાય શબ્દથી તેનું ચોતાનું સ્વરૂપ મમળયુ) એ સૂત્રમાં કેટલાક (આચાર્યો) વડે (શબ્દ સ્વરૂપ) જાતિ (સંજ્ઞા)નો (શબ્દ) વ્યક્તિ એવી ૧ શાકે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે (શબ્દ) જાતિ વડે વ્યક્તિ બનીને (અગ્નિ શબ્દસ્વરૂપ) જાતિ (વ્યાકરણકાર્યના) પ્રદેશોમાં (કર્મ પ્રત્યયશ્રેણી) કાર્યોને પામે છે, ૧ પરંતુ બીજા કેટલાક, (અગ્નિ-શબ્દ) વ્યક્તિને સંજ્ઞા તરીકે, આ સૂત્ર વડે સ્વીકારવામાં આવે છે, એમ મમળે છે (અગ્નિ શબ્દસ્વરૂપ જાતિ વડે જણાવાયેલ અગ્નિ શબ્દ રૂપ) વ્યક્તિ, (સ્વ વર્ણો વ્યાકરણ) કાર્યો માટે તે તે સ્થળોએ પ્રાપ્ત થાય છે (૬૯-૭૦)

૬૮૧ ૬૮મી કારિમાં બરાબર સમજવા માટે અન્વય આવો થશે જ ૬૯ (કારિ માત્ર) કેશ્ચિ (આપાર્થ) સમ્પત્તિ જાત (વસ્તુ) વ્યક્તિ કારિ સજ્ઞા ઉપદિસ્યતે । (વ્યક્તિ) સમ્પત્તિ (અગ્નિશબ્દવાદિ) જાતિ ઉપદિસ્યતે જાતિ પ્રતિપચતે ।

કારિમાં પદમાં શબ્દોના સદર્શમાં સજ્ઞાસ મિલાવની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી આ મે કારિમાં એમાં મે પ્રકારના બેનાનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે

૧ મોવન પહેલાં જે ૨ તોને રજૂ કરતા જતાવે છે કે કેટલાક ગ્રામ્યરોને ખતે શબ્દનું રૂપ શબ્દમાં રહેલ જાતિનું આદક, ઘોત અને પ્રત્યાયક છે બીજા ગ્રામ્યરોને ખતે તે પ્રાપ્ત

ઘોત્ય અને પ્રત્યાય છે બીજા સત્કાય પ્રમાણે (૧) શબ્દ વ્યક્તિ સહી ■ અને શબ્દભતિ સહી છે અને (૨) શબ્દવ્યક્તિ સહી છે અને શબ્દભતિ સહી છે

વ્યક્તિ વિષેના આપણા દર્શનસાધકથી ભતિનો બોધ થાય છે. વ્યક્તિમાં અત સ્થિત ભતિના સ્પષ્ટ બોધ વિના પણ વ્યક્તિનો બોધ થાય છે. અવગણ્ય વ્યક્તિ અંગેના આપણા દર્શનસાધક (Uniformity of cognitions) નો એવો અર્થ થતો નથી કે વ્યક્તિમાં રહેલ ભતિનો મીઠો બોધ થાય છે આપણે ભતિનું માત્ર અતુમાન કરીએ છીએ.

બીજા મતમાં શબ્દો હમેશાં શબ્દભતિનો બોધ કરાવે છે ભતિ સાથે એકરૂપ રહેલ વ્યક્તિનું પણ તેઓ સાથે સાથે, જાન કરાવે છે. વ્યક્તે સંગ્રા સ્વરિચ્ચતે અને વ્યક્તે કાર્યાગિ સંસ્કૃત્તા, એવો પણ પાઠ છે

કાર્યત્વે નિત્યતાવાં વા કેષિદેક્ષવાદિન ।

કાર્યત્વે નિત્યતાવા વા કેષિન્નાનત્વગાદિન ॥૭૧॥

શબ્દને ઉત્પાદ્ય (માનવામાં આવે) કે નિત્ય (માનવામાં આવે), કેટલાકને મતે તે એક જ છે, બીજા કેટલાકને મતે તે અનેક (નાના) છે, (બંને પછી) શબ્દને ઉત્પાદ્ય માનવામાં આવે કે નિત્ય (માનવામાં આવે).^૧ (૭૧)

૭૧.૧ શબ્દ અંગે કુલ ત્રણ મતો છે (૧) શબ્દ નિત્ય છે અથવા ઉત્પાદ્ય છે, (૨) શબ્દ વ્યક્તિ અથવા ભતિ છે અને (૩) શબ્દ એક છે અથવા અનેક છે શબ્દોના અનેકત્વના મતને સ્વીકારતા પણ શબ્દનિત્યત્વનો સ્વીકાર થઈ શકે છે, કારણકે જુદાં સ્થળ અને દ્રવ્યમાં પ્રાપ્ત થતો શબ્દ એકત્વનો ત્યાગ કરતો નથી

પદમેદેડપિ વર્ણનામેક્ષવ ન નિયતંતે ।

વાચ્યેષુ પદમેકં ચ મિન્નેષ્વપ્યુપલમ્બતે ॥૭૨॥

શબ્દો જુદા જુદા હોવા છતાં તેમનામાંના વર્ણોના એકત્વને શાધ આવતો નથી. જુદાં જુદાં વાક્યોમાં મળતો શબ્દ પણ એકમરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે.^૧ (૭૨)

૭૨.૧ ‘અ’, ‘અઃ’, ‘અર્થ’માં આ વર્ણ એકમરૂપો છે

ન વર્ણવ્યતિરેવેષ પદમન્યન્ન નિયતે ।

વાચ્ય વર્ણપદામ્યા ચ વ્યતિરિક્તં ન કિન્ચન ॥૭૩॥

વર્ણોથી જુદો કોઈ શબ્દ હોતો નથી અને વર્ણ તથા શબ્દોથી જુદું કોઈ પણ વાક્ય હોતું નથી.^૧ (૭૩)

૭૩.૧ કારિકા ૭૨ અને ૭૩ માં વર્ણો એવે જ શબ્દો વર્ણોથી જુદું પદનું અસ્તિત્વ

નથી એવો મીમાંસક મત રજૂ કરવામાં આવે છે. ક્રમપૂર્વક ઉચ્ચારણેશ્વર, ઉચ્ચારણ પામીને નાશ પામેલા, એક સાથે નહિ ઉચ્ચારણેશ્વર અને અવયવોવાળા વર્ણો પહોંતું નિર્માણ કરી શકે નહિ, તેથી વર્ણોથી જુદો શબ્દ હોઈ શકે નહિ તે જ પ્રમાણે શબ્દોથી જુદું વાક્ય હોઈ શકે નહિ; ઉપરના અર્થનો મત રજૂ કરતાં શબ્દરસામી (મીમાંસાસૂત્ર લાખ્ય ૧.૧.૧.) જણાવે છે કે મૌ: પદ્માં ય, ઔ અને વિસર્ગ એવા વર્ણો જ શબ્દ છે. ન વર્ણવ્યતિં ને ગદ્યે તદ વર્ણવ્યતિં । એવો પાઠ છે.

પદે ન વર્ણા વિગન્તે વર્ણેષ્વયવયા ન ચ ।

યાવ્યાત્પદાનામયન્તં પ્રવિષેકો ન કઞ્ચન ॥૭૪॥

શબ્દમાં વર્ણો હોતા નથી અને વર્ણોમાં વર્ણોવયવો હોતા નથી વાક્યથી શબ્દોની કેઈ અત્યંત ભિન્નતા નથી.^૧ (૭૪)

૭૪.૧. શબ્દમાં વર્ણો હોતા ના અને વર્ણોમાં વર્ણોવયવો હોતા નથી અર્થાત્ પદો અક્રમ, પૌર્ણપર્થ વિનાનાં, નિત્ય, અણેષ અને એકાદ્ય હોય છે. વર્ણોના અવયવો કદિપત છે. પરિણામે બ્રાહ્મરજ્જસાત્રમાં શબ્દોનું એકત્વ પ્રસિદ્ધ જ છે. વાક્ય એક પદનું હોય કે અનેક પદોનું, પદોના અર્થનું જ્ઞાન વાક્યાર્થનું નિમિત્ત અને છે.

પ્રામશબ્દોડય' શબ્દર્થ: । તથા જ્ઞાન્યકે સ્વીમકે સ્વર્ગિકકે વર્તેતે તત્ત્વેદં મહાનમ્ । (મહાભાષ્ય, પા.૬, ૧.૧.૭, શ્લ. ૮)

ભિન્નદર્શનમાભિત્ય જ્યવહારોડનુગમ્યતે ।

તત્ર યન્મુલ્કયમેકેષાં તત્રામ્યેષાં વિપર્યય: ॥૭૫॥

(શબ્દોનું એકત્વ અને શબ્દોનું નાનાત્વ એવાં) જે ભિન્ન દર્શનોનો આશ્રય કરીને શાસ્ત્રવ્યવહાર કરાય છે. કેટલાકના મતમાં જે (=શબ્દોનું) એકત્વ અથવા નાનાત્વ) મુખ્ય છે, તે, બીજાઓના મતમાં, તેથી જીકડું (ઝોણ) છે.^૧ (૭૫)

૭૫.૧ શબ્દોમાં જે સમાન ધ્વનિઓ દેણ અને અર્થો જુદા જુદા હોય (જેમકે 'હરિ' શબ્દ) તો તેને એક શબ્દ માનવો રહ્યો. ના મતથી જુદો કેટલાકનો મત છે બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં શબ્દનું એકત્વ ચાલી શકાય નહિ. પતંજલિ (મહાભાષ્ય ૧.૧.૪૫, શ્લ.૧) પણ ભણ (બહેકાં) શબ્દના પાસો, ઇન્દ્રિય, રચની ધરી અને પાસ એવા અર્થો છે. શબ્દોના નાનાત્વપક્ષમાં પતંજલિ મામ શબ્દનો, અરબ્જવાણું, મીમાવાણું અને ટેકરીઓવાણું તે ગામ, એવો અર્થ સમજે છે. અહીં મામના બીજા અર્થો જેમકે 'રવરો, રામક' વગેરે સમજવાના નથી.

મહાભાષ્યના વિચારોમાં પૂર્વિ કરતાં ભર્તૃદરિ (મહાભાષ્યકીર્તિકા પ્ર. ૧૨૭, પં. ૧૧) જણાવે છે : પ્રામશબ્દસ્ય જનિરર્થવિશેષઃ પરિવૃણતે તત્ર જ્ઞાત્વર્થસાધાં વિગ્રિગ્વપિ. । કેયિન્ગમ્યન્તે । શબ્દા એ પ્રવિમલત્વયા અનેકવાક્યવિવચાઃ સાર્વવ્યાપ્ત તત્ત્વાદ્યવચાઃ । અર્થે એક એક શબ્દોડનેકાતિકા તસ્ય તુ અર્થવચાઃ જનિરર્થ ગતિકઃ જનિર્મવિશેષ જાણ્યે આશ્રયતે । તથા તુ માત્ર તથા શબ્દા એ પ્રવિમલ્લા ઇતિ ન્દ્યન્તે ।

સ્ફોટસ્થામિન્નકાલસ્ય ધ્વનિકાલાનુપાતિનઃ ।

ગ્રહણોપાધિભેદેન વૃત્તિભેદં પ્રચક્ષતે ॥૭૬॥

કાલકૃત પરિચ્છેદ વિનાના પગ (કેમ પ્રમાણે ઉચ્ચારાયા) ધ્વનિઓના કાલને અનુસરતા (હોય તેવા લાગતા) સ્ટ્રોકમાં, (તે સ્ટ્રોકને) વ્યક્ત કરતા ધ્વનિઓના અવસ્થાભેદને કારણે કુદ, વિસ્તૃતિત વગેરે વૃત્તિભેદ જણાવવામાં આવ્યા છે. (૭૬)

સ્ટ્રોક અભિન્ન અને કાલકૃત પરિચ્છેદ વિનાનો છે, પરંતુ તે સ્ટ્રોકને વ્યક્ત કરતા ધ્વનિઓમાં કેમ સૌંદર્ય વગેરે કાલકૃત પરિચ્છેદ હોવાથી સ્ટ્રોકમાં કુત, મધ્યમ અને વિસ્તૃતિત એવા વૃત્તિભેદ જણાવવામાં આવ્યા છે.

અહીં એટલે સ્ટ્રોકનું અહીં કરનારી શુદ્ધિ અથવા સ્ટ્રોકનું અહીં કરનારા ધ્વનિઓ, ઉપાધિભેદ એટલે અભિવ્યક્તિ કરતા ધ્વનિઓની ભિન્નતા. અહીં અહીં અને ઉપાધિને ઉચિત્ત્વપણ સમાનાર્થક ગણે છે. (નૃસિંહભેદેતિ ગ્રહણં ધ્વનયસ્ત એવોપાધય. તદ્ભેદેન વૃત્તિભેદઃ ।—વક્રતિ)

તેન ચ સ્ફોટવિપ્લેષે ગ્રહણોપાધિના મિશ્રણાલેન પ્રકૃતિતભેદઃ સ્ફોટસ્ય કુતમધ્યમવિલમ્બિતા વૃત્તવિદ્યમાનોત્કર્ષેણ યુક્તાઃ સમાકલ્પયન્તે । —સ્થોવર

સ્થભાવભેદાન્નિત્યત્વે હ્રસ્વદીર્ઘપ્લુતાદિપુ ।

પ્રાકૃતસ્ય ધ્વનેઃ કાલ શબ્દસ્યેત્યુપચર્યતે ॥૭૭॥

(શબ્દ) નિત્યત્વ પક્ષમાં હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતમાં સ્વભાવભેદને કારણે પ્રાકૃત ધ્વનિનો (જે) કાલ (તે) શબ્દનો છે એવો આરોપ કરવામાં આવે છે (૭૭)

અહીં પ્રાકૃત ધ્વનિ એટલે શબ્દ અર્થાત્ સ્ટ્રોકની અભિવ્યક્તિનું કારણ બનતો ધ્વનિ તેમાં પ્રાકૃત પરિચ્છેદ હોવાથી તેનો સ્ટ્રોક ઉપર આરોપ કરવામાં આવે છે.

અહીં શબ્દ એટલે સ્ટ્રોક સમજવાનો છે. સંપ્રદાયકારને અનુસરીને સ્વોપજ્ઞા જણાવવામાં આવ્યું છે કે ધ્વનિને પ્રાકૃત ધ્વનિ અને વૈકૃત ધ્વનિ એમ બે રીતે સમજવાનો છે. પ્રાકૃત ધ્વનિ વિના સ્ટ્રોકનું રૂપ અભિવ્યક્ત થશે નહિ તેમજ સ્ટ્રોકની તે પ્રકૃતિ હોવાથી તેને પ્રાકૃત ધ્વનિ કહ્યો છે. પ્રાકૃત ધ્વનિ વડે અભિવ્યક્ત થયેલ સ્ટ્રોકનું રૂપ જે ધ્વનિ વડે સતત પ્રાપ્ત થાય છે તેને વૈકૃત ધ્વનિ કહ્યું. સ્ટ્રોકની અભિવ્યક્તિ પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાકૃત ધ્વનિ સ્ટ્રોકની અભિવ્યક્તિ માટે કારણરૂપ બને છે. સ્ટ્રોકની અભિવ્યક્તિ થયા પછી ઉત્પન્ન થતો વૈકૃત ધ્વનિ સ્ટ્રોકના ચિત્ર (લોખા સમજાવું), સિત્ર (ઝડપી) વગેરે અવસ્થાભેદોનું કારણ બને છે.

જે દ્વિવિધો ધ્વનિ, વાક્યો વૈકૃતઃ । તથા પ્રાકૃતો નામ યેન વિના સ્ફોટરૂપમનિવ્યક્તં ન પરિચ્છિયતે । વૈકૃતસ્તુ યેનાભિવ્યક્તં સ્ફોટસ્થં પુનઃ પુનઃવિચ્છેદેન પ્રચિત્તર કાલપુરત્તમ્યતે ।

શબ્દસ્ય ગ્રહણે દેતુઃ પ્રાકૃતો ધ્વનિરિષ્યતે ।

સ્થિતિભેદનિમિત્તત્વં વૈકૃતઃ પ્રતિપચતે ॥૭૮॥

શબ્દની અભિવ્યક્તિમાં પ્રાકૃત ધ્વનિ કારણરૂપ બને છે. વૈકૃત (ધ્વનિ ચિર, અચિર, વગેરે) સ્થિતિલેહનું નિમિત્ત બને છે. (૭૮)

કારિકા ૭૭ ઉપરની સ્વોષજ્વલિમાં એવું હિ સૂત્રપ્રકાર: પઠતિ । એવા શબ્દોથી આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે. તેમાં બે પ્રકારના ધ્વનિઓ, પ્રાકૃત ધ્વનિ અને વૈકૃત ધ્વનિનો ઉલ્લેખ છે. પ્રાકૃત ધ્વનિ વિના સ્ફોટ અભિવ્યક્ત બનતો નથી અને તેથી તેનો નિશ્ચય થતો નથી. વૈકૃત ધ્વનિ વડે સ્ફોટસ્વરૂપ વારંવાર અવિચિન્નપણે પ્રાપ્ત થતું રહે છે.

શબ્દસ્યોર્ધ્વમભિવ્યક્તૈર્વૃત્તિભેદં તુ વૈકૃતા: ।

ધ્વનય: સમુપોદન્તે સ્ફોટાસ્મા તૈર્ન મિથતે ॥૭૯॥

શબ્દની અભિવ્યક્તિ થયા પછી ઉત્પન્ન થતા વૈકૃત ધ્વનિઓ (ક્રુતાદિ) વૃત્તિલેહ જન્માવે છે, પરંતુ તે (વૃત્તિલેહો) વડે સ્ફોટસ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી (૭૯)

વૃત્તિલેહ જન્માવે છે કે સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ કરનાર પ્રાકૃતધ્વનિ પહેલાં ઉત્પન્ન થાય છે અને વૈકૃત ધ્વનિ સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ પછી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સ્ફોટ અને વૈકૃત ધ્વનિ વચ્ચેનો ભેદ ઓળખી શકાય છે. આથી વૈકૃત ધ્વનિના ક્રુતાદિ વૃત્તિલેહો સ્ફોટમાં આશરવામાં આવતા નથી.

ઇન્દ્રિયસ્યૈવ સંસ્કાર: શબ્દસ્યૈવોભવસ્ય વા ।

ક્રિયતે ધ્વનિમિર્વાદાશ્ચયોઽભિવ્યક્તિવાકિનામ્ ॥૮૦॥

ધ્વનિઓ વડે શબ્દની અભિવ્યક્તિ થાય છે એમ માનનારાઓ ઇન્દ્રિયનો, શબ્દનો અને બંનેનો સંસ્કાર થાય છે, એમ ત્રણ મતો દર્શાવે છે. (૮૦)

આ કારિકામાં શબ્દની અભિવ્યક્તિની પ્રક્રિયા દર્શાવવામાં આવી છે. ૫૪ીની બે કારિકાઓમાં ઉદાહરણો રજૂ કરીને પ્રક્રિયા સાબિત કરવામાં આવી છે

ધ્વનિઓ શબ્દને અભિવ્યક્ત કરે છે એવા મતને ત્રણ રીતે સમજાવવામાં આવે છે :

(૧) ઉત્પન્ન થતો ધ્વનિ કર્ણેન્દ્રિયનો સંસ્કાર કરે છે અર્થાત્ કર્ણેન્દ્રિયમાં તે ધ્વનિને મદ્ય કરવાની યોગ્યતા (fitness) પ્રાપ્ત થાય છે. સંસ્કાર પામેલ કર્ણેન્દ્રિય શબ્દની ઉપલબ્ધિમાં મદ્યરૂપ થાય છે.

(૨) શબ્દ પોતે જ ધ્વનિના સંસ્કારથી સંસ્કાર પાળીને શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય બને છે

(૩) ધ્વનિ કર્ણેન્દ્રિય તેમજ શબ્દ એમ બંનેનો સંસ્કાર કરે છે.

અહીં સંસ્કાર એટલે મદ્ય થી શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં અગાઉ નહિ પ્રાપ્ત એવા મદ્યસામર્થ્યનું પ્રાપ્ત થવું અર્થાત્ મદ્ય-માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થવી

ઇન્દ્રિયના સંસ્કાર અંગે સૂક્ષ્મતા દર્શાવતાં જ્ઞાનલેખ જન્માવે છે કે શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં જે મદ્યસામર્થ્ય ન હતું તેને ધ્વનિઓ નવેસરથી પ્રાપ્ત કરાવે છે. અથવા, મદ્યસામર્થ્ય શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં અવ્યક્ત હતું, ધ્વનિઓ તેને જાગૃત કરે છે.

इन्द्रियस्यैव संस्कारः समाधानाञ्जनादिभिः ।

विषयस्य तु संस्कारस्तद्गन्धप्रतिपत्तये ॥८१॥

चक्षुष प्राप्यकारित्वे तेजसा तु द्वयोरपि ।

विषयेन्द्रिययोरिष्टः संस्कारः स क्रमो ध्वनेः ॥८२॥

એકાગ્રતા વડે અને અંજનના ઉપયોગ વડે ઇન્દ્રિયનો જ સંસ્કાર થાય છે. વિષયનો સંસ્કાર તો તેમાંની વાસના જ્ઞાન માટે છે. નેત્ર વિષયપ્રદેશમાં પહોંચીને (વિષયનું) અંદુલ્ય કરે છે (એ પક્ષમાં) તેજ, વિષયનો તથા ઇન્દ્રિયનો એમ બંનેનો સંસ્કાર કરે છે એમ સ્વીકારવામાં આનું છે. ધ્વનિઓ વડે શબ્દના અંદુલ્ય અંગે પણ આવે. જ ક્રમ છે. (૮૧-૮૨)

સમાધાન એટલે એકાગ્રતા. તે મનનો સંસ્કાર છે. આવી એકાગ્રતા કૌટિક અર્થાત્ આપણા જોવાની અને અસૌકિક એટલે દિવ્ય દર્શવાળા ચોખ્ખોની હોઈ શકે. અંજન નેત્રનો સંસ્કાર કરે છે. એકાગ્રતા જેમ પદાર્થમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરાવતી નથી, તેમ અંજન પણ પદાર્થમાં કરી, વિશિષ્ટતા જન્માવતું નથી. ચોખ્ખોની એકાગ્રતા દૂરના કે અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે, પરંતુ પદાર્થમાં કરી ફેરફાર કરતી નથી. અંજન નેત્રને સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય જોવાની વિશેષ શક્તિ આપે છે તેજ જેવા દ્રવ્યનો સંસ્કાર અર્થાત્ તદ્દકારી કે અગ્નિ વડે તપાવવાનો સંસ્કાર તે તેજની વાસને જાણવા માટે થાય છે. માટી ઉપર પાણી છાંટવાથી તેમાં રહેલી વાસ પ્રાપ્ત થાય છે. વિષયના સંસ્કારમાં ઇન્દ્રિયના સંસ્કારને સ્થાન નથી.

અનુનું પ્રાપ્યકારિત્વ એટલે અનુ વિષયપ્રદેશમાં પહોંચીને વિષય સાથે જોડાઈ વિષયનું અંદુલ્ય કરે છે તે.

સ્ફોટરૂપાવિભાગેન ધ્વનેર્મહ્ણમિષ્યતે ।

કૈઋદ્ધૃ ધ્વનિરસંવેશઃ સ્વતન્ત્રોઽન્યૈઃ પ્રકલ્પિતઃ ॥૮૩॥

કેટલાકના મતમાં, ધ્વનિનું અંદુલ્ય સ્ફોટ સાથે અભિન્નરૂપે થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આનું છે; (ખીબ) કેટલાકે ધ્વનિને અવિજ્ઞાત (માન્યો) છે અને (વર્ગી) કેટલાકે તેને સ્વતંત્ર (સ્વરૂપે) માન્યો છે. (૮૩)

આ કારિકામાં અભિવ્યક્તિવાદીઓના અન્ય ત્રણ મતોનો ઉલ્લેખ થયો છે. (૧) શબ્દ સાથે અભિન્નરૂપે રહેલ ધ્વનિને શબ્દ સાથે એકરૂપ સમજાવે. બોઈએ (૨) જેમ ઇન્દ્રિયો પોતે અસંવેશ રહીને દ્રવ્યનું જ્ઞાન કરાવે છે તેજ ધ્વનિઓ અસંવેશ રહે છે છતાં શબ્દના જ્ઞાનનું કારણ બને છે. (૩) ધ્વનિઓ સ્વતંત્ર રહે છે પ્રકલ્પિતને બદલે પ્રકાશિત; એવો પાઠ મળે છે.

યથાનુવાકઃ શ્લોકો વા સોઢત્વમુપગચ્છતિ ।

આવૃત્ત્યા ન તુ સ ગ્રન્થઃ પ્રત્યાવૃત્તિ નિરૂપ્યતે ॥૮૪॥

પ્રત્યયૈરનુપાસ્યેયૈર્પ્રહણાનુગુણૈસ્તથા ।

ધ્વનિપ્રકાશિતે શબ્દે સ્વરૂપમવગમ્યતે ॥૮૫॥

જેમ વેદનો અનુવાક કે મન્ત્ર (છેલ્લો) આવર્તનથી સ્મરણનો દહમણે વિષય બને છે, પરંતુ (અર્થઆતના દરેક) આવર્તન વખતે પૂરેપૂરો સ્મરણતો નથી, તેમ ('આ તે છે' એમ) અવણુંનીય પરંતુ (રહેટના આકારના) મહણુ માટે અનુકૂળ એવાં (પૂર્વ) જ્ઞાનો વડે, શબ્દ, છેલ્લા વણુથી અભિગ્યક્ત બનતાં, (તેના) સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય છે. (૮૪-૮૫)

સોઢત્વ એટલે સ્મૃતિમાં એકવાર વિચ્છ બનવાની સ્થિતિ અથવા યોગ્યતા. બીજી રીતે કહીએ તો સ્મૃતિમાં દહમણે સ્થાપિત થયું તે.

વણું, પદ અને ગ્રાહ્યના ધ્વનિઓ વણું, પદ અને વાક્યરૂપ રહેટોને વારંવાર જન્માવીને પ્રુદ્ધિમાં આગાપે છે. ધ્વનિઓના અંત્યાવયવોની અભિગ્યક્તિ ક્રમ પ્રમાણે થાય તો તેમનો સમુદાય થઈ શકે નહિ અને શબ્દના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય નહિ. આ વાત સંક્ષિપ્તમાત્ર (પર-સમિર્ણઃ સંક્ષિપ્તઃ । પા.સ. ૧.૪.૧૦૯) ઉપરના આપ્તના વિવરણમાં અનેક રીતે વિચારવામાં આવી છે. અષ્ટાધ્યાયી ઉપરના કોઈક વિવરણમાં થતો અથવા બાબ્ય ઉપરના વિવરણમંથનો આ ઉદ્દેશ છે. શું તે મહાભાષ્યરીષિશ્વ હોઈ શકે ? તે ભર્તૃહરિની કૃતિ હતી કે અન્યની તે સ્પષ્ટ થતું નથી. તેમનો સંદર્ભ જોતાં શબ્દતત્ત્વ વિષે તેમાં ચર્ચા હશે એમ લાગે છે.

નાદૈરાહિતયીજાયમસ્યેત ધ્વનિત્વ સહ ।

આવૃત્તપરિપાકાર્યાં મુદ્ધૌ શબ્દોઽવગમ્યતે ॥૮૬॥

અન્ય ધ્વનિસહિત (પૂર્વ) ધ્વનિઓ વડે જેમાં બીજરૂપ શક્તિઓ સ્થાપિત કરાઈ છે અને જેણે સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધિરૂપી અર્થલાભ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેવી પ્રુદ્ધિમાં શબ્દનું મહણુ થાય છે. (૮૬)

શબ્દને અભિગ્યક્ત કરવાની પ્રક્રિયામાં લાગેશ ધ્વનિઓ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ માટે અનુકૂળ સંસ્કરણીનો અર્થાત્ લાવનાળીએ મૂકતા જાય છે. હવે રહેટના સ્વરૂપને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ જેણે પ્રાપ્ત કરી ■ એટલું જ નહિ પણ તે માટેની યોગ્યતા પણ જેનામાં આવી છે તેનો અન્ય ધ્વનિ, શબ્દ (સ્વરહેટ)ના સ્વરૂપનું મહણુ કરાવે છે.

અસત્યાન્તરાલે યાચ્છદ્યાનસ્તીતિ મન્યતે ।

પ્રતિષ્ઠુરશક્તિઃ સા મહ્નોપાય એવ સઃ ॥૮૭॥

(આદ્ય અને અન્ય ધ્વનિની) વચ્ચે અસ્તિત્વ વિનાના ધ્વનિઅવયવોને તે

(અવયવો) છે એમ જે માને છે, તે તો શ્રોતાની અગતિ(ને કારણે) છે. તે (ધ્વનિ-અવયવો છે એવી સમજણ) તે શબ્દના યોધણ (માત્ર) સાધન જ છે (૮૭)

અન્તરાય એટલે પહેલા અને છેલ્લા ધ્વનિની વચ્ચેની સ્થિતિ બીજી રીતે કહીએ તો અન્ય ધ્વનિ વડે અભિવ્યક્ત બનતા સમસ્ત શબ્દનું અઠણ થાય તે પહેલાની સ્થિતિ

શબ્દનું અઠણ કરનાર શ્રોતા એમ માને છે કે સ્પષ્ટ શબ્દમઠણ થયા પૂર્વે પૂર્વપૂર્વના ધ્વનિનું સંકેતનો એક ભાગ અભિવ્યક્ત થાય છે આ માનતા બરાબર નથી તે તો શ્રોતાની અગતિ છે.

इह तिमिमेवपूर्वपरमेवेषु वर्णवद्वाच्यपु मितिनामिष्यग्रमानेषु वर्णे तावत्परमपरिवसत्वा. मागमितिदेशिष्य इव पुद्ध्य तत्रावन्ते षट् वर्णग्रहणरुपा, वाक्ये षट्महणसहा । तामिष्य बुद्धिमिष्यकपासो मागभूतानसत्ता अशक्तिस्तत्वेनायिमस्यते ।—(योक्त्व)

મેદાનુકારો જ્ઞાનસ્ય યાચશ્રોણરૂપો મુવ ।

ક્રમોપસૃષ્ટરૂપા યાગ્ જ્ઞાનં જ્ઞેયવ્યપાથયમ્ ॥૮૮॥

જ્ઞાનમાં અને શબ્દમાં ભેદનો જે આભાસ થાય છે તે કલ્પના (માત્ર) જ જ્ઞાન જેમ જ્ઞેય સાથે મળે છે તેમ શબ્દ પણ કેમ સાથે જોડાયેલા નિરૂપણો છે (૮૮)

જ્ઞાન વારતવમાં અભિન્ન અને નિરાકાર હોઈને અસ્પષ્ટ હોવા છતાં વિન્ન અને રૂપવાન હોવા છે તેવી રીતે આન્તા શબ્દક્રમાં બધા ક્રમોનો ઉપસ હાર કરી રહ્યો હોવા છતાં બ્યજક ધ્વનિઓના ભેદથી ભગે કે રંગાઈને ભેદવાન અને રૂપવાન હોય તેમ ભાસે છે લોકિક અવહારમ પણ એર વિના જ્ઞાન ટકતું નથી, અને ક્રમને યાગ્યા વિના શબ્દ અર્થને પ્રગટ કરી શકતો નથી.

•જ્ઞેયેન ન વિના જ્ઞાન વ્યવહારેડવતિપ્પતે ।

નાલ્લભ્યક્રમયા યાચા કશ્ચિદર્થોડમિધીયતે ॥૮૯॥*

અવહારમાં જેમ વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી ક્રમને પ્રાપ્ત નહિ કરનારી યાગ્યા વડે કશો અર્થ જાણવાતો નથી. (૮૯)

કારિકા ૮૮ છપરની સ્વોક્તગતિમાં મતાન્તર તરીકે જન સાહ એવા શબ્દોથી આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે જ્ઞાન અભિન્ન અને અસ્પષ્ટ છે, છતાં જોડણીની વિવિધતાને કારણે જ્ઞાન લિન્ન અને રૂપવાન હોય તેમ ભાસે છે

યથાસસ્ર્યાપ્રહણમુપાય પ્રતિપત્તયે ।

સસ્ર્યાન્તરણા મેદેડપિ તથા મન્દાન્તરશ્રુતિ ॥૯૦॥

જેમ પહેલાંની સંખ્યાઓનું જ્ઞાન, તે સંખ્યાઓ, પછીની સંખ્યાઓ કરતાં ઠી હોવા છતાં, (૬૫૮) સંખ્યાના જ્ઞાન માટે ઉપાયરૂપ હોય છે તેમ (વેદવત્ત ગેરે) અન્ય શબ્દોનું જ્ઞાન (વાક્યજ્ઞાન માટે ઉપાયરૂપ બને) છે. (૬૦)

‘ગ્’ વર્ણને અભિવ્યક્ત કરતો ખનિ ‘ગાય’ શબ્દને અભિવ્યક્ત કરતા ખનિઓથી દો હોય છે. તે જ પ્રમાણે ‘ગાય’ શબ્દને વ્યક્ત કરતા ખનિઓ ‘ગાયને લાવ’ એવા કયને અભિવ્યક્ત કરતા ખનિઓ કરતાં જુદા હોય છે. પરંતુ તે ખનિઓ એકરૂપ સતતા હોવાથી તેમને એકબીજા જેવા ગણવામાં આવે છે. વર્ણ, પદ, અને વાક્યને પૂર્ણ કરનારા ખનિઓ કારણની દૃષ્ટિએ અને કાર્યની દૃષ્ટિએ જુદા જુદા હોય છે. આવી નિનતા હોવા છતાં તેમને કદપનામાં એકરૂપ સમજવામાં આવે છે. વર્ણ, પદ અને કયને વ્યક્ત કરવાની તેમની શક્તિઓ પરસ્પર સંમિશ્ર થઈ ગઈ હોય એવો આભાસ થાય છે.

પ્રત્યેકં ક્યક્ષ્ણા મિન્ના વર્ણવાક્યપદેષુ ચે ।

તૈપામસ્યન્તભેદેડપિ સંકીર્ણા રૂપ શક્તયઃ ॥૧૧॥

વર્ણ, પદ અને વાક્યને વ્યક્ત કરતા એકબીજાથી ભિન્ન જે (ખનિઓ છે તે) ત્યાંત ભિન્ન હોવા છતાં તેમની શક્તિઓ એક બીજા સાથે મિશ્ર થઈ હોય મ હોવાય છે (૬૧)

યથૈવ વર્ણનૈઃ પૂર્વૈર્દૂઘસંતમસેડપિ વા ।

અન્યથાકૃત્ય વિપયમન્યથૈવાધ્યવસ્યતિ ॥૧૨॥

વ્યવ્યમાને તથા વાક્યે વાક્યામિવ્યક્તિદેતુમિઃ ।

માગાવમહરૂપેણ પૂર્વં બુદ્ધિઃ પ્રવર્તતે ॥૧૩॥

જેમ પદાર્થને દૂધથી કે માઢ અંધકારમાં, પહેલાં અવલોકનોને લીધે જુદી રીતે મળને પછી તેનાથી જુદી રીતે (=અથવાત્) અવલોકે છે તેમ વાક્યને વ્યક્ત કરવામાં રજૂરૂપ બનેલા ખનિઓ વઢે ક્યારે વાક્યની અભિવ્યક્ત થાય છે ત્યારે પહેલાં જુ, પદ વગેરે) ભાગોના જ્ઞાન રૂપે બુદ્ધિ પ્રવર્તમાન બને છે. (૬૨-૬૩)

યથાનુપૂર્વી નિયમો વિકારે દ્વીસ્વીજયોઃ ।

તથૈવ પ્રતિપત્તૄણાં નિયતો બુદ્ધિષુ ક્રમઃ ॥૧૪॥

જેમ દૂધ અને ઘીજના વિકાસમાં ક્રમનો નિયમ હોય છે તેમ (વાક્યના ન અંગે) વિજ્ઞાતાઓની બુદ્ધિમાં પણ નિશ્ચિત ક્રમ હોય છે. (૬૪)

જેમ દૂધમાંથી દહીં, ઝાસ, ઘી વગેરે વિકારોના ક્રમ નિયત હોય છે, જેમ ઘીજ અંકુર, યુ, પુષ્પ, ફળ એવો ક્રમ નિયત હોય છે, તેમ વાક્યાર્થના જ્ઞાન માટે પણ સંતાની દિમાં વર્ણ, પદ, વગેરેનો ક્રમ નિશ્ચિત બને છે.

માગ્યસ્ત્વપિ તેષ્વેવ રૂપભેદો ધ્વનેઃ ક્રમાત્ ।

નિર્માનેધ્વમ્બુપાયો વા માગ્યભેદપ્રકલ્પનમ્ ॥૧૫॥

(વહ્નોર્ધ્વો) લાગવાળા તે શબ્દોમાં જ (તેમને વ્યક્ત કરતા) ધ્વનિઓના ક્રમને કારણે રૂપભેદ પ્રાપ્ત થાય છે; અથવા લાગ વિનાના તેમને માટે (ધ્વનિઓના ક્રમને કારણે) યતી લાગકરૂપતા તેમને જાણવાનો માત્ર વિધાય છે ॥૧૫॥

અનેકવ્યવૃત્ત્યભિવ્યક્ત્યા જાતિઃ સ્ફોટ इति स्मृता ।

કૈશ્ચિદ્વ્યવૃત્ત્ય ઇવાંત્યા ધ્વનિત્વેન પ્રકલ્પિતાઃ ॥૧૬॥

કેટલાક નિદાનોએ સ્ફોટને અનેક વ્યક્તિઓ વડે અભિવ્યક્ત થતી જાતિ કહી છે અને ધ્વનિઓને તે (જાતિ)ની વ્યક્તિઓ તરીકે જાહેર કયાં છે. (૬૧)

હારિકા ૭૦માં 'બુદ્ધિ' શબ્દમાં જે જાતિનો બોધ થાય છે તે સંજ્ઞા છે અને વ્યક્તિ સંજ્ઞા છે. આ હારિકામાં અગ્નિશબ્દ વડે વાચ્ય જાતિને સ્ફોટ કહી છે. પાણિનિએ શબ્દ, જાતિ છે કે વ્યક્તિ તે અંગે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપ્યો નથી. ભાષ્યકાર જણાવે છે (વલ્પશાસ્ત્રિક) કે જાણ્યાવ્યાપારમેકલિપ્તબહુવચનમન્યતરત્વાત્ । સ્ત્ર (પા. જ. ૧.૧.૧૮) જાતિનો નિર્દેશ કરે છે. અને સહવાણમેષણેષ દ્વિચિત્કર્તા । (૧૧.સુ. ૧. ૨.૬૪) વ્યક્તિ અર્થોત્ દ્રવ્યનો નિર્દેશ કરે છે. વ્યાકરણ મત શબ્દ અંગે દ્રવ્યની તરફેણ કરે છે. પતંજલિ શબ્દજાતિની તરફેણ કરતા હોય એમ લાગે છે. સમયતઃ સ્ફોટમાત્રં નિર્દિશયતે રથતેલંદ્રુતિર્મશતિ । (મ મા તિલસુત ૩.૪.૧૧) એવા ઉદયોપ હિપરથી સૂચવાય છે કે પતંજલિને સ્ફોટ, ધ્વનિતત્ત્વ તરીકે અભિપ્રેત છે. તેને પછીના વૈયાકરણો અર્થશ્રાદ્ધક તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારે છે. તેને તેઓ પરમ શબ્દતત્ત્વ કહે છે. અહીં સ્ફોટ એટલે ઉચ્ચરિત ધ્વનિને પ્રગટ કરનાર શક્તિ એમ સમજવું જોઈએ.

અવિકારસ્ય શબ્દસ્ય નિમિત્તૈર્વિકૃતો ધ્વનિઃ ।

વપલ્લવૌ નિમિત્તત્ત્વગુપયાતિ પ્રકાશવત્ ॥૧૭॥

(દીવાનો) પ્રકાશ (જેમ પદાર્થના જ્ઞાનની) પ્રાપ્તિ માટે (કારણરૂપ અને છે) તેમ, (સ્થાનકરણસંસ્પર્શરૂપ) કારણો વડે ઉત્પન્ન થયેલ ધ્વનિ (આવા સ્થાન=કરણસંસ્પર્શરૂપી) ચિકિત્સા વિનાના શબ્દની પ્રાપ્તિનું કારણ અને છે. (૯૭)

આ હારિકાને સમજાવતાં જણાવેલ જણાવે છે કે અહીં સ્ફોટ અંગે અન્ય મત રજૂ થયો છે. આ મત પ્રમાણે જે એક, નિત્ય અને વિશુ શબ્દવ્યક્તિ અવકાશમાં રહેલ છે. તે સ્ફોટ છે.

ન ચાન્નિયેષ્વમિવ્યક્તિર્નિયમેન વ્યવસ્થિતા ।

આશ્રયૈરપિ નિત્યાતાં જાતીનાં વ્યક્તિરિષ્યતે ॥૧૮॥

અભિવ્યક્તિ (કાંઈ) અનિત્યોમાં જ અનિવાર્યપણે સીમિત નથી. નિત્ય એવી જાતિઓની તેમના આશ્રયો વડે (થતી) અભિવ્યક્તિ સ્વીકારી શકાય છે. (૯૮)

ધ્વનિઓ શબ્દ અર્થોત્ સફોટને અભિવ્યક્ત કરે છે એવા મતનો વિરોધ કરનારી દલીલોનો ક્રમિકો ૬૫થી ૧૦૧માં ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. અભિવ્યક્તિવાદના વિરોધીઓ જણાવે છે કે દીવાના પ્રકાશ વડે થઈ વગેરે અનિત્ય પદાર્થો અભિવ્યક્ત થાય છે તેમ શબ્દ પણ ધ્વનિઓ વડે અભિવ્યક્ત થાય છે, એમ જો માને તો શબ્દ, 'થઈતી' જેમ, અનિત્ય કરશે જો શબ્દ ધ્વનિઓ વડે અભિવ્યક્ત થતો નથી એમ માનવામાં આવે તો તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું પડે જો તેથી પણ શબ્દ અનિત્ય દરશે. આની સામે એમ કહી શકાય કે નિત્ય એવી શબ્દજાતિઓ છે અને અનિત્ય ઘટ્ટાદિ પણ છે. બંનેની અભિવ્યક્તિ શક્ય છે, અને તેથી 'અભિવ્યક્ત્ય હોઈને, થઈતી જેમ, શબ્દ અનિત્ય છે' (હરોડ-મિલોડમિશનરજવાઈ પટવર્ ૧) એવો અનેકાન્તિકે હેતુ સ્વીકારી શકાય નહિ. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે અભિવ્યક્તિ માત્ર નિત્ય કે માત્ર અનિત્ય પૂરતી સીમિત નથી.

देशदिभिश्च संयन्धो दृष्टः कथयतामपि ।

देशभेदविकल्पेऽपि न भेदो ध्वनिशब्दयोः ॥૧૧॥

મૂર્ત પદાર્થોનો પણ દેશ વગેરે સાથેનો સંબંધ જાણીતો છે. ધ્વનિ અને શબ્દ વચ્ચેનો દેશભેદ કલ્પવામાં આવે તો પણ તેમની વચ્ચે (વાસ્તવિક) ભેદ નથી. (૯૯)

પદાર્થ પદાર્થો તેમની સાથે સમાન દેશમાં રહેલ પ્રદીપ વગેરે વડે અભિવ્યક્ત થાય છે. પરંતુ કરણો સાથે સંયોગ-વિભાગ જ્યાં થાય છે તેનાથી જુદાં સ્થાનમાં શબ્દની અભિવ્યક્તિ થાય છે. અભિવ્યક્તિવાદ સામેની આ દલીલનો ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું છે કે એક સ્થાનમાં રહેલું કે અનેક સ્થાનોમાં રહેલું એ તો મૂર્ત દ્રવ્યોનો સ્વભાવ છે. ધ્વનિ અને શબ્દ અમૂર્ત હોવાથી દેશભેદથી પર છે.

મહાનિમિત્તોઃ સિદ્ધા ચોગ્યતા નિયતા યથા ।

વ્યવહાયકજ્ઞક્રમાવેઽપિ લથૈવ સ્ફોટનાદ્યોઃ ॥૧૦૦॥

ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થો વચ્ચે જેમ નિત્ય સંબંધ નિશ્ચિત છે તેમ સ્ફોટ અને નાદનો વ્યવહાય અને વ્યવહારમાં પણ (તે સંબંધ નિશ્ચિત) છે (૧૦૦)

બીજા ગુણો કે બીજા કોઈ ઇન્દ્રિયો અથવા બીજા ઇન્દ્રિયોના ગુણો જેમ જાણ રૂપની અભિવ્યક્તિનું નિમિત્ત બનતા નથી પરંતુ માત્ર ચક્ષુ સાથે સમન્વેત રૂપ જ જાણ રૂપની અભિવ્યક્તિનું કારણ બને છે તેમ ધ્વનિઓ જ જાણ અભિવ્યક્તિના કારણ બને છે.

ચોગ્યતા એટલે સક્રિય નિત્ય સંબંધ. આવો સંબંધ ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થો વચ્ચે નિપત અર્થોત્ સિદ્ધ જ હોય છે.

સન્નિપ્રવૃત્તાના ચ ગન્વાદોના પ્રશ્નશસ્ત્રમ્ ।

નિમિત્ત નિયત લેરે પ્રતિદ્રવ્યમાસિયતમ્ ॥૧૦૧॥

પોતાનામાં ગુણો અને પોતાના જેવા ગુણો વડે આજી બનતા ગન્ધ વગેરેને અભિવ્યક્ત કરનાર (કોઈક) નિમિત્ત, જગતમાં, દરેક દ્રવ્યમાં નિશ્ચિતપણે ગ્રહેણુ હોય છે. (૧૦૧)

જેમ કે કુમ્ભનો ગંધ તેના આશ્રયે રહેનાર દ્રવ્યનાંતર ધીની વાસ વડે બાંધત થાય છે અથવા જેમ પાણીમાં રહેનાર મીઠાસા કરડેના રસમાં રહેનાર મધુર રસ વડે અનુભવાય છે તેમ અનિમિત્ત વડે અભિવ્યક્ત બનતા દ્રવ્યમાં અભિવ્યક્ત થવાનો નિયમ નિશ્ચિત હોય છે

પ્રવાશપાના ભેદાશ્ચ પ્રકારયોડ્યોડનુરતંતે ।

તૈલોદ્ભવિભેદે તત્પ્રત્યક્ષ પ્રતિષિમ્યકે ॥૧૦૨॥

અભિવ્યક્ત બનતો અર્થ અભિવ્યક્ત (અનિમિત્તોના) ભેદોને અનુસરે છે તેણે, જળ વગેરે જુદા જુદા પરાવર્તનોમાં (પડતા જુદા જુદા પ્રતિબિંબો ઉપર) થી આ (વાત) પ્રત્યક્ષ થાય છે (૧૦૨)

વિરુદ્ધપરિમાણેષુ વચ્ચાદર્શતત્ત્વવિપુ ।

પરંત્રાદિસરૂપાણાં મ્યાનાં નાસ્તિ સમર ॥૧૦૩॥

હીરો, અરીસો વગેરે વિરુદ્ધ (=જુદા અર્થોના) કદવાળા પદાર્થોમાં પરાવર્ત જેવા (મોના) કદવાળા પદાર્થોના પ્રતિબિંબોની ઉત્પત્તિ સુલભતી નથી (૧૦૩)

પરાવર્તકો નાના કે મોટા હોય, અથવા તેઓની સખ્યા જુદી જુદી હોય તો પણ તેમાં પડતા પરાવર્તનોમાં કશો ભેદ જણાતા નથી પરંતુ સખ્યાની અભિવ્યક્તિમાં આ પ્રમાણે જણાતું નથી અભિવ્યક્ત અનિમિત્તોના જુદા જુદા અર્થોના સખ્યાભેદ પ્રમાણે અભિવ્યક્ત થતા દ્રવ્યમાં જુદા જુદા અર્થો વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે તેથી સખ્યા અભિવ્યક્ત થતા નથી એમ માનવું જોઈએ

આ દલીલ બરાબર નથી પરાવર્તકોના ભેદ પ્રમાણે પરાવર્તનમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે અરીસાની સખ્યાની જોડી હોય તો મોટું પ્રતિબિંબ જોયું દેખાશે સપાગી જોડી હોય તો પ્રતિબિંબ નીચું દેખાશે તથાવાદમાં પ્રતિબિંબ લાંબુ ત્રિયંશુના તેજમાં કાણું અને ખજૂરમાં તેના જેવું દેખાશે સૂર્ય એક હોય પણ અનેક અરીસાઓમાં અને મોળાઓમાં સૂર્યપ્રતિબિંબો અનેક દેખાશે

સરખાવે. સ્થાનિ સ્વદેવ્યકિલ્લત્તવાપિ નિત્ય સ્વદેવ્ય સ્વદેવ્ય નારામિવ્યવસ્થા । પદનિયતો નાદ । યથા ચતુરાદયો નિવતા અભિવ્યક્તવા અભિવ્યક્ત્યેષુ રૂપવિષુ રૂપાકૃદિદિદાસાનુવિધાદિનય । ચમાદર્શમણ્ડલાદિષુ પ્રતિબિંબ નિ દીવાણિ પરિમણ્ડલાણિ મહાન્તિ અન્યાણિ ચ રચન્તે એવ સ્વદેવ્ય અપિ નાદભેદેન મિથત । યથા સમિલે ઉરજ્જાલેન દુષ્કલ્પદ્રોનેક ત્વલભ્યતે । પ્રદીપમેદાન્વ છાયા મિથતે । આદર્શમેદાન્વ છાયા મિથતે આદર્શમેદાન્વ પ્રતિબિંબમેદ । ત્વમાનિનયતા નારામિ વ્યવસ્થા દુરારજિહાસ તુલિકામિનો અભિવ્યક્ત અપિ નિત્યા । —મહાભાષ્યદીપિકા । ૬

તત્સાદમિન્વકાલેષુ ધર્મવાક્યપદાદિષુ ।

વૃત્તિકાલ સ્વકાલઃ સ્વાદ્ભેદાદ્વિભજ્યતે ॥૧૦૪॥

તેથી (અર્થ.) કાલભેદ વિનાનાં વર્ણુ, પદ અને વાક્યમાં નાદ (=અર્થજક ધ્વનિઓના) ભેદને કાલે, તેમનાં (દ્રુતાદિ) વૃત્તિકાલ અને (દ્વન્વાદિ) સ્વકાલ, જુદા હોય તેમ દેખાય છે (૧૦૪)

૦૪૩૫ એવા વર્ણુ, પદ અને વાક્યમાં ધ્વનિઓના ધર્મોની પ્રાપ્તિ દેખાતી હોવાથી, વાસ્તવમાં કાલભેદ વિનાના વર્ણુ, પદ, વાક્યમાં ધ્વનિઓનાં દ્રુતાદિ વૃત્તિકાલ અને દ્વન્વાદિ સ્વકાલ, ધ્વનિઓના ભેદને કારણે જુદા હોય છે. અહીં જુદાં હોય છે (વિભજ્યતે) એટલે તેમનો આશય વર્ણુ, પદ અને વાક્યમાં કરવામાં આવે છે વિભાજ્યતે એવો પાઠ લેવાથી વિભજ્યતે પાઠની અસ્પષ્ટતા દૂર થશે સ્વોવજ્ઞમાં નાદને પ્રાકૃત અને વૈકૃત એમ બે પ્રકારે કહ્યો છે. પ્રાકૃત નાદ દ્વન્વા, હી, પ્લુત વગેરે કાયભેદ-અવહારનું કારણ અને છે અને વૈકૃત નાદ બાલ દ્રુતાદિ વૃત્તિકાલની બ્યવસ્થા મટે જવાબદાર અને છે.

માશે હિ શક્ત. શબ્દાત્મનિ પ્રત્યક્ષમાતરસિદ્ધિરો મેદત્વાગ્રહણર્થ દૂસ્વદોર્ધ્વચ્છુતકાલભેદ-બ્યવહારાબ્યવસ્થાદેહુઃ । ભૌત્વસ્તુ માશે વાક્ષ્યદ્રુતાદિકાલબ્યવસ્થા પ્રત્યક્ષયતિ । — સ્વોવજ્ઞ

ય. સંયોગવિભાગાભ્યાં કર્ણૈરુપજમ્યતે ।

સ સ્ફોટ. શબ્દજા શબ્દા ધ્વનયોઽન્યૈસ્દાહૃતા ॥૧૦૫॥

પ્રીતિ વિદ્વાનો અમળાવે છે કે (અધાનો સાથે) કરણોના સંયોગ અને વિભાગ વડે જે ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્ફોટ છે અને શબ્દ(=સ્ફોટ)થી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દો ધ્વનિઓ છે. (૧૦૫)

કારિકા ૧૦૧ થી ૧૦૬ મુખીમાં શબ્દ નિત્ય નહિ પણ કાર્પ છે એવા મતને અનુસરીને નાદ અને સ્ફોટનું રૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે. સ્ફોટ ઉત્પાદ્ય છે એમ માનીએ તો તેની ઉત્પત્તિ રથાનો સાથે કરણોના સંયોગ અને વિભાગથી થાય છે એમ સમજાશે રથાન એટલે તાદ્રશ્ય રથાનો વગરની શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને કરણુ એટલે રથાન સાથે સંયોગ અને વિભાગ પામતુ જિહ્વામ્ર, જિહ્વામુખ અને જિહ્વામધ્ય

શબ્દનિત્યત્વ પદ્ધતિ, ■ મેત્રવિભાગથી ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિ વડે અથવા ધ્વનિસમૂહ (= નાદ) વડે વ્યક્ત થાય તે સ્ફોટ. અનિત્ય પદ્ધતિમાં રથાનકરણના સંયોગવિભાગથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થતો શબ્દ તે સ્ફોટ તેનાથી ઉત્પન્ન થઈ, બીજી નિશાઓમાં ફેલાઈ, કમે કમે નાશ પામે તે ધ્વનિઓ.

અન્યે મદતિ વા શબ્દે સ્ફોટનાલો ન મિત્તે ।

પરમ્તુ શબ્દમંતાન પ્રચયાપચયાત્મક ॥૧૦૬॥

શબ્દ નાનો હોય કે એટલો હોય (તો પણ) સ્ફોટના કાલમાં ફેન્કાઈ ચેતો નથી પરંતુ તેના પછી પ્રાપ્ત થતા ધ્વનિઓની પદ્ધતિ, વૃદ્ધિ અને સંકોગ (=આક્રાવધતા પરિમાણ)વાળી હોય ■ (૧૦૬)

સ્થાનો અને કર્ણોના સયોગ અને વિભાગથી જે પહેલી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય તે રેફો છે અને તેને અનુસરતા બીજા શબ્દો તે ધ્વનિઓ છે

સરખાવે। ફદ વચ્ચેના વ્યક્ત સ્ફોટ સહજેર ધ્વનિના સર્વતો દ્વાર્યાવિના પ્રકાશ-સ્થાનાયન વધેત કુષ્ઠ દ્રવ્યવિશેષવિભાગિમાવશાત્ ફલ સ્વરૂપ મન્યન્તે ધ્વનિના । યથેવ પ્રદીપે ધનવનિવિશાલયવ પ્રત્યુચ્ચાદ્ય તેઝાદ્રવ્ય તદાધિનય પ્રભશ્ચ તથા જ્વળ્યાધ્યામિવાતેન વ્યક્તરો સ્ફોટશ્ચો સર્વેવા જ્વળનામભિનિપાતી ધર્મ इति ॥

—સ્વોપહરતિ ।

દૂરાત્પ્રભેર દીપસ્ય ધ્વનિમાત્ર મુ લક્ષ્યતે ।

ઘટ્ટાદીના ચ શબ્દેષુ વ્યક્તો ભેદ સ દરયતે ॥૧૦૭॥

જેમ દૂરથી દીવાનો પ્રકાશ દેખાય છે તેમ દૂરથી માત્ર ધ્વનિ જ સમજાય છે ઘટ વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દો ઉપરથી (એટલે અને નાદ વચ્ચેનો) તે ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે (૧૦૭)

રેફોથી જુદો ધ્વનિ પ્રાપ્ત થતો નથી એવા મતનું ખ કન કરતા અઢી જણાવવામાં આવ્યું છે કે દૂરની દીવાનો પ્રકાશ દેખાય છે દીવા દેખાતો નથી ઘટમાંથી નીકળતો પહેલો શબ્દ તે રેફો છે પછીના શબ્દોને ધ્વનિઓ સમજવા આ બંને એક સાથે જ પ્રાપ્ત થાય છે વાસ્તવમાં ઘટમાંથી પાસ થતા નાદનું મૂળસ્વ રેફો છે સ્વોપહરતિ ને મતે કારિકા ૧૬મા અને ૧૦૭મા પ્રાકૃત નાદ અને વૈફલનાદ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરવામાં આયો છે

દ્રઘ્યાભિપાતાત્પતિતૌ મિન્તૌ દીર્ઘપ્લુતાત્પયે ।

કમ્પે તૂપરતે જાવા નાવા વૃત્તેર્વિશેષક ॥૧૦૮॥

કર્ણોના સ્થાને સાથેના પ્રહાર(=સયોગ થી તીવ્ર બનેલા દીર્ઘ અને પ્લુત પાછું બિન્ન (સમજાય છે) કપ બધ થતા ઉત્પન્ન થયેલા નાદ, (દ્રુતાકિ) વૃત્તિઓની વિશિષ્ટતા દર્શાવનારા (થાય છે) (૧૦૮)

અઢી વ્યંગી અર્થ ઉચ્ચત્તચ્ચુરથાને અને તેમની સાથે અભિગત અર્થોત્ સયોગ પામનારા કર્ણો એવો સમજવાનો છે અભિપાત એટલે કરણ વડે સ્થાન પર સ્પર્શ અર્થોત્ પ્રહાર વારંવાર અભિગતથી જે કપ જન્મે તે મધ થતા ઉત્પન્ન થયેલા નાદ દ્રુતાકિ વૃત્તિઓની વિશિષ્ટતા દર્શાવનારા ૧ । ॥

શબ્દ અર્થોત્ રેફો અનિત્ય છે એવા મતના અનુનક્રમમાં કહી શકાય કે શબ્દોના પ્રચલ(તીવ્રતા)ને કારણે દીર્ઘ અને પ્લુતમાં પ્રચલ સમજાતો નથી પરંતુ સ્થાન અને કર્ણોના સયોગની તીવ્રતા । કારણે તે પ્રાપ્ત થાય છે

કર્ણોના સ્થાને સાથેના અભિગતથી ઉત્પન્ન થતા કપને કારણે ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થાય છે આ ઉત્પત્તિ રેફોની ઉત્પત્તિની સાથેજ જતી રહે છે આ ધ્વનિઓ રેફોને

અભિવ્યક્ત કરતા રહે છે સ્વોપકૃત્તિમાં આ ધ્વનિઓને આત્મપ્રતિ ધ્વનિઓ કહ્યા છે. એક જ્વાળામાંથી ખીણ જ્વાળા, બહુમાંથી ત્રીણ એમ સતત પ્રજ્વલન ચાલુ રહે છે તેમાં વચ્ચેની જ્વાળાઓને જેમ આત્મપ્રતિ જ્વાળાઓ કહીશું તેમ સતત પ્રાપ્ત થતા કંપને લીધે ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિઓ રેફ્રેક્ટીંગ અભિવ્યક્તિમાં મદદરૂપ થાય છે

શરખાવો— નાય નાદ પ્રચયકૃતો લીધાન્નિમેદઃ । ચિન્તિહિ સ્ફોટાદ્મરુપમેદઃ । તો દર્શનપ્રતાવને—
કાવચવોપસદ્ધારરૂપેણ વહુમિરચિપાતૈર્નિભાવતે ।—પ્રદતિ

જન્મે તૂપરતેને બદલે વચ્ચેરૂપેણ તે એવો ૫૧૪ મળે છે

અનવસ્થિતકમ્પેડપિ કરણે ધ્વનયોડપરે ।

સ્ફોટાદેવોપજાયન્તે જ્વાલા જ્વાલાન્તરાધિવ ॥૨૦૧॥

(સ્થાનો અને) કરણોના (અભિધાતથી પ્રાપ્ત થતો) કંપ બધ થયા પછી પણ, જેમ એક જ્વાળામાંથી ખીણ જ્વાળા ઉત્પન્ન થાય તેમ રેફ્રેક્ટમાંથી જ ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થાય છે (૧૦૯)

સા ચેમ્પુસ્વતિસ્થિતગ્ધાલાપરતિપ્રજ્વલ્યેન્નિભાવાયતે સથચેન્ધનાપ્રિયમિચ્છાભિચ્છાભિચ્છાભિ-
કાર્યસન્તાપ્તસુવચના જ્વાલા ધંપ્રવર્તન્તે । ઉત્પ્રકાશેન ચાર્વાંગામુપકુર્ષન્તિ સંવેગમપિ નાત્પ્રવૃત્તિરિતિ ।

—સ્વોપજ્ઞ ।

ધાયોરણૂનાં જ્ઞાનસ્ય શબ્દત્વાપત્તિરિપ્યતે ।

કૈશ્ચિદ્દર્શનભેદો હિ પ્રવાદેપ્યનવસ્થિત ॥૨૧૦॥

વાયુ, અણુઓ અથવા જ્ઞાન શબ્દરૂપે પરિણામ પામે છે એમ કેટલાક બહેર કહે છે (આ) પ્રવાહોમાં દર્શનભેદ નિશ્ચિત થતો નથી. (૧૧૦)

શબ્દને ઉત્પાદ્ય માનીને અહીં શબ્દનાં ઉપાદાનકરણો જણાવવામાં આવ્યાં છે (૧) વાયુ શબ્દરૂપે પરિણમે છે, (૨) અણુઓ શબ્દરૂપે પરિણમે છે, (૩) જ્ઞાન શબ્દરૂપે પરિણમે છે કારિકા ૧૧૦માં આ ત્રણુ મનોનો સમાહ કરવામાં આવ્યો છે. આ કારિકા ઉપર સ્વોપજ્ઞ ત્રીજા પ્રાપ્ત થતી નથી ૫૩૧ની ૧૧૧ અને ૧૧૨ એ બે કારિકાઓમાં વાયુનો શબ્દરૂપે પરિણામ કેવી રીતે થાય છે તેની પ્રક્રિયા દર્શાવી છે કારિકા ૧૧૩ અને ૧૧૪માં અણુઓ શબ્દરૂપે પરિણમે છે તેની પ્રક્રિયા દર્શાવી છે અને ૧૧૫થી ૧૧૮ સુધીનાં કારિકાઓમાં જ્ઞાન શબ્દરૂપે પરિણમે છે તે અંગે પ્રક્રિયા દર્શાવી છે. આ કારિકાઓ ઉપરની રમારમા કેવળ એક વાક્યમાં માન મનોનો જ ઉદ્ભવ છે અને દરેક મન પૂરો થતાં “એ પ્રમાણે જુ સમજવું” (इत्यवमादि नवमसुगुप्तगम) એવા શબ્દો મુક્યા છે. આ ઉપરથી આ કારિકાઓ ૧૧૦માં ૧૧૮, વાક્ય૫૫૧નો અતર્જિત ભાગ નથી એવો કેટલાકે (સૂત્રદાતાએ એપર પૂના ગરકરમ્ પ્રતાવના) મત દર્શાવ્યો છે. આપભદ્રે પોતાનાં પરતિષ્ઠાં તેમને વાક્યપદોપના ભાગરૂપે ગણી છે આ ઉપરથી દરો નિઃસર્ગ થતો નથી.

* લઘ્વક્રિયઃ પ્રયત્નેન યમ્તુરિચ્છાનુવર્તિના ।

ચ્યાતેષ્વમિદ્ધતો વાયુઃ શબ્દત્વં પ્રતિપદ્યતે ॥૧૧૧॥

* તસ્ય કરણસામધ્યાદ્ વેગપ્રચયધર્મણઃ ।

સંતિપાતાદ્વિભગ્યન્તે સારવત્વોઽપિ મૂર્ત્યવઃ ॥૧૧૨॥

વજ્રાની ઇચ્છાને અનુસરના પ્રયત્ન વડે ગતિ પ્રાપ્ત કરનાર વાયુ (ઉચ્ચારણ) સ્થાનોમાં અભિધાત પામીને શબ્દરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારા પ્રયત્ન (વિશેષ)ના સામર્થ્યને લીધે વેગ અને ધનતાવાળા તે (વાયુના) અભિધાત(સંયોગ)ને કારણે કઠિન પદાર્થો પણ વિલકત બને છે. (૧૧૧-૧૧૨)

* અળયઃ સર્વશક્તિવાદ્ભેદસંસર્ગવૃત્તયઃ ।

હ્યાતપતમ શબ્દમાવેન પરિણમિનઃ ॥૧૧૩॥

* સ્વતત્ત્વૌ જ્યજ્યમાનાયાં પ્રયત્નેન સમીરિતાઃ ।

અભ્રાણીષ પ્રચીયન્તે શબ્દાલ્પાઃ પરમાળયઃ ॥૧૧૪॥

વિભાગ અને સંયોગ રૂપ સ્વભાવવાળાં અલુઓ (તેમનામાં) ઘણી શક્તિઓ હોવાને લીધે છાયા, પ્રકાશ, અંધકાર અને શબ્દરૂપે પરિણામ પામે છે. પોતાની શક્તિ બ્યક્રા (કાર્યોન્મુખ) બનતાં, પ્રયત્નને કારણે (પ્રેરણેલ વાયુ વડે) ક્રિયાશીલ બનેલાં શબ્દનામે પરમાલુઓ પવનથી એકઠા થતાં વાદળોની જેમ, એકઠા થાય છે. (૧૧૩-૧૧૪)

આ બે કારિકાઓમાં પરમાલુઓ શબ્દરૂપે પરિણામ પામે છે તે પ્રક્રિયા દર્શાવવામાં આવી છે. અહીં ખામિંવ, આપ્ય, તૈજસ અને વાપવીય એમ ચાર પ્રકારનાં, વૈશેષિક મતમા આપ્ય, પરમાલુઓનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ કપ, રસ, મન્ય, સ્પર્શ અને શબ્દ એમ પાંચ પ્રકારનાં સામાન્ય મતને અભિપ્રેત તત્ત્વાત્મામાંના શબ્દતત્ત્વાનાનો ઉલ્લેખ છે. ભેદ અને સસર્ગ અર્થોના વિભાગ અને સંયોગથી જ્ઞાતિવાળાં આ શબ્દ પરમાલુઓ આપે અદ્ભુતવિશેષથી પ્રેરણેન નિમિત્તને લીધે એકત્ર બને છે ત્યારે શબ્દરૂપે પરિણામ પામે છે.

મેઘા વિમાય । છર્મર્મ સ્પોગઃ । તૌ જ્ઞાતિવામિતિ । ચદા ક્વલમિનિમિતાત્તુલ્યકન્તે તદા પરિગમન્તે તદા તુ વિગમન્તે તદા પરમાણુમયામવતિષ્ઠન્તે । પ્રદ્યતિ

સરખાવેા નામેશનાં વચ્ચેનાં બાળ્યાતોપયોગે । ૧૪.૨૯ સૂત્રભાષ્યકૅષ્ટ છપર લિધોત) જેમાં ભર્તૃહરિની આ કારિકાઓનો અવતાર કરવામાં આવ્યો છે.

- * અથાવશાન્તરો જ્ઞાતા સૂક્ષ્મે વાગાત્મનિ સ્થિત ।
વ્યક્ત્યે સ્વસ્ય રૂપસ્ય શબ્દત્વેન વિવર્તતે ॥૧૧૫॥
- ‘ ભ મનોભાવમાપય તેજસા પાકમાગતઃ ।
વાયુમાવિશતિ શ્રાણમચાસૌ સમુદીર્યતે ॥૧૧૬॥
- * અન્ત કરણતત્ત્વસ્ય વાયુરાશ્રયતા ગત ।
તદ્ભ્રમેણ સમાવિષ્ટસ્તેજસૈવ વિવર્તતે ॥૧૧૭॥
- * વિભજન્સ્વાત્મનો મન્યીઽચ્છુતિરુપૈઃ પૃથગ્વિધે ।
પ્રાણો વર્ણાનિઽન્યઽય વર્ણેષ્વેવોપલીયતે ॥૧૧૮॥

સૂક્ષ્મ શબ્દતત્ત્વમા રહેલ આ આન્તર જ્ઞાતા પોતાના રૂપની અલિખ્યકૃતિ માટે શબ્દરૂપે પરિણમે છે

(૪૪૨મા રહેલ) અગ્નિને હીધે પકવ બના, તે (જ્ઞાતા) મનરૂપ બનીને પ્રાણુવાયુમા પ્રવેશે છે અને પછી (વિવક્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રયત્ન વડે ઉપરના સ્થાનોને નપરીની) ઉચ્ચારણને પામે છે

અન્ત કરણને આશ્રય પામનાર વાયુ, તેના ગુણોથી વી ટળાઈને (આતર) અગ્નિ વડે જ પરિણામ પામે છે

પોતાની અન્યીઓને જુદા જુદા પ્રકારના ધ્વનિઓ રૂપે વિલક્ષત કરીને, પ્રાણુવાયુ, બહોંને અલિખ્યકૃત કરી, બહોંમા ભળી બધ છે (૧૧૫-૧૧૮)

અહીં જ્ઞાન શબ્દરૂપે પરિણમે છે એવા મતનો ઉલ્લેખ છે શબ્દતત્ત્વ ને એક અને અક્રમ તથા નિર્ભાગ છે તે વાદ, મનસુ એવા પ્રવિભાગોરૂપે અણીત બન્યું છે મનનો પગિણામ એટલે જ્ઞાન જ્ઞાનનો આશ્રય કરતું હોવાથી મન જ્ઞાતા કરેવાય છે જ્ઞાતાને નાગેશ વૃત્તિવિશિષ્ટ અત કરણ કહે છે (વા સુ ૧૪૨૨ માલ્યોચાત) હ્રદાકાશમા રહેલ આન્તર જ્ઞાતા પોતાના રૂપની અલિખ્યકૃતિ માટે રથૂન અને ઇન્દ્રિયમગર એવા સમ્પરૂપે પરિણામ પામે છે વિવક્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રયત્ને પ્રેરના પ્રાણુવાયુના કાવને બીને જુદા જુદા ઉચ્ચારણસ્થાનોમા અભિરાત થતા રથૂવ સમ્પદની ઉત્પત્તિ થા. છે

સૂક્ષ્મ વાગ્દતત્ત્વરૂપે રહેલ આતર જ્ઞાતા સરીઆ રહેલ અગ્નિથી પાવ બની મનરૂપે પ્રાત થતા વિવક્ષાજનિત પ્રક્તવિશેષથી દ્વિયાસાવ બની પ્રાણુવાયુમા પ્રવેશ કરે છે તે પ્રાણુવાયુ ઉચ્ચારણસ્થાને રાચતા સમ્પ ઉત્પન્ન થાય છે આવા પ્રક્રિયા સમગ્ર ચક્રાવ. પાક એટલે મનથી જ્ઞાતાની વિવક્ષવોદારના સાધારની વિશિષ્ટ શક્તિ

મામર્ચક્યાપર ૧-—૧૬નિ। સમગ્ર ગ્રંથાન્ત સ્થિતનોષ્ઠયા । પાકમ । મનાસ્વનામાપન્નમ્ય જાનુગિતિયા વિવક્ષામહ ।

આ ચાર કારિકાઓમાં જ્ઞાન શબ્દરૂપે પરિચ્છે છે એવા મત લાખ્યકારને છે એમ કૈંદ્ર જણાવે છે (જ્ઞાનસ્ય શબ્દરૂપાવત્તિરિતિ દર્શનમત્ર માધ્યકારસ્ય । (ભાલયાતોપયોગે । ૧.૪.૨૯ સુક્ષ્માધ્યયદીવ)). આ ચાર કારિકાઓ પછી સ્વોપજ્ઞના શબ્દો છે : હત્યેવનાદિ સર્વમનુજાન્તવ્યમ । વિદર્શનમાત્રં ચેદમ્ । વહુધા સિદ્ધાસુધકારમાધ્યમતાનિ દશ્યન્તે । આ શબ્દો ઉપરથી ૨૫૪ થાય છે કે આ ચાર કારિકાઓમાં, તેની પહેલાંની ૧૦૮ અને ૧૦૯માં તથા કારિકાઓ ૧૧૦ અને ૧૧૧માં કારિકા ૧૦૭માં દર્શાવેલ મતવપ્તે વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે આ કારિકાઓ ૧૦૮થી ૧૧૫ને અંતરેણો સમજવાનો મન પ્રચલિત થયો છે. આ બાબતમાં કશું નિમિત્તપત્રે કહી શકાશે નહિ.

કારિકા ૧૧૮ ની સ્વોપજ્ઞચિર્માં સિદ્ધાકરે અને સિદ્ધાભાષ્યેના મતો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

૧. વાયુરૂપ પ્રાણુ આંતર પ્રવળથી જાંચે ગટીને જાકર અગ્નિની મદદથી શબ્દોનું વહન કરનાર નાદીઓમાં શબ્દના સુદ્ધાર્શને એકત્ર કરે છે સ્થાનોમાં એકત્ર થયેલ આવા શબ્દાર્શો આંતરશબ્દનું અવિભક્તરૂપ ધારણ કરે છે.

૨. નાલિપ્રદેશમાંથી પ્રવળ વડે પ્રેરિત થયેલ વાયુ જાંચે ગટી ઉરમ્ વગેરે સ્થાનોમાં અભિધાત કરે છે અને શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યેષ્ઠપ્રતિભાષ્ય (૧૧.૧) પણ આવા મત (વાયુઃ કોલ્ધ્યાતમનુજાનમાવયતે । છ જઠગતઃ શ્વાસર્વા નાષતાં વા । “વાયુરૂપ પ્રાણુ કૈંદ્ર સ્થાનમાં પહોંચે ॥ અને ત્યાં તે શ્વાસ અને નાદ બને છે.” દર્શાવે છે.

આવા મતો પ્રાચીન સિદ્ધાઓ, પ્રાતિશાખ્યો અને સિદ્ધાભાષ્યેમાં પ્રાપ્ત હતા તેમાંના કેટલાકને આહી હિલેખવામાં આવ્યા છે.

* જાત્મા યુદ્ધયા સમર્થાર્થાન્મનો યુદ્ધન્તે વિવક્ષયા ।

મનઃ કાયાગ્નિમાહન્તિ સ પ્રેરયતિ મારુતમ્ ॥૧૧૧॥

યુદ્ધિ વડે અર્થોનું અહણ કરી આત્મા મનને ઉચ્ચારણની ઇચ્છા સાથે યોજે છે. મન કાયાગ્નિને પ્રજ્વલિત કરે છે અને તે (કાયાગ્નિ) પ્રાણુવાયુને પ્રેરે છે. (૧૧૯)

૧૦૯મી કારિકા ઉપરની સ્વોપજ્ઞચિર્માં આચાર્યઃ જલ્પાહ એવા શબ્દોથી આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે. આ કારિકા પાણિનીય સિદ્ધા

અજસ્રવૃત્તિર્ચં જ્વન્ સૂક્ષ્મત્વાન્નોપલભ્યતે ।

વ્યજનાદુવાયુરિવ સ્વનિમિત્તાત્પ્રતીયતે ॥૧૨૦॥

જે નિત્ય (સ્થિતિવાળો) શબ્દ સૂક્ષ્મ હોવાને કારણે (જ્ઞાન વડે) અહણ કરી શકાતો નથી તે, પાંચો નાળગવડે જેમ વાયુનું અહણ થાય તેમ પોતાના નિમિત્ત (જેવા સ્થાનકરણોના અભિધાત)થી ગમજાય છે. (૧૨૦)

વાયુનાં સર્વત્ર રહેલાં પરમાણુઓ જેમ જેમ તરફ ધકેલાય અને વાયુરૂપે સમગ્ર તેમ સર્વત્ર રહેલાં ધ્વનિપરમાણુઓ કરણો વડે અભિધાતથી શબ્દરૂપ ધારણ કરે છે.

તસ્ય પ્રાણે ચ યા શક્તિ- યા ચ બુદ્ધૌ વ્યવસ્થિતા ।

વિવર્તમાના સ્થાનેષુ સૈવા ભેદં પ્રપચતે ॥૧૨૧॥

તે શબ્દની પ્રાણવાયુમાં જે શક્તિ (સૂક્ષ્મરૂપે) રહેલી છે અને જે બુદ્ધિમાં રહેલી છે તે (જાને શક્તિઓ ઉચ્ચારણ) સ્થાનોમાં પરિણામ પામીને જુદાં જુદાં વર્ણરૂપ ધારણ કરે છે. (૧૨૧)

કારિકા ૧૨૦ સુધીમાં શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશે વિવિધ મતો જણાવામાં આવ્યા. અહીં હવે જુદા વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. શબ્દ પ્રાણ અને બુદ્ધિ એમ બે અધિષ્ઠાનવાળો છે. તેમનાથી અભિવ્યક્ત બનેલો તે અર્થપ્રાપ્તિ કરાવે છે. પ્રાણમાં જ્યારે સ્થિતિસ્વતો અતઃપ્રવેશ થાય છે ત્યારે તેની જીર્ણ પ્રવૃત્તિ થતાં ઉચ્ચારણસ્થાનોમાં તેનો અભિધાત થાય છે અને નિયમ શબ્દરૂપે તે વ્યક્ત થાય છે. પૃથ્વી જેમ ધટાદિ પદાર્થો રૂપે, શુક્રશોણિત રૂપ ગર્ભ જેમ શરીરરૂપે અને વડતુ જીજ જેમ અંકુરરૂપે, કિન્નકિન્ન ફેરફારો પામે છે તેમ આ નિયમ શબ્દ વર્ણધ્વનિ, પદધ્વનિ, વાક્યધ્વનિ રૂપે, એકસાથે નહિ પણ ક્રમે, ક્રમે, જુદી જુદી અવસ્થાઓ ધારણ કરે છે.

સ ચ સંવૃષ્ટપ્રાપ્તશક્તિવિષયઃ પૃથ્વીઽથલગ્નચાગ્રોચવાનાદિવચ્ચભેદમુપગૃહ્ણતિ, મેશાદુરાગમાર્ગ વ પરસ્મિન્નભેદે શબ્દાસ્માનિ સંનિવેશયતિ ।—સ્વોપજ્ઞ.

શબ્દેષ્વેવાભિતા શક્તિર્વિશ્વસ્યાસ્ય નિચન્વતી ।

યન્નેત્રઃ પ્રતિમાત્માર્થ ભેદરૂપ. પ્રતાયતે ॥૧૨૨॥

આ વિષયની નિયામક શક્તિ શબ્દોને આશ્રયે રહેલી છે. તે (શબ્દોરૂપી) નેત્ર (=જ્ઞાનસાધન)વાળો આ જ્ઞાનાત્મા (વાચ્યનાયક) ભેદરૂપે વ્યક્ત બને છે. (૧૨૨)

સૂક્ષ્મશબ્દ જ્યારે વાચ્ય અર્થો અને વાચક શબ્દોરૂપે પરિણામ પામે છે ત્યારે અધીકૃતિ અને શબ્દાકૃતિરૂપે તે સમજાય છે. વિષયોની સર્વશક્તિઓ પ્રતિરોમાં લીન થાય છે.

વાગેવાર્થે પરશતિ વાગૃ વચોતિ વાગેવાર્થં નિહિત સંતનોતિ । વાચ્યેન વિષં શ્વહુકાં નિવશ્વ તદેતવેકં પ્રવિભજ્યોઽમુદ્વતેતે ।—સ્વોપજ્ઞ

શબ્દાદિભેદઃ શબ્દેન વ્યાખ્યાતો રૂપ્યતે યતઃ ।

તસ્માદર્થવિધાં સર્વાઃ શબ્દમાત્રાસુ નિમિતાઃ ॥૧૨૩॥

પૃથ્વ (ગાંધાર, ઋષભ...) વગેરે સ્વરોમાં (પરસ્પર) ભેદ, શબ્દ વડે વ્યક્ત બનીને જ સ્પષ્ટ થતો હોવાથી બધા અર્થપ્રકારો શબ્દશક્તિઓ પર જ નિર્ભર છે. (૧૨૩)

પૃથ્વ વગેરે સાત સ્વરો વચ્ચેનો ભેદ, માત્ર તે સ્વરો સાંભળવાથી જ સામાન્ય રીતે સ્પષ્ટ થતો નથી, પરંતુ તે સ્વરોની સ્પષ્ટતા કરનારા અર્થોત્ સમજાવનાર શબ્દોમાં છે.

શબ્દસ્ય પરિણામોઽયમિત્યામ્નાયવિદો ત્રિદુ ।

છન્દોઽથ ષ્પ પ્રથમમેતદ્વિષ્ય પ્રવર્તે ॥૧૨૪॥

વેદના જ્ઞાતાઓ સમજે છે કે આ (વાચવાચકલેહરાણો મ આર) રાષ્ટ્રનું જ પરિણામ છે (સૃષ્ટિના) આરભમાં છન્દોમાંથી જ આ વિશ્વ પ્રવૃત્ત થયું છે (૧૨૪)

અહીં 'શબ્દ' અને 'છન્દ' બંને શબ્દોના અર્થ સહમ વાક્યતરંગ છે વેદના જ્ઞાતાઓ વેદને સૂક્ષ્મ વાક્યતરંગો સમજે છે અને તેથી વેદો અર્થાત્ છન્દસમાંથી જ આ વિશ્વની ઉત્પત્તિને તેઓ જાહેર કરે છે

આ કારિકા ઉપરની વિસ્તૃત સ્વોપજ્ઞતિમાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ બંને મતો રજૂ થયા છે વૈશેષિકો અણુસમૂહમાંથી અને સામ્યો પ્રધાનમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ સમજાવે છે બીજા કેટલીક દર્શન પર પસંબો અવિદ્યા નામે ઝોળખાતા શક્તિસમૂહમાંથી તેની ઉત્પત્તિ જણાવે છે જન્મ અને વિકારથી અરૂપ વિવર્ત (અપરિણામસર્ગ વિવર્તમ્) જગતની ઉત્પત્તિ માટે જવાબદાર છે એવો પણ દેખાકનો મત છે સ્વોપજ્ઞમાના કેટલાક અસ્તરણો પ્રાચીન અને આપણને આજણા પ્રાણીજીવોના અણવચનો છે

વિમશ્ચ बहुधात्मान स चछन्दस्य प्रजापति ।

છન્દોમયીભિર્માત્રામિર્વૈદુષૈષ યિવેશ્ચ તામ્ ॥૧૨૫॥

છન્દસ સાથે તાદાત્મ્યવાળા પ્રજાપતિઓ પોતાના સ્વરૂપને અનેક પ્રકારે વિભક્ત કરીને તે છન્દોમાંથી જન્મિતો આથે તે સ્વરૂપમાં અનેક પ્રકારે પ્રવેશ કર્યો (૧૨૫)

કારિકા ૧૨૪ ઉપરની સ્વોપજ્ઞતિમાં ૧૦૫ થી ૧૦૮ કારિકાઓ પુરાજ્ઞવોડવાહ । એવા શબ્દોથી રજૂ કરવામાં આવી છે જ દસમાંથી આ વિશ્વ જાહેર પામ્યું છે એવા વિચારની પુષ્ટિ કરતા આ શ્લોકો કેટલીક પ્રાચીન ગ્રંથમાંથી લેવામાં આવ્યા છે છન્દોમયિમિ માશમિ । એટલે પ્રજાપતિની ૩૩ દેવ શક્તિઓ અર્થાત્ છન્દસરૂપે અભિવ્યક્ત થયેલ વિવિધ અશો (શાન્તશાન્તરૂપે છન્દસા માશમિ ।—અમ્બાકર્ત્રી)

સાધ્વી યાગમૂલતી ચેપુ પુરુષેષુ વ્યવસ્થિતા ।

અધિક વર્તેતે તેપુ પુણ્ય રૂપ પ્રજાપતે ॥૧૨૬॥

જે પુરુષો (વેદકરણો)માં શુદ્ધ વાણી વિપુલ પ્રમાણમાં રહેલી છે તેમનામાં પ્રજાપતિનું પુણ્યજનક કેપ વધારે રહેલું છે (૧૨૬)

પ્રાજાપત્ય મહત્તેજસ્તત્પાત્રૈર્લિ સવૃતમ્ ।

શરીરમેદે વિદુપા દ્યા યોન્નિમુપગચ્છતિ ॥૧૨૭॥

પ્રજાપતિનું, જાણે તાણે વડે દકાણેલું હોય તેણે તે મહાન તેજ, વિદ્યાનોના શરીરનો નાથ થતા પોતાના મૂળ સ્થાનમાં જાય છે (૧૨૭)

યદેતન્મણ્ડલ મારગદ્ ઘામ ચિત્રસ્ય રાધસ ।

તદ્ભાવમભિસંગ્મૂય વિદ્યાયા પ્રવિલીયતે ॥૧૨૮॥

સર્વથી વિલક્ષણ, શબ્દબ્રહ્મરૂપ જ્યોતિનુ દેહીધ્યમાન મંડલરૂપ જે સ્થાન છે (તેને પ્રાપ્ત કરીને વૈયાકરણ) ભાવરૂપ શબ્દબ્રહ્મ સાથે ઐકરૂપ બનીને (જ્ઞાનરૂપ) વિદ્યામાં દીન બને છે. (૧૨૮)

વ્યતિ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે અર્થ છે યદપ્રકાન્તશક્તિસ્વરૂપ શબ્દવદ્ઘ સર્વશક્તીના બ્રહ્મ સમાવેષાન્મણ્ડલ પરિશુદ્ધશબ્દસ્વરૂપા પ્રવાણશ્ચક્રશ્ચત્વાત્તયાનમ્ । રાધસ યોડસી મુક્તાત્મના પરમા નન્દ ત રાધેભાવેતાહ । તન્મણ્ડલભાવ પ્રાપ્ત્ય વિદ્યાયા પ્રવિલીયતે ।

વૈખરી, મધ્યમા અને પરમંતી ઐશ્વર્યથી વાકરૂપે રહેતુ અને તેમના અનંત પ્રમેદોવાળુ શબ્દતત્ત્વ સૂચકરૂપ આશ્રમમાં રહેતુ છે પોતાના શરીરની નાડીઓમાં રહેતુ સ્વરૂપિનિઓની મહત્ત્વી, વૈયાકરણ તત્ત્વ પત્રી ત્ત્વ રોગીને શબ્દતત્ત્વ સાથે ઐકરૂપ બને છે. આ તેની મુક્તિ છે.

इति कर्तव्यता लोके सर्वा शब्दन्यपाश्रया ।

યાં શ્વાહિતસંસ્કારો બાલોડયિ પ્રતિપળતે ॥૧૨૯॥

જગતમાં કરવાનાં (બધાં) કાર્યોના બધા પ્રકારો(નુ જ્ઞાન) શબ્દ ઉપર આધાર રાખે છે પૂર્વ(જન્મ)માં સ્થાપિત થયેલ સંસ્કારવાળું બાળક પણ તેને સમજે છે. (૧૨૯)

आद्य करणविन्यास प्राणस्योर्ध्व समीरणम् ।

સ્થાનાનામભિપાતશ્ચ ન વિના શબ્દભાવનામ્ ॥૧૩૦॥

કરણોનુ પહેલુ હલનચલન, વાયુની ઊધ્વ ગતિ અને ઉચ્ચારણસ્થાનો સાથે સંયોગ (પૂર્વજન્મમાં દંડ બનેલ) શબ્દભાવના વિના શક્ય નથી (૧૩૦)

કરણવિન્યાસ એટલે જિહ્વાગ્ર, જિહ્વાગામ્ય અને જિહ્વામૂલ વચ્ચે કરણોનુ હલનચલન

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके य शब्दानुगमावृते ।

અનુચિદ્ધમિધ જ્ઞાનં સર્વ શબ્દેન માસતે ॥૧૩૧॥

જગતમાં એવુ કોઈ જ્ઞાન નથી જે શબ્દની સહાય વિનાનુ હોય, બધું જ્ઞાન શબ્દ વડે અનુચિત (વ્યાપ્ત) થાય છે (૧૩૧)

वाग्रूपता चेदुक्तामेदवबोधस्य शश्वती ।

ન પ્રકાશ પ્રકાશેત સા હિ પ્રત્યવમર્શિની ॥૧૩૨॥

જ્ઞાન મારથે હુગેચની (પ્રાપ્ત થનારી) વાગરૂપતા જે ઉગ્ગેહ પામે તો જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ પ્રકાશે નહીં. તે (નિત્ય જોકત્વ) જ જ્ઞાનનું પ્રકાશક છે (૧૩૨)

જેમ પ્રકાશકત્વ એ અગ્નિનું સ્વરૂપ છે એમનાં ચેતન્ય એ અનંતપ્રાપ્તિનું સ્વરૂપ છે તેમ જ્ઞાન મુક્તિ વાગ્દેવતા વડે સકળાયેલું છે. બાહ્ય અર્થને જાણાવનાર જે જ્ઞાન છે તેની સાથે સૂક્ષ્મ આધર્મ સકળાયેલો છે જ્ઞાનની પહેલી અવસ્થામાં મનમાં અસ્પષ્ટ, ખાલી આવે છે કે આવું ક્યારે, આવો સ્લોક મેં પહેલાં ક્યાંક સાંભળ્યો છે શબ્દ સાથે આ પ્રથમ અવસ્થા સકળાયેલી ન હોય તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં તે મંદરૂપ બનશે નહિ બીજી અવસ્થામાં નિશ્ચિત શબ્દાર્થ સંગ્રહ, પહેલો પરસ્પર સંગ્રહ પહેલે ઉપરથી વાક્યની સપ્રાપ્તિ વગેરે શબ્દ અને જ્ઞાનનો અવિભાજન સંગ્રહ દર્શાવે છે વાગ્દેવતા જ પ્રત્યવ મર્શિની અર્થોત્ત પ્રમણની પ્રકાશિકા છે

અભિનવશુદ્ધિ વાગ્દેવતાને મહાસત્તા અને રમાત્માનું હૃદય કહે છે

સા સુરુત્તા મહાસત્તા દેશભાષાવિશેષિની ।

સેવા સારત્તા પ્રોક્તા હૃદય પરમેષ્ઠિન ॥

—ઈશ્વરપ્રત્યગ્નિશ્ચયવિવિધમર્શિની ૧૧૧:૧૧ ૭

વાગ્દેવતા અવગ્રાહ, પ્રકાશ અને પ્રત્યવમર્શ એ શબ્દો પ્રાચીન યાકરણાગરાની પરપરામાંથી સ્વીકારીને ભર્તૃહરિએ તેમને વિસ્તાર્યા છે અવગ્રાહ અર્થોત્ત જ્ઞાન તેની શબ્દ સાથેનો નિત્ય અને એકત્વરૂપ સંગ્રહ એટલે વાગ્દેવતા સુશુદ્ધિ અવસ્થામાં પણ આ સૂક્ષ્મ આધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે પ્રકાશ એટલે બાહ્ય અર્થોત્ત જ્ઞાન પ્રત્યવમર્શ એટલે બાહ્યાર્થનો પ્રકાશ જેને કારણે થાય છે તે અર્થોત્ત પ્રકાશનું પણ પ્રમણક એવું તત્ત્વ આ પ્રત્યવમર્શને વાગ્દેવતા કહી શકાશે

ભર્તૃહરિએ નિર્દેશન આ અર્થોત્તે પોતાની રીતે અવતારીને તેમનું સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મ ઉત્પન્ન પોતાના ઈશ્વરપ્રત્યગ્નિશ્ચયમાં બીજા અભિનવશુદ્ધિ ઈશ્વરપ્રત્યગ્નિશ્ચયવિવિધમર્શિનીમાં કહ્યું છે તેમને મતે પ્રત્યવમર્શ એટલે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશનો શબ્દોદાર પરિકલ્પના તેમને અભિલાષ અથવા શબ્દન કહી શકાય આ શબ્દન કોઈ સંકેત કે પૂર્વવાસના ઉપર આધાર નથી તે અવિચ્છિન્ન અપ્રકારાત્મક છે ઉત્પન્ન તેને ચિત્તિ અથવા પરાવક કહે છે તે બાહ્ય અને સ્થાનપ્રપ્તિથી જગ્ગોન વૈયગ્રીરૂપ શબ્દસમૂહ નથી પણ આત્મર નિત્ય વાગ્દેવતા છે

ચિત્તિ પ્રત્યવમર્શોત્તમા પરાવાક સ્વરસાધિવા ।

સ્થાનપ્રપ્તિમૈત્રુક્ત્ય તદ્દર્શ્ય સમાત્મન ॥

—ઈશ્વરપ્રત્યગ્નિશ્ચય ૫૧૧૩

વિવેકરૂપાન્ત્રોક્તમાહ્યા-છ-૧૪૬-૪ જ્ઞાનતરવાપમાન સવિદુષાવેશઃ સમ્પ્રત્તાત્માસિદ્ધાવો
માધિત્યનેનોકા । —ઈશ્વરપ્રત્યગ્નિશ્ચયવિવિધ, પૃ ૩૦૩ ।

સા સર્વવિદ્યાશિલ્પાના કલ્પના ચોપવન્ધની ।

તદ્વિદ્યાદભિનિષ્પન્ન સર્વ વસ્તુ વિમલયતે ॥૧૩૨॥

તે (વાગ્દેવતા) બધી વિદ્યાઓ, બધા શિલ્પો અને બધા કલાઓનો આધાર છે તેને કારણે નિરૂપિત થયેલ બધું પૃથક્ સમજાય છે (૧૩૩)

સેષા સંસારિણાં સંજ્ઞા બહિરન્તશ્ચ વર્તતે ।

તન્માત્રામન્યતિક્રાન્તં ચૈતન્યં સર્વજાતિષુ ॥૧૩૪॥

(અર્થ) સંસારી જનેાનું તે ચૈતન્ય છે. તે શરીરનો બહાર અને અંદર રહેલું છે. સર્વ જાતિગોાનું ચૈતન્ય તેની શક્તિનું અતિક્રમણ કરતું નથી. (૧૩૪)

અર્થક્રિયાસુ વાક્ સર્વાન્તસીદ્ધયતિ દેહિનઃ ।

તદુત્ક્રાન્તૌ ચિસંહોડ્યં દૃશ્યતે કાષ્ઠકુહ્યવત્ ॥૧૩૫॥

અર્થ) અર્થશર્થોમાં વાણી જ અર્થ શરીરધારીઓને પ્રેરે છે. તેની ગેર-હાજરીમાં આ (જગત) લાકડાના ટુકડા જેવું અથવા ઠીંકરા જેવું થઈ જાય છે. (૧૩૫)

* મેલોદ્ભાદવિવર્તેન સ્વધાકારપરિમદ્ધા ।

આત્માતા સર્વવિદ્યાસુ વાગેવ પ્રકૃતિઃ પરા ॥૧૩૬॥

(ગાયઆદિ) ભેદોના સ્વીકારરૂપ આત્માસને કારણે જુદા જુદા આકાર પ્રાપ્ત કરનારી તે વાણીને જ અર્થ વિદ્યાઓમાં પરા પ્રકૃતિ કહે છે. (૧૩૬)

સરખાવે। મેદઃ શબ્દયઃ તેકમુદ્ગ્રાહઃ સ્વીકારઃ । તદાત્મકો ચો વિકલ્પો મેદઃ તેન સ્વધાકારપરિમદ્ધો યદા । વતથ ચાકામાકારપરિમદ્ધેન પરા પ્રકૃતિઃ, વિવર્તેતે તત્ત્વૈતન્યાત્મના પરિણમત્ત ઇતિ વાક્યૈતન્યયોરમેદઃ ।—૫હતિઃ

* દ્વયમનતિક્રાન્તા વાદ્-મેત્રા વાદ્-તિવચ્ચના ।

પૃથક્પ્રત્યવભાસત્તે વાગ્વિભાગા ગદાદયઃ ॥૧૩૭॥

(પરાવાકુ સાથે) એકલ તું અતિક્રમણ નહિ કરનારા, વાણીરૂપી નેત્રવાળા, વાણીરૂપી સાધનવાળા, વાણી વડે વિભક્ત બનતા ગાયઆદિ રાખડો (અનેઅર્થો) શિન્ન શિન્ન સમજાય છે. (૧૩૭)

ગાયઆદિ રાખડો અને તેમના અર્થો વાણી વડે અલિખ્યકત બને છે. વાણી તેમનું નેત્ર અર્થોત્ સાધન છે. વાણી તેમનું નિબંધન અર્થોત્ નિશિચ છે. વાણી તેમને વિભક્ત દર્શાવે છે. “તે અર્થકાઃ શબ્દસમયપદાર્થો વચનાન્નીયન્ત ઇતિ । અર્થસંજ્ઞાવદ્વાચો વિવર્તવાત્તિવચ્ચનાઃ । શબ્દા અપિ વાક્યમર્થસ્થાપનાં પરિણામસ્વીતિ તિવચ્ચનાઃ । અમિત્વવાચો વિભાગાઃ ગદાદય શબ્દા અર્થોત્ મિન્ના અપિ વાગાત્મતો વાતિકામન્તૈત્યાહ ।

* પદ્ધતિ પદધિષ્ટનાં (પદ્ધ)યોધાં પદ્ધવ્યયામ્ ।

તે મૃત્યુમતિવર્તન્તે ચે વૈ વાચમુપાસતે ॥૧૩૮॥

જે છ દ્વારોવાળી, છ અધિષ્ઠાનોવાળી, છ પ્રકારનાં જ્ઞાનોવાળી અને છ નિત્ય-તાઓવાળી વાણીની ઉપાસના કરનારા છે તે મૃત્યુને ઉલ્લંઘી જાય છે. (૧૩૮)

સ્વોપશ્માં કે પદ્ધતિમાં આ કારિકા વિશે વિશેષ સ્પષ્ટતા નથી. છ દ્વારો એટલે સ્વભાવ, ચરણ, અભ્યાસ, મેળ, અદૃષ્ટ અને શબ્દો વડે યથાવેદ્ય વ્યવહાર (વિશિષ્ટોપત્તા) ઉપરથી કલ્પવામાં આવેલ છ પ્રકારની પ્રતિભાઓ (વા. ૧. ૨. ૧૫૪). શબ્દતત્ત્વને પામવાનાં આ દ્વાર છે. છ અધિષ્ઠાનો એટલે છ પ્રકારના અર્થો; છ પ્રયોધ એટલે છ પ્રકારની પ્રતિભાઓથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનના ઉપાયો અથવા પદ્ધ અને વાક્યગત વાચકત્વ, ધ્વજકત્વ અને વ્યંજકત્વ. છ પ્રકારના અર્થો વાક્યતત્ત્વનાં અધિષ્ઠાનો છે, છ પ્રકારના જ્ઞાનોથી તેને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. છ પ્રકારની નિત્યતાઓ એટલે છ નિત્યસંબંધો.

પ્રવિભાગે યથા કર્તા તથા કાર્યે પ્રવર્તતે ।

અવિભાગે તથા સૈવ કાર્યસ્થેનાવતિષ્ઠતે ॥૧૩૯॥

(ધટ, પટ વગેરે પદાર્થોની ભિન્નતા જેમાં સ્પષ્ટ થાય છે તે ભગવદ્વસ્થામાં જેમ, તે (વાણી)ને કારણે જ કર્તા (સવ વ્યવહાર) કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ સ્વભાવસ્થામાં પણ તે (ચૈતન્યરૂપ વાણી) જ કાર્યરૂપે રહે છે. (૧૩૯)

પ્રવિભગ્યાત્મનાત્માનં સુદ્ધવા ભવાનૃથર્થવિધાનૃ ।

સર્વેશ્વર. સર્વમય સ્થાને ભોક્તા પ્રવર્તતે ॥૧૪૦॥

(ભોક્તા, ભોક્તવ્ય અને ભોગરૂપે) પોતાની બાતને પોતે વિલક્ષ કરીને અને જુદા જુદા ભાવો સર્જીને સર્વેશ્વર અને સર્વમય ભોક્તા સ્વભાવસ્થામાં પ્રવર્તમાન બને છે. (૧૪૦)

ભગવદ્વસ્થામાં સર્વભોક્તારૂપ, સર્વેશ્વર કર્તા રૂપે હોય છે, જ્યારે સ્વભાવસ્થામાં બાહ્યવસ્તુનો બળાવ હોવા છતાં તેમના જેવો જ પદાર્થોની સ્વભાવ હોવાથી, તે કાર્યરૂપે પ્રવર્તમાન બને છે.

સ્વમાત્રા પરમાત્રા ષા શ્રુત્વા પ્રશ્ન્યસે યથા ।

તથૈવ રુઢતામેતિ તથા હાર્યો વિધીયતે ॥૧૪૧॥

(સર્વ પ્રાણીમાત્ર) આત્મસ્વરૂપ હોય કે પરમાત્માસ્વરૂપ હોય, વાણી વડે તેને જે રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે તે રીતે તેને સમજાવવામાં આવે છે. તેના વડે જ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે (૧૪૧)

સ્વમાત્રા એટલે આત્માનું અર્થો વ પોતાનું સ્વરૂપ, પરમાત્રા એટલે પરમાત્માત્વનું સ્વરૂપ. વિશ્વમાં બધા વિકારો આત્મસ્વરૂપો છે એવો એક મત છે. તેના આભાસ આંતર છે તેમજ બાહ્ય છે એવા બેરો કાલ્પનિક છે. વ્યવહારસ્થિતિમાં

આપણે તેને આંતર અથવા બાહ્ય કહીએ છીએ (સ્વત્વાન્વ વ્યવહારમાવમિદમન્ત-
યેહિમિતિ—સ્વોપજ ૧) — આ મતને માનનારા સ્વમાત્રાવાદીઓ છે બધા વિકારો
પરમાત્મામાંથી પ્રગટે છે એવો મત પરમાત્માવાદીઓના છે. અહીં આત્માનો અર્થ શુદ્ધિ એવો
કરવો કે અંત સંનિવિષ્ટ ચૈતન્ય કરવો એ સ્પષ્ટ નથી આવ્યા મનો જુદાં જુદાં દર્શનોના
છે બ્યાકરણશાસ્ત્રને એની સાથે કશો સંબંધ નથી બધું સ્વમાત્ર સમજો કે પરમાત્ર સમજો,
બ્યાકરણદર્શન તે આત્મસંનિવિષ્ટ શબ્દતત્ત્વ અને તેના વડે અભિવ્યક્ત થતા પદાર્થો
અને જ વિચારે છે દર્શનપ્રબેદોને તે તે દર્શનભાષ્યોમાંથી, જિજ્ઞાસા હોય તે, જોઈ
લેવા. વાસ્તવમાં આવ્યા મતપ્રબેદો કે દર્શનાન્તરો પણ વાણીની મદદથી જ ઉત્પન્ન થાય છે

સર્વો દિ વિકારઃ આત્માત્રેતિ કેળાવિદર્શનમ્ । સ તુ શ્રતિરુપમન્ત-સનિવિષ્ટો વાચ્ય
બ્રવવમાસતે । જરેવા સર્વપ્રબેદા સર્વપ્રબેદકા-વૈરસ્ય વિસિક્ષિવાતત્ત્વસ્યાયં પારિવામ ક્તયાવિ
સ્વનોવાવાદિના દર્શનમ્ ।—ત્વોપજ

અત્યન્તમતથાભૂતે નિમિત્તે ક્ષુત્યુપાગ્રયાન્ ।

દૃશ્યતેજ્જાતચક્રાદૌ યસ્ત્વાકારનિરૂપણા ॥૧૪૨॥

અત્યન્તચક્ર પગેરેમાં જ્યાં (પ્રવૃત્તિ) નિમિત્ત અત્યન્ત શિન્ન હોય ત્યાં વાણીના
આશ્રયને કારણે વસ્તુના આકારત્વ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (૧૪૨)

અપિ પ્રયોજતુરાત્માનં શબ્દમન્તરવચિતમ્ ।

પ્રાદુર્ભદાન્તસુપમં રેન સાયુષ્યમિવ્યવે ॥૧૪૩॥

અને વળી પ્રયોજતાના અન્તરાત્મા એવા શબ્દને મહાન વૃષભ કહ્યો છે, જેની
સાથે (સુસુહુ જન) ઐક્ય ઇચ્છે છે. (૪૩)

બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં કાષ્ઠ અને નિત્ય એવા જે શબ્દપ્રકારો છે. વૈખરીરૂપ
બ્યાવહારિક શબ્દ તે કાષ્ઠશબ્દ છે જેના વડે બધો લોકબ્યવહાર પ્રવૃત્ત થાય છે. નિત્ય
શબ્દ બધા બ્યવહારોનું મૂળ ક્રમ વિનાનો, બધાનાં અંતરમાં રહેલો, બધા વિકારોનું
ઉત્પત્તિસ્થાન, બધાં કર્મોનો આશ્રય, સુખ અને દુઃખનું અધિષ્ઠાન. બધે બ્યાત્ર અને સાધક
કાષ્ઠશક્તિવાળો, યદાદિ વડે દંકારેષ પ્રકાશરૂપો, બધા પદાર્થોની અવિકૃત પ્રકૃતિ, સર્વજ્ઞાન-
રૂપે અને સર્વ-લેશરૂપે વ્યક્ત મતો, પ્રકૃતિ અને નિવૃત્તિ વડે ભગવત્ અને સ્વપ્નાધસ્થાઓનું
બાણે અનુકરણ કરતો, પર્જન્ય અને દાહાગિનીજેમ બધી ઉત્પત્તિ અને વિનાશની શક્તિ
વાળો, સર્વેશ્વર, સર્વશક્તિમાન. સબ્દવૃષભ છે. વાણી સાથે ઐક્યના જ્ઞાનવાળા
મનુષ્યો અદ્વંકાર અંધિને છેદીને અને બધા વિબેદોને ત્યાગીને જ તેની સાથે એકરૂપ બને છે.

ઝ્યોતિરાન્તરમાસાઽ ઓન્નમનિષપરિગ્રહઃ ।

પરેળ ઝ્યોતિર્વૈશ્વદ્ ઇતિવા મન્થોન્નપ્રપચતે ॥—ત્વોપજ

તત્માત્ર શબ્દસંસ્મર-સા સિદ્ધિઃ પરમાત્મનઃ ।

તસ્ય પ્રવૃત્તતત્ત્વજ્ઞસ્તદ્બ્રહ્મામૃતમન્તુતે ॥૧૪૪॥

તેથી જે શબ્દ સંસ્કાર છે તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ(નો ઉપાય) છે તેની પ્રવૃત્તિના તત્ત્વને બાણનાર અમૃત એવા શબ્દપ્રદાને પામે છે (૧૪૪)

શબ્દસંસ્કાર એટલે શુદ્ધ શબ્દોને અપેક્ષા અર્થાત્ અશુદ્ધ શબ્દોથી જુદા સમજવા; રૂપી વિવેકજ્ઞાન સિદ્ધિ એટલે પ્રાપ્તિનો ઉપાય શબ્દબાજની પ્રવૃત્તિ એટલે વિકારરૂપી કાર્મ આ કાર્યનું જે પ્રેરકબળ અર્થાત્ તત્ત્વ છે તેને બાણનાર જરામરણ વગેરે વિનાના અર્થાત્ અમૃત એવા શબ્દપ્રદાનો સાધાર્ત્કાર કરે છે

* પ્રાણવૃત્તિમતિકાન્તે ગચ્છત્તત્ત્વે વ્યવસ્થિત ।

ક્રમસંહારયોગેન સંહૃત્યાત્માનમાત્મનિ ॥૧૪૫॥

* યાચ સરકારમાધાય યાચ જ્ઞાને નિવેશ્ય ચ ।

ધિમત્રય ઘન્યનાન્યસયા જૃત્વા તા છિન્નગ્રન્થિવાનામ્ ॥૧૪૬॥

* જ્યોતિસાન્તરમાસાય જિહ્વન્નગ્રન્થિપરિગ્રહ ।

કારણજ્યોતિર્ગૈફલ્ય છિત્ત્વા મન્યોન્યર્જતે ॥૧૪૭॥

પ્રાણવૃત્તિની પેલે પાર રહેલા શબ્દતત્ત્વમા દૃઢ બનીને, વર્ણક્રમના ત્યાગરૂપી એકત્વવટે આત્માને આત્મામા લીન બનાવી વાણીનો(સાધુ-અસાધુ શબ્દચિવેક, રૂપી સંસ્કાર કરીને, વાણીનો જ્ઞાનમા પ્રવેશ કરાવી, તેના બંધનેને દૂર કરીને, અને આ પ્રમાણે તેને બંધનવિનાશી કરીને, આન્તર બ્યેતિ પ્રાપ્ત કરી, (અવિદ્યા રૂપી) અનિદા બંધનને દૂર કરીને (અને તેવી) બંધનમુક્ત બનીને તે (પરમ) કારણ રૂપ જાણેતિ માથે એકત્વ પામે છે (૧૪૫-૧૪૭)

કારિકા ૧૪૪ ઉપરની રસોપશ્વરિત્તિમા આ ૧૪૫-૧૪૭ કારિકાઓ રજૂ કરવામા આવી છે તેમા શબ્દબાજ સાથે એત્વની પ્રક્રિયા સમજાવામા આવી છે

ન જાત્યક્લૃષ્ઠ કશ્ચિદ્ગમ પ્રતિપચ્ચતે ।

ઘ્રીજ સર્ગાગમપાયે ત્ય્યેવાતો વ્યવસ્થિત ॥૧૪૮॥

કોઈ (તત્ત્વજ્ઞ) (કોઈપણ) આ ૧૮ અપૌરુષેય છે એમ સ્વીકારતો નથી (આવા) બધા પૌરુષ આગમો વિનષ્ટ થતા, વેદત્રયી બીજરૂપે પ્રવર્તમાન રહે છે

અહીં વેદ અને આગમો એમ મે શબ્દોને જુદી જુદી રીતે સમજાવાના છે વેદ અપૌરુષેય છે તેના કોઈ કર્તા નથી, પરંતુ બધા આગમો કેઈ પ્રતીન તત્ત્વજ્ઞના કાર્ત્વિ-વાળા છે જેમકે સામ્યના કર્તા કપિલ છે હરિવૃષણના ચતુર્મા આગમ એટલે બાહ્યોના સચ્ચ નામે ત્રય અને પત્તજલિનું મહાબાબ સ્વોપશ્વરિત્તિમા અનેક સ્થળે પ્રાચીન શ્લોકો અવતારવામા આના છે તેમને પણ આગમ કહ્યા છે બાહરણદર્શનને હમતા અને તેમના સમકરણ પ્રયો પ્રતીન સમયમા રચાયા હતા તેમને આગમ અથવા આગમસચ્ચ કહ્યા છે વાકનાપદી પ્રજાકાંડતુ નામ આગમસચ્ચુચ્ચ એવું પણ છે તે નામ સૂચવે છે કે વામ્ય પદીરમા પૂર્વાચાર્યોમાથી અનેક આગમશ્લોકો અન્તરમા આના છે

સર્વપ્રવાદપુ ક્ષામ્યવાક્યાના પ્રણેતૃપરિગ્રહેણ પૌલ્પેયત્વમનુષ્યમ્ભવતે । વેદવાક્યાનિ તુ ચેતન-
વદપૌલ્પેયાણિ । સાન્નાયનાન્નરાણા પ્રણેતૃપુ વિચ્છિન્નેધ્વાગમાન્તરાત્તુસન્ધાને ચીજવદ્ભુતિષ્ઠન્તે ।-સ્વાપ્ન

અસ્તં યાતેપુ વાદેપુ વર્તુષ્વન્યેષ્વસત્ત્વપિ ।

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં કર્મ લોકો ન ન્યતિવર્તતે ॥૧૪૯॥

ગદ્યા (દાર્શનિક) વાદો નાશ પામે અને (તેમને) સ્થનાર ધીન (દાર્શનિકો)
ન હોય નો પણ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમા જણાવેલ કાર્યનું લોકો ઉદ્દલધન કરતા
નથી (૧૪૯)

જ્ઞાને સ્વાભાવિકે નાર્યં શાસ્ત્રે કચ્ચ ન વિમતે ।

ધર્મો જ્ઞાનસ્ય હેતુઞ્ચેત્તસ્યામ્નાયો નિબન્ધનમ્ ॥૧૫૦॥

જ્ઞાન એ (સર્વને) સ્વાભાવિક (પ્રાપ્ત થતું) હોય તો શાઓનું કશું પ્રયોજન
નથી ધર્મ નો જ્ઞાનનું કારણ હોય તો વેદ તે (ધર્મ)નું મૂળ છે

વેદશાસ્ત્રાવિરોધી ચ તર્કઞ્ચક્ષુરપદ્યતામ્ ।

રૂપમાત્રાદિ વાક્યાર્થ કેવલં નાતિતિષ્ઠતિ ॥૧૫૧॥

વેદ અને શાઓનો અવિરોધી એવો તર્ક અલ્પજ્ઞાનીઓ માટે નેત્ર સમાન છે.
(શ્રુતિ, હિંગ વગેરેની મઠક વિનાના વેદચનોના) માત્ર સ્વરૂપથી તેમનો વાક્યાર્થ
અધિયાતો બનતો નથી. (૧૫૧)

અહીં તર્ક એટલે મીઠાસાત્રા નહીં થયેલ શ્રુતિ, લિંગ વગેરે ન્યાય (= નિયમ) સમૂહ.
અન્ય ન્યાયાદિ શાઓમા બાંધીતા તર્કનો અહીં સદર્શ નથી

સત્તોઽવિવક્ષા પારાર્થ્યં વ્યક્તિરર્થસ્ય લૈકિકી ।

ઇતિ ન્યાયો बहुविधस्तर्केण प्रयिभज्यते ॥૧૫૨॥

શબ્દ વડે પ્રાપ્ત થતા અર્થની અવધિક્ષા, અન્ય અર્થમાં આપ્ત થતું, કોઈ
સૂચન વડે અર્થનો (વિશેષ) અભિવ્યક્તિ એમ અનેક સિદ્ધાંતો તર્ક વડે બાધી
શકાય છે (૧૫૨)

તત્ત્વ જ્ઞાત્યમ્ । (વા. સુ. ૪/૧/૧૭) એ સૂત્રમાં તત્ત્વ શબ્દ પુરુષિયગમા છે અને અપત્યમ્
નપુ સકમા છે અહીં શબ્દ વડે લિંગ દર્શાવવામા આગ્રહ છે છતાં તેની વિવક્ષા નથી તેથી
'રાધાને પુત્ર તે રાધેય' એ અર્થમાં રાધા શબ્દ સ્ત્રીવિગમા હોવા છતાં તેને 'અપત્ય'
અર્થમાં પ્રત્યય લાગે છે. ગ્રહ સમાર્થિ । ('તે પાત્રને સાક્ષ કરે છે') લેક્ષીયમહિતા ૩/૧/૨૩
મી ય ૨ ૧ ૧૩, ૧૪)માં એકવચન હોવા છતાં તેની વિવક્ષા નથી પરંતુ અનેક સોમપાત્રો
વિવક્ષિત ણિ દ્વિગ ચે ચોપગીકન્તિ પ્રાગ્ગાન્તે મુલછન્ધમ્ । (બીની કમાણી ઉપર ને હવે
છે તેમણે 'મરેયા' એવું લક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે) માં જૂતકાળમા તે પ્રમણે હવતા હતા અને
ભવિષ્યમા પણ ને તેમજ કરનારા છે તે ગદ્યા 'મરેલા' એવું લક્ષણ પ્રાપ્ત કરનારા છે,
એમાં કાળની અવિનશ્ય છે.

ઠાઈ વાર અથવા અર્થની વિવક્ષા હોય છે, જેમ કે, 'અર્થથી આપને મહિને ગ્રાહણના ઉપનયન સરકાર કરવા' (ગમાદ્યમેન્દ કુર્વીન યાદ્યગસ્વોપનયનમ્ ।) એમાં લિંગની વિવક્ષા છે, કારણ કે પુરુષને ઉપનયન આપવાનું છે, સ્ત્રી અને નપુસકને નહિ. પણના મંજેન । (પરુ વડે યત કરવો) એમાં તૃતીયાનો પ્રયય 'એક' એવી સંખ્યા દર્શાવે છે, જે અથવા અનેક પરુઓથી યત કરવામાં આવતો નથી, તેન સ્ત્રીવ્યતિસ્તિજયતિ . ૧ પા. સુ ૪ ૪.૨ પ્રમાણે દિવ્યતિ, સ્તવતિ, જયતિ અને જિતમ્ એવા અર્થમાં તૃતીય ન્તને ઝક્ પ્રત્યય થાય છે)માં ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળનાં વિવક્ષા છે.

"નક્ષત્રને જોઈને મૌન તોડવું" (નક્ષત્ર દષ્ટ્વા વાચ વિવ્રજત્ ।) અહીં માત્ર નક્ષત્ર દર્શન નહિ પણ તેને યોગ્ય કાલ ઉદ્દિષ્ટ છે આકાશ વાદળોથી વ્યાપ્ત હોય તો પણ નક્ષત્ર દેખાયું છે તે સમય નક્કી કરીને વાસ્તવિકતા યદ્યદે અહીં સંદેહોથી પ્રાપ્ત થતો અર્થ ઉપલક્ષ્ય છે આને યોગ્ય કાલ વિધેય હોઈને તેનું પ્રામાન્ય છે હહીને કામડાંએથી બચાવો (કાચેત્યો વધિ રક્ષણમ્ ।) એવા વચનમાં વર્ણાયેલા સંજ્ઞા ઉપરાંત અન્ય અર્થ પણ અભિપ્રેત છે, જેમકે, કામડાંએ દેખાતાં ન હોય તો પણ કૂતરાં બિલાડા, વગેરેથી હહીને બચાવવું જોઈએ. જમીને છોકરા પડી કહેવામાં આવે કે 'વાસણો સાફ કરો' એમાં વાસણો ઉપરાંત ટેમલ, ટેમલકલોચ વગેરે સાફ કરવાનું પણ આવી જાય છે

'ચોપડેલી શકરા તે મૂકે છે' (ભક્ત કર્ષણ કવચવાતિ ।) એ વચનમાં શોનાથી ચોપડી છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી, પરંતુ પછી આવતું સૂચનવાક્ય, શી એ તો તેજ છે (તિજો વે જૂતમ્ ।) જણાવી દે છે કે શકરા થી ભગાડેલી છે. અહીં બીજું વચન સૂચન (= લિંગ) રૂપે છે તે મૂળ અર્થને બદલ કરે છે.

આ બધી સ્પષ્ટતાઓ મીમાંસામાં પ્રાપ્ત થાય છે

શબ્દાનામેવ સા ક્રિત્તર્કો ચ પુરુષાથય ।

■ શબ્દાનુગતો ન્યાયોડનાગમેષ્વતિન્વન ॥૧૫૩॥

જે પુરુષનિષ્ઠ તર્ક (= મનુમાન) છે તે (તો) શબ્દોની જ શક્તિ છે જેમનામાં આગમ(બધવસ્થા) નથી તેઓમાં શબ્દ(શક્તિ)-નડે સ્થાપિત થયેલો ન્યાય પ્રમાણુ-ભૂત નથી (૧૫૩)

અહીં તર્ક એટલે નર્મ, પ્રકરણ, લિંગ વગેરે મીમાંસા-આયોધો પ્રમાણુભૂત માનવામાં આવેલ અનુમાન. આગમ-બધવસ્થા વિનાનાં એટલે વેદરૂપ આગમને નહિ માનનારા, શબ્દ વડે સ્થાપિત નહીં થયેલો એટલે શબ્દરૂપી મૂળ વિનાનો

જે તર્ક શબ્દશક્તિ વડે પ્રાપ્ત થતો નથી પરંતુ પદ્ધતીના સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યને અનુસરે છે તે આગમનો નાશ કરતો હોવાથી પ્રમાણુભૂત નથી એને શુદ્ધ તર્ક કહીશું

* યદુદુમ્નસવર્ણના ષટીના મળ્ડં મહત્ ।

પીતં ન ગમયેત્તયમ્ ફિ કલ્કમુગલં નયેત્ ॥૧૫૪॥

સર્વપ્રવારેણ કાચમવાક્યાનાં પ્રણેતૃરિગ્રહેણ પૌસ્પેયત્વમધુપમમ્વતે । વેદવાક્યાનિ તુ ચૈતન્ય-
વદપૌરુષેણાં । ટાંચામગમન્તરાણા પ્રણેતૃણુ વિચ્છિન્નેધ્યામમાન્તરાણુસન્ધાને ચીવવદ્નુતિષ્ઠન્તે ।—સ્વોપજ

અસ્તં ચાતેપુ વાદેપુ કર્તૃધ્વન્યેષ્વસત્સવિ ।

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતં કર્મ લોકો જા વ્યતિવર્તતે ॥૧૪૯॥

બધા (દાર્શનિક) વાદો નાશ પામે અને (તેમને) સ્થનાર ણીન (દાર્શનિકો)
ન હોય નો પણ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જણાવેલ કાર્યનું લોકો ઉદ્દેશ્યન કરતા
નથી. (૧૪૯)

જ્ઞાને સ્વાભાવિકે નાર્ય. શાસ્ત્રૈઃ કચ્ચ ન વિચલે ।

ધર્મે જ્ઞાનસ્ય હૈતુશ્ચેત્તત્યામ્નાયો નિષ્કમ્પનમ્ ॥૧૫૦॥

જ્ઞાન જો (સર્વને) સ્વાભાવિક (પ્રાપ્ત થતું) હોય તો શાઓનું કશું પ્રયોજન
નથી ધર્મ જો જ્ઞાનનું કારણ હોય તો વેદ તે (ધર્મ)નું મૂળ છે.

વેદશાસ્ત્રાધિશેધી ચ સર્કશ્ચક્ષુરપદયતામ્ ।

રૂપમાત્રાદિ વામ્પયાર્થઃ કેવલં નાતિતિષ્ઠતિ ॥૧૫૧॥

વેદ અને શાસ્ત્રોનો અનિર્દેશી એવો તર્ક અલ્પજ્ઞાનીઓ માટે નેત્ર સમાન છે.
(શ્રુતિ, લિંગ વગેરેની મદદ વિનાનાં વેદચનોના) માત્ર સ્વરૂપથી તેમનો વાક્યાર્થ
અધિયાતો ખનતો નથી. (૧૫૧)

અહીં તર્ક એટલે ગ્રાંથાસામાં નક્કી થયેલ શ્રુતિ, લિંગ વગેરે ન્યાય (= નિયમ) સમૂહ.
અન્ય ન્યાયાદિ શાસ્ત્રોમાં અસ્વીતા તર્કનો અહીં સંદર્ભ નથી

સતોડવિવક્ષા પારાધ્યં વ્યક્તિર્યસ્ય લૈકિકી ।

હતિ ન્યાયો વહુવિધસ્તર્કેણ પ્રયિમજ્યતે ॥૧૫૨॥

શબ્દ વડે પ્રાપ્ત થતા અર્થની અવવિક્ષા, અન્ય અર્થમાં વ્યાપ્ત થતું, કોઈ
સૂચન વડે અર્થનાં (વિશેષ) અભિવ્યક્તિ એમ અનેક સિદ્ધાંતો તર્ક વડે અણી
શકાય છે. (૧૫૨)

તત્ત્વ જાતયમ્ । (વા. સુ. ૪/૧૧૧૨) એ સૂત્રમાં તત્ત્વ શબ્દ પુલ્લિંગમાં છે અને જાતયમ્
નપુંસકમાં છે. અહીં શબ્દ વડે લિંગ દર્શાવવામાં આનું છે છતાં તેની વિવક્ષા નથી. તેથી
'રાધાનો પુત્ર તે રાધેય' એ અર્થમાં રાધા શબ્દ સીલિંગમાં હોવા છતાં તેને 'અપત્ત'
અર્થમાં પ્રત્યય લાગે છે. પ્રદ્ધ સમાર્થિ । ('તે પાત્રને સાફ કરે છે' રૈત્તીયસંહિતા ૨/૨૨/૨
મી ધ. ૨ ૧ ૧૩, ૧૪)માં એકવચન હોવા છતાં તેની વિવક્ષા નથી પરંતુ અનેક સોમપાત્રો
વિવક્ષિત છે. સ્ત્રીય ચે ચોવગીવન્તિ ગ્રામ્યારતે મૃતચામ્ । (લીની કમાણી ૬/૫૨ જે શ્લોક
છે તેમજે 'મરેલા' એવું લક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે) માં ભૂતક્ષણમાં તે પ્રમાણે શ્વેતા હતા અને
અવિગમાં પણ જે તેમજ દેશનારા છે તે બધા 'મરેલા' એવું લક્ષણ પ્રાપ્ત કરનારા છે,
એમાં કાળની અવિવક્ષા છે.

કોઈ વાર આવા અર્થની વિવક્ષા હોય છે, જેમ કે, 'જલંથી આપમે મદિને પ્રાણહીનના ઉપનયન સંસ્કાર કરવા' (અર્થમેવ કુર્વાન પ્રાણહીનોપનયનમ્) એમાં લિંગની વિવક્ષા છે, કારણ કે પુરુષને ઉપનયન આપવાનું છે, ડોળી અને નપુંસકને નહિ. શક્યતઃ જલેન । (પશુ વડે યજ્ઞ કરવો) એમાં તૃતીયાના પ્રત્યય 'એક' એવી સંખ્યા દર્શાવે છે, જે અથવા અનેક પશુઓથી યજ્ઞ કરવામાં આવતો નથી, તેન ચીવ્યવિજ્ઞાનતિબચતિ...૧ પા. સુ. ૪ ૪.૨ પ્રમાણે દિવ્યતિ, સ્વતિ, યજતિ અને જિતમ્ એવા અર્થમાં તૃતીય ન્તને ઉક્ત પ્રત્યય થાય છે)માં ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળની વિવક્ષા છે.

"નક્ષત્રને જોઈને યૌન તોડવું" (નક્ષત્ર દૃષ્ટ્વા વાયુ મિચ્છન્તે) અહીં માત્ર નક્ષત્ર દર્શન નહિ પણ તેને યોગ્ય કાલ ઉદ્દિષ્ટ છે. આકાશ વાદળોથી વ્યાપ્ત હોય તો પણ નક્ષત્ર દેખાતાં છે તે સમય નક્કી કરીને વાઙ્મિસર્ગ થઈ શકે અહીં શબ્દોથી પ્રાપ્ત થતો અર્થ ઉપલબ્ધ છે જ્યારે યોગ્ય કાલ વિધેય હોઈને તેનું પ્રાધાન્ય છે. દહીંને કાગડાઓથી બચાવો (કાકેન્ધ્યો વધિ રક્ષ્યતામ્) એવા વચનમાં વપરાયેલા શબ્દો ઉપરાંત બન્ય અર્થ પણ અભિપ્રેત છે, જેમકે, કાગડાઓ દેખાતા ન હોય તો પણ કુતરાં બિલાડાં, વગેરેથી દહીંને બચાવવું જોઈએ. જમીને છાંય પડી કહેવામાં આવે કે 'વાસજ્ઞા સાક્ષ કરન્ને' એમાં વાસજ્ઞો ઉપરાંત ટેબલ, ટેબલકલોથ વગેરે સાક્ષ કરવાનું પણ આવી જાય છે.

'ચોપડેલી શકરા તે મૂકે છે' (અક્ષતા, સર્જણ રવરધાસિ) એ વચનમાં શેનાથી ચોપડી છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી, પરંતુ પછી આવતું સૂચનવાક્ય, ધી એ તો તેજ છે. (તિજો જે જ્ઞાતમ્) જાણીતો દે છે કે શકરા ધી લગડેલી છે. અહીં બીજું વચન સૂચન (= લિંગ) રૂપે છે. તે મૂળ અર્થને બદલ કરે છે.

આ બધી સ્પષ્ટતાઓ ગીતાસામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

શાસ્ત્રાનામેષ સા લક્ષિત્તર્કો ય પુરુષાશ્રયઃ ।

સ શબ્દાનુગતો ન્યાયોડનાગમેષ્વનિવચનઃ ॥૧૫૬॥

જે પુરુષાનિષ્ઠ તર્ક (=અનુમાન) છે તે (તો) શબ્દોનાં જ શક્તિ છે જેમનામાં આગમ(બંધવસ્થા) નથી તેઓમા શબ્દ(શક્તિ)વડે સ્થાપિત થયેલો ન્યાય પ્રમાણ-ભૂત નથી (૧૫૬)

અહીં તર્ક એટલે અર્થ, પ્રકરણ, લિંગ વગેરે ગીતાસાનાયોથી પ્રમાણભૂત-માનવામાં આવેલ અનુમાન. આગમબંધવસ્થા વિનાના એટલે વેદ્વષ આગમને નહિ માનનારા, શબ્દ વડે સ્થાપિત નહીં થયેલો એટલે શબ્દરૂપી મૂળ વિનાનો.

જે તર્ક શબ્દશક્તિ વડે પ્રાપ્ત થતો નથી પરંતુ પદાર્થોના સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યને અનુસરે છે તે આગમનો નાશ કરતો હોવાથી પ્રમાણભૂત નથી, એને શબ્દ તર્ક કહીયું .

* ચતુરુચ્ચરણાના પટીર્નાં ગણ્ઢં મહત્ ।

પીઠં ॥ ગમયેત્તર્ગ કિં તત્કલુગતં નયેત્ ॥૧૫૭॥

લાલ રંગના, મદિરાથી ભરેલા ઘણાંઓનો મોટો ઢગલો પીવામાં આવતાં (પણ
જો તે) સ્વર્ગમાં પહોંચાડતો ન હોય તો, યજ્ઞમાં કરવામાં આવતું તે (શોડુક મદિરા-
પાન) શું ત્યાં પહોંચાડશે ? (૧૫૪)

મહાબાળ (૧. ૫. ૩. લી. ૩)માં રજૂ થયેલ આ સદર્શવચન કારિકા ૧૫૩
ઉપરની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ માં મૂકવામાં આવ્યું છે જ્યાં આગમનચનોને નિષ્કૂળ બતાવવાનો યત્ન
કરતો શુકે તર્ક દ્વેષમાં નિષ્કૂળ છે એ વિચારના અનુસંધાનમાં આ કારિકા રજૂ થઈ છે

રૂપાદયો યથા દૃષ્ટા પ્રત્યર્થે યતશક્ત્ય ।

શક્ષાસ્તથૈવ દૃશ્યન્તે વિપાપહરણાવિપુ ॥૧૫૫॥

જેમ રૂપ (રસ, ગન્ધ) વગેરે શુદ્ધોની દરેક કાર્ય આટેની શક્તિ નિશ્ચિત હોય
છે તેમ એર દૂર કરવા વગેરે બાળતોમાં શબ્દો (નિશ્ચિત શક્તિવાળા) દેખાય છે
(૧૫૫)

નીલરૂપ તેજને ઠંડક આપે છે, બાસ્વતરૂપ નુકસાન કરે છે મીઠો રસ કદ ઉત્પન્ન
કરે છે, તીખો પિત્ત કરે છે. એર અને એરી ઔષધિની વાસ મૂર્ખાં લાવે છે, કૂદોની વાસ
ઉત્તેજિત કરે છે એરી ઔષધિનો રૂપર્શ સ્ત્રુ લાવે છે. ચન્દનનો રૂપર્શ આઠલાઠક બને છે.

આવી રીતે કેટલાક મન્ત્રોના ઉચ્ચારણથી એર ભીતરે છે, અમુક વેદશ્લોકોના ઉચ્ચારણથી
વિશિષ્ટ અદૃષ્ટ કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે.

યથૈષાં તન્ન સામર્થ્ય ધર્મડપ્યેવં પ્રવીપવામ્ ।

સાધૂના સાધુમિસ્તસ્માદ્રાચ્યમભ્યુદયાર્થિનામ્ ॥૧૫૬॥

જેમ આ શબ્દોત્તું તે તે કાર્યોમાં આવું સામર્થ્ય છે તેમ સાધુ શબ્દોત્તું
ધર્મપ્રાપ્તિ કરાવવામાં પણ તેવું જ સામર્થ્ય છે એમ સમજો તેથી અભ્યુદયને
ધંધાતારા સંજ્ઞાનોએ સાધુ શબ્દોનો (જ) પ્રયોગ કરવો. (૧૫૬)

સર્વોડદૃષ્ટફલભર્યાનાગમાત્રતિપચતે ।

વિપરીતં ચ સર્વત્ર શક્ષ્યતે વક્તુમાગમે ॥૧૫૭॥

સર્વે (જનો) અદૃષ્ટ કૃપા આપનાર (વક્તાદિ) બાળતોને આગમ (વેદ)માંથી
પ્રાપ્ત કરે છે આગમમાં નિર્દોષેલી જાંબી બાળતોને તેથી વિરુદ્ધ બહોર કરવી પણ
શક્ય છે. (૧૫૭)

મન્ત્રના શબ્દો જેમ એર ભીતરે છે તેમ એમ પણ કહેવાય કે વેદવચનોથી અમર્મ
પણ પ્રાપ્ત થાય છે શબ્દોની નિષ્પત્ત શક્તિથી વિપરીત એવી શક્તિની પણ કમના કરી
શકાય આવી દર્શાવે જો એમ કહી શકાય કે દૃષ્ટ અથવા અદૃષ્ટ કૃપા અંગે વેદવચનોને
બંને રીતે સમજી શકાશે તેથી એવો નિર્ણય કરવો કે સાધુ શબ્દોથી ધર્મપ્રાપ્તિ થાય
અને અસાધુ શબ્દોથી અધર્મપ્રાપ્તિ થાય છે

સાધુત્વજ્ઞાનવિષયા સેયં વ્યાકરણસ્મૃતિ ।

અવિન્નછેદેન શિષ્ટાનામિદં સ્મૃતિનિવન્ધનમ્ ॥૧૫૮॥

સાધુ શબ્દોનું જ્ઞાન એ આ વ્યાકરણ-સ્મૃતિનો વિષય છે ગ્રાંથોની અવિન્ન-સ્મૃતિપર પરાનું તે નિમિત્ત છે. (૧૫૮)

ધૈર્યમધ્યમાયાશ્ચ પદ્યસ્ત્યાગ્રૈતદ્દમુતમ્ ।

અનેકતીર્થભેદાવાસ્ત્વયા ઘાત્ત પરં પદમ્ ॥૧૫૯॥

(આ વ્યાકરણ-સ્મૃતિ) વૈખરી, મધ્યમા અને પરવન્તી એમ અનેક લિન્ગ માળોમા વ્યાપ્ત વાણીનું ગદ્યનું અને ઉત્તમ સ્થાન છે (૧૫૯)

બીજાઓ વડે સવેશ અને શ્રોતના વિષય તરીકે જેનું શ્રુતિરૂપ નિવત્ત છે તે વાણી વૈખરી કહેવાનું છે વિખર એટલે દેહ અને ઈન્દ્રિયોનો સમૂહ, ત્યાંથી જન્મેલી એમને વૈખરી તે વર્ણોના રૂપે ઉત્પન્ન થયેલું છે આકાંક્ષા ધરીમા, દોષમા, વાસગીમા, નીહામા એમ અનેક પરિમાણોમા તે વ્યાપેલી છે.

મધ્યમા વાણી અત સનિવિષ્, કમવતી હોય તેવી દેખાતી, માન શુદ્ધિ વડે પ્રગીત થનારી અને સૂક્ષ્મ પ્રાગૃહીતને અનુસરનારી કે પરવન્તી વાણી કમનો અત દ્વ દ્વાર કરીને અર્થોત્ અત કરણમા સમાવીને તેને વિયુત કરીને અક્રમારૂપે રહેલી છે તે અત્યન્ત ક્રિયાશીલ, વિગૃહ અને શાન્ત છે પદ્યોના રૂપો તેનામા લાંબા છે તે નિરાકાર, એક પદ્યોને સમાવનારી, સર્વ આકારોને પોતાનામા નિમગ્ન કરનારી પ્રગીત અર્થોનો આભાસ આપનારી, બધા અર્થોના અવમાનનો અત લાવનારી એમ અસખ્ય ભેદોવાળી છે પરવન્તીને પદ્ય અથવા પ્રકૃતિ અથવા પદ્યપ્રકૃતિ અથવા પ્રતિષ્ઠા એવા નામ આપવામા આવેલા છે. પરવન્તીને પદ્ય અને અપદ્ય એમ બે રીતે સ્વોચ્ચત્તેષા મા અને અનુદરિ પદ્યી વિભેદો વ્યાકરણદર્શનપર પદ્યમા સમજવામા આવા છે અનુદરિ પોતે પરવન્તી ઉપરાંત પરાને મધ્ય સ્વતંત્ર વાણીમંતર તરીકે સ્વરોહારેતદા દત્તા કે ઠેઠ તે રૂપે શ્રુત નથી

પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે વૈખરી વાણી કડમ્બેશમા, મધ્યમા હલપમા, પરવન્તી નાભિમા અને પદ્ય મૂલચક્રમા રહેલી છે પ્રત્યક્ષિગ્રાહ્યતાના પ્રસિદ્ધ મિતકો રામકેક, હરપન અને અભિનવશુપ્ત આ વિચારોનો ધણો વિસ્તાર કરે છે

સ્વોચ્ચત્તેષામ યજ્ઞાતમા વાણીના સ્વરૂપને લગતા પાંચ શ્લોકો અવતારવામા આવ્યા છે આ શ્લોકો મહામારણ કાષમધિક વર્ણના વાલ્મીકિના વિવાગમા અધ્યાય ૨૧મા થોડા ફેરફાર સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. પછીના ૭ શ્લોકો પદ્ય પ્રાચીન વ્યાકરણગ્રંથના કોઈ અધ્યાયો લેવામા આવ્યા હોય એમ લાગે છે જન્મત ભદ્રના ન્યાયમંત્રી (૩ ૧૦૩, ૧૦૪ મા અને વાદિદેવસુ રેવા સ્વાસ્થાદરત્તમ (૧ ૭) મા તેમાના કેન્દ્રાંકનુ ન્યાય્યાન પ્રાપ્ત થાય છે દર્શનપદ્યોમા પ્રાપ્ત થતી વાચ્યવરીયી અન્વ કરિકાઓની જેમ આ દારિમાઓ પણ બીજે અનેક રૂપો પ્રાપ્ત થાય છે ઉત્તમ સમયવ્યવસ્થાનું (નિર્ણયવાચક, ૩ ૪૨) સ્વાધ્યેન્દ્રાસ્વાર્થિક, (નિર્ણયવાચક, ૩ ૨૪૨) વગેરે

ક્રમે (૧. ૧૬૪.૫)ની ઝગ્યામાં નિર્દોષ વાણીના એવા સ્વરૂપને (તુરોયં વાચઃ) ઉલ્લેખીને સ્વોપદમાં જણાવવામાં આંધું છે કે તે શબ્દતત્ત્વ અસંકીર્ણ ૩૫ વ્યાકરણ-શાસ્ત્રમાં નિબદ્ધ છે ઉચ્ચ દર્શનને નહિ પામેલ જનોની સક્રિયતા શૂન્યવાણી હોય છે. તેથી વ્યાખ્યાઓ અને વિસ્તારવાણું આ વ્યાકરણશાસ્ત્ર શબ્દોની પ્રાપ્તિ માટે સહેલો ઉપાય છે.

વાક્યપદીયનાં ત્રણ કાંડમાં ત્રણ પ્રકારની વાણીના વિસ્તાર થયો છે એવું એક લયન થયું કરવામાં આંધું છે. પ્રથમ કાંડમાં શબ્દસ્વરૂપ શબ્દતત્ત્વ અર્થોત્ પરમા વાક પરવન્તીના વિસ્તાર મળે છે, તેથી તેને બ્રહ્મકાંડ કહ્યું છે. દ્વિતીયકાંડમાં અખંડ વાક્યરૂપ શબ્દતત્ત્વની અર્થો હોવાથી તેમાં મધ્યમાનો વિસ્તાર મળે છે અને તૃતી કાંડમાં અપોદૃષ્ટ પદો-પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય-નો વિસ્તાર હોવાથી તેમાં વૈખરીના વિસ્તાર છે એમ માનવું જોઈએ. હેતુશાળ પછી કહે છે કે “પોતાના, સ્પષ્ટ (અર્થોરૂપી) શરીર વડે સર્વજનોને એકસરખી સુલભ બનેલ વાણીની આ ત્રીજી અવસ્થા (અર્થોત્ વૈખરી, આ) ભારી કૃતિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠા પામે.”

તત્ત્વાશ્વસંસીર્યં માયો રૂપં કારત્ત્વ્યેન સામાન્યવિશેષત્ત્વર્તિમજ્જયતે વ્યાકરણાલ્પે નિબદ્ધમ્ ।
અર્થાર્થશનાનાં તુ પુરુષાણાં પ્રાયેણ જ્ઞાતિષ્ઠમઃ પ્રતિષ્ઠાતિષ્ઠઃ સાપરાયાઃ જ્ઞાનયઃ । નિરપરાધસ્તુ સજ્જન-
પ્રવચ્ચવાનનેકમાર્ગોડયં શબ્દાનાં પ્રતિવત્સુપાયો દર્શિતઃ ।—સ્વોપદ

નિરાધાર્યેણ વપુષા યતા વિશ્વવ્રતીનતામ્ ।

તૃતીયા શાખ્યસ્થેયં પ્રતિષ્ઠાસુચ્યાતિવરઃ । પ્રકોર્ણપ્રકાશઃ ૨. ૪ ૨૭૨

* તૌરિય પ્રશ્નરત્યેષ્ઠ રસમુત્તમશાલિની ।

વિઠ્યાદિષ્ટ્યેન રૂપેણ ભારતી ગૌ જુવિસ્મિત્વા ॥૧૬૦॥

પ્રદર્શિત સ્વભાવવાણી ભારતી વાક (વૈખરી વાણી) ક્રિંધ અને અક્રિંધરૂપ વડે ગાયત્રી જેમ ઉત્તમ રીતે શોભતી (શબ્દરૂપ) રસને વહાવે છે. (૧૬૦)

* પતયોરન્તરં પદ્ય સૂક્ષ્મયો. સ્પન્દમાનયોઃ ।

પ્રાણાપનાન્તરે નિત્યા એક સર્વસ્ય તિષ્ઠતિ ॥૧૬૧॥

પ્રાણ અને અપાનથી દૂર, એક વાણી (મધ્યમા) સર્વમાં હંમિશાં રહેલી છે. સૂક્ષ્મ અને સતત સ્પન્દનવાળો તે બંને વચ્ચેની વિશિષ્ટતાને જુઓ. (૧૬૧)

* અન્યા ત્વમેયમાૈવ વિના પ્રાણેન વર્તતે ।

જાયતે હિ તતઃ પ્રાણો વાચમાપ્ચાયયન્પુનઃ ॥૧૬૨॥

(તેમનાથી) જુદી (પરવન્તી) કોઈ પ્રેરણા વિનાની હોવા છતાં પ્રાણ વિના રહેલી છે ત્યાર પછી (મધ્યમા) તાળીને પારંપુષ્ટ કરતો પ્રાણ તેમાંથી ફરી વાર ઉત્પન્ન થાય છે (૧૬૨)

* પ્રાણેનાપ્યાયિતા સૈવં વ્યવહારનિવન્ધની ।

સર્વસ્યોચ્છ્વાસમાસાય ન વાગ્યદત્તિર્કર્હિચિત્ ॥૧૬૩॥

પ્રાણુ વડે પોષણ પામેલી તે જલહારતું કારણ અને છે. સર્વ(જનો)ના પ્રાણુમાં પ્રાપ્ત થઈને તે (મધ્યમા) વાકુ કશું ઉચ્ચારણ કરતી નથી (૧૬૩)

* ઘોષિણો જ્ઞાતનિર્ઘોષા અઘોષા ચ પ્રવર્તતે ।

તયોરપિ ચ ઘોષિણ્યો નિર્ઘોષૈય ગરીયસી ॥૧૬૪॥

જેમાં નાદ ઉત્પન્ન થયો છે તેવી તે ઘોષવતી (વેખરી) અને ઘોષ વિનાની (મધ્યમા અને પશ્યન્તી) પ્રવૃત્ત અને છે. ઘોષવતી (વેખરી) અને નિર્ઘોષા (મધ્યમા) એ બેમાં નિર્ઘોષા વધારે મહત્ત્વની છે. (૧૬૪)

* સ્થાનેષુ વિષ્ટુતે વાયૌ કૃત્વર્ણપરિમહા ।

વૈસરી વાકુમયોક્તૃણાં પ્રાણશુત્તિનિવન્ધતા ॥૧૬૫॥

(ઉચ્ચારણ) સ્થાનોમાં વાયુ પ્રતિઘાત પામતાં વર્ણ (શબ્દ વગેરે)ને સ્વીકાર કરનારી વેખરી વાણી ઉચ્ચારણ કરનારાઓની પ્રાણશુત્તિનું નિમિત્ત અને છે. (૧૬૫)

* કેવલં યુદ્ધપુપાદાનક્રમરૂપાનુપાતિતી ।

પ્રાણશુત્તિમતિક્રમ્ય મધ્યમા વાકુ પ્રયત્તે ॥૧૬૬॥

પુદ્ધિમાં જ માત્ર નિમિત્તવાળી, ક્રમરૂપને પ્રાપ્ત કરનારી મધ્યમા વાણી પ્રાણશુત્તિનું અતિક્રમણ કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે. (૧૬૬)

* અવિમાગા તુ પદયન્તી સર્વતઃ સદ્વત્ક્રમા ।

સ્વરૂપજ્યોતિરેવાન્તઃ સૂક્ષ્મા વાગનવાયિતી ॥૧૬૭॥

વિભાગ વિનાની અને સર્વત્ર ક્રમ વિનાની સૂક્ષ્મવાણી પશ્યન્તી સ્વયંપ્રકાશ અને અવિનશ્ય છે. (૧૬૭)

* વૌયુષ્પૂર્વ્યમાણાપિ નિત્યમાગન્તુર્મિર્મલૈઃ ॥

અન્યા કલેવ સોમસ્ય નાત્યન્તમભિભૂયતે ॥૧૬૮॥

અમૃત વડે ચોતરફથી ભરાતી હોવા છતાં, ચંદ્રની છેલ્લી કલાની જેમ, (અશુદ્ધ શબ્દોદ્ગ્રી) પ્રાચીનિક મહિનવાઓ વડે તે હિમેશાં પૂરેપૂરી ઘેરાતી નથી. (૧૬૮)

* યસ્યાં દષ્ટસ્વરૂપાયામધિકારો નિવર્તતે ।

પુરુષે પોદશકલે તામાદુરમૃતાં ક્લમા ॥૧૬૯॥

જેનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવતાં, (સંસારબંધનરૂપી) જ્વાળદારી ચાલી નાથ છે. સોળ કલાવાળા પુરુષમાં તેને નિત્ય કલા કહી છે. (૧૬૯)

* પ્રાપ્તોપરાગરૂપા સા વિજ્ઞૈરતુષક્તિમિઃ ।

વૈશ્વરો સત્ત્વમાત્રેવ ગુણેર્ન વ્યવકીર્યતે ॥૧૭૦॥

જેમ સંતાડપ શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ(સત્વાદિ) ગુણો વડે બેઠાતું નથી તેમ તે વૈશ્વરી, આગન્તુક અશુદ્ધિઓ રૂપો ગુણો વડે અનુરક્ત બનવા જતાં/સિદ્ધાતી નથી (૧૭૦)

કારિકા ૧૫૯ની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં આ ૧૬૦-૧૭૦ કારિકાઓ રજૂ થઈ છે. મદાભારત આત્મવેદિક પર્વ અધ્યાય ૨૧માં ૧૭ અઆ, ૧૮ અઆ, ૧૮ઈઈ, ૧૪ અઆ ૧૪ ઈઈ, ૧૫અઆ, ૧૫ઈઈ અને ૧૬ રૂપે તે પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારિકાઓમાં પરચન્તી, મધ્યમા અને વૈષ્ણીનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ૧૬૫ થી ૧૭૦ કારિકાઓને બાદ ૪ એવા શબ્દોથી રજૂ કરવામાં આવી છે. તે કારિકાઓ પણ ત્રણ વાણીઓને ચર્ચે છે.

તદ્વિભાગાભિભાગાભ્યાં ક્રિયમાણમયસ્થિતમ્ ।

સ્વભાવજ્ઞૈસ્તુ ભાવાનાં દૃશ્યન્તે શબ્દશક્તયઃ ॥૧૭૧॥

પદાર્થોના સ્વભાવને બાણનાર (જ્ઞાનીઓ) શબ્દની શક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેથી (પ્રકૃતિપ્રત્યય) વિભાગ અને (સ્વરૂપનિર્દેશરૂપી) અવિભાગને આધારે બ્યાકરણની રચના થયેલી છે. (૧૭૧)

વિભાગ એટલે શબ્દોનાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયને જુદાં જુદાં સમજવાં. અવિભાગ એટલે શબ્દોને છૂટા પાડ્યા વિના તેમના મૂળ સ્વરૂપે રજૂ કરવા, જેમકે પા. સુ. ૭.૪. ૬૫માં વાચર્તિ, વર્ષતિ એવાં ક્રિપારૂપો અને પા. સુ. ૬ ૧.૨.માં શાળ્યાન્, સાહ્યાન્ વગેરે કૃદંતરૂપો તેમના અવિભક્તરૂપમાં નેધિવામાં આવ્યાં છે. બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં શબ્દાર્થબોધ બંને રીતે કરવામાં આવે છે.

અનાદિમવ્યવચ્છિન્નાં શ્રુતિમાદુરકર્તૃકમ્ ।

શિષ્ટૈર્નિષધ્યમાના તુ ન વ્યવચ્છિયતે સ્મૃતિઃ ॥૧૭૨॥

શ્રુતિને અનાદિ, અચાહ પરંપરાના સાતત્યવાળી અને અગૌરુપેય બહેર કરવામાં આવી છે. શિષ્ટો વડે જુદે જુદે મતએ રચવામાં આવતી હોઈને સ્મૃતિ વિચ્છેદ પામતી નથી. (૧૭૨)

અભિભાગાદ્વિવૃત્તાનામભિભ્યા સ્વપ્નવચ્છસ્તૌ ।

માયતસ્ત્યં તુ વિજ્ઞાય લિહ્-જેમ્યો વિદિતા સ્મૃતિઃ ॥૧૭૩॥

અવિભક્ત (શબ્દબ્રહ્મ)માથી પ્રાદુર્ભાવ પામેલા ઋષિઓનું વેદોનું જ્ઞાન સ્વપ્નજ્ઞાન જેવું (જ્ઞાન વડે અવગ્ર્ય) છે શ્રુતિના સૂચનોમાંથી પદાર્થોના તરવને બાળીને (ઋષિઓએ) સ્મૃતિની રચના કરી છે. (૧૭૩)

અહીં સ્વપ્નજ્ઞાન જેવું જ્ઞાન એટલે અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અર્થાત્ જોન વડે ગમ્ય ન બને તેવું, પ્રતિભાપ્રાપ્ત માનસ જ્ઞાન. શબ્દબ્રહ્મમાથી પ્રાદુર્ભાવ પામેલા ઋષિઓનું શ્રુતિ અંગેનું જ્ઞાન કેવળ પ્રતિભાથી પ્રાપ્ત હોય છે

તેવા વાગનુરવિશાબ્યવહાર સર્વ જ્ઞાનનારિત, વિદ્યાત્મકત્વ તુ નિદ્યમાનમ્ભુક મુખ્યમ્ ।
તે ચ સ્વત્ત્વ દ્વાધોષમ્ય સ્વદ્ પ્રજ્ઞૈર સર્વમેવશક્તિયુક્તમગિતશક્તિયુક્ત ચ વચ્ચન્તિ ।—સ્વોત્ત્વ ।

કાયવાગ્નુદ્ધિવિષયા યે મલ્લ સમવસિયતા ।

ચિકિત્સાલક્ષણાધ્યાત્મશાસ્ત્રૈસ્તેષાં વિશુદ્ધયઃ ॥૧૭૪॥

શરીર, વાણી અને બુદ્ધિની જે દૃઢ બનેલી અશુદ્ધિઓ છે તે જૈદ્ધ, બ્યા
કરણ અને અધ્યાત્મસાસથી વિશુદ્ધ બને છે. (૧૭૪)

શબ્દ સંસ્કારહીનો યો ગૌરિતિ પ્રયુયુક્ત્યતે ।

તતપન્નશમિચ્છન્તિ ચિશિષ્ઠાર્થનિવેશિનમ્ ॥૧૭૫॥

ગૌ (ગાય) એવા શુદ્ધ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યારે 'ગાવી' એવા
અશુદ્ધ શબ્દનો, તે (શ) અર્થમાં કોઈ પ્રયોગ કરે છે ત્યારે તે (ગાય) ને અપખંશ
(શબ્દ) કહે છે. (૧૭૫)

૧૭૫. અપખંશ શબ્દનું મૂળ શુદ્ધ શબ્દ છે શુદ્ધ શબ્દ રૂપી મૂળ વિનાનો સત્ત્વ કોઈ
અપખંશ શબ્દ નથી. તેજ હતા રૂઢિથી અને વપરાશથી કેટલાક અપખંશ શબ્દો સર્વત્ર રૂપ
ધરાવતા થાયા છે. અચક્તિ કે અમાદ્યી પ્રણીવાર ગૌ. એવા શુદ્ધ શબ્દને બદલે ગાવી કે ગોની
એવા અશુદ્ધ શબ્દો ઉચ્ચારાય છે.

અત્તગોણ્યાદય શબ્દા સાધયો વિપ્ર્યાન્વરે ।

નિમિત્તભેદાત્સર્વત્ર સાધુત્વ ચ વ્યવસિયતમ્ ॥૧૭૬॥

'અત્ત' અને ગોણી શબ્દો બીજા વિષય (સંદર્ભ)માં સાધુ (શુદ્ધ) શબ્દો
છે વિશિષ્ટ (અર્થપ્રવૃત્ત) નિમિત્તને કારણે સર્વત્ર સાધુત્વ નક્કી થયું હોય છે. (૧૭૬)

૧૭૬. 'અત્ત' એટલે પોતાનું નહિ અને મોળી બદલે 'આધારપાત્ર' એવા અર્થમાં
આ બે શબ્દો સાધુ છે પરંતુ થોડો 'ગાય' એ અર્થમાં અસાધુ છે.

આ પ્રકારનાં ચર્ચાં અમે સરખાવેલાં મહામાધ્યમીધિતા । ૧૧, ૧' ૭-૧૧.

તે સાધુષ્ટનુમાનેન પ્રત્યયોત્પત્તિદેવઃ ।

સાદાત્મ્યમુપામ્બેર શબ્દાર્થસ્ય પ્રકાશવા ॥૧૭૭॥

તે (અપખંશ શબ્દો) સાધુશબ્દોના અનુમાનથી અર્થબોધના કારણ રૂપ
બને ॥ અને (સાધુ શબ્દો) સાથે તદ્દત્તમત્ત પામીને તેમના અર્થોના બોધ
કરાવે છે. (૧૭૭)

ત્ત શિષ્ટૈરનુગમ્યન્તે પર્યાયા ઉત માધત ।

તે ચત્ત. સ્મૃતિશસ્ત્રેય તપ્પાત્માશ્રદ્ધાચવા ॥૧૭૮॥

આ (અપખંશ) શબ્દો શિષ્ટો વડે કે બ્યાકલ્પ-શ્રુતિ વડે ગુદ્ધ પર્યાયો માનવામાં
આવતા નહિ હોવાથી તેઓ (અર્થના) માહાત્ વચ્ચક બનતા નથી. (૧૭૮)

અન્વંચિતિ યથા વાલ શિશ્વમાગોઽપભાપતે ।

અવ્યક્તં તદ્વિવાં તેન વ્યક્તો ભવતિ નિશ્ચય, ॥૧૭૯॥

एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते ।

તેન સાધુવ્યવહિત કશ્ચિદર્થોઽભિધીયતે ॥૧૮૦॥

જેમ ('અંખા અંખા' એમ બોલતાં) શીખતો બાળક અસ્પષ્ટપણે 'અખ્વ, અખ્વ' એમ તેમને ઉચ્ચારે છે અને તેની વાણીને સમજનારાઓને તે (અસ્પષ્ટ શબ્દોની) સ્પષ્ટતાનો નિશ્ચય થાય ॥ તેમ સાધુ શબ્દોના પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યારે જે અપભ્રંશ શબ્દ પ્રયોજાય છે તેનાથી સાધુ શબ્દનું પદોક્ષ શિષ્ય સ્મર્યતા અર્થનો બોધ થાય છે. (૧૭૯-૧૮૦)

पारम्पर्यादपभ्रंशा विगुणेण्यभिधातुम् ।

પ્રસિદ્ધિમાગતા ચેન તેષા સાધુરવાચક ॥૧૮૧॥

(વિદ્યારૂપી) શુદ્ધ પિતાના જે વત્તાઓમાં અપભ્રંશ શબ્દો પરંપરાથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા છે તેમને માટે સાધુ શબ્દ (અર્થ) વાચક બનતો નથી. (૧૮૧)

देवो वाग्व्यतिकीर्णैर्यमशक्तैर्ભિધાતુમि ।

અતિસ્પર્શિનાં ત્વસ્મિન્વાકે ભુક્તિવિપર્યય ॥૧૮૨॥

આ દેવી વાણીને (શુદ્ધ શબ્દોન્વારણુ માટે) અગમ્ય વક્તાઓએ (અપભ્રંશ શબ્દો સાથે ભેળવીને) કલુષિત બનાવી છે, (શબ્દોને) અનિત્ય સમજનારાઓને આ બાબતમાં ભુક્તિવિપર્યય થાય છે (૧૮૨)

उभयेषामविच्छेदादन्यशब्दविषयया ।

હોઽન્ય પ્રયુજ્યતે શબ્દો ન હોઽર્થસ્થાપિતશબ્દ ॥૧૮૩॥

इति भर्तृहरिकृते वाक्यपदीये ब्रह्मशास्त्रे समाप्तम् ।

સાધુ અને અપભ્રંશ એમ બંને પ્રકારના શબ્દો અવિચ્છિન્નપણે પ્રાપ્ત થતા હોવાથી (શુદ્ધ અર્થ) શબ્દ ઉચ્ચારણનો હોય ત્યારે જે ધીલો (અપભ્રંશ અર્થ) શબ્દ ઉચ્ચારાય છે તે (ધોડો એવા) અર્થને વ્યક્ત કરતો નથી (૧૮૩)

પ્રાચીન સમયમાં જ્યોતિર્મય શરીરવાળા વાગ્યોગવિદોની વાણી જેમ અનૂત તજેરથી કલુષિત બનેલી ન હતી તેમ સાધુ શબ્દો પણ અપભ્રંશ શબ્દોથી કલુષિત બનેલા ન હતા. પરંતુ અજ્ઞાનીઓની સંખ્યા વધતાં તેમનામાં અપભ્રંશ શબ્દોના ઉચ્ચારણની પરંપરા દૃઢ બની અને તેઓ 'શબ્દની પ્રકૃતિ સાધુ શબ્દો નહિ પણ અપભ્રંશ શબ્દો છે એમ માનવા લાગ્યા. શબ્દોને અનિત્ય માનનારાઓનો ભુક્તિવિપર્યય એટલા મા ગણાય કે તેઓ અપભ્રંશ શબ્દોને શુદ્ધ શબ્દોની પ્રકૃતિ ગણે છે એટલું જ નહિ પણ સાધુ શબ્દોને પણ ધર્મસાધન ગણતા નથી

ભર્તૃહરિકો રચેલા વાક્યપદીયમાં બ્રહ્મકાંડ મગ્ગખંડ ચલુ.

વાક્યકાણ્ડમ્

દ્વિતીયકાણ્ડમ્

વાક્યકાંડ

બીજું કાંડ

આન્યાતં શબ્દસંપાતો જાતિઃ સંપાતવર્તિની ।

અષ્ટોઽનયયઃ શબ્દઃ ક્રમો બુદ્ધપ્રત્યુસંહતિઃ ॥૧॥

પદમાદ્યં પૃથક્સર્વપદં સાક્ષદક્ષમિત્યપિ ।

વાક્યં પ્રતિ મતિર્મિન્મા બહુધા ન્યાયવર્ણિનામ્ ॥૨॥

ક્રિયા(શબ્દ), શબ્દસમુદાય, શબ્દસમુદાયમાં અંતર્હિત જાતિ, અવયવ-
વિનાનો એક શબ્દ, (શબ્દોનો) કેમ, બુદ્ધયનુસંહાર, પહેલું પદ, અને દરેક
સાપેક્ષ પદ એમ વાક્ય અંગે અનેક પ્રકારે શુદ્ધ મતો વિદ્વાનો (વૈયાકરણો
અને ભીર્માસકો)ના છે. (૧-૨)

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં શબ્દનું વાચકત્વ અને વાક્યનું વાચકત્વ એમ બે મતો વાચકત્વ
અંગે પ્રચલિત છે. તેમાંથી શબ્દના વાચકત્વ અંગે અને તેની સાથે સંબંધવાળા, જાતિ,
જ્વનિ, નાદ, રસોદ વગેરે જાણતો અંગે પહેલા કાંડમાં ચર્ચા કરવામાં આવી. વાક્યના
વાચકત્વનો મત સ્વીકારીને તેની ચર્ચા સાથે એકાગ્રેણી અનેક જાણતોની ચર્ચા આ કાંડમાં
કરવામાં આવી છે.

વાક્યને સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકારે સમજવામાં આવે છે : (૧) વિગ્રહવાક્ય,
જેમ કે રાજાનો પુરુષ (રાજાઃ પુરુષ એવું વાક્ય રાજપુરુષ એવા સમાસ ઉપરથી); (૨)
લૌકિક વાક્ય જેમ કે દેવદત્ત જાત રહ્યો છે, અને (૩) પારિભાષિક વાક્ય, તે મોટેથી વાંચે
છે, આ ત્રણ વિભાગોમાં સ્પષ્ટતા અને ચોક્કસાઈ નથી કરીને કે કેવટ (મહામાત્રવ્રતીય,
પા. સુ. ૨૧૧૧ વા. ૧) વૈયાકરણોની વાક્યની વ્યાખ્યાને પારિભાષિક કહે છે તે નાગેશ
(મહામાત્રવ્રતીયોદય પા. સુ. ૨૧૧૧ વા. ૮) તેને લૌકિક વાક્ય કહે છે. વૈયાકરણો અને
ભીર્માસકોએ વાક્યની વ્યાખ્યા અંગે ઘણી ચર્ચા કરી છે. “અન્યપ્ર સાથેનું”, કારક સાથેનું”.

અને વિશેષજી સાચેતું આખ્યાત (ક્રિયાપદ) એટલે વાક્ય” એવું હતાજી કાત્યાયને આપ્યું છે આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે ‘તે મોટેથી વાગે છે, ‘તે ભાત રહે છે,’ ‘તે પોચા અને છૂટ ભાત રાધે છે’ વગેરે વાક્યના ઉદાહરણો છે મત્સ્યમાકેની વ્યાખ્યા પ્રમાણે વાક્ય એટલે છૂટા પાડવામાં આવે ત્યારે પરસ્પર આકાંક્ષાવાળા એક સળંગ અર્થવાળા શબ્દોનો સમૂહ એટલે વાક્ય (અર્થજવાદક વાક્ય સાધારણ ચેદ્ધિમાગે ત્યાત ૧ મીમાસાસૂત્ર ૨૧૧૫૬) આવી વ્યાખ્યાઓ ઉપરાંત પછીના સમયમાં વાક્ય અંગે અનેક વ્યાખ્યાઓ પ્રચલિત બની આ બધાનો સંગ્રહ આ કારિકાઓમાં કરવામાં આવ્યો છે

પહેલી એ કારિકાઓમાં વાક્ય અંગે પ્રમીન આચાર્યોના આઠ વિકલ્પ-મતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. વાક્ય અંગે અખડ પક્ષ અને ખડ પક્ષ એમ બે પક્ષો માનીએ તો સંપ્રતવર્તિની બાતિ, એક અનવયવ શબ્દ અને શુદ્ધચતુષ્કાર એમ ત્રણ લક્ષણો તેમાં પ્રાપ્ત થશે ખીજા અર્થાત્ ખડ પક્ષમાં સમ્પ્રસંગદાય (સંવત્), (શબ્દ) ક્રમ એ બે લક્ષણો અભિહિતાન્વય પક્ષમાં પ્રાપ્ત થશે અને ક્રિયાશબ્દ (આખ્યાતશબ્દ), પહેલું પદ અને દરેક સાઠાઈ પદ એમ ત્રણ લક્ષણો અનિવર્તાભિધાન પક્ષમાં પ્રાપ્ત થશે

વાક્ય અંગે ખડ પક્ષ અને અખડ પક્ષ એવા બે મતો જગદેવરાતિશાસ્ત્રના વચન (૨.૧) વધપ્રજ્ઞિ હિતાના અર્થધટન ઉપરથી પ્રાપ્ત થાય છે પહેલી પ્રકૃતિ એવા તત્પુરુષ સમાસથી પ્રાપ્ત થતો અર્થ લેતા પદસમૂહ એવા મન્ત્રોની મૂળ પ્રકૃતિ સહિતા છે એવા નિર્ણય પ્રાપ્ત થશે અને અખડ પક્ષ પ્રાપ્ત થાય પદો જેની પ્રકૃતિ અર્થોત્ મૂળ છે એવા બહુવીહિસમાસથી પ્રાપ્ત થતો અર્થ લેતા પદો જેની પ્રકૃતિ છે તે સહિતા એવા નિર્ણય પ્રાપ્ત થાય અને ખડ પક્ષ પ્રાપ્ત થશે

હવે આ આઠ લક્ષણો વિષે વિચારીશું (૧) સામાન્ય રીતે પ્રપચાન્ત નામો અને ક્રિયાશબ્દોનો સમૂહ એટલે વાક્ય અથવા કારક સાચેતો ક્રિયાશબ્દ એટલે વાક્ય (જ્ઞાતિજ ન્તથ્થો કારક ક્રિયા વા કારકાન્વિતે ૧) એવા વાક્ય અંગેનો મત પ્રચલિત છે. પરંતુ ઠાઈ વાર “જો, ખસ, મેસ ઢાક” એવા ક્રિયા શબ્દો પછી વાક્ય બની શકે છે (જાણ્યાતમ્) (૨) ‘અહીંથી દૂર ખસ,’ આસન ઉપર મેસ’ તથેની થાળી ઉપર ઢાક’ એવા શબ્દ સમૂહાગે પછી વાક્ય બને છે (શબ્દસળાવ) (૩) ‘હેવણ, ગાયને લઈ આવ’ એવા શબ્દ સમુદાયમાં રહેલ જાતિ એટલે વાક્ય એ અર્થમાં આ જાતિ સમગ્ર સંપ્રદાય સાથે જોડાયેલી ઠાઈનો વાક્ય રૂપ બને છે (જાતિ સહાવચરિની) (૪) એક અખડ અવયવહીન શબ્દને પછી વાક્ય ઠહી શકાય અર્થોત્ અખડ વાક્યપરકોટરૂપ એક શબ્દ એટલે વાક્ય વર્ણોત્ ૨૨૧૮૩ અસ્થિતત્વ આ એક અવયવહીન શબ્દમાં નથી જ (પરોક્ષતમય કારક), (૫) એક ખીજા સાથે જોડાયેલા પદોના ક્રમ અર્થોત્ પૌર્વાપર્ય એટલે વાક્ય એમ પછી ઠહી શકાય (વચ) (૬) પદોનો સમૂહ ચિત્તમાં અર્થની એક, અવિભાજ્ય અને ક્રમહીન ત્યાતર અભિવ્યક્તિ કરાવે છે આ આન્તર અર્થોભિવ્યક્તિત્વ ઉપસદાર અથવા આખ્ય તર રકોટ રૂપ સમજાવવામાં આવે છે તેને શુદ્ધચતુષ્કાર કહે છે (શુદ્ધચતુષ્કાર) (૭) પહેલું પ્રયોજાત પદ ક્રિયાશબ્દી અથવા કારકવત્ની તેમ ક્રિયા અને કારકનો પરસ્પર અવિભાજ્ય ન થય હોવાની પહેલુ પ્રયોજાત પદ પૂરપૂરો અર્થમાં કરાવે છે તથી પહેલુ પદ પછી

વાક્ય કહી શકાય (આપ જમ્). (૮) અર્થ અંગે એકબીજાની આકાંક્ષા રાખતાં પદોમાંના દરેક પદને પણ વાક્ય કહી શકાય (દુષ્કર્મવર્ગદ સામ્ય-સમ્).)

અખંડ પક્ષમાં વાક્યનો અર્થ પ્રતિભા છે ખરો પક્ષમાંના ‘આખ્યાતરણ’ વાક્ય છે’ એ મતમાં વાક્યનો અર્થ ક્રિયા છે. સંઘાતપક્ષ અને ક્રમપક્ષમાં વાક્યનો અર્થ ‘સંસર્ગ’ છે. આદ્યપદ અને ‘પૂર્વક સાક દા સર્વ’ પદ’ એ પદોમાં વાક્યનો અર્થ ‘સંસૃષ્ટ’ છે. સંસર્ગ પક્ષમાં પદોના અર્થોથી જુદો અર્થોત્ વિશિષ્ટ એવો અર્થ વાક્યમાં સમજાવામાં આવે છે. સંસૃષ્ટ પક્ષમાં પદોના અર્થોનો પરસ્પર સુમેળ એવો જાણ વાક્યમાં સમજાવામાં આવે છે. સંસર્ગ વાક્યમાં પદોમાં એક બેદ સમજાવામાં આવે છે, તે છે નિરાકાંક્ષ પદાર્થ એવો વાક્યાર્થ. સંસર્ગપક્ષમાં પદો પરસ્પર સાકંક્ષિ હોય છે નિરાકાંક્ષપદાર્થપક્ષમાં પદો નિરાકાંક્ષ અર્થોત્ પરસ્પર આકાંક્ષા વિનાનાં હોય છે.

દ્વિતીયકક્ષના ટીકકાર પુણ્યરાજ ૭ પ્રકારનો વાક્યાર્થ જણાવે છે; સંસર્ગ, સંસૃષ્ટ, નિરાકાંક્ષ પદાર્થ, પ્રયોગના, ક્રિયા અને પ્રતિભા અખંડ પક્ષમાં અવયવ વિનાનું એક શબ્દરૂપ જાતિરદોષાત્મક વાક્ય અને વાક્યનો અર્થ પ્રતિભા એવો મત વૈયાકરણોને સંમત છે આ મતમાં વાક્ય અને વાક્યના અર્થ વચ્ચે અધ્યાસ અર્થત્ તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ છે બાકીના સાત પક્ષમાં યોગ્યતા અર્થોત્ વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ મીમાંસકોને સંમત છે. મીમાંસકોને સંમત વિધિ, નિમેજા ભાવના, સદ્યા વગેરે અર્થોનો માત્ર હરિદેય જ પુણ્યરાજે કયો છે વાક્યાર્થ વિષયક જે પૂર્વ પૂર્વ વિકલ્પ ઉત્તરોત્તર વિકલ્પનું કારણ જાની અર્થરૂપ આકારવિશેષ તરીકે પ્રાપ્ત થાય તેને જોઈ મતમાં વાક્યાર્થ કહીશું. આ વાક્યાર્થ પ્રતિભા વાક્યાર્થમાં અનુત્તરજાત ગણી શકાય સંપૂર્ણ પ્રતિભા રૂપે નહિ, કારણકે પ્રતિભા વાક્યાર્થમાં અર્થ બાજુ વસ્તુરૂપે હોય છે બ્યારે વિદ્યાનનાદી બીજા મતમાં આવે અર્થ કેવળ વિદ્યાનાકાર હોઈ બાજુ વસ્તુરૂપ હોતો નથી.

નિષાલાદિદ્વયમત્યાર્થ શાસ્ત્રે યત્પરિમાપિતમ્ ।

સામ્યદ્વયમત્યર્થ તેન જ સર્વં શુલ્બલક્ષણમ્ ॥૨૧॥

નિઘાત વગેરેની બદલના આદે (આકારણ)શાસ્ત્રમાં (વાક્યનું) જે શાસ્ત્રીય લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે તે ‘આકાંક્ષા રાખા અર્થવાન અવયવો (શબ્દો)નો સમૂહ (એટલે વાક્ય)’ એ (મીમાંસકોકત) લક્ષણ આથે જામી રીતે સમાન નથી (૩)

“અવયવ, કારક અને વિશેષણ સાથેનું ક્રિયાપદ વાક્ય (જનો. છે” (આખ્યાત) સાધ્યકારકવિશેષણ નાકયમ્ । પા. સુ. ૨. ૧ ૧ વાંતિ. ૧) અને “એક ક્રિયાપદ(વાળા શબ્દસમૂહ) ને વાક્ય (કહે છે) ” (સ્ફુટિર. ૧ પા. સુ. ૨ ૧ ૧ વાંતિ. ૧૦). આવી બ્યાખ્યા વૈયાકરણ્ય કાયાપને આપેલી છે “આ લાકડી છે તેના વડે પકડ”, આ વાક્યમાં ‘લાકડી’ અને “તેના વડે પકડ” વચ્ચે સામર્થ્ય હોઈને દર (પકડ) માં ‘પા. સુ. તિલ્લિટિર. ૮. ૨ ૨૮. પ્રમાણે. નિઘાત પ્રાપ્ત થયે પરંતુ અહીં કાયાપનની બ્યાખ્યા પ્રમાણે ને વાક્યો છે, એક નહિ; અને નિઘાત નો શબ્દો એક જ વાક્યમાં હોય તો જ પ્રાપ્ત થાય અહીં તો ને વાક્યો છે. ‘નગીના શ્રેણી રહે છે કહે’ (નયન્નિર્ધારિત કહે નોમાં ‘નવીના’ અને ‘જિભો રહે છે.’ વચ્ચે સામર્થ્ય નથી હતાં જને શબ્દો એક જ વાક્યમાં આવતા હોવાથી

નિધાત પ્રાપ્ત થશે, ક્યા શબ્દો એક જ વાક્યમાં છે અને ક્યા શબ્દો જુદાં વાક્યોમાં છે એ નક્કી કરનારી વાક્યની વ્યાખ્યા કાતાપને આપી છે. મીમાંસકોને સંમત વાક્યલક્ષણ મળીએ તો 'આ લાકડી છે તેના વડે પકડ' એવા (સાકંક્ષિ પદસમૂહરૂપ) વાક્યમાં જ (પકડ)ને નિધાત પ્રાપ્ત થશે. આ રીતે વૈયાકરણ અને મીમાંસક મતમાં વાક્યની વ્યાખ્યાઓ સર્વત્ર એકચરણી લાગુ પડતી નથી.

સામ્યદ્દશાવચનં મૈવે પરનાકાદ્-ક્ષણવદ્ધકમ્ ।

કર્મપ્રધાનં ગુણવદેકાર્યં વાક્યમુચ્યતે ॥૪॥

(વાક્યમાંથી) છૂટા પડ્યા હોય ત્યારે આકાંક્ષાનાગા અવયવો (=શબ્દો) વાળો (પરંતુ અવયવો છૂટા પડ્યા ન હોય ત્યારે) ખીબા (વાક્યની ભક્ષારના) શબ્દોની આકાંક્ષા વિનાનો, ક્રિયાપદપ્રધાન, વિશેષણપદોવાળો અને એક પ્રયોજનવાળો (શબ્દસમૂહ) વાક્ય કહેવાય છે. (૪)

મીમાંસક મતમાં બધી વાક્યની વ્યાખ્યા આપી છે. તે પ્રમાણે શબ્દસંઘાત એટલે વાક્ય અને સંસર્ગ એ વાક્યાર્થ છે. કર્મપ્રધાન એમ કહ્યું તેથી માત્ર વ્યાખ્યાત શબ્દ વાક્ય બનશે એવો મત ગુણવદ્ એવું ૫૬ ઉમેરવાથી દૂર થાય છે. અને ગુણવદ્ એટલું જ કહ્યું હોય તો નીચો વટ: એવો સંઘાત પણ વાક્ય કહેવાત. તેનો નિરાસ કરવા કર્મપ્રધાનમ્ કહ્યું છે.

સમ્બોધનપદં ચત્ત્વ તત્ક્રિયાયા વિશેષકમ્ ।

વ્રજાનિ દેવદત્તોદિ નિષાતોઽન્ન તથા સતિ ॥૫॥

હે દેવદત્ત, "હું જાઉં" એ (વાક્ય)માં હે દેવદત્ત એવું જે સંબોધન (વિક્રિંતિવાણું) પદ છે "તે હું જાઉં" એવા ક્રિયા(શબ્દ)નું વિશેષણ છે, તેમ હોવાથી હે દેવદત્ત એવા સંબોધનશબ્દમાં નિધાત પ્રાપ્ત થાય છે (૫)

વ્રજાનિ દેવદત્ત એવા વાક્યમાં દેવદત્ત (હે દેવદત્ત) શબ્દ અભ્યપ, કારક, કારકવિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણ નથી તેથી આમન્વિગત્ત્વ વા. વા. દુ. ૮. ૧. ૧૨ (સંબોધનાન્ત શબ્દો નિધાત પ્રાપ્ત થાય છે) એવા નિયમ પ્રમાણે નિધાત થશે નહિ પરંતુ કાતાપનનો વાક્યની વ્યાખ્યામાંના વિશેષણમ્ શબ્દથી ક્રિયાવિશેષણમ્ એવો અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી દેવદત્ત-ને વ્રજાનિનું વિશેષણ માનતાં સૂત્રની પ્રાપ્તિ થતાં નિધાત થશે. વ્રજાનિ એટલે 'મને જવાદો.'

યથાનેકમપિ કૃત્યાન્તં તિહન્તસ્ય વિશેષકમ્ ।

તથા તિહન્તં તત્રાદુસ્તિહન્તસ્ય વિશેષકમ્ ॥૬॥

કરવા (પ્રત્યય) જેને અંતે છે તેવા (સ્નાત્વા, સુશૃત્વા, પીરવા વગેરે) અનેક શબ્દો જેમ (વ્રજતિ એવા) ક્રિયાશબ્દનાં વિશેષણ બને છે તેમ એક ક્રિયાશબ્દ ખીબા ક્રિયાશબ્દનું વિશેષણ બને છે તેમ (તેજો) જણાવે છે. (૬)

કાતાપનની વ્યાખ્યા પ્રમાણે આજ્ઞાતન્ એકવચનાન્ત શબ્દ હોઈ વાક્યમાં એક જ ક્રિયાશબ્દ (=ક્રિયાપદ) હોવો જોઈએ એવો આરોપ કરવામાં આવે તો એમ કદી સકાય કે સ્નાત્વા પશુરવા, સુશૃત્વા વ્રજતિ(નાહાને, રાંપીને, જળીને તે જવા છે)માં જેમ અનેક કર્તાન્ત

ક્રિયારૂપો (હૈવર્થકૃદતો) વ્રતિ એવા મુખ્ય ક્રિયાશબ્દના વિશેષણો છે તે પૂર્વ રનાતિ તત્. પવતિ તતો વ્રતિ । માં વ્રતિ એવા મુખ્ય ક્રિયાશબ્દના બીજા ક્રિયાશબ્દો સ્નાતિ, પવતિ વિશેષણો છે. તેથી એક વાક્યમાં અનેક ક્રિયાશબ્દો હોઈ શકે

યથૈક એવ સર્વાર્થપ્રત્યય પ્રથિભજ્યતે ।

દશ્યભેદાનુસારેણ વાસ્તવ્યાર્થાવગમસ્તથા ॥૭॥

જેમ બાધા અર્થોનો બોધ કરાવનાર એક જ્ઞાનરૂપ (શબ્દતત્ત્વ)ને, જેથીલા પદાર્થો(પદ, પદ, વગેરે)ની ભિન્નતા પ્રમાણે જુદા જુદા સમજવામાં આવે છે તેમ વાક્યના અર્થને (શબ્દોના અર્થ પ્રમાણે જુદો) સમજવામાં આવે છે. (૭)

કારિકા ૪ માં વાક્યને एकार्थम् કહ્યું છે બાના અનુસંધાનમાં કારિકાઓ ઉઘી ૧૪ સુધીમાં અખંડ વાક્ય અને અખંડ વાક્યાર્થની ચર્ચા કરવામાં આવી છે કત્તુદ્ધરિ અખંડ વાક્યરૂપ શબ્દતત્ત્વને સ્વીકારે છે એમ કહી શકાય બાવા અખંડ વાક્યતત્ત્વને પુરુષરાજ અખંડ વાક્યરૂપે કહે છે અખંડ વાક્યમાં જુદા જુદા શબ્દો અને તેમના અર્થો અત્યંત સમન્વિત અને સમિશ્ર છે. જેમ શબ્દો અને જેમના અવયવો એવા વર્ણોમાં ભિન્નતા લાગે તેમ માત્ર બાહ્ય દૃષ્ટિએ વાક્ય અને તેના અવયવોમાં ભિન્નતા લાગે છે, પણ વાક્ય અને તેના અવયવોમાં અને વાક્યાર્થ અને શબ્દાર્થોમાં ક્રમા વાસ્તવિક એક નથી.

ચિત્રત્યૈકત્વરૂપમ્ યથા ભેદનિર્દર્શન ।

નીલાદિધિ સમાધ્યાન ક્રિયતે ભિન્નલક્ષણે ॥૮॥

તથૈકસ્ય વાક્યસ્ય નિરાકાર્યસ્ય સર્વૈત ।

શબ્દાન્તરૈ સમાધ્યાન સામદૃશૈરનુગમ્યતે ॥૯॥

જેમ એક (અને અખંડ) ચરૂપવાળા ચિત્રને જુદા જુદા લક્ષણોવાળા અને ભિન્નતા (=લેક) દર્શાવનાર કાળા (ધોળા, લાલ) વગેરે રંગો વડે રૂપરૂદ કરવામાં આવે છે તેમ સર્વથા (અન્ય શબ્દોની) આકાંક્ષા વિનાના એવા એક વાક્યનું પરસ્પર આકાંક્ષાવાળા જુદા જુદા શબ્દો વડે બ્યાખ્યાન થાય છે. (૮-૯)

સુદર વાસ અને મધુર્ણવાળા પીણામાં, મેરના ઈ કાના રસમાં, કોઈ સુદર ચિત્રના રૂપમાં, મનુષ્ય અને સિંહ એમ બંનેને એક સાથે દર્શાવતા નરસિંહના રૂપમાં, ગાય અને ઘોડાના જેવા આકારોનો બોધ કરાવતા ગવગા તથા ચિત્રના રૂપના જ્ઞાનમાં બાહ્ય ભિન્નતાઓ હોવા છતાં તેમનું આંતર સ્વરૂપ એક જ રોય છે. તે પ્રમાણે વાક્ય અને વાક્યાર્થમાં શબ્દો અને શબ્દાર્થોને કારણે દેખાતી ભિન્નતાઓ હોવા છતાં વાસ્તવમાં બંને એક, અભિન્ન અને અખંડ છે

યથા પદે વિભજ્યન્તે પ્રકૃતિપ્રત્યયાદય ।

અપોહારસ્તથા વાનયે પદાનામુપપદ્યતે ॥૧૦॥

જેમ પદમાં પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરેને જુદા પારવામાં આવે છે તેમ વાક્યમાં પદોનું વિશ્લેષણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦)

ન વા વસ્તુત્વં પ્રયોગાત્ (વા. સ. ૧.૨.૧૪ વા. ૧૯) જણાવે છે કે પદ તેનાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયને કારણે સાવચવ નથી કારણકે અર્થપ્રયોગ માટે પદનો જ પ્રયોગ સાચ છે જેમ પદ વારતવમાં પ્રકૃતિપ્રત્યય વડે અવયવવાન નથી તેમ વાક્ય પણ તેના અવયવો એવા સજ્ઞો વડે સાવચવ નથી.

વર્ણાન્તરસરૂપ ચ વર્ણમાગેષુ દૃશ્યતે ।

પદાન્તરસરૂપાશ્ચ પદભાગા અવસ્થિતા ॥૧૧॥

જેમ વર્ણના અવયવોમાં અન્ય વર્ણો જેવું રૂપ દેખાય છે તેમ (વાક્યમાં) શબ્દોરૂપી અવયવો ખીલ પદોના જેવા રૂપવાળા રહેલા પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૧)

માર્ગૈરનર્થકૈર્યુક્તા શુભોદ્દક્યાવકા ।

અવ્યવચ્યતિરેકૌ તુ ક્યવહારનિયન્ધત્મ ॥૧૨॥

રૂપમ (ખળાઈ), રૂઢક (પાણી) અને ચાવક (જવનું આદ) જેવા શબ્દો (શ્રવણ, રૂઢ અને ચાવ જેવા) અર્થ વિનાના લાગે વડે જોડાયેલા છે. અન્યથા અને વ્યતિરેક (વડે તેમનું જ્ઞાન) વ્યવહાર(પ્રયોગ)નો આધાર છે (૧૨)

રૂપમ, રૂઢક અને ચાવકમાં શ્રવણ, રૂઢ અને ચાવ જેવા શબ્દોનો કશો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. બ્યકરણશાસ્ત્રમાં પદમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય અર્થવાન હોય છે અન્યથા અને વ્યતિરેકથી તેમના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. અવ્યવચ્યતિરેક પ્રક્રિયા માટે હિપયોગી છે. વારતવમાં નિરશ પદની જેમ નિરશ વાક્ય જ અર્થનું વાચક છે.

શબ્દસ્ય ન ચિમાગેઽસ્તિ ક્રુતોઽર્થસ્ય મવિવ્યતિ ।

ચિમાગૈ પ્રક્રિયામેદમવિદ્વાન્પ્રતિપચતે ॥૧૩॥

શબ્દનો (અર્થ) વિભાગ હોતો નથી ત્યારે અર્થનો કયાથી હોય ? અજ્ઞાની (જુઠા જુઠા) વિભાગો વડે પ્રક્રિયા બોદને સમજે છે. (૧૩)

જેમ પદમાં પ્રકૃતિપ્રત્યય વિભાગ કૃત્રિમ પ્રક્રિયા છે તેમ વાક્યમાં પદવિભાગ પણ કૃત્રિમ છે. વારતવમાં વાક્ય અખડ છે તેનો અર્થ અખડ પ્રતિભાવ છે બેઠપૂર્વક મહાજી એ તો શબ્દાત્મા અને અર્થોભાના જ્ઞાનનું સાધન માત્ર છે શબ્દો અને વાક્યોના વિભાગ સમજના વિના સંસ્કરણ શબ્દ અને વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થવું શકેલ છે. જેમ ભાષાના બધા શબ્દોને એક પછી એક ફરેલ પાક કરીને જાણી શકાય નહિ, તેમાં તો પ્રપત્નગૌરવ પ્રાપ્ત થાય, તેમ બધા શબ્દો અને વાક્યોના 'અર્થોનું જ્ઞાન પ્રકૃતિપ્રત્યયના જ્ઞાનથી' કે હરેક પદના જ્ઞાનથી શક્ય નથી એવું ખરું અને કે કેટલાક દમિદુ, (દશવિશેષ), મિતદુ, (અડધી દોડનાર) દુર્દશ (મુશ્કેલીથી દેખાય તેવું) વગેરે શબ્દોના વિભાગો સમજવા સહેલા નથી.

પદવતિપતિપૂર્વિકા હિ સામાન્યવિદોપાસમદ્વબોધમા લ્હુદ્વકમા વિમાગેનાવિમન્તસ્ય પ્રતિપતિઃ પ્રહતિપ્રત્યયવિપતિપતિત્વઃ । શુદ્ધવક્ત્રમા ત્વમ સંસ્પૃશ્વન્તસ્ય પ્રતિપતિરવિમાગેન્ પ્રતિપદ પાઠવત્ । કુસલત્વ પ્રતિપત્તા કર્તવ્યેવ મેદમમેદાવતિપ્રમેણ પરપતિ । પ્રક્રિયામેદાસ્તુ વાસો વિમાગવિદગ્ધનમ્ ।

બ્રાહ્મણર્થો યથા નાસ્તિ યથા બ્રાહ્મણકન્વલે ।

દેવદત્તાદયો વાક્યે તથૈવ સ્યુરનર્થકઃ ॥૧૪॥

બ્રાહ્મણકન્વલ (બ્રાહ્મણને કામળો એવા સમ્માન) માં જેમ બ્રાહ્મણ શબ્દનો કોઈ (જુદો) અર્થ નથી, તેમ (દેવદત્ત માં આવેલ દેવદત્ત ગાય લાવે એવા) વાક્યમાં દેવદત્ત વગેરે શબ્દો (જુદા) અર્થ વિનાના થશે (૧૪)

સામાન્યાર્થસ્તિયેભૂતો ન વિશેષેઽવતિષ્ઠતે ।

રૂપાત્તસ્ય કુસસ્થાગો નિવૃત્તઃ ક્ષ્વાવતિષ્ઠતામ્ ॥૧૫॥

અદ્ભુત બની ગયેલો સારાના અર્થ વિશેષ અર્થમાં રહેતો નથી, એકવાર જેનો અર્થ પ્રાપ્ત થયો છે તેનો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકાય અથવા (એકવાર) અદ્ભુત બનેલ અર્થ (પછી) ક્યાં રહે ? (૧૫)

મીમાંસકો અર્થ વાક્યમાં પ્રાપ્ત નથી. તેમના મતે પરસ્પર અનિવૃત્ત અને સાર્વજનિક પદોનો સંઘાત એટલે વાક્ય આ મતનો અહીં વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે. કમમાં ઉચ્ચારના પદોમાં જ્યારે બીજું પદ ઉચ્ચારાય ત્યારે પહેલું પદ વિનષ્ટ થયું હોય છે. પહેલા પદનો સામાન્ય અર્થ આમ વિનષ્ટ થયો. તે અર્થ બીજા પદમાં વિશેષ અર્થ કેવી રીતે દર્શાવે ? સામાન્ય અર્થ દર્શાવનાર પદ તે અર્થ એકવાર પ્રાપ્ત થયા પછી (સ્વાત્મ્ય) તેના ત્યાગ કેવી રીતે કરે ? અને જો તે પદ પોતાનો અર્થ દર્શાવતું બંધ થયું છે એમ માનીએ તો (નિવૃત્ત) તે અર્થ પછી ક્યાં રહેશે ?

અશબ્દો યદિ વાચ્યાર્થઃ પદાર્થોઽપિ તથા ભવેત્ ।

ઇત્થં ચ સત્તિ મંથન્યઃ શબ્દસ્યાર્થેન હોયતે ॥૧૬॥

વાક્યનો અર્થ જો શબ્દને આધારે પ્રાપ્ત થાય નહિ તો પદોનો અર્થ પણ તે જ પ્રમાણે વર્ણોને આધારે પ્રાપ્ત થશે નહિ. આમ બને તો શબ્દનો અર્થ સાથે સંબંધ નાશ પામશે. (૧૬)

દેવદત્ત માં આવેલ (દેવદત્ત ગાયને લાવે) એવા વાક્યમાં બધા શબ્દોમાંથી મળતો વિશેષ વાક્યાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આવો અર્થ શબ્દોમાંથી પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણકે ઉચ્ચારિત થયા પછી શબ્દો વિનષ્ટ બને છે, એમ માનીએ તો વાક્યાર્થપ્રાપ્તિ અશક્ય અર્થોત્ 'શબ્દોના અર્થમાંથી થતી નથી એમ થયું'. પદના અર્થ જો મળે પણ આથી જ રિતિ થાય. પદનો અર્થ વર્ણોના અર્થ ઉપર આધાર રાખશે નહિ. જો આમ થાય તો પદ અને તેના અર્થ વચ્ચે જે વાચ્યવાચક સ્થાવ સંબંધ છે તે રહેશે નહિ. મીમાંસકોને આ અભિપ્રેત નથી.

ત્રિવિધેષગત્યાઃ કેવાઙ્ચિત્સામાન્યપ્રતિરૂપકાઃ ।

શબ્દાન્તરામિસંવન્ધાદ્ વ્યગ્ર્યન્તે પ્રતિપત્તયુ ॥૧૭॥

તેમાં તુ કુન્નો વાચ્યાર્થઃ પ્રતિભેદઃ સમાપ્યતે ।

વ્યક્તોપવ્યગ્રજ્ઞના સિદ્ધિર્યમ્ય મનિપત્તયુ ॥૧૮॥

કેટલાકને મતે વિશેષ (અર્થ દર્શાવનારા) શબ્દો સામાન્ય (અર્થ દર્શાવનાર) શબ્દોના જેવા હોય છે અને (વાક્યના) બીજા શબ્દો સાથે સંબંધમાં આવ્યા પછી સાંભળનારાઓને અર્થદષ્ટિએ સ્પષ્ટ બને છે. તેમને મતે વાક્યનો પૂરેપૂરો અર્થ દરેક (જુદા) શબ્દમાં સમાપ્ત થાય છે. જ્ઞાતાઓ (જ્ઞાતાઓ) માટે (વાક્ય ના) અર્થની પ્રાપ્તિ ઉચ્ચારાયેલાં (અને અર્થને) અભિવ્યક્ત કરનારાં પદોને આધારે થાય છે. (૧૭-૧૮)

સ વ્યક્તઃ ક્રમવાચ્છબ્દ સ્પર્શ્યુ ચમધીયતે ।

અક્રમસ્તુ વિતત્યેવ બુદ્ધિર્યત્રાવતિષ્ઠતે ॥૧૯॥

આ જે અત્યંત ધીમો ઉચ્ચારાય છે તે શબ્દ અવ્યક્ત અને ક્રમવાન છે. જ્યાં બુદ્ધિ વિસ્તાર પામી (બહુ કે ક્રમને પ્રાપ્ત કરી)ને રહેલી છે તે (ક્રમવાન જેવો) દેખાતો શબ્દ વાસ્તવમાં અક્રમ જ છે. (૧૯)

અખંડવાક્યપદ્ધતિમાં 'એક અને અનુવચ્ય શબ્દ વાક્ય છે' એ મતનો અહીં ઉલ્લેખ છે. વાક્ય હંમેશાં, અખંડ, અક્રમ, નિરંતર અને નિર્વિભાગ છે. તેમાં વર્ણો અને શબ્દો જેવા અવયવો પ્રક્રિયાક્રમ માટે જ છે. વાસ્તવમાં આવા બેદો હોતા નથી. આ અક્રમ શબ્દનો વિરુદ્ધ અર્થાત્ વિભાગવાળો અવલાસ કુત, મધ્યમ અને વિશિષ્ટ એવી વૃત્તિઓને આધારે ધીમો (શનઃ) મોટેથી (ઉચ્ચે) મહો ધીમો (સ્વાસ્ત) અને અત્યંત ધીમો (પરમોચ્ચઃ) તથા ક્રમસંહારવાળો સમજાય છે. શનઃ અને ઉચ્ચે અવલાસ બીજાઓ વડે સંવેદ્ય છે. ખાકીના ત્રણ અનુવચ્છે અસંવેદ્ય છે. પ્રાણુવૃત્તિનો યોગ હોય પરંતુ જ્વનિને બીજો કોઈ સંભળે નહિ તેને ઉપાંશુ કહે છે. પરમોપાંશુમાં પ્રાણુવૃત્તિનો યોગ હોતો નથી, પરંતુ તેમાં ક્રમ તો હોય જ છે. સંહતક્રમમાં બુદ્ધિ કે પ્રાણુવૃત્તિનો સમાવેશ રહેતો નથી. તે અક્રમ હોય છે

યથાલેપયિશેપેડપિ કર્મભેદો ન શૂલતે ।

અવૃત્તી વ્યગ્યતે જ્ઞાતિઃ કર્મમિષ્રમણાદિભિઃ ॥૨૦॥

વર્ણવાક્યપદેષ્વેચ તુલ્યોપવ્યવજના શ્રુતિઃ ।

અત્યંતભેદે તત્ત્વસ્ય સરૂપેષ પ્રતીયતે ॥૨૧॥

જેમ (દોરડા જેવી વસ્તુને) ઊંચે (ગોળ) ધુમાડવાના કાર્યમાં દરેક જમણમાં ક્રિયાની ભિન્નતા (વિશિષ્ટતા) સમજાતી નથી પરંતુ (વારંવાર) જમણો વગેરે ક્રિયાઓ વડે (જમણ)ક્રિયાભૂતિનો બોધ થાય છે, તેમ વર્ણ, પદ અને વાક્યમાં ગ્રમાન સ્થાન-કચ્છ-અભિધાત વાળા અભિવ્યવજ્ઞ જ્વનિઓ, શબ્દતત્ત્વ તેમનાથી અત્યંત ભિન્ન હોવા છતાં, સરૂપા રૂપવાળા હોય તેમ દેખાય છે. (૨૦-૨૧)

વાક્ય અંગે 'જ્ઞાતિઃ ક્રમમિષ્રમણાદિભિઃ' એ પદને અહીં સમજાવવામાં આવ્યો છે. જમણાથી ક્રમભૂતિ વિશિષ્ટ ક્રમનથી ઉત્પન્ન થતા જમણથી અભિવ્યક્ત થતા જમણો નિરખનારો અનેક જમણો જોતાં જોતાં અનેક જમણમાં આ જ્ઞાતિને મળે છે એ પ્રમાણે જ અંત અંગે પણ છે

વર્ણપદવાક્યમાં અભિવ્યંજક ધ્વનિ શબ્દતત્ત્વથી અત્યંત ભિન્ન હોવા છતાં એક સરખા ઉપબંધન અર્થોત્ સ્થાનકરણ-અભિધાતને કારણે, તેના જેવા સમભાષ છે.

এवं বর্ণপদবাক্যেযু শ্রুতিবিশেষজকো ধ্বনি. অতঃশব্দভেদে তত্বস্য বর্ণপদবাক্যস্কোটলক্ষণস্য সামিব্যঞ্জক। সস্তুেব প্রতীয়তে পরমার্থতো ভিন্নাঃপি স্তরী । কষ্টস্রী । তুল্যোপব্যঞ্জনেতি । তুল্যঃ সঃশব্দ সপঞ্চমজ্ঞন. স্থানকরণাভিধাতলক্ষণো যস্মা. সা চযেতি । তেন ভিন্নপ্রযত্নোদীরিত-
ধ্বন্যগিব্যক্তোঃ্য জাতিস্ক্রোভে বিলक्षण एवेति बोद्धव्यम् ।—পূর্ণরাজ

નિત્યેષુ તુ કૃત પૂર્વ પરં વા પરમાર્થત. ।

एकस्यैव तु सा शक्तिर्यदेवमवभासते ॥२२॥

નિત્ય બાબોમાં પરમાર્થદષ્ટિએ પૂર્વ કે પર ક્યાંથી હોય ? એક (અક્રમ અને નિર્વિભાગ) એના વાક્યતત્ત્વ)ની જ તે શક્તિ છે, જે આમ, (ક્રમવાન અને સભાગ) બાંધે છે. (૨૨)

નિત્ય એવા શબ્દ (= વાક્ય)તત્ત્વમાં સહેમ કામ નામે કઈશક્તિ કોઈ વાર કાર્યન ઉત્પત્તિને અટકાવે છે તો કોઈવાર બાવકારે છે. તેથી પૌર્વોર્ણકપ ક્રમ તેમાં બાંધે છે.

चिरं क्षिप्रमिति ज्ञाने कालभेदादृते यथा ।

भिन्नकालે પ્રકાશેતે સ ધર્મો દૂસ્તદોર્ણયો ॥૨૩॥

(આ) ધીમું (છે), (આ) ઝડપી (છે) એવાં જ્ઞાન (વાસ્તવમાં) કાલભેદ ન હોવા છતાં જેમ જુદા જુદા સમયનાં હોય તેમ સમભાષ છે, તેવી રીતે દૂસ્ત અને દીર્ઘનો સ્વભાવ પણ સમજવો (૨૩)

જ્ઞાનમાં ચિર, ક્ષિપ્ર એવા ભેદ હોતા નથી, તેમાં કાલભેદ પણ હોતો નથી, છતાં વસ્તુગત ભેદને કારણે ભેદનો નિર્ભાસ સમભાષ છે તે જ પ્રમાણે શબ્દતત્ત્વમાં ચિર કે ક્ષિપ્ર જેવા કાલભેદો ન હોવા છતાં બ્યજકધ્વનિઓની ભિન્નતાને કારણે તે શબ્દતત્ત્વ ભેદવાન બાંધે છે.

न नित्य क्रममात्राभि कालो भेदमिदार्हति ।

व्यावर्तिनीना मात्राणामभावे कीदृश क्रम ॥२४॥

નિત્ય એવો કાલ ક્રમવાળા અવયવોની (ભિન્નતા)ને કારણે ભેદ દર્શાવી શકે નહિ. (પૂર્વોપરરૂપે) વારવાર પ્રાપ્ત થતા ક્રિયાભેદોને અભાવે ક્રમ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? (૨૪)

કાલને નિત્ય (એક અને વિશુ) આનીને ક્રમમાત્રાઓ અર્થોત્ પદાર્થોના અવયવોના ક્રમની ભિન્નતા કારણે આરોપ કરવામાં આવે તો પણ નિરંય કાલ ભેદવાન યશે નહિ. તેથી તે ક્રમવાન પણ યશે નહિ, અને આ તે વાક્યભેદ પણ યશે નહિ. પરંતુ જો એમ કહેવામાં આવે કે નિત્ય અને એક એવો કાન પૂર્વોપર સ્વ-ભાવવાળા પદાર્થોથી નુદો નથી તેથી પદાર્થોનો તેમાં અથવા હોવાથી કાલમાં ક્રમ, યોગ-પદ વગેરે પ્રાપ્ત યશે, તો તેના જવાબમાં એમ કહીશું કે બાવા ઉદય અને વિનાશરાજા ભાવોમાં વળી ક્રમ શાનો અને તેથી કાલ ક્રમવાન અને અનન્ય છે એમ ક્રમ કહેવાન ?

તામ્યો યા જાયતે બુદ્ધિરેકા સા ભાગવર્જિતા ।

સા દિ સ્વશક્ત્યા મિન્નેવ ક્રમપ્રત્યવગર્શિનો ॥૨૫॥

તેમનાથી જે બુદ્ધિ ઉપન્ન થાય છે તે એક અને નિર્વિભાગ છે. તે (અભિન્ન હોવા છતાં) પોતાની શક્તિને કારણે ભિન્ન હોય તેમ ક્રમને જાહેર કરનારી બને છે. (૨૫)

બુદ્ધિ પ્રકાશસ્વરૂપ હોવાને કારણે એક અને નિર્વિભાગ છે. તેનામાં સંસર્ગી કે વિસર્ગી પદાર્થોનાં જુદાં જુદાં તરવો સંભવતાં નથી.

સા દેવેકા ભાગવર્જિતા બુદ્ધિઃ વદ્યમન્વહનશ્ચમાષાણાં જપવંતીર્ગૌરાર્ણવાં તદૂપાવરિત્યા-
ગૌરાસંહાર્યમપિ સંહૃત્યેવ પ્રત્યક્ષમૃસતિ । —સ્તોત્ર.

ક્રમોલ્લેસાનુપદ્ગેણ તસ્વાં યદ્ વીજમાહિતમ્ ।

તત્પ્રજ્ઞાનાત્વયોસ્તસ્ય નિરુક્તિર્નાસ્તિષ્ઠતે ॥૨૬॥

તે (બુદ્ધિ)માં ક્રમનિષ્ઠ પદાર્થને નિરૂપતા સંબંધને કારણે જે (સંસ્કાર) બીજ સ્થપાયું છે, તે (બુદ્ધિ સાથે) એકરૂપ છે કે જુદું છે તેની સ્પષ્ટતા થતી નથી. (૨૬)

પદાર્થોની ભિન્નતાને કારણે બુદ્ધિમાં જે વાસનારૂપી સંસ્કારબીજ સ્થપાય છે તે બુદ્ધિથી જુદું છે કે એકરૂપ છે એમ બે પક્ષ સમભરે. જો તેનાથી તે જુદું હોય તો કર્મબંધન ક્યાંથી સંભવે? જો એક હોય તો તે એક અને નિર્વિભાગ બુદ્ધિ પદાર્થોની ભિન્નતાને કારણે કાલબંધન કેવી રીતે આણુ સખી થકે?

તમ વિરુદ્ધકલ્પનાં માયોષદિતાનામાત્મસત્તિવીજાનામેષ્ઠ્યાં બુદ્ધી લૌકિકમેષ્ઠત્વં લૌકિકં વા
નાનાત્વં નિર્વક્તુ ॥ કથયતે । —સ્તોત્ર.

માદનાસમયે સ્વેતત્ક્રમસામર્થ્યમક્રમમ્ ।

વ્યાપૃત્તમેવો વૈનાર્યો ભેદવાનુપલબ્ધતે ॥૨૭॥

આ અક્રમ વાક્ય (પદના અર્થ ખાટેની પ્રક્રિયા)ના વિચાર વખતે ક્રમ ખાટે શક્તિવાળું હોય તેમ સમભવ્ય છે. તેથી બેઠ વિનાનો તેનો અર્થ ભેદવાનું હોય તેવો પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૭)

દિશા એક જ છે પરંતુ જગતે આપણે બામુ, નીચું, ત્રામું, એમ ગોતીએ બીએ ત્યારે વાસ્તવમાં દિશાના વિભાગો ન હોવા છતાં, તેના વિભાગો સમભવ્ય છે.

કર્મીમાપ્તિર્પ્રાપ્ત્યેકચ્છેડિ વિજો યદાયર્થં નિવિવિષ્ટમાકનાવિજોષાઃ મર્દસમિતઃ । મુદ્ગપાદિ-
મુષાઃ સ્ત્રોત્પાદયાડિ નામદશ્ચ સમિતો માત્રવાગદમનુદ્ગમ્નિ । મુદ્ગુવાક્યં પ્રતિપ્રમાનમાપાદિ
નિત્યવાદ્ગુ-નાનાત્વં સ્વયદ્ગતેજ । —સ્તોત્ર

પદાન્તિ વાક્યે તાન્વેવ વર્ણાસ્તે ચ પદે યદિ ।

વર્ણેષુ વર્ણભાગાના મેદ. સ્યાત્પરમાણુવત્ ॥૨૮॥

માગાનામનુપગ્ત્યેવાન વર્ણો ન પદં મયેત્ ।

તેપામવ્યપદેશ્યતાત્કિમન્યદવ્યપદિશ્યતામ્ ॥૨૯॥

વાક્યમા ને તે જ પદો હોય (જે વાક્યની બહાર જુદા પ્રાપ્ત થાય છે) ને નો પદોમા તે જ વર્ણો હોય (જે પદોની બહાર જુદા પ્રાપ્ત થાય છે) । પરમાણુઓની જેમ વર્ણોમા (પણ) વર્ણોભાગો વચ્ચે ભેદ સમજાશે ભાગોતું સ્તિત્વ ન હોઈ ભાગોનો પરસ્પર સંબંધ ન હોવાથી વર્ણુ કે પદ પ્રાપ્ત થશે) હિ. તે (વર્ણો, પદ અને વાક્ય) ને નિશ્ચયકારક (=મુખ્ય ઉત્ત્તેષ) થઈ ન શકે તો મનાથી જુદુ બીજુ શુ (વાચક તરીકે) નિશ્ચિત કરી શકાશે (૨૮-૨૯)

ને એમ માને છે કે વાક્યથી સ્વતંત્ર એવું પદો હોતા નથી, તે પદો જ સમૂહરૂપે કાય અને ॥ અને તેમનાથી સ્વતંત્ર એવું નિરચ અને અખ ઠરવાવ વાક્ય હોતુ થી, તે એમ પણ સમજે છે કે પદોમા પણ વર્ણોથી સ્વતંત્ર બીજુ કશુ હોતુ નથી અને ર્ણોમા પણ વર્ણોવ્યવૈધી સ્વતંત્ર બીજુ કશુ હોતુ નથી આ પ્રમાણે સર્વત્ર બાબતેદ ૧૫ છે તેથી પદસમૂહ એ જ વાક્ય છે એવા મતનો અહીં વિરોધ કરવામા આન્યો છે

તથા ચ ક્રમજ્ઞતામલગ્નયૌગ્યવાના માક્ષાનામન્યોન્યાસપર્વાન્ન ક્ષો તામ કથિદેવ પદ વા પથે । અવ્યપદેશ્યતાદિ તેષુ પ્રતિમામ્ય અવધારામાવાત કિં તદેવમસ્તિ શબ્દરૂપ યદિહ તદિત્યુપા માથેત ।

—સ્વોપા

યદન્ત શબ્દતત્ત્વ તુ ભાગૈરેકં પ્રકાશિતમ્ ।

તમાહુરપરે શબ્દ તત્ત્વ વાક્યે તથૈકતામ્ ॥૩૦॥

અર્થભાગૈસ્તથા તેપામાન્તરોડર્થ પ્રકરયતે ।

અલ્પેનાત્મનો મેદૌ શબ્દાર્થાગૃધકૃત્થિતૌ ॥૩૧॥

(હૃદયમા) અહર રહેલુ (જ્ઞાનરૂપ) શબ્દતત્ત્વ જે (ધ્વનિઓરૂપે રહેલા) અવયવો વડે રુપાટ અને છે તેને બીજા (આચાર્યો) શબ્દ કહે છે વાક્યમા (પણ) તેથી જ ગીતે (શબ્દતત્ત્વતુ તે) એકત્વ કહેવાયુ છે (તે ઉપરાત) તેમના મત પ્રમાણે ને (વાક્યનો) આન્તર અર્થ તેના અવયવોના અર્થ વડે અલગ થાય છે. શબ્દ અને અર્થ એક જ (આન્તર) તત્ત્વના બે જુદા નહિ રહેલા વિભાગો છે (૩૦-૩૧)

અહીં બુદ્ધચતુસહાર અર્થોત્ આન્તર એકત્વ રૂપ વાક્યનો ઉત્તેષ છે આ આન્તર શબ્દતત્ત્વ એક, નિર્વિભાગ, ક્રમહીન અખડ અને શબ્દાર્થરૂપ છે વાક્યરૂપ બાહ્ય અવલોકનવાળુ આન્તર તત્ત્વ સકચરૂપે બાસે ॥ તે બાહ્ય અક્ષરચિહ્નોના સમૂહ એવુ બાસે છે, ખડ પક્ષને માનનારા તે અક્ષરચિહ્નોને જ વાક્ય સમજે છે.

પુસ્પરાને માર્દેક પ્રકાશિતમ્ । એવો પાઠ સ્વીકાર્યો છે જરતમિથના સ્કોટસિદ્ધિર્મા બુદ્ધપુત્રહારમત્સત્તાવમેક માર્ગ પ્રચલિતપર શબ્દભાદુ (૩ ૨૧-૨૬) વચનોથી ને મોનોહ પ્રકાશિતમ્ । એવો પાઠ અવતાળો છે તે યોગ લાગે છે, કારણ કે સ્પષ્ટમા ક્રમવદ્મિમાર્ગ રક્ષા પ્રકરયતે, તદવ મુખ્ય ગદ્યસ્વાત્મકરૂપિત્યપરે મન્યન્ત । આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન આપવામા આન્યુ છે.

અહીં પ્રતિભાષ્ય વાક્યાર્થ એક અને અખડ છે એવો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ વાક્ય આતર શુદ્ધચતુસદ્ધાર્પણ તેમ વાક્યાર્થ પણ આતર શુદ્ધચતુસદ્ધાર્પણ છે. ત્રીસમી કારિકામાં અખડ વાક્યનો ઉલ્લેખ હોવાથી આ કારિકામાં શબ્દ અને અર્થથી વાક્ય અને વાક્યાર્થનો ઉલ્લેખ સમજવાનો છે

અવ્યપદેશ્ય અને અનિત્ય એવા શબ્દભાગો કે વર્ણુભાગો વડે પ્રાપ્ત થતું વાક્યત્વ અભિન્ન અને મુખ્ય શબ્દાત્મા છે તે બ્યવહારમાં બાહ્ય અર્થ સાથે એકત્વને પામીને અર્થબોધ કરાવે છે. સ્વોચ્છમાં પ્રાપ્ત દત્તા સૂક્ષ્મ બ્યાખ્યાન પ્રમાણે (૧) તે બાહ્ય શબ્દાર્થ છે અને તે આંતર નિત્ય શબ્દાત્માની અભિન્ન અભિવ્યક્તિ રૂપે છે (૨) સર્વ પદ્ધતીને નિત્ય માનીએ તો તેમની શબ્દદ્વારા અભિવ્યક્તિ થતાં તેમનો બોધ ધર્શ, (૩) પદાર્થ શુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થતાં, તેમનું જ્ઞાન થાય છે. આ ત્રણેય મતમાં બ્યાન્તર શબ્દાત્મા અને અર્થાત્મા એક અને અખડ છે એમ સમજવાનું છે

પ્રકાશકમકાર્યત્વં કર્વર્થકારણરૂપતા ।

અન્તર્માનાત્મનસ્તસ્ય શબ્દતત્ત્વસ્ય સર્વેદા ॥૩૨॥

તે બ્યાન્તર તત્ત્વરૂપ શબ્દાત્માનો હંમેશાં પ્રકાશક-પ્રકાર્યરૂપ અને કાર્ય-કારણરૂપ સ્વભાવ છે, (૩૨)

બ્યાન્તર શબ્દાત્માની બે પ્રકારની શક્તિઓ છે, એક પ્રકાશકપ્રકાર્યરૂપે અને બીજી કાર્યકારણરૂપે બે બે એકબીજા ઉપર આધૃત છે. પ્રકાશક કારણરૂપે છે અને પ્રકાર્ય કાર્યરૂપે છે.

તસ્યૈવાસ્તિત્વનાસ્તિત્વે સામય્યે સમવસ્થિતે ।

અક્રમે ક્રમનિર્માસે વ્યવહારનિવચ્ચને ॥૩૩॥

તે (શબ્દાત્મા)ની જ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એવી (બે) શક્તિઓ છે. ક્રમવિનાની એવી તેમનામાં ક્રમની પ્રતીતિ, (માત્ર) બ્યવહારકાર્યમાટે છે. (૩૩)

સમ્પ્રત્યયપ્રમાણત્વાત્પ્રદાર્થાસ્તિત્વકરૂપને ।

પદાર્થોઽધ્યુચ્યયે ત્યાગાદાનર્થકર્થ્યં પ્રસજ્યતે ॥૩૪॥

(પદના) અર્થના બોધને પ્રમાણ માનીને બે પદ અને તેના અર્થના અસ્તિત્વની કલ્પના કરવામાં આવે તો (પૂર્વ પૂર્વ પદોના) અર્થો સાથે (ઉત્તરોત્તર) પદોના અર્થોનું મિશ્રણ થવાથી તે (પૂર્વપૂર્વપદો)ના પોતાના અર્થોનો ત્યાગ થતાં તે અનર્થક બનશે (૩૪)

અહીં પદવાદીનું ખંડન રજૂ થયું છે. 'દેવદત્ત ગાયને લઈ આવ' એ વાક્યમાં અગાઉના પદો જેવા કે 'દેવદત્ત, ગાયને' વગેરેના અર્થ સાથે પછીના પદેલા અર્થનું મિશ્રણ થતાં, તે અગાઉના પદોના અર્થનો ત્યાગ થશે અને તે અર્થ, સળગ વાક્યાર્થ નિર્ણાયક શક્તિમાન બનશે નહિ તો પછી વાક્યાર્થનો બોધ કેમ રીતે થાય ?

તત્ત્વ વાનર્થ્યવ્યોચારશ્લેષ્ઠન્યાયુચ્ચારિતાદ્વા તત્ત્વમાત્રદ્વાદ્વા ૫દાર્થપ્રત્યક્ષમાનુપપત્તે રિ નિવચ્ચના વાત્ત્યર્થપ્રતીતિ ત્યાગિતિ ચત્તિશ્ચિવદત્ત । -ગુરુચરણ

રાજશબ્દેન રાજાર્યો ધિન્નરૂપેણ ગમ્યતે ।

વૃત્તાવાચ્યાતસદ્દશ પદમન્યત્ર યુજ્યતે ॥૩૫॥

‘રાજન’ શબ્દ તેના જુદા જુદા (વિભક્તિ-નત) રૂપોથી રાજ એવો અર્થ દર્શાવે છે ‘રાજપુરુષ’ એવી (સમાસ)વૃત્તિમા ક્રિયાપદ જેવું રાજ(રાજ પુરુષ, હે પુરુષ તુ ચોભા પામ) પદ (તેનાથી) જુદા અર્થમા વપરાય છે (૩૫)

જો વાક્યમા પદ જ સત્ય હોય તો ગદ્ય નિપત પદ જ પ્રાપ્ત થાય પરંતુ તેમ ચતુ નથી ‘રાજન’ શબ્દ જુદી જુદી વિભક્તિઓમા જુદો જુદો અર્થ દર્શાવે છે ‘રાજપુરુષ’ માંતુ ‘રાજ’ પદ જો નિપત સમજીએ તો ત્યાં ■ શોભા પામ’ એવો ક્રિયાર્થ તે દર્શાવશે આમ હોવાથી પદોનું આત્મતિક અસ્તિત્વ નથી

યથાશ્વઠ્ઠર્જ ઇત્યુક્તે વિનશ્રાન્તેન ગમ્યતે ।

કશ્ચિદેવ વિશિષ્ટોઽર્થ સર્વેષુ પ્રત્યયસ્તથા ॥૩૬॥

જેમ ‘અશ્વઠ્ઠર્જ’ જેમ બોલતા ‘અશ્વ’ એવા શબ્દભાગના (ધોડા એવા) અર્થ વિના (સાલવૃક્ષ એવો) વિશિષ્ટ અર્થ સમજાય છે, તેમ બીજા સમાસોમા પણ (વિશિષ્ટ અર્થનો) બોધ થાય છે (૩૬)

અશ્વઠ્ઠર્જ’ સમાસનો અશ્વનો કાન જેવો પાદડા જેને છે તે સાનવૃક્ષ એવો કોઈ અર્થ કરે તો તે અર્થપ્રદર્શન ગણાય તેનાથી પદોનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતુ નથી.

શાક્યેઽર્થાન્તરગતે સાદ્રશ્યપરિકલ્પને ।

કેપાલિચદ્ દૃષ્ટિશબ્દત્વ પ્રાક્ષ ઘણાનુગમ્યતે ॥૩૭॥

(સમાસના અર્થ અને વિગ્રહના અર્થની વચ્ચે) સાદ્રશ્યની કલ્પના કરવામા આવવા છતાં કેટલાક સમાસોમા (વિગ્રહ) વાચ્યથી જુદા અર્થની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી (બ્યાકરણ)શાસ્ત્રમા તેને કદિ શબ્દો મમજવામા આવે છે (૩૭)

રાજપુરુષ અને તૈનપાપિક સમાસો વિગ્રહના અર્થની દૃષ્ટિએ જુદા ■ ‘રાજપુરુષ’ મા સમાસનો અર્થ અને વિગ્રહનો અર્થ સરખો છે તેથી તેને કદિ શબ્દ મનાશે નહિ તૈનપાપિકને કદિ શબ્દ સમજવો પડશે કારણ કે તેન ‘પીનાર’ એવા વિગ્રહ વાક્યનો અર્થ સમાસના અર્થ ‘વદા’થી જુદો છે

ઉપાદાયાધિ ચે દેયાસ્વાનુપાયાપ્રવક્ષતે ।

ઉપાયાના ચ નિયમો નાવશ્યમતત્તિષ્ઠતે ॥૩૮॥

(પહેલા) સ્વીકારીને પછી જેમને તત્ત્વમા આવે તેમને ઉપાય કહે છે ઉપાયો માટે કોઈ નિશ્ચિત નિયમ નથી (૩૮)

બ્યાકરણશાસ્ત્રમા શુદ્ધ શબ્દરૂપની પ્રાપ્તિ માટે સમાસ તદ્વિત, દૂષપ્રત્યય, એકશેર વગેરેમાના શબ્દોનો વિચાર કરવામા આવે ■ આવા શબ્દોનું કાર્ય સમાપ્ત થતા તેમને તત્ત્વમા આવે છે સ્વર અંગેના નિયમો અંગે પણ તેમજ છે આવા શબ્દોનું એમના મહત્ત્વ કશું નથી કાર્ત્તસિદ્ધિ થવા પછી તેમને ઊંડી દેવામા આવે છે

અર્થ કથંચિત્પુરુષઃ કશ્ચિત્સંપ્રતિપદ્યતે ।

સંસૃષ્ટા વા વિમત્તા ા મેદા વાક્યનિબન્ધના ॥૨૧॥

(શબ્દોના) અર્થને વ્યક્તિ કેઈ પણ રીતે પ્રાપ્ત કરે છે. વાક્યના અવયવો (= પદોના બધા અર્થો) વાક્યમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, બધે પછી તે (અવયવો વાક્યમાં પરસ્પર) જોડાયેલા હોય કે વિલક્ષ્ણ હોય. (૩૯)

શ્રોત્રિયેરછન્દોઽષીતે । પા. સુ. ૫૨૧૮૧ ('છન્દસ' બોલેલો એવા અર્થમાં અનિયમિત શ્રોત્રિયન્ શબ્દ થયો છે) સૂત્રમાં શ્રોત્રિયન્ શબ્દ છન્દઃ ભળેલો । (વેદનું અધ્યયન કરે છે. એવા વાક્યનો અર્થ દર્શાવે છે.) છન્દસ શબ્દને સોવ આદેશ થાય છે. તે યોગ ને "તેનું અધ્યયન કરે છે", એ અર્થમાં ણ્ પ્રત્યય લગાડાય છે; અથવા શ્રોત્રિયમ્ એટલે શ્રોત્ર (શ્રાવણ) વડે કરવામાં આવેલું કાર્ય (શ્રોત્રાન્વાં કૃત કર્મ । પા. સુ. ૫૨૧૮૪ પરનું માળ્ય) અર્થાત્ છન્દસ નું અધ્યયન એવા અર્થ પણ કેટલાકને મતે શક્ય છે.

સોડયમિત્યભિસંબન્ધો યુદ્ધ્યા પ્રક્રમ્યતે યદા ।

વાક્યાર્થસ્ય તદૈકોઽપિ વર્ણઃ પ્રત્યાયકઃ ક્વચિત્ ॥૪૦॥

'આ રીતે છે' એમ તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ બુદ્ધિ વડે જ્યારે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યારે એક વર્ણ પણ વાક્યના અર્થનો યોગ કરાવનારો બને છે. (૪૦)

વાક્ય અને વાક્યાર્થની એકતા જ્યારે વક્તાના મનમાં હોય છે ત્યારે વિલક્ષ્ણ પદોના અર્થથી વાક્યાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ બનતું નથી. વાણીના સંબંધિને બાહ્યનાર વ્યક્તિઓ (બાહ્યોર્વાક્ય.) એક વર્ણમાંથી પણ સમગ્ર વિચારને સમજી શકે છે. તેમના મનમાં વર્ણ, વર્ણસમૂહ એવું પદ અને પદસમૂહ એવું વાક્ય એવા ભેદો હોતા નથી.

કેવલેન પદેનાર્થો યાવાનેવાભિધીયતે ।

વાક્યસ્ય તાવતોઽર્થસ્ય તદાહુરભિધાયકમ્ ॥૪૧॥

(વાક્યના અવયવ નહિ એવા) એકલા પદ વડે જેટલો અર્થ દર્શાવવામાં આવે છે તેટલો જ અર્થ વાક્યમાં તે (અન્તર્ગત) હોય ત્યારે કથાવે છે. (૪૧)

પુષ્પરાજને મતે અહીં વાક્ય એટલે અભિહિતાન્વય મતમાં પદસંખ્યા છે.

સંબન્ધે સતિ ચત્ત્વન્યદાધિકયમુપજાયતે ।

વાક્યાર્થમેવ તં ગ્રાહુરનેકપદસંગ્રયમ્ ॥૪૨॥

જ્યારે પદો વાક્યમાં પરસ્પર સંસૃષ્ટ હોય છે ત્યારે જે વિશેષ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે વાક્યનો જ અર્થ છે અને તે અનેક પદો ઉપર આધાર રાખે છે. (૪૨)

અહીં સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્થનો ઉદ્દેશ થયો છે. વીર પુરુષઃ । એવા વાક્યમાં અને રાજઃ એવા પદમાં પ્રાતિપદિકાર્થ ઉપરાંત સંસર્ગ એવા અર્થ રહેલો છે. પ્રામૌ, પ્રાનાઃ વગેરે પદોમાં દ્વિત્વ, ત્રિત્વ વગેરે સંબંધરૂપ અર્થ તેના પ્રાતિપદિકાર્થ 'ગામક' અર્થ

ઉપરાંત રહેલો છે. આનો અન્તર્ભૂત સંબંધ એકવચન, બહુવચન વગેરે માટે કારણરૂપ બને છે. વૈષ્ણવ પદ્ધતિ । એવા વાક્યમાં નિધાત (સ્વર)ની વ્યવસ્થા આટલે અતર્ગત સંસર્ગરૂપ સંબંધ રહેલો છે.

સ ત્વનેકપદ્ધત્યોઽપિ પ્રતિભેદં સમાપ્યતે ।

જાતિવત્સમુદાયેઽપિ સંખ્યાવત્કલ્પ્યતે પરૈઃ ॥૪૨॥

તે (વાક્યાર્થ) અનેક પદો ઉપર આધાર રાખતો હોવા છતાં જાતિની જેમ પ્રત્યેક પદમાંથી વ્યક્ત બને છે. બીજા આચાર્યો તેને સંખ્યાની જેમ સમુદાયમાં રહેલો સમજે છે (૪૨)

જાતિ જેમ અનેક વ્યક્તિઓ ઉપર આધાર રાખે છે તેમ વાક્યાર્થ પણ પ્રત્યેક પદ ઉપર આધાર રાખે છે. બીજા મત પ્રમાણે જેમ દ્વિત્વ, બહુત્વ વગેરે સંખ્યાઓ અવયવોમાં પણ રહેલી છે અને સમુદાયમાં પણ રહેલી છે તેમ વાક્યાર્થ પણ અનેક પદોમાં રહેલો હોવા છતાં પ્રત્યેક પદોમાં રહેલો જણાય છે.

સર્વભેદાનુગુણ્યં તુ સામાન્યમપરે વિદુઃ ।

તર્થાન્તરસંસર્ગાદ્ મજતે ભેદરૂપતામ્ ॥૪૪॥

ભેદાનાકાઙ્ક્ષતસ્તસ્ય યા પરિપ્લવમાનતા ।

અવચ્છિન્નન્તિ સંવચ્છન્તાં વિશેષે નિવેશયન્ ॥૪૫॥

બીજા આચાર્યો વાક્યના અર્થને બધા અવયવો (પદો)નું પરસ્પર અનુકુળ એવું સામાન્ય સમજે છે તે (સામાન્ય) બીજા (પદોના) અર્થો સાથે સંસર્ગથી ભિન્ન (અર્થ) રૂપને ગ્રાહ્ય કરે છે; અવયવો(ના અર્થ)ની આકાંક્ષા રાખતા તે (વાક્ય)ની (અર્થ અંગે) જે અસ્પષ્ટતા છે તેને (દરેક ભિન્ન પદોના અર્થના) વિશેષમાં યોજીને (સંસર્ગરૂપ) સંબંધ દૂર કરે છે. (૪૪-૪૫)

પરિપ્લવમાનતા એટલે વાક્યની અર્થ અંગે અસ્પષ્ટતા (આકાંક્ષાવતરે અસ્ફુરૂપતા । પુ.)

કાર્યાનુમેયઃ સંવચ્છો રૂપં તસ્ય ન વિચયે ।

અસત્ત્વમૂતમત્યન્તમત્તલ્લં પ્રતિજાનતે ॥૪૬॥

(સંસર્ગરૂપ) સંબંધનું અનુમાન (પદોના નવીન અર્થદર્શનરૂપ) કાર્ય ઉપરથી થાય છે તે સસર્ગનું (વિશેષ) રૂપ (અર્થબોધ થયા પહેલાં હોતું નથી; તેથી (કટલાક આચાર્યો) તેને પદોના અર્થથી જુદું તેનું ભિલકુલ અસ્તિત્વ નથી એમ જાહેર કરે છે (૪૬)

નિયતં સાધને સાધ્યં ક્રિયા નિયતસાધના ।

સ સન્નિધાનમાત્રેણ નિયમઃ સમ્પ્રકાશતે ॥૪૭॥

કારક(વિશેષ)માં ક્રિયા(વિશેષ) નિયત હોય છે અને ક્રિયા(વિશેષ) પણ કારક(વિશેષ)માં નિયત હોય છે. આપું નિયતત્વ (અન્ય પદના) માત્ર સાંનિધ્યથી સ્પષ્ટ થાય છે. (૪૭)

સાધ્ય અર્થાત્ ક્રિયા અને સાધન અર્થાત્ કારક પરસ્પર નિયત હોય છે. આ બંને વચ્ચેનું નિયતત્વ અન્યપદના સાંનિધ્યથી, આકાંક્ષાને કારણે, સ્પષ્ટ થાય છે.

ગુણભાવેન સાક્ષાદ્દર્શં તત્ર નામ પ્રવર્તેતે ।

સાધ્યત્વેન નિમિત્તાનિ ક્રિયાપદમપેક્ષતે ॥૪૮॥

વાક્યમાં નામ ક્રિયા(ના સંદર્ભ)માં ગૌણ હોઈને ક્રિયાપદની અપેક્ષા રાખે છે (અને) ક્રિયાપદ ક્રિયાનાં (અર્થ)સાધક નિમિત્તો(=કારકો)ની અપેક્ષા રાખે છે. (૪૭)

સન્ત એવ વિશેષા ગે પદાર્થેષુ જ્યવસ્થિતાઃ ।

તે ક્રમાદનુગમ્યન્તે ન વાક્યમભિધાયકમ્ ॥૪૯॥

(દેવકત વગેરે) પદોના અર્થોમાં જે વિશેષો (વાક્યાર્થ)ની અભિવ્યક્તિ થતાં પહેલાં) રહેલાં છે તે ફરેક પદમાંથી કેમ કેમ વ્યક્ત અને છે. વાક્ય (ક્રમથી પ્રાપ્ત થતા અર્થ સિવાયના અર્થનું) અભિધાન કરતું નથી. (૪૯)

અહીં 'ક્રમ' વાક્ય છે એ મતને રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

શબ્દાનાં ક્રમમાત્રે ચ નાન્યઃ શબ્દોઽસ્તિ વાચકઃ ।

ક્રમો હિ ધર્મો કાલસ્ય તેન વાક્યં ન વિયતે ॥૫૦॥

શબ્દોનો ક્રમ જ માત્ર (વાક્યના અર્થનું) અભિધાન કરતો) હોવાથી ખીન્ને કોઈ શબ્દ (વાક્યનો) વાચક નથી. ક્રમ એ કાલનો ધર્મ છે અને તેથી (ક્રમથી અતિરિક્ત એવા) વાક્યનું અસ્તિત્વ નથી. (૫૦)

યે ચ સંપ્રવિનો મોક્ષાઃ પદાર્થેષુવિમાયિતાઃ ।

તે સંનિવાને વ્યવચ્યન્તે ન તુ વર્ણેષ્વયં ક્રમઃ ॥૫૧॥

પદના અર્થોમાં જે (કર્તા, કર્મ વગેરે) લેહો અન્તર્ભૂત છે પણ અજ્ઞાત રહેલા છે, તે એકબીજાના સાંનિધ્યથી અભિવ્યક્ત થાય છે; વર્ણમાં આવે ક્રમ નથી. (૫૧)

વાક્યમાં કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ વગેરે દર્શાવનારા શબ્દોના અર્થો અન્તર્ભૂત હોય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી તે એકબીજા સાથે સાંનિધ્ય ન પામે ત્યાં સુધી અને તેમને એકસ ક્રમ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી અભિવ્યક્ત થતા નથી. ક્રમને કારણે અર્થની અભિવ્યક્તિ માત્ર પદસંબંધે જ હોય છે. વર્ણો અંગે આવે ક્રમ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી વર્ણોના ક્રમથી કે વર્ણસંધાતયો વાક્ય થતું નથી.

વર્ણાનાં ચ પદાનાં ચ ક્રમમાત્રનિવેશિતી ।

પદાલ્પા વાક્યસંજ્ઞા ચ શબ્દત્વં નેષ્યતે તયોઃ ॥૫૨॥

માત્ર ક્રમમાં જ પ્રાપ્ત થનારાં વર્ણો અને પદોને પદ અને વાક્ય એવી સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવે છે; તે (વર્ણ અને પદ) ઉપરથી અર્થબોધ થતો નથી. (૫૨)

વર્ણસમૂહ કે પદસમૂહ વાક્ય નથી, પરંતુ પદક્રમ જ વાક્ય છે. વર્ણ અને પદ શ્રોત્રેન્દ્રિયપ્રાપ્ત હોવા છતાં અર્થવાચક બનતાં નથી અર્થાત્ વાચકત્વ વર્ણ કે શબ્દનું નહિ પણ શબ્દક્રમનું જ છે.

સમાનેષ્વિ તુ શબ્દત્વે દૃષ્ટ સપ્રત્યય પદાત્ ।

પ્રતિવર્ણ ત્વસૌ નાસ્તિ પદ્ધત્યર્થમતો વિદુઃ ॥૫૩॥

(વહ્) અને પદમાં) શબ્દત્વ (=શ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ) સરખું હોવા છતાં પદક્રમ માથી જ અર્થ જ્ઞાન થતું દેખાય છે, દરેક વહ્માંથી નહિ તેથી પદમાંથી અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તેઓ કહે છે (૫૩)

યથા માવયથા વર્ણા ઝિન્ના યાચ્ચ્યેન કેનચિત્ ।

અર્થવન્ત સમુદિતા વાક્યમપ્યેવમિજ્યતે ॥૫૪॥

આ (વહ્)સમુદાયરૂપ પદ)ના અવયવો એવા વહ્નો કોઈક (અર્થવાચક) તત્ત્વ વિનાના હોય છે, પરંતુ અમુદાયમાં હોય ત્યારે અર્થવાન હોય છે. વાક્ય અંગે પણ આવી જ સ્થિતિ છે (૫૪)

શબ્દસઘાત ભતનો અહીં ફરી વાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

અનર્થકાન્યુપાવત્વાત્પદાર્થેનાર્થવન્તિ વા ।

ક્રમેણોચ્ચારિતાન્યાદુર્વાક્યાર્થ મિન્નલક્ષણમ્ ॥૫૫॥

(વિનષ્ટ થતા હોવાથી અર્થપ્રાપ્તિ નહિ કરાવનારા પરંતુ (વાક્યના અર્થ માટે) પોતાના અર્થને કારણે, અર્થવાન જાનનારા, ક્રમપૂર્વક ઉચ્ચારાયેલા પદો, (તેમના ક્ષત ત્ર અર્થથી જુદો) વાક્યાર્થ જણાવે છે (૫૫)

અહીં ક્રમપદનો ફરી વાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

નિત્યત્વે સમુદાયના કાર્તેર્વા પરિકલ્પને ।

પદસર્થેકાર્થતામાદુર્વાક્યસ્યાવ્યભિચારિણીમ્ ॥૫૬॥

પદોના સમુદાયને નિત્ય માનીએ કે (વાક્ય) ભૂતિની યત્ન કરીએ, (કેવળ) વાક્યની જ સળંગ અર્થ દર્શાવનાની નિયત થતી છે (૫૬)

અહીં 'એક અનવયવશબ્દ' અર્થાત્ વાક્યરૂપ પદનો ઉલ્લેખ છે, ઉપસદ્ધારણે અહીં પુનરુક્તિ કરતા જણાવે છે કે પદસમૂહ નહિ પરંતુ એક અંગક વાક્યરૂપ જ પ્રતિભાવ વાક્યાર્થ નિયત રીતે દર્શાવે છે

અમેદપૂર્વકા મેદા કલ્પિતા વાક્યવાદિભિ ।

મેદપૂર્વાનમેદાસ્તુ મન્યન્ત પદદર્શિન ॥૫૭॥

(અંગક રૂપરૂપ) વાક્યને વ્યકિતનારોએ અમેદવાળા પદ(વિદ્યો)ને કહ્યા છે, જ્યારે પદવાદીઓ મેદવાળા અમેદોને માને છે (૫૭)

ઉપરની કારિમઓમાં પદસઘાત, ક્રમ અને રૂપ જોગ તથા પ્રમાણ વાચ્યરૂપો સમજાવવામાં આવ્યા હવે 'આખ્યાત' એ વાચ્ય છે એવા મતને સ્પષ્ટ કરશે

વા સ્વ ઇનિસ્તુતાસ્વજનુષ્ઠ ક્વચ્ચ । (૩।૧।૧૦૧, ઇતિ, સ્તુ, જાણ, વ, દ, જુવ, ને કવચ પ્રત્યય થાય છે)ના વાર્તિક ૨ ઉપરના બાબતના જણાવવામાં આવ્યું છે કે સૂત્રમાંના નિયમે પ્રમાણે પદકારોએ પદપાઠની યોજના કરવાની છે, અર્થાત્ પદકારોએ સૂત્રનિયમેને અનુસરવાનું છે, સૂત્રનિયમોએ પદકારોને અનુસરવાનું નથી (ન લક્ષણેન વદકારા અનુવર્ત્યાં વદકારૈર્નામ લક્ષણમનુવર્ત્યમ્ ।) આ ઉપરથી બાબતકાર સૂચવવા માગે છે કે પદો અસત્ય છે, પદવિભાગ કલ્પિત છે, પરંતુ અજ્ઞાનીઓને બોધ આપવા મટે જ પદવિભાગ સમજાવવામાં આવે છે આ મુદ્દો આ કારિકામાં રજૂ થયો છે પુરુષરાજ જણાવે છે કે સૂત્રકારને અને બાબતકારને અજ્ઞ કપરું માન્ય છે

વદપ્રકૃતિભાવઃ સ્વૃત્તિભેદેન વર્ણયતે ।

પદાનાં સંહિતા ચોનિ. સંહિતા વા પદામયા ॥૫૮॥

સંહિતાનું પદપ્રકૃતિત્વ જુદા જુદા સમાસો વડે વર્ણવાય છે, (જેમકે) પદોની પ્રકૃતિ(=આધાર) એટલે સંહિતા અથવા પદો જેની પ્રકૃતિ અર્થાત્ આધાર છે તે સંહિતા. (૫૮)

અહીં જગદ્ગ્રાણિકામ્ (૨.૧) માં પ્રાપ્ત થતી સંહિતાની બ્યાખ્યા વદપ્રકૃતિ. સંહિતાને જે રીતે સમજાવવામાં આવી છે, અર્થાત્ પદોને સ્વીકારનારા વચના પ્રકૃતિ: પદોના આધાર તે સંહિતા એવું અર્થઘટન કરે ■ આવા અર્થઘટન પ્રમાણે સંહિતા અર્થાત્ અને અપૌરુષેય એવું વાક્ય છે અને પદો પૌરુષેય અને કલ્પિત છે

ખડપદમાં અર્થાત્ અન્વિતાભિધાનવાદીઓને મતે નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત એવાં અપૌરુષેય પદો પરસ્પર સંસ્પર્શી અસત્ય એવાં વાક્યરૂપે પરિણમે છે આ મતમાં પદો સંહિતાના પ્રકૃતિ અર્થાત્ આશરૂપ આધાર છે

પદાન્તયઃ સ્વન્ય સંહિતાયા નિર્દર્શક ।

નિત્યતત્ત્વ કથં કથં પદં લક્ષણદર્શનાત્ ॥૫૯॥

(સંહિતાથી) જુદો એવો પદાન્તય (=પદપાઠ) જો સંહિતાનો નિર્દેશ કરનારો અને નિત્ય હોય તો તે પદપાઠને નિયમો પ્રમાણે કેવી રીતે ચર્ચી શકાય ? (૫૯)

અહીં અગાઉ નિર્દેશો-૧ (કારિકા ૫૭, નોંધ) પતજનિવચન ન લક્ષણેન વદકારા જનુ વર્ત્યા, વદકારૈર્નામ લક્ષણમનુવર્ત્યમ્ । સાનો મત રજૂ કરવામાં આવ્યો છે પદકાર એટલે પદપાઠના રચયિતાઓ. આવા પદકારોએ બાકરજીના નિયમસમૂહ(લક્ષણ)ને અનુસરવાનું છે કારણ કે આત્મતિક રીતે પદો પૌરુષેય અને અનિત્ય છે.

બાબતમાં રજૂ થયેલ પ્રથમ વાર્તિક મિદ્ધે ગચ્ચાર્થનય-...પ્રારોગ પર્યંતિયમ કિપદે । માં તો સમજને નિત્ય કહ્યો છે. આ અંગે એવું સમાધાન કરી શકાય કે પદોને નિત્ય માનો તો ૫મ્ તેવાં પદોમાં સંહિતાની પુનરાવરણા એ ઉત્પાદ્ય એવું કામ છે. તેથી અર્થ કપરને કામ પદોચિત્તી નથી.

પ્રતિવર્તનસંવેદ્ય. પદાર્થપ્રત્યયો યથા ।

પદેષ્વેવમસંવેદ્યં વાક્યાર્થસ્ય નિરુપણમ્ ॥૬૦॥

પદના અર્થનું જ્ઞાન જેમ (તેના) દરેક વર્ણ ઉપરથી પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ વાક્યના અર્થનું નિરૂપણ તેના દરેક શુદ્ધ પદમાંથી થતું નથી. (૬૦)

આ મુદ્દાની સ્પષ્ટતા કરતાં લોપક જણાવે છે કે જેમ દરેક વર્ણમાંથી પદના અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી તેમ દરેક પદમાંથી વાક્યાર્થનો બોધ થતો નથી, કારણ કે વાક્યાર્થ દરેક સ્વતંત્ર પદમાં રહેલો હોતો નથી, વાક્યાર્થ પ્રકાશની જેમ સ્વયં પ્રકાશી છે અને તે સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી અર્થબોધ માટે અત્યંત પ્રમાણુક્ત છે.

વાક્યાર્થઃ સંનિવિશતે પદેષુ સદ્વૃત્તિષુ ।

યથા તથેષ વર્ણેષુ પદાર્થઃ સદ્વૃત્તિષુ ॥૬૧॥

જેમ સાથે રહેનારાં પદોમાં વાક્યનો અર્થ રહેલો છે તેમ એક સાથે રહેલા વર્ણોમાં પદનો અર્થ રહેલો હોય છે. (૬૧)

પદવાદી જણાવે છે કે પદો કે વર્ણો નિષ્ફળ નથી. એક સાથે રહેલા વર્ણો કે એક સાથે રહેલાં પદો પદાર્થ અને વાક્યાર્થનો બોધ કરાવે છે. અહીં વિશિષ્ટ સંનિવેશથી જ પદો અને વર્ણો અર્થવાહક બને છે; તેથી અખંડપક્ષની દલીલ યોગ્ય નથી.

સૂક્ષ્મં પ્રાઙ્મં યથાન્યેન સંતૃપ્તં સદ્ ગૃહ્યતે ।

વર્ણોઽપ્યન્યેન વર્ણેન સંબદ્ધો વાચકસ્થથા ॥૬૨॥

અહંશુ માટે યોગ્ય વસ્તુ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં બીજા (પદાર્થ) સાથે રહેલ હોય ત્યારે જ ગ્રાહ્ય બને છે તેમ વર્ણ પણ બીજા વર્ણ સાથે સંબંધમાં હોય ત્યારે અર્થવાચક બને છે. (૬૨)

પદાર્થોચ્ચારણાર્થો યથા કશ્ચિન્નિરુપ્યતે ।

વર્ણાનામપિ સાન્નિધ્યાત્થયા સોઽર્થઃ પ્રતીયતે ॥૬૩॥

(એકલા) પદના ઉચ્ચારણથી જેમ કોઈક અર્થ સમજાય છે. તેમ વર્ણોના સાંનિધ્યથી પણ તે જ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. (૬૩)

જેમ વર્ણો એકબીજા સાથે રહેવાથી તેમનાથી બનતા પદનો અર્થ સમજાય છે, તેમ પદો પણ એકબીજા સાથેના સંબંધથી વાક્યાર્થનાં વાચક બને છે. આમ દોઈને વર્ણ કે પદથી જુદું એવું વાક્ય સમજી શકે નહિ.

પ્રાપ્તસ્ય યસ્ય સામર્થ્યાન્નિયમાર્થા ચતઃ શ્રુતિઃ ।

તેનાન્યન્તં વિશેષેણ સામાન્યં યદિ વાચ્યતે ॥૬૪॥

યજેતેતિ તતો દ્રવ્યં પ્રાપ્તં સામર્થ્યલક્ષણમ્ ।

ત્રીહિશ્રુત્યા નિવર્તેત ન સ્યાત્પ્રતિનિધિસ્તદા ॥૬૫॥

(યજેત, યજ કરવો, સાથેના) સામર્થ્ય(માત્ર)થી પ્રાપ્ત થતા ત્રીહિ શબ્દનું વેદમાં શ્રવણ નિયમાર્થ હોઈને જો સામાન્યનો વિશેષ વડે અર્થત બાધ થતો હોય;

(અને) જો યજેત (યજ કરવો) ક્રિયાપદ સાથેના સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત થતા દ્રવ્ય-ની (=જવની) નિવૃત્તિ થતી હોય તો ત્રીહિનો પ્રતિનિધિ (=જવ) પ્રાપ્ત થશે નહિ (૬૪-૬૫)

યજેત (યજ કરવો) શબ્દ વડે જેનાથી યજન કરવાનું હોય તે દ્રવ્ય અને જેનું યજન કરવાનું હોય તે દેવતા સામર્થ્ય માત્રથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. યજેત સાથે સામર્થ્યથી ત્રીહિમિઃ (ત્રીહિ વડે) જોડાયેલ છે જ. હવે જ્યારે આવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થતું હોય અને ફરી વાર ત્રીહિમિઃ શબ્દનું ઉચ્ચારણ થાય તો બીજા દ્રવ્ય સામાન્યનો આ દ્રવ્યવિશેષ 'ત્રીહિ' બાધ કરશે, અર્થાત્ ત્રીહિ વડે જ યજ કરવો, જવ વડે નહિ એમ થશે. આમ અને તો ત્રીહિ જ્યારે ન મળે ત્યારે તેનું પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય 'જવ' યજના કારણે ન આવે અને યજકાર્ય બાધ રાખવાની રીતિ પ્રાપ્ત થાય.

તસ્માદ્ ત્રીહિત્વમધિકં ત્રીહિશ્ચ્ચ્વઃ પ્રકલ્પયેત્ ।

દ્રવ્યત્વમધિકદ્વત્વાત્પ્રાપ્ત્યર્થઃ સન્ન વાચતે ॥૬૬॥

તેથી 'ત્રીહિત્વ'ના વિશેષ વિચારની 'ત્રીહિ' શબ્દ કલ્પના કરાવશે. 'પ્રાપ્તિ' એવા અર્થને દર્શાવતો હોવાથી દ્રવ્યત્વ એવા (સામાન્ય) અર્થનો તે બાધ કરતો નથી કારણ કે બંને (એકબીજાના) વિરોધી નથી. (૬૬)

સ્વરખાલોઃ પુણ્નરાજ "તસ્માદ્ દ્રવ્યમાપ્રાપ્તેષુ ત્રીહિશ્ચ્વઃપ્રાપ્ત્યર્થો ત્રીહિત્વમાપ્રાપ્ત્ય-પ્રયોજનો ત્રીહિત્વમેવાધિક કૃત્વાડાન્યુપકલ્પયન્ પ્રક્ટોક્તૈર્જ્વ દ્રવ્યત્વં ન વાચતે, અવિચલતાત્ સામાન્યત્વ વિશેષેણ સદ્વાચરોપાત્ ।

તેન ચાપિ વ્યવચ્છિન્ને દ્રવ્યત્વે સદ્વાચરિણિ ।

અસંભવાદ્ વિશેષાણાં તત્રાન્યેપામર્દર્શનમ્ ॥૬૭॥

તે (ત્રીહિ) શબ્દ જ્યારે તેની સાથે ઉલ્લેખાત્તા (=ચક્રચારી) (જવ વગેરે વિશેષ) દ્રવ્યોની વ્યાવૃત્તિ કરે છે ત્યારે બીજા દ્રવ્યવિશેષોનો અસંભવ હોઈને (તે) બીજા દ્રવ્યો પ્રાપ્ત થતાં નથી, (૬૭)

ન ચ સામાન્યવત્સર્વે ક્રિયાશબ્દેન રક્ષિતા ।

વિશેષા ન હિ સર્વેષા સત્તા શબ્દોઽભિધાયક ॥૬૮॥

(યજ્ઞેત એવે) ક્રિયાશબ્દ જેમ સામાન્ય દ્રવ્યને દર્શાવે છે તેમ બધા વિશેષ દ્રવ્યોને દર્શાવતો નથી શબ્દ તેના બધા પ્રાપ્ત અર્થોને એક સાથે જણાવતો નથી (૬૮)

શુક્લાદયો ગુણા સન્તો યથા તત્રાવિવક્ષિતા ।

તથાવિવક્ષા ભેદાના દ્રવ્યત્વસાદ્યચારિણામ્ ॥૬૯॥

જેમ (ત્રીદિશ શબ્દમાં રહેલા) શુક્લ વગેરે ગુણોને તે (ત્રીદિશ શબ્દ) દર્શાવતો નથી તેમ દ્રવ્યત્વ સાથે જોડાયેલા બધા દ્રવ્યવિશેષો (યજ્ઞેતના સ હર્ષમાં) દર્શાવાતા નથી (૬૯)

શબ્દના ધણા અર્થો અસ્તિત્વમાં હોય છે શબ્દનો ઉચ્ચાર થતા તેના બધા પ્રાપ્ત અર્થો હ મેલા દર્શાવાતા નથી, પરંતુ વક્તાની હ્રમ્ભા પ્રમાણે અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે સરખાવે! સ્વોપજ્ઞ-‘વિવક્ષાનિષ ઘન હિ વસ્તુ । સત્તામન્વર્વાનામર્થત્વેતત્ત્વમ્ । વિવક્ષા હિ શબ્દે રૂપસામર્થ્યનિવચના । તથા યથેવ દ્રવ્યત્વસાદ્યચારિણો નિવત્તસનિધાના અપિ શુક્લાદયો ગુણા સત્ત્વપિ સનિધાનાઃ દ્રવ્યત્વવતુયોગે સારણ્યત્વનુરોધાત્મિન્નત્વેન ક્રિયાશબ્દરૂપેનાત્રત્વેન પ્રમામયિતુમશક્યત્વાદવિવક્ષિતા । તથેવ શબ્દસામર્થ્યપ્રતિષ્ઠા પ્રોહિત્વાચીયા દ્રવ્યત્વસાદ્યચારિણામુપયોગવતાં ભેદાનામજ્ઞત્વેનાવિવક્ષા ।

ઝસનિધૌ પ્રતિનિધિર્મા મૂન્નિસ્તસ્ય કર્મણ ।

કામ્યસ્ય વા પ્રમુક્તસ્ય લોપ ઇત્યુપપદ્યતે ॥૭૦॥

(મુખ્ય દ્રવ્યની) જેરહાજરીને કારણે નિત્ય કર્મને અથવા શક થયેલા કામ્ય કર્મને લોપ ન થાય એટલા માટે (તે દ્રવ્યનો) પ્રતિનિધિ ખાસ જણાવવામાં આવે છે (૭૦)

વિશિષ્ટૈષ ક્રિયા યેન વાક્યાર્થપરિકલ્પ્યતે ।

દ્રવ્યામાયે પ્રતિનિધો તસ્ય તત્ત્વાત્ક્રિયામંતરમ્ ॥૭૧॥

વાક્યનો અર્થ ‘વિશિષ્ટ ક્રિયા’ જ (છે) એમ જે સમજે ॥ તેને માટે (મુખ્ય) દ્રવ્યની જેરહાજરીમાં અને (તેથી તે દ્રવ્યના) પ્રતિનિધિને ઉપયોગમાં લેવાતા કોઈકે જુદી જ ક્રિયા પ્રાપ્ત થશે (૭૧)

‘પ્રોહિમિ યજ્ઞેત મા ક્રિયાપદ દ્રવ્યત્વનો ભાષ કરાવે છે હવે જો ત્રીદિશ ન મળે તો જવનો ઉપયોગ થાય, અર્થાત્ પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કામ થાને પશુ મૂળ સિદ્ધાંત એવો છે કે દ્રવ્યનો ફેરફાર થઈ શકે, કર્મનો નહિ હવે જો વામ્ય અંગે અખડ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો અહીં પ્રતિનિધિદ્રવ્યનું યજ્ઞકર્મ મૂળ યજ્ઞકાર્થથી જુદું અર્થાત્ ખતારેનું યજ્ઞે આવી રિયતિ થાને નહિ અખડ વાક્યપદમાં ત્રીદિશી યજ્ઞ કરવો એવો જ્યે જ વિચાર સમજવો રહ્યો જ્યા ત્રીદિશી જ કામ થાને જો પ્રતિનિધિ જવથી કામ આણતુ હોય તો યજ્ઞકર્મ જુદું થઈ જશે

પદવાદીના મતનો વિરોધ કરતા ખામ્ય પ્રકારે યજ્ઞેત્રીએ પ્રાપ્ત થશે તેમાંની પદેની ૬૪થી ૭૧ સુધીની મરિકાઓમાં ૨૧૮ થઈ ॥

નિર્જાતાર્થ પદં ચત્ત્વ તદર્થે પ્રતિપાદિતે ।

પિકાદિ યદ્વિજ્ઞાતં તત્ક્રિમિત્યનુયુજ્યતે ॥૭૨॥

(વનાત્ પિક આનીયતામ્-વનમાંથી કોયલ લાવેા એના વાક્યમાં) બાળીતા અર્થવાળા શબ્દો (વનાત્ અને આનીયતામ્) જ્યારે તેમનો અર્થ ધ્યાવે છે ત્યારે અજ્ઞાત અર્થવાળા 'પિક' (કોયલ) વગેરે માટે 'તેનો અર્થ શું છે?' એમ પૂછવામાં આવે છે. (૭૨)

અહીં અખંડ વાક્યવાદી વિરુદ્ધ બીજો પક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. પહેલો સમૂહ એટલે વાક્ય એવા પદવાદીના મતનો વિશદ બો અખંડ વાક્યવદી કરશે તો આવી સુસ્કેતી આવશે. 'વનમાંથી કોયલ લાવેા' (વનાત્પિક આનીયતામ્.) અને હોટેલો પીળા ખેસ શદ્ર (નોંકર)ને આપો (વારાકો જર્જરા ગ્લકાય પ્રદીપતામ્)માં પિક અને વારાકો જેવા અજ્ઞાતાર્થ શબ્દો વિશે પૂછવામાં આવે છે. અખંડ વાક્યપક્ષમાં આવું ન બનવું જોઈએ તેથી પદવાદીનો મત જ યોગ્ય છે, એમ માનવું જોઈએ.

સામર્થ્યપ્રાપિતં ચત્ત્વ વ્યક્ત્યર્થમનુપજ્યતે ।

શ્રુતિરેવાનુપદ્ધેન વાધિકા લિઙ્ગવાચ્યયો. ॥૭૩॥

અને (ગ્રીહિ વગેરે) જેનો અર્થ સામર્થ્યથી સમજાતો હોય તે સ્પષ્ટ બોધ માટે જ્યારે (વજેત ક્રિયાપદ સાથે) જોડવામાં ત્યારે તે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશના તેના આવા સંબંધને કારણે લિંગ અને વાક્યનો બાધક બને છે. (૭૩)

અપ્રાપ્તો યત્તુ શુષ્કાદિઃ સન્નિધાનેન ગમ્યતે ।

સ યત્નપ્રાપિતો વાક્યે શ્રુતિપર્મવિલક્ષણઃ ॥૭૪॥

શુષ્ક વગેરે શુષ્ક (જ્યારે ઉદ્દેશ્યથી સ્પષ્ટ થતો ન હોય ત્યારે (સંદર્ભ-પ્રાપ્ત શબ્દના અન્ય શબ્દો સાથેના) સામીપ્યથી સમજાય છે અને (મેલ' છાગમાલમેલ । સફેદ બકરાને હલ્લુ' એવા) કાક્યમાં વિશેષ યત્નવડે સમજાતો હોઈ શ્રુતિ(=સ્પષ્ટ કથન)ના ધર્મથી વિલક્ષણ છે. (૭૪)

૭૩ થી ૭૫ સુધીની કારિકાઓમાં અખંડ પક્ષ સામે ત્રીજી દલીલ રજૂ કરવામાં આવી છે. પદવાદી અહીં મીમાંસાના સિદ્ધાન્તોનો આશ્રય લઈને પોતાના મતના સમર્થનનો વતન કરે છે. મીમાંસાસૂત્ર (૧.૩.૧૪.) પ્રમાણે મન્વાર્યની સ્પષ્ટતા અને તેના ઉપયોગ માટે શ્રુતિ (સ્પષ્ટ કથન), લિંગ (સૂચન), વાક્ય (સામર્થ્ય), પ્રજ્ઞા (સંદર્ભ), સ્થાન (સ્થાન) અને યમર્ગન (અભિધાન) એટલા ઉપાયો છે, તેમાંના બે કે બેથી વધારે એકસાથે પ્રાપ્ત થતા હોય તો ચૂનમાં ઉદ્દેશ્યેત ક્રમ પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વ ઉપાયો બળતર છે. કારિકામાં જણાવ્યું છે કે શ્રુતિ અર્થાત્ સ્પષ્ટ કથન, લિંગ અને વાક્ય ત્રીં બાધક બનશે. દરેક મ્દન' છાગ' બાલમેલ । (સફેદ બકરાને હલ્લુ) એવા વચનમાં છાગ્મ એવો

આવે તો મીમાંસાશાસ્ત્રમાં ગણાવેલા આ ન્યાયો નકામા હરશે. આ વાક્યધર્મો અર્થાત્ વાક્યલક્ષણો નિશ્ચયક તરવો છે.

ભર્તૃહરિએ આ દસ કારિકાઓમાં પ્રાસંગિક, તંત્ર, આપૃત્તિ, ભેદ, બાધા, સમુચ્ચય બિદ્ધ, સંબંધાબાધ, સામાન્યાતિદેશ, વિશેષાતિદેશ, અર્થિત્વ, સામર્થ્ય, અર્થભેદ, અધિકાર, ક્રિયાન્તરવ્યુદાસ, શ્રુત્યાદિ ક્રમ, કમળલાબલ, અવિવક્ષિત ક્રમ, પરાદ્વચ, અપ્રયોજક, પ્રયોજક નાન્તરીયક, પ્રધાન, શેષ, વિનિયોગક્રમ, સાદ્યાદુપકારી, આરાદ્વિશેષક, શકિતવ્યાપારભેદ, સંબંધજ ભેદ, અનિવક્ષિત ભેદ, પ્રસન્નપ્રતિષેધ, પશુદાસ, ગૌણ, મુખ્ય, બાપી, શુદ્ધ, લાઘવ, અંગોગિકાવ, ચિક્રપ, નિયમ, ગોચરતા, લિંગાદ્ભેદ, અને અપોદ્ધાર એમ તેંતાલીસ વાક્યધર્મો ગણાવ્યા છે.

આવા કેટલાક વાક્યધર્મો ભર્તૃહરિએ તૃતીયકાંડના બે સમુદ્દેશો લક્ષણ સમુદ્દેશ અને બાધા સમુદ્દેશમાં સમજાવ્યા હતા (તત્ર દ્વાદશ વદવતુર્વિષયિર્વા લક્ષણાનીતિ લક્ષણસમુદ્દેશો સાવેશં સંશિરોધં વિસ્તરેણ વ્યાખ્યાયયતે । (કારિકા ૭૬ ઉપરની સ્વોપજ્ઞ). પુણરાજ અણુએ છે કે આગમના અંશને કારણે અથવા હરતપ્રતોના લક્ષિયાઓના પ્રમાદને કારણે હવે પદકાંડમાં આ લક્ષણ સમુદ્દેશ પ્રાપ્ત થતો નથી બાધા સમુદ્દેશ પણ નહીં થયો છે.

૭મી કારિકાથી ૧૫૧મી કારિકા સુધી સ્વોપજ્ઞગતિનો પાઠ અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ વાક્યપદીયપ્રધોમાં મળતો નથી. આ વાક્યધર્મો અંગે પુણરાજને વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે.

ભર્તૃહરિએ સ્વોપજ્ઞગતિ માં (કારિકા ૭૬) ૭ અથવા બાર અથવા ચોવીસ વાક્ય-લક્ષણોનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ અંગે કશી સ્પષ્ટતા તેમણે કરી નથી. એથી બિહનું ૭૭ થી ૮૭ સુધીની કારિકાઓમાં તેમણે તેંતાલીસ વાક્યધર્મો ગણાવ્યા છે. નિમિત્તિકૃત મીમાંસા-સૂત્ર ના બાર અધ્યાયો છે તેમાં ૭ ૭ અધ્યાયોનાં બે પદક માનવામાં આવ્યાં છે. પહેલા પદકમાં વિધિ, ભેદ, શેષશેષિકાવ, પ્રયુક્તિ, ક્રમ અને અધિકારી એટલાં લક્ષણો પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા પદકમાં સામાન્યાતિદેશ, વિશેષાતિદેશ, બિદ્ધ, બાધા, તંત્ર અને પ્રસંગની ચર્ચા કરી છે. આ પ્રમાણે બાર લક્ષણો થયા. સ્વોપજ્ઞમાં ઉલ્લેખેલ ચોવીસ લક્ષણો ક્યાં તે સ્પષ્ટ થતું નથી, પરંતુ પુણરાજને કહેવના કરી છે કે ઉપર નિર્દેશોનાં બાર લક્ષણોના પ્રતિપક્ષરૂપે બીજા બાર લક્ષણો સમજવાનાં છે. હવે આ મૂળ બાર લક્ષણોમાં વિધિ અર્થાત્ પ્રમાણુનો પ્રતિપક્ષ હોઈ શકે નહિ. એ જ પ્રમાણે સામાન્યાતિદેશ અને વિશેષાતિદેશના પ્રતિપક્ષ પણ કદાચ શકાય નહિ. બિદ્ધના બે પ્રતિપક્ષ સમજીશું. આ પ્રમાણે વિચારતાં અભેદ, શુદ્ધપ્રધાનલાવની અવિવક્ષા, અપ્રયોજક, અવિવક્ષા, ક્રિયાન્તરવ્યુદાસ, સંબંધાબાધ સમુચ્ચય, ચિક્રપ, આપૃત્તિ અને ભેદ એમ દસ પ્રતિપક્ષો મળીને બાવીસ લક્ષણો પુણરાજને ગણાવ્યા છે. આમ સ્વોપજ્ઞના ઉલ્લેખને કંઈક અંશે તકરારમત ગણાવવાનો પુણરાજનો પ્રયત્ન છે. અમને એમ લાગે છે કે આથી સ્વોપજ્ઞમાં લક્ષણસમુદ્દેશના અનુલક્ષ્યમાં આ ૭ બાર કે ચોવીસ સંખ્યા નિર્દેશી છે દ્વિતીયકાંડની કારિકાઓ ૭૭થી ૮૭માંના વાક્ય ધર્મો માત્ર મીમાંસાના નહિ પણ બધા લૌકિક અને શાસ્ત્રીયન્યાયોમાંથી પસંદ કરવામાં આવ્યા છે, તેથી આ કારિકાઓ ઉપરની પુણરાજની રીકમાં ૭, બાર, કે ચોવીસ લક્ષણોની સંગતિ જણાવવી કંઈક અંશે અપ્રસ્તુત લાગતી હોવા છતાં સ્વોપજ્ઞના વચનનું મહત્ત્વ સમજી તેનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન પુણરાજે આપ્યું છે, અત્યંત પુણરાજે તેંતાલીસ વાક્યધર્મોનું અર્થાત્ સ્પષ્ટ વિવેચન કર્યું છે જ.

આ કારિકાઓના ગુજરાતી અનુવાદમાં વાક્યધર્મો અંગે ભૂત્કરિકો વાપરેલા પારિભાષિક ચબ્દોના ગુજરાતી પર્વાથી આખ્યા નથી, પરંતુ દિપ્તિમાં તેમને પૂરેપૂરા સમજાવ્યા છે. આ સમજૂતીમાં પુરુષાર્થનીકાની અને અવાજર્ત્તની મદદ લેવામાં આવી છે.

પ્રાસ ગિક—ગુરુકુ કેન્દ્રાક વિવાધીઓને અધ્યાપન કરાવતા હોય ત્યારે બીજો અધ્યાપકસાથીસમૂહ આવે તો બધા સાથે જોડી અધ્યાપન કરે, જુદું અધ્યાપન કરાવવાની જરૂર ન રહે. અહીં બે અધ્યાપનમયો ચવાના હતાં બનેનું પ્રયોજકરૂપમાં સામર્થ્ય પ્રાપ્ત છે એકના પ્રયોગથી બીજુ, તેની સાથે સળદ હોઈ, પ્રયોજક બનતું નથી. બાને પ્રસંગ કહે છે (ચર્ચા પ્રયોજક અન્યદ્વારણર્થ પ્રતિવચ્ચે સ્વચ્ચ રત્નુ-વર્તે। મહા માધ્વરીષિકા પૃ ૪૫) આ તાના વૃક્ષોને જળા છાટયુ અને પિતૃઓ ખુશ થયા' એવા ઉદાહરણમાં પિતૃઓ અપ્રયોજક છે પરંતુ પ્રસંગથી તેમની કાર્પસિદિ થાય છે, વેદમાં પણ "અગ્નિ અને સોમ મટે પશુને કહે છે અને તેની ચરનીથી અગ્નિ અને સોમ મટિને। પુરાકાશ હવિ આપે છે" (સ્વત્વચમાદ્ય ૫, ૨।૫।૭।૧) એવ. ઉલ્લેખમાં પુરાકાશનું નિર્વપન પ્રાસ ગિક છે. બ્યારણમાં સર્વાશોનિ સર્વનામાનિ। (સર્વથી શર થતા ચબ્દો સર્વનામ છે, વા. ૧।૧।૧૭)માં સર્વનામસ ચાકરણની સાથે સાથે નૂને। જ થતા નથી, તે પણ પ્રસંગથી જણાવાયુ છે.

તન્ન—અધ્યાપકાથી જાત્રે રાત્રે એક દીવાથી અધ્યાપન કરે છે. અહીં એક પદાર્થનો ઉપયોગ અનેક પ્રયોજનાથીઓ એકસાથે કરે છે (સરખાવે પુરુષરાજ, "વચાર્થિય સર્વે પ્રયોજનામેધેચાર્થવા વા ચોડર્થ પ્રતિવચ્ચત્તમર્થમકથેવ સમયાક્ષાવચ્ચ પ્રયોજનન્તિ તત્ સન્નમ્।) બ્યારણમાં ચાત્રમાં તપરહત્તલ્લખ્ય। (વા. ૧।૧।૭૦ જે વર્ણની પાસે, આગળ કે પહેલા તકાર ઉચ્ચાર્યો હોય તે વર્ણ પોતાના સમાનકાલ એવા સ્વર્ણનું મહત્ત્વ કસાય છે) એવું સૂત્ર ચ અગ્ની તત્પુરુષ અને બહુનીકિ (સાત્તર। અને વ વરી વસ્માહ।) એમ બે જુદા સમાસો વડે બે અર્થ એકસાથે પ્રાપ્ત કરાવે છે. વેદમાં પણ આવી તન્નની રીતે આગેય યાગોની પહેલા કે પછી પ્રચાલ વગેરે ગોણુ યાગે કરવામાં આવતા તે સામાન્યપણે બધા માટે ઉપકારક અને છે એમ જણાવ્યું છે.

આવૃત્તિ—તન્નથી વિરુદ્ધ એટલે આવૃત્તિ એક ક્રિયા અથવા કારક અનેક સ્થળે ઉપસ્થિત થાય તેને આવૃત્તિ કહે છે. એક યાગી હોય અને પચીસ જનનારા હોય તો એક પછી એક બધા બને છે. વેદમાં "ચત્તર સામિધેની સચ્ચાઓ છે" એવા રાદર્થમાં વારતવર્માં સામિધેની તેર છે પરંતુ પહેલી અને છે લી ત્રણ ત્રણ વાર ઉચ્ચારાતી હોઈ સત્તર થશે.

ભેદ—તન્નનું બીજુ પ્રતિયોગી જોડ પૃથક્પણે ચર્ચાસિદિ એટલે ભેદ એકસાથે જોજન કરનારાઓ મટે જુદા જુદા પાત્રો જુદી જુદી રીતે જોજનમાંમાં ઉપયોગી અને છે તે 'વાસણુ સાક કરે છે' (મદ સવાર્થિ ૧) એવા વૈદિક ઉદાહરણમાં દરે વાસણુને જુદું જુદું સાક કરવામાં આવે છે. બ્યારણમાં ન ચનિ વિભાષા। (વા. ૧।૧।૪૫ પ્રતિષેધ અને વિરુદ્ધની વિકાસ સચા છે) સૂત્રના પ્રચાલનામાં ઉલ્લેખ વિભાષાને કોઈ વાર વિચિરપમાં તો કોઈવાર પ્રતિષેધપમાં એમ બિન્નરૂપ અમચ્ચવામાં આવે છે.

બાધા—જેને ભૂખ લાગી છે તેવી વ્યક્તિની ભૂખના શાન્તિ માટે તે ભોજનપ્રવૃત્તિ થાય તેને અર્થિત્વસામાન્ય કહીશું. પરંતુ તેના ભોજનમાં કોઈક બાબત અંગે બધારે નિષેધ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને બાધા અથવા બાધ કહીશું. અમલ્યો પામ્યકુક્કુદઃ । (પાળેલો કુકરો ખાવા યોગ્ય નથી), એ નિષેધ અર્થાત્ બાધા, ભૂખના નિવારણ માટે ભોજન અંગે છે. ‘બ્રાહ્મણેને દહોં બ્રાહ્મો પશુ કીંકિન્યને જાસ આપો’ અહીં દધિદાનમાં તદ્દાનરૂપી બાધા રજૂ થઈ છે કર્મણ્ય ૧ (પા ૪ ૩૧૨૧ ધાતુને કર્મ અર્થમાં બળ પ્રથમ પ્રાપ્ત થશે) એવા સામાન્ય નિયમનો આતોડ્વયસર્ગ ૬ । (પા ૪ ૩૧૨૩ બ્યાકારાન્ત અને ઉપરાજરહિત ધાતુને ક પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે) એવા વિશેષ નિયમથી બાધ થશે

સમુચ્ચય—સમુચ્ચય નાધાનુ પ્રતિયોગી છે સમાન ઉપયોગવાળા અને અવિરોધી પદાર્થોનું એકસાથે ઉપરાધાન એટલે સમુચ્ચય, જેમ કે, ‘દેવદત્તને સૂપથી, ખીંકાથી અને બીંથી જમાડો’ હાહારશુભા જમાડવાની ક્રિયા માટે સમાન ઉપયોગવાળા અવિરોધી ત્રણ પદાર્થોને એકસાથે ઉપયોગમાં લીધા છે. (મિન્નાર્વાનામેઠ્ઠક્રિયામિપય જનુન્વયો જ્જયતે । યયા દેવદત્તં સુપેન લજ્જેન વૃત્તેન મોજયેતિ ।) સમુચ્ચયને અનેક ક્રિયાઓને અપ્પાહાર પશુ કહે છે. (કારિકા ૧૧૧૩). આસકાર તેને સમુચ્ચિવિતિ કહે છે. સમુચ્ચય માટે તુદ્ધમલ (સમાન ઉપયોગ) આવશ્યક છે. સરખાવો :

અદ્દરહર્મયમાનો ગમમ્ પુર્યં પશુમ્ ।

વેવદ્વતો ન ત્વવિતિ સુરાયા જ્જ ડુર્મદી ॥—(મહાભાષ્ય, ૧૧૨૧૨૧)

(દારૂડિયો જેમ અદિરાથી તૃપ્ત ન થાય તેમ રાજો રોજ માયો, ઘોડા, પુરુષો અને પશુઓને (મત્સ્ય તરફ) લઈ જનારો પત્ર તૃપ્ત થતો નથી) અહીં માયો, ઘોડા અને પશુઓને લઈ જવા રૂપી અનેક બાબતોને એકસાથે લીધી છે

ઠ્ઠ્ઠોડસ્મિન્વિપયે વ્યાવ્ય. સંવન્ધોડય ન વાધ્યતે ।

સામાન્યજાતિદેશોડય વિશેષોડગ્રાતિચિદ્યતે ॥૭૮॥

આ બાબતમાં જોઈ પ્રમાણુભૂત છે, અહીં સખધને બાધ થતો નથી; આ સામાન્યાતકેશ છે, (અને) આ વિશેષાતિકેશ છે. (૭૮)

ઉદા—પ્રકૃતિયાગમાં ઉપયોગી મત્રોના શબ્દોનાં સિંગ, વચન, વિખંડિત વગેરેનાં, વિકૃતિયાગ માટેના ફેરફારને જોઈ કહે છે. યાગ બે પ્રકારના છે જેમાં બધાં અજોતો જપટસ થયો હોય તેને પ્રકૃતિયાગ કહે છે. જેમકે દર્શપૂર્વઆસ. જેમાં બધાં અજો ઉપ દેશયા ન દોષ તેને વિકૃતિયાગ કહે છે. જેમકે પ્રથમ પ્રકૃતિયાગના મત્રોના પદોનાં સિંગ વચન, વિખંડિત વગેરેનાં વિકૃતિયાગમાં અપેક્ષા મુજબ ફેરફાર કરવો તેને જોઈ કહે છે. મીમાંસામાં અને તેને અનુસરીને ભાર્તરિના મહામાત્વરોષિવા (૨ ૫-૭)માં જોઈ વિશે વિસ્તૃત થયો પ્રાપ્ત થાય છે તેમના અને અગ્નિયુગ્યુમ્ સિવાયનાં અગ્નિયુગ્, માતિનામો, ઉપમાશબ્દો અને હન્દિયવાચક શબ્દોમાં જોઈ થતો નથી

અગ્નિનિ જ્ઞાતિનામાનિ ઠગ્યા ચન્દિનાનિ ચ ।

પ્તાનિ નાંદ મન્દન્તિ બધિમી વિપદે દિ ત્વ ॥ મહામાત્વરોષિવા ૨. ૭

અગ્નિય એ વિશેષનામ છે. અગ્નિય અને વિગાપ એ બે દેવોએ નિર્મેષા યજ્ઞપરુષાતકો છે. અગ્નિય વિશે એક વિસ્તૃત ઉદ્દેશ્ય મૈત્રાયણી સંહિતા (૪.૧૩.૪)માં મળે છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં મૂલ્યવદનો ધાતવઃ । (વા. સુ. ૧.૩.૧. મૂ. ૫૪૨ે જેની શરૂઆતમાં છે તેવા શબ્દોને ધાતુઓ સમજવા) સૂત્રની અનુરૂપિત અનુદાત્તિત આત્મનેપદમ્ । (વા. સુ. ૧. ૩. ૧૨ અનુદાત્ત ઈત્ સંજ્ઞાવાળા અને કન્કર ઈત્ સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓ પછી લકારને સ્થાને અત્મનેપદ યાપ છે)માં યશો, ત્યાં પ્રપ્રમાન્ત ધાતુ શબ્દનો પચ્ચપન્ત ધાતોમાં વિભક્તિવિપરિણામ૩૫ જિહ કરવો જોઈએ.

સંબંધાબાધ—આ જિહનું પ્રતિયોગી છે. દેવદત્તસ્ય સ્ત્રવાનિ ગૃહાણિ ધુજ્ઞં સામ્યમિજાતત્ય । (દેવદત્તાનાં ધર જોમાં છે, ઉત્તમ કુળવાળા તેનાં તેવાં ધરા હોય તે યોગ્ય છે)માં ધધૂર્ચત દેવદત્તસ્ય પદનો બીજા પાક્ષના આમિજાતત્ય સાથે યોગ્ય સંબંધ થાય છે. વધરી સુક્ષ્મ-કળટ્કા મધુરા રક્તઃ । (ખેરડી ઝીણા કાંટાવાળું અને ગળ્યાં ફળવાળું ઝાડ છે) અને પન્વાલા જવવદઃ । (પાંચાસ દેશ)માં વધરીનો સંબંધ રક્ત સાથે નથી, પરંતુ સુક્ષ્મકળટ્કા અને મધુરા સાથે છે, તેમાં વિંગમા ફેરફાર થતો નથી, અને સંબંધનો અહીં બાધ થતો નથી. વદુગળવદુગળિ સ્ત્રવ્યા । (વા. સુ. ૧.૧૧૨૩ બદુ અને મધુની તથા વત્ અને કત્ પ્રત્યયાન્તની સંખ્યાસંજ્ઞા સમજાવી)માં વદુ અને ગળ શબ્દો વિપુલતાના અર્થમાં લેવાવાને બદલે સંખ્યાવાચક અર્થમાં લેવાય છે, અને તેની સંખ્યાસંજ્ઞા થાય છે. વેદમાં 'વજમાનં દન્વેન દીક્ષવતિ, શદ્ધિર્દીક્ષવતિ, મેષલગ્ના દીક્ષવતિ । (પન્માતને કંક વડે, જળ વડે, અને મેષલા વડે દીક્ષિત કરે છે)માં વજમાનમ્ એવા દ્વિતીયાન્ત પદનો બધે અબાધ સંબંધ થાય છે.

સામાન્યાતિદેશ—અતિદેશ બે પ્રકારના છે : સામાન્ય અને વિશેષ. એક પદાર્થના કોઈ એક ધર્મની અન્ય પદાર્થમાં સંક્રાન્તિ એટલે અતિદેશ. માદ્ધાનશ્ચ ક્ષત્રિયે વર્તિતવ્યમ્ । (ક્ષત્રિય સાથે બ્રાહ્મણની જેમ વર્તવું)માં બ્રાહ્મણ સાથે જોડાયેલ અમ્ભોજન, અગ્રાસન, કુશલપ્રશ્ન, વગેરેનો ક્ષત્રિયમાં અતિદેશ કરવામાં આવે છે. વેદમાં પ્રકૃતિયાગની વિગતોને વિકૃતિયાગમાં સંક્રાન્ત કરવામાં આવે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સ્વાનિવસવેશોડશ્ચિવથી । (વા.સુ. ૧.૧૧૫૬ અધૂના નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થનારા કાંઈ બીજો આદેશને સ્થાની જેવો સમજવો)માં અતિદેશનો ઉદ્દેશ્ય છે.

(વિશેષાતિદેશ—આ બ્રાહ્મણ સાથે બ્રાહ્મણની જેમ વર્તવું (માદ્ધાનશ્ચ ક્ષત્રિયે વર્તિતવ્યમ્ ।) માં વિશેષાતિદેશ સમજાય છે એવી જ રીતે જ્ઞાતિસ્થાનેષ્વ યવાઃ । (ઉચીતરની જેમ મદ દેશમાં સારા જળ મળે છે), એવા ઉદાહરણમાં ઉચીતરના જવનો મદના જવમાં અતિદેશ કરવામાં આવે છે.

વેદમાં માર્ગેયક્તલૌચમ્ (અગ્નિકવિના જેવો સર્વ અંગેનો હવિ)માં અગ્નિના યાગનો સૂર્યના યાગમાં અતિદેશ કરવામાં આવે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં રૂપાતિદેશ, નિમિતાદેશ, તાદાત્પર્યાતિદેશ, સાત્તાતિદેશ. કાર્ણાતિદેશ અને વ્યવહેસાતિદેશ એમ છ પ્રકારના અતિદેશ છે.

યજતિ, ઇશે યજતિ, મર્દિયજતિ, સ્વાહામરં યજતિ ।’ (તિત્તિરીયસંહિતા ૨.૬.૧.) વગેરે પ્રયાજનનોમાં પાઠક્રમ પ્રમાણે જ અનુષ્ઠાન થાય છે. વ્યાકરણમાં વિવ્રતિયેષે વર કાયમ્ । (વા.સુ. ૧.૪.૨ બે ઠાયો વચ્ચે વિરોધ થાય ત્યારે પછીનું કરવું) પૂર્વવાસિદ્ધમ્ । (વા.સુ. ૮.૨.૧. હવે પછીના ત્રિપાદીના નિયમો અગાઉના નિયમોની બાબતમાં અસિદ્ધ સમજવા) વગેરે નિયમોના અનુસંધાનમાં શાસ્ત્રપાઠને અનુસરીને જ પૂર્વ કે પરનો નિર્ણય થાય છે.

આ કારિકા ક્રમના બલાબલનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. વેદમાં ‘પ્રથમ’ મોજવિતબ્યસ્ત-હોડમ્યવજનમ્ । (પહેલાં બોલન કરાવવું) પછી અબ્યજન કરવું)માં બોલનનું બલત્વ સ્થાપિત થયું છે. સીમાંસાસુત્ર (૧.૨.૧૭) ‘શ્રુતિભિદ્વવાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાપ્ત્યાનાં સમવાયે વાર-દૌર્લભ્યમર્ષવિરક્ષાત્ । માં બલાબલક્રમનો ઉલ્લેખ છે. ક્રમની અવિવક્ષા એ ક્રમપ્રાપ્તિનો પ્રતિપક્ષ છે. ધણે સ્થળે ક્રમની દરકાર રાખવામાં આવતી નથી. દેવદત્ત રૂટેન ગાં જમ્યાજ શુક્લમ્ । ને બદલે દેવદત્ત શુક્લં ગામમ્યાજ । એવા જુદા ક્રમવાળા વાક્યમાંથી પણ અર્થ પ્રાપ્તિ થાય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અતિપ્રસન્નો ગુણદ્વિપ્રતિયેષે દ્વિર્જતિ । (મહામાત્ર ૧.૩ ૧૦ વા. ૮) પ્રમાણે યદ્યાસંખ્ય અંગેના આ વિધાનથી દ્વિર્જતિ થ ૧.૧.૫. એવા સૂત્રથી થતા ગુણદ્વિપ્રતિયેષ અંગે દોષ પ્રાપ્ત થશે.)

इदं पराङ्गैः संवद्धमङ्गानामप्रयोजकम् ।

प्रयोजकमिदं तेषामप्रेक्षं नाग्नरीयकम् ॥૮૧॥

આ (કાર્ય) બીજાં કાર્યોંગે સાથે બેડાયેલું હોવાથી (તે) કર્મોંગેનું પ્રયોજક છે (અને) આ અહીં આવશ્યક છે. (૮૧)

‘હાથી ઉપર બેસીને જતા રાજાના મરતક ઉપર નોકરે વરસાદથી કે ગરમીથી બચાવવા ઇત્ત ધારણ કરી રાખ્યું છે.’ આ ઉદાહરણમાં ઇત્તજાવાનો પ્રયોજક રાજા છે, કારણકે તેનો ઇત્તજાવા સાથે સંબંધ છે. હાથી ઇત્તજાવાનો અપ્રયોજક છે કારણકે તેનો તેની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ નથી, પરંતુ રાજા ઉપરાંત હાથીને પણ ઇત્તજાવાનો સાબ મળે છે એમ નો સમજાવે તો હાથી પણ ઇત્તજાવાનો પ્રયોજક બનશે. વેદમાં પ્રકૃતિપાત્ર સાથે સંબંધવાળાં દ્રવ્ય વગેરે વિકૃતિયાગમાં અપ્રયોજક બને છે. હાથી એવા ઉદાહરણને સિદ્ધ કરવા તત્સ્યાવર્યમ્ । (ગા. સુ. ૪.૧.૧૨ તેલું અપત્ત એ અર્થમાં અળ પ્રત્યય થાય) અને ભટ્ટ દન્ત્ । (વા. સુ. ૪.૧.૧૫ અપ્રત્યયર્થ અક્ષરાન્ત પ્રાતિષદ્ધિકને इत् પ્રત્યય થાય છે) એવાં બે સૂત્રો સમાન કાર્ય સિદ્ધ કરતાં હોવાથી પ્રયોજક બને છે, ગુપ્ત ક્રિયા સાથે તેની સિદ્ધિ માટે અવિહાન્યપણે બેડાયેલા ધર્મોને ના-તરીયક અથવા આવશ્યક ધર્મો કહ્યા છે.

इदं प्रधानं शेषोऽयं विनियोगक्रमस्त्वयम् ।

साक्षादस्योपकारीदमिदमाद्यद्विशेषकम् ॥૮૨॥

આ મુખ્ય છે, આ બીજું છે; (આવાં કાર્યોને) કરવાનો આ ક્રમ છે; આ સાક્ષાત્ ઉપકારક છે; અને આનો પરાયણ ઉપયોગ છે. (૮૨)

તે સાખ પરાયં નથી તેને પ્રધાન કહે છે. બીજાપ્રધાનવાલનો આધાર વિવક્ષા છે.

‘જે સાખ અર્થત પરાય’ છે તેને શેષ કહે છે. માંદીનવદ્દન્તિ । (તેઓ હાંગરને ખાંડે છે)માં પ્રોદિ શેષી છે અને અવધાત શેષ છે. લોકવ્યવહારમાં રાગ શેષી છે, તેને માટે કરવામાં આવતાં કાર્યો શેષ છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં વિધિશાસ્ત્ર શેષ છે, સંગપરિભાષાદિ શેષ છે. પ્રધાન અને શેષ કાર્યોના ક્રમને વિનિયોગક્રમ કહે છે. યજ્ઞકાર્યોમાં કેટલાંક કાર્યો સાક્ષાત્ ઉપકારક છે તો બીજા કેટલાંક પરોક્ષ છે. વેદમાં દર્શપૂર્ણમાસમાં વ્રીહિનું અવધનન સાક્ષાત્ ઉપકારક છે, બપોરે પ્રવાળ પરોક્ષ રીતે ઉપકારક છે. લોકવ્યવહારમાં પોતાને માટે ધડાવેલાં ધરેણું સાક્ષાત્ ઉપકારક છે, સ્ત્રીપુત્રાદિક માટેનાં ધરેણું પોતાને સાક્ષાત્ ઉપકારક નથી. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પ્રત્યય માટે પ્રકૃતિ સાક્ષાત્ ઉપકારક છે, પ્રકૃતિને વિશેષ દૂરથી (આરાત) ઉપકારક છે.

શક્તિવ્યાપારમેદોઽસ્તિન્ફલમત્ર તુ મિચતે ।

સંવન્ધાવજ્ઞાનમેદોઽયં મેવસ્તન્નાવિવક્ષિતઃ ॥૮૩॥

અહીં શક્તિ અને વ્યાપારની સિન્નતા છે, અહીં (પીળે) ફલની સિન્નતા છે. અહીં (કોઈકની સાથેના) સંબંધને કારણે ભેદ સમજાયો છે. (અને) ત્યાં ભેદ વિવક્ષિત નથી. (૮૩)

શક્તિ વ્યાપારભેદ-વલાહકાર વિદ્યોત્તે । વલાહકે વિદ્યોત્તે । અને વલાહકો વિદ્યોત્તે । (વાદળમાંથી, વાદળમાં, વાદળ, ચમકે છે) આવી ત્રણ વાક્યોમાં વલાહકને અપાદાન, અધિકરણ અને કર્તા એમ ત્રણ પ્રકારના ભિન્ન રૂપાળી શક્તિઓમાં દર્શાવ્યો છે. વ્યાપાર-ભેદ વિવક્ષાપ્રાપ્ત છે. ‘ધતુપ વડે વોધે’ છે’માં માત્ર શક્તિભેદ છે, વ્યાપારભેદ નથી. કારણકે અહીં ‘ધતુપની કરણશક્તિ અપાદાન શક્તિને અન્તર્ભૂત કરીને રહી છે. એકેણે વ્યાપારભેદ સંભવતો નથી, કારણકે વ્યાપારભેદનો પ્રયોજક શક્તિભેદ છે.

દ્વેષભેદ-કર્મરૂપની ભિન્નતાને આધારે ફલભેદ સમજાય છે; જેમકે, એક દાનધર્મનાં અણુ, અરોગ્ય, સંધર્ષિત વગેરે જુદાં જુદાં ફળ હોય છે. કલુરોવર અનંક ક્રિયાઓનું એક જ ફળ હોય છે; અનેક આણુસો ધણી વાર એક વિવાહારપદ બાબત માટે ભેગા મળીને નિકળ કરે છે (સદ્ભાવો વાક્યવર્ણ ૨-૧૭૧).

સંબંધજ ભેદ-ધાતુના ઉપાત ક્રિયા સાથેના સંબંધના ભેદને સંબંધજ ભેદ કહે છે જેમકે, પવતિ, વચન્તિ વગેરે ક્રિયારૂપોમાં સંબંધાનું કાર્ય છે, પરંતુ કર્તાઓમાં (સંખ્યા)-ભેદ હોવાથી તે ભિન્ન થાય છે

અવિવક્ષિત ભેદ અને અભેદ કહે છે. પક્ષવા ઓદન મુદ્દત્તે । (લાત સંધીને તે જાણે છે)માં સમાનજર્તુકયોઃ પૂર્વજાહે ક્લ્વા । (પા. યુ. ૩૪.૨૧ સમાન કર્તાવાળા બે ધાતુઓમાંથી પહેલી ક્રિયા દર્શાવનાર ધાતુને તરવા પ્રત્યય યાવ છે) સૂત્રથી કર્તા અને કર્મના ક્રિયાભેદને કારણે શક્તિભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેની વિવક્ષા નહિ હોવાથી તેને અવિવક્ષિતભેદ કહે છે.

પ્રસજ્યપ્રતિષેધોડ્યં પર્યુદાસોડ્યમત્ર તુ ।

इदं गौणमिदं मुख्यं व्यापीदं गुरुलघ्विदम् ॥८४॥

આ (અહીં) પ્રમજ્યપ્રતિષેધ છે, પરંતુ અહીં આ પર્યુદાસ છે; આ ગૌણ છે; આ મુખ્ય છે; આ વ્યાપક છે; આ ગુરુ છે, આ લઘુ છે. (૮૪)

જ્યાં નવ્નો સંબંધ ક્રિયાપદ સાથે હોય અને વાક્યબેદ હોય તેને પ્રસજ્યપ્રતિષેધ કહે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં ઈર્તરિ ચ વારકે ઇંજાયામ્ । (પા. સુ. ૧.૨.૧૧ કર્તા સિવાયનું કારક સંજાનો; અર્થ દર્શાવતું હોય ત્યારે ધાતુને ઇન્ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે)માં કારક સંજાનું દર્શાવતું હોય ત્યારે ઇન્ થાય અને જો કારક કર્તા હોય તો ઇન્ ન થાય એમ વાક્યબેદ થશે. વેદમાં ઘાઘનો ન હન્તબ્ઃ । નાનૃષ્ વદેત વગેરે ઉદાહરણો છે. લોકબ્યવહારમાં જસૂર્વવશ રાજદારાઃ । (રાજરાણીઓ સૂરને નહિ જોનારી હોય છે)માં સૂરને જોતી નથી એમ ક્રિયા સાથે નવ્નો સંબંધ છે.

પર્યુદાસ પ્રસજ્યપ્રતિષેધથી જુદો છે. અહીં નવ્નો સંબંધ ક્રિયા સાથે નહિ પરંતુ ઉત્પન્ન એવા નામ સાથે હોય છે અને એકવચનતા હોય છે અગ્રાજ્ઞાં જાનય (આઘણુ સિવાયનાને જાવ)માં પર્યુદાસ છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં આતોડકવચ્ચે કઃ (૧.૧.૧. આકારાન્ત અને ઉપસર્ગ રહિત ધાતુને ક પ્રત્યય થાય છે)માં પર્યુદાસ છે.

તત્પુરુષઃ સમાનાધિકરણઃ કર્મધારકઃ । (પા. સુ. ૧.૨.૪ સમાનાધિકરણ પટ્ટોવાળો તત્પુરુષ કર્મધારક કહેવાય છે). સમાનાધિકરણ તો સખો છે, તત્પુરુષ નહિ. સમાનાધિકરણ પદ તત્પુરુષનું વિશેષણ છે. અહીં સદ્ભાષી શૌર્યવ યશે. સિંહઃ માનવકઃ । મ્હાં પશુ ભાષુષ્કિત્વને કારણે સિંહ પદનું શૌર્યવ છે.

મુખ્યત્વે સમજાવતાં વ્યાકરણશાસ્ત્રમાંથી ઉદાહરણ લઈશું. હમ્ ધાતુને સિદ્ધ અને કદના પ્રત્યયે કાગશે. અહીં ધાતુત્વ મુખ્ય છે. રાજ.માં પ્રાતિપદિક્તવ મુખ્ય ॥ વેદમાં તં વપાશ્વળીન્વા પ્રતિવ્રત્યાતાન્વામભે, પ્રતિવ્રત્યાતારમશ્ચુ. . . અશ્વૈઃ । વગમાન. । (વાતવ્ય-જાઘાન ૧.૧.૨.૧) આવા ઉવહરણમાં અપ્વર્ગ અને મન્માન મુખ્ય છે. લોકબ્યવહારમાં શરો માનવકઃ । મ્હાં શૂર અને માનવક મુખ્યાર્થમાં છે

વ્યાપકત્વનું શાસ્ત્રમાં મહત્ત્વ છે તે પદના અર્થનું નિર્ણયક છે. એકશ્રુતિ દ્વાત્તપુરુષો (પા. સુ. ૧.૨.૧૨ દ્વયી બેઠાવવામાં એકશ્રુતિ પ્રયોજવી)માં લૌકિક સંબોધનનું પ્રહણ વ્યાપક છે. આયુઃ વ્યાપી સંબોધન ચઢણ કરવાથી એકવચન સ્પષ્ટિ. । (પા. સુ. ૨.૩.૪૧ સંબોધન ઇષ્ટ હોય ત્યારે પ્રથમા એકવચનની સંખુદિ સંજા થાય છે) એવું શાસ્ત્રીય સંબોધન પણ સમન્વશે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં વૃષોદતાદીનિ ચચોપદિત્તમ્ । (પા. સુ. ૨.૩.૧૦૨ વૃષોદરાદિ શબ્દો નેવા ઉપદેશાયા છે તેવા જ મન્માન)થી સિષ્ટોના બ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ અન્દસમૂહને લાધવર્ધી યથાતથ સમજાવામાં આવે છે, પરંતુ પ્રાતિપદિક, અનલિહિત કર્મ, વિલક્ષિતની ઉત્પત્તિ વગેરે રૂપે શુદ્ધ શબ્દોની પ્રાપ્તિમાં ગુરુ ઉપાય છે 'આ ગામડું' લાલ ડાંગ વાણુ છે' એવા કથનમાં કર્મધારક સંજાસ્ત અને મત્વર્થ એમ બે ભાગનો એક સાથે સમજાતાં ગુરુ પ્રક્રમ અર્થોત્ત ગૌરવનો પ્રારંભ થશે પરંતુ બહુગ્રીહિ સમજાતાં લઘુ પ્રક્રમ થશે. વેદમાં 'સામિધીની ઋચાઓ સત્તર સમજવાની છે'માં મૂળ તેર ઋચાઓમાં પહેલી અને છેલ્લીના પશુ વખત ઉચ્ચાર ચર્તા ગુરુ પ્રક્રમ થશે.

મેદેનાદ્વાજ્ઞિમાવોડસ્ય વહુષેવં વિકલ્પ્યતે

દ્વં નિયમ્યતેડસ્યાત્ર યોગ્યત્વમુપજાયતે ॥૮૫॥

આ (વાક્ય)માં સંવિભાગ પ્રમાણે અંગાંગિભાવ(રૂપ સંબંધ) છે. આ ઘણા વિકલ્પોવાળું છે; (અહીં) આનો નિયમ થાય છે, અહીં આનું યોગ્યત્વ (=અધિ કારિત્વ) ઉત્પન્ન થાય છે (૮૫)

જલ્પ મેદેન અદ્વાજ્ઞિમાવઃ । આ (વેદ)વાક્યમાં સંવિભાગ પ્રમાણે અંગાંગિભાવ થશે. એક વાક્યમાં અને અનેક વાક્યોમાં પણ અંગાંગિભાવ થશે. મેદેન પાઠને બદલે મેદા એવો પાઠ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. "ત્યાં આ (વેદવાક્ય)માં વિભાગ સમજવાનો છે અને અંગાંગિભાવરૂપ સંબંધ સમજવાનો છે. અહીં સંબંધાભાવ સમજવાનો નથી" એવો અર્થ થશે. સામાન્યવિધિઓ જ્યારે વિશેષ વિધિ સાથે એક વાક્યમાં હોય ત્યારે તે વિધિઓ અંગે થશે અને વિશેષવિધિ અંગે થશે અને સંબંધ અંગાંગિભાવરૂપ સંબંધ થશે. જેમકે વેદમાં ઉદાહરણ છે : વિપતિસ્ત્વા ધુનાત્, વાક્વતિસ્ત્વા ધુનાત્, વેદન્ત્વા સવિતા ધુનાત્ અષ્ટિદ્વેન વવિદ્વેન । (તૈત્તિરીય સંહિતા ૧.૨.૧.૧. ખામી વિનાના પવિત્રથી, વિચારનો સ્વામી, વાણીનો સ્વામી અને સવિતા દેવ તને પાવન કરે). પુરુષરાજે લીલિતલક (૩૦)માંથી 'દ્વીપક અક્ષકારતુ' (મણિઃ સાગોલીઃ વગેરે) ઉદાહરણ આપીને એક ક્રિયાનો ઘણાં વાક્યો સાથે સંબંધ દર્શાવે છે.

સમાન પ્રમાણવાળાં વાક્યોમાં જ્યારે વિશેષ હોય ત્યારે વિકલ્પ સમજવો જોઈએ. બ્રાહ્મણશાસ્ત્રમાં અનુસ્વારત્ત્વ ચ્ચિ પરત્ત્વર્ગઃ । (પા. સુ. ૮.૪.૫૮ અનુસ્વાર પછી ચ્ચ વળ્યું આવે તો અનુસ્વારનો પરસવળ્યું થાય છે) અને વા વદાન્ત્ત્વ । (પા. સુ. ૮.૪.૫૯, પદાન્ત અનુસ્વાને સ્થાને, પછી ચ્ચ વળ્યું આવતો હોય તો, વિકલ્પે પરસવળ્યું થાય છે)માં પ્રાપ્ત વિકલ્પ છે. વિમાયા વેદન્ત્વઃ । (પા. સુ. ૧.૧.૪૯. વેદ અને ચિ ધાતુઓ પછી, ક્ત્વંવાચક છદ્ આગમ આવતો હોય તો કિલ તો વિકલ્પે વદ્ થાય છે) માં અપ્રાપ્ત વિકલ્પ છે. હક્તોન્વતરસ્યામ્ । (પા. સુ. ૧.૪.૫૩. હ અને ક ધાતુના મૂળ વાક્યના ક્તાઓ પ્રયોજકમાં વિકલ્પે કમ્ થાય છે)માં ઉભયત્ર વિકલ્પ છે. અસંઘારસર્વસ્વર્માના (દ્ર. ૪) કિં ઠાહ્યતરોરિયં રતનરાશિખના...વગેરે ઉદ્દેશને પુરુષરાજ અનેક ઉત્પ્રેક્ષા ૨૫ વિકલ્પોવાળો સમજાવે છે.

અનેક બાબતોની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે એક અંગે નિયમ કરવામાં આવે છે. ૫થિઃ સામાસ ए (પા. સુ. ૧.૪.૮ ૫થિ શબ્દ સમાસમાં ચિ સંયુક્ત થાય છે)માં તે પ્રાપ્તોઃ । (પા. સુ. ૧.૪.૮૦ ઉપસર્ગો ધાતુની પહંચાં પ્રયોજવા માં ચોક્કસ બાબત અંગે નિયમ કરવામાં આવે છે. નક્ષત્રં છદ્વા કાચં ચિજેત્ । (રાત્રે નક્ષત્રને જોઈને ગૌન તોડવું)માં ચોક્કસ સમયે વાગ્વિસર્ગનો નિયમ ક્યો છે. દિવસે નક્ષત્ર દેખાય તો નદિ અને રાત્રે વાદળપેદ્યું આકાશ હોય તો ગૌન તોડવું એવો નિયમ કરવામાં આવે છે.

બ્યવહારમાં ધુરિ ધુરોં ચ્ચિજ્યતે । (ધૂંસરીએ ધૂંસરી ધારણ કરવા સમર્થને જ નોડવામાં આવે છે) એમ કહીને ગૌઃ ગદિઃ, 'વજ્રપથાટાયેસા (ના નોડવો)' એમ હાવાતાં યોગ્યતા અર્થાત્ અધિધારનો મુદ્દો સમજાય છે.

અહીં પુર્વની જ યોગ્યતા છે જ્ઞાપિત્વાન સ્વર્ગકામો યજેત । (સ્વર્ગની ૧૨૭) વાળાએ જ્ઞાપિત્વોત્તમ વડે યજ્ઞન મરુ)મા ત્રણ વર્ણની જ યજ્ઞનયોગ્યતા દર્શાવવામાં આવી છે દરજ્જા ૨૨૧ । વાચ ૧ ૧ ૫૧ (૩ ને ચાને જળ આદેશ ૨૨૨ થાય છે)મા ૩ ને બદલે મુકાતા જળ ને જ રસસ્વ મટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે

અય વાક્યાન્તરે દષ્ટાલિલ્લાદુભેદોડનુમીચને ।

અય કાર્ત્તરપોદ્ધૃત્ય પદાર્થ પ્રતિમચ્યતે ॥૮૬॥

અન્ય વાક્યમાં પ્રાપ્ત થતા નિર્દેશ ઉપરથી, જ્ઞાના ભેદ વિશેષનું અનુમાન થાય છે, જ્યારે અહીં પદનો પ્રતિષ્ઠિત અર્થ રાખવા પ્રકૃત અને પ્રત્યક્ષના વિલાગથી પ્રાપ્ત થાય છે (૮૬)

અન્ય વાક્યથી પ્રાપ્ત થતા નિર્દેશથી પ્રસૂત વાક્યાર્થનું સુસ્થાપન એટલે લિંગાદ ભે , વેદમાં જ્યાં જ્યાં જ્ઞાપિત્વ । (તે એ પડેલી શકેરા થકે છે) માં રોનાથી ચોપડેલી છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી પરંતુ તેના પછી જ્ઞાવતા ખીજ વાચ્ય તેઓ વૈ જ્ઞાત્મ । (ધી તો તેજ છે) ઉપરથી ધીથી શકેરા એ પડેલી છે એમ વાક્યાર્થ સ્પષ્ટ બને છે

જ્ઞોતિર્જોવિત (૨ ૨૮), સારસ્વતીવણ્ડામણ (૨ ૫૮૧), કાન્વપ્રકાશ (૨ ૧૦૧), વાગ્વા-ગુણાન (૨ ૩૧) પછેરે અલકારેયોમા જ્ઞાનેખાગેના રામોડસો મુરવેણ વગેરેથી અથ થતા રાજાગન્ત નાખના મોક્ષમા રામ એટલે દશરથપુત્ર કે પરશુરામ એવા સંજ્ઞામાં ત્રીજી પકિત અને ચોથી પકિતમાના જ્ઞાનેખથી દશરથપુત્ર રામનો નિશ્ચય થાય છે,

અત્યંત સમ્પન્ન રાજના પ્રકૃતિપ્રધાના વિશ્લેષણને અપેક્ષાર કહે છે વેદવાચ્યે ના અથ ને જાણવા મટે અપેક્ષાર ઉપયોગી છે

इति वाक्येषु ये धर्मा पदार्थोपनिबन्धना ।

सर्वे ते न प्रकल्पेन्पद चेत्स्यादवाचकम् ॥૮૭॥

આ પ્રમાણે પદના અર્થ ઉપર જ ધાર રાખનારા અને (તે પ્રમાણે) વાક્યના (અર્થ)વિશેષનો નિશ્ચય કરનારા) ને ન્યાય છે તે, પદને અર્થનું પાશક ભે ન માનવામાં આવે તો (તે) જધા (અર્થ)નિશ્ચય માટે) નિષ્ફળ બને (૮૭)

કારિકા ૭૭થી ૮૫ મુદ્ધીમાં જણાવેલા, વાક્યાર્થનો નિશ્ચય કરનારા ન્યાયો આખરે તો પદના અર્થ ઉપર આધાર રાખે છે વાક્યને જે પદસમૂહ ગણવામાં આવે અને તેને જો અખ ૩ અને અવિભક્ત સ્વીકારવામાં આવે તો આ જધા ન્યાયો નકામો કરશે

अविभक्तेऽपि वाक्यार्थे शक्तिभेदादपોदृष्टते ।

वाक्यात्तद्वિभागो न यथोक्त न विरुध्यते ॥૮૮॥

(અખ ૭) વાક્યનો અવિભક્ત અર્થ સ્વીકારવામાં આવે તો પાંચ નાકિતભેદ ને કારણે વિશ્લેષણ થના જુદા જુદા વાક્યો બનતા હોવાથી (અમારા અખ ૭ વાક્યાર્થ)પદનો) બાધ થશે નહિ (૮૮)

જેમ અનેક ગૌણ વાક્યોના બનેલા એક મહાવાક્યમાં અર્થબોધકતા પ્રમાણે નાનાં વાક્યો પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી અખંડ વાક્યાર્થને કશો ખાધ આવતો નથી તેમ અખંડ વાક્યમાં પદોના અર્થને સ્વીકારવામાં પણ કશો ખાધ આવતો નથી. શક્તિભેદને કારણે અવાન્તર વાક્યો અને પદોનો અર્થ પણ જુદો પ્રાપ્ત થશે. આવી રીતિ પરસ્પર વિરોધી નથી આમ કહેવા માટે પુરુષોત્તમ બૌદ્ધસિદ્ધાન્તનું હિદાયરણુ આપે છે બૌદ્ધી નિર્વિજ્ઞાન અને વ્યક્તિરૂપ દ્રવ્યને એક આજુ-બીકારે છે અને સથે સાથે અપોહ (ઈતર વ્યાવૃત્તિ)ને આધારે જાતિને સ્વીકારે છે.

સરખાવો : પુરુષોત્તમ : યથા શાસ્ત્રદર્શને નિર્વિગ્નમકેકમેવ સકલત્રેલોકવિલછટ્ટં સરવં સ્વલક્ષણમન્યુરગમ્યતે તત્તદિતરપદાર્થકથાવૃત્તિમાસચયેન ચ જારવાદિવ્યગ્રહારઃ કથિન્નિર્વાણતે ।

યથૈવૈકસ્ય ગન્ધસ્ય મેદેન પરિકલ્પના ।

પુષ્પાવિષ્ણુ તથા વાક્યેડપ્યર્થમેવો વિચીયતે ॥૮૧॥

જેમ ફૂલ (ચંદન) વગેરે જુદાં જુદાં દ્રવ્યોમાં રહેલ એક જ સુવાસ જુદી જુદી સમજાય છે તેમ (અખંડ) વાક્યમાં પણ (અવાન્તર વાક્યો, શબ્દસમૂહો, શબ્દો વગેરેમાંથી) અર્થસિદ્ધ સમજાવી શકાય છે (૮૯)

ગવયે નરસિંહે પાપ્યેકલ્હાનાદતે યથા ।

માગં જાત્યન્તસ્સૈથ સદૃશં પ્રતિપચતે ॥૯૦॥

અપ્રસિદ્ધં તુ યં ભાગમદૃષ્ટમનુપશ્યતિ ।

તાવસ્યસંવિદ્ મૂઢઃ સર્વત્ર પ્રતિપચતે ॥૯૧॥

તથા પિકાદિયોગેન વાક્યેડપ્યન્તવિલક્ષણે ।

સદૃશસૈથ સંજ્ઞાનમસતોર્ધસ્ય મન્યતે ॥૯૨॥

ગવયમાં કે નરસિંહમાં કોઈ એક(જાતિ)નું જ્ઞાન ન હોવા છતાં, ગવયના એક ભાગ અને નરસિંહના એક ભાગનું જાત્યન્તર સાથેનું સારથ જેમ સમજાય છે; અને જ્યારે અજ્ઞાની સમજે છે કે તેણે (ગવયનો અથવા એવો) જેભાગ ઉપવહારમાં અપ્રસિદ્ધ છે તેને જોયો નથી ત્યારે તેટલા પૂરતું (સંપૂર્ણ ગવય અંગે) તે અજ્ઞાનને જ પ્રાપ્ત થાય છે; તે જ પ્રમાણે પિક (કોયલ) વગેરેના ઉપયોગથી વાક્ય અત્યંત જુદું બન્યું હોય ત્યારે અજ્ઞાની (વાસ્તવમાં) અનિદ્રમાન અર્થના જેવા (અર્થની) કલ્પના કરે છે. (૯૦-૯૨)

ગવય એક પશુવિશેષનું નામ છે; અથ અને ગાયના સંબંધથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ગાયનાં લક્ષણો કંઈક અંશે વધારે સ્પષ્ટ હોય છે. ગવયમાં ગોત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. તે જ પ્રમાણે નરસિંહમાં નરત્વ કે સિંહત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ અત્તાની જન આવા ગોત્વ વગેરેની કલ્પના કરે છે. અવિદ્યામાન જોવા ગોત્વ વગેરેની કલ્પના જમમૂલક છે.

‘વનમાંથી વૃક્ષ લાવો અને ‘વનમાંથી કોપલ લાવો’ એ બે વાક્યોમાં કશું સામ્ય નથી. બંને અત્યંત વિષદાણુ વાક્યો છે. વનમાંથી અને લાવો એવા શબ્દો સમાન છે, તેથી સમાન વાક્યો બનતાં નથી. આનું કારણ એ છે કે અખડ વાક્યાર્થવાદી વૈયાકરણુ સમજે છે કે સ્વતંત્ર પદોનું જુદું અસ્તિત્વ નથી. બધાં જ પદો મળીને એક વાક્ય બને છે. તેમાં અખડત્વ રહેલું છે. જુદાને જાહેર કોપલ સ્વદ મૂકવાથી બંને વાક્યો જુદાં જ થયાં સમજવાં.

एकस्य भागे सादृश्यं भागे भेदश्च लक्ष्यते ।

निर्माणस्य प्रकाशस्य निर्माणैव चेतसा ॥૧૩॥

तथैव भागे सादृश्यं भागे भेदोऽवसीयते ।

भागभावेऽपि घावशानामत्यन्तं भिन्नधर्मणाम् ॥૧૪॥

જેમ (પીજી), લાલ વગેરે અનેક ભાગો અન્તર્હિત હોવા છતાં (વાસ્તવમાં) ભાગ વિનાના (ચિત્ર) જ્ઞાનના, નિર્ભોગ મનને કારણે, એક ભાગમાં (અન્ય સાથે) સાદૃશ્ય અને ખીજ ભાગમાં ભિન્નતા જણાય છે; તેમ અત્યંત ભિન્ન ધર્મોવાળા વાક્યોમાં ભાગનો અભાવ હોવા છતાં તેમના એક ભાગમાં સાદૃશ્ય અને ખીજ ભાગમાં બેદ કલ્પનામાં આવે છે. (૯૩-૯૪)

અહીં પ્રશ્નનો અર્થ જ્ઞાન કરીશું. એક સળંગ ચિત્રના અખડ જ્ઞાનમાં (વાસ્તવમાં, આપણું ચિત્ર પણ અખડ જ્ઞાનમોધક હોવાથી) ભાગબેઠ વિનાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; આમ હોવા છતાં એક ચિત્રમાં અનેક રંગો પૂર્ણ હોવાને કારણે એક ભાગમાં કાણું અને લાલ એમ ભાગબેદ જણાય છે. અહીં કાણું સાથે સાદૃશ્ય અને લાલ અને પીજી વચ્ચે બેદ જણાય છે.

આ પ્રમાણે ‘વનમાંથી વૃક્ષ લાવો’ અને ‘વનમાંથી કોપલ લાવો’માં વનમાંથી લાવો; પૂરતું સાદૃશ્ય અને વૃક્ષ અને કોપલ વચ્ચે બેદ જણાય છે.

रूपनाशे पदानां स्यात्कर्म चावधिकल्पना ।

अगृहीतावधौ शब्दे कर्म चायौ विविच्यते ॥૧૫॥

(સંધિ થવાથી) ‘પહોતું’ રૂપ નષ્ટ થતાં તેમની મર્યાદા કેવી રીતે સમજાય ? અને શબ્દની મર્યાદા નકકરે થયા વિના અર્થનો નિર્ણય કેવી રીતે થઈ શકે ? (૯૫)

દખાવડા. (હહી લાવો), દહીદ તિષ્ઠતિ । (અહીં હહી છે) વગેરે વાક્યોમાં ‘દધિનું’ રૂપ વિનષ્ટ થઈને દધ્ય અને ધી થયું છે આમ થવાથી દધ્ય કે કયો પદ દધિનો જ અર્થ દર્શાવશે એવી મર્યાદા કેવી રીતે સમજાશે ?

संसर्ग इव रूपाणां शब्देऽप्यत्र व्यवस्थित ।

नानारूपेषु सद्रूपं तन्त्रेणापरिमित्यते ॥૧૬॥

(અખંડ પદ્ય અંગે) બીજા મતમાં (જ્વેત. ઘાવતિ એવા વાક્યમાં જ્વેતઃ એવા) શબ્દરૂપમાં (અનેક) પદરૂપોનો ભણે કે (જ્વા ઇતઃ અને જ્વેત. એવો) સંસર્ગ થયો હોય છે. (આવાં) અનેક શબ્દ રૂપોમાં તે બીજા (જ્વેતઃ એવા અખંડ) શબ્દરૂપનું તત્ત્વના ન્યાય વડે ગ્રહણ થાય છે. (૯૬)

તસ્મિન્નભેદે ભેદાનાં સંસર્ગ ઉપવર્તેતે ।

રૂપં રૂપાન્તયત્તસ્માદનન્યત્પ્રવિભજ્યતે ॥૧૭॥

તે અખંડ પદ (જ્વેતઃ)માં (જ્વા અને ઇતઃ એવા) બિન્ન શબ્દરૂપોનો સંસર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી (જ્વા ઇતઃ અને જ્વેતઃ) એવાં બે શબ્દરૂપોમાંથી) જ્વેતઃ એવું અન્ય રૂપો જેવું દેખાતું અખંડ રૂપ જુદું ગ્રહણ કરાય છે. (૯૭)

શાસ્ત્રે પ્રત્યાયકત્યાપિ ક્વચિદેકત્વમાશ્રિતમ્ ।

પ્રત્યાયનેન ક્વચિદ્ ભેદો મહણમાશ્રયોઃ સ્થિતઃ ॥૧૮॥

શાસ્ત્રમાં (એક મત પ્રમાણે) વાચક શબ્દનું વાચ્ય (અર્થ) સાથે એકત્વ સમજાવામાં આવે છે. (બીજા મતમાં) વાચક અને વાચ્ય (બંને) વચ્ચે કોઈ વાર ભેદ જણાવવામાં આવે છે. (૯૮)

ઋ હ્યભેદમાશ્રિત્ય યથાસંકર્યં પ્રકલ્પિતમ્ ।

લુલુટોર્મહણે ભેદો પ્રાજ્ઞાધ્યાં સહ કલ્પિતઃ ॥૧૯॥

અભેદનો આશ્રય કરીને સૂત્ર નિર્દિષ્ટ ઋ ધ્વનિને ક્રમ પ્રમાણે ત્રણ ધ્વનિઓ રજૂ કરતો કટપવામાં આવ્યો છે, (પરંતુ સ્વત્તાસી લુલુટોઃ । પા. સૂ. ૩.૧ ૩૩, એ સૂત્રમાંના લ અને લુટ ના ઉચ્ચેષથી) લ પદથી લટ અને લટ એમ બે ના તથા લુટ ના ગ્રહણમાં તે ત્રણ પ્રત્યાય અને પ્રત્યાયક એવા લ અને લુટ વચ્ચે ભેદની ઠરપત્તા કરવામાં આવી છે. (૯૯)

કારિકામાં ઉલ્લેખેલ સૂત્રમાં લટી દર્શવાતા લટ અને લટ તથા લટ એમ ત્રણ પ્રત્યાય છે, પણ પ્રત્યાયક ઋ અને લુટ એમ બે જ છે. બીજા બાજુ સ્વ અને તાદ્ર એવા પ્રત્યયોરૂપી કાવોની સંખ્યા બે હોઈ સંખ્યાવૈરમ્ય યથુ' અને વચાસંખ્યાના નિયમનો બાધ થયો

યસ્યેત્યેતદ્વળો રૂપં મંજિનામભિધાયકમ્ ।

નહિ પ્રતીયમાતેન મહણસ્યાસ્તિ સંભવઃ ॥૨૦॥

(યસ્યેતિ ચ । સૂત્રમાંના) યસ્ય પદના ફકાર અને અક્ષરનું રૂપ તેમના સંજ્ઞીઓનું (તેમની વચ્ચે અલેદ હોવાને કારણે) આલેખાન કરે છે. (ને ભેદની ઠરપત્તા કરવામાં આવે તો) જ્ઞાયમાન (જેવા ફકાર અને અક્ષર) વડે (તેમના સંજ્ઞીઓના) ગ્રહણનો સંભવ નથી. (૧૦૦)

યસ્યેતિ ચ । (પા. સુ. ૬. ૨. ૧૪૮) જાણીએ છે કે મ સંકલ્પે અંગના । અને 'અ વહુ'નો દીર્ઘ ફેકાર અથવા તદ્વિત ગ્રન્થ અંગળ આવતો હોય તો લેખ થાય છે. અહીં વલ્પ એ ચતુર્થ પછી એકવચન છે અને ચતુર્થી ૬ અને ગ્નો નિર્દેશ સમાહાર ૬-૬ દ્વારા થાય છે. આ બંને વર્ણોવાણું યત્વ પદ બંનેના સંગીઓ અર્થાત્ અદાર ફકાર અને અદાર અકારતું અભિધાન કરે છે પરંતુ ૬ અને બ તેમના સંગીઓ વચ્ચે અર્થાત્ પ્રત્યાય અને પ્રત્યાયક વચ્ચે એક માનતાં પ્રતીયમાન અર્થાત્ સામાન્ય એવા ૬ અને અર્થો તેમના સંગીઓનું પ્રકલ્પ થશે નહિ

ઠ ઇત્યેતદભિન્નં ચ મિન્નવાણ્યનિગ્ધનમ્ ।

ભેદેન પ્રહણે યસ્ય પરૂપમિવ દ્વયોઃ ॥૧૦૧॥

બીજા કારણથી અભિન્ન એવો કુદાર ભિન્ન ભિન્ન વાક્યો દ્વારા જુદા જુદા વ કારણે એકપૂર્વક સમજાવવા કારણ બને છે. (પૂર્વ અને પર એવા) બે અર્થોનું બંને પરસ્પર હોય તેમ તેનું એકપૂર્વક પ્રકલ્પ થાય છે. (૧૦૧)

પ્લુતસ્યાદ્ગવિવૃદ્ધિં ચ સમાહારમ્ચોક્તયા ।

વ્યુદયતા પુનર્ભેદઃ શબ્દેષ્વન્યન્તમાભિતઃ ॥૧૦૨॥

પ્લુતના અવયવની વૃદ્ધિ અને સ્વરોના સમાહારનો પ્રતિષેધ કરતા (વાર્તિક-કાર) વર્ણો વચ્ચે અર્થાત્ ભેદને સ્વીકાર્યો છે. (૧૦૨)

પાણિનિસૂત્ર પ્લુતાવેચદ્વિતી । (૮.૨.૧૦૬) જાણીએ છે કે સૂત્ર દ્વિવચ્ચે વ । (૮.૧.૮૪) અને તેના પછીનાં સૂત્રોમાં કહેલ પ્લુત એ અને ઓના સ્થાને પ્રસક્ત ફકારાદિ સંખ્યકારના અવયવ ૬ અને ંને પ્લુત થાય છે. ક્ષાલોઞ્જસ્વરીર્ધ્વપ્લુતઃ । સૂત્ર પ્રમાણે પાણિનિને પ્રત્યાય અને પ્રત્યાયક વચ્ચે અભેદ ઈષ્ટ છે પરંતુ પ્લુતાવેચ દ્વિતી । (૮.૨.૧૦૬) સૂત્રના વાર્તિક “મત્રવિવૃદ્ધિર્વિધાયતે । ન કોવોડવચ્ચોડકાર દ્વારા વચ્ચો વા ।” પ્રમાણે વાર્તિકકારને એક ઈષ્ટ છે એ વાત આ કારિકામાં જણાવી છે. પુષ્પરત્ને ઉલ્લેખેથી જાણીએ કે ભાષ્યવચન રૂપે અત્યારે પ્રાપ્ત થતા નથી પરંતુ વાર્તિકકારના મતના એક સામાન્ય ઉલ્લેખ તરીકે તેમને સમજવા જોઈએ.

સમાહારઃ સ્વરિતઃ । (સુત્ર ૧.૨.૨૧.)ના વાર્તિક સમાહારોડવાખ્યેન્નામાવાદ । પ્રમાણે પૂર્વ અને પર બંનેના સમાહાર એટલે પરસ્પર એમ માન્યુ બેઈએ નહિ, કારણકે પ્રત્યાયક અને પ્રત્યાય વચ્ચે એક હોવાથી સમાહાર બની શકે નહિ.

અર્થર્ચાદિપુ શબ્દેષુ રૂપભેદ ક્રમાવયા ।

તન્નાત્તયૈકશબ્દત્વે મિન્નાનાં શ્રુતિરન્યથા ॥૧૦૩॥

અર્થર્ચ વગેરે શબ્દોમાં જેમ (ક્ષય-અર્ધમ્) એવા વિવિધવાક્યથી જુદો) સ્વરૂપલોક વર્ણોના ક્રમને કારણે (જણાવ) ■ તેમ તન્-ત્ર-ન્યાયને આનુસરીને અખંડ શબ્દ (રૂપ)ને સ્વીકારતા જુદા જુદા (શબ્દ રૂપો)નું અલગ પાણુ તેમનાથી જુદું (=અખંડ) સમજી શકાય છે. (૧૦૩)

સંહિતાવિષયે વર્ણા સ્વરૂપેણાવિકારિણ ।

શબ્દાન્તરત્વ યાન્તીવ ક્ષત્યન્તરપરિમહાત્ ॥૧૦૪॥

પોતાના મૂળરૂપમા ફેરફાર વિનાના શબ્દો સંધિની સ્થિતિમા તેમને જુદી શક્તિઓની પ્રાપ્તિને કારણે અન્ય શબ્દરૂપને પામે છે (૧૦૪)

સન્ધ્યાભાવની સ્થિતિમા અવિકારી એના જાણે શબ્દો જ્યારે સંધિને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે બીજા અર્થના પ્રતાપન ા શક્તિને પ્રાપ્ત કરીનેજેવ એવું અન્યરૂપ પામે છે,

હ્રિન્નિયાદિવિકારેણ દૃષ્ટ મહોપુ વરતુપુ ।

આત્મવ્યાગાદતે મિન્ન મહર્ણં સ ક્રમ શ્રુતૌ ॥૧૦૫॥

(વધુ) હ્રિન્નિયના વિકારને લીધે, નેત્ર વડે આલ અભિન્ન પદાર્થોત્તુ બ્રહ્મ તે પદાર્થના સ્વરૂપમા ફેરફાર વિના પણ ભિન્ન રૂપે થાય છે (એવેત. જેવા) શ્રવણ અંગે પણ આવી જ સ્થિતિ છે (૧૦૫)

અભિધાનક્રિયામેદાજ્ઞલક્ષ્યવિકૃતેષ્વપિ ।

રૂપમત્યન્તમેદેન તદેવૈક પ્રકાશતે ॥ ૧૦૬ ॥

(સંધિકૃત) ઉચ્ચારણકાર્યની ભિન્નતાને લીધે અવિકૃત શબ્દોમાત્ર એક રૂપ પણ જાણે આત્મ ત જુદું હોય તેમ મનબદ્ધ છે (૧૦૬)

શ્રુતો વા ગીતિમાર્ત્રં વા સામ દ્રવ્યાન્તર ન તુ ।

ગીતિમેદાકુ ગૃહ્યન્તે તા एव વિકૃતા શ્રુત ॥૧૦૭॥

સામ (ગીતિ/વશેષથી મનાયેલ) જગ્યાઓ છે જાણવા માત્ર ગાન(વિશેષ) છે, તે કોઈ જુદો(મન્ત્રરૂપ) પદાર્થ નથી ગીતિમેદને કારણે તે જ જગ્યાઓ ફેરફાર-વાળી સ્વીકારાય છે (૧૦૭)

ઉપાયચ્છૃતિસહારે મિન્નાનામેકશેષિણામ્ ।

તન્ત્રેણોચ્ચારણે તેષા શાસ્ત્રે સાધુત્વમુચ્યતે ॥ ૧૦૮ ॥

એકબીજાથી જુદા અને એકશેષવાળા શબ્દરૂપોને આવા ઉપાયથી શ્રવણમા એકરૂપ મનજવામા આવે છે આવા તન્ત્ર (રૂપ ઉપાય)થી ઉચ્ચારાયેલા તેમણે સાધુત્વ શાસ્ત્રમા જણાવવામા આવે ॥ (૧૦૮)

શ્રુતિસહાર એટલે જગ્યામા સમ્યેષ અર્થાત્ એકરૂપતા જાણે તે એવે એમ સંસ્થિત ઉચ્ચારરૂપે સાબળત તન્ત્રરૂપ ઉચ્ચારણ એટલે અનેક રૂપોને એક અખડ શબ્દરૂપે ઉચ્ચારણ એમ દેવ દેવ વ દેવો એવા એકશેષ શાસ્ત્રમાં ગીત્રર્થ અને ॥ તેમ જાણે અને જગ્યા એવા બે ભિન્નરૂપોના અખડરૂપ જગ્યા ને સામસિદ્ધ મનજવામા આવે છે

પરિણ શ્રુતિ ચૈકાં રૂપમેદવતામપિ ।

તન્ત્રેણોચ્ચારણં કાર્યમન્વયા તે ન સાધવઃ ॥૧૦૯॥

(શા દ્રવ્ય અને જ્વેતઃ એવા રૂપભેદવાળા શબ્દોના પછી (અર્થ) શબ્દ (સ્વેતઃ) ને સ્વીકારીને (જાને) અર્થોના બોધ માટે) સંયુક્ત ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. આમ ન કરવાથી તે શબ્દો શુદ્ધ શબ્દો ગણાશે નહિ. (૧૦૯)

પરિણ શ્રુતિ ચૈક રૂપં મેદવતામપિ । એવો પાઠ લેતાં 'ભિન્ન શબ્દોનું' એક વર્ણોત્તર પૂર્ણરૂપી સ્પર્શ અને (અર્થ) શબ્દ સ્વીકારીને એવો અર્થ થશે.

સરૂપાણાં ચ વાકયાનાં શાસ્ત્રેણપ્રતિપાદિતમ્ ।

તન્ત્રેણોચ્ચારણાદેકં રૂપં સાધૂપલભ્યતે ॥૧૧૦॥

સરૂપા રૂપવાળાં વાક્યોના સંયુક્ત ઉચ્ચારણથી શાસ્ત્રવડે અમાન્ય (પણ) એક (અર્થ) શુદ્ધ રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૧૦)

સરૂપાણમેકશોષ એકવિમળાં । (શા લુ ૧.૨.૬૪.) એક વિભક્તિમાં જે સમાન રૂપવાળાં પદો પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી એક બાકી રહે છે). સરૂપ એવા શબ્દોનો એકશોષ શાસ્ત્રમાં કયો છે, પરંતુ સમાન વાક્યોના એકશોષનું પ્રતિપાદન કયું નથી. હતાં શાસ્ત્રીય કાર્યમાં તે ઉપયોગી હોઈ માન્ય બનવું જોઈએ.

एकस्यानेकरूपत्वं नालिकाविपरिमहात् ।

यथा तथैव तन्त्रास्याद् बहुनामेकरूपता ॥१११॥

જોમ વાંસળી વગેરે જુદાં જુદાં વાક્યોમાંથી નીકળતા એક વાક્યોનાં અનેક રૂપો પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અનેક જુદાં જુદાં (શબ્દરૂપો અને વાક્ય) રૂપોનું, સંયુક્ત ઉચ્ચારણ દ્વારા, સમાન રૂપ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. (૧૧૧)

यथा पदसरूपाणां वाक्यानां सभवः प्रथक् ।

तथा वाक्यान्तराभावे स्यादेपां प्रथगर्थता ॥११२॥

જોમ (એક વાક્યનાં અનેક) પદોના જેવા (એક મિશ્ર વાક્યનાં અનેક) અવાન્તર વાક્યો જુદા સંભાવે તેમ (એક) જુદા મિશ્રવાક્યને અભાવે તે (અવાન્તર વાક્યોનો) જુદો (સ્વતંત્ર) અર્થ થશે. (૧૧૨)

अभिधेय. पदस्यार्थो वाक्यस्यार्थः प्रयोजनम् ।

यस्य सस्य ॥ संवन्धो वाक्यानामुपपद्यते ॥११३॥

પદોનો અર્થ તેનું અભિધેય છે અને વાક્યનો અર્થ તેનું પ્રયોજન છે જોમ જે માને છે તેને માટે વાક્યોનો પરસ્પર સંબંધ પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૧૧૩)

પ્રયોજન વાક્યાર્થ છે એવા મીમાંસકમતનું અહીં ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.

પહેલો અને વાક્યોનો પરસ્પર સંબંધ તેમના અભિધેય મારફત થાય છે. વાક્યના અર્થને તેનું અભિધેય ન માનતા પ્રયોજન માનવામાં આવે તો વાક્યો પરસ્પર અસંબંધ થશે.

તत्र क्रियापदान्येव व्यपेक्षन्ते परस्परम् ।

ક્રિયાપદાનુષત્તુ સંબન્ધોડય પ્રતીયતે ॥૧૧૪॥

(પરંતુ) ત્યાં અવાન્તર વાક્યોના ક્રિયાપદો જ એકબીજાની અપેક્ષા રાખે છે, અને ક્રિયાપદોને આધારે રહેશે (તે વાક્યોનો પરસ્પર) સંબંધ સમજાય છે. (૧૧૪)

અન્વિતાબિધાન મત પ્રમાણી વૈયાકરણોને જવાબ આપતાં જણાવવામાં આવે છે કે વાક્યોનો અર્થ ક્રિયાપદો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે ક્રિયા અને સાધનમાં ક્રિયા મુખ્ય છે, સાધન ગૌણ છે. વાક્યને આખ્યાતપદ રૂપે માનતા ક્રિયાપદો ઉપર નિર્ભર અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આવે, અર્થ ક્રિયા અને સાધન વચ્ચેના સંબંધરૂપે છે.

आवृत्तिरनुगद्यो वा पञ्चाव्यक्तिरूपमे ।

પ્રત્યેક તુ સમાપ્તોડર્થ સહમૂતેષુ વર્તતે ॥૧૧૫॥

(આદ્ય પદમાંથી પ્રાપ્ત થતા વાક્યાર્થતુ) પુનઃ કથન અથવા (જ્ઞાત અર્થોનો) અનુવાદ પદના અર્થની અપૂર્ણતા માટે છે. દરેક પદમાં અમાપ્ત થતો વાક્યાર્થ, માથે રહેલાં પદોમાં જ હોય છે (૧૧૫)

अविकल्पितवाक्यार्थे विकल्पा भावनाश्रया ।

અગ્રાધિકરણે વાદાઃ પૂર્વેષાં મહુષા મતા ॥ ૧૧૬ ॥

વાક્યનો અર્થ વિકલ્પ વિનાનો હોવા છતાં (પ્રેતાના શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તો પ્રમાણેના) મનના વલણને આધારે વિકલ્પો મનાયા છે. આ વિવચના પ્રાચીન આચાર્યોના અનેક મતો પ્રસિદ્ધ છે (૧૧૬)

'અધિકરણ'નો વિચારસ્થળ અર્થાત્ વિચારવિષય એવો અર્થ પુખ્તરાજ આપે છે.

अभ्यासात्प्रतिभाहेतु शब्द सर्वोऽपरै स्मृत ।

ચારાનાં ચ તિરસ્ચા ચ ચથાર્યપ્રતિપાદને ॥ ૧૧૭ ॥

જાળગડો માટે અને પશુઓ માટે પણ (પદરૂપ કે વાક્યરૂપ) મધ્યસ્થ ઉચ્ચારણ અર્થની સુચોન્ય પ્રાપ્તિ માટે અભ્યાસ(રૂપ મન્દાર) દ્વારા પ્રતિભા(ના ઉન્નયો)ર્થ કારણ બને છે એમ બીજા આચાર્યોએ જણાવ્યું છે (૧૧૭)

પદના કે વાક્યના અર્થના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પ્રતિભાના ઉન્નયથી થાય છે. પ્રતિભાના મૂળમાં અભ્યાસ અર્થાત્ ક્રમગત્ અને આવર્તમાન ક્રિયા રહેલી છે. અભ્યાસ એટલે ચમત્તુ કોઈ ચોક્કસ વિષયમાં પ્રગતિદર્શન આવા પ્રગતિદર્શનના સાતત્યથી પ્રતિભાગ્ય આંતર જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે સ્પષ્ટથી થતો અર્થમોઘ અભ્યાસને અર્પીત છે, અભિપ્રાયનો અર્પીત નથી, આમ દેવવાચી વાક્યાર્થજ્ઞાનના મૂળમાં પ્રતિભાને અધિષ્ઠાત્રી નેઈએ.

અનાગમસ્ય સોઽધ્યાસઃ સમયઃ કેશ્ચિદિષ્યતે ।

અનન્તરમિદં કાર્યમસ્માદિત્યુપદર્શકઃ ॥૧૧૮॥

આ અધ્યાસને કેટલાક(આચાર્યો) આનાદિ સંકેત રૂપે સમજે છે. આ કાર્ય પછી આ કાર્ય કરવું એવી સમજણ તે આપે છે. (૧૧૮)

• અસ્યર્થઃ સર્વશબ્દાનામિતિ પ્રત્યાય્યલક્ષણમ્ ।

અપૂર્વદેવતાત્વર્ગેઃ સમમાર્તુર્ગાદિપુ ॥ ૧૧૯ ॥

બધા શબ્દોના વાચ્યની 'કંઈકે' એવા અર્થરૂપે બ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. (આવો અર્થ) જે વગેરે શબ્દોમાં અપૂર્વ, દેવતા, સ્વર્ગ વગેરેના અર્થના જેવા જ કહી છે. (૧૧૯)

અત્યાર સુધીના વિષયનિર્દેશ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના વાચ્યો જેવા કે સંસર્ગ, સંસૃટિ, નિરાકાર પદાર્થ અને પ્રયોજન સ્વર્વાર્થ આપ્યા. ત્યાર બાદ અતિશય વાક્યાર્થને નિર્દેશવામાં આવ્યો.

હવે જે પદાર્થને અપોહારકરણથી પ્રવિભક્ત ગાનવામાં આવે તે આવા વિશ્વકાર્ય અંગે બાર મતો ક્રમે ક્રમે આપવામાં આવશે.

પહેલા મત પ્રમાણે બધા શબ્દોનો અર્થ “કોઈ વિશિષ્ટ આકારના જ્ઞાન વિનાનું અર્થસામાન્ય” સમજવો જોઈએ. બધા શબ્દોનો વાચ્ય અર્થ “કંઈકે છે” એથી વિશેષ નથી (સર્વશબ્દાનામવગ્નિવિશેષમર્થમાત્રં વાક્યમિતિ કેવિશદ્ધઃ । પુષ્પરાજ). જેમ અપૂર્વ દેવતા, સ્વર્ગ વગેરે પદોના અર્થમાં કોઈ આકાર વિશેષ નથી તેમ જો શબ્દોના અર્થમાં કોઈ આકારવિશેષ નથી. મોટે અર્થે એટલે ‘આપ’ એવું અર્થસામાન્ય. કોઈ એમ કહેશે કે ‘આ ગાય છે’ એવા શબ્દોમાં આકારવિશેષનો ખ્યાલ આવે છે તો તેને અંગે કહી શકાય કે આત્માપદેશને કારણે અર્થનું સંકેતમધ્ય શવાચી અને સ્મૃતિમાં તે જોડાયેલું હોવાથી આકારવિશેષનો વાચ્ય થાય છે, પરંતુ અપૂર્વ, દેવતા, સ્વર્ગ વગેરે અંગે તો આકારવિશેષનો પણ કશો ખાસ થતો નથી.

પ્રયોગવર્ષેનાધ્યાસાદાકારણમહસ્તુ યઃ ।

સ સ શ્વદસ્ય વિષયઃ સ હિ યત્નાન્તરાશ્રયઃ ॥૧૨૦॥

પ્રયોગ, હૃદય અને અધ્યાસને કારણે (પદાર્થના) આકારનું જે જ્ઞાન થાય છે તે (આવા કોઈ) અન્ય યત્ન (વિશેષ) ઉપર આધાર રાખે છે, (તેથી) તે (જો વગેરે) શબ્દોના વિષય બનતો નથી. (૧૨૦)

કેચિદ્ મેવા. પ્રકારગન્તે શબ્દેસ્તદમિમાધિમિઃ ।

અનુનિષ્પાદિનઃ કાંદિપચ્છબ્દાર્થમિતિ મન્યતે ॥૧૨૧॥

(જાતિ વગેરે) કેટલાક ભેદો તેમજ અભિધાન કરનારા શબ્દો વડે રચાઈ ધાય છે, જ્યારે બીજા કેટલાક પછીથી ઉત્પન્ન થનારા અર્થોના (ભેદો)ને પણ શબ્દના અર્થ તરીકે સમજવામાં આવે છે. (૧૨૧)

શબ્દના અર્થ અંગે એમ કહી શકાય કે શબ્દ તેની જાતિ વગેરેનું અભિધાન કરે છે અને પછી પ્રાપ્ત થતા આકારવિશેષથી બેદનું પણ અભિધાન કરે છે; આવા આકારવિશેષ રૂપી અર્થભેદો અર્થસામાન્યની પ્રાપ્તિ થવા પછી થતા હોવાથી તેમને અનુનિષ્પાદી કહેવાશે.

જાતેઃ પ્રત્યાયકે શબ્દે ચા વ્યક્તિભુવન્નિષ્ણી ।

ન તદ્ વ્યક્તિગતાન્મેદાન્ જાતિશબ્દોઽવલ્લભ્યતે ॥૧૨૨॥

જાતિનો બોધ કરનારા શબ્દનું ઉચ્ચારણ થતાં જાતિ સાથે સંબંધવાળી જે વ્યક્તિનો બોધ થાય છે તે વ્યક્તિમાં પ્રાપ્ત થનારા ભેદોનું અભિધાન જાતિ શબ્દ કરતો નથી. (૧૨૨)

જાતિશબ્દો જાતિમાત્રનો બોધ કરાવે છે. શબ્દમાંથી પ્રાપ્ત થનાર જાતિ સાથે વ્યક્તિ અનિશ્ચયપણે સંબંધ હોવાથી વ્યક્તિનો પણ બોધ થશે. છતાં જાતિ વ્યક્તિગત વિશેષોનો બોધ કરાવેશે નહિ. કા ૧૨૧માં ૨૭૫ થયેલા મતનું કારિકા ૧૨૨-૧૨૪માં ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.

ઘટાદીનાં ન ચાકારાન્પ્રત્યાયતિ વાચકઃ ।

વસ્તુમાત્રનિવેશિષ્વાત્તદ્ગતિર્નાન્તરીયસ્ય ॥૧૨૩॥

(અર્થનો) વાચક (શબ્દ), વિશેષો વિનાના વસ્તુમાત્ર સાથે રહી હોવાથી ઘટ વગેરેના આકારો (વગેરે)નો બોધ કરાવતો નથી. તેવા આકારવિશેષનો બોધ આનુષંગિક (૧૨૩) છે.

‘નાન્તરીયક’નો સામાન્ય અર્થ અવિભાજ્ય અથવા આવરણ લેવાય છે. અહીં આનુષંગિક અર્થાત્ પછીથી ઉત્પન્ન થનાર, અનુનિષ્પાદી એવો અર્થ સમજાઈ.

ક્રિયા વિના પ્રયોગેણ ન દૃષ્ટ્યા શબ્દચોદિત્વા ।

પ્રયોગસ્ત્યનુનિષ્પાદી શબ્દાર્થઃ ઇતિ ગમ્યતે ॥૧૨૪॥

(ક્રિયા)શબ્દ વડે પ્રેરેલી ક્રિયા, (કર્તા, કરણ વગેરે સાધનવાચક શબ્દના) સંબંધ વિના પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી ક્રિયાનો સાધન સાથેનો સંબંધ આનુષંગિક બોધ કરાવનાર શબ્દાર્થ સમજવામાં આવે છે. (૧૨૪)

અહીં પ્રયોગ એટલે વગેરે વગેરે ક્રિયાશબ્દનો કર્તા, કર્મ, કરણ વગેરે સાધનવાચક શબ્દ સાથેનો સંબંધ.

નિયતાસ્તુ પ્રયોગા યે નિયતં યચ્ચ સાધનમ્ ।

તેષાં શબ્દામિવેયત્વમપરૈરનુગમ્યતે ॥૧૨૫॥

ક્રિયા શબ્દોના સાધન સાથેના જે નિયત સંબંધો છે અને જે (કર્તા, કરણ વગેરે) સાધનો નિયત છે તેહું શબ્દો અભિધાન કરે છે એમ બીજા આચાર્યો કહે છે. (૧૨૫)

બંધ કરે (વિગ્રહિ) એવા ક્રિયાશબ્દો બાજણું (દામ) સાથેના સંબંધ નિયત છે. એ પ્રમાણે સોમ વડે (સોમેન) એમ બોલતાં યજ્ઞ કરવે (યજ્ઞે) એવા ક્રિયાશબ્દ સાથે સાધનનો નિયત સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ શબ્દનું અભિધાન સાધ્યસાધનાત્મક છે. પદવાદીનો આ ત્રીજો મત છે.

સમુદાયોઽભિવેયો વાગ્યવિકલ્પસમુચ્ચયઃ ।

અસત્યો વાપિ સંસર્ગઃ શબ્દાર્યઃ કૈશ્ચિવિચ્યતે ॥૧૨૬॥

અર્થના વિકલ્પ કે સમુચ્ચય વિનાનો સમુદાય અર્થનું અભિધેય છે. બીજા કેટલાક આચાર્યો (દ્રોણના જાતિ વગેરે સાથેના) અસત્યરૂપ સંસર્ગને શબ્દના અર્થ તરીકે સ્વીકારે છે. (૧૨૬)

પદવાદીનો આ ચોથો અને પાંચમો મત છે. પદનો અર્થ સમુદાય માનીશું; પણ જો તેમાં અનેક વિકલ્પોનો સ્વીકાર થાય તો વચન અંગે નિશ્ચય નહિ થાય અને જો અનેકનો સમુચ્ચય તેમાં સ્વીકારીએ તો જટુલચન પ્રાપ્ત થાય. તેથી સમુચ્ચય અને વિકલ્પ વિનાનો સમુદાય અભિધેય છે એમ કહ્યું છે. આ ઉપરથી એટલું તો પ્રાપ્ત થશે જ કે સમુદાયરૂપ અભિધેયમાં સંબંધનો નિશ્ચય થતો નથી. વન એમ બોલતાં ધન, ખરિર કે પલાશ જેવાં વૃક્ષોની વિકલ્પે પ્રતીતિ થતી નથી. એટલું જ નહિ પણ તે બધાંના સમુચ્ચયની પ્રતીતિ પણ થતી નથી. બ્રાહ્મણ સ્ત્રુતિઆસ્વાધી તપ કે જાતિ કે જ્ઞાન એવા વિકલ્પોની પ્રતીતિ થતી નથી અને તેમના સમુચ્ચયની પણ પ્રતીતિ થતી નથી. (સરખાવો તત્ત્વસમૂહ ઉપરની પશ્ચિમ પૃ. ૨૮૪) પ્રુવચસાજ જણાવે છે કે વચાણુરૂપા અર્થવિચાર પ્રસંગે આનો વિસ્તાર કરવામાં આવશે. આવો કોઈ સમુદેશ હાથ પ્રાપ્ત થતા વાક્યપરીક્ષામાં અજાતો નથી.

ઘટ વગેરે દ્રવ્ય સિવાય ઘટત્વ જાતિ અનુપલબ્ધ હોઈ કેટલાક આચાર્યો ઘટરૂપનો ઘટજાતિ સાથેનો સંસર્ગ શબ્દનું અભિધેય એમ સ્વીકારે છે. જોકો અપોહથી ભિન્ન એવી જાતિ સ્વીકારતા નથી. અદ્વૈત વેદાન્તીઓ પણ જાતિનો સ્વીકાર કરતા નથી અને સાંખ્યો દ્રવ્યને જાતિ, ગુણ અને ક્રિયાનો સમૂહ સમજે છે, તેથી ઘટનો ઘટવજાતિ સાથેનો સંસર્ગ અસત્ય સમજવો જોઈએ. તત્ત્વસમૂહ પૃ. ૨૮૪માં અસત્યો વાપિ સંસર્ગો એવો પાઠ મળે છે. અસત્યોવાપિ સર્વર્થ એવો પાઠ લેવાથી “અસત્યરૂપ ઘટત્વજાતિ સાથેનો સંસર્ગ” એવો અર્થ થશે.

અસત્યોપાધિ યત્સત્યં તદ્વા શબ્દનિવન્ધનામ્ ।

શબ્દો વાગ્યભિજ્ઞત્વમાગતો યાતિ વાચ્યતામ્ ॥૧૨૭॥

અથવા (વતિતિ વગેરે) અસત્ય ઉપાધિવાળું સત્ય કે અર્થ સાથે તાદાત્મ્ય પામેલો શબ્દ, શબ્દ ઉપર આધાર રાખતી વાચ્યતાને આપત કહે છે. (૧૨૭)

અહીં પદવાદીના જુદા અને સાતમા મતને દર્શાવ્યા છે. જર્મન સંપ્રદાયમાંના શબ્દ નિવન્ધનામ્ પાઠ પ્રમાણે અનુવાદ આપ્યો છે. વાગ્યમ્ એ છાપભૂલ છે. તત્ત્વસંગ્રહ (૫, ૮) માં આ કારિકાની વ્યાખ્યા મળે છે. તેમાં અસત્યોપાધિ સત્ય એ શબ્દાર્થ ॥ અને અભિજ્ઞત્વવાળો શબ્દ એ શબ્દાર્થ ॥ એવા બે મતો સમજાવામાં આવ્યા છે. સાન્ત-રક્ષિતનો પાઠ શબ્દનિવન્ધનામ્ છે, જે પૂના સંપ્રદાયમાં ૧જી આપ્ય છે.

સોડયમિત્યભિસંવન્ધાદ્ રૂપમેવીકૃતં યથા ।

શબ્દત્યાર્થેન તૈ શબ્દમભિજ્ઞર્પ પ્રચક્ષતે ॥૧૨૮॥

તે (શબ્દનો) આ (અર્થ) છે એવા સંબંધ વડે શબ્દનું રૂપ અર્થ સાથે તાદાત્મ્યથી બાંધીતું અને (ત્યારે) તે શબ્દને આગળજેપ કહે છે. (૧૨૮)

આ શબ્દનો તે અર્થ છે એવું તાદાત્મ્ય, અધ્યાસમૂલક છે. અહીં શબ્દનો અર્થ ઉપર અધ્યાસોપ છે, અર્થનો શબ્દ ઉપર અધ્યાસોપ નથી.

સયોરપૃથગાત્મસ્યે રુદિરવ્યભિચારિણિ ।

કિંચદેવ ક્લચિદ્દૂષણં પ્રાધાન્યેનાવતિષ્ઠતે ॥૧૨૯॥

નિશ્ચિત રૂઢિ, તે બે (શબ્દ અને અર્થ) ના (નિયત) એકરૂપત્વમાં કારણરૂપ હોવા છતાં કોઈવાર (લોકોપવહારમાં કે શાસ્ત્રકાર્યમાં) તેમનું (શબ્દાત્મક અથવા અર્થાત્મક) કોઈ રૂપ પ્રધાનપણે સમભવ છે. (૧૨૯)

લોકેડર્થરૂપતાં શબ્દઃ પ્રતિપન્નઃ પ્રવર્તતે ।

શસ્ત્રે સૂત્રમયરૂપત્વં પ્રવિભક્તં વિવક્ષયા ॥૧૩૦॥

શબ્દ, લોકોપવહારમાં અર્થરૂપને પામીને રહેલો સમભવ છે; પરંતુ વ્યાકરણ-શાસ્ત્રમાં, વિવક્ષા પ્રમાણે, અને પ્રકારની તેની વિભક્તિ રચિતિ હોય છે. (૧૩૦)

લોકોપવહારમાં જગે ચૌઃ—એવો શબ્દ ‘આ આવ છે’ એના અર્થરૂપને પામેલો જ મળે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અન્નેર્દ્ધ (વા.સુ. ૪.૨.૩૩ અગ્નિ શબ્દને પ્રાગ્દીન્યતીપ અર્થમાં દક્ (દય) પ્રત્યય પાપ છે.) જણાવે વરણ્યતરત્યામ્ । (વા.સુ. ૭.૨.૧૦૧ અગ્નિ વિભક્તિ આગળ આવે તો જરા શબ્દનો ગત્ય આદેશ થાય છે.) વગેરેમાં સ્વરૂપપ્રધાન અર્થોત્ શબ્દપ્રધાન નિર્દેશ મળે છે, અને તત્ત્વાગત્યમ્ । (વા.સુ. ૨.૧.૧૨ ‘તેનું અપત્ય’ એ અર્થમાં અન્ પ્રત્યય પાપ છે) વગેરેમાં અર્થપ્રધાન નિર્દેશ મળે છે.

અગત્યે: સર્વશક્તેર્વા શબ્દૈરેવ પ્રકલ્પતા ।

મ્કાર્યસ્ય નિયતા ક્રિયાદિપરિકલ્પના ॥૧૩૧॥

શક્તિઓ વિનાના કે અધી શક્તિઓવાળા એક અર્થની (જાતિ, ગુણ), ક્રિયા વગેરે રૂપે નિયત કલ્પના સંબંધ વડે જ નક્કી કરવામાં આવે છે. (૧૩૧)

અહીં પદવાદીના બે મતો રજૂ થયા છે. અર્થમાં પૃથક્ શક્તિ હોતી નથી પરંતુ, તે શબ્દાધીન છે, બીજા મતમાં અર્થમાં બધી શક્તિઓ હોય છે, અને તે બધી શબ્દાધીન છે.

યો થાયોં શુદ્ધિવિષયો યાદ્યવસ્તુનિવચ્ચનઃ ।

સ યાદ્યં થતિયતિ જ્ઞાતઃ શબ્દાર્થૈરુચ્છિ ગમ્યતે ॥૧૩૨॥

(શબ્દ શક્તિ વડે) શુદ્ધિનો વિષય બનેલ જે અર્થ (આકર્ષણર હોવા છતાં) બાહ્ય પદાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે, બાહ્ય પદાર્થ રૂપે બહુલો તે, શબ્દના અર્થ રૂપે સમભવ છે. (૧૩૨)

આકારવન્તઃ સંવેદ્યા વ્યક્તિમૃતિનિવચ્ચનઃ ।

એતે પ્રત્યક્ષમાસન્તે સંધિગ્માત્રે સ્વતોડમ્યથા ॥૧૩૩॥

(શબ્દો વડે) સંવેદ્ય બનતા જે અર્થો વ્યક્તિગત સ્મૃતિ પર આધાર રાખે છે તે વિશિષ્ટ આકારવાળા સમભવ છે. જે અર્થો તેથી જુદા (= સ્મૃતિ પર આધાર રાખનારા નથી) તે માત્ર સંવિદ્ય રૂપ છે (૧૩૩)

જે અર્થો સ્મૃતિદર્શનથી વિશિષ્ટ આકારો પ્રાપ્ત કરે છે તેના મૂળમાં અગાઉ કાંબોલેલ કે જોગેલ અર્થોરૂપી સંકેત હોય છે. જે અર્થો આવી, સ્મૃતિદર્શનની સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિથી પ્રાપ્ત થતા નથી તે અર્થોત્ અપૂર્વ, દેવતા, રંગ વગેરે સબ્દો આકારવિશેષ વિનાનું માત્ર રાજરૂપ દર્શાવે છે. પદવાદીનો આ અગિયારમો મત છે

યયેન્દ્રિયં સન્નિપતદ્વેષિક્ષયેજોપવર્ષકમ્ ।

તથૈવ શબ્દાર્થસ્ય પ્રતિપત્તિરતેકથા ॥૧૩૪॥

(વધમ સાથે એકરૂપ બનતી) ઇન્દ્રિય જેમ (વિષયના) વિવિધ આકારો દર્શાવે છે તેમ સબ્દમાંથી અર્થનું અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩૪)

પદવાદીનો આ બારમો મત છે. અમુ ઇન્દ્રિયની કોઈ બાબીને કારણે પદાર્થો વિવિધ આકારોરૂપે પ્રાપ્ત થાય તેમ જોતાંતી વિશિષ્ટ વાસનાથી પૂર્ણ ચિત્તવાળાઓનો સબ્દાર્થ-બોધ પણ જુદોજુદો હોય છે. આમ હોવાથી સબ્દનો કોઈ નિયત એક અર્થ સંભવે નહિ. સરખાવો પુણ્યરાગઃ

અવિપરીતમત્તર્થમિન્દ્રિયરોપવશાન્નાનાલ્પમયમાસયતિ યથા, તથૈવ નિયતવાસનાવાસિતચેતસાં શબ્દાર્થપ્રતીતિરિતિ નાસ્તિ કથિનિવયત દકઃ શબ્દસ્યાર્થઃ ।

વક્ત્રાન્યથૈવ પ્રક્રાન્તો મિન્નેષુ પ્રતિપત્તયુ ।

સ્વપ્રત્યયનુસારેણ શબ્દાર્થઃ પ્રવિમલ્યતે ॥૧૩૫॥

વક્તાએ જુદી જુદી રીતે અર્થ જ્ઞાન માટે પ્રયુક્ત કરેલા શબ્દનો, જે શ્રોતાએ જુદાજુદા હોય તો તેમની સંમજલ પ્રમાણે જુદો જુદો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩૫)

જે વૈશેષિકાએ ઘટ શબ્દને અવવવાનું ફોપ તરીકે સમજવવા પ્રયોજ્યો હોય તો સાંખ્યો તેને શુણ્ઘસમાહારરૂપે અને જૈનો અને બૌદ્ધો પરમાણુસંખ્યરૂપે સમજશે.

एकस्मिन्नपि दृश्येऽर्थे दर्शनं भिद्यते पृथक् ।

कालान्तरेण चैकोऽपि तं पश्यन्त्यन्यथा पुनः ॥૧૩૬॥

કોઈ એક જ દ્રશ્ય પદાર્થમાં (તે એકરૂપ હોવા છતાં શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તનાં વિન્નતાને કારણે કોઈવાર તેનું) દર્શન સિન્ન જણાય છે. અને વળી બીજી વ્યક્તિ તેને બીજે સમયે (અન્યશાસ્ત્રસિદ્ધાન્તની વાસના પ્રમાણે) ફરીવાર જુદી રીતે સમજે છે. (૧૩૬)

एकस्यापि च शब्दस्य निमित्तीरव्यवस्थितैः ।

एकेन बहुभिन्नार्थैः बहुधा परिकल्प्यते ॥૧૩૭॥

(શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તોરૂપ) જુદાંજુદાં નિમિત્તોને કારણે એક વ્યક્તિ વડે તેમજ અનેક વ્યક્તિઓ વડે ઘટ શબ્દના અર્થને અનેક પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે. (૧૩૭)

समावृष्टतत्त्वानां सापराधं बहुच्छलम् ।

दर्शनं यचनं चापि क्लियमेवानवस्थितम् ॥૧૩૮॥

તેથી તત્ત્વદર્શન વિનાની વ્યક્તિઓનું દર્શન ભૂલોવાળું અને ઘણી મુશ્કેલીઓવાળું હોય છે; અથવા (તેમનું) યચન પણ હમેશાં અવ્યવસ્થિત હોય છે. (૧૩૮)

સ્વશાસ્ત્રસિદ્ધાન્તની વિષયો પ્રમાણે વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ સંદર્શને જુદીજુદી રીતે મળે છે, તેથી સંદર્શનું દર્શન અને તે પ્રમાણે શબ્દો વડે કથન કોઈ એક વ્યક્તિનું અનેક વ્યક્તિઓનું હમેશાં એકસરખું હોતું નથી. વળી એક જ વ્યક્તિનું દર્શન ના પોતાના સિદ્ધાન્તદર્શનમાં ફેરફાર થતાં કાલાન્તરે જુદું પ્રાપ્ત થાય છે, અહીં અનુદા વાપિ એવો પાઠ લઈને કોઈ છે. જુદાંજુદા અવ્યવસ્થિત કારણો અનેક અર્થપ્રકારો તે જવાબદાર હોય છે.

ऋषीणां दर्शनं यच्च तत्त्वे किञ्चिदवस्थितम् ।

त तेन व्यवहारोऽस्ति न तच्छब्दनिवन्धनम् ॥૧૩૯॥

ઋષિઓનું કેટલુંક દર્શન તત્ત્વસંગત હોય છે; પરંતુ તેનાથી લોકવ્યવહાર સંભવતો નથી. અને શબ્દાર્થને વ્યક્ત કરવાનું કારણ પણ તે બનતું નથી. (૧૩૯)

તત્ત્વદ્ દશયતે વ્યોમ સ્વયોતો હવ્યવાદિવ ।

નૈવ નાત્તિ તલં વ્યોમ્નિ ન સ્વયોતો દુતાક્ષ્ણઃ ॥૧૪૦॥

આકાશ તળિયાવાળું દેખાય છે અને આગિયો અગ્નિ જેવો. આકાશને તળિયું હોતું નથી અને આગિયો અગ્નિ નથી. (૧૩૯)

તસ્માપ્રસ્યહમપ્યર્થં વિદ્વાનીક્ષેત યુત્તિતઃ ।

ન દર્શનસ્ય પ્રામાણ્યાત્તદ્યમર્થં પ્રકલ્પયેત્ ॥૧૪૧॥

તેથી પ્રત્યક્ષ દ્રવ્યને પણ અનુમાન વડે નોંરખવું જોઈએ. દર્શનના પ્રામાણ્યને કારણે દ્રવ્ય અર્થની કલ્પના કરવી જોઈએ નહિ. (૧૪૧)

અસમાકલ્પેયતત્त्वાનામર્થાનાં લૌકિકૈર્વયા ।

વ્યવહારે સમાખ્યાનં ટલ્લાશો ન વિકલ્પયેત્ ॥૧૪૨॥

ન સમજાવી શકાય તેવા સ્વરૂપવાળા પદ્યર્થોની જગતના માણસો, લોકવ્યવહારમાં જે સમજૂતી આપે છે તેને જ્ઞાનોએ અન્યથા સમજાવી નહિ. (૧૪૨)

આ કારિકા સુધીમાં પદવાદીના ખાર મતોની ચર્ચા કરવામાં આવો. વાક્યવાદી વૈયાકરણના મતમાં અખંડ (રેફ્રેક્ટર) વાક્યાર્થ છે અને પદો અસત્ય છે. શ્લોકલક્ષણ વાક્યાર્થ એવો મત દીક્ષાકરોનો હોય તેમ જણાય છે. તેને બદલે પ્રતિમા વાક્યાર્થ છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

વિષ્ણુદમ્પ્રજ્ઞેઽર્થાનાં પ્રતિમાર્થૈવ જાયતે ।

વાક્યાર્થ ઇતિ તામાતુઃ પદાર્થરૂપાવિતામ્ ॥૧૪૩॥

(દેવકતાદિ અર્થોદ્દ્યુત પદોના) જુદાજુદા અર્થોના બ્રહ્મ વખતે એક વિશિષ્ટ પ્રતિભારૂપ (બુદ્ધિ) ઉત્પન્ન થાય છે. પદોના અર્થો વડે ઉત્પન્ન થયેલી તે (બુદ્ધિ= પ્રતિભા)ને વાક્યાર્થ કહે છે (૧૪૩)

इदं तद्वि वि सान्वेषामनास्येया कथञ्च न ।

प्रत्यात्मवृत्तिसिद्धा सा कर्त्रापि न निरूप्यते ॥૧૪૪॥

તે (પ્રતિભા) આ ■ એમ, બોલ્ય વ્યક્તિઓને, કોઈ પણ રીતે જણાવી શકાય તેમ નથી. પોતાના જ સંવેદનથી સિદ્ધ એવી તેને પ્રાપ્ત કરનારો પણ બરાબર સમજાવી શકતો નથી. (૧૪૪)

उपप्लेपमिवार्थानां सा करोत्यविचारिता ।

सार्धरूपमिवापन्ना विपयत्वेन वर्तते ॥૧૪૫॥

एवं प्रतिभा बहुविधापि आगमिकवाक्यनिबन्धना वाक्यप्रतिपादा व्याकरणान्त्येऽपि सर्वशक्ति-
यन्तमये प्रत्यस्तमितविक्रियस्वरूपशक्तिवीजकारणान्तर्गता निबद्धबीजा वृत्तिरूपे प्रथम सूक्ष्मेणापि
मेवा विवर्तमाश्रमनुभूय कृमेण वर्जवाक्यनिवृत्ताभिरन्त्याभिः संमूर्च्छन्ती प्राप्त्वबीजाऽरिवाकाकारा
; पुनर्निरूपतेन रूपेण प्रत्यक्भासते । —स्वोप

यथा संयोगિभिर्દ્વ્યર્થોક્ષિતેऽर्थे પ્રયુજ્યતે ।

ગો શબ્દો ન સ્વસૌ તેણાં વિશેષાણાં પ્રક્લશકઃ ॥૧૫૩॥

આકારવર્ણાવયવૈ સંસૃષ્ટેષુ ગવાદિયુ ।

શબ્દઃ પ્રવર્તમાનોઽપિ ન તાનદ્વીકરેત્યસૌ ॥૧૫૪॥

જેમ મો(ગાય) એવો શબ્દ તેની સાથે સંયોગમાં રહેલાં (ધંટડી વગેરે)
એ વડે જાપિત બનતા (ગાય એવા) અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવે છે, પરંતુ તે
જાં (સંયોગી દ્રવ્ય)વિશેષો(ના અર્થ)નો પ્રકાશક બનતો નથી;

તેમ આકાર, રંગ, અવયવો (વગેરે) સાથે જોડાયેલ (અને) ગાય વગેરે અર્થમાં
પડતો (તો) શબ્દ તે (આકાર વગેરે)નો અર્થબિદ્ય કરાવતો નથી. (૧૫૩-૧૫૪)

વાજપય્યાન આચાર્યના મતમાં શબ્દનો અર્થ જાતિ છે, અને વ્યાક્રિના મતમાં
ક્રિત ॥ (આકારવર્ણાવયવૈર્ વિમલો વાજપાયનઃ । દ્વ્યાગિધાનં વ્યાક્રિઃ । (શ.સુ. ૧.૨.૧૪
૧૫, ૪૫). આપુ બ્યક્તિમાત્ર કે સામાન્યમાત્ર જે શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે તે બ્યવહારમાં
અર્થમાં કરાવે છે. ગાયની ઘટડી વગેરે બાજુ વિશેષ અને આકાર, રંગ વગેરે અંતરંગ
વિશેષો ગો અર્થ સાથે જોડાયેલા હોવાને કારણે જ સમજાય છે.

સંસ્થાનવર્ણાવયવૈર્વિશિષ્ટેઽર્થે પ્રયુજ્યતે ।

શબ્દો ॥ તસ્યાવયવે પ્રવૃત્તિરુપલભ્યતે ॥૧૫૫॥

આકાર, વર્ણ અને અવયવોથી વિશિષ્ટ અર્થમાં (જે) શબ્દ પ્રયોજાય છે તેની
વૃત્તિ (તેના) અવયવ(ના અર્થ)ને દર્શાવવામાં હોવાતી નથી. (૧૫૫)

સ્પૃશ, ક્ષરવ, પરિમંડલ, દીર્ઘ, ચતુરસ્ર વગેરે આકારો, શગલ વગેરે વર્ણ
ને કાન વગેરે અવયવોથી વિશિષ્ટ જે પદાર્થ છે તેનો વાચક શબ્દ આકારો આદિને
દાવે છે; તે પ્રભાણે મુષ્ટિ, અન્નિ, સ પિ, કુંડલ વગેરે શબ્દો પશ્ય એવા જ આકારો
દાવે છે, ચિત્ર, સખલ, કદમાવ, સારંગ, વગેરે શબ્દો તે તે રંગો દર્શાવે છે, પરંતુ તેવા
જોના અવયવો દર્શાવતા નથી. ઘટમ, સદ્દમ્, પ્રલ, દ્રોણ, માપ એ શબ્દો તેમના અવયવો
દર્શાવતા નથી.

દુર્લભં કસ્યચિદ્દોષે સર્વાવયવદર્શનમ્ ।

કેચિત્ત્વવયવૈર્દૃષ્ટેર્યૈઃ કૃત્તનોઽનુમીયતે ॥૧૫૬॥

લોક(બ્યવહાર)માં કોઈ (પણ) પદાર્થના બધા અવયવોનું દર્શન દુર્લભ છે;
તેલાં અવયવોને જોવાથી મગ્ન અર્થનું અનુમાન થાય છે. (૧૫૬)

એક જલપિન્દુને પણ જન કહે છે અને નદીસોતને પણ જન કહે છે એક શિવા શુભ કહેવાય છે અને દ્વિમાત્ર્ય પણ શુભ કહેવાય છે. જ્યાં આકૃતિ, સંખ્યા કે પ્રમાણની અપેક્ષા વિના શબ્દસામાન્યનો નિર્ણય થાય છે ત્યાં જો દરમિયાન જેવડું હોય તેવડું તેના શબ્દ વડે વાચ્ય બને છે

यथा जात्युत्पलदीना मन्धेन सहचारिणाम् ।

निरयसर्गान्ધિनां दृष्ट गुणोनामवधारणम् ॥૧૫૭॥

સહચારપ્રમાણસંસ્થાનનિરપેક્ષ પ્રવર્તે

ચિન્દો ચ સમુદાયે ચ શાચક સહિલાદિષુ ॥૧૫૮॥

જેમ જાતિયુષ્પ કમળ વગેરેના સુવાસ વડે, તેમની સાથે રહેનારા અને હંમેશા સંબધવાળા (રંગ, આકૃતિ વગેરે) શુભોના નિશ્ચય થાય છે,

તેમ (જલ એવો શબ્દ) સંખ્યા, પ્રમાણ અને આકારની અપેક્ષા વિના સક્ષિ અર્થમાં બિન્દુ અને બિન્દુઓના સમુદાયનો વાચક બને છે (૧૫૭-૧૫૮)

આ કારિકા અને કારિકા ૧૫૫, દ્વિનામના પ્રમાણભુક્ત્યના અપોહપરિચ્છેદમા પ્રાપ્ત થાય છે આ બંને ઉપર મીઠા લખતા જિનેન્દ્રશુદ્ધિ (ઈ સ ૧૫૦૦-૭૦૦) પોતાની વિશાળમહત્ત્વની જાણવે છે સહિલાદિષુ इति आदित्त્યેन शुचिभ्यादિपरिमह । सख्याभिरपेक्षरहित अवयवेषु मुख्यया प्रवर्तितव दश्यते । આ મેં કારિકાઓનો અવતાર કરતા જિનેન્દ્રશુદ્ધિ લખે છે સ્વચિન્મુખ્યાવયવપુ પ્રવર્તિ ચન્દ્ર મનુહરિ ।

सरकारादिपरिच्छन्ने तैलादौ यो व्यवस्थित ।

आह्निकदेशे सत्त्वेन तस्यावयववर्तिना ॥૧૫૯॥

(ગરમ કરવા રૂપી) સંસ્કાર વડે સીમિત બનેલા તેલ (વગેરે અમુક જાથાના) અર્થમાં નિશ્ચિત બનતો તેલ એવો શબ્દ તેના અવયવોમાં રહેલા સમુદાયના આરોપ વડે અવયવનો અર્થ દર્શાવે છે (૧૫૯)

તેનું ગરમ થવું અથવા ખોરું થઈ જવું એ તેનો વિશિષ્ટ સંસ્કાર દર્શાવે છે, આમ હોવા છતાં આવા તેલ માટે આપણે તેલ શબ્દ વાપરીએ છીએ અહીં ખોરું તેલ સમગ્ર તેલનું વાચક બને છે, મહાભાષ્યકાર જણાવે છે કે (વા.સુ. ૧૧૧૪) સમુદાયના અર્થમાં વપરાતા શબ્દો અવયવોના અર્થમાં પણ વપરાય છે, જેમ કે, થોડુંક તેલ પીધું હોય કે થોડુંક ઘી પીધું હોય તો પણ તેલ પીધું, ઘી પીધું એમ કહીએ છીએ

चेनार्यैनाभिसम्बन्धमभिधानं प्रयुज्यते ।

तदर्थोपगમે तस्य प्रयोगो विनिवर्तते ॥૧૬૦॥

જે અર્થ સાથે સંબધવાળો શબ્દ પ્રયોજાય છે તે અર્થ હર થતા તેનો પ્રયોગ બંધ થાય છે (૧૬૦)

જો શબ્દનો અર્થ ગોત્રજાતિ છે એ સાથે પ્રાપ્ત ખરીજો રૂપાળી, સિંગડા વગેરે વિશિષ્ટ ધર્મો એ શબ્દથી દર્શાવાતા નથી તે શબ્દના અર્થમાં અન્તર્જાત છે, પરંતુ શબ્દાર્થ તો ગોત્રજાતિ છે

યાંસુ સંભવિનો ધર્માનન્તર્ણીય પ્રયુજ્યતે ।

શબ્દસ્તોષાં ન સાંનિધ્યં નિયમેન વ્યપેક્ષતે ॥૧૬૧॥

પોતાની સાથે સમાન અધિકરણમાં રહેલા ધર્મોને સમાવીને જે પ્રયોજાય છે તે શબ્દ (પ્રયોગકાળમાં) તેમના સાંનિધ્યની અનિવાર્યપણે અપેક્ષા રાખતો નથી. (૧૬૧)

યથા રોમશાદીનાં વ્યભિચારેડપિ દ્રશ્યતે ।

મોશબ્દો ન તથા જાતેર્વિપ્રયોગે પ્રવર્તતે ॥૧૬૨॥

જેમ રોમશાદી, ખરીએ વગેરેના અભાવ હોય તો પણ મોશબ્દ(તેના) અર્થમાં પ્રયોજાતો હોય છે તેમ મોત્વજાતિના અભાવમાં અર્થ માટે તે પ્રવૃત્ત થતો નથી. (૧૬૨)

તત્માત્સંભવિનોડર્થસ્ય શબ્દાત્સંપ્રસ્યયે સતિ ।

અદૃષ્ટવિપ્રયોગાડર્થઃ સંવર્ણિત્વેન ગમ્યતે ॥૧૬૩॥

તેથી (શુદ્ધ, ક્રિયા વગેરે) સંભવિત અર્થોનો, શબ્દ વડે બોધ થતો હોવા છતાં (શબ્દથી કદી) વિદ્યુક્ત નહિ થયેલ જણાતો અર્થ તેના વાચ્ય તરીકે સંભવ્ય છે. (૧૬૩)

શુદ્ધ, દ્રવ્ય, ક્રિયા વગેરે, અર્થ સાથે શબ્દચારી અને સંભવી એવા-અર્થો છે. આવા અર્થોના બોધ થવા છતાં વાચ્યરૂપે તો તે અર્થોને જદલે શબ્દનો —જેમકે ‘જોના-અર્થ’ જોત્તતિ અથવા જોસામાન્ય સંભવ્ય છે. સરખાવો સ્વોપક: તસ્માદસંપ્રવીણમાનોડર્થિ સદુચારી સંગમી ન તત્ત્વાર્થે દતિ વિદ્યાયતે । ન હિ તથામૂતેતાર્યાત્મના વચસ્વ સંવચ્ચો મુચ્યતે ।

યાત્રિકા યોતિક્ષ્ણ વા સ્યુર્હિત્વાદીનાં વિમત્કયઃ ।

સ્વાદ્યા સંસ્થાવતોડર્થસ્ય સમુદાયોડભિચાયઃ ॥૧૬૪॥

વિના સંસ્થાભિધાનાદ્વા સંસ્થાભેદસમન્વિતાન્ ।

અર્થાન્ સ્વરૂપભેદેન કાંશ્ચિદાદુર્ગથાદયઃ ॥૧૬૫॥

(સ્વાદિ અને તિહાદિ) પ્રત્યયો દ્વિત્વ વગેરેના વાચકે અથવા ધોતક હોઈ શકે; અથવા (પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનો) સમુદાય સંખ્યાવાન્ અર્થતુ’ અભિધાન કરતો હોય

અથવા જો વગેરે શબ્દો તેમના સ્વરૂપમાં ફેરફારને કારણે, સંખ્યાના અભિધાન વિના પણ, સંખ્યાભેદવાળા અર્થોને જણાવે છે. (૧૬૪-૧૬૫)

અત્યાર સુધીમાં પદો અર્થબોધક છે કે વાચ્ય તે અંગે પદવાદિઓના ચિદ્ધાન્તોરૂપી પૂર્વપક્ષને દ્વિત કરીને અર્થક વાક્યાર્થની સ્થાપના કરી. અર્થક વાક્યનો આવી અર્થ પ્રતિભાષ છે એમ પણ વિચારે જણાવ્યું. હવે પદોનાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય અંગે વિચાર શરૂ થાય છે આ બે કારિકાઓમાં ત્રણ મતો જણાવ્યા છે. (૧) નામ અને ક્રિયાપદના પ્રત્યયો વાચક છે; (૨) તે ધોતક છે; (૩) પ્રકૃતિપ્રત્યયસમુદાયપદ શબ્દ સંખ્યાના અભિધાનવિના પણ સંખ્યાવિશેષને જણાવે છે.

સ્વોપાદૃશ્યતા આ અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે લોકમાં વાક્યો વડે અને તેમના વિભાગો-પદો-વર્ગો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે પદોના અર્થો અન્વયવ્યતિરેક વડે જોવા અને જોવા પ્રાપ્ત થાય તે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે પદોમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયોના અર્થો અંગે પાણિનિ જેવા વૈજ્ઞાનિકોએ પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી છે.

એક મતમાં પ્રકૃતિ, સ્વાર્થ, લિંગ, દ્રવ્ય, અને સખ્યા દર્શાવે છે અન્ય મતમાં પ્રકૃતિ, સ્વાર્થ, વ્યક્તિ અને લિંગ દર્શાવે છે અને પ્રત્યયો સખ્યા અને કર્મ દર્શાવે છે વળી એક મતમાં લિંગ વાગ્ય છે, તે જાતના મતમાં તે ઘોતક છે ઘોતન બે પ્રકારનું છે જે અવિદ્યુત નથી તેને દર્શાવવું અને એકને તથાને બીજું સ્વીકારવું પહેલા મતમાં હવાસ્તે પ્રવૃત્તિ વગેરે ઉદાહરણો છે 'સેવા કરે છે' 'પુષ્કળ રાખે છે' એવા ઘોતક અર્થો, 'પામે બેઠે છે, ખરાબર ચડે છે' એવા વાચ્ય અર્થોને વ્યવસ્થા બદલી છે પ્રતિબદ્ધે 'ખરાબર રહે છે' અને 'પ્રસ્થાન કરે છે' એવા બે અર્થોમાંથી પહેલા અર્થના નિર્ણય ઉપરથી બીજા અર્થનો નિર્ણય થાય છે એ જ પ્રમાણે ૮ પુસ્તકમાં અને મનિમવાસ્તે માં બીજા પુસ્તક કરે છે અને મર્મધારણ કરે છે તથા સામે આવી કાર્ય કરે છે અને અનુકૂળ હોય તેમ વર્તે છે એવા અર્થોમાંથી પહેલા અર્થને તથાને અનુકૂળ બીજો બીજો અર્થ સ્વીકારવામાં આવે છે

ये शब्दा नित्यसम्यग्वा विवेके ज्ञातशक्यः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्या तेषामर्थो विभज्यते ॥૧૬૬॥

જે (વિલક્ષ્ય-નત) શબ્દો (પોતાના અર્થ સાથે) નિત્ય સળ ધવાળા ॥ અને (પ્રકૃતિ પ્રત્યયના) વિભાગથી જેમનો (અર્થ) શક્તિઓ ભણીતી છે તેમના અર્થ, અન્વય અને વ્યતિરેક વડે સમજાય છે (૧૬૬)

यावच्छाब्दविचारेण तयो ज्ञेयं प्रकल्पनम् ।

नियमस्तत्र न त्वेव नियमो नुशदशवादेषु ॥૧૬૭॥

જ્યા સુધી કોઈ અધનાદ વિના તે (અન્વય અને વ્યતિરેક)ની કલ્પના શક્ય હોય ત્યાં સુધી (જ પ્રકૃતિપ્રત્યયના અર્થવિભાગ રૂપ) નિયમ પ્રાપ્ત થશે આવે નિયમ નુદ, જૂઠું વગેરે (આગમ અને પ્રત્યયો) માટે પ્રાપ્ત થતો નથી (૧૬૭)

મવતામાં નુદ નથી હતા પછીના અર્થની પ્રાપ્તિ છે અષ્ટમા શર્ નથી હતા સખ્યા વગેરે પ્રાપ્ત થાય ॥ જ્ઞાણામ્ અને વ્યવસ્થા અનુકૂળે નુદ અને શર્ જ્ઞાન સાહાય રૂપે છે તેમને કારણે અર્થનું પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થતું નથી

सम्भवे नाभिधानस्य लक्षणत्व प्रकल्पते ।

आपेक्षिक्यो हि ससर्गे नियता शब्दशक्यः ॥૧૬૮॥

(પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના અર્થના) અભિધાનનો સભવ હોય ત્યારે તેમના એકનું પાત્ર ઘોતકત્વ કદાપી શકાય નહિ કારણ કે (પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના) સર્ગમાં તેમની શક્તિઓ ચતુર અપેક્ષાવાળી હોવા છતાં નિયત હોય છે

ન કૂપસૂપયૂપાનાગન્વયોડ્યસ્ય દ્વયતે ।

અતોડ્યોન્તરવાચિત્વં સંધાવસ્યૈવ ગમ્યતે ॥૧૬૧॥

કૂપ, સૂપ અને યૂપ (એવા શબ્દો)ના અર્થનો (ફ વગેરે વર્ણો સાથે) સંબંધ દેખાતો નથી, તેથી (વર્ણોનો) સંધાત જ શુદ્ધ અર્થોનો વાચક બને છે. (૧૬૯)

કૂપ, યૂપ, યૂપ વગેરે શબ્દોમાં 'ગ્રીપ' એવું પદ સમાન છે, અને ફ, ધ, ધ વર્ણો શુદ્ધ છે. અહીં અર્થપ્રાપ્તિ ફ ધ ધ વર્ણોને કારણે નથી પરંતુ કૂપ, યૂપ, યૂપ એવા વર્ણો-સંધાતરૂપ પદોમાંથી થાય છે.

અન્યાલ્યાનાનિ પ્રિયન્તે સ્વચ્છવ્યુત્પત્તિર્માસુ ।

બહુનાં સમ્બંધેડ્યોનાં નિમિત્તં કિઞ્ચિદ્વિજ્યતે ॥૧૭૦॥

શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના કાર્યમાં (પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય-કલ્પના રૂપી) વ્યાખ્યાન જુદાં જુદાં હોય છે. જ્યારે ઘણા અર્થો સંભવતા હોય ત્યારે કેાક (ચોક્કસ) નિમિત્ત આવશ્યક મનાય છે. (૧૭૦)

વૈરણસિષ્ઠગિરીશસ્તયૈકાગારિકદયઃ ।

ફૈઞ્ચિત્કથંચિદાલ્યાતા નિમિત્તાવધિસદ્કરેઃ ॥૧૭૧॥

વૈર, વાસિષ્ઠ, ગિરીશ તેમજ ઐકાગારિક વગેરે શબ્દોનું જુદાં જુદાં આચાર્યોએ (જુદાં જુદાં) અર્થનિમિત્તોનો એક જ સમાવેશ કરીને જુદી જુદી રીતે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. (૧૭૧)

ધૌલ્ય દ્વય તથા ચૌરાયા દ્વય, ષષ્ઠિલ્લવ દ્વય તથા ષષ્ઠિલ્લવં શ્રોત્રમ્ અને ગિરી ક્ષેત્રે તથા ગિરિ રણિ એમ જુદાં જુદાં અર્થનિમિત્તોને મિથ કરીને અર્થોત્ત એકસંરથ કરીને આવા શબ્દોને સમજાવવામાં આપ્યા છે.

ૈકાગારિકને ૈકાગાર' પ્રયોજન' સ્વય મિશ્નોઃ ૧ ભિક્ષા મટિ એક ધર જ જેને પ્રયોજન છે તે સાધુ અથવા એક એકાંત ધર જેને ચોરી કે ખૂન કરવાનું પ્રયોજન ॥ તે ચોર અથવા ખૂની (ૈકાગારિક વૈરે ૧ વા.સ. પૂ. ૧.૧૧૩) એમ સમજાવી શકાય.

યથા પથઃ સમાલ્યાનં દુક્ષવલ્લીકપર્ણતૈઃ ।

લઘિરુદ્ધં ગથાદીનાં મિન્ત્રૈશ્ચ સહચારિભિઃ ॥૧૭૨॥

જેમ વૃક્ષ, શક્રાદિ અથવા પવન વડે રસ્તાને વર્ણવવામાં કર્યો પ્રતિષેધ નથી તેમ જો વગેરે શબ્દોને તેમની સાથે રહેલાં જુદાં જુદાં વ્યુત્પત્તિનિમિત્તો વડે જોળખવામાં કર્યો વિરોધ નથી, (૧૭૨)

અન્યથા ચ સમાલ્યાનમવસ્યાભેદદર્શિભિઃ ।

ક્રિયતે કિશુકાદીનામેકદેશવધારણામ્ ॥૧૭૩॥

(અર્થની) જુદી જુદી અવસ્થાઓને જાણનારા (વ્યાખ્યાતા)ઓ વડે કિંશુક વગેરે શબ્દોના એક ભાગ(ના અર્થ)નો નિશ્ચય જુદાં જુદાં રીતે કરવામાં આવે છે. (૧૭૩)

શબ્દમાં અનેક અર્થ સંક્રિયો રહેલી છે. શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરતી વખતે આમાંની એક સંક્રિયો આશ્રય કરવામાં આવે છે. વ્યાખ્યાતા પોતાના યોગ્ય મુજબ વ્યાખ્યાન કરે છે. વાક્યનો પદોમાં વિભાગ કરીને, આવી સંક્રિયોનો આશ્રય કરીને વાક્યાર્થ કલ્પવામાં આવે છે. વનમાં આખરાનાં જણેને શુક વિનાનાં કે ફળ વિનાનાં બોઈને કોઈએ પૂછ્યું, 'કે શુક ન વસાશે ? (શુ આખરાના જણ ઉપર પોપટ નથી ?) તેના જવાબમાં કિં શુક્ત વસાશે ? (આખરા ઉપર પોપટથી શુ ?) એમ કહેવામાં આવ્યું. અહીં વિશુક્તા એક ભાગ શુક શબ્દને અર્થમાંથી સમજાવામાં આવ્યો.

કૈશ્વિર્નિર્વચનં મિલ્નં મિરતેર્ગર્જતેર્ગમે. ।

મયતેર્ગર્જતેર્વાપિ મૌરિત્યજાનુદર્શિતમ્ ॥૧૭૪॥

કેટલાક આચાર્યોએ ગૌ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ મિર્ (ગળવું) મર્જ (ગળના કરવી), મમ્ (જવું), શુર્ (પોડળો કરવો) અને મદ્ (બોલવું) એવા ધાતુઓ ઉપર થી જુદી જુદી દર્શાવી છે (૧૭૪)

મૌરિત્યેષ સ્વરૂપાદ્વા મોશ્વરો મોપુ મર્તેતે ।

વ્યુત્પાદ્યતે ॥ યા સર્વં કૈશ્વિચ્ચોભયયેવ્યતે ॥૧૭૫॥

અથવા ગૌ એવા શબ્દરૂપથી જ મો શબ્દ, ગાય એવા અર્થમાં પ્રવર્તમાન અને છે, (એ જ પ્રમાણે) બધા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવતી નથી કેટલાક આચાર્યો (સ્વરૂપ અને વાચ્ય એમ) બાને પ્રધરના નિમિત્તો પ્રમાણે (શબ્દ અર્થ માં પ્રવૃત્ત અને છે) એમ સમજે છે (૧૭૫)

અહીં શબ્દવ્યુત્પત્તિ અંગે બે મત રજૂ થયા છે. બૌદ્ધિકરૂપે અર્થોત્તરીકો માને છે કે બધા પ્રાતિપદિકો વ્યવ્યુત્પન્ન છે, અને ગૌ ની વ્યુત્પત્તિ મૌ, ક્તવાત્. મૌરિત્યેષ ગૌ । એમ કરે છે બીજા મતમાં બધા પ્રાતિપદિકો વ્યુત્પન્ન છે પહેલા મતમાં શબ્દનું સ્વરૂપ તેના અર્થનું નિમિત્ત છે અને બીજા મતમાં શબ્દનું સ્વરૂપ અને બાહ્યરૂપ એમ બે નિમિત્ત છે.

સામાન્યેનોપદેશશ્ચ શાસ્ત્રે લઘ્વર્થમામિત્ત ।

જાત્યન્તરવદમ્યસ્ય વિશેષા પ્રતિપાદકા ॥૧૭૬॥

શાસ્ત્રમાં તે લાઘવ માટે, (શબ્દોનો) ઉપદેશ, (શબ્દ) સામાન્ય વડે કરવામાં આવ્યો છે. આવા (શબ્દસામાન્યતા) વિશેષો (અસંક્રિયો) બીજા (શબ્દ) સામાન્યોની જેમ, અન્ય શબ્દ કે (અર્થ)ને વ્યક્ત કરે છે (૧૭૬)

શબ્દોના જુદા જુદા ઉચ્ચારણો હોવાને કારણે વ્યવસ્થાસ્થિત તેમને લાઘવવડે સમજાવવામાં આયા છે જાણેકે (પા. ૧૨૩) સૂત્રમાં અગ્નિશબ્દસ્વરૂપ સામાન્યનો નિર્દેશ છે, અગ્નિશબ્દસ્વરૂપ વિશેષનો નહિ. અગ્નિશબ્દો સામાન્યની અભિવ્યક્તિ છે સ્વતિ (જરે છે), રજન્વતે (ટપકે છે), વ્યવતે (કું ડા), પતિ (પડે છે)મા મતિ સામાન્ય છે, પરંતુ સ્વતે, સ્વન્વતે મા તેના વિશેષો જળના ગતિવિશેષો દર્શાવે છે, તેમ જો શબ્દ ગતિસામાન્ય દર્શાવતો હોવા છતાં પ્રાણી વિશેષને પણ દર્શાવે છે. મમ્ ધાતુના બેટલા અર્થો રૂઢિદાર પ્રસિદ્ધ છે તે બધામાં આ ધાતુની પ્રવૃત્તિ એવા મળશે તેમ છતાં તેના જે વિશેષો મો મા પ્રાપ્ત થાય છે તે વિશેષો પણ એકસ્વરૂપ સામાન્યને વ્યક્ત કરશે.

અર્થાન્તરે ચ વદ્ વૃત્તં તટ્યકૃત્વન્તર વિદુઃ ।

તુલ્યરૂપં ન તદ્ રૂઢાવન્યસ્મિન્નનુપજ્યતે ॥૧૭૭॥

બીજા અર્થમાં વપરાયેલા એક જ પ્રાતિપદિકને બીજા શબ્દ સમજવામાં આવે છે. રૂઢિ વડે એક જ અર્થમાં નિયત થયેલ સમાન શબ્દરૂપ બીજા અર્થ સાથે બેઝાતું નથી. (૧૭૭)

મિન્નાવિજિયજી ધાતુ નિયતૌ વિષયાન્તરે ।

કેઞ્ચિત્કથન્નિવદુદિષ્ટૌ ચિત્રં હિ પ્રતિપાદનમ્ ॥૧૭૮॥

હજ્ (યજન કરવું) અને ચજ્ (યજન કરવું) એવા બે જુદા જુદા ધાતુઓ જુદા વિષયોમાં નિયત મનાયા છે. કેટલાક આચાર્યોએ તેમને જુદી રીતે નિર્દેશ્યા છે. (બામ) શબ્દો વિશે જુદું જુદું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. (૧૭૮)

ચજ્ ને કિં પ્રત્યય સાગતાં ચર્માનાં ચતુર્ સંપ્રસારણ્ય ઘર્ષને રજ્ ઘશે, તેથી રજ્; રજ્વા વગેરે રૂપો ધશે પરંતુ ચજ્ પછી દ્રુવન્ વગેરે આવતાં સંપ્રસારણ્ય નહિ થાય. અને ચણ્ વગેરે રૂપો ધશે. કેટલાક આચાર્યો બંનેને જુદા ધાતુઓ સમજે છે. અસ્તિમાં કેટલાક ભલ્ ધાતુ સમજે છે અને સ્તઃ અને સસ્તિમાં ઇ ધાતુ સમજે છે બાહ, બાહુ; વગેરેમાં કેટલાક બહ્ બોલણું એવા ધાતુ સમજે છે.

(અ) અસ્તિ સ્થાવરાતિષ્ઠતે । મ. મા. ૧.૩.૨૨. (આ) ધીરિવાસિતપણ્ય સાદુયે ધાતુ-હાસિમિ । આદિ; પન્વવરાગીય ત્વમેવ સ્વરણં ચમ ॥ સ્વોપઠ, શા.૧ ૧ ૧૭૬. (ક) ન કાપ્ સાહિરિય પન્વવવિષયઃ । મહામાત્રદીપિકા પૃ ૧૧૪.

एषं च बालवायादि जित्वरीयदुपाचरेत् ।

भेदाभेदाभ्युपगमे न विरोधोऽस्ति कश्चन ॥૧૭૯॥

આ પ્રમાણે જિત્વરી શબ્દને ભેદ (વારાણસી શબ્દનો સમાનાર્થક સમજવામાં આવે છે તેમ) વાલવાયાને (વિદૂરનો સમાનાર્થક) સમજવો. શબ્દોને એકબીજાથી જુદા કે એકબીજા સાથે સરખા સમજવામાં કશો વિરોધ નથી. (૧૭૯)

વૈદ્ય શબ્દ (વિદરાન્ય વા. ઇ.૪.૩.૮૪) વિદૂરમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો એવા અર્થમાં લેવાયો છે. પરંતુ વૈદ્ય તે વાલવાય નામના પર્વતમાંથી નીકળે ॥ અને વિદૂરમાં તેને ધસીને તોપાર કરે છે. તેથી વૈયાકરણો બંનેને પર્વાય શબ્દો ગણે છે. (વાલાઃ કવચ્ચે વય જ્યાં પશુઓ અને ખાલુસોના વાળ જેવાય છે- વેષ ધાતુ-તેવો, વેશીઓ વગેરે વાળો, એ નામની પર્વત) જિત્વરી શબ્દ પણ વેપારીઓ રાણસીને બદલે વાપરે છે.

અપુષ્પોડય નિર્દેશો ન છાત્રો વિશ્વવટ્સાવતિ । મિ તર્હિ વાલવાયાવ પ્રગવતિ । વિદેરે સંસ્કિ યતે । ..તદપા વળિજો વારણસી જિત્વરીત્યુપાચરન્તિ, एवं वैवाक्या वालवायं विश इत्युपाचरन्ति

वाल्वाया विदू न प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

॥ वै तत्रेति वेद प्र्वाजित्वरीयदुपाचरेत् ॥ મ. મા. ૪.૨.૮૪.

अहादौनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् ।

धातूपसर्गयोः यत्र धातुरेव तु तादृशः ॥૧૮૦॥

બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અદ્ વગેરે (આગમ)ની વ્યવસ્થા માટે ધાતુઓ અને ઉપ-સર્ગોને જુદા કહેવા છે. વાસ્તવમાં ધાતુ જ તેવો (ઉપસર્ગ સાથેનો) હોય છે. (૧૮૦)

તથાદિ સંગ્રમયતે. સોપસર્ગોદ્વિધિ. સ્મૃતઃ ।

ક્રિયાવિશેષા. સંઘાતૈઃ પ્રક્રમ્યન્તે તથાવિધ ॥૧૮૧॥

એમકે સંગ્રમયતિમાંના ઉપસર્ગવાળા ધાતુ સંગ્રમ ને માટે (સંગ્રમયતમાં અદ્વના) વિધાનને વ્યાકરણે જણાવ્યું છે. ઉપસર્ગો અને ધાતુઓના આવા પ્રકારના મંઘાતો વડે વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ આરભમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. (૧૮૧)

સંગ્રમ એવા ઉપસર્ગવાળા ધાતુ ઉપરથી જદા આગમવાળું ૩૫ અસંગ્રમયત અને દિવંચનવાળું ૩૫ સિમગ્રમયિષતે વ્યાકરણે જણાવ્યું છે બીજા બાજુ નિરામયતિ, લુપ્તસતે અને સૂત્રવતિમાં સ્વર્ પ્રત્યય અને દિવંચન, ધાતુ અને ઉપસર્ગને મિલન માનીને જણાવવામાં આવ્યાં છે

કાર્યાનામન્તરજ્જત્વમેવં ધાતુપસર્ગચો ।

સાધનૈર્વાતિ સંયન્ધ તયાભૂતૈષ સા ક્રિયા ॥૧૮૨॥

આમ હોઈને ધાતુ અને ઉપસર્ગને લગતાં (વ્યાકરણ)કાર્યોને અંતરંગ સમજવામાં આવે છે (ધાતુ અને ઉપસર્ગના સંઘાતથી વાચ્ય) એવી ક્રિયા કારકો સાથે સંબંધને પામે છે. (૧૮૨)

પહેલાં ધાતુ ઉપસર્ગ સાથે જોડાય છે, પછી સાધન સાથે, એવા મત અહીં રજૂ થયો છે. સરખાવે. સ્વોપન—“ઉપસર્ગસમ્બન્ધાધીના સ્વાર્થવ્યવસ્થા ધાતુનામ્ । સ્વાર્થયોગે ચ સિદ્ધે સમ્બન્ધ્યન્તરસ્ય સન્નિધાનેન મવિતશ્ચમ્ । તથ ચૌરસરાદિયલ્ વિશિષ્ટાદ્યે પ્રકૃતિરુપે પ્રતિલક્ષ્યે વાજ્ઞા સમ્પન્નિધમ્ સ્વજાવશ્ચે । તસ્માદ્વિશિષ્ટપ્રકૃતિસ્વવાચ્યા વિશિષ્ટા ક્રિયા તથામૂઢૈવ સાધ્યા સતી સાધનસમ્બન્ધઃ પ્રતિષ્ઠતે ।

પ્રયોગાર્હેણુ સિદ્ધ. સન્ મેતન્વ્યોડ્યો વિશિષ્યતે ।

પ્રાજ્ઞ ચ સાધનસમ્બન્ધાક્રિયા નૈવોપજાયતે ॥૧૮૩॥

પ્રયોગને લાઘવ ધાતુઓના તેમના વડે દર્શાવાતો અર્થ. નિદ્ધરૂપ હોઈને ઉપસર્ગ વડે વિશિષ્ટ બને છે, કારણ કે કારક સાથે સંબંધમાં આવ્યા પહેલાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થતી નથી (૧૮૩)

સાધન અર્થાત્ કારક સાથે સંબંધમાં આવ્યા પહેલાં ક્રિયા નિરાત્મિકા હોય છે તે યોતક એવા ઉપસર્ગ સાથે વિશેષણવિશેષ્યલાવણી સંબંધને પ્રાપ્ત કરતી નથી. પહેલાં ધાતુ સાધન સાથે જોડાય છે, પછી ઉપસર્ગ સાથે, એવા બીજો મત છે સરખાવે. સ્વોપન—“તસ્માત્પ્રાક્ સાધનસમ્બન્ધાદુત્પન્નતા ક્રિયા નિરાત્મિકા યોગકેનોપમર્ચેણ સદ્ વિશેષણવિશેષ્ય-સંબન્ધ મોતસહતે પ્રતિષ્ઠન્મ્ । પૂર્વ ધાતુ સાધનેન બુદ્ધ્યત્ ઇત્યેવર્ણા વર્ણનમ્ ।”

ધાતો સાધનયોગસ્ય માયિન. પ્રક્રમાવયા ।

ધાતુત્વં કર્મમાવશ્ય તથાન્યદપિ દર્શયતામ્ ॥૧૮૪॥

ધાતુના, લવિબ્ધમાં થનારા, કારક સાથેના સંબંધનો પ્રથમ આશય કરીને ધાતુત્વ અને કર્મભાવ સમજવામાં આવે છે તેમ બીજું (ઉપસર્ગ સાથેના સંબંધથી ધાતુત્વ વિશિષ્ટ ક્રિયાવાચિત્વ) પણ સમજવું. (૧૮૪)

વીજક્ષણેષુ સંવન્ધાદ્ યથા લાક્ષારસાદય ।

વર્ણાદિ પરિણામેન ફલનાનુપકુર્વતે ॥૧૮૫॥

વૃદ્ધિસ્યાદભિસંવન્ધાત્તયા ધાતુપસર્ગયો ।

અધ્યન્તરીકૃતાદ્ ભેદ પદક્ષણે પ્રવક્ષતે ॥૧૮૬॥

જેમ બીજ વાવવાના સમયે જ લાખનો રસ (વગેરે વૃક્ષના બીજભાવ સાથે) સંબંધમાં હોવાથી અને (ઉત્તર કાળમાં) ફળોના રંગ (રસ) વગેરેના ફેરફારથી (ફળોને) ઉપકારક બને છે,

તે પ્રમાણે ધાતુ અને ઉપસર્ગના બુદ્ધિનિષ્ઠ ગુણ ધને કારણે અને તે અંતર્જિત હોવાથી (ક્રિયા)વિશેષ, પદ(નિષ્પત્તિ)ને સમયે સ્પષ્ટ બને છે (૧૮૫-૧૮૬)

લાખના વૃક્ષમાં લાખનો રસ વગેરે તે વૃક્ષના બીજકાળમાં પણ અગ્નિત્વમાં હોય છે અને તેથી તે વૃક્ષને ફળપ્રાપ્તિને સમયે પણ રંગ અને રસ અથવા ઉપકારક બને છે. તે પ્રમાણે ધાતુ અને ઉપસર્ગના ગુણ ધને સમયે અવકાશ રહેલ ક્રિયાવિશેષ, ધાતુનો સાધન સાથે સંબંધ થતાં બ્યક્ત બને છે તેથી “પહેલા ધાતુ ઉપસર્ગ સાથે જોડાય છે, પછી સાધન સાથે” એવો મત યોગ્ય છે.

૧૮૫મી કારિકાનો અનુવાદ આવી રીતે પણ સ્વચ્છ શક્ય જેમ બીજ વાવવાના સમયે તે બીજને લગાડવામાં આવેલ લાખ વગેરે રંગો તે બીજમાંથી થયેલ વૃક્ષના ફળોમાં રંગના ફેરફાર વગેરેથી ઉપકારક બને છે.”

૧૮૨મી કારિકામાં પૂર્વ ધાતુ ઉપસર્ગેનું જુગલે વધારસાધનેન । એવો મત રજૂ થયો છે. ૧૮૪મી કારિકામાં પૂર્વ ધાતુ સાધનેન જુગલે વધારુપસર્ગેન । એવો મત રજૂ થયો છે. ૧૮૪મી કારિકામાં આ બીજા મતને વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે અને કારિકા ૧૮૫ અને ૧૮૬માં બીજા મતનું ખડન કરીને પ્રથમ મતને સ્વીકાર્યું અથવામાં આવ્યો છે

ક્યચિત્સંભવિનો ભેદા કેવલેરતિદર્શિતા ।

ઉપસર્ગેન સંયજ્ઞે વ્યક્વન્તે પ્રતિરાદિના ॥૧૮૭॥

કોઈક સ્થળે, જોકેલા ધાતુઓ વડે નહિ દર્શાવાયેલા પરંતુ શક્ય એવા વિશેષ અર્થો, પ્ર. નિસ્ વગેરે ઉપસર્ગો માથે (ધાતુઓનો) સંબંધ થતા બ્યક્ત થાય છે (૧૮૭)

વાક્ય અને વાક્યાર્થ અંગેના મતોની તપ્સ કરવામાં આવી તે અંગે અમક વાક્યાર્થનું સ્થાપન કરી, નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત એવા ચાર પ્રકારના પદો અંગે અહતો ઉદ્યેષ ક્યાં પછી, હવે ઉપસર્ગો ધાતુવર્થના ઘોતક છે કે વાચક છે કે સહકારી છે એવા ત્રણ મતોનો ઉદ્યેષ કરવામાં આવ્યો આ કારિકામાં ઉપસર્ગો ક્રિયા વિશેષના ઘોતક છે એવો ઉદ્યેષ કરવામાં આવ્યો છે. કારિકા ૧૮૮માં ત્રણ મતોનો ઉદ્યેષ કરવામાં આવ્યો છે

સ વાચકા વિશેષાણા સંમગ્નદ્યોતકોઽપિ વા ।

શક્ત્યાધાનમય વા ધાતો સહકારી પ્રયુજ્યતે ॥૧૮૮॥

તે (ઉપસર્ગ) ક્રિયાના સહવિત વિશેષોનો વાચક છે અથવા દ્યોતક છે, અથવા ધાતુની શક્તિઓને પ્રગટ કરવા માટે સહકારી તરીકે વપરાય છે (૧૮૮)

સ્થાદિભિ કેવલેર્થ્યેચ્ચ ગમનાદિ ન ગમ્યતે ।

તન્નાનુમાનાદ્ દ્વિવિધાત્તદ્ધર્મા પ્રાદિકચ્ચતે ॥૧૮૯॥

એકલા સ્થા (જિલા રહેવું) વગેરે ધાતુઓ વડે જે ગમન વગેરે સમજાવાતાં નથી ત્યાં જે પ્રકારના અનુમાનો વડે, પ્ર વગેરે ઉપસર્ગો ગમકત્વના દ્યોતનરૂપી ધર્મોવાળા કહેવાય છે (૧૮૯)

સ્થા ધાતુમાથી 'એતલુ' એવો અર્થ સમજાતો નથી પરંતુ ક્ષતિચ્છે એવા ક્રિયારૂપમા પ્ર ઉપસર્ગ વડે ગમન કહેવામા આવે છે ધાતુઓ અનેકાર્થ છે અને ઉપસર્ગો દ્યોતક છે એમ અનુમાન વડે સ્પષ્ટ થાય છે આવા અનુમાનો જે પ્રકારના છે, એક સામાન્યતા-રૂપ અને બીજું વિશેષતારૂપ સામાન્યતારૂપ અનુમાન આ પ્રમાણે છે "પ્ર સ્પષ્ટ ક્રિયાનો આરભ દર્શાવે છે, કારણ કે તે પ્ર સ્પષ્ટ છે, અન્યત્ર એવા મળતા પ્ર સ્પષ્ટની જેમ (પ્રણવ બાવિકર્મણોત્ક પ્રશન્દત્વાત્પૂર્વાસ્થિતપન્માદિપૂર્વકપ્રશન્દયત્ ૧)" વિશેષતારૂપ અનુમાન આ પ્રમાણે છે "સ્થા ધાતુ અનેકાર્થ છે, કારણ કે તે ધાતુ છે, બીજા પક્ષોએ અનેકાર્થવાળા તરીકે સ્વીકારેલા ચક્ષુ વગેરે ધાતુઓની જેમ (સ્થાવાહુરત્કેવાર્થ, પ્રાતુત્વાતુનમ, વાદિવમતાનેકાર્થયજ્ઞત્યાદિધાતુવત્ ૧)" આના બીજા અનુમાનો પ્રમાણે ઉપસર્ગો દ્યોતક બીજા અને ધાતુઓ વાચક બીજા ગમનાદિ ન ગમ્યતે તે બદલે ગમનાદિ ન ગમ્યતે । એવો પાઠ સ્વીકારવાથી ગમન વગેરેની નિષ્ક્રિય એવો દૂરાકૃષ્ટ અર્થ લેવાની જરૂર પડતી નથી

અપ્રયોગેઽપિપર્યાણ વાવદ્ દૃષ્ટ ક્રિયાન્તરમ્ ।

તત્સ્યાભિધાયકો ધાતુ સહ તાભ્યામનર્થક ॥૧૯૦॥

જ્યારે જપિ અને પરિ વપરાતા નથી ત્યારે ધાતુ (ઉપસર્ગ) પુરત હોય ત્યારે જે દર્શાવે તેનાથી) જુદી ક્રિયા દર્શાવી, તેનું અભિધાન કરે છે (પ્રાતાની મેળે) અનર્થક એવો તે, તે જે (ઉપસર્ગો) માથે અર્થવાન બને છે (૧૯૦)

ઋણાગન્દતિ પર્યાગન્દતિ વગેરેમા જપિ અને પરિ એ ઉપસર્ગો અનર્થક છે કારણ કે આગન્દતિ ઉપરથી જ અપેક્ષિત અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે આમ હોવા છતાં લોકચવદાનમા આવા પ્રયોગો પ્રાપ્ત થાય છે ઉપસર્ગ અને ધાતુનો સંધાન જ વિશિષ્ટ અર્થનું અભિધાન કરે છે અર્થાભિધાનમા ઉપસર્ગ ધાતુનો સહકારી છે કેવળ ઉપસર્ગ કે કેવળ ધાતુ અર્થનું અભિધાન કરતો નથી

તથૈવ સ્વાર્થિઃ કેચિત્સંધાતાન્તરવૃત્તયઃ ।

અનર્થકેન સંસૃષ્ટાઃ પ્રકૃત્યર્થાનુવાદિનઃ ॥૧૧૧॥

તે પ્રમાણે (યાવક) એવા અન્ય સંધાત સાથે જોડાવાના સ્વભાવવાળા (કન્ વગેરે) સ્વાર્થિક પ્રત્યયો યાવ જેવા અનર્થક થઈને સાથે જોડાઈને પ્રકૃતના અર્થને બહુાવે છે. (૧૯૧)

યાવ એટલે જવમાંથી જનાવેલ શેટલો અને યાવક એટલે પણ જવનો શેટલો. યાવ એવી પ્રકૃતિ અને ક એવો સ્વાર્થિક પ્રત્યય, જનેના સંધાતથી જનેલ યાવક અર્થવાન છે. એકલા કન્ વગેરે પ્રત્યયો અર્થબોધ કરાવતા નથી. તે પ્રમાણે યાવકમાનો કન્ પ્રત્યય વિનાનો પ્રકૃતિરાખેદ યાવ પણ અર્થબોધ કરાવશે નહિ. તેથી એકલા પ્રકૃતિરાખેદો પણ અર્થબોધ કરાવતા નથી. યાવ અર્થવાન હોવા છતાં યાવકના સંદર્ભમાં અનર્થક અને એકયો કન્ પણ અનર્થક છે.

નિપાતા શોભકાઃ કેચિત્પ્રયગયૈર્પ્રકરણેન ।

આગમા ઇવ કેચિત્તુ સંમૂયાર્યસ્ય માધકઃ ॥૧૧૨॥

કેટલાક નિપાતો જુદા અર્થને કહપવામાં થોતક અને છે, અને આગમોની જેમ, કેટલાક, પ્રકૃતિ સાથે જોડાઈને અર્થના સાધક અને છે. (૧૯૨)

ઉપસર્ગોની જેમ નિપાતો પણ થોતક અને વાચક છે. કેટલાક નિપાતો અર્થવાન છે અને કેટલાક નિર્ણયક છે.

વપરિટાપુરસ્તાદ્વા થોતકર્થ ન મિચતે ।

તેષુ પ્રયુજ્યમાનેષુ મિન્નાર્યેષ્વપિ સર્વથા ॥૧૧૩॥

(તેમની સાથે જોડાયેલા પદોથી) હમિયાં જુદા અર્થવાળા તે (નિપાતો) આગળ કે પાછળ પ્રયોજતા હોય તો પણ તેમના થોતકર્યને હાનિ પહોંચતી નથી. (૧૯૩)

ચાદયો ॥ પ્રયુજ્યન્તે વદત્વે સતિ કેવલઃ ।

પ્રત્યયો વાચકત્વેડપિ કેવલો ન પ્રયુજ્યતે ॥૧૧૪॥

ચ વગેરે નિપાતો પદો હોવા છતાં એકલા પ્રયોજતા નથી પ્રત્યય વાચક હોવા છતાં એકલો વપરાતો નથી. (૧૯૪)

૥ વગેરે નિપાતો એકલા વપરાતા નથી તેથી તે વાચક જનતા નથી. તે પદો હોઈને થોતક જનશે જે વાચક હોય તો જેમ મો વગેરે પદો એકલાં વપરાય છે તેમ વપરાશે.

સમુચ્ચિત્તામિથાનેડપિ ક્યતિરેકો ન વિચતે ।

અસત્તરમૂતો માલકઃ તિડ્પદૈરમિચીયત્તે ॥૧૧૫॥

ચ વગેરે નિપાતો (થોતક પણમાં) અમુચ્ચિત પદોના અર્થનું અભિધાન કરતા હોવા છતાં (અમુચ્ચય અને અમુચ્ચિત પદો વચ્ચે) ભેદ પ્રાપ્ત થતો નથી. ક્રિયા (રૂપો)નાં પદો પદે અસત્ત્વભૂત બાવન બહુાવાય છે. (૧૯૫)

સમુચ્ચિતાભિધાનેઽપિ વિશિષ્ટાર્થાભિધાયિનામ્ ।

ગુણે પદાના સમ્બન્ધ પરતન્ત્રાસ્તુ ચાદય ॥૧૧૬॥

(જાતિ, વચન, સંખ્યા વગેરે) વિશિષ્ટ અર્થનું અભિધાન કરનારા પદોનો ગુણો(=વિશેષણો) સાથે સંબંધ થાય છે. ચ વગેરે (નિપાતો સમુચ્ચિત અભિધાન વડે વિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવતા હોવા છતાં) પરતન્ત્ર છે. (૧૮૬)

નિપાતો અસત્ત્વભૂતજ્ઞાન દર્શાવે છે અને અન્ન પદો ઉપર હમેશા આધાર રાખે છે તેથી વિશેષણપદો સાથે તેમનો સંબંધ પ્રાપ્ત થતો નથી આ રીતે તેઓ પરતન્ત્ર છે. સંખ્યા, જાતિ, વચન વગેરે વિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવનારા પદો હમેશા તેમના વિશેષણપદો સાથે સંબંધ પામે છે (ગુણવચનાનામાત્રવતા નિઙ્ગવચનાનિ મદન્તિ ।) મહાભાષ્યમાં આ વાત અનેક સ્થળે કહેવામાં આવી છે.

जनयत्वा क्रिया कश्चित्सम्बन्ध विान्वर्तते ।

श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सम्बन्धो जायते कश्चित् ॥११७॥

કોઈક ક્રિયા(રાખઠ), (નામો વગેરે) સંબંધ ઉત્પન્ન કરીને નિવૃત્ત થાય છે. કોઈક અન્ય સ્થળે ક્રિયારાખઠ સંભળાતા (આવો) સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૮૭)

રાજા પુરુષ । એવા બે નામોમાં ભરણુગોપણરૂપ ક્રિયા રાખ અને પુરુષ વચ્ચે આશ્રનામવિભાવરૂપ સંબંધ ઉત્પન્ન કરીને નિવૃત્ત થાય છે તેથી તે પ્રાપ્ત થતો નથી માત્ર સ્મરતિ । વગેરેમાં સ્મરતિ ક્રિયા પ્રાપ્ત થતા વાર જ સ્મરણ કરનાર સાથે જન્યજનક ભાવરૂપ સંબંધ ઉત્પન્ન કરે છે. શાક્યપરીય પદમાંકની પ્રથમ કારિકામાં નામ, આખ્યાત ઉપસર્ગ અને નિપાત એમ ચાર પ્રકારના પદવિભાગોનો, નામ અને આખ્યાત એમ બે પ્રકારના વિભાગોનો અને નામ આખ્યાત, ઉપસર્ગ નિપાત અને કર્મપ્રવચનીય એમ પાંચ પ્રકારના પદવિભાગોનો હેતુને બંધાયે છે. જ્યાં જગાછેથી કર્મપ્રવચનીય અંગેની ચર્ચા શરૂ કરવામાં આવી છે. કર્મપ્રવચનીયનો અર્થ ક્રિયા પ્રોત્પન્ન અને ક્રિયોપજનિતસ્ય શબ્દવિશેષસ્ય અવલોકન । (ક્રિયાને જણાવનારા અને ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલા સંબંધવિશેષના ઘોતક) એવા આપવામાં આવ્યો છે. કર્મપ્રવચનીયના સંબંધ ક્રિયારૂપ સાથે નહિ પણ નામપદ સાથે હોય છે. વસ્તુ વતિ વિદ્યોત્તે વિદ્યુત્ત માત્રા પ્રવચનીય ક્રિયાનું ઘોતન કરતું નથી, કારણ કે વિદ્યોત્તે એવું ક્રિયારૂપ તે ક્રિયાનું અભિધાન કરે જ છે તે કોઈ સંબંધવિશેષ દર્શાવતો નથી વસ્તુ એવી દ્વિતીયાથી જ સંબંધવિશેષનું અભિધાન થાય છે.

तत्र पठ्ठी प्रतिपद समासस्य निवृत्तये ।

विहिता दर्शनार्थं तु करक प्रत्युदाहृतम् ॥११८॥

(પટ્ટો જોયે) પાસ ૨૩ પર વડે આદેશ પામેવ) પટ્ટીનું કોઈક નિશ્ચિત પદમાં (એમ કે માત્ર સ્મરણમાં) નમામની નિવૃત્તિ માટે વિધાન થયું છે. માત્ર ગુણે સ્મરણમાં એવા પ્રત્યુદાહરણકારકને (શુભોમાં કરજુત) દર્શાવવા આપવામાં આવ્યું છે. (૧૮૮)

સ ચોપજાત- સમ્બન્ધો વિનિવૃત્તે ક્રિયાપદે ।

કર્મપ્રવચનીયેત તત્ર તત્ર નિયમ્યતે ॥૧૧૬॥

(સંબંધ ઉત્પન્ન કરીને) ક્રિયાપદ નિવૃત્ત થતાં, તે ઉત્પન્ન થયેલ સંબંધ, કર્મપ્રવચનીય વડે તે તે ક્રિયામાં સ્પષ્ટ થાય છે. (૧૬૯)

શુદ્ધ પ્રતિ વિચોતતે વિજુત । માં શુદ્ધ અને વિઘોતનનો લક્ષણલક્ષણુભાવ સંબંધ વિઘોતન-ક્રિયા વડે ઉત્પન્ન થાય છે. આવે સંબંધ ઉત્પન્ન કરીને વિઘોતનક્રિયા નિવૃત્ત થાય છે પરંતુ આવે સંબંધ તો છે જ. આ સંબંધ કર્મપ્રવચનીય વિના સ્પષ્ટ થતો નથી.

ચેત ક્રિયાપદાદ્યેષઃ સ કારકવિભક્તિભિઃ ।

યુજ્યતે વિચથા તસ્ય લિંગાવનુષંગતા ॥૨૦૦॥

જે શબ્દ વડે ક્રિયાપદનો આરંભ થાય છે તે (ક્રિયાનો) બોધ કરાવતો હોવાથી) કારકવિભક્તિ સાથે જોડાય છે, જેમકે (પ્રાદેશ વિપરિલિખતિ માંતુ) 'વિ એવું' કર્મ-પ્રવચનીય પદ પ્રાદેશ એવી કારકવિભક્તિ સાથે જોડાતું હોવાથી) લિંગ ધાતુનું ઉપસર્ગ બનતું નથી (૨૦૦)

પ્રાદેશ વિપરિલિખતિ । માં 'વિ એવું' કર્મપ્રવચનીય પદ પ્રાદેશ વિભાગ પરિલિખતિ । (પ્રાદેશ એટલું માંખીને દોર છે) માં પ્રાદેશ કારક સાથે જોડાય છે, બીજી રીતે કહીએ તો 'વિ એવો' શબ્દ માં ધાતુ સાથે ઉપસર્ગ અને ગતિ બનશે, લિખતિ સાથે નહીં. બપોરે કર્મપ્રવચનીય વડે ક્રિયાનો આરંભ કરવામાં ન આવે ત્યારે શુદ્ધ અને વિઘોતનના સામાન્ય સંબંધને જણાવતી યશી પ્રાપ્ત થશે. તેનો નામ કર્મપ્રવચનીયયુક્તે ક્રિયા (પા.દ્. ૨.૩.૮, કર્મપ્રવચનીય સાથે સંબંધ થતા પડને દ્વિતીયા થાય છે) એવા સૂત્રથી થશે.

તિષ્ઠતેરપ્રયોગશ્ચ દૃષ્ટોઽપ્રત્યયગ્નિમિતિ ।

સુન્વમીશ્યામિમુલ્યે ચ કેવલોઽપિ પ્રયુજ્યતે ॥૨૦૧॥

અપ્રત્યયગ્ન (અત્યા) ક્રિયારૂપમાં સ્થા ધાતુનો પ્રયોગ દેખાતો નથી. સુન્વમિ (સામે સોમને તૈયાર કરો) એવા શબ્દરૂપમાં (કર્મપ્રવચનીય) અગ્નિ, 'નાં ગામે' એવા અર્થમાં એકલો પણ વપરાય છે. (૨૦૧)

દેવા અમુશનશ્ચયગ્ન । (દેવોએ ઠઠ પ્રતિષ્ઠિત નહિ એવા અમુશને અત્યા)માં પ્રતિ વડે ત્યા ધાતુનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તેનો પ્રયોગ દેખાતો નથી. અગ્નિ એટલે અસ્તિતિષ્ઠત દૃષ્ટવળે સ્થાપિત નહીં થયેલા, આ અગ્નિ, જી ધાતુનો ઉપસર્ગ બનતો નથી—, અમિયુત (ની રામે સોમને તૈયાર કરો)માં અગ્નિ 'ની સામે,' 'ની દિશામાં' એવા અર્થમાં એકલો વપરાય છે.

કર્મપ્રવચનીયત્વં ક્રિયાયોગે વિધીયતે ।

પદ્માદિવિનિવૃત્ત્યર્થં સ્વત્યાદીનાં વિધર્મણામ્ ॥૨૦૨॥

અર્થાત્ ક્રિયા સાથે જોડાયા હોય ત્યારે, શુદ્ધ કર્મવાળા સુ, અતિ વગેરેનું કર્મપ્રવચનીય તરીકે વિધાન (સુસિદ્ધામ્) વગેરે પ્રયોગોમાં પત્રને અટકાવવા માટે કરવામાં આવ્યું છે. (૨૦૨)

દુઃ પ્રમાણમ્ । (પા. સુ. ૧.૪.૧૪) પ્રમાણે સુ અને અવિરતિકમણે ચ । (પા. સુ. ૧.૪. ૧૫) પ્રમાણે અતિ તું કર્મપ્રવચનીય તરીકે વિધાન થયું છે. સંબંધવિશેષના ઘોતક બનવાને બદલે ક્રિયાવિશેષના ઘોતક બનતા અને તેથી વિવિધ કર્મોવાળા દુ, અતિ વગેરે ઉપસંગોને કર્મપ્રવચનીય ઠહ્યા છે, તેથી સુસિદ્ધામ્ વગેરેમાં સકાર નો પકાર થશે નહિ.

હેતુહેતુમતોર્યોગપરિણ્ઠેદેડનુના છુતે ।

આરંભાદ્ધ્યાધ્યતે પ્રાપ્તા તૃતીયા હેતુલક્ષણા ॥૨૦૩॥

અનુ વડે કારણ અને કાર્યનો સંબંધ તક્કી થતાં પ્રાપ્ત થતી હેતુલક્ષણા તૃતીયાનો (અનુલક્ષણે) સૂત્રથી આરંભાતી કર્મપ્રવચનીય મંજા વડે બાધ થશે. (૨૦૩)

કર્મપ્રવચનીય પહેા સંબંધવિશેષનાં ઘોતક છે. કોઈવાર તે ક્રિયાવિશેષનું ઘોતન કરે છે સંબંધવિશેષનું ઘોતન થતાં શ્રેયમધીનો બાધ થાય છે. અને ક્રિયાવિશેષનું ઘોતન થતાં પત્વનો નિષેધ થાય છે આ ઉપરાંત કોઈવાર સંબંધવિશેષનું ઘોતન કરનારાં કર્મ પ્રવચનીય પદ તૃતીયાનો બાધ કરે છે. સાકલ્યસ્ય સંહિતામનુ નિગમ્ય દેવઃ પ્રાશર્વૈન્ । (શાકલ્યે તૃપાર કર્ણી સંહિતાને સાંભળીને દેવે વૃદ્ધિ કરી)માં લક્ષણેભૂતાલ્લાભમાત્મીવ્યાહુ પ્રતિવર્ચનઃ । (પા. સુ. ૧.૪.૧૦) પ્રમાણે અનુ કર્મપ્રવચનીય અને છે અને કર્મપ્રવચનીયુક્તે દ્વિતીયા । (પા. સુ. ૨.૧૮) પ્રમાણે દ્વિતીયા પ્રાપ્ત કરશે, પરંતુ હેતૌ । (પા. સુ. ૨૧.૨૩) પરમુત્તર હોવાથી દ્વિતીયાનો બાધ કરી તૃતીયા થશે. તેમ જતાં કર્મપ્રવચનીય સંજ્ઞાનો આરંભ કરનારું અનુલક્ષણે । (પા. સુ. ૧.૪. ૮૪) સૂત્ર આ તૃતીયાનો બાધ કરશે.

ક્રિયાયા ઘોતકો નાચં સમ્બન્ધસ્ય યાચકઃ ।

નાપિ ક્રિયાપદાદ્દોષી સમ્બન્ધસ્ય તુ મેદક ॥૨૦૪॥

આ (કર્મપ્રવચનીય પદ) ક્રિયાનું ઘોતક બનતું નથી, સંબંધનું યાચક પણ બનતું નથી. તે ક્રિયાપદનો આરંભ કરતું નથી પરંતુ સંબંધ (વિશેષ)નું સ્થાપન કરે છે. (૨૦૪)

જ્યાં પ્રતિ વિજોરતે વિદુઃ । માં પ્રતિ કર્મપ્રવચનીય ક્રિયાનું ઘોતન કરતું નથી, કારણ કે વિઘોતન ક્રિયાનું જવલું થાય છે, બીજી ક્રિયાનું નહિ. યાચીને બાધે દ્વિતીયા વડે સંબંધ-વિશેષનું અભિધાન થતું હોવાથી તે સંબંધનું ઘોતન કરે છે.

અનર્થકાના સહાત સાર્થકોઽનર્થકત્તયા ।

વર્ણના પદમયેન યુક્તં નાવયવા પદે ॥૨૦૫॥

અનર્થક વર્ણોનો સંઘાત અર્થવાન હોય અને અર્થ વિનાનો (પણુ) હોય અર્થવાન વર્ણોનો (સંઘાત એવું) પદ અર્થયુક્ત હોય છે. પદમાં અવયવો હોતા નથી (૨૦૫)

અહીં સુધી કેમ પ્રવચનીય અને તેના વાચકત્વ, શ્રોતકત્વ ક્રિયા સાથે યોગ, સંબધ-વિશેષતુ સાપેન વગેરેની ચર્ચા કરી હવે વાક્ય અને વાગ્યાર્થના અખટત્વની વાત કરવામાં આવી છે. સંઘાતાર્થસ્વાત્ । (સંઘાત અર્થવાન હોવાને કારણે શિવસૂત્ર, ૫, વા. ૧૨) માતા પૂર્વપક્ષને આ કારિકામાં ઉત્તર આપવામાં આગ્યો છે. વર્ણો હશેના નિરર્થક છે, તેથી વર્ણોનો અર્થ તે પહેલો અર્થ નહિ.

પદાનામર્યયુક્તાના સહાતો મિચ્છતે પુન ।

અર્થાન્તરાવલોષેન, સમ્બધવિગમેન ચ ॥૨૦૬॥

અર્થવાન પહેલો (વાક્ય રૂપ) સંઘાત, પહેલા અર્થથી જુદા અર્થના જ્ઞાનને કારણે અને (પહેલા અર્થ તથા વાક્યના પરસ્પર) સંબધના અભાવને કારણે જુદો (સમન્વય છે) (૨૦૬)

વેવવરા ગામખ્યાત છુદ્ધામ્ । વગેરે અર્થવાન પહેલો સંઘાત થયે શકિતમાં પદરૂપા છુદ્ધામજાનિ પલ્લવિન્દ । વગેરે અનર્થક પદસંઘાતથી જુદો પડે છે.

સાર્થકાનર્થકો મેદે સમ્બન્ધ નાધિગત્છત્ ।

અધિગત્છત્ इत्येके કુટીરાદિનિર્દર્શનામ્ ॥૨૦૭॥

પદને જ્યારે સાર્થક અને નિરર્થક એમ બે વર્ણવિભાગમાં જુદો રીતે સમજવામાં આવે ત્યારે તે બે (વિભાગો) પરસ્પર અબધને પ્રાપ્ત થતા નથી, પરંતુ કેટલાક આચાર્યોના મતે તે વિભાગો આવે સંબધ પ્રાપ્ત કરે છે. કુટીર વગેરે આતુ ઉદાહરણ છે. (૨૦૭)

કુટીર (નાની શૂ પડી) એવા સાર્થક વર્ણસમુદાયમાંથી કુટી અને ર એવા નિરર્થક પદસંઘાત અને કુટીર એવા સાર્થક વર્ણસમુદાય એમ બે સમુદાયો પ્રાપ્ત થાય છે. કુટી અને ર માંથી કુટીને સાર્થક અને રને નિરર્થક ગણીએ તો બે સમુદાયો વચ્ચે સંબધ પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ સાર્થક કુટી અને રપ્રત્યય અટપવતુ શ્રોતન કરવાથી સાર્થક બનતા બંને વચ્ચે અર્થસંબધ પ્રાપ્ત થશે.

અર્થરૂપ્યો વિશિષ્ટાર્થ સહાત ઉપજાયતે ।

નોપજાયત્ इत्येके સમાસસ્ત્રાવિન્દાદિપુ ॥૨૦૮॥

અર્થવાન પદો નહે વિશિષ્ટ અર્થવાળો (પદવાક્યરૂપ) સંઘાત ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કેટલાક (માને છે), બીજા માને કે સમાસ અને સ્ત્રાવિક પ્રત્યયોની જેમ અર્થાન્વયઅવયવોમાંથી વિશિષ્ટ અર્થવાળો સંઘાત ઉત્પન્ન થતો નથી. (૨૦૮)

રાત્રપુરુષ જનર્જ, નાચોત્પલ્લ, ગૌરવ વગેરે ઉદાહરણોમાં સમઘાતો અર્થ અવધવાના અર્થ ઉપર આધાર રાખે છે, પરંતુ અન્યથા ॥ અર્થથી જુદો એવો અર્થ ઉત્પન્ન કરે છે સ્વોપદ જણાવે છે કે સમુદાયે ચાર પ્રકારના છે શબ્દાન્વી, અર્થાન્વી, અર્થાન્વી વધી અને નિરન્વી શબ્દાન્વીના ઉદાહરણો ગૌરવ (જગતી ગવેડ) અને અવર્ણ (એ નામનુ વ્રજ) છે, અર્થાન્વીના ઉદાહરણો ચોરિય (વેલુ અધ્યાપન કરનાર) વૈદ્ય વારણ (મોતી ઉત્પન્ન કરતુ સ્થાન) વગેરે છે ત્રીજાના ઉદાહરણો રાત્રપુરુષ, નોતોત્પલ્લ અને નાદાનવમ્બલ છે, અને ચોથાના ઉદાહરણો મુસમ્બ, રત્નલક્ષ્મ અને ચલ્લક છે

કેચિદ્ધિ યુત્તસિદ્ધાર્થા મેદે નિર્જાવશક્તય ।

અન્યયઙ્ગતિરેકાઙ્ગ્યા કેચિત્કલ્પિતશક્તય ॥૨૦૧॥

કેટલાક (સમુદાયો)ની શક્તિઓ, સલાતમાં તેમજુ વિલક્ષણો અહિંથી થતા, નિશ્ચિત અને છે અન્યથા અને યતિરેક વડે કેટલાકના શક્તિઓ (તેમના વિલાગોમાં) આરોપવામાં આવે છે (૨૦૬)

શાસ્ત્રાર્થ એવ વર્ણનામર્યવત્ત્વે પ્રદર્શિત ।

ધાત્વાદીના હિ શુદ્ધાના લૌકિકોઽર્થો ન વિદ્યતે ॥૨૦૮॥

વર્ણોની અર્થવત્તા અંગે (આહારણ) શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ અર્થ જ જણાવવામાં આવ્યો છે, (કારણ કે) એકલા ધાતુ, (પ્રત્યય) વગેરેનો લૌકિક અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી (૨૧૦)

કૃત્તદ્વિતાનામર્યવ કેવલનામલૌકિક ।

પ્રાગ્નિમક્તેસદન્તર્ય તથૈવાર્થા ન વિદ્યતે ॥૨૧૧॥

એકલા કૃત્ અને તદ્વિત પ્રત્યયોનો અર્થ પણ શાસ્ત્રીય જ છે તેથી વિલક્ષિત પ્રત્યય લાગ્યા પહેલાં કૃત્ પ્રત્યય અન્તે હોય તેવા અને તદ્વિત પ્રત્યય અન્તે હોય તેવા પદોના અર્થો પ્રાપ્ત થતા નથી (૨૧૧)

અભિવ્યક્તારો યોઽર્થ પ્રત્યયાન્તેષુ લક્ષ્યતે ।

અર્થવત્તાપ્રકરણાદાગ્નિત સ તથાવિધ ॥૨૧૨॥

કૃત્ અન્તે હોય તેવા અને તદ્વિત અન્તે હોય તેવા શબ્દોનો વધારે સ્પષ્ટ એવો જ અર્થ જણાય છે તે પ્રકારના (શાસ્ત્રીય) અર્થને અર્થવત્ત્વના સદર્શમાં મનજવામાં આવે છે (૨૧૨)

અર્થવતા મેટલે અર્થવત્તાનુક્રમ્ય પ્રતિજનિવમ્ । (પા સુ ૧ ૨ ૪૫) એવા મુત્રમાં પ્રાપ્ત થતા અર્થવત્ત્વો ઉદોષ્ય તેનો સદર્શ અર્થોત્પત્તિ કૃત્તદ્વિતસમાસાથ । (પા ૧ ૨ ૪૬) માં મળે છે તેથી અર્થવત્ત્વના સદર્શ પ્રમાણે કૃત્તદ્વિતાન્ત શબ્દોનો વિશિષ્ટ અર્થ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સમજવામાં આવે છે

આત્મભેદો ન ચેત્કાશ્ચદ્વર્ણેભ્યઃ પદવાક્યયોઃ ।

અન્યોન્યાપેક્ષયા સ્ફૂત્યા ધર્મઃ સ્યાદભિધાયકઃ ॥૨૧૩॥

જો પદો અને વાક્યો તેમના સ્વરૂપવડે વર્ણોથી ભિન્ન ન હોય તો અન્યોન્યની અપેક્ષારૂપ શક્તિ વડે વર્ણો પણ અર્થનું અભિધાન કરશે. (૨૧૩)

વર્ણેન કેનચિન્ન્યૂનઃ સજ્ઞાતો યોઽભિધાયકઃ ।

ન ચેન્નહ્વદાન્તરમસાવન્યૂનસ્તેન ગમ્યતે ॥૨૧૪॥

(જેમ) કેઈ એક વર્ણ એણે હોય છતાં અર્થનું અભિધાન કરતો હોય તે વર્ણસંઘાતને જો અન્ય પદ ન સમજવામાં આવે તો તેના વડે પૂર્ણ સંઘાતરૂપ પદ સમજશે. (૨૧૪)

સ તસ્મિન્વાચકે શબ્દે નિમિષ્ણાત્સ્મૃતિમાદધત્ ।

સાક્ષાદિવ વ્યવહિત શબ્દેનાર્થમુપોદ્યતે ॥૨૧૫॥

તે (એક વર્ણથી ન્યૂન એવો સંઘાત), પૂર્ણ (અને તેથી) અર્થના વાચક પડને, શીઘ્ર (સાક્ષીય અભ્યાસરૂપી) નિમિષ્ણને કારણે યાદ કરાવીને, પૂર્ણ શબ્દ વડે પ્રાપ્ત થતા અર્થને જાણે તે સાક્ષાત્ હોય તેમ સમજાવે છે. (૨૧૫)

નિષ્કર્તારમ્ । એવા પદમાં ફક્તારમ્ એવું પદ એક ન વર્ણથી ન્યૂન છે, આ ફક્તારમ્ ને જો અર્થનું અભિધાયક સમજવામાં આવે તો તે અન્ય શબ્દ બનશે, જો એવું અન્ય પદ સમજવામાં ન આવે તો ફક્તારમ્ વડે પૂર્ણ શબ્દ નિષ્કર્તારમ્ સમજાશે અને તેનાથી અર્થ જોધ થશે.

પદવાક્યો યથા નોર્થઃ કશ્ચિદ્ ગૌરત્વાદિપુ ।

સત્યપિ પ્રત્યયેઽત્યન્ત સમુદાયે ન ગમ્યતે ॥૨૧૬॥

સમન્વિત શ્વાર્થાત્મા પદાર્થૈર્યઃ પ્રતીયતે ।

પદાર્થદર્શનં તત્ર તથેવાનુપકારકમ્ ॥૨૧૭॥

જેમ ગૌરખર વગેરે (સામાસિક શબ્દો)માં (તેનાં અવયવરૂપ) પદો વડે વાચ્ય (બનતો જુદો) અર્થ (પ્રાપ્ત થતો) નથી અને તેનો જોધ થાય તો પણ સમુદાયમાંથી શર્વા સમજાતો નથી,

તેમ પદોના અર્થ વડે જે સમન્વિત અર્થ (વાક્યમાં) સમજાય છે, ત્યાં પદોના અર્થનું દર્શન ઉપકારક બનતું નથી. (૨૧૬-૨૧૭)

સમુદાવાક્યવયોર્મિન્નાર્થત્વે ચ વૃત્તિષુ ।

યુગપદ્ ભેદસંસર્ગો વિરુદ્ધાવનુપક્રિણૌ ॥૨૧૮॥

સમાસ વગેરે વૃત્તિઓમાં સમુદાયના અર્થને અને અવયવોના અર્થને પણ

જો જુદો સમજવામાં આવે તો (પરસ્પર) વિરુદ્ધ એવા ભેદ અને સંસર્ગ (રૂપ યાદી) એક સાથે પ્રાપ્ત થશે (૨૧૮)

ગૌરત્ત, વગેરે સમુદાયમાં અવયવના અર્થને જુદો સમજવામાં આવતો નથી જુદો સમજાય તો પણ તેને ખાતમા લેવાતો નથી હવે જો અવયવોને જુદો સમજવામાં આવે તો ગૌર શબ્દ ગૌરત્ત દર્શાવશે અને શર શબ્દ અરવસામાન્ય દર્શાવશે આ બંને એક બીજાથી જુદા છે પરિણામે એક જ શબ્દમાંથી, ભેદ અને સંસર્ગ એમ બે રૂપે અવયવો પ્રાપ્ત થશે આ અપોખ્ય ॥

કથ્થ સાધનમાત્રાર્થાનધ્યાદીત્વરિકલ્પયેત્ ।

અપ્રયુક્તપદ્ધ્યાર્થો વહુગ્રીહૌ કથં મવેત્ ॥૨૧૯॥

(અધિક્ષિ વગેરે સમાસમાં) અધિ વગેરે (અવયવ)ને માત્ર સાધન (=અધિકરણ)-ના અર્થમાં ઠેકાણુ સમજશે ? બહુગ્રીહિ સમાસમાં જેને માટે શબ્દનો પ્રયોગ થયો નથી એવા (અન્ય પદનો) અર્થ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે ? (૨૧૯)

પ્રહુસંજ્ઞાચવચનૈં ચાસ્યર્થવિધારણમ્ ।

તસ્માત્સઘાત એવેકો વિશિષ્ટાર્થનિવચનમ્ ॥૨૨૦॥

પ્રહુ (વાંકા હી અણુવાળી), સંજ્ઞા (સીધા હી અણુવાળી) વગેરેમાં જુ વગેરે અવયવો વડે અર્થનો નિશ્ચય થતો નથી તેથી એકલો સમુદાય જ વિશિષ્ટ અર્થનું કારણ બને છે (૨૨૦)

ગર્ગાં કલ્પેક ઇવાયં વહુવ્યર્થેષુ વર્તતે ।

દ્વન્દ્વસંજ્ઞોઽપિ સઘાતો વહુનામભિધાયક ॥૨૨૧॥

ગર્ગાં (ગર્ગના બાળકો) એવો એક શબ્દ અનેક ગર્ગો એવા અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે દ્વન્દ્વ સમાસકેપ સઘાત અનેકોનું અભિધાન કરે છે (૨૨૧)

અહીંથી હવે દ્વન્દ્વ સમાસમાં અખંડ સઘાતાર્થ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

યયેકલ્પેસો મુગ્યાદિ પ્રત્યેકમતિષ્ઠતે ।

ક્રિયૈવ દ્વન્દ્વમાન્વેઽર્થે પ્રત્યેક પ્રવિભજ્યતે ॥૨૨૨॥

જેમ મુજ (ખાણુ) વગેરે ધાતુઓ સમુદાયના દરેક અવયવની માર્થે સખ ધને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ દ્વન્દ્વ (સમાસ) વડે વાચ્ય જનતા અર્થમાં, ક્રિયા, દરેકમાં વિભક્ત રીતે સખ ધ પામે છે (૨૨૨)

પ્રાદ્યના મોગ્ય-તામ્ (ધાતુઓના જમાડોમાં) સમુદાયના એકદેશમાં દરેક જાતના જમાડવાની ક્રિયા હામુ પડે છે અહીં પ્રત્યેક વાચ્યપરિણામિ એવા નિવચનો આધાર

લીધો છે તે પ્રમાણે બચ્ચદિશત્ત્વાઃ ચિચ્ચન્તામ્ । (ધવ, ખદિર અને પલાશ વૃક્ષોને પાણી છાંટી) માં સિંચનરૂપ ક્રિયા, ૬-૬ સમાસના પ્રત્યેક પદ, ખદિર અને પલાશની સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત કરે છે.

યચ્ચ દ્વન્દ્વપદાર્થસ્ય તચ્છબ્દેન વ્યપેક્ષણમ્ ।

સાઽપિ વ્યાવૃત્તરૂપેઽર્થે સર્વનામસરૂપતા ॥૨૨૩॥

૬-૬ સમાસના જોડે પદના અર્થને દર્શાવવા માટે તદ્ સર્વનામનો જે ઉલ્લેખ થાય છે, તે તો સમાસના વિશિષ્ટ-અર્થના સંદર્ભમાં સર્વનામ સાથે માત્ર સાદૃશ્ય દર્શાવે છે, (૨૨૩)

જનવક્તવ્યમ્ । (પા. ઘ. ૪.૨, ૧૨૪, જનપદ અને તેની સીમા દર્શાવનારા ૧૬ શબ્દ પછી હુન્ પ્રત્યય થાય છે.) માં તથ્યી જનપદનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ આ તદ્ વાસ્તવમાં તદ્ સર્વનામ નથી. તે તો સર્વનામ સાથે માત્ર સાદૃશ્ય દર્શાવે છે. સમાસ તો અખંડ સંધાનરૂપ છે. એમાં અવયવની કલ્પના મિથ્યા છે.

યથા ચ સ્પદિરચ્છેદે માગેષુ ક્રમવાંરિહિદિ. ।

તથા દ્વન્દ્વપદાર્થસ્ય માગેષુ ક્રમદર્શનમ્ ॥૨૨૪॥

જેમ ખાદિર વૃક્ષને કાપવામાં (તે ક્રિયા અખંડ હોવા છતાં) કાપવાની ક્રિયા ક્રમપૂર્વક સમજાય છે તેમ ૬-૬ સમાસનાં પદોના અર્થોમાં (અખંડત્વ હોવા છતાં) તેના અવયવોમાં ક્રમ દેખાય છે. (૨૨૪)

જેમ 'ખદિર વૃક્ષને કાપો' એવા વાક્યમાં ખદિર અખંડ છે અને કાપવાની ક્રિયા પણ અખંડ છે છતાં પહેલાં ખલ, પછી અંતરખલ, પછી અંદરનો ખાગ એમ ક્રમ દેખાય છે., તે પ્રમાણે બચ્ચદિશત્ત્વાઃ ચિચ્ચન્તામ્ । એવા સમાસમાં પહેલાં ૬-૬ પદમાં ધવ, ખદિર, પલાશ વગેરે વૃક્ષોને છેલ્લ કરવાતું કાર્ય અખંડ સમજવામાં આવતું હોવા છતાં પહેલાં ધવ, પછી ખદિર એવા ક્રમ દેખાય છે.

સંદ્દૈકદેશે પ્રક્રાન્તાન્યથા સદ્વાનુપાતિનઃ ।

ક્રિયાવિશેષોપાન્મન્યન્તે સ દ્વન્દ્વાવયવે ક્રમઃ ॥૨૨૫॥

જેમ સમુદાયમાં પ્રાપ્ત થતા ક્રિયાવિશેષોને સમુદાયના અવયવમાં પ્રવર્તતા માત્રવાદ આવે છે તેમ ૬-૬ સમાસના અવયવો અંગે પણ તેવો ક્રમ સમજવામાં આવે છે. (૨૨૫)

બાહ્યજોડાને જગડો એવા શબ્દસમુદાયમાં જગાડવાની ક્રિયા, દક્ષિણા દાન વગેરે ક્રિયાવિશેષો, પ્રત્યેક બાબત્તુ રૂપ જોડેશમાં પ્રવર્તતા સમજવામાં આવે છે તેમ ૬-૬ સમાસમાં પણ પ્રત્યેક અવયવમાં ક્રિયાનો ભોધ સમજવામાં આવે છે.

પ્રતિપાદયતા વૃત્તિમતુવાન્વાક્યપૂર્વિકામ્ ।

વૃત્તૌ પદાર્થભેદન પ્રાધાન્યમુપદર્શિતમ્ ॥૨૨૬॥

વિગ્રહવાક્ય આથેની સમાસવૃત્તિનું અશિક્ષિતોને માટે પ્રતિપાદન કરીને સમાસમા પદોના અર્થભેદ વડે તેમના અર્થનું પ્રાધાન્ય દર્શાવવામા આવ્યું છે. (૨૨૬)

અભેદાદમિધેયસ્ય નન્સમાસે ચિકલ્પિતમ્ ।

પ્રાધાન્ય યદુધા માપ્યે દોષારતુ પ્રક્રિયાગતા ॥૨૨૭॥

નન્ સમાસમા અર્થ અખંડ હોઈ, લાભ્યમા (પૂર્વોત્તરપદનું) પ્રાધાન્ય અનેક પ્રકારે કટપવામા આવ્યું છે તેને કારણે પ્રાપ્ત થતા દોષો (લૌકિક વિગ્રહવાક્ય-રૂપ) પ્રક્રિયાને કારણે છે (૨૨૭)

અગ્રાદ્વાજ એવા નન્ સમાસમા પૂર્વ પદનું, ઉત્તર પદનું અને અન્ય પદનું એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રાધાન્ય સમજાવામા આવે છે આ પછી અણુધોને મેધ આત્મા માટે દાઝપ્રક્રિયા રૂપે છે

જહત્યર્થનિરૂપે ચ સર્ગીયત્વાગમિચ્છતા ।

યદુગ્રીહિપદાર્થસ્ય ત્યાગ સર્વસ્ય દર્શિત ॥૨૨૮॥

જહત્યર્થનો વૃત્તિ મતમા બધા પદોના અર્થના ત્યાગને ઇંગછનારા આચાર્યે બહુમીહિ સમાસમા બધા પદોના અર્થનો ત્યાગ દર્શાવ્યો છે (૨૨૮)

સમાસમા જહત્યર્થો અને અજહત્યર્થો એવી બે વૃત્તિઓ સમજવામા આવી છે પહેલી જ્ઞાતિમા પદો પોતાના અર્થનો ત્યાગ કરે છે બીજીમા પદો પોતાના અર્થનો ત્યાગ કરતા નથી બહુમીહિ સમાસમા બધા પદો તેમના અર્થનો ત્યાગ કરે છે અને અન્ય પદનું અભિધાન કરે છે

ઋત્વચિત્પ્રકૃત્યર્થ પ્રત્યયનાભિધાયતે ।

પ્રમુત્તૌ વિનિષ્ક્રાયા પ્રત્યયર્થસ્ય ધાતુમિ ॥૨૨૯॥

ઋત્વચિત્પ્રકૃત્યર્થમા જ્યારે ધાતુ નિવૃત્ત થયો હોય ત્યારે કેન્દ્રિક -રૂપે ધાતુનો અર્થ પ્રત્યય વડે જણાવાય છે અને (કોઈક વાર) પ્રત્યયનો અર્થ ધાતુઓ વડે દર્શાવાય છે (૨૨૯)

દશનુ એવા પદમા ધાતુ નિવૃત્ત થયો છે અને માન પ્રત્યય જ અર્થગ્રાહીતિ મગે છે ગહનમા પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થતા તેનો અર્થ ફર એવા ધાતુ વડે જણાવાય છે

યમર્યમાદતુર્ગિન્તૈ પ્રત્યયાવેક ઇવ તમ્ ।

ક્વચિદાહ પચન્તીતિ ધાતુસ્તાભ્યાં વિના ક્વચિત્ ॥૨૩૦॥

પચન્તિ (એવા ક્રિયાપદ)મા જે જુદા પ્રત્યયો જે એક અર્થ દર્શાવે છે તેને ઈકે સ્થળે તે પ્રત્યયોમાનો એક જણાવે છે, બીજે કેટલેક સ્થળે તે બે પ્રત્યયો વેના એકલો ધાતુ જ અર્થને દર્શાવે છે (૨૩૦)

પચન્તિ એવા ક્રિયાપદમા તપ્ અને તિહ્ એવા બે જુદા પ્રત્યયો કર્તૃલક્ષણ અર્થ દર્શાવે છે બ્યારે અતિ હ્રોતિ વગેરેમા છપ્નો લોપ થતા એકલો તિર્ અપેક્ષિત અર્થ દર્શાવે છે મહત્તમા તપ્ કે તિહ્ એવા બે પ્રત્યયો વિના એકલો હન્ ધાતુ અપેક્ષિત અર્થ દર્શાવે છે

અન્વાહ્યાનત્સ્મૃતેયૈ ચ પ્રત્યયાર્થા નિબન્ધનમ્ ।

નિર્દિષ્ટાસ્તે પ્રકૃત્યર્થા સ્મૃત્યન્તર ઇવાહૃતા ॥૨૩૧॥

જે પ્રત્યયાર્થો (કોઈક) વ્યાકરણરૂપિમા નિમિત્તરૂપે નિર્દેશ્યાયા છે તે પ્રત્યયાર્થો અન્ય વ્યાકરણરૂપિઓમા ધાતુના અર્થોત્તરક ઉદાહૃત થયા છે (૨૩૧)

પ્રસિદ્ધેરુદ્ધપમિકરીત્યેષં શાસ્ત્રેઽભિધીયતે ।

અવહારાય મન્યન્તે શાસ્ત્રાર્થપ્રક્રિયા ચત ॥૨૩૨॥

ઉદ્ધમિ, કરિ એવા શબ્દો વ્યાકરણશાસ્ત્રમા જ વપરાય છે તરણ કે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ મેથી અગેની પ્રક્રિયા અવહાર માટે જ સમજવામા આવી છે (૨૩૨)

ઉદ્ધમિ, કરિ એવા શબ્દો ઉદ્ધવતિ (ઉઠતી કરે છે), કરોતિ (કરે છે) એવા લોકપ્રસિદ્ધ શબ્દોના પર્ણોથી તરીકે વ્યાકરણશાસ્ત્રમા જ વપરાય છે

શાસ્ત્રેષુ પ્રક્રિયાભેદૈરવિઠૈરોપવર્ણયતે ।

અનાગમવિકલ્પા તુ સ્વય વિઠોપવર્તતે ॥૨૩૩॥

(વ્યાકરણ, વેદાન્ત વગેરે) શાસ્ત્રોમા જુદી જુદી ક્રિયાઓ વડે અવિદ્યા જ ધ્રુવતામા આવે છે શાસ્ત્ર પ્રબોધેલા (પ્રકૃતિ પ્રત્યય વગેરે) વિકલ્પો વિનાની વેદ્યા પોતાની મેળે જ પ્રગટ થાય છે (૨૩૩)

અહીં શાસ્ત્રો એટલે વ્યાકરણ, વેદાન્ત વગેરે શાસ્ત્રો આવા શાસ્ત્રો અને ઉપનિષદોમા તતતની ઉત્પત્તિ, ધ્વજ વગેરે અંગે, જુદા જુદા અર્થોવામા મતાન્તરો પ્રાપ્ત થાય છે વ્યાકરણશાસ્ત્રમા અખંડ સત્ત્વત્ત્વ જ સત્ત્વ મનાયુ હોવા છતાં પ્રકૃતિપ્રવચન વિમ્બો મે છે, આવા મતાન્તરો અને વિકલ્પો કેવળ અવિદ્યાને જ જણાવે છે અવિદ્યાનો નાશ તા ઉત્તરભાગમાં આગમવિકલ્પો વિનાની અંતે શાસ્ત્રપ્રક્રિયાગ્રી મૂલ્યવશો વિનાની વિદ્યા તતે જ પ્રગટ થાય છે,

અનિવદ્ધં નિમિત્તેષુ નિરુપાસ્ત્વં ફલં યથા ।

તથા વિચાપ્યનાસ્ત્રેયા શાસ્ત્રોપાયેવ લ્લયતે ॥૨૩૪॥

એમ કાચે તેનાં કાચ્યો સાથે નહિ જોડાયેલું વર્ણવી શકાતું નથી, તેમ વિદ્યા પણ અવર્ણ્ય હોઈ (અકરણ) શાસ્ત્રથી ઉપાય વડે પ્રાપ્ત થતી હોય તેમ જણાવવામાં આવી છે. (૨૩૪)

શાસ્ત્રોપાયા શબ્દને શાસ્ત્ર ઉપાય: સ્વ્યા: સા એમ બહુવ્રીહિ સમાસ તરીકે અનુવાદમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે.

પ્રુપ્પરાજ્ઞઃ શાર્થોપાયાનો અર્થ 'શાસ્ત્રાનુવચાતા 'શાસ્ત્રમાંથી ઉત્પન્ન થતી નથી છતાં તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોય' તેમ દર્શાવે છે.

યથામ્યાર્સં હિ વાગર્થે પ્રતિપત્તિ સમોદયે ।

સ્વભાવ इव चानાદિર્મિષ્યામ્યાસો જ્યવસ્થિત: ॥૨૩૫॥

શબ્દો અને તેમના અર્થોના જ્ઞાન માટે (શાસ્ત્રનો) અભ્યાસ જ મહદરૂપ અને છે. તે શાસ્ત્રાભ્યાસ મિથ્યા હોવા છતાં, (શુરુપરંપરાને કારણે) અનાદિ હોઈને જાણે સ્વાભાવિક હોય તેમ પ્રસ્થાપિત થયો છે. (૨૩૫)

અકરણશાસ્ત્રના અભ્યાસથી શબ્દો અને તેમના અર્થોનો ભ્રમ પ્રતિપત્તિપત્તિ અપેક્ષારૂપ પ્રક્રિયાની મદદથી થાય છે. આવે પ્રક્રિયાએ આત્મતિક દૃષ્ટિએ મિથ્યા અને અવિદ્યારમ્ય હોવા છતાં અભ્યાસ્ય છે.

બીજી યંત્રિતના પ્રુપ્પરાજ્ઞના વ્યાખ્યાન "સ ચાનાદિરમ્યાસો મિથ્યામૂલ એ સ્વાભાવિક इव પ્રતિમાતિ । તે અનુસરીને અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. આ વ્યાખ્યાનમાં મિથ્યામૂલ એ સ્વાભાવિક इव એવા અવયવમાં અર્થનું દૂરાકૃષ્ટવ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ધ્યાનવાનો સંભવ હોવા છતાં સ અભ્યાસ: (વદ્યાર્થનાં) અનાદિત્વમાય इव મિથ્યા જ્યવસ્થિત: । એવા અવયવો અને તે પ્રમાણે અર્થનો આશ્રય કરવામાં આવ્યો નથી, કારણ કે તેથી પદાર્થોનો અનાદિ સ્વભાવ મિથ્યા છે એવું અસ્પષ્ટ કથન પ્રાપ્ત થશે.

લગ્નેઽતે સાવયવં પરમાણુમપણ્ડિત: ।

તથાવયવિનં યુક્તમન્યૈરવયવૈ: પુન: ॥૨૩૬॥

શાસ્ત્રના અભ્યાસ વિનાની વ્યક્તિ પરમાણુને અવયવવાળો અને અવયવોને (તેના ન હોય એવા) બીજા અવયવો સાથે જોડાયેલો કહે છે. (૨૩૬)

ષ્ટાદિદર્શનાલ્લેક: પરિહિન્નોઽયમીયતે ।

સમારમ્ભાન્વ માધ્યાનામાદિમદ્ વઃ જાજતમ ॥૨૩૭॥

ઘડો વગેરે (પરિભાષાવાળા) પદાર્થોના દર્શનથી જગતને પરિભાષુવાળું સમજનામાં આવે છે અને પદાર્થોના આરંભ (મધ્ય વગેરે)ને કારણે નિત્ય પ્રાપ્તિને (ખોટી રીતે) આરંભવાળું સમજવામાં આવે છે. (૨૩૭)

વપાયા- વિહ્વપાણાર્વા ચાલ્પનામપલ્પનાઃ ।

અસત્યે વર્ત્તનિ સ્થિત્વા તતઃ સત્યં સમીદતે ॥૨૩૮॥

(શાસ્ત્રનિશ્ચિત) ઉપાયો, શિક્ષણ પામતા અદ્વૈતાનીઓ માટે પ્રતારણા જ સમજવા ભેદિએ. (શાસ્ત્રપ્રક્રિયા રૂપી) અસત્ય માગતું અનુભવણ કરનાં કરતાં અંતે (વ્યક્તિ) સત્ય (રૂપ શબ્દપ્રજ્ઞ)ને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૩૮)

અન્યથા પ્રતિપચાર્યં પદ્યદ્વયપૂર્વકમ્ ।

પુનર્વાક્યે લભેવાર્થમન્યયા પ્રતિપચતે ॥૨૩૯॥

(કોઈ એક વાક્યમાં) પદ્યદ્વયપૂર્વક (તેના) અર્થને અસુક રીતે સમજીને ફરીવાર તે જ અર્થને તે વાક્યમાં જુદી રીતે સમજવામાં આવે છે. (૨૩૯)

જો પદો અને તેમનો અર્થ સ્વતંત્રરૂપે સત્ય હોય અને અખંડ વાક્ય અને વાક્યાર્થ અસત્ય હોય તો પદોના અર્થને સમજ્યા પછી વાક્યનો અર્થ પણ તે પ્રમાણે જ હોવો નોઈએ પરંતુ પદોનો અર્થ જુદો હોય અને વાક્યમાં સમુચ્ચય પામેલ પદોનો અખંડ વાક્યાર્થ જુદો હોય એવું બને છે, તેથી અખંડ વાક્ય અને વાક્યાર્થ જ સત્ય છે એમ સમજવું નોઈએ.

વપાત્તા વહવોડપ્યર્થા ચેષ્યન્તે પ્રતિષેધનમ્ ।

ક્રિયતે તે નિષર્તન્તે તરમાત્તાંતત્ર નાશયેત્ ॥૨૪૦॥

(વાક્યમાં) પદોના પ્રાપ્ત થતા અનેક અર્થોમાંથી અંતે જેમનો (વાક્યાર્થ બદલે) પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે તે (વાક્યાર્થોમાંથી કાર્યમાંથી) નિવૃત્ત બને છે. તેથી તે અર્થોનો આશ્રય કરવો ભેદિએ નહિ (૨૪૦)

વૃક્ષો નારતીતિ વાક્યં ચ વિશિષ્ટાભાવલક્ષણમ્ ।

નાર્યેન વુદ્ધો સમ્બન્ધો નિવૃત્તેસ્વતિષ્ઠતે ॥૨૪૧॥

વૃક્ષઃ નારતિ । (વૃક્ષ નથી) એવું વાક્ય વિશિષ્ટ અભાવ દર્શાવે છે. (વૃક્ષ એવા) નિષેધ અર્થ આથિનો (ન એવા) નિષેધનો સંબંધ જુદામાં દેખાતો નથી (૨૪૧)

પૃષ્ઠઃ નારતિ । “વૃક્ષ નથી” એવા અખંડ વાક્યમાં ‘વૃક્ષો અભાવ’ વાક્યાર્થ છે એમ માનીને અખંડવનો અભાવ સમજવાનો નથી, પરંતુ તે વૃક્ષના અભાવનો ભોધ માત્ર છે એમ સમજવું ભેદિએ.

વિન્દેદપ્રતિપત્તૌ ચ ચદ્યસીત્યપાર્યતે ।

અશબ્દવાચ્યા સા વુદ્ધિર્નિર્ણયેત સ્થિતા કથમ્ ॥૨૪૨॥

(વાક્યને) પદ્મછેદપૂર્વક સમજતા (વૃક્ષ) છે એવું જ્ઞાન જો પ્રાપ્ત થતું હોય તો શબ્દથી વાચ્ય ન બનતું તે જ્ઞાન (નકાર વડે) કેવી રીતે નિરૂપ્ત બને ? (૨૪૨)

'વૃક્ષ' છે એવું વાચ્ય પદ્મછેદપૂર્વક સમજતા વૃક્ષના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આવે છે ખીજા કોઈ પદની તેમાં જરૂર પડતી નથી કૃષ્ણ નાસ્તિ-એવા વાક્યમાર્ગો નકાર આવા અસ્તિત્વનો નિરોધ કરે છે પરંતુ આખર વાક્યમાર્ગમાર્ગ કોઈ પદ વૃક્ષના અસ્તિત્વને નકારી શકતું નથી નકાર પણ નહિ પુષ્પરાજ જણાવે છે કે નકાર, શબ્દ વડે વાચ્ય અર્થનો જ પ્રતિરોધ કરે છે શબ્દ ઉપર આધાર ન રાખતા જ્ઞાનનો પ્રતિરોધ નબ કેવી રીતે શકે ?

અથ ચજ્ઞાનમુત્પન્ન તન્મિચ્યેતિ નષ્ટા કૃતમ્ ।

નષ્ઠો વ્યાપારભેદેડરિમગ્નમાણગતિ કથમ્ ॥૨૪૩॥

જો (વૃક્ષના) અસ્તિત્વ અંગે ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન નકાર વડે મિથ્યા જણાવવામાં આવે તો નકારના કાર્યને આમ જુદી રીતે સમજતા (વૃક્ષ નથી એવા વાક્યમાર્ગો) વૃક્ષના અભાવનો ધોધ કેવી રીતે થશે ? (૨૪૩)

નિરાધારપ્રવૃત્તૌ ચ પ્રાક્ષ્યવૃત્તિર્નષ્ઠો મયેત્ ।

અધાધાર સ યજાસ્ય નિયમાર્થા શ્રુતિર્મયેત્ ॥૨૪૪॥

નબની પ્રવૃત્તિ કોઈ (વૃક્ષશબ્દ જેવા) આધારની અપેક્ષા વિના થતી હોય તો, તેવી કાર્યપ્રવૃત્તિ (નબના વાચકપદની) પહેલાં થવી જોઈએ હવે (તેનો) આધાર (એવો વૃક્ષ શબ્દ) જ તેનો પ્રતિયોગી (= નિરોધ) હોય તો (નિરોધવાચક) શબ્દનો પ્રયોગ નિયમાર્થ થશે (૨૪૪)

નિયમયોતનાર્થા વાપ્યનુવાદોડથવા ભવેત્ ।

કશ્ચિદેવાર્થવાસ્તવ શબ્દ જોવાસ્વતર્યકા ॥૨૪૫॥

અથવા તે (નબુત્પત્તિ=નબ વાચકશબ્દ) નિયમનું છોટન કરનાર થશે અથવા પુનઃકથન થશે (વૃક્ષ નાસ્તિ એના વાક્યમાર્ગ પદવિન્દેદથી અર્થઅહુલ્ય માનતા) કોઈ એક (નબ) પદ અર્થવાન થશે અને બાકીના શબ્દો અનર્થક થશે (૨૪૫)

વિરુદ્ધ ચાભિસન્ધ્યમુદાહર્યાદિમિ કૃતમ્ ।

વાગ્ધ્યે સમાપ્તે વાગ્ધ્યાર્થમન્યથા પ્રતિપત્તે ॥૨૪૬॥

ઉદાહરિ વગેરે શબ્દો (વાક્યની સમપ્તિ પહેલાં) પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થન બંધને પ્રાપ્ત થતા સમબંધ છે, પરંતુ વાક્ય સંગ્રહ વતા વાક્યનો અર્થ જુદી રીતે સમજાય છે (૨૪૬)

અનહવાદમુદહારિ ચા ત્વં હરસિ શિરસા કુમ્ભં મયિનિ સાધીનમધિમાનન્તપદ્માણીઃ ।
(મ. મા. ૧.૧.૫૮, વા. ૧) એવા શબ્દસમૂહમાં શબ્દોના અર્થો પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાય છે,
પરંતુ વાક્ય સમાપ્ત થતાં “પાણી લાવનારી હો બહેન, જૂનો ઘડો મસ્તક ઉપર ધારણ
કરનારી તે”, આમતેમ દોડતા બબ્બેને બોલો” એવો બ્યવરિચિત અર્થ પ્રાપ્ત થશે.

સ્તુતિનિન્દાપ્રધાનેષુ વાક્યેષ્વર્થો ન સાદશઃ ।

પદાર્ના પ્રવિભાગેન ચાદ્યશઃ પરિકલ્પ્યતે ॥૨૪૭॥

સ્તુતિ અને નિન્દાનો અર્થ જેમાં મુખ્ય હોય તેવાં વાક્યોમાં, પદોના
વિચ્છેદ કરે એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તેવો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨૪૭)

इन्द्रोर्ध्व...पञ्चरे श्योऽने रज्जु करीने पुष्पराज समन्वये छे કે કોઈક વાક્યમાં
અખંડ વાક્યાર્થ લેતાં સ્તુતિપ્રધાન અર્થ સમન્વય છે, જે હેલાનિત ધોવિત્ત્વ... (કુન્તકઃ
વાગ્ધોત્તરો વિત્ત વ. ૫૧) મયેકને રજ્જુ કરીને તે જણાવે છે કે અર્ધા અખંડ વાક્યાર્થ
સમન્વયાં નિન્દાપ્રધાન અર્થ સમન્વય છે પરંતુ વિચ્છિન્ન પદો વડે પ્રચ્છિન્નો અર્થ સમન્વય છે

અયાસંસૃષ્ટ એવાયઃ પદેષુ સમવત્થિતઃ ।

વાક્યાર્થસ્યામ્યુપાયોડસાનેકસ્ય પ્રતિપાદને ॥૨૪૮॥

અથવા પદોમાં (પરસ્પર) અસંબંધ એવો અર્થ રહેલો છે, અને તેવો (અર્થ)
અખંડ વાક્યાર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં કારણરૂપ બને છે. (૨૪૮)

અહીં પદવાદીની દલીલને ફરી વાર રજૂ કરવામાં આવી છે.

पूर्वं पदेऽसंसृष्टो यः क्रमादुपचीयते ।

छिन्नमथितकल्पत्वात्तद् विशिष्टतरं विदुः ॥૨૪૯॥

(પરંતુ) પહેલાં પદોમાં (પરસ્પર) અસંબંધ રહેલો જે અર્થ ક્રમે ક્રમે
(અન્ય પદો સાથે જોડાઈને) વૃદ્ધિ પામતાં રચાય છે તેને, (પહેલાં) છાડીને ફરી
બાંધેલ પદાર્થના જેમ, આત્મંત જુદો સમજવામાં આવે છે. (૨૪૯)

પુષ્પરાજની ટીકામાં આ કારિકાનો જે અર્થ દર્શાવે છે તે પ્રમાણે છિન્નમથિત-
કલ્પત્વાત્તદિશિષ્ટતરં વિદુઃ । એવો પાઠ છે. પહેલાં અસંસૃષ્ટ એવો પદોનો અર્થ ક્રમે ક્રમે
વૃદ્ધિ પામીને એકાર્થરૂપે રચાય છે, ત્યારે તે પદોના અર્થથી જુદો હોય છે એમ માન્યું
જોઈએ. તોડેલું કોઠિયું તેના ટુકડા સાંધી લેવાતાં આખું બને છે પરંતુ બંને વચ્ચે બેઠ
જ. ખૂંટા સંપાદનનો પાઠ ન વિશિષ્ટતરં વિદુઃ સ્વીકારતાં તોડેલું કોઠિયું અને આખું
કોઠિયું એમ બે વચ્ચે બેઠ નથી એ પ્રમાણે અસંસૃષ્ટ પદોનો અર્થ જુદો સમજવો
જોઈએ નહીં.

एकमादुरनैकर्थं शब्दमन्ये परीक्षकः ।

निमित्तमेदादेकस्य सार्थार्थ्यं तस्य मित्यते ॥૨૫૦॥

બીજા પરીક્ષકો જણાવે છે કે એક શબ્દના અનેક અર્થો હોય છે. (જુદાં
જુદાં) કારણોને લીધે (તે) એક શબ્દની બધા અર્થો દર્શાવવાની શક્તિ જુદી
સમજાય છે. (૨૫૦)

અત્યાર સુધી વાક્ય એટલે પદસમૂહ અને વાક્યાર્થ એટલે પદોનો અર્થ એવા પક્ષનું અનેક રીતે ખંડન કરવામાં આવ્યું. બ્ધાકરજીસાથે કોઈ વિશિષ્ટ તત્ત્વદર્શન ઉપર ભાર મૂકવું નથી પરંતુ શબ્દના સાધુત્વબોધન માટે બધાં દર્શનોનો ઉપયોગ કરે છે, તેથી તે કોઈ એક ચોક્કસ માર્ગનો આશ્રય કરતું નથી (સર્વવેદપારિવર્ત હોય શાસ્ત્રમ્ । ઉત્તર મેકઃ પત્યા શક્ય વાત્પાતુમ્ ।) હેલારાજજીપણ અન્યત્ર જણાવે છે કે અમે કોઈ દર્શનવિશેષની ચર્ચા અહીં કરી નથી પરંતુ શબ્દબ્યવહારમાં જે ઉપકારક છે તેને લખાસવાનું અમારું કાર્ય છે (નાસ્મામિર્દર્શનવિવેકઃ પ્રારબ્ધ મિન્તુ શબ્દે બ્યવહારે ચદ્વર્ત્ત સત્તરીક્ષ્યમ્ ।) રૂઢીગણના

—પૃ. ૨૧૪, બનારસ.

આવા શાસ્ત્રીય બ્યવહાર માટે વાક્યમાર્થી અપોદ્ધૃત કરીને પદોને જુદાં સમજી તે પદોના અર્થો વિગે હવે ચર્ચા કરવામાં આવશે. આ અંગે ત્રાર મતો છે; (૧) એક શબ્દ અનેક અર્થો ધરાવે છે, (૨) એક શબ્દ તેના જુદા જુદા અર્થો સાથે જુદો સમજાય છે, (૩) પદો અને તેમનો અર્થ મિથ્યા છે અને (૪) પદો અને તેમનો અર્થ સત્ય છે. આ ત્રાર મતોના દરેકના શબ્દોપચાર, સ્વરૂપાર્થ અને બાહ્યાર્થ એમ ત્રણ વિકાસો છે. આમ ત્રાર મતો થયા એક શબ્દના અનેક અર્થો છે એવા મતનો આશ્રય કરીને હવે આ કારિકાથી શરૂ કરી ગૌણાર્થ અને મુખ્યાર્થનો વિચાર કરવામાં આવશે.

યૌગપચર્માત્તિકમ્ય પર્યાયે જ્યતિષ્ઠતે ।

અર્થપ્રકરણાભ્યાં ચા યોગાત્તદ્વાન્તરેણ ચા ॥૨૫૧॥

અન્ય શબ્દોના અર્થ અથવા (સ્થાન) સંદર્ભ અથવા ખીબ શબ્દો સાથેના સંબંધને કારણે, શબ્દ, એક સાથે બધા અર્થો દર્શાવવાને પહોંતે એક સમયે એક અર્થમાં બાધીતો બને છે. (૨૫૧)

અહીં સર્વપ્રકરણાભ્યામ્ માંના અર્થ શબ્દને પદના અર્થ તરીકે સમજવામાં આવ્યો છે, સરખાવો શક્યતઃ પ્રકરણાત્ વગેરે અને અર્થ. પ્રકરણં સિત્રમ્ વગેરે ચા. પ. ૨.૧૧૪, 'પ્રયોજન' એવો અભ્યાસર્થો એ આપેલ અર્થ અહીં સ્વીકાર્યો નથી.

યથા સાત્તાદિમાન્વિષ્ણ્વો મોક્ષવેદનામિધીયતે ।

તથા ॥ ઇવ મોક્ષવેદો વાદીકેડપિ વ્યવસ્થિતઃ ॥૨૫૨॥

જેમ ગોદાદી વાળો (માંસ) પિંડ 'ગાય' એવા શબ્દ વડે ઓળખાય છે તેમ તે જ 'ગાય'શબ્દ વાહીડ એવા અર્થમાં બાધીતો બને છે. (૨૫૨)

સર્વશક્તેષુ સત્યેવ શબ્દસ્યાનેકધર્મણઃ ।

પ્રતિલ્લિખેદાદ્ગૌણત્વં મુખ્યત્વં ચોપજાયતે ॥૨૫૩॥

અનેક ધર્મોવાળા અને (અર્થ દર્શાવવાની) બધી શક્તિઓવાળા તે (ગાય' એવા) શબ્દના (અર્થોના) જુદા જુદા વપરાશ પ્રમાણે (તેનું) મુખ્યત્વ અને મુખ્યત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૫૩)

સર્વશક્તેઃ અને અનેકધર્મણઃ એવા શબ્દોને પુણ્યરાજ અને અભ્યાસર્થો પ્રમાણે પર્ણીય સમજવામાં આવ્યા છે આમ અમે સીકારતા નથી. આ કારિકામાં એકશબ્દદર્શન એવા

મતનું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું છે. યો શબ્દ અનેક ધર્મોવાળો અને અર્થ દર્શાવવાની અનેક શક્તિઓવાળો છે. તે 'ગાય' નામના પશુવિશેષના અર્થમાં મુખ્યરૂપે વપરાય છે અને યાહીક એવા વ્યક્તિવિશેષમાં ગોણુરૂપે વપરાય છે આવા ગોણુત્વ અને મુખ્યત્વનો આધાર પ્રતિદ્ધિવિશેષ છે.

एको मन्त्रस्तथाध्यात्ममधिदैवमधिकृतु ।

असङ्करेण सर्वार्थो गिन्नशक्तिरवस्थितः ॥२५४॥

ગદ્યા અર્થોવાળો અને (અર્થદર્શનની) ગુદી ગુદી શક્તિઓવાળો એક (જ) મન્ત્ર (નિયત અર્થવાળો હોવાથી તેના અર્થકાર્યોમાં) અસપ્ષટ બન્યા વિના આત્મા, દેવ અને યજ્ઞ (એવા અર્થો સાથે) દૃઢ બને છે (૨૫૪)

गोत्वानुपङ्क्तो याहीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते ।

अर्थमात्र विपर्यस्त शब्द. स्वार्थे व्यवस्थित ॥२५५॥

કેટલાક (આચાર્યો કાર્કક) કારણને લીધે વાહીકમા ગોદરના (આરોપવાળો) સળધ ઇષ્ટ છે. (અહીં) શબ્દ વડે દર્શાવતો પદનો અર્થ બદલાયો છે. પોતાના (ગોત્વરૂપ) અર્થમાં તે નિયત રહ્યો છે. (૨૫૫)

तथा स्वरूपं शब्दानां सर्वार्थेण्यनुपपद्यते ।

अर्थमात्रं विपर्यस्त स्वरूपे तु श्रुति स्थिता ॥२५६॥

શબ્દોનું સ્વરૂપ તેના ગદ્યા અર્થોમાથે જોડાય છે (શબ્દથી દર્શાવતા) માત્ર પદાર્થમાં ફેરફાર જણાય છે. (શબ્દનું) તેના સ્વરૂપમાં શ્રવણ નિયત રહે છે. (૨૫૬)

एकत्वं तु स्वरूपत्वाच्छब्दयोगौणमुत्पद्योः ।

प्रादुरत्यन्तभेदेऽपि भेदमार्गानुसारिणः ॥२५७॥

(શબ્દોના) અનેકત્વને સ્વીકારનારા (આચાર્યો) ગોણુ (અર્થવાળો) અને મુખ્ય (અર્થવાળો) શબ્દો વચ્ચે અત્યંત ભેદ હોવા છતાં (તેમના સ્વરૂપના એકત્વ)ને કારણે (તેમનું) એકત્વ છે, એમ જણાયે છે.

सामिधेयत्वं चैवमावृत्तावनुपपद्यते ।

मन्त्राश्च विनियोगेन लग्नन्ते भेदमूहवत् ॥२५८॥

આ રીતે (વિચારતા નામિધેની સૂક્ષ્મમાંની ઋચાની) આવૃત્તિ (=પુનઃપાઠ) સાથે ગુદી ગુદી નામિધેની ઋચાઓ જોડાય છે. (લિંગ, વચન અને વિભક્તિના) ફેરફારથી મન્ત્રો જેમ જુદા સમજાય છે તેમ તેમના જુદા વપરાશને કારણે જુદા સમજાય છે (૨૫૮)

અકેક મન્ત્ર એવાતાં એવાતાં અકેક સમિપ જ્વલિમા દોમવામ આવે છે આ ક્રિયા સાથે મહાળાતેના મન્ત્રોને સામિધેની મન્ત્રો કહે છે આવા મન્ત્રો વાન્તવમાં તેર દોવા છતાં પદેથી અન છેદનીત્રવ્ય ત્રવ્ય વાર ઉચ્ચારતા તેમની મન્ત્રા મત્તગ ગાય છે (મન્ત્રના નામિધેન્દ્રો મર્મનિત । ટેમ ૬.૨.૭૧ અને મિ પ્રથમામન્વાદ વિદગ્નાય । ટેમ ૨૫૫૭)

બીજું કાંઠ

વેદમન્ત્રો અથવા વચુક્ત મ્ત્રાંશ નિશ્ચિત વિનિયોગથી જુદા વિનિયોગને પામે ત્યારે ઉચ્ચારણની આવશ્યકતા પ્રમાણે તેમના લિંગ, વિભક્તિ અને વચનમા ફેરફાર કરવામા આવે છે. તેને બીહ કહે છે (પ્રકૃતો સમર્વાનાં કિવાંપુ સામર્થ્યામાય । આથમ્ભિત્ત્વવચન-મેદેન મરત્યૂહ । મહાનામ્બદોષિકા (પૃ ૧ થી પૃ. ૮) માં ભર્તૃહરિએ અત્યંત વિસ્તારથી બીહ અંગે ચર્ચા કરી છે. ક્યાં બીહ કહેવા અને ક્યાં બીહ ન કરવા તે અંગે પ્રાચીન વચન ગ્રંથ કરતા તે જણાવે છે.

અજ્ઞાનિ હાસિનામાનિ તપસા ચેન્દ્રિયાણિ ચ ।
 ઇતાંનિ મોહઃ ગચ્છન્તિ ભગિર્ ધિવક્ષ્યમ્ હિ તત્ ॥

તાન્યામ્નાયાન્તરાણ્યેવ પઠયતે કિન્ચિદેવ તુ ।
 અનર્થકાના પાઠો વા શેષસ્ત્યન્યઃ પ્રતીયતે ॥૨૫૧॥

(વપરાશ અથવા આવૃત્તિથી ક્રયાઓ તરીકે પ્રાપ્ત થતી) તે ક્રયાઓ બીહ વેદમન્ત્રો જ છે તેમની કેન્દ્રીકનો વેદમા પાઠ પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા (વિનિયોગ ન હોવાથી) અનર્થક જણાતા મન્ત્રોનો પાઠ પણ મળે છે. (તેમના દ્વારા) બાકીના બીહ (મન્ત્રો)નો બોધ થાય છે (૨૫૬)

શબ્દસ્વરૂપમર્થસ્તુ પાઠોઽન્યૈરુપચર્ણતે ॥૨૫૧॥
 અત્યન્તમેધઃ સર્વેષાં તત્સમ્વધાતુ સદ્વત્તામ્ ॥૨૬૦॥

બીહ આશયો જણાવે છે કે મન્ત્રોના પાઠ વખતે મન્ત્રનું સ્વરૂપ તેનો મર્થ છે (તેથી) તે બધા મન્ત્રો એકબીજાથી અત્યંત ક્ષિન્ન છે. તે (મન્ત્રોના) સ્વરૂપ સાથેના સબધને કારણે તેવા સ્વરૂપવાળા (બીહ) મન્ત્રો પણ એકબીજાથી અત્યંત ક્ષિન્ન છે (૨૬૦)

અન્યા સત્કારસાનિત્રો કર્મણ્યન્યા પ્રયુજ્યતે ।
 અન્યાં જપપ્રવચ્છેપુ સાં ત્વેકૈવ પ્રતીયતે ॥૨૬૧॥

(એક જ) ગાયત્રીમન્ત્ર ઉપનયન સંસ્કારમાં વપરાય ત્યારે જુદો, યજુર્કાર્યમાં પ્રયોગાય ત્યારે જુદો અને (મન્ત્ર)જપકાર્યમાં વપરાય ત્યારે પણ જુદો લાગતો (તે વાન્તવમા) એક જ મમજવામા આવે છે (૨૬૧)

અર્થસ્વરૂપે શબ્દાના સ્વરૂપાદ્વિત્તિમિચ્છતઃ ।
 વાક્યરૂપસગ વાચ્યાર્થે ઘૃત્તિરન્યાનપેશ્વચા ॥૨૬૨॥

શબ્દોના સ્વરૂપમાથી અર્થસ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ ઇચ્છનાર વાચ્યના અર્થનો પ્રવૃત્તિ પણ બીજા કોઈની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, વાક્યના સ્વરૂપને અર્થનો (સમજાવી) (૨૬૨)

અનેકાર્થત્વમેકસ્ય ચે શબ્દસ્યાનુગમ્યતે ।
 સિદ્ધવસિદ્ધિકૃતા તેષાં ગૌણમુત્યત્વરૂપના ॥૨૬૩॥

એક શબ્દના અનેક અર્થો જેમના વડે નીમરાય છે તેમના મનમા અર્થનો પ્રતિદિ અથવા અપ્રતિદિને કારણે ગૌણમુખ્યનો ક્રમના પ્રાપ્ત થાય છે (૨૬૩)

અર્થપ્રકરણાપેક્ષો યો વા શબ્દાન્તરૈઃ સહ ।

યુક્તઃ પ્રત્યાયયત્યર્થ તં ગૌણમપરે વિદુઃ ॥૨૬૪॥

અર્થ, સ્થાન સંદર્ભ અથવા બીજા શબ્દો સાથેના સંબંધને કારણે, જે શબ્દ અર્થબોધ કરાવે છે તેને બીજા (આચાર્યો) ગૌણ (અર્થ દર્શાવતો) શબ્દ કહે છે. એક શબ્દદર્શન અને અન્યક શબ્દદર્શન એમ બંને મતને આ નિયમ સમાન રીતે લાગુ પડે છે.

શબ્દસ્યોચ્ચારણે સ્વાર્થઃ પ્રસિદ્ધો યસ્ય ગમ્યતે ।

સ મુખ્ય इति विज्ञेयो रूपमात्रनिबन्धनः ॥૨૬૫॥

એકલો ઉચ્ચારાતાં, જેનો પોતાનો બાહ્યોત્તર અર્થ સમબંધ છે તે, માત્ર સ્વરૂપ કેપર આધાર રાખનારા શબ્દને, મુખ્ય (અર્થ દર્શાવતો) કહેવામાં આવે છે. (૨૬૫)

આ મત સમઘટકારનો છે. અહીં શુદ્ધ (એકલો) એટલે અર્થબોધ કરાવનાર વિશેષો અર્થાત્ અર્થ, સ્થાનસંદર્ભ કે શબ્દાન્તરસંબંધરૂપ પ્રયોજન વિનાનો.

यस्त्वन्यस्य प्रयोगेण यत्नादिय नियुज्यते ।

तमप्रसिद्धं मन्यन्ते गौणार्याभिनिर्वोचनम् ॥૨૬૬॥

બીજા શબ્દના પ્રયોજનને કારણે (અર્થપ્રકરણ રૂપ) પ્રયત્ન વડે જે પ્રયોજાય છે તે અપ્રસિદ્ધ અર્થવાળા શબ્દને ગૌણ અર્થ દર્શાવતો સમજવામાં આવે ॥

स्वार्थे प्रवर्तमानोऽपि यस्वार्थे योऽवलम्ब्यते ।

निमित्तं तत्र मुख्यं स्यान् निमित्ती गौण इत्यते ॥૨૬૭॥

પોતાના (મુખ્ય) અર્થમાં પ્રયોજાતો જે શબ્દ છે તે પણ (વાહીક એવા ગૌણ) અર્થને (જ્યારે) આધાર રાખે છે ત્યારે મુખ્ય અર્થને નિમિત્ત અને ગૌણ અર્થને નિમિત્તી કહે છે. (૨૬૭)

पुरादिति भिन्नेऽर्थे यौ वर्तते विरोधिनि ।

अर्थप्रकરणापेक्षं तयोरप्यवधारणम् ॥૨૬૮॥

એકબીજાથી જુદા અને વિરોધી અર્થોમાં વપરાતા પુરા (હરના સમયનું) અથવા નજીકના સમયનું) અને આરાત્ (પાસે અથવા દૂર) શબ્દોના અર્થનો નિશ્ચય અર્થ અને સ્થાન-સંદર્ભની અપેક્ષા રાખે છે. (૨૬૮)

પુરા (હરના સમયનું અથવા નજીકના સમયનું) અને આરાત્ (પાસેનું અથવા દૂરનું) એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થોમાં આ જે શબ્દો પ્રયોજાય છે, અહીં એમ માનવામાં આવશે કે અર્થ અને પ્રકરણ વડે તેમના અર્થનો નિર્ણય થાય છે અને પછી જોડ્યુખ્યાય સમજાય છે. આ પૂર્વપક્ષ છે. આ કારણને પૂર્વપક્ષ કહે સમજી શકેઈએ, નહીં તેા તમોઃ ભિન્નિભિન્ન શબ્દ નિરર્થક દર્શો. પુણ્યરાજ અને અઘ્ઠાકર્મ આમાં પૂર્વપક્ષને જતાણ સમજીને જોડ્યુખ્યાય માટે અર્થપ્રકરણાદિન જતાણદાર નહીં સમજવાં શકેઈએ એમ માને છે.

વાક્યસ્યાર્થાપદાર્થાનામપોદ્ધારે પ્રકલ્પિતે ।

શબ્દાન્તરેણ સમ્બન્ધ કસ્યૈકસ્યોપપદ્યતે ॥૨૬૧॥

વાક્યના અર્થમાથી પદોના અર્થના પૃથક્કરણની કલ્પના કરવામાં આવતા (અવિદ્યમાન એવા) કયા પદનો (તેના) અન્ય પદ સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થશે ? (૨૬૧)

ગૌર્વાર્હીક એવા અખડ વાક્ય વડે વાકીક એવા અખડ ખર્ચ પ્રાપ્ત થાય છે હવે જો પદો અને તેમના અર્થને અસત્ય સમજવામાં આવે તો અવિદ્યમાન એવા કયા પદનો તેવા અવિદ્યમાન અન્ય પદ સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થશે ? અને ગૌણ મુખ્યાર્થ વિભાગ થયું કેવી રીતે સમજાવે ? તેથી અખડ વાક્યાર્થ જ સત્ય છે એમમાનવુ જોઈએ

યદ્વાલ્પેક પદ દ્રષ્ટ પરિણાતિક્રિય ક્વચિત્ ।

તદ્વાક્યાન્તરમેવાદુર્ન તદન્યેન યુગ્યતે ॥૨૭૦॥

અને જે (ગૌણ) પદ, છે (અસ્તિ) એવી ક્રિયાના (અર્થના) સંનિવેશવાળું કોઈવાર જણાય છે, તે (પદ)ને જુદું વાક્ય કહેવામાં આવે છે અને તે જીભ પદ સાથે જોડાતું નથી (૨૭૦)

યદ્દ્ય કોડયમિતિ પ્રશ્ને ગૌરંધ્ર ઇતિ ચોચ્યતે ।

પ્રશ્ન એવ ક્રિયા તત્ર પ્રક્રાન્તા દર્શનાદિકા ॥૨૭૧॥

‘આ કોણ’ એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવતા, ગાય (ઠે) અથવા અશ્વ (છે) એમ જે કહેવામાં આવે છે ત્યાં દેખાય છે (દ્રશ્યતે) એવી ક્રિયા (નો અર્થ) પ્રશ્નમાં જ સંજ્ઞાતથી પ્રાપ્ત થાય છે (૨૭૧)

તૈવાધિકત્વ ધર્માના ન્યૂનતા યા પ્રયોગિકા ।

આધિક્યમપિ મન્યન્તે પ્રસિદ્ધે ન્યૂનતા ક્વચિત્ ॥૨૭૨॥

(પદાર્થના) ધર્મવિશેષોનું અધિકત્વ કે ન્યૂનતા (ગૌણ-મુખ્યતાવ)ને નક્કી કરતા નથી (શબ્દની લોક) પ્રસિદ્ધિને આધારે કોઈવાર (વિશેષોના) અધિકત્વને ન્યૂનતા સમજવામાં આવે છે (૨૭૨)

બીજી પંક્તિના અન્વયને ‘સ્વવિદ્યાર્થિય ક્વચિન્ન ન્યૂનતા (સમ્બન્ધ) પ્રસિદ્ધે કાલ્ય મન્યન્તે ।’ એ પ્રશ્નને સમજતા ‘શબ્દની પ્રસિદ્ધિનું કારણ કોઈવાર ધર્મવિશેષોની અધિકતા અથવા ન્યૂનતા જાનવામાં આવે ॥ એવો અનુવાદ થશે

જાતિશબ્દોડન્તરેણાપિ જાતિ તત્ર પ્રયુગ્યતે ।

સમ્બન્ધસદશ્ચ ધર્માત્ત ગૌણમપરે ચિદુ ॥૨૭૩॥

બીજા આચાર્યો જણાવે છે કે ગોત્રાતિ એવો અર્થ દર્શાવતો ન હોવા છતાં ગોત્રાતિ માટે પ્રયોજાયેલી ગોત્રશબ્દ (જાડક વગેરે) સમાન ધર્મને કારણે ગૌણ અર્થ દર્શાવે છે (૨૭૩)

‘ગો’માંના જાડકાદિ ધર્મોના વાહીકર્તા રહેલા જાડક વગેરે ધર્મો સાથે સાદૃશ્ય કારણે તે ગોત્રશબ્દ વાહીક માટે વપરાય છે. આવા ‘ગો’ શબ્દને ગૌણ અર્થવાળો સમજવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં ગૌણમુખ્યભાવનો આધાર ધર્મજાત સાદૃશ્ય છે.

વિपर्यासादिवार्थस्य यत्रार्थान्तरतामिष ।

मन्यन्ते स गवादिस्तु गौण इत्युच्यते क्वचिद् ॥૨૭૪॥

જ્યાં (શબ્દનો) અર્થ બૂદધી બીજા સમજવામાં આવે છે ત્યાં ‘ગો’ વગેરે શબ્દોને કોઈક રીતે ગૌણ (અર્થવાળો) સમજવામાં આવે છે (૨૭૪)

नियताः साधनत्वेन रूपशक्तिसमन्विताः ।

यथा कर्मसु गम्यन्ते सीरासिमुसल्यदयः ॥૨૭૫॥

क्रियान्तरेण चैतेषां भवन्ति न हि शक्यः ।

रूपादेष तु तादर्थ्यं नियमेन प्रतीयते ॥૨૭૬॥

तथैव रूपशक्तिभ्यामुत्पत्त्या समवस्थितः ।

शब्दो नियततादर्थ्यः शक्यान्यत्र प्रयुज्यते ॥૨૭૭॥

જેમ નિયત આકાર અને શક્તિઓવાળા સોર (હું), અસિ (તલવાર) મુસલ (સાંભેલું) વગેરે શબ્દો યોગ્ય કાર્યોમાં સાધનરૂપે સમજાય છે.

પરંતુ બીજી ક્રિયાઓ સાથે તેમની શક્તિઓ (કાર્યસિદ્ધિ કરનારી બળતી) નથી અને તેમના આકાર ઉપરથી જ તેમની (મૂળ) ક્રિયા (શક્તિઓ) નિયતરૂપે સમજાય છે.

તેમ આકાર અને શક્તિ વડે સહજ રીતે અર્થને પ્રાપ્ત કરનારો શબ્દ નિશ્ચિત શક્તિઓવાળો હોઈ (કાર્ય)શક્તિ વડે જુદા અર્થમાં પ્રયોજાય છે. (૨૭૫-૨૭૭)

ગૌણમુખ્યવહાર પદાર્થના રૂપ અને તેની શક્તિ ઉપર અવલંબે છે જ્યાં ગોઠી વગેરે રૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં ‘ગો’ શબ્દનો મુખ્યાર્થ ‘ગાવ’ પ્રાપ્ત થશે. વાહીકમાં આવું રૂપ પ્રાપ્ત થવું ન હોવાથી ત્યાં ગૌણાર્થ થશે. જ્યાં દોહવું, પાસ ખાવું વગેરે શક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં મુખ્યાર્થ અને અન્યત્ર ગૌણાર્થ થશે.

મી. સુ. ૧.૧ ૧. બૌત્પત્તિક્ષુ જન્મવાર્થેન સન્ન્યઃ । ગ્રાંતાં બૌત્પત્તિઃ પત્નેઃ ‘સહજ’ એવો અર્થ સમજીને મુલ્યરાજ અહીં પણ ઉપદ્રવાનો અર્થ સ્વભાવ વડે અર્થોત્તર સહજ એવો અર્થ કરે છે.

ધ્રુતિમાત્રેણ ચનાસ્ય સામર્થ્યમવસીવતે ।

મુખ્યં તમર્થ મન્યન્તે ગૌણ યત્રોપપાદિતમ્ ॥૨૭૮॥

સાંભળવા માત્રથી જ્યાં તે (અર્થ)ના (અર્થ સાથે) સામર્થ્ય સમળાય છે, તે અર્થને મુખ્ય અને (સ્થાન સદર્શ વગેરે વડે) જેને મમજવામાં આવે તેને ગૌણ માનવામાં આવે છે (૨૭૮)

ગોચુષ્મન્મહતા પ્ચયૈર્ સ્વાર્થાદર્થાન્તરે સ્થિતૌ ।

અર્થાન્તરસ્ય તદ્વાચસ્તત્ર મુખ્યોઽપિ દૃશ્યતે ॥૨૭૯॥

ગો, ચુષ્મન્ અને મહત્ (જેવા) શબ્દો, જો અત્યયના કાર્યને લીધે તેમના પોતાના અર્થથી જુદો અર્થ જ્યારે દર્શાવે છે ત્યારે (વાહીક વગેરે) અન્ય અર્થની ગો વગેરે અર્થમાં પ્રાપ્તિ થાય છે અને ગૌણ અર્થ પણ મુખ્ય અર્થ અને છે (૨૭૯)

જાગી તો સમવર્ણ ગોડમચત્ । અત્થ ત્વ સપદતે ત્વદમવતિ । અને જમહાન્ મહામ્બૂન્ મહામ્બૂન્ (વન્દના) । એવા તથા ઉદાહરણોમાંથી પહેલાં જેમાં ગોત્વ અને ચુષ્મન્, જે ગોત્વ નથી અને ચુષ્મન્ નથી તેના ઉપર આરોપણમાં આવે છે તેથી ગૌણાર્થતા પ્રાપ્ત થાય છે

મહત્ત્વં શુક્લભાષ ચ પ્રકૃતિ પ્રતિપચતે ।

ભેદેનાપેક્ષિતા સા તુ ગૌણત્વસ્ય પ્રસાધિતા ॥૨૮૦॥

('અમહાન્ અદ્' અને 'અશુક્લ પદ' ઉદાહરણોમાં અમહાન્ અને અશુક્લ એવી) પ્રકૃતિ મહત્ત્વ અને શુક્લત્વ પ્રાપ્ત કરે છે (વિપ્રતિષ્ઠિ અભિન્ન હોવા છતાં) તે (પ્રકૃતિ વગર વડે) સિન્ન મનાવી હોવાથી ગૌણત્વને મિદ્ધ કરનારી બને છે (૨૮૦)

અગ્નિસોમાદય શબ્દા યે સ્વરૂપપદાર્થકા ।

સંક્ષિપ્તિ સંપ્રચુજ્યન્તેઽપ્રસિદ્ધેત્તેષુ ગૌણતા ॥૨૮૧॥

(સ્વરૂપ પ્રમાણે અર્થવાચક જે અગ્નિ અને સોમ વગેરે (દેવતા વાચક) શબ્દો છે તે તેમના સ સીમા સાથે જોડાય છે તે (જો નામના છેકરઃઓ એવા) પ્રસિદ્ધ અર્થમાં નહિ હોવાથી તેમનામાં ગૌણત્વ પ્રાપ્ત થાય છે (૨૮૧)

અગ્નિ અને સોમ જેવા શબ્દો, દેવો, જે નામની ભવિતિઓ અને નવજાત શિશુઓનાં નામ હોઈ શકે દેવોના નામ એ તેમનો મુખ્યાર્થ છે તેજસ્વિતા આહુત્યદક્ષતા વગેરે ગુણોવાળી ભવિતિઓને માટે જ્યારે તે વપરાય ત્યારે શબ્દસ્વરૂપના સાદરપ્રમુલ્ક અધ્યાસને કારણે તે ગૌણાર્થવાચક બનશે. નવજાત શિશુઓ માટે વપરાય ત્યારે અન્ય અપ્રસિદ્ધિ એ જ તેના વપરાયતુ કારણ બનશે તેથી જાને સ્તુત્તોયયોગા । (જા સુ ૮૨ ૮૨) થી સોમ પદમાંના સકારનો પકાર થશે નહીં (સરખાવે પ્રુણરાજ ત્વ દવકાયા સ્વરૂપનિમિત્તે સજ્ઞાદ્ધ ચૈતે મુશ્વર્થા દવ । તત્ત્વ જ્ઞાણ ગૌણત્વે । દવકાયા અગ્નિહોવાદઃ, પ્રસન્નિપુવના માનવકે ધાપ્રસિદ્ધા ક્ત્વદમપ્રસિદ્ધ્યા તેવા ગૌણાર્થત્વમુચ્યતે ન ત્વધ્વાત્રોપેચેતિ બોદમ્યમ્ । જનમ પત્વાપ્રતિવિતિ ।

અગ્નિદત્તસ્તુ ચોડમ્નિ સ્યાત તત્ર સ્વાર્થોપસર્જન ।

શબ્દો દત્તાર્થવૃત્તિત્વાદ્ગૌણત્વં પ્રતિપચ્ચતે ॥૨૮૨॥

અગ્નિદત્ત શબ્દ અગ્નિ એવા પદ વડે દર્શાવાતો હોય ત્યાં પોતાના અગ્નિ-
દેવ એવા મુખ્યાર્થને ગૌણ બનાવતો તે, દત્ત પદના અર્થને દર્શાવીને ગૌણાર્થનું
પ્રતિપાદન કરે છે (૨૮૨)

નિમિત્તભેવાત્રાગ્રન્તે સ્વચ્છુત્પત્તિકર્મણિ ।

હરિશ્ચન્દ્રાપુ સુદો માયામાયૌ ક્યવસ્થિતૌ ॥૨૮૩॥

શબ્દોની બ્યુત્પત્તિરૂપી કાર્ય જુદા જુદા નિમિત્તો પ્રમાણે કરવામા આવતાં
હરિશ્ચન્દ્ર વગેરે શબ્દોમા સુદ આગમની પ્રાપ્તિ અથવા અપ્રાપ્તિ નિશ્ચિત બને છે.
(૨૮૩)

શ્લષ્ટ્યાયૌ પ્રાપ્તસરન્કારો ય શબ્દોડગ્યેય યુચ્યતે ।

સત્રાન્તરજ્ઞ સંરચ્ચરો ચાલ્કેયૈ ન નિર્સ્તતે ॥૨૮૪॥

અપિ અર્થમાં (બ્યાકરણ)કાર્ય પ્રાપ્ત કરનાર જે (હરિશ્ચન્દ્ર)શબ્દ બીજા
અર્થ (માણુવક)માજે જોડાય છે ત્યારે (અન્ય પદની અપેક્ષા નહીં રાખનાર સુદ
આગમ રૂપી) અંતરંગ (બ્યાકરણ)સરકાર, (માણુવક એવા) બાહ્ય અર્થમા નિવૃત્ત
થતો નથી (૨૮૪)

હરિશ્ચન્દ્ર અપિ જેવો માણુવક એવા ગૌણ અર્થમા સુદ આગમ પ્રાપ્ત થશે.
હરિશ્ચન્દ્ર નામનો માણુવક એવા અર્થમા હરિશ્ચન્દ્ર શબ્દ બ્યાકરણસિદ્ધ ગણાય છે, અને
ત્યાં સુદ આગમ પ્રાપ્ત થતો નથી

અત્યન્તયિપરીતોડપિ ચચા ચોડર્થોડવધાર્યતે ।

ચધાસપ્રત્યય શબ્દસ્તત્ર મુલ્ય પ્રયુચ્યતે ॥૨૮૫॥

મુખ્ય અર્થથી તફાવત વિરુદ્ધ એવો જે અર્થ જ્યારે શબ્દ વડે જે પ્રમાણે
જણાવાય છે, ત્યારે પણ, તેનો તે પ્રમાણે જોધ થતો હોવામાં, તે મુખ્યાર્થમા
પ્રયોજનવામાં આવે છે. (૨૮૫)

શબ્દોના અર્થોમા ગૌણમુખ્યવિભાગ જેવું કશું હોતુ નથી, કારણ કે શબ્દના
ઉચ્ચારણ સાથે જે અર્થ મનમા પ્રાપ્ત થાય, તે જને જુદો કે વિરુદ્ધ હોય પરંતુ તે તેનો
મુખ્ય અર્થ જ સમજવો જોઈએ. (ત્રીદ દવ જ્ઞાનર્થ । તાન્ત્રિ કલિન્દરુપેષુ ગૌણદ્રવ્ય-
વિમાળ । પુણ્યરાજ).

ચરપિ પ્રત્યયાધીનમર્થતત્ત્વાધારણમ્ ।

ન સર્વે પ્રત્યયસ્તસ્મિન્નસિદ્ધ ઇવ જાયતે ॥૨૮૬॥

શબ્દના અર્થતત્ત્વનો નિશ્ચય તેના જોધ ઉપર આધાર રાખતો હોવા છતાં
તે યથાર્થ કે અયથાર્થ બધો જોધ તે અર્થ અંગે અસિદ્ધ હોય તેમ પ્રાપ્ત
થતો નથી (૨૮૬)

દર્શનં સલિલે તુલ્યં મૃગતુષ્ણાદિદર્શનૈઃ ।

મેદાતુ સ્પર્શનાદીનાં ન જલં મૃગતુષ્ણજ્ઞા ॥૨૮૭॥

જળનું દર્શન મૃગજળ વગેરેના દર્શન જેવું જ હોય છે. પરંતુ સ્પર્શ વગેરેની શિન્તતાને કારણે મૃગજળ જળ નથી. (૨૮૭)

“જળમાં (પદાર્થનું) દર્શન મૃગાશ્વિકામાં (તેના) દર્શન જેવું જ હોય છે” એવા પહેલી પંક્તિનો અનુવાદ કરી શકાય.

યદ્વિમાધારણં કાર્યં પ્રસિદ્ધં રજ્જુસર્પગો. ।

તેન મેદપરિચ્છેદસ્તથોસ્તુલ્યેઽપિ દર્શને ॥૨૮૮॥

દોરકું અને સાપનો દેખાવ સરખો હોવા છતાં ફરકનું જે અસાધારણ કાર્ય બહારીતું છે તેના પડે બંનેના લેહનો નિર્વેચ થાય છે. (૨૮૮)

પ્રસિદ્ધાર્થવિપર્યાસનિમિત્તં યદ્વચ દદ્યતે ।

યસ્તસ્માદ્દદ્યતે મેદસ્તદસત્યં પ્રચક્ષતે ॥૨૮૯॥

બહારીતા પદાર્થથી જુદા સમજાતા એવા પદાર્થનું જે દર્શિદેખાપી નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે તેને કારણે જે દ્રવ્યલેહ દેખાય છે તેને અસત્ય કહ્યો છે. (૨૮૯)

યદ્વચ નિમ્નોન્નતં ચિત્રે સરૂપં પર્યતાદિભિઃ. ।

ન તત્ર પ્રતિપાતાદિ કાર્યં તદ્વત્પર્યતે ॥૨૯૦॥

ચિત્રમાં પર્વતો જેની જે ઊંચા નીચી સ્થિતિ દેખાય છે ત્યાં તે પર્વતની જેમ પ્રતિરોધ વગેરે કાર્ય થતું નથી. (૨૯૦)

સ્પર્શપદ્મથો હસ્તેન યથા ચક્રસ્ય સન્તતઃ ।

ન તથાત્પત્તપદ્મસ્ય ચિહ્નિઙ્ગનં સ્પૃશ્યતે હિ તત્ ॥૨૯૧॥

જેમ (સાચા) ચક્રની સાથે હાથનો સ્પર્શ સતત થાય છે તેમ અસાત્યક સાથે (તેવો સ્પર્શ) શક્ય ન હોય. વિચિન્ન એવું તે ચક્ર સ્પર્શનો વિષય બને છે. (૨૯૧)

વપ્રપ્રાકારતલ્પૈઃ સ્પર્શનાવરણે યથા ।

નગરેષુ ન તે તદ્વદ્ગન્ધર્વનગરેષ્વપિ ॥૨૯૨॥

સાચાં નગરોમાં તેમના કોટ, કિલ્લા અને શિખરો સાથે સ્પર્શ અને તેમના વડે રક્ષણ જેમ શક્ય છે તેમ બહુઈ નગરોમાં તે શક્ય નથી. (૨૯૨)

મૃગપદ્મશિખર્યાગ્નુરયૈર્થ્યં પ્રસાધ્યતે ।

તાવાન્ત મૃન્માયેષ્વસ્તિ તસ્માત્તેનિપય ક્ષમ ॥૨૯૩॥

સાચા હરણ, અને (ગાંધી) પગથો વડે જેવું પ્રયોજન શિદ્ધ થાય છે તેવું માટીના બનાવેલાં તે (હરણાં અને પગથો) થી થતું નથી. તેથી તે ગાંધીનાં હરણાં વગેરેના વાચક શબ્દો કદા પ્રત્યયના વિષય બને છે. (૨૯૩)

હરિષ્ણાન્ વિક્રોષાતે । (તે માટીના હરણા વેગે છે), હસ્તિકમ્ નિક્તીનીતે । (તે માટીના હાથીઓ વેગે છે) વગેરે ઉદાહરણોમા તે બૌદ્ધાર્થક ચન્દોને પ્રતિકૃતિનો અર્થ દર્શાવનારો કન્ આપ્યો થાય છે ((ફે પ્રતિકૃતૌ । પા ૬ પા ૩૧૬)

મહાનામ્રીયતે દેશ પ્રસિદ્ધે પર્વતાદિભિ ।

અલ્પદેશાન્તરાવસ્થાં પ્રતિભિન્ન તુ દૃશ્યતે ॥૨૯૪॥

સાચા પર્વત વગેરે વડે ઘણી જગા શેકેતામા આવે છે, પરંતુ તેમનું પ્રતિબિંબ થોડી જગા શેકતું દેખાય છે (૨૯૪)

મરણાદિનિમિત્ત ચ યથા મુક્ત્યા વિપાદય ।

ન તે સ્વપ્નાદિષુ સ્વસ્ય તદ્વૃથસ્ય સાધકા ॥૨૯૫॥

જેમ સાચા જોર વગેરે મરણ વગેરેનું કારણ બને છે તેમ સ્વપ્ન વગેરેમાં તે પોતાના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરતા નથી (૨૯૫)

દેશકાલેન્નિર્યયગતૈર્ભેદૈર્યદુ દૃશ્યતેડન્યથા ।

યથા પ્રસિદ્ધિર્લોકસ્ય તથા તદ્વસીયતે ॥૨૯૬॥

દેશ, કાલ અને ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થતા લોક વડે જે અન્યથા દેખાય છે તે અતે તે બ્યવહારમાં જે પ્રમાણે બાંધીતું હોય તે પ્રમાણે જ સમજાય છે (૨૯૬)

ચક્ષુષઘાતજં જ્ઞાન ચક્ષુ જ્ઞાનમતૈકિકમ્ ।

ન તામ્યાં વ્યવહારોડસ્તિ શ્રદ્ધા લોકનિવન્ધના ॥૨૯૭॥

બમરૂંપી દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન છે અને જે અલૌકિક જ્ઞાન છે તે બંને વડે બ્યવહાર પ્રવૃત્ત થતો નથી, (કારણકે) શબ્દો લોકબ્યવહારનું કારણ છે (૨૯૭)

પદાદિષુ યથા દીપો યેનાર્થેન પ્રચુચ્યતે ।

તતોડન્યસ્યાપિ સાન્નિધ્યાત્ સ કરોતિ પ્રકાશનમ્ ॥૨૯૮॥

સંસર્ગિષુ તથાર્થેષુ શબ્દો યેન પ્રચુચ્યતે ।

તસ્માત્પ્રયોજકાડન્યાનપિ પ્રત્યાયયત્વસૌ ॥૨૯૯॥

જેમ ઘટપ્રકાશનરૂપી પ્રયોજન માટે દીવો ઘટ સાથે સંયોજાય છે ત્યારે, સાન્નિધ્યને કારણે, બીજા (વધારાના પદાર્થનું) પણ તે પ્રકાશન કરે છે,

તેમ ન સર્ગવાળા અનેક અર્થોમાંથી જે અર્થ ગ્રાહે શબ્દ સંયોજાય છે તે પ્રયોજક અર્થ ઉપરાંત બીજા અર્થોનો પણ બોધ કરાવે છે (૨૯૮-૨૯૯)

ઘટને જાહેર કરવા માટે પ્રજ્ઞાવવામા આવેલ દીવો ઘટ ઉપરાંત દીવાન, કદ વગેરેને પણ જાહેર કરે છે, તે પ્રમાણે શબ્દના અનેક અર્થો હોવાથી જે અર્થ માટે પ્રયોજાય છે તે અર્થ ઉપરાંત બીજા અર્થોનો પણ, તે શબ્દ, બોધ કરાવે છે

નિર્મન્યતં યથાડરણ્યોરગ્ન્યર્થગુપપાદિતમ્ ।

પૂમમપ્યનભિપ્રેત જનયત્વેકસાધનમ્ ॥૩૦૦॥

તથા શબ્દોઽપિ કર્મિશ્ચિત્તત્યાગ્યેયે વિવક્ષિતે ।
અવિવક્ષિતમપ્યર્થ પ્રકાશયતિ સન્નિધે ॥૩૦૧॥

જેમ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવા માટે કરવામાં આવેલ અરણ્યોના મધન, નહિ
ઈચ્છેલા પણ એક જ (=સરખા) નિમિત્તવાળા ધુમાડાને પણ ઉત્પન્ન કરે છે,
તેમ કેદારી જ્ઞાતિય અર્થની વિવક્ષા હોય ત્યારે ઉચ્ચારનામાં આવેલો શબ્દ
પણ સાંનિધ્યને કારણે, અવિવક્ષિત અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે. (૩૦૦-૩૦૧)

યથૈવાત્યન્તસસૃષ્ટસ્યક્તુમર્થો ન શક્યતે ।

તથા શબ્દોઽપિ સવન્ધી પ્રથિવેક્તુ ન શક્યતે ॥૩૦૨॥

જેમ કોઈ એક પદાર્થ સાથે આઠ સબધમાં રહેલ (બીજા) પદાર્થનો ત્યાગ
કરવો શક્ય નથી તેમ (મુખ્યાર્થ સાથે) અબધવાળો શબ્દ બીજા અર્થોનો ત્યાગ
કરી શકતો નથી (૩૦૨)

અર્થાના તન્નિધાનેઽપિ સતિ ચૈવા પ્રકાશને ।

પ્રયોજકોઽર્થ વાચ્યસ્ય રૂપામેદેઽપિ ગમ્યતે ॥૩૦૩॥

અનુપયોગી (અર્થોત્તુ) સાંનિધ્ય હોવા છતાં અને તે અર્થો સ્પષ્ટ બનતા હોવા
છતાં અને શબ્દોત્તુ સ્વરૂપ બધાત્તુ ન હોવા છતાં, શબ્દોચ્ચારણ માટે પ્રયોજક
બનતો અર્થ (જ) સમજવામાં આવે છે. (૩૦૩)

અથાપિ શબ્દોઽપિ સવન્ધી પ્રથિવેક્તુ ન શક્યતે ।

ક્યપિત્તાન્નિબ્ધમપ્યેવા પ્રતિપત્તાવકારણમ્ ॥૩૦૪॥

કેટલેક સ્થળે અર્થો અંગે ગૌણાર્થ અને મુખ્યાર્થ એવા વિભાગ વિવક્ષિત
હોતો નથી અને બીજે સ્થળે તેના અર્થોત્તુ સાંનિધ્ય પણ તેમના બોધ માટે
કારણરૂપ બનતું નથી (૩૦૪)

* યચ્ચાનુપાત્ત શબ્દેન તત્કર્મિશ્ચિત્તતીયતે ।

અથાપિ પ્રધાનમેવાર્થો મત્ત્વમ્પ્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥૩૦૫॥

શબ્દ વડે અનુપાત્ત એવો અર્થ કેટલેક અંગે સમજાય છે અને કેટલેક અંગે
મુખ્યાર્થ અર્થ (=ગૌણ) અર્થોત્તુ પ્રતિપાદન કરે છે (૩૦૫)

* આશ્વાત તદ્વિતાર્થસ્ય ચત્કિચ્ચિત્તુપદર્શનમ્ ।

શબ્દપ્રધાનમાવસ્ય તત્ત્વ દષ્ટો વિપર્યય ॥૩૦૬॥

(તેને દીવ્યતિ વગેરે સૂત્રમાં દિવ્યતિ એવું ક્રિયાપદ (આક્રિય એવા પદમાં)
તાદૃશના અર્થના સબધતરૂપ ક્રિયારૂપ અને કારકરૂપ) અર્થને દર્શાવે છે, તથા
ગૌણાર્થ અને મુખ્યાર્થ એકબીજાથી વિરુદ્ધ ગમતીય છે. (૩૦૬)

તેને દીવ્યતિ સ્વત્તિ ચત્તિ ચિત્તમ્ । (વા. ૬. ૪૪. ૨) માં દિવ્યતિ એવું ક્રિયાપદ
મુખ્યાર્થ દર્શાવે છે, તેથી અદૌ. ચિત્તવિતિ આશિષ । એમ ચિદ્ધ થતો તદ્વિતાન્ત શબ્દ
પણ ક્રિયારૂપ મુખ્યાર્થ જ દર્શાવશે પરંતુ આમ બનતું નથી કારણકે આ ક્રિયા મુખ્યાર્થ
છે અને આશિષ માં ક્ષી મુખ્યાર્થ છે.

નિર્દેશે લિङ્ગસંખ્યાનાં સમ્બંધાનમકારણમ ।

પ્રમાણમેવ દૂસ્વાદાવત્તુપાત્તં પ્રતીયતે ॥૩૦૭॥

(પ્રત્યયાય અંગેના સૂત્રોમાં પ્રાપ્ત થતા) લિંગ અને સંખ્યાના ઉલ્લેખમાં સાંનિધ્ય, તેમના વ્યવહારમાં બોધ માટે કારણ બનતું નથી. (તસ્યાદિત વદાત્તમર્ધ-હૃસ્વમ્ । પા. સૂ. ૧.૨.૩૨માંના) હ્રસ્વ શબ્દમાં, નિર્દેશ નહિ પામેલ 'માત્રા' એવું પ્રમાણ સમજાય છે. (૩૦૭)

માટે । (પા. સૂ. ૧.૨.૧૦)માં પુલ્લિંગ અને એકવચન આતુપજિક છે અને ખ'ને એકબીજાની સાથે નિર્દેશામાં છે, જતાં વ્યવહારમાં તે આવું એકબીજા સાથેનું સાંનિધ્ય તેમના બોધ માટે કારણરૂપ બનતું નથી, કારણ કે, વ્યવહારમાં વલિઃ, વાઠઃ, વાઠ્ઠઃ એવા શબ્દો મળે છે, તદ્વાદિત વદાત્તમર્ધહૃસ્વમ્ । (પા. સૂ. ૧.૨.૩૨)માં હ્રસ્વ શબ્દથી તેનો ૩૬ અર્થ માત્રા અને અર્ધહ્રસ્વ એટલે અર્ધી માત્રા સમજાય છે, આવું માત્રારૂપ પ્રમાણ સૂત્રમાં ઉલ્લેખ પામ્યું નથી પરંતુ ૩૬ હોઈને સ્પષ્ટ બને છે, (સરખાવો : અર્ધમાત્રમર્ધહૃસ્વમિતિ । મ. ભા ૧.૧.૧૧ અને તે સૂત્ર ઉપરની હરદત્તકૃત કાશિકાવ્યાક્યાપરગમ્જીઃ અર્ધાદ્યહ્રસ્વપદેન અર્ધમાત્રા લક્ષ્યતે ।)

હ્રસ્વસ્યાઢ્ઠં ચ ચદ્ દૃઢં તત્તરયાસંનિઘાષયિ ।

હ્રસ્વસ્ય લક્ષણાર્થત્વાત્તદ્દેવામિધીયતે ॥૩૦૮॥

હ્રસ્વનું અર્ધું એમ જે કહેવાયું છે તે, દીર્ઘ અને પ્લુતનું સાંનિધ્ય ન હોવા છતાં (તેમના સંદર્ભને કારણે) તેની જેમ જ દીર્ઘ અને પ્લુતનું અર્ધું સમજવામાં આવે છે, કારણ કે હ્રસ્વનો ઉલ્લેખ (એકમાત્રાનો) લાક્ષણિક નિર્દેશ કરે છે (૩૦૮)

સરખાવો પુષ્પરાજ : અર્ધહ્રસ્વમિત્યનેગર્હમાત્રા લક્ષ્યતે હ્રસ્વમહણમતઙ્ગમિતિ । તસ્માદ્ગ્રસ્વસ્વાત્ત્વ લક્ષણાર્થત્વાદ્ દીર્ઘપ્લુતપ્રત્યક્ષમાવોદાતા મત્તરીદશનિકીરતે । ચથા તસ્ય હ્રસ્વસ્યાઢ્ઠં માત્રોચ્ચત્તે તથા તદ્દસનિર્ધારીત્યુત્તરયોરપીત્યમ્ ।

વીર્ધપ્લુતાભ્યાં તસ્ય સ્યાન્માત્રવા ચા વિશેષણમ્ ।

જતેર્વા લક્ષણાય સ્યાત્સર્વથા સપ્તર્ણવત્ ॥૩૦૯॥

અથવા (હ્રસ્વપદ હ્રસ્વ ઉપરાંત) દીર્ઘ અને પ્લુત સ્વરોને પણ લાગુ પડશે. અથવા તે એક માત્રાનું વિશેષણ બનશે; અથવા સપ્તર્ણવ પદની જેમ અર્ધમાત્રા, બીજીપી વિશિષ્ટતાનો બોધ કરાવશે. (૩૦૯)

પુષ્પરાજ સમજાવે છે તેમ અહીં અર્ધહ્રસ્વના ત્રણ અર્થ આપવામાં આવ્યા છે : (૧) હ્રસ્વ પદ હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત એમ ત્રણ સાથે સંબંધને પામે છે (૨) હ્રસ્વ એટલે માત્રા અને અર્ધહ્રસ્વ એટલે અર્ધમાત્રા અને (૩) અર્ધહ્રસ્વ શબ્દ અર્ધમાત્રા રૂપ તત્તિને બોધ કરાવે છે, સપ્તર્ણવ શબ્દમાં સપ્ત સંખ્યારૂપી વિભાગ નથી અને સમગ્ર પદ અર્ધાંડ અર્થનો બોધ કરાવે છે, તેમ અર્ધહ્રસ્વ પણ અર્ધાંડ અર્થનો બોધ કરાવશે.

ગન્તવ્યં દર્શ્યતાં સૂર્યં સ્તિ કાલસ્ય લશ્મણે ।

જાયતાં કાલ ક્ત્યેતત્સોપાયમભિધીયતે ॥૩૧૦॥

જતાનું છે, સૂરજ જુઓ, એવાં વચનો વડે, કાલવિશેષનાં લક્ષણોને બોધ
યતાં, આપ ઉપાયપૂર્વક, “સમયને જાણી લો” એમ જણાવવામાં આવે છે. (૩૧૦)

વિધ્યસ્યધનુપેત્યથ વિશેષેણ નિદર્શયતે ।

સામાન્યમાશ્રયઃ શક્તેર્થઃ કચિત્પ્રતિષાદકઃ ॥૩૧૧॥

વિધ્યતિ અધનુપા । તે ધનુષ દિના વીધે છે એવા સૂત્ર (વા.સુ. ૪.૪.૮૩)માં
(૩૧૧) વિશેષ (ના વાચક ધનુ) પદ વડે પંધવાની ક્રિયાગ્રી સંજ્ઞાના આશ્રય એવા
કોઈ સામાન્ય (સાક્ષી વગેરે સાધન) ને જલાવનારા શબ્દનો નિર્દેશ થાય છે. (૩૧૧)

અહીં કારિકા ૩૦૫ સ્વપિત્ત્રવાન...ત્યાગમ્ । માર્ગા શિક્ષાન્તનું દષ્ટાંત રજૂ કરવામાં
આવ્યું છે. અનુવાદ માટે વિધ્યતિ એવા ક્રિયારૂપને વા. સુ. ૪.૪.૮૩ ઉપરના વ. માને
અનુસરીને સ્વીકાર્યું છે. પુરવરાજના કાળાનિવેશનામાં ચોદનાયામ્ । એવા શબ્દોને અનુસરીને
કરવામાં આવેલ ‘વીધ’ એવા આશાસક અર્થને સ્વીકાર્યો નથી.

કાકેભ્યો રક્તવાં સર્વિરિતિ વાલોડપિ ચોદિતઃ ।

વપચાતપરે વાક્યે ન દવાદિભ્યો ન રક્ષતિ ॥૩૧૨॥

‘કાગડાઓથી ધીનું રક્ષણ કરે’ એમ જ્યારે છેકરોને કહેવામાં આવે ત્યારે
હૃત્સાં વગેરેથી તેનું રક્ષણ નહીં કરે એમ નહિ જાને કારણ કે ખાઈ જનારાં (પશુ-
પ્રાણીઓ) અંગેનું તેઓ આશાવાચક સામાન્ય વચન છે. (૩૧૨)

પ્રક્ષાલને શરાવાણાં સ્થાનનિર્માર્જનં તથા ।

અનુક્લમ્પિ રૂપેણ મુખ્યદ્વન્વાસ્પતીવતે ॥૩૧૩॥

તે પ્રમાણે, વાડકાને ધોવાનો બાળતમાં (બોજન) સ્થાનને સાફ કરવાનું, ચોક્કસ
શબ્દો વડે કહેવામાં આવ્યું ન હોય તો પણ, બોજનના ભાગ તરીકે (તે કરવાનું
છે) એમ સમજાય છે (૩૧૩)

વાક્યાત્મકરણાદર્થાદૌચિત્વાદેશમ્બલત્ ।

શબ્દાર્થઃ પ્રથિમચ્યન્તે ન રૂપાદેવ કેવલ્યન્ ॥૩૧૪॥

શબ્દોના અર્થો વાક્ય, પ્રકરણ, અર્થ, ઔચિત્ય, હેય અને કાચ પ્રમાણે નહીં
કરવામાં આવે છે, ને (શબ્દો)ના માત્ર સ્વરૂપ ઉપરથી નહિ (૩૧૪)

આ કારિકાના વિચારને ભત્રુંદરિએ વૃહદેક્ષા (૨.૧૧૮)માંથી સ્વીકાર્યો છે :

અર્થાત્કરણાદિપ્રાર્થૌચિત્વાદેશમ્બલતઃ ।

મન્ત્રેન્વર્થવિવક્ષા દ્વારિતોચિતિ ચ પિયતિઃ ॥

વાક્ય, પ્રકરણ, વિગ અને અર્થ ગ્રંથોમાંનાં બદલીતા ॥ (મીમાંસાસૂત્ર ૨.૨.૧૪)

વાક્ય : વાક્યના પર્વોલોચન ઉપરથી ક્રિયા, કારક અને કારકવિશેષણોના અર્થનો બોધ થાય છે. વટ કરોતિ મીળસુદાર દર્શવીચ્છ ॥ એવા વાક્યમાં કરોતિ ક્રિયાનો સંબંધ કટમ સાથે છે. પરંતુ વટ્ વિશેષણવિશેષણાવધી મીમ ડગર' અને દર્શનોય સાથે જોડાયેલ છે. તેથી વિશેષણગ્રંથો પછી દ્વિતીયામાં મૂક્યા છે.

બાકરણશાસ્ત્રમાં કર્મણિ દ્વિતીયા (વા. સુ. ૨.૨.૨), દબ્બેકયોદ્ધિવચનેકવચને । (વા. સુ. ૧.૪.૨૨), અવનિહિતે । (વા. સુ. ૨.૨.૧.) વગેરે સૂત્રો જુદાં હોવા છતાં પ્રાતિપદિકને અનભિકિત કર્મ અર્થમાં એકવચન, દિવચન વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે એવી અર્થસંગતિ પ્રાપ્ત થશે.

પ્રકરણ : સ્વેષવમાનય । એવું વાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવતા જો બોળનનો સંદર્ભ હોય તો મીઠું લાવવામાં આવે છે અને સંગ્રામનો સંદર્ભ હોય તો અથ લાવવામાં આવે છે.

અઘાધ્યાયીમાં પ્રાપ્ત થતા ધાતુ અંગેના વિભાગમાં મૂકાયેલો વાક્ય : । (વા. સુ. ૧.૨.૧) સૂત્રથી મ વગેરે ધાતુઓ કહેવાય છે એવો અર્થ સમજાઈને ક્રિયાનો વટક એવું ધાતુ પદ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ પૃથ્વી વગેરે તરનો, તાંબું વગેરે ધાતુઓ કે ક્ષ વગેરે સરીરધાતુઓનો અર્થ મળતો નથી.

અર્થ : અહીં અર્થ એટલે પ્રયોજન નહિ પણ અભિધેયરૂપ સંદર્ભ, અમ્બલિના સૂર્યપ્રગટિષ્ઠતે । અમ્બલિના જુહોતિ । અમ્બલિના પૂર્વપાશ્વમાદરતિ વગેરે વાક્યોમાં અમ્બલિના પદનો અર્થ જુહોતિ, ઘરતિષ્ઠતે અને આદરયિના અર્થ પ્રમાણે જુહો જુહો પ્રાપ્ત થાય છે.

શાસ્ત્રમાં પૂરવણીકલિવાર્થ . . . (વા. સુ. ૨.૨.૧૧)માં પૂરણ વગેરે અર્થવાચક પદો સાથે પછી સમાસ થતો નથી એવા અર્થઅહમ્બુને કારણે ગદ્ય- વર્ણોની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.

ઓચિત્ય : તે તે પદાથોની ક્રિયાની યોગ્યતા ઉપરથી તે પદાર્થવાચક સંબંધના અર્થનો નિર્ણય થાય છે, જેમ કે મુસલનો અર્થ ખાંડવાતું સાધન, સીરનો અર્થ ઢળ, અને અસિનો અર્થ તલવાર થાય છે. પુષ્પોત્પાદકવાચક । ૪.૧.૨૮ સૂત્ર પ્રમાણે ક્રુઠ વગેરે સંબંધોનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત પુલિંગમાં હોવાથી તે સંબંધો પુલિંગી બનાવા છે. અમગામિત્વ વગેરે બાબતો તેમાં નિમિત્ત છે, તેથી નિમિત્તત્વ અહીં ઓચિત્ય છે સરખાવેલું પ્રવૃત્તિરજ :

યથ નિર્મ્મં પરણતા વધૈન મણસર્પિણ ।

યથૈન ગમ્યમાત્મ્યાન્ના વર્ષસ્વ વડુલેષ સઃ ॥

પ્રોત્ક ૨જી કરતાં સમજાવે છે કે અહીં યોગ્ય ક્રિયાપદો કાપે છે, છટિ છે, પૂજે છે અને નિરાશા આપે છે, પ્રાપ્ત થશે. અહીં જુદાં જુદાં કારકપદોના ઓચિત્યને કારણે અર્થબોધ થશે.

દેશ : મધુરાવા-પાલીવાલુદીચીનાન્તગરાશાનચ્છતિ ।

એવા વાક્યમાંથી પાટલિપુત્રનો બોધ થાય છે હરિ- અર્થે । હરિઃ દ્વારિકાગમ્ । હરિઃ અમરાવત્યમ્ ॥ એવાં વચનોમાં દેશબદ્ધને કારણે હરિસંબંધના અર્થમાં ભિન્નતા, -સિંહ, શ્રીકૃષ્ણ અને હન્દ્ર-પ્રાપ્ત થાય છે.

કાલ : કાલ ઉપરથી પણ સંદર્ભનિર્ણય થાય છે, જેમ કે, દ્વાપ્ત એવો ૨જ સંજ્ઞાનારો શ્રોતા, જો સિવાજો હોય તો તેને બંધ કરશે અને હનાજો હોય તો ઉધાડશે.

સંસર્ગો વિપ્રયોગઞ્ચ સાહચર્યં વિરોધિતા ।

અર્થઃ પ્રકરણ લિટ્તં શબ્દસ્યાન્યસ્ય સંનિધિ ॥૩૧૫॥

સામર્થ્યમીચિત્તી દેશ કાલો વ્યક્તિ સ્વરાદય. ।

શબ્દાર્થસ્યાત્વચ્છેદે ત્રિશેષસ્મૃતિરેતવ. ॥૩૧૬॥

સંસર્ગ, વિપ્રયોગ, સાહચર્ય, વિરોધ, અર્થ, સ્થાન-સંદર્ભ, (બીજા વાક્યમાંથી) સૂચન અને અન્ય શબ્દનું સાંનિધ્ય;

સામર્થ્ય, ઔચિત્ય, દેશ, કાલ વ્યક્તિ, સ્વર વગેરે, જ્યાં શબ્દના અર્થનો થોડો નિર્ણય થતો ન હોય ત્યારે, વિશિષ્ટ અર્થનાં (નિર્ણાયક) કારણો અને છે. (૩૧૫-૩૧૬)

સંસર્ગ : એક શબ્દના બીજા શબ્દ સાથેના સંસર્ગથી અર્થનો નિર્ધાર થાય છે. સ્વરસા પેતુ. આત્મીયતામ્ । એટલે વાક્યમાં સાથે આવેને લાવે એવો અર્થ થશે, પરંતુ કવિઓના પેતુ । સ્વર્ણના પેતુ । એ વાક્યોમાં કિતોર અને વર્કર શબ્દોના સંસર્ગથી ધોડી અને બકરી એવા અર્થ થશે સ્પષ્ટતા પેતુ, । એટલે ‘સાહચર્ય’ એવો અર્થ થશે

શાસ્ત્રમાં અવાક્યઃ । (પા. સુ ૧.૩.૫૧) પ્રમાણે બર કૃપસમના સંસર્ગને કારણે નિગરણ અર્થવાળો નૃધાતુ જ સમજવાના આવે છે, અવાજ કરેલો એ અર્થનો નૃધાતુ નહિ.

વિપ્રયોગ : વિવક્ષ્યવકો હરિ । એ ઉદાહરણમાં શખનો હરિ અર્થોત્ વિષ્ણુ સાથે સંબંધ હોવાથી શખ અને મઠ વિનાના હરિ એવા વાક્યમાં હરિનો અર્થ વિષ્ણુ થશે.

શાસ્ત્રમાં મુજોડગવને । (પા. સુ ૧.૩.૬૬) એવા મુજ પ્રમાણે જ્યારે એટલે પાલન કરવું એવો અર્થ ન હોય ત્યારે આત્મનેપત્માં સમજતા મુજ ધાતુનો અર્થ ખાલુ એવો થશે

સાહચર્ય એક શબ્દના બીજા શબ્દ સાથેના સાહચર્યથી અર્થનિર્ણય થશે, જેમ કે, રામલક્ષ્મણીમાં લક્ષ્મણ શબ્દના સાહચર્યને કારણે રામ શબ્દથી પરશુરામનો નહિ પણ દશરથપુત્ર રામચંદ્રનો બોધ થશે.

આકરણમાં પણ વિવાત્તા જે । (૧.૩.૧૯) માં વિ અને વરા ને સાહચર્યને કારણે કૃપસર્ગ માન્યા છે

વિરોધિતા : રામાર્જુની શબ્દથી રામના વિરોધી એવા અર્જુનનો અર્થોત્ પરશુરામ અને તેમના વિરોધી સહજાર્જુનનો બોધ થાય છે. દશરથપુત્ર રામચંદ્ર અને કુતિપુત્ર અર્જુનનો નહિ

અર્થ. અહીં અર્થ એટલે પ્રયોજન સ્થાન મત મર્યાદાદે । (સંસારખંધને કાપવા શિવને ભજ) માં સંસારમધ્યચ્છેદ એવા પ્રયોજનને કારણે સ્થાન નો અર્થ શિવ થશે, યાગનો નહિ નાગેશ અને બીજા વેરકરણો અહીં અર્થ ને અન્ય શબ્દના અર્થ સમજે છે, અને અમાઉ આખ્યાં તે ઉદાહરણો, અગ્નિના જહોતિ વગેરે રજૂ કરે છે.

પ્રકરણ : પ્રકરણ એટલે સ્થાનપદ્ધતિ. દેવ, જાનાતિ સર્વમ્ । માં પરમાત્મા અથવા રામ એવા અર્થોમાંથી સંદર્ભ પ્રમાણે અર્થ લેવાતો. અહીં અગાઉ આપેલ ઉદાહરણ, સૈન્ધવમાનસ । (મીઠું લાવ અથવા ઘોડો લાવ) માંથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે.

લિંગ : અન્ય સ્થળે અર્થોત્ કથનમાંથી પ્રાપ્ત થતું સૂચન, એટલે લિંગ ભજા: સર્જતા: વ્યવધાતિ । (ચોપડેલા કાંકરા તે પાસે મૂકે છે) એવા વાક્યમાં જ્ઞતા: પદ્ધતિ રૂનાથી ચોપડયા છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી, પરંતુ તેઓ જે ઘટનમ્ । એવા અન્ય વચ્ચે ઉપરથી ઘીથી ચોપડેલા છે એવો અર્થ નક્કી થયો.

શબ્દાન્તરસંનિધિ : અન્ય શબ્દના સંનિધિને કારણે શબ્દનો અર્થ નિશ્ચિત થાય છે, ભક્ત્ય દેવનમ્ । માં ભક્તના અનેક અર્થો થતા હોવા છતાં દેવનમના સંનિધિને કારણે ભક્તનો અર્થ પાસા થશે. દેવત્વ પુરાણતે: માં દેવત્વ શબ્દના સંનિધિને કારણે પુરાણતિનો અર્થ થિવ થશે.

સામર્થ્ય : મહુચ્ચ: કોઠિલ: । ઉદાહરણમાં મહુના વસન્ત અને મદિરા એવા અર્થોમાંથી કોઠિલની ઉન્નતતા વસન્તને કારણે હોઈ બને વચ્ચે સામર્થ્ય હોવાથી મહુનો અર્થ મદિરા થશે નહીં.

બંધિ : પાણિનિપૂર્વેના આચાર્યોએ બંધિત શબ્દ લિંગ (gondar)ના અર્થમાં વાપર્યો છે. મિત્ર શબ્દ પુલિંગમાં સૂચિતો વાચક છે. નપુંસકમાં સખાનો.

સ્વર : સ્વરને કારણે અર્થભેદ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમકે જન્મશબ્દ: શબ્દમાં ઉચ્ચે સ્વર ઉઠાત હોવાથી પછી તત્પ્રયુજ સમાસ સમજાતાં, ઇન્દ્રનો હણનાર એવા અર્થ થશે, પરંતુ પૂર્વપદ જન્મમાં તેનો મૂળ સ્વર કાષ્ઠ રહેતો હોવાથી બહુવીહિ સમાસ સમજાતાં મન્દ જેનો હણનાર છે એવો અર્થ સમજાશે. સ્વરનું મહત્ત્વ વેદિક ભાષામાં હતું. પ્રશિષ્ટ સ રકૃતમાં તે પદનું માહ્યુ. અલ કારસાત્રીઓ અર્થાનેશુષ્ય માટે સ્વરને અનુપયોગી ગણે છે.

આ બે કારિકાઓમાં પરિમણિત મુદ્દાઓની ચર્ચા ભર્તૃહરિને અનુસરીને, પછીના સમયમાં વ્યાકરણના અને અલકારના ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે; અહીં બૃહદ્દેવતા, મીમાંસા સૂત્ર અને અન્ય શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પ્રચલિત સિદ્ધાન્તોમાંથી સૂચન લઈને એક સર્ળંગ માદી ત્રણ કારિકાઓમાં આપી છે. અર્થ, પ્રકરણ, લિંગ, બૌદ્ધિ, દેશ અને કાલનો ઉચ્ચે બૃહદ્દેવતામાં થયો છે. સંનિધિ, લિંગ, પ્રકરણ અને વાક્ય મીમાંસામાં બાધીતા છે (મીમાસામ્ ૨ ૩.૧૪) આ ત્રણ કારિકાઓ અંગે પુણરાજના અભિપ્રાયો ચિન્ત્ય છે ભર્તૃહરિએ પ્રચલિત મતોને અહીં એકસરેય કયાં છે. કારિકા ૩૧૪માં ભર્તૃહરિનો મત ■ અને પછીની ગેમાં અન્ય મત છે જે વાત બરાબર નથી.

ભેદપક્ષેડપિ સારુપ્યાદિન્નાર્યા. પ્રતિપત્તુ ।

નિયતા ચાન્ત્યમિર્વાર્કિ શબ્દા: પ્રકરણાદિમિ: ॥૨૧૭॥

‘અર્થભેદને કારણે શબ્દભેદ સમજવો’ એવા મતમાં સમાન રૂપવાળા શબ્દોના અર્થો, સમજનારાઓમાં જુદા જુદા પ્રાસ થતા હોવા છતાં સંદર્ભ વગેરે વડે નિયત અર્થમાં તે (શબ્દો) અભિવ્યક્ત બને છે. (૩૧૭)

શબ્દો અને એકત્વપક્ષમાં કે નાનાત્વપક્ષમાં અર્થ, પ્રકરણ વગેરે વડે જ તેમના અર્થનો નિર્ણય થાય છે.

નામાख्याતસરૂપા ચે કાર્યાન્તરનિવન્ધના. ।

શબ્દા વાચ્યસ્ય તેષ્વર્થો ન રૂપાદધિગમ્યતે ॥૩૧૮॥

નામ અને આખ્યાત જેવા રૂપવાળા અને અન્ય વ્યાકરણકાર્ય માટે કારણ રૂપ બનતા જે શબ્દો છે તેમનો અર્થ વાક્યના સ્વરૂપ ઉપરથી સમજાતો નથી. (૩૧૮)

અહીં શબ્દા વાચ્યસ્ય એવો પાઠ સમજાને અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. વાચ્યાથ એવો પાઠ સમજતાં “શબ્દો અને તેમના વડે વાચ્ય બનતા જે અર્થો છે તેમાં અર્થ” એવો પુનરુક્તિવાળો અનુવાદ થશે.

અર્થઃ શબ્દ ધોડો એવો નામાર્થ દર્શાવે છે, દુષોષિ ઘટિસ્થળોઃ । (અતિ અને વૃદ્ધિ અર્થમાં સિ ધાતુને પ્રયોગ થાય છે) એવા કથનમાંથી અર્થ એવું અવગતન ભૂતકાળ બીજા પુરુષ એકવચનનું રૂપ થશે, બંને શબ્દો અહીં સરખા ઉપવાળા સમજાપ છે. જે જ પ્રમાણે બનાવવાઃ ને નામપદ લેતાં ‘અકરીતું’ દૂધ એવો અર્થ સમજાશે અને તે જ શબ્દને આખ્યાતપદ સમજતાં જિ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ બનશે. આવી રીતિમાં શબ્દનું માત્ર સ્વરૂપ અર્થનું નિર્ણાયક બનશે નહિ; પરંતુ અર્થ પ્રકરણ વગેરે નિર્ણાયક બાબતો ઉપયોગી થશે.

‘વાચ્ય’ સ્વેત’ પશ્ચમાલભેત’ એવું વિધિરામ્ય વાયુર્લેખિષ્ઠા વેવદા । સા વચમાન’ મૂતિ ગમયતિ તાં સ્વેન મામેવ ઉપમાવતિ । એવા સ્તુતિરૂપ અર્થવાદ વાક્યની મદદથી વાયુદેવતા માટે નક્કી કરેલા ધોળા પશુની હનનક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે.

વા પ્રવૃત્તિનિવૃત્ત્યર્થો સ્તુતિનિન્દાપ્રકરણના ।

કુશલ પ્રતિપત્તા સામયધાર્યા સમીહતે ॥૩૧૯॥

કુશળ સ્તોત્ર, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવનારી જે સ્તુતિ અને નિન્દા છે તેને અયધાર્યા સમજે છે (૩૧૯)

વિધીયમાનં યત્કર્મ દૃષ્ટાદૃષ્ટપ્રયોજનમ્ ।

સૂચતે સા સ્તુતિસ્તસ્ય કર્તૃરેવ પ્રયોજિષ્ઠા ॥૩૨૦॥

વેદમાં પ્રયોધિલા અને હૃદ પ્રયોજનવાળા તેમજ અદૃષ્ટ પ્રયોજનવાળા કર્મની જે સ્તુતિ થાય છે તે સ્તુતિ તે કર્મકર્તા માટે જ પ્રવર્તક બની રહે છે. (૩૨૦)

વ્યાઘ્રાદિક્યપદેશેન યથા ઘાલો તિવર્ત્યતે ।

અસત્યોઽપિ તથા કાઙ્ગિત્યવાયોઽમિમીયતે ॥૩૨૧॥

વાય વગેરેની (બીકો) બહાને જેમ બાળકને (રક્ત) અટકાવવામાં આવે છે, તેમ સાચું ન હોવા છતાં પણ (ચક્ષુકાર્ય નહિ કરવાથી) અનિષ્ઠ (થાય છે તેમ) જાણાવવામાં આવે છે. (૩૨૧)

ન સંધિધાન કૃત્વાપિ પ્રત્યવાયે તથાવિધે ।

શાસ્ત્રેણ પ્રતિપિદ્ધયે વિદ્વાન્કશ્ચિપ્રવર્તેતે ॥૩૨૨॥

આ પ્રકારના અનિબંધનું યોગ્ય વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય ત્યારે, શાસ્ત્રજ્ઞ, તેના (પ્રતિકાર અંગે બરાબર યોજના કરીને પણ), શાસ્ત્ર વડે પ્રતિષિદ્ધ બાબત અંગે પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. (૩૨૨)

સર્વેષુ સંધિધાયાપિ સિદ્ધૈર્મન્ત્રૌષધાદિભિઃ ।

નાન્યથા પ્રતિપત્તવ્ય ન દત્તો ગમયેદિતિ ॥૩૨૩॥

નિશ્ચિત શક્તિવાળા મન્ત્રો અને ઔષધિઓ વડે સર્પના ઝેરનો પ્રતિકાર થોળીને પણ, “પુરોડાશને ખાતી વખતે કાત વડે તેનો સ્પર્શ ન કરવો” એવા શાસ્ત્રવિધાનનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. (૨૨૩)

પરંતુ આ પુરોડાશ-ભક્ષણ વખતે એવું શાસ્ત્રવિધાન છે કે “ભક્ષણ વખતે કાતવડે તેને તોડવો નહિ. જતા તોડવામાં આવશે તો સર્પો ઝેરો ધાત કરશે” (ન દત્તો ગમયેદ યદ્વો ગમયેદ સર્પાં દત્તં વાતુકા મશ્નિતી), આવા વિધાનને અનુસરવું જ જોઈએ સર્પદંશ માટે અશાઉચી એ ઉતારનારા મન્ત્રો કે દવાનો પ્રમથ થયો હોય તો પણ શાસ્ત્રવચનનો ત્યાગ અથવા વિરોધ ઈષ્ટ નથી.

કથચિત્તત્ત્વસમારુચાન ક્રિયતે સ્તુતિનિન્દયોઃ ।

તન્નાપિ ચ પ્રવૃત્તિશ્ચ નિવૃત્તિશ્ચોપદિદ્યતે ॥૩૨૪॥

કેટલીકવાર સ્તુતિવચનો અને નિન્દાવચનોમાં સાચી સ્થિતિ જણાવવામાં આવે છે, ત્યાં પણ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને જ ઉપદેશવામાં આવે છે. (૩૨૪)

રૂપ સર્વપદાર્થાનાં વાક્યાર્થોપનિવંધનમ્ ॥

સામે ૨૧ યે તુ વાક્યાર્થા પદાર્થૈરિય તે સમા ॥૩૨૫॥

અધા શબ્દોના અર્થોનું સ્વરૂપ વાક્યાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે જે વાક્યના અર્થો ઝીલના વાક્યોના અર્થો ઉપર આધાર રાખે છે તે તો પદોના અર્થો જેવા જ છે. (૩૨૫)

વાક્ય તદપિ મન્યન્તે યત્પદ ચરિતક્રિયમ્ ।

અન્તરેણ ક્રિયાશબ્દ વાક્યાદેહિત્વદર્શનાત્ ॥૩૨૬॥

જેમાં ક્રિયા અન્તર્ભૂત છે એવા પદને વાક્ય કહે છે, કારણ કે ક્રિયાશબ્દ વિના વાક્ય વગેરેમાં હિત્વ વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૩૨૬)

પૂના સપદનની કારિકા ન ૩૨૬ માં વાક્યાદૈહિત્વદર્શનાત્ । એવો પાઠ અપવાદમાં આવ્યો છે. આ બીજી પંક્તિનું મુખ્ય સ્વોક્ષ્મ માંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આહ્યાતશબ્દે નિયતં સાધનં યત્ર ગમ્યતે ।

સદપ્યેકં સમાપ્તાર્યં ધૌન્યમિત્યભિધીયતે ॥૩૨૭॥

જે ક્રિયાશબ્દમાં નિશ્ચિત કારકનું અનુમાન કરવામાં આવે છે તેને પણ તેમાં અર્થની પૂર્ણતા હોવાને કારણે વાક્ય કહે છે. (૩૨૭)

શબ્દવ્યવહિતા બુદ્ધિસ્પયુક્તપદાશયા ।

અનુમાનં તદર્થસ્ય પ્રત્યયે દેતુમ્શ્યતે ॥૩૨૮॥

નહિ પ્રયોજ્યેલાં પદો ઉપર આધાર રાખતી (અનુમાનરૂપ) બુદ્ધિ, પદોથી બિન્ન હોય છે. તે પદોના અર્થનું અનુમાન, અર્થબોધ કરાવવા માટે કારણરૂપ બને છે (૩૨૮)

જણ: એવો એકદો શબ્દ ઉચ્ચારતાં ઠક્ષ ઊભું છે એવો પૂર્ણ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં તિષ્ઠતિ એવા પદનું અનુમાન થાય છે. મીમાંસક એમ દસાવવા માગે છે કે એક જ શબ્દ પૂર્ણ અર્થ દર્શાવવા સમર્થ નથી, અન્ય શબ્દના અનુમાનની આવશ્યકતા રહે છે

અપરે તુ પદસ્યૈવ તપ્રથમં પ્રતિજાનતે ।

શબ્દાન્તરભિસંઘર્ષમન્તરેણ વ્યવસ્થિતમ્ ॥૩૨૯॥

બીજા (વિદ્વાનો) પદનો તે અર્થ, અન્ય શબ્દ સાથેના સંબંધ વિના જ વ્યવસ્થિત બનેલો છે એમ નિશ્ચય કરે છે. (૩૨૯)

યર્થિમસ્તુચ્ચરિતે શબ્દે યદા યોડ્યર્થઃ પ્રસીયતે ।

તમાદુર્થ તસ્યૈવ નાન્યદ્ડ્યર્થસ્ય લક્ષણમ્ ॥૩૩૦॥

અમારે જે શબ્દ ઉચ્ચારતાં અર્થ જે પ્રાપ્ત થાય છે તેને તેનો જ અર્થ કહેવામાં આવે છે, અર્થની બીજી (આથી) વધારે થોડા બ્યાખ્યા નથી (૩૩૦)

ક્રિયાર્થોપપદેષ્વેયં સ્થાનિનાં ગમ્યતે ક્રિયા ।

વૃત્તો નિપાદિભિઃકૃત્ ક્રાન્તાધર્મઃ પ્રતીયતે ॥૩૩૧॥

આમ હોઈને ક્રિયાનો અર્થ દર્શાવનારાં ઓછા પદોમાં સ્થાનીઓની ક્રિયા સમજાય છે; અને (સમાસ વગેરે) વૃત્તિમાં નિર્દ વગેરે (ઉપસર્ગો) વડે ક્રાન્તા (અર્થો) વગેરે અર્થ સમજાય છે. (૩૩૧)

ક્રિયાર્થોપપદેષુ ૩ કર્મણિ સ્થાનિનઃ । (વા.સૂ. ૨.૩.૧૪ ક્રિયાર્થ દર્શાવનારુ ઓછુ પદ, જે હુમન્-અન્ત પદો સાથે સંબંધ છે, તેના કર્મને અનુર્થા થાય છે) એવા સૂત્રની જરૂર નથી. તે પ્રમાણે નિઘૌઠામ્વિ । એવા સમાસમાં નિર્દ વગેરે ઉપસર્ગો અને (ક્રાન્ત) એવા અર્થનું પ્રતિપાદન કરે. ક્લેમ્બઃ યાતિ । (અર્થોત્ કલ્પન્યાદર્થો યાતિ । ફળી લાવવા બળ છે) માં યાતિ ક્રિયાપદ માદર્થ એવી અન્ય ક્રિયા દર્શાવે છે. આ બાહર્ત જે હુમન્ત છે, તે ક્લેમ્બઃ ઉપરથી સમજાય છે, તેથી આ સૂત્રની જરૂર નથી.

તાનિ શબ્દાન્તરાણ્યેવ પર્યાયા इव लौकिकः ।

અર્થપ્રકરણાભ્યાં ॥ તેવાં સ્વાર્થો નિયમ્યતે ॥૩૨૨॥

તે પદો (=વૃક્ષ એવો અર્થ દર્શાવનારું નામપદ વૃક્ષઃ અને તિષ્ઠતિ ના અર્થતું સૂચન કરતું વૃક્ષઃ પદ) અન્ય શબ્દો છે, અને લોકીયવહારમાં વપરાતા પર્યાયો (એવા) છે. (અન્ય શબ્દના) અર્થ અને સ્થાનસંદર્ભ વડે તેમનો અર્થ નિશ્ચિત બને છે. (૩૨૨)

જેમ યાવઃ અને ચાવકઃ, રવર્ણઃ અને પ્રપતિસર્વર્ણઃ, ઘુષઃ અને ઘુષમઃ વગેરે પૃષ્ઠી હોવા છતાં પૂર્ણ સ્વતંત્ર પદો છે, તેમ વૃક્ષઃ અને તિષ્ઠતિ એ બંને વાક્યો જ છે, તે પછી, પૂર્વપક્ષી પૂછશે, એકલા નામપદો વૃક્ષઃ કે તત્ત્વઃ જ શા માટે વાપરતા નથી અને શા માટે તિષ્ઠતિ કે તિષ્ઠન્તિ સાથે વાક્યરૂપ પ્રવેશ વપરાય છે ? આના જવાબમાં એમ કહેવાય કે લોકીયવહાર એવા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં એકસો વક્ષ કે એકસો તિષ્ઠતિ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં અર્થ, પ્રકરણ વગેરે વડે વાક્યાર્થ પૂર્ણ બનશે.

પ્રતિષોધાભ્યુપાયાસ્તુ ચેતંતંપુરુષપ્રતિ ।

નાવદયંતેઽભિસંઘટ્તાઃ શબ્દાસ્તેયેનવત્તુલા ॥૩૨૩॥

પ્રત્યેક વ્યક્તિના સંબંધમાં તેના યોગ્ય માટે કલ્પનામાં આવેલા શબ્દો, વાક્ય પદાર્થો સાથે હંમેશાં સંબંધ હોતા નથી. (૩૨૩)

અસત્યા પ્રતિપત્તૌ વા મિધ્યા વા પ્રતિપાદને ।

સ્થૈર્યૈર્નિત્યસંઘાસતે તે શબ્દાઽવ્યવસ્થિતા ॥૩૨૪॥

(દ્વાર એવા ઉચ્ચારિત શબ્દથી થતા દ્વાર પિવેદિ એવા વાક્યનો) અર્થ બ્યારે સાચો ન હોય અથવા તે અન્યથા સમજાયો હોય ત્યારે (દ્વારમ્, પિવેદિ વગેરે) તે તે શબ્દો પોતાના અર્થો સાથે હંમેશાં સંબંધ હોય છે. (૩૨૪)

યથાપ્રકરણં દ્વારમિત્યસ્યાં કર્મણઃ શ્રુતી ।

દધાન દેદિ વૈત્યેતદુપાયાદયગમ્યતે ॥૩૨૫॥

બ્યારે દ્વારમ્ એવું (દ્વિતીયાન્તા) કર્મપદ સંજ્ઞાવાય છે ત્યારે, વક્તાની ઇચ્છા મુજબ, સ્થાનસંદર્ભ પ્રમાણે, બંધ કરે અથવા પ્રવેશ આપે એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૨૫)

અહીં મીમાંસક શ્રુતાર્થપ્રતિ પતને ફરીવાર રજૂ કરે છે.

તત્ર સાધનવૃત્તિર્યઃ શબ્દઃ સત્યનિવગ્ધનઃ ।

ન ॥ પ્રધાનમૂતસ્ય મામ્યસ્યાર્યસ્ય વાચકઃ ॥૩૨૬॥

ત્યાં (વાક્યપ્રવેશમાં વૃક્ષઃ એવો) જે શબ્દ (કર્તા, કર્મ વગેરે) કારકમાં પ્રવૃત્તિવાળો અને દ્રવ્યરૂપ આશ્રયવાળો છે (ત્યાં) તે, (વૃક્ષઃ તિષ્ઠતિ । એવા) મુખ્ય સાધ્યના અર્થનો વાચક બનતો નથી. (૩૨૬)

અહીં પણ તિષ્ઠતિ એવા અપ્રયુક્ત પદની જૂઠઠી એવા એકપદરૂપ વાક્યમાં જરૂર નથી, એવા વૈવાકરણ્યમતનું મીમાંસક વડે ખંડન કરનાર્થ આવ્યું છે.

સ્વાર્થમાત્રં પ્રકાશ્યાસૌ સાપેક્ષો વિનિવર્તેતે ।

અથસ્તુ તસ્ય સંબન્ધો પ્રકલ્પયતિ સન્નિધિમ્ ॥૩૩૭॥

તે (વૃક્ષઃ શબ્દ) માત્ર પોતાના અર્થને બહેર કરીને જ, સાપેક્ષ બની, નિવૃત્ત થાય છે તેનો અર્થ, તેની સાથે સંબંધવાળા (બીજા અર્થના) સંનિધ્યનું અનુમાન કરાવે છે. (૩૩૭)

મીમાંસક શ્રુતાર્થોપતિ અ ગેની દ્વીવ દરીવાર ૨૫૫ ક્રે છે.

પારાપ્ર્વસ્યાપિશિષ્ટત્યાન્ન શબ્દાચ્છબ્દસંનિધિઃ ।

નાર્થાચ્છબ્દસ્ય સાનિધ્ય ન શબ્દાર્થસંનિધિ ॥૩૩૮॥

બીજો અર્થ નિશ્ચિતરૂપે પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી (પ્રયુક્ત) શબ્દ ઉપરથી અન્ય શબ્દનું સંનિધ્ય પ્રાપ્ત થશે નહિ, (તેથી પ્રયુક્ત) શબ્દના અર્થ ઉપરથી તે શબ્દનું સંનિધ્ય કે (પ્રયુક્ત) શબ્દ ઉપરથી (અપ્રયુક્ત શબ્દના) અર્થનું સંનિધ્ય પ્રાપ્ત થશે નહિ (૩૩૮)

અહીં મીમાંસકને ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે

નષ્ટરૂપમિવાસ્ત્યાતમાક્ષિપ્ત કર્મવાચિના ।

ચર્ચિ પ્રાપ્તં પ્રધાનત્વ યુગપદ્માવસરવચ્ચો ॥૩૩૯॥

સ્વરૂપ (ભણે) નાશ પામ્યું હોય, અને તેથી અનુપયોગી (વિષેદિ) એવું આખ્યાતપદ (દ્વિતીયાન્ત) કર્મવાચક (દ્વારમ્) શબ્દવડે પ્રાપ્ત થતું હોય તો ક્રિયા અને નામનું એક સાથે અખ્યાતવ પ્રાપ્ત થશે (૩૩૯)

તૈસ્તુ નામસરૂપત્વમાસ્ત્યાતસ્પાસ્ય વર્ણયેતે ।

અન્વયવ્યવિરેકાભ્યાઃ ક્યયહારો વિમત્સ્યતે ॥૩૪૦॥

તેમના (= વૈયાકરણો) વડે તે આખ્યાતને નામના જેવા અરૂપવાળું વર્ણવવામાં આવ્યું છે, (અને) અન્વય તથા વ્યવિરેકવડે અવહારમાં વિનિવર્તતા અમળય છે (૩૪૦)

ન ચાપિ રૂપાતસન્દેહે લાચકત્વ નિવર્તેતે ।

અર્થ પશોરિવિ યથા સામર્પ્યોત્તદિ કલ્પતે ॥૩૪૧॥

અર્થ પશો (વરપશુનું અર્ધું) મા જેમ ગામર્થ્યને કારણે તે (વિશિષ્ટ અર્થ) નું અનુમાન થાય છે તેમ (જુદા જુદા પ્રયોગોમાં મળતા) રૂપગ્રાહકને કારણે ચતા સદેહને લીધે, તે શબ્દનું અર્થવાચકત્વ નિવૃત્ત થતું નથી (૩૪૧)

અર્થ પશો ફર ૧ એવા વાક્યમાં ૥ ને કારણે પશુનું અર્ધું કે કેવદતનું અર્ધું એવો સદેહ થતા પ્રકરણ અને સામર્થ્યો સ્પષ્ટતા થાય છે. તે પ્રમાણે દ્વારમ્ ઉચ્ચારાતા નામપદ કે ક્રિયાપદ અર્થે થતો સદેહ અર્થ પ્રકરણ વગેરે વડે દૂર થાય છે.

सर्वं सत्त्वपदं शुद्धं यदि भावनिबन्धनम् ।
 संसर्गं च विभक्तोऽस्य तस्यार्थो न पृथग्यदि ॥३४२॥
 क्रियाप्रधानमाख्यातं नाम्नां सत्त्वप्रधानम् ।
 चत्वारि पदजातानि सर्वमेतद्विरुध्यते ॥३४३॥

(ક્રિયાપ્રધાન) સ્વતંત્ર અને દ્રવ્યનો યોગ કરાવનારું (નામ) પદ નો (ક્રિયા (ના યોગ)નું) નિમિત્ત બનતું હોય, (આખ્યાત પદ સાથે) સંબંધમાં તે (નામપદનો) અર્થ જુદો હોય અને તે (આખ્યાતપદ)નો (પોતાનો) જુદો અર્થ ન હોય;

તે આખ્યાત ક્રિયાપ્રધાન છે, નામ દ્રવ્યપ્રધાન છે અને પદો ચાર પ્રકારનાં છે એવાં બધાં (ચારક જેવા વિદ્વાનનાં સિદ્ધાન્તકથનો) ખોટાં કરશે. (૩૪૨-૩૪૩)

वाक्यस्य शुद्धौ नित्यत्वमवयवयोगं च लौकिकम् ।
 दृष्ट्वा चतुष्टयं नास्तीति वदत्यौदुम्बरायणः ॥३४४॥

(શ્રોતાની) શુદ્ધમાં વાક્યનું નિત્યત્વ માનીને અને લોકમાં તેનો અર્થ સાથેનો સંબંધ સમજીને ઔદુમ્બરાયણ કહે છે કે પદો ચાર પ્રકારનાં નથી. (૩૪૪)

શ્રોતા બધારે વાક્ય સાંભળે છે ત્યારે તેને પદોની અને પદોના અંડ અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી, તેથી જ ઔદુમ્બરાયણે અખંડ વાક્ય અને અખંડ વાક્યપાર્થ પક્ષનો સ્વીકાર કરીને ચાર પ્રકારનાં પદો અંગે ભ્રમ ઉત્પાદ્યો છે. ચારક ચાર પ્રકારનાં પદો-નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિષાત, સમજે છે (વિરુદ્ધ ૧.૧) યારકે ઔદુમ્બરાયણના મતનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે 'इन्द्रियमित्य' વચનમૌદુम्बरायणः । तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते । (૧.૧.) અહીં 'इन्द्रियमित्य' નો અર્થ 'જુગ', રકન્-સ્વભાવી વગેરે દીકકારે 'અનિત્ય' સમજે છે, ભર્તૃહરિની આ કારિકા ઉપરથી સમજાય છે કે 'ઇન્દ્રિય' એટલે શ્રુદ્ધિ, અને વચન એટલે વાક્ય એવો અર્થ થતો. ઔદુમ્બરાયણને ખતે વાક્ય શુદ્ધિમાં નિત્ય છે, તેથી નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિષાત એવા પદવિભાગની જરૂર નથી. શાસ્ત્રમાં આવા વિભાગો પ્રક્રિયાભેદ માટે ઉપયોગી છે.

व्याप्तिमात्रं लघुश्चैव व्यवहारः पदप्रयः ।
 लोके शास्त्रे च कार्यार्थं विभागेनैव कल्पितः ॥३४५॥

લોકમાં તેમજ શાસ્ત્રમાં પદો ઉપર આધાર રાખતો વાક્યનો વપરાશ, લઘુવ્યુક્ત અને સર્વશ્રાહી છે અને (અર્થ) કાર્ય માટે (પદ, વર્ણ વગેરે) વિભાગોમાં સમજવામાં આવ્યો છે (૩૪૫)

न लोके प्रतिपत्तुर्णामवयवयोगात्प्रसिद्धयः ।
 तस्मादलौकिको वाक्यादन्यः कश्चिन्न विद्यते ॥३४६॥

લોકમાં શ્રોતાઓની અવહારપ્રવૃત્તિઓ, શબ્દોના યોગ્ય અર્થ ગણેના સંબંધને કારણે (જ) થતી નથી; તેથી અખંડ વાક્યથી શુદ્ધ અને અલૌકિક કશું હોતું નથી. (૩૪૬)

અન્યત્ર શ્રયમાણેષ્વ લિહૃગૈર્વાક્યૈશ્ચ સૂચિતાઃ ।

સ્વાર્થા એવ પ્રતીવન્તે રૂપાભેદાદલક્ષિતાઃ ॥૩૪૭॥

ખીજે પ્રાપ્ત થતા (તેજો વૈ ઘૃતમ વગેરે) નિર્દેશો વડે અને (લક્ષ્યઃ શક્ય ઉપદ્રવાતિ । એવાં) વાક્યોથી સૂચવાયેલા, પરંતુ સ્વરૂપના અભેદને કારણે ધ્યાનમાં ન આવતા તે (વિધિવાક્યો)ના અર્થોનો જ બોધ થાય છે. (૩૪૭)

ઠાસર્ગવાક્યે ચત્વરશ્ચાશ્વદમિષ વચ્ચવત્ ।

તદ્ વાક્યકેપુ વાક્યેપુ શ્રુતમન્યત્ર ગમ્યતે ॥૩૪૮॥

સામાન્યનિયમરૂપ વાક્યમાં જે ત્યજ દેવાયું હોય તે અપવાદવાક્યથી સમજાતું હોવા છતાં જાણે ન સમજાતું હોય તેમ જણાય છે. અપવાદવાક્યોમાં ઉદાહરણો તે અન્યત્ર (=નિયમવાક્યોમાં તદ્ દેવાયું છે) એમ સમજાય છે. (૩૪૮)

જદ્ દયકમ્ ને જલ્લે યદુક્તમ્ એવો પાઠ લેવાથી આ પ્રમાણે અનુવાદ થશે : “સામાન્ય નિયમરૂપ વાક્યમાં જે નિર્દેશાયું હોવા છતાં જાણે અપવાદઃ કહેવાયું નથી તે અપવાદ વચ્ચન, ખીજે સ્વતંત્રપણે અપવાદવચન તરીકે જણાવાય છે અને તેનો અર્થ અન્યત્ર (સામાન્યનિયમરૂપે) સમજાય છે.”

બ્રાહ્મણાનાં કુર્મિર્દશ્ચિત્તિ પ્રકાન્તા માઠરાશ્ચિતા ।

માઠસ્તકસમ્યન્યાત્ તન્નાચપટે ચર્ચાર્થજામ્ ॥૩૪૯॥

બ્રાહ્મણોને હહીનાં દાન અંગેનું આજ્ઞાવચન માઠર સિવાયના (બ્રાહ્મણોને અપાતા હહીનાં દાન માટે) પ્રયોજ્ય છે. માઠર(શબ્દ), તેનો છાશ સાથે સંબંધ હોવાને કારણે, તે અગાઉના વચનની ચર્ચાર્થતા જણાવે છે. (૩૪૯)

અનેકાહ્યાતયોગોઽપિ વાક્યં ન્યાયાપવાદયોઃ ।

પદમેવેષ્યતે કૈન્ચિદ્ધિન્નરૂપમિવ સ્થિતમ્ ॥૩૫૦॥

ઉત્સર્ગી અને અપવાદનો અનેક ક્રિયાપદો સાથે સંબંધ હોવા છતાં, જુદા રૂપવાળા રૂપાતા વાક્યને, કેટલાક આચાર્યો એક જ સમજે છે. (૩૫૦)

ન્યાય એટલે ઉત્સર્ગવાક્ય, અપવાદ એટલે બાધકશાસ્ત્ર. ન્યાયને માટે પુષ્પરાજ શાસ્ત્ર શબ્દ વાપરે છે. કર્મજામ્ । (વા.સ. ૧.૨.૧) અને ભાતોડતુષળે કઃ । (વા.સ. ૧.૧.૧) એવાં જે સૂત્રોની તરકાબ બિન્નવાક્યતા દેખાય છે, પરંતુ આકાશિ, યોગ્યતા, અને સંનિધિને કારણે એકવાક્યતા સમજાવી જોઈએ.

નિયમઃ પ્રતિષેધશ્ચ વિધિરોપસ્તથા સતિ ।

દ્વિતીયે ચો લુગારૂપાદસ્ત્વચ્છેપનલુકં વિદુઃ ॥૩૫૧॥

આમ (એકવાક્યતા) હોઈને, નિયમસૂત્ર અને પ્રતિષેધસૂત્ર, વિધિસૂત્રનાં અંગો (સમજાયાં) છે. (જપ્તધ્યાયોનાં છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રાપ્ત થતાં લુકનો પ્રતિષેધ) ખોળ અધ્યાયમાં મળતાં લુકના વિધાનના અંગરૂપે (ટીકાકારો) માને છે. (૩૫૧)

દ્વકો ગુણવદી । (પા.સુ. ૧.૧૩) એવું નિયમસૂત્ર સાર્વજાતુવાર્ધજાતુકયોઃ । (પા.સુ. ૭.૩.૬૪) એવા સુષુવિધિનું અર્થ છે. અહીં પદ્ધેવાક્યતા છે. અહ્યુતપદ્ધે । (પા.સુ. ૬.૩.૧.) એવું હકૂનો પ્રતિષેધ દર્શાવતું સૂત્ર સુપો ખાતુજાતિર્પદિકયોઃ । (પા. સુ. ૨.૪૭૧) એવા હકૂના વિધાનને દર્શાવતા સૂત્રનું અર્થ બની વાક્યૈકવાક્યતા વડે અર્થ દર્શાવે છે.

નિરાકાદ્ધાણિ નિર્વૃત્તૌ પ્રધાનનિ પરસ્પરમ્ ।

તેપામનુપક્કાસ્તિવાક્યયં સ્વાદૈકવાક્યતા ॥૩૫૨॥

અર્થબોધ પૂર્ણ થતાં (અન્ય પદ કે અન્ય વાક્યની) આકાંક્ષા વિનાનાં અને તેથી સ્વતંત્ર એવાં તે (વાક્યો) એક ખીજા માટે (અર્થપ્રાપ્તિ અંગે) ઉપકારક ન હોઈ, એક વાક્ય કેવી રીતે બની શકે ? (૩૫૨)

અહીં પૂર્વપક્ષી મીમાંસક, વાક્યબોદના સમર્થનમાં દલીલ કરે છે.

વિશેષવિધિનાડર્થિત્વાદ્ વાક્યશેષોડનુમીયતે ।

વિશેષવર્ત્તિન્યસ્યેડર્થે તરમાતુલ્યં ત્વપેક્ષણમ્ ॥૩૫૩॥

ઉત્સર્ગનિયમને વિશેષ(=અપવાદ)નિયમની આકાંક્ષા હોવાથી (અપવાદ-નિયમ રૂપી) શેષ વાક્યનું અનુમાન થાય છે. પ્રતિષેધ વિષયની બાબતમાં ઉત્સર્ગ-નિયમ અપવાદનિયમના જેવી જ અપેક્ષા રાખતો હોવાથી બંનેની અપેક્ષા સરખી છે. (૩૫૩)

અર્થપ્રાપ્તિ માટે ઉત્સર્ગ, અપવાદ, પ્રતિષેધ એમ બધા પ્રકારના નિયમોને એક ખીજાની આકાંક્ષા હોય છે તેથી વૈમાકરણ્યમતમાં વાક્યબોદ સ્વીકાર્ય નથી. સરખાવો. સમુચ્ચૂવા, ૫. ૬૮૫ “આપાસતો મિન્નવાક્યસ્વામાશેડપિ સર્વવ્યાવુસ્સર્વસ્ય વિશેષવિધિનિયમવિષેષવિષ્ણાકાદ્ધા-નિયમેન સજ્ઞામે વાક્યૈકવાક્યતા યતો. । એકવાક્યતા ચેત્થમ્ યતો માઠાય દકમતસ્તદ્વિતિરિત્તેમ્મો વધિ રૂપેવ ફરુમ્ ।

સંજ્ઞાશબ્દૈકદેશો યસ્તસ્ય એવો ન વિચતે ।

વિશિષ્ટરૂપા સા સંજ્ઞા કૃતા ચ ન નિવર્તતે ॥૩૫૪॥

સંજ્ઞાશબ્દનો જે અવયવ, તેનો લેખ થતો નથી (વિશિષ્ટ રૂપવાળા તે સંજ્ઞા શબ્દનું) (શાબ્દમાં અને લોકમાં) વિધાન થયું હોવાથી તે અદૃષ્ટ થતો નથી. (૩૫૪)

દેવદત્ત શબ્દમાં દેવ કે દત્ત એવો જે અવયવ તેનો કદાપિ લેખ થતો નથી. વિશિષ્ટરૂપા એટલે વર્ણોના ક્રમથી વિશિષ્ટતાવાળી.

સંજ્ઞાત્વચ્ચ દત્તાદેર્નાગ્યા સંજ્ઞા પ્રતીયતે ।

સંજ્ઞિતં દેવદત્તાસ્ય દત્તશબ્દઃ કર્મ યદેત્ ॥૩૫૫॥

દત્ત એવા જુદા સંજ્ઞાશબ્દ ઉપરથી દેવદત્ત એવો જુદો સંજ્ઞાશબ્દ સમજાતો નથી. દત્ત શબ્દ દેવદત્ત પદમાં જોવાવાળા મંડીને કેવી રીતે ઉલ્લેખી શકે ? (૩૫૫)

સર્વેરવયવૈસ્તુલ્ય સમ્બન્ધ સમુદાયવત્ ।

કેષિચ્છન્દસ્વરૂપાણા મન્થન્તે સર્વસંસ્થિભિ ॥૩૫૬॥

(બીજી) કેટલાક આચાર્યો દેવદત્ત વગેરે શબ્દસ્વરૂપોના, (તેમના) બધા સહીઓ સાથેના સબધ, (દેવદત્ત એવા) સમુદાયને હોય તેમ (દેવ, દત્ત એવા) બધા અવયવોને (પશુ) એક સાથે છે એમ માને છે (૩૫૬)

દેવદત્ત એવા શબ્દસ્વરૂપ વડે જાણવાતો બ્યક્તિવિશેષ અર્થોત્ સહી દેવદત્ત એવા બે પદોના સમુદાય વડે પણ જાણવાય છે, તેમજ દેવ, દત્ત એવા અવયવો વડે પણ સમજાય ॥

ઘર્ણનામર્પયસ્વ તુ સંજ્ઞાના સંસ્થિભિર્મૈવત્ ।

સન્નદ્વોડશયવ. સજ્ઞાપ્રતિબેદે ન ક્ષપતે ॥૩૫૭॥

પરંતુ સહી શબ્દોના વર્ણોત્ અર્થોવત્ત મહીઓ વડે પ્રાપ્ત થશે. (દેવદત્ત એવા) સમુદાય સાથે સબધ (દત્ત) એવા અવયવ, (દેવદત્ત એવા) મંજાશબ્દથી જુદો સમજાતા (અર્થના વાચક તરીકે) કેટલી શકાશે નહિ. (૩૫૭)

સર્વસ્વરૂપૈર્યુગપત્સમ્યગ્ધે સતિ સંજ્ઞિન ।

નૈરુદેશસરૂપેભ્યસ્તત્પ્રત્યાયનસમ્મથ ॥૩૫૮॥

દેવદત્ત એવા સહીનો (દેવ, દત્ત એવા) બધા અવયવો સાથેનો એકસાથે સબધ (સમજવામાં આવતા), અવયવો જેવા કેખાતા (દત્ત વગેરે) શબ્દો ઉપરથી (દેવદત્ત એવા) તે (સહી)નો બોધ થશે નહિ (૩૫૮)

एकदेशाच्च सङ्घाते केषाञ्चिज्जायते स्मृति ।

સ્મૃતેસ્તુ વિષયાચ્છન્દાત્સજ્ઞાતાર્થ પ્રતીયતે ॥૩૫૯॥

કેટલાકને મતે તો અવયવ૩૫ દત્ત શબ્દ ઉપરથી દેવદત્ત એવા સમુદાયનું સ્મરણ થાય ॥ સ્મૃતિના વિષય (મનેના દેવદત્ત) શબ્દ ઉપરથી સમુદાય (૩૫ દેવ-દત્ત)નો અર્થ સમજાય છે (૩૫૯)

एकदेशात्स्मृतिर्मिन्ने सङ्घाते नीयते कथम् ।

કથ પ્રતીયમાન સ્પાચ્છન્દોડૈસ્પામિધાયક ॥૩૬૦॥

અવયવ૩૫ દત્તશબ્દ વડે, તેનાથી જુદા એવા સમુદાય૩૫ દેવદત્ત શબ્દનું કેવી રીતે સ્મરણ થશે ? સ્મરણમાં આવતો શબ્દ અર્થોત્ જાણવાન કરનારો કેવી રીતે બને ? (૩૬૦)

एकदेशसहपास्तु तैस्तैर्भेदे समन्विता ।

અનુનિષ્પાદિન શબ્દા સંજ્ઞાસુ સમન્વિતા ॥૩૬૧॥

(દેવદત્ત વગેરેના) અવયવોના દેવા તે તે બેદો સાથે સબધ અને પછીથી પ્રાપ્ત થતા (દેવ, દત્ત વગેરે) શબ્દો જુદી સજ્ઞાઓ ઉપે નિયત થયા ॥ (૩૬૧)

કારિકા ૧૧૬થી૩૫૮ સુધીના પ્રાપ્ત થતી પૂર્વપક્ષીની દલીલને આ કારિકામાં જતાજ આવતામાં આવ્યો છે

સાધારણત્વાત્સન્દિગ્ધા સામર્થ્યાન્નિયતાશ્રયા ।

તેષા ચે સાધવસ્તેષુ શાસ્ત્રે લોપઘ્નિ શિષ્યતે ॥૩૬૨॥

સ્વરૂપ મમાન હોવાને લીધે સદ્વિધ અર્થવાળા, પરંતુ સામર્થ્યને કારણે નિયત અર્થના વાચક તે શબ્દોમાના જે શુદ્ધ શબ્દો છે તેમને આટલે શાસ્ત્રમાં લોપ વગેરેનું વિધાન થયું છે. (૩૬૨)

અનુનિષ્પાદી એટલે ઉત્તરત્ર નિષ્પન્ન થતા શબ્દો જેવા કે દેવ, દત્ત, વગેરે, સમાન રૂપવાળા હોવાને કારણે સદ્વિધ અર્થવાળા પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે દેવ એટલે દેવદત્ત અને દોહીક દેવવિરોધ, અને દત્ત એટલે પશુ યજ્ઞદત્ત અને આપેતુ એ અર્થમાં પ્રાપ્ત થતું ક્રિયારૂપ આવા શબ્દો ઉપરાંત જ્યે, દ્રા, વા એવા અસાધુ શબ્દો પશુ મળે છે તેમાથી સાધુ શબ્દ અંગે

ક્તુર્યાદનજ્ઞાસૌ ચ લોપ પૂર્વસ્થ ચ ।

અત્રયથે તથેવેષ્ઠ કર્ણાલ્લ ઇત્ય ચ ॥

એવા મહાભાષ્યમાં મળતા (વા દ ૧૩-૮૩) શ્લોકવાર્તિકકવચનથી લોપ વગેરેનું વિધાન થયું છે.

તુલ્યાયામનુનિષ્પતૌ જ્યે દ્રા વા ક્યસાધવ ।

ન દ્વાન્વાલ્વાયકે શાસ્ત્રે તેષુ દત્તાદિવત્સમૃતિ ॥૩૬૩॥

જ્યે, દ્રા, વા એવા (અવચવશબ્દોની) ઉત્તરત્ર ઉત્પત્તિ તેમના સમુદાયશબ્દો (જ્યેષ્ઠા, આદ્રા, મધ્યા) ના જેવી જ હોવા છતાં તે (અવચવશબ્દો) અસાધુ છે. દત્ત વગેરેથી (દિનદત્ત વગેરેનું) સ્મરણ થાય તેમ, તેમનાથી તેમના સમુદાય-શબ્દોનું સ્મરણ થશે નહિ (૩૬૩)

કૃતળત્વાદ્ય ચે શબ્દા નિત્ય રરણસાદય ।

પદ્મત્રયોષ્ઠદેશિકગત્તાન્સાધૂન્સપ્રપદ્યે ॥૩૬૪॥

જેમાં હંમેશા નૂનો જ થાય છે તેવા જે રરણસ વગેરે શબ્દો છે તેમને, એક જ સ રીમાં તે વાચ્ય બનતા હોવાથી શુદ્ધ શબ્દો કહેવાય છે. (૩૬૪)

ગોત્રાણ્યેવ તુ તાન્યાહુ સદ્ગાશક્તિસમન્વયાત્ ।

નિમિત્તાપેક્ષણ તેષુ સ્વાર્થે નાવર્યમિષ્યતે ॥૩૬૫॥

તેમનામાં અંશશક્તિના મમન્વયને લીધે તેમને ગોત્રનામાં કદા છે તેમના અર્થ અંગે (કોઈ પ્રવૃત્તિ)નિમિત્તાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી (૩૬૫)

ઉપરના અનુવાદમાં બે ને પંક્તિઓનો સ્વતંત્રપણે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે તેને બદલે ગોત્રાણ્યેવ હુ તાન્યાહુ । એટલું ચરણ સ્વતંત્ર લઈને અનુવાદ થશે, “તેમનામાં સદ્ગાશક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેમના અર્થ અંગે (કોઈક પ્રવૃત્તિ)નિમિત્તાની દ્રમેશ અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી અપ્પાદ્યર્થ-વાઃ નહા. તારિ તુ તાણિચન-વપાવ ગોત્રાવાદ્ । એવું અર્થ-રચન મુશ્કેલ છે

વ્યવહારાય નિયમ સજ્ઞાના સદ્ધિનિ કૃત્વ ચિત્ ।

નિત્ય ઇત્યુ સમ્યન્ધો દિત્યાદિપુ ગવાદિવત્ ॥૩૬૬॥

કેટલીકવાર સ જ્ઞાઓમા વ્યવહાર અર્થે સ જ્ઞા શબ્દો અ ગે નિયમ કરવામા આવે છે, પરંતુ જેમ મો વગેરે શબ્દો અ ગે (શબ્દાર્થ)સ બ ધ નિત્ય છે તેમ કિંથ વગેરે શબ્દો અ ગે પણ છે (૩૬૬)

કૃતવત્વાદનિત્યત્વ સંત્રયસ્યોપજાયતે ।

સજ્ઞાયા સા હિ પુરુષૈયથાકામ નિયુજ્યતે ॥૩૬૭॥

સ બ ધ ઉત્પાદ્ય હોવાથી તેનું અનિત્યત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, સ જ્ઞા માટે પુરુષો વડે તેને ઇચ્છા પ્રમાણે શોભવામા આવે છે (૩૬૭)

યથા હિ પાસુલેસ્થાના ચાલકૈર્મધુરદય ।

સંજ્ઞા ક્રિયન્તે સર્વાસુ સજ્ઞાસ્વૈવૈશ ફલ્પના ॥૩૬૮॥

જેમ રેતીની રેખાઓ વડે મધુરા વગેરે સ જ્ઞાઓ બાળકો વડે રચવામા આવે છે તેમ બધી સ જ્ઞાઓ વિષે તેવી જ કટપના (સમજાવી) (૩૬૮)

દૃઢપ્રાદીના ચ શારત્રેરિમચ્છકૃત્યચ્છેદલક્ષણ ।

અકૃત્રિમોઽમિસંત્રયો વિશેષણવિશેષ્યત્ ॥૩૬૯॥

આ શાસ્ત્રમા વૃદ્ધિ વગેરે સ જ્ઞાઓના તેમના (નિત્ય સ જ્ઞાઓમા) અર્થ-શક્તિનું નિયમન કરનાર સ બ ધ, વિશેષણ અને વિશેષ્યના સંબંધ જેવો નિત્ય છે

સજ્ઞાસ્વરૂપમાશ્રિત્ય નિમિત્તો સત્તિ સૌકિંકી ।

કા ચિત્પ્રવર્તતે કા ચિન્નિમિત્તાસંનિષાવપિ ॥૩૭૦॥

હૌકિક સ જ્ઞાઓ તેમના સ્વરૂપનો પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તરીકે આધારે લઈને (અથવા) નિમિત્તની ગેરહાજરીમા (પણ) પ્રવર્તમાન બને છે (૩૭૦)

શાસ્ત્રીય સ જ્ઞાઓ જેની કે દિ વુ મ વગેરે ૩૬ શબ્દો છે, કર્મકર્મણ્ય, સર્વનામ, સર્વનામસ્થાન વગેરે શ્રેણી ૩૬ ॥ ભેદમા પણ કિંથ, કિંથિય વગેરે ૩૭ શબ્દો ૩૬ છે, ન્યાયે કનુષ્ઠ, ચલન વગેરે શ્રેણી ૩૬ છે આવા સ જ્ઞાઓ તેમના સ્વરૂપને જ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ગણીને પ્રવર્તમાન બને છે કેવીક સ જ્ઞાઓ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત વિના પણ પ્રવૃત્ત થાય છે

શાસ્ત્રે તુ મદતી સજ્ઞા સ્વરૂપોપનિવચના ।

અનુમાન નિમિત્તસ્ય સનિષાને પ્રતીયતે ॥ ૩૭૧ ॥

બ્યાસરણુશાસ્ત્રમા (સર્વનામ જેવી) મોટી સ જ્ઞા (અર્થબોધ અ ગે) સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે, (બને) અર્થનિમિત્તની હાજરીમા અવયવાર્થનું અનુમાન થાય છે (૩૭૧)

આવૃત્તેરનુમાન વા સારૂપ્યાત્તર ગમ્યતે ।

શબ્દભેદાનુમાન વા શક્તિભેદસ્ય વા ગતિ ॥૩૭૨॥

એકસરખા રૂપને લીધે એક જ શબ્દની આવૃત્તિ થઈ છે એવું અનુમાન થાય છે, અથવા તે બે જુદા શબ્દો છે તેવું અનુમાન થશે અથવા તેમનામાં અર્થશક્તિની ભિન્નતા છે તેમ સમજાશે (૩૭૨)

મહતી સદાઓને નણુ રીતે સમજવી જોઈએ (૧) મહતી સદાઓને એકવાર તેમના પોતાના સૂચિત રૂપમાં અને બીજી વાર અવયવસમુદાયરૂપે એમ બે વખત સમજવી આવડે અવયવોના અર્થ ઉપરથી તે મહતી સદાઓના અર્થ પ્રાપ્ત થશે, (૨) બે જુદા શબ્દો સમજવા, (૩) જુદી જુદી અર્થશક્તિઓવાળી એક જ સદા સમજવી

વર ચિદ્વિષયભેદેન કૃત્રિમા વ્યવતિષ્ઠતે ।

સત્યાયમૈકવિષય વ્યવસ્થાન દ્વયોરપિ ॥૩૭૩॥

કયાક કૃત્રિમ (=સાસ્ત્રીય) જાણ વિષયની ભિન્નતા પ્રમાણે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, (પરંતુ) સત્યા(સત્તા)માં કૃત્રિમ તેમજ અકૃત્રિમ એમ બે નેની એકસરખી વિષયબંધવસ્થા સમજાય છે (૩૭૩)

કર્તાર કર્મવ્યતિહાર । (પા સુ ૧૩૧૪)માં અકૃત્રિમ સદા પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મણ્ય (પા સુ ૩૨૧)માં કૃત્રિમ સદા પ્રાપ્ત થાય છે સત્યાસત્તા બંને કૃત્રિમ તેમજ અકૃત્રિમ બંને પ્રકારની સદાઓનો આશ્રય કરવામાં આવે છે, જેમકે વહુત્તવત્તગતિ સત્યા । (પા સુ ૧૨૩૧)માં કૃત્રિમ સદા અને સત્યા અતિશયન્તાવા જન્મ । મા અકૃત્રિમ સદા પ્રાપ્ત થાય છે

વિષય કૃત્રિમસ્યાપિ લૌકિક ક્વચિદુચ્ચરન્ ।

વ્યાખ્યોતિ દૂરાત્સમુદ્ધૌ તથાહિ ગ્રહણ દ્વયો ॥૩૭૪॥

પ્રકૃતિ દૂરાત્સમુદ્ધૌ । (પા સુ ૧૨૩૩) સૂત્રમાં ઉચ્ચારેલ લૌકિક (અકૃત્રિમ) સદાશબ્દ કૃત્રિમસત્યાવિષયમાં વ્યાપે છે તે રીતે બંને (પ્રકારના) સદાશબ્દોનું મહત્ત્વ થાય છે (૩૭૪)

સદ્ધર્મકશેપદ્ધન્ત્રેષુ કેચિત્સામર્થ્યલક્ષણમ્ ।

પ્રત્યાશ્રયમવસ્થાન ક્રિયાણા પ્રતિજ્ઞાનતે ॥૩૭૫॥

સમૂહ, એકશેષ અને દ્વન્દ્વનો ઉલ્લેખ હોય ત્યાં, (અર્થ) સામર્થ્યને કારણે ક્રિયાઓનો સળધ પ્રત્યેક (વ્યક્તિ)ની સાથે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કેવલાકે (આચાર્યો) જાહેર કરે છે (૩૭૫)

પ્રાદાના મોગ્યતામ્ । પ્રાદાણ મોગ્યતામ્ । અને દેવદત્તશબ્દત્રિવિધમિત્ર મોગ્યતામ્ એવા એકરોડ, સ ૫ અને દ્વન્દ્વના ઉદાહરણોમાં ભોજનનિક્ષણનો સળધ પ્રત્યેક વ્યક્તિ સાથે છે, અહીં વાક્ય ૫ નો નિષ્ક્રિયા હરિસપ્રાપ્ત થાય છે, એવા મતનો આશ્રય કરવામાં આવ્યો ॥

ભોજનં ફલરૂપાધ્યામેકૈકસ્મિન્સમાપ્યતે ।

અન્યથા હિ વ્યવસ્થાને ન તદર્થઃ પ્રકલ્પતે ॥૩૭૬॥

ભોજન, (તૃપ્તિરૂપ)ફળ અને (અન્નદાન એવી) ક્રિયા વડે પ્રત્યેક (કર્તા) માં સમાપ્ત થાય છે, (કારણ કે) તેમાં જુદી, (સમુદાયમાં વાકવાર્થપરિસમાપ્તિરૂપ) ભોજનવ્યવસ્થા સમજતાં તે (ભોજનરૂપ ક્રિયા) નો અર્થ સમજાયે નહિ. (૩૭૬)

અન્નાદાનાદિરૂપાં ચ સર્વે તૃપ્તિફલ્યં મુજિમ્ ।

પ્રત્યેકં પ્રતિપચન્તે ન તુ નાટ્યક્રિયામિવ ॥૩૭૭॥

અન્નપ્રાપ્તિ રૂપ (ક્રિયા)વાળું અને તૃપ્તિરૂપી ફળવાળું ભોજન, નાટ્ય(દર્શન)ના અર્થ જેમ સમૂહને પ્રાપ્ત છે તેમ નહિ, પરંતુ કંઈક વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બધા સમજે છે (૩૭૭)

પાદવસ્ત્રા વિભાગેન સામર્થ્યાદવતિષ્ઠતે ।

મુજિઃ કરોતિ મુખ્યર્થં ન તન્ત્રેણ પ્રવીણત્ ॥૩૭૮॥

પગ ધોવાતું પાણી/આપવા રૂપી ક્રિયા)ની જેમ તે (ભોજનક્રિયા), અર્થ-સામર્થ્યને કારણે, જુદી જુદી વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે પ્રત્યક્ષિત દીવો જેમ સમૂહને પ્રકાશિત કરે છે તેમ મુજૂ ધાતુ તેના ભોજન કરતું એવા અર્થને સમૂહ સાથે વ્યાપ્ત કરતો નથી. (૩૭૮)

પુષ્પરાજને અનુસરીને બીજી પંક્તિનો અર્થ થયો : “પ્રત્યક્ષિત દીવો (સમૂહને) એકસરખો પ્રકાશિત કરે તેમ, ભોજનક્રિયા અનેકને માટે એકસરખી રીતે ભોજન-તૃપ્તિરૂપી પ્રયોજન સિદ્ધ કરતી નથી.”

હૃદયાદિસ્તુ ત્રિવૈકાપિ તથા મૂત્રેષુ કર્મસુ ।

આવૃત્તિમન્ત્રેણાપિ સમુદાયાશ્રયા મતેત્ ॥૩૭૯॥

(આથી વિરુદ્ધ, દષ્ટ (જેવું) વગેરે ક્રિયા એક જ હોવા છતાં, (એક અધિકરણ વાળાં) તે કાર્યોમાં આવૃત્તિ વિના (પણ) સમૂહને આવરી લેશે. (૩૭૯)

ભોજનક્રિયા આવૃત્તિથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને આવરી લે છે, પરંતુ જોવાની ક્રિયા આવૃત્તિ વિના સમુદાયને આવરી લે છે.

મિન્નવ્યાપારરૂપાણાં વ્યવહારાદિદર્શને ।

કર્તૃણાં દર્શનં મિન્ન સંખ્યાર્થસ્ય સાધકમ્ ॥૩૮૦॥

(લાકડાં લાવવાં, ચોખા છડવા વગેરે) જુદા જુદા વ્યાપારરૂપ કારકોત્પરિધવા રૂપ) કાર્યરૂપે જે નિયત જ્ઞાન તે. સમુદાયમાં વ્યાપીને વર્ત્તમાના અર્થતુલનાયક બનશે. (૩૮૦)

અન્યથા : (વાચ્યવાચકને- સંપૂર્ણસ્વાત્મ્યપ્રયોગવાદિ)મિન્નવ્યાપારરૂપાણાં કર્તૃણાં

(કારકાણાં) વાચ્યવાચક મિન્ન દર્શન (= જ્ઞાન) તદ મન્ય પદેઃ અર્થસ્ય સાધકમ્ ।

લક્ષ્યસ્ય લોકસિદ્ધત્વાચ્છાસ્ત્રે લિङ्ગસ્ય દર્શનાત્ ।

અર્થિષ્વાદૈશ્વ મેવેન વૃદ્ધિસંજ્ઞા સમાપ્યતે ॥૩૮૧॥

લોકમાં (તેના) પ્રયોગો પ્રસિદ્ધ હોવાથી અને શાસ્ત્રમાં (તે અંગે સ્પષ્ટ) નિર્દેશો જણાતા હોવાથી અને સંજ્ઞાઓ અંગે તેની અપેક્ષા હોવાથી (વૃદ્ધિરાદૈશ્વ । પા. સુ. ૧.૧.૧માં પ્રાપ્ત થતી) વૃદ્ધિસંજ્ઞા, આ, એ અને ઓમાં પ્રત્યેકમાં પરિણમી શકે છે (૩૮૧)

લોકમાં આદ્યુપાધનિઃ, હૈતિકાધનિઃ, ઔપચઃ, એવા વૃદ્ધિસંજ્ઞાવાળા પ્રયોગો પ્રસિદ્ધ છે. શાસ્ત્રમાં વસ્તુદ્વયમકલ્પાદીવાચ્ । (પા. સુ. ૬.૨.૮૭), માસાદીના ચ । (પા. સુ. ૬.૧.૮૮) અને વૃદ્ધિર્વસ્થાવામાદિસ્તરુણ્ણમ્ । (પા. સુ. ૧.૧.૭૩) એવા વડે પ્રત્યેક સંજ્ઞાની વૃદ્ધિસંજ્ઞા થાય છે,

જ્ઞાતાજ્ઞાનપ્રધાનત્વાદ્ વજ્ઞકને જ્ઞાતકર્મકે ।

અર્થિનાં ગુણમેવેડપિ સંલ્લેયોડર્થો ન મિચતે ॥૩૮૨॥

(ગર્ગી. જ્ઞાતં વજ્ઞકમ્તામ્ । એવા વચન પ્રમાણે), સો(સિદ્ધાંતો)ના જ્ઞાતા કાર્યમાં સો હોવાનું સુખ્ય હોવાથી, ગર્ગી શુદ્ધ શુદ્ધ હોવા છતાં (સો સિદ્ધાંતો એવો) સંખ્યેય અર્થ જુદી જુદી વ્યક્તિઓને લાગુ પડતો નથી. (૩૮૨)

સંઘસ્યૈવ વિશેષત્વાત્કાર્યવત્પ્રતિપાદને ।

તન્ન તન્મેણ સન્વન્ધ. સમાસાખ્યત્વસંજ્ઞયોઃ ॥૩૮૩॥

સમાસ અને અભ્યાસ સંજ્ઞાઓમાં સમુદાયનું જ વિધાન થયું હોવાથી અને (શબ્દાર્થસંબંધ) ઉપાધ છે એવા પક્ષનો આશ્રય લેતાં, (તે છે સંજ્ઞાઓ) માં સમુદાય વડે સંબંધ થાય છે. (૩૮૩)

કારિકા ૩૭૯માં સમુદાયમાં વાક્યપરિચ્છિન્ન મત અંગે લૌકિક ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે અને કારિકા ૩૮૦માં શાસ્ત્રીય ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે.

લક્ષણાર્થાં સ્તુતિર્યેષાં કાર્ત્ત્વચ્ચેદેવ ક્રિયાં પ્રતિ ।

તૈર્વ્યસ્તૈશ્ચ સમાસ્તૈશ્ચ સ ધર્મ વપલ્લક્ષ્યતે ॥૩૮૪॥

વૃપલૈર્ન પ્રવેષ્ટવ્યમિત્યેતન્મિન્યુદે યથા ।

પ્રત્યેક સંહતાનાં ચ પ્રવેશઃ પ્રતિપિચ્યતે ॥૩૮૫॥

કોઈક (શુદ્ધપ્રવેશ રૂપ) ક્રિયા અંગે જેમના શુદ્ધત્વ રૂપી ધર્મના નિર્દેશનો ઉલ્લેખ હોય ત્યારે તે ધર્મ તેમનો વ્યક્તિરૂપે તેમજ અમુદાય રૂપે નિર્દેશ કરતો હોય તેમ સમજાય છે.

“આ ધરમાં શુદ્ધોએ પ્રવેશ કરવો નહિ” એવા (આજ્ઞાવચન)માં દરેક (શુદ્ધનો) અને (શુદ્ધોના) સમુદાયનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે. (૩૮૪-૩૮૫)

સ્તુતિઃ શબ્દથી સ્તુતિ અર્થોત્ ઉલ્લેખ એવો અર્થ સમજાયું. યતિઃ એવું પાશાન્તર પામી મળે છે.

સંમૂય ત્વચ્છિપ્સાદિપ્રતિષેધોપદેશને ।

૪૬૫ પ્રતિષિદ્ધત્વાત્પ્રવૃત્તિર્ન વિકૃષ્યતે ॥૩૮૬॥

સંપત્તિની-લાલચાનો નિષેધ સમુદાયને ઉપદેશવામાં આવતા, ફરેકને જુદો નિષેધ ઉપદેશો નથી એમ માનીને, (અક્રિયગત નિષેધની) પ્રવૃત્તિ નકારાતી નથી. (૩૮૬)

વ્યયાવલક્ષણાર્થત્વાદદકુપ્વાહદિમિત્તયા ।

૪૬૬ પ્રત્યેક વા સમસ્તૈર્વા જત્વં ન પ્રતિષિદ્ધ્યતે ॥૩૮૭॥

વ્યવધાનના સ્થાપનને કારણે અદ્, કુ, પુ અને આ વર્ણો વડે વ્યક્તિગત રીતે કે સમુદાયની રીતે જૂના જૂનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવતો નથી. (૩૮૭)

અનુપ્રદ્યાર્થો મોકુર્ત્વર્ણા મુજિરાશ્યતે યદા ।

૪૬૭ દેશકાલાદ્યભેદેન જાનુગૃહ્ણતિ તાનસૌ ॥૩૮૮॥

દેશ અને કાલને વિચાર્યા વિના, ભોજન કરનારાઓ ઉપર ઉપકાર કરવા માટે (યજ્ઞમાન વડે) ભોજન આરંભાય છે, ત્યારે, દેશ અને કાલના ભેદની અવગણના વડે તે (યજ્ઞમાન) તેમના ઉપર ઉપકાર કરતો નથી. (૩૮૮)

ભગ્ન વશેરના સંદર્ભમાં ભોજનક્રિયા ભોજન કરનારાઓ ઉપર ઉપકારરૂપ હોય અથવા શાક વશેરના સંદર્ભમાં ભોજનવાદને દૂર કરવા હોય, બંનેમાં દેશકાલનો વિચાર કયો હોય અથવા ન કયો હોય; જેમ કે ઉનાળામાં ઠંડો શીખંડ પીરસ્યો હોય તો દેશકાલના વિચારરૂપી અનુગ્રહ હોય અને તીર્થા મર્યાતું શાક પીરસ્યું હોય તો દેશકાલનો વિચાર કયો ન હોય. દેશકાલનો વિચાર નહિ કરનારો યજ્ઞમાન જનનારાઓ ઉપર કયો ઉપકાર કરતો નથી.

પાપ્રાદિભેદાન્નાનાર્થં યત્યૈકસ્યોપદિશ્યતે ।

૪૬૮ વિપર્યયે વા ભિન્નસ્ય તસ્યૈકત્વં પ્રકલ્પ્યતે ॥૩૮૯॥

જુદાં જુદાં વાસણોમાં અપાત્ર ભોજનને કારણે એક જ ભોજનનું જે અનેકત્વ અણુપાત્ર છે, તેથી જીહ્વડું (વાસ્તવમાં) લિપ્ત એવા તે ભોજનકાર્યનું (ઔપાધિક) એકત્વ કલ્પવામાં આવે છે. (૩૮૯)

સંહત્યાપિ ચ કુર્વાણા ભેદેન પ્રતિષ્ઠાવિતાઃ ।

૪૬૯ સ્વં સ્વં મોઝ્યં વિમાગેન પ્રાપ્ય સંમૂય મુચ્ચતે ॥૩૯૦॥

સમૂહમાં ભોજન કરનારા, પરંતુ બુદ્ધ જુદા કલેષજવામાં આવતા (ભોજન-કર્તાઓ), જુદા જુદા મળેલા પોતાના ભોજનને સમૂહમાં જમે છે. (૩૯૦)

ત્રીપ્સાયા વિપચામાવાદ્ વિરોધાવન્યસંસ્થયા ।

૪૭૦ દ્વિષા સમાપ્ત્યયોગાન્ન ચત્તં સદ્-મેઽવતિષ્ઠતે ॥૩૯૧॥

(દંડય વ્યક્તિઓ)ને આવરી લેવા રૂપી વિષય અંગે કથન નહિ હોવાથી, બીજી સંખ્યા સાથે થતા વિરોધને લીધે, અને (ક્રિયાપદોની) બંને પ્રકારે પરિ-સમાપ્તિ થતી નહિ હોવાથી સો એવી સંખ્યા સમૂહમાં પરિચયપ્રસથાય છે. (૩૯૧)

ગર્ગાઃ શતં દણ્ડયતામ્ । નો અર્થઃ ગુર્ગઃ ગર્ગઃ ; શતં દણ્ડયતામ્ । અથવા ગર્ગાઃ શતં શતં દણ્ડયતામ્ । સેતાં દંડય ન્કિત અને દંડયંખ્યાની દ્વિરુક્તિ યશે. એવી દ્વિરુક્તિ અહીં પ્રાપ્ત થતી નથી; (૨) શતં દણ્ડયતામ્ એવા વચનમાં પ્રત્યેકસ્ય શતદણ્ડનમ્ એવો અર્થ સુમળતાં ખીજી સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ આવી સંખ્યાનો અભાવ છે; દણ્ડયતામ્ ક્રિયાપદ, સમુદાયમાં પરિસ્માપ્ત થાય છે, પ્રત્યેકમાં નહિ. આમ હોવાથી અહીં ગર્ગાઃ શત દણ્ડયતામ્ । વાક્યની સમુદાયમાં પરિસ્માપ્તિ થાય છે.

સુજિદ્વંન્દ્રકશેષાભ્યાં યત્રાન્યૈઃ સહ શિષ્યતે ।

તત્રાપિ લક્ષણાર્થત્વાદ્ દ્વિષા વાક્ય સમાપ્યતે ॥૩૯૨॥

દ્વન્દ્વ અને એકશેષ વડે, બ્યારે ખીજાઓ સાથેના ભોજનનું વિધાન કરવામાં આવે ત્યારે ત્યાં થલુ લક્ષણાથી મળતા અર્થને કારણે, વાક્યની બે પ્રકારે પરિસ્માપ્તિ થાય છે. (૩૯૨)

વાક્યાન્તરાણાં પ્રત્યેકં સમાપ્તિઃ કૈચ્ચિદિષ્યતે ।

રૂપાન્તરેણ યુક્તાનાં વાક્યાનાં તેન સરૂપઃ ॥૩૯૩॥

એક મુખ્ય વાક્યમાં તેનાં અંગભૂત ખીજાં વાક્યોની પ્રત્યેકમાં પરિસ્માપ્તિ થાય છે, એમ કેટલાક(આચાર્યો) જણાવે છે અને (આ રીતે) તેના વડે, જુદાં જુદાં રૂપવાળાં વાક્યોનો, સારી રીતે સમાવેશ કરવામાં આવે છે. (૩૯૩)

ન વાક્યસ્યાભિધેયાતિ ભેદવાક્યાનિ કાનિષ્ઠાં ।

તસ્મિન્સૂચયરિતે ભેદાંતયાન્યાગ્રતિપણતે ॥૩૯૪॥

અંગવાક્યો મહાવાક્યના અભિધેય રૂપ હોતાં નથી; તે (મહા)વાક્ય ઉચ્ચારતાં તેનાં ખીજાં (અંગભૂત) વાક્યોને તે (મહાવાક્યાર્થ) પ્રમાણે સમજવામાં આવે છે. (૩૯૪)

યેષાં સમસ્તો વાક્યાર્થઃ પ્રતિભેદ સમાપ્યતે ।

તેષાં તદાનોં મિન્નસ્ય કિં પદાર્થસ્ય સત્તયા ॥૩૯૫॥

જેમના મતમાં અર્થક વાક્યાર્થ(તેના અવયવરૂપ) પ્રત્યેક પદમાં પરિસ્માપ્ત થાય છે, તેમને જુદા જુદા પદાર્થના અસ્તિત્વની શી જરૂર છે? (૩૯૫)

અથ તૈરેવ જનિતઃ સોડ્યોં મિન્નેષુ વર્તેતે ।

પૂર્વસ્થાર્થાય તેન સ્યાદ્દિરોચઃ સહ યા સ્થિતિઃ ॥૩૯૬॥

હવે જો તે (અવયવરૂપ પદો)વડે ઉત્પન્ન થયેલ વાક્યાર્થ જુદાં જુદાં પદોમાં સમાપ્ત થતો હોય તો કોં તો પહેલાંનાં (પદોના) અર્થ સાથે તેનો વિરોધ થાય અથવા સાથે અવસ્થાન થાય (૩૯૬)

સહસ્યતો વિરોધિત્વં સ્યાદ્દિશિષ્ટાવિશિષ્ટયોઃ ।

વ્યભિચારી તુ સમ્યન્ધસ્યાગેડ્યસ્ય પ્રસજ્યતે ॥૩૯૭॥

(પદાર્થના અને વાક્યાર્થના) એકસાથે અવસ્થાનમાં (પદના) વિશિષ્ટ અને અવિશિષ્ટ (અર્થ) વચ્ચે વિરોધ પ્રાપ્ત થશે; પદના અર્થને ત્યાગ થતાં (પદ અને અર્થ વચ્ચેનો) સમ્યન્ધ અનિત્ય કરશે. (૩૯૭)

પદનો મૂળ અર્થ તે સામાન્ય અથવા અવિશિષ્ટ અર્થ અને વાક્યમાં અન્ય પદો
એ સંબંધ થતાં પ્રાપ્ત થતાં તેનો અર્થ એટલે વિશિષ્ટ અર્થ.

સરખાવો પુણ્યસાગ્ર : વાતમાર્ગફલ્લનાં પદાનાગુપાસાર્થપરિવાગેભૂતમાર્ગસંબન્ધો અગિયાર્થનિત્યઃ
પ્રત્યેકે । અતઃ પ્રત્યેકં વાક્યવરિસમાધિપદો સત્યમૂલપદપદાર્થસંભવ એવ ।

एकः साधारणो वाच्यः प्रतिशब्दमवस्थितः ।

સહજે સહિષ્ણુ પાર્યાત્મા સંનિધાનનિદેશકઃ ॥૩૯૮॥

અર્થા પદોમાં સમાન, પ્રત્યેક શબ્દમાં રહેલો અને (અન્ય પદોના) સાંનિધ્યનો
નેહૈશ કરેલો અર્થ (વાક્યાર્થરૂપ) અર્થાત્મા, સમૂહમાં તેમજ અવયવોમાં રહેલો
હોય છે. (૩૯૮)

यथा साधारणे स्वरं त्याग्य च फलं घने ।

પ્રીતિઆધિકલા તદ્દસમ્યન્ધોડ્યેન તદ્દલામ્ ॥૩૯૯॥

અર્થાની સમાન માલિકીવાળા ધનમાં જેમ આત્મીયતા અને તેમાંથી આપેલ
દાનમાં સમાન ફલપ્રાપ્તિ અને પૂરેપૂરો આનંદ સમભવ છે તે પ્રમાણે વાક્યનો
અને તેના અવયવોરૂપ શબ્દોનો તેમના અર્થો સાથે સંબંધ હોય છે. (૩૯૯)

घर्णानामर्थवत्ताया तेनैवार्थेन तद्वति ।

સમુદાયે ન વૈકલ્પ મેદેન વ્યવતિષ્ઠતે ॥૪૦૦॥

જો વર્ણોની અર્થવત્તા હોય (અને) તેવો જ અર્થ (વર્ણ) સમુદાય (રૂપ પ્રાપ્તિ-
પદિક)માં હોય તો એકત્વ સંજ્ઞા (જુદા જુદા વર્ણો વડે) જુદી જુદી સમભતી
નથી. (૪૦૦)

एकैत्रैष प्रदीपेन सर्वे साधारणं धनम् ।

વડયન્તિ તદ્દદેકેન મુપા સંહયાભિધીયતે ॥૪૦૧॥

જેમ એક દીવા વડે બધા માણસો સહિયારા ખજાનાને જુએ છે તેમ એક
વિશદિત (પ્રત્યય) વડે (પ્રકાશિત બનતી) સંજ્ઞાનું અભિધાન થાય છે. (૪૦૧)

नार्यवत्ता पदे कर्णे वाक्ये चैव विशिष्यते ।

અમ્યાસાત્ત્રક્રમોડગ્યસ્તુ ચિરુદ્ધ દ્વ્ય દ્વડયતે ॥૪૦૨॥

અર્થવત્તવા સ દર્બમાં વર્ણો, પદો અને વાક્યોમાં કરી સિન્નતા નથી. (પ્રત્યક્ષિત)
પરંપરાને કારણે આવી જુદી પરિપાટી જણાય ■ અને (સ્વીકૃત અર્થ) વાક્યાર્થના
સિદ્ધાન્તથી) જુદી પડતી હોય તેમ દેખાય છે. (૪૦૨)

પારકે કરેલા ઉલ્લેખ વદનકૃતીનિ સર્વવર્ણનાં પાર્થકાનિ । (નિરુપ્ત ૨, ૧૭), રૂપી સિદ્ધાન્તમાં
પદો અને પદાર્થોનું મંદસ્ત છે. પતંજલિ પણ આવા સર્વસંમત સિદ્ધાન્તનો ઉલ્લેખ
કરતાં જણાવે છે કે સર્વવેદપારિવદ દ્વિદ સાસ્ત્ર તત્ર ત્રૈકઃ પન્થા સ્તન્ય ભાસ્વાનુમ્ । ભર્તૃદરિ
મુસવે છે કે અન્ય મતોમાં વર્ણોની અને પદોની અર્થવત્તા સમજવામાં આવે છે. અર્થ
વાક્યાર્થરૂપ મતનો આથી વિશેષ થાય છે તેમ નથી.

વિનિયોગાદતે શબ્દો ન સ્વાર્યસ્ય પ્રચ્છશ્ચઃ ।

અર્થાભિધાનસંવન્ધમુક્તિદ્વારં પ્રચક્ષતે ॥૪૦૩॥

(નિયત અર્થમાં) વિનિયોગ વિના (અનેકાર્થ) શબ્દ તેના (ચોક્કસ) અર્થનો યોગ કરાવતો નથી. તેથી (શબ્દના) અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા (યોગ્યતા ૩૫) સંબંધને ઉક્તિનું દ્વાર કહે છે. (૪૦૩)

આ કારિકાના સંદર્ભમાં અંગ્રાકર્ત્રી નામે પ્રભાણે વિચારે દર્શાવે છે. શબ્દાથ'સંબંધ ૩૫ વ્યાપારને અભિધા કહેવામાં આવે છે. આ અભિધાને પ્રતિભાથી જુદી અથવા અભિન્ન સમજી શકાય. ઉક્તિ અર્થાત્ વિનિયોગ વડે પ્રાપ્ત થતી પ્રતિભા વાગ્ધર્મ છે. અનુસંધાન અને અભિસંધાન વડે જણાવાતી તેને મનોધર્મ કહે છે અને પ્રણિધાન વડે જણાવાય ત્યારે તેને પશુધર્મ કહે છે. અહીં પ્રતિભા એટલે અનેકાર્થક શબ્દના એક અર્થનો નિશ્ચય કરાવતો વાગ્ધર્મ સમજવો. પુરુષરાજને સંતે ઉક્તિ અને વિનિયોગ એક જ છે. સમગ્ર રીતે વિચારતાં અભિધા, પ્રતિભા, ઉક્તિ અને વિનિયોગ સમાનાર્થક જણાય છે.

યથા પ્રણિહિતં ચક્ષુર્દર્શનાયોપકલ્પતે ।

તથાઽભિસંહિતઃ શબ્દો મત્યર્થસ્ય વાચકઃ ॥૪૦૪॥

જેમ (પદાર્થ) તરફ મોકલેલ નેત્ર જોવાને માટે સમર્થ બને છે તેમ તે તે અર્થ સાથે સંધાન પામેલ શબ્દ અર્થનો વાચક બને છે. (૪૦૪)

ક્રિયાવ્યવેતઃ સમ્યગ્ધો દૃષ્ટઃ કરણકર્મણોઃ ।

અભિધાનિયમસ્તસ્માદભિધાનામિષેયયોઃ ॥૪૦૫॥

કરણ અને કર્મનો ક્રિયા મારફત જણાય છે. તેથી (શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેના) અભિધાન અને અભિધેય ૩૫ સંબંધનું આલેખા વડે નિયમન થાય છે. (૪૦૫)

કરણ અને કર્મની કદપના ક્રિયા વિના થઈ શકતી નથી. ક્રિયા જ ફલવતી છે, ખીલ કદાતી ફલવતી નથી. બાજરીયામાંથી દાણા છૂટા પાકવાની ક્રિયામાં દાણા છૂટા પાકવા માટેના ધોધા કરણ છે અને દાણા કર્મ છે. ધોધા વડે છૂટા પાકવાના કાર્યને ક્રિયા કહે છે.

વહુત્વેકાભિધાનેષુ સર્વેત્વેકાર્થકારિણુ ।

યત્રયોક્તામિસન્ધતે શબ્દસ્તત્રાયત્તિષ્ઠતે ॥૪૦૬॥

એક શબ્દથી જ્યારે અનેક અર્થો દર્શાવાતા હોય અને અનેક શબ્દો જ્યારે એક અર્થ દર્શાવતા હોય ત્યારે પ્રયોક્તા જેનો નિર્દેશ કરે (તે અર્થમાં) શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૦૬)

આમ્નાયશબ્દાનમ્યાસે કેત્તિદાહુરનર્થકાન્ ।

સ્વરુપમાત્રવૃત્તીઞ્ચ પરેષાં પ્રતિપાદને ॥૪૦૭॥

દેટલાક(વિદ્વાનો) વૈદક શબ્દોને, તેમના અવધાન વખતે અર્થ વિનાના સમજે છે. ખીલએને સીખવડી વખતે તેમના માત્ર સ્વરૂપનું જ પ્રતિપાદન થાય છે (૪૦૭)

અભિધાનક્રિયાયોગાદર્શસ્ય પ્રતિપાદકાન્ ।

નિયોગમેદાન્મન્યન્તે તાનેયૈકત્યદર્શિન્ ॥૪૦૮॥

શબ્દૈકત્વમા માનનારાઓ વૈદિકે શબ્દોને, તેમના ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા સાથેના સબધને કારણે અને બુદ્ધ ઉદ્દેશોને કારણે, (તેમના) અર્થના પ્રતિપાદક સમજે છે (૪૦૮)

અરખાવો પુરુષરાજ ચરા પુન કૃષ્ણિયાને કર્મેણ નિયોગમેદનામિસન્ધાનમેદેન ત એવ વિનિયુન્વન્તે તદા દશ્યાસરેણામિગાળ્યેવ તતર્થર્થગતિવાદઘટ્ટવર્ધનિષ્ઠા લાલન દિનિ સ્ફુર્મેરા મિષેવશ્વતિરિજ્જોન્નગ્ગત્ત્વમિથા પ્રતિમાતિ એવેતિ ન તદ્વચ્ચ તવપ્પન્ન ।

તેષામત્યન્તનાનોત્વ જ્ઞાનત્વવ્યવહારિણ ।

અજ્ઞાદિનામિથ પ્રાહુરેકજ્ઞાવિસમન્વયાત્ ॥૪૦૯॥

શબ્દોના નાનાત્વને નીકારીને વ્યવહાર કરનારા (વિદ્વાનો) 'અજ્ઞ' વગેરે શબ્દોની જેમ સમાન બાતિ રથે સમજતા હોવાથી, તે(વૈદિક) શબ્દોને તથા બુદ્ધા સમજે ॥ (૪૦૯)

એકજ્ઞાતિસમન્વયને પુરુષરાજ સાદરવરપ સમન્વય સમજે છે અન્વાર્ત્તો તેને આનુપૂર્વસામ્ય સમજે છે અજ્ઞના ધરી, પાસા અને ધણેડ એવા જુલજુલ અથો થાય છે

પ્રયોગાદમિસધાનમન્યવેપુ ન વિષતે ।

વિષયે ચત્તશક્તિત્રાત્સ તુ તત્ર વ્યવરિથત ॥૪૧૦॥

તે (નાનાર્થક શબ્દોને) અ ગે (વક્તાને) ઉચ્ચારણ સિવાય બીજુ કશુ પ્રયોજન હોતુ નથી (જુદા જુદા) વિષયોમા તેમની યજ્ઞિત નિયત હોનાથી શબ્દોચ્ચારણ તેવા અર્થમા પ્રાપ્ત થશે (૪૧૦)

નાનાશબ્દવાદી અર્થોત્ શબ્દોના અનેજવને માનનારને થતે અનેક અર્થો દર્શાવનાર શબ્દથી નાના સમન્વ જ સિદ્ધ થાય ॥ બીજુ પકિતો અર્થ પુરુષરાજ આ પ્રમાણે આપે છે જ્ય વચ વિવેકે મિશ્રગતિક શરમિન્નગતિક વાદ્ય સન્નરુદ્ધાગ તથ નવશ્વિદગ । વિવચનો અર્થ 'ચોક્કસ વિષયમા' થશે

જ્ઞાનાત્વસ્યૈવ સજ્ઞાનમર્થપ્રકરણાદિમિ ।

ન જ્ઞાત્વર્થાન્તરે ઘૃત્તિરન્યાર્યાના કચચ્ચન્ ॥૪૧૧॥

અર્થ અને પ્રકરણ વગેરે વડે શબ્દોના અનેકત્વનો જ બોધ થાય છે એક રથગે બુદ્ધા અર્થનામા શબ્દોનો તેનાથી બુદ્ધા અર્થમા પ્રવૃત્તિ કદાપિ સંભવતી નથી (૪૧૧)

પદરૂપ ચ યદ્વાક્યમસ્તિત્ત્વોર્પાનગ્ગતમ્ ।

કમ્ વિમર્શસ્ત્રાય ન વાક્યાચયવે પદે ॥૪૧૨॥

જાતિ (તે છે) ક્રિયાપદ ઉપર આધાર રાખનાર પદરૂપ એવુ જે વાક્ય તેને અ ગે આ (બધી) રચ્યા લયે આથ વાક્યના અચયવરૂપ પદ અ ગે નહિ (૪૧૨)

યથૈવાનર્થકૈર્વર્ણવિશિષ્ટોર્થોઽભિધીયતે ।

પરૈરનર્થકૈરેવં વિશિષ્ટોઽર્થોઽભિધીયતે ॥૪૧૩॥

જેમ અનર્થક વર્ણોવડે (પદના) વિશિષ્ટ અર્થનું અભિધાન થાય છે, તેમ અનર્થકપદો વડે (વાક્યનો) વિશિષ્ટ અર્થ જણાવાય છે. (૪૧૩)

શીમાંસક મત્રમાં જેમ વર્ણસમૂહરૂપ ૫૬ અર્થવાચક છે તેમ વૈયાકરણ મત્રમાં ૫૬-સમૂહરૂપ વાક્ય વાચક છે, આ વાક્યરૂઢિ અર્થક અને નિરાકંક્ષ છે.

યદન્તરાલે જ્ઞાનં તુ પદાર્થેષૂપજાયતે ।

પ્રતિપક્ષેરુપાયોઽસૌ પ્રક્રમાન્યધારણાત્ ॥૪૧૪॥

વાક્યાર્થના જોડની વચ્ચે પદોના અર્થનો જે યોધ થાય છે તે (તો અર્થક વાક્યાર્થના) યોધ માટેનો ઉપાય છે, કારણ કે વાક્યોચ્ચરણના પ્રારંભમાં અર્થનો નિશ્ચય થતો નથી. (૪૧૪)

પૂરૈરર્થૈરનુગતો વ્યથાર્થાત્મા પરઃ પરઃ ।

સંસર્ગૈરેવ પ્રક્રમતસ્તથાઽન્યેષ્વર્થસ્તુ ॥૪૧૫॥

જેમ (અભિહિતાન્વયવાદમાં) પૂર્વ અર્થો વડે અનુસસતો પછીના શબ્દોના અર્થોરૂપ અર્થોત્તરમાં (વાક્યાર્થ) છે; તેમ (અનિર્વાણિધાનમાં) ઉત્તરોત્તર અર્થોનો યોધ થતાં સ્પષ્ટ થતો પદોના સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્થ પ્રારંભમાં જ સમાવ્ય છે. (૪૧૫)

અહીં અનિર્વાણિધાન મત્રમાં સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્થનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સરખાવો પુરુષરાજ : અભિહિતાન્વયવાદિનઃ પૂર્વર્થર્થાનુગતઃ સંસર્ગો વાક્યાર્થઃ અનિર્વાણિધાન-વાદિનસ્તુતરોત્તરવાર્થાનુગતઃ પ્રથમતરમેવ સંસ્પૃષ્ટ એવ ।

અક્ષીકૃતે તુ કેવાંપિત્ સાધ્યેનાર્થેન સાધને ।

આધારનિયમાર્થેય સાધનાર્તાં પુનઃ શ્રુતિઃ ॥૪૧૬॥

કેટલાક મત્રમાં (ક્રિયારૂપ) સાધ્ય અર્થ વડે સાધનનું નિર્ધારણ થતાં કારકોત્તર જે પુનઃશ્રવણ થાય તે કરણ, અધિકરણ વગેરે આધારોના નિયમન માટે જ (ધાય) છે. (૪૧૬)

અહીં સાધ્ય એટલે ક્રિયા ક્રિયાની સિદ્ધિ માટેના ઉપાયો તે સાધનો. પદાર્થ એવાં આ સાધનો ક્રિયાનું જાણે રૂપ પ્રાપ્ત કરતાં હોય તેમ સમન્વય છે. સાધ્ય અને સાધન વચ્ચેનો સંબંધ આરંભથી જ જણાતો હોવા છતાં સાધનોનું પુનઃકથન તેમના આધારોના નિયમન માટે જ થાય છે.

આપારે નિયમાભાવ્યત્તદાક્ષેપે ન વિચતે ।

સામર્થ્યસંમયસ્તત્ય શ્રુતિસ્ત્યન્યનિવૃત્તયે ॥૪૧૭॥

(સાધનોના ક્રિયારૂપ) આધાર અંગે નિયમનો અજ્ઞાપ હોઈને (કારક પદો વડે ક્રિયારૂપ આધારનો યોગ્ય) નિર્દેશ દેખાતો નથી (સાધનનો પ્રયોગ ન હોય ત્યાં) આમર્થ્યને કારણે તેનું અસ્તિત્વ સમજાતું હોય તો તેનો પુનઃ ઉલ્લેખ બીજા નિયમ માટે થયો. (૪૧૭)

સાધનનો આધાર એવી ક્રિયાનો સાધન સાધેનો ચોક્કસ નિયમ, કમેશાં પ્રવર્તે તો નથી. "દષ્ટેન ગાં....! લાકડી વડે ગાયને..." એવા આધાર વિનાની અને માત્ર સાધનના ઉદ્દેશનાથી ઉક્તિમાં, 'આરવા લઈ જ', 'ડરાવ', 'આર', એવા ઘણા આધારો પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સાધનનો પ્રયોગ ન હોય ત્યાં સાધ્યપદ સાધેના તેના સામર્થ્યને લીધે તે સાધ્યત્વ અસ્તિત્વ મુખ્યત્વે. આવી સ્થિતિમાં સાધનનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ, જન્ય આધારની નિશ્ચિત મંદિ થશે.

ક્રિયા ક્રિયાન્તરાદિન્ના નિયતાધારસાધના ।

પ્રકાન્તા પ્રતિપત્તૃણાં મેદાઃ સમ્યોદ્યદેતવ ॥૪૧૮॥

અન્ય ક્રિયાઓથી જુદી અને નિયત આધારરૂપ (કર્તા, કર્મ વગેરે) સાધને વાળા ક્રિયા આદી આરંભમાં જ (વાક્યાર્થરૂપે) સમજવામાં આવી છે. પદોરૂપે લેઈ (તો શ્રોતાઓના) બોધ માટે (વિપ્રાયરૂપ) છે. (૪૧૮)

અવિભાગં તુ શબ્દેભ્યઃ ક્રમચરૂપોડપદક્રમમ્ ।

પ્રકાશતે તદ્યમેષાં વાક્યં વાક્યાર્ય એવં ચ ॥૪૧૯॥

બીજાઓને મતે કેમવાન (વર્ણો કે પદો) વડે પ્રાપ્ત થતું, (વર્ણો અને પદોના કેમ વિનાનું) અને વિભાગ વિનાનું વાક્ય અને (તેવો) વાક્યાર્થ વ્યક્ત થાય છે. (૪૧૯)

સ્વરૂપં વિષયતે યસ્ય તત્સારમા ન નિરૂપ્યતે ।

નાસ્તિ યસ્ય સ્વરૂપં તુ તત્ત્વેવાત્મા નિરૂપ્યતે ॥૪૨૦॥

વાક્યાર્થથી જુદા રૂપવાળા (પદ)ના તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું નથી. જેને (વર્ણ, પદ અને તેમના ક્રમને દર્શાવતું) રૂપ નથી તેવા (વાક્ય)ના આત્મા (તત્ત્વ)ને નિરૂપવામાં આવે છે. (૪૨૦)

અશબ્દમપરેડ્યૈસ્ય રૂપનિર્ધારણં ચિદુઃ ।

અર્થાવભાસરૂપા હિ શબ્દેભ્યો જાણતે સ્મૃતિ ॥૪૨૧॥

બીજા (વિદ્વાનો) જણાવે છે કે (વાક્યના) અર્થના સ્વરૂપનો નિશ્ચય શબ્દોથી થતો નથી, કારણ કે શબ્દોમાંથી તો અર્થનો આભાસ આવતું (માત્ર) સ્મરણ ઉત્પન્ન થાય છે. (૪૨૧)

અન્યથૈવાગ્નિસમ્યન્વાદાદ્ દગ્ધોડમિમન્વતે ।

અન્યથા ગ્રાહ્યશબ્દેન ગ્રાહ્યઃ સંપ્રતીયતે ॥૪૨૨॥

દાગ્ધેન વ્યક્તિત, અગ્નિ સાથેના તેના સંબંધને કારણે, દાહને (અગ્નિ) એક રીતે સમજે છે, પરંતુ દાહ એના શબ્દ વડે જુદી જ રીતે 'દાગ્ધ' એવો અર્થ જણાવાય છે (૪૨૨)

અગ્નિથી દાગ્ધનારો માણસ દાહને, ફેલાતા ભિક્ષુ, ગાયત્રી જાળી જવી એમ અમુક રીતે, વ્યક્તિગત દુ અકારક અનુભવ તરીકે સમજે છે: પરંતુ દાહ એવો ઉચ્ચારિત શબ્દ સાંભળનાર વ્યક્તિ એના અર્થનું જુદી જુદી રીતે સમજે છે, અહીં શબ્દોદરે જણાવવા માગે છે કે શબ્દાર્થજ્ઞાન સત્ય નથી, પરંતુ વાક્યાર્થજ્ઞાન જ સત્ય છે, કારણ કે શબ્દના અર્થથી વસ્તુમૂલ જાણ અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી.

પૃથક્-નિવિષ્ટતત્ત્વાનાં પૃથગર્થાનુપાતિનામ્ ।

ઇન્દ્રિયાણાં યથા કાર્યમૃતે દેહાન્ન કલ્પતે ॥૪૨૩॥

તથા પદાનાં સર્વેષાં પૃથગર્થનિવેશિનામ્ ।

વાક્યેભ્યઃ પ્રવિમક્ષનામર્થવત્તા ન વિચિતે ॥૪૨૪॥

જેમ જુદાં જુદાં (પાર્થિવ, તૈજસ વગેરે) સ્વરૂપોવાળી અને જુદાં જુદાં વિષયોમાં પ્રવૃત્તિથીય ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય દેહ વિના સંભવતું નથી;

તેમ જુદા જુદા અર્થોમાં સંનિવિષ્ટ બનેલા (=તેમનો બોધ કરાવનારા) અને વાક્યોથી જુદા રહેલા બધા શબ્દોની અર્થવત્તા પ્રાપ્ત થશે નહિ (૪૨૩-૪૨૪)

સંસર્ગરૂપં સંતુષ્ટેષ્વર્થવત્સુપુ ગૃહ્યતે ।

નાત્રોપાસ્થાયતે તત્ત્વમપદાર્થસ્ય દર્શનાત્ ॥૪૨૫॥

શબ્દોના અર્થો સંસૃષ્ટ હોય ત્યારે સંસર્ગરૂપ (વાક્યાર્થ) સમજાય છે. પદોના અર્થોથી જુદા (વાક્ય થી)ના અનુભવને કારણે (વાક્યાર્થનું) સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવતું નથી. (૪૨૫)

દર્શનસ્યાપિ યત્સત્ત્વં ન તથા દર્શનં રિયતમ્ ।

વત્સુસંસર્ગરૂપેણ તદ્દરૂપં નિરૂપ્યતે ॥૪૨૬॥

(શબ્દોના) દર્શન (=બોધ)નું (અન્ય સાથે નહિ બેઝાયેલું) જે સત્ય રૂપ છે, તેનું દર્શન (પદના અર્થના જ્ઞાનના સમયે) હોતું નથી. તેને રૂપ વિનાનાને, તેની સાથેના દ્રવ્યોના સંસર્ગને લીધે નિરૂપવામાં આવે છે. (૪૨૬)

શબ્દોના અર્થના બોધ વખતે બોધરૂપ દર્શન હમેશાં દ્રવ્યના સ્વરૂપથી અસંસૃષ્ટ હોય છે, છતાં દ્રવ્યના સંસર્ગને કારણે તેને રૂપસત્ત્વ સમજાવવામાં આવે છે. વાક્યાર્થનો બોધ પદાર્થના બોધ સાથે અસંસૃષ્ટ હોવા છતાં વાક્યાર્થને પદાર્થ વડે અનુગૃહીત સમજવામાં આવે છે. આમ હોઈને પદ અને પદાર્થ એકાંત રીતે તો અઅવહાર્ય છે, વાક્ય અને વાક્યાર્થ જ અવહાર્ય છે.

અસ્તિત્વેનાનુપપત્તો યા નિવૃત્ત્યાસ્મિન યા સ્થિતઃ ।

અર્થોઽભિધીયતે યસ્માદતો વાક્યં પ્રયુજ્યતે ॥૪૨૭॥

(એક શબ્દનો) અર્થ પણ અસ્તિત્વ સાથે સંબંધવાળો કે નિવૃત્ત બનીને તેનામાં રહેલો જણાતો હોવાથી વાક્યનો જ પ્રયોગ થાય છે. (૪૨૭)

પટ. એવો એક ચાંદ બ્યારે તેનું અસ્તિત્વ કે અભાવ દર્શાવે છે, ત્યારે ઘટઃ અસ્તિ અથવા ઘટઃ નાસ્તિ એવા વાક્યનો જ પ્રયોગ થાય છે, જગતમાં સર્વથા પદાર્થોનું અસ્તિત્વ કે તેમનો અભાવ વાક્ય વડે જ જણાવાય છે, ચાંદો વડે નહીં. દુઃકર્મી લોકઅવધારમાં બધી જાગતોના અસ્તિત્વ કે અભાવની પ્રતીતિ વાક્ય અને વાક્યાર્થથી જ થાય ॥

ક્રિયાનુષ્ઠાનોણ વિના ન પદાર્થઃ પ્રતીયતે ।

સર્વો યા વિપરીતો યા વ્યવહારે ન મોઽસ્ત્યત્ ॥૪૨૮॥

શબ્દનો સત્ય (=સ્વસ્તુત્ત્વ) અથવા તેથી વિરુદ્ધ (=અસત્ય) અર્થ ક્રિયા સાથેના સંબંધ વિના સમજાતો નથી. તેથી વ્યવહારમાં તેનું અસ્તિત્વ નથી. (૪૨૮)

સવિત્યેતતુ ચઢીચ્યં તવમૂદસ્તિ નેતિ ધા ।

ક્રિયાભિધાનસંબન્ધમન્તરેણ ન ગમ્યતે ॥૪૨૯॥

સત્ (અસ્તિત્વ) એવું (એક યન્દ્ર૩૫) વાક્ય, 'તે હતું', 'તે નથી,' અથવા 'તે છે' એવા ક્રિયાપદના ઉલ્લેખ સાથેના સંબંધ વિના સમજાતું નથી. (૪૨૯)

આહ્યાતપદવાચ્યેડયે સાધનોપનિવન્ધતે ।

વિના સત્વામિધાનેન નાકલ્પશ્ચ વિનિવર્તતે ॥૪૩૦॥

કારકો રૂપી નિમિત્તવાળા ક્રિયાપદવડે વાચ્ય બનતા અર્થની આકાંક્ષા સાધનરૂપ દ્રવ્યના અભિધાન વિના નિવૃત્ત થતી નથી. (૪૩૦)

પ્રાધાન્યારુ ક્રિયા પૂર્વમર્થસ્ય પ્રચિમગ્યતે ।

સાધ્યપ્રયુક્તાન્વજ્ઞાનિ ફલં તસ્ય પ્રયોજકમ્ ॥૪૩૧॥

ક્રિયા(રૂપ અર્થ), તેના પ્રાધાન્યને કારણે, (વાક્યના) અર્થમાંથી જુદો સમજવામાં આવે છે. (સાધનો) સાધ્ય(=ક્રિયા)ના નિષ્પત્તિ માટે પ્રયુક્ત હોઈ ગૌણ છે. ફળ તેનું પ્રયોજક છે. (૪૩૧)

સાધનો ક્રિયાની નિષ્પત્તિ માટે પ્રયોજતાં હોવાથી, પ્રધાનસ્થૂત એની ક્રિયાના અન્વર્તમાં ગૌણ છે. ક્રિયાના અન્વર્તમાં તેના ફળનું શાબ્દિક અપ્રાધાન્ય હોવા છતાં, ફળની નિષ્પત્તિ ક્રિયાની પ્રયોજક હોવાથી ફળનું પ્રધાન્ય છે (ફલપ્રયુક્તા ક્રિયાડવીતિ ફલપેક્ષયા ક્રિયાયા અત્તરવં લોબ્યમ્—પુરુષરાજ)

પ્રયોક્તૈર્વામિસન્ધતે સાધ્યસાધનરૂપતામ્ ।

અર્થસ્ય ચામિસંબન્ધકલ્પતાં પ્રસમીહતે ॥૪૩૨॥

માત્ર (વાક્યનો) પ્રયોક્તા બ સાધ્ય અને સાધનોની કલ્પના કરે છે, અને (સાધ્ય અને સાધનરૂપ) અર્થના સંબંધની કલ્પનાને ઇચ્છે છે. (૪૩૨)

'આ સાધ્ય', 'આ સાધન', 'આવો તેમની વચ્ચેનો સંબંધ', આ બધું કાર્યનિક છે એ પ્રયોક્તાની શુદ્ધિમાંથી આવે થાય છે.

પચિક્રિયાં કરોમીતિ કર્મત્વેનાભિધીયતે ।

પક્તિઃ કરણરૂપં સાધ્યત્વેન પ્રતીયતે ॥૪૩૩॥

'હું રાંધવાની ક્રિયા કરું છું' એવા વાક્યમાં રાંધવાની ક્રિયાને કર્મ તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવે છે. ક્રિયાના કરણરૂપે જણાવાતું રાંધવાનું કાર્ય સાધ્યરૂપે સમજાય છે. (૪૩૩)

પાકક્રિયાને પ્રયોક્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે ક્રિયા અથવા કારકરૂપે સમજી શકાય. 'તે પાકક્રિયા કરે છે' એવા વાક્યમાં 'પાકક્રિયા' કર્મ છે અને 'કરે છે' એવા ક્રિયાપદવડે (પાક) ક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે. કર્મ સિદ્ધ છે અને ક્રિયા સાધ્ય છે.

યોડશો યેનોપકારેણ પ્રયોક્તૃણાં વિવક્ષિતઃ ।

અર્થસ્ય સર્વશક્તિવાત્સ તથૈવ વ્યવસ્થિતઃ ॥૪૩૬॥

પ્રયોક્તાઓને જે(અર્થના) જે અંશની વિવક્ષા હોય તે જ પ્રમાણે, તે અર્થ ૬૬ અને છે(કારણે કે), જ્યોની (કર્તા, કર્મ વગેરે) અનેક શક્તિઓ હોય છે (૪૩૪)

આરાદ્વૃત્તિષુ સંવન્ધઃ કદાચિદ્ભિધીયતે ।

આશ્લિષ્ટો યોડનુપશ્લિષ્ટઃ સ કદાચિત્પ્રસીયતે ॥૪૩૫॥

૬૨ રહેલા પદાર્થોમાં (પણ કોઈવાર વિવક્ષાને હીધે પરસ્પર) સંબંધ જણાવાય છે, પરંતુ કોઈવાર સંબંધ પદાર્થ પણ સંબંધ વિનાનો સમજાય છે. (૪૩૫)

સંસૃષ્ટાનાં વિમત્તત્વં જ્ઞાનસર્ગસ્ય વિવેકિનામ્ ।

નાનાત્મકાનામેકત્વં નાનાત્વં ચ વિપર્યયે ॥૪૩૬॥

સર્વાત્મફલ્વાદર્શસ્ય નૈરાત્મ્યાદ્વા ક્યવસિયતમ્ ।

અત્મન્તયતશ્ચક્તિસ્વાચ્છબ્દ एव નિવન્ધનમ્ ॥૪૩૭

સંસર્ગવાળા (પદાર્થો)ની જુદાઈ, જુદાઈઓનો સંસર્ગ, અનેકોનું એકત્વ, અને તેથી ઉલટું(અનેકત્વમાં) અનેકત્વ—(આ ગણ) અર્થોના સમગ્ર રૂપમાં અસ્તિત્વાનું હોવાને કારણે અથવા તેમના રૂપના અભાવના કારણે પ્રાપ્ત થાય છે.(પ્રિતાની) સુનિયત શક્તિને કીધે શબ્દ જ, (તે તે રૂપમાં અર્થ બોધ માટે) તેમનું નિમિત્ત છે (૪૩૬-૪૩૭)

"મધુશના રહેવાસીઓ પાટલીપુત્રના રહેવાસીઓ કરતાં વધારે સંપત્તિવાળા છે." એ ઉદાહરણમાં પહેલાં એક સાથે રહેલા બંને સમૂહને જુદા મધુવામાં આબ્યા છે, "દેવદત્ત કાઠકાથી રૂધિ છે" માં દેવદત્ત અને લાકડાં જુદાં હોવા છતાં પાકકિયાના સંકર્ષમાં બંને સંસૃષ્ટ છે. ધવ, ખદિર, પચાણ વગેરે વૃક્ષો અનેક હોવા છતાં વન રૂપે તેમનું એકત્વ સમજાય છે, અને 'રાહુનું મસ્તક' એવા કથનમાં એકત્વ હોવા છતાં નાનાત્વ સમજાય છે અર્થ ક્રિતિ અનેક રૂપવાળો હોય અથવા તે કોઈ નિમિત્ત રૂપવાળો ન હોય; તેવી બંને સ્થિતિમાં વિવક્ષા પ્રમાણે તે પ્રાપ્ત થશે.

વસ્તુપલ્લશ્વળઃ શબ્દો નોપકારસ્ય યાચકઃ ।

ન ત્યશક્તિઃ પદાર્થાનાં સંસ્રષ્ટુ તેન શક્ન્યતે ॥૪૩૮॥

શબ્દ પદાર્થનું (માત્ર) ઉપવશણ છે; તેના ઉપયોગને તે જાણવો નથી. વસ્તુઓની પોતાની શક્તિઓનો સ્પર્શ કરવાનું તેના વટેશક્ય જનનું નથી. (૪૩૮)

‘જીન ઉપર ધડા છે’ એવા વાક્યમાં જીન અને ધડાની વચ્ચે સંયોગ સંબંધ છે. બે પદાર્થોનો સંયોગ એવા વ્યવસ્થા સંયોગ શબ્દ વપરાયો છે જ તેથી સંયોગ સંબંધરૂપે નહિ પરંતુ સંબંધી રૂપે છે. સમવાય અંગે પણ આમ જ સમજવું જોઈએ. સવન્ધિત્વેન ને બદલે સમ્બન્ધત્વેન એવા પાઠ સમજતાં “આરે બે દ્રવ્યોનો સંયોગ એમ કહેવાય ॥ ત્યારે ત્યાં સમવાયસંબંધ સંબંધરૂપે સમજાય છે,” એવા અર્થ થશે.

સંબન્ધિચર્મા સંયોગઃ સ્વશબ્દેનામિધીયતે ।

સંબન્ધઃ સમવાયઘ સંયમ્બિત્વેન ગમ્યતે ॥૪૩૭॥

સંબંધીઓના ધર્મવાળો સંયોગ તેના વાચક એવા (સંયોગ)શબ્દ વડે જણાવાય છે; (તે પ્રમાણે) સમવાય સંબંધ પણ સંબંધીરૂપે સમજાય છે. (૪૩૯)

છત્રણાદ્વ્યવચિત્વન્તે પદાર્થા ન હુ વસ્તુતઃ ।

વ્યવહારાસ્ત ઇવાર્થઃ કચ્ચિદ્વતુગમ્યતે ॥૪૪૦॥

પદાર્થો તેમના વાસ્તવિક સ્વભાવ પ્રમાણે નહિ પરંતુ (પ્રયોક્તાની ઇચ્છા મુજબ (નર્કોશાલી) કોઈક વિશિષ્ટતા પ્રમાણે જણાવાય છે. તેનો તે જ પદાર્થ તેના બીજા ઉપયોગને કારણે બીજા કોઈક રીતે સમજાય છે. (૪૪૦)

પાણી એવા અર્થ દર્શાવવા માટે પ્રયોક્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે અર્થોત્ તેના મનમાં જે અર્થવિશિષ્ટતા ધસી આવે તે દર્શાવતા શબ્દો જલ, ચારિ, ગણ, સલિલ, વગેરે વપરાય છે. આમ હોઈને પદો વડે કરાવવામાં આવતું અર્થદર્શન સત્ય છે.

શાક્યાર્થો યોઽમિસમ્યન્થો ન તસ્યાત્મા ક્વચિત્ સ્થિતઃ ।

વ્યવહારે પદાર્થાનાં ઇમાત્માનં પ્રવક્ષતે ॥૪૪૧॥

વાક્યાર્થ માટેનો, (પદોના અર્થોમાંનો) જે સંબંધ છે તે (વાક્યના) કોઈ એક વિભાગમાં રહેતો નથી. વ્યવહારમાં તે વાક્યાર્થને પદોના અર્થોત્ સર્વસ્વ કહે છે. (૪૪૧)

પુણ્યરાજ અને તેને અનુસરીને ચમ્પાકર્ત્રી “શાક્યાર્થો યોઽમિસમ્યન્થો ને બદલે શાક્યાર્થે યોઽમિસમ્યન્થો એવો પાઠ હોય તેમ અર્થ રજૂ કરે છે. તેના પ્રમાણે કારિકાનો આ પ્રમાણે અર્થ થશે “પરંતુ અવિસ્ત જ ધર્મ જે (અનંસ) વાક્યાર્થ છે તે કદાપિ (પદોના અર્થથી) છુટી રીતે રહેલો સમજી શકાતો નથી. વ્યવહારમાં તે(વાક્યાર્થ)ને પદોના અર્થોના અદ્વય કહે છે.

પદાર્થે સમુદાયે વા સમાપ્તો નૈવ વા ક્વચિત્ ।

પદાર્થરૂપમેદેન તસ્યાત્મા પ્રવિભજ્યતે ॥૪૪૨॥

અથવા (તે વાક્યાર્થ) પદના અર્થમાં કે તેના સમુદાયના અર્થમાં કદી સમાપ્ત થતો નથી. પદના અર્થોની (ગ્રીષાધિક) ભિન્નતાને કારણે તેનું સ્વરૂપ જુદું સમજાય છે. (૪૪૨)

અન્યાસ્થાનાય ચો મેદ. પ્રતિપત્તિનિવન્ધનમ્ ।

સાક્ષાદ્દક્ષાવયવં મેદે તેનાન્યદુપવર્ણ્યતે ॥૪૪૩॥

(તે વાક્યાર્થને) સમજાવવા માટે (દર્શાવતા), (પદોના) જુદા જુદા અર્થો (વાક્યાર્થના) મોધ માટે જ છે. પદોના (અર્થોની કાલ્પનિક) ભિન્નતા પ્રાપ્ત થતાં તેમનાથી જુદું, આકાંક્ષાસુક્ત અવયવોવાળું (વાક્યાર્થ રૂપ) વર્ણવવામાં આવે છે. (૪૪૩)

અનેકશસ્ત્રેતરેકસ્ય પ્રવિભાગોડનુગમ્યતે ।

एकार्थत्वं हि वाक्यस्य गान्ध्याऽपि प्रतीयते ॥૪૪૪॥

એક હોવા છતાં અનેક શક્તિઓવાળા (વાક્યાર્થ)નો (પદોના અર્થો રૂપે) વિભાગ સમજવામાં આવે છે. વાક્યનું એકાર્થત્વ નાના ટુકડાઓ (આકાંક્ષાઓ)માંથી રચાઈ થાય છે. (૪૪૪)

इमणः संप्रसारणम् । (વા. છ. ૧.૧.૪૫) એવું સૂત્રવાક્ય સ પૂર્ણ અને મોટું છે. સ્થાન્યાદેશભાવ દર્શાવતા ઇમ્યણઃ એટલા સખ્દો સાથે સંબંધને કારણે પણ સંપ્રસારણમ એવા નાના ટુકડા વડે પણ પૂર્ણ વાક્યાર્થ રચાઈ થાય છે

સંપ્રસારણાર્થો વાણોડર્થઃ સન્નસમ્યા વિમજ્યતે ।

વાહીકૃત્ય વિભાગસ્તુ શકૃત્યપોદ્ધારલક્ષણઃ ॥૪૪૫॥

(તે) અભિધેયરૂપ વાક્યાર્થમાંથી વિદ્યમાન અથવા અવિદ્યમાન એવો બાહ્યાર્થ વિભક્ત રૂપે સમજાય છે. બાહ્ય સમજવામાં આવેલ તે વિભાગ પદાર્થોની શક્તિઓના પૃથક્કરણ રૂપે છે. (૪૪૫)

વાક્યાર્થ જેમ પદાર્થ ઉપર આધાર રાખતો નથી તેમ તે બાહ્ય વ્યવહાર ઉપર પણ આધાર રાખતો નથી. અર્થોત્ માનસિક છે. તેમ છતાં તે બાહ્ય ભાષે તેમ વાણે છે. અભિધેય રૂપ વાક્યાર્થ આંતર મોધ રૂપે છે. તેમણી પદોના અર્થરૂપ બાહ્યાર્થ સમાન્ય છે. આવો બાહ્યાર્થ પદોના અર્થ ઉપર નિર્ભર હોઈ વિભક્ત સમાન્ય છે, અને તે પદાર્થમોધ માટે અનુકૂળ શક્તિઓના પૃથક્કરણ રૂપે છે.

પ્રત્યયાર્થાત્મનિયતા શક્તયો ન વ્યવસ્થિતાઃ ।

અન્યત્ર ચ તત્તો રૂપં ન ઘાસામુપલમ્યતે ॥૪૪૬॥

(માત્ર માનસિક) બોધ રૂપે નિયત બનતી (શબ્દોની અર્થ)શક્તિઓ (વાક્યાર્થમાં) ચોક્કસ રૂપમાં પ્રાપ્ત થતી નથી. તે(વાક્યાર્થ)થી બીજે તેમનું રૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી. (૪૪૬)

વહુદયપિ તિલ્લન્તેષુ સાઘ્નદ્દક્ષેષ્વેક્યાવન્તા ।

તિલ્લા તિલ્લોનો નિવાલત્વ પર્વુદાસસ્તયાર્યવાન્ ॥૪૪૭॥

એકબીજા માટે આકાંક્ષાવાળાં અનેક ક્રિયાપદો હોવા છતાં (તેમના વડે) એક વાક્ય (જ) બને છે આ રીતે બીજાં ક્રિયાપદો પછી આવતા ક્રિયાપદ વડે નિઘાતનો નિષેધ અર્થવાન થશે. (૪૪૭)

તિલ્લતિલ્લઃ । (પા. સૂ. ૮.૧.૨૮) જણાવે છે કે જે ક્રિયાપદની પહેલાં ક્રિયાપદ ન હોય તેવો શબ્દ હોય તો તે ક્રિયાપદને અનુદાત પ્રાપ્ત થાય છે, આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે અન્ય ક્રિયાપદો પહેલાં આપ્યાં હોય તો નિવાલ અર્થાત્ અનુદાતનો પર્વુદાસ અર્થાત્ નિષેધ થશે વાર્તિકકારના મતે આકાંક્ષા સામ્યકાલકવિરોધન વાક્યમ્ । (ગ.મા. ૨.૧.૧. ૬.)માં એકવચનનો પ્રયોગ હોવાથી અનેક આપ્યાં હોય તો અનેક વાક્યો થાય. સૂત્રકારને મતે અનેક ક્રિયાપદો હોવા છતાં વાક્યભેદ થશે નહિ.

एकतिङ् यस्य वाक्यं तु शास्त्रे नियतलक्षणम् ।

तत्वातिङ्ग्रहणेनार्थो वाक्यमेवान्न विद्यते ॥૪૪૮॥

જેમના મતમાં બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં “એક ક્રિયાપદવાળું વચન વાક્ય છે” એવું (વાક્યત્વ) નિશ્ચિત લક્ષણ માનવામાં આવ્યું છે તેમને માટે, જુદાં જુદાં વાક્યો હોવાને કારણે (‘તિલ્, તિલ્લઃ પા. સૂ. ૮.૧.૨૮ એવા સૂત્રમાં) અતિલ્ (ક્રિયાશબ્દ નથી તેવું પદ) એવો શબ્દ મૂકવાનું કશું પ્રયોગન નથી. (૪૪૮)

विदन्तान्तरयुक्तेषु युक्तयुक्तेषु या पुनः ।

मृगः पश्यत यातीति भेदाभेदौ न विद्वतः ॥૪૪૯॥

‘જુઓ, હરણું ભય છે’ એવા વાક્યમાં જ્યાં ‘ભય છે’ એવું (મુખ્ય) ક્રિયાપદ બીજા ક્રિયાપદ સાથે જોડાયેલું હોય અથવા તે (અન્ય) ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ શબ્દ સાથે જોડાયેલું હોય ત્યાં વાક્યો જુદાં જુદાં છે કે એક જ છે એવી રીતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (૪૪૯)

‘હરણું ભય છે’ એવું એક વાક્ય છે, અને ‘જનું હરણું જુઓ’ એવું બીજું વાક્ય થશે. બીજી રીતે વિચારીએ તો ‘જુઓ હરણું ભય છે.’ એવા વાક્યમાં ‘હરણું ભય છે’ એવો પરમામૂલ જુઓનું કર્મ થશે. અહીં એક વાક્ય થયું. આમ પહેલા પ્રકારમાં વાક્ય-ભેદ અને બીજામાં વાક્યભેદ થાય છે.

इति कर्तव्यताऽर्थस्य सामर्थ्याच्च कर्तव्यते ।

અર્થશબ્દલક્ષણાકાશ્ચ સમાપ્તાર્થઃ નદુચ્યતે ॥૪૫૦॥

જ્યાં અર્થના સામર્થ્યને કારણે તેની ક્રિયાના પ્રકારની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તેને શબ્દ સાથે સંબંધ આકાંક્ષત વિનાયુ અને પૂર્ણ યથેક્ષ અર્થવાયુ વાક્ય સમજવામાં આવે છે. (૪૫૦)

‘ડાંગર ખાડો’ એવા વાક્યમાં જેનાથી ડાંગર ખાંડવાની છે તે સંબિધુ અને જ્યાં ખાંડવાની છે તે ખાંડિણિયો દર્શાવતા શબ્દોની અપેક્ષા નથી. સામર્થ્યથી જ તે સમજાય છે. ખાવા વાક્યને સમાપ્તાર્થ વાક્ય કહીશું, કારણ કે તેમાં શબ્દરૂપ અપૂર્ણતા નથી, તે જ રીતે ‘દેવદત્ત રાધે છે’ પણ પૂર્ણ વાક્ય છે. દેવદત્ત તેનું રાધે છે એવા વાક્યમાં શાબ્દિક અપૂર્ણતા હોવાથી તે પૂર્ણ વાક્ય ગણાય નહિ.

तत्त्वान्वाख्यानमात्रे तु यावानर्थोऽनुपपद्यते ।

વિનાઽપિ તત્પ્રયોગેણ કુતેર્યાર્થ્યં સમાપ્યતે ॥૪૫૧॥

(વાક્યમાં) દ્રવ્યના માત્ર ઠયનમાં જે અર્થ તેની સાથે જોડાતો હોય, ત્યાં તે અર્થના (પ્રતિપાદક શબ્દના) પ્રયોગ વિના પણ શબ્દવ્યાપારથી વાક્ય પૂર્ણ અને છે. (૪૫૧)

चद्-कर्ममाणोऽधीष्यात्र वर्षश्च-क्रमणं कुरु ।

તાદર્થ્યસ્યાવિશેષેઽપિ શબ્દાદ્ભેદઃ પ્રસીયતે ॥૪૫૨॥

‘ફરતા ફરતા અધ્યયન કર’ અને ‘અધ્યયન કરતાં કરતાં ફર’ (એવાં બે વાક્યો) માં તેમના અર્થ અંગે વિશેષતા ન હોવા છતાં (ક્રમ, ફરવું એવા) શબ્દ ઉપરથી (શુભુપ્રધાનભાવ મૂલક) અર્થભેદ સમજાય છે. (૪૫૨)

फलवन्तः क्रियाभेदाः क्रियान्तरनिबन्धनाः ।

અસંખ્યાતાઃ ક્રમોદ્દેશૈરેકાસ્થાતનિર્દર્શિતાઃ ॥૪૫૩॥

(જુદાં જુદાં) ફળવાળી અને બીજી (ગૌણ) ક્રિયાઓ ઉપર આધાર રાખતી જુદી જુદી ક્રિયાઓ, તેમની પદ્ધતિ અને ફળને ગણાવવાનું અસંખ્ય હોવાથી એક (=સમાન) ક્રિયાપદ વડે જણાવાય છે. (૪૫૩)

निवृत्तमेवा सर्वैव क्रियाख्यातेऽभिधीयते ।

ક્રુતેરસકયાઃ મેદાનાં પ્રવિમાણપ્રવર્ણના ॥૪૫૪॥

ક્રિયાપદમાં, (અવાન્તર) લેઈ વિનાની સમગ્ર ક્રિયા જણાવાય છે (શબ્દોના કેવળ) ઉદ્દેશ ઉપરથી (ક્રિયાના) લેદાની કલ્પના અસંકય છે. (૪૫૪)

અથમેવેન યદ્યન્તે રાજાન સમ્માસતે ।

બ્રાહ્મણા ઇતિ નારયોતરૂપાદ્ભેદ પ્રતીયતે ॥૪૫૫॥

“રાજાઓ અથમેવ યજ્ઞ કરશે” અને “બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞસત્ર ચાલુ રાખ્યું” છે”

એવા વાક્યોમા (જુદા) ક્રિયાપદોથી ક્રિયારૂપ અર્થભેદ સમજાતો નથી (૪૫૫)

યદ્યન્તે અને સમમાસતે એવા બે જુદા ક્રિયાપદોથી અહીં જુદા વસ્તુઓ સમજાતા નથી, પરંતુ સાધન અર્થોત્ કારક જુદા હોવાથી તેવા સમજાય છે. યજ્ઞ અને ઘાસ એવા જુદા ધાતુઓના સાધન જુદા પ્રાપ્ત થાય છે.

સકુલ્લતા સપ્તદશસ્વનામૃત્તાપિ યા ક્રિયા ।

પ્રાજાપત્યેષુ સામાર્થ્યાત્ સા ભેદ પ્રતિપચતે ॥૪૫૬॥

સત્તર પ્રાજાપત્ય પશુઓ અંગેની ક્રિયા એક વખત ઉલ્લેખાયેલી હોવા છતાં અને પુનરુક્ત ન થવા છતાં (જુદા જુદા પશુઓના હેનનરૂપી) સામાર્થ્યને કારણે જુદી સમજાય છે. (૪૫૬)

‘પ્રાજાપતિ દેવ યાજ્ઞો, સિંગડા વિનાય, સત્તર બકરા હલવા’ એવા વિધિવાક્યમા ક્રિયા એક જ હોવા છતાં સત્તર પશુઓ હોવાથી તે જુદી જુદી સમજાય છે.

દેવદત્તાદિષુ મુજિ પ્રત્યેકમમતિષ્ઠતે ।

પ્રતિસ્વતન્ત્ર વાક્ય ધા ભેદેન પ્રતિપચતે ॥૪૫૭॥

(દેવદત્ત, ધરદત્ત અને વિહલુમિત્રને જમાડો) એવા વાક્યમા લોજનકાર્ય દેવદત્ત વગેરે દરેકમા સમાપ્ત થાય છે, અથવા ત્રણ કર્તાઓ પ્રમાણે તે વાક્ય પશુ જુદા વાક્યોમા વિલક્ત થશે (૪૫૭)

હજ્જારણે તુ વાક્યાનામન્યદ્રૂપ ન શૂણ્યતે ।

પ્રતિપત્તૌ તુ મિન્નાનામન્યદ્રૂપ પ્રતીયતે ॥૪૫૮॥

ઉચ્ચારણ વખતે, વાક્યોનું જુદું (અર્થોત્ સિલ્લ) રૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી પરંતુ તેમના અર્થગ્રાહ વખતે જુદા જુદા વાક્યોનું જુદું રૂપ સમજાય છે (૪૫૮)

ઇક પ્રહણવાક્ય ચ સામાન્યેનામિધીયતે ।

કર્તૃતીતિ યથા તત્ત્વ પશ્યાદિષુ યિમજ્યતે ॥૪૫૯॥

કર્તારિ કૃત્ । (કર્તાના અર્થમા ધાતુને કૃત્ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાય છે, પાસુ ૪૬૭) એવું (અને બધા કૃતપ્રત્યયોનું) અગ્રાહક ને એક વાક્ય સામાન્યપણે કહેવાય છે તે જુદા જુદા પશુઓ (કર્તા વિષયો)મા જુદું જુદું સમજાય છે (૪૫૯)

કર્તરિ કૃત્ । (પા. સુ. ૩.૨.૧૭) એવું એક સૂત્રવચન ને બધા કૃત્ત્રવચનોને આવરી લે છે તે દ્વરતેર્દતિનામનોઃ પશૌ । (પા. સુ. ૩.૨.૨૫), સ્તમ્બકર્ણવોરમિજનોઃ । (પા. સુ. ૩.૨. ૧૧) વગેરે સૂત્રોમાં પ્રાપ્ત થતા બુદ્ધબુદ્ધ કર્તાઓ સાથે લિન્ન લિન્ન રીતે સંબંધ પામે છે.

યવાકાન્દક્ષા નિવર્તેત તદ્ભૂતસ્ય સકૃચ્છૃતૌ ।

નૈવાન્યેનામિસમ્બન્ધં તદુપેયાત્કથં ચ ન ॥૪૬૦॥

જો, સામાન્ય નિયમ ૩૫ બનેલા (તે કર્તરિ કૃત્ ૧) વાક્યનું એકવાર શ્રવણ થતાં (બીજા નિયમોની) અપેક્ષાદ્વર થતી હોય તો તે બીજા (વિશેષનિયમ) સાથે કોઈપણ રીતે સંબંધને પામશે નહિ (૪૬૦)

જમન સંપાદનનો પાઠ કથં ચ ન સચ્છએ તો 'કેવી રીતે નહીં' એવો અર્થ કરવો પડે અને બીજી પંક્તિનો જેવ એવો નકાર નિરર્થક થાય તેથી કથમ્વત નૈવ વપેદાત એવી યોજના કરી અનુવાદ કર્યો છે.

एकरूपमनेकार्थं तस्मादुपनिबन्धनम् ।

योनिर्विभागवचनानां तेभ्योऽन्यद्विष्यत्यतम् ॥૪૬૧॥

તેથી, અનેક અર્થોવાળું અને અવયવવાક્યોના આધાર અને ઉપાદાનરૂપ, અલિન્ન સ્વરૂપવાળું વાક્ય, તેમનાથી જૂદું ન હોય તેમ રહેલું છે. (૪૬૧)

क्वचित्क्रिया व्यक्तिभौगैरुपकारे प्रवर्तते ।

सामान्यभाग एवास्याः क्वचित्स्थस्य साधकः ॥૪૬૨॥

કોઈક સ્થળે ક્રિયા તેના વ્યક્તિરૂપ વડે અર્થસિદ્ધિ માટે પ્રવર્તે છે તો કોઈકવાર તેનું સામાન્ય રૂપ જ અર્થનું સાધક બને છે. (૪૬૨)

સંધવાની ક્રિયાઓ બાધ, વિકલ્પ, સમુચ્ચય, પ્રથંસા, વગેરે વિષયોનો સંબંધ થાય ॥ ત્યારે ક્રિયા તેના વ્યક્તિરૂપમાં અર્થસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ દેશ, કાલ, સાધન, વગેરેનો ઉલ્લેખ ન હોય ત્યારે વાક્યનું સામાન્ય રૂપ પ્રવર્તે છે.

कालमिन्नात्र भेदा ये ये चाप्युप्रासिकविषु ।

प्रक्रमे जातिमागस्य शब्दात्मा तै न भिद्यते ॥૪૬૩॥

જે ક્રિયાભેદો કાલભેદવાળા ॥ અને જે અપ્રાસિક એવા શબ્દોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેમનામાં (વાક્યાર્થમાં) ક્રિયાના સંબંધને કારણે જાતિભાગની પ્રતીતિ થતાં, તે ક્રિયાભેદોવડે શબ્દસ્વરૂપ બુદ્ધ સમજાતું નથી. (૪૬૩)

જે ક્રિયાભેદો કાલભેદવાળા-જેમકે જન્ ના વપરિ, જ્વાલોજ્ઞ વ્યવરિ-છે, અને જે

બીજું કાંઠ

જાતિ જાગનો જ બોલ થાય છે, વ્યક્તિજાગનો નહિ. સાધનતું જલુત ક્રિયાવગનમાં પ્રાપ્ત થાય છે, વ્યુત્ક્રિયા જાગ્યન્તે। એટલે અનેક ભેદ એમ જુદીજુદી રીતે બેસે છે તેમ આ બાળકોની બેસવની રીત (જાતિકા) જુદીજુદી છે। સરખાવો વિહમિહિતે વાપિ તદા આવેં બહુવચનં ધૂયતે। તથા વ્યુત્ક્રિયા જાગ્યન્તે। હૃત્તાપિન્ન। જાગ્યન્તે રિતિ। પા. સુ. ૩. ૧. ૬૭ સાર્વધાતુકે ગત્। ઉપરતું મ.મા. અને નામેશઃ ઉત્તરયાદાદ્યાવવાચ્યત્વાપિ માતૃલ્ય સ્વરૂપગતમેદાદમાસાદં બહુવચનં ભવત્યેવ।)

एकसंख्येषु भेदेषु भिन्ना जात्यादिभिः क्रियाः ।

भेदेन विनियुज्यन्ते तच्छब्दस्य सकृच्छ्रुतौ ॥४६४॥

જ્યા (વાક્યમાં) સમાન સંખ્યાવાળા સાધનવિશેષો એક શબ્દ વડે જણાવાયા હોય અને ક્રિયાઓ જાતિ (દેશ, કાલ) વગેરે પ્રમાણે એકબીજાથી જુદી રીતે પ્રયોજાતી હોય ત્યાં સાધનતું અસિધાન કરનારા (તે) શબ્દોનો એક જ વખત ઉલ્લેખ હોવા છતાં તે જુદી જુદી રીતે સંજ્ઞાધને પામે છે. (૪૬૪)

પુરુષપરાજને અનુસરીને અન્વય આ પ્રમાણે સમજાવો : एकसंख्येषु भेदेषु जात्यादिभिः भिन्ना क्रिया, तच्छब्दस्य सकृच्छ्रुतौ भेदेन विनियुज्यन्ते। परंतु अन्वय “तच्छब्दस्य सकृच्छ्रुतौ जात्यादिभिः भिन्ना क्रियाः एकसंख्येषु भेदेषु (सत्सु) भेदेन विनियुज्यन्ते।” એમ સમજતાં, “(વાક્યમાં) જ્યાં સાધન સખ્દ માત્ર એકવાર ઉલ્લેખવામાં આવ્યો હોય અને જ્યાં જાતિ વગેરેને કારણે ક્રિયાઓ પરસ્પર ભિન્ન હોય ત્યારે (ક્રિયાઓ અને સાધનના અર્થો) સમાન સંખ્યા વાળા હોય તે ક્રિયાઓ તેની સાથે ભિન્નપણે જોડાય છે.” એવો અનુવાદ થશે.

अक्षादिषु यथा भिन्ना भक्षिभञ्जिजदिविक्रिया ।

प्रयोगकालभेदेऽपि प्रतिभेदं पृथक् स्थिताः ॥४६५॥

એમ અક્ષ વગેરે (શબ્દો) સાથે, ખાણ, બાંણ અને પાસા રમવા ક્રિયાઓ, સાધનના ઉચ્ચારણ-સમયમાં ભિન્નતા ન હોવા છતાં જુદી જુદી સમજાય છે. (૪૬૫)

अक्षाणां तन्निर्णानां तन्त्रमुपायस्तुल्यरूपता ।

एषां क्रमो विमल्लनां तन्निवद्धा सकृच्छ्रुतिः ॥४६६॥

(તે પ્રમાણે) એકવારના ઉચ્ચારણ વડે ત્રણ અર્થોનું પ્રતિપાદન કરનારા અક્ષરો સમાન રૂપ તેમના આવા પ્રતિપાદનનો ઉપાય છે. એક બીજાથી જુદા સમજાય ત્યારે તેમનામાં ક્રમ જણાય છે, પરંતુ (તેમનું) એક વારણ તેમના એક સાથે બોલ મારે છે. (૪૬૬)

द्वावभ्युपायौ शब्दानां प्रयोगे समवस्थितौ ।

क्रमो वा यौगपद्यं वा यौ लोको नाविरर्त्तते ॥४६७॥

શબ્દોના પ્રયોગ અંગે ક્રમ અથવા યૌગપદ્ય એવા બે ઉપાયો નહીં થયેલા છે, લોકોચવહાર તેને ઉલ્લેખિતો નથી. (૪૬૭)

ક્રમે વિમિશ્રિતે રૂપં યૌગપદ્યે ન મિશ્રિતે ।

ક્રિયા તુ યૌગપદ્યેડપિ ક્રમરૂપાનુપાતિની ॥૪૬૮॥

ક્રમમાં(શબ્દોનું) ૧૫ જુદું સમજાય છે, (પણ) યૌગપદ્યમાં તે અભિન્ન હોય છે. યૌગપદ્યમાં પણ ક્રિયા તો (તે શબ્દોના) ક્રમ (પૂર્વક પ્રયોગ)ને અનુસરે છે. (૪૬૮)

ભેદસંસર્ગશક્તી દ્વે શબ્દાદ્ભિન્ને ઇવ સ્થિતે ।

યૌગપદ્યેડપ્યનેષેન પ્રયોગો મિશ્રિતે શ્રુતિઃ ॥૪૬૯॥

લેહ અને સંસર્ગ એવી બે શક્તિઓ શબ્દથી બાજુ ભિન્ન હોય તેમ રહેલી છે. અનેક શબ્દોના એકસાથે ઉચ્ચારણમાં ક્રિયાપદ સાથેના તેમના લેહપૂર્વક સંબંધને લીધે તેમનું શ્રવણ જુદું સમજાય છે. (૪૬૯)

અભિન્નો ભેદરૂપેણ ય યકોડ્યો વિવક્ષિતઃ ।

તસ્યાપયવર્ણમેણ સમુદાયોડનુગૃહ્યતે ॥૪૭૦॥

(અજ્ઞા: માં) લેહરહિત અને(સમુદાય ૩૫) એક એવો જ અર્થ (અવયવગત) લેહ રૂપે વિવક્ષિત છે. ત્યાં અવયવરૂપ લેહ વડે સમુદાયને હદ(=પ્રમાણિત) કરવામાં આવે છે. (૪૭૦)

આ કારિકામાં પ્રાપ્ત થતાં મતમાં અજ્ઞા: એવા સમુદાયમાં ત્રણ શબ્દો છે, એમ માનવાને બદલે અજ્ઞા: એવો એકલરૂપ અને લેહરહિત સમુદાય અવયવરૂપ ત્રણ અર્થો ધરાવે છે.

ભેદનિર્વચને ત્વસ્ય પ્રત્યેકં વા સમાપ્યતે ।

શ્રુતિર્વચનમિન્ના વા વાક્યભેદેડવતિષ્ઠતે ॥૪૭૧॥

અથવા આ (અજ્ઞા: એવો સમુદાય) અવયવોરૂપી લેહવાળો છે એમ જણાવાતાં (વાક્યાર્થ) પ્રત્યેકમાં સમાપ્ત થાય છે. અથવા અજ્ઞા: એવા બહુવચનને કારણે ભિન્ન સમજાતો સાધનનો ઉલ્લેખ છુટકાં છુટકાં વાક્યોમાં સમાપ્ત થશે. (૪૭૧)

અજ્ઞા: મગ્યન્તામ્ । અજ્ઞા: મુજ્યન્તામ્ । અને અજ્ઞા: દીવ્યન્તામ્ । ને બદલે અજ્ઞા: મગ્યન્તામ્ । અજ્ઞા: મુજ્યન્તામ્ । અને અજ્ઞા: દીવ્યન્તામ્ ॥ એવા અજ્ઞા: ના એકવચનાન્ત પ્રયોગવાળાં વાક્યો પ્રાપ્ત થશે.

તત્રૈકવચનાન્તો વા સોડક્ષશબ્દઃ પ્રયુજ્યતે ।

પ્રત્યેકં વા બહુત્વેન પ્રવિભાગો યથાશ્રુતિ ॥૪૭૨॥

ત્યાં (અજ્ઞા: મગ્યન્તામ્ । વગેરે વાક્યોમાં) તે અક્ષ શબ્દ (અજ્ઞા: મગ્યન્તામ્

બીજી કાંડ

એમ) એકવચનમાં પ્રયોગાય છે અથવા અશ્વઃ એવો ફરેક શબ્દ (અશ્વાઃ એવા મૂળ) ઉલ્લેખ પ્રમાણે બહુવચનમાં જુદો સમજાયો. (૪૭૨)

દ્વિષ્ટાનિ યાનિ વાક્યાનિ તેષ્વપ્યેકવદર્શિનામ્ ।

અનેકશક્તેરેકસ્ય સ્વશક્તિઃ પ્રવિમન્યતે ॥૪૭૩॥

બે અર્થમાં રહેલાં બે વાક્યો છે તેમનામાં પણ શબ્દકત્વને સ્વીકારનારાઓના મતમાં અનેક(અર્થ) શક્તિઓવાળા (તે) એક વાક્યની અર્થશક્તિ જ જુદી રીતે સમજાય છે. (૪૭૩)

શાસ્ત્રીય વાક્યો કથળઃ સંસારણમ્ । (૧.૧.૪૫), દ્વિર્વચનેડચિ । (૧.૧.૫૧) હવસ્ય વ્યવર્થમ્ । (૫.૧.૪૪), ત્રયેરે શાસ્ત્રીય વાક્યો છે. તેમાંથી પહેલા વાક્યમાં “કથળઃ એવું વાક્ય સંપ્રસારણ સંગ્રા છે” અને “વ્યવ ને બદલે પ્રયોગતા ફક્તે સંપ્રસારણ કહે છે”, એવા બે અર્થ થશે. તે પ્રમાણે સ્વેતો વાક્યિતિ । અને મલ્લુસાનાં વાતા—એવા લૌકિક વાક્યોમાંથી પહેલાં વાક્યના “પ્રોજા (પ્રોડો) દોડે છે” અને “કુતરો અહીંથી દોડે છે” એવા બે અર્થ થશે. આવાં વાક્યોમાં અર્થશક્તિઓની બિન્નતા પ્રમાણે અર્થપ્રાપ્ત થાય શબ્દની બિન્નતા પ્રમાણે નહિ (સરખાવો પુષ્પરાજ તેષુ ભર્વદ્વણિવાદનાય શક્તિર્વિભગવત્ इति શક્તિદ્વયપ્રતિવાદનમ્ ૧) આ કારણોને સહેજ જુદો અનુવાદ આ પ્રમાણે થશે “શબ્દકત્વવાદીઓના મતમાં બે અર્થવાળાં વાક્યોમાં, અર્થક વાક્યની પોતાની અર્થશક્તિ, તે (અર્થશક્તિ) ના રૂપની બિન્નતા પ્રમાણે જુદાં જુદાં સમજાય છે.”

અત્યન્તભિન્નયોર્વા સ્વાત્મયોગે સમ્પ્રલક્ષણઃ ૧

ઉપાયસ્તત્ર સંસર્ગઃ પ્રતિપત્તપુ મિલતે ॥૪૭૪॥

અથવા (અશ્વાઃ....) વજેરેમાં અત્યંત જુદા (અશ્વાઃ) શબ્દોના પ્રયોગમાં તત્ર રૂપે ઉપાય થાય તો ત્યાં (જુદા જુદા) શ્રોતાઓમાં (જુદા જુદા શબ્દોને) સંસર્ગ જુદો જુદો થશે. (૪૭૪)

મેદેનાધિગતૌ પૂર્વ શબ્દૌ તુલ્યશ્રુતી પુનઃ ૧

તન્ત્રેજ પ્રતિપત્તાર પ્રયોક્ત્રા પ્રતિપાદિતા ॥૪૭૫॥

(પ્રયોગની) પહેલાં જુદાં સમજાયેલા પરાંતું સમાન રૂપવાળા બે શબ્દોને પ્રયોક્તાએ, શ્રોતાઓ સમજે તેમ, તત્ર રૂપે વાપર્યાં છે. (૪૭૫)

કથળઃ સંસારણમ્ । (૧.૧.૪૫) એવા શાસ્ત્રીય વાક્યના પ્રયોગમાં અહીં સંગ્રા કઈ, વળ નો શું અર્થ, સંબંધ કેવો, આવા બધા પ્રશ્નોના જવાબરૂપે સમકાર સંપ્રસારણ એમ તત્રરૂપે ઉત્તર આપે છે. તે પ્રમાણે સ્વેતો વાક્યિતિ । માં કોણ દોડે છે એમ પૂછતા માં આવતાં આ હવે વાક્યિતિ । અને કયા રજનો દોડે છે, તેના જવાબમાં સ્વેતઃ વાક્યિતિ એમ ઉત્તર આવે છે. તત્ત્વ એટલે અહીં એક શબ્દથી અનેક અર્થોની વિવક્ષા.

તથા દ્વિર્વચનેડચીતિ તન્નોપાયાદલક્ષણઃ ।

एकशेषेण निर्देशो माध्य एव प्रदर्शितः ॥४८०॥

તે પ્રમાણે દ્વિર્વચનેડચિ । (પા. સુ. ૧.૧.૫૬.) એવા સૂત્રનાં ભાષ્યમાં એક-
શેષ વડે નિર્દેશ, લક્ષણ વિના તન્નાવૃત્તિ રૂપ ઉપાયથી જ દર્શાવ્યો છે (૪૮૦)

“દ્વિર્વચનતું” નિમિત્ત એવો અર્થાદિ પ્રત્યય પરમાં આવતાં, દ્વિર્વચન કાર્ય માટે સ્થાનીનો આદેશના જેવો સમજવો; જેમકે વા (પીવું) ધાતુને ત્રીજા પુરુષ દ્વિવચનનો પ્રત્યય જગ્ન સામતાં આતો લોપ इति જ । (પા. સુ. ૬.૪.૬૪) થી જા નો લોપ થશે. ત્યાર પછી છિદિ ધાતોરત્ત્વાત્ત્વ (પા. સુ. ૬.૧.૮) થી પદોક્ષમૂતકાળના પ્રત્યય પ્રાપ્ત થતાં એકાચ ધાતુનું દ્વિત્વ થશે. હવે અહીં ધાતુ એકાચ નથી. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા દ્વિર્વચનેડચિ । (પા. સુ. ૧.૧.૫૬) પ્રાપ્ત થશે અને લોપને સ્થાની અર્થોત્ત્ આકાર સમાન ગણવામાં આવશે. આ સૂત્રને સમજાવતાં ભાષ્યકાર જણાવે છે કે દ્વિર્વચનનિર્દેશોડચિ ચોડજાહેરા: સ દ્વિર્વચને एव कर्तव्ये स्थानिवत् । એવો અર્થ સમજતાં બીજાવાર દ્વિર્વચન શબ્દ મૂકવાની જરૂર નથી, કારણ કે એકશેષથી આ વાત સિદ્ધ થશે (एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धम् । म. भा. पा. सू. १.१.५६ वा.). અહીં હરિ અમળવે છે કે એકશેષ નિર્દેશ નિ તન્નોપાયા જ છે, અને ભાષ્યકારને તે સંમત છે. (वस्मादेकशेषमन्तरेणापि तन्मन्वाचसमाभय-णाद् द्विर्वचनेऽचीत्यमार्धवत्तरेकशेषसमानफलं चास्त्वप्रत्युपायमूलं तन्मुपपन्नं’ માન્યે इति सिद्धम् । —પ્રપચરાજ)

प्रायेण संक्षेपकृचीन्तरूपविद्यापरिग्रहान् ।

संप्राप्य वैयाकरणान्संमद्वैस्तमुपागते ॥४८१॥

(અન્યોના) સંક્ષેપોમાં મોટે ભાગે રુચિવાળા અને વિદ્યાઓની અકરૂપ પ્રાપ્તિવાળા વૈયાકરણો(અભ્યાસીઓ રૂપે) મળ્યા હોવાથી ‘સંમદ્’(અમારે) અસ્ત પામ્યો, (૪૮૧)

અર્થ હવાગતે થી ‘સંપૂર્ણ’ નહિ થયો’ એવો અર્થ સમજાવતો નથી, પરંતુ સંપ્રદાના અભ્યાસની પરંપરા હ્રુત મવા લાગી એમ સમજવું જોઈએ. વચત્ર કોઈક વિદ્વાન સંપ્રદાનો અભ્યાસ કરતો હશે, પરંતુ સતત પ્રવહમાન એવી તેના અભ્યાસની પ્રવૃત્તિ ઓછી થઈ. ખોટું, જોન અને કાશ્મીર પરંપરાના અનેક અર્થોમાં, વિશેષે મહામાત્રમાં, વાક્યવર્ણન, તેની સ્વોચ્છવર્તિ માં અને હેલારાજના પ્રકીર્ણકાવ્યાં સંપ્રદાનાં અનેક અવ-તરણો મળે ॥ મહાભાષ્યકાર સંપ્રદાકાર બાહિને જાહે સંપ્રદાકાર દાક્ષાપણું નામ આપે છે. પરંતુ બંને નામ એક જ વ્યક્તિનાં છે (ગોમતજ્ઞ દાક્ષાપણે સંપ્રદાત્વ કૃતિઃ । ગોમત જાહ દાક્ષાપણસ્ય સંપ્રદાત્વ કૃતિઃ (મ. ભા. ૨.૩.૬૬) સંપ્રદાનાં પ્રાપ્ત થતાં અવતરણો ઉપરથી અને પરંપરા જણાવે છે તે પ્રમાણે, તે ગણપદાત્મક મંચ હતો અને એક લાખ શ્લોક-પ્રમાણ હતો. બાહિને પાણિનના સમકાલીન સમજાવામાં આવ્યા છે.

कृतेऽप्यपतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिनो ।

सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥४८२॥

અને વળી, (ન્યાયે જુદા જુદા) આગમવિશેષોના સૂક્ષ્મ જ્ઞાતા પતંજલિ ગુરુએ બધા અર્થદર્શક નિયમોના મૂળ સમું મહાભાષ્ય ૨૨મું; (૪૮૨) .

ગુણ શબ્દ પૂજ્યભાવ દર્શાવવા માટે મૂક્યો છે. તીર્થ એટલે આગમવિશેષો. ન્યાયવીજ્ઞાનામ્ ને દ્વન્દ્વમાસ ઇત્થેને ન્યાયો એટલે શાસ્ત્રીય યુક્તિઓ અને વીજ્ઞાનિ એટલે પરિભાષાઓ અને તેમને અંગેના નિર્દેશો 'Sources of interpretational principles' (કોડોના : J.B.O.R.L. કાયમ-કન્યુગિલી અંક પૃ. ૮૦).

અલઘ્નમાઘે ગામ્મીર્યાદુત્તાન દ્વ સૌઠવાત્ ।

તરિમન્નકૂતલુદીનાં નૈવાવસ્થિસત્તિચ્ચયઃ ॥૪૮૩॥

(ત્યાયે) જિ'ડાણુને કારણે મૂળ સુધી પહોંચવા માટે દુર્બમ, (છતાં રોહીના) સૌંઠવને લીધે બાણે અત્યંત ૨૫૪ હોય તેવા તે (મહાભાષ્ય)માં અંદપ બોલિકે તેપારીવાળાઓને (સિદ્ધાન્તાથ' અંગે) નિશ્ચય થતો ન હતો. (૪૮૩)

લતાનમ્ એટલે સ્પષ્ટપ્રાપ્તમ્ । સુકુમાર સ્પષ્ટરચના ૩૫૧ સૌંઠવને કારણે ૨૫૪ જેવું. 'As to appear shallow' એવો કોડોનાએ આપેલ અર્થ સ્વીકાર્યો નથી.

વૈલિસૌમવહર્યક્ષેઃ શુષ્કતર્કાનુસારિમિઃ ।

બાપે' વિપ્લાવિતે મન્યે સંમદ્વપતિકચ્ચુકે ॥૪૮૪॥

શુષ્ક તર્ક'ને અનુસરનારા વૈજિ, સૌંઠવ અને હંચક્ષે જ્ઞ'અહ(અંધના) સાર-૨૫ તે ઝપિ (પતંજલિ)ના અંધને (ન્યાયે) વિવિચિન્ન કયો; (૪૮૪)

વિપ્લાવિતે એટલે વિવિચિન્ન કયો અર્થાત્ શુષ્ક તર્કોવડે તેમાંનાં સિદ્ધાન્તવચનોને દૂષિત કરીને માત્ર અંધને આત્માશ્લિષ્ટ કરાવ્યો. વૈજિ વગેરે, બપાકરણના સૂક્ષ્મ જ્ઞાતાઓ હશે કે કેમ તે ૨૫૪ નથી, પરંતુ તર્ક'ને અનુસરીને તેમણે મહામાત્રનાં વચનોને દૂષિત કર્યો. પુવ્વરાજ વિપ્લાવિતેનો અર્થ આભાસીકૃતે સમજે છે, અર્થાત્ મહામાત્રને તેના મિત્રા આભાસ જેવું કરી મૂક્યું (તથા ચ સંમદ્વપતિપક્ષમૂલરાગવે'સ્તર્કવિચામાત્રવેધિમિઃ પુરુષપાટવાદિષ-માત્રાવિવરમાસીકૃતમ્ ।) વિપ્લાવિતેને બદલે બાવ્લાવિતે એવો પાઠ સ્વીકાર્ય નથી.

પ્રતિચ્ચુકનો અર્થ કપ્પ, "Protective (or defensive) armour" (ધીમ અને કોડોના), અને 'Preserving the contents' (કીલ્હોર્ન) સમજવામાં આવ્યો છે. સંમદ્વપતિસંય સિદ્ધાન્તરક્ષાઈ' કન્યુક્સદશે । એવો અર્થ અમ્બાકર્જો આપે છે.

પ્રતિચ્ચુકરૂપેણ પૂર્વશાસ્ત્રાર્થવાપતમ્ ।

મદ્વપતિક્રમતે તદ્વચ વર્ગે પ્રત્યગ્રમાયતા ।

કુમારિલકૃત સ્વભાસિક (૧.૩.૭. ૫. ૧૨૨ જાનન્દાથવ)ના સંદર્ભ'ને નિર્દેશોને અકલ્પકર (J.B.O.R.L. કાયમ-કન્યુગિલી અંક) સાર૨૫, સારસંમદ૨૫, એવો અર્થ સૂચવે છે તે યોગ્ય છે. (સરખાવો, પુવ્વરાજ ૪૮૦ કારિકા ઉપરની ટીકામાં, જોતે સંમદ્વાનુવારેગ મનાડા પતંજલિના સંમદ્વસંજ્ઞામૂલમેવ ત્રયણો યાગ્યપુરવિવક્ષમિત્યુક' વેદિતમ્મમ્ ।

પ્રજ્ઞા વિવેકં લભતે મિનૈરગમદર્શનૈઃ ।

કિયદ્વા શક્યમુન્નેતું સ્વતર્કમનુધાવતા ॥૪૮૧॥

જુઠા જુઠા આગમો અને દર્શનો વડે પ્રજ્ઞાને વિશદતા પ્રાપ્ત થાય છે. (માત્ર) પોતાના સિદ્ધાન્તને જ અનુસરતાં (અભ્યાસી) વડે (અન્ય પક્ષના ખંડન દ્વારા) પોતાના પક્ષનો કેટલો ઉત્કર્ષ સાધી શકાશે ? (૪૮૯)

તત્તદુત્પ્રેક્ષમાણાનાં પુરણૈરાગર્ભૈર્વિના ।

જનુપાસિતવૃદ્ધાનાં વિદ્યા નાતિપ્રસીદતિ ॥૪૯૦॥

પ્રાચીન આગમોની મહત્ત્વ વિના (પોતાની મેળે) તે તે (અધ્યર્થ) કથનાઓ કરનારા અને પ્રાચીન (આચાર્યોના મતોના અભ્યાસરૂપી) સેવા નહિ કરનારાઓને વિદ્યા અત્યંત પ્રસન્ન થતી નથી. (૪૯૦)

સરખાવે. પુણ્યશ્લોક : કદાચિત્પરમર્થો યોગજઘર્મોત્પન્નસામર્થ્યસંચારત્પદાર્થાન્પરમતઃ સિદ્ધાન્તમલમિતિ શોભતે । એ ત્વાહુલુભઃ પ્રાથમકત્વિષ્ઠ મલિનચિત્તવૃણયઃ શાસ્ત્રાદેશાતીતાનામતઃ જ્યેષ્ઠિતપદાર્થસ્વરૂપં મિશિન્વન્તિ, તેષાં યાર્વાગમોવસેવયૈવાનુપ્રસીદતિ ભગવતી પ્રતિભેતિ શુદ્ધમ્ ।

इति श्रीभट्टहरिकृते वाक्यपदीये वाक्यकरणं समाप्तम् ।

ભટ્ટહરિએ રચેલ 'વાક્યપદીય'માં વાક્યકાંડ સમાપ્ત થયું.

તૃતીયકાण्डम्

जातिसमुद्देशः

त्रीशु' કાંડ

જાતિસમુદેશ

द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वा ।

अपोवृष्ट्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादियत् ॥१॥

(શબ્દના) જેમ પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરે (વિભાગો સમજવામાં આવ્યા છે) તેમ વાક્યોમાંથી (શબ્દના વડે) વિભાગ સમજીને પદને કેટલાક (વિદાનો) બે પ્રકારે, (અથવા) ચાર પ્રકારે અથવા પાંચ પ્રકારે જુદાં સમજ્યા છે. (૧)

વૈયાકરણ્ય મતમાં વાક્ય અને વાક્યાઈ જાને, નિર્વિભાગ અને નિરંજ છે. શબ્દના-શુદ્ધિથી વાક્યના વિભાગો સમજવામાં આવ્યા છે, આવા વિભાગોમાં નામ અને આખ્યાત મુખ્ય છે, ક્રિયાવાચક પ્રત્યયો જેને આ તે છે તેણે ક્રિયાપણ માત્ર આખ્યાત નથી, પરંતુ ઉપસર્ગ, નિપાત, કર્મપ્રવચનીય વગેરેનો પણ આખ્યાતમાં અંતર્ભાવ થાય છે. જ્યારે વિભાગ સમજવાના હોય ત્યારે પદને માત્ર બે વિભાગો રૂપે જ નહિ પરંતુ નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત એમ ચાર વિભાગો રૂપે કેટલાક સમજે છે. બીજા કેટલાક વિદાનો કર્મપ્રવચનીયનો જુદો વિભાગ સમજીને પદને પાંચ પ્રકારે વિભક્ત થયેલું ગણે છે. સરખાવે સર્વદર્શનસંગ્રહ, દર્શન નં. ૧૩, પૃ. ૧૧૭-૧૨૨.

पदार्थानामपोद्दारे जातिर्वा ब्रह्मैव वा ।

पदाद्यौ' सर्वशब्दानां नित्यावेवोपवर्णितौ ॥२॥

(વાક્યમાંથી જુદાં સમજવામાં આવેલી) પદોના અર્થોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવતાં, બધા શબ્દોના જાતિ અથવા દ્રવ્ય અને જાતિ તેમજ દ્રવ્ય એવા બે નિત્ય અર્થો જાહેર કરવામાં આવ્યા છે. (૨)

વાક્યના આવા વિભાગ અને પદના આવા પ્રકારે વાક્યાઈને ધ્યાનમાં રાખીને સમજવામાં આવ્યા છે. (એવે) વાક્યાદિપોષિતમાણસ્ય વચ્ચાપોદારવિશેષાથયેન વચાનમર્થ મેરો નિરંજવાકપશ્ચુન્નપુરાયણઃ પ્રદર્શિતઃ । તેવારાજી.

શબ્દના અર્થનો બોધ થતાં 'તે પદાર્થની જાતિનો બોધ થાય છે અથવા દ્રવ્યનો અર્થોત્તર વ્યક્તિનો બોધ થાય છે' એવી ચર્ચા કૈાકરણમાં વધુ સમયથી પ્રચલિત છે. પાણિનિ બ'ને પદ્યમાં માનતા હતા એમ પ'તજલિ (મહાભાષ્ય ૧.) જણાવે છે. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે જાતશબ્દાવામેકસ્મિન્નુવચનમન્યતરસ્વામ્ । (૧.૨.૫૮) એ સૂત્ર પદાર્થને વ્યક્તિ તરીકે સમજાવે છે, અને સરુપાનામેકલેષ એકવિમ્બી । (૧.૨.૬૪) એ સૂત્ર પદાર્થને દ્રવ્ય તરીકે સમજાવે છે. પાણિનિ પછી જેમને ઉલ્લેખવામાં આવે છે તે આચાર્ય વાજપયાયનના મતે પદનો અર્થ વ્યક્તિ અને આચાર્ય વ્યક્તિને મતે બધાં પદોનો અર્થ દ્રવ્ય સમજવામાં આવ્યો છે. વૈયાકરણ પર્પરામાં પછીના સમયમાં પદનો અર્થ માત્ર વ્યક્તિ અર્થોત્તર જાતિ સમજવામાં આવ્યો છે. જાતિ અને વ્યક્તિ એવા શબ્દોને બદલે પ્રાચીન સમયમાં વ્યક્તિ અથવા સામાન્ય અને દ્રવ્ય એવા શબ્દો વપરાતા હતા. પછીના સમયમાં જાતિ અને સામાન્ય નામે બે સમજવામાં આવ્યો છે.

આ કારિકામાં પદનો અર્થ જાતિ અથવા દ્રવ્ય અથવા બ'ને છે એમ ત્રણ મતો દર્શાવ્યા છે એમ હેલારાજ સમજાવે છે. તેના અર્થદર્શન પ્રમાણે કારિકામાં 'બીજું' 'અથવા' (ના) પદ અને 'એ પ્રદર્શી' (વચનો) એવું દ્વિવચન 'પદનો અર્થ જાતિવિશિષ્ટ દ્રવ્ય છે' એવા ત્રીજા મતનો ઉલ્લેખ કરે છે. આવા ત્રીજા મતનું સૂચન તેણે પાણિનિનાં ઉપર ઉલ્લેખિત સૂત્રોમાંથી લીધું છે. પદનો અર્થ જાતિ અને દ્રવ્ય એમ બ'ને થાય ॥ એમ સમજતાં, પદ હંમેશાં બ'ને અર્થ દર્શાવે છે એવું સમજવાનું નથી. પરંતુ કોઈક સ્થળે જાતિ મુખ્ય અર્થ હોય તો કોઈક સ્થળે દ્રવ્ય મુખ્ય અર્થ હોય છે એમ સમજવાનું છે. ગૌમાં હંમેશાં ગૌત્વરૂપ જાતિનો બોધ થાય છે, પરંતુ ગૌત્વ ગૌત્વ વિના રહી ન શકે તેમ હોવાથી બ'નેનો બોધ થાય છે. શબ્દનો અર્થ જાતિ માનવામાં આવે કે દ્રવ્ય પરંતુ તે અર્થ હંમેશાં નિત્ય હોય છે હેલારાજ જણાવે છે કે આ નિત્યતા કૃતરૂપનિત્યતા નહિ પરંતુ પ્રવાહનિત્યતા છે.

કેપાઞ્ચિત્સાહચર્યે જાતિઃ શક્ત્યુપલક્ષણમ્ ।

લઘિરાદિષ્વચક્રતેષુ શ્રુતઃ પ્રતિનિધીયતે ॥૩॥

કેટલાક (આચાર્યો'નાં મતમાં, ગ્રાહ્યર્થને કારણે, શક્તિના પ્રતિપાદનમાં જાતિ ઉપાયરૂપ છે. ('ખેરના ચાલકે પશુને બાંધે છે' એવા વચનમાં, આવરયક એવો ખેર ન મળતા) બહિર વગેરે શબ્દો બંધનકાર્ય માટે શક્તિમાન ન થવાથી (તેના જેવી કાર્ય)શક્તિવાળો પ્રતિનિધિ (કદર) લેવાય ॥ (૩)

અસ્વાતન્ત્ર્યફલે ચન્ધિઃ પ્રમાણાદીય શિષ્યતે ।

અતો જાત્યભિધાનેડપિ શક્તિહીનં ન મૃણતે ॥૪॥

(ખેરના યુધે પશુને બાંધે છે સ્વાદિરે પશુ વજ્જાતિ ।)માં સ્વાતન્ત્ર્યના અભાવરૂપી રૂપને દર્શાવનારા ચન્ધુ (બાંધવું) ધાતુનું, હિંસાના પ્રારંભ વગેરેની જેમ (શાભ વડે) વિધાન થયું છે; તેથી (અદિરત્વ એવું) જાતિનું અભિધાન થતું હોવા છતાં, (બંધનની) શક્તિ વિનાના (બહિર)નું મહત્વ થતું નથી. (૪)

શબ્દ હમેશા જાતિનું અભિધાન કરતો હોય તો પછી પ્રતિનિધિનો ઉપયોગ કેવી રીતે થાય તે અંગે આ કારિકામાં વિચાર કરવામાં આ ચો છે. ખેરના થાકને પશુને બાધે છે (છાદિરે ચખ્ખાણે) એવા વાકમાં ‘બાધનુ’ (બન્ધ)નું સાચીય વિધાન થયું છે. પછીની ક્ષણમાં પશુને હણવા વગેરેનું વિધાન પણ તેમાં થયું છે. હવે ખદિર શબ્દ ખદિરનું દર્શાવતો હોય તો પણ બાધવાને માટે અસમર્થ એવા ખદિરનું પ્રહણ થશે નહિ, પરંતુ કદર જેવા પ્રતિનિધિનું પ્રહણ થશે. પ્રમાણાદિ એટલે હિસાબો પ્રારંભ. મી હણવું ઉપરથી માન્ય તેને આરંભ અર્થાત્ આનંદનથી અવધાન સુધીનો સમગ્ર દિવાસમૂલક સરખાવો. લઘુમનુષ્ય ૫ ૫૨૦

સમ્પ્રેપમાત્ર ચખ્ખાતિર્યદિત્યાતુ વિચક્ષિત ।

શક્ત્યાશ્રયે સતો લિહ્ન પ્રમાણાદનુશાસનમ્ ॥૫૧॥

‘બાધવું (બન્ધ) ધાતુનો અર્થ’ (ખાદિર યુપ સાથે) માત્ર એકવું એવો જ નોંધ વિવક્ષિત હોય તો, હણવું, હુંચ ઉપર કાપવું, એવા વચનો વગેરેનું (જે) પછીથી વિધાન થયું છે તે ન સક્રિયમાન પદાર્થને સ્વીકારવા માટે અતુમાન રૂપ છે (૫)

‘ખેરના થાકને પશુને બાધે છે (છાદિરે ચખ્ખાણે) એવા વચનમાં ચન્ધ ધાતુનો અર્થ માત્ર યુપ સાથે નોંધવું એટલો જ થતો હોય તો પણ પછી અવધતા વચનો ‘પશુને હણવું’ (વશુમાલમેત) । હદયના ભાગમાં કાપે છે (હૃયડરચ્છે) । વગેરે કરાવે છે કે નો ખદિરનો યુપ મળતો ન હોય તો સક્રિયગાળી પ્રતિનિધિ અર્થાત્ મજબૂત કદર (સહેલ ખદિર) યુપને પશુનન્ધ માટે સ્વીકારવાનો છે.

ત્રીજી, ચોથી અને પાંચમી કારિકાઓમાંના પ્રતિનિધિ અંગેના ત્રણ પદ્યોને હેઠ્ઠાના આ પ્રમાણે સમજાવે છે.

- (૧) શબ્દ જાતિ દર્શાવે છે એ સિદ્ધા. આગળ જાતિ સ્વીકારવા શબ્દ પોતાને કરવાના કાર્યમાં સમર્થ હોવો જોઈએ.
- (૨) વૈદિક વિધિવાક્યના અર્થ ઉપરથી સમજાવવાનું છે કે જેનો અર્થ જાતિ સમજાવવામાં આવે છે તે શબ્દ સમગ્ર વાક્યાર્થને સમજાવવામાં અર્થાત્ વાક્ય દ્વારા નિર્દેશિત કાર્યને પૂર્ણ કરના સક્રિયમાન હોવો જોઈએ. પશુને બાધવા માટે ખાદિર યુપ બરાબર સમર્થ હોવો જોઈએ. જોય ન હોય તો જ તેનો પ્રતિનિધિ સ્વીકારાય.
- (૩) વિધિવાક્યમાં દર્શાવેલ કાર્યના સદર્શમાં કરવાના બીજા કાર્યો ઉપરથી પણ સક્રિયગાળી પ્રતિનિધિનું અનુમાન કરવું જોઈએ. જેમકે, ‘પશુને ખાદિર યુપ સાથે બાધે છે,’ એવા વાક્યમાં બાધવાનો અર્થ પશુનું સ્વાતંત્ર્ય હાથ લેવામાં નહિ પરંતુ માત્ર દોરડાનો યુપ સાથે સ્પર્શ કરવાનો થતો હોય તો પણ પછી અવધતા સદર્શપ્રાપ્ત વચનો ‘પશુ હદયના ભાગે કાપે છે,’ વગેરે, સક્રિયગાળી વૃત્તી અને તેની ચેરહાજરીમાં તેના પ્રતિનિધિ, તેના જેવા કદરના યુપની આવરણકતાનું અનુમાન કરાવે છે.

પ્રતિનિધિના સ્વીકાર માટે હેવારાજી બીજી બે દલીલો કરે છે. તે બંધુત્વ છે કે સાદિરે
 ચળાતિ । ને અસંબલનિયમ્યામ અને નિયમમાત્રપ્રાધ એમ બે રીતે સમજાવું તો
 જ વિધિવાક્યતુ' સાચુંકપણું' પ્રાપ્ત થયે, સાદિરે ચળાતિ અંગે પ્રતિનિધિના અસંબલના
 નિયમને જોતો કરવો. જોઈએ, જેથી સક્રિયશાળી આદિર-રૂપ ન હોય તો સક્રિયશાળી
 કદરૂપરૂપી પ્રતિનિધિ આવશ્યક બને, બીજું, સાદિરે ચળાતિ । એવા વિધિવાક્યમાં
 પૂરૂપ આદિરનો જ હોવો, મજબૂત હોય કે નહિ, એવા નિયમચયન (Restrictive Rule)
 તો ત્યામ કરવો જોઈએ, જેથી પણ કદરૂપ રૂપી પ્રતિનિધિ, જરૂર પડે તો, લઈ શકાય.

સ્વજાતિઃ પ્રથમં શબ્દૈઃ સર્વેરેવાભિધીયતે ।

તત્તોડર્થજાતિરૂપેષુ તદબ્યારોપકલ્પના ॥૬॥

(બધા) શબ્દો વડે પહેલાં પોતાની (જ શબ્દ)જાતિતુ' અભિધાન કરાય છે;
 ત્યાર પછી અર્થજાતિનાં સ્વરૂપોમાં તેના આરોપની કલ્પના કરવામાં આવે છે. (૧)

ગોશબ્દ પહેલાં ગોત્વ એવી જાતિતુ અભિધાન કરે છે, બધી શબ્દજાતિતુ' નહિ.
 ત્યાર પછી 'ગો' પદાર્થ એવી અર્થજાતિમાં આ ગોશબ્દજાતિના આરોપની કલ્પના
 કરવામાં આવે છે. અભ્યારોપ કરવામાં આવે છે એમ કહેવાયી શબ્દજાતિ અને અર્થજાતિ
 જુદાં છે એમ બાંસે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમ નથી, આ તો કલ્પનામાત્ર છે 'આવો
 અભ્યારોપ, શબ્દ અને અર્થ' વચ્ચેના વાચકવાચ્યભાવ માટે જવાબદાર છે. ગોઃ શબ્દ
 બોલતાં તેના જ, જો અને વિસ્મય એવા વર્ણોનો ઉચ્ચાર યતાં શ શબ્દજાતિ ધીમે ધીમે
 રૂપ થાય છે.

અથા રક્તે ગુણે તત્ત્વં કપાયે વ્યપવિદ્યતે ।

સંયોગિસન્નિકર્ષાચ્ચ વસ્ત્રાદિવ્યપિ ગૃહ્યતે ॥૭॥

તથા શબ્દાર્થસંબન્ધાચ્છબ્દે જાતિરવસ્થિતા ।

વ્યપવેદ્યેડર્થજાતીનાં જાતિકાર્યાય કલ્પતે ॥૮॥

એમ લાલ શુભ્ર સાથે રહેલ લાલાશ લાખમાં આરોપવામાં આવે છે અને
 (પછી) તેની સાથે સંયોગમાં રહેલા (પદાર્થો)ની સાથેના ઐક્ય(ની કલ્પના)ને
 કારણે વસ્ત્રો વગેરેમાં પણ તે સમજવામાં આવે છે તેમ, શબ્દમાં રહેલ શબ્દજાતિ,
 શબ્દ અને અર્થના સંબંધને કારણે અર્થજાતિના જાતિકાર્ય માટે સમર્થ બને
 છે. (૭-૮)

આ બે કારિકાઓ અંગે હેવારાજી ધણી સૂક્ષ્મતાપૂર્વક વિવેચન કરે છે. તે
 પૂછે છે કે શબ્દમાં રહેલ શબ્દત્વ રૂપ જાતિ અર્થજાતિનો બોધ કેવી રીતે કરાવશે.
 અહીં લાખમાં રહેલ લાલાશનું ઉદાહરણ આપી જણાવું છે કે લાખની લાલાશ લાલ-
 વઓમાં પણ આરોપવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે રહેલ નિત્ય
 અર્થોત્ત યોગ્યતા રૂપ સંબંધને કારણે અર્થ ગોઃ । એમ ઉચ્ચારતા શબ્દ અને અર્થ બંનેના
 બોધ થાય છે.

जातिशब्दैकशेषे सा जातीनां जातिरिष्यते ।

शब्दजातय इत्यत्र तज्जातिश्चशब्दजातिषु ॥९॥

જાતિનો યોધ કરાવનારા શબ્દોનો ક્યારે એકશોબ કરવાનો હોય ત્યારે તે (શબ્દજાતિ અર્થ)જાતિજોની પણ જાતિ સમજવામાં આવે છે, (અને ગોશબ્દ-જાતિજો ક્યારે) શબ્દજાતિજો રૂપે જણાવવાની હોય ત્યારે તે શબ્દજાતિ(=જાતિ શબ્દોમાં રહેલ આમાન્ય) તેના જેવા શબ્દપ્રયોગનું કારણ બને છે, (દ)

વાગ્ધ્યાયન આચાર્યના મતમાં સજ્ઞેદો અર્ચગત જ્ઞાતિનું અભિધાન કરતા હોવાથી, જ્ઞાતિનું એકત્વ હોઈને, એક વિભક્તિ હોવાથી, એકરોપ ચતાં એકરોપાસૂત્ર રચવાની જરૂર નથી. 'વાચઃ દમાઃ । જ્ઞાત્વ દમે । જાતય દમાઃ વજેરેર્મા જોત્વ, વજ્રત્વ વજેરે જ્ઞાતિ-એમાં જ્ઞાતિસામાન્ય રહેલું છે. પરંતુ વૈરોધિક સિદ્ધાન્ત વિ.સામાન્યાનિ સામાન્યાનિ । પ્રમાણે અનેક જ્ઞાતિઓની એક જ્ઞાતિ હોઈ શકે નહિ. આ અંગે વૈધાકરણ્ય મત અમજાવે છે કે સર્વજ્ઞાતિ બધી જ્ઞાતિઓમાં રહેલ સામાન્યનું કાર્ય કરે છે. સરખાવે હેમારાજ-સૂત્રાતિઃ શબ્દજાતિઃ શબ્દગત્ સામાન્યમ્ । શબ્દજાતય દમા દમ્યજેષ્ઠપદપ્રયોગે સત્સ્યોષ્ઠરિતસ્ય શબ્દજાતિશબ્દસ્ય ચા જાતિઃ સા શબ્દજાતિપુ ગોત્રચ્ચાદિકાસુ વ્યક્તિસ્થાવીપાસુ પ્રતિપાઠાસ્વભિન્ન-શબ્દપ્રયોગો નિવ-ધનમિત્યર્થઃ ।

या शब्दजातिशब्देषु शब्देभ्यो भिन्नलक्षणा ।

जातिरसाः शब्दजातित्वमव्यतिक्रम्य यत्तते ॥१०॥

અખંડભૂતિ અખંડોમાં (પ્રાપ્ત અનાસી) અને અખંડોથી શુદ્ધ સ્વભાવવાળી બે ભૂતિ છે તે (ગોઅખંડત્વાદિરૂપ અખંડ) ભૂતિ, અખંડભૂતિવનો પ્રતિષેધ ઠયો વિના રહેલી છે (૧૦)

[illegible]

अर्धज्ञास्यभिधानेऽपि सवे^१ जात्यभिधायिनः ।

व्यापारलभणा यस्मात्पदार्था समवस्थिताः ॥११॥

(કેટલાક શબ્દોની) અર્થજાતિનું અભિધાન થતા બધા (જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને સંજ્ઞા) શબ્દો જાતિનું જ અભિધાન કરે છે, કારણકે શબ્દોના અર્થો તેમનાં કાર્યો પ્રમાણે નિયત હોય છે. (૧૧)

વ્યાપારસ્થાના: ને સમન્વયતાં હેધારાજી જણાવે છે કે, વ્યાપાર, વાચ, પ્રયોજન તથેષ
સ્વ-પ્રયોજનેદ્વિતિ સ્થળાં હેતુચેષાં પદપ્રજ્ઞાચ્ચાત્મકતાયાં તે તથા નિષમિતિત્વરૂપઃ ।

કારિકામંત્ર સર્વે પદ જોળતિ, અશળતિ તથેરે દર્શાવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ
જોતવ પદ્ય જાતિ અર્થોત સામાન્યો જોષ કરાવે છે. આગાધિ કન્યાપુત્ર છે તેમ અર્થો

અનેક જાતિઓમાં રહેલ જાતિ આમાન્યનો બોધ થશે. આ જાતિઓનો વૈશેષિકો વિશેષ કરશે. હેતુરાજને મતે વૈયાકરણો પદાર્થને અર્થ માનતા નથી પરંતુ શબ્દ જેનો બોધ કરાવે તેને અર્થ સમજે છે. (વિવાકણાનાં ન વસ્ત્વર્થોઽર્થઃ કિન્તુ સ્વરૂપોઽર્થઃ ।) બધા શબ્દોમાં એક સમાન જાતિ રહેલી છે, જેનો બધા અર્થો ઉપર અધ્યાસ્ય કરવામાં આવે છે.

જાતૌ પદાર્થૈ જાતિર્વા વિશેષો વાપિ જાતિવત્ ।

શત્ત્વૈરપેક્ષ્યતે યત્પ્રાદતસ્તે જાતિવાચિનઃ ॥૧૨॥

પદનો અર્થ જાતિ છે એ (પક્ષ)માં (જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને સંજ્ઞા) શબ્દો વડે જાતિ અથવા જાતિના જેવા જ વિશેષ (અધિકૃત)ની (શબ્દાર્થ અંગે) અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે, તેથી તે શબ્દો જાતિનો બોધ કરાવે છે. (૧૨)

સરખાવો હેતુરાજ—તથા ચોડપિ વિશેષઃ સંજ્ઞાશબ્દાનાં વાચ્ય. પ્રતીતિનિયમઃ ચોડપિ જાતિવત્ પ્રસિદ્ધજાત્યા તુલ્યં અપેક્ષ્યતે શબ્દૈઃ ।

દ્રવ્યધર્મો પદાર્થૈ તુ દ્રવ્યે સર્વોઽર્થ ઇષ્યતે ।

દ્રવ્યધર્મોભ્યાદ્દ્રવ્યમતઃ સર્વોઽર્થ ઇષ્યતે ॥૧૩॥

પદનો અર્થ દ્રવ્ય છે એ પક્ષમાં બધા (શબ્દોનો) અર્થ દ્રવ્યના ધર્મોવાળો છે એમ કહેવાય છે. દ્રવ્યના ધર્મોના આશ્રયને કારણે બધા અર્થો દ્રવ્યરૂપે જણાવાય છે. (૧૩)

અહીં શબ્દનો અર્થ દ્રવ્ય છે એવા વ્યાક્રિતા મતને (દ્રવ્યાગિષ્ઠત્વં વ્યાક્રિ. । વા. ઇ. ૧.૨.૬૪, વા. ૪૫) રજૂ કરવામાં આવેલો છે. સરખાવો હેતુરાજ—તથ્વેન ચોડર્થ ઉચ્ચતે સર્વોઽર્થો દ્રવ્યધર્મયુજ્ઞ એવેત્પ્રતિપાદઃ ।

અનુપવૃત્તિધર્મો વા જાતિસ્થાત્સર્વજાતિપુ ।

વ્યાવૃત્તિધર્મસામાન્ય વિશેષે જાતિરિષ્યતે ॥૧૪॥

(ગીત્વ, ધટત્વ વગેરે) સર્વ જાતિઓમાં તેમને અનુસરતી પ્રવૃત્તિ રૂપ જે ધર્મ છે તે જાતિ છે (અને ગુણ, ક્રિયા વગેરે) વિશેષમાં વ્યાપર્તક રૂપે રહેલો સાધારણ ધર્મ તે જાતિ છે. (૧૪)

વૈશેષિક સિદ્ધાન્તને સમજી રાખીને અહીં જાતિને સમજાવવામાં આવે છે. શબ્દ તેના આધાર દ્વારા અર્થબોધ કરાવે છે. પોતાના આશ્રય એવાં બધાં દ્રવ્યોને અનુસરીને રહેનારો (સ્વાધ્યાયગુણિ) તે સાધારણ ધર્મ છે. આ અનુપવૃત્તિ બધી જાતિઓથી અગ્રિમ હોઈને અનન્ત રેલા જતાં બધી જાતિઓમાં રહેલી હોઈ તેમની જાતિ રૂપે છે પ્રત્યેક દ્રવ્યના કૃણત્વ શુભ્રત્વ વગેરે ગુણો તે તે દ્રવ્યમાં જુદા જુદા હોય છે પરંતુ જાતિ બધાંમાં સમાન એવા ધર્મ સમજાવાના છે. તે તે ગુણો જાતિના કાર્વ માટે હોય છે બધા વિશેષોમાં પણ સામાન્ય રૂપે રહેલ ધર્મ જાતિ રૂપે છે.

જે આમ હોય તો ગોદડી(કાસ્તા), ખરી(કુર), પૂછડું(અઠગૂલ), વગેરે અવયવોને કારણે ગો એવા પદ્ધતિમાં ગોત્વ નહિ પણ સાસ્નાત્વ અથવા ખુરત્વ એ ભતિ થશે. આપું સમજવામાં આવે તો ગાય વિષે ગાય એવો બોધ નહિ થાય પરંતુ ગોદડીવાળું કોઈક પ્રાણી એવો બોધ થશે. બધાં દ્રવ્યોમાં સરખા ધર્મો એટલે ભતિ, બધી માથોમાં એક સરખો રહેલો ગોત્વ એવો ધર્મ તે ગોભતિ (લઘ્વાર્થસ્થા જાતિઃ.)

સંયોગધર્મભેદેન દેશે ચ પરિકલ્પિતે ।

તેષુ દેસેષુ સામાન્યમાત્રાશ્યાપિ વિચિતે ॥૧૫॥

(આકાશ સાથે) સંયોગમાં રહેલા ધર્મોવાળા ઘટ વગેરે દ્રવ્યોની જિનતાને આધારે, અભિન્ન આકાશમાં દેશભેદની કલ્પના કરવામાં આવતાં, તે તે દેશભેદોમાં રહેલ આકાશત્વ રૂપી સામાન્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫)

આકાશ, કાશ, ફિર, વગેરેમાં એકત્વ રહેલું છે. તેમાંથી ભતિનો બોધ કેવી રીતે થાય છે તે અહીં સમજાવવામાં આવ્યું છે. બધા મૂર્ત પદાર્થોને જે અવકાશ આપે તે આકાશ; આ મૂર્ત પદાર્થો અવયવોવાળા હોવાથી, પોતાના જુદા અવકાશની અર્થાત્ આકાશની અપેક્ષા રાખે છે. ઘટમાં રહેલા અવકાશને જણાવે તે પદાર્કાશ, અને વસ્ત્રને જે અવકાશની જરૂર પડે તે પદાર્કાશ થશે. આપું આકાશ દ્રવ્યના કાર્યપ્રદેશ માટે આવશ્યક છે. તેથી જુદાં જુદાં આકાશની કલ્પના થઈ શકે છે. તે આકાશોમાં આકાશત્વ રૂપી સામાન્ય રહેલું છે. કાશ પણ એક હોવા છતાં નુધિધિરનો કાશ, વિક્રમાદિત્યનો કાશ, એમ જુદો જુદો સમજાય છે. તેમનામાં રહેલું સામાન્ય તે કાશ-સામાન્ય છે. દિશા એક હોવા છતાં વારુણી દિશા, ઐન્દ્રી દિશા એમ અનેક દિશાઓની કલ્પના થાય છે. તેમનામાં રહેલું સામાન્ય તે દિશાસામાન્ય છે. આત્મા, એક હોવા છતાં, પ્રત્યેક શરીરમાં જુદો સમજાતો હોવાથી તેમાં પણ આત્મારૂપી સામાન્યની કલ્પના કરી શકાશે. તે પ્રમાણે સંજ્ઞાઓની જિનતાને કારણે સમવાયમાં પણ ભતિની કલ્પના થાય છે.

અવેશનાં ઘટાદીનાં દેશાસ્સંવન્ધિનો યથા ।

આકાશાપ્યવેશસ્ય દેશાસ્સંયોગિનસ્તથા ॥૧૬॥

(વાસ્તવમાં) અવયવ વિનાના ઘટ વગેરે દ્રવ્યોના (દુકડા, ઠીકરાં વગેરે) અવયવો જેમ તેમની સાથે (નિત્ય) સંજ્ઞાવાળા છે, તેમ અવયવ વિનાના આકાશના (મૂર્ત પદાર્થોરૂપ) અવયવો તેની સાથે સંયોગવાળા છે. (૧૬)

ઘટ નામનું દ્રવ્ય અવયવો વિનાનું છે. ઠીકરાં, દુકડા વગેરે તેના અવયવો ઘટ સાથે જોડાયેલા છે. તે પ્રમાણે મૂર્ત પદાર્થો આકાશ સાથે સંજ્ઞામાં હોઈ તેના અવયવો સમજાવા નોઈએ. સરખાવો હેવાત્રા —જ્વલાત્રાશ્યાપિ કેનચિદ્વાત્મવાદમૂર્તિ યથાપિ તિરવત્તિવાત્મમુદ્દેશાત્રાવાદ દ્રવ્યપદ્યઃ સંયોગિન એવાસ્વ દેવઃ ।

મિશ્રવસ્ત્વાશ્રયા વુદ્ધિઃ સંયોગિજ્વનુવર્તતે ।

સમવાયિષુ મેદસ્ય પ્રહ્ણં વિનિવર્તતે ॥૧૭॥

અતઃ સંયોગિદેશાનાં ગૌણત્વં પરિકલ્પ્યતે ।

અધિવેક્ષત્પ્રદેશેષ્યો મુલ્યત્વં સમવાયિનામ્ ॥૧૮॥

સંયોગ સંબંધથી જોડાયેલા પદાર્થો અંગેનું જ્ઞાન ભિન્ન પદાર્થવિષયક હોય છે, (જ્યારે) સમવાય સંબંધથી જોડાયેલા પદાર્થોમાં (તેમને વિષેનું) એકજ્ઞાન અદ્ભુત બને છે; તેથી સંયોગ સંબંધથી જોડાયેલા અવયવોનું ગોચર્ય કદપવામાં આવે છે(અને) સમવાય સંબંધથી જોડાયેલા પદાર્થોના અવયવોનું, તે પદાર્થો અવયવોથી જુદા સમજાતા નહિ હોવાથી, મુખ્યત્વ સમજવામાં આવે છે. (૧૭-૧૮)

અનુપ્રવૃત્તિરૂપા યા પ્રક્યા તામાકૃતિ વિદુઃ ।

કેષિદ્ વ્યાવૃત્તિરૂપાં તુ દ્રવ્યત્વેન પ્રચક્ષતે ॥૧૯॥

અનુપ્રવૃત્તિરૂપ જે જ્ઞાન તેને કેટલાક વિદ્વાનો આકૃતિ સમજે છે; પરંતુ વ્યાવૃત્તિરૂપ એવા (જ્ઞાન)ને દ્રવ્ય તરીકે કેટલાક જાહેર કરે છે. (૧૯)

અહીં વિજ્ઞાનવાદીઓના ભતિ અને દ્રવ્યના સિદ્ધાંતને રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. હેવારાજ દર્શનો જણાવે છે કે આકરણશાસ્ત્રમાં અર્થ એટલે શબ્દાર્થ, વસ્તુત્વ નહિ. શબ્દનો ઉચ્ચાર થતાં મનમાં આકૃતિ રૂપ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રવ્યો પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં તેમનાં ઉચ્ચારણ અને અર્થ, એકબીજાથી અભિન્ન અને એકબીજાને અનુસરનાર હોય છે. આનું પરસ્પર અનુસરણ એટલે અનુપ્રવૃત્તિ. આવી અનુપ્રવૃત્તિરૂપે પ્રગટ થતા જ્ઞાન(શબ્દ)ને આકૃતિ કહે છે. સરખાવો હેવારાજ—મનુષ્યતાકારા યા હુદ્ધિસ્તસ્યા પ્રતિમાસમાનસ્તદ્વાકારોડર્પરૂપતવાવસીયમાનવપુર્ણવનિકલ્પ્યશોભેદાવચાવાસ્વામાન્યગાદુઃ । અતદ્ વ્યાવૃત્તિરૂપ એવી તે આકૃતિને દ્રવ્યરૂપે સમજવામાં આવે છે.

મિન્ના इति परोपाधिरमिन्ना इति वा पुनः ।

માવાત્મસુ પ્રપચ્ચોડ્યં સંસૃષ્ટેષ્વેવ જાયતે ॥૨૦॥

પદાર્થોનાં સ્વરૂપો અંગે, તે ભિન્ન છે અથવા અભિન્ન છે એવો આ વ્યવહાર કેટલો અન્ય ઉપાધિને કારણે છે, (અને તેથી) તેવી ઉપાધિથી જોડાયેલા પદાર્થોમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૦)

नैक्यं नापि नानात्वं न सत्यं न च नास्ति वा ।

અદમનત્ત્વેષુ માવાનામસંસૃષ્ટેષુ વિદ્યતે ॥૨૧॥

પદાર્થોના (ઉપાધિ સાથેના) અસંગ વિનાનાં સ્વરૂપોમાં એકત્વ કે પૃથક્ત્વ અથવા અસ્તિત્વ કે અવસ્થા પણ હોતાં નથી. (૨૧)

દેશ, કાલ વગેરે કોઈક બાજુ નિમિત્તને કારણે પદાર્થોની ભિન્નતા સમજાય છે. આવી ઉપાધિ અર્થોત્ નિમિત્તની કલ્પના કરવામાં ન આવે તો બવહાર ચાલી શકતો નથી. એકવ, પૃથક્ત્વ, સત્ત્વ કે અભાવ આના બાજુ નિમિત્તથી જોડાયેલા બાવોમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી સામાન્યની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

સર્વશક્ત્યાત્મભૂતત્વમેકસ્યૈવૈતિનિર્ણયે ।

આધાનામાત્મભેદસ્ય કલ્પના સ્યાદનર્થિકા ॥૨૨॥

એક(એવા) બ્રહ્મ(તું) જ, તેની બધી શક્તિઓ સાથે તાદાત્મ્ય છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવતાં પદાર્થોના સ્વરૂપની ભિન્નતાની કલ્પના નિર્ણયક કદશે. (૨૨)

નસ્માદ્ દ્રવ્યાદયઃ સર્વાઃ શક્તયો મિન્નલક્ષણાઃ ।

સંસૃષ્ટાઃ પુરુષાર્થસ્ય સાધિકા ન તુ કેવલ્યાઃ ॥૨૩॥

તેથી દ્રવ્ય (શુષ્ક, ક્રમ, સામાન્ય) વગેરે જુદાં જુદાં સ્વરૂપવાળી (છ) શક્તિઓ સંસૃષ્ટ હોય તો જ પુરુષની પ્રવૃત્તિની સાધક બને છે, એકલી નહિ (૨૩)

યયેષ વેગિદ્યાદીનામાત્મભૂતા સમગ્રતા ।

તથા સંવન્ધિસંવન્ધસંસર્ગોડપિ પ્રતીયતે ॥૨૪॥

જેમ ઈન્દ્રિયો. (આત્મા, મન) વગેરેની (પરસ્પર સંબંધનરૂપ) સમગ્રતા આત્મસ્વરૂપ (=તેમનાથી અભિન્ન) છે, તેમ બ્રહ્મરૂપી સંબંધી સાથે સંબંધમાં રહેલ દ્રવ્ય વગેરે શક્તિઓના (સંબંધનરૂપ) સંસર્ગમાં પણ આત્મભૂત =બ્રહ્મથી અભિન્ન સમગ્રતા) સમજાય છે. (૨૪)

આકાશની ભૂતિકલ્પના તેના પ્રદેશોની અર્થોત્ અવલોકનની કલ્પના ઉપરથી કરવામાં આવી. પરંતુ જગતના અન્ય મૂર્ત પદાર્થોમાં ભૂતિની કલ્પના તે પદાર્થોના વાસ્તવિક અસ્તિત્વ ઉપરથી કરવામાં આવે છે. અદૈતમત પ્રમાણે અર્થદર્શન કરાવતાં હેવારાજ દર્શાવે છે કે આત્મતિક સિદ્ધાંતનિર્ણય પ્રમાણે બ્રહ્મ એવું એક તત્ત્વ જ સત્ય છે. ભૂતિ, બાહ્ય વગેરે અસત્ય છે. તે બધાં બ્રહ્મની શક્તિઓ છે. અહીં સંબંધી એટલે બ્રહ્મ, સંબંધ એટલે બ્રહ્મ સાથે સંબંધમાં રહેલ શક્તિઓ અને સંસર્ગ એટલે તે શક્તિઓ વચ્ચેનો સંસર્ગ. બ્રહ્મની શક્તિઓ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે. વૈશેષિકોના અપમર્શો પણ બ્રહ્મની શક્તિઓ છે. હેવારાજે ઉમેર્યાં અદૈત સિદ્ધાંત પ્રમાણે વાતવપરીપ્ત અર્થદર્શન કરાવ્યું છે હેવારાજ તથા ઇન્દ્રિયમન્વનસંસર્ગોડપિ પ્રતીયતે । એવું પાકાન્તર સમજાવતાં જણાવે છે કે સંબંધી અર્થોત્ બધી શક્તિઓના આધાર એવા બ્રહ્મની સાથે સંબંધ એવી દ્રવ્યાદિશક્તિઓનો પરસ્પર સંસર્ગ પણ આત્મભૂત છે એવો અર્થ થશે.

ન તદુત્પચતે કિંચિદસ્ય જાતિર્ન વિચતે ।

આત્માભિવ્યકયે જાતિઃ કારણાનાં પ્રયોજિકા ॥૨૫॥

જેની ભૂતિ ન હોય તેનું કશું ઉત્પન્ન થતું નથી. પોતાની અભિવ્યક્તિ માટે ભૂતિ (પોતાને આશ્રયે રહેલ) કારણોની પ્રયોજક બને છે. (૨૫)

કારણેષુ પદં કૃત્વા નિત્યાનિત્યેષુ જાતયઃ ।

કવચિત્કાર્યૈર્જમિવ્યક્તિમુપયાન્તિ પુનઃ પુનઃ ॥૨૬॥

નિત્ય અને અનિત્ય કારણોમાં સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને (કાર્યમાં રહેલ) જાતિઓ વારંવાર કોઈક કાર્ય રૂપે વ્યક્ત અને છે. (૨૬)

ત્યાં ત્યાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યાં ત્યાં કાર્યગત જાતિ કારણરૂપે રહેલ હોઈને જાતિનો કારણો સાથેનો સંબંધ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા કારણો નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારે હોઈ શકે. વૈશેષિક દર્શનમાં પચાશ્રયો નિત્ય કારણ છે અને સંખ્ય દર્શનમાં પ્રધાન, પુરુષ, વગેરે નિત્ય કારણો છે. દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ જાતિ કારણરૂપે રહેલ હોઈને તે નિત્ય છે.

નિવર્ત્યમાનં ચત્કર્મ જાતિસ્તત્રાપિ સાધનમ્ ।

સ્થાશ્રયસ્થામિનિષ્પત્ત્યૈ સા ક્રિયાયાઃ પ્રયોજિક્ષા ॥૨૭॥

નવીન ઉત્પન્ન થનાર જે (ઘટાદિ) કર્મ (છે) તેમાં પણ (કાર્યોત્પત્તિ પહેલાં) જાતિ સાધન રૂપે છે, (કારણ છે), પોતાને આશ્રયે રહેલા (કાર્ય)ની સિદ્ધિ માટે (કારક)આધારની તે પ્રયોજક અને ॥ (૨૭)

ઘટં કરાતિ । 'તે ઘડો બનાવે છે'માં ઘટરૂપ કાર્ય નિષ્પન્ન થઈ રહ્યું છે, ત્યાં પણ જાતિ તેના સાધનરૂપે નિત્ય રહેતી હોય છે. આમ જાતિ તેના આશ્રયે રહેલા કાર્યની પ્રયોજક અને છે જાતિ સાધન છે, તે દ્રવ્ય અર્થાત્ વ્યક્તિની પ્રયોજક અને છે.

વિધૌ વા પ્રતિષેષે વા વ્રાહ્મણત્વાદિ સાધનમ્ ।

વ્યક્ત્યાશ્રિતાશ્રિતા જાતેઃ સદ્વ્યવસ્થાજાતિર્વિશેષિક્ષા ॥૨૮॥

વિધિમાં કે પ્રતિષેધમાં બ્રાહ્મણત્વરૂપ જાતિ તેમજ સાધન છે. વ્યક્તિ (દ્રવ્ય) માં રહેલ (એકત્વાદિ) સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થતી મંજ્યાજાતિ, દ્રવ્યમાં રહેલ જાતિની વિશિષ્ટતા દર્શાવનારી અને છે (૨૮)

બ્રાહ્મણને હજુવો એવા વિધિવાક્યમાં કે 'બ્રાહ્મણને ન હજુવો એવા પ્રતિષેધવાક્યમાં બ્રાહ્મણત્વરૂપ જાતિ સાધન રૂપે છે પદનો અર્થ જાતિ સમજવામાં આવતાં પદમાં સંખ્યારૂપી જાતિનાં એક પદ ॥ વિનિષ્ક્રિત દ્વારા થાય છે આ સંખ્યાજાતિ દ્રવ્યજાતિની વિશેષક અને છે.

યયા જલદિમિર્વ્યક્તં મુગમેગામિધીયતે ।

મયા દ્રવ્યૈરમિવ્યક્ત જાતિરેવામિધીયતે ॥૨૯॥

જેમ પાણી વગેરેમાં હોવાનું મુખ, મુખ જ દેખાય છે, તેમ શબ્દો દ્રવ્ય વડે અભિવ્યક્ત થતી જાતિનું અભિધાન કરે છે. (૨૯)

તાં પ્રાતિપદિકાર્યં ચ પાત્વર્યં ચ પ્રચક્ષતે ।

સા નિત્યા સા મદ્દનાત્મા નામાદુસ્ત્વત્તજદય ॥૩૪॥

તેને જ પ્રાતિપદિકનો અર્થ અને ધાતુનો અર્થ કહે છે. તે નિત્ય છે. તે મદ્દના આત્મા છે. તેને ત્વ, તલ્ વગેરે (પ્રત્યયો) જણાવે છે. (૩૪)

અથા પદ્યોર્માં મદ્દાસત્તા અર્થોત્ મદ્દાસામાન્યરૂપે જાતિ રહેલી છે. અસાવ પણ મનોજોયર હોવાથી તેમાં જાતિ રહેવા છે. આ સત્તા એટલે સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે મદ્દતત્ત્વ, અદ્દકાર અને પચ્ચત્ત્વમાત્રા એવાં છ તત્ત્વો, તેના વિશેષ પરિણામ રૂપે છે. સ્વરખાલો હેતારાજ : એવં ચ સર્વજગદ્દશાચ્ચા મતા સ્વદ્વપ્રજ્ઞિનિમિલ્નૂતા રૂપિ મદ્દાપદ્ધ મિન્નો-ધાર્મિકાવપ્ર-વચામિષેવા સેવ । વ્યાકરણ અને દર્શનના અનેક ગ્રંથોમાં આ બે હારિકાઓ અવતારેલી મળે છે.

પ્રાપ્તક્રમા વિશેષેષુ ક્રિયા સૈવામિધીયતે ।

ક્રમરૂપસ્ય સંહારે તત્સત્ત્વમિતિ કચ્ચતે ॥૩૫॥

(ક્રિયા)વિશેષોમાં ક્રમને પ્રાપ્ત કરનારી તે (સત્તા)ને ક્રિયા કહે છે, જ્યારે તેનું ક્રિયારૂપ અદ્દધ થાય છે ત્યારે તેને દ્રવ્ય કહે છે. (૩૫)

પાક વગેરે ક્રિયાના વિગતો જોવી કે, જ્ઞાન ઉપર શૂંઘુ, હવાવલુ વગેરેમાં જે પૌર્વાપર્યરૂપ ક્રમ મળે છે તેમાં આ સત્તા રહેલી છે. તેને ક્રિયા કહે છે, જ્યારે આવો ક્રમ અદ્દધ થાય છે અને આત્મ્યાત કે કૃત્રત્ત્વપ્રાપ્ત થતો નથી ત્યારે તે સત્તાને દ્રવ્ય કહે છે.

અથા ધાતુઓ આવી સક્રમા ક્રિયા દર્શાવે છે. સક્રમ ક્રિયાનું આલુ આંતર ક્રમત્ત્વ અદ્દધ અને છે ત્યારે તે સત્તાને દ્રવ્ય કહે છે. જાતિ અને દ્રવ્ય બન્ને, જાહના વિવર્તો છે. શબ્દનો અર્થ જાતિ છે અથવા દ્રવ્ય છે એવા બે પક્ષો વાસ્તવમાં એક જ છે, કારણકે બંને જાહને જણાવનારા પદ્યાન્તરો છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર અથા દર્શનબોદોને સમજાવતું હોવાથી અથા મતોને તે સમજાવે છે. આત્મતિક રીતે તો મદ્દાસત્તારૂપ જાતિ જાહ છે. અદ્દેતસિદ્ધાંતપરક એવું આ અર્થદર્શન દેહારાજે વિકસાવ્યું છે.

સૈવ માત્રવિકારેષુ પદ્ધત્ત્વાઃ પ્રપચતે ।

ક્રમેજ શક્તિમિઃ સ્વામિરેષં પ્રત્યષમાસતે ॥૩૬॥

તે (સત્તા) જ (પરમાર્થરૂપ) જાવના વિકારમાં છ અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરે છે પોતાની શક્તિઓને કારણે તે આ પ્રમાણે ક્રમમ દેખાય છે. (૩૬)

પરમાર્થરૂપ સપ્તક્રમક જાવની છ અવસ્થાઓ છે : જન્મે છે, છે, ફેરાર પામે છે, વધે છે, ઘટે છે અને નાશ પામે છે. મદ્દ માત્રવિકારા મવન્તીતિ વાર્ધ્વાજિનિઃ । જાયતે અસ્તિ વિપરિનમતે વર્ષતે અપદ્ધીયતે વિવરવતીતિ । નિરુક્ત ૧ ૨૬

અહીં વિકારનો અર્થ વિવર્ત સમજવાનો છે, પરિણામ નહિ, કારણકે પરિણામ સમજતા અનિત્ય પ્રાપ્ત થશે, એમ હેતારાજ સમજાવે છે.

આત્મમૂતઃ કમોઽપ્યસ્થા યત્રેદં કાલદર્શનમ્ ।

પૌર્વાપર્યાદિરુપેણ પ્રવિભક્તમિવ સ્થિતમ્ ॥૩૭॥

ક્રમ પછી આ (મત્તા)નું જ સ્વરૂપ છે, જેમાં આ કાલદર્શન પૌર્વાપર્યરૂપે જાણે. વિભક્ત હોય તેમ રહેલું (સમભવ) છે (૩૭)

ક્રિયાઓનો પૌર્વાપર્યાદિ ક્રમ પછી સત્તાનું સ્વરૂપ છે. આ ક્રમ સાથે જ કાલ સંકળાયેલો છે. પ્રભત્તની શક્તિરૂપે કાલ ■ અને એ કાલને પરિણામે બધી ક્રિયાઓનું પૌર્વાપર્ય સમભવ છે.

તિરોભવાધ્યુપગમે ભાવાનાં સૈવ નાસ્તિત્વા ।

લઙ્ઘ્યક્રમે તિરોભાવે નસ્યતીતિ પ્રતીયતે ॥૩૮॥

પદાર્થોના તિરોભાવને સ્વીકારીએ તો તેને જ નાસ્તિત્વ કહેવાય છે. (આ) તિરોભાવને ક્રમ પ્રાપ્ત થતાં (પદાર્થ) વિનષ્ટ થાય છે એમ સમભવ છે. (૩૮)

જન્મ અને નાશ અવસ્તુ હોઈને તેમને સત્તાત્મક કેવી રીતે કહેવાય તે અંગે વિચારતાં આ કારિકામાં નાશની સત્તાત્મકતા જણાવવામાં આવી છે. વિનાશ એટલે તિરોભાવ. પદાર્થોના જન્મની પહેલાં પદાર્થોના અવભાસનું જે અદર્શન આપણને થાય છે તેને નાસ્તિતા કહીશું. પોતાનાં કારણોમાં શક્તિરૂપે રહેલ સત્તા એટલે નાશ. આવી સ્થિતિ પદાર્થોના જન્મ પહેલાં અને વિનાશ પછી પ્રાપ્ત થાય છે. સાધનોની પ્રવૃત્તિને કારણે જ્યારે તિરોભાવ ક્રિયાપદ દ્વારા સમભવ છે, ત્યારે પૂર્વાવસ્થામાં તેને 'ક્ષીણ બને છે' (અક્ષીયતે) એમ કહે છે અને ઉત્તરાવસ્થામાં 'વિનાશ પાને છે' (વિનશવતિ) એમ કહે છે.

પૂર્વમાત્મવ્યુત્તા ધર્માદિપ્રાપ્તા ચોત્તરં પદમ્ ।

તદન્તરાલે ભેદાનામાશ્રયાઙ્ગમ્ કષ્યતે ॥૩૯॥

અગાઉની અવસ્થામાંથી નીકળી ગયેલ અને પછીની અવસ્થાને (હજુ સુધી) પ્રાપ્ત નહિ કરનાર સત્તા, જાને (અવસ્થાઓની) વચ્ચે રહેલા જુદા જુદા વિશેષોને આધારે, જન્મ કહેવાય છે. (૩૯)

જન્મ પછી સત્તાનો ફેરફાર માત્ર છે એમ આ કારિકામાં સમભવવામાં આવ્યું છે. કારણોમાં માત્ર શક્તિરૂપે રહેલો જે પૂર્વધર્મ અર્થાત્ અવસ્થાને પ્રાપ્ત નહિ થયેલી સત્તા તે જન્મ કહેવાય છે. તેને આધાર ઉત્તરાવસ્થાની જુદી જુદી કાર્યોનુબધ કારણે ઉપર છે.

જેમ સત્તામાંથી અવસ્થા વિનાશ થતો નથી તેમ અમાકિ જેનું અસ્તિત્વ નથી તેમાંથી આદિર્ભાવરૂપે જન્મ પછી થતો નથી.

આશ્રયઃ સ્વાત્મમાત્રા વા ભાવા વા વ્યતિરેકિણઃ ।

સ્વશક્તયો વા સત્તાયા ભેદદર્શનદેતવઃ ॥૪૦॥

સત્તામાં ભેદના દર્શન માટે તેનો આધાર. અથવા તેના પોતાના કાર્યપનિક ભાગો અથવા તેનાથી જુદા દેખાતા પદાર્થો અથવા તેની પોતાની શક્તિઓ કારણે રૂપે રહેલાં છે. (૪૦)

દ્રવ્ય વગેરે સત્તાના આધારે સત્તામાં ભેદ જણાવતાં કારણો છે જેમ એક જ મુખ તેવમાં, જળમાં, અરીસામાં, હીરામાં કે તથાવરમાં જુદું જુદું દેખાય, તેમ એક જ સત્તા, ગાય, ઘોડો, મનુષ્ય, પંખી વગેરે તેનાં આશ્રયરૂપ દ્રવ્યોમાં જુદી જુદી નામે છે અથવા ગોત્ર, અશત્રવ વગેરે સત્તાના દર્શિત ભાગો પણ સત્તામાં ભેદ દર્શાવે છે અવિદ્યાથી સમજતા દેશ, કાવ, ઇન્દ્રિયો વગેરે ભેદો પણ સત્તાના ભેદો દર્શાવે છે અથવા સત્તાની પોતાની શક્તિઓ, જે સમય વિશ્વની રચનાને અનુકૂળ છે, તે પણ, ભેદદર્શનનાં કારણોરૂપે સમજાય છે દેસારાજ જણાવે છે કે વાસ્તવમાં એક જ સત્ય જ સત્ય છે અને સત્તારૂપ છે તે અનેક રૂપે ભાગે છે. સરખાવે! ક્રિયાદ્રવ્યો સત્તાત્મકપ્રતિપાદનાત્ તદ્વ્યતિરેકેણ પસ્વન્તરામાશાયણિ ચર્ચ સત્તાત્મકવ્યવસ્થાય તથાપિ વ્યવહારેડવિદ્યાવશત્કરૂપે ચપાવમાત્ર મેદન્યાસત્યરૂપસ્વાવહનવનીયસ્વાત્ દ્રવ્યાદિસત્તાય પ્રવિમાપોડવમવિકલ્પઃ ।

પૃથિવ્યાદિષ્વભિવ્યક્તૌ ન સંસ્થાનમપેક્ષતે ।

અનુચ્છિન્નાશ્રયાઞ્જાતિરનિત્યેઽપ્યાશ્રયે સ્થિતા ॥૪૧॥

પૃથ્વી વગેરે દ્રવ્યોમાં રહેલી (પૃથ્વીત્વ વગેરે) જાતિ પોતાની અભિવ્યક્તિ માટે તેના અવયવો સાથેના વિશિષ્ટ આશ્રયની અપેક્ષા રાખતી નથી, અને આશ્રયનો ઉગ્રહેદ શ્રેયો ન હોવાને કારણે જાતિ, અનિત્ય આશ્રયોમાં પણ રહેલી (સમજાય) છે. (૪૧)

પૃથ્વીઃ વગેરે જાતિઓનો આશ્રય નિત્ય પદમાણુઓ છે. ગોત્ર, પદ્મ વગેરે જાતિના આશ્રય અનિત્ય ગો, યદ વગેરે છે. સંસ્થાન એટલે પોતાના અવયવો સાથેના વિશિષ્ટ આશ્રય, જેમકે ઢેકું, માટી પથરી, ઘડો, પર્વતો વગેરે પૃથ્વીરૂપે સમજાય છે. આ અનિત્ય પદાર્થોની જાતિઓ પોતાના અભિવ્યક્તિ માટે સંસ્થાનની અપેક્ષા રાખે છે.

અનુચ્છેદ્યાશ્રયમેકે સર્વાં જાતિ પ્રવક્ષતે ।

ન ચૌમપથ પ્રલયે સર્વસ્યેતિ વ્યવસ્થિતા ॥૪૨॥

પ્રલયકાળે સર્વનો (વિનાશ) એક નાથે થતો નથી એમ હકપણે માનનારા જણાવે છે કે બધી જાતિઓના આશ્રયનો ઉગ્રહેદ થઈ શકતો નથી. (૪૨)

મહાપ્રલયને સમયે જાતિના નથા અવયવો વિનષ્ટ થાય છે. જાતિઓને જે આશ્રય અર્થાત્ આધારની જરૂર હોય તે જાતિઓ વિનષ્ટ થવાની, એવી સહાના ઉત્તરમાં એમ કહી સકાય કે પ્રલય કદી સંપૂર્ણ થતો નથી કોઈક આધારે તે વિવશમાન રહે છે જ. કોઈક આશ્રય અદ્યત્ થતાં જાતિઓ બીજા કોઈક આશ્રયે રહે છે. દેવારાજ જણાવે છે કે અહારો અનેક છે. બધાં પ્રજ્ઞાત એક સાથે પ્રવચને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેથી જાતિના આશ્રયો નાશ પામતા નથી.

પ્રકૃતૌ પ્રવિહોનેપુ મેદેષ્વેકપરર્ષિનામ્ ।

દ્રવ્યસત્ત્વ પ્રવચન્તે દ્યાશ્રયા યથ જાન્ય ૧૪૩॥

એકત્વને રતીકારનાશઓના મતમાં પદાર્થો પ્રકૃતિમાં લીન અને છે ત્યારે,

અદ્વૈતદર્શનમાં મહાપ્રણય વખતે બધા પદાર્થો, એક મહાસત્તા બને સાંખ્ય મતમાં પ્રકૃતિ કહે છે, તેમાં પ્રવિલીન બને છે. અહીં દ્રવ્યસત્ત્વ એટલે મૂલકારણ, કારણસત્તા અથવા સન્માત્રરૂપ દ્રવ્ય. પ્રલયકાળે આવા મૂલદ્રવ્યસત્ત્વમાં જ્ઞાતિઓ એકરૂપ બને છે. વૈશેષિક મતમાં મહાપ્રણય વખતે જ્ઞાતિઓ તેમના આધાર વિના એકલી જ રહે છે, કારણ કે આધાર અર્થાત્ આત્માનો ઉપયોગ કેવળ જ્ઞાતિની અભિવ્યક્તિ માટે જ છે, આ બંને મતોમાં તાર્ત્ત્વિક વિરોધ નથી. ભર્તૃહરિએ અહીં પોતાનો મત નિરૂપ્યો છે

બ્રાહ્મણત્વાદયો ભાવાઃ સર્વપ્રાણિજ્વલસ્યતાઃ ।

અભિવ્યક્તાઃ સ્વકાર્યાણાં સાધકા હત્યપિ સ્મૃતિઃ ॥૪૪॥

બ્રાહ્મણત્વ વગેરે બાબે બધાં પ્રાણીઓમાં રહેલા છે, પરંતુ જ્યાં (=જે દ્રવ્ય-વિશેષમાં) તે અભિવ્યક્ત થાય છે ત્યાં જ પોતાનાં કાર્યોનાં સાધક બને છે, એવી પરંપરા છે. (૪૪)

ચિત્રાદિજ્વલ્યભિવ્યક્તિર્જાતીનાં કેન્દ્રિવિવ્યતે ।

પ્રાણ્યાગ્રિતાસ્તુ તાઃ પ્રાપ્તૌ નિમિત્તં પુણ્યપાપયોઃ ॥૪૫॥

ચિત્રો વગેરેમાં પણ જ્ઞાતિઓની અભિવ્યક્તિ થાય છે એમ કેટલાક જણાવે છે; પરંતુ જ્યારે (જ્યંત) પ્રાણીઓ તેમના આશ્રય હોય ત્યારે જ તે પુણ્ય અને પાપનાં નિમિત્ત બને છે. (૪૫)

ચિત્રમાં કે પૂતળામાં રહેલ બ્રાહ્મણ પણ બ્રાહ્મણત્વ જ્ઞાતિને અભિવ્યક્ત કરે છે તેમ કેટલાક જણાવે છે. આ વાત બરાબર નથી એમ ભર્તૃહરિ દેવિદ શબ્દથી વ્યક્ત કરે છે, કારણકે ચિત્રમાંના બ્રાહ્મણને હથિવાથી પાપ થતુ નથી, તેમ તેની પૂજા કરવાથી પુણ્ય થતુ નથી.

જ્ઞાનં સ્વસમદ્વિશિષ્ટાનાં તાસુ સર્વેન્દ્રિયં વિદુઃ ।

અધ્યાસાન્મણિરુપ્યાદિવિશેષેષિષ્વ સદ્વિદ્યામ્ ॥૪૬॥

એમ જ્ઞાનો, રૂપું વગેરે અંગેની વિશિષ્ટતાઓ અંગેનું તેમને જાણનારા (જવેરીઓ અને સોનીઓ)નું જ્ઞાન અભ્યાસને કારણે આપણાથી જુદું હોય છે તેમ, તે જ્ઞાતિઓ અંગેનું, આપણાથી જુદા (સર્વદ્રવ્ય જ્ઞાનીઓ)નું જ્ઞાન, બધી ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થનારું હોય છે, એમ (આચાર્યો) જણાવે છે. (૪૬)

સામાન્ય મનુષ્યો પ્રતિનિપત પદાર્થોને જ જોઈ શકે છે આઘ યુગ્મો આપણાથી વિશિષ્ટ અર્થાત્ વિશદ્વાજ અને સર્વદ્રષ્ટા હોય છે. આ આઘયુગ્મોનો પણ યુગ્મ ઈશ્વર છે, તે નિત્ય છે, કારણ કે પ્રલય પછી શબ્દાદિ દેવો જ્યારે ફરીવાર ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ઈશ્વર જ તેમનો ઉપદેશ છે આઘયુગ્મોને જ્ઞાતિનું અને તેના આશ્રયો રૂપ પદાર્થોનું રચક અને હસ્તામલકવત્ જ્ઞાન હોય છે તેમની ઇન્દ્રિયો તેમના વિપરો પૂરતી મર્યાદિત હોતી નથી. તેમની પંચેન્દ્રિયોમામાં દરેક ઇન્દ્રિય જ ઈન્દ્રિયોનું કાર્ય કરી શકે છે. હેવારાળે કરાવેલું અર્ચદર્શન યોગપરક અને અદ્વૈતપરક છે. સરનાવે તેણે રજૂ કરેલ આગમવચન : નેદાનોં દમ્બિદૈરેવ વચ્ચતિ પ્રભત. શબ્દ યુગોતિ વૃષ્ટતો રુપાણિ વચ્ચતિ અહુલ્યગ્રેવ સર્વરૂપાનુવતમતે ।

જાત્યુત્પલ્લદિગન્ધાદૌ ભેદતત્ત્વં ચદાશ્રિતમ્ ।

તદ્ભાવપ્રત્યયૈર્લોકેડનિત્યત્યાગ્નામિધીયતે ॥૪૭॥

ભતિગન્ધ, ઉત્પલ્લગન્ધ વગેરેમાં જે (ભતિગન્ધત્વ, ઉત્પલ્લગન્ધત્વ રૂપી) વિશિષ્ટ તત્ત્વ રહેલું છે તે અનિત્ય હોવાથી લોકવ્યવહારમાં (ત્વ, તદ્ વગેરે) જાણપ્રત્યયો વડે દર્શાવાતું નથી. (૪૭)

ત્વ, તદ્ વગેરે પ્રત્યયો પારમાર્થિક મન્ધતરૂપ (પર) સામાન્ય દર્શાવે છે, નહિ કે અનિત્ય ભતિ ગન્ધત્વ અથવા ઉત્પલ્લગન્ધત્વરૂપ અપર સામાન્ય.

અરણ્યશન્યાભિધાનાસ્તુ નરસિંહાદિજાતયઃ ।

સરૂપાશ્વયેવાન્યા સાસુ શ્રુતિસ્થિતિવા ॥૪૮॥

નરસિંહત્વ વગેરે ભતિઓતું અભિધાન તેમના પોતાના શબ્દો વડે થતું નથી. તે (ભતિ)ઓમાં તેમના અવયવો (નર અને સિંહ) જેવા બીજાં (કલ્પિત શબ્દો નર અને સિંહ)તું શ્રવણ રહેલું છે. (૪૮)

નરસિંહ શબ્દમાં નર અને સિંહ એવા બે શબ્દભાગ રહેલા છે. બંને શબ્દો વ્યવહારના નર અને સિંહ જેવા છે અને નરત્વ અને સિંહત્વ એવી ભતિઓનો ખ્યાલ આપે છે. પણ નરસિંહત્વ આ બંનેથી જુદું છે પરંતુ વાસ્તવમાં નરસિંહ શબ્દ વ્યવહારમાં પ્રાપ્ત થતા બે શબ્દભાગો, નર અને સિંહનો બનેલો છે, એનો વિચાર ક્રમનામાત્ર છે.

જાત્યવસ્થાપરિચ્છેદે સંક્યા સદ્વ્યવસ્થામેવ ચા ।

વિપ્રકર્યેડપિ સંમર્ગાદુપકારાય કલ્પતે ॥૪૯॥

(દ્રવ્ય કે ક્રિયારૂપ) ભતિના તેના (આશ્રય માથેના) સમનાયની મયોક્તના નિર્ણયમાં (સુષ્ કે તિક્ પ્રત્યયો વડે વાચ્ય) સંખ્યા કે સંખ્યાત્વ તેના (આશ્રય વિશેષ સાથેના) સંસર્ગને કારણે ઉપયોગી બને છે, જાણે તે (દ્રવ્યભતિ કે ક્રિયા-ભતિ સાથે) સાક્ષાત્ સંબંધ વિનાનાં હોય. (૪૯)

પ્રકૃતિની જેમ પ્રત્યેક પણ ભતિ દર્શાવે છે તે અહીં જણાવ્યું છે.

લઘ્વળા શબ્દસંસ્કારે વ્યાપારઃ કાર્યસિદ્ધયે ।

સંક્યાસર્માદિગચ્છીનાં શ્રુતિસામ્યેડપિ દૃશ્યતે ॥૫૦॥

સંખ્યા, કર્મ વગેરે શબ્દશક્તિઓનો વાચક શબ્દ સમાન હોય તો પણ સસજ્ઞા રૂપી વ્યાપાર શબ્દસંસ્કાર માટે બચતા (વાક્યાર્થ જેવી) ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૦)

સંખ્યા, કર્મ વગેરે શબ્દશક્તિઓનો વાચક પ્રત્યેક અર્થ એક સરખો હોવા બાં વાક્યાર્થભેદ માટે બે પ્રકારનો વ્યાપાર પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓનો એક છે સસજ્ઞા આ સસજ્ઞા શબ્દસંસ્કાર અર્થે છે.

ઠાઈપણુ પ્રાતિપદિક સંખ્યા વગરનું હોઈ શકે નહિ; કારણકે સંખ્યા વિનાના પ્રાતિપદિકનો અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ પરિણામે બહુવાર પ્રકૃતિના અર્થનો નિશ્ચય થતો ન હોય તે પછી વિભક્તિ કેવળ શબ્દસંસ્કાર માટે વપરાય છે, ઉ.ત. તે વાસણો સાફ કરે છે. (ગ્રહં સમ્માપ્તિ) માં પ્રત્યં એવી એકત્યયવિભક્તિ વિવક્ષિત નથી, બધાં વાસણો સાફ કરવાનું તે વાક્યમાં નિધાન છે. તે પ્રમાણે 'સોટ હોમે છે' (સફલત હોતિ) માં સક્રિય જેમાં સાધન છે એવો માત્ર હોમ જ વિવક્ષિત છે.

સક્ષણને શબ્દસંસ્કાર માટેનો એક બ્યાપાર ગણાવ્યો. સંખ્યા, ઈર્ષ વગેરે ચક્તિઓનો બીજો બ્યાપાર વાક્યાચરૂપ ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે સમજવામાં આવ્યો છે, જેમકે 'પશુ વડે યજ્ઞ કરવો' (પશુના યજેત) માં પશુના એવી એકત્યય વિભક્તિ વિવક્ષિત અર્થોત્ સાધક છે, કારણ કે એક પશુ પછી યજ્ઞનરૂપી ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે ઉપયોગી છે.

પોતાની પહેલાંના અર્થદર્શનનો નિર્દેશ કરતાં હેલારાજ જણાવે છે કે શબ્દબ્યાપારે ને બદલે શબ્દબ્યાપાર: એવો પાઠ સમજીને પૂર્વટીકાકાસિએ "સંખ્યા વગેરે શબ્દસંસ્કાર માટે જ ઉપયોગી છે અને સક્ષણ શબ્દસંસ્કારરૂપ બ્યાપાર છે." એવો અર્થ સમજાવીને સક્ષણ અને શબ્દસંસ્કારને સમાન અધિકરણમાં ગણ્યાં છે.

ન ચિતા સંસયયા કચિત્સસ્વમૂતોડ્યં ચક્રયતે ।

અતઃ સર્વેય નિર્દેશે સંસ્યા સ્યાદવિવક્ષિતા ॥૫૧॥

સંખ્યા(ના નિર્દેશ) વિનાનો કોઈ દ્રવ્યભૂત અર્થ (શબ્દ વડે) જણાવાતો નથી, તેથી બધાં દ્રવ્યોના નિર્દેશમાં (તેમની) સંખ્યા વિવક્ષિત નથી. (૫૧)

બધાં દ્રવ્યો સંખ્યાવાન હોય છે. તેથી સંખ્યાનિર્દેશનું સ્થાન નથી આવે. સામાન્ય નિયમ છે.

યક્ત્યં વા વહુત્યં વા કેપાલ્ચિદવિવક્ષિતમ્ ।

તદ્દિ જાત્યભિધાનાય દ્વિત્વં તુ સ્વાદ્વિવક્ષિતમ્ ॥૫૨॥

કેટલાકના મતમાં (સ્વાભાવિક) એકવચન અથવા બહુવચન વિવક્ષિત નથી. (કારણ કે) તે તે જાતિના અભિધાન માટે છે; પરંતુ દ્વિત્વ વિવક્ષિત છે. (૫૨)

બ્રાહ્મણે ન હન્ત્યમ્: । મુર ન પેમા । રૂપકેર્જે ર્વેષ્ઠમ્વ ॥ જેવાં વાક્યોમાં એકવચન અને બહુવચન કેવળ અતિનું અભિધાન કરતાં હોવાથી વિવક્ષિત નથી, પરંતુ, દ્વિવચન હંમેશાં દંબાચિત હોવાથી વિવક્ષિત છે.

યદ્યેતૌ જ્યાધિતૌ સ્વાતાં દેયં સ્વાદિદમૌપચમ્ ।

દ્વિત્વેવં લક્ષણેડર્થસ્ય દ્વિત્વં સ્યાદવિવક્ષિતમ્ ॥૫૩॥

'આ બે જો માંદા મટે તો આ દવા આપવી' એવા વાક્યમાં (માંદો) બંધનિતો સંજયે દ્વિવચન વિવક્ષિત નથી. (૫૩)

અર્થો બ્યાધિતે નિમિત્ત માનીને જે દિવચન વાપર્યું છે તે વિવક્ષિત નથી.

एकादिशब्दवाच्याया- कर्मस्वरूपत्वमिष्यते ।

૩. સદ્-રૂપાયાઃ સ્થનતિ દ્વાભ્યામિતિ રૂપાદિ સા શ્રિતા ॥૫૪॥

‘એ મનુષ્યો સાથે તે (માટી) જોડે છે.’ એવા વાક્યમાં એક (એ) વગેરે શબ્દો વડે વિવક્ષિત સંજ્ઞા ક્રિયાના અંગરૂપે સમજવાની છે, કારણ કે આ (સંજ્ઞા) પ્રાતિપદિકમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી છે. (૫૪)

દ્વાભ્યા મન્શમ્વાં વદં સ્થનતિ । પશુર્મિપુનરાવતે । પશ્ચિર્મિર્હરતિ । વગેરે વાક્યોમાં પદાર્થની સંજ્ઞા પ્રાતિપદિકમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી છે અને તે ક્રિયાના અંગરૂપે સમજવાની છે.

૪. યજેત પશુનેત્યન્ન સંસ્કારસ્યાપિ સંભવે ।

યથા જાતિસાધેકત્વં સાધનત્ત્વેન ગમ્યતે ॥૫૫॥

‘પશુ વડે યજ કરવો’ એવા વાક્યમાં (શબ્દ) સંસ્કાર (રૂપો) વિવક્ષિત સાથેક હોવા છતાં જેમ (પશુત્વરૂપ) જાતિ ક્રિયાના સાધનરૂપે (સમભવ છે) તેમ એકવચન પશુ (સાધનરૂપે) સમભવ છે. (૫૫)

પહેલાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે કેવળ જાતિનો બોધ કરાવતું હોવાથી એકવચન હમેશાં વિવક્ષિત નથી. અહીં જણાવવામાં આવે છે કે એકવચન પણ કોઈક સ્થળે વિવક્ષિત હોય છે. પશુના યજેત । એવા ઉદાહરણમાં જેમ પશુત્વજાતિ અત્યંતની છે તેમ એકવચન પણ અગત્યનું છે અહીં જાતિ અને સંજ્ઞા બન્ને પાડી શકાતાં નથી કારણ કે જાતિ અપૌરુષેય છે.

लिङ्गात्तु स्याद् द्वितीयादेस्सदेकत्वं विवक्षितम् ।

एकार्थविषयत्वे च तल्लिङ्गं जातिसंख्ययोः ॥५६॥

દ્વિતીય (તૃતીય) વગેરેના ઉત્તરે અરૂપો પ્રમાણુ વડે એકત્વનો વિવક્ષા પ્રાપ્ત થાય ■ જાતિ અને સંજ્ઞાના એક જ આશય નાગે પણ તે જ પ્રમાણુ છે. (૫૬)

‘અગ્નિ મટેના બકરાને અગ્નિપેશ વખતે હોમવો’ (આત્મેયમગ્નિપેશોને માસમેત ।) એમ કહીને પછી ‘ઉન્દ્ર અને અગ્નિના બીજાને ઉરૂપમાં’, ‘ઉન્દ્ર મટેના કાબરમીતરા બીજાને પોકશીમાં’ (ऐन्द्राण्यं द्वितीयमुकृष्ये । ऐन्द्रं पुरिं तृतीयं वोइतिमी ।) વગેરેમાંના દ્વિતીય, તૃતીય એવા ઉત્તરેબો દ્વારા પશુના યજેત । માંના વશુવા શબ્દથી પશુગત એકત્વ વિવક્ષિત બને છે. જાતિ અને સંજ્ઞા બન્ને સમાન આશયમાં પરિસમાપ્ત થવી હોય ત્યારે પણ તે દ્વિતીય વગેરે ઉત્તરેબો પ્રમાણુરૂપ બને છે.

अन्यत्राविहितस्यैव स विधिः प्रथमं पशोः ।

क्रियायामङ्गभावश्च तत्त्वेतस्माद्विवक्षितम् ॥५७॥

બીજા વાક્યોમાં જેનું વિધાન થયું નથી તેનું, પશુ અંગેનું તે (‘પશુ વડે યજ કરવો’ પશુના યજેત । માંનું) પ્રથમ વિધાન અને (‘પશુને’) યજન ક્રિયામાં જોણાવ એવાં બે કારણોથી એકત્વ પણ વિવક્ષિત બને છે. (૫૭)

આ કારણના અગૌ-નરનો ઉત્તરેબ કરતાં દેવારાજ જયુવે છે કે કેમકાઠી ટીકાકારો ક્રિયાયામંગ્ગભાવસ્ય એવા પાદ સમજીને અન્યત્રાવિહિતસ્યેવ પશોઃ પ્રથમ ક્રિયાયામંગ્ગભાવસ્ય વિધિઃ । એવી વાક્યપોજના કરે છે.

મહાસ્વન્યત્ર વિહિતા મિશ્રસંસ્થાઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

પ્રાજાપત્યા નવેત્વેવમાદિભેદસમન્વિતાઃ ॥૫૮॥

અજ્ઞત્વેન પ્રતીતાનાં સંગમે ત્વજ્ઞિનાં પુનઃ ।

નિર્દેશં પ્રતિ યા સંસ્થા સા કથં સ્યાદ્વિવક્ષિતા ॥૫૯॥

‘અન્તપતિતાં નવ પાત્રો છે,’ (‘અધ્વયુ’ પ્રાતઃસ્થવનમાં આ કસ પાત્રોનું ગ્રહણ કરે છે’) વગેરે જુદાં જુદાં વાક્યોથી સમજાતાં (અને એકત્વસંખ્યાથી) જુદી સંખ્યાવાળાં પાત્રોનું અન્ય રીતે જુદું જુદું વિધાન થયું છે.

(ઉપરોક્ત વચનોમાં ગ્રહણનાં) અંગરૂપે સમજાતાં પરંતુ માંગવાના, કાર્યમાં ઉપયોગી બનેલાં (વાસણો) અંગેના નિર્દેશમાં પ્રાપ્ત ચતારી સંખ્યા કેવી રીતે વિવક્ષિત બને ? (૫૮-૫૯)

પશુતા યજ્ઞેત । માં એકત્વસંખ્યાની વિવક્ષાના એ હેતુએ છે. અન્ય વાક્યમાં એકત્વસંખ્યાવાળાં પશુ સિવાયનાં પશુનું વિધાન થવું નથી તેથી એકત્વસંખ્યાવિશિષ્ટ પશુનું વિધાન મુખ્ય છે; અને વતકાપમાં આ પશુ અંગરૂપ છે. પરંતુ મહ સમ્માર્ટિ । માં આથી જુદું છે. વૈશ્વતામજુ પ્રાતઃસ્થવને મહાન્ગ્રહણાતિ । વગેરે વચનોમાં વાસણો સાફ કરવાના કાર્યમાં તે વાસણોનું અંગત્વ નથી અને મહ માં એકત્વવિશિષ્ટ સંખ્યાથી જુદાં વાસણોનું ગ્રહણ થાય છે.

કાજાવર્યા વદ મહા ભવન્તિ । વૈશ્વતામજુ પ્રાતઃસ્થવને મહાન્ગ્રહણાતિ । ‘વૈશ્વતામજુ મહ ગ્રહણાતિ । નેત્રાવરણ મહ ગ્રહણાતિ । વગેરે વચનોમાં મહ ની સંખ્યા જુદી જુદી છે.’ હવે સંમાર્જનકાર્યમાં અહીં એવાં તે પાત્રો તો એકત્વસંખ્યા કેવી રીતે વિવક્ષિત બને ? આ શંકાનો જવાબ પછીની કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે.

નાન્યત્ર વિધિરતીતિ સંસ્કારો નાપિ ચાક્ષિતા ।

હેતુઃ સંઘયાવિવક્ષાયા યત્નાત્સા હિ વિવક્ષેતા ॥૬૦॥

અન્ય વાક્યોમાં (જુદી સંખ્યાવાળાં પાત્રોનું) વિધાન થયું નથી એ કારણે (પ્રાપ્ત થતાં મહ સમ્માર્ટિ । ‘તે વાસણું સાફ કરે છે’ માં) એકત્વસંખ્યા સંસ્કાર અને (સંક્રાંતિમાં વાસણોનું) પ્રાધાન્ય, પણ, એકત્વની વિવક્ષાના અભાવમાં કારણ નથી, કારણ કે સંખ્યા, (સુક્ષિપ્તરૂપે) પ્રચલતી વિવક્ષિત બની છે (૬૦)

કારણ પરીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કોઈપણ પદાર્થ તેની સંખ્યાના નિર્દેશ વિનાનો હોતો નથી. તેથી સંખ્યા બધે અવિવક્ષિત રહે છે. કોઈ એકસ નિર્દેશ પ્રમાણે સંખ્યાની વિવક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે.

સંમાર્જને વિશેષજ્ઞ ચ મદ્રે ક્વચિદાશ્રિતઃ ।

વિદિતાસ્તે ચ સંસ્કાર્યાઃ સર્વેવામાભ્યસ્તન ॥૬૧॥

સંક્રાંતિની જાણતમાં પત્રો અંગે કોઈ એકસાઈ કરવામાં આવી નથી, તેથી (જુદી જુદી સંખ્યામાં) જેમનું વિધાન થયું । તેમને પણ સાફ કરવાનાં છે તેથી (મહ સમ્માર્ટિ । એવા વાક્યમાં) બધાં લેવામાં આવે છે. (૬૧)

પ્રત્યાશ્રયં સમાપ્તાયં લાતાવેકેન ચેત્કિયા ।

પશુના ન પ્રકલ્પ્યેત તત્સ્યાદેવ પ્રકલ્પનમ્ ॥૬૨॥

જાતિ તેના પ્રત્યેક આશ્રય (=અધિકૃત)માં રહેલી હોવાથી, જે ક્રિયા એક પશુ વડે સિદ્ધ થતી ન હોય તે (જ) આવી (અનેક પશુઓની) કલ્પના થઈ શકે. (૬૨)

एकेन चैत्प्रसिद्धायां क्रियायां यदि संभवात् ।

परवन्तरमुपादेयमुपादानमनर्थकम् ॥૬૩॥

જે એક પશુવડે ચલતક્રિયા સિદ્ધ થતી હોય અને માત્ર બીજું પશુ મળવાના સંભવને કારણે બીજું પશુ લેવામાં આવે તે આવે (બીજા પશુનો) સ્વીકાર અનર્થક બનશે (૬૩)

તેટલાં પશુઓનું વિધાન ચતુ' હોય તેટલાં જ સ્વીકાર કરવા જોઈએ. 'વધારે લેવાથી વધારે ફળ' એવો નિયમ અહીં લાગુ પડે નહિ.

यथैपाहितगर्भायां गर्भाधानमनर्थकम् ।

तथैकेन प्रसिद्धायां परवन्तरमनर्थकम् ॥૬૪॥

જેમ ગર્ભવતી ઓમાં (ફરીવાર) ગર્ભોધાન કરવું નિષ્ફળ છે, તેમ એક પશુ વડે (ચતુ'કાર્ય) સિદ્ધ થતું હોય ત્યારે બીજું પશુ (લેવું) નિરર્થક છે. (૬૪)

આવા સાક્ષી અવદારગત ઉદાહરણો ઉપરથી સાક્ષી સમજાવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે એકત્વ દ્વેષી વિવક્ષિત હોય છે.

तावत्तार्थस्य सिद्धत्वादेकत्वस्याव्यतिक्रमम् ।

केचिदिच्छन्ति न त्वत्र संख्याकृत्वेन गृह्यते ॥૬૫॥

તેટલા (=એકત્વસંખ્યાવાળા પશુ) વડે (કાર્ય) સિદ્ધ થતું હોવાથી કેટલાક ઇચ્છે છે કે એકત્વસંખ્યાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ (આમ કરવાથી) એકત્વ સંખ્યા (યજ્ઞકાર્યના) અંગ તરફ સમજાશે નહિ. (૬૫)

એકત્વ સંખ્યાની વિવક્ષાને અહીં બીજી રીતે સમજાવવામાં આવી છે.

द्वितीयादि तु यल्लिङ्गमुक्तं न्यायानुवादि तत् ।

न संख्या साधनत्वेन जातिवत्त्वेन गम्यते ॥૬૬॥

(ઉદ્યમમાં બીજું દ્વિતીયમુક્ત્યે । વગેરે વચનોમાંનું) બીજું વગેરે જે સૂચન (=પ્રમાણ) જણાવ્યું છે તે (અગાઉ જણાવેલા) ન્યાયોને પ્રમાણિત કરનારું છે; તેથી જાતિ જેમ (ક્રિયાના) સાધનરૂપે સમજાય છે તેમ ચંખ્યા (સાધનરૂપે) સમજાતી નથી (૬૬)

હાથવ અને સામર્થ્યને કારણે એકત્વસંખ્યાની વિવક્ષા સિદ્ધ થાય છે, તે બાબતને દ્વિતીયમુદ્દયે । એવા વચનોમાં રહેલો દ્વિતીય સબ્દ પ્રમાણિત કરે છે.

આ કારિણી બીજી પંક્તિમાંના સન સબ્દને ત્રણ રીતે સમજી શકાય : (૧) જે ન્યાયો-વડે, (૨) તે કારણે, (૩) તે સૂચન(રિજા)વડે.

- (૧) અગાઉ જણાવેલા ન્યાયોને લીધે એકત્વસંખ્યા ક્રિયાના સાધનરૂપે સમવતી નથી.
 (૨) બે ન્યાયોરૂપી કારણ વડે.
 (૩) હાર જણાવેલા એ ન્યાયોને દ્વિતીય તરેરે શબ્દો પ્રમાણિત કરે છે તે કારણે.
 કારિકા ૬૫ અને ૬૬ માં જે અન્ય મતનું નિરૂપણ થયું છે તે મત ભર્તૃહરિને માન્ય નથી.

અન્યથાવ્યતિરેક્ષણ્યાં સંख्याશ્ચુપગમે સતિ ।

યુક્તં ચત્સાધનત્વં સ્યાન્ન ત્વમ્યર્થોપલક્ષણમ્ ॥૬૭॥

અન્યથા અને વ્યતિરેક વડે બે (એકત્વ) સંખ્યાનો બોધ, (મિધિનાકચમાંથી) થતો હોય તો તે (યત્ક્રિયાનું) સાધન અને તે યોગ્ય છે, અન્ય (=પ્રકૃતિ)ના અર્થનું ઉપલક્ષણ અને તે યોગ્ય નથી । (૬૭)

વિભક્તિ હોય તો સંખ્યા હોય એ અન્યથા અને વિભક્તિનો અભાવ હોતો સંખ્યાના બોધનો અભાવ એ વ્યતિરેક. આવા અન્યથા અને વ્યતિરેક વડે એકત્વસંખ્યાનો બોધ થતો હોય તો ભવે તે એકત્વ સંખ્યા યત્ક્રિયાનું સાધન અને, પરંતુ અન્ય અર્થાત્ પ્રકૃતિના અર્થને માત્ર સૂચવનાર અને તે યોગ્ય નથી.

સાધનત્વે પદાર્થસ્ય સામાર્થ્યં ન પ્રદીયતે ।

સંख्या વ્યાપારધર્મોઽવસ્તેન હિજ્ઞેન ગમ્યતે ॥૬૮॥

(શબ્દ વડે ભતિ અને સંખ્યા એમ બંને પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી) પદના (પૂર્ણ) અર્થને ક્રિયાનું સાધન માનતાં પદની તેનું અભિધાન કરવાની શક્તિ દૂર થતી નથી. તેથી તે કારણે સંખ્યા ક્રિયાધર્મ છે એમ સમજાય છે. (૬૮)

શબ્દ વડે ભતિ અને સંખ્યા એમ બંનેનો બોધ થાય છે. તેથી જેમાં ભતિ અને સંખ્યાનો બોધ થતો હોય તેવા શબ્દનો પરિપૂર્ણ અર્થ ક્રિયાનું સાધન છે એમ સમજાય છે. આવા કારણસર (તેજ હિન્નેન) અર્થાત્ પદની તેના અર્થનું અભિધાન કરવાની શક્તિ-ને લીધે, એકત્વ વગેરે સંખ્યા ક્રિયાના વ્યાપાર છે એમ સમજાય છે.

જ્યાં સંખ્યા ક્રિયાનો વ્યાપાર છે એમ સૂચવવા માટે કોઈ પ્રમાણ કે ચિહ્ન (લિપ્તમ્) નથી ત્યાં પ્રદ્ સંખ્યાનિર્ણય. એવા હુદાહરણની જેમ એકત્વસંખ્યાની અવિવક્ષા છે. તેથી સંખ્યામાત્રાર્થ. એ શબ્દોને સંખ્યા આત્મારાર્થ. એમ કહેવાક સમજાય છે. આનું અર્થદર્શન બરાબર નથી.

અર્પણસ્ય વિધેયત્વાદ્યાધાન્વમત્તમીયતે ।

વિહિતસ્ય પરાર્થત્વાચ્છેપમાલઃ પ્રતીયતે ॥૬૯॥

પહેલાં આપ્રાપ્ત એવા અર્થનું વિધાન કરવાનું હોવાથી તેનું પ્રારાન્ય નિશ્ચિત બને છે. જેનું વિધાન થયું છે તે બીજાને જર્થે કોઈ તે ગૌણ સમજાય છે. (૬૯)

સંમાર્ગસ્ય વિધેયત્વાદન્યથા વિહિતે પ્રદે ।

વિધિવાક્યે શ્રુતા સંસ્થા લક્ષણાર્થાં ન યામ્યતે ॥૭૦॥

(મહં સમ્માર્ઠિ । એ વાક્યમાં) સમ્માર્ઠનું વિધાન કરવાનું હોવાથી અને (સાક કરવાનાં) વાસણોનું અન્યત્ર (પ્રાજાપત્યા નવમહાઃ । એવા વિધિવાક્યમાં) વિધાન થયું હોવાથી, વિધિવાક્યમાં પ્રાપ્ત થતી સંખ્યાનો અનુવાદવાક્યમાં ત્યાગ કરવામાં આવતો નથી. (૭૦)

એકરસંખ્યા વિવક્ષિત છે કે અવિવક્ષિત એ વાતને સંખ્યાના પ્રત્યયના અર્થનાં અનુષ્ઠાનમાં ચર્ચવામાં આવી હતી હવે વાક્યજ્ઞાપારની દૃષ્ટિએ તેની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. જેનું આગાહિ વિધાન થયું છે તે અપૂર્વ અર્થને મુખ્ય જણવામાં આવે છે. વાક્યદ્વારા તે નિશ્ચિત બને છે. જેનું અન્યત્ર વિધાન થયું છે તેને કોઈ બીજાનો ભોધ કરાવવા બીજી રીતે સમજવામાં આવે છે. વિદિતનું પુનર્વિધાન માત્ર અનુવાદરૂપે છે મહં સમ્માર્ઠિ । માં સમ્માર્ઠ (સમ્માર્ઠ)નું વિધાન કરવાનું છે, જેની સમ્માર્ઠ કરવાની છે તે પાત્રો (મહાઃ)નું વિધાન પ્રાજાપત્યા નવમહાઃ । એવા વાક્યમાં અન્યત્ર થયેલું છે, જ્યાં પાત્રોની સંખ્યા પણ દર્શાવી છે. મહં સમ્માર્ઠિ । માં મહમ્ યા એકત્વસંખ્યાપુક્ત પાત્ર નહિ પણ બધાં વાસણો સમજવાનાં છે. મહમ્ માં એકત્વ સંખ્યા દર્શાવતો અમૂલ્ય માત્ર સંબંધસ્પર્શક મારે છે. તેન જતાં મહં સમ્માર્ઠિ । એવા વિધિવાક્યમાં પ્રાપ્ત થતી સંખ્યાનો ત્યાગ કરવાનો નથી.

વિધિવાક્યાન્તરે સંખ્યા પશોર્નાસ્તિ વિરોધિની ।

તસ્માત્સગુણ દયાસૌ સદૈક્યત્વેન ગમ્યતે ॥૭૧॥

(પણના યજેત । એવા વિધિવાક્યથી જુદા) બીજા વિધિવાક્યમાં પશુની (એકત્વ સંખ્યાનો) વિશેષ કરનારી સંખ્યા નથી. તેથી (પુસ્તવરૂપે) શુદ્ધ સહિત તે (પશુ) જ હંમેશાં એકત્વ સંખ્યા સાથે સમજાય છે. (૭૧)

નિર્ણાતદ્રવ્યસંઘન્યે યઃ કર્મણ્યુપદિશ્યતે ।

શુણ્ણસ્તેનાર્થિતા તાય દ્રવ્યેણેવ પ્રતીયતે ॥૭૨॥

દ્રવ્ય સાથેના જેનો પ્રથમ સંબંધ નિશ્ચિત થયો છે તેવી ક્રિયામાં જે (શુદ્ધ વગેરે) શુદ્ધનું વિધાન કરવામાં આવે છે તે શુદ્ધની, ક્રિયાને અપેક્ષા છે એમ સમજાય છે, જેમ દ્રવ્યની અપેક્ષા ક્રિયાને હોય તેમ (૭૨)

આ કારિકાનો અર્થ સરળ સંદેહમાં આ પ્રમાણે થશે. જેમ ક્રિયા દ્રવ્ય ઉપર આધાર રાખે છે તેમ શુદ્ધ ઉપર પણ તે આધાર રાખે છે આ શુદ્ધનું વિધાન ક્રિયા સાથે કરવામાં આવ્યું છે, અને વિધાનો દ્રવ્ય સાથેના સંબંધ નિશ્ચિત થયેલો છે.

ક્રિયા તેના આધાર એવા દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખે છે. પરંતુ શુદ્ધ અદે તેની અપેક્ષા કેવી ? દ્રવ્ય અને શુદ્ધ હંમેશાં સાથે દોષ છે; તેથી ક્રિયાને દ્રવ્ય અને શુદ્ધ એમ બંનેની અપેક્ષા છે. દ્રવ્ય વિધાનું અનર્થજ તત્ત્વ છે, શુદ્ધ બદિરંજ તત્ત્વ છે. ક્રિયાની ચક્રિતનો આધાર દ્રવ્ય દોષથી ક્રિયા સાથે પદેક્ષા સંબંધ દ્રવ્યનો છે. સ્વેતં છાપ્માત્મકેત । એવા વાક્યમાં આનંદેઝ એવી ક્રિયા પદેક્ષા છાપ એવા દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખે છે અને પાત્રી મરેઝ એવા શુદ્ધની.

કશ્ચિદેવ ગુણો દ્રવ્યે યથા સામર્થ્યલક્ષણઃ ।

આધારોઽપિ ગુણસ્યૈવ પ્રાપ્તઃ સામર્થ્યલક્ષણ ॥૭૩॥

તથોસ્તુ શ્રુત્યર્થિત્વે સંવન્ધો યઃ પ્રતીયતે ।

ન તસ્મિન્નુપવાતોઽસ્તિ કલ્પ્યમન્યન્ત ચાશ્રુતમ્ ॥૭૪॥

જેમ પરસ્પર સામર્થ્યને કારણે દ્રવ્યમાં કોઈક ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે જ, તેમ (આવા) સામર્થ્યને કારણે ગુણનો આધાર (દ્રવ્ય) પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

તેમની (દ્રવ્ય અને ગુણની) પરસ્પર અપેક્ષાને કારણે સંબંધ સમભાવ છે; તેમાં કોઈ બાધ નથી, અને (આવા સંબંધથી) શુદ્ધ કોઈ અવિહિતની કલ્પના કરવી જોઈએ નહિ (૭૩-૭૪)

દ્રવ્ય અને ગુણને એક બીજાની અપેક્ષા હોય છે. આવી અપેક્ષાને સામર્થ્ય કહે છે. વિધિવાક્યમાં આવી પરસ્પર અપેક્ષા જ્યારે તે વાક્યના શબ્દોમાંથી જ પ્રાપ્ત થતી હોય ત્યારે દ્રવ્ય અને ગુણ વચ્ચેના સંબંધ સંબંધનો ત્યજ કરવા જોઈએ નહિ, અને આવો ત્યાગ કરવાનો ન હોય તો કશું અશ્રુત અર્થાત્ અવિહિત વચ્ચે લાવવું જોઈએ નહિ.

વાક્યને નિર્લસ સમજતાં, તેમાંથી પહેલાં વિશિષ્ટ અર્થપ્રાપ્તિ થાય છે. વાક્યમાંના બોધ માટે તેને નામ, આખ્યાત વગેરે વિભાગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવે છે. દરેક વિભાગ તેના સ્વતંત્ર ભાતિરૂપ અર્થ દર્શાવે છે આ બધા ભાતિરૂપ અર્થો એકત્ર મળીને વાક્યના અર્થનિરૂપનો બોધ કરાવે છે આવી બપવરૂપ કેવળ અર્થપ્રતીતિ માટે છે. સરખાવે। હેશ્વરાજ તત્ત્વાદ્વિશિષ્ટ ષષ્ઠી વાક્યાદશગ્નત્ત્વમ્ દત્તશ્રુતસ્ય કમ્પિતસ્ય કલ્પનાવક્તારા એવ નાસ્તિ । નાપિ શ્રુતસ્યાર્થસ્ય ત્વાવસમ્બન્ધઃ ।

ક્રિયયા યોઽભિસત્તવન્ધઃ સ શ્રુતિપ્રાપિતસ્તયો ।

આશ્રયાશ્રયિણોર્વાક્યામ્નિયમસ્ત્વત્તિષ્ઠતે ॥૭૫॥

તેમનો (=દ્રવ્ય અને ગુણનો) ક્રિયા સાધેનો સંબંધ કારકવિભક્તિ(ના અવશ્ય) વડે પ્રાપ્ત થાય છે આશ્રય (ગુણ) અને આશ્રયી (દ્રવ્ય) વચ્ચેનો સંબંધ વાક્યરૂપ પ્રમાણ વડે નિશ્ચિત અને છે. (૭૫)

ગામમ્યાં કુવત્તા કળેન । માં દ્રવ્ય અને ગુણ બેનેના ક્રિયા સાધેનો ક્રિયાકારકભાવરૂપ સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે આવો સંબંધ કારકવિભક્તિ વડે પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત દ્રવ્ય અને ગુણનો વિશેષવિશેષણભાવરૂપ સંબંધ વાક્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે આવા બે પ્રકારના સંબંધો દર્શાવતું નામ એક અને નિર્વિભાગ છે.

તત્ર દ્રવ્યગુણાભાવે પ્રત્યેકં સ્યાદ્વિકલ્પનમ્ ।

શ્રુતિપ્રાપ્તો हि संवन्धो यत्नान्वाक्यलक्षणात् ॥૭૬॥

ઉપરનાં નિર્દોષ પ્રમાણે દ્રવ્ય અથવા ગુણનો અભાવ હોય ત્યારે એકને બદલે બીજાનો વિકલ્પ થયે, કલ્પવડે કારકવિભક્તિથી પ્રાપ્ત થતો સંબંધ વાક્યથી પ્રતિપાદ્ય થતા સંબંધ કરતાં વધારે ગળતાન છે. (૭૬)

અગાઉ જણાવેલ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કારકવિભક્તિદ્વારા દ્રવ્ય અને શુષ્કનો ક્રિયા સાથેનો અને વાક્યદ્વારા તેમનો પરસ્પર ઝેષ બે પ્રકારના સંબંધો પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતિમાં આ કારિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'સ્વેત' છાગમાલમેત : એવા વાક્ય પ્રમાણે સફેદ બકરો ન મળતો હોય તો કાળાનું હતું અને બકરો ન હોય તો લોટના પુતળાનું હતું થશે, કારણ કે 'સ્વેત' છાગમાલમેત : માં 'સ્વેત' ની દ્વિતીયા અને ક્રિયાપદ લાલમેત માંની વિભક્તિ સાધ્યસાધનભાવરૂપ સંબંધને સાક્ષાત્ જણાવે છે. તેમાંથી પરસ્પર સંબંધવાળાં એવાં ક્રિયા અને કારકની પ્રતિતિ થાય છે. વાક્યમાયી પ્રાપ્ત થતા વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંબંધ માટે સાક્ષાત્ વાક્યક કથન ન હોવાથી તે કુર્બજ છે. સરખાવે દેહદારજ : વાક્યોપલ્લવ દ્વ સંબંધસ્ય સાક્ષાદ વાક્યકં નાસ્તિ । કેવલમુગવલ્લૈક્યશબ્દોઃ । નિદ્ધારા યોમ્યાર્થેભવન્વયપદાન્તરસમવાતાત્ વચ્ચરેણ સંબંધો ભવત્વાવ્યયેતેતિ ધરવપેક્ષયા કુર્બલત્ત્વમ્ ।

यदा तु जातिः शक्तिर्वा क्रियां प्रत्युपदिश्यते ।

सामर्थ्यात्સંનિધીયેતે તત્ર દ્રવ્યગુણી તથા ॥૭૭॥

પરંતુ જ્યારે ભતિ અથવા શક્તિનું ક્રિયા માટે (સાધન રૂપે) વિધાન કરવામાં આવે છે ત્યારે સામર્થ્યને કારણે (તેમના આધારરૂપ) દ્રવ્ય અને (આધેય રૂપ) શુષ્કને પણ ત્યાં (વિધવાક્યમાં) સમજવામાં આવે છે (૭૭)

અગાઉની કારિકામાં દર્શાવેલી ભતિને પદાર્થ જ્ઞાનવાથી મુશ્કેલી ટળી જાય છે. અગાઉ દ્રવ્ય અને શુષ્કના ક્રિયા સાથેના કારકવિભક્તિપ્રાપ્ત સંબંધની વાત કરવામાં આવી હતી તેને બદલે કારકવિભક્તિપ્રાપ્ત ભતિ અને ક્રિયાનો અને શક્તિ અને ક્રિયાનો સંબંધ સમજતાં કદી મુશ્કેલી રહેતી નથી. ભતિ અને શક્તિ આધાર વિના રહી શક્તાં નથી તેથી તેમનું આધાર દ્રવ્ય અને તે દ્રવ્યને આધેય શુષ્ક પણ વાક્યદ્વારા થતા વિધાનમાં સમાજવામાં આવે ॥

जातीनां च गुणानां च तुल्येऽङ्गत्वे क्रियां प्रति ।

गुणाः प्रतिनिधीयन्ते छायादीनां न जावयः ॥७८॥

ભતિ અને શુષ્કનું ક્રિયા સાથેનું સમાન અંગત્વ હોવા છતાં, બકરાં વગેરેના શુષ્કોના પ્રતિનિધિઓ સ્વીકારાય છે, ભતિઓના (પ્રતિનિધિઓ) નહિ (૭૮)

च्यक्तिशक्तेः समासन्त जातयो न तथा गुणाः ।

સાધારૂ દ્રવ્ય ક્રિયાઓગિ ગુણસ્તમાદ્રિકર્યતે ॥૭૯॥

ભતિઓ, શક્તિદ્રવ્યથી જેટલી નજીક (સંબંધ) છે તેટલા શુષ્ક નજીક (સંબંધ) નથી દ્રવ્ય ક્રિયા સાથે સાક્ષાત્ સંબંધમાં છે, તેથી (માત્ર) શુષ્કનો જ પ્રતિનિધિ હોય છે. (૭૯)

સરખાવે દેહદારજ : બ્યક્તિશક્તેઃ સમાસન્ત જાતયો ન તથા ગુણાઃ । સારૂત્યાયનો દ્રવ્યસ્ય ક્રિયો-વયોગિ એવમિદમ્ । વરૂનિગમરથા વિનામાન્વવાચધિષ્ટાનસંબન્ધવોચેત્સામ્બદ્ધાસાતાન્ત્યા દ્રવ્યે ચતિઃ । ગુણાન્તુ બ્રહ્મિન્દ્રોષરકાયવાદિનઃ વાચાન્તરાર્થિવાતાદ્યોન્યમ્બદ્ધાવરિવાપિતિ । એતિ વિશ્વશ્ચ ૧ ।

દ્રવ્ય અને જાતિ અત્યંત આસન્ન છે, દ્રવ્ય ક્રિયા માટે સક્ષાત્ ઉપયોગી છે, શુણ્ણ પરાક્ષ રીતે, દ્રવ્ય દ્વારા ઉપયોગી છે, તેથી દ્રવ્ય ક્રિયાની જેટલું નજીક છે, તેટલો શુણ્ણ ક્રિયાની નજીક નથી, પરિણામે શુણ્ણનો પ્રતિનિધિ લેવામા આવે છે

સામ્યેનાન્યતરામાત્રે વિરૂપ કૈશ્વિદિષ્યતે ।

અતદ્ગુણોઽતદ્દશામ સ્યાન્મેષો યા તદ્ગુણો મવેન્ ॥૮૦॥

જાતિ અને શુણ્ણ, બંનેનું (દ્રવ્યના ઉપલક્ષણરૂપ) સામ્ય હોવાથી એક ન હોય ત્યારે તેનો પ્રતિનિધિ લેવો એમ કેન્ધાક (આચાર્યો) માને છે, તેથી જેટલું વિધાન થયું છે તેવા રગ સિવાયના રગવાળો ણકરો હોઈ શકે અથવા બકરાને બદલે વિહિત રગવાળો રંગો હોઈ શકે. (૮૦)

જાતિ અને શુણ્ણ બંને દ્રવ્ય સાથે જોડાયેલા હોઈને બંનેનો પ્રતિનિધિ લેવો જોઈએ એવું દ્રવ્યપદાર્થવાદી બ્યાકિને અનુસરતા આચાર્યોનું માનવું છે દ્રવ્યના પ્રતિનિધિને મહાભાષ્યકાર વગેરે સિદ્ધે સ્વીકારતા નથી.

જાતેરામિતસંખ્યાયા પ્રવૃત્તિરુપલભ્યતે ।

સંખ્યાવિશેષમુત્સૃજ્ય ક્વચિત્સેષ પ્રવર્તતે ॥૮૧॥

કોઈ વાર (શાસ્ત્રમા) સંખ્યા માથે (જાતિની) પ્રવૃત્તિ થાય છે, કોઈકવાર ચોક્કસ સંખ્યાનો ત્યાગ કરીને તે (જ) જાતિ પ્રવર્તમાન બને ॥ (૮૧)

પરાન્નમૂત સામાન્ય યુજ્યતે વ્રજ્યસંખ્યા ।

સ્વાર્થ પ્રવર્તમાન સુ ન સંખ્યામવલમ્બતે ॥૮૨॥

ન્યારે સામાન્ય, અન્ય(=ક્રિયા)ના અગરપે હોય છે, ત્યારે તે દ્રવ્યની સંખ્યા સાથે જોડાય છે પોતાના પ્રયોજન માટે પ્રવૃત્ત થતું તે (દ્રવ્યની) સંખ્યા ઉપર આધાર રાખતું નથી (૮૨)

પશુના યજ્ઞે : એવા વાક્યમા ક્રિયાના અગરપે રહેલ પશુત્વાદિ સામાન્ય પશુના એવી એકાત્વ સંખ્યા સાથે જોડાય ॥ મહુ સમ્માન્નિ । એવા વાક્યમા સમાર્જનરૂપ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરનાર તે સામાન્ય, સંખ્યા ઉપર આધાર રાખતું નથી

યજ્ઞેત પશુનેત્યત્ર વચ્ચર્થાયા પશુશ્ચતૌ ।

કૃતાર્થકેન પશુના પ્રધાન મરતિ ક્રિયા ॥૮૩॥

‘પશુ વડે યજ્ઞ કરવો’ (પશુના યજ્ઞે) એવા વાક્યમા પશુ શબ્દ યજ્ઞકાર્યમા અગમ્ય છે તેથી મુખ્ય કાર્ય, (યજ્ઞ) ક્રિયા એક પશુ વડે પણ પૂર્ણ બને છે (૮૩)

યાવતા સમગ્રો યસ્ય સ કુર્વાન્નાવતા યદિ ।

આત્મ્યન ગુણેસ્તેન પ્રધાન સ્યાત્પયોજિતમ્ ॥૮૪॥

જે (અધિકારી વચ્ચમાનો)ને જેટલા પશુઓ પ્રાપ્ત થતા હોય તેટલાના તે જો ધાત કરે તો તે પ્રધાન (એવા યજ્ઞકાર્ય)ને ગૌણ (એવા પશુઓ) વડે પ્રયુક્ત કરશે (૮૪)

સંમૂલ્યમાનતન્ત્રે તુ મહે યત્ર ક્રિયાશ્રુતિ ।

સંસ્થાવિશેષમહણ નૈવ તત્રાદ્રિયામહે ॥૮૫॥

ત્યાં (વાસણી) સફાઈવિવક્ષિત હોય ત્યાં મુખ્ય બાબત, જેની સફાઈ કરવાની છે તે હોવાથી, વિશિષ્ટ (એકત્વ)સંખ્યાની વિવક્ષાને અમે સ્વીકારતા નથી (૮૫)

પાત્રનું સમાર્જન કરવું હોય ત્યારે પાત્ર મુખ્ય સમન્વય છે. આ પાત્ર અંગે મહે એવું એકલયન વિવક્ષિત નથી

શિષ્યમાણપરે શાક્યે ચદેકમ્મહણ કૃતમ્ ।

શેષે વિશિષ્ટસલ્લેહપિ વ્યક્ત તસ્મિન્નર્શનમ્ ॥૮૬॥

જેમા શેષ રહેનાર શબ્દ મુખ્ય છે એવા (એકશેષનું) વિધાન કરનારા સૂત્ર) વચનમાં શેષે એવો એકત્વસંખ્યા દર્શાવતો ઉદ્દેશ કરવામા આવ્યો છે છતાં, એક એવા શબ્દનું જે મહત્ત્વ કરવામા આવ્યું છે તે, (સામાન્ય પોતાની સાથે રહેલ સંખ્યાને આધારે પ્રવૃત્તિ કરે છે એવા) સિદ્ધાંતનું શાપન કરાવે છે (૮૬)

સ્વવાગમેષ્લેષ એકલિખ્યૌ । (પા. સુ. ૧ ૨.૧૪)મા 'એકલેષ' શબ્દમાનો સંખ્યાપ્રત્યય એકવચનનો ભાષ કરાવે છે, બાકા છતાં એક શબ્દ મહત્ત્વામા આવ્યો છે તે દર્શાવે છે કે પ્રધાનજૂત સામાન્ય પોતાના આધારની સંખ્યા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતું નથી

સમાસપ્રત્યયવિધૌ યથા નિપતિતાં શ્રુતિ ।

ગુણાના પરત્વનાગ્ના મ્યાયેનૈવોપપચતે ॥૮૭॥

જેમ સમાસ અને પ્રત્યય અંગેના નિયમોમા (એકત્વવિશિષ્ટ વિભક્તિવાળા) શબ્દ (સુપ્ સુપા)નું શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અવયવો સમુદાયને અધીન છે એવા સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ, (અવયવોની) તેવી વિભક્તિ સમન્વય છે. (૮૭)

સહ કુપા । (પા. સુ. ૨ ૧ ૪) સુત્રમા સમાસકાર્યનું વિધાન થયું છે, તેથી તેનું જ પ્રધાન્ય ॥ તેમા સમાસના પદો, જે અવયવો છે, તેમનું વિધાન નથી, કારણ કે તે અવયવો સમુદાયમા અન્તર્જૂત છે અને તેમનું સ્વાતંત્ર્ય નથી સમાસમા તેના અવયવોના વિભક્તિભાષ, હસ્તવ, પુનઃસ્થાવ વગેરે સમુદાયના સરકાર માટે જ છે તેથી સમાસ વિધાન અંગેના સુત્રમા જે નિયમને કામ્ણે એકત્વવિશિષ્ટ કુપા ॥ એવું જે વિભક્તિ શ્રવણ થાય છે તે નિયમને કારણે જ અવયવોની પણ એકત્વસંખ્યા સમજવાની છે, તેથી અદેક વિભક્ત્યન્તનો સમાસ થતો, જેમકે કષ્ટ થિત કષ્ટચિત ૧, અનેક સુખન્તોની નદિ, જેમકે, મહત્કષ્ટ થિત । સરખાવો હેઠારાજ પ્રજાનવશર્વર્તિત્વાદ્ગુણાશ્વકયવાગા યા સંસ્થા-મુપાશાયમ પ્રજ્ઞા અસ્તિ સુપ્ સુપા ઇતિ છુતિતત્સંસ્થાયોગિતમેશર્વ પ્રતિવાદ્યતોત્વેદેકલ્પ મુવચ્ચત્વ સમાસ કષ્ટ થન ઇત્યાદો મયતિ, ન તુ મદુના મહત્કષ્ટ થિત ઇતિ ।

ગુણેષ્વપિ નાદ્વૌક્રિયતે પ્રધાનન્તરસિદ્ધયે ।

સંસ્થા વર્તો સ્થા કર્મણ્યવિશિષ્ટ પ્રતીયતે ॥૮૮॥

(એકમાથી) બીજા પ્રધાનની સિદ્ધિ માટે, ગોણુમા પણ સંખ્યા સ્વીકારવામાં આવતી નથી, તેથી કર્મના અનુગ્રહ માટે ક્રાંતોને અવિશિષ્ટ સમજવામાં આવે છે (૮૮)

ક્ષુરોચ્ચિતતમ કર્મ : (૧.૪૫૪) એ સૂત્રમાં કર્મતું પ્રાધાન્ય છે અને કર્મતું ગૌણ-
ત્વ છે. કર્મ ગૌણ હોવા છતાં ત્યાં એકત્વસંખ્યા વિવક્ષિત નથી. હવે સામાન્ય નિયમ
તો એવો છે કે પ્રધાનગત સંખ્યા વિવક્ષિત હોતી નથી, તેથી ગૌણમાં સંખ્યાની વિવક્ષા
હોય છે. પ્રધાનગત સંખ્યાની વિવક્ષા જાનવામાં આવે તો પ્રધાનનો સંકેત થાય અને
તે અયોગ્ય છે. તેથી પ્રધાનગત પ્રત્યક્ષ મટે પ્રધાનગત સંખ્યાની અવિવક્ષા સમજીને અન્ય
પ્રધાનની સિદ્ધિ માટે ગૌણ એવા કર્મમાં પણ સંખ્યા વિવક્ષિત સમજનામાં આવતી નથી

યસ્યાન્યસ્ય પ્રસક્તસ્ય નિયમાર્થો યુગ્મઃ શ્રુતિઃ ।

નિવૃત્તૌ ચરિતાર્થત્યાત્ સંસ્યા તન્નાવિવક્ષિતા ॥૮૯॥

પ્રાપ્ત થનારા (કરણ વગેરે)ની નિવૃત્તિને માટે જ્યાં (ક્ષુરોચ્ચિત્) યુગ્મ શ્રવણ
કરવામાં આવ્યું હોય ત્યાં, અન્ય કારકોની નિવૃત્તિથી તેનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું
હોવાથી, સંખ્યા અવિવક્ષિત બને છે. (૮૯)

ક્ષુરોચ્ચિતતમ કર્મ : (૧.૪૪૯)માં કર્મુઃ એવું પદ મુક્યું છે તેથી બીજા કારકોની
નિવૃત્તિ થાય છે, કર્મમાંની એકત્વ સંખ્યા વિવક્ષિત નથી, માત્ર શબ્દસંસ્કાર વ્યથે એક-
વચન રજૂ થયું છે.

સરૂપસમુદાયાતુ વિમત્તિર્વા વિધીયતે ।

પક્તત્ત્રાર્થવાન્સિદ્ધઃ સમુદાયસ્ય વાચકઃ ॥૯૦॥

સમાન રૂપવાળા પ્રાતિપદિકોના સમુદાય માટે જે વિભક્તિનું વિધાન કરવામાં
આવે છે, ત્યાં તે (પ્રાતિપદિકો)માંનું એક, સમુદાયનું વાચક બને છે. (૯૦)

એક સરખા પ્રાતિપદિકોની સહવિવક્ષા માટે સરૂપાભેદશોષ દર્શવિનયો । (૧.૨૧૪)
સૂત્રનું વિધાન થયું છે પરસ્પર અપેક્ષાવાળાં પ્રાતિપદિકોની અર્થ સમુદાયનો અર્થ પ્રાપ્ત
કરાવે છે. સમુદાયમાં મળતી વિભક્તિ તેના અવયવો એવાં પ્રાતિપદિકોની વિભક્તિનો બોધ
કરાવે છે. જેમ સમાનાર્થક અને સરૂપ પ્રાતિપદિકોનો એકશોષ થાય છે તેમ, સમાનાર્થક પણ
વિરૂપ પ્રાતિપદિકોનો એકશોષ ષટ્+કુમ્મ+સ્વશ+ગમ્=કુમ્મશાઃ એમ થયો જોઈએ. પણ આમ
થતું નથી. આવાં વિરૂપ પદોનો એકશોષ નહિ પણ દ્વન્વ થાય છે, કારણ કે, સમાતીય
તન્તુઓમાંથી વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, અને એક સરખા રેશમાંથી સાદડી ઉત્પન્ન થાય છે

પ્રત્યયસ્ય પ્રધાનસ્ય સમાસસ્યાપિ વા વિધી ।

સિદ્ધઃ સંસ્યાચિયક્ષણાં સર્વથાનુમદ્દો ગુણે ॥૯૧॥

ગૌણ અર્થ દર્શાવતા શબ્દમાં સંખ્યા વિવક્ષિત હોય છે (એમ સ્વીકારતાં
દ્વ્યાપ્તપ્રાતિપદિકાત્ । સૂત્ર ૪૧૧ પ્રમાણે) પ્રત્યય અથવા (સહ સુવા ૨.૧.૪ પ્રમાણે)
સમાસના વિધાનમાં, પ્રધાન એવા તેમને શ્રવે પ્રકારે ટેકો સિદ્ધ બને છે. (૯૧)

આ કારિકાનો અર્થ : ગુણે સત્યાવિદ્ધાર્થાં પ્રત્યયસ્ય સમાસસ્યાપિ વિધી પ્રધાનસ્ય
અનુમદઃ સર્વથા મિદ્ધઃ । એવો થયો. અર્થો દેવામાંનાં વચનો સરખાવો : દ્વ્યાપ્તપ્રાતિપદિકા-
વિતિ પ્રત્યયવાદના પૂર્વે પ્રત્યયસ્ય વિધી વિવક્ષિતાયામપિ સંખ્યાયા ગુણે કેવલાત્પ્રાતિપદિકાત્પ્રમુ-
દાવાચ્છોભતિઃ તસ્ય સિદ્ધિતે મર્થયા સર્વેણ પ્રધાનસ્ય પ્રત્યયસ્ય મર્થપ્રાતિપદિકાત્પ્રાતિ-
વ્યાપ્તઃ અનુમદઃ સિદ્ધઃ । તથા સુપુત્રા इति समासस्यापि प्रधातव्य विधौ विवक्षितायामपि गुणे
સંસ્યાવાં દ્વન્વેડનેદ્યદ્વણાદવદ્વા સમાગઃ દર્શિષ્યતે ।

અર્થેદરૂપ સાદરૂપમાત્મમૂતાશ્ચ શક્તયઃ ।

જાતિપર્યાયવાચિત્વમેવામપ્યુપવર્ણયતે ॥૧૨॥

અભેદાત્મક સાદરૂપ અને (વ્યક્તિઓતુ) આત્મનિષ્ઠ સામર્થ્ય, એમને જાતિના પર્યાય તરીકે વર્ણવવામા આવ્યા છે (૮૨)

વ્યક્તિઓથી અભિન્ન અને તેમના સ્વરૂપ રૂપે રહેલ સાદરૂપને જાતિ કહે છે વ્યક્તિના સ્વરૂપથી જુદી પણ તે તે કાર્ય માટે અનુકૂળ શક્તિવાળુ સામર્થ્ય તેને પણ જાતિ કહે છે.

વ્યક્તિઓ જ તેમના પરસ્પર સાદરૂપને કારણે એકત્વનો બોધ કરાવશે તેથી વ્યક્તિ ઓથી જુદી જાતિને સ્વકારવાની જરૂર નથી. બીજી રીતે કહીએ તો જાતિ સાદરૂપ, શક્તિ વગેરે એક જ તત્ત્વના નામાન્તરો છે આ અર્થે વિચાર એટલો કરવાનો છે કે જાતિ શું વ્યક્તિઓથી જુદું એવું તત્ત્વ છે હવે પછીની કારિકામા આ અર્થે ઉત્તર આપવામા આવ્યો છે

વૃણ્ણોપાદિત્સયા દણ્ડ યદ્યપિ પ્રતિષ્ઠયતે ।

ન તસ્માદેવ સામર્થ્યાત્સ દણ્ડીત્વિ પ્રતીયતે ॥૧૩॥

નેષ્ઠાનિમિત્તાદિચ્છાવાનિતિ જ્ઞાન પ્રવર્તેતે ।

તસ્માત્સત્યપિ સામર્થ્યે બુદ્ધિરર્થાન્તરાધયા ॥૧૪॥

(કોઈ વ્યક્તિની) લાકડી પકડવાની ઇચ્છાને કારણે લાકડીનો બોધ થાય છે, પરંતુ તે (લાકડી પકડવાની ઇચ્છા રૂપી) સામર્થ્ય (માત્ર)થી જ તે વ્યક્તિ હડી છે એમ સમજાતું નથી,

ઇચ્છાના નિમિત્ત(માત્ર)થી (કોઈ વ્યક્તિ વિશે) તે ઇચ્છાવાળો છે એવો બોધ થતો નથી તેથી (તે તે કાંચી માટે અનુકૂળ) સામર્થ્ય હોવા છતાં મન (સામાન્ય એવા) બીજા તત્ત્વનો અધ્યય કરે છે (૬૩-૬૪)

અહીં આપવૈશેષિક દર્શનનો આશય કરીને વ્યક્તિઓથી ભિન્ન એવી જાતિનું સમર્થન કરવામા આવ્યું છે અનુરૂપ કાર્ય હોવા અનુરૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી લાકડી પકડવાની ઇચ્છાથી કોઈ વ્યક્તિ લાકડી પકડવાની ઇચ્છાવાળો છે એટલું જ સમજાય છે તે લાકડીવાળો જ એવું જ્ઞાન થતું નથી તેથી સાદરૂપથી કે સામર્થ્યથી શબ્દજ્ઞાન મળતું નથી આમ હોઈને બીજા કોઈ નિમિત્તરૂપ તત્ત્વને સ્વીકારવું જોઈએ આવું નિમિત્તતત્ત્વ જાતિ અથવા સામાન્ય છે સરખાવો હેવારાજ એવું સાદરૂપ સામાન્ય વિષયસામાર્થ્ય સ્તમ્ભ ન તત્ત્વાદય સામર્થ્યાદિગુણાદિસ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ સુષુત્તસદશમિ ત્વાદિજ્ઞાનવદિતિ સ્તમ્ભમિત અતિરિક સામાન્યમવશ્યાયયયિતિ સિદ્ધમ્ ।

સ્વમાવોડવ્યવદેશ્યો વા સામર્થ્ય વાવતિષ્ઠતે ।

સર્વસ્થાનતે યતસ્તસ્માદવ્યવદ્દાસે ત્ત્વલ્પતે ॥૧૫॥

અને છેવટે બધા પદાર્થોનો અનિર્ધારિત સ્વભાવ અથવા (તેવું) સામર્થ્ય (જ) અવશિષ્ટ રહેશે. તેવા (સ્વભાવ કે સામર્થ્ય)થી (શબ્દ)વ્યવહાર પ્રવૃત્ત બનશે નહિ (૬૫)

બધાં કાંઈયે યાદિ તેમનાં નિત્ય કારણે જવાબદાર છે એમ જો સ્વીકારવામાં ન આવે અને તેથી કોઈક મૂલકારણ-જેમકે, સાંખ્યમતમાં પ્રકૃતિ-ને સ્વીકારવામાં આવે તો તેણું મૂલકારણ અવ્યપદેશ્ય સ્વભાવવાળું હોઈને જગતમાં શબ્દવ્યવહારની પ્રવૃત્તિ યશો નાંધે. આણું મૂલકારણ અનેક શક્તિઓવાળું છે એમ માનીએ તો પણ તેણું સામર્થ્ય પણ પરીક્ષા હોવાથી અનિર્ધારિત સ્વરૂપવાળું રહેશે. સરખાવો હેલારાજ : અથવા નિરવકારગણિ પ્રદ્ એવ તત્વાત્યન્તરોક્ષતાત્વમાવોડ્યવપદેશ્ય । અનેકશય્યાત્માત્વે તુ સામર્થ્યમવ્યત્ય પરીક્ષતાવદ્યવપદેશ્યમ્ । એકમેવ વા વસ્તુસ્તમાવગ્રબ્દેન, સામર્થ્યશબ્દેન ચ વ્યવહારિત એવમવ્યવદે-શ્યત્વમાવેડવસ્ત્વાનાત્ તત્માવદ્યવપદેશ્યાબ્દાન્ત્રો વ્યવહારો ન પ્રકલ્પતે ।

યદા ભેદાનપરિત્યગ્ય ચુદ્ધયૈક ઇવ શૂદ્ધતે ।

વ્યવત્યામૈવ તથા તત્ર શુદ્ધિરેકા પ્રવર્તતે ॥૧૬॥

ન્યાયે, બધા (વ્યક્તિ)એદોને છોડો દધને, વ્યક્તિરૂપને જ (તે ભિન્ન હોવા છતાં) એક હોય તોમ સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યારે, એકશુદ્ધિવિધયક (સામાન્ય)ની પ્રવૃત્તિ થાય છે. (૬૧)

સર્વે પદાર્થો ભેદાત્મક છે. એક પ્રધાન અથવા ઘણાં જે મૂલકારણ ॥ તે અનેક કાંઈયે રહેણું છે. આણું અભિન્ન કારણ તે જાતિ અથવા મહાસામાન્ય અથવા મહાસત્તા છે. આવા સદ્વરતુભાગ રૂપે રહેલા પરસામાન્ય અર્થોત્ મહાસામાન્યના પરિણામ રૂપે અથવા વિવર્તરૂપે અપરસામાન્યો અર્થોત્ અવાન્તરસામાન્યો જેવાં કે ધટત્વ, પટત્વ વગેરે રહેલાં છે, આમ કારણ અને કાર્ય વચ્ચે કોઈ વારંતરિક ભેદ હોતો નથી સરખાવો હેલારાજ : યથાપિ ન પ્રકૃતિક્ષાન્ત્યવપદેશ્યેએમ તત્ત્વતઃ તથાપિ રિતિચત્તૈવિચિત્ત્વ રિતિસાગળામવર્ધાન્તરમૂલાનામપિ સાંવ્યવહારિકમનેકશયમવ્યવગ્રન્તવ્યમિતિ ।

મેદરૂપૈરનુચ્યૂતં યૈકમિવ મન્યતે ।

સમૂહાવગદા શુદ્ધિર્વર્ત્ત્ત્વ્યો જાયતે તદા ॥૧૭॥

ન્યાયે (વ્યક્તિઓનાં) જુદાં જુદાં રૂપોની સાથે અનુગ્રહ જાતિરૂપ, એક હોય તેમ માનવામાં આવે છે ત્યારે ઘણાં (રૂપો)માંથી સમુદાયજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. (૬૭)

ન્યાં વ્યક્તિભેદો વિશેષરૂપે જણાય છે અને જાતિપ્રચુત્ત અભેદ વિશેષરૂપે સ્તબ્ધ છે ત્યાં 'પદ્માઓ' એવો વ્યક્તિસમૂહ વિશેષરૂપે સ્તબ્ધ છે. આવો ભેદાભેદરૂપ બોધ સમુદાયશુદ્ધિ રૂપે છે.

* યદા સદ્વિવક્ષ્યાયમેકશુદ્ધિનિવચ્ચનમ્ ।

વદ્વાવયવવિચ્છેદઃ સમુદાયોડમિધીયતે ॥૧૮॥

* પ્રતિનિધિ સમાપ્તત્વાદેવો ભેદસમન્વિતઃ ।

દ્વન્દ્વે રિત્વાદિભેદેન તદાસાવુપગમ્યતે ॥૧૯॥

સદ્વિવક્ષાને કારણે, એકતશુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખતા પરંતુ અવયવોરૂપી ભિન્નતાવાળા સમુદાયનું અભિધાન થાય છે ત્યારે પ્રત્યેક ક્રિયામાં સમાપ્ત થનાર અને ભેદરૂપ એવા તે (સમુદાય)ને દ્વન્દ્વ સમાસમાં દ્વિવચન વગેરે ભેદવડે સમજવામાં આવે છે. (૬૮-૬૯)

સદ્ગત્યવૃત્તાવેક્ત્વમાવૃત્તૌ સદ્ગત્યત્તામ્ ।

મિન્નામિક્ષ્ણનાં વ્યક્ષીનાં મેદાપોહાત્પપથતે ॥૧૦૦॥

લેહાલેદરૂપ બુદ્ધિની એકવાર પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે, જુદા જુદા સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓ વચ્ચેના લેહોનો ત્યાગ થવાથી તેને (જાતિરૂપ કે સમુદાયરૂપ) એકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને (બુદ્ધિની) આવૃત્તિ થાય ત્યારે તે સાદૃશ્યરૂપને પામે છે. (૧૦૦)

ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિઓની કલ્પના કરવામાં આવી છે, જાતિબુદ્ધિ, સમુદાયબુદ્ધિ, અને સાદૃશ્યબુદ્ધિ; જાતિબુદ્ધિ અભેદરૂપ છે. સાદૃશ્યબુદ્ધિમાં ભેદ અને અભેદ બંને પ્રાપ્ત થાય છે અને સમુદાયબુદ્ધિમાં ભેદ અને અભેદ મિશ્રરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. સમુદાયબુદ્ધિમાં ભેદ અને અભેદ એક સાથે (સદૃશ્ય) પ્રાપ્ત થાય છે અને સાદૃશ્યબુદ્ધિમાં ભેદ અને અભેદ એક પછી એક પ્રાપ્ત થાય છે.

અનુપ્રવૃત્તેતિ યથામિન્ના બુદ્ધિઃ પ્રતીયતે ।

અર્થો વ્યાવૃત્તરૂપોઽપિ તથા તત્ત્વેન ગૃહ્યતે ॥૧૦૧॥

બુદ્ધિ વાસ્તવમાં ભિન્ન છતાં (કલ્પનાથી) જેમ અભિન્ન સમજાય છે તેમ પદાર્થો ભિન્નરૂપવાળો હોવા છતાં (અભેદકલ્પનારહે) તે જ પ્રમાણે (=અભિન્ન) સમજાય છે. (૧૦૧)

અહીં જાતિ અંગે બીજા દર્શનમાં પ્રચલિત મત રજૂ કર્યો છે. આ મત પ્રમાણે શાય એવી એક વ્યક્તિમાં જે બોધ થાય છે તે બીજા જાતમાં બીજો હોય છે, કારણ કે બોધ હોવામાં ફરક દ્રવ્ય પ્રમાણે નિયત હોય છે. તેથી ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં અભિન્ન એવો બોધ પ્રાપ્ત થતો નથી. ભેદયુક્ત બુદ્ધિ પ્રત્યેકમાં રહેલી હોવાથી અભિન્ન છે, એવી કલ્પના થાય છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં જે સામાન્ય છે. તે સર્વત્ર જુડું છે, આવી અભિન્ન બોધકલ્પનાનું કારણ અનાદિ વિશ્વ છે. આ વિશ્વ અભિન્નતાની કલ્પના કરાવે છે. સદૃશ્યવો હેતુરતઃ : યત્તથાનાદિકાલીરમેશાવગ્રહશામસ્વૈરતિવાતનિમિત્તવિભ્રમવચાનયયા બુદ્ધિ-નામમેશાવગ્રહો મિન્નાનામપિ વસ્તુતઃ સ્વાર્થાનામપિ વ્યક્તિચક્ષુશનાં સ્વરૂપરૂપાભ્યાં વ્યાકુ-તસ્વભાવાતાં તત્ત્વેન અમેદેન સામાન્યાવગ્રહેવાવસાયો મવિષ્યતીતિ મેદ દૃષ વરમાર્પોઽગોદાવસાયો વિવ્યેતિ સૌગતાઃ ।

સહપાળાં તુ સર્વેણ મેદોપનિપાતિતઃ ।

વિષ્યન્તે વાચકઃ શબ્દા નાપિ મેદોઽવધાર્યતે ॥૧૦૨॥

મમાત રૂપવાળા બધા પદાર્થો (વસ્તુઓ)ના ભેદના વાચક એવા શબ્દો નથી; (એટલું જ નહિ) ભેદનો (તે કારણે) નિશ્ચય પણ થતો નથી. (૧૦૨)

પદાર્થો અંગે જાતમાં જે પ્રકારે વ્યવહાર સમાન્ય છે. એક છે પ્રજ્ઞા અર્થોત્ પદાર્થબોધ અને બીજું છે ઉપાખ્યા અર્થોત્ અભિધાન. સુષોમ્ય દર્શન વિનાની વ્યક્તિઓને ભિન્ન પદાર્થોનું એક સરખું રૂપ દેખાય છે. બીજા જાતમાં, વાસ્તવમાં જાતિયક્ષણ સાદૃશ્ય સ્વીકારું નહિ હોવાથી, માત્ર સાદૃશ્યકલ્પના ઉપર નિર્ભર અભેદરૂપ સાદૃશ્યનો શબ્દો વડે નિર્દેશ કરવામાં આવે છે આના નિર્દેશરૂપ સાદૃશ્યવ્યવહારને ઉપાખ્યા કહેવાય છે.

જ્ઞાનસંદર્ભવિષય વિશેષા યે વ્યવસ્થિતાઃ ।

તેષાં દુરવધારત્વાદ્યાનાયેક્ત્વદર્શનમ્ ॥૧૦૩॥

જ્ઞાન, શબ્દો અને દ્રવ્યો વચ્ચેના જે નિયત હોદ્દા છે, તેમને જાણવા મુશ્કેલ હોવાથી જ્ઞાન (શબ્દ) વગેરેનું (પરસ્પર) એકત્વ જાણાય છે. (૧૦૩)

જ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થો જુદા જુદા હોવાથી જ્ઞાન અને દ્રવ્યો ગિન્ન હોય તે ચોખ્ખું છે. તે પ્રમાણે શબ્દના અતુનાસિક, દૃશ્ય, દીર્ઘ, વગેરે ધર્મો જુદા હોવાથી અને વક્તાઓ પણ જુદા હોવાથી બેદ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમ છતાં જ્યાં બધા અંગે અનાદિ વિદ્યમ-વાસનાને કારણે કલ્પનામૂલક અભેદબવહાર પ્રાપ્ત થાય છે.

વર્ણોના ક્રમવાળા અને તેથી અનિશ એવા શબ્દોમાં જાતિ અર્થાત્ સામાન્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? તેમ છતાં સૂક્ષ્મ વિશેષોત્ત્વ ગ્રહણ કરવું મુશ્કેલ હોવાથી પદાર્થોને અભિન્ન રીતે સમજવામાં આવે છે. મહી, મોતી, પ્રવાહ વગેરેમાં જે ભિન્નતા છે તેની વિશેષ પરખ માત્ર ઝવેરીઓ, સોનાંઓ વગેરે જ કરી શકે છે. આમ હોઈને બધા પદાર્થોમાં વિશેષને નિશ્ચય થતો નથી તેથી જ અભેદજ્ઞાન થાય છે. પરિણામે જાતિની કલ્પના સર્વથા અપૂર્ણ છે; અભેદદર્શન માત્ર વિશ્વમ છે અને ભેદદર્શન જ સત્ય છે એવી મત ભેદવાદીઓને છે.

જ્ઞાનેષ્વપિ યથાર્થેષુ તથા સર્વેષુ જાતયઃ ।

સંસર્ગદર્શને સન્તિ ત્યાદ્યાર્થસ્ય પ્રસાધિકાઃ ॥૧૦૪॥

બધા પદાર્થોમાં જાતિઓ રહેલી છે તેમ બધા જ્ઞાનોમાં પણ જાતિઓ છે; પદાર્થોમાં સંસર્ગને માનનારાઓના મતમાં તે (જ્ઞાનગત) જાતિઓ પદાર્થજાતિઓને પુરવાર કરે છે. (૧૦૪)

જ્ઞેયસ્થમેવ સામાન્યં જ્ઞાનતામુપકારકમ્ ।

ન જાતુ જ્ઞેયવજ્ઞાનં પરુપેજ રૂપ્યતે ॥૧૦૫॥

જ્ઞેય (પદાર્થ)માં રહેલું સામાન્ય જ્ઞાનો માટે ઉપકારક છે. જ્ઞાન જ્ઞેયની જેમ પર (=સામાન્ય)રૂપે કદાપિ નિરૂપાતું નથી. (૧૦૫)

સંસર્ગદર્શનમાં બીજો પ્રચલિત મત બહોં રજૂ થયો છે. જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી જ્ઞેય બનતું નથી, જ્ઞાનમાં સામાન્ય દર્શન પદાર્થમાં પ્રાપ્ત થતા સામાન્યને કારણે છે.

યથા જ્યોતિઃ પ્રકાશેન નાન્યેનામિપ્રકાશયતે ।

જ્ઞાનાકારતત્થાન્યેન ન જ્ઞાનેનાપગૃહ્ણતે ॥૧૦૬॥

જેમ પ્રકાશ બીજા પ્રકાશ વડે પ્રકાશિત બનતો નથી તેમ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બીજા જ્ઞાન વડે નિર્ધિત બનતું નથી. (૧૦૬)

જ્યોતિઃ સ્વયં પ્રકાશ છે. તે પ્રમાણે જ્ઞાન પણ સ્વયંપ્રકાશ છે. આવા દેવાકરણ મતને કેટલાક વૈશેષિકો સ્વીકારતા નથી તેઓ જ્ઞેયમાં રહેલા સામાન્યને જ્ઞાનેના ઉપકારક સમજે છે, તેમ છતાં જ્ઞાનનું અકારત્વ કે સ્વપ્રકાશત્વ સ્વીકારતા નથી. બાળંદરિતું દર્શન અદ્વૈત દર્શનને મંજૂર છે.

* ન ચોક્ષસમવેતસ્ય સામાન્યસ્યાવધારણે ।

જ્ઞાનશક્તિઃ સમર્થા સ્યાન્જ્ઞાતસ્યાન્યસ્ય વસ્તુન ॥૧૦૭॥

જ્ઞાનશક્તિ, પોતાની સાથે રહેલા, બીજા બધેલા પદાર્થના સામાન્ય અંગેના નિશ્ચય અંગે સમર્થ જનતી નથી (૧૦૭)

* અયોગપદ્મ જ્ઞાનાન્તમસ્યૈત્વપ્રદર્શનં ન ચ ।

યથોપલ્લવિષ્મરણમુપલબ્ધે ચ જાયતે ॥૧૦૮॥

જ્ઞાને એકસાથે પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે ‘(આ) એવું’ (જ્ઞાન) છે’ એમ તેને વિષે સ્વીકારાતું નથી એમ નથી. (જ્ઞાનની) ઉપલબ્ધિ થતાં તે ઉપલબ્ધ પ્રમાણેનું સ્મરણ થાય છે જ. (૧૦૮)

ષટ્જ્ઞાનમિતિ જ્ઞાનં ષટ્જ્ઞાનવિલક્ષણમ્ ।

ષટ્ જ્ઞત્યપિ ચક્ષ્માન વિપયોપનિપાતિ તત્ ॥૧૦૯॥

‘આ ષટ જ્ઞાન છે’ એવું જ્ઞાન, ‘આ ષટ છે’ એવા જ્ઞાનથી જુદું છે. ‘આ ષટ છે’ એવું જ્ઞાન (બીજા ષટ રૂપે) પદાર્થ સાથે સંબંધ છે. (૧૦૯)

આ કારિકાના સંદર્ભનાં હેતુઓ રજૂ કરેલાં પૂર્વપક્ષ આ પ્રમાણે છે. ‘આ ષટ છે’ એવા જ્ઞાનમાં ષટવિધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને ‘આ ષટજ્ઞાન છે.’ એવા જ્ઞાનમાં ‘આ ષટ’ જ્ઞાન છે’ એવું જ્ઞાન મળે છે. બંને વચ્ચે કોઈ સ્પષ્ટ તફાવત નથી. વિષય-સંવેદનરૂપ શુદ્ધિને અનુભવાતી ન હોય તો ‘આ ષટજ્ઞાન છે.’ એમ શબ્દવચ્ચે પણ કોઈ શંકાશે નહિ, કારણ કે અભિધાન હંમેશાં અનુભવ ઉપર આધાર રાખે છે. જ્ઞાન અને જ્ઞેય બંનેમાં વેદત્વ અંગે તફાવત ન હોવા છતાં બંને વચ્ચે આ પ્રકારે તફાવત સમભવ ॥ : જ્ઞાન અર્થનો અવભાસ કરનારું છે, જ્ઞેય તેવું નથી, જ્ઞાના-તરની જરૂર પડે છે. સઘળા વ્યવહાર જ્ઞાન અને જ્ઞેયની સિદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. જ્ઞાનના બોધ માટે જ્ઞાનાન્તરની અપેક્ષા હોવા છતાં બીજું અર્થોત્પન્ન જ્ઞાન પહેલા જ્ઞાનને સિદ્ધ કરતું હોવાથી જ્ઞાનમાત્રા પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ.

યતો વિષયરૂપેણ જ્ઞાનરૂપં ન ગૃહ્યતે ।

ધર્મરૂપવિવિક્તં ચ સ્વરૂપં નાવિધાર્યતે ॥૧૧૦॥

જ્ઞાનતું સ્વરૂપ વિષયોના સ્વરૂપ વડે ગ્રહણ કરી શકાતું ન હોવાથી વિધયના સ્વરૂપ વિનાતું જ્ઞાનતું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરી શકાતું નથી (૧૧૦)

સંસર્ગદર્શનમાં બીજો પ્રચલિત ચત્ત અહીં રજૂ થયો છે. જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી જ્ઞેય જનતું નથી. જ્ઞાનમાં સામાન્યતું દર્શન પદાર્થમાં પ્રાપ્ત થતા સામાન્યને કારણે છે.

ઉપરના પૂર્વપક્ષ પ્રમાણે ‘આ ષટ છે’ એવા જ્ઞાનમાં અને ‘આ ષટજ્ઞાન ॥’ એવા જ્ઞાનમાં કોઈ તફાવત નથી. આવા પૂર્વપક્ષને અમાન્ય કરતી આ કારિકા છે.

‘આ ષટ છે’ એવું જ્ઞાન પદાર્થથી ઉત્પન્ન થાય છે. ‘આ ષટજ્ઞાન છે’ એવું જ્ઞાન પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી. પહેલામાં ષટની જ્ઞાનાકારતા ને, બીજામાં ષટજ્ઞાનની જ્ઞાનાકારતા છે, આમ બંને વચ્ચે ભેદ છે.

હેલારાજ કારિકા ૧૦૯માં બે અર્થો-તર આપે છે (૧) બાહ્ય વસ્તુવિષયક 'આ ધડો છે' એવા જ્ઞાનથી 'આ ધટજ્ઞાન છે' એવું જ્ઞાન જુદું છે. આજ એવા વિષય અર્થોત્ ધટની સાથે આક્રમક રૂપે સંબંધ 'આ ધટ છે' એવું જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતું નથી. 'ધટ-જ્ઞાનનું જ્ઞાન' એવું બીજું જ્ઞાન પણ બોધની બાબતમાં ધટજ્ઞાનથી જુદું નહિ હોવાથી બાહ્યવિષયક જ છે, જ્ઞાનવિષયક નથી; સરખાવો : જ્યં ય લોપ્ત્વાલિલેપાપસપિ ક્ષાન્તજ્ઞાન-મિતિ મત્તં તદપિ લાઘ્યવિષયમેવેત્યુક્તં ભવતિ । (૨) ધટજ્ઞાન અને ધટજ્ઞાનનું જ્ઞાન બંને જુદાં છે, કારણ કે પહેલું સાધાર એવા ધટ સંબંધે છે અને બીજું નિરાકાર એવા ધટજ્ઞાન વિષે છે. જ્ઞાન અર્થોત્ સંવિત્તો આકાર તેના જ્ઞાનરૂપે સ્વીકારાયેલા બીજા જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થતો નથી, કારણ કે જ્ઞાન નિરાકાર છે. જ્ઞાનમાં વિષયનું પ્રતિબિંબ પડતું હોવાથી બંને સમાન રૂપવાર્જા સમભવ છે અને આવા સાદરપને કારણે બંને વચ્ચે આજઆક્રમકભાવ સિદ્ધ થાય છે. 'આ ધટ છે' એવું બાહ્યવિષયક જ્ઞાન વિષય એવા ધટ સાથે સંબંધ હોઈને વિષયના આકારને પ્રાપ્ત કરે છે, બ્યારે ધટજ્ઞાનનું જ્ઞાન આવા વિષયાકારને પ્રાપ્ત કરતું નથી, કારણ કે સંવિત્ત નિરાકાર છે.

આમ ઉપરોક્ત બે જ્ઞાનોનું પરસ્પર વૈસફળ્ય અદ્વૈત મતના સંદર્ભમાં સિદ્ધ થતાં બીજા મતને અહીં કમણે માંડવાનો અવસર પણ પ્રાપ્ત થતો નથી.

કારિકા ૧૧૦ પ્રમાણે જ્ઞાન આજાકાર અને આક્રમકાર એમ બે પ્રકારે છે. બંને વચ્ચે વાસ્તવિક ભેદ નથી, આજાકાર આક્રમકાર વડે સમભવ છે, આ પ્રકારનું અદ્વૈતદર્શન શેડ્ય નથી, એવો આરોપ કરનારા બૌદ્ધમતાવર્ધ્માંને આ કારિકા દ્વારા જવાબ આપવામાં આવ્યો છે.

જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ધટ, ધટ વગેરે વિષયોના સાધારણ કે અસાધારણ રૂપ વડે મહત્ત્વ કરી ચક્રતું નથી. કારણ કે એવો અનુભવ પ્રાપ્ત થતો નથી; વિષયના ધર્મોને જ્ઞાનના ધર્મો તરીકે સમજી સમાવ નહિ; અર્થોત્ દ્રવ્યના સ્વરૂપથી જુદું જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બીજા જ્ઞાનથી પણ સમભતું નથી. જ્ઞાનનું જ્ઞાન અર્થોત્ ધટજ્ઞાનનું જ્ઞાન જે કહેવાય છે તે વાસ્તવમાં ધટજ્ઞાન જ છે.

આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત કારિકાઓમાં રજૂ કરવામાં આવેલાં પ્રમાણોથી પરિશુદ્ધ અનેક અને મહાસામાન્ય તરીકે સમજાતી જાતિ પરિણામરૂપે અથવા વિવર્તરૂપે અપરસામાન્યરૂપે થયેલા વડે અભિધાન પામીને બધા બ્યવહારમાં સ્વીકાર્ય જનતી હોવાથી જાતિ જ પદાર્થ છે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયો.

॥ इति जातिसमुद्देशः ॥

આ પ્રમાણે જાતિસમુદ્દેશ પૂરો થયો.

અથ દ્રવ્યસમુદ્દેશઃ ।

દ્રવ્યસમુદ્દેશ

આત્મા વસ્તુ સ્વભાવઃ શરીર' તત્ત્વમિત્યપિ ।

દ્રવ્યમિત્યસ્ય પર્યાયાસ્તક્ચ નિત્યમિતિ સ્મૃત્વમ્ ॥૧॥

આત્મા, વસ્તુ, સ્વભાવ, શરીર અને તત્ત્વ (સમુદાય), આ બધા દ્રવ્યના પદાર્થો છે; અને તે(દ્રવ્ય)ને નિત્ય કહેવામાં આવ્યું છે. (૧)

જાતિ સમુદ્દેશમાં અમાણે પદાર્થને જાતિ અથવા દ્રવ્ય રૂપે, વૈયાકરણ્ય મેત' પ્રમાણે સમજવામાં આવ્યો હતો. ત્રીમાંશક શ્લોકમાં જાતિને પદના અર્થરૂપે સ્વીકારવામાં આવી છે. વૈયાકરણ્ય પરંપરામાં વાજપય્યાનને મતે પદનો અર્થ ન્વતિ છે અને બ્યાકિને મતે પદનો અર્થ દ્રવ્ય અર્થોત્ બ્યકિત છે. જાતિની અર્થ પહેલાં સામુદ્દેશમાં કરવામાં આવી છે. દ્રવ્ય દ્રવ્યની અર્થ કરવામાં આવે છે. હેલારાજ દ્રવ્યને બે પ્રકારે સમજે છે, પારમાર્થિક અને સાંખ્યવૈશિક. આ સમુદ્દેશમાં પહેલા પ્રકારની અર્થ કરવામાં આવી છે.

અદ્વૈતવાદીઓને મતે આત્મા દ્રવ્ય છે. હેલારાજ સહજાખ્યવચન ઈકોડયમાત્મા ત્વકં નામ (૧. પૂ. ૪૧)માં આત્મા શબ્દને દ્રવ્યના અર્થમાં સમજે છે. બોદ્ધી દ્રવ્યને સ્વસક્ષણ વસ્તુ રૂપે સમજે છે. સત્તાને માનનારા અદ્વૈતવાદીઓ સ્વભાવ અર્થોત્ સત્તા એ સર્વત્ર રહેલી, નિત્ય, ઐક્ય અને ઉપાધિ વિનાની છે, તેને દ્રવ્ય કહે છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ એવાં ચાર તત્ત્વોથી છુટું કોઈ દ્રવ્ય નથી એમ આર્વાકો કહે છે.

સત્યં વસ્તુ ત્વાકારૈરસત્યૈરભિધાયતે ।

અસત્યોપાધિભિ. શબ્દૈઃ સત્યમેવાભિધીયતે ॥૨॥

વસ્તુ (=દ્રવ્ય)નો તેના અસત્ય (પટ, પટ વગેરે) અપકારે વડે સત્ય નિશ્ચય થાય છે. અસત્ય ઉપાધિઓના (વાચક) શબ્દો વડે સત્ય (દ્રવ્ય)નું જ અભિધાન થાય છે. (૨)

હેલારાજ આ કારિકાનું અદ્વૈતમતપરક અર્થસ્થાપન કરાવે છે.

અમુલેણ નિમિત્તેન દેવદત્તગૃહં યથા ।

ગૃહીતં ગૃહસન્દેન કુલમેવાભિધીયતે ॥૩॥

જેમ, દેવદત્તના ઘરનો બોધ અનિત્ય (એવા કોઈક, કાગડો બેસવારૂં પી) નિમિત્ત વડે થાય છે, છતાં 'ઘર' શબ્દથી માત્ર ઘરનું જ અભિધાન થાય છે. (૩)

'કાગડો બેઠો છે તે ઘર દેવદત્તનું છે' (કાલ્પદેવવત્સલ્ય ગૃહમ્)માં કાગડો અનિત્ય એવું નિમિત્ત છે કારણ કે તે જીડી જવાનો છે. આણું અમુલ ઉપલક્ષણ ધરને ઓળખવાનું સાધન હોવા છતાં દેવદત્તના ઘર વિષે વાત કરવામાં આવે ત્યારે કોઈ એમ કહેતું નથી કે કાગડાવાણું ઘર દેવદત્તનું છે, પરંતુ કોઈક નિત્ય અર્થોત્તર સ્થિતિ નિમિત્તની વાત કરી; જેમકે દેવદત્તનું ઘર વેદિકાવાણું અથવા કચ્છનાં ચિત્રાવાણું છે. બાકરજીશાહમાં નિષ્ઠા માટે પણ પ્રયોગ્ય છે (ક્ષત્રજ્ઞાન નિપ્પા પા. સુ. ૧.૧.૧૬). અહીં ટની ઓળખાણ કુને કારણે થાય છે, આ પ્રમાણે શબ્દો પહેલાં અનિત્ય ઉપાધિઓના વાચક બનીને તે તે ઉપાધિઓ દ્વારા નિત્ય દ્રવ્યનો બોધ કરાવે છે.

સુવર્ણાદિ યથા મિનિત્તં સ્વૈરાક્ષરૈરપાયમિઃ ।

રુચકાદમિધાનાનાં ગુહમેવૈવિ ચાચ્યતામ્ ॥૪॥

જેમ પોતાના નાશવંત આકારથી ગુહ, શુદ્ધ (સ્વરૂપે રહેલું) સોનું જ રુચક વગેરે શબ્દો વડે વાચ્ય બને છે. (૪)

સોનું તેના આકૃતિબેદો, રુચક, કુંડલ, સ્વરિત્તો વગેરેથી ગુહું અને શુદ્ધ સમજાય છે. આકૃતિઓ ગુદી ગુદી હોઈ શકે, દ્રવ્ય નિત્ય રહે છે. આગ આકૃતિબેદો નિત્ય એવા સુવર્ણદ્રવ્યના વાચક બને છે. તે શબ્દો અનિત્ય ઉપાધિઓ રૂપી વિશેષણોથી યુક્ત નિત્ય વિશેષ અર્થોત્તર (બ્રહ્મ)તત્ત્વનું અભિધાન કરે છે એમ કહેવું જોઈએ.

ધાક્ષરૈઃચ વ્યવચ્છેદાત્સાર્વાર્થ્યમનુરુપ્યતે ।

યથૈવ વક્ષુરાવીનાં સામર્થ્યં તાલિકાદિમિઃ ॥૫॥

જેમ નેત્ર વગેરેનું સામર્થ્ય નળી વગેરેને કારણે પ્રતિબંધને પામે છે તેમ (ઘટ, ષટ વગેરે વિવર્તૃરૂપ) આકારો (બ્રહ્મ)થી ગુહ્ય હોવાથી (શબ્દોની) બધા અર્થોને જણાવવાની શક્તિ અટકે છે. (૫)

જેમ નળીના એક છેડેથી વસ્તુઓને જોવામાં આવતાં તેના બીજે છેડે રહેલા કાણા-માંથી દેખાય તેટલી જ જણાય છે, બીજીને જોવા માટે નળી પ્રતિબંધક બને છે, તેમ શબ્દ દ્વારા તે શબ્દ જે દ્રવ્યસ્વરૂપ જણાવતો હોય તેટલાનો જ બોધ થાય છે, બીજા દ્રવ્યસમૂહનો નહિ.

અદૈતમતના સંદર્ભમાં આ કારિકાનું અર્થદર્શન કરાવતાં હેલારાજ જણાવે છે કે કોઈક આવરણ વડે છન્દિયોની અલ્પચક્ષિતની પ્રતિબંધ થાય છે. વિવપમાં કરો ફેરફાર થતો નથી. તે પ્રમાણે અનાદિ અવિદ્યાથી જેઓ બેદને માત્ર સમજનારા છે તેવા જીવોની સંપેદનચક્ષિતનું નિવરણ થાય છે. તેથી તેમના વડે શબ્દોનો પ્રયોગ પણ બેદવિવપક બને છે. પરંતુ તેથી નિત્ય તત્ત્વ એવા બ્રહ્મમાં બેદદર્શન થતું નથી.

તથા વિકારરૂપાણાં તત્ત્વેઽન્યન્તમસંભવઃ ।

તદાત્મેવ ચ તત્તત્ત્વમત્યન્તમતવાત્મકમ્ ॥૧૦॥

તેમ (કુ'હલ વગેરે) વિકારોનો તત્ત્વ (એવા સુવર્ણ)માં ભિલકુલ સંભવ ન હોવા છતાં, તે (વિષય)ના જેવું જે કદાપિ નથી તે તત્ત્વ તેના જેવું દેખાય છે. (૧૦)

વિજ્ઞાનવાદમાં બાહ્ય વિષયોનું અસ્તિત્વ નથી; છતાં વિષયોની પ્રતીતિ આપણા મનમાં થાય છે. જરૂર વિષયો અને અજરૂર જ્ઞાનનું કોઈપણ રીતે સમ્બંધ નથી, તેમ છતાં અતત્ત્વ વિષયો તત્ત્વરૂપે જાણે છે.

અદૃત સિદ્ધાન્તમાં વિકારરૂપ ઘટપટ વગેરેનો, પ્રકૃતિજૂત અને જ્ઞાનમાત્ર સ્વભાવરૂપ એવા બ્રહ્મમાં સંભવ નથી.

સત્યમાકૃતિસંહારે ચલન્તે વ્યવચિષ્ટતે ।

તન્નિત્યં શબ્દવાચ્યં તચ્છબ્દાત્તચ ન ભિષતે ॥૧૧॥

(સાસ્ત્રા, લાગુલ વગેરે) આકારો(વાળા ગોદ્રૉથ)નો વિનાશ થતાં અંતે જે રહે છે તે સત્ય છે. તે નિત્ય છે, શબ્દ વડે વાચ્ય છે અને તે શબ્દતત્ત્વથી જુદું નથી. (૧૧)

ગો, અથ એવી બ્યકિતઓની સરખામણીમાં જોતવ, અથત્વ વગેરે નિત્ય છે. તેમની સરખામણીમાં પૃથ્વી તત્ત્વ નિત્ય છે. પૃથ્વી તત્ત્વની સરખામણીમાં 'તે' (તત્ત્વ) સર્વનામથી વાચ્ય (પારમાર્થિક) વસ્તુ નિત્ય છે. આ બધામાં રહેલ સંવિત્ નિત્ય છે. તે શબ્દબદ્ધ અર્થોત્ પશ્યન્તી રૂપે રહેલી વાણી છે.

જેમાંથી તત્ત્વ નાશ પામતું નથી તે જ નિત્ય છે' (તથેવ હિ વિત્ત્વં વસ્મિદતત્ત્વં ન વિદ્યમ્યતે ૧-પરપરાક્રિક ૧.૫.૭) એવા મ્હોભાખ્યા વચનનો આ કારિકામાં વિસ્તાર છે. હેલારાજે ૨જી ક્રેકુ' અર્થકલ્પનઅદ્વૈતપરક છે.

ન તદસ્તિ ન તન્નાસ્તિ ન તદેકં ન તત્પ્રયક્ ૧

ન સંસૃષ્ટં વિમલ્લં ન વિકૃતં ન ન્યામ્યથા ॥૧૨॥

'તે છે' એમ (કહી શકાતું) નથી; (તે) નથી એમ (પણ કહી શકાતું) નથી; તે એક નથી કે તે જુદું નથી, તે સંસૃષ્ટ નથી કે વિલકત નથી. તે વિકૃત નથી કે તેથી જુદું (અવિકૃત) નથી. (૧૨)

બધા વિવર્તોની પ્રકૃતિરૂપ અણતત્ત્વ વિકારાત્મક હોઈ ન શકે, કારણકે પારમાર્થિકરૂપે તે બંધારગમ્ય નથી. બ્રહ્મમાં અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સંસૃષ્ટત્વ, વિભક્તત્વ, વિકાર કે વિકારાભાવ એવું કશું નથી. ઉપનિષદોમાં આવા વિચારો વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે.

તન્નાસ્તિ વિચતે તચ્ચ તદેકં તત્પ્રયક્ પ્રયક્ ૧

સંસૃષ્ટં ચ વિમલ્લં ચ વિકૃતં તત્તદન્યથા ॥૧૩॥

તે નથી અને તે છે. તે એક છે (અને તે જુદું છે; (તે) સંસૃષ્ટ છે અને વિભક્ત છે (તથા) તે વિકૃત છે અને (તેથી) જુદું (અવિકૃત) છે. (૧૩)

શબ્દબ્રહ્મ ભાવરૂપ અને અભાવરૂપ એમ બંને પ્રકારનું છે; બધા વિહારો અને વિશેષો તેમાં સમાયા છે. સરખાવો હેઠ્ઠામાં : માવામાવનિકારાવમાસત્રવનશક્તિ તદેવાસ્તિ નાસ્તીતિ ચ સત્તાસતોપાધિવચ્ચવદ્વાસદ્ધં માવતસ્તુ નિઃસપાસદં નિઃસદસત્ પરં મદ્ધા ।

તસ્ય શબ્દાર્થસંબન્ધરૂપમેકસ્ય દરયતે ।

તદ્ દરયં દર્શનં વ્રષ્ટા દર્શને ચ પ્રયોજનમ્ ॥૧૪॥

તે એક (શબ્દતત્ત્વ)નું શબ્દ, અર્થ અને તેમનો સંબંધ એવું રૂપ દેખાય છે. તે (જ) દરય, દર્શન, દ્રષ્ટા અને દર્શન માટેનું પ્રયોજન છે. (૧૪)

વાચ્યત્વ અને વાચ્યત્વ, સ્મૃતિ અને અર્થ, બેદ અને અબેદ, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એમ બધા અભિન્ન વિકારો વાચ્ય બ્રહ્મના વિવર્તો છે. વિવર્તદશામાં બ્રહ્મ, શબ્દ, અર્થ અને બંને વચ્ચેના સંબંધરૂપે રહેલ છે. તે શબ્દતત્ત્વરૂપે બ્રહ્મ, દરય અર્થોત્ત્વ લાવાભાવરૂપ કર્મ રૂપે, દર્શન અર્થોત્ત્વ દર્શનના સાધન નેત્રાદિ રૂપે, દ્રષ્ટા અર્થોત્ત્વ દર્શનકર્તા રૂપે અને જ્ઞાનક્રિયાના સંયોજકરૂપે, સર્વક્રિયારૂપે તેમજ સમસ્તક્રિયાના ફલરૂપે રહેલ છે.

પહેલો દર્શન શબ્દ નેત્રાદિ સાધનો જે દર્શન માટે ઉપયોગી છે તે અંગે સમજવાનો છે. બીજો દર્શન શબ્દ મુખ્ય કાર્ય છાએ રહેલા સમસ્ત ક્રિયાસ્થાપ તરીકે સમજવાનો છે.

બધો બ્યવહાર પ્રખ્યા અર્થોત્ત્વ જ્ઞાનરૂપ અને ઉપાખ્યા એકલે શબ્દઅવહારરૂપ છે.

અભિન્ન બ્રહ્મનો ખાવો ભેદરૂપ નિર્દેશ અવિદ્યાને કારણે છે. પરમાર્થિકરૂપે સર્વત્ર અશેદ સમજાય છે. સરખાવો વા.પ સંબંધ સમુદેશ ઠા. ૭૨

મય દાટા ચ દરમચ્ચ વર્ણવન્માવિકલ્પિતમ્ ।

તસ્મૈવાર્ચસ્વ સત્યત્વં ત્રિતાસ્ત્રવ્યન્તત્ત્વેદિનઃ ॥

વિકારાપગમે સત્યં સુવર્ણં કુળહલે ચથા ।

વિકારાપગમે સત્યાં તથાદુઃ પ્રકૃતિં પરમ્ ॥૧૫॥

અર્થાદિ વિકારો દૂર થાય ત્યારે, કુંડલમાંનું સુવર્ણ જે સત્ય છે, તે પ્રમણિ (પંચ મહોક્ષતરૂપ) વિકારો દૂર થાય ત્યારે પણ પ્રકૃતિ જે સત્યરૂપે (રહેલ) કહેવાય છે. (૧૫)

સરખાવો હેઠ્ઠામાં : કુળત્વવસ્થાત્મકવિકારાવાયે કુળત્વે સુવર્ણમેકં ક્ષયમશ્વત્તિદેને ઘણા તથા વૃષ્ટિચાદિનિકારાવિગમેડ્વયિગિ પ્રકૃતિરિગિન્ના સત્યાવવિશ્વતે સ્વપ્નમુષ્ણેયમ્ ॥

વાચ્યા સા સર્વવિજ્ઞાનાં શબ્દાશ્રયન પૃથક્ સતઃ ।

અપૃથક્ત્વે ચ સંબન્ધસ્તયોર્નાનાલ્મનોરિથ ॥૧૬॥

તે (પરા પ્રકૃતિ) બધા શબ્દોનો વાચ્યાર્થ છે, શબ્દો તેનાથી જુદા નથી (તેમની વચ્ચે) અબેદ હોવા છતાં. (તેઓ) જુદા સ્વભાવવાળા હોય તેમ તેમની વચ્ચે સંબંધ (પ્રાપ્ત થાય) છે. (૧૬)

જુદી જુદી ઉપાધિઓથી પ્રાપ્ત થતા અનેક ભેદોને કારણે અને અવદાર અદિદ્વા હોવાથી બ્રહ્મનેજ સર્વબ્યવહારોનું મૂળ સમજવું જોઈએ. આદ્યા, જદ્ય, નત્ય વગેરે રૂપે પશુ કોઈક ઉપાધિનું અવલંબન કરીને દ્રવ્યાત્મા રૂપે રહેલા પરમાત્મનું અદિદ્વા

આત્મા પરઃ પ્રિયો દ્વેષ્યો વસ્ત્રવાચ્યં પ્રયોજનમ્ ।
વિરુદ્ધાનિ યયૈકસ્ય સ્વપ્ને રૂપાણિ ચેતસઃ ॥૧૭॥

અજનમનિ તથા નિત્યે પૌર્વાપર્યવિવર્જિતે ।
તત્ત્વે જન્માદિરૂપત્વં વિરુદ્ધમુપલભ્યતે ॥૧૮॥

એમ સ્વપ્નમાં એક જ ચિત્તનાં જુદાં જુદાં રૂપો, જેવાં કે (આ) પોતાનો, (આ) પારકો, (આ) વહોલો, આ વિદોષી, આ વજ્રા, આ વાચ્ય, (આ) પ્રયોજન, રૂપે મળે છે તેમ જન્મ વિનાના, નિત્ય અને પૌર્વાપર્ય વિનાના એવા (શબ્દ)તત્ત્વમાં જન્મ વગેરે વિરુદ્ધ બાજતો પ્રાપ્ત થાય છે (૧૭-૧૮)

સ્વપ્નમાંનો સમગ્રો પદાર્થપ્રપંચ જાગૃત્વરૂપમાં બાધિત બનતો હોવાથી અસપૃશ્ય છે, તે જ રીતે જાગૃત દશામાં અનુભવાતો બાવબોધ નિર્વિઠ્ઠપદ સમાધિમાં હોતો નથી તેથી અસત્ય છે. બધી અવસ્થાઓમાં જે નિઘ્રમા રહે તે સત્ય, સવિત્ રહે છે; તે સર્વ વિવર્તોની પ્રકૃતિ છે.

વિઠ્ઠપ અવિદ્યામૂલક છે. પ્રત્યેક પ્રમાતામાં તે નિપત્ત હોય છે. સંચારી જીવ પણ વિઠ્ઠપનો જ વિપ્લ છે, અર્થાત્ તે ભીષાધિ છે, સરખાવો દેશારાજ : एतदेव त्रिविधायाः स्वप्नं परतुरावमानमप्याभासोऽयम् न भवि, उरान्तर्गते शिवेन स्यात् । तस्मात्तत्तत्प्रपञ्चवपञ्चान-
पाक्षिर्ब्रह्मणोऽनाविहितः प्राणापानादृकमुत्पन्नं स्वातुरूपमुपरचम्य जगन्नाद्वयमावનોदीत्यविचारितरमणीया-
मिमामपनवन्ति तत्त्वदशः ।

। इति द्रव्यसमुद्देशः ।

આ પ્રમાણે દ્રવ્યસમુદ્દેશ પૂરો થયો.

અથ સંવન્ધસમુદ્દેશઃ ।

સંબંધસમુદ્દેશ

જ્ઞાનં પ્રયોક્તુર્વાહોડયઃ સ્વરૂપં ચ પ્રતીયતે ।

શબ્દૈરુચ્ચરિતસ્તેષાં સંબન્ધઃ સમવસ્થિતઃ ॥૧॥

ઉચ્ચારવામાં આવેલા શબ્દો વડે વક્તાનો અભિપ્રાય, (ફલસાધનરૂપ) બાહ્ય અર્થ અને શબ્દનું સ્વરૂપ સમન્વય છે. તેથી તેમનો સંબંધ નિયત થયેલો છે. (૧)

શબ્દનું ઉચ્ચારણ થાય છે ત્યારે ત્રણ બાબતો સમન્વય છે. શબ્દનું રૂપ, એકસ રૂપ દસોવનાર અર્થ અને વક્તાનો અભિપ્રાય. આ ત્રણ વચ્ચેનો સંબંધ વાસ્તવિક, નિયત અને નિત્ય છે. કોઈ બ્યક્તિએ પ્રાપ્ત કરાવેલો કે સંકેતપ્રાપ્ત નથી શબ્દનું અંતરંગ સ્વરૂપ તેનું અભિધેય છે. બાહ્ય અર્થ અને શબ્દસ્વરૂપ વચ્ચે વાચ્યવાચકભાવસંબંધ છે. પ્રયોક્તાનો અભિપ્રાય અને શબ્દ વચ્ચે કાર્યકારણભાવસંબંધ છે. કાર્યકારણભાવસંબંધને વૈયાકરણીએ આશિષ સંમતિ આપી છે. આ સંબંધસમુદ્દેશને અંતે ભર્તૃહરિ કાર્યકારણભાવસંબંધને વિવતરૂપે સમન્વયે છે અને તેના આત્મરૂપે સત્યનો અસ્વીકાર કરે છે. હેમારાભ કાર્યકારણભાવસંબંધ અંગે સંમતિ આપતાં બજાવે છે કે વ્યાકરણ-દશન બધા સિદ્ધાંતોને સમાવવાનો પ્રયાન કરે છે (સર્વગર્વથં પુનરિત્તં શાસ્ત્રમ્ ।) ધર્મકીર્તિ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીએ ઇલાચાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નહિ હોવાથી તે શબ્દવડે વાચ્ય બને છે એ વાતની તરફેણ કરતા નથી. સરખાવે પ્રમાણુવર્તિક (૧.૪)

મદ્ભુત્ત્યાપારવિષયો ચોડ્યોં બુદ્ધૌ પ્રજ્ઞશતે ।

પ્રામાન્યં તથા શબ્દસ્ય ગાર્થસ્થયિકચન્નમ્ ॥

આમ વૈયાકરણ મતમાં શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર અધ્યાસ થતો હોવાથી, વૈયાકરણો વડે સ્વીકારાયેલા યેન્યતા રૂપ સંબંધ અને કાર્યકારણભાવસંબંધોનું મૂળ અધ્યાસ જ છે.

પ્રતિપત્તિર્મત્યયોર્ જ્ઞાને વા સંશયઃ કચ્ચિત્ ।

સ્વરૂપેપૂર્ણમ્થેયુ બ્યભિચારો ન વિચતે ॥૨॥

(બાહ્ય) અર્થ અંગે અને વક્તાના અભિપ્રાય અંગે કોઈ વાર પ્રતીતિ અને કોઈ વાર સંશય થાય છે, (પરંતુ શબ્દોનાં) પ્રાપ્ત થયેલાં સ્વરૂપોમાં અનિશ્ચય થતો નથી. (૨)

અર્થ' ગૌઃ ગૌઃ શબ્દ અને તેના વડે વાચ્ય-અર્થ 'ગાય' એ બને એક સાથે અભિનનપણે સમજાય છે. આ ક્રિયાને અભિધાન કહે છે (સ્વરુપાવિવેકેનૈવ અર્થપ્રાપ્તર્થો-ડમિવાનુચ્યતે), ભૌતિક વૃદ્ધવ્યવહારમાં આવી અભિનન શબ્દાર્થપ્રતીતિ સંકેતનું મૂળ છે.

શબ્દવ્યવહારમાં શબ્દ અને અર્થની અભિનનતા સમજાય છે, નેત્ર જેને જુએ છે તે બાણ પદાર્થના સંબંધમાં તટસ્થ છે. અગ્નિનું અનુમાન કરાવનારો ધુમ્કાડો પણ અગ્નિથી તટસ્થ રહે છે. શબ્દની ગાત્રતામાં તેમ નથી. અભિધાનક્રિયામાં અર્થ શબ્દમય રહે છે.

આ બાબતમાં કોઈ પૂછે કે અભિધેય અર્થમાં શબ્દોની વધુમાળા કેમ પ્રાપ્ત નથી, તો અમે તેને કહીશું કે વાહ આપનું દર્શાવે !

ચિત્તક્રિયા બે બાબત છે, વાગાત્મા અને ચીનાત્મા. પ્રાણુક્રિયાવડે અનુચીત બનીને વાગાત્મા અભિવ્યક્ત બને છે, અને ચીનાત્મા યનોત્પત્તિ વડે અભિવ્યક્ત થાય છે. અભિનન શબ્દાર્થમય સ્વભાવવાળો વાગાત્મા પરા વાહ રૂપે મૂખાધાર ચક્રમાં રહે છે. ત્યાંથી જાણે અહીંને યનોત્પત્તિનું અવગ્રહન કરી મધ્યમાવસ્થામાં મધ્યમા વાહ રૂપે ક્રમ અને નાભિની બચ્ચે રહે છે, શબ્દાર્થની અભોદાવસ્થામાં ગૌરવમર્થઃ । રૂપે રહેલ તેમનો પરસ્પર અધ્યાસરૂપ સંબંધ સમજાય છે. ત્યાર પછી ચયાનપ્રવળથી હૃદય પામીને વૈભરી વાહ રૂપે તે સમજાય છે. પરમતત્ત્વની અભિવ્યક્તિરૂપે રહેલો શબ્દ અભિધેય સાથે અભિનન-પણે પ્રાપ્ત થતાં ષ્ટોડશ્ચ ષ્ટોડશ્ચ । એવું એકાત્મક અને વિશેષણવિશેષ્યરૂપ જ્ઞાન થાય છે. આથી એકાત્મક પ્રતીતિને શબ્દન કહે છે. આ શબ્દનરૂપી બાબતને કારણે, બપોરે પરા વાહ પ્રેરણ થાય છે ત્યારે શબ્દ અને અર્થના સામાનાધિકરણથી તેમનામાં અભેદનો આરોપ કરવામાં આવતાં, તેમની વચ્ચે અધ્યાસરૂપ સંબંધ સમજાય છે. પરંપુ નામની અવિભાગ દશામાં વાચ્યવાચકોદની કશી ચિન્તા હોતી નથી. વ્યવહારદશામાં પણ શબ્દથી અર્થનો વિભાગ યનો નથી. તેથી આ સમસ્ત જગત શબ્દનું વિવર્ત । એમ સમજી રહ્યું. ઇરખાવો હેશારાજઃ અધિમાનદસાયાં શુ પરચન્દયમિખાનાયાં વાચ્યવાચક-મેદાનુકાસનાન્માત્રચિન્તા કચિન્ । ફરલ્ ચ કુદરા સ્મરેકલોવિરલાદ અવહારોડ્યર્થમ્ ચ દ્વિવોગાતદ્વિર્લેકલ્લ વિષ સિદ્ધમ્ ।

અસ્યાયં વાચકો વાચ્ય ઇતિ પઠ્ઠથા પ્રતીયતે ।

યોગઃ શબ્દાર્થયોત્તત્ત્વમપ્યતો ટ્વપદિદ્યતે ॥૨॥

આ (શબ્દ) આ (અર્થ)નો વાચક છે, (આ અર્થ આ શબ્દનો) વાચ્ય છે. એવો શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ પછી વિલક્ષિતવડે સમજાય છે. તેથી તેમનું ચોરસ જણાવવામાં આવે છે. (૩)

શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે સ્વાભાવિક સંબંધનું જ્ઞાન પછી વિભક્તિના પ્રત્યયવડે થાય છે. અર્થ ગૌઃ 'આ ગાય છે' એમ જોણું અને ગાય એવો અર્થ એ જે વચ્ચે સ્વાભાવિક સંબંધ સમજાય છે. યદ અને યદ એવા પરસ્પર અસંબદ શબ્દોનો યદો દ્વારા આપણે બચવાર કરના નથી.

નામિધાનં સ્વર્ગમૈવ સંવન્ધસ્યાસિ વાચકમ્ ।

અત્યન્તપરતન્ત્રત્વાદ્ રૂપં નાસ્યાપદિશ્યતે ॥૪॥

(૫મી વિભક્તિ સિવાયનું કોઈ પણ) અભિધાન પોતાના (અસાધારણ) ધર્મ વડે સંબંધનું વાચક બનતું નથી. અત્યંત પરતંત્ર હોવાથી તે (સંબંધ)નું સ્વરૂપ સમજાતું નથી. (૪)

સંબંધ હ મેઝાં ૫મી વિભક્તિ વડે જ જણાવાય છે, કારણ કે સંબંધ એ સંબંધીએ સાથે નિત્ય પરતન્ત્ર છે. શુદ્ધ વગેરે ગુણો દ્રવ્યને અધીન હોવા છતાં કોઈવાર શુદ્ધ રૂપ એમ મુખ્યપણે જણાવાય છે, પરંતુ સંબંધ આવી રીતે જણાવાતો નથી, કારણ કે તે માત્ર ધર્મ છે અને તેને જણાવવા માટે કોઈ શબ્દ નથી. તેના કાર્ણ ઉપરથી જ તે સમજાય છે, (૫)

ઉપકારાસ્ત્ત વજાસિ ધર્મસ્ત્રાનુગમ્યતે ।

શક્તીનામપિ સા શક્તિર્ગુણાનામપ્યસૌ ગુણઃ ॥૫॥

(સંબંધીએના પરસ્પર) ઉપકારને લીધે જ્યાં તે હોય છે ત્યાં તે (સંબંધ) ધર્મ તરીકે સમજાય છે, તે શક્તિઓની પણ શક્તિ છે અને ગુણોના પણ ગુણ છે.

પરસ્પર અસંબંધ પદાર્થો એક બીજા ઉપર ઉપકાર કરી શકતા નથી. તેથી સંબંધ પરસ્પર સંબંધ પદાર્થોની વચ્ચે જ હોઈ શકે. તે વસ્તુઓની જે પ્રસિદ્ધ શક્તિ છે તેને સંબંધ માની શકાય નહિ, કારણ કે શક્તિઓ પણ તેમના આધાર રૂપ પદાર્થોને અધીન હોઈને નિયત કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં માત્ર સંબંધ જ નિપામક બનશે. સંબંધ ગુણોના પણ ગુણ છે, કારણ કે ગુણોના દ્રવ્ય ઉપર જે આધાર છે તેની બ્યવસ્થા પણ આ સંબંધરૂપ ગુણ હરે છે. સંબંધ એક ધર્મ છે, કારણકે હેલારાજ જણાવે છે તેમ, તે નિત્ય પરતંત્ર છે. આવો નિત્ય પરતન્ત્ર ધર્મરૂપ સંબંધ પરસ્પર ઉપકારવાળા પદાર્થોમાં જ જોવા મળે છે.

તદ્ધર્મણોસ્તુ તાચ્છન્ન્યં સંયોગસમવાયયો ।

તયોરપ્યુપકારાર્થા નિયતાસ્તદુપાધયઃ ॥૬॥

તે સંબંધના જેવા (પારતન્ત્ર્યરૂપ) ધર્મવાળા સંયોગ અને સમવાયને સંબંધ કહ્યા છે. તેમની (અસાધારણ) ઉપાધિઓ ઉપકારના પ્રયોજન માટે નિયત છે. (૬)

સંયોગ અને સમવાયને પણ સંબંધનો ધર્મ અર્થોત્ પારતન્ત્ર્ય છે. તેથી તેમને ગૌણ રીતે સંબંધ કહ્યા છે. મુખ્ય રીતે તે સંબંધ નથી. અસાધારણ ઉપાધિઓ સાથે તે જ્યાં જોડાય છે ત્યારે તે ઉપાધિઓ પરતંત્ર હોય છે અને સંયોગ અને સમવાય સ્વતંત્ર હોય છે. સંબંધનો મુખ્ય ધર્મ પારતન્ત્ર્ય હોઈને હવે તેઓ સંબંધ રૂપે રહેતા નથી.

કાચિદેષ હિ સાયસ્યા કાર્યપ્રસવસૂચિતા ।

કસ્યચિત્કેનચિદસ્યાં સંયોગ વપજાયતે ॥૭॥

એમાં કોઈકિ (અવયવ)નો બીજા કોઈક (અવયવ) સાથે સંયોગ થાય છે તેથી તે એક જ વિશિષ્ટ અવસ્થા છે, જે (અવયવોના) પરસ્પર કાર્યની ગતિ વડે સૂચવાય છે. (૭)

અવયવોનું એકમીભ તરફ ઉપસ્થિતિ થતા જે સયોગ થયો તેનાથી ઘટ, ૫૮ વગેરે અવયવી દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રવ્યમાત્રમા રહેનાર શુદ્ધત્વ વગેરે જ્ઞયોગની ઉપાધિઓ જી સયોગ આવી ઉપાધિઓથી પરત્ર છે. પારતન્તરરૂપ ધર્મ સયોગમા રહેલો છે છતાં તે પારતન્તર તેનું અસાધારણ અર્થોત્તર નિત્ય રૂપ નથી. તેથી સયોગ એ સખધ નથી પરંતુ સખધ જેવો છે. સખધરૂપે કેટલાક તેનો ઉપયોગ કરે છે એમ કહેવું યોગ્ય થશે. સખધ દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયા, સામાન્ય વગેરેમા અવરિચિત છે, પરંતુ સયોગ માત્ર દ્રવ્ય સાથે રહે જી સયોગ પદાર્થની ઉત્પત્તિ માટે જનાળદાર બને છે, સખધ બે પદાર્થોને જોડે છે.

નિરાત્મકાનામુત્પત્તૌ નિયમ ક્વચિદેવ ચ ।

તૈનેવાવ્યવર્ગઞ્ચ પ્રાપ્ત્યભેદે સ ચત્ક્રુત ॥૮॥

આત્માન્તરય યેનાત્મા સવાત્મેશ્વરધાર્યતે ।

યત્તત્ત્વૈકત્વનાનાત્વ સ્વચ નાન્યવસીયતે ॥૯॥

તા શક્તિ સમવાચસ્વા શક્તીનામુપકારિણીમ્ ।

ભેદાભેદાવતિક્રાન્તામન્યથૈવ વ્યવસ્થિતામ્ ॥૧૦॥

ધર્મે સર્વપદાર્થાનામતીત સર્વલક્ષણ ।

જનુગૃહ્ણતિ સગ્રથ્થ ઇતિ પૂર્વેધ્ય આગમ ॥૧૧॥

અસત્ (ધૃ, ૫૮ વગેરેની) ઉત્પત્તિ(ના ચોક્કસ કારણ)ની જે નિગમક છે, પ્રાપ્તિમા કયો ભેદ ન હોવા છતાં જેને કારણે અવિનાશાય શક્ય બને છે, જેને લીધે એકલું રસરૂપ ખીળનું હોય તેમ સમભવ છે, જેને કારણે કાર્યનો (કારણથી) ભેદ કે અભેદ સ્પષ્ટ થતો નથી, જે (તેને આશયે રહેલો) શક્તિઓ (ના કાર્યની ઉપત્તિ)માટે ઉપકારક છે, અને જે ભેદ અને અભેદનું અતિક્રમણ કરીને રહેલો છે તેવી નમવાય નામ શક્તિનું, બધા પદાર્થોના લક્ષણોથી પર રહેલ અને બધા પદાર્થોના લક્ષણોવાળો સખધ નિયમન કરે છે, એવો પૂર્વના આચાર્યોનો મત છે (૮-૧૧)

અમવાય અને સખધ વચ્ચેના તફાવતને હવે સ્પષ્ટ કરવામા આવે છે.

સત્પરિવાદમા કારણ જ કાર્ય બને છે, જેમકે પિત્તરૂપે રહેલ માટી ચોક્કસ આકાર પ્રાપ્ત કરીને ૫૮ બને છે નિયત સાધનો વડે કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તેવા સાધનોમા તે તે કાર્યની ઉપવિધિ થાય છે એમ સમજવું જોઈએ. ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્ય હોતું નથી એવા નૈયાયિક સિદ્ધાન્તમા પણ નિયત કારણોમાં જ કાર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે તનુઓમા જ ૫૮ પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે શુદ્ધિ સમવાયને કારણે છે કાર્ય અને કારણનો ભેદ હોવા છતાં નિયત કારણ સાથે કાર્ય રહે છે એ ગિયતિ અવિનાશવાચક સખધની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ સમવાયને કારણે છે.

અપુતસિદ્ધ એવાં કાર્યકારણ, અવયવ-અવયવી, ધર્મધર્મી, અતિભતિમાત્ર અને ગુણગુણી એખીબધો જુદાં હોવા છતાં સમવાયને મરણે તાદાત્મ્યવાર્તા બાને છે આમ અપુતસિદ્ધિ સમવાયની ઉપાધિરૂપે સમભવ છે.

પદાર્થના કહેપ્રત્યયને અર્થોત્તર કાર્ણરૂપ અસ્તિત્વને અનુમાન વડે જણાવનાર સમવાય છે. સમવાયને યક્તિ કહેવામાં આવી છે. પદાર્થોનો ઉપકાર કરતી હોવાથી દ્રવ્ય, ગુણ ઈર્મ વગેરેની જેમ તેને પદાર્થ કહી શકાય નહિ. તે યક્તિ હોવાથી યક્તિમાન સાથે તેનું એકત્વ કે નાનાત્વ રૂપરૂપ થતું નથી. પદાર્થ ન હોવાથી તેને જુદા તત્ત્વરૂપે સમજવી નેહીએ; તેથી કારિકામાં તેને વિશે મળ્યથેવ વ્યવસ્થિતામ્ । એવા શબ્દો વાપરી છે. સાધનરૂપ યક્તિઓને તેમના આધારોમાં ચોક્કસને સમવાય ઉપકારક બને છે. આવા સમવાયને સંબંધ મદદરૂપ બને છે. સંબંધ બધા પદાર્થોમાં પ્રાપ્ત થતા પારતત્ત્વ વિનાનો હોવાથી પદાર્થ કહી શકાશે નહિ. સમવાય જેમ અમુક એકસ તત્ત્વો દ્વારા ઉપકારને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ સંબંધને ચોક્કસ તત્ત્વોની આવરણતા નથી. સંબંધ સમવાયને અનુત્તરસિદ્ધો સાથે જ ચોક્કસ છે. સમવાય અને સંબંધ બંનેમાં પારતત્ત્વ હોવાથી સંબંધની જેમ સમવાય પણ સંબંધ કહેવાય છે. આમ સંબંધ પદાર્થ નથી, તેથી સંયોગ અને સમવાય બંને વૈશિષ્ઠિકા પદાર્થ કહે છે તેને સંબંધ કહી શકાય નહિ.

પદાર્થકૃત્ત ઇવાન્યૈ. સર્વત્રાગુપગમ્યતે ।

સંબંધસ્તેન શબ્દાર્થ. પ્રવિભક્તુઃ ન શક્યતે ॥૧૨॥

બીજાએ (વૈશિષ્ઠિકો વગેરે) વડે તે સંબંધને પદાર્થરૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. તેના વડે શબ્દને અર્થથી જુદો અમળવો શક્ય નથી. (૧૨)

વૈશિષ્ઠિકો સંયોગને ગુણ માને છે અને સમવાયને, તે યક્તિરૂપ હોવા છતાં, પદાર્થ માને છે. સમવાયને પદાર્થ અને સંબંધ એમ બે રીતે સમજી શકાય નહિ, કારણકે પદાર્થનો ગુણ્ય ધર્મ સ્વાતંત્ર્ય છે અને સંબંધનો ગુણ્ય ધર્મ પારતત્ત્વ છે. આ શબ્દોના આ અર્થ છે એ પ્રમાણે શબ્દ અને અર્થનો નિવૃત્ત સંબંધ સમવાયરૂપ થતો નથી.

સંયોગ દ્રવ્યો વચ્ચે હોય છે, સમવાય અનુત્તરસિદ્ધો વચ્ચે હોય છે. આવા સિદ્ધાન્ત સમજતાં તેમને શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેના સંબંધ તરીકે સમજી શકાય નહિ.

સમયાયાત્ત્વ આધારઃ સ્વા જ જાતિ પ્રતીયતે ।

ઇક્ષર્થસમવાયાન્તુ ગુણઃ સ્વાધાર ઇય યઃ ॥૧૩॥

સમવાયથી શબ્દોનો આધાર અને તેમની જાતિ સમબંધ છે. એક જ દ્રવ્ય (= આકાશ)માં સમવાય દ્વારા (તે શબ્દો) પોતાના આધારમાં રહેલા ગુણને જણાવે છે. (૧૩)

આકાશના વાચક શબ્દો જેવા કે આકાશ, ખ, ગગન વગેરે પોતાનો અર્થ સમવાય દ્વારા જણાવશે, કારણ કે શબ્દ આકાશનો ગુણ હોવાથી આકાશ સાથે સમવેત છે. ધટ, પટ વગેરે શબ્દો, ધટશબ્દવ વગેરે જાતિને સમવાયથી જણાવશે, કારણ કે જાતિ તેની શબ્દયક્તિઓમાં સમવેત છે. શબ્દ પણ શબ્દત્વજાતિને સમવાયદ્વારા જણાવશે. આકાશમાં રહેલા મહત્ત્વ વગેરે ગુણોને મહત્ત્વ વગેરે શબ્દો એકાર્થસમવાયથી જણાવશે, કારણ કે જે આકાશમાં મહત્ત્વ વગેરે ગુણોનો સમવાય છે તે જ આકાશમાં તેના ગુણ મહત્ત્વ વગેરે શબ્દો પણ સમવેત છે. આને એકાર્થસમવાય કહે છે.

દ્રવ્યત્વસત્તાસંયોગાઃ સ્વાભ્યાપરોપવન્નનાઃ ।

તત્પ્રદેશવિભાગાશ્ચ ગુણા દ્વિત્વાદયશ્ચ ચે ॥૧૪॥

દ્રવ્યત્વ, સત્તા અને સંયોગ તેમ જ (આકાશ સાથે અન્ય પદાર્થોના) પ્રદેશવિભાગો, દ્વિત્વાદિ શુદ્ધો પશુ, તેમના અને બીજાના આધાર સાથે જોડાયેલા છે. (૧૪)

દ્રવ્યત્વ અર્થાત્ અપર સામાન્ય અને સત્તા અર્થાત્ મહાસામાન્ય એકાર્થસમવાય દ્વારા દ્રવ્યત્વ વગેરે શબ્દો વડે સમગ્રાય છે. તે દ્રવ્યત્વ અને સત્તા, દ્રવ્યત્વ વગેરે શબ્દોનો જો આધાર છે તે આકાશમાં, અને બીજો પૃથ્વી વગેરેમાં રહે છે. તેથી પોતાના અને અન્યના આધાર (આકાશ) વડે તેમજ નિયમન થાય છે. તે આકાશ સાથે સંબંધવાળા બીજા પદાર્થોના પ્રદેશવિભાગો અર્થાત્ સાથે રહેનાર દ્વિત્વ વગેરે શુદ્ધો સંયોગ વગેરે સાથે એકાર્થસમવાય દ્વારા સમગ્રાય છે.

કેચિત્ત્વામ્રયસંયુક્તાઃ કેચિત્તસમવાયિનઃ ।

સંયુક્તસમવેત્તેષુ સમવેતાસ્તથાપરે ॥૧૫॥

કેટલાક (પદાર્થો) તેમના આશ્રયો સાથે જોડાયેલા છે; કેટલાક તેમની સાથે સમવાયવાળા છે. બીજા (રૂપત્વ વગેરે) સંયુક્ત સમવાયવાળા, (રૂપ વગેરે) સાથે સમવેત છે. (૧૫)

શબ્દો તેમના બીજીને સમવાય કે એકાર્થસમવાય વડે જ જણાવે છે તેમ નથી, પરંતુ પોતાના સમવાયી સાથે સંયોગથી, સંયુક્તસમવાયથી અને સંયુક્તસમવેતસમવાયથી અર્થમહત્ત્વ કરાવે છે. રથ, ધટ વગેરે દ્રવ્યોનો આકાશ સાથે સંયોગ છે. તે દ્રવ્યોને તેમના વાચક શબ્દો રથ, ધટ વગેરે, સમવેતસંયોગ વડે જણાવે છે. રથ વગેરે શબ્દો આકાશ સાથે સમવેત છે. તે આકાશ રથ વગેરે પદાર્થો સાથે સંયુક્ત છે. રથ સાથે સમવેત બધા રૂપ વગેરે શુદ્ધો અને તેમની સાથે રહેલી ક્રિયાઓને રૂપ વગેરે શબ્દો સ્વાભવસંયુક્તસમવાયથી જણાવે છે. આ પ્રમાણે રૂપત્વ વગેરે સામાન્યોને રૂપત્વ વગેરે શબ્દો સ્વાભવસંયુક્ત-સમવેતસમવાય વડે જણાવશે. આમ અનેક પ્રકારના અનિયત સંબંધો વડે શબ્દો અર્થગુ પ્રતિપાદન કરે છે.

સ્વામ્રયેણ તુ સંયુક્તૈઃ સંયુક્તં વિષ્ણુ ગમ્યતે ।

સમવાયસ્ય સંયન્ધો નાપરસ્તત્પ દૃશ્યતે ॥૧૬॥

(વિષ્ણુ દ્રવ્યવાચક દિદ્, કાલ વગેરે શબ્દો વડે) પોતાના આશ્રય (આકાશ) સાથે જોડાયેલાં (પૃથ્વી, વગેરે સાથે) સંયુક્ત વિષ્ણુ (દિદ્, કાલ વગેરે દ્રવ્યો સ્વાથય સંયુક્ત સંયોગ સંબંધ દ્વારા) સમગ્રાય છે. પરંતુ ત્યાં સમવાયનો બીજો સંબંધ દેખાતો નથી. (૧૬)

પદાર્થ પંક્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આકાશ વગેરે વિષ્ણુ દ્રવ્યો સાથે સમવેત પરમમદત્ત વગેરે શુદ્ધો અને તેમની સાથે સમવેત સામાન્ય અને વિરોધો તેમના વાચક શબ્દો વડે સ્વાભવસંયુક્તસમવાય દ્વારા અને સ્વાભવસંયુક્તસમવેતસમવાય દ્વારા

અભિધાન પામે છે. આમ દ્રવ્ય, સુષુ, કર્મ અને સામાન્યતા પ્રતીતિનું કારણ કહેવામાં આવ્યું. ઉપર પ્રમાણે વિશેષ સબદ્ધ સાથે સંવાદી આકાશ છે; તેની સાથે સંયુક્ત પૃથ્વી વગેરે છે. તેની સાથે સંયુક્ત દિવ્ય વગેરે છે, અને તેમની સાથે અથગેત વિશેષ છે.

આમ વૈશેષિકોના છ પદ્યોર્માંથી પાંચની પ્રતીતિની ૦૧૪૨૪૫ સમજાવવામાં આવી. સમવાય વિશે કથું કહેવામાં આવ્યું નથી. તે ૬૦૧ નહિ હોવાથી કોઈની સાથે તેના સંયોગ થશે નહિ. તેને જણાવવા માટે બીજા કોઈ સમવાય હોઈ શકે નહિ, અને તે સ્વરૂપમાં જ પ્રાપ્ત થનારે હોઈ સમવાય શબ્દના અર્થને જણાવવા કોઈ સંબંધ પ્રાપ્ત થશે નહિ. સરખાવો દેવાશેઃ 'દમય યયાયોગ' વિમજનેડપિ સમવાયસમ્યક્ સ્વાર્થરતિવાદને ન કલિતસંબન્ધઃ સ્વાત્તમવાયસ્યાદ્યપ્યસ્વાસ્થ્યેનિવિત્યયોગમાવાત્સ્વરૂપરૂપિદવાત્ ।

संबन्धस्याविशिष्टत्वात् छात्र नियमो भवेत् ।

तस्माच्छब्दार्थयोर्नैव संबन्धः परिकल्प्यते ॥१७॥

વિશિષ્ટ સંબંધના અભાવને કારણે (શબ્દો વડે અર્થ દર્શાવવા અંગે) નિશ્ચિતતા હોઈ શકે નહિ તેથી શબ્દ અને અર્થનો આવો (સંયોગ કે સમવાય રૂપ) સંબંધ કદાપી શકાતો નથી. (૧૭)

સંબંધસ્થાવિશિષ્ટતાવાદ નો એક અર્થ આ પ્રમાણે થશે. સમવાયથી જુદા સંબંધનો અભાવ હોવાથી, કોઈપણ સંબંધ વિના સમવાય શબ્દનો અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ. બીજા અર્થ પ્રમાણે કોઈક સંબંધરૂપ નિમિત્ત વિના સમવાય શબ્દ જ્યારે સ્વાર્થનું અભિધાન કરે ત્યારે આવે. સંબંધનિમિત્તાભાવ બધે સરખો હોવાથી બધા શબ્દો બધા અર્થો જણાવશે. દરેક શબ્દ પોતાના અર્થનું જ અભિધાન કરશે એવો નિયમ પ્રાપ્ત નહિ થાય. ત્રીજા અર્થ પ્રમાણે બધે સ્થળે સંબંધ એક સરખો પ્રાપ્ત થતો હોવાથી આકાશ શબ્દ સાથે સમવાયને કારણે ઘટ વગેરે શબ્દો પણ આકાશનું અભિધાન કરશે. બીજી રીતે કહીએ તો આકાશ શબ્દ તેના આશ્રય આકાશને સમવાયદ્વારા જણાવતો હોય તો ઘટ શબ્દ પણ તેના આશ્રય આકાશને સમવાય દ્વારા જણાવશે બંને શબ્દો છે અને આકાશનાં શુદ્ધરૂપે છે. ઘટ વગેરે શબ્દોનો તેમના આશ્રય આકાશ સાથેનો સંયોગ પટ વગેરે શબ્દોના તેમના અશ્રય સાથેના સંયોગથી જુદો નહિ હોવાથી ઘટનો અર્થ પટ થશે અં પટનો અર્થ ઘટ થશે. આમ શબ્દાર્થ અંગે અભ્યાસિત અને અતિભ્યાસિત પ્રાપ્ત થતાં શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેની સંબંધબદ્ધતા નષ્ટ થતાં સંયોગ કે સમવાયને શબ્દાર્થ વચ્ચેના સંબંધ તરીકે સમજવો યોગ્ય નથી.

अदृष्टवृत्तिलाभेन यथा संयोग आत्मनः ।

कृत्यचित्तवस्वामियोगाख्योऽभेदेऽन्यत्रापि स क्रमः ॥१८॥

(વિભુ) આત્માના (ગદાં દ્રવ્યો સાથેના) સંયોગમાં (વિશિષ્ટતા ન હોવા છતાં) અહંતા વ્યાપારને કારણે (જ) કેટલાકની સાથે સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ હોય છે, તેથી (સંબંધ) જુદો ન હોવા છતાં, અન્ય જાગૃતોમાં પણ આવી જ પદ્ધતિ જણાય છે. (૧૮)

વૈશેષિક દર્શનમાં આત્મા વિશુદ્ધ છે. તેથી જ્યાં દ્રવ્યો સાથે તેનો સંયોગ એક સરખો હોય છે. તેમ છતાં પ્રત્યેક આત્મા સાથે નિયત ધર્મ અને અધર્મને કારણે પોતાના શરીર વગેરેમાં તેને સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ જણાય છે, જીર્ણ દ્રવ્યો સાથે જણાતો નથી; તેમ અહીં પણ સંયોગ કે સમવાયરૂપ સંબંધ અવિશિષ્ટ હોવા છતાં ચઢે. તેમના અર્થો દર્શાવશે. તેથી અતિવ્યાપ્તિ થશે નહિ. દેહારાજ વૈશેષિકોની આવી વાત સ્વીકારતા નથી. તેમણે રજૂ કરેલું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે.

આત્માનો જ્યાં પદાર્થો સાથેનો સંયોગ સમાન હોવા છતાં બધું આદ્ય નથી, પરંતુ શરીર વગેરે તેનાં છે; જ્યાં શરીર વગેરે પણ આત્માનાં નથી, કારણ કે દરેક આત્માને તેના અદ્ય પ્રમાણે શરીર પ્રાપ્ત થાય છે, તેવો નિયમ છે. તે પ્રમાણે આપ સાથેનો સંબંધ કે સમવાયરૂપ સંબંધ જુદો ન હોવા છતાં જ્યાં ચઢે વડે બધું વાચ્ય બનતું નથી. બાલો સંબંધ જે તે ચઢેના તે તે અર્થોમાં ચતા પ્રયોગદર્શનના અબ્યાસથી થનારા સંસ્કારને અધીન છે. આવા સંસ્કારવડે નિમિત્ત બનતા સંસ્કારો જેવાં સ્વરૂપ કષ્ટવામાં આબુ છે, તેવો અને પ્રયોગ, દર્શન અને અબ્યાસ વડે પ્રાપ્ત થનારો શોગ્યતા રૂપ સંસ્કાર જ ચઢે અને અર્થનો સંબંધ થઈ શકે તો પછી કોઈ પણ નિમિત્તના નિયંત્રણ વિનાના સંયોગરૂપ કે સમવાયરૂપ સંબંધની શી જરૂર ?

પ્રાપ્તિ તુ સમવાયાલ્પ્યાં વાચ્યધર્માતિવર્તિનીમ્ ।

પ્રયોક્તા પ્રતિપન્તા યા ન શબ્દેરનુગચ્છતિ ॥૨૧॥

શબ્દો વડે પ્રતિપાદ્ય અર્થોના ધર્મોને ઉદ્ભવથી ગયેલ સમવાયનામે પ્રાપ્તિને ઉચ્ચારણ કરનાર કે સાંભળનાર પહોંચી શકતો નથી. (૧૬)

ગવાદિ પદાર્થો ગવાદિ ચઢેવાડે વાચ્ય બનતાં જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે ધર્મો સાથે જોડાય છે, કારણ કે આવા ધર્મો રૂપી ઉપાધિ વિનાનાં દ્રવ્યો હોતાં નથી સમવાય ઉપાધિ વિનાનો છે. વૈશેષિકો જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે ઉપાધિઓ સમવાયમાં સ્વીકારતા નથી. સમવાય વાચ્ય ધર્મોને ઊદ્ભવોને રહેશે છે. તેથી વક્તા દ્વારા ચઢે વડે તે જણાવી શકતો નથી. આ આબુ છે, આ તેવું છે એવો વાચ્યધર્મ પણ તેમાં રહેશે નહીં. ખેલનાર કે સાંભળનાર, સમવાયચઢેના ઉચ્ચારણમાંથી પણ તે વાચ્યધર્મને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ઉપરાંત તેના સ્વરૂપને જણાવનાર જીએ કોઈ ચઢે નથી. તેથી સમવાય અવાચ્ય જ છે. સામાન્ય રીતે સમવાયચઢે સમૂહના અર્થમાં વપરાય છે. માત્ર વૈશેષિકો જ તેને સ્વતંત્ર પદાર્થ સમજે છે.

અવાચ્યમિતિ યદ્વાચ્યં તદવાચ્યતયા યદા ।

વાચ્યમિત્યસીયેત વાચ્યમેવ તદા મયેત્ ॥૨૦॥

(‘સમવાય સંબંધ અવાચ્ય છે’ એવા વાક્યમાં). જે અવાચ્ય (એવા ચઢે) વડે વાચ્ય છે, તે જ્યારે અવાચ્યના વડે વાચ્ય તરીકે વ્યવહાર પામે છે ત્યારે, વાચ્ય જ બને છે. (૨૦)

ત્રૈવેદિક અહીં વાક્યો રૂપે જણાવે છે કે જ્યારે અવાચ્યને અવાચ્ય તરીકે વાચ્ય કરવામાં આવે છે ત્યારે અર્થો જણાવવામાં આવે ત્યારે તે કારણે જ તે વાચ્ય બને છે, સમવાય અવાચ્ય છે એમ કહેવું વફતોબાધાત છે.

અધ્યાપ્યવાચ્યમિત્યેષ' ॥ તદ્ વાચ્યં પ્રતીયતે ।

વિવક્ષિતાસ્ય ચાવસ્થા સૈવ નાવ્યવસીયને ॥૨૧॥

અને વળી અવાચ્ય એવા શબ્દવડે પણ તે (સમવાય સંબંધ) વાચ્ય બનતો ન હોય એમ હોય તો તેની (અવાચ્ય શબ્દ વડે) વિવક્ષિત (અવાચ્યત્વરૂપ) અવસ્થા પણ રૂપરૂપ થતી નથી. (૨૧)

સ્થાન્યથા સર્વથા ચ યસ્યાવાચ્યત્વમુચ્યતે ।

તશ્ચાપિ નૈવ સાવસ્થા સૈઃ શબ્દૈઃ પ્રતિપિચ્યતે ॥૨૨॥

જેનું અવાચ્યત્વ કહેવાય છે તે, તે પ્રકારે, અન્ય પ્રકારે કે સર્વ પ્રકારે અવાચ્ય છે એમ એ હોય તો, ત્યાં પણ તે અવસ્થા તેવા શબ્દો વડે પ્રતિષેધ પામતી નથી. (૨૨)

વૈશેષિક જણાવશે કે સમવાય તેના પારતન્ત્ર્ય ધર્મને કારણે અવાચ્ય ॥ પણ સર્વથા અવાચ્ય નથી. ધર્મીરૂપે તેનામાં સ્વાતંત્ર્ય હોવાથી સમવાય શબ્દ વડે તે વાચ્ય બને છે. સમવાયશબ્દવાચ્યત્વ અને અવાચ્યત્વનો વિરોધ પણ નથી. આના જવાબમાં આ કારિકા છે.

જેને હેતુદારાજ વારુકશ કહે છે, તે આ પ્રકારે છે. સમવાયને જ્યારે અવાચ્ય કહે છે ત્યારે અવાચ્ય શબ્દથી સમવાયનું જ કથન થાય છે. સમવાય અવાચ્ય શબ્દનો વાચ્ય બને છે. સમવાયને અવાચ્ય કહેવાનો આશય તેને સર્વ પ્રકારે અવાચ્ય જણાવવાનો નથી પરંતુ પારતન્ત્ર્ય રૂપે તે અવાચ્ય છે એમ જણાવવાનો છે. એનો અર્થ એવો થશે કે સમવાય એક વિશિષ્ટ રૂપમાં જ અવાચ્ય છે, અન્યથા વાચ્ય છે. અહીં સમવાયના એક પ્રકાર માત્રનો જ નિષેધ છે, સમવાયની સમગ્ર વાચ્યતાને નિષેધ નથી

પરંતુ આ બરાબર નથી, કારણ કે ધર્મીનો પ્રતિષેધ ન થાય ત્યાં સુધી શબ્દ વડે માત્ર ધર્મનો પ્રતિષેધ થોડા બનતો નથી. 'અમુક એક પ્રકારે અવાચ્ય છે' એમ કહેવામાં આવે તો તેનો જવાબ એ છે કે પ્રકારવાનું વાચ્યતાના પ્રતિષેધ વિના પ્રકાર માત્રનો નિષેધ થતો નથી. પ્રકારવાનું પ્રતિષેધ દ્વારા જ પ્રકારનો નિષેધ થાય છે, તેથી પારતન્ત્ર્યરૂપ સમવાયને જ્યારે અવાચ્ય કહેવામાં આવે છે. ત્યારે સમગ્ર સમવાયની અવાચ્યતા સમજવામાં આવે છે.

ત હિ સંશયરૂપેડયે શેષત્વેન વ્યવચિતે ।

અન્યુદાસે સ્વરૂપસ્ય સંશયોડન્ય. પ્રવર્તતે ॥૨૩॥

સંશયરૂપ અર્થ ત્યારે શેષરૂપે વ્યવચિત થયો હોય અને સંશયના સ્વરૂપનો નિષેધ થયો ન હોય ત્યારે બીજો સંશય પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨૩)

સંશયગ્રાનમાં વિવક્ષીત અર્થ અનિશ્ચિત હોય છે, કારણ કે સંશયગ્રાનપ્રરૂપ અને સમાજ એમ બે બાબતોને રૂપે છે. આ અર્થે એક બીજી બાબત બાબતમાં સંબંધની છે.

જ્યારે સંશયજ્ઞાન, સ્થાણુ વગેરેને વિષય બનાવીને પોતે તેના અંગરૂપે પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે તેને માટે ખીજું સંશયજ્ઞાન તેને વિષય બનાવી શકતું નથી; જો આમ થાય તો તેને અર્થ એવો થયો કે તે રોષી અર્થાત્ સ્વતંત્ર પણ છે, આમ બની શકે નહિ કારણ કે એક જ બાબત એક સાથે રોષ અર્થાત્ પરતંત્ર અને રોષી અર્થાત્ સ્વતંત્ર બની શકે નહિ; આ એ વિરુદ્ધ ધર્મો એક સાથે રહી શકતા નથી. તેથી જ સંશયજ્ઞાન ખીજા સંશયને સંશયનું સ્થાન બનાવે છે તેમ અત્યાચ્છ શબ્દ સમવાયની જ વાચ્યતાનો નિષેધ કરે છે.

यदा च निर्णयज्ञाने निर्णयत्वेन निर्णयः ।

प्रक्रम्यते तदा ज्ञानं स्वधर्मेणावतिष्ठते ॥૨૪॥

નિર્ણય(જ્ઞાન) જ્યારે નિર્ણયજ્ઞાન (પદાર્થ)ને વિષય બનાવીને નિર્ણય(જ્ઞાન) રૂપે પ્રવૃત્ત બને છે ત્યારે (તે નિર્ણય)જ્ઞાન સ્વધર્મમાં અવસ્થિત રહે છે. (૨૪)

કોઈક પદાર્થના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવા જ્યારે નિર્ણયજ્ઞાન પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે ખીજા નિર્ણયનો વિષય બનતું નથી જ્ઞાન વિષયરૂપે પોતાના વિષય સાથે પારતંત્ર્યરૂપ ધર્મવાણું છે.

જ્ઞાન જ્યારે બાજી પદાર્થના નિશ્ચય અંગે પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે એવ રહેતું નથી, તે રીતે શબ્દનું કાર્ય અર્થબોધ કરાવવાનું અર્થાત્ પદાર્થને તેની મર્યાદામાં સઈ આવવાનું છે. કોઈકને માટે તે અવાચ્ય છે એમ શબ્દો દ્વારા જણાવવું અને સાથે સાથે તે વાચ્ય બનતું નથી એમ કહેવું વલ્લભાખ્યાત થશે.

सर्वं मिथ्या त्रयीमीति नैतद् वाक्यं विवक्ष्यते ।

तस्य मिथ्याभिधानે हि प्रकान्तोऽर्थोऽनुगम्यते ॥૨૫॥

'હું' મિથ્યા બોલું હું' એવું વાક્ય (મિથ્યાકથન રૂપે) વિવક્ષિત નથી. તેમાંનું કથન મિથ્યા હોય તો, વિવક્ષિત અર્થ જણાવાતો નથી (૨૫)

'હું' મિથ્યા બોલું હું' એવા વાક્યમાં વિવક્ષિત અર્થ મિથ્યા નથી. જો એમ હોય તો જોને મિથ્યાકથન તરીકે તે જણાવવા માગે છે તેનો બોધ થશે નહિ. હેલારાજ બીજો અર્થ આપતા જણાવે છે કે જો આ વાક્યને અર્થપ્રતિપાદક માનવામાં આવે તો ખીજા વાક્યો પણ તે પ્રમાણે અર્થપ્રતિપાદક થશે. તેથી મિથ્યા અર્થનું પ્રતિપાદન નિષ્ફળ થશે.

न च वाचकरूपेण प्रवृत्तस्यास्ति वाच्यता ।

प्रतिपाद्यं न तत्र ચેનાન્યત્રતિપષ્યતે ॥૨૬॥

વાચક રૂપે પ્રવૃત્ત થયેલો શબ્દ (તે જ સમયે પોતાનો કે બીજાનો) વાચ્ય બનતો નથી. જોના વડે બીજાનું પ્રતિપાદન થાય છે તે ત્યાં (બીજાનું કે પોતાનું) પ્રતિપાદ બનતું નથી (૨૬)

સંસપ, નિર્ણય અને મિથ્યાકથનનાં દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી સમજાય છે કે જે સમયે જે પ્રતિપાદ છે તે સમયે તે પ્રતિપાદ થઈ શક્યું નથી. શબ્દ પ્રતિપાદ છે, તેથી તે

પ્રતિપાદ થઈ શકતો નથી. પ્રતિપાદન કાર્યમાં જે વાચક અર્થોત્ કર્તૃશક્તિયુક્ત છે તે તે જ વખતે વાચ્ય અર્થોત્ કર્મશક્તિયુક્ત થઈ શકતો નથી. કર્તૃશક્તિ સ્વતંત્ર છે, કર્મશક્તિ પરતંત્ર છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ બે બાજતો એક ચમચે એક સાથે રહી શકતી નથી.

અસાધિકા પ્રતિષ્ઠેતિ નેયમેવામિધીયતે ।

યથા તથાસ્ય ધર્મોઽપિ નાત્ર કશ્ચિત્પ્રતીયતે ॥૨૭॥

“(સાધ્યનિર્દેશરૂપ) પ્રતિષ્ઠા સાધનતું અંગ બનતી નથી” એવું પ્રતિષ્ઠાકથન જેમ તે કથનને જ લાગૂ પડતું નથી, તેમ આ કથન સાથે બંધ બેસતો કોઈ (અનુતત્વરૂપ) ધર્મ પણ સમજાતો નથી. (૨૭)

સાધ્યનિર્દેશરૂપ પ્રતિષ્ઠા સાધનાંગ બનતી નથી એવું બૌદ્ધ નૈપારિકોતું કથન છે. તેનો અર્થ એ છે કે પ્રતિષ્ઠા એટલે પૂરવાર કરવાની બાજત અંગેનું કથન, પ્રમાણતું અંગ બની શકે નહિ. આ પ્રતિષ્ઠાકથન આ વાક્યને જ લાગૂ પડતું નથી. તે બીજાં કથનોને લાગુ પડે છે, તે પ્રમાણે ‘કુ’ બધું મિથ્યા બોલું છું” એવું વાક્ય તે વાક્યને જ લાગુ પડતું નથી. અવાચ્ય શબ્દ પણ પોતાના અર્થની વાચ્યતાનો નિષેધ કરતો નથી.

વ્યાપારસ્વાપરો ચામાન્ન વ્યાપારોઽસ્તિ કચ્છન ।

વિરોધમનવસ્થાં યા તસ્માત્સર્વેઽન્ન નાજયેત્ ॥૨૮॥

એક વ્યાપારનો બીજો વ્યાપાર હોતો નથી, તેથી ઘણે વિરોધ કે અનવસ્થાનો વ્યાજ્ઞ્ય કરવો બેઠબે નહિ. (૨૮)

અવાચ્યતા અભિધારૂપ વ્યાપારનો બીજો વ્યાપાર માનવાની જરૂર નથી, કારણ કે તેને માટે કશી આધાર નથી. હવે આધાર અર્થોત્ નિમિત્ત વિના વ્યાપારની કલ્પના કરવાથી અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. બીજી રીતે કહીએ તો અવાચ્ય શબ્દની વાચ્યતાના નિષેધ માટે બીજા વ્યાપારની કલ્પના કરવામાં આવે તો આ બીજા વ્યાપારની વાચ્યતાના નિષેધ માટે વળી એક બીજા વ્યાપારની કલ્પના કરવી પડે, એમ આગળ ચાલ્યા જ કરે. ભતૃહરિતું કથન ॥ કે સર્વત્ર વિરોધ અને અનવસ્થાનો ત્યાગ કરવો. અર્થોત્ શબ્દ અને અર્થના સંબંધ અંગે પણ અનવસ્થાનો ત્યાગ કરવો. શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે જે સંબંધ છે તેનો સંબંધીઓ સાથે એક સંબંધ માનવો પડે; ન માનવામાં આવે તો શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે સંબંધની જરૂર નથી એમ થાત. હવે જો આવો સંબંધ માનવામાં આવે તો ફરીવાર એ સંબંધનો પણ સંબંધ માનવો પડે એમ અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય.

વાસ્તવમાં આવો અનવસ્થા દોષ કલ્પવાની જરૂર નથી, કારણ કે સંબંધ જે પોતે જ સંબંધરૂપ છે તેને બીજા કોઈ સંબંધની જરૂર નથી. સરખાવો દેહધારાજ : સંવચસ્ય દ્વયઃ સંવચસ્વદ્વાદન્નોપપ્લેષકલ્પાયોગાદિત્વર્થઃ ।

ઇન્દ્રિયાણાં સ્વવિષયેષ્વનાદિર્યોગ્યતા યથા ।

અનાદિરર્થૈઃ શબ્દાનાં સંવચ્નો યોગ્યતા તથા ॥૨૯॥

જેમ (નેત્ર વગેરે) ઇન્દ્રિયોને પોતાના (રૂપ વગેરે) વિષયોમાં અનાદિ યોગ્યતારૂપ સંબંધ છે તેમ શબ્દોનો તેમના અર્થો સાથે અનાદિ યોગ્યતારૂપ સંબંધ ॥ (૨૯)

શબ્દોનો ઉચ્ચાર ચતાં તેમના અર્થનો બોધ થાય છે. તેથી શબ્દમાં અર્થ દર્શાવવાની અદ્વૈતિક અને નિત્ય શક્તિ સમજાય છે. નેત્રમાં જેમ તેના રૂપને જોવાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે, તેમ શબ્દમાં તેના અર્થને દર્શાવવાની સ્વાભાવિક શક્તિ અર્થોત્થાપ્યતા છે. વૃદ્ધવ્યવહારથી મળતો સંકેત તે યોગ્યતાને બ્યક્ત કરે છે. શબ્દ અને અર્થનો એક બીજા ઉપર અધ્યારોપ થાય છે. શબ્દને અર્થરૂપે અને અર્થને શબ્દરૂપે સમજવામાં આવે છે. 'इयं च योग्यता शब्दानामर्थप्रतीत्यनुसारेणैव व्यवस्थापयितव्येत्यभेदेन शब्दार्थयोः प्रत्ययार्थ्यासक्तैवावस्थितेति च एष मुख्यः संबन्धः।' (હેલારાજ).

असधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।

वाचकवाचिशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥૩૦॥

કેટલાક વિદ્વાનો અસાધુ શબ્દને (સાધુ શબ્દના) અનુમાન દ્વારા વાચક સમજે છે; અથવા (સાધુ શબ્દનું) વાચકત્વ (અસાધુ શબ્દના વાચકત્વથી) શુદ્ધ ન હોય તે પછી (શાસ્ત્ર વડે સાધુ અને અસાધુ શબ્દના પ્રયોગથી પ્રાપ્ત થતો) પુણ્ય અને પાપ અંગેનો નિયમ કરવામાં આવે છે. (૩૦)

શબ્દોનું વાચકત્વ હંમેશાં જો એવા શુદ્ધ શબ્દમાં રહેલું છે, જાણી, ગોણી વગેરે અશુદ્ધ શબ્દોમાં તે પ્રાપ્ત થતું નથી. અશુદ્ધ શબ્દોનું વાચકત્વ આનુમાનિક છે; અર્થોત્થાપ્યતા, ગોણી વગેરે અસાધુ શબ્દો જો એવા સાધુ શબ્દનું અનુમાન કરાવીને વાચક બને છે. આમ વાચકત્વ બંનેમાંથી પ્રાપ્ત થતું હોય ત્યારે બ્યક્તરૂપાક્ત સાધુ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો, તેનાથી પુણ્ય થશે અને અસાધુ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરવો, તેનાથી પાપ થશે, એવો નિયમ દર્શાવે છે.

संयम्यशब्दे संयम्यो योग्यतां प्रति योग्यता ।

समययोग्यतासंयिन्मात्रापुत्रादियोग्यत् ॥૩૧॥

સંયમ્ય શબ્દના પ્રતિપાદન)માં (યોગ્યતારૂપ) સંયમ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અને યોગ્યતા માટે પછી યોગ્યતા (જ) સંયમ્યરૂપે સમજાય છે. માતા અને પુત્રના સંયમ્યનું જ્ઞાન જેમ સંકેત વડે થાય છે તેમ યોગ્યતાનો બોધ (પછી) સંકેતને કારણે થાય છે. (૩૧)

શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે સમવાયસંયમ માનવામાં આવતાં સમવાય માટે પણ બીજા સમવાયને માનવો પડે. યોગ્યતારૂપ સંયમ્યને સ્વીકારતાં આ મુદ્દેથી દળો જાય છે. સંયમ્ય એટલે યોગ્યતારૂપ સંયમ્ય. સમવાયસંયમ્ય દર્શાવવા માટે પણ યોગ્યતા રૂપ સંયમ્ય જ્ઞાનદાર બનશે અને યોગ્યતાસંયમ્ય દર્શાવવા માટે પણ યોગ્યતાસંયમ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વૃદ્ધવ્યવહારથી મળતો સંકેત આવી યોગ્યતાને સ્ફુટ કરે છે. "अनादित्तिडास्विपद-व्यापारस्य दाम्भ्य वृद्धव्यवहारपरंपरापर्याय समयव्याख्यामादिवयेन योग्यता निवीयते, न तु समयमात्रादतपामृतेऽपि त्वामाहः समुचितः ।" (હેલારાજ)

શબ્દઃ કારણમર્થસ્ય સ હિ તેનોપજન્યતે ।

તથા ચ શુદ્ધિવિપયાદર્યાચ્છબ્દઃ પ્રતીયતે ॥૨૨॥

શબ્દ અર્થનું કારણ છે. તે (અર્થ) તે (શબ્દ) વડે ઉત્પન્ન થાય છે; અને વળી શુદ્ધિના વિષય બનેલા અર્થ વડે શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. (૩૨)

ચોખ્ખતારૂપ સંબંધને સમજાવના પછી હવે કારણભાવરૂપ સંબંધને સ્પષ્ટ કરે છે. વક્તાના મનમાં સંકેપ રૂપે રહેલ શબ્દ, સ્થાન, કરણ વગેરે વડે વ્યક્ત થઈને શ્રોતાની શુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થનારા અર્થનું કારણ બને છે. તેથી જ રીતે શ્રોતાની શુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થયેલા અર્થનું કારણ શબ્દ છે. આમ શબ્દ અને અર્થ એક બીજાના કારણ રૂપે અધ્યાસસંબંધમાં સમાવે છે.

ઉચ્ચારણ પહેલાં શબ્દ અને અર્થ વક્તાના મનમાં અભિન્નરૂપે રહેલા છે, જેને માટે વક્તાને વિચક્ષા છે તે અર્થ શબ્દ સાથે મિશ્રરૂપે છે, કારણ કે તે વખતે તે અંતઃસંજ્ઞારૂપ અર્થોત્થાનતર શબ્દરૂપ હોય છે : સરખાવે, “ન હિ વિવક્ષિતોઽર્થઃ શબ્દ-સંમેશન્યઃ અન્તઃસન્નિવૃત્તરૂપસ્ય કલ્પ પ્રતિમાભાત્ ॥” હેશ્વરજી. પશુચોખ્ખું જ્ઞાન પણ અનાદિ શબ્દભાવનાયુક્ત હોય છે, તો પછી મનુષ્યોએ તેવું હોય તેમાં શું નવાઈ ! સ્થાનકરણના વ્યાપારથી અભિવ્યક્ત બનીને અર્થરૂપ સાથે મિશ્ર બનેલા શબ્દ શ્રોતા વડે સમજાતાં ચોક્કસ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, શ્રોતા પણ તે અર્થમાં સંનિવિષ્ટ બનેલા શબ્દને તેની પોતાની હદ બનેલી શબ્દભાવના વડે સમજે છે.

ભોજનાદ્યપિ મન્યન્તે શુદ્ધ્યર્થે વસ્તુમર્થિ ।

શુદ્ધ્યર્થાદેષ શુદ્ધ્યર્થે જાતે વદપિ દૃશ્યતે ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ શુદ્ધ્યર્થ છે એમ માનતાં (‘તે ભાત ખાય છે’ વગેરે વાક્યોમાં) ભોજન, ભોજના, તેમને સંબંધ વગેરે જે અશક્ય મનાયાં છે, તે પણ (ભાત રાધેલો છે) એવા એક શુદ્ધિપ્રતિભાસ પછી (તે ભાત ખાય છે) એવો બીજો શુદ્ધિપ્રતિભાસ ચતાં, શક્ય બને છે. (૩૩)

શબ્દાર્થને શુદ્ધપ્રપાદક માનતાં, ક્રિયા અને તેનાં સાધન અર્થોત્થાન અને સાધન પણ શુદ્ધપ્રપાદક થશે. તેથી ‘તે ભાત ખાય છે’ એવા વાક્યમાં ભોજન, ભોજના, તેમને સંબંધ વગેરે બાહ્ય બ્યવહાર સિદ્ધ થશે નહિ, બાની શંકાના જવાબમાં અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભોજનના શુદ્ધિપ્રતિભાસ પછી તેના ભોજનનો શુદ્ધિપ્રતિભાસ ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ભોજન એવો વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન ચતાંની સાથે તરત જ તેને ખાવાનો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ બીજો ભોજનપ્રતિભાસ કર્મકારક રૂપે છે.

અનિત્યેષ્વપિ નિત્યત્વમભિપ્રેયાત્મના સ્થિતમ્ ।

અનિત્યત્વં સ્વશક્તિર્વા સા ચ નિત્યાન્ન મિચતે ॥૨૪॥

અનિત્ય દ્રવ્યોમાં પણ અભિધેય(પ્રવાહ)રૂપે નિત્યત્વ રહેલું છે. અનિત્યત્વ (નિત્ય સત્તાની) શક્તિ જ છે અને તે નિત્ય (સત્તા)થી શુદ્ધી નથી. (૩૪)

પહેલી પકિતમાં શબ્દાર્થસંબંધની પ્રવાહનિત્યતાને અને બીજી પકિતમાં કૂટસ્થ નિત્યતાને જાણાવવામાં આવી છે.

ઉચ્ચરિત ધટ, પટ, વગેરેમાંથી અભિધેયરૂપ ચોક્કસ અર્થનું જ્ઞાન હમેશાં થતું રહે છે. શબ્દનું બીજા રૂપ પ્રવેશી હોવા છતાં અભિધેય રૂપે શબ્દાર્થ નિત્ય હોવાથી અર્થવાન દબ્યેનો તેમના અર્થો સાથે નિત્ય સંબંધ છે એમ મહાભાષ્ય પરસ્પરાદિકમાં પ્રવાહનિત્યતા સૂચવાઈ છે; સરખાવો : યદ્યપિશબ્દાદુચ્ચરિતાદર્શકારાવગ્રહસ્ય પ્રત્યયસ્ય સદેવોપત્તનનાદ વાજેન રૂપેણ પ્રવૃત્તિત્વેડબ્યભિધેયસ્ત્વેન શબ્દાર્થસ્ય નિત્યવાન્નિત્યો ઇર્થવત્તામર્થરૂપમિસંબન્ધઃતિ પ્રવાહ નિત્યતાશ્ચેણ વત્સકામામુક્તમ્ ।

અનિત્યત્વ પણ નિત્ય સત્તાની જ શક્તિ છે અને તેનાથી જુદી નથી. ધટ, પટ વગેરે શબ્દો બધી અવસ્થાઓમાં અર્થોત્ સર્વકાળમાં ધટ વગેરે ઉપાધિવિસિષ્ટ બદ્ધરૂપ કૂટસ્થનિત્ય દ્રવ્યનું જ અતિસાદન કરે છે. આમ શબ્દ અને અર્થ એવા સંબંધીઓ નિત્ય હોવાથી શબ્દાર્થસંબંધ પણ નિત્ય છે.

શબ્દનાર્થસ્ય સંસ્કારો દૃષ્ટાદૃષ્ટપ્રયોજનઃ ।

ક્રિયતે સોઽમિસંમ્યમ્મન્તરેણ કથં ભવેત્ ॥૩૫॥

(બહુમન્ત્ર જોવા અનર્થક) શબ્દ વડે પણ અર્થનો દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ પ્રયોજનવાળો સંસ્કાર કરવામાં આવે છે, તે (આવા નિત્ય) સંબંધ વિના કેવી રીતે થઈ શકે ? (૩૫)

બીજા વગેરે ભોહોના, સાપ, વીંછી વગેરેનું જેર ઉતારનારા અર્થવિનાના મન્ત્રોથી જેર ઉતારે છે. આવા મન્ત્રાદ્યરૂપ પ્રયોજન અત્યક્ષ છે. તેવી જ રીતે તંત્ર વગેરે મૂઢ સંપ્રદાયોના મન્ત્રો, ઓમ, ઐ, હ્રીં વગેરે બીજાદર રૂપ શબ્દો વડે તેમના દિવંગત પિતૃઓને ઉત્તમ ભોહ અને પોતાને અલૌકિક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં અદૃષ્ટ પ્રયોજન છે, શબ્દ અને તેના અભિધેય વચ્ચે સંબંધ ન હોય તો આમ કેવી રીતે સંભવે ?

નાવશ્યમભિધેયેષુ સંસ્કારઃ સ તથાવિધઃ ।

દ્રવ્યતે ન ચ સંવમ્પસ્તથામૂતી વિવક્ષિતઃ ॥૩૬॥

અભિધેય પદાર્થોમાં, શબ્દો વડે કરાવવામાં આવતો આવા પ્રકારનો (દૃષ્ટાદૃષ્ટપ્રયોજનરૂપ) સંસ્કાર હંમેશાં જોવા મળતો નથી; અને તેવો (સંસ્કારના નિમિત્ત રૂપે રહેલો) સંબંધ વિવક્ષિત પણ નથી. (૩૬)

પટાદિ શબ્દોનો તેમના અર્થો સાથે દૃષ્ટાદૃષ્ટપ્રયોજનરૂપ સંસ્કાર રેખાતો નથી, તેથી તે કારણે સંબંધ સિદ્ધ થતો નથી એ જાણત અહીં જાણાવવામાં આવી છે,

સતિ પ્રત્યયદેતુત્વં સંવન્ધ વપપયતે ।

શબ્દસ્યાર્યે યતસ્તત્ર સંવન્ધોઽસ્તીતિ ગમ્યતે ॥૩૭॥

શબ્દનો અર્થમાં યોગ થવા રૂપી કારણ હોવાથી, સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી (શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે) સંબંધ છે એમ સમજાય છે. (૩૭)

પટાદિ શબ્દો વડે તેમના નિપત અર્થોનો બોધ થાય છે, તે બાબત જ તેમની વચ્ચે યોગ્યતારૂપ નિત્યસંબંધને પ્રમાણિત કરે ■ મીમાંસકો પશુ આ જ વાત કહે છે કે શબ્દનું જ્ઞાન થતાં અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, તે કારણે સંબંધ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સરખાવો ચતુષ્કે વિજ્ઞાતેડર્શો વિજ્ઞાયતે સ તંબન્ધઃ ।

નિત્યેડનિત્યેડપિ કાવ્યથે પુરુષેણ કથચ્ચન ।

સંબન્ધોડકૃતસંબન્ધૈઃ શબ્દૈઃ કર્તુ ન શક્યતે ॥૩૮॥

અર્થને નિત્ય સમજવામાં આવે કે અનિત્ય, પરંતુ કોઈ વ્યક્તિ પોતાના અર્થો સાથે જેમને સંબંધ નિશ્ચિત થયો નથી તેવા શબ્દો વડે શબ્દો અને અર્થો વચ્ચેના સંબંધને સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી. (૩૮)

સર્વત્ર નિત્ય જાતિ શબ્દાર્થ છે, અનિત્ય વ્યક્તિ નહિ આકાશ, કાલ, દિશ્ વગેરે શબ્દોનો અર્થ નિત્ય વ્યક્તિ છે. આવી સ્થિતિમાં ઘટાટિરૂપ અનિત્ય ઉપાધિથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મરૂપ દ્રવ્ય જ સર્વત્ર શબ્દાર્થ છે. આમ માનતાં કોઈ વ્યક્તિ સંકેત કરી શકતી નથી, કારણ કે તેની પહેલાં પશુ નિત્ય દ્રવ્ય હોય છે. શબ્દ કોઈક અર્થનો વાચક છે એમ સ્વીકારતાં ભગવાન આદિપુરુષે સુધાર, કુંભાર, લુહાર વગેરેના સર્જનની સાથે સાથે તે તે વ્યક્તિઓનો તેમના વાચક શબ્દો સાથે સંકેત કર્યો. આવો સંકેત શબ્દાર્થ વચ્ચેના નિત્ય સ્વાભાવિક સંબંધને અભિવ્યક્ત કરે છે.

વ્યવદેસે પદ્યાર્થનામન્યા સત્તીપચારિકી ।

સર્વાવસ્થાસુ સર્વેપામામરૂપસ્ય દર્શિકા ॥૩૯॥

પદાર્થોના, શબ્દ દ્વારા બોધના નિમિત્ત રૂપે, બાકી સત્તાથી શુદ્ધ ઉપચાર સત્તા રહેલી છે. તે બધો અવસ્થાઓમાં બધા પદ્યાર્થોના સ્વરૂપને દર્શાવે છે. (૩૯)

વૈષાકરજી પદ્યાર્થોની બે પ્રકારની સત્તા માને છે, શુદ્ધિસ્થ સત્તા અને બાહ્યસત્તા. પતંજલિના મતમાં કોઈપણ પદ્યાર્થ સત્તા વિનાનો હોતો નથી (ન સત્તાં પદ્યાર્થો વ્યભિષયતી । મહાભાષ્ય, પા. ૩ પૃ.૬૪) આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે દરેક પદ્યાર્થ શુદ્ધિસ્થતામાં સમાવિષ્ટ હોય છે જ, આ શુદ્ધિનિષ્ઠ સત્તાને ઉપચાર સત્તા કહે છે. બાહ્યકાર પતંજલિ ઉપચાર-સત્તા અર્થાત્ બૌદ્ધીસત્તા માટે જૂતભવિષ્યસત્તા શબ્દ પશુ વાપરે છે, અને બાહ્યસત્તા માટે સંપ્રતિસત્તા શબ્દ વાપરે છે. ઉપર નિર્દેશેલા સૂત્ર અને તેના બાબ ઉપરથી સમજાય છે કે પતંજલિને બે પ્રકારની સત્તા માન્ય હતી. ભૂતકરિ બાહ્યસત્તાને મુખ્ય સત્તા કહે છે અને બૌદ્ધીસત્તાને બૌધ્ધિવાચિકી અથવા ઉપચારસત્તા કહે છે. કૈપટ (મહાભાષ્ય, પ.૭ ૬૪), સંપ્રતિસત્તા, વર્તમાનસત્તા અને બાહ્યસત્તા આ બધાને એકસરખાં ગણે છે. ઉપચારસત્તા જૂત અને ભવિષ્યકળમાં અર્થરૂપ દર્શાવે છે. અતીત, અનાગત વગેરે શબ્દોનો પશુ અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી સંબંધની નિત્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. વિશેષજીવિરોધ્ય અવસ્થામાં પશુ આ ઉપચારસત્તા છે આમ ન હોય તો વિશિષ્ટ અને નિર્ભાગ પદ્યાર્થોના અર્થોનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? ઇશવિષાણુ, અનાતયક, વન્ધ્યાપુત્ર વગેરે શબ્દો પશુ આ ઉપચારસત્તાને કારણે, બાહ્ય અભિધેય અસત્ય હોવા છતાં, શુદ્ધિ વડે નિરૂપિત જનતા હોવાથી, અર્થ સાથે તેમનો નિત્યસંબંધ સમજાય છે. આમ જૂતભવિષ્યસત્તા એટલે બૌદ્ધી અર્થાત્ ઉપચારસત્તા અને વર્તમાન સત્તા એટલે સંપ્રતિસત્તા અર્થાત્ બાહ્યસત્તા.

સ્ફટિકાદિ ગથા દ્રવ્યં મિન્નરૂપેરુપાધયૈઃ ।
સ્વશક્તિયોગાત્સંવન્ધં તાદૃષ્યેણોપગચ્છતિ ॥૪૦॥

તદ્વચ્છન્દોઽપિ સત્તાયામત્યાં પૂર્વં જ્વલિવતઃ ।
ધર્મરૂપૈતિ સંવન્ધમયિરોધિવિરોધિમિઃ ॥૪૧॥

સ્ફટિક વગેરે (સ્વચ્છ) પદાર્થ જુદાં જુદાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધને પામીને, જુદાં જુદાં સ્વરૂપો પ્રાપ્ત કરવાની તેમની શક્તિઓને કારણે, એકરૂપ થતાં હોય તેવાં જણાય છે; તેમ જાણે પણ આ ઉપચાર સત્તામાં પહેલાં આદ્ય બનીને વિશેષી અને અવિશેષી ધર્મો સાથે સંબંધ પામે છે. (૪૦-૪૧)

ભત્તરહરિનો સિદ્ધાન્ત છે કે સંબંધ મુખ્યરૂપે બીજ અર્થાત્ લુદ્ધપાર્શ્વ છે. આવી રિયતિમાં નિયત સ્વરૂપવાળા એક જ દ્રવ્યના વિશેષી અને અવિશેષી એવા બે પ્રકારના ધર્મો બાકી સત્તામાં હોઈ શકે નહિ, તે તો બીજીસત્તામાં જ હોઈ શકે. ધટ, ધટ વગેરે પદાર્થો બાકી સત્તામાં કાવાત્મક હોય છે; બાહ્યરૂપે અર્થાત્ બાકીસત્તામાં અભાવાત્મક હોઈ શકે નહિ. એથી વિરુદ્ધ ઔપચારિક અર્થાત્ બીજીસત્તામાં પદાર્થો કાવાત્મક તેમજ અભાવાત્મક હોઈ શકે. સ્ફટિક વગેરેની પાસે, લાલ, કાળાં, પીળાં રૂલ જેવાં જુદાં જુદાં રંગનાં દ્રવ્યો મૂકવામાં આવ્યાં હોય તો તે તેમની સાથે તદ્દરૂપ થઈ જાય છે. તે પ્રમાણે ઔપચારિક સત્તામાં જ્વલિવત બનતો સંબંધ જ્યાં વિશેષી અને અવિશેષી ધર્મો સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે. તદ્દરૂપ થનાર સ્ફટિક વગેરે દ્રવ્યો પોતાના રૂપનો ત્યાગ કરતાં નથી, તે તદ્દરૂપ થાય છે એવો આભાસ થાય છે. તે પ્રમાણે ઉપચારસત્તા પણ વિશેષી અને અવિશેષી ધર્મોવાળા પદાર્થો સાથે સંબંધને પામી હોય તેવો આભાસ ઉત્પન્ન થાય છે. ધડો છે એમ કહેતાં બીજીસત્તા પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને અસ્તિત્વમાં પરિણામ પામે છે; અથવા ધડો નથી એમ કહેતાં બીજીસત્તા સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને નાસ્તિત્વમાં પરિણામ પામે છે એમ કહેવું ચોક્કસ નથી, કારણ કે છે, નથી, એવા ધર્મો, જે વાસ્તવમાં બાકીસત્તાના ધર્મો ■ તે ઉપચારસત્તા સાથે વાસ્તવિક સંબંધને પ્રાપ્ત કરતા નથી; પરંતુ તેમનો સંબંધ માત્ર આભાસિક છે. બીજી રીતે કહીએ તો તેમનો સંબંધ સત્તા-સામાન્ય સાથે છે. ઉપચારસત્તા, સત્તાસામાન્ય હોવાથી કાવાત્મકસાધારણ છે. બાકી-સત્તા અભાવાત્મક ધર્મો સાથે સંબંધમાં આવતી નથી, પરંતુ ઉપચાર સત્તા કાવાત્મક અને અભાવાત્મક એમ બંને પ્રકારના ધર્મો સાથે જોડાઈ જાય છે.

एवं च प्रतिषेधेषु प्रतिषेधप्रवृत्त्यये ।

आश्रितेषूपचारेण प्रतिषेधः प्रवर्तते ॥४२॥

આ પ્રમાણે અતિષેધ શક્ય અને તે માટે અતિષેધ વિષયોમાં અધ્યારોપ વડે, અતિષેધની પ્રવૃત્તિ થાય છે. (૪૨)

છે (મત્તિ), નથી (નાસ્તિ), ઉત્પન્ન થાય છે (જાયતે) વગેરે સંબંધવધારો ઉપચાર-સત્તાને કારણે છે. અભાવાત્મક અપ્રાણબ્ય વગેરે વિશેષી ધર્મો માત્ર ઉપચાર સત્તામાં જ શક્ય છે. બાકી સત્તા સત્ હોવાથી, અભાવ અર્થાત્ અસત્વ દર્શાવતા, અપ્રાણબ્ય સંબંધી

પ્રયોગનો આગળનો વિરોધ, બાહ્ય સત્તામાં પ્રાપ્ત થશે નહિ. બાહ્ય સત્તા અભાવની વિરોધી છે. દ્વેષે જે 'આગળ' સંપ્રદાયી બાહ્ય સત્તામાં રહેલ આગળ સમગ્ર્ય તે અધ્યાગળ પદનો પ્રયોગ થશે નહિ; કારણ કે તેનો અભાવ ન હોવાથી અભાવ અર્થમાં નહીં પ્રયોગ થશે નહિ. દ્વેષે જે આગળ પદની બાહ્ય સત્તા માનવામાં ન આવે તે બાહ્ય સત્તામાં રહેલ આગળનો અભાવમાં આગળ સંપ્રદાયી પ્રયોગ થશે નહિ, તેથી જે અધ્યાગળ એવા પ્રયોગ કરવામાં આવે તે નહીં દર્શાવતો પ્રત્યય કોનો નિરોધ કરશે, કારણ કે આગળની બાહ્ય સત્તા માની નથી? આમ બાહ્ય સત્તાના અનુસંધાનમાં નહીં અસંભવ છે; સરખાવો : પ્રમાણ-વાર્તિક ૪, ૨૨૬. સત્તાં ચ ન વિષેષોઽસ્તિ સોઽસરણ મ વિચિતે ।

અવસ્થાએન ધ્યાયેન મર્ચ્યઃ પ્રત્યં ગતઃ ॥

સંપ્રદાયને જે બૌદ્ધ અથવા ઉપચાર સત્તાવાળો માનવામાં આવે તે અધ્યાગળ વગેરે પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે ઉપચારસત્તા સત્તાસામાન્ય અને ભાવાભાવ-સાધારણ છે, તેથી અસ્ત્યથા અને નમ્યને ઉપચાર સત્તામાં સમાવેશ કરવામાં કરી વધી આવતો નથી; સરખાવો હેલારોજ : यदि पुनर्य निवृत्तपदार्थको ब्राह्मणशब्दः किमर्थं प्रयुज्यते । एवं यथा विज्ञायेते, नेति कुक्वे चन्देदः स्यात् कस्य पक्षार्थो निवृत्त इति । મહાભાષ્ય ૨. ૨. ૬) અત્ર સર્વથા શિરતાદાર્થસ્થે પ્રયોગ એવ ન સ્વાદિતિ શાસ્ત્રાપેક્ષયૈ નિવૃત્તપદાર્થકત્વમ્ । ઉપચાર-સત્તાવેશ્વરા તુ પ્રયોગ इति स्फुटमुक्तं भवति ।

આત્મસામ્ય જન્મોલ્યા સત્તા લભ્યં ચ લભ્યતે ।

यदि सञ्जायते कस्मादधासञ्जायते कथम् ॥ ૪૩ ॥

અનુરૂપ નિર્દેશની સ્વરૂપપ્રાપ્તિ નામ જન્મ છે. અસ્તિત્વમાં આવેલા વડે પ્રાપ્ત્યને પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. જે (તે) અસ્તિત્વમાં હોય તે શા માટે તે જન્મે છે (અને) જે તે અસ્તિત્વમાં ન હોય તે તે કેવી રીતે જન્મ પામે? (૪૩)

પોતાની ઉત્પત્તિની પહેલાં અસત્ અથવા અસત્યાવ પદાર્થની સ્વરૂપપ્રાપ્તિને તેનો જન્મ કહેવાય છે. 'અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે', એ ઉદાહરણમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા અંકુર અંગે લખ્યા અર્થોત્ કર્તા, લભ્ય અર્થોત્ લાભકર્મ અને લાભ એટલે ભાક્ષિયા ગ્રેમ ત્રણનો બોધ થાય છે. આ ત્રણને જે સત્કાર્યના અનુસંધાનમાં સમજવામાં આવે તે તેના જન્મનો વિરોધ થશે, કારણ કે જેનું અસ્તિત્વ છે, તેનો જન્મ હોતો નથી. બાહ્યસત્તાવાળા અર્થને જ જે સંપ્રદાય સમજવામાં આવે તે અંકુર ઉત્પન્ન થાય જ એવા બ્યવહાર થઈ શકશે નહિ, કારણ કે, જે રૂપે અસ્તિત્વ છે તે જ રૂપે જન્મ હોતો નથી અને જેના વડે જન્મ છે તેના વડે અસ્તિત્વ નથી. સ્વરૂપપ્રાપ્તિરૂપ જન્મક્રિયા, ગમનક્રિયાના જેવી છે. ગમનમાં ગન્તા, ગન્તવ્ય વગેરે બાહ્ય સત્ છે. તે પ્રમાણે સ્વરૂપપ્રાપ્તિમાં પ્રાપ્તિક્રિયા, પ્રાપ્તિક્રિયાનો કર્તા (અંકુર) અને પ્રાપ્તવ્ય સ્વરૂપ, બાહ્ય સહનિષ્પદ હોવાં જરૂરી છે.

વૈયાકરણસિદ્ધાન્તમાં જે સત્તાઓ માનવામાં આવી છે; બાહ્યસત્તા અને ઉપચાર-સત્તા. અન્ય પ્રમાણ કે પ્રમાણો દ્વારા બાહ્ય સત્તાનું અસ્તિત્વ પ્રમાણિત બનતું હોય તે વૈયાકરણને તે સ્વીકાર્ય છે; પરંતુ સંપ્રદાયને તેઓ બાહ્યસત્તામાં નહિ પરંતુ બુદ્ધિસત્તા અર્થોત્ ઉપચારસત્તામાં સન્નિવિષ્ટ રાખે છે.

સતો હિ ગન્તુર્ગમનં સતિ ગમ્યે પ્રવર્તેતે ।

ગન્તુવચ્ચેન્ન જન્માર્યો ન ચેત્તદ્વન્ન જાયતે ॥૪૪॥

જનારી વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ હોય અને જવાનું સ્થળ પણ હોય તો જવા રૂપી ક્રિયા પ્રવર્તે છે. જનારના જેવો જન્મનાર સિદ્ધ હોય તો તે જન્મી શકતો નથી અને તો તે જન્મનાર જનારના જેવો ન હોય તો જન્મ જ થતો નથી. (૪૪)

શબ્દાર્થ બાવાત્મક હોય કે અબાવાત્મક પરંતુ હંમેશાં તે શુદ્ધિસત્તા અર્થાત્ ઉપચાર સત્તામાં સન્નિવિષ્ટ રહે છે. ન્યાય, વૈશેષિક વગેરે અસત્કાર્યવાદીઓ અને સત્કાર્યવાદી સાંખ્યો બાદ્ય અર્થને શબ્દાર્થ માને છે. હેલાત્તજ આનો ઉત્તર આપતા જાણીએ ॥ કે સત્કાર્યપદમાં પણ શબ્દાર્થને બૌદ્ધ સમજાવે પઠશે, કારણ કે બાહ્યાર્થને શબ્દાર્થ માનવાથી સત્કાર્યવાદમાં જન્મ સમજાવતો નથી. અસત્કાર્યવાદમાં તો જન્મની અનુપપત્તિ છે જ.

ઉપચર્ય તુ કર્તાત્મભિધાનપ્રવૃત્તયે ।

પુનઃ કર્મભાષેન તાં ક્રિયાં ચ તદામયામ્ ॥૪૫॥

અયોપચારસત્તૈર્થ વિધેયાસ્તત્ર સ્વયઃ ।

જન્મના તુ વિરોધિત્વાનુસૂયા સત્તા ન વિષ્યતે ॥૪૬॥

(અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે એવા બ્યવહારમાં અંકુર એવા) અભિધાનની પ્રવૃત્તિ માટે તેને કર્તા રૂપે કહીને, પછી તે (કર્તા)ને કર્મ તરીકે કહીને અને તેમાં (અંકુરજનનરૂપી) ક્રિયાની કહણના કરીને ઉપચારસત્તાને સ્વીકાર માગત થાય છે. ત્યાં (ક્રિયાપદના) લક્ષર વગેરે પ્રયયો યોજવા ભેદજો. જન્મ સાથે વિરોધી હોવાથી, સુખ્યસત્તાનું અસ્તિત્વ નથી. (૪૫-૪૬)

શાબ્દ બ્યવહારમાં કર્મ અને કર્તાની જેમ ક્રિયા પણ ઉપચરિત હોય છે. ક્રિયાને આભય કર્તા અથવા કર્મ છે. કર્તા ઉપચરિત હોય તો ક્રિયા પણ ઉપચરિત હોય. તેમાં 'અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે' (અકુરઃ જાયતે) એવા શબ્દોના વપરાશમાં અંકુર એવા શાબ્દિક અભિધાન માટે પહેલાં ઉપચારસત્તામાં કર્તાની કહણના થાય છે, પછી કર્મની અને ક્રિયાની પણ કહણના થાય છે. આ ઉપચરિત કર્તા અને કર્મમાં લક્ષર વગેરેનું વિધાન કરવામાં આબ્ધુ છે, મુખ્ય સત્તા જન્મ સાથે વિરોધી હોવાથી તેનું અસ્તિત્વ નથી.

આત્માનમાત્મના વિદ્વદ્સ્તીતિ વ્યપદિશ્યતે ।

અન્તર્માવાચ્ચ તેનાસૌ કર્મણા ન સર્કર્મકઃ ॥૪૭॥

(પોતાના) સ્વરૂપને સ્વરૂપ વડે જ ધારણ કરનાર તે 'છે' એમ કહેવાય છે. (આત્મધારણરૂપ) કર્મનાં (તે 'છે'માં) અંતર્ભાવ થવાથી તે (થવું-અસ્) થાનું સકર્મક નથી. (૪૭)

૭ બાવવિકારોમાંના જન્મે છે (જાયતે) પછી છે(અસ્તિ)નું અભિધાન પણ ઉપચાર.

સત્તામાં જ થાય છે. અસ્તિત્વ એટલે આત્માને અર્થોત્ પોતાને ધારણ કરવું, અહીં ધારણ ક્રિયાનો કર્તા અને કર્મ એક જ છે. આવું એટલે મુખ્ય સત્તામાં સંબંધિત નથી. સ્વતંત્ર કર્તા અને પરતંત્ર કર્મ, બંને વિરુદ્ધ ધર્મો, એક સાથે મુખ્ય સત્તામાં રહી શકતા નથી. સામાન્ય રીતે નિયમ એવો છે કે જે કર્મ ધાત્વર્થમાં સમાવિષ્ટ થાય છે તે ધાતુની સકર્મકતા પ્રયોજ્યું નથી. ધાત્વર્થનું અંગ બનનારું કર્મ ધાત્વર્થના મહત્વથી જ સમગ્રાય છે. 'તેથી જન્મે છે' (જાયતે) અને છે (અસ્તિ) એવો ક્રિયાઓનો આત્મલાભ અને આત્મ-ધારણ એવો અર્થ હોવા છતાં તે સકર્મક જ છે.

જિ (અસ્તિ) અને જન્મે છે (જાયતે) ના અર્થમાં આત્મરૂપ કર્મ અંતર્ધિત છે, પરંતુ ધારણ અને લાભમાં તેમ હોતું નથી. તેથી 'છે' (અસ્તિ) અને 'ધારણ કરે છે' (ધારયતિ) ક્રિયાઓ ભિન્ન છે. એ પ્રમાણે જાયતેમાં જન્મક્રિયા અને ઇચ્છતેમાં લાભક્રિયા પણ સર્વથા જુદી છે.

પ્રાક્ષ્વ સત્તામિસંવધાનુચ્ચા સત્તા કથં ભવેત્ ।

અસંધ્વ નારતેઃ કર્તા સ્યાદુપચારસ્તુ પૂર્વવત્ ॥૪૮॥ .

સત્તા સાથેના સંબંધની પહેલાં મુખ્ય સત્તા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? જેનું અસ્તિત્વ તથા તે અસ્તિત્વનો કર્તા યદિ શકે નહિ; પરંતુ પહેલાંની જેમ સત્તા ઉપચારરૂપે સમગ્રાય છે. (૪૮)

પાસકે જણાવે છે કે આખ્યાત સાધ્વરૂપમાં આવતું અભિધાન કરે છે. 'રહિ છે' (વચતિ) શબ્દથી પાકક્રિયાની શરૂઆતથી અંત સુધીની પાકક્રિયા જણાવવામાં આવે છે. તેમાં પૌર્વાર્પ્પ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે છે' (અસ્તિ) પદથી અસ્તિત્વનો ગોઠ સાધ્વરૂપમાં પૌર્વાર્પ્પ સાથે થાય છે. અંકુર છે' (અકુરઃ અસ્તિ)માં અસ્તિ પદથી અંકુરની સાધ્વા-વચ્ચે સમગ્રાય છે. તેથી અસ્તિ ક્રિયાનો કર્તા સિદ્ધાવસ્થાવાળો હોતો નથી. અહીં પ્રતીત થનારી સત્તા સાધ્ય અને સાધન એક જ રીતે સમગ્રાય છે. મુખ્ય સત્તામાં આમ બનતું નથી. જે હજુ સત્તાનો અનુભવ કરવાની સ્થિતિમાં છે તે કેવી રીતે સિદ્ધ બની શકે? સિદ્ધ થયેલા સાધ્ય ન થઈ શકે. તેથી 'અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે (અકુરો જાયતે) ની જેમ 'અંકુર છે' (અકુરઃ અસ્તિ) એવો પ્રયોગ ઉપચારસત્તામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પાસકે જ અવવિકારો રજૂ કર્યા છે; અર્જુનરિ, અસ્તિ, નાસ્તિ અને જાયતે એવા ત્રણ ધર્મો ઉપચારસત્તામાં દર્શાવીને ત્રણ અવવિકારોનો તેમાં અન્તર્ભાવ કરે છે. વિનાશ અભાવમાં અંતર્ગત છે. શક્તિ અને પરિણામ અને ઉપદ્રવ વિનાશમાં અન્તર્ગત છે.

શબ્દાર્થ ઉપચારસત્તામાં જ સમાવિષ્ટ બને છે. આ ઉપચારસત્તા ધટ, પટ વગેરે વિન્ન પદાર્થોમાં સમાન હોવાથી સર્વત્ર એકરૂપે વ્યાપ્ત છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ બાહ્યસત્તાના વિરોધી અગ્રાણી જેવા પ્રયોગો શબ્દબ્યવહારોમાં પણ વ્યાપ્ત બને છે. આમ ઉપચાર સત્તા પદાર્થોત્તમા રહેલી છે.

તમાગ્નિનેપુ ધર્મેષુ વિરોધિષ્વિરોધિનીમ્ ।
 વિરોધિસ્ત્યાપનાયૈવ શબ્દૈસ્તૈરુપાશ્રિતામ્ ॥૪૯॥
 અભિન્નકાલમયેષુ મિન્નકાલેષ્વવસ્થિતામ્ ।
 પ્રવૃત્તિહેતું સર્વેષાં સંવાનામૌપચારિક્રીમ્ ॥૫૦॥
 एतां सत्तां पदार्थो हि न कश्चिदतिवर्तते ।
 सा च संप्रति सत्तायाः प्रथमभाष्ये निदर्शिता ॥५१॥

તેથી પરસ્પર જિન્ન અને વિરોધી ધર્મોમાં પણ અવિરોધી, પરસ્પર વિરોધી (કતી, કર્મ વગેરે સાધનો)ને બહેર કરવા માટે પ્રયોજાયેલા તે તે શબ્દો વડે આશ્રિત, કાલની જિન્નતા વિનાની (હોવા છતાં) જિન્ન કાલવાળા પદાર્થોમાં રહેલી, અને બધા શબ્દોની પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ જે ઔપચારિકી સત્તા છે તેને કોઈ (કેવા કે કારકરૂપ) પદાર્થ ઉલ્લેખીતો નથી. બાહ્ય સત્તાથી તે જુદી છે એમ ભાષ્યમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. (૪૯-૫૧)

ઉપચારસત્તાનો સબંધ વર્તમાન, જૂત અને ભવિષ્યના પત્તથી સાથે પણ છે. આવા પદાર્થોનું છુદ્ધિમાં નિરપણ થવા પછી શબ્દદ્વારા પ્રતિપાદન થાય છે, તેથી બધા શબ્દોની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત ઉપચારસત્તા છે, બાહ્યસત્તા નહિ. વાક્યમાં ક્રિયાકારકવાચ ઉપચારસત્તાને અર્ધીન છે, બાહ્યસત્તાને અર્ધીન નથી. ક્રિયાવાચક આખ્યાત અને કારકવાચી સુખ-તોનો સબંધ બાહ્ય સત્તા સાથે નથી પરંતુ ઉપચારસત્તા સાથે છે. સર્વથા અસત્ એવા શકવિપાણ, આકાશકુસુમ વગેરે પણ ઉપચારસત્તામાં જ સંનિવિષ્ટ બને છે, તેથી જ આખ્યાતે કહ્યું છે કે કોઈ પદાર્થ સત્તાનું અતિક્રમણ કરતો નથી (ન સર્વાં પદાર્થો વ્યવિવરતિ । યા. ઇ. ૫૨ ૧૪) આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે છુદ્ધિસત્તા અર્થાત્ ઉપચારસત્તામાં સમાવિષ્ટ અર્થ જ શબ્દાર્થ છે.

વૈયાકરણો શબ્દને પ્રમાણ માનનારા છે. તેમને એટલું જાણ અર્થરૂપે નથી, પરંતુ બીજા અર્થરૂપે છે. તેથી સમગ્ર વાક્યવહારનો આધાર બીજા સત્તા પર છે. પરંતુ બીજા અર્થ હમેશાં અર્થકાય માટે સમર્થ હોતો નથી, તેથી અર્થકાય માટે બીજાસત્તાથી જુદી બાહ્ય સત્તાનો સ્વીકાર વૈયાકરણોએ કર્યો છે. અહાત્માપ્તર આ બાહ્યસત્તાને સંપ્રતિ-સત્તા કહે છે. સરખાવો હેલારાજ : તદેવગુપ્તધારણતથા સમર્પિતમાયાનો આદ્યાનામર્વાનામર્વાણા-દિમાર્ચેત પ્રવાવનાદ ચદાર્થ એવામ્નો અમહાર ક્ષિતિ સ્વચ્ચનિત્યત્વગુપ્તધારણત્વ ।

प्रदेशस्यैकदेशं वा परतो वा तिरूपणम् ।
 विपर्ययमभावं वा व्यवहारोऽनुवर्तते ॥५२॥

(પૂર્ણ તરવના એક) પ્રદેશના એક ભાગને, અથવા ભત્તિ વડે (કરવામાં આવતા) બાહ્ય નિરૂપણને, (વસ્તુતરવથી) વિપરીત અર્થને અથવા અભાવને (શબ્દ)-વ્યવહાર અનુસરે છે. (પર)

અહીં વૈયાકરણો, સંસર્ગદર્શનાદિઓ (વેશેષિકો), વિજ્ઞાનવાદીઓ અને ધન્યવાદી-ઓના મતોને સ્પષ્ટ કર્યા છે.

સમગ્ર શબ્દભવહાર જગતમાંના અનેકલેખને સ્વીકારીને પ્રવૃત્ત થાય છે. અથવા નાના-ત્વની પેલે પાર રહેલ અદ્વૈતતત્ત્વ શબ્દો દ્વારા વ્યવહાર્ય નથી. અદ્વૈત દર્શનમાં પારમાર્થિક દષ્ટિએ વિચારતાં નાનાત્વવાળો શબ્દભવહાર ઉત્પન્ન થતો નથી. વ્યાવહારિક દષ્ટિથી વિચારતાં શબ્દ, પરમતત્ત્વનો અસત્ય ઉપાધિએ, જેને જાતુંહારિ પ્રદેશ કહે છે, તેને રજૂ કરે છે. ઘટ, ષટ, વગેરે શબ્દો પરમ શબ્દભવત્ત્વની ઉપાધિએ. અર્થાત્ પ્રદેશને પણ પૂણું રીતે રજૂ કરી શકતા નથી, પરંતુ તેમના એકદેશ અર્થાત્ એકાંશને રજૂ કરે છે. દ્રવ્યને ગુણસમુદાય માનીએ કે પદ્મજલિના સતે ગુણસંદાય માનીએ (મહાભાષ્ય પા ૩૪.૧ ક) પણ હેઠ્ઠાસજ તેને માત્રાકથાપ કહે છે. ઘટ કે ષટ શબ્દ આવા માત્રાકથાપનું સંપૂર્ણ અભિધાન કરી શકતો નથી. આ પ્રકારના અદ્વૈત દર્શનને જાતુંહારિ અને હેઠ્ઠાસજ અનુસરે છે.

સંસર્ગવાદી વૈશેષિકોના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સર્વ શબ્દભવહાર જ્ઞાતિ, ગુણ વગેરે ખરે ઉપાધિએ દ્વારા નિષ્પન્ન થાય છે, જેમકે 'ગાય' પૌતાની મેળે ગાય પણ નથી અને 'અગાય' પણ નથી, ગાય એટલા માટે ગાય છે કે મૌત્વ સાથે તેનો સંસર્ગ છે. આમ ગૌત્વ રૂપી ઉપાધિએ વડે મૌત્વ બોધ થાય છે (સર્વગંધર્થને રત્નતો ચૌનૌ મૌર્તાવ્યતૌઃ ગૌત્વામિ-સંવન્ધાદૃશીવિતિ શાસ્ત્રણ્વ સાક્ષાદ વ્યવહાર્યમેવ દ્રવ્યં પરોપવીયમાનસ્વવિશેષ્યં વ્યવહારમનુવતતિ ।

ત્રીજી પક્ષમાં શબ્દભવહાર બેરહિત બહાને અનેક ઉપાધિઓવાળા બેલાના તત્ત્વ-રૂપે જાહેર કરે છે. આ સથે તત્ત્વનો વિપર્યય. પરમાર્થરૂપે વિજ્ઞાન એકાંત છે. શબ્દ-ભવહાર તેને ઘટ, ષટ વગેરે ખાસ પદાર્થોના વિપર્યયથી જાણાવે છે.

ચતુર્થ પક્ષમાં સર્વથા અવિદ્યમાન અર્થને પણ શબ્દદ્વારા જાણાવવામાં આવે છે. ઘટ, ષટ વગેરેની સત્તા છે જ નહિ તેમના અભાવને જ શબ્દદ્વારા જાણાવવામાં આવે છે.

આ ચારેય પક્ષોમાં ઘટ, ષટ વગેરે શબ્દ વડે અર્થનું અભિધાન વસ્તુતત્ત્વને અનુ-સરતું નથી. શબ્દવડે અર્થનું જે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તે કાંતો પૂર્ણતત્ત્વના પ્રદેશનો અંશમાત્ર હોવાથી, અથવા વિપર્યયરૂપે હોવાથી અથવા અન્યદ્વારા નિષ્પાત્ત હોવાથી યથાર્થ નથી આમ શબ્દ અને સત્તારૂપ પદાર્થ વચ્ચેનો સબંધ યથાર્થ, યોગ્યતા રૂપ અથવા નિત્ય નથી.

यथेन्द्रियस्य वैगुण्यान्मात्राध्यारोपपानिय ।

જાવતે પ્રત્યયોડ્યમ્યસ્તથૈવોદ્દેશજા મતિ. ॥૫૨॥

જેમ (નેત્ર વગેરે) ઇન્દ્રિયોના દોષને કારણે પદાર્થોનું દર્શન જાણે અન્ય પદાર્થોના અધ્યારોપવાણુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવું જ શબ્દો વડે પ્રાપ્ત થતું (પદાર્થ) જ્ઞાન છે. (૫૩)

નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો જો દોષશુક્ત હોય તો પદાર્થનું વાસ્તવિક રૂપ જાણતું નથી. શબ્દો વડે અર્થનો બોધ દોષશુક્ત ઇન્દ્રિયો જેવો છે. જેમ કળાશાળી પીકાતો માથુસ સફેદ શંખને પંજો જુએ છે અર્થાત્ સફેદ શંખ હિપર પંજો સંખનો અપારોપ કરે છે તેમ શબ્દો પણ પદાર્થના વાસ્તવિક રૂપને દર્શાવવાને જાણે અન્ય રૂપને જાણાવે છે. વહેવાજા મતિઃ । એટલે શબ્દો વડે પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન જેના વડે અર્થનું પ્રતિપાદન થાય તે ઉદ્દેશ અર્થાત્ શબ્દ સ્થિરવતે પ્રતિપાદતે અર્થઃ એવે દ્રષ્ટિ રહેશે ।

અકુરતરવિપયામાસં શ્વદઃ પ્રત્યયમાશ્રિતઃ ।

અર્થમાહાન્વરૂપેણ સ્વરૂપેણાનિરૂપિતમ્ ॥૧૪॥

શબ્દ, પદાર્થના અપૂર્ણ આભાસને રજૂ કરનારા જ્ઞાનને આશ્રય કરે છે અને પોતાના સ્વરૂપ વડે નિરૂપિત નહિ થયેલા પદાર્થને અન્યરૂપે રજૂ કરે છે. (૫૪)

શબ્દોમાં પૂર્ણ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. વૈયાકરણો હમેશાં માને છે કે શબ્દો આશ્રય પદાર્થ અર્થોત્ સમપ્રતિ સત્તાનું નિરૂપણ કરતા નથી, પરંતુ બીજ વસ્તુ તત્ત્વને જણાવે છે. આમ બીજ અર્થ જેને વિકલ્પ કહેવામાં આવ્યો છે, તે શબ્દોને વિષય માને છે. વક્તા આવા વિકલ્પરૂપ અર્થનું ચક્રણ કરીને શબ્દદ્વારા જણાવે છે અને શ્રોતા તેને વિકલ્પાભેદરૂપે પ્રક્રમ્ય કહે છે. આવી વિકલ્પ કદાપિ પૂર્ણતત્ત્વને વિષય બની શકતો નથી. સરખાવો. —

વિકલ્પયોનયઃ શબ્દઃ વિકલ્પાઃ શ્રવણોનયઃ ।

તેષામત્પન્નતત્ત્વેભ્ય નાર્યં શબ્દાઃ સ્પુરતસ્ત્વતી ॥ — ન્યાયમંજરી, પૃ. ૧૪૫

રૂપગવ્યપદેશાશ્રયં લૌકિકે વર્તમાનિ સ્થિતૌ ।

જ્ઞાનં મત્ત્વમિત્થર્ષં ચ સદૃશૌ કાલપણ્ડિતૌ ॥૧૫॥

(વિવક્ષિત અર્થનું) શુદ્ધિ વડે નિરૂપણ અને (શબ્દ વડે થોતાને તેની) પ્રાપ્તિ (-આ પાનને) વડે લોકગવ્યવહાર કરનારા બાળક અને પંડિત, જ્ઞાન અને શબ્દ-પ્રયોગ અંગે એકસરખા છે. (૧૫)

સામાન્ય જોને વસ્તુનું પદાર્થ નિરૂપણ ન કરી શકે એ તો સમજી શકાય, પરંતુ પંડિત અર્થોત્ તત્ત્વદર્શીને શબ્દવ્યવહાર પણ સામાન્ય માણસોના શબ્દવ્યવહાર જેવો જ હોય છે. તત્ત્વદર્શી પણ વિવક્ષિત અર્થનું શુદ્ધિદાર નિરૂપણ કરીને શ્રોતાને શબ્દ દ્વારા તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેથી તે જ્ઞાની પણ બાળક જેવો અર્થોત્ સામાન્ય જન જેવો અતત્ત્વદર્શી છે. બહો વાદ રાખું જોઈએ કે આ આ બધું બ્યવહારદશામાં છે. બ્યવહારાનીત દશામાં તે તત્ત્વદર્શીઓનું જ્ઞાન પરમાર્થનું જ નિરૂપણ કરે છે.

સર્વાર્થરૂપતા શુદ્ધિર્જ્ઞાનસ્ય નિરુમાત્રયા ।

તત્ત્વોડ્વયસ્ય પશં શુદ્ધિમેકે પ્રાદુરસ્થિતમ્ ॥૧૬॥

જ્ઞાનની શુદ્ધિ બધા પદાર્થો રૂપે અને (ધ્વન્દ્રિયો રૂપી) આશ્રય વિનાની છે. નિષ્પોના રૂપ વિનાની શુદ્ધિને કેટલાક આચાર્યો તેનાથી પણ અદિમાતી જણાવે છે. (૧૬)

જ્ઞાનની શુદ્ધિ અર્થોત્ શુદ્ધ જ્ઞાનને એ પ્રકારનું કહ્યું છે, આદિનું અને અંતનું (કવચમસાપ્તિરુપે હે શુદ્ધી). પ્રથમ શુદ્ધિ બધા અર્થોકારીનું મદણ કરે છે. અલગતા આવા પ્રથમ શુદ્ધિજ્ઞાનમાં ધ્વન્દ્રિયો સાથેનો સંનિકર્ષ હોતો નથી. જ્ઞેય, તપ, રતનાભ્યાસ વગેરે શક્તિઓથી પ્રાપ્ત થનારું ચર્ચનું જ્ઞાન, સમાધિની ઠગઆતમાં, બાની પદેલા પ્રકારની શુદ્ધિરૂપે હોય તો સવિદ્ય સમાધિ પૂરી થતાં નિર્વિકલ્પક સમાધિરૂપ નિધાની

રિચિતિમાં જ્ઞાન વિષયાકાર રૂપી કાલુષ્યવિનાશ, વિવિધ વિષયો રૂપી લક્ષરીઓ વિનાના જલસાથી સમુદ્ર, સ વિદ્યુરૂપ, પ્રકાશર, આલમ્બાલકાદિ ભાવો વિનાશ અને શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે હોય છે. (નિષ્ઠાયા ચાકારકાલુષ્યાપવમાત્ પ્રમાસ્વ પ્રશાન્તવક્ત્રોલ સ્વિન્માત્રમ્ શુદ્ધં માત્રમાદુકવચ્ચ ગુન્ય વરં મદ્મ ।—હેવારાજી)

ઉપપ્લવો દિ જ્ઞાનસ્ય વાહ્યાકારાનુપાવિત્ત્વ ।

કાલુષ્યમિવ તત્તસ્ય સંસર્ગે વ્યવિમેદજમ્ ॥૫૭॥

જ્ઞાનતુ' બાહ્ય વિષયાકારતુ' અનુસરણ તેના અવશેષરૂપે છે અને વિષય સાથેના સંસર્ગથી પ્રાપ્ત થનારા બ્યામિશ્રલાવથા ઉત્પન્ન થયેલ કાલુષ્ય રૂપે છે, (૫૭)

અ-વ-ય : જ્ઞાનમ્ય વાહ્યાકારાનુપાવિત્ત્વ (જ્ઞાનસ્વ) ઉપપ્લવ. । તત્ (એવ) તસ્ય (જ્ઞાનસ્ય વિષયેણ) સંસર્ગે (સદિ) ચઃ વ્યવિમેદઃ (જલ્કઃ તસ્માદ્ગતઃ) કાલુષ્યમિવ ।

ઉપપ્લવ : એટલે બાહ્ય વિષય વડે અવશેષ, જેમ જળનો ધૂળ સાથે સંપર્ક થવાથી તે ધૂળથી અવરુદ્ધ બને છે, અર્થાત્ આવિલ બને છે અને તે ધૂળ દૂર થતાં રવચ્છ રૂપે રહે છે તેમ બાહ્ય અર્થ રૂપી અશુદ્ધિ જ્ઞાન પ્રતિ અવશેષ સુધી છે અને તે દૂર થતાં તે જ્ઞાન પોતાના શુદ્ધ રૂપે અવસ્થિત બને છે, વ્યતિભેદ એટલે અભેદ અર્થાત્ બ્યામિશ્રલાવ.

યથા ચ જ્ઞાનમાલેપાદશુદ્ધૌ વ્યવતિષ્ઠતે ।

તથોપાશ્રયવાનર્થ સ્વરૂપાદ્વિમ્બજ્યતે ॥૫૮॥

જેમ બાહ્ય વિષય વડે ઉપરક્ત બનીને જ્ઞાન અશુદ્ધિને પામે છે તેમ (જાતિ વગેરે ઉપાધિરૂપી) આશ્રયવાળો પદાર્થ તેના સ્વરૂપમાંથી દૂર કરાય છે, (૫૮)

જ્ઞાન જ્યારે બાહ્ય વિષય સાથે બાલેખ અર્થાત્ ઉપરગત પામે છે ત્યારે તે અશુદ્ધ બને છે. જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે ઉપાશ્રયો અર્થાત્ ઉપાધિઓવાળા પદાર્થો અવહારમાં શુદ્ધવડે અભિહિત બને છે. સર્વથા નિરુપાધિક દ્રવ્ય, જ્ઞાનનો કે અભિધાનનો વિષય બની શકતુ નથી

વ્યવર્થાય શબ્દસ્ય જ્ઞાનસ્ય ચ વિપર્યયે ।

માવામાવાવમેદમ કથવદ્વાચનુપાતિતૌ ॥૫૯॥

જ્ઞા પ્રમાણે (ઉપાધિરૂપી અશુદ્ધિવાળા) અર્થ, (અપૂર્ણ અભિધાન રૂપ અશુદ્ધિવાળા) શબ્દ અને (બાહ્ય બાકત વડે રંગાવા રૂપ અશુદ્ધિવાળા) જ્ઞાનનો વિપર્યય થતાં જાવ અને બાબાવ અવહારને અભિન્નપણે અનુભવે છે. (૫૯)

અર્થમાં, જાતિ ગુણ, ક્રિયા વગેરે ઉપાધિઓ સાથે સસર્ગરૂપ અશુદ્ધિ, અપૂર્ણ અભિધાનરૂપી અશુદ્ધિ શબ્દજ્ઞા અને બાહ્ય આકાર વડે ઉપરક્ત થવા રૂપ અશુદ્ધિ જ્ઞાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનનો વિપર્યય કરીશુ. હવે અવહારમાં જાવ પદાર્થ પણ પરોપાધિવડે ઉપરક્ત મનોલા સમજતા હોય તો અભાવ પણ અભિધાન

અને જ્ઞાનનો વિષય બનશે. ભાવતત્ત્વ નીકરૂપે અથવા ઉપચાર સત્તા દ્વારા રીકાર્પ બને છે. અભાવ પણ આ જ રીતે ઉપચાર સત્તાદ્વારા સમજાય છે. ભાવ અને અભાવ બીજા કોઈ અધ્યતિક રીતે બંનેમાં કશો તફાવત નથી.

यथा भावमुपाश्रित्य तदभावोऽनुगम्यते ।

તથાઽભાવમુપાશ્રિત્ય તદ્ભાવોઽપ્યનુગમ્યતે ॥૬૦॥

જેમ (પદાર્થના) ભાવને આધારે તેનો અભાવ સમજાય છે તેમ અભાવને આધારે તેનો ભાવ પણ સમજાય છે. (૬૦)

કોઈપણ ઉપાધિવિનાનો અભાવ બચકારમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રાગભાવ અને પ્રથ્વસા-ભાવ જેવી અભાવાવસ્થાઓની વચ્ચે ભાવનું અસ્તિત્વ છે. આત્મા વગેરે નિત્ય તત્ત્વો પણ અભિવ્યક્તિના સમય પહેલાં અભિવ્યક્ત બનતા ન હોવાથી અસત્ જેવા જ હોય ॥ આ પ્રમાણે ભાવ અને અભાવ બચકારદ્વારા એક બીજાથી જુદા હોવાથી એક-બીજાની અપેક્ષા રાખે છે.

नाभायो जायते भावो नैति भावोऽनुपाक्यताम् ।

પદ્માદાત્મનોઽન્યથૌ ભાવાભાવૌ વિકલ્પિતૌ ॥૬૧॥

જે અભાવ છે તે ભાવ રૂપે જન્મતો નથી (અને) જે ભાવ ॥ તે અભાવરૂપ બનતો નથી. ભાવ અને અભાવ એક જ તત્ત્વના બે વિકલ્પો છે અને આત્માથી જુદા નથી. (૬૧)

વૈશેષિક સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અર્થનો તેની ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં અભાવ હોય છે. આને અસત્કાર્પવાદ કહે છે. વડનો ભાવ થડના અભાવનો વિરોધી છે. પ્રાગભાવના પ્રતિ-રોધીને કાર્પ કહે છે. કાર્પનો આરંભ અને અંત થાય છે. કારણબાપારથી અસ્તિત્વમાં આવેલા પદાર્થનો વિરોધ થતાં તેનો ફરીવાર અભાવ થાય છે. ઉત્પત્તિ પછી પ્રાપ્ત થતા આ અભાવને પ્રથ્વસાભાવ કહે છે. પ્રાગભાવના વિનાશથી ભાવનું અસ્તિત્વ થાય છે, અને ભાવ વિનષ્ટ થતાં પ્રથ્વસાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. બંને વિરોધી અને જુદા છે. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે અભાવ ભાવ અને છે અને ભાવ ફરીવાર અભાવ થાય છે; આ કારિકામાં ભર્તૃ-હરિ જણાવે છે કે આમ કહી બનતું નથી.

અભાવવાદી નૈયાયિક ભાવ અને અભાવ બંનેને સ્વીકારે છે, અને બંનેને અત્યંત બિન્ન સમજે છે. ભર્તૃહરિ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તને સ્વીકારતાં જણાવે છે કે ભાવ અને અભાવ અર્થતત્ત્વથી જુદા નથી. તે વિકલ્પમાત્ર છે.

અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં આશ્ચર્ય તરફ છે. તેમ જતાં અવિધાને કારણે લોકઅવહાર પ્રવૃત્ત કરવા તે સમજાવે બને છે. તેથી જ તે ભાવ અને અભાવ એવા જુદા દેખાતાં વિકલ્પો રૂપે સમજાય છે. અતિ તો ભાવ અને અભાવની અવસ્થિતિ સંવૃત્તિ સત્ રૂપે છે.

અભાવસ્યાનુપાસ્યત્વાત્કારણં ન પ્રસાધકમ્ ।

સોપાસ્યસ્ય તુ ભાવસ્ય કારણં કિં કરિષ્યતિ ॥૬૨॥

અભાવ સ્વરૂપ વિનાનો હોવાથી, કારણુ તેને ઉત્પન્ન કરનારું ખતી શકતું નથી; ઉત્પત્તિની પહેલાં જ) સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરનાર બાવને કારણુ શા કામનું ? (૬૨)

કાપં, ઉત્પત્તિની પહેલાં અભાવરૂપ છે. આ અભાવ નિઃસ્વરૂપ હોવાથી તેને કારણુના બ્યાપારવડે ભાવરૂપે ઉત્પન્ન કરી શકાતું નથી. જો કોઈ કાપં જ ન હોય તો કારણુની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થાય ? જે એમ કહેવામાં આવે કે બ્યક્તિરૂપે ઘટપટાદિ કાપં અભાવાત્મક છે, પરંતુ કારણુમાં તો તે સત્ છે જ, તો પછી તેની ઉત્પત્તિમાં કારણુ માનવાની જરૂર નથી.

કાપંની ઉત્પત્તિ માટે નિયત કારણુની આવશ્યકતા છે. તથાના તેલની ઇચ્છાવાદો તથાને જ પીસે છે, સરસવને નહિ. જો એમ ન હોય તો વાલુકામાંથી તેલ ન નીકળે ? સાંખ્ય-શાસ્ત્રમાં આને ઉપાકાનમ્બલુનો નિયમ ઠલો છે. દરેક કારણુમાં દરેક કાપંને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી. પરંતુ અમુક ચોક્કસ કારણુ ચોક્કસ કાપંને જ ઉત્પન્ન કરે છે.

તસ્માત્સર્વમભાવો વા ભાવો વા સર્વમિષ્યતે ।

ન ત્વયરથાન્તરં કિન્ચિદેકસ્માત્સત્યતઃ રિધતમ્ ॥૬૩॥

તેથી બધું ભાવરૂપે છે અથવા અભાવરૂપે છે. એક સત્યતત્ત્વમાંથી આથી બીજી કોઈ અવસ્થા પ્રાપ્ત ખનતી નથી. (૬૩)

વિકલપરૂપ ભાવ અને અભાવ પરમસત્તાના વિવર્ત રૂપે છે. આ સમસ્ત વિષય પરમાર્થ સત્તાની અવિદ્યાચક્રિતને લીધે ભાવાભાવાત્મક બાસે છે, ખીલ શબ્દોમાં કહીએ તો પરમસત્તાને ભાવરૂપ કહો કે અભાવરૂપ કહો, આપતિગરૂપે બધું એકસરખું છે. હેલારાજ જગુણે છે કે પરમાર્થક્રશમાં બ્યતરૂપી અવિદ્યાપ્રપંચ અભાવરૂપ છે. (સરખાને : કમવહારદશામાગવિશાપ્રવૃત્તિસ્થાપી સરસ્વામિનુલ્લિખિતમાત્રસ્ય સરસ્વ વધાર્યમનવમાસા-ત્પરમાર્થતઃ સર્વં વ્રજન્નજાગરમાત્ર દશાવરમાર્થ દવ ।...સાંતુતેવ તુ રૂપેણ સર્વં માધાત્મકં વ્રજમાનત્વ વસ્તુત્વાત્ ।

તસ્માન્નાભાવમિચ્છન્તિ ચે લોકે સ્થવવાદિનઃ ।

અભાવવાદિનો વાપિ ન ભાવં તત્ત્વલક્ષણમ્ ॥૬૪॥

તેથી લોકમાં જે ભાવવાદિઓ છે તે અભાવને ઇચ્છતા નથી, અને અભાવ-વાદીઓ પણ યગાર્થસ્વરૂપ ભાવને સ્વીકારતા નથી. (૬૪)

ઉત્પત્તિની પહેલાં અને નાશની પછી, ઉત્પાદક સામગ્રીવડે, સત્કાર્યનો આવિર્ભાવ એટલે જન્મ, અને વિનાશક સામગ્રીવડે તિરોભાવ એટલે વિનાશ. આવો મત સત્કાર્ય-વાદી કપિલ વગેરે મહર્ષિઓનો છે. તેમના મતમાં અભાવ નામનો કોઈ ભુદો પદાર્થ નથી, કારણ કે કાર્યરૂપ હાવ તે જ તેની પૂર્વ અને પછીની અવસ્થાઓ રૂપે સમજવામાં આવે છે. ધકાની માટીરૂપ પૂર્વાવસ્થા પ્રાગભાવ છે અને કોઢિવારૂપ ઉત્તર અવસ્થા પ્રધ્વંસાભાવ છે. બહુ જ જાણ છે જેમ માનનારા અભાવવાદીઓ ભાવ અને અભાવને પરમાર્થરૂપે સ્વીકારતા નથી. હેવારાજ જણાવે છે કે જન્યવાદીઓ પણ સંવૃત્તિસત્ય અને પરમાર્થસત્ય એમ બે પ્રકારના સત્ય માનીને સંવૃત્તિ રૂપે ભાવને અને અભાવને સ્વીકારે છે (સરખાવો ; મધ્યમકકારિકા, ૨૪.૮-૯)

અદ્વયે ચૈવ સર્વસ્મિન્સ્વમાવાદેકલક્ષણે ।

પરિકલ્પેષુ મર્યાદા વિચિત્રૈરોપલબ્ધવતે ॥૬૫॥

સ્વભાવથી એક અને અદ્વયરૂપે સર્વમાં રહેલા આ (વિશ્વ)માં તેના (જુદાજુદા) વિકલ્પોમાં અનેક પ્રકારની (ભાવાભાવરૂપ) બધવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫)

આ બાજુ, એરૂપ વિશ્વ પરમાર્થરૂપે એક જ છે. અવિદ્યાને કારણે આ એકત્વ ભાવાભાવરૂપે નાનાતવરૂપે સમજાય છે.

ચતસ્રો હિ યથાયસ્યા ત્રિકુપાલ્યે પ્રકલ્પિતાઃ ।

एवं द्वैविध्यमप्येतद् भावाभावव्यपामयम् ॥૬૬॥

જેમ અનિર્વાચ્ય (અભાવ)ની ચાર અવસ્થાઓ કલ્પવામાં આવી છે, તેમ હાવ અને અભાવરૂપ બે પ્રકારી પણ સમજવામાં આવ્યા છે. (૧૬)

સ્વભાવથી નિરૂપામ્ય અભાવની, પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, અત્યંતાભાવ અને અન્યોનાભાવ એવી ચાર અવસ્થાઓ કલ્પવામાં આવી છે. આવી અવસ્થાઓ જેમ અવિદ્યાકૃત અને તેથી કાલ્પનિક છે તેમ, હાવ અને અભાવરૂપે સમજવામાં આવેલ બે અવસ્થાઓ પણ કાલ્પનિક છે.

अविरोधी विरोधी वा सन्नसन्वापि युक्तिः ।

કમવાનકમો વાપિ ગામ્નાવ ડપવતે ॥૬૭॥

યુક્તિને આધારે (વિચારતા), વિરોધી કે અનિરોધી, સત્ કે અસત્, કમવાન કે અકમ એવો અભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી (૧૭)

અભાવ અનુપામ્યોય અર્થાત્ અનિર્વાચ્ય હેવાથી હાવથી તેનો વિરોધ કે અવિરોધ સમજાતો નથી. તે જ પ્રમાણે અભાવમાં અસ્તિતા કે નાસ્તિતા, કમ કે યૌગપદ્ય પ્રાપ્ત થતાં નથી. આમ શુદ્ધિપૂર્વક વિચારતાં અભાવ સ્વીકારીએ નથી.

*અવિરોધી વિરોધી વા સન્નસન્વાપિ તત્ત્વતઃ ।
ક્રમવાનક્રમો વાપિ તેન માવો ન વિચલે ॥૬૮॥

તેથી અવિરોધી કે વિરોધી, સત્ કે અસત્, અને ક્રમવાન કે અક્રમ એવો ભાવ પરમાર્થરૂપે અસ્તિત્વમાં નથી, (૬૮)

અમાથે ત્રિપુ કાલેષુ ન મેદસ્યાસ્તિ સંભવઃ ।
તસ્મિન્નસતિ માવેઽપિ ત્રિકાલ્ય નાવતિષ્ઠતે ॥૬૯॥

ત્રણ કાળને કારણે સમન્નતા ભેદનો અભાવમાં સંભવ નથી. તેવા (મેદ)નું અસ્તિત્વ ન હોવાથી ભાવમાં પણ ત્રેકાલ્ય હોતું નથી, (૬૯)

અભાવ અનુપાખ્ય હોઈ વર્તમાનકાળ વડે પરિચિન્ન જનતો નથી. વર્તમાનનો અભાવ સાથે સંબંધ ન હોવાથી, શૂન અને અવિખ્યનો સંબંધ કેવી રીતે હોઈ શકે ? અભાવમાં કાલભેદ પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ. વાવનું અવિખ્યત્વ પ્રપાંચાવ ઉપર અને શૂનત્વ પ્રધ્વંસાભાવ ઉપર નિર્ભર છે. અભાવમાં આવા બે ભેદો હોતા નથી તેથી ભાવમાં પણ તેવા ભેદ હોતા નથી.

આત્મતત્ત્વપરિત્યાગઃ પરતો નોપપચલે ।
આત્મતત્ત્વં તુ પરતઃ સ્વતો વા નોપકલ્પતે ॥૭૦॥

બ્રાહ્મ (કારણસામગ્રી)વડે (સદૃશ્ય ભાવના) સ્વરૂપનો ત્યાગ સંભવતો નથી ભાવસ્વરૂપનો પોતાના ઉપર કે અન્યના ઉપર આધાર છે એમ કહેવું પણ શક્ય નથી. (૭૦)

સદૃશ્ય ભાવનો બ્રાહ્મ કારણ સામગ્રીવડે વિનાશ થતો નથી. ભાવનું સ્વરૂપ સ્વતઃ કે પરતઃ સંભવતું નથી. પોતાનામાં પરિનિષ્કિત તત્ત્વનું પરત. અર્થાત્ બ્રાહ્મ કારણ વડે જનન અર્થાત્ મૃતું સંભવતું નથી, કારણ કે પહેલેથી જ તેનું જનન છે. સ્વતઃ જનન પણ મુક્તિસંગત નથી.

તત્ત્વે વિરોધો નાનાત્વ ઉપચરો ન કચ્ચન ।
તત્ત્વાન્યત્વપરિત્યાગે વ્યવહારો નિવર્તેતે ॥૭૧॥

(ભાવ અને અભાવનું સ્વરૂપ) એક માનતાં વિરોધ પ્રાપ્ત થશે, તેમને જુદા માનતાં એકનો બીજા ઉપર ઉપકાર થશે નહિ. આમ એકતા અને નાનાત્વને ન સ્વીકારતાં ઘણા વ્યવહાર અટકી જશે. (૭૧)

ભાવ અને અભાવ, વિધિ અને પ્રતિષેધ એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; તેથી ભાવ અને અભાવનું એકત્વ માની શકાય નહિ તેમને નાના અર્થાત્ જુદા માનવામાં આવતાં બંને તરફ સંબંધ ન હોવાથી એકબીજાની અપેક્ષા પ્રાપ્ત ન થતાં વ્યવહાર પ્રવર્તશે નહિ. એક અને નાનાત્વ સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી; તેથી ભાવ અને અભાવમાં પરસ્પર એકત્વ પણ નથી અને નાનાત્વ પણ નથી.

યત્ર દ્રષ્ટા ચ દશ્યં ચ દર્શનં ચાવિકલ્પિતમ્ ।

તત્તૈવાર્થસ્ય સત્યત્વં ચિતાન્નચ્યન્તવેદિનઃ ॥૭૨॥

ન્યાં દ્રષ્ટા, દશ્ય અને દર્શન એવા (અવિદ્યાકૃત) ચિદૈષ્યો નથી એવા (પરમ) તત્ત્વના જ સત્યનો ઉપનિવદ્ધવિદો આશ્રય કરે છે. (૭૨)

કારિકા ૬૮થી ૭૧માં લાવ અને અભાવના અસ્તિત્વને ન્યાયની મુક્તિ વડે અસંગત દરાવીને કહે આગમ અર્થોત્ ઉપનિવદ્ધના પ્રામાણ્ય ઉપર લાર ચૂકીને ભર્વાકરિ જણાવે છે કે જે પરમતત્ત્વરૂપ અષ્ટવજ્રમાં દ્રષ્ટા અર્થોત્ ચૈતન્ય, દર્શન અર્થોત્ અંતઃકરણવૃત્તિ અને દશ્ય અર્થોત્ સમસ્ત ભેદરૂપ વિશ્વપ્રપંચ એવા અવિદ્યાકૃત ભેદો નથી તેને જ વેદાન્તવિદો અર્થોત્ ઉપનિવદ્ધ-દ્રષ્ટાઓ સ્વીકારે છે.

સામાન્યં ચા વિશેષં ચાચક્ષમાદાદુર્વિશેષયત્ ।

શબ્દાસ્તરમાવસત્યેષુ ભેદેષ્વેવ જ્યવસ્થિતાઃ ॥૭૩॥

(સંદેહ) શબ્દો સામાન્ય કે વિશેષને અન્યથી વ્યાવૃત્તરૂપે જણાવતા હોવાથી તે (શબ્દો) અસત્ય ભેદોમાં જ રહેલા છે. (૭૩)

શબ્દો, સામાન્ય, અન્ય સામાન્યથી વ્યાવૃત્તરૂપે અભિધાન કરે છે. તે પ્રમાણે શબ્દો વિરીધને પણ બીજા વિશેષથી વ્યાવૃત્તરૂપે રજૂ કરે છે. આમ શબ્દો અસત્ય એવા ભેદોત્ જ અભિધાન કરતા હોવાથી અજિન્ન અને અદ્વય એવા તત્ત્વને સ્પર્શી શકતા નથી. તેથી સમગ્ર અષ્ટવજ્રકાર અસત્ય છે. એવ, પ્રમેય વગેરે શબ્દો અપ્રમેય, અપ્રમેય વગેરેની વ્યાવૃત્તિરૂપે જ અર્થને જણાવે છે. મહાશાખકારે પણ જણાવ્યું છે કે સામાન્ય-મયિ યથા વિશેષસ્તત્ત્વત્ સામાન્યનો પણ વિશેષ એવો અવલોકાર થાય છે.

ન જ્ઞાપ્યથા સદ્ભાવે આમસ્યાત્મા પ્રહીયતે ।

ન ચાભાવસ્ય નાસ્તિત્વે માયસ્યાત્મા પ્રસૂયતે ॥૭૪॥

અભાવને સદ્ભાવે માનવાથી, ભાવનું સ્વરૂપ નાથ પામતું તથી અભાવને અસત્ માનવાથી ભાવનું સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થતું નથી. (૭૪)

અત્યાર સુધી અભાવને અવસ્તુ સમજીને ભાવ અને અભાવના વિરોધ વગેરેની ચર્ચા કરી. કહે વૈશેષિકમત પ્રમાણે અભાવને પદાર્થ માનીને ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

શાબલેયસ્યાસ્તિત્વં શાહુલેયસ્ય વાચકમ્ ।

ન શાબલેયો નાસ્તીતિ શાહુલેયઃ પ્રવક્તવ્યતે ॥૭૫॥

શાબલેયનું અસ્તિત્વ શાહુલેયના (અસ્તિત્વ)ને અટકાવતું નથી, શાબલેય નથી તેથી શાહુલેય(નું અસ્તિત્વ) ઉત્પન્ન થતું નથી. (૭૫)

શાબલેય એટલે સળા અર્થોત્ પ્રજ્વરિતરી ગાયત્રું વાછરડું, અને શાહુલેય એટલે જલુલા અર્થોત્ ધણું દૂધ આપનારી ગાયત્રું વાછરડું. જ'ને વચ્ચે કશો સંબંધ નથી. એકનો અભાવ એટલે બીજાનો ભાવ અને એકનો ભાવ એટલે બીજાનો અભાવ એમ બનતું નથી. તે પ્રમાણે જો અભાવને જુદો પદાર્થ મહત્ત્વમાં આવતો હોય તો તેના અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વને ભાવના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ સાથે કશો સંબંધ નથી.

અમાવો યદિ વસ્તુ સ્વાત્તત્રેયં સ્યાદ્વિચારણા ।

તતઽથ તદમાવેડમિ સ્યાદ્વિચાર્યમિદં પુનઃ ॥૭૬॥

અભાવને જો પદાર્થ માનવામાં આવે તો ઉપરની વિચારણા શક્ય બને. અભાવને અભાવ માનતાં (પણ) તે જ વિચાર ફરીવાર કરવો પડે. (૭૬)

અવસ્તુ સ્યાદતીતં યદ્ વ્યવહારસ્ય ગોચરઃ ।

તત્ર વસ્તુગતો મેદો ન નિર્વચનમર્હતિ ॥૭૭॥

અવસ્તુ હોવાથી જે વિષય બનતો નથી (તે અભાવ) વ્યવહારમાં જ સમાજ્ય છે. તે (અભાવ)માં પદાર્થનિષ્ઠ ભેદનું નિરૂપણ જરૂરી નથી. (૭૭)

ઉપરના અનુવાદમાં વ્યવહારસ્ય ગોચરઃ એવો પાઠ લીધો છે; તેથી ચલ (અમાવસ્વ-રૂપ) અવસ્તુત્વાદ વિષયત્વમત્તોત્ સ (અમાવઃ) વ્યવહારસ્ય (અવ) ગોચરઃ । એવો અન્યથ થશે. આવા પાઠને બદલે ગોચરમ એવો પાઠ મેવાથી ચલ (અમાવસ્વરૂપ) અવસ્તુત્વાદ વ્યવહારસ્ય ગોચર (ગોચરત્વ) ભૂતીતઃ એવો અન્યથ થશે.

અપદેડયે વદન્વાસઃ કારણસ્ય ન વિચિતે ।

અથ ચ પ્રાગસદ્ભાવઃ કારણે સતિ દૃશ્યતે ॥૭૮॥

શબ્દ વિનિર્ગના (કાર્યરૂપ) અર્થમાં કારણની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, અને કારણનું અસ્તિત્વ હોય ત્યારે પણ કાર્યનો (તેની ઉત્પત્તિ પહેલાં) અભાવ જણાય છે. (૭૮)

ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યરૂપ અર્થનું અસ્તિત્વ ન હોવાથી તેને વાચક શબ્દ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેવા કાર્યરૂપ અર્થની જાળતમાં કારણની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ઉત્પત્તિ ફરી ક્રિયા સારે સંબંધ માટે જોગ્ય હોય તેવા પદાર્થરૂપ કાર્યમાં જ કારણોનો પદન્વાસ અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ થાય છે. અસત્ કાર્ય અંગે કારણની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. નિરૂપ કાર્ય માટે કારણ મૂલ્ય મૂલ્ય નથી, કારણ કે ઉદ્ભવત્વને તેમાં અભાવ છે. આમ હોઈને કાર્યકારણ-ભાવ માત્ર પ્રતિભાસરૂપ છે, વાસ્તવિક હેતુફલભાવરૂપ નથી. સત્કાર્યપક્ષ અસ્વીકાર્ય બનતો હોવાથી, કાર્યકારણભાવ પણ મુક્તિસિદ્ધ બનતો નથી. આમ કાર્યકારણભાવ અસત્ પક્ષમાં કે સત્ પક્ષમાં સ્વીકાર્ય બનતો નથી.

કા તદય પ્રાગવત્યેવિ વસ્ત્વાશ્ચિતમિદં પુનઃ ।

પ્રાગવત્યેવિ ॥ હેતુદ્ દ્વયમપ્યસ્ત્યવસ્તુનિ ॥૭૯॥

‘તેની પૂર્વ અવસ્થા કઈ’ એ જાણના, (સત્) વસ્તુ સાથે સંબંધ છે. પહેલાંની અને અવસ્થા એવી એ જાણતો નિઃસ્વરૂપ વસ્તુને લાગુ પડતી નથી. (૭૯)

‘કારણ એટલે કાર્યની પૂર્વાવસ્થા,’ એમ માનતાં અને જાને વસ્તુ પૌર્ણપર્ણ છે એમ માનીને, કાર્યકારણભાવસંબંધ સ્વીકારતાં, અસત્કાર્યપક્ષમાં ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનો અભાવ હોય છે, એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સત્કાર્યપક્ષમાં પણ કાર્યને પૂર્વાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. પૂર્વાવસ્થામાં એ અંશ પૂર્વ અને અવસ્થા છે. પૂર્વ એ પ્રકાર છે. દેશની અપેક્ષાએ અને ઠાણની અપેક્ષાએ અસત્કાર્યપક્ષમાં પૂર્વ કે અવસ્થા, એમાંથી એક પણ અંશ પ્રાપ્ત થતો નથી.

■ ચોર્ધ્વમસિ નાસ્તીતિ વચનાયાનિબન્ધનમ્ ।

અલં સ્વાદશ્વદસ્થાનમેવદ્વાચ. પ્રવક્ષતે ॥૮૦॥

વિનષ્ટ થયા પછી, પદાર્થ, 'છે કે નથી' એવા શબ્દો માટે યોગ્ય બનતો નથી, કારણ કે તેને માટે કશો આધાર હોતો નથી. તે (વિનષ્ટ પદાર્થ)ને વાણી વડે અગ્રાગ્ય કહેવામાં આવે છે. (૮૦)

ઉત્પત્તિ પહેલાની કાર્યની કોઈ અવસ્થા હોઈ શકે નહિ, તેમ તેના વિનાશ પછીની પણ હોઈ શકે નહિ. અસત્કાર્યપદ્ધતિ નિરન્વય ખસને કારણે કાર્યમાંથી કશું ગાળી રહેતું નથી પરિણામે ઉત્તરાવસ્થા એવું કશું હોઈ શકે નહિ. અસત્કાર્યવાદી જો એમ કહે કે અમારે માટે વિનાશ નિરન્વય ખસ નથી અને તેથી ખસ પછી પણ કાર્ય સત્ હોય છે, તો તે અમે ભર્તૃહરિ બ્રહ્માવે છે કે આવી ઉત્તરાવસ્થામાંતું કાર્ય પણ સ્વીકાર્ય નથી. વાસ્તવમાં વિનષ્ટ થયા પછી પદાર્થની સત્ કે અસત્ ઉપલબ્ધિ થતી નથી. તેથી તે પદાર્થ છે કે નહીં એમ શબ્દો વડે અવકાર્ય બનતો નથી, આમ પરમાર્થિક દૃષ્ટિએ પદાર્થની પૂર્વોવસ્થા કે ઉત્તરાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી

અત્યદ્મુક્તા ત્વિયં શ્રુતિર્વદમાગં યદક્રમમ્ ।

માવાના પ્રાગમૂતાનામાત્મતત્ત્વં પ્રકાશતે ॥૮૧॥

પહેલા અતિતત્વ વિનાના પદાર્થોનું નિરશ અને ક્રમ વિનાનું રૂપ જોનાર વડે અભિવ્યક્ત થાય છે તેવી (અવિદ્યાવડે પ્રાપ્ત થનારી) આ આશ્ચર્યજનક પ્રવૃત્તિ છે. (૮૧)

સત્કાર્યવાદ અને અસત્કાર્યવાદના સંકર્ષમાં કાર્યકારણભાવનું ખ કન ક્યું, તેથી પહેલાં અદૃષ્ટ એવું નિરશ અને અક્રમ કાર્ય રેખાય છે, તે એક મહાન આશ્ચર્ય છે. આ આશ્ચર્યનું કારણ અભિતત્વની અવિદ્યાશક્તિની અદ્ભુત પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે તેમાં કાર્યકારણભાવ-સબધ અસત્ય, વૈકરિષક અને અવિદ્યાપૂર્ણ નેત્રોવાળી વ્યક્તિઓના સર્જન રૂપે છે, એમ સમજવું જોઈએ. સ્વતંત્રસ્વભાવવાળા, અવિભક્ત, અને સ્વરૂપથી કદાપિ ભુદા ન થનાર તત્ત્વનું અસત્ય અને વિભક્તરૂપે અદ્ભુત થવાને વિવર્ત કહે છે આમ કાર્યકારણભાવ-વાસ્તવમાં વિવર્તવાદરૂપે સમજવાનો છે.

વિફલપોત્પાદિતેનૈવ સર્વો માવેન લીકિન્નઃ ।

મુરુપેનેવ પદાર્થેન ક્યવદ્વારો વિષીયતે ॥૮૨॥

બધું વસ્તુભૂત પદાર્થ વડે આવતો હોય તેમ (આ) સઘળો લોકિક વ્યવહાર વિક્ષેપ(રૂપ બન્ધ કરણપ્રવૃત્તિ) વડે આભાસિત બનીને પ્રવૃત્ત થાય છે (૮૨)

અદ્વૈત વેદાન્તીની જેમ ભર્તૃહરિ પણ પરમાર્થદ્રશ્ય અને અવકારદશ્ય એમ બે દશાઓ સ્વકારતા દોન એમ લાગે છે બારહારમર્વ વિક્ષેપોત્પાદિત અસત્ય પદાર્થો દ્વારા થાય છે, પરંતુ વ્યવહારદશ્યામાં તે અસત્યરૂપે સમજાતા નથી તે જાણે કે મુખ્ય અર્થોત્તરમધ્યવર્ત્ય હોય તેમ જાણે છે બીજી રીતે કહીએ તો અવકારદશ્યાના વિક્ષેપો મુખ્ય

સત્ય જેવા સમભવ છે. હેઠારાજ ઉપશમિધને મધ્ય અવસ્થા કહે છે. તેની પહેલાંની પૂર્વ અને પછીની અવસ્થાને પર અવસ્થા કહે છે. બવહારમાં ઉપલબ્ધિકાલની મધ્યાવસ્થા સત્ય ભાસતી હોય તો તેની પૂર્વોપર અવસ્થાઓ યજ્ઞ સ્વરૂપ ભાસે જ. તેથી બવહારમાં કાર્પકારણભાવસંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે અને ભાવ અને અભાવ એવા બે વાસ્તવિક બેદો સમભવ છે. આમ બવહારદશામાં અસત્યોની પરંપરા પ્રાપ્ત થશે.

માયશક્તિમતૃષ્ણેનાં મન્યન્તે નિત્યવાદિનઃ ।

માયમેવ ક્રમં પ્રાહુર્ન માયાવપરઃ ક્રમઃ ॥૮૩॥

તેથી નિત્યત્વને માનનારાઓ તેને ભાવ(રૂપ પ્રકૃતત્ત્વ)ની શક્તિ સમજે છે. ક્રમને ભાવ(રૂપ પ્રકૃત) જ કહ્યું છે, ભાવથી જુદો ક્રમ (નામે પદાર્થ) નથી. (૮૩)

વૈયાકરણુચૂરતમાં શબ્દતત્ત્વરૂપ બ્રહ્મની બે શક્તિઓ સમજવામાં આવી છે, ભાવા-ભાવરૂપે ભાસતી અવિધાશક્તિ અને કાલબેદ તેમજ વિકારબેદ આદિ જવાબદાર કાલ નામની સ્વાતન્ત્ર્યશક્તિ. આ બંને શક્તિઓ વાસ્તવમાં એક જ છે. અર્થાત્ ભાવરૂપ શબ્દતત્ત્વને જ ક્રમ અને યોગપદ્ય કહ્યાં છે; સરખાવો “તે ચ લક્ષી ન પ્રદાણો ગાથારવમાર્થયો મિમે” इति च एव तावतઃ ચકાસ્તિ, अन्यस्य तदतिरेकियो मासमावतास्तुपભે : । (હેઠારાજ)

ક્રમાન્ત યોગપદ્યસ્ય કચિદ્ બેદોઽસ્તિ તત્ત્વતઃ ।

યથૈવ માયાન્મામાયઃ કચિદ્મ્યોઽવસીયતે ॥૮૪॥

જેમ ભાવથી જુદો કોઈ અભાવ (નામે) બીજો (પદાર્થ) નિશ્ચિતપણે સમજતો નથી, તેમ ક્રમથી યોગપદ્યનો કોઈ તાત્ત્વિક ભેદ નથી. (૮૪)

કાલસ્યાપ્યપરં કાલં નિર્દેશમ્યેવ લૌકિકઃ ।

ન ચ નિર્દેશમાત્રેણ વ્યતિરેકોઽનુગમ્યતે ॥૮૫॥

લૌકિક જનો કાલના (વિભાગરૂપે) બીજા કાલનો નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ (તેમના આવા) માત્ર નિર્દેશથી બંને વચ્ચે ભિન્નતા સમજાતી નથી. (૮૫)

વર્તમાનકાળ, ભૂતકાળ, એવા કાલના જુદા વિભાગો વિરે લોકબવહારમાં ઉદયેષ થાય છે, દોડઃ કાલ અને તેના પેટા વિભાગો વચ્ચે આધારધેયભાવ સમજે છે. પરંતુ આવા લોકબવહારને કારણે બંને કાલ વાસ્તવમાં જુદા છે એમ માનવાતું નથી.

આધારં કલ્પયન્બુદ્ધશા નામાવે વ્યવતિષ્ઠતે ।

અવત્તુજ્યપિ નોભેશ્ચા કસ્યચિત્પ્રતિવચ્યતે ॥૮૬॥

અભાવમાં ઊદ્ધિ વડે આધારની કલ્પના કરવા છતાં, તેમાં આધેયની સ્થાપના કરવી યોગ્ય નથી, અસ્તિત્વ વિનાના પદાર્થ વિશેની કોઈની કલ્પના અટકાવી શકાતી નથી. (૮૬)

ચતુના અભાવમાં સુખ કે ઝિંતના અભાવમાં દુઃખ એમ અધિકરણરૂપ અજ્ઞાન સમજતાં, તેમાં સુખ, દુઃખ વચ્ચે આધેયની કલ્પના કરી મોગ્ય નથી. આનો અસત્ય બવહાર પ્રવર્તે છે. તેને અટકાવી શકાતો નથી.

તત્માચ્છક્તિવિભાગેન નિત્યઃ સદસદાત્મકઃ ।

एकोऽर्थः शब्दवाच्यत्वे बहुल्यः प्रकाशते ॥८७॥

તેથી સદ્ અને, અસદ્ સ્વભાવવાળો, નિત્ય અને ઓક ઓવો અર્થ, શબ્દ-
વડે વાચ્ય બનતાં (સ્વાશ્રિત) શક્તિઓની ભિન્નતાને કારણે વિવિધરૂપે જાહેર
થાય છે. (૮૭)

व्यवहारश्च लोकस्य पदार्थैः परिकल्पितैः ।

शास्त्रे पदार्थैः फलार्थं लौकिकः प्रविभक्तते ॥८८॥

શાસ્ત્રોના બુદ્ધિ વડે ઠરેપેલા અર્થો વડે લોકમાં વ્યવહાર કરવામાં આવે છે,
અને, બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં (શાસ્ત્ર)કાર્ય માટે લોકમાં પ્રસિદ્ધ પદોના અર્થોનું જ ભિન્ન-
ભિન્ન રીતે વિધાન કરવામાં આવે છે. (૮૮)

इति संबन्धसमुद्देशः

આ પ્રમાણે સંબંધસમુદ્દેશ પૂરો થયો.

શ્રુયોદ્રન્યસમુદ્દેશઃ ।

ભૂયોદ્રન્યસમુદ્દેશ

સંસર્ગરૂપાસંમૂતાઃ સંવિદૂપાદ્વિષ્ણુઃ ।

ગ્રાસ્ત્રે વિમક્ત વાક્યાર્યાત્મકૃતિપ્રત્યયાર્યવત્ ॥૧॥

નિમિત્તમૂતા સાધુત્વે વાસ્તાદનુમિત્તાત્મકાઃ ।

કેચિપદાર્યા વક્ત્યન્તે સંક્ષેપેન ચત્તાગમન્ ॥૨॥

(શબ્દો અને અર્થોના) સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્યામાંથી છટા પાડેલા, (વ્યાકરણ), શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયની જેમ જુદા કરવામાં આવેલા, (શબ્દ)ના સાધુત્વના નિમિત્તરૂપ અને (વ્યાકરણ)શાસ્ત્ર દ્વારા જેમના સ્વરૂપનું જાણીતું કરવામાં આવે છે તેવા કેટલાકે (દ્રવ્ય શુદ્ધ વગેરે) પદાર્થો શાસ્ત્રપરંપરા પ્રમાણે સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવશે. (૧-૨)

ઉપરના અનુવાદમાં સંવિદૂપાદનો અર્થ હેતુસાગ્રે કરેલ અર્થથી જુદો કરવામાં આવ્યો છે. સંવિદુ એટલે નિરંજન જ્ઞાન અથવા નિરવયવ ભોધ. આત્મતિરકરે વાક્યો નિરંજન જ્ઞાન રૂપે છે. અવલોકારમાં આવ્યા યાનરૂપ વાક્યાર્યનો અપોદ્ધાર એટલે જુદા જુદા શબ્દોમાં વિભાગ કરવામાં આવે છે. આવા અર્થની કલ્પના કરીને સંવેદકવાદ (વાક્યવાદ) સંમૂતાઃ સંવિદૂપાદ (વાક્યવાદ) જાણીતુતાઃ એવો અત્યંત સમજવામાં આવ્યો છે.

હેતુસાગ્ર સંવિદુ નો અર્થ સંવેદક અર્થો જાણીતુતાઃ કહે છે. આવી અપોદ્ધાર-જુદીને કારણે પૃથક્ સમજવામાં આવેલા પદાર્થો સંવિદૂપાદમાં રૂપ શબ્દનો અર્થ આકાર હોય તો કલ્પનાજુદીનું રૂપ એટલે કલ્પનાજુદીનો આકાર એવો અર્થ થશે. આકાર અહીં સંસ્થાનરૂપ ધર્મ થશે અને સ્વરૂપ ધર્મ થશે.

નિરંજ વાક્યનું વાચકત્વ સમજવામાં આવ્યું હોવાથી ક્રિયા, કારક, કારકવિશેષજુ વગેરેના સંસર્ગરૂપ વાક્ય અને તેનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આવો સંસર્ગ હોવાથી વાક્યનો પ્રવિભાગ કષ્ટ છે.

અનંદ વાક્યના બધા શબ્દોનો એક સાથે સ્પષ્ટ અર્થ જાણ્યો. મુશ્કેલ હોઈને વાક્યાર્થ સમજવા માટે હંમેશાં અપોદ્ધારરૂપે મનની પ્રવૃત્તિ હોય છે. શરબત પીનારો માણસ તેમાં ગળપણ કેટલું, તીખાં દ્રવ્યો ક્યાં અને કેટલાં એ બધું સમજી શકે છે. આવી સમજણ તેની અપોદ્ધારશુદ્ધિને કારણે છે.

એમ પહેલેને પ્રકૃતિ અને પ્રત્યક્ષ એવા વિશાએમાં વિભક્ત સમજવામાં આવે છે તેમ નિરંસ વાક્યને પણ જુદા જુદા શબ્દોમાં વિભક્ત સમજવામાં આવે છે. આ શબ્દોના અર્થો લોકપ્રચલિત છે. બાકરજીરાત્ર અર્થો વિશે આદેશ આપતું નથી કારણ કે આવે આદેશ આપી શકાતો નથી. (ભર્વાનાવેશનાત્ । નહિ ભર્વા બાદિરવન્તે । મ.મા. ૨.૧.૧) શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ અર્થોને તે તે શાસ્ત્રની પરંપરા પ્રમાણે સમજવામાં આવે છે, જેમ કે સંહ્યાનામેકશેષ દક્ષિણકૌ । (પા. ઘ. ૧.૨.૬૪) ઉપરથી શબ્દોનો અર્થ દ્રવ્ય છે અને એક અર્થોત્ બ્યાવર્ત્ય છે એમ સમજાય છે. તે પ્રમાણે તત્ત્વ માવસ્ત્વત્ત્વો । (પા. ઘ. ૫.૧.૧૧૧) સૂત્ર ઉપરના વાર્તિક વસ્ય ગુણસ્ય હિ માયાત્ દ્રવ્યે શબ્દનિવેશસ્તત્ત્વમિધામે ભક્તકૌ । ઉપરથી ગુણના સ્વરૂપનું અતુમાન થાય છે. મૂલ, ચર્ચમાન, મધિયવિત વગેરે શબ્દો સાથે પાણિનિએ જે બ્યાખ્યાન આપ્યું છે તેનાથી કાલ એટલે ક્રિયા એવા અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. સ્ત્રિયામ્, પુતિ, ગર્ભસમ્મ વગેરે સૂત્રવ્યવહાર શબ્દો ઉપરથી સંસ્થાન, પ્રસવ, અને રિશતિનો બોધ થાય છે અને સિંગને સમજવામાં તે અનિવાર્ય છે, કારણ કે લોકપ્રસિદ્ધ સિંગબ્યાખ્યા : સ્તનકેશવતી જી સ્વાલોમસઃ પુલ્લઃ સ્વલઃ । ગોચ નથી.

પહેલાં અર્થો વાક્યાર્થમાંથી વિભક્ત રૂપે સમજાય છે એ વાત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પહેલાં અર્થો એટલે જાતિ, દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયા વગેરે. આમ હોવાથી પદાર્થ-બોધની અવરુધા અને વિચારણામાં દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયા, જાતિ, સિંગ, સંખ્યા વગેરેની વિચારણાને પણ સ્થાન હોવું જોઈએ. તેથી તૃતીય સમુદ્દેશમાં તેમની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ દ્રવ્યશુદ્ધિદિકને વિશે અન્ય બ્યાવર્ત્યાદિ શાસ્ત્રોમાં પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વૈયાકરણ્ય પરંપરા આવી શાસ્ત્રાન્તરપ્રાપ્ત ચર્ચાનું પણ ખ્યાન રાખે છે, કારણ કે તેનો આદેશ છે “સર્વવાસિષ્ઠ” શાસ્ત્રમ્ ।” તેમ છતાં અન્યશાસ્ત્રપ્રાપ્ત સિદ્ધાંતચર્ચાનું સંધિ અતુસરણ કરવામાં આવ્યું નથી. પાણિનિ વગેરે આચાર્યોનાં સૂત્રોમાં મળતા બ્યાવર્તણના ઉદ્દેશો ઉપરથી સૂત્રચારા સિદ્ધાંતો અર્થોત્ બ્યાવર્તણબાગમ વડે સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોને જ ભર્તુદરિ સ્વીકારે છે.

સર્વપૂલ્લક્ષણં યત્ર સર્વનામ પ્રયુજ્યતે ।

દ્રવ્યમિત્યુચ્યતે સોષ્ટ્યે મેચત્વેન વિવક્ષિતઃ ॥૩॥

જેને અ જે પદાર્થમાત્રનું અભિધાન કરનારું સર્વનામ પ્રયોજાય છે તે અર્થને દ્રવ્ય કહે છે. તે વિશિષ્ટરૂપે વિવક્ષિત હોય છે. (૩)

સર્વનામો જે પ્રકારે વપરાય છે. સર્વ વગેરે સર્વનામો વસ્તુમાત્રનું અભિધાન કરે છે. અન્ય વગેરે સર્વનામો વિશિષ્ટ વસ્તુઓના વાચક છે. આ કારિકામાં સર્વનામ વડે

વિવક્ષિત અને બેઘત્વધર્મશુક્ત એમ બે પ્રકારે દ્રવ્યની વ્યાખ્યા આપી છે. ફરં તત્ત્વ એવા સર્વનામ વડે સમજાતું દ્રવ્ય ક્વચ્ચ વડે પ્રત્યક્ષ અર્થનું વાચક. ॥ અને તત્ત્વ વડે અન્ય પ્રમાણ વડે પ્રાપ્ત થતા પરોક્ષ અર્થનું અભિધાન કરનારું છે. દ્રવ્યોનો અપરિમિત સ્વભાવ જાણવો મુશ્કેલ છે, કારણ કે પદાર્થરૂપતા સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. નિરુકાકાર પણ કહે છે ॥ “અદ્વિતિ પ્રતીયતે તદ્ બ્રહ્મણ્ । ‘આ’ એવી રીતે જે સમજાય છે તે દ્રવ્ય છે.” દ્રવ્યની બીજી વિશિષ્ટતામાં સામાન્ય વગેરે ઉપધિઓને કારણે ‘તેનું’ બેઘત્વ અર્થાત્ વિશેષત્વ જણાવ્યું છે આ બેઘત્વ અર્થાત્ વિશેષત્વ બાહ્યદ્રવ્યભૂત અર્થનું લક્ષણ નથી, પરંતુ અસદૃશ્ય અને ગૌરવ અર્થરૂપે રહેલા દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. આ રીતે વિચારતાં જાતિ બ્યારે બેઘત્વરૂપે વિવક્ષિત હોય ત્યારે તેને પણ દ્રવ્ય કહેવાય છે. દ્રવ્યનો આ સિદ્ધાંત અંબ દર્શનો કરતાં વિશિષ્ટ છે. બેઘત્વને જે મુખ્ય લક્ષણ સ્વીકારીએ તો બધા જ પદાર્થોનો અર્થ દ્રવ્ય થશે, એટલું જ નહિ પણ જાતિ, ગુણ, ક્રિયા પણ બેઘત્વરૂપે દ્રવ્યનો જ બોધ કરાવશે.

વાજપાયનના મતમાં શબ્દોનો અર્થ જાતિ છે અને તે અતુલ્ય બોધનું નિમિત્ત છે. ક્રિયામાં પણ આવી જાતિ રહેલી છે. પાકક્રિયાની બધી અવસ્થાઓને, અર્થાત્ અધિ-અપહુયી માંડીને અધઃઅધ્ધ સુધીની બધી અવસ્થાઓને ક્રિયા કહે છે. જે જાતની માત્ર પોતા થવાની કાર્યોવસ્થાને જ ક્રિયા કહેવામાં આવે તો અગાઉની અવસ્થાઓને અનુમાન-ગમ્ય સમજવી પડે અને રસોધાનું કર્તૃત્વ તેમાં પ્રાપ્ત થાય નહિ. કતાં અર્થાત્ રસોધાનું કર્મ, ધાતુવડે વાચ્ય ન બને તો, પ્રત્યયવાચ્ય કતાં અને તેની ક્રિયા વચ્ચે સંબંધ સમજાશે નહિ. વર્ રાધિવુંનો અર્થ યોજાનું પોતા થવું (વિજેર) થતો હોય તો જાત કતાં થશે, કર્મ નહિ થાય. તેથી લેવજાતઃ ઓદનં વચિત । એવું વાક્ય મગશે નહિ, પરંતુ, વચ્ચે ઓદનઃ સ્વયમેવ એવું વાક્ય પ્રાપ્ત થશે. ક્રિયા ક્રમબદ્ધ ક્રિયાંશોનો સમૂહ છે. રાધિવું, વાચક સાદ કરવું, તપાવવું વગેરે, ક્રિયાનાં અંગેરૂપે છે. તેથી પચનક્રિયાજાતિ આવા ક્રમબદ્ધ ક્રિયાસમૂહમાં પ્રાપ્ત થતું તત્ત્વ છે (દ્વયમવિધવળાદિરપિ તથાત્ત્વવિગતેવ)

આ પ્રમાણે જમણક્રિયાઓરૂપ બંધિત્યો વડે રૂપક થતી જમણાત્વાદિ જાતિ પણ સ્વીકાર્ય થશે. પ્રથમ જમણ, બીજું જમણ, ત્રીજું જમણ એમ જુદાં જુદાં જમણોમાં જમણની અભિવ્યક્તિ સમજાય છે. તેવી જ રીતે સતારૂપ અસ્તિક્રિયા અને કતાં, કર્મ વગેરે કારકો વચ્ચે બેઘ હોવા છતાં તથા ભૂત, વર્તમાન વગેરે કાલબેઘ હોવા છતાં ઘટઃ અસ્તિ, ઘટઃ અસ્તિ, એવો અભિનન બોધ તેમની સાથે રહેલ સત્તાસામાન્યને વ્યક્ત કરે છે એમ માનવામાં વાંધા નથી.

માવજ્ઞાનમાલ્યાત્મ ૧. એવા ઘટકવચનમાંથી મળેલ કરેલ ક્રિયાપ્રાધાન્યનો સિદ્ધાંત શબ્દબોધમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, છતાં અન્યવ્યવર્તિરેક વડે મોજ સાધન જ વાચ્યરૂપે સમજાય છે. મીમાંસાદર્શનમાં પણ ધાન્યરૂપક્રિયામાં સાધનનો તિરેકાવ થતો નથી. ક્રિયાદયતે । કિં સ્વયમતે । એવું પૂજનામાં આવતાં મુલ્લં જાણ્યતે । મુલ્લં સ્વયમતે । એવા ઉત્તરમાં મુખ્ય વગેરે બેઘત્વરૂપે વિવક્ષિત હોઈને આખ્યાતાર્થનું પણ દ્રવ્યત્વ જ સમજવું જોઈએ. આમ આખ્યાતાર્થ પણ વ્યાકરણને અનુસરીને દ્રવ્ય જ છે.

મીમાંસક મતમાં ક્રિયારૂપ જ ભાવનાની પ્રતીતિ કરાવતું હોવાથી દ્રવ્યનો બોધ સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત થતો હોઈને દ્રવ્ય શબ્દાર્થ જની ચક્રે નહિ એમ જો કહેવામાં આવે તો તે ખરાબર નથી; કારણ કે ભાવનાની પ્રતીતિ ક્રિયાવડે થાય છે અને પ્રત્યય સાધનનું અભિધાન કરે છે. જન્મે વચ્ચે સામ્યસાધનભાવસંબંધ છે. ક્રિયાવિશિષ્ટ કર્તાનો બોધ થાય છે તેથી સાધનસામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહી શકાય નહિ આમ સાધન દ્રવ્યાર્થ છે એ વાત સિદ્ધ બને છે.

આ પ્રમાણે આ ચોથા સમુદેશમાં દ્રવ્યને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ સમજાવવામાં આવ્યું છે. અત્રાઉ બીજા સમુદેશમાં પરમાર્થિક દ્રવ્ય અર્થાત્ મહાસત્તાને રૂપ કરવામાં આવી હતી.

॥ इति भूयोद्रव्यसमुद्देशः ॥

આ પ્રમાણે ભૂયોદ્રવ્યસમુદેશ પૂરો થયો

ગુણસમુદેશઃ ।

ગુણસમુદેશ

સસર્ગિ મેદક ચક્ષ્સ્વન્યાપાર પ્રતીયતે ।

ગુણત્વં પરતન્ત્રત્વાત્તસ્ય શાસ્ત્ર ઉદાહૃતમ્ ॥૧॥

જે જે, (આધાર માથે) સંસર્ગવાળું અને (તેને) જુદું સમજાવનારુ છે અને જે તેવા વ્યાપારવાળુ સમજાય છે, તે, પરત ત્ર હોવાથી, શાસ્ત્રમાં શુદ્ધ કહેવામાં આવ્યું છે (૧)

સસર્ગ એટલે આધાર સાથે તાદાત્વની કંડપના આધાર સાથેના સસર્ગને કારણે શુદ્ધ તેના આશ્રય અર્થાત્ આધારને બીજા આધારથી જુદું સમજાવે છે, જેમકે, આ સૂર્ય છે, કાશુ નથી કારિકામાં 'જે જે' એવા શબ્દો સામાન્ય વર્ણને પશુ શુદ્ધ તરીકે દર્શાવે છે, 'આ ગાય છે અથ નથી,' એવા વાક્યમાં બીજા આધાર અર્થાત્ અર્થથી જુદું પક્ષ ગોત્ર શુદ્ધ બને છે. પરત ત્રપશુ ગુણની બીજી વિશેષતા છે. તે ધર્મો અર્થાત્ આધારના વિશેષરૂપે ગૌણત્વ દર્શાવે છે

તત્ત્વ માશ્વત્તલો । (વા સુ ૫ ૧.૧૧૧, તેનો ભાવ એ અર્થમાં પશુચત્ત શબ્દને ૧૧ અને તત્ત્વ પ્રત્યયો લાગે છે) અને વોતો ગુણવત્તાત્ । (વા સુ ૭ ૧.૪૪, શુદ્ધ દર્શાવનાર ઉદારાન્ત પ્રકૃતિને કીર્ત્ત્વ પ્રત્યય લાગે છે.) સૂત્રો ઉપરનાં વાર્તિકોમાં અને ભાષ્યમાં ગુણની વિગતપૂર્ણ ઉદાહરણ કરવામાં આવી છે વા સુ. ૫ ૧ ૧૧૧ ઉપરના વાર્તિકે ૪ ઉપરના ભાષ્યમાં પતંગસિ જણાવે ■ કે શબ્દ, રૂપરંગ, રૂપ, રસ અને ગંધ ગુણો છે ગુણોત્ત અનિત્ય હોવાથી દ્રવ્યને તે તે ગુણ અંગે શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ગુણની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય જુદું છે

ગુણ શબ્દના લોકોબવહારમાં થયેલા અર્થ છે

(૧) સમાન અવલવ જેમકે, જેવડી દોરી, ત્રેવડી દેરો

(૨) દ્રવ્ય : 'આ દેશ ગુણવાન છે,' અર્થાત્ તેમાં ઝાળો, ધાસ વગેરે પશુ દ્રવ્ય છે

(૩) ગૌણત્વ : જેમ કે, 'આઠો અને ગૌણ બન્યા છીએ'

(૪) આધાર જેમ કે, આ આશ્રય ગુણવાન છે, અર્થાત્ આધારસ્થપન છે

(૫) સરકાર જેમ કે, આ અન્ન ગુણવાળુ છે અર્થાત્ સારી રીતે રાધેલું છે.

વોતો ગુપ્તચત્રાદ । ઉપરના બાબમાં બે કારિકાઓ પ્રાપ્ત થાય છે :

‘સત્ત્વે નિવિશતેડૈવંતિ પૃથગ્જાતિષુ દરયતે ।

ભાવેયવાક્રિયાભયં સોડસત્ત્વપ્રકૃતિર્ગુણઃ ॥

“દ્રવ્યમાં રહેનાર, કોઈક વાર તેનાથી જૂઠા જનાર, જુદાં જુદાં દ્રવ્યોમાં દેખાતો, ઉત્પાદ, અનુત્પાદ અને સ્વભાવથી જે દ્રવ્ય નથી તેને ગુણ કહે છે.”

સૈત્ત્વમ્વજ્જદ્વાત્પ્રત્યક્ષદ દષ્ટો દ્રવ્યશાન્તેષ્વપિ ।

શાવકઃ સર્વલિપ્તાનાં દ્રવ્યાદન્યો ગુણઃ સ્મૃતઃ ॥

“કોઈક (દ્રવ્ય)ની પાસે જનાર, કોઈક બીજાનો ત્યાગ કરનાર, જુદી જુદી જાતિઓવાળાં દ્રવ્યોમાં દેખાતો, બધાં લિંગોનો વાચક અને દ્રવ્યથી જુદો (તે) ગુણ કહેવાયો છે.” બાબમાં પ્રાપ્ત થતી આ કારિકાઓમાં વૈશેષિક મતમાં પ્રાપ્ત થતાં ગુણનાં લક્ષણો જેવાં લક્ષણો મળે છે. આ કારિકાઓને પૂર્વપક્ષ તરીકે સમજવામાં આવી છે, કારણકે તેમનું બ્યાખ્યાન બ્યાપવામાં આગ્યું નથી.

આ કારિકાઓ પ્રમાણે ગુણમાં ક્રિયા, જાતિ અને દ્રવ્યનો અંતર્જાવ થતો નથી.

આ કારિકાઓને સમજાવતાં નાગેશ ગુણ અને મુલ્યવચનને સરખાં ગણે છે. નાગેશના મત પ્રમાણે ભાષ્યારાદેશ સંજ્ઞા (જા.સુ. ૧.૪.૧ આ સૂત્રથી કજારાઃ કર્મધારયે । પા.ઉ. ૨.૨.૨૮ સુધી ફરેકની એક જ સંજ્ઞા સમજાવતી છે.) ઉપરના બાબમાં જેમની ગુણવચન સંજ્ઞા કહી છે તેમનું જ અહીં કથન છે. ત્યાં કુદન્ત, તદ્વિતાન્ત, સર્વનામ, જાતિ, સંખ્યા અને સંજ્ઞાચબ્દ સિવાયના શબ્દોની ગુણવચનચંજ્ઞા સમજાવામાં આવી છે. પહેલા પદથી સંજ્ઞાનો નિરાસ થાય છે, પૃથગ્જાતિષુ દરયતે થી સર્વનામનો, ભાવેયઃ થી સંખ્યાચબ્દનો, શ્રિયાગઃ થી કુદન્તનો, અસત્ત્વપ્રકૃતિઃ થી તદ્વિતાન્તનો, બીજી કારિકામાં દષ્ટઃ થી સર્વનામનો અને શાવકઃ સર્વલિપ્તાનામ્ થી જાતિનો અને સંખ્યાનો નિરાસ થાય છે.

ગુણશબ્દો બે પ્રકારના છે : ૧૫, ગન્ધ, રુચિ વગેરે ગુણો તેમના આધાર અર્થોત્ દ્રવ્યોથી વિન્નપણે તેમનો અર્થ દર્શાવે છે, અર્થોત્ તે તરત્ત્વ ગુણ દર્શાવે છે. બીજા પ્રકારના ગુણ શબ્દો જેવા કે શુદ્ધ, રક્ત, ખુદ, તેમના આધાર એવા દ્રવ્યથી વિન્નપણે અર્થ દર્શાવતા નથી. તેમના ગુણવચન અથવા ગુણોપસર્જનદ્રવ્યવચન શબ્દો કહીશું.

વૈયાકરણો દ્વેષાં લોકલ્યવદારને પોતાના આધાર તરીકે સ્વીકારે ॥ અને બવદારમત શબ્દપ્રયોગો ઉપરથી સિદ્ધાન્તસ્થાપન કરે છે. તેથી તેમના સિદ્ધાન્તો કેટલીક વાર સાંખ્ય-વૈશેષિકાદિ દર્શનોના સિદ્ધાન્તો સાથે સામ્ય દર્શાવે છે અને કેટલીક વાર વિન્નતા દર્શાવે છે. પા.મૂ. ૨.૧.૧. વાર્ત્તિક ૨૧ ઉપરના બાબમાં તથા પા.મૂ. ૫.૧.૧૧૬, વાર્ત્તિક ૫ ઉપરના બાબમાં ગુણ અંગેની લૌકિક દ્રષ્ટિના સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. પાણિનિ યુગોમાં બધાં બધાં ગુણ શબ્દ મળે છે ત્યાં બાબકારે તેનો તે તે સંદર્ભમાં જુદો જુદો અર્થ સમજાવ્યો છે.

દ્રવ્યસ્યાવ્યપદેશસ્ય ચ ત્વપ્રત્યક્તે ગુણ ।

એવંકો વ્યપદેશાય તત્પ્રત્યક્તોઽભિધીયતે ॥૨૧॥

નિરૂપણ માટે અશક્ય (એવા) દ્રવ્યના નિરૂપણ અંગે (બીજા દ્રવ્યથી) બિન્નતા દર્શાવતો જે ગુણ સ્વીકારવામાં આવે છે, તેના વડે પ્રાપ્ત થતો પ્રકર્ષ, (તરફ, તમણ વગેરે પ્રત્યયો વડે) જણાવાય છે (૨)

અતિશાયને તમવિષયો । (વા.સુ. ૫ ૨ ૫૫) ઉપરના કાથ્યક્ષ પત જસિએ દ્રવ્યનો નહિ પરંતુ ગુણનો પ્રકર્ષ માન્યો ॥ હેવારાજ જણાવે છે કે ગુણના પ્રકર્ષ અંગે કેટલાક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે

(૧) દ્રવ્ય નિષ્પન્નરૂપ હોવાથી તેમાં પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી તમણ કે દષ્ટ્ય પ્રત્યયો તેને લાગતા નથી ગુણનો પ્રકર્ષ થતો હોવાથી તેવા પ્રત્યયો ગુણને લાગશે.

(૨) ગુણનો જ પ્રકર્ષ થાય છે, દ્રવ્યનો નહિ, એ માટે કારણ દર્શાવવું જોઈએ.

(૩) નિષ્પન્નરૂપ ગુણનું પણ તેના જેવા રૂપવાળા દ્રવ્યના પ્રતિપાદનની જેમ પ્રતિપાદન થતું હોવાથી જ તેને સ્વતઃ પ્રકર્ષ થશે નહિ

(૪) પ્રતીયમાન ગુણ અને અભિધીયમાન ગુણને જુદા સમજવા જોઈએ. ઉપરના શ્રવમાં અભિધીયમાન ગુણનું બંધણ છે, એ અંગે કારણ દર્શાવવું જોઈએ.

(૫) શબ્દના એક અર્થમાં તેના જાતિ, ગુણ, ક્રિયા, એવા બ્વાવતંક ધર્મો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંથી એકલા ગુણનો જ પ્રકર્ષ થાય છે એમ કેવી રીતે કહેવાય ?

(૬) ગુણમાં બીજો ગુણ નથી સામાન્યતા પણ તેને અવગ્રહેલ એવો ગુણ નથી, જે સામાન્યતા પ્રકર્ષ દર્શાવે તે જ પ્રમાણે ક્રિયામાં પણ તેના પ્રકર્ષના કારણરૂપ ગુણ નથી, તેથી તેમાં પ્રકર્ષ કેવી રીતે શક્ય બને ?

(૭) ગુણનો પ્રકર્ષ દર્શાવાતો હોય ત્યારે દ્રવ્યનો પ્રકર્ષ કેવી રીતે દર્શાવાય ?

આ બધાના જવાબો હવે પછીની કારિકાઓમાં આપવામાં આવ્યા છે.

દ્રવ્યને જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે વિનાનું સમજવું શક્ય નથી. પોતાના રૂપ વડે જેનું નિરૂપણ શક્ય ન હોય તે પોતે પ્રકર્ષવાળું કેવી રીતે સમજાય ? તેથી ગુણરૂપી સર્ગધર્મને કારણે જ દ્રવ્યનો પ્રકર્ષ કલો છે આવા ગુણરૂપી સર્ગધર્મોને કારણે વિશિષ્ટતા દર્શાવતું દ્રવ્ય, તેના જેવા અન્ય દ્રવ્યોથી અતિસમ્યગ્ અર્થોત્ પ્રકર્ષ જણાવે છે. સર્ગી ગુણોમાં કેટલાક અભિધીયમાન અર્થોત્ લાગ્ય હોય છે અને કેટલાક પ્રતીયમાન હોય છે એક દ્રવ્યને બીજા દ્રવ્યોથી જુદું સમજાવતો ગુણ, તે દ્રવ્યનો પ્રકર્ષ જણાવે છે, આવો પ્રકર્ષ તરફ વગેરે પ્રત્યયો વડે જણાવાય છે અહીં એક ગુણ એવા શબ્દો વડે, પ્રથમ કારિકામાં જણાવેલ ગુણનું શબ્દો લેવાનું છે. જ્યારે શબ્દમાં સ્વતઃ ગુણ છે, કારણ કે જેની પામે લાકડી નથી તેવી (અરજી) વ્યક્તિઓથી લાકડીવાળા (જમી)ને તે જુદો ખરો ॥

સર્વસ્યૈવ પ્રધાનસ્ય ન વિના મેદદેતુના ।

પ્રકર્ષો વિદ્યતે નોપિ શબ્દસ્યોપૈતિ વાચ્યતામ્ ॥૩॥

ક્ષિન્નતા દર્શયતા નિમિત્ત વિના, બધાં પ્રધાન દ્રવ્યોમાં પ્રકર્ષ હોતો નથી અને શબ્દ વડે (તે) વાચ્ય પણ બનતો નથી. (૩)

જેમ જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે છપાધિ વિનાના દ્રવ્યને પ્રકર્ષ હોતો નથી તેમ દ્રવ્યથી સ્વતંત્ર રહેનારા ગુણનો પણ પોતાનો પ્રકર્ષ હોતો નથી.

જાતિરૂપ અર્થનો પ્રકર્ષ કે અપર્ક હોતો નથી, કારણકે જાતિ હમેશાં સમતીયોમાં સમાન હોવાથી તેમાં ક્ષિન્નતાનો અભાવ હોય છે. જાતિ નિત્ય હોવાથી દ્રવ્યની જાતિ-શૂન્ય અવસ્થા હોતી નથી. દ્રવ્યના જન્મકાળે પણ જાતિ હોય છે. તેથી દ્રવ્યમાં જાતિ સાથે સમાનાધિકરણમાં રહેલા કોઈક બીજો ગુણ, પ્રકર્ષનું કારણ બને છે, 'શુક્લતર' રૂપમાં શુક્લ ગુણ શુભ્યપણે દર્શાવેલો છે, પરંતુ શુક્લગુણમાંના લાસુરત્વ ગુણ કે વૈભવ્ય ગુણ, પ્રકર્ષ દર્શાવે છે. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રકર્ષહેતુ એવા ગુણ જો સ્વતંત્ર રીતે દર્શાવવામાં આવે તો તે ગુણને આશયે રહેલા બીજા ગુણ વડે પ્રકર્ષ સમજવામાં આવે છે.

સરખાવો : શા. ૫. ૧.૬૪. ગુણઃ પ્રકર્ષહેતુર્થઃ સ્વાતન્ત્ર્યવેગોપદિરયતે ।

તસ્યાધિતાદૃ ગુણાદેવ પ્રક્રમ્ભરથં પ્રતીયતે ॥

વિદ્યમાનાઃ પ્રધાનેષુ ન સર્વે મેદદેતવઃ ।

વિશેષશબ્દૈરુચ્યન્તે વ્યાપૃત્તાર્થાભિવાયિભિઃ ॥૪॥

મુખ્ય દ્રવ્યોમાં રહેલા બધા ધર્મો, (તે દ્રવ્યની બીજા દ્રવ્યથી) ક્ષિન્નતા દર્શાવવાનાં કારણો બનતા નથી. ક્ષિન્નતા દર્શાવનારા અર્થોનું અભિધાન કરનારા વિશિષ્ટ શબ્દો વડે તે જણાવાય છે (૪)

પ્રધાન દ્રવ્યોમાં અનેક—જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે—ધર્મો તે તે દ્રવ્યને સમતીય કે વિમતીય દ્રવ્યોથી જુદા દર્શાવનારા હોય છે. આ બધાને કોઈ એક શબ્દ વડે દર્શાવવાનું શક્ય નથી, કારણ કે એવો એક શબ્દ પ્રાપ્ત થતો નથી. કોઈ એક વિશિષ્ટ ધર્મનું અભિધાન તે તે દ્રવ્યોદિકના કોઈક વિશેષણ વડે જ કરવામાં આવે છે અને આવો શબ્દ પ્રકર્ષને જણાવે છે. શુક્લતર રૂપમત્ય । (જોનું રૂપ વધારે ધોણું છે) એવા કિશકરણમાં શબ્દવડે અવાચ્ય અને પ્રતીયમાન એવા લાસુરત્વ ધર્મને કારણે પ્રકર્ષ સમજાય છે. શુક્લતરઃ ૫૮ઃ । (વધારે ધોણું વચ્ચે)માં શબ્દવડે વાચ્ય શુક્લગુણ પ્રકર્ષનું કારણ બને છે.

વસ્તુપલ્લક્ષણે તત્ર વિશેષો વ્યાપૃતો યદિ ।

પ્રકર્ષો નિયમાભાવાત્યાદવિજ્ઞાનહેતુરુ- ॥૫॥

વસ્તુને (માત્ર) વિશિષ્ટ રીતે જણાવવામાં (જ) જો વિશિષ્ટ ધર્મ અસ્તિત્વમાં બનતો હોય તો, (પ્રકર્ષ અર્થે) કશું નિઃશ્ચયાર્થ ન હોવાથી પ્રકર્ષ તેને જણાવનાર હેતુ વિનાનો રહેશે (૫)

દ્રવ્ય તેના સંસર્ગીધર્મરૂપ ગુણને કારણે અભિધાન પ્રાપ્ત કરે છે. આના અભિધાનમાં સસર્ગી ધર્મનું સમર્થન જો ક્ષીણ થાય તો તે પ્રકર્ષ અંગે કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરી શકે, એવી શકાના જવાબમાં આ કારિકા છે.

કુલ્લતર. ૧૮: । એવા દિદાદરણુમા શુદ્ધત્વાદિ ગુણરૂપી વિશેષ જો માત્ર દ્રવ્યના અભિધાન માટે જ ચરિતાર્થ બનતો હોય અને પ્રકર્ષ અંગે ઉપયોગી બનતો ન હોય તો પ્રકર્ષ અંગે કોઈ નિશ્ચયાત્મક સ્થિતિ ન હોવાથી પ્રકર્ષ તેને જણાવનારા હેતુ વિનાનો રહેશે.

સર્વં ચ સર્વતોડવરય નિયમેન પ્રકૃત્યતે ।

સંસર્ગિણા નિમિત્તેન નિરુપ્તેનાધિકેન ચ ॥૬॥

અથા (પ્રકૃષ્ટ અથવા નિરુષ્ટ) પદાર્થો, તેમની સાથે સસર્ગવાળા પ્રકૃષ્ટ અથવા નિરુષ્ટ ગુણરૂપી નિમિત્તને આધારે નિયત પ્રકર્ષને હ મેશ દર્શાવે છે (૬)

નિરુપ્તરઃ । (વધારે હલકો), પ્રજ્વલતઃ । (વધારે સારો) એવા પ્રચલિત પ્રયોગો કેવી રીતે શક્ય બને છે, તે અંગે, આ કારિકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે. વધારે સારું કાર્ય કરવા રૂપી પ્રકર્ષને જણાવવા માટે પ્રજ્વલતઃ. અને વધારે હલકું કાર્ય કરવા રૂપી નિરુષ્ટને જણાવવા માટે નિરુપ્તરઃ એવા પ્રયોગો પ્રચલિત થાય છે જીજ્ઞા રીતે કહીએ તો, પ્રજ્વલતર માં સારા કાર્યરૂપી ધર્મ, પ્રકર્ષનું કારણ છે, અને નિરુપ્તર માં હલકા કાર્યરૂપી ધર્મ નિરુષ્ટનું કારણ છે.

નાપેક્ષતે નિમિત્તં ચ પ્રકર્ષે વ્યાપ્તિયં ચ વિ ।

દ્રવ્યસ્ય રચાનુપાદાન પ્રકર્ષં પ્રત્યનર્થકમ્ ॥૭॥

પ્રકર્ષ (દર્શાવવા) માટે તૈયાર (ગુણરૂપી) નિમિત્તની અપેક્ષા જો (દ્રવ્ય)ને ન હોય તો, પ્રકર્ષને જણાવવા માટે દ્રવ્યનો (શબ્દ દ્વારા) પ્રયોગ નિરર્થક થશે. (૭)

ગોતરા (વધારે સારી ગાય) જેવા પ્રયોગોને હવે સમજાવવામાં આવે છે. ગોતરા શબ્દમાં દર્શાવતો પ્રકર્ષ ગોત્ર એવી વ્યતિતો કારણે નથી અને પ્રકર્ષ ગુણ દર્શાવતો બીજો કોઈ શબ્દ પણ તેની સાથે નથી, છતાં પ્રકર્ષ તો દર્શાવાય છે જ. જો દ્રવ્ય, પ્રકર્ષ કે અપ્રકર્ષને દર્શાવવા માટે ઉપાધિરૂપ નિમિત્તને અર્થોત્ ગુણને સ્વીકારે નહિ તો, કુલ્લતર. ૧૮: (વધારે ધીણ વસ્ત્ર) એવા પ્રયોગમાં કુલ્લતર શબ્દ પ્રકર્ષને જણાવવા માટે નિરર્થક રહે, અર્થોત્ એવા પ્રયોગ થશે નહિ, છતાં આવા પ્રયોગો વ્યવહારમાં તો પ્રાપ્ત થાય છે જ. તેથી પ્રકર્ષ કે અપ્રકર્ષ દર્શાવવા માટે નિમિત્ત બનતા ગુણને સ્વીકારવો જ જોઈએ. કુલ્લતર માં ચમક (માણસ) ગુણ છે ચોરસ પ્રયોગમાં ગાયમાં રહેના ગુણો, જેવા કે, બીજા માથે રતા દેરીને લઈ જવામાં સટેલી અથવા બીજા ગાયો કરતા વધારે દૂધ આપનારી, પ્રકર્ષ દર્શાવે છે. ખતજવિ જણાવે છે કે ગૌ એટલે દર વર્ષે વાછરડું જન્માવનારી પરંતુ ચોરસ એટલે દર વર્ષે વિષાળી એટલું જ નહિ પણ વાછરડો જન્માવનારી ગાય (ગૌરિય યા સમા સમા વિગ્રાચ્ચે ચોરસે ચા સમા ગમ્ય વિગ્રાચ્ચે સ્ત્રીવત્તા ચ । (શ્રદ્ધાભાષા, ૨, પૃ ૪૧૩)

સવ્યાપારો ગુણસ્તસ્માત્સ્વપ્રકર્ષનિબન્ધનઃ ।

દ્રવ્યાત્માનં મિતત્ત્વેવ સ્વપ્રકર્ષં નિવેશયન્ ॥૮૮॥

તેથી પોતાના પ્રકર્ષ માટે કરચુરૂપ શુદ્ધ, (દ્રવ્યના પ્રકર્ષ માટે) કાર્ય બનીને, તે (દ્રવ્ય)ને પોતાના પ્રકર્ષ સાથે ચોળને (બીજા દ્રવ્યથી) જુદું જાહેર કરે છે. (૮)

અરૂપં પરરૂપેણ દ્રવ્યમાસ્ત્યાયતે યથા ।

અપ્રકર્ષં પ્રકર્ષેણ ગુણસ્વાવિરયતે સથા ॥૯૧॥

(જાતિ, શુદ્ધ વગેરે) રૂપ વિનાતું દ્રવ્ય, બીજા (અર્થાત્ જાતિ, શુદ્ધ વગેરે) રૂપ વડે નિરૂપવામાં આવે છે તેમ, પોતાના પ્રકર્ષ વિનાતું (દ્રવ્ય) શુદ્ધના પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. (૯)

રૂપ વિનાતું કે ઉપાધિ વિનાતું દ્રવ્ય સબ્દ વડે જણાવાતું નથી. તેથી દ્રવ્યની ઉપાધિ-રૂપ શુદ્ધ તે દ્રવ્યના શાબ્દિક વ્યવહારમાં ઉપયોગી બને છે. ઉપાધિરૂપ શુદ્ધને અને ઉપાધિ-માન એવા દ્રવ્યને એકબીજાથી જુદાં સમજવી સહાતી નથી; તેથી શુદ્ધના પ્રકર્ષ વડે દ્રવ્યનો પ્રકર્ષ જણાવવામાં આવે છે.

इति गुणसमुद्देशः ।

આ પ્રમાણે ગુણસમુદેશ પૂરે થયે.

૬

દિક્સમુદેશઃ ।

૬

દિક્સમુદેશ

દિક્ સાધનં ક્રિયા કાલ ઇતિ વસ્ત્વભિધાયિનઃ ।

શક્તિરુપે પદાર્થોનામત્યન્તમનવસ્થિતો ॥૧॥

દિક્, સાધન, ક્રિયા અને કાલ એવા શબ્દો દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે, એમ માનવામાં આવે તો, પદાર્થોના શક્તિરૂપ (સ્વભાવ)ના તે, વાચક બનતા નથી. (૧)

દિક્, સાધન વગેરે શબ્દો શિદ્ધ સ્વભાવવાળાં દ્રવ્યોના વિશેષણરૂપે વાચ્ય બને છે, તે સ્વતંત્ર પદાર્થો નથી. વૈશેષિક ચતુર્થાં દિક્ને દ્રવ્યરૂપે સમજવામાં આવે છે, તે બરાબર નથી, કારણ કે, કાર્વક ઉપરથી જ તેનું અનુમાન કરવું જોઈએ. દ્રવ્યને માટે ઉપકારક શક્તિરૂપે તે સમજાય છે. શિદ્ધ દ્રવ્યોનું અભિધાન કરનારા શબ્દો દિક્ વગેરેનું સાક્ષાત્ અભિધાન કરી શકતા નથી. તેથી વૈષ્ણકરણ્યશિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દિક્ વગેરેની વ્યાખ્યા આપવી જોઈએ.

ક્યતિરેકસ્ય ચો હેતુરવધિપ્રતિપાદયોઃ ।

ઋગ્વિષ્ણ્વેષં ચત્તોડન્થેન વિના બુદ્ધિઃ પ્રવર્તતે ॥૨॥

કર્મણો જાતિભેદાનાં અભિવ્યક્તિર્યદાશ્રયા ।

સા સ્વૈરુપાધિમિર્મિજા શકિર્દિગિવિ કપ્યતે ॥૩॥

(‘આનાથી’ એવી) અવધિ અને (‘આ’ એવા) અવધિમાન વચ્ચેના અર્થભેદ-નું જે કારણ છે, બીજા કોઈ (ની મદદ) વિના ‘અધિ’ એવી સમજણ જેને કારણે આવે છે; જેને લીધે ક્રિયાના અભિભેદોની અભિવ્યક્તિ થાય છે, તે, પોતાની ઉપાધિઓને કારણે જિ-નરૂપે સમજાતિ શક્તિ, દિક્ કહેવાય છે. (૨-૩)

‘આ તેનાથી પૂર્વ દિશામાં છે,’ ‘આ તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં છે,’ એવા પ્રયોગોમાં, ‘તેનાથી’ શબ્દ અવધિ દર્શાવે છે. અને ‘આ’ શબ્દ, પ્રતિપાદ્ય અર્થોત્ અવધિમાન દર્શાવે છે, અને અવધિઅવધિમત્ સંબંધથી જોડાયેલાં છે. અને વચ્ચેના અર્થભેદ દિક્વડે

દર્શવાય છે. વૈશેષિકો, “જેના વડે, અહીં થી આ, એવું જે જ્ઞાન થાય તે દિદ્ દર્શાવે છે” (इति इदमिति यत्तद्विज्ञो विद्वन् । वैशेषिके सूत्र २.२.१०) એ પ્રમાણે દિદ્ની વ્યાખ્યા આપે છે. આ તેનાથી પૂર્વમાં છે કે પશ્ચિમમાં છે એવું જ્ઞાન કોઈક યોગ્ય નિમિત્તનો ભાષ કરાવે છે. આવું બીજું નિમિત્ત દિદ્ છે પૃથ્વી વગેરેની જેમ દિદ્ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી.

આ વાંસ સીધો છે, આ વાંસ વાંકો છે, એવી કલ્પનાઓ પણ દિદ્ને કારણે છે, કારણ કે, વાંસનો અવયવો, એક જ દિશામાં પ્રસરે છે. તે પ્રમાણે ત્રાંસુ, ભીંસુ, નીસુ, વગેરેમાં જે અમલુત્વ, ઉલ્લેપલુ વગેરેની અભિવ્યક્તિ થાય છે તે પણ દિદ્ને કારણે છે. આ ઉલ્લેપલુ વગેરે ક્રિયાભેદો કર્મસામાન્યના નિતિભેદો છે.

દિદ્ અંગે વૈશેષિક મતને અવતારતાં હેવારાજી જણાવે છે કે દિદ્ એક છે, પરંતુ જુદી જુદી ઉપાધિઓને લીધે તેના દસ વિભાગ સમજાવામાં આવ્યા છે સવારમાં સૂર્ય સાથેના સંબંધવાળા દિશાને પૂર્વ દિશા કહેવાય છે તે પ્રમાણે બીજી દિશાઓનાં નામો અંગે છે.

પરાપરત્વે મૂર્તાનાં દેશભેદનિચ્ચવને ।

તત્ત યથ પ્રકલ્પેતે કમરૂપે તુ ક્ષાલતઃ ॥૪૧॥

મૂર્ત પદાર્થો અંગે ‘આ પૂર્વ છે,’ ‘આ પશ્ચિમ છે,’ એવું જ્ઞાન, દેશભેદને કારણે છે. ‘પહેલું,’ ‘પછીનું,’ એવું ક્રમરૂપ જ્ઞાન કાલ(ભેદ)ને કારણે છે. (૪)

મૂર્ત પદાર્થ એટલે અવ્યયી અને રૂપવાળો પદાર્થ આકાશ વગેરે વ્યાપક અને અમૂર્ત પદાર્થોમાં પરત્વ અને અપરત્વ હોતાં નથી દેશ સાથે સંબંધ હોવાથી મૂર્ત પદાર્થોના પરત્વ અને અપરત્વની કલ્પના થાય છે. આ કલ્પના દિદ્ને કારણે છે. પહેલું, પછીનું, એવી ક્રમરૂપ કલ્પના કાલસંક્રિતિને કારણે છે. આ પ્રમાણે દિદ્ અને કાલ, સંબંધબદ્ધની શક્તિઓ છે.

આકાશસ્ય પ્રદેશેન ભાગીશ્ચાન્યૈ પૃથક્ પૃથક્ ।

સા સયોગવિભાગનામુપાચિત્વાય કલ્પતે ॥૫૧॥

આકાશનો, તેના પ્રદેશો સાથેના, અને બીજા (ઘટાદિ દ્રવ્યો)ના વિભાગો સાથેના પરસ્પર સંયોગ અને વિભાગ માટે, તે (દિદ્) આધારરૂપ અને છે. (૫)

આકાશ જેવા અમૂર્ત પદાર્થોનાં પણ કલ્પનાત્મક પરાપરત્વ હોય છે. આકાશના તેના પ્રદેશો સાથે અને ઘટ વગેરે પદાર્થોના ભાગો સાથે જે પરસ્પર સંયોગ અને વિભાગ છે, તેમનાં નિશ્ચય દિદ્વડે થાય છે.

અવયવ વિનાના વિષુ આકાશનો કોઈ વાસ્તવિક પ્રદેશ નથી, પરંતુ આકાશ સાથે સંયોગવાળા ઘટાદિ પદાર્થોના પ્રદેશો હોય છે અને ઘટાદિ પદાર્થોના ભાગો હોય છે. આવા ભાગો અને પ્રદેશોને કારણે આકાશના પ્રદેશો કલ્પવામાં આવે છે. પૂર્વ તરફના આકાશ સાથે સંબંધવાળા ઘટનો જ્યાં પૂર્વભાગ કહેવાય છે. પર આકાશ સાથે સંબંધવાળા ઘટનો ભાગ પશ્ચિમ કહેવાય છે.

દિશો વ્યવસ્થા દેશાના દિગ્વ્યવસ્થા ન વિચિતે ।

શક્તય રસુ ભાવાનામુપકારપ્રમાવિત્તા ॥૬॥

પ્રદેશોની વ્યવસ્થા દિગ્દ્વારા થાય છે, દિશાની (પૂર્વપર) વ્યવસ્થા (બીજા કોઈ નિમિત્તથી) થતી નથી પદાર્થોની શક્તિઓ, તેમના વડે કરવામાં આવતા ઉપકારને કારણે કલ્પવામાં આવે છે. (૬)

પ્રદેશોની પૂર્વ, પર એવી વ્યવસ્થા દિગ્ને કારણે થાય છે, પરંતુ દિશ્માં પૂર્વપર-વ્યવસ્થા માટે કોઈ નિમિત્ત કલ્પવામાં આવતું નથી આવા નિમિત્તની કલ્પના કરવામાં આવે તો, તે નિમિત્ત માટે બીજું નિમિત્ત, તેને માટે ત્રીજું નિમિત્ત, એમ અનવસ્થા થાય પૂર્વપરથી વ્યવહાર માટે, દિશ્માં પોતાની જ શક્તિ હોય છે, અર્થાત્ તે પોતે જ શક્તિરૂપે છે. દિગ્દ્વેપી શક્તિની કલ્પના તેના વડે કરવામાં આવતા ઉપકારને લીધે થાય છે દિશ્માં પરાપરાવ રહેવા છે જ સૂર્ય આદિનો તેનો સખધ, તેના સ્વભાવને વ્યક્ત કરે છે.

પ્રત્યસ્તરુપા ભાવેષુ દિક્ પૂર્વેત્વમિવીયતે ।

પૂર્વદુદ્ધિર્યતો દિક્ સા સમાપ્ત્યામાત્રમન્યથા ॥૭॥

(મૂર્ત) પદાર્થો ઉપર આરોપવામાં આવેલા સ્વભાવવાળી તે (દિક્)ને પૂર્વ દિશા કહેવાય છે, જેને કારણે આ પૂર્વ છે એવું જ્ઞાન થાય છે તે દિક્ છે આવી (ઉપાધિરૂપે) ન હોય તો માત્ર નામ તરીકે તે સમભય ॥ (૭)

પૃથ્વી વગેરેની જેમ દિક્ સ્વતઃ સ્વભાવવાળી નથી અન્યાર્થો મૂર્ત પદાર્થોની ઉપાધિરૂપે તે સમભય ॥ આવી ભાવપરતન્ત્ર દિક્ પૂર્વ, પર વગેરે લુપ્તિ માટે કારણ રૂપ બને છે પદાર્થોના સ્વરૂપથી જુદી નહિ હોવાથી તે પદાર્થોની શક્તિરૂપે છે જે તેને સ્વતઃ જ મધુવામાં આવે તો તે માત્ર નામ તરીકે જ સમભય ॥

સ્વાદ્યાદ્યવયવાથા યા લોકે ન તત્ત્વા નિયતા વિશ ।

પ્રત્યક્ષસુરતસ્ય ચત્પચ્ચાત્તપુરસ્તાદ્વિપર્યયે ॥૮॥

લોકવ્યવહારમાં (અશક્તિના) પોતાના અજ (મુખ)થી (દિગ્ની) વ્યવસ્થા સમજવામાં આવે તો, દિશાઓ ચોક્કસ થતી નવી પશ્ચિમ તરફ મુખવાળા માટે જે પશ્ચિમ હોય છે, તે તેનાથી વિરુદ્ધ મુખવાળા માટે પૂર્વ કહેવાય છે (૮)

આપણા શરીર કે મુખના સ્થાન ઉપરથી દિશાને સમગ્ર ચોક્કસ નહિ લોકવ્યવહારમાં જમણા હાથ તરફ (હસ્તવક્ત્રિય) કે ડાબા હાથ તરફ (હસ્તાગમ) અથવા પૂર્વ તરફ મુખ વાળો (પ્રાદુમુખ) કે ઉપર તરફ મુખવાળો (ઉદનમુખ) એવા સંદેશ વપરાય છે પરંતુ શરીર કે મુખની િષ્ટિમાં ફેરફાર થતાં દિશાઓ બદલાઈ જાય છે તેથી દિશાઓ અજે અનાદિ કાયથી પ્રચલિત માન્યતાઓને અનુસરવો જોઈએ.

દેશવ્યવસ્થાનિયમો વિદ્યુત્ ન વ્યવતિષ્ઠતે ।

રુદ્રમંત્રપરત્વેન પૂર્વમિત્વમિધીયતે ॥૧૧॥

(પૂર્વદેશ, ઉત્તરદેશ, દક્ષિણદેશ વગેરે) દેશવ્યવસ્થાનો નિશ્ચય દિઠ્ઠને કારણે વ્યવસ્થિત બનતો નથી. પશ્ચિમ (દિશ)તરીકે રૂદ્ર થયેલ (પ્રદેશ)ને તે પૂર્વ છે એમ કહેવાય છે. (૯)

પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે પ્રદેશનાં દિઠ્ઠને આધારે છે; પરંતુ કોઈવાર પૂર્વ દિશાને માટે આપણે પશ્ચિમ શબ્દ વાપરીએ છીએ, જેમકે, આપણે પશ્ચિમાભિમુખ બીલા કોઈએ ત્યારે તે દિશા તો પશ્ચિમ છે, પણ તેને માટે આપણે પૂર્વ શબ્દ વાપરીએ છીએ, દક્ષિણ-માંથી પૂર્વ તરફ જનારો કહે ॥ કે હું ઉત્તરાપથ જઈ છું. આમ પૂર્વ, પર વગેરે શબ્દો, દિઠ્ઠનો વિચાર કર્યો વિના પણ વપરાય છે. વિદ્યુત્પ્રદેસ્યઃ સ્વત્રીવજ્જીવનામ્યો વિવેકપાઠે-વસ્તાતિઃ । (પા. સુ. ૫. ૩. ૨૭, દિશાવાચક પ્રથમાન્ત, પંચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત શબ્દોને દિશા, રથજ, અને કાલના અર્થમાં અસ્તિત્વ પ્રત્યય લાગે છે) હિપરના ભાષ્યમાં જ્યુષ્ઠુ છે કે પૂર્વસ્મિન્ દેસે વતિતિ । એવા ઉદાહરણમાં પૂર્વસ્મિન્ એવા સપ્તમ્યન્ત પદને અસ્તાતિ પ્રત્યય લાગતો નથી, કારણ કે પૂર્વ શબ્દ દેશવાચક નથી, પરંતુ દેશનું તે વિશેષણ છે; અર્થાત્ પૂર્વ દિઠ્ઠશબ્દ નથી. વિઠ્ઠ અર્થે દર્શાવનાર પૂર્વ, ઉત્તર વગેરે શબ્દો રૂદ્રશબ્દો છે.

અતોઽભાપિતપુંસ્કત્વાત્ પુંવદ્ભાવો ન સિષ્યતિ ।

અસિન્નચે ન શબ્દેન પ્રસવઃ ક્વચિદુચ્યતે ॥૧૦॥

(દક્ષિણ અને ઉત્તર એવા શબ્દો) ભાપિતપુંસ્ક ન હોવાથી, તેમનો પુંવદ્-ભાવ સિદ્ધ થતો નથી. (દક્ષિણ કે ઉત્તર) શબ્દ વડે, આવા (દિશાના) અર્થમાં પુંવદ્ભાવ અભિધાન કદાપિ થતું નથી. (૧૦)

વશિષ્ઠોત્તરામ્યામવજ્જુઃ । (પા. સુ. ૫. ૩. ૨૮, દિશા, રથજ અને સમય દર્શાવનારા પંચમ્યન્ત, પ્રથમાન્ત અને સપ્તમ્યન્ત વશિષ્ઠ અને વત્ત શબ્દને અત્તજ્ઞ પ્રત્યય લાગે છે) હિપરના ભાષ્યમાં જ્યુષ્ઠુ ॥ કે દક્ષિણ અને ઉત્તર એવા શબ્દોને દિશા, દેશ અને કાલ અર્થમાં તદ્દ (અવજ્જુઃ) પ્રત્યય લાગે છે; જેમકે દક્ષિણઃ અને વત્તઃ; પરંતુ દક્ષિણ અને વત્ત એવા શબ્દો દેશ તો વસિષ્ઠવિષ્ણુવજ્જુઃ । (પા. સુ. ૬. ૩. ૩૫)થી પુંવદ્ભાવ થશે.

આની સામે જ્યુષ્ઠુ ॥ કે ભાપિતપુંસ્કનો પુંવદ્ભાવ થાય છે. દક્ષિણ અને વત્ત શબ્દો ભાપિતપુંસ્ક નથી, કારણ કે દક્ષિણ અને વત્ત એવા પુંસ્કિંગ શબ્દો અવરણાવાચક છે, બપોરે દક્ષિણ અને વત્ત શબ્દો દિઠ્ઠવાચક છે.

વિદ્યુત્પ્રદેસમિધાને તુ નિયતં દિશિ વર્ણનમ્ ।

પૂર્વાદીનાં યથા વપ્ટેર્જીવિતરણાપ્પારણે ॥૧૧॥

૨મ આ રુપના નિમ્નચ અંગે (વર્ષ) શબ્દના પ્રયોગ વિના) 'ચાઠ' (વટિઃ)

શબ્દ કાલનો વાચક અને છે તેમ, પૂર્વ વગેરે શબ્દોમાં શક્તિરૂપ દિશ્ના અભિ-
ધાનમાં દિશાનો અર્થ નિયત હોય છે. (૧૧)

અન્વય : યથા જીવિતસ્વ અવધારણે (વર્ણવદ્વયોગ વિના) વસ્તુઃ (નિયતં દર્શનં કાલ્યા-
વિત્ત્વેષ તથા) પૂર્વાદીનાં (ચન્દાનાં વિકૃત્ત્વેઃ અભિધાને વિશિષ્ટ દર્શનં નિયતં) (અસ્તિ) ।

પૂર્વ, દક્ષિણ વગેરે શબ્દો દિશાચયક છે. પ્રદેશો કે કાલવિભાગો સાથે તેમનો સંબંધ
અર્થાતે તે વ્યવસ્થા દર્શાવે છે. આમ અને વચ્ચે અર્થભેદ રૂપિય છે. લોકઅવધારમાં પ્રાચીન
પરંપરાથી તે શબ્દો દિશાનો અર્થ દર્શાવતા રહ્યા છે. સહ વર્ણનો થયેલો (વર્ણિત મુનઃ
પરિવ્રજઃ) એવા પ્રયોગમાં વર્ણ શબ્દના પ્રયોગ વિના, માત્ર વપરાયેલ કરણે, વર્ણ અર્થોત્ત
કથનો બોધ થાય છે.

છાયાભાગ્યાં નગાદીનાં ભાગભેદ. પ્રકલ્પતે ।

અતદ્વર્મસુ ભાવેષુ ભાગભેદો ન કલ્પતે ॥૧૨॥

છાયા અને પ્રકાશને કારણે જુદા જુદા સમબલતા પર્વતો વગેરેના અવયવો
દિશ્ને કારણે હોય છે. (પૂર્વપર) સ્વભાવ વિનાના પદાર્થોમાં આવેલ અવયવભેદ
કલ્પી શકાતો નથી. (૧૨)

શરદઃ સત્તુમાં પર્વતનું એક વિખર સૂત્રનાં કિસ્કેથી પ્રકાશિત હોય છે; બીજી
શિખર મેધનછાયાને કારણે હાવાવાળું હોય છે. આવેલ અવયવવિભાગ દિશ્ની કલ્પનાને
કારણે જ છે. જેનામાં પૂર્વ, પર વગેરે સ્વભાવ હોતો નથી તેવા અમૂર્ત પદાર્થોમાં આવેલ
અવયવભેદ હોતો નથી.

પરમાગોરભાગસ્ય વિશા ભાગો વિધીયતે ।

ભાગપ્રકલ્પનાશર્કિ પ્રથમાં તાં પ્રચક્ષતે ॥૧૩॥

વિભાગો વિનાના પરમાણુમાં દિશ્ને કારણે વિભાગોની કલ્પના ઉત્પન્ન થાય
છે તે (દિશ્)ને જ વિભાગો કલ્પવા માટેની પહેલી શક્તિ કહે છે. (૧૩)

મૂર્ત પદાર્થોમાં તેમ જ અણુઓમાં વિભાગોની કલ્પના દિશ્ને કારણે છે. અવિભક્ત
અણુઓમાં દિશ્ને કારણે આરે બામુએ, ઉપરનો ભાગ અને નીચેનો ભાગ એમ છ
અવયવોની કલ્પના થાય છે. બીજા અણુઓ તેની સાથે જોડાતાં દ્રવ્યક, ત્રણક, ચતુર્ણક
વગેરે ઉત્પન્ન થાય ॥ અને ક્રમશઃ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

સત્તાગ પદાર્થોના અવયવો, છાયા અને પ્રકાશને કારણે હોય છે, અને નિર્ભોગ
પદાર્થોના અવયવોની કલ્પના દિશ્ને કારણે છે, આ મત ચોખ્ખ નથી. જ્યાં જ પદાર્થોમાં
અવયવકલ્પના દિશ્ને કારણે છે.

અદેશાશ્ચાપ્યમાગાશ્ચ નિષ્ક્રમા નિરૂપાશ્ચાઃ ।

માવાઃ સંસર્ગિરૂપાત્તુ શક્તિભેદઃ પ્રકલ્પતે ॥૧૪॥

પદાર્થો દેશ વિનાના, ભાગ વિનાના, ક્રમ વિનાના અને ઉપાધિ વિનાના છે, પરંતુ તેમની સાથે સંસર્ગવાળાં દ્રવ્યોને કારણે દિગ્દર્શ્ય શક્તિભેદ સમન્વય છે. (૧૪)

આમારા વગેરે વિશુ પદાર્થોના અવયવોરૂપ દેશ હોતા નથી, કારણ કે આમારા વગેરે વિશુ અને નિત્ય છે. પૃથ્વી વગેરે મૂર્ત પદાર્થોના બીજા પદાર્થો સાથેના સંસર્ગને કારણે અવયવો કદપવામાં આવતા હોવા છતાં અવયવરૂપ દેશ હોતા નથી. આમ વિશુ અને મૂર્ત બંને પ્રકારના પદાર્થોના અવયવો હોતા નથી. તેથી, તેમનામાં ક્રમ પણ હોતો નથી. તેવી રીતે તેમના ઉપાશ્ચો પણ હોતા નથી.

આવા પદાર્થો તેમની સાથે સંસર્ગવાળા પદાર્થોના પરાપરત્વને કારણે આરોપિત થતાં વાદ્યશક્તિને લીધે પરાપરત્વવાળા હોય તેમ કદપવામાં આવે છે.

નિર્માણાત્મકતા તુલ્યા પરમાણોર્ઘટસ્ય ચ ।

માગાઃ સ્ફુટ્યન્તરં તત્ર પરિમાણં ચ યત્તયોઃ ॥૧૫॥

પરમાણુમાં અને ઘડામાં અવયવોના અભાવ સમાન છે. ત્યાં ભાગ (માત્ર) શક્તિરૂપે છે અને તેમણે જે પરિમાણ છે તે પણ (શક્તિરૂપ છે) (૧૫)

ઘટ અને પરમાણુ, બંનેમાં સ્વાભાવિક અવયવભાવ સરખો છે. દિગ્દર્શ્ય શક્તિ વડે ઘડાના અવયવોમાં પૌર્વાપર્વની કદપના કદવામાં આવે છે. દિગ્દર્શ્યતાને કારણે કદપવામાં આવતી વાગવત્તા સાગી નથી. જે એમ હોય તો પરમાણુમાં પણ ભાગની કદપના થાય, મહત્ત્વ, અદ્યત્ત વગેરે પરિમાણો પણ શક્તિવિશેષની કદપનાને કારણે છે. ઘટ અને અણુ વચ્ચેનો ભેદ તેમના પરિમાણને કારણે છે, અવયવોને કારણે નથી.

યતઃ પ્રકલ્પતે ભેદો ભેદસ્તત્રાપિ દૃશ્યતે ।

અદ્યત્તોપરંતિ ભેદમતોડ્યુક્તવરં વિદુઃ ॥૧૬॥

જેમને કારણે ભેદની કદપના થાય છે, તે (અવયવો)માં પણ ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી જેમાં સમાપ્તિ દેખાતી નથી તેવા ભેદને અપ્રત અધોગ્ય માનવામાં આવ્યો છે. (૧૬)

જેમ પદાર્થોના ભેદો, તેમના અવયવોને લીધે કદપી શકાય છે, તેમ તે અવયવોના અવયવો, અને તેમના પણ અવયવો કદપી શકાય છે. પરમાણુઓના ભેદ દિગ્દર્શ્યતાને કારણે, દિગ્દર્શ્ય સુપ્રસંગોમને કારણે, સુપ્રસંગોમ પણ મેરુપ્રદેશના ભેદને કારણે એમ અનિશ્ચય થાય. આમ પદાર્થોના તથા તેમની ઉપાધિઓના ભેદ કદપનિક સમજવા, તાત્ત્વિક નહિ.

સર્વં તસ્ય કાર્યસ્ય દર્શનાદ્વિમુરિષ્યતે ।

વિમુત્તમેતદેવાહુરન્યઃ કાયવતાં વિધિઃ ॥૧૭॥

તેનું' (ભાગસેદરૂપ) કાર્ય' સર્વં ત્ર દેખાતું' હોવાથી, તે (દિક્)ને વિષુ કહે છે. આવા (કાર્ય'સંપાદકત્વ)ને વિષુત્વ કહે છે. મૂર્ત પદાર્થો અંગે શુદ્ધ પ્રકાર છે. (૧૭)

દિક્નું' અવયવવિભાગરૂપ કાર્ય, સાવંત્રિક હોવાથી તેને વિષુ અર્થાત્ વ્યાપિની કહે છે. દિક્, કાલ, આકાશ વગેરે અમૂર્ત પદાર્થોનું' વિષુત્વ એટલે સર્વં પોતાનાં કાર્યો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ. પોતાના અવયવો સાથે વિસ્તૃત પ્રદેશમાં વ્યાપિને રહેવાને, મૂર્ત પદાર્થોનું' વિષુત્વ કહે છે.

ચૈતન્યવત્ સ્થિતા લોકે દિક્કાલવરિકલ્પના ।

પ્રકૃતિ પ્રાણિનાં તાં હિ કોઽન્યથા સ્થાપયિષ્યતિ ॥૧૮॥

ચૈતન્યની કલ્પનાની જોમ, દિક્ અને કાલની કલ્પના જગતમાં કલ્પણે સ્થાપિત થયેલી છે. પ્રાણીઓના આ સ્વભાવને કોણ અન્યથા પુરવાર કરી શકે ? (૧૮)

અસ્તિત્વવાળો પદાર્થ' પણ જ્યાં સુધી તેનું' જ્ઞાન થતું ન હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ કાર્ય કરી શકતો નથી. તેથી ચૈતન્યને જ્યાં દાર્શનિકોએ સ્વીકાર્યું' છે, આ ચૈતન્ય આત્માનું' સ્વરૂપ છે, તેનો વિરોધ કરી શકતો નથી. તે પ્રમાણે દિક્ અને કાલનો પણ વિરોધ કરી શકતો નથી. પદાર્થોમાં બેદાનેદ, ભાવાભાવ વગેરે હોતા નથી, પરંતુ અનાદિ અવિદ્યાને કારણે આવો વિચિત્ર ભ્રાન્ત્યવહાર પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વદર્શીઓ પણ તેને અન્યથા સમજાવી શકતા નથી. અર્થાત્ પદાર્થોનાં સ્વરૂપ, જે પરાપરત્વાદિ સ્વભાવવાળાં છે, તેમને પરાપરત્વ વિનાનાં સમજાવી શકાતાં નથી. ભ્રાન્ત્યવહારમાં જોમ ચૈતન્ય શક થયેલું' છે, તેમ દિક્ અને કાલ પણ શક છે. તેમના વિના પ્રાણીઓનાં કાર્યોની નિબંધિત થતી નથી. તેથી બ્યવહારપ્રસિદ્ધ દિક્ અને કાલનું' પ્રત્યાખ્યાન યોગ્ય નથી.

સંકરો વ્યવહારાણાં પ્રકૃતિઃ સ્વાદ્વિપર્યયે ।

સમ્પાન્ ત્વજગ્નિમાન્માવાન્પુનરેવાપલભ્યતે ॥૧૯॥

સ્વભાવ(રૂપ) બનેલ આ દિક્કાલની કલ્પના)નો અસ્વીકાર કરવામાં આવતાં (ભ્રાન્ત્ય)વ્યવહારોની અવ્યવસ્થા થશે, તેથી (પૂર્વપ્રસાદિ વિભાગવાળા) આ વ્યવહારોનો ત્યાગ કરીને પણ ફરીવાર તેનો આશ્રય કરવામાં આવે છે. (૧૯)

વહેલાં જાણું, રનાન કરું, આપોષાસના કરવી વગેરે ભ્રાન્ત્યવહારો દષ્ટાદષ્ટ જગવાળા હોય છે. આવાં વ્યવહારકારો અંગે દિક્કાલની અથવા પૂર્વપ્રસાદિ ભાવોની કલ્પના સ્વીકારવી જ જોઈએ, કારણ કે તે સર્વ પદાર્થોની પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવ બનેલ હોય છે. જો તેનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો જ્યાં વ્યવહારોમાં જોડાણ થાય. તેથી તત્ત્વદર્શીઓ તેમના ત્યાગને ' ' ગણતા હોવાં જતાં ફરીવાર તેમને સ્વીકારે છે.

તસ્યાસ્તુ શક્તઃ પૂર્વાદિમેદો માયાન્તરાગ્રયઃ ।

મિન્ના દિઘ્ તેન મેદેન મેદાયૈવોપકૃત્પતે ॥૨૦॥

તે (દિઘરૂપ) શક્તિનો, પૂર્વ વગેરે વિભાગ, તેના જુદા જુદા પદાર્થો સાથે ના સંબંધને કારણે છે. તેવા વિભાગોથી જુદી જુદી સમગ્રતા તે, (મૂલ પદાર્થો માં) ભેદ પ્રાપ્ત કરાવે છે. (૨૦)

શબ્દબ્રહ્મની કાલરૂપ શક્તિ અનુભૂતિ અને પ્રતિબંધ વડે સર્વ વ્યવહારમાં હમને પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેમ દિશ્શક્તિ પણ વ્યવહારનાં પરાપરવાદિનું કારણ બને છે.

અવધિત્વેન ચાપેક્ષાયોગે દિગ્લક્ષણો વિધિઃ ।

પૂર્વમસ્યેતિ યદ્દયેષ દૃષ્ટા ધર્માન્તરાગ્રયે ॥૨૧॥

અર્થાથે અવધિ (એવા અર્થ)ની અપેક્ષા હોય છે ત્યારે દિશ્ સાથે સંબંધના અર્થમાં (પંચમી વિભક્તિનું) વિધાન કરવામાં આંચું છે; (અવધવિત્વરૂપ) જુદો ધર્મ દર્શાવવા માટે 'આ તેના ઉપરનું' એવા અર્થની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૧)

દિશના સ્વીકારને કારણે આગરણુતાઓમાં કલ્પાત નિયમે રજૂ કરવામાં આંચા છે 'આ તેનાથી પૂર્વમાં છે' એવી અવધિનો અર્થ દર્શાવેલો હોય ત્યારે સિયોગલક્ષણા વચ્ચની। એવા નિયમ રજૂ કરવામાં આંચો છે અને તે પ્રમાણે પંચમી વિભક્તિ વપરાય છે. 'આ તેનાથી ઉપરનું છે' (દ્વમ્ અથ પૂર્વમ્) એવા અવધવિત્વરૂપ અર્થ માટે પાશ્વ, પૂર્વપરાધરોત્તરમેષ્વેશનૈવાધિકરણે । ૨૨.૧ પ્રમાણે અવધી અંગે પદ્ધતિનું વિધાન થયું છે.

પૂર્વાદીનાં વિપર્યાસોઽદૃષ્ટઆવધ્યસંકરે ।

શ્રુજ્વેતવસ્યેત્યેતદ્વચ્ચ હિદ્ધં ન વ્યતિકીર્યંતે ॥૨૨॥

અવધિ અંગે અવધવધ્યા ન હોય ત્યારે 'ઉપરનું' (પૂર્વમ્) વગેરેનાં ઉપયોગમાં (વિભક્તિનો) ફેરફાર થતો નથી, 'આ સીધું છે.' એવા પ્રયોગમાં દિશ્ અંગેનું સૂચન પણ અવધ્યર્થ ઘનતું નથી. (૨૨)

અવધિ અંગે નિશ્ચિતતા હોય ત્યારે પૂર્વ, પર વગેરેના વપરાશમાં કશી અવ્યવસ્થા થતી નથી કારણ કે, આ પૂર્વ, પર વગેરે, દિશ્ ઉપર આધાર રાખે છે. આ વાંસનું મૂળ સીધું છે, એવા પ્રયોગ પણ દિશ્ ઉપર આધાર રાખે છે, અનિશ્ચિત અવધિ ઉપર તેનો આધાર ન હોવાથી તેને અંગે પણ અવ્યવસ્થા નથી.

અન્તઃકરણધર્મો વા ચહિરેવ પ્રકાશતે ।

જાયાં ત્વન્તર્વહિર્માવ પ્રક્રિયાયાં ન વિશતે ॥૨૩॥

અથવા આન્તર બ્યાગરણા (ચૈતન્ય)ના સ્વભાવરૂપ (દિશ્) આમ બાહ્યરૂપે

ભાસે છે; પરંતુ આવી આભાસકરૂપના પ્રમાણે તો તેમના અન્તર્ભાવ કે બહિર્ભાવ નથી. (૨૩)

દિદ્ધ ચૈતન્ય છે. ચૈતન્યનો બ્યાપાર આંતરિક છે; તેમ છતાં અનાદિ અવિદ્યાને કારણે તે આજ્ઞાપ્રાપ્તરૂપે ભાસે છે. પરમાર્થપણે વિચારતાં, દિદ્ધમાં અંતર કે બાહ્ય એવા બ્યાપારો નથી. જે અન્તર્બહિર્ભાવ સમજાય છે તે કાર્પનિક અને અવિદ્યા વડે આરોપવામાં આવેલો છે. દિદ્ધ બાહ્ય પદાર્થ ન હોવાથી તે આંતર તત્ત્વ છે એમ પણ કહી શકાયો નહિ. વાસ્તવમાં પરાપરત્વની કરૂપના પણ આભાસ માત્ર છે.

एकत्वमासां शक्तीनां नानात्वं वेति कल्पने ।

अवस्तुपतिते ज्ञात्वा सत्यतो न परामृशेत् ॥૨૪॥

આ (પૂર્વ વગેરે દિદ્ધ)શક્તિઓ વિષે એકત્વ અથવા અનેકત્વ, એવી કરૂપનાઓ વસ્તુ સાથે સંબંધ વિનાની હોવાથી તેમને સાચી માનવી ભેદએ નહિ. (૨૪)

પૂર્વ, પર વગેરે રૂપે રહેલ શક્તિઓ વાસ્તવમાં એકરૂપે નથી, તેમજ અનેકરૂપે પણ નથી, તેમને વિષેની કરૂપના વાસ્તવિક નથી અર્થાત્ વિષમાન પદાર્થ સાથે સંબંધ વિનાની છે. આમ દિદ્ધકરૂપના અવાસ્તવિક હોઈ તેને સાચી માનવી ભેદએ નહિ. સરખાવે છેવારાજ : एते द्वे वल्पने जवस्तुपतिते । शिक्तः परमार्थतोऽवस्तुभावः विज्ञाननये व्यतिरिक्तवत्स्व-भावादित्यवस्तुविषये बुद्ध्या परमार्थतो न विचारणीये इत्यर्थः ।

विकल्पातीततत्त्वेषु संकेतोपनिबन्धनाः ।

भावेषु व्यवहारा ये लोकस्तत्रानुगम्यते ॥૨૫॥

જેના તત્ત્વ અંગે કરૂપનાઓ થઈ શકતી નથી તેવા પદાર્થો અંગેના અવહારો-ને, (અનાદિ) સંકેત પ્રમાણે, જગત અનુસરે છે. (૨૫)

नैकत्वमस्य नानात्वं विनैकत्वेन नेतवम् ।

परमार्थे तयोरेव भेदोऽप्यन्तं न विद्यते ॥૨૬॥

એકત્વ પણ નથી, અને અનેકત્વ પણ નથી. એકત્વ વિના અનેકત્વ હોતું નથી. પરમાર્થપણે (વિચારતાં) તેમનામાં વાસ્તવિક ભેદ નથી. (૨૬)

એકત્વ અને અનેકત્વ અન્વેષ્યાશિત છે. એકને અસિદ્ધ માનતાં બીજું અસિદ્ધ થયો; તેથી દિદ્ધે એક કે અનેક એમ વાસ્તવમાં કહી શકાય નહિ. દિદ્ધને સબંધતત્ત્વની માત્ર ઉપાધિરૂપે સમજવાની છે.

न शक्तीनां तया भेदो यथा शक्तिमत्ता स्थितिः ।

न च लौकिकमेकत्वं वासामात्मसु विद्यते ॥૨૭॥

શક્તિમાનો અંગે (તેમની) જિનતાનો જેવો (નિશ્ચય) હોય છે, તેવો

(નિશ્ચય), શક્તિઓ અંગે હોતો નથી. તે (શક્તિ)ઓનાં સ્વરૂપોમાં લોકપ્રસિદ્ધ એકત્વ હોતું નથી. (૨૭)

શક્તિવાળા પદાર્થોનો સ્વતંત્રપણે નિશ્ચય થતો હોવાથી, તેમની વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. પરંતુ શક્તિઓ, તેમના આશ્રયો એવા પદાર્થો ઉપર આધાર રાખતી હોવાથી તેમના પરસ્પર ભેદનો નિશ્ચય થતો નથી. તેથી શક્તિઓ ભેદભેદ વડે અનિર્વાચ્ય માનવામાં આવી છે. સરખાવો દેશસરખા : ત્યાં શક્તીનાં કાર્યનાત્વેવોચ્ચીયમાગમેદનાં ત્વત આધારાન્વા-મેદોદસ્તીત્વનિર્વાચ્યા એવ મેદામેદામ્યાં સર્વાઃ કષ્ઠમઃ ।

नैकत्वं व्यतिष्ठेत् नानात्वं चेन्न कल्पयेत् ।

नानात्वं चावहीयेत् यद्येकत्वं न कल्पयेत् ॥२८॥

જો અનેકત્વની કલ્પના ન થઈ શકે તો એકત્વ પુરવાર થઈ શકે નહિ. જો એકત્વ કદંબી શકાય નહિ તો અનેકત્વનું અસ્તિત્વ રહે નહિ. (૨૮)

એકત્વનું પ્રતિષેધી એવું નાનાત્વ શુદ્ધિ વડે કદંબી ન શકાય તો એકત્વ પણ કદંબી શકાય નહિ. તે પ્રમાણે એકત્વ ન હોય તો નાનાત્વ પણ રહે નહિ. આમ પરસ્પર અપેક્ષાવાળાં આ બે એકબીજા વિના કદંબી શકાય નહિ. તેથી અતે તો દિઠ અંગે લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારને જ અનુસરું એઈએ.

इति दिक्समुद्देशः

આ પ્રમાણે દિક્સમુદ્દેશ પૂરેલ થયા.

સાધનસમુદેશ:

સાધનસમુદેશ

સ્વામ્યે સમવેશાનાં તદ્વદેયાશ્રયાન્તરે ।

ક્રિયાણામભિનિષ્પત્તૌ સામર્થ્યં સાધનં ચિદુઃ ॥૧॥

પોતાના આશ્રય સાથે અથવા બીજા આશ્રયો સાથે સમવાયમાં રહેલી ક્રિયાઓનો સિદ્ધિ માટેની (પદાર્થની) શક્તિને સાધન કહેવામાં આવ્યું છે. (૧)

ધાતુનો અર્થ ક્રિયા છે. જેના વડે ક્રિયા સિદ્ધ બને તે સાધન સમજવું. ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે પદાર્થની જે શક્તિ તે સાધન છે. શક્તિને બાબતે શુદ્ધ કહી છે, અર્થાત્ શુદ્ધસમુદાયને સાધન તરીકે સમજવામાં આવ્યો છે (મ.ભા. પા.સુ.૩.૧.૧૧૫). શુદ્ધરૂપ શક્તિ તેના આશ્રય દ્રવ્યમાં રહેલી છે. બાકી શક્તિને કારણે તેના આશ્રયરૂપે રહેલ પદાર્થ બીજા પદાર્થથી ગુરૂ સમજાય છે.

શક્તિનો આશ્રય દ્રવ્ય હોવાથી દ્રવ્ય સાધનરૂપે પણ સમજાય છે. તેથી દ્રવ્યને ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે જ્વાળાદાર ગણી શકાય દ્રવ્ય ક્રિયામિવિરતિ પ્રતિ સાધનમાવનુવરેતિ । મ.ભા. ૧. ૫. ૫૭, કી. ૬). મહોક્તાશ્રમું આ કથન બગાડેલા તેના કથન, ‘શુદ્ધસમુદાય અર્થાત્ સાધનને ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે જ્વાળાદાર ગણી શકાય’નું વિરોધી નથી, કારણ કે દ્રવ્ય શુદ્ધરૂપ શક્તિનો આશ્રય છે.

શુદ્ધસમુદાય અથવા શક્તિસમુદાયને સાધન માનવામાં આવે તો સાધન અનુમાન-ગમ્ય બનશે, કારણ કે શક્તિ અપરિદ્રષ્ટ અર્થાત્ અદ્રષ્ટ છે, ઉપસર્ગાન્તરસિ યાદયે (પા.સુ. ૫.૭.૧૧૮, વૈદિક પ્રયોગોમાં, ધાતુના અર્થમાં, ઉપસર્ગને વતિ પ્રાપ્ય લાગે છે.) ઉપરના બાબતમાં સાધનને શક્તિવિશિષ્ટ દ્રવ્ય સમજવામાં આવ્યું છે, કારણ કે દ્રવ્યમાં વદિ (પ્રકાર) કે રૂપ (આકાર) હોતાં નથી. અહીં શક્તિ અને શક્તિમાન(દ્રવ્ય) વચ્ચે અભેદ સમજવામાં આવ્યો છે. બાબતકારનાં આવાં કથનોને બલવિચલ કરીને બદલેલો સાધનની વિસ્તૃત ચર્ચા આ સમુદેશમાં કરી છે.

શત્તિમાત્રાસમૂહસ્ય વિશ્વસ્યાનેકધર્મજઃ ।

સર્વદા સર્વથા ભાવાત્વચચિત્ત્વિન્નિવદ્યતે ॥૨॥

શક્તિરૂપ જાગેલા સમૂહવાળા અને અનેક ધર્મોવાળા જગતનું હમેશાં, સર્વ પ્રકારે, અસ્તિત્વ હોવાથી કયાંક કેાઈક (શક્તિ)ને માટે વિવક્ષા થાય છે. (૨)

વિશ્વ શબ્દથી જન્મતાના ધર્તાદિ પદાર્થો સમન્વય છે. જલ લાવવું વગેરે કાર્યશક્તિ-
ઓના સમૂહરૂપ ધર્તાદિ પદાર્થો છે. શક્તિ તેમની માનાઓ. અર્થાત્ બાગોરૂપે અવસ્થિત
છે. દીવાના પ્રકાશ જેવી કેટલીક અથવા જ્ઞાનના પ્રકાશ જેવી કેટલીક શક્તિઓ પોતાના
કાર્ય માટે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમના આશ્રયો દ્વરે ચર્તા આપોઆપ
અદૃશ્ય થાય છે. કેટલીક શક્તિઓ આશ્રયનું અસ્તિત્વ હોય છતાં નાશ પામે છે, જેમ કે
ઔષધ અથવા સારા ખોરાકથી પ્રાપ્ત થયેલ જલરૂપી શક્તિ. સ્તરીરૂપી આશ્રય હોય છતાં
કેટલીકને પુરુષપ્રવચનથી દૂર કરવામાં આવે છે, જેમ કે વિષની સારણુશક્તિ અથવા
ખીજની અંકુરજનનશક્તિ. બીજી કેટલીક શક્તિઓનો પ્રભાવસાગી વ્યક્તિઓ દ્વારા
ફેરફાર કરવામાં આવે છે, જેમ કે ચોળીઓની પદાર્થોના સ્વરૂપોમાં ફેરફાર કરવાની શક્તિ.
સમયના પસાર થવાથી કેટલીક શક્તિઓમાં ફેરફાર થાય છે, જેમ કે ધર્મ અને અધર્મ.

પદાર્થ શક્તિસમુદાય હોવાથી કોઈક સ્થળે કોઈક શક્તિ અને બીજી સ્થળે બીજી
શક્તિ કાર્યનિર્વાહક બને છે. તેથી કર્તા, કરણ, કર્મ વગેરે સાધનોની સેવાક્ષેણ થઈ જતી
નથી. શક્તિરૂપ સાધનોની કોઈક ચોક્કસ સંદર્ભમાં વિવક્ષા રહે છે.

સાધનવ્યવહારઽઽ શુદ્ધશ્વલ્પ્યાન્નિવમ્બનઃ ।

સન્નસમ્માર્થરૂપેષુ મેદો શુદ્ધયા પ્રકલ્પયતે ॥૩૧॥

(કર્તા, કર્મ વગેરે) સાધનો અંગેનો વ્યવહાર (વક્તાની) શુદ્ધિ(માં પ્રાપ્ત
થનારી) વિવક્ષા રૂપી અવસ્થા ઉપર આધાર રાખે છે. અભિધેય રૂપ (પદાર્થો)માં
તેમના લાભ અને અલાભ અંગેનો ભેદ શુદ્ધિ વડે કલ્પવામાં આવે છે. (૩)

પદાર્થની શક્તિને જો સાધન સમજવામાં આવે તો જે શબ્દોમાં શક્તિ સમજાતી
નથી, તે શબ્દો, સાધનને કેવી રીતે જણાવી શકે; તે ‘શક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે’ (શક્તિ કાર-
ણાતિ ૧), શક્તિ વડે સિદ્ધ કરે ॥ (જનનવા સાવચિત્તિ ।) વગેરે પ્રયોગોમાં કર્મસાધન અને
કરણસાધન તરીકે પ્રયોજાતા ‘શક્તિ’ શબ્દને શક્તિ પ્રાપ્ત નથી. તે જ પ્રમાણે તે ધનનો
નાશ કરે છે (અનિવિત્ત્વં કરોતિ ૧) એવા ઉદાહરણમાં, ધનવિનાશ, જે અભાવાત્મક છે,
તેને શક્તિ કોઈ શકે નહિ અને તેથી તે સાધન બની શકે નહિ, આવી શંકાના જવાબમાં
જણાવવાનું કે શબ્દો વક્તાની વિવક્ષારૂપ શુદ્ધિને કારણે પ્રયોજાય છે. શબ્દદ્વારા વાચ્ય
બનતા, વિવક્ષારૂપ શુદ્ધિના, અવસ્થાવિશેષોને કારણે કર્તા, કર્મ વગેરે વ્યવહાર સમન્વય છે.
પદાર્થના શુદ્ધિગત નિરૂપણ પ્રમાણે શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. (નિરૂપિતેડયે’ સમ્પ્રવૃત્તાવવા-
નિહરત્તં સમ્પ્રોવપતિઃ ।)

પદાર્થનું બાહ્ય અસ્તિત્વ હોવા છતાં બધાં સુધી શુદ્ધિ વડે તે નિરૂપિત ન બને ત્યાં
સુધી તેનો શબ્દ વડે વ્યવહાર થતો નથી. તેથી ઉપરના પ્રથમ ઉદાહરણમાં ‘શક્તિ’ શુદ્ધિમાં,
દ્રવ્યરૂપ બનીને, તેનું સ્વતંત્રપણે નિરૂપણ ચર્તા બીજી શક્તિ સાથે તેનો સંબંધ પ્રાપ્ત
થાય છે. શક્તિને પદાર્થરૂપ ન માનીએ તો શક્તિની શક્તિ એમ અનવસ્થા થશે. ધન-
વિનાશવાળા ઉદાહરણમાં ધનાભાવ પણ શુદ્ધિ વડે નિરૂપિત બનતાં દ્રવ્યરૂપ ધારણ કરીને
શબ્દ વડે વાચ્ય બને છે. તપેલીમાં રંધે છે (લ્પાચ્છાં વચિત્તિ ।)માં તપેલી અધિકરણ છે;

પરંતુ પાતળા પતરાનાળી તપેલીમાં ઝડપથી રંધાતું હોય તો આપણે તપેલીને કતી સમજીને તપેલી રમિ છે (સ્વાસ્તી વચ્ચે । એમ કહીશું. તે જ પ્રમાણે 'આત્માને આત્મા વડે હણે છે' (હસ્તિ આત્માનામાત્માના ।) અને પથ્થરની મૂર્તિનું શરીર (ચિત્તિગુણસ્વ શરીરમ્ ।) એ ઉદાહરણોમાં શુદ્ધિવડે ભેદ અને અભેદની દેખના કરવામાં આવે છે.

ઉપર ૨જૂ કરેલાં ઉદાહરણો ઉપરથી એમ કહી શકાય કે શબ્દભ્યવહાર સાર્થક શબ્દ-સમૂહરૂપ વાક્યને બદલે વાક્યથી અપોહ્યૂત અર્થોત્ લિન્ન શબ્દો દ્વારા પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. આ શંકાના જવાબમાં કહી શકાય કે શબ્દો બીજા શબ્દો સાથે વાક્યરૂપે શુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. શબ્દનું સ્વરૂપ વાક્યના સંદર્ભમાં જ સમજવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે અર્થવાન શબ્દોના વાક્યાર્થ પ્રમાણે શબ્દોનો કતી, કર્મ, કરણ વગેરે સાથે સંબંધ યોગ્ય છે. આમ હોવાથી 'તપેલીને જાત વડે લાકડામાં રંધે છે (સ્વાસ્તી ઓદનેન વાઘે વચ્ચે ।)' એવા શબ્દસમૂહ વાક્ય બનતો નથી.

શુદ્ધ્યા સમોહિતકૈત્વાન્પચ્ચાત્મકુરુમિર્યથા ।

પુનર્વિમજ્જતે વક્તા તદ્વાપાયઃ પ્રતીયતે ॥૪૮॥

જ્યારે વક્તા (તેના) મનમાં, (પહેલાં) કુરુઓની સાથે પાંચાદોને સમાન સમજીને ફરીવાર શુદ્ધ સમજે છે ત્યારે શુદ્ધપણું સમજાય છે. (૪)

'કુરુઓ કરતાં પાંચાદો વધારે દેખાવડા છે' (કુરુઃ વાન્વાલ્ય અભિરૂપતાઃ ।) એવા પ્રયોગમાં સૌથી પહેલાં વક્તા જાનેને, સૌંદર્યશુભને દારણે, એકસરખા સમજે છે અને પછી પાંચાદોમાં સુંદર દેખાવરૂપી શુભ ધ્યાનમાં આવતાં તેમને શુદ્ધ સમજે છે

શબ્દોપહિતરૂપાંચ શુદ્ધેર્વિપયતાં ગતાન્ ।

પ્રત્યક્ષમિથ કંસાદીન્સાધનત્વેન મન્યતે ॥૪૯॥

શુદ્ધિના વિષયરૂપ બનેલા અને શબ્દો વડે હઠ યનારા રૂપવાળા કંસ વગેરેને તે પ્રત્યક્ષ હોય તેમ (કિમ ની સિદ્ધિના) સાધન તરીકે સમજવામાં આવે છે. (૫)

પા દ્વ ૩ ૧.૨૬ દેહુમતિ ૫ । (કતાના પ્રયોગક દેહુના ધેરણરૂપ વ્યાપારના અર્થમાં માનુને ગિચ્ પ્રલય જાગે છે) ઉપરના વાર્તિકો ૧ માં ૧૧નું લાખકારે પ્રતાપ્ચાન કહ્યું છે; કરણ કે કંસ પાતવતિ, વલિ વન્ધવતિ, મૃગાન્ રક્ષવતિ, રાગિ વિલાસવતિ, સૂર્ય દ્યુતમવતિ, પુર્યેળ ધોજવતિ વગેરે પ્રયોગોમાં ને બિજગ્ગ ટિગાપદો છે તેમને પ્રાન મૂલ વડે પણ સમજાવી શકાય ॥ કર્મ પાદવતિ વગેરે પ્રયોગોમાં વર્તમાન કાલનો પ્રયોગ કેવી રીતે થઈ શકે એવી શંકાના જવાબમાં ભગ્નકાર જણાવે છે કે પુરાણીઓ કંસ, બલિ વગેરેનાં, તેમની ઉત્પત્તિથી મંદ્રીને વિનાશ સુધીનાં તૃતાન્તોનાં વર્ણનો દાગ થોનાઓની શુદ્ધિમાં કાર્ત્તવ્યનિક રૂપ્ય, કર્મ, બલિ વગેરેને ગ્રહ્ય કરે છે. એ તાઓના મન આવાં વર્ણનો સાથે એકરૂપ બને છે. દેસાક થોતાઓ પોતાને કંસના પક્ષપાતી મચ્છે છે અને બીજા દેસાક પોતાને રૂપ્યના પક્ષપાતી સમજે ॥ કસબક્રોતોનાં મુખ વિષાદથી ખિન્ન બનેલાં દેખાય છે, રૂપ્યબક્રોતોનાં મુખ કોપથી લાલ બનેલાં દેખાય છે. આમ પદાર્થના અસ્તિત્વ કરતાં મનમાં પ્રાપ્ત યનારી તેમની કદખનાને આધારે શબ્દપ્રયોગ સિદ્ધ બને છે.

બુદ્ધિપ્રવૃત્તિરૂપં ચ સમારોપ્યાભિધાતુમિ ।

અર્થેષુ સ્તિક્ષેદાનાં ક્રિયતે પરિકલ્પના ॥૬॥

(આ પ્રમાણે) પોતાની બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપને પદાર્થોમાં આરોપીને, પક્ષતાએ વડે (તે પદાર્થોની) શુદ્ધ શુદ્ધ શક્તિઓની કલ્પના કરવામાં આવે છે. (૧)

વ્યક્તૌ પદાર્થે શબ્દાદેર્જન્યમાનસ્ય કર્મણઃ ।

સાધનત્વં તથા સિદ્ધં બુદ્ધિરૂપપ્રકલ્પિતમ્ ॥૭॥

પદને, અર્થ વ્યક્તિ માનવામાં આવતાં, ઉત્પન્ન થનારા શબ્દ વગેરે કાર્યોનું સાધનપણું, બુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થનારા રૂપવડે સિદ્ધ થાય છે. (૭)

કર્મના ત્રણ વિભાગ સમજવામાં આવ્યા છે : નિર્વૃત્ત, વિકાસ અને પ્રાપ્ત. આ ત્રણમાં નિર્વૃત્ત કર્મને જાતિ અને વ્યક્તિ એમ બે રીતે સમજાવી શકાય. વ્યક્તિ પક્ષમાં, 'તે શબ્દ કરે છે' 'તે સંગોચ કરે છે' એવાં ઉદાહરણોમાં શબ્દ, સંગોચ વગેરે નિર્વૃત્ત કર્મ છે આ શબ્દ વગેરે, તેમની ઉત્પત્તિ પહેલાં, બુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી તેમનું ખોદ રૂપ જ સાધનરૂપે અર્થરૂપે સમજાય છે.

સ્વતન્ત્રપરતન્ત્રત્વે ક્રમરૂપં ચ દર્શિતમ્ ।

નિરીક્ષેદ્યપિ આવેષુ ફલપનોપનિવચનમ્ ॥૮॥

ક્રિયા વિનાનાં દ્રવ્યોમાં પણ, સ્વાતંત્ર્ય, પારતંત્ર્ય(રૂપ કર્તા, કર્મ, કરણ વગેરે કારકો)ને અને (ક્રિયારૂપ) કર્મને (બુદ્ધિગત) કલ્પનાને આધારે જણાવવામાં આવ્યાં છે. (૮)

અદ્વૈત મતનું અનુસરણ કરનારા વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પણ બધા પદાર્થોનું પારમાર્થિક ક્રિયારહિતસ્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. તેમ છતાં અનાદિ વાસનાને કારણે સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર એવાં કર્તા, કર્મ વગેરે કારકો અને ક્રિયામાં પ્રાપ્ત થતાં ક્રમ પદાર્થોમાં આરોપવામાં આવે છે. ક્રિયાકારકભાવ, કર્મ, દિદ્ધ વગેરે બધું મિશ્રતા અવસ્થામરૂપ ॥

શરૂતયઃ સ્તિક્ષિમ્નન્તઃ સર્વે સંસર્ગવાદિનામ્ ।

માયાસ્તેષ્વમ્બશબ્દેષુ સાધનત્વં નિરૂપ્યતે ॥૯॥

સંસર્ગવાદીઓના મતમાં બધા પદાર્થો શક્તિઓ અને શક્તિમાનો છે. તેમનું સાધનત્વ તેમના (માટેના અપાધન વગેરે) શબ્દો મિત્રાધના (વિભક્તિ વગેરે) વડે નિરૂપાય છે. (૯)

ધર્મ અને ધર્મો વચ્ચે એક દોષા છતાં સમતાપને કારણે અબેદ સમજવામાં આવે છે. આ મત સંસર્ગવાદી વૈચરિકોના છે. તેમના મતમાં પદાર્થોનાં રૂપ અને તેમના

સકારીઓ તેમનાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં શક્તિરૂપે હોય છે. શક્તિમાન પદાર્થ કારણ-
રૂપ છે, અને શક્તિ, કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારા સકારી સ્વરૂપ તરીકે છે. આમ બધા
પદાર્થો શક્તિઓ અને શક્તિઓના તરીકે સમજાય છે. જ પદાર્થો સિવાયની બીજી
કોઈ અતીન્દ્ર્ય શક્તિ નથી, તેથી પદાર્થોમાં સાધનત્વ, કર્તા કર્મ, અપાદાન વગેરે શબ્દો
વડે નહિ પરંતુ તે તે વિભક્તિઓ વડે જાણવાય છે 'તે યદાને જુએ છે,' (યદં વચસિ ।)
એવા પ્રયોગમાં ધક્કા સાથે રહેલ તેનું કદ વગેરે દ્વિતીયા વિભક્તિ વડે જાણવાતા શક્તિરૂપ
સાધન તરીકે સમજાય છે.

બદસ્ય દશિકર્મત્વે મહત્ત્વાદીનિ સાધનમ્ ।

રૂપસ્ય દશિકર્મત્વે રૂપત્વાદીનિ સાધનમ્ ॥૧૦॥

'જોડુ' (દૃશ્ય ધાતુ)ના કર્મ 'ઘડા' માટે તેનું કદ વગેરે સાધન (શક્તિરૂપે)
છે, (અને) જોડુ' (દૃશ્ય ધાતુ)ના કર્મરૂપ માટે રૂપત્વ વગેરે સાધન (શક્તિ-
રૂપે) છે. (૧૦)

કણ્યાદૃક્ત 'વૈશિષ્ઠિક્ષ્ણો' (૪ ૧. ૬ થી ૮)માં પ્રાપ્ત થતા વિચારને હેતુકારણે, આ
કારિકા ઉપરની તેમની રીકામાં ૨૦૮ કથા છે. મહત્ત્વ અર્થાત્ કદવાળા પદાર્થો તેમનામાં
રહેલાં અનેક દ્રવ્યો અને તેમનાં રૂપને કારણે દેખાય છે (મહત્ત્વનેદ્યવ્યવસ્થા રૂપાચ્છોપલ-
બિઃ ।) પરમાણુ અનેક દ્રવ્યોનું અનેક ન હોવાથી દેખાતું નથી, પદાર્થોને જોવા માટે
બીજું કારણ તેમનું રૂપ છે. વાચને કદ છે, તે અનેક દ્રવ્યોનો અનેક છે, પરંતુ તેને
રૂપસંસ્કાર ન હોવાથી દેખાતો નથી. મહત્ત્વ વગેરે દર્શનહેતુ ન હોવા છતાં તે જોવાના
વિષય હોવાથી, અને દર્શનના નિમિત્ત તરીકે સત્તારૂપ મહાસામાન્યમાં રહેલ દ્રવ્યત્વ વગેરેનું
પણ મહત્ત્વ યનું હોવાથી, આ કારિકામાં 'કદ વગેરે' (મહત્ત્વાદીનિ) એવો બહુવચનાન્તપ્રયોગ
કયો છે.

સ્થૈઃ સામાન્યવિશેષૈશ્ચ શક્તિમન્તો રસાદયઃ ।

નિયતપ્રદાણ લોકે શક્ત્યસ્તાસ્થાશ્ચૈઃ ॥૧૧॥

રસ, (સ્પર્શ, ગન્ધ) વગેરે તેમની સાથે (સમવેત રસત્વ વગેરે) સામાન્ય-
વિશેષોદ્દેશી શક્તિઓવાળાં છે. તેમના વડે જ બ્યવહારમાં તે (રસ વગેરે)નું મહત્ત્વ
થાય છે. તે શક્તિઓ તેમના આશ્રયો વડે સમજાય છે. (૧૧)

રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ વગેરેનું મહત્ત્વ રસત્વ વગેરે તેમના સામાન્યવિશેષો દ્વારા થાય
છે. અર્થાત્ તેમનું આ પ્રકારનું નિયત મહત્ત્વ હોય છે. દ્રવ્યનું મહત્ત્વ અનિયત છે, કારણ
કે કોઈવાર તે સામાન્યવડે, કોઈવાર શુભ્રવડે, કોઈવાર ક્રિયાવડે એમ જુદી જુદી રીતે
સમજાય છે. સામાન્યવિશેષરૂપ શક્તિઓનું, તેમના આશ્રય એવા દ્રવ્ય વડે, મહત્ત્વ થાય
છે. આમ પદાર્થોને પરસ્પર શક્તિઓ અને શક્તિશક્તિરૂપે જાણવામાં આવ્યા છે.

इन्द्रियार्थमनःकृतुं संवन्धः साधनं क्वचित् ।

यद्यदा यदनुमाहि क्तु तदा तत्र साधनम् ॥૧૨॥

ઇન્દ્રિય, પદાર્થ, મન અને આત્મણેના સંયોગ. (શક્તિરૂપ સાધન તરીકે કેહવાર હોય છે. જ્યારે જે જેની મદદરૂપે પ્રાપ્ત થાય ■ ત્યારે તે તેના સાધનરૂપે હોય છે. (૧૨)

૧૫ વગેરેનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય, પદાર્થ, મન અને આત્માના સંનિકર્ષથી થાય છે. આ સંનિકર્ષ અર્થાત્ સંયોગ, જોવા માટે શક્તિરૂપ સાધન જને છે. આવી જણુતરી કરવાની પણ જરૂર નથી. જે જેના જ્ઞાન માટે ઉપકારવાળું જને છે તે તેની શક્તિરૂપ સાધન જને છે. આમ બધાં દ્રવ્યો એકબીજાની શક્તિરૂપે છે.

स्वशब्दैरभिधानે तु स घर्मो नाभिधीयते ।

विभक्त्याविभिरेयासाधुपकारः प्रतीयते ॥૧૩॥

(દ્રવ્યનું) તેના ખોતાના, અપાદાન વગેરે શબ્દો વડે (પ્રધાનપણે) અભિધાન થાય છે ત્યારે (તેમના વડે શક્તિરૂપ) ધર્મનું અભિધાન થતું નથી. ક્રિયાનો ઉત્પત્તિ માટે ઉપકારરૂપ તે (ધર્મ), વિભક્તિઓ (તદ્વિત, પ્રાતિપદિક, અબંધ) વગેરે વડે સમજાય છે. (૧૩)

કારક, સાધન, અપાદાન વગેરે વડે પદાર્થનું અભિધાન થાય છે. શક્તિરૂપ સાધનનું અભિધાન તેમનાથી થતું નથી. અભિધાન, વિભક્તિઓ, તદ્વિત, અવધવ વગેરે વડે કરવામાં આવે છે.

निमित्तभायो भावानामुपकारार्थमाश्रितः ।

नतिराघर्जनेत्येषा सिद्धः साधनमिष्यते ॥૧૪॥

(સાધ્યરૂપ ક્રિયાની) મદદ માટે પદાર્થોને નિમિત્તરૂપે માનવામાં આવ્યા છે. નતિ અર્થાત્ મદદ કરવા માટે અભિમુખ જાનવું અને આરજન અર્થાત્ સમર્પણ એવા શબ્દોથી સમજાતો સિદ્ધ પદાર્થ સાધન કહેવાય છે (૧૪)

स तेभ्यो ज्यतिरिक्तो वा तेष्वात्मैव वा तथा ।

ज्यतिरेफमुपाश्रित्य साधनत्वेन कल्प्यते ॥૧૫॥

તે (શક્તિરૂપી નિમિત્તશાલ) પદાર્થોથી જુદો અથવા તેમના આત્મારૂપે છે. જોદને આધારે તેને સાધનરૂપે કલ્પવામાં આવે છે. (૧૫)

મીમાંસક અને વૈશેષિક મતો પ્રમાણે શક્તિ એ સાધન છે એમ જ્ઞાનીને દબે વૈવાહરજી મતમાં પદાર્થો અને તેમની શક્તિઓ વચ્ચે જોદાજોદ છે એવા વૈવાહરજી મતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

કારિકામાં સ શબ્દથી ક્રિયાની ઉત્પત્તિમાં મદદ કરનાર અને શક્તિરૂપે રહેલ નિમિત્ત અર્થાત્ હેતુ સમજાય છે. આ અંગે પદાર્થો અને તેમની શક્તિઓ વચ્ચે એક છે, અને તે બંને વચ્ચે એકત્વ છે, એવા બે મતો છે. પહેલા મતમાં પદાર્થનું સ્વરૂપ એ જ શક્તિ છે. સહકારી કારણોના અ નિધાન રૂપી મદદથી પદાર્થ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી અદૃષ્ટ એવું શક્તિતરૂપ માનવાની જરૂર નથી. શક્તિ, ક્રિયાની ઉત્પત્તિ મઠિ ઉપકારક અને પદાર્થથી અભિન્ન એવું તત્ત્વ છે, એવો બીજો મત છે. આ કારિકામાં બે ને મતોના સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. કોઈપણ એક પણ અંગે વૈચારકોના આમલ નથી, શાબ્દને જ પ્રમાણ માનનારા તેઓ (શબ્દપ્રમાણકા) સાધનને પદાર્થથી ભિન્ન સમજે છે.

સંદર્શનં પ્રાર્યનાયા વ્યવસાયે ત્વનન્તરા ।

વ્યવસાયસ્તથારમ્ભે સાધનત્વાય ક્વપતે ॥૧૬॥

પૂર્વસ્મિન્યા ક્રિયા સૈવ પરસ્મિન્સાધનં મતા ।

સંદર્શને તુ ચૈતન્ય વિશિષ્ટં સાધનં વિદુઃ ॥૧૭॥

ફળની ધમ્મ માટે તે (ફળ વિષે) સંકલ્પ, (ફળમિદ્ધિતા) નિશ્ચય માટે તે (નિશ્ચય)થી જુદી નહિ એવી ધમ્મ અને (ફળપ્રાપ્તિના) પ્રયત્ન માટે તે નિશ્ચય સાધનરૂપે સમજાય છે. અગાઉના વ્યાપારમાં જે ક્રિયારૂપે હોય છે તે પછીના (સાધ્યરૂપ) વ્યાપારમાં સાધન રૂપે સમજાય છે. પરંતુ ફળવિપયક સંકલ્પમાં તો આત્માને વિશિષ્ટ સાધન તરીકે જણાવવામાં આવ્યો છે. (૧૬-૧૭)

સાધ્ય અને સાધનની બંધનમાં ક્રિયા પણ સાધનરૂપે સમજાય છે તે બંગે પત્ત જાણને આધારે આ કારિકાઓ રજૂ કરવામાં આવે છે. વિચારથીય મનુષ્ય મનમાં કોઈક માગતને વિચારે છે. આને સદર્શનક્રિયા કહે છે. વિચાર કરી પછી તે અંગે તેનામાં ધમ્મ (પ્રાર્થના) થાય છે. ધમ્મના થવા પછી તે ક્રિયા કરવાને તે આરભ કરે છે. આરભ કરી પછી તેની સમાપ્તિ કરે છે અને ત્યાર બાદ તેને ફળપ્રાપ્તિ થાય છે, સરખાવો. રૂઢ મઃ મનુષ્યઃ પ્રેક્ષાપૂર્વકારી મનસિ સ કુલ્લણ ટાકત્ કલિદર્શ સંપરવસિ, ઘરટે વ પ્રાર્થના, પ્રાર્થનાયામભ્યવસાય અભ્યવસાયે આરમ્ભ, આરમ્ભે નિર્હસિર્નિર્ણતો કલ્પવાન્તિ । (મહા-ભાષ્ય, પા સુ. ૧-૪-૩૨)

સદર્શન એટલે ફળવિપયક સંકલ્પ તે ફળના ઉપાય ભગેની ધમ્મ માટે સાધનરૂપ બને છે. વ્યવસાય એટલે દૈનિક નિશ્ચય તેનાથી જુદી નહિ એવી ધમ્મ તેના સાધનરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રમાણે દરનિશ્ચય ક્રિયાની સિદ્ધિ માટેના પ્રયત્નનું સાધન બને છે. આમ પૂર્વ પૂર્વ વ્યાપારમાં જે ક્રિયારૂપે હોય છે તે ઉચ્ચેષ્ટર ક્રિયામાં સાધનરૂપ બને છે.

તે પછી સદર્શન ક્રિયા અર્થાત્ ફળવિપયક સંકલ્પરૂપ ક્રિયાનું સાધન શું ? ફળની અભિલાષા માટે સુચોગ્ય એવો ચૈતન્યરૂપ આત્મા સાધનરૂપે છે

નિષ્પત્તિમાત્રે કર્તૃત્વં સર્વત્રૈવાસ્તિ કરકે ।

વ્યાપારભેદાપેક્ષાયાં કરણત્વાદિસંભવઃ ॥૧૮॥

ક્રિયાની સિદ્ધિ માટેનું કર્તૃત્વ બધાં કારકોમાં હોય છે જુદા જુદા વ્યાપારોની અપેક્ષા હોય ત્યારે કરણ વગેરે કારકો સંભવે છે. (૧૮)

ક્રિયાની સામાન્ય નિષ્પત્તિ માટે બધાં કારકો પ્રવૃત્ત હોય છે. મુખ્ય ક્રિયા જંગે કોઈક વિશિષ્ટ કાર્ય કરવાને કારણે કારકો, કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન એમ જુદી જુદી રીતે ઓળખાય છે.

પુત્રસ્ય જન્મનિ યથા પિત્રોઃ કર્તૃત્વમુચ્યતે ।

અયમરયામિયં ત્વસ્માદિતિ ભેદો વિવક્ષ્યા ॥૧૯॥

જેમ કે, પુત્રના જન્મ અંગે માતાપિતા (બંને)નું કર્તૃત્વ જણાવાય છે; વિવક્ષાને કારણે તેણે (પિતાએ), તે (માતા)નામાં અને તેણે (માતાએ) તે (પિતાથી) તેને ઉત્પન્ન કર્યો એમ લોક સમજવામાં આવે છે. (૧૯)

પહેલા વાક્યમાં જન્મની ક્રિયાના કર્તૃત્વને અનુભવતી માતા અધિકરણ રૂપે અને પિતા કર્તા રૂપે છે. બીજા વાક્યમાં પિતા અપાદાન રૂપે છે અને માતા કર્તા રૂપે છે; આમ બંનેની પ્રવૃત્તિ વચ્ચે ભેદ સમજવામાં આવે છે.

શુભક્રિયાણાં કર્તારઃ કર્તા ન્યકૃતશક્તયઃ ।

ન્યક્તાયામપિ સંપૂર્ણૈઃ સ્વૈર્ચ્યાપારૈઃ સમન્વિતાઃ ॥૨૦॥

કરણત્વાદિભિર્જાતાઃ ક્રિયાભેદાનુપાતિભિઃ ।

સ્વાતન્ત્ર્યમુત્તરં સ્વઘ્વા પ્રધાને ચાન્તિ કર્તૃતામ્ ॥૨૧॥

(મુખ્ય ક્રિયાના) કર્તા વડે ગીણ બનાવેલ શક્તિઓવાળા, ગૌણભાવમાં પણ પોતાના સંપૂર્ણ વ્યાપારોવાળા, અને જુદી જુદી ક્રિયાઓને અનુસરનારા કર્તા, કરણ વગેરે વડે ઓળખાતા, ગીણ ક્રિયાઓના કર્તાઓ, પોતાના વ્યાપારોમાં સ્વતંત્ર બનીને, મુખ્ય કાર્યના કર્તાઓ રૂપે સમાવય છે. (૨૦-૨૧)

મુખ્ય ક્રિયાના સંદર્ભમાં કર્મ, કરણ વગેરે બાનતો જાણવામાં આવી. દેવે, કર્મ કરણ વગેરે, મુખ્ય ક્રિયાના સંદર્ભમાં અસ્વતંત્ર હોવા છતાં ગીણ ક્રિયાના સંદર્ભમાં તે સ્વતંત્ર છે, એ વાત અહીં જાણવામાં આવી છે. અહીં પા. ૧-૪-૨૩ ઉપરનાં પતંજલિનાં ભાષ્યવચનોનો આધાર લેવામાં આવેલો છે. સામાન્ય અર્થોત્ મુખ્ય ક્રિયાના સંબંધમાં કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન વગેરે કારકો સ્વતંત્ર છે, જ્યંતુ પોતાની ક્રિયાઓના સંદર્ભમાં સ્વતંત્ર છે.

યથા રાજા નિયુક્તેષુ ચોદ્યૃત્પુ ચોદ્યૃત્પુ સ્થિતમ્ ।

તેષુ યૃત્તૌ ॥ સ્મરતે રાજા જયપમ્જવૈ ॥

તથા ઈર્વા નિયુક્તેષુ સર્વેષ્વેકાર્યકારિણુ ।

કર્તૃત્વં કરણત્વાદેરુત્તર ન વિરુધ્ધ્યતે ॥૨૨-૨૩॥

જેમ રાજાએ તમિલા ચોદ્યાઓમા લડવાની ચોખ્ખતા રહેલી છે, અને તે લડતા હોય ત્યારે તેમની પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે થનારા જય અથવા પરાજય રાજા મેળવે છે, તેમ કર્તાઓ પ્રેરણ (અને) સમાન રૂળ માટે પ્રવૃત્ત થનારાં (કરણ વગેરે કારકો)મા, ઉત્તર કાળમાં પ્રાપ્ત થનારુ કર્તૃત્વ, કરણ વગેરેનુ વિરોધી બનતુ નથી. (૨૨-૨૩)

રાજાએ લડાઈ માટે પ્રેર્યા તે પહેલાં સૈનિકો ચોદ્યાઓ કંતા પુરુષ અંગે તેમનુ કર્તૃત્વ હતુ, અર્થાત્ તે યુદ્ધના કર્તાઓ કંતા, પરંતુ રાજાએ હુકમ કરવાથી તેમનુ પુરુષ હતવા અથવા હારવા અંગે કરણત્વ થયુ. આ કર્તૃત્વ અને કરણત્વ પરસ્પર વિરોધી નથી, કારણુ કે સમાન રૂળ માટે તે કાર્ય કરનારા છે.

અનામિતે સુ વ્યાપારે નિમિત્ત ફેતુરિષ્યતે ।

આમિતાવધિમાર્ગં સુ લક્ષણે લક્ષણં વિદુ ॥૨૪॥

કોઈક વ્યાપારનો આશ્રય કથી વિના (માત્ર સબંધરૂપે રહેલા) નિમિત્તને હેતુ કહે છે. પદાર્થના નિર્દેશ માટે અવધિરૂપ બનનારને લક્ષણ કહે છે. (૨૪)

ત્રિમાસી સિદ્ધિ માટે મદદ રૂપ બને તે કારક છે જેમ હેતુ તો હેતુ પણ કારક બનશે આ વાત કર્તૃકરણગોતૃણીયા । (પા.સુ. ૨ ૩.૧૮ કર્તા અથવા કરણ અર્થમા તૃતીયા પ્રાપ્ત થાય છે) દ્વારા સિદ્ધ થાય છે, તો પછી દેહી (પા.સુ. ૨-૩ ૨૩ હેતુ દર્શાવનાર શબ્દ તૃતીયામા મૂકાય છે) મુનઃ ૧ જરૂર સી ૧ આવી શકાના નિરસન માટે સાધન અને હેતુ વચ્ચેનો તફાવત સમજાવવામા આવે છે

વિવક્ષિત રૂપની પ્રાપ્તિ માટે, માત્ર ચોખ્ખતા અબંધરૂપે રહેલ નિમિત્તને હેતુ કહે છે. આવે! સબંધ પછી વિવક્ષિતવડે દર્શાવાય છે આ પદ્ધતિને દેહી । મુન વડે બાધ કરીને તૃતીયા વિવક્ષિત પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે ‘અભ્યયનને કારણે તે રહે છે’ (અભ્યયનેન વચ્ચિ) । મા અભ્યયન હેતુ છે અને નિવાસ હેતુમાન અર્થાત્ કાર્ય છે હેતુ અને હેતુમાન વચ્ચેના સબંધને દર્શાવનારી શોભાછીને તૃતીયા વિવક્ષિત બાધ કરે છે

અનુરૂપણે । (પા.સુ. ૧-૪-૮૪, ચિદ્ધ અથવા નિર્દેશના અર્થમાં અનુ કર્મપ્રવચનીય છે) મુનમા લક્ષણનો અર્થ હેતુ પણ છે. હેતુમા અવધિનો બાવ હોય ત્યારે તે લક્ષણ કહેવાય છે બીજા અત પ્રમાણે કાર્ય ઉત્પન્ન કરે તે હેતુ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે તે લક્ષણ; પરંતુ આ મત બરાબર નથી કારણુ કે હેતુ પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. “શાકલ્યની

સંહિતાના પાઠ પછી દૃષ્ટિ થઈ" (શાસ્ત્રત્વલ્ય સંહિતામય પ્રાવર્તન) એવા પ્રયોગમાં સંહિતા માન લક્ષણ નહિ, હેતુ પણ છે.

મહાભાષ્યકારના મતમાં લક્ષણમાં હેતુ આવી જાય છે કારણકે લક્ષણ બ્યાપક છે. કાર્યનો નિર્દેશ કરનારું કારણ પછી લક્ષણ અને છે ઉપરના ઉદાહરણમાં સંહિતાનો પાઠ દૃષ્ટિનું લક્ષણ અને હેતુ બન્ને છે. આ બધા ઉપરથી એટલો નિષ્કર્ષ સમજાય છે કે જુદાં જુદાં સ્વરૂપો પ્રાપ્ત કરીને ક્રિયાની નિષ્પત્તિ મટે ઉપકારક અને તે કારક; સામાન્યપણે ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત અને તે હેતુ અને કોઈક બાબતનો નિર્દેશ કરે તે લક્ષણ.

દ્રવ્યાદિવિષયો હેતુઃ ક્ષરકં નિયતક્રિયમ્ ।

કર્તા કર્મન્તરાપેક્ષઃ ક્રિયાયાં હેતુરિષ્યતે ॥૨૫॥

દ્રવ્ય (શુદ્ધ, ક્રિયા) વગેરે વિષયવાળો હેતુ છે, પરંતુ કારક ક્રિયામાં નિયત છે. ક્રિયા(સિદ્ધિ) માટે બીજા કર્તાની અપેક્ષાવાળા કર્તાને હેતુ કહે છે. (૨૫)

અહીં વિષયભેદ પ્રમાણે હેતુ અને સાધનનો ભેદ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. દ્રવ્ય, શુદ્ધ, ક્રિયા વગેરેની સિદ્ધિ માટે સક્રિયશાળી પદાર્થને હેતુ કહે છે; જેમ કે બીજા વડે અંકુર, કન્યા વડે શોક, ધન વડે કુળ, વિદ્યા વડે યશ, સિદ્ધિપાત્રાસ વડે નિપુણતા, અગ્નિ વડે રસોઈ. હેતુ ક્રિયાની સિદ્ધિમાં મદદરૂપ બને છે, પરંતુ ક્રિયા કરતો નથી. કારક આજ ક્રિયાની ઉત્પત્તિ કરે છે. બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં હેતુને તત્ત્વયોગકો હેતુઃ (પા.સુ. ૧-૪-૫૫, કર્તાના પ્રયોગકને હેતુ કહેવાય છે) મૂલવડે કર્તાને પણ કારકવિશેષ એવા હેતુ કહ્યો છે.

ક્રિયાયૈ કર્ણં તત્ત્વ દૃષ્ટઃ પ્રતિનિધિસ્તથા ।

હેત્વર્થો હુ ક્રિયા તત્ત્વમ્ન સ પ્રતિનિધીયતે ॥૨૬॥

ક્રિયાની (સિદ્ધિ) માટે કરણ છે, તેથી (અપ્રધાન) એવા તે (કરણ)નો પ્રતિનિધિ જોવામાં આવે છે. ક્રિયા હેતુને અર્થે હોવાથી (તે પ્રધાન હોઈ), તેના પ્રતિનિધિ સમજવામાં આવતો નથી (૨૬)

ક્રિયાની બાબતમાં સમાન એવાં હેતુ અને કરણ વચ્ચેના તફાવત અહીં સમજાવવામાં આવ્યો છે.

ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે ઉપકારક કરણ અપ્રધાન છે, પરંતુ ક્રિયા પ્રધાન છે. તેથી અપ્રધાન એવા કરણ મટે પ્રતિનિધિ જોવા મળે છે, જેમ કે, બાબુવડે દણાપો એવા ઉદાહરણમાં દણવાની ક્રિયાનો પ્રતિનિધિ મળતો નથી, પરંતુ બાબુને બાલે તેના દનન-ક્રિયાના પ્રતિનિધિ એવાં શક્તિ, યુદ્ધર, તોગર વગેરે સમજાય છે. હેતુને અર્થે ક્રિયા સમજવામાં આવે ત્યારે હેતુ પ્રધાન બનશે અને ક્રિયા અપ્રધાન થશે. તેથી અધ્યયનને કારણે રહે છે (અધ્યયનેન ચળતિ) એવા ઉદાહરણમાં અધ્યયનનો પ્રતિનિધિ દેખાતો નથી, પરંતુ નિવાસક્રિયા જે અપ્રધાન ॥ તેના પ્રતિનિધિ 'નિવાસ માંગતી' વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાતિભ્યમાનુભ્યમામ્યાં હેતુર્અર્થસ્ય સાધકઃ ।

તાદર્થ્યમાનુભ્યમેન હેતુત્વાનુગતં તુ વત્ ॥૨૭॥

હેતુ, પ્રતિકૂળતા અથવા અતુકૂળતા દ્વારા, કાર્યને સિદ્ધ કરે છે. તાદર્થ્ય અતુકૂળતા વડે (કાર્ય)સિદ્ધિ કરે છે. તે તો હેતુપણુની સાથે સંબદ્ધ છે. (૨૭)

તૃતીયા વિભક્તિ વડે વાચ્ય હેતુ અને અતુર્થી વિભક્તિ વડે વાચ્ય તાદર્થ્ય વચ્ચેનો તફાવત આ કારિકામાં બહુાવવામાં આપ્યો છે.

‘હેતુ, પ્રતિકૂળ-અવસ્થા દ્વારા અથવા અતુકૂળ અવસ્થા દ્વારા એમ બે રીતે કાર્યને સિદ્ધ કરે છે. ક્ષીણ થતી અવસ્થા વાળો હેતુ ક્ષીણ બનતા કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તે પ્રતિકૂળ અવસ્થાવાળો કહેવાય છે. સૂર્યનો તાપ, પાણી સાથે સંબંધમાં આવતાં પાણીની ક્ષીણ બનતી અવસ્થાથી કાર્વ ઉત્પન્ન કરે છે. અહીં પાણીની અવસ્થા કમેકમે ક્ષીણ બને છે. ઓભાસામાં શેપેણું બી, ખાતર, પાણી વગેરેની અતુકૂળ પરિસ્થિતિને કારણે વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી તે અતુકૂળ અવસ્થાવાળું કહેવાય છે. આમ પ્રતિકૂળ અને અતુકૂળ એવી બે અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરનાર હેતુ કાર્યસિદ્ધિ કરે છે, તાદર્થ્ય પણ એક વિશિષ્ટ હેતુ છે. તે એટલે અન્ય, અર્થાત્ બીજાને માટે એવો તાદર્થ્યનો અર્થ થશે; જેમકે, ‘કુંડલને માટે સુવર્ણ,’ એવા ઉદાહરણમાં સુવર્ણ તાદર્થ્ય અર્થાત્ અન્ય પદાર્થ એટલે કુંડલને માટે છે. અતુર્થી વડે વાચ્ય આ હેતુને તાદર્થ્ય કહીશું.

સર્વંત્ર સહજા શક્તિઃ શાબદ્દ્રવ્યમવસ્થિતા ।

ક્રિયાકાલે સ્વમિચ્છક્તેરાધ્યાતુપકારિણી ॥૨૮॥

સર્વ કંઠકણે સ્વાભાવિક એવી શક્તિ, પદાર્થના અસ્તિત્વ (કાળ) સુધી રહેલી છે. ક્રિયાના સમયે તેની અસિન્ધાક્રિયા થતી હોવાથી તે (ક્રિયાને માટે) ઉપકારક બને છે. (૨૮)

નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોમાં બધી શક્તિ રહેલી છે, અને તે શક્તિ દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રિયાની નિબ્ધત્તિને સમયે તે બ્યક્ત થાય છે; તેથી તેને માટે તે ઉપકારક બને છે. આવી શક્તિને સાધન કહે છે.

કુલ્પસ્યાવરણે શક્તિરસ્યાદીનાં વિદારણે ।

સર્વદા સ તુ સમ્યગ્મઃ ક્રિયાકાલે નિરુપ્યતે ॥૨૯॥

દીવાલની, (બીજી વસ્તુનું) આવરણ બનવા માટેની અને તલવાર વગેરેની કાપવા માટેની શક્તિ હંમેશાં હોય છે. તે (શક્તિરૂપ) ધર્મ, વિદ્યમાન હોઈને, ક્રિયાની ઉત્પત્તિને સમયે બ્યક્ત થાય છે. (૨૯)

સ્વાદ્ગસંયોગિનઃ પાશા દૈત્યાનાં ચારુણા યથા ।

વ્યગ્યન્તે વિચિત્રીપૂર્ણાં દ્રવ્યણાં શક્તયસ્તથા ॥૩૦॥

જેમ દૈત્યોના, વરુણદેવથી પ્રાપ્ત થયેલા પાશો, તેમનાં અંગો સાથે સંયોગમાં હોય છે, પરંતુ તેઓ વિવ્યની ઇચ્છા કરતા હોય ત્યારે જ વ્યક્ત બને છે, તેમ પદાર્થોની શક્તિઓ પણ તે પ્રમાણે હોય છે. (૩૦)

રીતસરના કુદને સમયે દૈત્યોના વારુણ પાશો ઢેખાય છે. તે પહેલાં તે પાશો, તેમનાં અંગોમાં રહેલા હોય છે. તે પ્રમાણે પદાર્થોની શક્તિઓ કંબોમાં તેમનામાં રહેલી હોય છે. પરંતુ કાર્યની નિષ્પત્તિને સમયે બહાર થાય છે.

તૈક્ષ્ણ્યગૌરવકઠિન્યસંસ્થાનૈઃ સ્વૈરમિર્યવા ।

છેષઃ પ્રતિ વ્યાપ્રિયતે શક્તિમાન્ ગૃણ્ણતે તથા ॥૩૧॥

તલવાર (જ્યારે) પોતાનાં તીક્ષ્ણતા, ભાર, કઠિનતા અને આકારો સાથે કાપવાના પદાર્થ તરફ યથે છે ત્યારે, શક્તિવાળો (વસ્તુ) તરીકે તે સમભય છે. (૩૧)

પ્રાજ્ઞ નિમિત્તાન્તરોદ્ભૂતઃ ક્રિયાયાઃ કૈશ્ચિદ્વિપ્યતે ।

સાધનં સદ્જનં કૈશ્ચિત્કિયાન્વીઃ પૂર્વમિપ્યતે ॥૩૨॥

કેટલાકના મતમાં, ક્રિયા ઉત્પન્ન થયા પહેલાં (પદાર્થમાં, તેની શક્તિરૂપી) સાધન, બીજાં નિમિત્તોને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે; કેટલાકને મતે તે ક્યાલાનિક છે; બીજા કેટલાકને મતે ક્રિયા, પહેલાં ઉત્પન્ન થાય છે. (૩૨)

પ્રવૃત્તિરેવ પ્રથમં ક્વચિદ્વ્યવસ્થિતઃ ।

શસ્તીરેકાધિકરણે સ્ત્રીતેવદપર્ચયતિ ॥૩૩॥

પહેલાં, કોઈપણ (એક પદાર્થ)માં આધાર નહિ કરનારી (નિત્ય) ક્રિયા, કાર્યનિષ્પત્તિ માટે જવાબદાર બધી શક્તિઓને, પ્રવાહની જેમ, એક સ્થાનમાં એવી લાગે છે (૩૩)

શક્તિઓની પહેલાં ક્રિયાની ઉત્પત્તિ થવી રીતે આવે છે તે આભરણમાં દ્યોબુ છે.

અપૂર્વં કાલશક્તિ વા ક્રિયાં વા માલમેવ વા ।

તમેયંલગ્નં સાર્વં કેચિદ્દાદુઃ કથ્યન્વન ॥૩૪॥

તે આ પ્રકારના (શક્તિરૂપ) બાવને કેટલાક લોકો પ્રવત્નપૂર્વક, અપૂર્વ અથવા કાલશક્તિ અથવા ક્રિયા અથવા કાલ તરીકે બહેર કરે છે. (૩૪)

નિત્યાઃ પદ્ શક્તયોઽન્યેષાં મેદામેદસમન્વિતાઃ ।

ક્રિયાસંસિદ્ધયેઽર્થેષુ જાતિવત્સમવસ્થિતાઃ ॥૩૫॥

બીજા કેટલાકના મતમાં, પદાર્થોની, તેમનાથી જિન છતાં અજિન એવી શક્તિઓ છે. (પદાર્થોની) જાતિની જેમ તે (શક્તિઓ), ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે રહેલી છે. (૩૫)

અહીં ક્ષતી, કર્મ, કરણ, અપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ એવાં કારકાર્થે રહેલી છ શક્તિઓનો ઉલ્લેખ છે.

દ્રવ્યાકારાવિભેદેન તાદ્ધ્યાપરિમિતા इव ।

દૃશ્યન્તે તત્ત્વમાસાં તુ પદ્ શક્તીર્નાતિવર્તતે ॥૩૬॥

પદાર્થોનાં જુદા જુદા આકારો પ્રમાણે તે જાણે, અસંખ્ય છે. તેમને વિષે તત્ત્વ એ છે કે તે શક્તિઓ છ (સંખ્યા)નું ઉચ્ચંચન કરતી નથી. (૩૬)

નિમિત્તમેદાદેકૈષ મિન્ના શક્તિઃ પ્રતીયતે ।

પોદા કર્તૃત્વમેવાદુરતત્પ્રવૃત્તોર્નિવંધનમ્ ॥૩૭॥

એક એવી શક્તિ, જુદાં જુદાં નિમિત્તોને કારણે જ પ્રકારે વિલક્ષ્ય અનેલી સમજાય છે. ક્ષતીપણને તે (જુદી જુદી) પ્રવૃત્તિઓના આધારરૂપે કહેવામાં આવ્યું છે. (૩૭)

તત્ત્વે જા જ્યતિરેકે યા જ્યતિરિક્તં તદુચ્યતે ।

શબ્દપ્રમાણકો લોકઃ સ ક્ષાસ્ત્રેણાનુગમ્યતે ॥૩૮॥

તે (શક્તિરૂપ સાધન)ને (તેના આશ્રય સાથે) એકરૂપ માનો કે તેનાથી જુદું માનો, પણ તેને જુદું જ જણાવવામાં આવ્યું છે. લોકોપવહાર શબ્દને પ્રમાણ માને છે, (તેથી) શાસ્ત્રવડે તે (શબ્દપ્રયોગ)ને અનુસરવામાં આવે છે. (૩૮)

પરમાર્થે તુ નૈચ્ચવં પૃથક્ત્વાદ્વિન્નલ્લજ્ઞનમ્ ।

પૃથક્ત્વૈકત્વરૂપેણ તત્ત્વમેવ પ્રકાશતે ॥૩૯॥

પરમાર્થ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એકત્વ, પૃથક્ત્વથી જુદા (સ્વભાવવાળું) નથી. (એકત્વરૂપ) તત્ત્વ જ પૃથક્ત્વરૂપે અને એકત્વરૂપે પ્રકાશે છે. (૩૯)

યત્પૃથક્ત્વમસંદિગ્ધં તદેકત્વાન્ન મિચતે ।

યદેકત્વમસંદિગ્ધં તત્પૃથક્ત્વાન્ન મિચતે ॥૪૦॥

સદેહ વિનાનું જે પૃથક્ત્વ છે તે એકત્વથી જુદાં લક્ષણવાળું નથી (અને) સદેહ વિનાનું જે એકત્વ છે તે પૃથક્ત્વથી જુદું નથી (૪૦)

શૌ ક્ષમા વાયુરાદિભ્ય સાગરા સરિતો દિશ ।

અન્ત કરણતત્ત્વસ્ય ભાગા વહિરવસ્થિતા ॥૪૧॥

આકાશ, પૃથ્વી, વાયુ, સૂર્ય, સમુદ્રો, નદીઓ, દિશાઓ (આ બધા), એક આન્તર (પરમ)તત્ત્વના ભાગા(આભાસો)રૂપે રહેલા ભાગો છે (૪૧)

સરખાવો હેઠારાજ અન્ત કરણત્વેશ્વન્તરરૂપતયા પ્રતિમાસમાન ચત તત્ત્વ તત્ત્વૈવેતે ભાગા પ્રતિબિંબકા આભાસા વહિરવસ્થિતા । પરમાર્થે તુ કૌલ્લોડન્તર્બહિર્ભાવ । एकमेव सविन्मय पर शब्दब्रह्म तथातयावस्थितमिति कारिकार्थ ।

કાલ્પવિચ્છેદરૂપેણ તદેવૈકમવસ્થિતમ્ ।

સ હાપૂર્વાપરો ભાવ ક્રમરૂપેણ લક્ષ્યતે ॥૪૨॥

તે એક (તત્ત્વ) જ કાલ્પવિભાગરૂપે રહેલું છે પૌર્વાપર્ય વિનાનો તે ભાવ કેમ રૂપે દેખાય છે (૪૨)

પરમતત્ત્વમા પૌર્વાપર્ય નથી, તેમ જતા કાલ્પચક્રિતને કારણે તેમા મોહ, ઝંકપી, ધીમ્, વહેલું, વગેરે કાલ્પવિભાગો સમજાય છે

કારિકા બેતાલીસ સુધીમા રજૂ થયેના વિચારોનો સારસત્રહ કરતા દીકાર જણાવે છે કે પદાર્થોમા રહેલી એક વિશિષ્ટ ચક્રિતને સાધન કહે છે વિજ્ઞાનવાદીઓના મતમા તે સુદ્ધિપ્રકરણા રૂપે છે (કારિકા ૬) સસર્ગવાદી વૈશ્યિકોના મતમા તે પદાર્થમા રહેલા પરતુ પદાર્થથી જુદા તત્ત્વ રૂપે છે (કારિકા ૮) મીમાંસકોના મતમા તે પદાર્થમા અપૂર્વ રૂપે છે બદ્ધેતવાદીઓના મતમા તે કાલચક્રિતરૂપે છે સામ્યોના મતમા તે રસેશુધ્ધી પ્રગતિરૂપ ક્રિયા છે અને મનને દ્રવ્ય જ્ઞાનનારા નૈયાયિકોના મતમા તે નિત્ય કાલરૂપે છે (કારિકા ૩૪).

दृष्टो ह्यव्यतिरेकेऽपि व्यतिरेकोऽन्यथेऽसति ।

वृक्षाद्यर्थान्ययत्नमाह्विभवत्यर्थोऽन्य इष्यते ॥૪૩॥

(પ્રાતિપદિકના અર્થમા) શિન્નતા ન હોવા છતાં (અત્યથના અર્થમા) શિન્નતા હોય છે, અને (વિભક્ત્યર્થમા) સમાનતા ન હોવા છતાં, વૃક્ષ વગેરે (પ્રાતિપદિક)ના અર્થમા સમાનતા જણાય છે તેથી (પ્રાતિપદિકથી) જુદો વિભક્તિનો અર્થ સમજવામા આવે છે (૪૩)

मामान्य फलक तस्य सप्ताद्या भेदयोनय ।

पद कर्माख्यादिभेदेन शेषभेदस्तु सप्तमी ॥૪૪॥

કારક સામાન્યરૂપે છે તેના વિભાગોના માત્ર મુખ્ય આધારો છે (કારકના), કર્મ વગેરે જુદા નામોથી ઓળખાતા છ (બેદો) અને સાતમે શેષ (એવા નામનો) બેદ છે. (૪૪)

નિર્વર્ત્યં ચ વિકાર્યં ચ પ્રાપ્યં ચેતિ ત્રિધા મતમ્ ।

તત્રેષિતતમં કર્મં ચતુર્ધાન્યતુ કલ્પિતમ્ ॥૪૫॥

આ (૭ કારકોમાં) ઈષિતતમ કર્મને નિર્વર્ત્ય, વિકાર્ય અને પ્રાપ્ય એમ ત્રણ પ્રકારે માન્યું છે, મીનુ' (અનીષિત) ચાર પ્રકારે કલ્પવામાં આવ્યું છે (૪૫)

ઔદાસીન્યેન ચત્રપ્રાપ્યં યજ્ઞચ કર્તુરનીષિતમ્ ।

સંશાન્તરૈનાહ્યત્ત્વં યજ્ઞચાપ્યન્યપૂર્વકમ્ ॥૪૬॥

તટસ્થતા સાથે પ્રાપ્ત થનારું, કર્તાએ નહિ ઇચ્છેલું, બીજી સંજ્ઞાઓ વડે ન જણાવી શકાય તેવું અને પહેલાં બીજી સંજ્ઞાવાળું (એમ બીનુ' ચાર પ્રકારે છે) (૪૬)

કારિકા ૪૫માં નિર્દેશિત ત્રણ પ્રકરનાં ઈષિતતમ કર્મં સિવાયનાં બીજાં ચાર કર્મં અહીં ગણાવવામાં આવ્યાં છે.

(૧) ગામમાં જઈને ઝાડના મૂળને રપશે' છે (ગ્રામં ગચ્છન્ ક્ષમૂલં સ્પૃશતિ ।)માં વૃક્ષમૂલ ઔદાસીન્યપ્રાપ્ત કર્મ છે.

(૨) ઝેર પીવે છે (બિષં વિપતિ ।)માં ઝેર અનીષિત કર્મ છે.

(૩) અપાદાન વગેરે સંજ્ઞાઓ જેને લાગુ ન પડે તે કર્મ અકથિતં વ । (પા.સુ. ૧-૪-૫૧)થી જણાવ્યું છે.

(૪) દેવદત્ત અધિકૃષ્યતિ । દેવદત્ત અધિકૃષ્યતિ । વગેરે ઉદાહરણોમાં ઉપસર્ગવાળા ક્રૂર, ક્રૂર વગેરે ધાતુઓના સંજ્ઞાધર્મા જેના તરફ કોપ વગેરે હોય તેની સંપ્રદાનસંજ્ઞા કલા છતાં કર્મસંજ્ઞા જ થાય છે. તે જ પ્રમાણે અક્ષાન્ દીપ્યતિ ।માં દિવઃ કર્મ વ । (પા.સુ. ૧-૪-૪૩)થી સાધકતમ ક્રેશ્વ જ કર્મસંજ્ઞા બને છે. આમ અનીષિત કર્મના ચાર પ્રકાર છે; ઔદાસીન્ય-પ્રાપ્ત, કર્તાને અનીષિત, અકથિત, અને અગાઉ અન્ય સંજ્ઞાથી જણાવ્યું.

સતી કાયિષ્ઠમાના ષા પ્રકૃતિઃ પરિણામિની ।

યય નાશ્રીયતે તસ્ય નિર્વર્ત્યત્વં પ્રચક્ષતે ॥૪૭॥

જે (પદાર્થ)નું વિદ્યમાન કે અવિદ્યમાન ઉપાદાન કારણ દેરફાર પામતું સમજવામાં આવતું નથી તેને નિર્વર્ત્ય (કર્મ) કહે છે. (૪૭)

મુલા વટ કોતિ । (માટીથી ધડાને બનાવે છે)માં ધટને માટીમાંથી ઉત્પન્ન થતા અને તેનાથી જુદો સમજવામાં આવે છે, યદં વટં કોતિ ।ની જેમ અભિન્ન સમજવામાં આવે છે. અહીં નિર્વર્ત્ય કર્મ સમજાય છે.

પ્રકૃતેસ્તુ વિવશ્યાવાં વિકાર્યં કૈશ્વિદન્યયા ।

નિર્વર્ત્યં ચ વિકાર્યં ચ કર્મં શસ્ત્રે પ્રદર્શિતમ્ ॥૪૮॥

જ્યારે ઉપાદાન કારણને (પદાર્થથી) અભિન્ન સમજવામાં આવે છે ત્યારે (તેને) વિકાર્ય (કર્મ) કહે છે. બીજા કેટલાક વડે (બાકરણ)સાક્ષમાં નિર્વર્ત્ય અને વિકાર્યને જુદાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. (૪૮)

યદસજ્જાયતે સદ્ વા જન્મના યત્ પ્રકાશ્યતે ।

તન્નિર્વૃત્યં વિચર્યં ચ કર્મ દ્વેષા વ્યવસ્થિતમ્ ॥૪૯॥

ઉત્પન્ન થનારું જે અસત્ (છે) તેને અથવા ઉત્પત્તિવડે જે અભિવ્યક્ત અને છે તે (સત્)ને નિર્વૃત્યં અને વિચર્યં એમ બે પ્રકારે વ્યવસ્થિત બનેલ કર્મ કહે છે. (૪૯)

ઉત્પત્તિની પહેલાં અસદ્ એવાં ધર્માદિ ઉત્પન્ન થાય છે, એવા અસત્કાર્યવાદી વૈશેષિક મતમાં અથવા ઉત્પત્તિની પહેલાં સદ્ ધર્માદિ ઉત્પન્ન થાય છે એવા સ્થાયીવાદી સાંખ્યમતમાં પદાર્થ, ઉત્પત્તિ વડે અવિભાવ પામતો હોવાથી તેને નિર્વૃત્યં અને વિચર્યં કર્મ કહેવાય છે.

પુત્રને જન્મ આપે છે પુત્ર પ્રયત્ને ।, (જન્મં પ્રયુજ્જે ।) જન્મનો પ્રયોગ કરે છે એવા પ્રયોગમાં ભર્તામાં રહેલ પુત્ર અને વિવશાવાળા જન્મને, જન્મ અને પ્રયોગ વડે ભરેર કરવામાં આવે છે. અસ્તિત્વ હોય તેને ભરેર કરવું એટલે જન્મ.

પ્રજ્જયુચ્છેદસંમૂતં કિંચિત્કાષ્ટાદિભક્ષયત્ ।

કિંચિદ્ શુણાન્તરોત્પત્ત્યા સુવર્ણાદિવિકારવત્ ॥૫૦॥

ગળેલાં લાકડાં વગેરેમાંથી બરમ મળે તેમ મૂળ પદાર્થના વિનાશથી થનારું (પરિણામ) એટલે એક (વિકાર્ય કર્મ) છે; સુવર્ણ વગેરેના (ધરેણાં વગેરેમાં) ફેરફારની જેમ ખીજા શુભુની ઉત્પત્તિ વડે થનારું તે ઘીણું (વિકાર્ય કર્મ) છે. (૫૦)

આકાં વિકાર્યં કર્મને બે રીતે સમજવામાં આવ્યું છે. પ્રકૃતિભૂતનો સંપૂર્ણ વિનાશ થતાં પ્રાપ્ત થનારું પરિણામ, એક પ્રકારનો વિકાર છે. 'લાકડાંની બરમ કરે છે' એવા પ્રયોગમાં બરમ વિકાર્યં કર્મ છે. લાકડાં બળે છે (કાષ્ઠાનિ વહન્તિ)માં લાકડાં વિકાર્યં કર્મ છે.

ક્રિયાકૃતા વિશેષાણાં સિદ્ધિર્વગ્ન ન ગમ્યતે ।

દર્શનાદનુમાનાદ્વા લક્ષ્યાપ્યમિતિ કથ્યતે ॥૫૧॥

ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત થનારી વિશેષતાઓની સિદ્ધિ જ્યાં (પ્રત્યક્ષ) દર્શનથી કે અનુમાનથી સમજાય નહિ તેને પ્રાપ્ત્ય (કર્મ) કહે છે. (૫૧)

સૂર્યને જુએ છે (ભાદિર્ય વચયતિ ।), નખર પાસે જાય છે (ચગરં ઉપગચ્છતિ ।), વેદનું અભ્યસન કરે છે (યેદં અપીતે ।) વગેરે ઉદાહરણોમાં ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત થનારી વિશેષતા પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન દ્વારા સમજાવી નથી.

વિશેષતાભઃ સર્વથ વિદ્યતે દર્શનાદિભિઃ ।

કેષાન્નિચ્છન્ વદ્ભિન્નચકિસિદ્ધિર્દૃષ્ટિવિપાદિપુ ॥૫૨॥

કેટલાકના મતમાં 'જેવું' વગેરે ક્રિયાઓ વડે બધે વિકાર (રૂપ વિશિષ્ટતા)ની પ્રાપ્તિ થાય છે. દૃષ્ટિમાં ઝેરવાળા (ચર્ષી) વગેરેમાં તે અભિવ્યક્ત બને છે અને પૂરવાર થાય છે. (૫૨)

એક મત પ્રમાણે પ્રાપ્ય કર્મ જેવું કર્મ માનવાની જરૂર નથી, કારણ કે ક્રિયા હમેશા દરમ કે અદરમ વિશિષ્ટતાઓ પ્રગટ કરે છે સાપ બ્યારે પદાર્થોને બુદ્ધિ છે ત્યારે તેના ઝેરૂપી અગ્નિજ્વાળાઓથી તે પદાર્થને બળતે। આપણે જોઈએ છીએ એવી માન્યતા છે આ પ્રમાણે બીજી બધી ક્રિયાઓની વિશેષતાઓ પણ અવલંબ્ય છે આ મત બરાબર નથી સર્પના ઉદાહરણમાં દર્શિતુ છેકટ તેજ ઝેરના ચપકમાં આવતા પદાર્થને બાળે છ માત્ર જોવાને કારણે નહિ તેથી બુદ્ધ પ્રાપ્ય કર્મ સ્વીકારવું જોઈએ ઝેરૂપી અગ્નિજ્વાળાઓ વૈજ્ઞાનિક રીતે સિદ્ધ નથી તેથી અગ્નિજ્વાળાઓને રૂપક તરીકે સમજવી જોઈએ

આમાસોપગમો જ્યવિત સોહત્યમિતિ કર્મણ ।

વિશેષ પ્રાપ્યમાણસ્ય ક્રિયાસિદ્ધૌ વ્યવસ્થિતા ॥૫૩॥

(યોગ્ય સ્થાનમાં રહીને) દર્શિતમાર્ગમાં આવવું, (હીવા વગેરે વહે) પ્રકટ થવું અને બોધક્ષમતા આ બધી પ્રાપ્ય કર્મની, ક્રિયાની સિદ્ધિ સાથે જોડાયેલી વિશિષ્ટતાઓ છે (૫૩)

નિર્ણયોદિપુ તત્પૂર્વમનુભૂય સ્વતન્ત્રતામ્ ।

કર્મન્તરાણા વ્યાપારે કર્મ સપદ્યતે સ્વ ॥૫૪॥

ઉત્પત્તિ, (વિક્રિયા, આભાસ) વગેરે ક્રિયાઓમાં પહેલા સ્વતન્ત્રતા અનુભવીને, (કારકો) બીજા કર્તાઓના કાર્યના સદર્શમાં કર્મ તરીકે પ્રવૃત્ત અને છે (૫૪)

અગાઉ કહેવામાં આવ્યું કે બધા કારકો તેમની ઝોણ ક્રિયાઓના સદર્શમાં કર્તાઓ હોય છે, તે પછી તે કર્મ કેવી રીતે બની શકે એવી સંજોગો જવાબ આ કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે

નિર્ણતિ, વિક્રિયા આભાસ વગેરે ક્રિયાઓમાં અનુક્રમે નિર્વર્ત્ત, વિકાસ અને પ્રાપ્ય કર્મ તરીકે પ્રાપ્ત થનારુ કર્મ પહેલા સ્વતન્ત્રતા અર્થાત્ કર્તાપક્ષ પ્રાપ્ત કરીને પછીથી કર્તાના સદર્શમાં ઝોણ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને કર્મ બને છે

તદ્ વ્યાપારવિવેકેડપિ દરવ્યાપારે વ્યવસ્થિતમ્ ।

કર્માપદિષ્ટાન્તમતે કરચિચ્છાસામ્યાન્વિધીન્ ॥૫૫॥

તે (પ્રધાન કર્તા)ની ક્રિયાની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે પણ પોતાની (સ્વતન્ત્ર કર્તૃત્વરૂપ) ક્રિયામાં વિવક્ષિત બનતુ કર્મ, કર્મને માટે વિહિત એવા (વ્યાકરણ) શાસ્ત્રીય કાર્યોને, (કર્તા બની), ડોઇકાર પ્રાપ્ત કરે છે (૫૫)

કોહાર (પોતાની મેજ) વડે છે (ચિત્ત કુચ્છ ૧) ખેતર બેઠાય છે (સ્યત કેદાર ૧) અને જાત રધાય છે, (વચ્ચત બોદન સ્વયમેવ ૧) જેવા ઉદાહરણોમાં મનની પ્રજ્ઞા વિવક્ષિત નથી, કારણ કે, કોહાર સહેવાઈથી વડે એવા છે, ખેતર જોઈ પાસવાળું છે અને જાત પોચા

છે. આ ઉદાહરણોમાં કુમ્ભ, કેદાર અને ઓદન કર્મ તરીકે હતાં પણ હવે કર્તા બન્યાં છે અને મિથ્યે, ત્વચે અને પચ્ચતેર્મા, વદ્ પ્રત્યય નવા બનેલા કર્તાઓના કાર્યને જણાવે છે.

નિવૃત્તપ્રેવળં કર્મ સ્વક્રિયાવયવે સ્થિતમ્ ।

નિવર્તમાને કર્મત્વે સ્વે કર્તૃત્વેઽવતિષ્ઠતે ॥૫૬॥

કર્મ બ્યારે (કર્તાના બ્યાપાર) પ્રેરણાથી મુક્ત બને છે ત્યારે તે પોતાની ક્રિયા સાથે સંબંધમાં રહે છે. તેનું કર્મપણું નિવૃત્ત થતાં તે પોતાના કાર્યના કર્તારૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૬)

આત પોતાની મેળે રંધાય છે. (પચ્ચતે ઓદનઃ સ્વયમેષ ।) આં 'ચૈન આત રંધે છે' એવા વાક્યમાં કર્મરૂપે રહેલ આત, હવે કર્તાના બ્યાપારમાંથી મુક્ત બનીને રંધવાની ક્રિયાનો કર્તા બને છે. તેથી આતને કર્મકર્તા કહેવાશે. 'કેદાર પોતાની મેળે તૃટે છે.' એવા પ્રયોગમાં પુષ્કળ વરસાદ ઝીલનારો, પુષ્કળ જવન સફળ કરનારો વગેરે કારણોની વિવક્ષા નથી. થોડા વખત પહેલાં બધાયેથી કેદાર પોતાની મેળે જ તૃટી પડે છે. તેથી અહીં કેદાર, જે પહેલાં કર્મ હતું તે હવે કર્તા અર્થાત્ કર્મકર્તા તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. ખેતર (પોતાની મેળે) કપાય છે, એવા પ્રયોગમાં દાતરડું લઈને ખેતરમાં જતો દેવદત્ત દેવાય છે છતાં અત્યંત તીવ્ર મૂર્ચકિરણોને લીધે સૂકાયેલા પાકવાળું અને જળરિત બનેલ ઓકવાળું ખેતર પોતાની મેળે જ કપાય છે એમ કહી શકાય. અહીં ખેતર કપાઈ જવાની સુકરતા કર્તા બને છે. સૌક્યોત્તિશ્વવાળું ખેતર જે અગાઉ કર્મ હતું તે હવે કર્તા બન્યું છે; સરખાવે મહાભાગ (પા.શ્વ. ૩-૧-૮૭) ચવપિ સાવરચૈત્તકપતે વદ્ વપ્રામ્યઃ કર્તા માત્સીદ્ તુ વધં ન ક્વાન્તુ ત્વચતે કેદારઃ સ્વયમેવેતિ યશસૌ દેવરત્તો વાગદત્તઃ સમન્તતો વિવરિપત્તવરવતે । અપ્રાપિ વાઘૌ મુકાતા નામ ત્વચઃ મામ્યઃ કર્તા મયત્યમ્યદત્તઃ કેશરાત્ ।

તાનિ ધાત્યન્તરાણ્યેવ પચિસિદ્ધયતિવદ્ વિદુઃ ।

ભેદેઽપિ હુષ્પરુપવાદેકત્વપરિકલ્પના ॥૫૭॥

તે (કર્મવિપયક અને કર્તૃવિપયક) ધાતુઓને વષ્ અને સિષ્ ની જેમ જુદા જ માનવામાં આવ્યા છે. તેમનામાં લિન્નતા હોવા છતાં, તેમનું રૂપ સમાન હોવાથી, તે એક છે એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે. (૫૭)

દેવદત્તઃ ઓદનં વચતિ । દેવદત્તઃ કેદારં જ્ઞાતિ । અને દેવદત્તઃ કુમ્ભં મિનતિ । એવા પ્રયોગોમાં અને પચ્ચતે ઓદનઃ । ત્વચે કેદારઃ । અને મિનતે કુમ્ભઃ । એવા પ્રયોગોમાં વષ્, ત્વ અને મિન ધાતુઓ કર્મવિપયક અને કર્તૃવિપયક અર્થ દર્શાવે છે. કર્મવિપયક અર્થ દર્શવનારો વષ્ ધાતુ કર્તાના અર્થ દર્શવનારો વષ્ ધાતુથી નૂટો છે. તે પ્રમાણે ત્વ અને મિન વિશે સમજાવું, જેમ વષ્ અને મિવ્ જુદા છે તેમ તેમને જુદા સમજના નોઈએ. આ ધાતુઓ ત્વએ કર્મ અને કર્તાના ઉપવક્તૃમાં જુદાપણું દેવા છતાં કર્મવિપયક વષ્ અને કર્તાવિપયક વષ્ સ્વરૂપમાં સરખા દેવાથી, બ્યવહારમાં સમાન ચળવામાં આવે છે. તેમ

છતાં જિ જેવા ધાતુને જુદા જુદા મણુમાં જુદો જુદો સમજવામાં આવ્યો છે; જેમકે જિ
બ્વાદિમાં ક્ષયતિ, તુદાદિમાં ક્ષિપતિ, દિવાદિમાં ક્ષીયતે અને ક્રત્યાદિમાં ક્ષિપાતિ જેવાં રૂપો
સપ, સ, રના અને રન એવા વિષરજુપ્રત્યયોને કારણે જુદાં જુદાં સમજાય છે.

एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पञ्चादयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमन्विताः ॥५८॥

એકસરખા રૂપયાળા હોવા છતાં પૃષ્ઠ વગેરે ધાતુઓ એક ક્રિયા અથવા
(અનેક) ક્રિયાઓનો સમૂહ સ્વાભાવિકપણે દર્શાવે છે. (૫૮)

અગાઉની ઠારિશ્રમાં પ્રાપ્ત થયેલા મતથી જુદો મત અહીં દર્શાવવામાં આવ્યો છે.
એક શબ્દ પણ અનેક અર્થોવાળો હોઈ શકે, આવી સ્થિતિમાં જુદા જુદા શક્તિઓને
કારણે અર્થભેદ સમજાતો હોવાથી શબ્દભેદ સમજાવે એઈએ નહિ. ગ્રામ શબ્દના કે અન્ન
શબ્દના અનેક અર્થો છે. 'દેવદત્ત બાત રાધે છે,' અને 'બાત રાધાય છે,' એવા પ્રયોગોમાં
ભાતનું 'પોઆ પડવું' (વિકલ્પિતિ) એવા વર્ણના અર્થ સર્વત્ર થાય છે.

न्यग्भावनान् न्यग्भवनं कुरौ श्रुद्धे प्रतीयते ।

न्यग्भावनां न्यग्भवनं प्यन्तेऽपि प्रतिपद्यते ॥५९॥

अवस्थां पञ्चमीमाहुर्यन्ते तां कर्मकर्तारि ।

निवृत्तमेपणाद्भावोः प्राकृतेऽर्थे निजुच्यते ॥६०॥

(જિજ્ઞ પ્રત્યય પ્રાપ્ત નહિ કરનારા) મૂળ ધાતુ રહ્યાં 'નીચે નમાવવું'
અને 'નીચે નમવું' એવા અર્થો સમજાય છે. જિજ્ઞને પ્રાપ્ત કરનારા તે (ધાતુ)માં
પણ 'નીચે નમાવવું' અને નીચે નમવું એવા બે અર્થો સમજાય છે. કર્મ ન્યારે
કર્તા બને છે ત્યારે જિજ્ઞ પણ પ્રાપ્ત થયેા હોય છે. ત્યારે તેને પાંચમી અવસ્થા કહેવાય
છે. બીજા વડે કરાવાતા કાર્યનો અર્થ ધાતુ વડે ન્યારે કરાવાતો નથી ત્યારે ધાતુના
મૂળ અર્થને જણાવવા માટે જિજ્ઞનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. (૫૯-૬૦)

'મહાવનો હાથી ઉપર ચડે છે.' (ભારોહન્તિ હસ્તિનં હસ્તિપ્તાઃ) એવા પ્રયોગમાં
મહાવતો હાથીને નમાવે છે અને હાથી નમે છે એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આને અનુ-
ક્રમે ન્યગ્ભાવન અને ન્યગ્ભવન કહીશુ ન્યગ્ભાવન પહેલી અવસ્થા છે. આપણે હસ્તી સ્વયમેવ
એવા પ્રયોગમાં હાથી પોતાની રેણ નમે છે (ન્યગ્ભવતિ) એવો અર્થ હોવાથી મહાવતોના
હાથીને નમાવવાના કાર્યનો ઉત્તરેષ નથી. પરંતુ હાથીનો પોતાની રેણે નમવાનો ઉદ્દેશ
છે. આ અવસ્થાને બીજી અવસ્થા કહીશુ. આ જ ને અવસ્થાઓમાં, ધાતુમાં પ્રેરકનો
અર્થ દર્શાવનાર પ્રત્યય જિજ્ઞ ઉમેરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ ન્યારે રહ્યા ધાતુમાં જિજ્ઞ
ઉમેરવામાં આવે છે ત્યારે ભારોહન્તિ હસ્તિનં હસ્તિપ્તાઃ. એવા પ્રયોગમાં મહાવતોના
કાર્યનો ઉદ્દેશ હોઈ, આ અવસ્થાને ત્રીજી અવસ્થા કહીશુ. હાથીનો નમવો જણાવાની

હોય ત્યારે આરોહયતે હસ્તી સ્વયમેવ । એવો, એથી અવસ્થા દર્શાવતો પ્રયોગ વપરાય છે. ત્રીજી અને ચોથી અવસ્થાઓમાં પહેલી અને બીજી અવસ્થાઓ કરતાં કંટો વિશેષ ફેરફાર નથી. આ ચારેય અવસ્થાઓમાં ન્યસણવન અને ન્યસણવનનો અર્થ મળે છે. આરોહયતે હસ્તી સ્વયમેવ । એવા પ્રયોગમાં કાથીનું નમનારૂપી કાર્ણ પહેલાં કર્ણરૂપે હતું, પરંતુ જ્યારે તે કાર્ણને કંટોરૂપે અર્થાત્ કાથીના પોતાને નમાવવા રૂપી કાર્ણરૂપે (કર્મકર્તરિ) સમજવામાં આવે ત્યારે તેને પાંચમી અવસ્થા કહીશું.

ઘવીતિ પચતેરથં સિદ્ધયતિર્ન વિના ણિચા ।

સ પ્યન્તઃ પચતેરથં પ્રાકૃતે વ્યવતિષ્ઠતે ॥૬૧॥

(ભાત તૈયાર થાય, છે. સિદ્ધયતિ ઝોલનઃ । એવા પ્રયોગમાં) સિષ્ ધાતુ ણિચ પ્રત્યય વિના પચ્ ધાતુના અર્થને દર્શાવતો નથી તે સિષ્ ધાતુ (સાધયતિ ઝોલનમ્ । એવા વાક્યમાં) ણિચ પ્રત્યય સાથે પ્રયોજાય છે ત્યારે પચ્ ધાતુના સ્વાભાવિક અર્થ (સિખાતું નરમ વિક્ષિપ્તિ)માં પ્રાપ્ત થાય છે. (૬૧)

કાઈ એક મૂળ ધાતુ અને (બીજા) બિન્ન ધાતુના અર્થો બહુવાર એકસરખા હોય છે, જેમ કે, ભાત તૈયાર થાય છે સિદ્ધયતિ ઝોલનઃ આ ધાતુનો (ભાત) પોઆ પડે છે એવો અર્થ રહેશે છે. તે પ્રમાણે આરોહન્તિ હસ્તિનં હસ્તિવક્ત્રઃ । અને આરોહન્તિ હસ્તિનં હસ્તિવક્ત્રઃ । આ અર્થ એક સરખો સમજાય છે.

કેવાઽપિદેવદ્તાદેવ્યાપારો યઃ સકર્મકે ।

સ વિના દેવદ્તાદેઃ કટાદિપુ વિવક્ષ્યતે ॥૬૨॥

કેટલાકના મતમાં, સકર્મક ધાતુ વડે જણાવાતો દેવદત્ત વગેરે (કર્તાઓ)નો જે (સાદહી જનાવવા રૂપી) વ્યાપાર છે તે, દેવદત્ત વગેરે (ના પ્રયોગ) વિના સાદહી વગેરે કર્મમાં આદેશવામાં આવે છે. (૬૨)

કઠ્ઠ કરોતિ । (તે સાદહી જનાવે છે) એવા પ્રયોગમાં કરોતિ ('જનાવે છે') એવા સકર્મક ધાતુના અર્થમાં દેવદત્તરૂપી કર્તાનો જે વ્યાપાર ॥ તે, જ્યારે કર્મના સૌકર્મને જણાવવાનું હોય ત્યારે કંટોને બદલે કર્મમાં જણાવવામાં આવે છે. તેથી કારણતે કટઃ દેવદત્તેન । એવા પ્રયોગને બદલે કારણતે કટઃ સ્વયમેવ । એવો પ્રયોગ થઈ શકે છે.

નિવૃત્તપ્રેષણં કર્મ રસથ કલુઃ પ્રયોજનમ્ ।

પ્રેષણાન્તરસંનયે પ્યન્તે લેનામિપીયતે ॥૬૩॥

(અવિવક્ષાને કારણે કૃત્નિષ્ઠ) પ્રયોજકવ્યાપાર નિવૃત્ત થતાં (તે વ્યાપારનો) જેનામાં આદેશ કરવામાં આવ્યો છે તેવું કર્મ પોતાના (અગાઉના) કર્તાનું પ્રયોજક બને ॥ કર્તાના વ્યાપારથી જુદા વ્યાપાર સાથે અર્થમાં આવતાં, પ્રેરક પ્રયોગ વડે તે આત્મનેપદ દ્વારા જણાવાય છે. (૬૩)

પ્રેમ અથવા પ્રેમણુ એટલે કતોના બ્યાપાર. આ બ્યાપાર બ્યારે કતોમાં વિવક્ષિત ન હોય અને કર્મમાં તેનો અશિષ કરવામાં આવે ત્યારે કર્મને નિવૃત્ત્યેષ્યમ્ કહેવામાં આવે છે. આવેા અર્થ કારયતેષ્ટઃ (સ્વયમેષ) । એવા પ્રયોગ વડે સમજાય છે. સાદડી બનાવવા માટે કેટલીક વિશેષ સગવડો (સૌકર્યાવિશય) હોખને આવેા પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. દેવ-દત્તનું સાદડી બનાવવાનું કાર્ય અર્થાત્ કતોનું પ્રયોજકત્વ અહીં દેખાતું નથી. તેથી પ્રેરક પ્રયોગ (વ્યન્ત) અને આત્મનેપદ (લ)ના પ્રત્યેષ વડે આવેા પ્રયોગ રજૂ થાય છે.

કારિકામાં દર્શાવેલ વિચાર ભરણી ચત્ કર્મ યૌ ચેત્ સ ક્તાં બ્યાખ્યાને । (પા.સુ. ૧.૩.૧૭) પ્રેરક નહિ એવા પ્રયોગમાંનું કર્મ પ્રેરક પ્રયોગમાં કતો બને ત્યારે અને બ્યારે તેનો અર્થ અનાધ્યાન અર્થાત્ પ્રેરક કર્મ સ્મરણ થતો ન હોય ત્યારે પ્રેરક પ્રયોગમાં આત્મનેપદનેા પ્રયોગ કરવામાં આવે છે) અને કર્મચલ્કર્મણા કુલ્યક્રિયઃ । (પા.સુ. ૩.૧.૮૭) કર્મમાં રહેલી ક્રિયાના જેવી ક્રિયાવાણી કતો કર્મ જેવો બને છે) એવાં બે સૂત્રો અને તેમના ઉપર નાં બાબવાર્તિકાક્રિમાં રજૂ થયેા છે. પહેલા સૂત્રનું ઉદાહરણ છે. આરોહયતે હસ્તી (સ્વયમેષ) । પ્રેરક પ્રયોગ વિનાના ક્રિયાણનું ઉદાહરણ છે, આરોહન્તિ હસ્તિન હસ્તિવક્ત્રઃ । આરોહયતિ હસ્તીવક્ત્રાન્ હસ્તી એવું ઉદાહરણ પ્રેરક પ્રયોગવાળું ઉદાહરણ છે, અહીં અગ્રાણીના સાદા પ્રયોગનું કર્મ હસ્તી, પ્રેરક પ્રયોગમાં પ્રયોજક કતો બન્યું હોવા છતાં સાદા પ્રયોગથી મુક્ત કર્મ પ્રેરકમાં કર્મ હોવાથી આરોહયતિમાં સૂત્રથી આત્મનેપદ ચક્રું નહિ. હવે પ્રેરક પ્રયોગમાં જે વદ્ તે અર્થ આરોહણવિષય એટલેા જ વિવક્ષિત હોય તેા આરોહયતે હસ્તી (સ્વયમેષ) । એવું આત્મનેપદવાળું પ્રેરક ક્રિયાણ થશે.

બીજા સૂત્રનું ઉદાહરણ છે વચ્ચતે તજ્જલઃ । અહીં દેવદત્ત કતો છે, તંકુલ કર્મ છે, તંકુલ માટેની જે ક્રિયા તે જ ક્રિયા જેની છે તેવો કતો હોવો જોઈએ. આવેા કતો તજ્જલઃ બનશે. અહીં દેવદત્ત એવા કતોની અવિવક્ષા માનીને તજ્જલને કતો માન્યેા તેથી ધાતુ અકર્મક થશે. આ સૂત્રનાં પ્રયોજનો તરીકે નહ્ પ્રત્યય (૩.૧.૧૭), આત્મનેપદ (૧.૩.૧૭), વિજ્ અને વિવચ્ચમાષ (૧.૪.૮૨) સમજવામાં આવ્યા છે. આ સૂત્ર કર્મવહબાવનો બોધ કરે છે.

સદશાદિપુ ચરકર્મકર્તૃત્વં પ્રતિપચતે ।

આપચ્યાપાદને તત્ર વિપચત્વં પ્રતિ ક્રિયે ॥૬૪॥

‘ના જેવું’ (સદશ)વગેરેમાં જ્યાં કર્મકર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં. (દષ્ટ ધાતુ ના) વિષય તરીકે આપત્તિ (થવું) અને આપાદન એવી બે ક્રિયાઓ બધક્રત થાય છે. (૬૪)

કર્મકર્તૃભાવની ચચાના અનુસંધાનમાં આ કારિકામાં વિશેષ વિચાર કરવામાં આવેા છે. ત્વદાદિપુ રજોડનાલેખને કન્વ । (પા.સુ. ૩.૨.૧૦ઃ) જ્યારે ત્વદ વચેરે ચન્ડેા ઉપપદ હોય ત્યારે, યાન એવેા અર્થ ન જાણાવતા દષ્ટ ધાતુને વચ્ અને વિચ્ચ એવા પ્રત્યેષ લાગે છે) ઉપરના બાબમાં ઉદાહરણ તરીકે સ દ્વ અર્થ લાદ્ । અને અન્ય દ્વ અર્થ અન્યાર્થ એવા પ્રયોગમાંના લાદ્ અને અન્યાર્થ ચન્ડેા આપવામાં આવ્યા છે. વાર્તિકકાર જણાવે છે કે આ ઉદાહરણોમાં ત્વ ધાતુને પ્રાપ્ત થનારે કૃત્પત્તય કતો અર્થમાં છે, પરંતુ

તેનો અર્થ બરાબર બેસતો નથી, તેથી 'ના જેવું' (इव)ના અર્થમાં તદ્દિત પ્રયોગ લગાડવો જોઈએ. આ વિધાનને નકારતાં બાધકાર જણાવે છે કે ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં કર્મકર્તા પ્રાપ્ત થાય છે અને કુદર્થ પણ સમજાય છે, જેમકે તાદ્દ્ય એટલે તં (यद्वत्) इव इमं (देवदत्तं) परयन्ति जनाः । सः अर्थः ॥ इव इयमानः तं इवात्मानं परयन्ति इति तादृक् । दोष्टो ते देवदत्तने यद्वत्ત જેવો જુએ છે. તેવો તે તેના જેવો દેખાતાં પોતાની જાત (देवदत्त)ને તે (यद्वत्)ના જેવો માને છે.

પરં પરયતિ । ઉદાહરણમાં ધટતું કાર્ય આપત્તિ છે અને ધટને જોનાર વ્યક્તિની ક્રિયા આપાદન છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કર્મરૂપ જાનેલા વિષયનો વ્યાપાર એટલે આપત્તિ અને કર્તાનો વ્યાપાર એટલે આપાદન.

कुतश्चिदाहत्य पदमेवं च परिकल्पते ।

कर्मस्थभावकत्वं स्वाहर्शनाद्यभिधायिनाम् ॥૬૫॥

કર્તાકથી કોઈકે શબ્દ લાવીને આ પ્રમાણે (કર્તાના વ્યાપારની) કલ્પના કરવામાં આવે તો, 'જેવું' વગેરે અર્થ દર્શાવનાર ધાતુઓ (પણ) કર્મસ્થભાવક જાનશે. (૬૫)

અગાઉની કારિકા પ્રમાણે તાદ્દ્ય પદને જે રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે તે બરાબર નથી. જૂનો અર્થ 'કર્તૃસ્થ દર્શન' એટલો જ છે. દર્શનના વિષયની અર્થાત્ કર્મની આપત્તિ તેમાંથી થતી નથી. દર્શન કોઈક ચોક્કસ વિષયનિષ્ઠ છે અને તેમ, જેવી તાદ્દ્યને વિષયનો હોય પણ સમજાવી અજાણત પદો દ્વારા વિષયના વ્યાપારને સમજાવવામાં આવે તો 'જેવું', 'બેસવું' વગેરે અર્થો દર્શાવનારા પણ ધાતુઓ કર્મસ્થભાવક અથવા કર્મસ્થક્રિય જાનશે, અને કોઈ ધાતુ કર્તૃસ્થભાવક રહેશે નહિ. પરંતુ વ્યવહારમાં આણું પ્રાપ્ત થતું નથી.

विद्योपदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रिया व्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकाशयते ॥૬૬॥

કેટલાકના મતમાં જ્યાં (ક્રિયાનું) કૃણ નજરે ચડે છે, ત્યાં ક્રિયા રહેલી હોય છે; બીજા (કેટલાક)ના મતમાં ક્રિયાનું અવસ્થાન (ધાતુ)શબ્દો વડે પ્રગટ થાય છે. (૬૬)

ધાતુનું કર્મસ્થભાવકત્વ અને કર્તૃસ્થભાવકત્વ કેવી રીતે જાણી શકાય તે આ કારિકામાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. આ કારિકામાં પહેલી પંક્તિમાંના વિચારોનો બીજી પંક્તિમાં પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે.

ક્રિયાનું કૃણ કર્તામાં દેખાતું હોય તો ધાતુને કર્તૃસ્થભાવક સમજવો અને કર્મમાં દેખાતું હોય તો કર્મસ્થભાવક સમજવો. આ વિચારમાં ભાવ અને ક્રિયા વચ્ચે તફાવત સમજાવવામાં આવતો નથી. પાણિનિ પણ તેમનાં સૂત્રો (૩.૨.૧૨૬ અને ૨.૩.૨૭)માં આવો ભેદ માનતા નથી.

ક્રિયાના કૃણની પ્રાપ્તિ ધાતુના કર્તૃસ્થભાવકત્વ કે કર્મસ્થભાવકત્વ અંગે નિર્ણયક છે એ મત યોગ્ય નથી.

કાલભાષાધ્વદેશાનામન્તભૂતક્રિયાન્તરે ।

સર્વેરકર્મકૈર્ભોગે કર્મત્વમુપજાયતે ॥૬૭॥

સમય, ક્રિયા, ચાલવાતું અતઃ, અને દેશવાચક સંજ્ઞા, તેમનામા રહેલ બીજી ક્રિયાઓ દર્શાવનારા સકર્મક ધાતુઓ સાથે સમયમા આવતા, કર્મ ગને છે (૬૭)

કર્મના નિર્વર્તન, વિકાસ અને પ્રાપ્ત એવા ત્રણ મેટા જણાવવામા આવ્યા, તેને માટે વર્તુરીખિતતમ વર્ગ ૧ (૧૪૪૯)નો આધાર લેવામા આવ્યો. ત્યાર પછી કર્મકર્તૃભાવ, કર્મસ્થિતિ અને કર્તૃસ્થિતિની ચર્ચા કરવામા આવી હવે કર્મ જાગેના બીજા સૂત્રોના વિચારોને બહો રજૂ કરવામા આવે છે સમય, ક્રિયા, અન્તર અને દેશવાચક સંજ્ઞા અકર્મક ધાતુઓના કર્મ બને છે આ વિચાર, અને કારિકાઓ ૬૮ થી ૮૦ સુધીમા ભર્તૃહરિએ રજૂ કરેલા વિચારો, પા.સુ. ૧૪,૪૯ થી ૧૪૫૧ સુધીના સૂત્રો તેમના ઉપરના વાર્તિકો અને તેમના ઉપરના ભાષ્યવચનોને આધારે રજૂ થયા છે, ખાસ કરીને, પા.સુ. ૧૪૫૧ ભક્ષિત થા (અપાદાન, સપ્રાપ્ત અને અધિકરણ એવા ઉદ્દેશ્ય વડે નહિ કહેવાયેલ કારકને કર્મ કહે છે) સૂત્ર ઉપરની ભાષ્યકારે કરેલી ચર્ચા આ સદર્ભમા વધારે ઉપયોગી છે આ સૂત્ર ઉપર કાલાપનના વાર્તિકો નથી, પરંતુ ભાષ્યકારે પ્રાચીન મતોને રજૂ કરતા વાર્તિકો અવતાળો છે સૂત્ર ૧૪.૫૧ ઉપરના શ્લોકવાર્તિકના અને ભાષ્યના કથનોને બહો રજૂ કરોશું

(૧) ડુહ (કોહણ), ચાષ (ખાણ), શ્વ (શિકુ), જ્ઞ (પૂછણ), મિષ્ટ (મિષ્ટા માગણી), તિષ્ટ (એકઠું ઠાણ) એના ધાતુઓના મુખ્ય કર્મ દ્વય વચેરેના નિશ્ચિત ગાય વચેરેને તથા મુખ્ય કર્મ સાથે સખદ પદાર્થોને જો અપાદાન વચેરે સદર્ભ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય તો તેમને અકષિત કર્મ કહેવા જોઈએ આ અંગે સૂક્ષ્મતા કરતા જણાવવામા આવ્યું છે કે પૌરુષ ગા ચાષતે, માળગ્ન પન્થાન વૃત્તતિ । પૌરુષ ગા મિષ્ટતે । મા ચાષ, વૃત્ત, મિષ્ટ ધાતુના મુખ્ય કર્મ સાથે સખદ કારકને કર્મ કહી શકાય ડુહ શ્વ અને તિ જેવા ધાતુઓના આવા ઉદાહરણો આપી શકાશે નહિ પરંતુ જો આ દુહ વચેરે ધાતુઓમા અપાદાન વચેરે કારકોની અવિવક્ષા સમજવામા આવે તો તેના ઉદાહરણોમા પણ અગ્નિત કર્મ પ્રાપ્ત થશે

(૨) મુખ્ય કર્મના સદર્ભમા કાળના પ્રત્યયોનું વિધાન (લવિધિ) ■ એમ સમજવાતું હોય તો ગૌણકર્મવાચક સંજ્ઞોની અર્થસદર્ભ પ્રમાણે ચતુર્થો, ૫ ચત્તી કે ૫મી વિભક્તિ કરવી જોઈએ, જેમકે ડુહતે મો વય । ચાષ્યતે પૌરુષાત્ કચ્ચત । આ અંગે વૈદર્ભિક મત એવો છે કે કાળના પ્રત્યયો વચેરેનું વિધાન (અલિધિ) ગૌણ કર્મના સદર્ભમા પણ થાય છે, અર્થાત્ ગતિવુદ્ધિ (પા.સુ. ૧૪-૫૨) સૂત્ર પ્રમાણે દ્વિકર્મક જનતા ધાતુના ગૌણ કર્મને પણ લવિધિ પ્રાપ્ત થાન દ્વિકર્મક ધાતુ અને વી (કોરણ), વદ (વહન કરણ), હ (નઈ જણ), અને ગતિનો અર્થ દર્શાવનારા ધાતુઓ દ્વિકર્મક છે

પ્રાચીન શ્લોકવાર્તિકકાર ભેરે છે કે અકર્મક ધાતુનો પ્રોગ કરવી વખતે કાવ, ક્રિયા, અન્તર માગ અને દેશનો અર્થ દર્શાવતા સંજ્ઞોને કર્મ કહેવા, જેમકે માત્ર આસ્ત । (એક મદિતો ભેગે છે) મોરોદ મ્વપીઠ । (ગાય મેહવામા આવે તેમ્ણો વખત બીધે છે), મોત આસ્ત । (એક કોસ જાય તેમ્ણો વખત ભેગે છે) કુચ્ચસ્વપાતિ । (કુરુદેશમા ચુલે છે)

અકથિત કર્મને અપ્રધાન અર્થોત્તમીય કર્મ પણ કહ્યું છે, પરંતુ આ અર્થ પરાગર નથી કારણકે, દોષ્ટિમાં કાલ સખીને તે માવતું દૂધ દોહ છે (કંસવાડ્યા પાળિતા વાં વયઃ દોષિય । પ્રયોગમાં પાણિ અને કંસવાડી અપ્રધાન હોઈ કર્મ થશે.

ગૌણ અર્થોત્તમીય કર્મને કદમ કહે છે. જે પૂર્ણપણે કર્મ નથી તેને કદમ કહે છે. કર્મ સંબંધી બધાં કાર્યો તેમાં કરવામાં આવતાં નથી. માત્ર દ્વિતીયા વિભક્તિ જ તેને લાગે છે. પાણિનિએ કદમ એવી જુદી સંજ્ઞા કરી નથી.

આ કારિકાનું આખ્યાન કરતાં હેલારજે જણાવ્યું છે કે વાલમાધ્યગન્તક્યા..... વચેરે સ્લોકવાર્તિકની જરૂર નથી, કારણ કે, કાલ, ક્રિયા વગેરે દર્શાવનારા શબ્દો અકર્મક ધાતુઓનાં કર્મ અને જી હતાં, તે ધાતુઓ અકર્મક બનતા નથી. કર્મને અન્તરંગ કર્મ અને બહિરંગ કર્મ એમ બે રીતે સમજવામાં આવ્યું છે. દ્રવ્યકર્મનું અસ્તિત્વ જ ધાતુને અકર્મક બનાવે છે. બાહ્ય (બેધવુ) વગેરે ધાતુઓને કાલ, ક્રિયા વગેરેના વાચક શબ્દો કર્મ તરીકે પ્રાપ્ત થવા છતાં તે અકર્મક જ રહે છે અને તેથી સૂત્રો ૩-૪-૬૯, ૭૦ (હઃ કર્મણિ ચ માથે ચાકર્મકેષ્વઃ । તયોરેવ કૃત્યજ્ઞજ્ઞવાઃ । પ્રમાણે ક્રિયાના અર્થમાં તે ધાતુઓને હ, કૃત્વ, ક્ત બને તથા પ્રવયો લાગે છે.

આધારભૂમિય પ્રાપ્તાસ્તે પુનર્ન્યકર્મસુ ।

કાલાદયો ભિન્નકર્મ્યં યાન્તિ કર્મસ્યમુત્તરમ્ ॥૬૮॥

દ્રવ્ય (દર્શાવતાં) કર્મોના આધારરૂપ બનેલા કાલ વગેરે (અપ્રધાન કર્મો) પછીથી જુદી (ગૌણ) કક્ષાવાળાં કર્મ બને છે. (૬૮)

કાલ, ક્રિયા, જન્તવ્ય ભાગે અને દેહવાચક શબ્દોને બહિરંગ કર્મ કહ્યાં છે. અન્તરંગ અર્થોત્તમીય પ્રધાન કર્મના આધારરૂપે તે રહે છે, જેમકે, માતૃં જોવનં વચિત । (તે એક મહિના સુધી વાત રાધે છે)માં જોવનં શુભ્ય કર્મ છે અને માતૃં તેનો આધાર છે. જોવનં એવા શુભ્ય કર્મ દ્વારા માતૃંનો સંબંધ સંધવાની ક્રિયા સાથે જોડાય છે. આમ ક્રિયા પહેલી અવસ્થામાં શુભ્ય કર્મ સાથે સંબંધમાં આવે છે અને પછીની અવસ્થામાં અપ્રધાન કર્મ સાથે સંબંધમાં આવે છે.

અતસ્તૈ. કર્મભિર્ધાતુર્લુક્તોઽદ્રવ્યૈરકર્મકઃ ।

સ્વય કર્મણિ માથે ચ નિમિત્તત્વાય કલ્પતે ॥૬૯॥

તેથી કાલ વગેરે દ્રવ્યથી જુદા પદાર્થોના વાચક તે કર્મોથી જોડાયેલા અકર્મક ધાતુ. કર્મજિ પ્રયોગમાં અને લાગે પ્રયોગમાં કાળવાચક પ્રત્યયોત્તમ નિમિત્ત બને છે. (૬૯)

સર્વં વાકયિતં કર્મ ભિન્નકર્મ્યં પ્રતીયતે ।

પાત્વર્યોદેશમેદેન તન્નેરિસતતમં વિત્ત ॥૭૦॥

અને (સંપ્રદાન વગેરે કારકો તરીકે) ન કહેવાયેલું સવળું, (અકથિત) કર્મ તરીકે જુદી કક્ષાવાળું સમજાય છે, કારણ કે, તે (અકથિત કર્મ) ધાતુના અર્થના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશને કારણે, (કર્તા માટે) ધાત્વસતતમ બનતું નથી (૭૦)

અકથિત કર્મ અંગે વિશેષ મર્ચો આ કારિકામાં કરવામાં આવી છે. કાલ, ક્રિયા, ગન્તવ્ય માર્ગ અને દેશવાચક ચબ્દો ણીજી ક્રિયાનાં અપ્રધાન કર્મો છે, પરંતુ ગાં રોગિવ પયઃ । (તે ગાયનું દૂધ દોઢે છે)માં ગાય દ્રવ્યવાચક હોઈ દ્રવ્યકર્મ અને પ્રધાનકર્મ પાલુ બની શકે, કારણ કે, દૂધ માટે ગાય ઉપાયરૂપ અને આવરયક છે. તેથી ગાય શા માટે અંતરંગ કર્મ ન બને ? આના જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કુદ્ (દોહણું) ધાતુના અર્થને વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ દૂધ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ગાય વગેરે તેમાં ઉપાયરૂપ છે, તેથી આવરયક નથી. આમ ૥૬ (દોહણું) ધાતુના અર્થના ઉદ્દેશની ભિન્નતાને કારણે ગાય વગેરે કર્તાને ઈષિસતતમ નથી અને તેમાં પ્રધાનકર્મ નથી.

પ્રધાનકર્મ કથિતં ચક્રિયાય : પ્રયોજકમ્ ।

તત્સિદ્ધયે ક્રિયાયુક્તમન્યસ્વકથિતં સ્મૃતમ્ ॥૭૧॥

ક્રિયાતું જે પ્રયોજક છે તેને પ્રધાન કર્મ કહ્યું છે તે (પ્રધાન કર્મ)ની સિદ્ધિ માટે ક્રિયા સાથે સંબંધ, ણીજી (કર્મ)ને અકથિત (કર્મ) કહ્યું છે. (૭૧)

તે ગાયનું દૂધ દોઢે છે (ગાય રોગિવ । એવા પ્રયોજકમાં દોહનક્રિયાતુ પ્રયોજક દૂધ મુખ્ય કર્મ છે. આ દૂધ પ્રાપ્ત કરવા માટે દોહનક્રિયા સાથે જોડાયેલું ગાય એવું કર્મ અકથિત કર્મ છે.

દુહ્યાદિકન્નયાયાદૌ કર્મત્તમકથાશ્રયમ્ ।

આસ્થાતાનુપ્રયોગે તુ નિયમાન્છેષ ઇષ્યતે ॥૭૨॥

દુદ્ધ (દોહણું) વગેરે (ગાય ધાતુઓ)ની જેમ ની (દોહણું) વગેરે (ગાય ધાતુઓ)માં (અકથિત) કર્મ અપાદાન વગેરે કારકોના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશના આશ્રય વિનાતું છે. જ્યાં નિયમપૂર્વક વિચારનીકાર(નો અર્થ) ન હોય ત્યાં પ્રવક્તા, ધાતુઓના પરિગણનના નિયમને કારણે, (બહિર્ભૂત હોઈ, પછીનો વિષય બની) શેષ તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. (૭૨)

અર્થો નવદિ પ્રામમ્ । (નકરીને ગાય લઈ જાય છે), દરવિ માર' સંવાદમ્ ।, (મજૂરને બાર ઉપડાવે છે), ગર્ગન્ લગ્નયતિ છતમ્ । (નગીનો સોનો દંડ કરે છે) જવતિ છતં સ્થાનિકમ્ (સ્થાનિક પાસેથી સો ખેંચે છે). ઉદાહરણોમ પ્રામમ્, નવાહમ્, થર્ગન્, સ્થાનિકમ્ અકથિત કર્મો છે. તે કર્મોનો અપાદાન વગેરે કારકો તરીકે ઉત્તેષ્ય થયો નથી.

બાહ્યાતોપયોગે । (પા.સુ. ૧ ૪.૨૩, નિયમપૂર્વક વિચારનીકારનો અર્થ હોય ત્યાં પ્રવક્તાને પંચમી વિભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે)નુ ઉદાહરણ છે ગામ્ગાયાદ અર્પતે । (ઉપાધ્યાય પાસેથી અભ્યયન કરે છે). પરંતુ જ્યાં આતુ નિયમપૂર્વક અભ્યયન ન હોય, જેમ કે નટ્ય મુગાતિ । (તે નટને સંભળે છે), ત્યાં નટાત એવી પંચમી પ્રાપ્ત થશે નહિ; તેથી નટ્ય અકથિત કર્મ બનવું જોઈએ. પરંતુ કુદ વગેરે ધાતુઓમાં શુ ધાતુનું પરિગણન થકું નહિ હોવાથી નટ્ય શેષ તરીકે પ્રાપ્ત થઈને પછીનો વિષય બનશે, અકથિત કર્મ થશે નહિ.

અન્તર્ભૂતગિજર્થાનાં દુહાદીનાં ગિજન્તવત્ ।

સિદ્ધં પૂર્વેણ કર્મત્ત્વં ગિજન્તનિયમસ્તથા ॥૭૩॥

જેમનામાં (પ્રયોગક વ્યાપારરૂપ) ગિજર્થ અન્તર્ભૂત છે એવા દુહ વગેરે ધાતુ એના પ્રયોગમાં, ગિજન્તની જેમ અગાઉના સૂત્ર (કર્તુરીપ્તિતત્તમં કર્મ । પા. સૂ. ૧-૪-૪૬) વડે કર્મ સિદ્ધ થયું છે, તેથી ગિજન્તમાં (ગતિબુદ્ધિ વ્યા.સૂ. ૧-૪-૫૩ સૂત્ર વડે) કર્મત્વનો નિષેધ સિદ્ધ થયો છે. (૭૩)

આ કારિકામાં એક મતાન્તર રજૂ થયો છે, અકથિત કર્મ પ્રધાન કર્મ બની શકે કારણ કે દુહ વગેરે ધાતુઓ પ્રેષ અર્થાત્ કાર્યની આગ્રા (prompting) અર્થ દર્શાવે છે. આ અર્થ ગિજનો છે : ઉદાહરણ તરીકે, ગાં હોતિષ પથ : (ગાયનું દૂધ હોડે છે)માં ગાં પ્રધાન કર્મ બની શકે, કારણ કે, દુહ ધાતુનો અર્થ 'દૂધનું ક્ષરણ કરવા માપને પ્રેરે છે' (સાન્તી ગાં કારવતિ ।) થાય છે. અર્થની દૃષ્ટિએ હોડવાની ક્રિયાનું કર્મ, અર્થાત્ દૂધ, જે દ્રવ્ય છે, તે વધારે મહત્ત્વનું છે, પરંતુ અભિધાન અર્થાત્ વાવાપ્રયોગમાં તેથી જુદી સ્થિતિ છે, જેમકે ગી : હુણ્તે પથ : । માં દુહ ધાતુનું કર્મ ગી : છે, પથ : નથી. આમ દુહ વગેરે ધાતુઓમાં ગિજનો અર્થ અન્તર્ભૂત છે. ગતિબુદ્ધિના મૂળમાં પ્રાપ્ત થતો નિષેધ આ દુહ વગેરે ધાતુઓને પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે તે મત્ત્વ ધાતુઓમાં ગિજનો અર્થ અન્તર્ભૂત નથી.

કરણય સ્વકક્ષ્યાયાં ન પ્રકર્ષાગ્રયો યથા ।

કર્મજોડપિ સ્વકક્ષ્યાયાં ન સ્યાદતિશયસ્તથા ॥૭૪॥

કરણની પોતાની કક્ષામાં જેમ પ્રકર્ષને ક્યાનમાં લેવામાં આવતો નથી, તેમ કર્મના અતિશયનો પણ તેની પોતાની કક્ષામાં, આશ્રય કરવામાં આવતો નથી. (૭૪)

શબ્દેન પદા લીધિક્યા વાતિ । (તે પોડાવડે દીવાની મદદથી મારે જાય છે) એવા પ્રયોગમાં શબ્દેન, પદા અને લીધિક્યા, એમ બધાં કરણો છે. તેમની વચ્ચે પ્રકર્ષબેદ હોવા છતાં, તેમને બધાને કરણ સમજવામાં આવે છે. જો એમ ન હોય તો જવા માટે પોડા જ સાધકામ હોવાથી, તે એકલો જ કરણ બને. પરંતુ કરણની બાબતમાં એકના કરતાં બીજામાં પ્રકર્ષ છે એમ માનવામાં આવતું નથી, તે પ્રમાણે કર્મની બાબતમાં પણ સમજવાનું છે.

કર્મણસ્વાપ્તુમિષ્ટત્વ આશિતેડતિશયો વતઃ ।

આભીયતે ત્તોડ્યન્ત મેદઃ પૂર્વેણ કર્મણા ॥૭૫॥

કર્મ અંગે તો, (કર્તા વડે) મેળવવા માટે અત્યંત ઇષ્ટત્વ (રૂપી શુણ્) સ્વીકારવામાં આવ્યો હોવાથી પ્રકર્ષનો આશય કરવામાં આવ્યો છે; તેથી કર્તુરીપ્તિ-તત્તમં કર્મ । ૧-૪-૪૬) એવા અગાઉના સૂત્ર વડે પ્રાપ્ત થતા કર્મનો (અકથિત ચ ।) એવા પછીના સૂત્રથી પ્રાપ્ત થતા કર્મનો અત્યંત લેદ મુમજવામાં આવ્યો છે. (૭૫)

ઉપરની કારિકામાં જાણવેલ મતનો આ કારિકા વડે અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ કારિકાનો અન્વય આ પ્રમાણે થશે : મનઃ કર્મણ તુ આપ્તુમિષ્ટત્વે આશિતે, અતિશયઃ આપીયતે, વતઃ (તત્ત્વ અકથિતકર્મણઃ) પૂર્વેણ કર્મણા અત્યંત મેદઃ ।

કારક એટલે ક્રિયાની સિદ્ધિના સાધન તેમજ સાધકત્વ સમાન હોવા છતાં કરણ સાધકતમ છે એમ વ્યાકરણશાસ્ત્રમા જણાવવામા આવ્યું છે બીજા કારકો કરતાં કરણકારનું સાધકત્વ વધારે હોવાથી, તેમા બીજા કરકોની દૃષ્ટિએ પ્રકાર સમજવામા આવ્યો છે એક કરણ અને બીજા કરણ વચ્ચે પ્રકાર માનવામા આવતો નથી કર્મની આપ્તતા તેમ નથી કર્તા માટે ક્રિયા વડે આપ્ત કરવાની યોગ્યતા કર્મમા જ વધારે ॥ તેથી બીજા કારકોની સરખામણીમા કર્મમા પ્રકાર સહાય છે, એટલું જ નહિ પણ, અકથિત કર્મની વ્યવસ્થાએ તે પ્રધાન કર્મમા પ્રકારની દૃષ્ટિએ સિન્નતા છે તેથી પ્રધાન કર્મ અને અકથિત કર્મને અપ્ત ત બિન્ન સમજવામા આવે છે

વિજનંતે ચ ચદા કર્તા સક્રિય સન્ પ્રયુજ્યતે ।

ન દુહાદૌ તથા કર્તા નિષ્ક્રિયોઽપિ પ્રયુજ્યતે ॥૭૬॥

લિજનત (ધાતુ પ્રયોગ)મા, જેમ સક્રિય એવો પ્રયોજ્ય કર્તા પ્રયોજક કર્તા વડે પ્રેરાય છે તેમ દુહા (દોહવું) વગેરે ધાતુઓમા (પ્રયોજ્ય) કર્તા નિષ્ક્રિય હોવા છતાં (પ્રયોજકકર્તા વડે) પ્રેરતો નથી (૭૬)

ગમયતિ મામ દેવદત્તમ્ । (દેવદત્તને ગામ જવા પ્રેરે છે) પ્રયોગમા જમ્ ધાતુ પ્રકૃતિ રૂપે છાદી ક્રિયા દર્શાવે છે, પરંતુ લિજનત ધાતુરૂપે પ્રેરક ક્રિયા દર્શાવે છે તેથી એક ક્રિયાનું કર્મ પ્રાગ્મ અને બીજી ક્રિયાનું કર્મ દેવદત્તમ્ સમજાય છે પરંતુ ગા રોગિવ વય । (તે ગાયનું દૂધ દોહે છે)મા મૂળ મહત્ત્વ વડે વાચ્ય એક ક્રિયા હોવાથી એ કર્મ કેવી રીતે દોહ શકે ? આવી સંકોચ ઉત્તરમા કહી ચકાવ કે સ્ત્રીના પ્રયોજક પાષાણની દૃષ્ટિએ ગો ઈષિત તમ નથી તેથી તેને અકથિત કર્મ કહીશું અને વય મા પ્રાપ્તિ અંગે પ્રકાર હોવાથી તે ઈષિતતમ અર્થાત્ પ્રધાન કર્મ થશે ગા રોગિવ વય । મા પ્રયોજ્ય કર્તા તરીકે વા દૂધ આપવાનું કર્મ કરવા પ્રવૃત્તિ કરતો નથી

મેદધાન્ય ॥ વન્ વ્યન્ટે નિદુદ્ધિપ્રકૃતી ચ વન્ ।

શબ્દાન્તરત્વાન્મેવસિતિ સસર્ગસ્રસ્ય ધાતુના ॥૭૭॥

ઉપનત ધાતુઓ (ના અર્થો)મા અને ની (દોહવું) અને દુહા (દોહવું) એવા મૂળ ધાતુઓના અર્થોમા સિન્નતા દર્શાવવા માટે જે (વ્યાખ્યાના) વાક્ય પ્રયોજ્ય છે, તેમા જુદા શબ્દો હોવાથી ધાતુ સાથે તેમનો અગ્રધ પ્રાપ્ત થતો નથી (૭૭)

મામ ગમયતિ । (ગામ જવા પ્રેરે છે) માટે ગન્ઠત પ્રયુક્ત । (ગામ જનારને પ્રેરે છે) અને મામા પ્રાય નવતિ । (અન્નેને ગામ વાઈ બા છે) માટે મામ પ્રાપ્તવર્તી ભર્ત્રા પ્રયુક્તે । (ગામ તરફ નીકળી નકરીને તે પ્રેરે છે) એવા પ્રયોગો વ્યાખ્યાનવાચી તરીકે રજૂ કરવામા આવે છે આવા વ્યાખ્યાનપ્રયોગોના મૂળ પ્રયોગોના ક્રિયાપદો સાથે કરી સમધ નથી તે પ્રમાણે વા રોગિવ વય । (તે ગાયનું દૂધ દોહે છે) તે સમજાવવા માટે જે વય જ્ઞાનની વા પ્રયુક્તે । (દૂધ આપતી માવને પ્રેરે છે) એવા પ્રયોગ કરવામા આવે

તે પશુ તે પ્રોજેને દુહ ધાતુના અર્થ સાથે કરો સગ નથી અહીં ૧૪મ અર્થ અર્પીત પ્રેરક અર્થનો અન્તર્ભાવ નથી, તેથી બે ક્રિયાઓ મળીને બે કર્મ સમજવાં બોધ્યો નહિ સરખાવો હેનારાજ : ન હ્યત વાક્યર્થો વાક્યદાન કથિર । અન્વય વાક્યર્થ-ન વા દુહાદિવાતુના વાસ્તિ સ્વભાવ । તસ્માન્નાત વર્ણાન્નર્થાવ્તિ ક્રિયાદ્વાયદ્યેનાપિ કર્મવિશેષસર્થ- નમસમીચીનમ્ ।

યથૈવક્રમપાદાનં શાસ્ત્રે ભેદેન દર્શિતમ્ ।

તથૈક્રમેવ કર્માપિ ભેદેન પ્રતિપાદિતમ્ ॥૭૮॥

જેમ જોક જ અપાદાન (સ શા) બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં (અનેક સૂત્રો વડે) અનેક રીતે દર્શાવવામાં આવી છે, તેમ જોક જ કર્મ પશુ અનેક તરીકે દર્શાવવામાં આન્યુ છે. (૭૮)

ધ્રુવમપાયેડવાદાનમ્ (પા સુ. ૧.૪ ૨૪) અપાદાન સગ્રા અગેતુ મુખ્ય સૂત્ર છે. તે પછીનાં ૧-૪ ૨૫ થી ૧૪ ૩૧ સુધીનાં સૂત્રોમાં જુદી જુદી રીતે અપાદાન સંગ્રાહ વિવરણ કરવામાં આન્યુ છે. તે પ્રમાણે કર્તુરોષ્ણિતતમં કર્મ । (પા સુ. ૧.૪.૪૯) કર્મસંગ્રાહનું મુખ્ય સૂત્ર છે. તે પછીનાં ૧૪ ૫૦ થી ૧.૪.૫૩ સુધીનાં સૂત્રોમાં જુદી જુદી રીતે કર્મ-સંગ્રાહનું નિરૂપણ કરવામાં આન્યુ છે.

અદૃત મનની તરફેણ કરનારા ભર્તૃહરિ સૂચવે છે કે કર્મના જે ઈષ્તિત, અનીષ્તિત, નિર્વર્ત્ય, વિકાર્ય, અકથિત વગેરે બોલો સમજાવવામાં આગ્યા છે તે અદૃષ્ટાનીઓને બોધ આપવા મદદ છે ઈષ્તિત કર્મ જોક જ કર્મ છે બાળમાં તરૂં પડતુ પ્રત્યાગ્યાન કથું હોવાથી પા સુ. ૧.૪.૪૬માં સ્વપ્તુ કથું મદત્વ નથી.

નિર્વર્ત્યો વા વિકાર્યો વા પ્રાપ્યો વા સાધનાશ્રય ।

ક્રિયાણામેત્ર સાધ્યત્વાત્ સિદ્ધરૂપોઽર્થમિચીયતે ॥૭૯॥

ધાતુઓ વડે પ્રતિપાદ્ય ક્રિયાઓનું જ માધ્યત્વ હોવાથી સાધન (શક્તિ)ના આશયરૂપે રહેલ નિર્વર્ત્ય, વિકાર્ય અથવા પ્રાપ્ય (કર્મરૂપ ભાવ) સિદ્ધ રૂપે જન્માવવામાં આવે છે (૭૯)

નિર્વર્ત્ય, વિકાર્ય વગેરે અર્થ કમો દેવી ગીતે જોક જ લોઈ શકે તે આ કારિયામાં જન્માવવામાં આન્યુ છે

જા કરોડિ । તન્મુજા જોત્વં વર્ગિઃ । દુર્લ પરમતિ । વગેરે ઉદાહરણોમાં જટ, મોદન, દુર્લ વગેરે કર્મ માધનશક્તિના આગ્રો રદેન છે અને સિદ્ધરૂપે જન્માવવામાં આવે છે તેથી તે તે કર્મોમાં રજાગ્રેહ નથી જ્યાં કર્મોમાં જોક સરજો સાધનભાવ સમજાવેલો હોવાથી કર્મો દુર્લ જુદાં નથી, પરંતુ જોક જ છે

અદિતેષુ યયા લૌલ્યાન્ કર્તુરિચ્છોપજાયતે ।

• વિપાદિષુ ધયાદિમ્યસ્તથૈવાસૌ પ્રવર્તતે ॥૮૦॥

જેમ (રાગી) વ્યક્તિને લોભને કારણે, પોતાને માટે તુક્યાનકારક પદાર્થોમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે તેમ, કય વજેરેને કારણે તે ઝેર વજેરે (પીવાને) પ્રવૃત્ત થાય છે. (૮૦)

વૈશે નહીં કરી આપેલા આહારવિહારના નિયમોથી કંટાળેલા રાગી પોતાને તુક્યાન-કારક ખોરાક અને પેશ વસ્તુ તરફ આકર્ષાય છે, તે પ્રમાણે કોઈક વ્યક્તિ હાંપી માંદગી, યુનો, માલિકોના શુરસો વજેરેના કાપને કારણે ઝેર વજેરેનું બક્ષણ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, તેને માટે અહિતકારક ઝેર પણ બક્ષણ ક્રિયા સાથે ભેડાતાં ઈષિત બને છે. તેથી સૂત્ર ૧.૪.૪૯ વડે તેની કર્મસંજ્ઞા થશે.

પ્રધાનેતરયોર્વેત્ર દ્રવ્યસ્ય ક્રિયયોઃ પૃથક્ ।

શક્તિર્નુનાશ્રયા તત્ર પ્રધાનમનુરુધ્યતે ॥૮૧॥

પ્રધાનવિષયા શક્તિઃ પ્રત્યયેનામિધીયતે ।

યદા ગુણે તદા તદ્વતુક્ષપિ પ્રકાશતે ॥૮૨॥

જ્યાં (એક જ) પદાર્થની મુખ્ય અને ગૌણ (એવી ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ વાળી જુદી શક્તિ હોય છે ત્યાં, ગૌણ ક્રિયાનો આશ્રય કરનારી શક્તિ, મુખ્ય ક્રિયાની શક્તિને અનુસરે છે.

જ્યારે પ્રધાનક્રિયા(ના વાચક ધાતુ) વડે નિરૂપિત બનતી (કર્મ)શક્તિ કાળના પ્રત્યય વડે જણાવવામાં આવે છે ત્યારે, ગૌણ ક્રિયા વડે જણાવતી (કર્મ)-શક્તિ, કથન પામ્યા વિના પણ, અભિધાન પામી હોય તેમ બહુર થાય છે. (૮૧-૮૨)

જ્યાં પ્રયોગર્મ્મ જે કર્મ પ્રાપ્ત થતાં હોય ત્યાં પ્રધાન કર્મના અનુલક્ષ્યમાં કાળના પ્રત્યયોનું વિધાન થયું છે. જ્યાં જે કર્મો હોય ત્યાં બંને પ્રાતિષદિશોને દ્વિતીયા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ; જેમકે, ભોક્તૃં પક્ત્વા ભોક્તૃં મુક્ષતૈ । (ભાત રાંધીને ભાત ખાય છે)ર્મ્મ પ્રધાન ક્રિયા અને ગૌણ ક્રિયા એક જ દ્રવ્યનો આશ્રય કરે છે. આના જવાબમાં આ ક્રિયાર્મ્મ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ગૌણ ક્રિયા મુખ્ય ક્રિયાને અનુસરે છે. ગૌણ ક્રિયા કાળના પ્રત્યયો વડે અભિધાન પામ્યા વિના પણ અર્થભોષ કરાવે છે.

પચાવનુક્તં ચત્કર્મં વત્વાન્તે માવામિષાચિનિ ।

મુજૌ શક્ત્યન્તરેષ્પ્યુક્તે તત્તદ્ધર્મઃ પ્રકાશતે ॥૮૩॥

ક્રિયાનું અભિધાન કરનાર વત્તા પ્રત્યયાન્ત પચ ધાતુ(ના પ્રયોગ)માં અનુક્રમ રહેલું જે કર્મ, તે મુજૂ ધાતુના પ્રયોગમાં (કર્મ)શક્તિ અભિધાન પામેલી હોવા છતાં તે તે ધર્મવાળું (બનીને) બહુર થાય છે. (૮૩)

પવત્વા ભોદનં મુજ્યતે । (રાંધીને ખવાય છે) એવા પ્રયોગમાં ક્ત્વા પ્રત્યયનો અર્થ ભાવ અર્થોત્ ક્રિયા સમન્વયામાં આવે છે. સ્વાર્થકારં મુજ્યતે યવાગુર્દેવરત્નેન । (દેવદત્ત વડે યવાગુને સ્વાદિષ્ટ બનાવીને ખવાય છે) એવા પ્રયોગમાં મુજ્યતે પ્રયોગ કર્મનું અભિધાન કરે છે. તે પ્રમાણે સ્વાર્થકારમ્ માંનો ગમુત્ર (અમ્) પ્રત્યય પણ કર્મનો યોધ કરાવે છે, તેથી યવાગુને દ્વિતીયાનો પ્રત્યય લાગ્યો નથી. પવત્વા ભોદનઃ મુજ્યતે ।માં મુજ્યતે કર્મનું અભિધાન કરે છે, તેથી પક્ત્યામની ક્ત્વા પણ કર્મનું અભિધાન કરે છે. રાંધવાની અને ખાવાની, એમ બંને ક્રિયાઓનું આ રીતે અભિધાન થયું હોવાથી ભોદનઃ ને દ્વિતીયાનો પ્રત્યય લગાડવાની જરૂર નથી. પક્ત્વા ભોદનઃ મુજ્યતે । માં ક્ત્વા સામાન્ય ક્રિયાનું અભિધાન કરે છે, કર્મનું નહિ.

इपेक्ष गगिसंस्पर्शद् ग्रामे यो लो विधीयते ।

तत्रेपिणैव निर्भोगः क्रियते गमिकर्मणः ॥८४॥

(હવેયતે ગ્રામઃ ગન્તુમ્ । ગામ જવાનું ઇચ્છવામાં આવે છે એવા પ્રયોગમાં) ગમ્ ધાતુ સાથેના સંબંધને કારણે હવ્ ધાતુના પ્રયોગમાં ગ્રામ્ ના સંદર્ભમાં જે કાળવાચક પ્રત્યયનું વિધાન થયું છે ત્યાં, ગમ્ ધાતુના કર્મનું અભિધાન હવ્ ધાતુ વડે જ કરવામાં આવે છે. (૮૪)

હવેયતે ગ્રામઃ ગન્તુમ્ । માં હવ્ ધાતુને ગ્રામ અને ગમન એમ બે કર્મ છે. ગમ્ ધાતુને ગ્રામ એનું એક જ કર્મ છે. હવે હવ્ ધાતુ જ્યારે ગ્રામ રૂપી કર્મસ્થિતિનું અભિધાન કરે છે ત્યારે ગમ્ ધાતુ સાથે સંબંધ એવી ગમનરૂપ કર્મસ્થિતિનું પણ અભિધાન કરે છે. અહીં ઇચ્છા ગમન મટેની છે, હવ્ ધાતુનો તેના કર્મ સાથેનો સંબંધ ઉપર જણાવ્યા એવા એક વાક્યમાં પ્રાપ્ત થતી અને ગમ્ ધાતુ વડે દર્શાવાતી આમનન રૂપી ક્રિયા દ્વારા થાય છે, નિર્ભોગઃ એટલે આખ્યાન અર્થોત્ અભિધાન.

पक्त्वा मुज्यत इत्यत्र केवाञ्चिन्न व्यपेक्षते ।

ભોદનં પવતિઃ સોડસાધનુમાનાઘતીયતે ॥૮૫॥

પક્ત્યા મુજ્યતે । (રાંધીને તે ખવાય છે) એવા પ્રયોગમાં પવ્ (રાંધવું) ધાતુ ભોદનં (ભાત એવા કર્મ)ની અપેક્ષા રાખતો નથી, એવો કેટલાકનો મત છે. તે (કર્મ) આ (ભોદન) છે એમ અનુમાન વડે સમન્વય છે. (૮૫)

અહીં, અસ્વીકાર્ય એવા એક વિશ્લેષમત રજૂ થયો છે. પવત્વા ભોદનઃ મુજ્યતે । (રાંધીને ભાત ખવાય છે) એવા પ્રયોગમાં ભોદનઃ શબ્દ વર્ણવાનું કર્મ નથી, અર્થોત્ અહીં ખાવાની ક્રિયા ઉપર જ તાર મૂકવામાં આવી છે. ભોદનઃ અહીં જે ક્રિયાઓનું કર્મ છે એવું સ્પષ્ટ અભિધાન નથી. ભોદનઃ, ખાવાની ક્રિયાનું કર્મ છે અને રાંધવાની ક્રિયાનું પણ કર્મ છે, એમ અનુમાનથી સમજાય છે. જનિ ક્રિયાઓ એક વાક્યમાં રજૂ થઈ છે અને તે જે ક્રિયાઓમાં એક ઝીંજ અને બીજી પ્રાપ્ત દેવાથી અનુમાનને અવકાશ છે.

તત્રાભિનિવિશૌ કર્મ યત્તિહન્તેઽભિધીયતે ।

ક્ત્વાન્તેઽધિકરણત્વેઽપિ ન તત્રેચ્છન્તિ સપ્તમીમ્ ॥૮૬॥

(મુક્ત્વા નગરઃ અભિનિવિશ્યતે । ‘જમીને નગરમાં પ્રવેશાય છે.’ એવા પ્રયોગમાં) અભિનિવિશ્યને ક્રિયાપદના પ્રત્યયો લાગીને બનેલા (અભિનિવિશ્યતે ।) પ્રયોગનું જે કર્મ (નગરઃ છે) તે (મુક્ત્વા એવા) ક્ત્વાન્ત પ્રયોગ વડે દર્શાવાતી ક્રિયાનું અધિકરણ હોવા છતાં, ત્યાં (નગરે એવી) સપ્તમીની ઇચ્છા રાખવામાં આવતી નથી. (૮૬)

યન્નિર્વૃત્તાશ્રયં કર્મ પ્રાપ્તેષ્વચિતં પુનઃ ।

મહ્યાદિવિપયાપત્ત્યા મિદ્યમાનં તદ્દોષિતમ્ ॥૮૭॥

જે પરિપૂર્ણ અથવા આશ્રયવાળું છે, ક્રિયા સાથેના સંબંધને કારણે જેને કોઈ વિશેષની આવશ્યકતા નથી અને લક્ષણ વગેરે ક્રિયાઓનો વિષય બનતું હોવાથી જે ભુલું સમજાય છે તેને ઈષ્ટિત કર્મ કહેવાય છે. (૮૭)

ગુરૂં મહ્યતિ । (ગોળ ખાપ છે) પ્રયોગમાં ગુરૂંને કર્મ કેવી રીતે કહેવાશે તે આ કારણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

તર્તુરીષ્ટિતત્ત્વં કર્મ । (૧.૪.૪૯) ઉપરના વાર્તિક ૧, ઈષ્ટિતત્ત્વ કર્મધંજીમાં નિર્વૃત્તત્ત્વ કારકત્વે કર્મસૂત્રપ્રવ્રત્તઃ ક્રિયૈષ્ટિતત્ત્વાત્ । માંના વિચારને આ કારણમાં ૨૫૪ કરવામાં આવ્યો છે.

કર્મને જે ઈષ્ટિતત્ત્વ છે તે કર્મ છે એવી બાબ્યા કર્મની કરવામાં આવે તો જે નિબાન્ન થયું છે તે કર્મ કહેવાશે નહિ. ગુરૂં મહ્યતિ । આં ગુરૂં કર્મ નથી, અર્થાત્ ગુરૂં ઈષ્ટિતત્ત્વ નથી, પરંતુ ખાવાની ક્રિયા ઈષ્ટિતત્ત્વ છે. ખાવાને માટે ગોળને મેળવવાનો છે, ગોળને માટે લક્ષણનું કર્મ નથી (મહત્ત્વાય ગુરૂસ્ય વ્યાસાનં ચ ગુ ગુણ મહત્ત્વાદ્ગ્રાહ્યમ્ ।)

કર્મનો ક્રિયા સાથેનો સંબંધ નિષ્પત્તિ, સંસ્કાર, અને પ્રતિપત્તિ દ્વારા થાય છે. પહેલા પ્રકારમાં કર્મને નિર્વર્તન કર્મ કહેવાશે. સંસ્કાર અને પ્રતિપત્તિના સંબંધમાં કર્મને વિકાસ કર્મ કહેવાશે અને ક્રિયા સાથે તેનો સંબંધ ન હોય ત્યારે તેને પ્રાપ્ત કર્મ કહેવાશે.

ખીજું વાર્તિક પહેલા વાર્તિકના સમાધાન રૂપે છે. તે જણાવે છે કે ગુરૂં મહ્યતિ માં ગુરૂં અને લક્ષણને જુદાં પાડી શકાશે નહિ કારણકે બંને ઈષ્ટિત છે. સરખાવે હેવારાજ : ન મહત્ત્વાદિક્રિયૈવાત્રેવિગતઃ । ચાચિ ગુરૂઃ કિયાન્તરાશ્રયત્વેનેષ્ટિતઃ અવિ ગુ મહત્ત્વાયદેનેત્યુપગમથયાશ્રયિમાવેન સમુદિતમીવિતમ્ ।

ધાતોર્યાન્તરે વૃત્તેર્પાત્વર્યેનોપસંપ્રદાત્ ।

પ્રતિદેરવિવક્ષાત્ કર્મણોઽકર્મિકા ક્રિયા ॥૮૮॥

જ્યારે ધાતુ તેના અર્થથી જુદા અર્થમાં વપરાયો હોય, જ્યારે કર્મ ધાતુના અર્થમાં સમાઈ જતું હોય, જ્યારે તે (કર્મ) પ્રસિદ્ધ હોય અથવા જ્યારે તે (કર્મ)નો વિવક્ષા ન હોય ત્યારે (ધાતુ વડે દર્શાવાતી) ક્રિયા અકર્મક કહેવાય છે (૮૮)

ત્યારે ધાતુ તેના જાણીતા અર્થથી જુદો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે તેના વડે દર્શાવાતી ક્રિયાને કર્મ સાથે સમન્વય હોતો નથી, અર્થાત્ તે અકર્મક ધાતુ બને છે માર વહતિ । (તે ભાર લઈ બન છે) એવા પ્રયોગમાં વહ ધાતુ મીબા પ્રદેશમાં લઈ જવું એવા અર્થમાં સકર્મક છે, પરંતુ વહી વહતિ । (નદી વહે છે) એવા પ્રયોગમાં સ્વ-દનક્રિયાતુ અભિધાન કરનારે વહ ધાતુ અકર્મક બને છે

ત્યારે ધાતુ વડે દર્શાવાતી ક્રિયામાં કર્મ સમાઈ જાય ■ ત્યારે પણ તે અકર્મક બને છે જીવતિ (તે જીવે છે) એવા પ્રયોગમાં પ્રાણાન્ ધારયતિ । એવા અર્થ રજો હોઈ પ્રાણાન્ એવું કર્મ જીવ ધાતુમાં સમાઈ જાય છે તેથી જીવ અકર્મક બને છે તે પ્રમાણે ત્રિપે, જસિત વગેરે પ્રયોગોતુ સમજવું

ત્યારે ધાતુ વડે કર્મ સ્વયંવાતુ હોય ત્યારે તે ધાતુ અકર્મક સમજાય છે, જેમકે, વર્ષતિ (તે વરસે છે)મા જસસ્રજુરૂપી કર્મ જાણીતું છે તેથી વર્ષ ધાતુ અકર્મક સમજાય છે. પરંતુ ત્યારે કર્મ જાણીતું ન હોય, જેમકે જાગ્ વર્ષતિ । (બાજુની ટૂંટિ કંચે છે), ઠવિર વર્ષતિ । (સીંકી પડે છે), વાસવ જુઠા । (ધૂળ વરસી) ત્યારે આવા ધાતુઓ સકર્મક ગણાય છે

ત્યારે ધાતુનો કર્મ સાથેનો સંબંધ વિવિધમાન હોય, પરંતુ વક્ત્રાને તે જણાવવાની ધૃત્તિ ન હોય ત્યારે પણ તે ધાતુ અકર્મક ગણાવે છે, જેવકે જ દશતિ ।, જ પચતિ ।, જ છદોતિ । એવા પ્રયોગોમાં કર્મને ક્રિયા સાથે સંબંધ હોવા છતાં યોગ્યનારને કર્મ જણાવવાની ધૃત્તિ થતી નથી

એવા ય એતે ચત્વાર સામાન્યેન પ્રદર્શિતા ।

તે નિમિત્તાદિભેદેન વિવિધે વદુધા પુન ॥૮૧॥

(અકર્મક ધાતુઓના) ઉપર ગણાવેલા જે ચાર પ્રકારે સામાન્યપણે દર્શાવવામાં આના તે નિમિત્ત વગેરેની બિન્નતાને કારણે બનેક પ્રકારે જુદા સમજાય છે (૮૬)

કારિકા ૮૮ માં ધાતુઓને અકર્મક સ્થાપિત કરનાર ચાર જાણતો ગણાવવામાં આવી. આ ચારમાંથી દરેકની બીજી કેટલીક જાણતોને કારણે ધાતુઓ અકર્મક સમજવામાં આવે છે આવી બીજી જાણતો છે, નિમિત્ત, દેશ, કાવ, આત્મનેપદ પ્રયોગ, વાક્યસામર્થ્ય અને કર્મકર્તૃસામર્થ્ય.

ઉપસર્ગરૂપી નિમિત્તને કારણે ધાતુ અકર્મક સમજાય છે, જેમકે, પુન વચ્ચતિ । (પુમાંડા બીચે ચડે છે) માં ચર ધાતુ દેશ-તરંગમનના અર્થમાં સ્મર્મક હતો પરંતુ વર ઉપસર્ગરૂપી નિમિત્તને કારણે તે અકર્મક બન્યો

ધાતુનો આત્મનેપદમાં પ્રયોગ પણ તેને સકર્મક બદેર કરે છે, જેમકે તવતિ । પ્રયોગમાં સકર્મક વર ધાતુ આત્મનેપદ તથા પ્રયોગમાં અકર્મક બને છે

વાક્યસામર્થ્યને કારણે ધાતુ અકર્મક બને છે વહી વહતિ । પ્રયોગમાં વદ ધાતુ જસશરબ્જના અર્થમાં સ્મર્મક છે, પરંતુ વાક્યમાંના વરી એવા કર્તાચર સાથે તેનું સામર્થ્ય દોવાથી તે અકર્મક બને છે

કર્મકર્તૃત્વને કારણે ધાતુ અકર્મક બને છે પચ્ચતે બોદન સ્વભાવે । આતુ ઉદાહરણ છે ક્રિયાના સ્વરૂપ સાથે સામર્થ્યને કારણે જીવતિ । અસ્તિ । વગેરે પ્રયોગોમા કર્મનુ ક્રિયારૂપ સાથેનુ સામર્થ્ય, તે કર્મને ધાત્વરૂપમા અનુભૂત કરે છે તેથી જીવ, અસ્તુ વગેરે ધાતુઓ અકર્મક સમજાય છે

કર્મની પ્રસિદ્ધને કારણે અકર્મકત્વની પ્રાપ્તિ અગે પણ ઉપર ગણ્યાના તેવા દેશ, કાશ, વગેરેના બોદો પ્રમાણે અકર્મકત્વ સમજાય છે દક્ષિણપથમા સવારે પચ્ચતામ્ । એવો પ્રયોગ થતા થવાચૂ રૂપી પ્રસિદ્ધ કર્મનો બોધ થાય છે. તેથી વર્ષ ધાતુને દેશ અને કાશના સંદર્ભમા અકર્મક સમજવામા આવે છે

અવિવક્ષાની બાબતમા પણ તેવા જ દેશકાશાદિના બોદોને કારણે ધાતુ અકર્મક સમજાય છે મનુવદતે કઠ કલાપત્ત્ય । પ્રયોગમા કદ અને કલાપના વક્તવ્યના સાદરપરૂષી કર્મની વિવક્ષા નથી અહીં વાક્યસામર્થ્યને કારણે જનુવદ ધાતુને અકર્મક સમજવામા આ પો છે

ક્રિયાયા પરિનિષ્પત્તિર્યદ્વયાપારાદનન્તરમ્ ।

વિચલયતે યથા તત્ર કરણત્વ તથા સ્મૃતમ્ ॥૧૦॥

જે (કારક)ના બ્યાપાર પછી ન્યારે ક્રિયાની સમાપ્તિ જણાવાય છે, ત્યારે તેને કરણ તરીકે સમજવામા આવે છે (૯૦)

કારિકા ૪૫થી ચરૂ થયેલી કર્મ વિષેની ચર્ચા પૂરી થતા, આ કારિકાથી ચરૂ કરીને કરણ અગે ચર્ચા કરવામા આવે છે દ્વિતીયા વિભક્તિના અર્થમા કર્મનો વિચાર કરી પછી સ્વાભાવિક રીતે તૃતીયાના અર્થમા કરણનો વિચાર કરવામા આવે છે તૃતીયાના અર્થમા કર્મની પ્રાપ્ત થતો હોવા થતા, ૫૫થીના અર્થમા પણ કર્મની પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, કર્મી ને વિભક્તિઓમા સાધારણ હાઈ, અસાધારણ એવા મરણનો વિચાર કરે કરવામા આવે છે

ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે અનેક કરણ કહેવાય ■ 'હતરકા વડે કાપે છે (વાત્રેણ છતાતિ ।) એમ કહી ચમય, પરંતુ બળ વડે કાપે છે (શ્વેત છતાતિ ।)મા વક્તાની વિવક્ષા બળ અગે છે, તેથી બળ કરણ બનશે નેત્રવડે જુએ છે (વપ્રવા પરવતિ ।) ને બદલે વક્તા, 'આસેકવડે જુએ છે (આલોકેત પરવતિ ।) એમ કહવા ધ્વજ્જતો હોય તો આસેક કરણ બનશે એ પ્રમાણે 'યાળીમા રાધે છે' (સ્થાલ્યા પવતિ ।) ને બદલે યાળી વડે રાધે છે' (સ્થાલ્યા પવતિ ।) એવી વિવક્ષા હોય તો સ્થાલી કરણ બનશે બ્યાકરણસાગ્રમા અર્થનો સ બધ વિવક્ષા સાથે છે, બાલ પદાર્થના અસ્તિત્વ સાથે નહિ મરણનુ સ્વરૂપ વિવક્ષાને અધીન ■

વસતુતત્ત્વનિર્દેશ્ય ન હિ વસ્તુ જ્યવસ્યિતમ્ ।

સ્થાલ્યા પચ્યત ઇત્યેવા વિવક્ષા રચ્યતે યત ॥૧૧॥

વાસ્તવમા, (આ જ કસુ છે) એવો નિર્દેશ કરી શકાતો નથી, સાથે જ, (કોઈપણ) પદાર્થ (કરણરૂપે) નિશ્ચિત નથી, કારણ કે, 'યાળી વડે રાધે છે' એવી વિવક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે (૧૧)

અમુક જ પદાર્થને માટે તે કરેલું છે એમ કહી શકાય નહિ. સંધવાના કાર્યમાં થાળી અધિકરણ તરીકે જાણીતી છે કારણ કે સ્વાત્ત્વ પવતિ । એવો પ્રયોગ જાણીતો છે, તેમ છતાં થાળીનું તળિયું પાંતણું હોવાથી એમાં ઝડપથી રસોઈ કરી શકાતી હોવાનાં અનુભવને કારણે ‘થાળી વડે રાધે છે’ એવા વિવક્ષિત પ્રયોગનું કારણ પ્રાપ્ત થાય છે.

કરણેષુ તુ સંસ્કારમારમન્તે પુનઃ પુનઃ ।

વિનિયોગવિશેષાશ્ચ પ્રધાનસ્ય પ્રસિદ્ધયે ॥૧૨॥

પ્રધાન (એવા ક્રિયાસ્થ)ની સિદ્ધિ માટે (કર્તાઓ) કરણોમાં જ વારંવાર સંસ્કારો કરે છે અને (તેમના) ચોક્કસ પ્રકારના (જુદા જુદા) ઉપયોગોને અમલમાં મૂકે છે. (૬૨)

ક્રિયાના ફળની પ્રાપ્તિ માટે કર્તાઓ, કરણોનો જ સંસ્કાર અને ઉપયોગ કરે છે, તેમજ, ‘દાતરડા વડે કપે છે’ એવા ઉદાહરણમાં, દાતરડાને તીક્ષ્ણ જનાવવાનું કાર્ય તેનો સંસ્કાર છે અને કાપવા માટે તેને ઊંચું નીચું કરવું એ તેનો ઉપયોગ છે. ‘નેત્રવડે જુએ છે’ એવા ઉદાહરણમાં, ‘નેત્રોમાં અજન આજન’ એ તેમનો સંસ્કાર છે અને કોઈક પદાર્થ જોવા તે નેત્રોને એકાગ્ર કરવા તે તેમાં વિશિષ્ટ ઉપયોગ છે.

સ્વકક્ષ્યાસુ પ્રકર્ષશ્ચ કરણાનાં ન વિષયતે ।

આશ્રિતાતિશયત્વં તુ પરતસ્તત્ર લક્ષણમ્ ॥૧૩॥

કરણોનો, તેમનો પોતાનો (કરણરૂપ) અવસ્થામાં (કશેો અશ્રિતગત) પ્રકર્ષ હોતો નથી. બીજા કારકોની સરળામણીમાં (કરણમાં) પ્રાપ્ત થતો અતિશય (કરણના પાણિનિસૂત્રમાંના) લક્ષણમાં જણાવાયો છે. (૬૩)

અન્વેષે વધા શીવિષયા ચાતિ । (તે ધોડા વડે, દીવાથી માર્ગે વધે છે) એવા પ્રયોગમાં અનેક બાબતો એકસાથે કરણરૂપે વિવક્ષિત બને છે દરેકનો ઉપકાર પ્રકર્ષ એકસરખો સમજાય છે સાધ્યતમ કરણમ્ । (પા. સૂ. ૧. ૪-૪૨) પ્રમાણે જે સાધ્યકતમ છે તે કરણ સમજવું એવો કરણો અંગેનો પ્રકાર નથી, પરંતુ બીજા કારકોની અપેક્ષાએ જે સાધ્યકતમ છે તે કરણ છે, એવો કારકસંબંધી અતિશય સમજવામાં આવે છે. બીજા પ્રદેશમાં પહેાંચવા અથ્ અર્થાત્ ધોડા, કર્તા વગેરે કારકોની અપેક્ષાએ ઉપકારવાળો છે, તેથી તે સાધ્યકતમ છે અને તેથી કરણ છે. એવી રીતે ચોર વગેરે ઉપદેશ વિનાનો માર્ગ અને અધકારને દૂર કરતો દીવો બીજા કારકોની અપેક્ષાએ સાધ્યકતમ ॥

રજાતન્ત્યેડપિ પ્રયોક્તાર આયદેવોપકુર્વતે ।

કરણેન દિ સર્વેષાં વ્યાપારો વ્યવહીયતે ॥૧૪॥

કર્તાઓ, સ્વતંત્ર હોવા છતાં (ક્રિયા સિદ્ધિ માટે) દ્વંદ્વથી જ ઉપકારક અને ॥ અથા (કારકો)નો વ્યાપાર કરણની પ્રવૃત્તિ વડે વ્યવધાન પામે છે (૬૪)

કર્તાને ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે સાધકતમ કહી શકાય નહિ. કર્તાના વ્યાપાર પછી ખીજાં કારકોની પ્રવૃત્તિ થતાં હોવા છતાં, કરણના વ્યાપાર પછી તરત જ ક્રિયાસિદ્ધિ થતી હોવાથી કરણને સાધકતમ કહી શકાય, કર્તા સ્વતંત્ર હોવા છતાં ખીજાં કારકોની પ્રવૃત્તિને તે દૂરથી જ પ્રેરે છે.

ક્રિયાસિદ્ધૌ પ્રકર્ષોડયં ન્યમભાવત્ત્વેવ કર્તરિ ।

સિદ્ધૌ સત્વાં હિ સામાન્યં સાધકત્વં પ્રકૃણ્યતે ॥૧૫॥

ક્રિયાની સિદ્ધિની બાબતમાં (કારકોમાં) આવો પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, કર્તાના સંદર્ભમાં તેમનું ગૌણત્વ હોય છે (કર્તા સાથે સંબંધ પામ્યા પછી) તેમનું કારકરૂપ સિદ્ધ થતાં તેમનાં સામાન્ય સાધનત્વનો પ્રકર્ષ સમજાવામાં આવે છે (૬૫)

કર્તા સાધકતમ છે કે કરણ સાધકતમ છે, એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવવો જોઈએ નહિ. કરણ અને ખીજાં કારકો સમતીય છે. કર્તા વિવિધતીય છે. કર્તા સ્વતંત્ર છે; ખીજાં કારકોને સ્વતંત્રપરતંત્ર કહી શકાય. કરણ કર્તાને અધીન હોવા છતાં ખીજાં કારકોના સંદર્ભમાં તે સાધકતમ છે. કર્તાના સંદર્ભમાં તે ગૌણ છે.

અત્યાદીનાં તુ કર્તૃત્વે સૈક્ય્યાદિ કરણં વિદુઃ ।

સૈક્ય્યાદીનાં સ્વતન્ત્રત્વે દ્વેષાત્મા વ્યવતિષ્ઠતે ॥૧૬॥

તત્સવાર વગેરે ન્યારે કર્તા હોય છે ત્યારે તીક્ષ્ણતા વગેરે કરણ સમજાય છે; (પરંતુ) તીક્ષ્ણતા વગેરે ન્યારે સ્વતંત્ર (કર્તાઓ) હોય ત્યારે તેમને બે સ્વરૂપે સમજવામાં આવે છે. (૬૬)

કોઈવાર કરણને કર્તા સમજવામાં આવે છે. 'તત્સવાર કાપે છે' (કાષ્ઠિઃ ક્ષિપ્તિઃ) પ્રયોગમાં તત્સવાર કર્તા બને છે અને તીક્ષ્ણતા, જ્વાર, કાદિન્ય વગેરે કરણ બને છે. તીક્ષ્ણતા કાપે છે (તીક્ષ્ણઃ ક્ષિપ્તિઃ)માં તીક્ષ્ણતા કર્તા બને કરણ બને છે, અહીં તીક્ષ્ણતાનું કર્તા-રૂપ બને કરણરૂપ એમ બે રૂપો એક સાથે પ્રાપ્ત થાય છે.

બ્રહ્મમેદેડપિ સત્યેષમેદોડર્યઃ સ તથા સ્થિતઃ ।

સદાભયાત્વાદ્ મેદેડપિ કર્તૃત્વં વાધકં તતઃ ॥૧૭॥

વિવક્ષાને કારણે સ્વરૂપલેહ પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં, લેહ માત્ર કદપનાને આધારે હોવાથી, તે (શકિતદ્રવ્યનો આધાર) પદાર્થ, તેવો (અભિન્ન) રહેલો છે; તેથી કર્તા કરણનો બાધ કરે છે (૬૭)

કર્તા અને કરણ અનુક્રમે સ્વાતન્ત્ર્ય અને પારતન્ત્ર્ય વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય હોઈને ભિન્ન છે, એમ સમજવામાં આવે તો 'કરણનો ખીજાં કારકો બાધ કરે છે' (કરમં પરાગિ । ૫૮. સુ. ૧-૪-૧ વા. ૩૨) એવો વિપ્રતિરોધ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય એવી ચર્ચાના જવાબમાં આ કારિકા છે.

વિવક્ષાને કારણે પદાર્થનો કર્તા અને કરણ એવો ભેદ સમજાવનાર હોવા છતાં, શક્તિ એવો આધાર એવો તે પદાર્થ અભિન્ન જ રહે છે. પદાર્થમાં સમજાવતો ભેદ કાલ્પનિક છે, વાસ્તવિક નથી તેથી એકવચ્ચવાળા પદાર્થમાં કર્તા અને કરણ એમ બે સત્તાઓ સમજાવવારે વિપ્રતિષેધ પ્રાપ્ત થશે અને વિપ્રતિષેધમાં પર સત્તા જલ્પાન હોવાથી કર્તા સત્તા કરણ સત્તાનો આધ કરશે.

તદાથવત્વાત્ નો અર્થ 'કદપનાશ્રયને કારણે' થાય છે. જીને અર્થ 'કર્તા અને કરણ એવી બે શક્તિઓનો આધાર હોવાને કારણે' પણ યઈ ચક્રશે પદાર્થની બે જુદી શક્તિઓ હોવા છતાં તે પદાર્થ એક હોવાથી, કારકોમાં વિપ્રતિષેધ પ્રાપ્ત થશે એવો જીને અર્થ યઈ શકે.

यथा च सन्निधानेन करणव प्रतीयते ।

तथैवासन्निधानेऽपि क्रियासिद्धे प्रतीयते ॥૧૮॥

જેમ (પદાર્થની) કારજરીથી કરણત્વ સમજાય છે તેમ તેની ગેરકારજરીથી પણ ક્રિયાની સમાપ્તિ થઈ હોવાથી, તે સમજાય છે (૬૮)

'દાતરકા વડે કાપે છે' એવા વાક્યમાં કાપવાનો ક્રિયાના કરણ તરીકે દાતરકા કારજ છે, પરંતુ 'ધનના અભાવને લીધે તે મુક્ત થયો,' એવા વાક્યમાં ધનનો અભાવ અર્થાત્ ગેરકારજરી કરણ રહે છે.

स्तोकस्य याभिर्निर्मुक्तैरनिर्मुक्तैश्च तस्य वा ।

प्रसिद्धिं करणत्वस्य स्तोकादीना प्रचक्षते ॥૧૯॥

સ્તોક (થોડું) વગેરેની પ્રાપ્તિ અથવા તેમના અપ્રાપ્તિને કારણે સ્તોક (થોડું) વગેરેની કરણ (કારક) રૂપે પ્રસિદ્ધિ જણાવવામાં આવે છે (૬૯)

મૂળકારનો ખત આ કારિકાના વિચાર માટે કહેવા અનુકૂળ છે તે અહીં જણાવવામાં આપ્યું છે. કરણે ન સ્તોકાન્વયકૃત્વકૃતિપદ્યસ્યસત્ત્વવચનસ્ય । (પા સ ૨ ૩ ૩૩, પદાર્થ વાચી ન હોય એવા થોડું, ઝોણું, મુરકેની અને કેટલુંક એવા શબ્દો જ્યારે કરણ દર્શાવતા હોય ત્યારે વિકલ્પે તૃતીયા અથવા પચમીમાં મુકાય છે) એવા સૂત્રનું ઉદાહરણ ॥ 'થોડાને લીધે છૂટયો' (સ્તોકાન્વયકૃત્વકૃતિપદ્યસ્યસત્ત્વવચનસ્ય) આ પ્રયોગમાં થયું જેનું આખ્યાનું હતું તેમાંથી થોડું (સ્તોક) આપ્યું (અભિવિર્જિત) એટલે મધનમાંથી છૂટયો, એ રીતે તૃતીયામાં કરણની પ્રાપ્તિ સમજાય છે. ખીજી બાજુ આખ્યાના દેવામાંથી બાકી રહ્યું હતું તે થોડું (સ્તોક) હતું. એમ થોડાની અપ્રાપ્તિ (અભિવિર્જિત)ને કારણે છૂટયો, એમ માનતા પણ તૃતીયામાં કરણની પ્રાપ્તિ સમજાય છે.

धर्माणा तद्वत्त मेदादमेदाच्च निशिष्यते ।

क्रियाप्रधेरवच्छेદविशेषाद् મિચતે યથા ॥૨૦॥

જેમ ક્રિયા, જુદી જુદી અવધિની વિચિત્રતાને કારણે જુદી જુદી સમજાય છે તેમ તે પદાર્થોના ધર્મોના લેદ અથવા અલેદને કારણે જુદી સમજાય છે (૨૦)

કરણ અગેની અગોનુ સમાપન કરતાં ભર્તૃહરિ જણાવે છે કે સરભો કારક૦૫૫૬૧૨ વિવક્ષાને અપીને છે પ્રમાદાગચ્છતિ । (જામથી આવે છે) એવા પ્રયોગમા નીકળવાના રથળ (અગધિ)નો યોગ્ય ભેદ (અવચ્છેદવિશેષ) દર્શાવાય છે. તેથી અગમનક્રિયામાં વિચિષ્ટતા સમજાવે છે । કરણ અગે પણ આવી રીતિ છે ક્રિયા માટે જોને જોને સાધકતમ ગણવામા આવે તે કરણ છે જુદે જુદે સમયે જુદા જુદા પદાર્થોને ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે સાધકતમ ગણવામાં આવ્યા છે વેવદત્ત કાષ્ઠે વચ્ચિ । (દેવદત્ત લાકડાંથી રાધે છે) એવા ઉદાહરણમાં 'લાકડા અને તેમાં રહેલ અગ્નિનો અભેદ છે બધારે લાકડા અને અગ્નિની અભેદવિવક્ષા હોય ત્યારે ણા. વચ્ચન્તિ તેજસા । (લાકડા અગ્નિ વડે રાધે છે) એવો પ્રયોગ થાય છે આ પ્રયોગમાં તેજસ (અગ્નિ) કરણ છે, કારણ કે અગ્નિ અને લાકડાનો અહીં ભેદ સમજવામા આવ્યો । તે પ્રમાણે તેજ વચ્ચિ નીજ્ઞદેન । (અગ્નિ ગરમી વડે રાધે છે) આ અગ્નિ અને ગરમીનો ભેદ । આમ વિવક્ષાને કારણે જુદા જુદા પદાર્થો કરણ રૂપે સમજાય છે. તે પ્રમાણે ક્રિયામા પણ વિચિષ્ટતા સ્પષ્ટ થાય ।

પ્રાગન્યત શક્તિભાગ્યગ્માવાપદનાદપિ ।

તદધીનપ્રવૃત્તિત્વાત્ પ્રવૃત્તાનાં નિર્વર્તનાત્ ॥૧૦૧॥

અદૃષ્ટત્વાત્ પ્રતિનિધે પ્રવિધેકે ચ દર્શનાત્ ।

આરાદ્યપુષ્કારિત્વે સ્વાતન્ત્ર્ય કર્તુરુચ્યતે ॥૧૦૨॥

ક્રિયાની નિષ્પત્તિમાં દૂરથી ઉપકારક થતો હોવા છતાં (બીજા કારકોની પ્રવૃત્તિની) પહેલાં શક્તિ પ્રાપ્ત કરતો હોવાથી, (બીજા કારકોને) પોતાના તાળામાં રાખતો હોવાથી, (બીજા કારકોની) પ્રવૃત્તિ તેને અધીન હોવાથી, (ક્રિયા માટે) પ્રવૃત્ત થયેલાં (કારકો)ને અટકાવી શકતો હોવાથી, તેનો કોઈ પ્રતિનિધિ મળતો ન હોવાથી અને તે એકલો (પણ) પ્રવૃત્તિ કરતો હોવાથી, કતાંને સ્વતંત્ર કહેવામા આવ્યો છે (૧૦૨-૧૦૩)

આ કારિકાથી કતાં અને અગો શરૂ થાય છે પાત્રિનિધે કતાંને સ્વતંત્ર કહ્યો છે (લક્ષણ કતાં । પા. સુ ૧.૪૫૪) કતાંની સ્વતંત્રતાના કારણે ભર્તૃહરિએ જણાવ્યાં છે, કતાં ક્રિયાની નિષ્પત્તિમા દૂરથી ઉપકારક બનતો હોવા છતાં તેને સ્વતંત્ર જાહેર કરવાનાં કારણે નીચે પ્રમાણે છે.

કરણ વગેરેની પ્રવૃત્તિ પહેલાં જ કતાં ક્રિયાનિષ્પત્તિનું સામર્થ્ય મેળવે છે. આણુ સામર્થ્ય તેને સહકારી કારકો પાસેથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એવું નથી જ્ઞાની મુખ્યથી કતાં અને કારકોને પ્રવૃત્ત કરે છે. તેથી તે પહેલેથી જ સ્વતંત્ર છે કરણ વગેરેનું સ્વાતંત્ર્ય કતાંના સદર્ભમાં જ છે. તેથી તેમને સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર કહ્યા છે. કારકોનો અપાર કતાં ઉપર નિર્ભર હોઈને તેઓ કતાંને અધીન છે હજી પ્રાપ્ત થયા પછી તે જાતે નિવૃત્ત થાય છે, અને બીજા કારકોને પણ તે નિવૃત્ત કરે છે બીજા કારકો ન હોય તો પણ તે એકલો પ્રવૃત્તિ કરે છે

મહાભાષ્ય (કારકે । પા. સુ ૧.૪.૨૩)મા જણાવવામાં આવ્યું છે કે કતાં પ્રધાન છે, કારણકે, ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે એક જ ચયેલાં કારકોને પ્રવૃત્ત કરાવવાર કતાં જ છે, સરખાવો, કિં પતઃ ક્ષયાત્ । કતાં । જર્થ પુનઃપ્રાપ્તે પત્તો પ્રમાનયિતિ । ચરમણે સાધનેષુ સ્પર્શિતેષુ કતાં પ્રવર્તયિતા મન્વતિ ।

ધર્મૈરભ્યુદિતૈઃ શબ્દે નિયમો ન હુ વસ્તુનિ ।

કર્તૃધર્મવિવક્ષાયાં શબ્દાન્ કર્તા પ્રતીચતે ॥૧૦૩॥

ઉપર ગણાવેલાં લક્ષણો વડે શબ્દવિષયક નિયમ સમજવો જોઈએ, પદાર્થ-વિષયક નહિ. કર્તાનાં લક્ષણોની વિવક્ષા હોય ત્યારે શબ્દથી જણાવાયેલ કર્તાનો બોધ થાય છે. (૧૦૩)

કર્તાના સ્વાતંત્ર્ય અંગે અગાઉની જે કારિકાઓમાં જણાવવામાં આવેલાં લક્ષણો, શબ્દ વડે વાક્યમાં જેનો બોધ થયો છે એવા કર્તા અંગે, “સમજવાં જોઈએ, વાસ્તવિક કર્તા અંગે નહિ; અર્થાત્ બ્યક્તિ કે પદાર્થ રૂપ કર્તા અંગે નહિ. આમ હોવાથી નિર્જીવ પદાર્થો કર્તા બની શકે નહિ એમ કહી ચકાસે નહિ. અગ્નિ બાળે છે, લાકડાં રંધે છે, ઘાળી રંધે છે, કિનારો ખડે છે, નદી વહે છે, એવા પ્રયોગો સાચા પ્રયોગો છે, કારણ કે આ વાક્યોમાં અગ્નિ, લાકડાં, ઘાળી, નદી વગેરેનો બોધ સબંધો વડે સમજાતા પદાર્થો અંગે છે, વાસ્તવિક પદાર્થો અંગે નથી. પતંજલિએ અનેક રચને કહ્યું છે કે, “અમે તો શબ્દોને પ્રમાણુ માનનારા છીએ, શબ્દ જેને જણાવે તે અમારે મન પ્રમાણુ છે (શબ્દ-પ્રમાણકાઃ વચ્ચ્ઃ । ચ્ચ્છબ્દ બહુ શ્વસ્માર્ક પ્રમાણમ્ ।). હેવારાજ પશુ કહે છે કે વૈયાકરણો માટે પદાર્થ અર્થ નથી પરંતુ શબ્દ વડે જેનો બોધ થાય છે તે અર્થ છે. દૈવાકરણાં ન વસ્તુવૈર્કયઃ સિન્ધુ શબ્દાર્થો ભર્થઃ ।

एकस्य सुद्वयवस्थामिर्भेदे च परिकल्पिते ।

कर्तृत्वं करणत्वं च कर्मत्वं चोपपद्यते ॥१०४॥

મનની અવસ્થાઓ પ્રમાણે (એક જ વસ્તુ અંગે) બ્યારે જુદી જુદી કલ્પનાઓ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે (એક જ વસ્તુ)માં કર્મત્વ, કરણત્વ અને કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે (૧૦૪)

हन्ति आत्मानमात्मना । (પોતાની જાતે પોતાની જાતને હણે છે) એવા પ્રયોગમાં વિવક્ષાને કારણે પોતાની જાતને કર્તા, કર્મ અને કરણ એમ ત્રણ રૂપે સમજવામાં આવે છે. કારકબવકારને વાસ્તવિક સમજવામાં આવે તો આણું બની શકતું નથી. છુદ્ધિની અવસ્થાઓ પ્રમાણે વિવક્ષા થાય છે. તેથી આત્મામાં કલ્પનિક કર્તૃત્વ, કરણત્વ અને કર્મતાનો આશય કરવામાં આવે છે.

उत्पत्तौः प्रामसद्भावः सुद्वयवस्थानिवन्धनः ।

अविशिष्टः सतान्येन कर्ता भवति जन्मनः ॥१०५॥

ઉત્પત્તિની પહેલાં અસ્તિત્વ હોતું નથી. જુદિની (જુદીજુદી) અવસ્થાઓને લીધે (યતી વિવક્ષા) ને કારણે તે (અસ્તિત્વ) બીજા કોઈ વિદ્યમાન (પદાર્થ)થી ગુદ્ધ સમજાયા વિના, જન્મના કાર્ય માટે કર્તા બને છે (૧૦૫)

अद्वयः जायते । (અદ્વૈત ઉત્પન્ન થાય છે) એવા પ્રયોગમાં ઉત્પન્ન થયેલ અદ્વૈત પદાર્થ અસ્તિત્વ કાંતો હોય છે અથવા હોતું નથી. જો અદ્વૈત વિદ્યમાન હોય તો ઉત્પન્ન

આ માટે યાચ અને અવિદ્યમાન હોય તો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? કર્તાત્તુ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ માનવામાં આવે તો આવા પ્રશ્નો તેમનો હિતર સંબંધસમુદ્દેશમાં અર્થેષ ઉપચારસત્તાને આધારે આપી શકાય. જો કર્તાને માત્ર વિવક્ષાને આધારે જ સમજવામાં આવે તો ઉપચારસત્તાની મદદથી પણ જરૂર રહેતી નથી. વિવક્ષાને આધારે અંકુર શબ્દ શુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થયે, ત્યાં તેતું અસ્તિત્વ યથુ હોવાથી એ હવે સત્ કહેવાશે. તેથી 'અંકુર ઉત્પન્ન થયો' એવું વાક્ય પ્રયોગમાં આવશે. અને બાલરૂપે તેનો જન્મ થયો એમ કહેવાશે. આ બધી વ્યવસ્થા વાસ્તવિક નથી, પરંતુ શબ્દનિર્માર છે. કારકો અંગે સર્વત્ર વિવક્ષાનો જ પ્રભાવ છે.

કારણં કાર્યભાવેન યદ્વા વા વ્યવતિષ્ઠતે ।

કાર્યશબ્દં તથા સ્કન્ધ્યા કાર્યત્વેનાય જાયતે ॥૧૦૬॥

અથવા જ્યારે કારણ કાર્યરૂપે વ્યવસ્થિત બને છે ત્યારે, કાર્ય એવું નામ પ્રાપ્ત કરીને કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે (૧૦૧).

વસ્તુરૂપ પદાર્થ અંગેના કર્તાવલ્લવહારમાં પણ 'અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે' એવો પ્રયોગ યોગ્ય હશે, આ બાબતને, કારણ. કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે એવા પદ્ધતિના અહીં સમજાવવામાં આવે છે. કારિકામાંનો વા (અથવા) શબ્દ કારણપદ્ધતિ સંદર્ભમાં યોજવામાં આવે છે. કાર્યરૂપે કર્તાત્વ અને જન્મની ત્રણ અગાઉ કરવામાં આવી. આ અર્થમાં પદાર્થને વસ્તુશ્રુત નહિ પણ શબ્દમાત્ર પદાર્થ તરીકે અર્થાત્ ઉપચારસત્તાવાળા પદાર્થ તરીકે સમજવામાં આવ્યો હતો. 'દૂધ દહીં રૂપ બને છે,' 'બીજા અંકુર બને છે' એવા પ્રયોગોમાં દૂધ અને દહીં તથા બીજા અને અંકુરનો અભેદલ્લવહાર અર્થાત્ કાર્યકારણનો અભેદ સમજાય છે. તેથી સદૃશ રહેલ બીજરૂપી કારણ જ કર્તા બનીને ઉત્પાદકમાં કર્તાકારક તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે' એવા પ્રયોગમાં વાસ્તવિક વ્યવહાર પણ સમજી શકાય છે.

યદાદેઃ કુણ્ડલીમાયો વ્યગ્રાણાં વા સમપ્રતા ।

સયૈવ જન્મરૂપત્વં સત્તામેકે પ્રવક્ષતે ॥૧૦૭॥

જેમ લાંબા સાપનું ગૂંચળારૂપ બનવું અથવા છૂટી (આંખળીઓ)નું (વાળેલી) મૂઠીરૂપે બંધ થવું સમજવામાં આવે છે તેમ અસ્તિત્વવાળા પદાર્થો જન્મરૂપે થાય છે એમ કેટલાક (વેયાકરણો) જણાવે છે (૧૦૭)

વેયાકરણ મતમાં પણ સત્ પદાર્થનો બીજા અવસ્થારૂપે જન્મ અર્થાત્ કારણ અને કાર્યનો અભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. લાંબો સાપ ગૂંચળું બનેલા સાપથી જુદો નથી. ગૂંચળું એ સાપની એક બીજા અવસ્થા છે. તે પ્રમાણે બીજની એક વિશિષ્ટ અવસ્થા રૂપે અંકુર સમજાય છે. વાસ્તવમાં જાને અભિન્ન છે.

વિભક્તયોનિ ચત્કાર્યં કારણેભ્યઃ પ્રવર્તતે ।

સ્વા જાતિર્વ્યક્તિરૂપેણ તસ્યાપિ વ્યવતિષ્ઠતે ॥૧૦૮॥

કારણોથી જુદું કાર્ય જ્યારે કારણોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે(કાર્ય)ની પોતાની ભતિ, વ્યક્તિરૂપે સિદ્ધ થાય છે (૧૦૮)

કાર્ય અને કારણને જુદાં સમજનારના મતમાં પણ ‘અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે’ એવા પ્રયોગમાં અંકુરની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ સમજી શકાય છે એ વિચારને હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

કારણથી વિન્ન એવું કાર્ય તેની ઉત્પત્તિ પહેલાં વ્યક્તિ રૂપે અસ્તિત્વમાં હોતું નથી, પરંતુ ભતિ રૂપે વિદ્યમાન હોય છે. ભતિ કારણોને તેમની અભિવ્યક્તિ કરવા પ્રયોગે છે. તેથી ભતિકાર્ય વ્યક્તિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આમ વ્યવહારમાં ભતિ રૂપ કર્તૃત્વ અને વ્યક્તિ રૂપ ઉત્પત્તિ સમજાય છે.

માયેષ્યેય પદન્યાસઃ પ્રજ્ઞાયા વાચ્ય एव वा ।

નાસ્તીત્યપ્યપદે નાસ્તિ ન વાસદ્ મિચતે ચતઃ ॥૧૦૯॥

જ્ઞાન અને શબ્દનો આધાર પદાર્થના સ્વરૂપઅંકજી ઉપર છે. ‘નયો’ એવું (જ્ઞાન અને તેને દર્શીવતો શબ્દ) અવસ્તુમાં પ્રાપ્ત થતાં નથી અને અસત્ સત્થી જુદું નથી (૧૦૯)

જ્ઞાન અને શબ્દની પ્રવૃત્તિ પદાર્થના સ્વરૂપજી ઉપર આધાર રાખે છે, કારણ કે, જ્ઞાન અને શબ્દ નિરાશંબન સમજી શકતાં નથી. આ કારણમાં ભાવશબ્દનો અર્થ ‘પ્રતીવિમાન સ્વરૂપ’ સમજવાનો છે. નથી (નાસ્તિ) એવા શબ્દપ્રયોગ અને નથી એવું જ્ઞાન, કોઈક સ્વરૂપ અથવા આધાર ઉપર નિર્ધાર છે. ‘છે’ (અસ્તિ) અને ‘નથી’ (નાસ્તિ) વાસ્તવમાં જુદાં નથી. પદાર્થનું બાહ્ય અર્થોત્ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ આકરણનો વિષય નથી. તેથી ‘અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે’ એવા પ્રયોગમાં અંકુરનું બાહ્ય અસ્તિત્વ હોય કે ન હોય પરંતુ અંકુરના કોઈક સ્વરૂપનું પ્રકરણ તો થાય છે જ.

શુદ્ધિશબ્દો પ્રવર્તેતે વધાભૂતેષુ વસ્તુષુ ।

તેષામગ્યેન તસ્ત્વેન વ્યવહારો ન વિચતે ॥૧૧૦॥

જ્ઞાન અને શબ્દની પ્રવૃત્તિ, અનુભવાતા પદાર્થોમાં (જ) થાય છે. તેમનો બીજા કોઈ (બાહ્ય) તરફ દ્વારા વ્યવહાર થતો નથી (૧૧૦)

પદાર્થને જાણવાનો આધાર તેનું જ્ઞાન અને તેને બદલે કરતો શબ્દ છે. ‘નયો’ એવા પ્રયોગમાં બાહ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ નકારવામાં આવ્યું છે; પરંતુ કોઈક રૂપ શુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આવું રૂપ ‘દે’ એવા ક્તીને અભિવ્યક્ત કરે છે. અંકુર ઉત્પન્ન થાય એવા વાક્યમાં અંકુર બાહ્યરૂપે વિદ્યમાન ન હોય તો પણ શુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્તી રૂપે જન્મ પામે છે.

આકાશતઃ યથા મેદારજાયાયાઅહનં યથા ।

જન્મનાશવમેદેડપિ તથા કેશ્રિત્ પ્રકલ્પિતૌ ॥૧૧૧॥

અહિન્ન એવા તે તત્ત્વમાં પણ આકાશના વિભાગોની જેમ અને છાયાના હલનચલનની જેમ, જન્મ અને નાશની (મિથ્યા) કલ્પના કેટલાકે કરી છે. (૧૧૧)

અદૃત મતનો તરફેણ કરતાં ભૂતકારિ, જન્મ અને નાશને આત્મનિક રીતે મિથ્યા સમજે છે. ભાવાભાવરૂપ ભવકાર માત્ર કાલ્પનિક છે.

યથૈવાકાશનાસ્તિત્વમસમૂર્તિનિરૂપિતમ્ ।

તથૈવ મૂર્તિનાસ્તિત્વમસદ્વાકાશ મિશ્રયમ્ ॥૧૧૨॥

જેમ (વ્યાપક એવા) આકાશનું, (ઘટાદિ) પદાર્થ વડે નિરૂપાયેલું નાસ્તિત્વ મિથ્યા છે, તેમ આકાશને આધારે નિરૂપાતું (ઘટાદિ) પદાર્થનું નાસ્તિત્વ પણ મિથ્યા છે. (૧૧૨)

આ કારિકાનો અર્થ : યથા મૂર્તિનિરૂપિતં આકાશનાસ્તિત્વં અસ્ય એવ તથા આકાશમિશ્રયં મૂર્તિનાસ્તિત્વં (અપિ) અસ્ય એવ ।

નાશ પણ કાલ્પનિક છે એવો વિચાર આ કારિકા જણાવે છે. આકાશ સર્વવ્યાપી છે, છતાં, જ્યાં મૂર્ત પદાર્થો હોય છે ત્યાં આકાશ નથી, એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે. આવી નાસ્તિકલ્પના મિથ્યા છે. તે પ્રમાણે ઘટાદિ પદાર્થોનો સંપૂર્ણ વિનાશ અથવા અભાવ હોતો નથી. જ્યાં આકાશ છે ત્યાં ઘટાદિ પદાર્થો હોતા નથી, એવી પદાર્થો અંગેની નાસ્તિકલ્પના પણ મિથ્યા છે. આમ જન્મ અને નાશ બંનેને કલ્પિત મણવાં જોઈએ. આકાશ એટલે પદાર્થોના અભાવ એમ સમજવું જોઈએ નહિ. અને તે પદાર્થોના અભાવ ન હોય અર્થાત્ તે વિદ્યમાન હોય તો તેમનો જન્મ કેવી રીતે થઈ શકે ?

યથા તદર્થવ્યર્થપારેઃ ક્રિયાત્મા વ્યવશિશ્વતે ।

અમેદમહ્નાદેપ કાર્યકારણયોઃ ક્રમઃ ॥૧૧૩॥

બંનેની વચ્ચે અભેદ સમજવામાં આવતો હોવાથી, જેમ મુખ્ય ક્રિયા તેને માટેની (ગૌણ) ક્રિયાઓ વડે ઓળખાય છે તેમ કાર્ય અને કારણ વચ્ચેની આવી (અભેદ) વ્યવસ્થા છે (૧૧૩)

કારિકા ૧૦૬માં કાર્ય અને કારણનો વાસ્તવિક અભેદ વર્ણવવામાં આવ્યો હતો. આ કારિકામાં એ અભેદને આરોપિત અથવા ઉપચરિતરૂપે સમજવવામાં આવે છે. વશ (રાધિવું) ધાતુનો મુખ્ય અર્થ છે, ચોખાને રાંધીને પોચા કરવા. તે મુજબ ક્રિયા માટે ગૌણ વ્યાપારો જેવા કે અગ્નિ ઉપર મૂવું, પાણી રેડવું વગેરેનો મુખ્ય ક્રિયા સાથે અભેદ થાય છે એવો ઉપચાર સમજીને મુખ્ય ક્રિયા જાહેર કરવામાં આવે છે. અહીં કારણ કાર્ય રૂપે સિદ્ધ બને છે. બંને વચ્ચે અભેદનો આરોપ કરવામાં આવે છે. અંકુર કાર્ય છે, પરંતુ તેવું કારણ ત્રીજા, તેની સાથે અહિન્ન છે, એમ સમજવામાં આવે છે, આવી સમજણ આરોપિત છે.

વિકારો જન્મનઃ કર્તા પ્રકૃતિર્વેતિ સંશયે ।

મિથ્યતે પ્રતિપત્તૄણાં વર્ણનં લિલ્લવર્ણિનઃ ॥૧૧૪॥

જન્મ(રૂપી ક્રિયા)નો કર્તા વિકાર છે કે પ્રકૃતિ છે એવા સંશય અંગે અભ્યાસીઓનું દર્શન જુદાં જુદાં સૂચનો પ્રમાણે જુદાં જુદાં છે (૧૧૪).

કાર્ય અને કારણ વચ્ચે અભેદ કલ્પવામાં આવે તો પણ જન્મનું કર્તૃત્વ કાર્યનું જ હોઈ શકે, કારણતું નહિ. ‘હૂધ હઠીં બને છે’ એવા પ્રયોગમાં કર્તૃત્વની બાબતમાં પ્રધાન કાણુ, પ્રકૃતિ કે વિકાર, એવી શંકા ઉત્પન્ન થતાં, જન્મ અંગે પ્રકૃતિનું પ્રધાનરૂપે કર્તૃત્વ છે, વિકારનું કર્તૃત્વ મોલુરૂપે છે; અર્થાત્ પ્રધાન એવી પ્રકૃતિ દ્વારા ગૌણ એવા વિકારનો જન્મ સાથે સંબંધ છે. આમ બંનેનું ઉપર જણાવેલા પ્રયોગવાક્યમાં સામાનાં ચિહ્નરૂપ છે. શીતાવદ્ધરો જાયતે । (બીજામાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે) એવા પ્રયોગમાં પંચમી વિશ્લેષિત દ્વારા ભેદરૂપે નિર્દેશ કર્યો હોય ત્યારે જન્મ માટે વિકારનું કર્તૃત્વ છે. આ વાત જનિર્લુપ્તઃ પ્રકૃતિઃ । (પા. સૂ. ૧.૪.૩૦, જન્મ ઉત્પન્ન થવું, ક્રિયાપદના કર્તાનું ને કારણ તેને અપાદાન કહે છે) ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

વિકારનું કર્તૃત્વ માનનારા વિચારે છે કે જન્મ એટલે સ્વરૂપપ્રાપ્તિ. જે પહેલાં વિદ્યમાન નહોતું તે કહેવે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રકૃતિનું કર્તૃત્વ માનનારા સમજે છે કે વિકારનું અસ્તિત્વ જો પહેલાં ન હોય તો તે પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી શકે નહિ. તેથી જન્મ માટે તેનું કર્તૃત્વ યોગ્ય ગણાય નહિ. જન્મ એટલે સ્વરૂપપ્રાપ્તિ તરફ અભિધ્યુષ્ય બનવું. વિદ્યમાન વિકાર સ્વરૂપપ્રાપ્તિ તરફ કેવી રીતે અભિધ્યુષ્ય બની શકે? તેથી જન્મ સંબંધે વિકારનું કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી; સરખાવો દેહધારાજઃ મચ્ચતો દિ વિકારનાત્વ ભારગલામઃ ણિ આમિતુલ્કાવોગાત્ તત્ત્વજ્ઞે જન્મનિ કર્તૃતાનુશરતિઃ ।

ક્ષુદ્ધિ સંપદમાને યા ચતુર્થી સા વિચ્ચરતઃ ।

સુવર્ણપિષ્ઠે પ્રકૃતૌ વચનં કુણ્ડલાભયમ્ ॥૧૧૫॥

ક્ષુદ્ધિ સંપદમાને । (ક્ષુદ્ધિ ધાતુ સાથે સંબંધ સંપાદનક્રિયા માટે જવાબકાર શબ્દને ચતુર્થી થાય છે, એવા (પા. સૂ. ૨. ૩. ૧૩. વાર્ત્તિક ૨) નિયમ પ્રમાણે જે ચતુર્થી(નો પ્રયોગ કહ્યો) છે તે વિકાર(કર્મક શબ્દ)ને માટે છે. સોનાના કુણ્ડાને ન્યારે પ્રકૃતિ સમજવામાં આવે છે ત્યારે (વિકાર એવા) કુણ્ડલને આધારે, (જે કુણ્ડલ એવું દ્વિ)વચન પ્રાપ્ત થાય છે (૧૧૫)

જન્મનું પાણી મૂત્ર ઉત્પન્ન કરે છે’ (મૂત્રાય વસ્તુતે ચવાગ્રઃ ૧) એવા પ્રયોગમાં મૂત્રસંપાદનક્રિયારૂપ વિકાર માટે ચતુર્થી વાપરવામાં આવે છે. મૂત્રરૂપ વિકાર અહીં સંપાદનક્રિયાના કર્તૃત્વને જણાવે છે, જેમકે ‘પવામૂ મૂત્ર બને છે.’ આ પ્રયોગમાં પ્રકૃતિનો ક્રિયા સાધેનો સમન્વય વિકાર દ્વારા છે, સાક્ષાત્ નથી. અહીં અભેદની વિવક્ષા છે. ભેદવિવક્ષા હોય ત્યારે ચવામૂત્રી મૂત્ર ઉત્પન્ન થાય છે’ (ચવાગ્રઃ મૂત્રં જાયતે ૧) એવા પ્રયોગ થાય છે અહીં પ્રકૃતિને અપાદાન સમજવાથી પંચમીનો પ્રયોગ થયેલ છે. સોનાનો કુણ્ડલ જે કુણ્ડલ બને છે (સુવર્ણપિષ્ઠઃ કુણ્ડલે મચ્ચતઃ ૧) એવા પ્રયોગમાં (કુણ્ડલરૂપીવિકાર) સંપાદન-ક્રિયાનું કર્તૃત્વ પાસળું કરે છે : મચ્ચતઃ એવું દ્વિવચનપ્રયુક્ત ક્રિયારૂપ આ બાબતને સિદ્ધ કરે છે.

વાક્યે સંપદ્યતે કર્તા સંવચ્છવ્યન્તસ્ય કથ્યતે ।

શ્રુતૌ સંઘીમચન્તીતિ વ્રાહ્મણાનાં સ્વતન્ત્રતા ॥૧૧૬॥

(સંઘ નહિ એવા બ્રાહ્મણો સંઘરૂપ બને છે એવા) વાક્યમાં ચિવ પ્રત્યય વડે દર્શાવાતી ક્રિયાનો કર્તા સંઘ છે, પરંતુ સંઘીમચન્તિ વ્રાહ્મણાઃ એના સમાસ-વચનમાં 'બ્રાહ્મણો' શબ્દ (સ્વાતંત્ર્યયુક્ત કર્તા) છે (૧૧૬)

'બ્રાહ્મણો, જે સંઘરૂપે નથી, તે સંઘ બને છે' (સંઘીમચન્તિ વ્રાહ્મણાઃ) એવો પ્રયોગ જિવ પ્રત્યયનું ઉદાહરણ છે. જ, યૂ, અને અષ્ ધાતુઓ સાથે પ્રાપ્ત થનારા, સંપદ્યમાન ક્રિયાના કર્તાને અર્થાત્ જે વસ્તુ થવાની છે તેના વાચક શબ્દને જિવ પ્રત્યય લાગે છે. આદો પદ્મય પહેલાં તેવો ન હતો અને હવે તેવો બન્યો છે, એમ સમજ્યું જોઈએ. (જન્મસ્તિયોગે સ્વચ્છવ્યન્તિ જિવઃ । પા. સુ. ૫-૪-૫૦) જિવ પ્રત્યયવાળો પ્રયોગ સંઘીમચન્તિ વ્રાહ્મણાઃ સમાસવૃત્તિ વાળો છે. પરંતુ જ્યારે તેનું વાક્ય સમજ્યું હોય ત્યારે કલ્પ્યમાન વ્રાહ્મણાઃ સંઘીમચન્તિ એમ કહેવું જોઈએ. સમાસવચનમાં વ્રાહ્મણાઃ કર્તા છે, અને વાક્યમાં સંઘ કર્તા છે. વૃત્તિવચનમાં મૂળ પ્રકૃતિ એવો વ્રાહ્મણાઃ શબ્દ કર્તા છે અને વાક્યમાં વિકાર એવો સંઘ શબ્દ કર્તા છે. ભર્તૃહરિના આ વિચારનું મૂળ પા. સુ. ૫-૪-૫૦ ઉપરના વાર્તિક ૨, પ્રકૃતિવિવક્ષામદ્દનં ચ । "પ્રકૃતિ જ વિકાર રૂપ કર્તા બને છે એવી વિવક્ષા હોવાની જોઈએ" માં છે.

અત્થ સંપદ્યતે યત્ત્વં ન તત્તિમન્યુષ્મદાશ્રયા ।

પ્રવૃત્તિઃ પુરુષસ્વાસ્તિ પ્રાકૃતઃ સ વિધીયતે ॥૧૧૭॥

અત્થ ત્વં સંપદ્યતે ત્વદ્મચન્તિ એવા (ભાષ્ય) પ્રયોગમાં પુરુષની (ક્રિયારૂપ માટેની) પ્રવૃત્તિ ત્વં (એવા વિકાર)ને આધારે નથી પરંતુ મૂળ પ્રકૃતિ (અત્થ)ને આધારે છે (૧૧૭).

અત્થ ત્વં સંપદ્યતે ત્વદ્મચન્તિ એવા (પા. સુ. ૧.૪.૧૦૮ ઉપરના) ભાષ્યપ્રયોગમાં અત્થ પ્રકૃતિ છે અને ત્વદ્ વિકાર છે. વિકાર બહી કર્તા તરીકે હોવાથી તેના પ્રમાણે ક્રિયારૂપ મચન્તિ હોવું જોઈએ. પરંતુ તેને બદલે મચન્તિ છે, તેથી આ પ્રયોગમાં મચન્તિનો આધાર વિકાર ત્વં નથી પરંતુ અત્થ એવી પ્રકૃતિ છે એમ સમજ્યું જોઈએ. ભાષ્યકારે ૨૫૮ દરેલા પ્રયોગના સંદર્ભમાં દલીલ રૂપે કે પ્રકૃતિ પણ કર્તા થઈ શકે છે.

પૂર્વામવસ્થામવિજહત્સંસ્પૃશન્ચર્મમુત્તરમ્ ।

સંમૂર્ચ્છિત્ત્વં દ્વાર્યાત્મા અપ્યગાનોઽમિધીયતે ॥૧૧૮॥

ઉત્પત્તિ પહેલાંની અવસ્થાનો ત્યાગ કર્યા વિના પછીની અવસ્થાને પ્રાપ્ત ॥ બાળે બનેનું મિથ્યજ્ઞ હોય તેવો અર્થાત્મા ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાય છે. (૧૧૮)

અગાઉની દરિદ્રામાં, પ્રકૃતિ અને વિકારનું જુદું જુદું કાર્ત્વ દોષ છે એમ પ્રયોગ ઉપરથી દર્શાવવામાં આવ્યું. આ બાબતને હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

સર્વથા અનિવર્યમાન એવો કોઈ પદાર્થ હિતન નથી. જન્મસમયની અવસ્થામાં પણ પદાર્થની પોતાની અગ્રાણી કારણરૂપ અવસ્થાનો ત્યાગ થતો નથી. આમ કારણરૂપ પદાર્થ પણ કારણરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે પૂર્વાપર અવસ્થામાં રહેલો પદાર્થ પછીની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉચ્ચત અર્થોત્ ક્રિયાશીલ હોય છે. આમ પ્રકૃતિ અને વિકાર બંનેમાં કર્તૃત્વની સંભાવના પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા સમ્પ્રદાયો કહીએ તો કારણ અર્થોત્ પ્રકૃતિરૂપ પૂર્વાવસ્થામાં રહેલ પદાર્થ કાર્ય અર્થોત્ વિકારરૂપ પછીની અવસ્થામાં પોતાના સ્વરૂપને વિસ્તારતો રહે છે. આવી અર્થોત્થા જ ને અવસ્થાઓના મિથિભૂતરૂપે કોઈ ધાત્વર્થ અને પ્રત્યયર્થ બંનેમાં સમાનાધિકરણમાં હોય છે અને બીજા ગ્રાહકરૂપે જાય છે. તથા હોઈ વધિ સંપદતે । જેવા પ્રયોગોને સિદ્ધ કરે છે, અને પ્રકૃતિ અને વિકાર એમ બંનેનું કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત કરે છે.

સઘ્યાપારતરઃ કઞ્ચિન્ન ક્વચિદ્ધર્મઃ પ્રતીયતે ।

સંસૃજ્યન્તે ચ ભાવાનાં મેદવરયોઽપિ શક્તયઃ ॥૧૧૧॥

(તેમાંનો) એક (અર્થોત્ પ્રકૃતિ) વધારે ક્રિયાશીલ હોય છે, કોઈક (બીજા) વાર (વિકાર રૂપ) ધર્મ (વધારે ક્રિયાશીલ) સમજાય છે. પદાર્થોની શક્તિઓ જુદીજુદી હોવા છતાં (કોઈકવાર) મિથિ બને છે. (૧૧૬)

ઉપર જણાવ્યું તેમ પ્રકૃતિ અને વિકાર બંનેનું કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થતું હોવા છતાં કોઈક વાર પ્રકૃતિ વધારે ક્રિયાશીલ જણાય છે, કોઈક વાર વિકાર વધારે ક્રિયાશીલ હોય છે તેથી પ્રકૃતિ અને વિકાર બંને કહેવામાં કંઈ બનશે એવી સહા સમજાવાની જરૂર નથી.

વિપરીતાર્થકૃત્તિત્વં પુરુષસ્ય વિપર્યયે ।

ગમ્યેત્ સાધનં તત્ર સઘ્યાપાર્ પ્રતીયતે ॥૧૨૦॥

પુરુષનો દેશકાર કરવામાં આવે તો વિદુદ્ધ અર્થ પ્રાપ્ત થશે, કારણકે ત્યાં (બીજા પુરુષ વડે સમજાવતું) કારક ક્રિયાશીલ જણાય છે. એમ સમજાવામાં આવે છે. (૧૨૦)

અર્થ ત્વં જપચ્છે ત્વમ્મયતિ । ને બદલે જ્ઞત્વ ત્વં સંજ્ઞયે ત્વમ્મયતિ । એવો પ્રયોગ કેમ થતો નથી એવા પ્રશ્નના હિતરમાં આ કારિકા છે.

બીજો પ્રયોગ સ્વીકારીએ તો જ્ઞત્વ પ્રકૃતિ છે અને ત્વ વિકાર છે એવો વિવક્ષિત અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ, પરંતુ ત્વ એવી પ્રકૃતિ પ્રત્યક્ષી ઉત્પત્તિ માટે ક્રિયાશીલ બને છે એમ સમજાયે. આમ થાય તો તે પ્રકૃતિ માટે બીજો વિકાર સમજાવે પડે અને ત્વનો અર્થ તેનાથી વિપરીત બત્વરૂપ અર્થોત્ રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે એમ સમજવું પડે. આવી સ્થિતિ નિવારવા જ્ઞત્વ એવી પ્રકૃતિની કાર્યશીલતા સમજાવવા મળે પ્રયોગ યોગ્ય છે

ત્વમન્યો મવસીત્યેપા તત્ર સ્યાન્ન પરિકલ્પના ।

રક્તિ મૃત્યત્વમાપન્ને યથા તદ્દદ્ગતિર્મયેત્ ॥૧૨૧॥

એમ, રાજા નોકર બંને ત્યારે, ‘તું બીજો થાય છે’, એવી ત્યાં કલ્પના કરવામાં આવે છે તેમ (અહીં પણ તે ઉપર જણાવ્યા તેવા વિદુદ્ધ અર્થની પ્રાપ્તિ) સમજાવામાં આવશે (૧૨૧)

રાગ્ન (ત્વ) ભાગા સપચસે । એવા પ્રયોગમાં મુદ્દ અર્થવાળા રાગ્ન શબ્દ પ્રકૃતિ છે અને ભાગા વિકૃતિ છે. તે પ્રમાણે અત્વ ત્વ સત્ત્વસે ત્વદ મળેલું । એવા પ્રયોગમાં પણ આવી જ રીતે છે પરંતુ વકતાની કહેવાની છત્ર આવી નથી વિવક્ષાથી જુદો અર્થ આ પ્રયોગ દર્શાવશે અર્થોત્ વિપરીત અર્થવૃત્તિવાળો અને તેથી વિવક્ષિત અર્થની પ્રાપ્તિ માટે ત્વદ મળેલું ને જાણે ત્વદ મળેલું । એવો પ્રયોગ થવો જોઈએ.

સુવર્ણપિન્ડ કુણ્ડલે મળત । (સોનાનાં હુકડાનાં બે કુણ્ડળ યાચ છે)મા મળત ક્રિયારૂપને કારણે કુણ્ડલે (બે કુણ્ડળ કતોં બને છે) અહીં વિપરીતાયૃત્તિત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે, મૂળે કતોં સુવર્ણપિન્ડ બની ચક્રે નહિ અહીં પ્રકૃતિ નહિ પરંતુ વિકાર એવા કુણ્ડલે કતોં થશે

સમાનનાત્ક્રિયાસિદ્ધો કર્તૃત્વેન સમાગ્રિત ।

ક્રિયાયામાત્મસાધ્યાયા સાધનાના પ્રયોગક ॥૧૨૨॥

પ્રયોગમાન ન્યમમાય સ્વાતન્ત્ર્યાદૈવ તિચ્છિન ।

અભિશિષ્ટો મગ્નયૈ દ્યતન્ત્રૈર્મુક્તસંશયૈ ॥૧૨૩॥

ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે તેનો સક્ષાવતા હોઈને કર્તા તરીકે જેનો આશ્રય કરવામાં આવે છે, સાધનો વડે સાધ્ય થતી ક્રિયામાં તે સાધનોનો જે પ્રયોગક બને છે, પોતાના કાર્યમાં સ્વાતન્ત્ર્યને કારણે માત્ર પ્રયોગમાં જે ગીણુભાવને પ્રાપ્ત કરે છે તે (પ્રયોગ્ય કર્તા) જેને માટે સક્ષય નથી એવા ખીલત સ્વાતન્ત્ર કર્તાઓથી જુદો હોતો નથી (૧૨૨-૧૨૩)

આ કારિકાઓ પ્રયોગ્ય કર્તાના સદર્શમાં રજૂ થઈ છે

કારિકા ૧૦૧ અને ૧૦૨માં કર્તાના સ્વાતન્ત્ર્યની વાત કરવામાં આવી આવું સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રયોગ્ય કર્તા માટે પ્રાપ્ત થતું નથી પ્રયોગ્ય કર્તાની પ્રકૃતિ જ્યાં સુધી થતી નથી ત્યાં સુધી પ્રયોગક કર્તા વડે તેને પ્રયોગ્યમાં આવે છે, કારણ કે ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે તેની સક્ષાવતા છે જે ક્રિયા સાધનો વડે સિદ્ધ થઈ ચક્રી હોય તેને માટે તે કારણ વગેરે સાધનસમૂહને પ્રયોગે છે તેથી તે સ્વતન્ત્ર જ છે આવા સ્વતન્ત્રતાને કારણે માત્ર પ્રયોગક પ્રેર અર્થોત્ આગ્રાપ્રાપ્ત કર્તાના સદર્શમાં જ તે ગીણુભાવને પ્રાપ્ત કરે છે

આ પ્રમાણે પ્રયોગ્ય કર્તા દ્વારા ક્રિયાની સિદ્ધિ થાય છે તેનું, ખીલ સાધનોના સદર્શમાં પ્રાપ્ત થતું સ્વાતન્ત્ર્ય, ક્રિયાના સદર્શમાં વિરોધી છે, અર્થોત્ (તે)પ્રાપ્ત-ન છે એમ કહી સમજી નહિ આમ ખીલ વડે પ્રયોગ્યતા હોવા છતાં પણ પોતાની સ્વાધીનતાને કારણે પ્રયોગ્ય કર્તા ખીલ કર્તાઓના જેવો જ છે

આત્મસાધ્યાયા (ક્રિયાયા)ના અર્થ સાધનો વડે સાધ્ય નતલી ક્રિયામાં એવો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે હેતુરોગ આત્મસાધ્યાયા ક્રિયાયા પ્રવૃણ સમ્બાધર ધરનાદિકારકદલ્લવ પ્રયોગ્યનવ પ્રવૃણિય મન્ જુગ્વતઃ એવાં સાધ્યાના વડે પોતાના વડે સાધ્ય બનતી ક્રિયામાં એવો અર્થ સ્વીકારે છે

નિમિત્તેભ્ય પ્રવર્તન્તે સર્વે એવ સ્વમૂતયે ।

અભિપ્રાયનુરોધોઽપિ સ્વાર્થસ્યૈવ પ્રસિદ્ધયે ॥૧૨૪॥

(ચોક્કસ) કારણેને લીધે બધા જ પોતાના કાયદા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે.
(બીજાના) અભિપ્રાયનું અનુસરણ પણ સ્વાર્થની પ્રાપ્તિ માટે છે (૧૨૪)

પ્રયોજક કર્તા હોય કે પ્રયોજ્ય કર્તા હોય, બધા પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રવર્તમાન બને છે અને કાર્ય કાઈ ને કાઈ નિમિત્તને આધારે હોય છે પ્રયોજ્ય કર્તા પણ પોતાના કાઈ કાર્યની સિદ્ધિ માટે પ્રવૃત્ત બને ॥ સ્વાભીને માટે પ્રવૃત્તિ કરતો પુરુષ પોતાના કાયદા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે વીતરાગ સત પણ બીજા ઉપર દરાલાવને કારણે પ્રવૃત્તિમાન બને છે ભાષ્યમા (પા સુ ૩ ૧૨૬) પણ કહ્યું છે કે સર્વે ક્ષમે સ્વમૂતયર્થ યતન્તે । નેહ કથિતપરોઽનુપ્રતીતભ્ય ।

પ્રેવણાખ્યેષણે કુર્ચંતત્સમર્થાનિ વાચરન્ ।

કર્તૈવ વિદિતા કોસો હેતુસંજ્ઞા પ્રપચતે ॥૧૨૫॥

આજ્ઞા અથવા વિનતિ કરીને તે (પ્રયોજ્ય ક્રિયા)ને અનુકૂળ કાર્યો કરતો કર્તા જ (વાકરણ) શાસ્ત્રમા નિર્દિષ્ટ કરવામા આવેલ હેતુ એવું નામ પ્રાપ્ત કરે છે (૧૨૫)

કારિકા ૧૨૪ મુધીમા કર્તા અગ્રેની ચર્ચા પૂરી થઈ હવે કર્તાના પ્રયોજક એવા હેતુ અગ્રે ચર્ચા કર ચાય છે સત્પ્રયોગનો દેવુથ । (પા સુ ૧૪૫૫, તે કર્તાના પ્રયોજક, હેતુ બને કહેવાય છે)થી હેતુની ચર્ચા કર થઈ છે

પોતાનાથી ઉતરતા મોભાવાળાને આજ્ઞાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરાવવી તેને પ્રેવણ કહે છે અને પોતાનાથી અધિકારી મોભાવાળાને વિનતીપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરાવવી તેને અખ્યેણ કહે છે મહાભાષ્યકાર જણાવે છે કે ચેતન પદાર્થોને માટે પ્રેણ અને અખ્યેણનું સમૂહો વપરાય છે હેમારાજ જણાવે છે કે આજ્ઞાપુર સરા ન્યાપરણા પ્રવણ મિહુભવિવચો નિયોગ દત્તર્થ । સનુદરાન્વર્ધિત વ્યાવારયતિ તત્ત્વ અખ્યેણમ્ । અન્વર્ધિતવિષય પ્રયોગમતિત્તર્થ ।

હેતુ શબ્દના બે અર્થ છે ૧) ૩૨જુશાસ્ત્રમા તેનો અર્થ પ્રયોજક છે લોકભવશાસ્ત્રમા દ્રવ્ય, શુદ્ધ કે કિરાના નિમિત્તને હેતુ કહે છે પાણિનિસત્રમા હેતુ શબ્દને લોકિક (૨ ૩ ૩૩, ૩ ૨ ૧૨૬, ૨ ૨ ૨૦, ૩ ૩ ૫૬) અને શાસ્ત્રીય (૨ ૩ ૨૪ ૩ ૧ ૨૬, ૭ ૩ ૪૦) અર્થોમા પ્રયોજ્યો છે

દ્રવ્યમાત્રસ્ય તુ પ્રેયે વૃત્તદ્વયદેર્હદ્ વિખીયત ।

સક્રિયસ્ય પ્રયોગસ્તુ સદા સ ત્રિપયો ભિન્ન ॥૧૨૬॥

ન્યારે માત્ર દ્રવ્ય ને પ્રેયણ હોય ત્યારે વૃત્ત (પ્રવૃત્તિ) વગેરે ધાતુઓ પછી આજ્ઞાર્થ પ્રયોજ્ય છે, પરંતુ સક્રિય બનેલ (પ્રયોજ્યકર્તા)નું પ્રેયણ હોય ત્યારે તે પ્રેરકના પ્રત્યયનો વિષય બને છે (૧૨૬)

જ્યારે પદાર્થના કાર્પની પ્રવૃત્તિ ન થઈ હોય અને તેથી તેને માટે મૂર્તલાવ પ્રાપ્ત થયો ન હોય ત્યારે તેના પ્રેયણ અંગે લોહ અર્થાત્ આત્માર્થનો પ્રયોગ થાય છે, જેમકે પુન્નગ મા નવાન્ ૧ (આપ મને પૂછો) જ્યારે સક્રિય પ્રયોજનમતીનું પ્રેયણ થયું હોય ત્યારે તે પ્રેયણ પ્રેક્ષ પ્રયોગ (ચિત્ત)નો વિષય બને છે, જેમકે ચક્ષુષત દેવદત મમમતિ ।

ગુણક્રિયાયા સ્વાતન્ત્ર્યાત્ પ્રેયણે કર્મતા ગત ।

નિયમાન્ કર્મસંજ્ઞાયા સ્વપર્વેણામિધીયતે ॥૧૨૭॥

પ્રેયણમા કર્મરૂપ બનેલ પ્રયોજન્ય કર્તા પોતાની ગૌણ ક્રિયા અંગે સ્વતંત્ર હોવાથી અને કર્મસંજ્ઞા અંગેના નિયમને કારણે પોતાની વિશિષ્ટતા પ્રમાણે (કર્તા) ઠહેવાય છે (૧૨૭)

પ્રયોજન્ય કર્તા પ્રેયણ-અપ્રેયણરૂપ પ્રયોજક વ્યાપાર પ્રાપ્ત કરતો હોવાથી તેને કર્મ સત્તા થશે એવી સૂક્ષ્મ આ કારિકાનો વિચાર દૂર કરે ॥

પ્રયોજન્ય કર્તા પોતાનું સ્વાતન્ત્ર્ય ગુમાવતો નથી એમ ઠહેવાયા આવ્યું. તેથી તે કર્તા જ રહે છે કર્મ બનતો નથી હેલાસજ જણાવે છે કે પ્રયોજન્ય કર્તા પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવ્યા વિના જ પ્રયોજકના કાર્યમાં ગૌણભાવ પ્રાપ્ત કરે છે પ્રયોજક કર્તા તેના સ્વાતન્ત્ર્ય ખડન કરી શકતો નથી પ્રેયણમા પણ પોતાના કાર્ય પૂરતું પ્રયોજન્ય કર્તાનું સ્વાતન્ત્ર્ય હોવાથી તે કર્તા બને છે જ પરંતુ પા સુ. યતિદુષ્ટિજ્ઞત્યક્ષાદર્શકચ્છ-કર્માર્થકાનાસનિકર્તા સ જી । (૧૪૫૨, જનુ, જાણુ, ખાણુ, અખર્મ કરણુ, એવા અર્થના ધાતુઓ અને અર્થક ધાતુઓના પ્રેરક નહિ એવા ક્રિયારૂપમા જે કર્તા હોય ॥ તે પ્રેરકરૂપમા કર્તા બને છે)ને કારણે તેની કર્મસંજ્ઞા થતી નથી

ક્રિયાયા પ્રેરક કર્મ હેતુ કલું પ્રયોજક ।

કર્માર્થા ચ ક્રિયોત્પત્તિસત્કારપ્રતિપત્તિમિ ॥૧૨૮॥

ક્રિયાનું પ્રેરક કર્મ છે, હેતુ કર્તાનો પ્રયોજક છે, કારણ કે, ઉત્પત્તિ, વિદ્યુતિ અને પ્રાપ્તિ વડે(ઉપકારક બનતી) ક્રિયા, કર્મને અર્થે છે (૧૨૮)

તત્પ્રયોગનો હેતુચ ૧ (પા સુ ૧૪૫૫) થી પ્રયોજક કર્તાને હેતુ કહ્યો છે રૂપરૂપ ક્રિયા માટે કર્મ પણ પ્રયોજક બને છે, તે પછી કર્મને પણ હેતુ કહેવું જોઈએ એવી સૂક્ષ્મતા જણાવમા આ કારિકા છે ઉત્પત્તિ, વિકાર અને પ્રાપ્તિ એમ ત્રણ પ્રકારે અનુક્રમે નિર્વાર્ત, વિકાર્ત અને પ્રાપ્ત કર્મ સમન્વય છે અને કર્મ ક્રિયાનું પ્રયોજક બને છે હેતુ ક્રિયાને અર્થે, સાધન સાથે સળધ જાણીને કર્તાને પ્રયોજે છે, ક્રિયાને નહિ

કર્મને હેતુ કહી સાધન નહિ, કારણકે હેતુ કર્તાનો પ્રયોજક છે, ક્રિયાનો નહિ ક્રિયાનું રૂપ એટલે કર્મ ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય, ફેરફાર પામે અથવા પ્રાપ્ત થાય આમ કર્મ ક્રિયાનું પ્રયોજક બને, કર્તાનું નહિ હેતુ અને કર્મના પ્રયોજકત્વની દૃષ્ટિએ રચાઈ શકે છે

અતિરાકરણાત્કર્તુસ્ત્યાગાક્કર્મણોપસિદ્યમ્ ।

પ્રેરણાનુમતિભ્યાં વા હમતે સંપ્રદાનવામ્ ॥૧૨૧॥

(ત્યાગ) કરનારનો નિષેધ ન હોવાને લીધે, તેનો વિનંતીને કારણે અને તેની સંમતિને કારણે, ત્યાગરૂપી કર્મ વડે, કર્તાને ઇષ્ટ એવા ત્યાગના નિમિત્ત યનનારને, સંપ્રદાન કહે છે. (૧૨૯)

સંપ્રદાન શબ્દ અર્થ છે. ત્યાગ એટલે આપનારના સ્વત્વની નિશ્ચિત અને પ્રીતિને એ સ્વત્વની પ્રાપ્તિ. ત્યાગી એટલે ત્યાગનું નિમિત્ત એવો અર્થ સમજાવ છે. ત્યાગ કરવાનું અંગે એટલે નિમિત્ત, અથવા કાચ અને સંકલ્પ મળેલું જળ બની શકે. તેથી અભ્યાપ્તિ થતી અટકાવવા માટે વર્ણના રૂપિતમ્ । (કર્મ વડે કર્તાને ઇષ્ટિત એવું દાનરૂપી કાર્ય) એવો શબ્દ મૂક્યો છે. રજસ્વ્ય વસ્ત્ર દર્શતિ । (ધીખીને કપડું આપે છે) એવા ઉદાહરણમાં દાનનો અર્થ નથી. તેથી અતુર્થાનો પ્રયોગ નથી.

દેહુત્થે કર્મસંજ્ઞાયાં શેષત્વે યાપિ કારકમ્ ।

રુચ્યર્થાવિષુ કારત્રેણ સંપ્રદાનાસ્વમુચ્યતે ॥૧૩૦॥

જે કારક, હેતુ, કર્મ અથવા શેષ બની શક્યું હોત તેને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં રુચ્યર્થાનાં પ્રિયમાણઃ । (પા. સુ. ૧-૪-૩૩)થી શરૂ થતાં સૂત્રો વડે સંપ્રદાન કહેવામાં આવ્યું છે. (૧૩૦)

દેવદત્તાય રોચતે મોઠ્ઠકઃ । (દેવદત્તને લાડુ ખાવે છે)માં દેવદત્ત હેતુ છે કારણ કે ઇષ્ટિત જે મોઠ્ઠક તેનો પ્રયોજક દેવદત્ત છે. તેથી પ્રયોજક હેતુને પ્રાપ્ત થતી વિક્રિત દેવદત્તની થશે, રુચ્યર્થાનાં પ્રિયમાણઃ । (પા. સુ. ૧-૪-૩૬) રૂપ મળ્યું અર્થવાળા ધાતુઓ સાથે સંજ્ઞાવાળા ખુશી થનારને સંપ્રદાન કહે છે) સૂત્રને કારણે દેવદત્ત સંપ્રદાન થશે અને તેને અતુર્થા પ્રાપ્ત થશે.

દોષે અસુવણાંતે । (હોતાને સ્તુતિ માટે ઉત્સાહવાળો કહે છે) પ્રયોગમાં હોતાની કર્મ-સંજ્ઞા થશે પરંતુ અસુવણામ (પા. ૧-૪-૪૧, આવર્તનથી ઉત્પાદિત કરવો) એવા અર્થવાળા અસુ અને પ્રતિ ઉપસર્ગ સાથેના વૃ સાથે સંજ્ઞાવાળો, પદેર્થની ક્રિયાનો કર્તા, સંપ્રદાન કહેવાય છે, દેવદત્તાય ગત્ત વાચ્યતિ ચક્રદત્તઃ । (દેવદત્તનું ચક્રદત્તને સોનું દેવું છે) પ્રયોગમાં દાનક્રિયાનો ઉલ્લેખ નથી, તેથી શેષ કારક થતાં પછી થતી બોઈએ પરંતુ ધારે વત્તમર્ગઃ । (પા. સુ. ૧-૪-૩૫)નું દેવું હેતુ અર્થવાળા ગાત્ર ધાતુ સાથે લેણદારવાચક શબ્દ અતુર્થા વિક્રિતમાં મૂકાય છે)થી સંપ્રદાન સંજ્ઞા થશે. કારિકા ૧૨૯માં સંપ્રદાનનો લૌકિક અર્થ અભિપ્રેત હતો. કારિકા ૧૩૬માં કાર્ત્તવીય સંપ્રદાનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

એદત્ત ચ વિવક્ષાયાં પૂર્વા પૂર્વા ક્રિયાં પ્રતિ ।

પરત્યાગ્નસ્ય કર્મત્વાન્ન ક્રિયામદર્શનં કૃતમ્ ॥૧૩૧॥

ન્યાયે મુખ્ય ક્રિયાથી ભેદ જણાવવાનો હોય ત્યારે પછીની ક્રિયા અગાઉની ક્રિયાનું કર્મ બને છે. તેથી (સંપ્રદાનસંજ્ઞાના સૂત્રમાં) ક્રિયાને ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. (૧૩૧)

કર્મણ ચમમિત્રૈતિ ॥ સપ્તાદામ્ । (પા સુ ૧-૪-૩૨) ઉપરના ભાષ્યમાની ઠેકઠીક ચર્ચાનો નિષેધ આ કારિકામા આપવામા આ યો છે આ સૂત્રમા ક્રિયા શબ્દ ઉમેરવેા જોઈએ, જેથી પ્રાદાય વિગૂંટે । (આદની નિન્દા કરે છે), યુદાય સન્નતે । (યુદ માટે તૈયાર થય છે) અને વત્યે ચેતે । (પતિ માટે સ્વે છે) જેવા પ્રયોગો સિદ્ધ થઈ શકે. આવી શકા માટે જણાવવામા આવ્યુ છે કે ક્રિયા શબ્દ ઉમેરવાની જરૂર નથી, કારણ કે, સામાન્ય વ્યવહારમા ક્રિયાને ક્ષ્મ સમજવામા આવ્યુ છે જેમકે કિં ક્રિયા કરિષ્યસિ । (હુ શુ ક્રિયા કરવાનો છે ?) પ્રયોગનો અર્થ કિં કર્મ કરિષ્યસિ । એવા પ્રયોગ રૂપે સમજવામા આવે છે પૂર્વપક્ષી પોતાની વાત ચાતુ ગણતા કહે છે કે સૂત્રોમા કૃત્રિમ જ્ઞાનો પ્રયોગ થવો જોઈએ કર્તુરોક્ષિતતમ કર્મ । (પા સુ ૧૪૪૬) સૂત્ર કર્મનુ લક્ષણ આપે છે તેમા ક્રિયાને જો કર્મ માનેા તો ક્રિયા કેવી રીતે રોક્ષિતતમ થઈ શકે ? આથી ક્રિયા સદર્શન (માનસિક સદૃષ્ટ), પ્રાર્થના (ચિનતિ) અધ્યવસાન (નિર્ણય), આરભ, અને ફળની પ્રાપ્તિ હોઈ શકે અહીં અમાઉની ક્રિયા સદર્શનુ કર્મ પ્રાર્થના થયે, પ્રાયનાતુ કર્મ અધ્યવસાય થયે એ પ્રમાણે અમાઉની દરેક ક્રિયાતુ કર્મ પછીની ક્રિયા થયે તેથી સૂત્રોમા ક્રિયા શબ્દ પ્રયોજવાની જરૂર નથી

ક્રિયાણા સમુદાયે સુ ચૈકૃત્વ વિવક્ષિતમ્ ।

તદા કર્મ ક્રિયાયોગાત્ સ્વાત્યચૈતોપચર્યતે ॥૧૩૨॥

(પરંતુ) જ્યારે (અનેક) ક્રિયાઓના સમૂહ અંગે એકત્વની વિવક્ષા હોય ત્યારે કર્મ, ક્રિયા સાથે સંકળાયેલું હોવાથી, તે પોતાના (જ કર્મ એવા નામે) યોગ્યાય છે (૧૩૨)

સદર્શન વગેરે ક્રિયાઓનો સમૂહ પરસ્પર સંકળાયેલો હોવા છતાં જો સમગ્ર સમજવામા આવે અને તેમનામા અગમિભાવ આરોપવામા ન આવે તો ધાતુ વડે થનારા અભિધાનમા કર્મસદા સમજવી જાઈએ, સપ્રદાનસદા નહિ ક્લેષ કરોતિ । જેવું સપ્રદાન કારકવાણુ ઉદાકરણ યોગ્ય નથી, કારણકે, સાદડી બનાવવાની ક્રિયા એક અશિન્ન ક્રિયા છે, તેથી જ કરોતિ । એવો કર્મકારકવાળો પ્રયોગ યોગ્ય દરશે

ભેદાભેદવિવક્ષા ચ સ્વભાવેન વ્યવશિયતા ।

તસ્માદ્ ગત્યર્થકર્મત્વે વ્યભિચારો ન દૃવ્યતે ॥૧૩૩॥

ક્રિયાને વિભાગો વિનાની સમજવી કે વિભાગોવાળી સમજવી તે (વાત), (ધાતુના અર્થ)ના સ્વાભાવિક (ઉપયોગ) ઉપર આધાર મળે છે. તેથી ગતિ એવો અર્થ દર્શાવનારા ધાતુઓના કર્મ અંગે વિવક્ષ નથી (૧૩૩)

ક્રિયાને અવિવક્ષત સમજવી કે વિભાગોવાળી સમજવી તેનો આધાર ધાતુનો વ્યવહારમા પ્રયોગ છે ગતિનો અર્થ દર્શાવનારા ધાતુઓ સાથે સજ્ઞ ગમનનું સ્થાન દ્વિતીયામા પશુ પ્રયોગ્ય અને ચતુર્થીમા પશુ પ્રયોગ્ય જેમકે, ગ્રામ ગચ્છતિ । અને ગ્રામામ ગચ્છતિ । એવા જ ને પ્રયોગો યોગ્ય ॥ ગત્યર્થવર્જાળ દ્વિતીયાચતુર્થો વેળાયામનવ્યભિ । (પા સુ ૨૩ ૧૨) ઉપરથી આ બાબત સિદ્ધ થાય છે

વિકલ્પેનૈવ સર્વત્ર સંજ્ઞે સ્થાતામુષે ચદિ ।

આરમ્ભેણ ન યોગસ્ય પ્રત્યાસ્યાનં સમં ભવેત્ ॥૧૩૪॥

પરંતુ (આવા) બધા પ્રયોગોમાં જો (કર્મ અને સંપ્રદાન એવી જો સંજ્ઞાઓ વિકલ્પે પ્રાપ્ત થતી હોય તો ગત્યર્થકર્મણિ-સૂત્રના સ્વીકાર અને નિરાકરણ એક સરખાં સમન્વયે નહિ. (૧૩૪)

ક્રિયાને અવિભક્ત સમજવી કે વિભાજિતવાળી સમજવી એ અંગે કોઈક નિયમ અવશ્ય કરવો જોઈએ. જો આવો નિયમ કરવામાં ન આવે તો કર્મ અને સંપ્રદાન એવી સંજ્ઞાઓ બધે પ્રાપ્ત થશે. ગત્યર્થ ધાતુઓને બંને સંજ્ઞાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ધાત્વાય મિગદ્દતે। (શાક્તી નિંદા કરે છે)માં બેદવિવક્ષા છે અને વચ્ચે ઓદનમ્ । (હાત રાંધે છે)માં અબેદવિવક્ષા છે. ગત્યર્થકર્મણિ । સૂત્રમાં વેદ્યાયાં અને બળબળિ એવા અપવાદસૂચક શબ્દો છે. તેનાં ઉદાહરણો મનસા પાટલિપુરં ગચ્છતિ । (મન વડે પાટલીપુત્ર જાય છે) અને બળવાનં ગચ્છતિ । (માર્ગે જાય છે)માં પણ અબેદવિવક્ષા છે.

ક્રિયાસમુદાય અંગે બેદ સમજવો કે અબેદ સમજવો એવી રિચિતિમાં લોકવ્યવહારમાંની તેમની વિવક્ષા નિહીતક બને છે. બેદાબેદવિવક્ષા ન આનીએ તો આ સૂત્રનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય દરે. જો વિવક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીએ તો આ સૂત્રનું પ્રત્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય દરે.

વ્યાગરૂપં પ્રહાતવ્યે પ્રાપ્યે સંસર્ગદર્શનઃ ।

આસ્થિતં કર્મ યત તત્ર દૈરૂપ્યં મજતે ક્રિયા ॥૧૩૫॥

જ્યાં પહોંચ્યા છે તે (માર્ગરૂપી) કર્મના સંબંધમાં ક્રિયા, ઓળંગેલા(માર્ગ)-નો ત્યાગ અને જ્યાં પહોંચ્યું છે તેની સાથે સંબંધ, એવા બે રૂપો પ્રાપ્ત કરે. (૧૩૫)

ગત્યર્થકર્મણિ । સૂત્ર ઉપરનાં વાર્તિકો અને ભાષ્યના કેટલાક સુદાઓને આ ઠારિકામાં અવતારવામાં આવી છે.

આ સૂત્રમાંના બળ્લાનિ શબ્દમાં રસ્તાનો અર્થ દર્શાવનારા શબ્દોનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ, જેથી વચ્ચાત્રં ગચ્છતિ । (રસ્તે જાય છે) એવા પ્રયોગોમાં આ સૂત્રનિયમ લાગુ પડે નહિ. બળબળિ એવો પ્રતિબંધ જે રસ્તે ચાલવાનું શરૂ કર્યું હોય એવા રસ્તા અંગે થવો જોઈએ.

આ સૂત્રના પ્રયોગન અંગે બળ્લાવવામાં આવ્યું છે કે આ સૂત્રથી મામં ગચ્છતિ । એવા દ્વિતીયાના પ્રયોગ ઉપરાંત પ્રામાણ્ય ગચ્છતિ । એવો પ્રયોગ પણ યોગ્ય કરે છે.

હેસાસંજના વ્યાખ્યાનને પોતાના શબ્દોમાં અવતારતાં કેષઠ બળ્લાવે છે કે જ્યારે ગમન અને સંદર્શન વગેરેમાં બેદ સમજવામાં આવે ત્યારે સંદર્શન વગેરે ક્રિયાઓ દર્શાવતા ક્રિયારૂપ અને ગમન ક્રિયા દર્શાવતા ક્રિયારૂપ વચ્ચે ક્રિયાકરક સંબંધ સમજી શકાય. તેથી પ્રામાણ્ય ગચ્છતિ । એવો પ્રયોગ સિદ્ધ બને. પરંતુ સંદર્શન વગેરે અને ગમન વચ્ચે અબેદ સમજવામાં આવે અને પરિણામે ક્રિયાકરક સંબંધ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે મામં ગચ્છતિ । એવો દ્વિતીયાનો પ્રયોગ થઈ શકે. તેથી ગત્યર્થકર્મણિ । સૂત્રનું પ્રત્યાખ્યાન કે સ્વીકાર બંનેનો આધાર લોકવ્યવહાર ઉપર છે. સરખાવો કષ્ટ : બેદાબેદવિવક્ષા ન લીધકપ્રયોગાનુસારે નિયતવિષયા રૂપાસ્ત્યાસ્યાનયોનાંસ્તિ પદ્મભેદઃ ।

નિર્દિષ્ટવિષયં કિન્નિદુપાત્તવિષયં તથા ।

અપેક્ષિતક્રિયં ચેતિ ત્રિધાપાદાનમુચ્યતે ॥૧૩૬॥

જ્યાં અપાયરૂપી વિષયને રૂપરૂઢિ જણાવવામાં આવ્યો હોય, જ્યાં તેને અન્ત-
ર્ભૂત ગણ્યો હોય અને જ્યાં (અપાયની) ક્રિયાની વિવક્ષા હોય, એમ ત્રણ પ્રકારે
અપાદાનને જણાવવામાં આવે છે (૧૩૬)

પ્રથમ અપાદાનમ્ । (પા.સુ. ૧ ૨.૨૪) અપાદાનની વ્યાખ્યા આવે છે, અપાદાન
અર્થાત્ નિર્ગમન ક્રિયા (morning away) સાથે સંકળાયેલા ક્રિય એવા કારકને અપાદાન
કહેવામાં આવે છે, પ્રમાણ આગચ્છતિ । (ગામથી આવે છે) પ્રગમનમાં પ્રમાણ ક્રિય છે, અર્થથી
નિર્ગમન ક્રિયા સમજવામાં આવે છે, સુત્રમાં જે ક્રિય ચબ્દ મૂક્યો ન હોય તેો દશાદ વર્ગ
વર્તે । (દશ ઉપરથી પાંદુ પડે છે)માં વર્ગ પછી અપાદાન કહી શકાય, એવી જ રીતે
પ્રમાણ આગચ્છતિ છવટેન । (માડા વડે ગામમાંથી આવે છે)માં છવટેનની અને પ્રમાણ
આગચ્છતિ સંતવાદ્યા પાળના કોરને શુદ્ધે । (મામથી આવતાં, તે કાચથી, યાજ્ઞીમાંથી જાત
આય છે)માં સંતવાદ્યામ્ ની પછી અપાદાન સંજ્ઞા થાય.

જવાબ એટલે નિર્ગમન અથવા પ્રસ્થાન. એ પ્રસ્થાન કારક જે રિષર અર્થાત્ ક્રિય
પદાર્થથી થતું હોય તેનું વાચક કારક અપાદાન કહેવાય છે.

આ કારિકામાં અપાદાનના ત્રણ પ્રકાર જણાવવામાં આવ્યા છે. જ્યાં અપાયનો ક્રિયા
રૂપ વડે રૂપરૂઢિ નિર્દેશ થયો હોય તે નિર્દિષ્ટવિષય (જેમ કે પ્રમાણ આગચ્છતિ) અપાદાન
છે. ઉપાત્તવિષય અપાદાનમાં એક ક્રિયારૂપના અર્થમાં બીજા ક્રિયારૂપના અર્થનો અન્તર્ભાવ
કરવામાં આવ્યો હોય છે, જેમ કે જલદહકાર વિષયોત્તે વિગ્રહ । (વાદજમાંથી વિજળી ચમકે
છે). અહીં ઘોરતે માંના ઘોરતન અર્થમાં નિસહાયનો અર્થ મોટું સમજવામાં આવ્યો છે.
અપેક્ષિતક્રિય અપાદાનમાં ક્રિયા દર્શાવનાર ચબ્દ અપાદાન રહે છે, પણ ક્રિયા અપેક્ષિત
હોય છે, જેમ કે સામાન્ય વાદ્યપુત્રના અવિષયકતા । (પા.સિપુત્રના રહેવાસીઓ
સાંકારૂપના રહેવાસીઓ કરતા વધારે જોખ છે)માં ક્રિયારૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી પરંતુ
સાંકારૂપના મુજબને સીધે પાદસિપુત્રના રહેવાસીઓ વિશિષ્ટ જણાય છે

સંયોગમેદાદુર્ભાનાત્મા ગમિરેવ બ્રહ્મચર્યા ।

દુઃસાધિરવાળોડપિ સમવેતસ્તથાગ્રવે ॥૧૩૭॥

જેમ 'સોગા થવું' અને 'છુટા પડવું' એવા ભેદો વડે સમજાતું ગમન, બ્રમજી
તરીકે જોવાય છે, તેમ અપાય પછી ક્રિયાની અવધિવાળી અને અધુન (=ક્રિયાના)
ની સાથે સંકળાયેલું છે (૧૩૭)

અપાય એટલે માત્ર જાતિ નહિ, એ વાત આ કારિકામાં સમજાવવામાં આવી છે
વેશિકો પછી માને છે કે બ્રમજી એટલે બેગા થવું અને છુટા પડવું એવી પરસ્પર જી
ક્રિયાઓવાળી ગમન તે પ્રમાણે અપાય પછી ક્રિયા અને અધુન સાથે સંકળાયેલું છે.

દ્રવ્યસ્વભાવો ન પ્રૌઢ્યમિતિ સૂત્રે પ્રતીયતે ।

અપાયવિપય ધ્રોવ્ય યત્ત વાવદ્વિવશિતમ્ ॥૧૩૮॥

સ્થિરતા દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે એમ, દ્રુવમપાયેન સૂત્રમાંથી સમજાતું નથી જે અપાય વિપયક સ્થિરતા છે તે આ (સૂત્રમાં) સમજવામાં આવી છે (૧૩૮)

દ્રુવમપાયે અપાદાનમ્ । સૂત્ર દ્વારા પ્રૌઢ્ય અર્થાત્ સ્થિરતા એ દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે એમ સમજાતું નથી, પરંતુ અપાય સાથે સંકળાયેતું જે પ્રૌઢ્ય છે તે આ સૂત્ર દ્વારા વિવક્ષિત છે

સરણે દેવદત્તસ્ય ધ્રોવ્ય પાતે તુ વાજિન ।

આવિષ્ટ યદપાયેન તસ્યાધ્રોવ્ય પ્રવક્ષતે ॥૧૩૯॥

ગોડાની દોડવાની ક્રિયામાં ગોડો સ્થિર છે જે અપાયના આશ્રયવાળો છે તેમને અધ્રુવ (અર્થાત્ ક્રિયાશીલ) કહેવાય છે (૧૩૯)

ઉપરના ઉદાહરણમાં સ્થિર દેવદત્ત અને સ્થિર ગોડો અપાય સાથે સંકળાયેલા નથી તેથી અપાય સાથે સંકળાયેલાને જ અધ્રુવ કહેવામાં આવે છે

હમાનપ્યધ્રુવી મેપૌ યચપ્યુમયકર્મજે ।

ચિમાગે પ્રથિમન્તે તુ ક્રિયે સત્ર વિવક્ષિતે ॥૧૪૦॥

મેપાન્તરક્રિયાપેક્ષમવધિત્વ પૃથક્ પૃથક્ ।

મેપયો સ્વક્રિયાપેક્ષ કર્તૃત્વ ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥૧૪૧॥

તેમની બંનેની (સાથે સંકળાયેલી અપસરણરૂપી) ક્રિયાઓથી પ્રાપ્ત થયેલ જુદાઈ એ જો બંને યોગ અધ્રુવ છે, છતાં, બહા બંને ક્રિયાઓને જુદી સમજવાની વિવક્ષા છે (૧૪૦)

દરેકમાં (અપસરણ રૂપ ક્રિયાની) અવધિ, બીજા યોગની ક્રિયાના સંદર્ભમાં નિશ્ચિત થાય છે, અને દરેકમાં યોગની પોતાની ક્રિયાના સંબંધમાં કર્તૃત્વ નક્કી થાય છે (૧૪૧)

ક્રિયાવિભાગ ૭ પ્રકારનો છે એક, એમાંથી એકની ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થયેલો અને બીજો, બંનેની ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થયેલો (આનો રથેન અવસર્વતિ । (બાજપદી દ્વારથી દૂર લોકો છે) એવા ઉદાહરણમાં તેમથી એક ક્રિયાદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો ક્રિયાવિભાગ હોઈ રથાણુ ધ્રુવ છે વસ્તુવાન મયો અવસરણ । (મે પેટાં એકબીજાથી દૂર જાય છે) અને અવસર્વત મપાન્ મેપ અવસર્વતિ । (દૂર જનારા એક યોગથી બીજું પેટું દૂર જાય છે) એવા ઉદાહરણમાં બંને યોગ અપાયક્રિયા સાથે સંકળારેના હોઈ અધ્રુવ છે, છતાં અપસરણરૂપ ક્રિયાઓના મ્તો જુદા હોવાથી બંને ધ્રુવ સંબંધરે પહેલા ઉદાહરણમાં દરેક પેટું કર્તા અને અપાતાન એમ । રીતે સમજાય છે બીજા ઉદાહરણમાં એક પેટું કર્તા છે અને બીજું અપાદાન છે કેમકે અહીં જણાવે છે કે આવા ઉદાહરણમાં બીજા અવધિ સમજાવી નહીં પહેલા ઉદાહરણમાં દરેક પેટું મીનના અપસરણ ક્રિયા માટે અવધિ બન્યું બીજા ઉદાહરણમાં બીજા પેટાની અસરગ્રસ્ત ક્રિયા માટે એક પેટું અવધિ બન્યું આમ બંને ઉદાહરણો યોગ્ય હશે.

બીજા અવધિનું સૂચન કૈયટ વાક્યપદીય ૩ ૭ ૧૪૨માંથી લીધું છે સરખાવે પા.સૂ. ૧૪-૨૪ ઉપરની ભાષ્યપદીય) એવો મેષાદવગર્ભાનિ દત્તયન દ્વયસ્ય વર્તુલ્યવિક્ષા અવગમ્ય અજ્ઞાનવિવક્ષા । મદા તુ મપાવસરત્ત્વમ્મિતિ શ્રયોગ અવધ્યન્તરમપેક્ષનીયમ્ ।

અભેદેન કિયેચ્છ તુ દ્વિસાધ્યા ચેદ્વિવક્ષિતા ।

મેષાવપાયે કર્તારૌ ચયન્યો વિચિતેડચિ ॥૧૪૨॥

તે એક જ ક્રિયા, બંને યોગ્યો વડે અભિન્નપણે સિદ્ધ થયેલી સમજાતી હોય ત્યારે તે બીજો અવધિ પ્રાપ્ત થતો હોય તો બંને યોગ, અપાયરૂપ ક્રિયાના કર્તાઓ બનશે (૧૪૨)

મઘી અવસરત્ત્વમ્મિતિ (યોગ દૂર ભય છે) એવા પ્રયોગમાં મમનક્રિયાના કર્તાઓ તરીકે બંને ઘેટા સમજવામાં આવ્યા છે. પરંતુ મેઘી પર્વતાવસરત્ત્વમ્મિતિ (યોગ પર્વતથી દૂર ભય છે) એવા પ્રયોગ સમજવામાં આવે તો બંને ઘેટા અપાયરૂપ ક્રિયાના કર્તાઓ બનશે કારણ કે, પર્વતને અવધિ સમજવામાં આવ્યો છે

ગતિર્થિના દ્વયધિના નાપાય ચિત્તિ ગમ્યતે ।

વૃક્ષસ્ય પર્ણ પતતીત્યેવ માણ્યે નિર્દર્શિતમ્ ॥૧૪૩॥

અવધિ વિના, ગતિને અપાય કહી શકાયો નહિ ભાષ્યમાં પ્રાપ્ત થતા ઉદાહરણ, 'વૃક્ષનું પાંદડું પડે છે' ના સંબંધમાં આ વાત સમજાવવામાં આવી છે (૧૪૩)

જેને અવધિ સાથે સંબંધ હોય તે જ ક્રિયાને અપાય કહી શકાય તેથી વૃક્ષસ્ય પર્ણ પતતિ । મા. પતનક્રિયાને અપાય કહી શકાયો નહિ કારણ કે વૃક્ષ અવધિ નથી જણાવતો પર્ણ પતતિ । મા. પર્ણ વૃક્ષ ઉપરથી પડે છે પતનરૂપ ક્રિયાના અસંધિરૂપે વૃક્ષ સમજવામાં આવ્યું છે

મેદામેદૌ પ્રયગ્ભાવ સ્થિતિત્ત્વેતિ વિરોધિન ।

યુગપન્ન વિવિદ્યન્તે સર્વે ધર્મા વલ્લહકે ॥૧૪૪॥

વાદગમાં, એક સાથે, લેદ અમે, જુદાપણુ અને સ્થિતિ એવા બધા પરસ્પર વિરોધી ધર્મો વપ્તા વડે સમજાતા નથી (૧૪૪)

અપાય અમેની ચર્ચા પૂરી થઈ હવે વિષ્ણુવેદે વા.કાર્ત્ત્વમ્ । (પા.સૂ. ૧૪૧ અથવા એકસરખા નિનમો એક રચયે પ્રાપ્ત થતા હોય ત્યા પછીના નિયમ સમજાવે જોઈએ) ઉપરના વાર્તિક ૩૦ અગદાચ્ચુવચ્ચિ । (પછીના કારકો અપાદાન સંજ્ઞાનો બાધ મે છે)ના અનુસંધાનમાં આ કારિકામાં ચર્ચા કરવામાં આવે છે

વલ્લહકાદ્વિગોચરે વિચુત્ત । (વાદ્યોમાંથી વીજળી ચમકે છે) એવા પ્રયોગને ગદ્દે વલ્લહકે વિગોચરે । અને વલ્લહકો વિગોચરે । એવા પ્રયોગો પણ થઈ શકે

વાદળમાં ધુમાડો, તેજ, પાણી, વાયુ વગેરે તેના અવયવો છે. એમાંના એક અવયવ તેજ માટે, 'તેજ ચમકે છે' એવો પ્રયોગ થાય છે. આ તેજની જગ્યાએ અવયવસમુદાય એવા વાદળથી છુટી વિવક્ષા હોય ત્યારે વાદળને અવધિ સમજવામાં આવે છે અને તેથી તેજસ્વી વીજળી વાદળમાંથી છૂટી પડીને પ્રકાશે છે, એવો અર્થ થશે. જગ્યાએ વાદળને નિરાધાર તેજનો આધાર સમજવામાં આવે ત્યારે 'વાદળમાં ચમકે છે' ઉદાહરણમાં, 'વાદળમાં રહીને ચમકે છે' એવા અર્થવાળા પ્રયોગમાં વાદળ અધિકરણ બનશે. આમ બે ભુદાં કારકોના પ્રયોગો સંભવે છે. આવી સ્થિતિમાં અપાદાન કારકનો 'ગીર્ણ' કારકો બાધ કરે છે એવો વાર્તિકનિયમ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં પણ વિવક્ષાનિયમ સમજવો જોઈએ, વક્તાને જે અર્થની વિવક્ષા હોય તે અર્થ પ્રમાણે કારકનો ઉપયોગ થાય છે.

ધનુષા વિધ્યતીત્યત્ર વિનાપાયવિવક્ષયા ।

કરગત્વં યતો નાસ્તિ તસ્માદ્ધનુભયં સદ્ ॥૧૪૫॥

'ધનુષ વડે વીધે છે' એવા પ્રયોગમાં અપાયની વિવક્ષા વિના કરણત્વ પ્રાપ્ત થશે નહિ, તેથી (અપાદાન અને કરણ) એવી બે (શક્તિઓ) એક સાથે પ્રાપ્ત થાય છે (૧૪૫)

ધનુષા વિધ્યતિ । (ધનુષ વડે વીધે છે) એવા પ્રયોગમાં કરણ અને અપાદાન એવી બે સંજ્ઞાઓ એક સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. ધનુષમાંથી છૂટતા બાણને અવધિ સમજીને, બાણ વીધવાના કાર્યનું કરણ બની શકે છે. આમ અપાયની વિવક્ષા વિના કરણકારક સંભવે નહિ. એક જ સમયે એક જ શબ્દમાં બે કારકશક્તિઓ દર્શાવવા બે પ્રયોગો સંભવે નહિ, તેથી ઉપરના પ્રયોગમાં કરણસંજ્ઞા અપાદાનનો બાધ કરે છે એવા નિયમ અનુસાર તુલીયાન્ત ધનુષા શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે.

एकैव वा सती शक्तिर्विरूपा व्यवतिष्ठते ।

નિમિત્તં સંજ્ઞયોસ્તત્ર પરયા વાખ્યવેડપરા ॥૧૪૬॥

અથવા બે સંજ્ઞાઓના કારણરૂપે રહેલી બે સ્વરૂપોવાળી તે શક્તિ એક જ છે. તેમાં પછીની સંજ્ઞા અગાઉની સંજ્ઞાનો બાધ કરે છે. (૧૪૬)

અગાઉની કારિકામાં કરણ અને અપાદાન એવી બે શક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો. તેમાંની એક શક્તિ પરત્વે કારણે બીજી શક્તિનો બાધ કરે છે, એમ જણાવવામાં આવ્યું. આ વ્યવસ્થા શાસ્ત્રનિયમને આધારે છે. બધે અદ્વૈતને નિહાળનારા બર્તુદરિ આ બે શક્તિઓને એક જ સમજે છે. અપાય દર્શાવતી અપાદાન શક્તિ કરણશક્તિમાં અન્તર્ભૂત સમજવી જોઈએ ઉપરના ઉદાહરણમાં બાણને દૂર છૂટવાના કાર્યમાં ધનુષ અવધિ હોવાથી જ તેને કરણ સમજવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં અહીં શક્તિ એક જ છે. એક જ શક્તિ બીજી અને પ્રધાન રૂપે બે સ્વરૂપો પ્રાપ્ત કરે છે.

નિર્ધારણે વિમલ્લે યો મીત્રાદીનાં ચ યો વિધિઃ ।

અપાત્તાપેક્ષિતાપાયઃ સોડ્વુષપ્રતિષ્ઠાયે ॥૧૪૭॥

શિન્નતા દર્શોવનારા નિશ્ચયના અર્થમાં અને ભય પામવું વગેરે અર્થના ધાતુઓના સંબંધમાં થયેલું (અપાદાન અંગેનું) વિધાન, અપાયના નિર્દેશ અને (અપાયની) અપેક્ષાના સંદર્ભમાં (જ) થયું છે. આપ્ત (વિશેષ વિધાન) અસાધ્યતાની સમજાવું માટે છે. (૧૪૭)

અપાદન કારક અંગે મુખ્ય સૂત્ર પુનમપાયેડવાદાનમ્ । ઉપરાંત મીત્રાવાદો મપદેહુઃ । (પા.મુ. ૧.૪.૨૫. ભય અને રક્ષણનો અર્થ દર્શોવતા ધાતુઓ સાથે સંબંધવાળા અપદેહુ દર્શોવનારા કારકોની અપાદન સંજ્ઞા થાય છે), પરાજેતોઃ । (પા.મુ. ૧.૪-૨૬, કંટાળવું એવા અર્થના પરાન્તિ ધાતુ સાથે સંબંધવાળું, જેનાથી કંટાળવાનું) ॥ તે અર્થ દર્શોવતું કારક અપાદન કહેવાય છે) વગેરે સૂત્રો અને પુનમપાયેડવાદાનમ્ । સૂત્ર ઉપરનું પ્રથમ વાર્તિક હ્યુવ્તાવિરામપ્રમાદાર્થાનામુષસ્થાનમ્ । (નુચુષ્ઠા, વિરામ અને પ્રમાદનો અર્થ દર્શોવતા ધાતુઓ સાથેના કારકોની અપાદન સંજ્ઞા થાય છે, એવો ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ)માં અપાદન સંજ્ઞાનું વિશેષ વિધાન થયું છે. અપાદનકારક સાથે પંચમી વિકલિત વપાયા છે.

આવા બધાં વધારાનાં વિધાનો અપાદન માટે કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે એ બધામાં અપાય ક્રીડા નિર્દિષ્ટ હોય ॥ અથવા અપેક્ષિત હોય છે. સર્વજ્ઞ અપાયનું મહત્ત્વ છે જ. તેથી પુનં ભવાયેડવાદાનમ્ । એવો એક સૂત્રનિયમ કરવાથી કામ ચાલશે. વધારાના નિયમો કરવાની જરૂર નથી. આવા વધારાના નિયમો અપાદન અંગેની સફળ સમજણ વિનાના અવગણનીઓ માટે છે.

કર્તૃકર્મવ્યવહિતામસાક્ષાદ્ધારવલ્લિકામ્ ।

અવલ્લિકાસિદ્ધી શાસ્ત્રેડધિકરણ સ્મૃતમ્ ॥૧૪૮॥

કર્તા અથવા કર્મરૂપી મધ્યસ્થ દ્વારા ક્રિયાને પરીક્ષ રીતે ધારણ કરીને (તે) ક્રિયાની સિદ્ધિમાં મહદ્દય થનારને (વ્યાકરણ)શાસ્ત્રમાં અધિકરણ કહ્યું છે. (૧૪૮)

લોકવ્યવહારમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રિયાના સંબંધમાં અધિકરણને સમજવામાં આગ્રુ છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં ક્રિયાને જ પરીક્ષ રીતે ધારણ કરીને ઉપકારક બનનારને અધિકરણ કારક કહેવામાં આવે છે. આપારૂપ ક્રિયાનો કર્તા સાથે અને ક્રિયાપ્ર ક્રિયાનો કર્મ સાથે સંબંધ છે. ક્રીડા શાસ્ત્રે । (સાદરી ઉપર ગેરો છે) અને સ્વાત્ત્વા વલ્લિ । (તપેલીમાં સંધિ છે) માં સાદરી અને તપેલી કર્તા અને કર્મ દ્વારા ક્રિયાને ધારણ કરીને તેને ઉપકારક બનતાં હોવાથી અધિકરણ કહેવામાં છે.

ક્રિયાના આશ્વરૂપ કર્તા અને કર્મની ધારણક્રિયા મટીને જે આપાર તેને અધિકરણ કહે ॥ (આપાર: અધિકરણ) ॥ એવો પાણિનિનો સૂત્રનિયમ (૧.૪.૪૫) છે.

ઉપપ્લેપસ્ય ચાભેદસ્તિલક્ષણકટાદિપુ ।

ઉપકારાસ્તુ મિથ્યન્તે સંયોગિતમવાચિનામ્ ॥૧૪૯॥

તલ, આકાશ અને સાદહી (એવા અધિકરણો)માં (આધારાધેય) સંબંધ જુદો જુદો નથી, પરંતુ, સંયોગ અથવા સમવાયથી જોડાયેલા પદાર્થોના ઉપકારો જુદા જુદા સમજાય છે. (૧૪૯)

ઉપર્યેય એટલે આધારનો આધેય સાથેનો સંબંધ. તલ, આકાશ અને સાદહીને આધાર તરીકે સમજતાં, આવો સંબંધ બધામાં એક સરખો છે.

અધિકરણને ત્રણ પ્રકારે સમજવામાં આવ્યું છે. દેવદત્તઃ કુટે ભાસતે । (સાદહી ઉપર દેવદત્ત બેઠો છે) એવા ઉદાહરણમાં સંયોગી સાદહીના બધા ભાગમાં દેવદત્ત બેઠો નથી, તેથી અહીં આધાર એરી સાદહીને ઔપચર્યિક અધિકરણ કહ્યું છે. અહીં આધાર સાદહી અને આધેય દેવદત્ત વચ્ચે સંયોગ સંબંધ છે. (તિલેતુ લેતમ્ ।) 'તલમાં તેલ છે' એવા પ્રયોગમાં તલના બધા ભાગમાં તેલ છે તેથી આધાર એવા તેલને વ્યાપક અથવા અનિવ્યાપક અધિકરણ કહ્યું છે. અહીં તત્ત્વ અને તેલ વચ્ચે સમવાય સંબંધ છે. લે ચકુન્તવઃ । (આકાશમાં પંખીઓ છે) એવા ઉદાહરણમાં આકાશના વાર્તાવિક અવયવો નથી, પરંતુ કદિપત અવયવો છે. તેથી અહીં અધિકરણને વૈદિક અધિકરણ કહેવામાં આવ્યું છે.

અયિનાશો શુસ્ત્રસ્ય પ્રતિષ્ઠ્ઠે સ્વતન્ત્રતા ।

વિગિવિષોપાદયષ્છેદ દ્વ્યાયા ભેદહેતવઃ ॥૧૫૦॥

પોતે નાશ ન પામવું, ભારનો સામનો કરવામાં સ્વતન્ત્રતા, અને ચોક્કસ દિશા સાથે સંબંધ, વગેરે, ભેદનાં કારણો છે. (૧૫૦)

ત્રિપાસિદિ માટેના ઉપકારો, સંયોગ અને સમવાય સંબંધથી જોડાયેલા પદાર્થોમાં જુદા જુદા હોય છે એમ કહેવામાં આવ્યું. તલ, આકાશ અને સાદહીના સંબંધમાં આવડા ક્યા ઉપકારો ॥ તે આ કારિકામાં જણાવવામાં આવે છે. તેલ માટે નાશ ન પામીને તલ, તેલ ઉપર ઉપકાર કરે છે. સાદહી પોતાની ઉપર ભેસનારના ભારનો સામનો કરીને અર્ધાત ભારને સહન કરીને ઉપકાર કરે છે. આકાશ પંખીઓને નીચેના પ્રદેશ સાથે ન પડવા દેવા રૂપી ઉપકાર કરે છે.

આકાશમિવ કેપાન્નિચ્દુ દેશભેદપ્રકલ્પનાત ।

આધારશક્તિઃ પ્રથમા સર્વસંયોગિનાં મતા ॥૧૫૧॥

કેટલાકના મતમાં, આકાશ, (તેમાંના) જુદા જુદા પ્રદેશોની દરખાને કારણે, બીજા સાથે સંયોગ પામતા બધા પદાર્થોની સુખ્ય આધારશક્તિ સમજાવામાં આવે છે. (૧૫૧)

બધા મૂર્ત પદાર્થો માટે આધાર હોય છે. આવો આધાર મૂર્ત હોઈ તેને પણ અધિકરણની જરૂર પડે. આવું અધિકરણ, સર્વને મળે, આકાશ છે. તારા અને નક્ષત્રોનું અધિકરણ પણ આકાશ છે. બધા પદાર્થોના આધારસભી પૃથ્વીનું અધિકરણ પણ આકાશ છે. અવયવી પદાર્થોનો આધાર તેમના અવયવો છે. અવયવોનો આધાર તેમના પરમાણુઓ છે અને તેમનો પણ આધાર આકાશ છે.

इदमेति भावानामभावाच्च प्रकल्पते ।

जपदेवस्तमकाशनिमित्तं सप्रचक्षते ॥१५२॥

પદાર્થો અગે, 'આ અહીં' છે, એવો શબ્દપ્રયોગ, તેમનો અભાવ હોય તો કદાપી શકાતો નથી તે શબ્દપ્રયોગ આકાશને આધારે છે એમ કહેવાય છે (૧૫૨)

વૈયાકરણોને! આદર્શ શબ્દોને! પ્રયોગ છે શબ્દ જે દર્શાવે તેને તેઓ 'પ્રમાણુ સમજે છે. 'આ નક્ષત્ર અહીં છે' એવા પ્રયોગમાં 'અહીં' એવો શબ્દ આકાશનો વાચક બને છે, આ અવસ્તુ નથી, કારણકે, અવસ્તુ અગે આ પ્રકારનો શબ્દવ્યવહાર યશો નહિ. શબ્દપ્રયોગ, હમેશાં કોઈકતું નિરૂપણ કરીને કરવામાં આવે છે. નિરૂપણનો આધાર પદાર્થ છે. દાનોમાથે દુક્તમ્ । (શબ્દના અભાવે સુખ હોય છે) એવા પ્રયોગમાં અભાવ પણ આધાર છે.

कालात् क्रिया विभज्यन्ते आकाशत्सरर्मूर्त्य ।

एतत्तत्ત્વैष भेदोऽयमभेदोपनिबन्धन ॥१५३॥

કાલને કારણે ક્રિયાઓના અને આકાશને કારણે બધા પદાર્થોના વિભાગ સમજાય છે. આનો આ ભેદ અભેદ ઉપર આધાર રાખનારો છે. (૧૫૩)

શબ્દશ્રવણી કાલ અને આકાશ એવી બે શક્તિઓ છે. ભર્તૃહરિએ કાલસંસુદેશમાં જણાવ્યું છે તેમ કાલ પ્રતિનિધ અને અનુમતિ દ્વારા સમગ્ર વિશ્વમાં વિભાગો સર્જે છે પદાર્થોનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને શૂન્યપ ક્રિયાઓ મટિ કાલ જવાબદાર છે. સત્ત્વા મૂર્તિ પદાર્થો આકાશને કારણે જુદા જુદા સમજાય છે. આકાશ અને કાલમાં ભેદની કદખના, અભિન્ન પ્રકૃતિ તેઓ શક્તિઓ હોવાને કારણે છે

यद्यप्युपयसिर्वैश्विषोपमनुरुच्यते ।

शब्दप्रवृत्तिधर्मास्तु कालमेवावलम्ब्यते ॥१५४॥

ઉપવાસ(તું કાથ) શ્રેષ્ઠસ્થ સ્થાનની અપેક્ષા રાખે છે, છતાં, શબ્દની, તેના વપરાશરૂપી (સ્વાભાવિક) શક્તિને કારણે તે કાલ ઉપર જ આધાર રાખે છે. (૧૫૪)

આ કારિકાના વિચારના મૂળમાં તથા-જ્ઞાનદ્વય; (૧) સુ. ૧-૪-૪૮, ૩૧, બહુ, બધા અને જા ઉપરનો સાચોના વસ્તુ ધાતુના આધારની કર્મસત્તા થાય છે) ઉપરનું વર્ણનવર્ણ્ય પ્રતિષેધ : છે.

આ વાર્તિક પ્રમાણે વસ્તુ ધાતુનો અર્થ જ્ઞાત થતો હોય એવા પ્રસંગે કર્મ-સત્તાની પ્રતિષેધ કરવો, એમકે પ્રામે લખવલિ । (તે માગમા ઉપવાસ કરે છે) આ વાર્તિકમાં ભરવર્ણ એવો પ્રયોગ છે તેનો અર્થ જાણના પ્રતિષેધ અર્થાત્ ઉપવાસ સમજવાનો છે. કેટલા જગ્યાં છે કે જગત્ત્વ પ્રયોગને ભરવર્ણવાચક સમજવો એઈએ, અને અર્થને નિવૃત્તિના અર્થમાં સમજીને 'જોજનનિવૃત્તિનો વાચક' (જ્ઞાત ધાતુ) એવો અર્થ ભરવર્ણ્યનો કરવો એઈએ.

ભાષ્યકાર પતંજલિ આ વાર્તિકનું અંકન કરતાં જણાવે કે પ્રામે ઉપવસતિ । માં પ્રામે શબ્દ ઉપવસતિનું અધિકરણ નથી, પરંતુ ત્વ ઉપચર્ચા વિનાના વસ્તુ ધાતુનું અધિકરણ છે. તેથી પ્રામે ઉપવસતિ । પ્રયોગને પ્રામ' અર્થે વચ્ચે ત્રિતાવ' ઉપવસતિ । એવા અર્થમાં સમજવો જોઈએ. પ્રામનો ઉપવસ સાથે સંબંધ નથી, પરંતુ રહેલા સાથે છે અને ઉપવસનો સંબંધ ત્રિતાવ અર્થાત્ કાલ સાથે છે. ભર્તૃહરિએ ઉપવસના કાલ સાથેના સંબંધના આ વિચારને આ કારિકા દ્વારા સ્વીકાર્યો છે.

વસતાવપ્રયુક્તેઽપિ વૈજ્ઞોઽધિકરણ' સ્તતઃ ।

અપ્રયુક્ત' ત્રિતાવદિ કર્મ' ઓપવસૌ સ્મૃતમ્ ॥૧૫૫॥

નિવાસ (ક્રિયા)નો ઉલ્લેખ થયો ન હોય છતાં, સ્થાનને અધિકરણ સમજવામાં આવે છે. 'ત્રણ રાત્રીઓ' એવો પ્રયોગ થયો ન હોય તો પણ (ભાષ્યપ્રયોગમાં તેને ઉપવસ (ઉપવાસ કરવો)નું કર્મ' જણાવવામાં આવ્યું છે. (૧૫૫)

પ્રામે ઉપવસતિ । એવા પ્રયોગમાં નિવાસનો ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં, પ્રામ તીર્થ' ન હોવાથી ઉપવાસ ગણ્યું થોડું સ્થાન નથી; તેથી પ્રામ, નિવાસનું અધિકરણ બને છે. કેપટ જણાવે છે કે ઉપવાસનું કર્મ ત્રિતાવ' અર્થાત્ કાલ સાથે અન્તરંગ છે અને પ્રામ અર્થાત્ સ્થાનના સંબંધમાં બહિરંગ છે. પ્રામ, નિવાસ સંબંધે અન્તરંગ છે અને ઉપવાસ ક્રિયાના સંબંધે બહિરંગ છે. સરખાવો કેપટ (પા.પૂ. ૧.૪.૪૮ ઉપરનું ભાષ્યપદોપનું ૭૫૫પાના) ■ અન્તરંગત્વાત્પ્રતીયમાનવસિક્રિયાયેષ્ઠો પ્રામસ્વાધિકરણમાવઃ, ઉપવસન' ■ સ્વરૂપેષ્ઠે કાલમપેક્ષતે ઇતિ કાલેનૈવાસ્થ્યાન્તરંગઃ સંબન્ધઃ । કેપટનું આનું બ્યાખ્યાન હેઠ્ઠાંશજના શબ્દો દ્રુપમાનાદાં દ્રુપવસિક્રિયાયાં કાલ એવાન્તરંગોઽધિકરણ મિત્વશ્ચુચ્ચમાનવપેક્ષસોપરવાદાદિત્યેષ્ઠે પ્રવેશનક્રિયાયૈવ યજ્ઞમ્ ।

સંબન્ધઃ કારકેઽયોઽન્યઃ ક્રિયાસરકર્તૃવકઃ ।

શ્રુતાયામધુતાયાં વા ક્રિયાયાં સોઽભિષીયતે ॥૧૫૬॥

ક્રિયાનો ઉલ્લેખ થયો હોય કે ન થયો હોય તો પણ, (કર્મ' વગેરે છે) કારકોથી જુદો (અમળતો), ક્રિયા અને કારક વચ્ચેના સંબંધ પૂર્વકનો જે (શેષ રૂપ સંબંધ) છે તે હવે સમજાવવામાં આવે છે. (૧૫૬)

શેષ સંબંધને સમજાવતું પાણિનિસૂત્ર છે પટ્ટી સોમે । (૨.૩.૫૦, પ્રાતિપદિકથી જુદો અને કર્મ, કરજી વગેરે કારકો સિવાયનો જે સ્વસ્વામિભાવ વગેરે સંબંધ તેને શેષ સંબંધ કહે છે). આ શેષ સંબંધને દર્શાવવા પછીના પ્રત્યેકો ચોખ્ખામાં આવે છે, જેમકે રાજઃ પુરુષસ્ય યદ્દમ્ । પત્નોઃ પાદઃ । અને પિતુઃ પુત્રઃ । પદેધા ઉત્તરદરબૂમાં સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ છે; ખીજામાં અવયવઅવયવિભાવ સંબંધ છે અને ત્રીજામાં જન્યજનકભાવ સંબંધ છે. નામ અને ક્રિયાપ વચ્ચે પ્રાપ્ત થતો સંબંધ શેષસંબંધ છે.

કેમ રોડ ચાલના એ અર્થો કહ્યો કે, (૧) અપ્રધાન અર્થાત્ ગૌણ અને (૨) ખાટી રહેલ અને અર્થો યોગ્ય નથી, એ વાતને બાબકારની સમતિ છે, કર્મ વગેરે કારક સંબંધોથી જુદો સંબંધ એટલે રોડ સંબંધ (કર્માદિઓ વડન્ય અર્થા સંબંધ । મ. ભા. પા. મ. ૨ ૩.૫૦) એવો માત્ર સ્વીકારી શકાય નહિ, કારણકે કર્મ વગેરે કારકોથી જુદો કોઈ સંબંધ નથી રાજ પુરુષ । અને જણવ શાસ્ત્ર । એવા ઉદાહરણોને તપાસતા જણાય છે કે રાજ કર્તા છે અને પુરુષ પ્રધાન છે અને જણવમા કુળ અમિશ્રણ છે

તો પછી કર્મ વગેરેની ન્યા અવિવશા દેવ ત્યા તે સંબંધને રોષ સંબંધ કહેવો જોઈએ (જનાર્ણનામવિવશા ॥ સંપ ૧), જેમકે અહોમિદા દશા (ગિન વિનાની ધેગી) અને અનુદા કળ્યા । (પેટ વિનાની કન્યા) આ ઉદાહરણોમાં લેખ અને ઉદરનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં વક્તા વડે તે જણાવાતું નથી

મિત્રકારકર્ણક શબ્દથી રોષ સંબંધને પણ કારણ સંબંધ સમજવામાં આવે છે, જેમ કે રાજ પુરુષ ૧, જણવશાસ્ત્ર ૧, વગેરે વાદ અને વિત્તુ પુત્ર । મા દાનક્રિયા, નિવાસ ક્રિયા, લેપતિક્રિયા વગેરે ક્રિયાઓ વડે સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ, અવયવઅવયવિભાવ સંબંધ વગેરે છે

રાજ પુરુષ ૧ ઉદાહરણમાં રાજ પુરુષને આપે છે એવા અર્થમાં સ્વસ્વામિભાવ સંબંધમાં ક્રિયાકારક સંબંધ કારણ રૂપે છે અને રોષ સંબંધ ફળરૂપે છે, રાજ અને પુરુષ, પહેલા કર્તા અને સપ્રધાન કર્તા રોષ સંબંધના સંસ્કારમાં કર્તા વગેરે વિશેષ કારકોની પ્રાપ્તિ નથી, તેથી રોજ સમાન્ય કારક સમજવામાં આવે છે

દ્વિત્વોડવ્યસૌ ધરાર્થત્વાદ મુનેપુ વ્યતિરિચ્યતે ।

તત્રામિધીયમાન સન્ પ્રધાનેડવ્યુપગુચ્યતે ॥૧૫૭॥

આ (રોષ સંબંધ), એ (સંબંધીઓ)માં રજા હોવા છતાં ગૌણ પદાર્થ (વાચક શબ્દો)માં, તે શબ્દો બીજા અર્થાત્ મુખ્યને માટે હોવાથી, વિશેષતા કર્તાવ નારો અને છે (અને) ગૌણમાં વાચ્ય બનતો તે મુખ્ય સાથે પણ ઉપયોગી અને છે

ગૌણભાવ અને મુખ્યભાવ એમ બે પ્રકારે સંબંધ રહેલો છે, તેથી રોષ અર્થ પ્રાપ્ત થતી પદ્ધિ વિભક્તિ એકને માટે જ ચોગ્ય છે આ પદ્ધિ ગૌણભાવ દર્શાવતા શબ્દને નહિ આ રોડ સંબંધ ગૌણભાવના જ વિશેષતાઓ દર્શાવે છે અને તેથી ગૌણભાવ દર્શાવતા શબ્દોમાં વિલક્ષિતનો ફેરફાર પ્રાપ્ત માત્ર છે પદ્ધતિભાવ પોતાના સ્વરૂપથી જુદા થયા વિના સંબંધને પ્રાપ્ત કરે છે રાજ પુરુષ । એવા ઉદાહરણમાં પ્રધાન એવા પુરુષની વિશેષતા ગૌણ એવા ગળ સાથેના સંબંધને કારણે સમજાવામાં આવે છે પરંતુ આવી સમજણ વાગ્યાર્થને આધારે છે આ ઉદાહરણમાં પુરુષ એવી પ્રથમાર્થ પ્રાપ્તિપદિક્તિ અર્થ હપરાત જે વિશેષતા છે તે રાજ એવા પદ્ધતિ સંનિધાનને કારણે છે અર્થાત્ રાજ પુરુષ । એવા એ પદ્ધતાના વાક્યને મારણે છે બાબમાંની આ રજતા દેનારાને પોતાના શબ્દોમાં અવતારી છે એવત્તુચ્યતે પ્રવાગત્વાધિક્વસ્ય વાર્તાચત્વ મુજ્જત્વનુન ક્વોતિ પરસ્પરાદુષ્ટસ્ય પદમદુષ્ટસ્ય વાચ્યત્વાદ, ।

નિમિત્તનિયમઃ શબ્દાત્ સંવન્ધસ્ય ન ગૃહ્યતે ।

કર્મપ્રવચનીયૈસ્તુ ॥ વિશેષોઽવરુદ્ધયતે ॥૧૫૮॥

(શેષ)સંબંધના નિયત કારણરૂપ (ક્રિયાવિશેષ) ને શબ્દ(સામર્થ્ય)થી (કોઈક વાર) લાગી શકાતો નથી. આવો વિશેષ, કર્મપ્રવચનીયો વડે રુપરૂ થાય છે

સંબંધને ક્રિયાકારકપૂર્વક કહ્યો છે. પરંતુ ક્રિયા કયી અને કારણ કોને કહેવાશે તેને કેવી રીતે જાણી શકાય તે અંગે આ કારિકા રુપરૂતા કરે છે.

વિદુઃ પુત્રઃ । (પિતાનો દીકરો) પ્રયોગમાં બે સંબંધ રુપરૂ થાય છે. પરંતુ જાણપુરુષઃ પ્રયોગમાં સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ અંગે, તે સંબંધ કયી ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત થયો છે, એ સમજાવું રહેતું નથી આવા પ્રયોગોમાં, સંબંધ માટે નિયત એવી ક્રિયા, કર્મપ્રવચનીય વડે સમજાય છે. જાણપુરુષ સંહિતામનુશ્ચયવર્ત્ત । (જાણપુરુષની સંહિતાના પાઠ પછી વૃષ્ટિ થઈ.) પ્રયોગમાં વૃષ્ટિ અને પાઠ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ સંબંધ છે. આવા સંબંધ માટેનું નિમિત્ત અર્થાત્ પાઠ સાંભળવાની ક્રિયા, કર્મપ્રવચનીય અનુ દ્વારા સમજાય છે, કારણ કે, અન્યન અનુચિત્ત્વ એવા પ્રયોગો ભણે છે.

સાધનૈર્વર્ણપદિષ્ટે ચ શ્રૂયમાણક્રિયે પુત્રઃ ।

પ્રોક્તા પ્રતિપદ્ વચ્ચી સમાસસ્ય નિવૃત્તયે ॥૧૫૯॥

(કર્મ વગેરે) કારકો વડે જોળાખાતા અને ક્રિયાના ઉદભેદ વાળા (શેષ રૂપ) સંબંધ અંગે દરેક પદમાં પછી વિભક્તિનું વિધાન, સમાસની નિવૃત્તિ માટે છે. (૧૫૬)

કર્મ, કરણ વગેરે કારકો શેષ સંબંધની જોળખ માટે છે. શેષ સંબંધ એટલે કર્મ વગેરે કારકો સાથે સમાન અધિપ્રણમાં રહેલો અને તેમના જુદા રૂપ સંબંધ. આવા સંબંધને દર્શાવવા માટે વચ્ચી રહે । મુત્રથી પછી વિભક્તિનું વિધાન થયું છે. અધિર્વર્ણયેતા કર્મણિ । (પા મુ ૨ ૩.૫૨, સ્મરણનો અર્થ દર્શાવનાર ધાતુ અને સ્વ અને ફૂગ ધાતુના કર્મને શેષના અર્થમાં વર્ણી થાય છે) વગેરે મુત્રોથી સિદ્ધ થતા પ્રયોગો માટે આવા જુદાં મુત્રો કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ આવાં જુદાં મુત્રોનું પ્રયોગન એ છે કે આ મુત્રોમાં દરેક પદ માટે જેનું વિધાન થયું છે, એવી પછીનો સોપ થાય, અર્થાત્ તે માટે પછી સમાસની નિવૃત્તિ માટે આવાં વર્ણાનાં મુત્રોની રચના થઈ છે. વાર્તિકકારે પથ્ય કંશુ ॥ કે પ્રતિવચિયાના વચી ન સમન્વયતે । તેથી જાનુઃ સ્વરૂપ એવા પ્રયોગમાં સાદુસ્વત્ત્વ । એવો સમાસપ્રયોગ યશો નદિ.

નિષ્ટયાં કર્મવિપયા વચ્ચી ચ પ્રતિપિષ્યતે ।

રોપલઘ્નયા વચ્ચયા સમાસસ્ત્રજ નેષ્યતે ॥૧૬૦॥

નિષ્ટ (પ્રત્યયવાળા શબ્દરૂપ) સાથે પ્રાપ્ત થતી કર્મવિપયક વચ્ચીનો પ્રતિરોધ થાય છે. (પરંતુ) વચ્ચી, રોપરૂપ સંબંધને કારણે પ્રાપ્ત થતી હોવાથી. સમાસનો નિરોધ થાય છે. (૧૬૦)

માતૃ: સ્મૃત્ય્ । એવા પ્રયોગમાં સ્મૃત્ય્ પદ સાથે માતૃ: એવો ષઙ્ગીને પ્રયોગ થયો છે. આ કર્મવિપક્ષ પછી કર્તૃર્જ્ઞાનો: કૃતિ । (પા. સુ. ૨.૨.૧૫) સુતથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આ પછીને ન સોકામ્યનિષ્ઠાસહચર્યત્વાત્ । (પા. સુ. ૨.૩.૧૯) સુતથી પ્રતિરેધ થાય છે, પરંતુ પછી રોપે સુતથી શેષની વિવક્ષામાં પછી સિદ્ધ થાય છે, છતાં અધોગર્ધવેશાં કર્મણિ । (પા. સુ. ૨.૩.૫૨) વગેરે સૂત્રો દ્વારા ષઙ્ગીનું જે વિધાન થયું છે તે નિપમાર્થ છે, અર્થાત્ 'પછી થયી જ જોઈએ, તેથી માતૃ: સ્મરણમ્ । નો સમાસ થશે નહિ.

અમ્યેન વ્યપવિટ્સ્ય યસ્યાન્યત્રોપજાયતે ।

વ્યતિરેકઃ સ ધર્મો દ્વૌ લક્ષ્મતે વિપયાન્તરે ॥૧૬૧॥

બીજા (અર્થાત્ ગૌણ પદ) વડે યોગખાતા જે (અર્થાત્ મુખ્ય પદ)નો બીજે વિશેષ (સંબંધ) ઉત્પન્ન થાય છે તે (મુખ્ય પદ) બીજા વિવધમાં બે ધર્મોને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૬૧)

રાજ: પુરુષસ્ય કમ્બલઃ । એવા પ્રયોગમાં રાજ: એવા ગૌણ પદ વડે પુરુષસ્ય નો કમ્બલ: એવા બીજા પદ સાથે ગૌણભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ પુરુષસ્ય એવું પદ મુખ્ય-ભાવ અને ગૌણભાવ એવા બે ધર્મો પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રોધાન્યં સ્વગુણે લક્ષ્મ્યા પ્રધાને યતિ ઓપતામ્ ।

સહયોગે સ્વયોગેડતઃ પ્રધાનત્વં ન હીયતે ॥૧૬૨॥

પોતાની સાથેના ગૌણપદના સંદર્ભમાં મુખ્યત્વને પ્રાપ્ત કયો પછી, સહ (સાથે) પદથી એકાગ્રેષ્ઠ (તે પદ), બીજા (કોઈક) મુખ્ય પદના સંદર્ભમાં શેષ રૂપ બને છે. તેથી (તેનો સાથેના પદના સંબંધમાં) તેનું (પહેલાંનું) મુખ્યત્વ હર થતું નથી. (૧૬૨)

રાજ: પુરુષ: । માં પુરુષ પ્રધાન છે અને રાજ: ગૌણ છે, પરંતુ રાજ: પુરુષસ્ય કમ્બલ: માં કમ્બલ: મુખ્ય પદ છે અહીં ગૌણ બનેલ પુરુષસ્ય પદ, તેનું રાજ: પદ સાથેનું મુખ્યત્વ છોડી દેતું નથી, કારણ કે જાનેના ધર્મો જુદા છે.

મહાયુક્તેડપ્રધાને । (પા.મુ. ૨.૩.૧૯, સહ સાથે એકાગ્રેષ્ઠ ગૌણ પદને તૃતીયા પ્રાપ્ત થાય છે) પ્રમાણે પુત્રેણ સહ આગત: । એવા પ્રયોગમાં અપ્રધાન પદ પુત્ર વગેરે સહ પદ સાથે હોય ત્યારે તૃતીયા પ્રાપ્ત કરે છે. દેવદત્તસ્ય પુત્ર: । માં પુત્ર પદ પ્રધાન છે. પહેલા પ્રયોગમાં આગમનકર્તાના સંદર્ભમાં પુત્ર પદ ગૌણ છે.

સિદ્ધયમામિમુસ્ત્રીભાવમાત્રં સંબોધનં વિદુઃ ।

પ્રાપ્તામિમુસ્યો હર્ષાભ્યાં ક્રિયાસુ વિનિયુજ્યતે ॥૧૬૩॥

સિદ્ધ થયેલા આધનવાળા પદાર્થને પોતાની સંબુજ બતાવવાને સંબોધન કહેવામાં આવ્યું છે. સંબુજના પ્રાપ્ત કરનારો કર્તા ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. (૧૬૩)

સાધન સમુદેશના છેલ્લા વિભાગની કારિકાઓ ૧૬૩થી ૧૬૭ સુધીમાં સંબોધન અને વિમર્શિતના દ્રવ્ય સાથેના સંબંધ વિષે સંક્ષેપમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. કારિકા ૧૬૩ અને ૧૬૪માં સંબોધનની સમજના અપવામાં આવી છે. કારિકા ૧૬૬માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નિબંધિતનો અર્થ દ્રવ્ય નથી છેલ્લી બે કારિકાઓમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કિંના સાથે સંબંધને પામતા છતાં દ્રવ્યનો સ્વભાવ બદલાતો નથી.

આ પાંચ કારિકાઓ ઉપરના વ્યાખ્યાનની ભૂમિકા જાણતા હોવારાજ, કારિકા ૧૬૩ના વ્યાખ્યાનની શરૂઆતમાં પ્રથમા વિભક્તિ અંગેના પ્રાતિપદિકાર્યભિવ્યવસ્થાપનમાત્રે પ્રથમા (પા. સ. ૩.૩.૪૬, માત્ર પ્રાતિપદિકાર્ય' લિંગ, પરિમાણ અને વચન દર્શાવવા માટે પ્રથમા વિભક્તિ વપરાય છે) સૂત્ર ઉપરના વાર્તિકો અને ભાષ્ય વ્યાખ્યાનને અવતારે છે. ભર્તૃહરિના પ્રથમા અંગેના ચોક્કસ કારિકાસ્થ કથનના અભાવમાં આવી હેનારાને રજૂ કરેલી વિગતપૂર્ણ ચર્ચા અરથાને લાગે છે. તેથી એવો તર્ક કરી શકાય કે પ્રથમા અંગેના ભર્તૃહરિના વિધાને રજૂ કરતી કારિકાઓને પ્રથમાત્થ યોગ્ય ઠરો.

વાર્તિકકાર જણાવે છે કે ધીર પુરુષ । જેવા સમાનાધિકરણ પહેલાંના પ્રયોગોમાં પ્રથમાની સિદ્ધિ મટે જુદા ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ, કારણ કે આ ઉદાહરણમાં પુરુષત્વ એવા પ્રાતિપદિકાર્ય' ઉપરાંત ધીરત્વ એવો વિશેષ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા વાર્તિક દ્વારા આવા જુદા ઉદ્દેશની વાત નકારવામાં આવી છે, કારણકે અહીં ધીરત્વ એવો વિશેષ અર્થ ધીર પુરુષ । એવા વાક્યાર્થને કારણે છે.

ઉપરની વાતના વિકલ્પમાં અભિવ્યક્તે પ્રથમા । અર્થાત્ 'તિડ', 'ફૂલ' વગેરેથી અભિવ્યક્ત કરતી, કર્મ' વગેરે અર્થમાં પ્રથમા થાય છે. એવું સૂત્ર કરવું જોઈએ અને જ્યાં કરતી, કર્મ' વગેરે અર્થ તિડ વગેરેથી અભિવ્યક્ત થતા ન હોય ત્યાં પ્રથમા સમજવા માટે જુદું વિધાન કરવું જામ કરવાથી જણ, વ્યક્ત એવા પ્રયોગો સિદ્ધ થશે. આજુ કરવાની પણ જરૂર નથી, કારણ કે, જ્યાં બીજા કોઈ ક્રિયાસ્થને પ્રયોગ ન હોય ત્યાં ભવ્ય થાતું કિનાર્ય જલ્દિ (છે) સમજાય છે જ, જેથી જણ, એટલે જણ જલ્દિ । એમ સમજાય છે. પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોય તો જ તેને વાચક સજ્ઞ પ્રયોજવામાં આવે છે (ન સત્તા વચાર્યં સ્થનિવર્તિ ।)

ત્રીજા વિકલ્પમાં તિડ્સમાચાર્યકરને પ્રથમા । અર્થાત્ તિડ્ પ્રદાય સાથે જે કારક સમાનાધિકરણમાં હોય તેને પ્રથમા થાય છે, એવું સૂત્ર કરવું જોઈએ. આ અંગે પણ પહેલાં કહ્યું છે કે અસ્તિ એવા અસ્તિત્વવાચક સજ્ઞને પ્રયોગ હોવા સાથે જ, આવા વૈમર્શક સૂત્રવિધાનનું જાણીને અડન કર્યું છે અને પાશ્ચિનિના પ્રાતિપદિકાર્ય' ૦ । સૂત્રને સ્વીકાર્યો માન્ય છે.

આ કારિકામાં સંબોધન અંગે ઉદ્દેશ્ય જ પૂર્ણ નતેવ સ્વરૂપવાળા પદાર્થને ચોક્કસ કિનાર્ય યોજવા મટે આપણી સમુખ લઈ આવવો તેને જ સંબોધન કહે છે. સમન વગેરે ક્રિયાઓમાં નિયુક્ત થયેલ કર્તાને સમુખ કરવામાં આવે જ. આજુ સામુખ્ય વિશેષ અર્થ થશે તેથી પ્રાતિપદિકાર્ય' પ્રથમા । એવું સૂત્ર જે માત્ર પ્રાતિપદિક વગેરેના અર્થમાં પ્રથમાનું વિધાન કરે છે, તે ઉચ્ચોગી થશે નહિ. તેથી સંગોચન થ. (પા. સ. ૨-૩-૨૭, અને સંબોધન અર્થમાં પણ પ્રથમા થાય છે) એવું જુદું સૂત્ર કરવામાં આવ્યું છે.

સંયોગન ન વાક્યાર્થ ઇતિ પૂર્વેભ્ય આગમ ।

અદ્વેશેન વિમલ્લચર્ચા વાક્યાર્થત્ સમુપોદ્ધૃતા ॥૧૬૪॥

પ્રાચીન અન્યકારોનો નિશ્ચિત મત છે કે સંયોગન, વાક્યના (અર્થના ભાગ) રૂપે નથી. (સંક્ષેપમા) કહેવાનો ઉદ્દેશ હોવાથી વાક્યના અર્થોમાથી વિભક્તિના અર્થોને છૂટા પાડવામા આવ્યા છે. (૧૬૪)

સંયોગનની સમજણ વાક્યમાના બીજા પદો વિના પ્રાપ્ત થતી હોવાથી સંયોગનનો સંબંધ પદના અર્થ સાથે છે, વાક્યના અર્થ સાથે નથી

ઉદ્યનો અર્થ પ્રદેશ અર્થાત્ અવનવ સ્થાનીએ તો જુ વાક્યના અવયવોમાથી અર્થાત્ પદોમાથી પ્રાપ્ત થતા અર્થોમાથી વિભક્તિના અર્થોને છૂટા પાડવામા આવ્યા છે એવો અર્થ થાય છે

વિમલ્લચર્ચેડચ્ચયોમાવચ્ચનાદવસીયતામ્ ।

અન્યાં દ્રવ્યાદ્ વિમલ્લચર્ચ સોડચ્ચયેનામિધીયતે ॥૧૬૫॥

વિભક્તિ (વગેરે)ના અર્થોમા (પ્રાપ્ત થતા અવયવના) અવયવોભાવ સમાસનુ વિધાન થયું હોવાથી, વિભક્તિનો અર્થ દ્રવ્ય નથી એમ સમજવું એકાએ આવો અર્થ અવયવ વડે જણાવવામા આવે છે (૧૬૫)

અવયવ વિમલ્લચર્ચાપસ્યદિવ્યદ્વયમાવાત્પ્રતિભાસાદુર્ગાવપચાદયાતુર્પૂર્વાંગપદસાદરવ-
સંપત્તિશક્ત્યાન્તરવચેતુ । (પા સ ૨૧૬) જણાવે છે કે વિભક્તિ સામીપ્ય,
સમૃદ્ધિ આપત્તિ, વસ્તુનો અભાવ દૂર જવું, અસપ્તિ, અસ્થિતિ, અસ્થિતિ, પાછાથી, યથા
(જેવું)ના અર્થો, અનુક્રમ, યોગપદ, સાદરવ, યોગ્યતા, સાકલ્ય અને અનંત એવા અર્થો
દર્શાવનારા પદો સમર્થ સુખ-તો સાથે સમાસમા જોડાય છે, અને આ સમાસ અન્યનીલાવ
કહેવાય છે આ સૂત્ર પ્રમાણે અભિધિ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય કે હવે અભિધિ (દર્શી) અભિધિ
અભિધિ સંબંધમા અભિ વડે દર્શાવતો વિમલ્લચર્ચ દ્રવ્યનો વાચક હોય તો છો અર્થ
વડે તેનો ઉદ્દેશ થશે હોવાથી અવયવ એવા પ્રયોગની જરૂર નથી તેથી વિભક્તિના
અર્થમા પ્રાપ્ત થતા અન્યના અવયવોભાવ સમાસનુ વિધાન થયું હોવાથી સ્પષ્ટ થાય
છે કે પ્રાતિપદિક દ્રવ્યનું જ અભિધાન કરે કે કનં વગેરે શકિતરૂપ કારકનું અભિધાન
કરતું નથી

દ્રવ્યં તુ ચદ્વ યથાભૂત તદત્યન્ત તથા મવેત્ ।

ક્રિયાયોગેડપિ તત્સાસૌ દ્રવ્યત્મા નાપહીયતે ॥૧૬૬॥

જે દ્રવ્ય જેવા અવલાવવાળું હોય છે તેવું તે હ મેશા રહે એ ક્રિયાઓ માથે
મળ ધમા આવતું હોવા છતાં, તેનો આ દ્રવ્યરૂપ અવલાવ દૂર થતો નથી (૧૬૬)

જાથી અવસ્થાઓમા દ્રવ્ય એમ સરખું રહે છે, કારણકે, તેમા ફેરફાર કે ધટાડો થતા

નથી. વૃત્ત પરમ ૧, દ્વિત્વેષ કલ્પિતમ્ । એવા પ્રયોગોમાં જુદી જુદી ક્રિયાઓ વડે સમન્વિતો દ્રવ્યનો બેઠ પશુ મિથ્યા છે. ક્રિયાઓ અનેક હોવા છતાં, સ્થિર એવું દ્રવ્ય, પોતાના સ્વરૂપમાં ફેરફાર પામતું નથી.

તત્માદુ યત્ કરણં દ્રવ્યં તત્ કર્મ ન પુનર્ભવેત્ ।

સર્વસ્ય ચાન્યાયામાસતસ્ય દ્રવ્યાત્મનો ભવેત્ ॥૧૬૭॥

તેથી તે દ્રવ્ય કરણ (શ્ચે) છે, તે ફરીવાર કર્મ બનતું નથી, જો એમ ન હોય તો, બધું દ્રવ્યરૂપ જુદા જ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થાય. (૧૬૭)

જે દ્રવ્યને કરણરૂપે સ્વીકાર્યું છે, તે તેવી જ અવસ્થામાં કાર્યરૂપે કે ખીન સાધનરૂપે પ્રાપ્ત થાય નહિ. ભર્તૃદરિ આ બાબત ઉપર ખાસ બાર મૂકે છે.

આ બે કારિકાઓ ઉપર બ્યાખ્યાનમાં હેલારાજ જણાવે છે કે જા સુ. હાર્તેર્દતિનાથયો, પશૌ । [૩, ૨ ૨૫, કર્મવાચકે હતિ (જોતર) અથવા (પશુના નાકમાં નાખવાની) નાથ એવા શબ્દો ઉપપદ્દ હોય તો, પશુ શબ્દ કર્તા હોય ત્યારે જ (હરણુ) ધાતુને કન્ પ્રત્યય થાય છે, જેમકે દત્તિહરિ, વજ્ર । નાથહરિ, વજ્ર । (મચકે સર્વ જનારુ પશુ, નાથ સર્વ જનારુ પશુ) અને સમાનકર્તૃકયો. પૂર્વગ્રન્થે વલ્લા । [પા. સુ. ૩ ૪ ૨૧, બ્યાં અનેક ક્રિયાઓનો કર્તા એક હોય ત્યાં તે ક્રિયાઓમાંની પૂર્વગ્રન્થની ક્રિયાના વાચક ધાતુને વલ્લા પ્રત્યય લાગે છે, જેમકે સ્માલ્લા મુહુલા વ્રતિ । 'સ્નાન કરીને જમીને ભય છે' પ્રમાણે દ્રવ્ય સાધન તરીકે સમન્વિત હોવાથી વિભક્તિનો અર્થ દ્રવ્ય હોઈ શકે નહિ એ વાતનો નિર્દેશ થાય છે. આનો ઉત્તર એ છે કે દ્રવ્યની જુદી જુદી શક્તિઓ સાધન રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે અને શક્તિઓની વિન્નતા પ્રમાણે સાધનની વિન્નતા સમન્વય છે.

इति साधनसमुद्देश

આ પ્રમાણે સાધનસમુદ્દેશ પૂરેલ થયો.

ક્રિયાસમુદેશ:

ક્રિયાસમુદેશ.

ચાલતિસદ્ધમસિદ્ધં વા સાધ્યત્વેનાભિધીયતે ।

આધિતકમરૂપત્વાત્ તત્ક્રિયેતિ પ્રતીયતે ॥૧॥

જ્યારે સિદ્ધ અથવા અસિદ્ધને સાધ્ય તરીકે જાણવામાં આવે છે ત્યારે, (તેણે) કમનું રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હોવાથી તેને ક્રિયા કહે છે. (૧)

સાતમા સમુદેશમાં સાધન અર્થાત્ કારકની ચર્ચા કરવામાં આવી. સાધનને સાધ્ય અર્થાત્ ક્રિયાની અપેક્ષા હોવાથી કહે ક્રિયાની ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

(મુલાદમો પાત્થ: ૧.૧.૧ સ્વાદિ ગણમાં પકિત શબ્દોને પાતુઓ કહેવાય છે) એવા મુત્ર ઉપરના બાહ્યમાં ક્રિયા વિશે સ્વર્ગાદી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રાચીન આચારીએ "ક્રિયા રૂપ અર્થ" દર્શાવનારા જ્ઞાતિજન્યમાંના શબ્દો" પાતુ કહેવાય છે, એવી પાતુ શબ્દની વ્યાખ્યા આપી છે. આ વ્યાખ્યામાંના ક્રિયા શબ્દના અર્થ વિશે વિચારતાં અનેક વિકલ્પો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) ક્રિયાને કોઈ મૂર્ત રૂપ ન હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ થતી નથી. તેનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. ધણીવાર બધાં સાધનો હાજર હોય ત્યારે 'તે રાધિ છે' એવા પ્રયોગ થાય છે. કોઈવાર આવો પ્રયોગ થતો નથી જ્યારે સાધનો પાસે હોય અને 'તે રાધિ છે' એવા પ્રયોગ થતો હોય ત્યારે તેને ક્રિયા કહે છે. વજુ વગેરે પાતુઓ ક્રિયાનો અર્થ દર્શાવે છે, કારણ કે તે 'કરવું' એવા પાતુ સાથે સમાનાધિકરણમાં છે. તે શું કરે છે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, 'તે રાધિ છે' એમ કહેવાય છે. ક્રિયાવિવચક પ્રશ્નોનો ઉત્તર ક્રિયાવિવચક જ હોવાથી, વજુ વગેરે પાતુઓને ક્રિયાવાચક કહી શકાય.

(૨) મદ્, મૂ, અને કિદ એવા શબ્દોને પાતુ કહેવા માટે શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કથન કરવું જોઈએ. કારણ કે, 'તે શું કરે છે?' એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર 'તે છે,' એમ આપી શકાતો નથી. અર્થાત્ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે 'તે રાધિ છે' (વચિતિ) અને 'તે કરે છે' (કરોતિ)-નું એવું સામાનાધિકરણ છે તેવું 'તે કરે છે' (કરોતિ) અને 'તે છે' (અસ્તિ)નું નથી.

(૩) ક્રિયારૂપમાં માત્ર પાતુ જ ક્રિયાનો વાચક બને છે, પ્રત્યક્ષ ક્રિયાનો વાચક બનતો નથી, કારણ કે, પાતુનો અર્થ બદલાતો નથી, પણ પ્રત્યક્ષનો અર્થ બદલાય છે.

પક્ષિઃ, પવનં, વાહઃ, વગેરેમાં જુદાં જુદાં લિંગમાં પ્રત્યયનો અર્થ જુદો જુદો સમજાય છે, પરંતુ પચ્ ધાતુનો અર્થ તો સર્વત્ર એકસરખો જ રહે છે.

(૪) અન્ય અને વ્યતિરેકથી પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના અર્થના વિભાગ ધ્યાનમાં આવે છે. પવતિ એમ જોવાતાં પચ્ એવો શબ્દ પહેલાં સમજાય છે, પછી જાતિ સમજાય છે. પટતિમાં પટ પહેલાં સમજાય છે, પછી જાતિ સમજાય છે. બંનેમાં જાતિ હંમેશા રહે છે, પચ્ અને પટ બદલાય છે. તેથી પચ્ અને પટ ધાતુ છે અને જાતિ પ્રત્યય છે એમ સમજાય છે.

(૫) પવતિ એવો પ્રયોગ સાંભળતાં પચ્ ધાતુમાંથી ક્રિયા સમજાય છે, તેમાં પ્ર ઉમેરતાં વિશેષ પ્રકારની ક્રિયા (પ્રવચિતિ)નો અર્થ સમજાય છે. અગ્રીતે, અગ્રેતિ જેવાં ક્રિયારૂપો, ત્યાં ધાતુ ઉપસર્ગને ઊડતો નથી, ત્યાં શું સમજવું એવી શંકાના ઉત્તરમાં જાણવાનાં કે અર્થ ઉપસર્ગ કે ધાતુથી છૂટો થઈ અન્યત્ર જોડાય છે અને ત્યાં 'ઉકાર' અર્થનો તે વાચક બનતો હોવાથી અગ્રીતે એટલે 'ઉત્તમ અધ્યયન કરે છે' એવો અર્થ સમજવો. તિષ્ઠતિ (તે જોયો રહે છે) અને પ્રતિષ્ઠતિ (તે ગમન કરે છે) એવા શબ્દોમાં ક્રિયાનો પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. ગમન ક્રિયા માત્ર ઉપસર્ગ પ્ર વડે દર્શાવાય છે એમ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે તેમ માનવાથી જ્યાં ધાતુ કહેવાશે નહિ, ઉપસર્ગવિશિષ્ટ ધાતુને ધાતુ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સમજવું જોઈએ. આવો અત બરાબર નથી, એક ધાતુના અનેક અર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્ર ઉપસર્ગ 'આરંભ' એવો અર્થ દર્શાવે છે. જ્યાં ધાતુમાં ગતિનિવૃત્તિ એવો અર્થ રહેલો છે જ તેથી પ્રતિષ્ઠતે । એવા પ્રયોગમાં જ્યાં ધાતુ જ ગમન ક્રિયા દર્શાવે છે, ઉપસર્ગ માત્ર ક્રિયાવિશેષ દર્શાવે છે.

(૬) તો પછી અર્, મૂ, વિષ્ એવા શબ્દોને માટે ધાતુસંજ્ઞાનો ઉમેશ કરવો જોઈએ. ક્રિયાવચ્ચો ધાતુઃ એવી ધાતુની વ્યાખ્યાને બદલે માવવચ્ચો ધાતુઃ એવી વ્યાખ્યા કરીએ તો વચ્, મૂ, અર્ વગેરે બધા શબ્દોનો ધાતુ સંજ્ઞામાં સમાવેશ થશે. વચ્ ધાતુમાં માવ અર્થ સમજાય છે, કારણ કે અગ્રીત રવતિ, અગ્રીતિ વદ્યવતિ, અગ્રીતિ અગ્રાણીત્ એવા પ્રયોગો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૭) માવ એટલે માવન અર્થોત્ અસ્તિત્વ એવો અર્થ સમજતાં અમાવાર્થક મેદઃ, ઉપઃ એવા શબ્દોમાંના ધાતુઓને ધાતુઓ કહેવાશે નહિ. આ ઉપરાંત ક્રિયા દર્શાવે તે ધાતુ' એવી ધાતુની વ્યાખ્યા કરતાં કરોતિ સાથે વચ્ચિતું જે સામાનાધિકરણ સર્વે કાળમાં (દિ કરોતિ વચ્ચિતિ, દિ વચ્ચિતિ વદ્યવતિ, કિમચ્ચર્ચિત્ અગ્રાણીત્) પ્રાપ્ત થતું હતું તેવું મરતિ સાધેતું પ્રાપ્ત થતું નથી. મરતિ વચ્ચિતિ, મરતિ વદ્યવતિ, મરતિ અગ્રાણીત્ એમ માત્ર મરતિ એવા વર્ગમાનકાળમાં જ તે પ્રાપ્ત થાય છે, મરિવચ્ચિતિ વદ્યવતિ, અમરત્ અગ્રાણીત્ એમ કદી થતું નથી. તેથી માવવચ્ચો ધાતુઃ । એવી વ્યાખ્યામાં માવનો અર્થ રક્તા અર્થોત્ અસ્તિત્વ થઈ શકાશે નહિ.

માવનો અર્થ 'મરતિ इति मावः । જે ઉત્પન્ન થાય તે માવ,' એવો કરતામાં આવે છે. ૧૧૮માં ચોખા ચડ્યા કપો જે ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તેને માવ કહેવાશે. આવો અર્થ સમજવાથી નિઃ, છિઃ વગેરે અમાર્થક શબ્દોને ધાતુ કદી શકાશે, કાળજુ કે, તે પન્ન પન્ન થાય છે. આવો અર્થ લેવાથી જ્ઞઃ, વ્દ્યજ. વગેરે પ્રતિષ્ઠિટો પન્ન ધાતુઓ

કહેવાશે, કારણ કે તે પણ ઉત્પન્ન થાય છે આ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે જો માન્યતા થાય તો : (સિદ્ધ વસ્તુ ઉપર નવેસરથી સાધ્ય કરવામાં આવે તે બાબ) એવી માન્યતા વ્યાખ્યા કરશે તો પણ માતા, પિતા વગેરે સંબંધી સજ્જો, જેમાં સિદ્ધ સ્ત્રીત્વવાળા સ્ત્રી ઉપરથી માન્યત્વથી સાધ્ય અને સિદ્ધ પુરુષ વ્યક્તિ ઉપરથી પિતૃત્વથી સાધ્ય અર્થનો જોધ થાય છે, તે પણ ધાતુઓ કહેવાશે. આવી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે વાર્તિકકારે ૨૫૯ કહ્યું છે કે (વાર્તિક ૧૨) મૂ વગેરે ધાતુઓના બુદ્ધો ઉત્તેજ્ય કરવાથી પ્રાતિપદિક અને ભાગવતિ જેવાં રૂપોમાંના પ્રાકૃત ધાતુઓનો ધાતુ કહેવાશે નહિ.

(૮) ભાવવચનો ધાતુ: એવી ધાતુની વ્યાખ્યા યોગ્ય લાગતી હોય તો પણ તે વ્યાખ્યાનો સ્વતંત્ર ઉત્તેજ્ય કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે, મૂલાદયો ધાતવ: । સૂત્રમાં મૂલાદય: નો અર્થ મૂલં વદન્તિ इति । થાય છે. મવતિ इति મૂ: । એમ સમજતાં મૂ એટલે બાવ અને વવતિ इति વાવિ એટલે કહેનારા; બાવને કહેનારા એટલે મૂલાદય: એવો અર્થ થશે. મૂલાદય:નો આવો અર્થ સમજવાથી (૧) બાવ અર્થમાં પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યય માટે નિષેધવચન, (૨) ઉત્તરેતરાશ્રયપદોપનિવૃત્તિ અને (૩) વ્યાખ્યામાં ભાવવચન: છે તેને બદલે પ્રથમભાવવચન: । એવો ફેરફાર કરવો પડશે.

(૯) કારકાણાં પ્રવૃત્તિવિશેષ: ક્રિયા । કતાં વગેરે કારકોની વિશેષ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ એટલે ક્રિયા એવી ક્રિયાની વ્યાખ્યા સમજવાથી ભલ્, મૂ અને વિઠ ને ધાતુસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે. બાવ અર્થોત્ ક્રિયાનો છ વિકારો, -ઉત્પન્ન થાય છે (ભાવશે), છે (મસ્તિ), ફેરફાર પામે છે (વિપરીણમશે), વધે ■ (વર્ધશે), ક્ષીણ થાય છે (મર્યાદશે) અને નાશ પામે છે (વિનશ્યતિ) છે.

પતંજલિના ભાષ્યમાં પ્રાપ્ત થતા ક્રિયા, ભાવ, ધાતુ વગેરે અંગેના વિચારોને અનુસરીને હેતુશીલને પ્રથમ કારિકાને સમજાવતાં વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું છે.

વ્યવહારમાં ક્રિયાનો સામાન્ય અર્થ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ભલ્, મૂ અને વિઠ ધાતુઓ ક્રિયા દર્શાવતા નથી. તેથી ભાષ્યમાં કારકાણાં પ્રવૃત્તિવિશેષ: ક્રિયા । એવી વ્યાખ્યા ક્રિયા માટે આપવામાં આવી છે. દરેક કારકના સંદર્ભમાં ક્રિયા જુદી જુદી હોતી નથી.

ધાતુને ક્રિયાવાળી સમજાવવામાં આવતાં, ભકાર, બધાં કારકોનો વાચક બનશે એવી સંકાતાં જ્યાંયાં કહી ચકાય કે સૂત્રકારે ભકારતું કતાં અને કર્મ અર્થમાં જ વિધાન કર્યું છે. વ્યવહાર પ્રયોગમાં પણ આવી જ રીતિ છે. અન્વય અને વ્યતિરેકથી વ્યવહાર પ્રયોગોમાંના ધાતુ અને પ્રત્યયોના અર્થને આપણે સમજીએ છીએ, આવા અર્થો કતાં અને કર્મના સંદર્ભમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે દેવદત્ત કહ્યો: સ્વામ્યાં શોરત' વચિ । દેવદત્ત લોકમાં વડે યાગીમાં બાલ રમી છે' માં ધાતુ, કરણ, અધિકરણ વગેરે કારકોને દર્શાવે છે છતાં કતાં અને કર્મના અર્થને સુખ્યત્વે દર્શાવે છે.

વાચવાળા પ્રવૃત્તિવિશેષ: ક્રિયા । એવી વ્યાખ્યામાં ક્રિયાના સ્વરૂપનો નિર્દેશ થયો છે, ધાતુના અર્થનો નહિ, એમ પણ કહી ચકાય.

અ-૫ મતમાં, પ્રવૃત્તિવિશેષ: સંખ્યમાંના વિશેષ: પદને મહંરવતું સમજીને, બધાં કારકોથી ઉત્પન્ન થતી વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ એટલે ક્રિયા, એમ સમજાવવામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિ અર્થોત્ ક્રિયાસામાન્ય, જગ્, ભલ્ વગેરે ધાતુઓ વડે દર્શાવાય છે.

ત્રીજા મતમાં કારકાણાં શબ્દનો અર્થ, 'કર્તાએની વિશિષ્ટિ પ્રવૃત્તિ' (એટલે ક્રિયા) એવો દરવામાં આવ્યો છે. જુદાં જુદાં કાર્યોમાં કર્તા જુદા જુદા હોય છે, તેથી કારકાણામ એવું બહુવચન વાપર્યું છે, એટલે "ભ્રાત્ર ખાવા માટે તે જુદી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે," 'પ્રાંસ સાથેનો ભ્રાત્ર ખાવા તે જુદી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે,' એવા ઉદાહરણોમાં મન્દ પ્રવૃત્તિ અને ઉચ્ચપ્રવૃત્તિ એમ કર્તાની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે. આમ પ્રવૃત્તિવિશેષનો અર્થ થોડો બનશે.

આ ઉપરાંત બીજો મત એવો છે કે 'બધાં કારકો સાથે સંબંધવાળું' પ્રવૃત્તિસામાન્ય એટલે ક્રિયા, કારણ કે બધાં કારકો એક જ રૂળ માટે પ્રવર્તમાન બને છે. (તેન જનનાકલ્પો વિશેષઃ ક્રિયા । સર્વેષાં હિ કારકાણાં દદા પ્રવૃષ્ઠિઃ કલ્પજનનલક્ષણા ।)

કાર્યકારણમાયેન ધ્યનતીત્યાગ્રિતક્રમઃ ।

ધ્વનિઃ ક્રમનિવૃત્તૌ તુ ધ્વનિરિત્યેવ કથ્યતે ॥૨॥

'(ધંટ) વાગે છે,'માં ક્રમનો આશ્રય કરનાર ધ્વનિ, કાર્યકારણભાવ વડે જણાવાય છે. ક્રમ ન હોય ત્યારે તે 'ધ્વનિ' જ કહેવાય છે. (૨)

'ધંટ વાગે છે' (પણ ધ્વનિ) માં ધ્વનિ એવા ક્રિયારૂપ વડે પૌર્વાપર્યવાળી વાગવાની ક્રિયા દર્શાવાય છે. ધંટ ધ્વનિનું કારણ છે અને ધ્વનિ કાર્ય છે. ધંટ વાગે છે ત્યારે અવાજનાં મોળાં ક્રમ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર્વેનો ધ્વનિ અપર ધ્વનિનું કારણ બને છે, ધંટ વાગવાની ક્રિયા બંધ થાય છે ત્યારે અવાજનાં મોળાં પૌર્વાપર્ય રહેતું નથી તે વખતે પણ ધ્વનિ । એમ આપણે કહેતા નથી, પરંતુ જગ્ગાયાઃ ધ્વનિઃ । એમ કહીએ છીએ. ધ્વનિ કરોતિ । 'તે અવાજ કરે છે' માં કરોતિ ને કરણે અવાજની પ્રવૃત્તિ સમજાય છે. અને આ પ્રવૃત્તિ વાક્યનો અર્થ છે, પદનો અર્થ નથી. (ધ્વનિ કરોતિ इति च कथंवाक्यव्याप्यत्वात्प्रतीतिमात्रो वाच्यार्थः । હેધારાજ)

સ્વેતે સ્વેતત દૃત્યેચ્છવેતત્ત્વેન પ્રકાશતે ।

આગ્રિતક્રમરૂપત્વાદ્ધિવાનં પ્રવર્તતે ॥૩॥

'સફેદ' અંગે, 'સફેદ દેખાય છે' (એવું ક્રિયારૂપ), ક્રમનો આશ્રય કરતું હોવાથી, 'તે સફેદ તરીકે પ્રકાશ છે,' એવા અર્થમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. (૩)

સફેદ ગુણમાં (સ્વેત ગુણે) 'સફેદ દેખાય છે' સ્વેતતે એવું ક્રિયારૂપ ક્રમનો આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે અને ક્રિયાનું વાચક બને છે, પરંતુ સ્વેત શબ્દ વડે સિદ્ધ અવસ્થાવાળો ગુણ દર્શાવકરૂપ રૂપે દેવાય છે.

ગુણભૂતેત્વયયૈઃ મમૂદઃ ક્રમજન્મનામ્ ।

સુદઃ પ્રકલ્પિતામેદઃ ક્રિયેતિ વ્યપદિદયતે ॥૪॥

ગોળબાવને પામેલા (ચોનાના) અવયવો વડે મગજનો, ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન નાના આધારોનો શુદ્ધિ વડે અભિન્નપણે જણાવાયેલો અમૂદ, ક્રિયા કહેવાય છે. (૪)

ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત થનારા અને સમાન કૃષ્ણ માટે પ્રવૃત્ત થયેલા વ્યાપારોના સમૂહને ક્રિયા કહે છે. આવા સમૂહમાં અવયવો પરસ્પર સંકલિત હોઈને સમપ્રતયા એકત્વકરૂપતા દર્શાવનારા હોય છે. પવિત્ર (તે રાધે છે) એવા ક્રિયારૂપમાં તપેલી ચૂડા ઉપર ચડાવવી, શાકડાં સળગાવવી વગેરે વ્યાપારો, શુદ્ધિ વડે એક સમગ્ર પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. આવા વ્યાપારોનું કૃષ્ણ અર્થાત્ તૈયાર થયેલો ભાત, જાંઘા અવયવોની પ્રવૃત્તિને કારણે છે. તેથી અવયવોની સમપ્રતયા પ્રવૃત્તિ એક ક્રિયા રૂપે સમભવ છે.

સમૂહઃ સ તયામૂતઃ પ્રવિભેદં સમૂહિયુ ।

સમાપ્યતે તતો મેદે કાલમેદગ્ય સંભવઃ ॥૫॥

આવે! સમૂહ દરેક અવયવમાં આરોપવામાં આવે છે; (અવયવોમાં આરોપાની) બિન્નતાને કારણે કાલભેદ સંભવે છે. (૫)

તૈયાર થનારા જાનરૂપી કૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરવાનું ધ્યેય, ભાત રાંધવાના ઝાંડની ચડાવવામાં જ હોવાથી, રાંધવાની ચડાવવાનું કાર્ત્વ અર્થાત્ અધિષ્ઠવણ-તપેલી ચૂડે ચડાવવી-ને રાંધવાની ક્રિયા તરીકે જ જાણવાય છે. રાંધવાની સમગ્ર ક્રિયા જુદાં જુદાં કાર્યોમાં આરોપાતી હોવાથી વર્તમાન, જૂત, ભવિષ્ય વગેરે કાલભેદ સમભવ છે. (તથા ચૈકસ્મિન્નપ્યવયવે વ્યવગટે સ્તુરાવસ્થા વ્યવગમારોપાદ્યાક્ષીરિતિ મૂતકાલતા । આદિત્રિ ચ વસ્ત્વતીતિ ત્રિવિદ્યરક્ષાલતા । વર્તમાને તુ વશટીતિ તત્કાલણી ।

ક્રમસ્તદ્સત્તાં તેષાં આત્મનો ન સમૂહિતામ્ ।

સદ્વસ્તુવિષયૈર્યાન્તિ સંબન્ધં ચક્ષુરાદિભિઃ ॥૬॥

ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત થનારા હોવાથી, (કોઈ વાર) સત્ અને કોઈ વાર અસત્ રૂપવાળા તે અવયવોનાં સ્વરૂપો સત્ પદાર્થરૂપી વિષયોવાળી નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધમાં આવતાં નથી. (૬)

‘ક્રિયા અનુમાનગમ્ય છે’ એમ મહાબાબમાં જણાવ્યું છે. ક્રિયાના વ્યાપારો ઉત્પત્તિક્ષણમાં સદ્રૂપવાળા હોય છે. અને પછીની ક્ષણમાં અચ્છદ્રૂપવાળા હોય છે. ઇન્દ્રિયો વર્તમાનમાં રહેલ અને સદ્રૂપવાળા પદાર્થોને જ વિષયો જનાવતી હોવાથી ક્રિયા ઇન્દ્રિયાર્થ-સંનિર્કર્ષથી પ્રાપ્ત થતી નથી પરંતુ અનુમાન વડે જ સમભવ છે.

યથા ગૌરિવિ સદ્-ષાતઃ સર્વો નેન્દ્રિયગોચરઃ ।

માગસાસ્ત્રુપલ્લવસ્ય બુદ્ધી રૂપં નિરુપ્યતે ॥

ઇન્દ્રિયૈરન્યથાપ્રાપ્તૌ મેદાંશોપનિપાતિભિઃ ।

અલ્પતત્ત્વજ્ઞદ્રૂપં ક્રિયાણાં પરિકલ્પતે ॥૭-૮ ॥

જેમ ગાય એવો મુગઝ (વર્ણ)સમૂહ શ્રવણેન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ

અવયવો પ્રમાણે હપલખ્ય થતાં, તેનું સગમ રૂપ શુદ્ધિમાં સમન્વય છે, તેમ જુદા જુદા (ક્રિયા)અવયવો સાથે સંબંધમાં આવતી ઇન્દ્રિયો વડે જુદીજુદી રીતે સમન્વતા તે ક્રિયાવયવોનું સ્વરૂપ અલાતયકની જેમ સમગ્રપણે કલ્પવામાં આવે છે. (૭-૮)

‘માય’ શબ્દના વર્ણરૂપ અવયવોનું જુદી જુદી સ્થાનોમાં શ્રવણેન્દ્રિય વડે મઠણ થયા પછી છેલ્લા વર્ણનું મઠણ થતાં, સમગ્ર ‘માય’ શબ્દ સમન્વય છે. જુદી જુદી ક્રિયાક્ષણોના સમૂહ રૂપ ક્રિયા અંગે પણ આવી જ રીતિ છે. પરંતુ શબ્દરૂપ અને ક્રિયાનું મઠણ એકસરખી રીતે થતું નથી. શબ્દરૂપે પ્રત્યક્ષ છે, અનુભવ નથી; તે વર્ણોવયવો દ્વારા સ્પૃહ થતો નથી. ક્રિયાને રૂપે સાથે નહિ પણ ધ્વનિસમૂહરૂપ શબ્દ સાથે સરખાવવી ભેઈએ. તેથી અહીં ‘અત્યાતયકત્વ’ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. ગોળ ગોળ ફરતી ન્યાળાઓના સમૂહરૂપી અત્યાતયકનો અગ્નિવનુજ તોળે આરોપ કરવામાં આવ્યો છે.

યયા ચ માગાઃ પચતેરુદ્ધસેચનાદયઃ ।

રુદ્ધસેચનાદીનાં હોયા માગાસ્ત્યાપરે ॥૧૧॥

‘જેમ પાણી રેડવું વગેરે સંધવાની ક્રિયાના અવયવો છે તેમ પાણી રેડવા આદિ ક્રિયાના પણ ખીખ અવયવો સમજવા ભેઈએ. (૬)

યશ્ચાપકર્ષપર્યન્તનુપ્રાપ્તઃ પ્રતીયતે ।

તત્રૈસમિન્ક્રિયાશબ્દઃ ફેવલે ન પ્રયુજ્યતે ॥૧૦॥

(શુદ્ધિ વડે અત્યવયવિભાગ કરવામાં આવતાં) જે છેલ્લી અવસ્થાએ પહોંચેલા વ્યાપાર તરીકે સમન્વય છે તે એક નિર્દશ (વ્યાપાર) માટે ક્રિયા એવો શબ્દ પ્રયોગીતો નથી. (૧૦)

ક્રિયા જુદા જુદા અને ક્રમમાં પ્રાપ્ત થતા વ્યાપારોનો સમૂહ હોવાથી છેલ્લો ક્રિયાવયવ પ્રત્યક્ષ થતો હોય તો પણ તેને ક્રિયા કહેવાશે નહિ.

पूर्वोत्तरैस्तथा मागेः समवस्थापितक्रमः ।

एकः सोऽप्यसदम्यासाद्वाक्यात्तरमिषीयते ॥११॥

ત્યારે તે (અંતિમ ક્રિયાભાગ), એક હોવા છતાં, અસત્ એવી ક્રિયાના આરોપને કારણે, પૂર્વ અને ઉત્તર ભાગો વડે ક્રમ આરોપવામાં આવતાં, ક્રિયારૂપો વડે જણાવવામાં આવે છે. (૧૧)

फलानुपाति यदृषं सदस्तीत्यनुगम्यते ।

परितस्तु परिच्छिन्नं भाव इत्येव कथ्यते ॥१२॥

(તેનું) કાલ સાથે સંબંધવાળું જે રૂપ છે, તે ‘છે’ (જસ્તિ) (એના પ્રયોગ વડે) સમન્વય છે. સર્વત્ર નિષ્પન્ન થયેલું તે (ક્રિયારૂપ) ભાવ કહેવાય છે (૧૨)

સત્તાને ક્રિયારૂપ વડે સાધ્ય તરીકે જાણાવવામાં આવે ■ ત્યારે હજુ, છે, યશે (અનૂત, અસ્તિ અસ્તિત્વતિ) વગેરે કાલકેરફારો સમજાવ છે. દ્રવ્ય રૂપ ઘટ સાથે આવા ક્રિયા અને કાલના ભાવ જોડાયેલા નથી.

ક, મૂ. અથ્ ધાતુઓ ક્રિયાસામાન્ય દર્શાવે છે, અને પશ્ ધાતુ ક્રિયાવિશેષ દર્શાવે છે. આ વાત સ્વીકારીએ તો કિં કરોતિ ના જવાબ રૂપે ન્યારે ભાસ્તે કહેવામાં આવે ત્યારે બ'ને વચ્ચેનો વિશેષ, કેની રીતે, ક્રિયાસામાન્ય અને ક્રિયાવિશેષની દૃષ્ટિએ સમજાવી શકાય ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આ પ્રમાણે આપી શકાયો. કિં કરોતિ । પ્રયોગ ક્રિયાસામાન્ય નહિ પણ ક્રિયાવિશેષ દર્શાવે છે. ન્યાં ક્રિયાવિશેષ ન હોય ત્યાં ક્રિયા હોતી નથી.

પતંજલિને અનુસરીને ડાર્કોની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ એટલે ક્રિયા એવી વ્યાખ્યા પણ આપવામાં આવી છે. તેથી ક્રિયારૂપમાંથી સત્તાનો અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પર્વતો શીલ્પ ■ (મર્ત્તાસ્તિષ્ઠન્તિ) માં પર્વતો પોતાની જગા છોડતા નથી એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

અવ્યહારસ્ય સિદ્ધત્વાન્ન ચેયં મુળકરુપના ।

સપચારો હિ મુલ્યસ્ય સંમયાદવતિષ્ઠતે ॥૧૩॥

(ક્રિયાવ્યવેશમાં) ક્રિયારૂપ વ્યવહારો પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેમનામાં ક્રિયાનો આવી કલ્પના ગૌણ નથી. મુખ્ય વ્યવહારના સંભવને લીધે જ ગૌણ વ્યવહાર જાણાવવામાં આવે છે. (૧૩)

ગો શબ્દ મુખ્યપણે સારના વગેરે અવયવોવાળું પ્રાણી એવો અર્થ જણાવે છે. ન્યારે મનુષ્ય માટે તે વપરાય છે ત્યારે તેનો ગૌણ્ય અર્થોભવ છે. ક્રિયા અંગે મુખ્ય કે ગૌણ એવા અર્થો રજાટ જણાતા નથી.

આહિતોચરશક્તિત્વાત્પત્યેકં વા સમૂહિન. ।

અનેકરૂપા લક્ષ્યન્તે ક્રમવન્ત ઇવાક્રમાઃ ॥૧૪॥

(વાસ્તવમાં) ક્રમ ત્રિનાના અવયવોમાંના દરેક, તેમની પછીના અવયવોની શક્તિને તેમનામાં આરોપ થવાથી અનેક રૂપવાળો અને ક્રમવાળો હોય તેમ જણાય છે. (૧૪)

અનન્તરં ફલં યસ્યાઃ કરુપતે શાં ક્રિયાં વિદુઃ ।

પ્રધાનમૂતાં તાવર્ધ્વાદિન્યાસાં તુ તદ્વાસ્યતા ॥૧૫॥

જે (ક્રિયા)ની પછી તરત જ ફળની કલ્પના કરવામાં આવે ■ તેને મુખ્ય ક્રિયા કહે છે. તેવા જ (ફળરૂપ) પ્રયોજનને કારણે બીજી ક્રિયાઓને પણ તેણે અભિધાન પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫)

તેના પછી તરત જ ફળપ્રાપ્તિ થાય તેને ક્રિયા કહેવામાં આવે છે, કારણ કે, ફળ પ્રાપ્તિ માટે તે ઉપાયરૂપ છે. એવા શંકાવાના કાર્મમાં એવા છુદા પડવારૂપો કાર્મ (નિષ્કટન)ને ક્રિયા કહેવાય છે, કારણ કે તેના પછી તરત એવાનું પોતા પડેલા ભાત (વિરૂધ્ધિ) રૂપે તૈયાર થવા રૂપે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વિચટનરૂપ ક્રિયાને, અગાઉની ક્રિયાઓ, અવિશ્વજ્ઞ વગેરે, ઉપર આરોપવામાં આવે છે. વિચટન પહેલાંની બધી ક્રિયાઓ વિશ્વિત્તિ અંગે માત્ર પ્રેરણા રીતે જ મદદગતી બને છે, તેથી તેમને પ્રત્યક્ષરૂપે ક્રિયાઓ કહી શકાય નહિ. વિચટનનો તેમના ઉપર આરોપ કરવામાં આવતો હોવાથી તેમને ક્રિયાઓ કહી શકાયો.

હવે કોઈ સંકા કરે કે વિચટનમાં પૌર્વાર્થ નથી તો તેને ક્રિયા કેવી રીતે કહેવાય ? આના જવાબમાં કહી શકાય કે વિચટન પહેલાંની ક્રિયાશ્રેણીમાં પૌર્વાર્થ હોવાથી અને વિચટનનો તેમના ઉપર આરોપ કરવામાં આવતો હોવાથી, વિચટનમાં ક્રમ પ્રાપ્ત થઈ શકે, અર્થાત્ અગાઉની ક્રિયાશ્રેણી ફક્ત વિચટન કહી શકાય, મહામાન્ય ના વચન અથવા કાવચે: પ્રધાનોર્થ: । યાસૌ સન્નુભવાં વિકલ્પિતિ: । નો આ અર્થ છે.

* ક્રિયાપ્રવૃત્તૌ ચો દેતુસ્તદર્થે ચદ્વિચેષ્ટિતમ્ ।

અનવેશ્ય પ્રવુજ્ઞીત ગચ્છતીત્યવિચારયન્ ॥૧૬॥

ક્રિયાની પ્રવૃત્તિમાં જે પ્રયોજનરૂપે છે (અને) તેને માટે કરવામાં આવતી જે ચેષ્ટા છે, (તેની) અપેક્ષા રાખ્યા વિના, નિશ્ચયપૂર્વક, 'તે અર્થ છે' (ગચ્છતિ) એવો પ્રયોગ કરવો. (૧૬)

આ કારિકા, ચતુર્થાને છંદ: । (પા. છ. ૩.૧.૧૨૩) ઉપરના ભાષ્યમાં વર્તમાન કાળના સમર્થન માટે રજૂ કરવામાં આવી છે. ખૂબ, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એવા કાળ નથી તો પછી ગચ્છતિ એવો પ્રયોગ શા માટે કરવો, એવા સ્વપવાદી બીરૂના મત નિવા સમગ્રતા પૂર્વપક્ષના જવાબરૂપે આ કારિકા રજૂ થઈ છે. વા.વ. તૃતીય કાન્દ કાલસમંદેશ કારિકા ૮૯ ની હેતુશાબ્દની બ્યાખ્યામાં તેને અવતારવામાં આવી છે. ગ્રાહ્યે રાહિએ તપાસેલી કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં આ કારિકા પ્રાપ્ત થઈ છે. કીલ્કોર્ને સ્વીકારેલા બીજા પંક્તિનો પાઠ તદવેશ્ય પ્રવુજ્ઞીત ગચ્છતીત્યવિચારયન્ । (તેની અપેક્ષા રાખીને તે જાય છે એવો પ્રયોગ બેધકક કરવો) છે. કેપ્ટે પશુ આ પાઠ સ્વીકારેલો છે. સમીક્ષ્ય માટે સ્વકલ્પ્ય અને અવિચારયન્ માટે કુવિકલ્પકલહ-કરહિતમ્ । એવો અર્થ તે આપે છે. નરેશ જાણીએ છી કે જરાની સિદ્ધાન્તમાહ ક્રિયાપ્રવૃત્તિમિતિ માળ્યે । કિવારમ્મે ચો દેતુ: પ્રવોજક:, ફલ' તર્થે ચદ્વિ-ચેષ્ટિયા ક્રિયાસમૂહસ્તદનુકૂલત્વેન સમીક્ષ્ય વુદ્ધિવિપરીકૃત્ય ચૌદસપૂર્ણસ્ય ચૌદવર્તમાનત્વમાવાય ગચ્છતીતિ પ્રવૌગોત્પત્તિરિયમ્ । હેતુશાબ્દ બીજા પંક્તિનો સંક્રાન્ત આપતા નથી. કાલ અંગે સરખાવે નાગાલુ'નનાં વચનો—

પ્રવુજ્ઞનોડનાગતથ ચચતીતમપેદ્ય દિ ।

પ્રવુજ્ઞનોડનાગતથ કાસેડતીતિ મવિચ્ચત: ॥

પ્રવુજ્ઞનોડનાગતથ ન ત્વસ્તથ પુનર્વદિ ।

પ્રવુજ્ઞનોડનાગતથ સ્યાત્થ કથમપેદ્ય તમ્ ॥

અનવેશ્ય પુન. સિદ્ધિર્નાતોત વિચરે તયો: ।

પ્રવુજ્ઞનોડનાગતથ ત્વમાત્માત્મો ન વિચરે ॥

મધ્યમકશાસ્ત્રમ્ । (Ed.P.L. Vaidya 1969, કાલચરીક્ષા-૩

સત્ત્વ પ્રત્યયરૂપોઽસૌ માત્રો યાવન્ન જાયતે ।

તાવત્પરેણ રૂપેણ સાખ્ય સન્નમિધીયતે ॥૧૭॥

કારણો અસ્તિત્વમા હોય ત્યારે, કારણરૂપ એવો તે પદાર્થ જ્યાં સુધી કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી ત્યાં સુધી, કારણોના સ્વરૂપવડે સિદ્ધ વરીકે જણાવતો તે, પોતાના રૂપવડે સાધ્ય હોઈને, ક્રિયાપદ વડે અભિધાન પામે છે (૧૭)

આ કારિકાને અન્વય આ પ્રમાણે થશે સત્ત્વ દ્વય પ્રત્યયહા (દિતુદવમાન) મત્તો ગાઢ (પદાર્થ) કારણત્વના વસ્તુતાય) યાવન્ન ન જાયતે (જાર્વાત્વના સત્ત્વ ન પ્રતિપત્તે) તાવત્ પરેણ (દિતુતા) રૂપેણ (અવલક્ષિત વિદ્વત્વાત્કર્તૃત્વાવ અનુમત્ત્વત્વત્વના) સાખ્ય રાત્ર માહવાત્તેન અમિધીયતે ।

પદાર્થ જ્યાં સુધી કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થયો ન હોય ત્યાં સુધી કારણરૂપે રહે છે કારણોના રૂપમા તે સિદ્ધસ્વભાવ હોય છે પોતાના રૂપમા તે સાધ્ય હોય છે તેની આવી સાધ્યાવસ્થા ક્રિયારૂપ વડે જણાવાય છે કાર્યની પહેલાની અવસ્થાને (જાયતે) ઉત્પન્ન થાય છે ક્રિયાપદથી જણાવવામા આવે છે અને પછીની અવસ્થાને 'છે' (અસ્તિ) ક્રિયાપદથી જણાવવામા આવે છે

સિદ્ધે તુ સાધનાશ્ચક્ષ્ણ કૃતાર્થવાન્નિવર્તતે ।

ન ક્રિયાવાર્ચના સમ્યક્પ્રયોગો તત્ર વિચિતે ॥૧૮॥

પદાર્થ સિદ્ધ થતા પ્રયોજન સિદ્ધ થતું હોવાથી, સાધનના આકાશ રહેતી નથી, તેથી તે (પદાર્થ)ને માટે ક્રિયાવાચક પદોને પ્રયોજ શકો નથી (૧૮)

સ ચાપૂર્વાપરીમૂત યદ્વાદક્રમાત્મક ।

પૂર્વાપરાણા ધર્મેણ તદ્ધર્થેનાનુગમ્યને ॥૧૯॥

તે પૌર્વોપર્થ વિનાની અને એક હોઈને ક્રમવિનાની ક્રિયા તેને માટે અસ્તિત્વ વાળા, પૂર્વ અને પર ક્રિયાઓના સ્વભાવને અનુસરે છે (૧૯)

પ્રતિસરવભાવ ક્રિયા વાસ્તવમા એક અને ક્રમ વિનાની હોવા ખતા તેનાથી જુદી મનાયોની ક્રિયાઓના પૌર્વોપર્થતાના સ્વભાવને અનુસરે છે કારણ કે આવી ક્રમરૂં ક્રિયા ક્રમોને તે ક્રિયા ઉપર આરોપ કરવામા આવે છે

અસન્નિવર્તતે સત્માયત્સત્તદુપલભ્યતે ।

તયો સદસત્તોઆસાચાત્મૈક દ્વ ગૃહ્યતે ॥૨૦॥

તેથી પૂરી થયેલી (ક્રિયાક્ષણ) અન્તિત્વવિનાની હોય છે અને વિદ્યમાન (ક્રિયાક્ષણ) પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિદ્યમાન અને અવિદ્યમાન (ક્રિયાક્ષણો નો આ (ક્રિયારૂપ) આત્મા (આરોપિત એકત્વવાળો) સમજાવામા આવે છે (૨૦)

જાતિસન્ધે ક્રિયામાહુરનેકવ્યક્તિવર્તિનીમ્ ।

અસાધ્યા વ્યક્તિરૂપેણ સા સાધ્યેવોપલભ્યતે ॥૨૧॥

બીજા કેટલાક(વિદ્વાનો) અનેક ક્રિયા વ્યક્તિઓમાં રહેનારી ક્રિયાને જાતિરૂપ કહે છે. (નિત્યજાતિરૂપે) અસાધ્ય એવી તે (ક્રિયા) વ્યક્તિ રૂપે સાધ્ય જ (છે એમ) સમજાય છે. (૨૧)

અન્તે યા યા ક્રિયાભાગે જાતિ. સૈવ ક્રિયા સ્મૃતા ।

સા કચક્ષેત્રનુનિષ્ણાદે જાત્યમાનેવ ગમ્યતે ॥૨૨॥

અથવા છેલ્લા ક્રિયાભાગમાં જે જાતિ રહેલી છે તે ક્રિયા છે એમ (શાસ્ત્ર)માં કહેવાયુ છે. (ક્રિયા) વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થતા પછી તે (ક્રિયા) જાતિ ઉત્પન્ન થતી હોય તેમ સમજાય છે (૨૨)

સ્વવ્યાપારવિશિષ્ટાનાં સત્તા વા કર્ત્વકર્મણામ્ ।

ક્રિયા વ્યાપારભેદેષુ સત્તા વા સમવાયિની ॥૨૩॥

અથવા પોતાના વ્યાપારોથી વિશેષતા પામેલ કર્તા અને કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતી સત્તા એટલે ક્રિયા; અથવા તે શુદ્ધ શુદ્ધ વ્યાપારો સાથે સમવાયમાં રહેનારી સત્તા એટલે ક્રિયા (કહેવાય છે). (૨૩)

જાતિને અપરા જાતિ અને પરા જાતિ એમ બે પ્રકારે સમજવામાં આવે છે. કારણકે ૨૦ અને ૨૧માં અપરા જાતિનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ કારણકાં સત્તા અથવા મહા-સામાન્ય રૂપ પરા જાતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કર્તા અને કર્મના વિશિષ્ટ વ્યાપારો અથવા આવા વ્યાપારોથી વિશિષ્ટ બનેલ કર્તા અને કર્મ સાથે સમવાયમાં રહેલ સત્તાને ક્રિયા જાતિ કહે છે. આ સત્તા મહાસત્તા રૂપે છે.

અન્યે વાચ્યનિ યા સત્તા સા ક્રિયા કેન્દ્રિવિવ્યતે ।

માય ઇય દિ વાત્કર્યં ક્વલ્પવિચ્છિન્ન આગમઃ ॥૨૪॥

અથવા છેલ્લા (ક્રિયા)ભાગમાં જે સત્તા છે તેને કેટલાક વિદ્વાનો) ક્રિયા કહે છે ધાતુનો અર્થ લાવ છે એવી અવિચ્છિન્ન (વ્યાકરણ) પરંપરા છે. (૨૪)

ક્રિયાજાતિ અંગે ત્રીજો મત દર્શાવતાં જન્યુવવાયાં આયે ॥ કે કલપપ્રાપ્તિ થયા પહેલાંની ક્રિયાક્રિયામાં જે સત્તા છે તે ક્રિયા કહેવાય છે ચારકે નેપિદ મત વજ્રાવધિકારાઃ મવન્તિ ઇતિ વાચ્યાંયથિઃ । ચી ચરુ કરીને પૂર્વજલ્પે નેપિય સાવચળો ધાતુ । એવા મત સુધીની અવિચ્છિન્ન વ્યાકરણપરંપરા લાગને ધાતુના અર્થ તરીકે જન્યુવે છે. સત્તા ધાતુવર્થ પણ છે. અને પ્રાતિપત્તિકર્થ પણ છે. તેથી સત્તાને કોઈ વખત સત્તા કહે છે તે કોઈ વખત લાવ કહે છે. આ મતને સત્તાદૂત કહે છે.

બુદ્ધિં તન્જાતિમન્યે તુ બુદ્ધિસત્તમયાપરે ।

પ્રત્યક્તરૂપાં ભાવેષુ ક્રિયેતિ પ્રતિજાનતે ॥૨૫॥

બીજા કેટલાક (વિદ્વાનો) બુદ્ધિ(મત ક્રિયાકાર)ને અથવા તેમાંની ભૂતિને અથવા બુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થતી અને પદાર્થો ઉપર આરોપવામાં આવતી સત્તાને ક્રિયા તરીકે જાહેર કરે છે. (૨૫)

વિજ્ઞાનવાદીઓ બુદ્ધિચાકાર અર્થાત્ બુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થતા ક્રિયાકારને ક્રિયા કહે છે. આથી બુદ્ધિચાકાર પદાર્થો ઉપર આરોપવામાં આવે છે. સંબંધ સમુદ્દેશમાં પ્રાપ્ત થતા ઉપચાર સત્તા અંગેના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને આ કારિકામાં રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

આધિર્ભાવતિરોમાર્થૌ જન્મનાશૌ તથાપરૈઃ ।

પદસુ ભાવવિકારેષુ કલ્પિતૌ વ્યાવહારિકૌ ॥૨૬॥

સત્તાના છ ભાવવિકારોમાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને અને બીજા મતમાં જન્મ અને નાશને, વ્યવહારકાર્ય માટે યોગ્ય સમજવામાં આવ્યા છે. (૨૬)

પાંચે નિર્દેશક છ ભાવવિકારોમાંથી સ્વકાર્યાદી સાંખ્યો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને અને અસત્કાર્યાદી વૈશેષિકો જન્મ અને વિનાશને ભાવવિકારો તરીકે સ્વીકારે છે. આવા ભાવવિકારો વ્યવહાર માટે જુદા જુદા કષ્ટવામાં આવ્યા છે અને પરસ્પર તે બે જ ભાવવિકારો સમજવા જોઈએ, જન્મ અથવા આવિર્ભાવ અને નાશ અથવા તિરોભાવ.

તાદ્ર્યાં સર્વપ્રવૃત્તિનામભેદેનોપસહ્-મહઃ ।

જન્મૈવાશ્રિતસારૂપ્યં સ્થિતિસ્થિતિમિધીયતે ॥૨૭॥

તે છે (ભાવવિકારો) વડે તદ્ર્યાં આપદેનો અભિન્નપણે સ્વીકાર થાય છે. એકસરખા રૂપવાળી ક્રિયાક્ષણોવાળા જન્મને જ સ્થિતિ કહેવાય છે. (૨૭)

અગાઉ કહ્યું છે તેમ જન્મ અને વિનાશને અર્થાત્ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને ક્રિયા કહેવામાં આવે છે. પૂર્વ અને અપર ક્રિયાક્ષણોની વચ્ચે રહેનાર અને સ્વરૂપો પ્રાપ્ત કરવાની તૈયારીમાં રહેલ ભાવને જન્મ કહેવાય છે. કોઈક ધર્મ સાથે આવિર્ભાવ થયેા એટલે જન્મ પૂર્વ અવસ્થાના ત્યાગ અને પર અવસ્થાની પ્રાપ્તિની વચ્ચે રહેવાની સ્થિતિને 'છ' (શ્રિતિ) એવા પ્રયોગથી જણાવાય છે.

* જાયમાનાન્ જન્માન્યદ્વિનાશેડ્યપદાર્થતા ।

અતો ભાવવિકારેષુ સતૈવા વ્યવતિષ્ઠતે ॥૨૮॥

જન્મ પામવાની સ્થિતિથી જન્મ જુદો નથી વિનાશ પણ જુદો પદાર્થ નથી. તેથી ભાવવિકારોમાં માત્ર સત્તા જ દૃઢપણે રહેલી છે. (૨૮)

જન્મ અને વિનાશ વાસ્તવમાં સત્તાથી જુદા નથી. અસ્તિત્વમાં હોય તે જન્મતું નથી જેનું અસ્તિત્વ ન હોય તેનો જન્મ થતો નથી અને જો અસ્તિત્વમાં હોય તેનો વિનાશ થતો નથી. આમ હોનાથી જન્મ અને વિનાશ, સત્તાનાં બે પાસાં છે. નિત્ય સત્તા જ બાવવિકાસનું મૂળ છે ક્રિયાપદ વડે વ્યક્ત થતાં તે સત્તાથી ક્રિયા પ્રાપ્ત થાય છે, અને નામ વડે વ્યક્ત થતાં તે સાધનરૂપે સમભવ છે.

• પૂર્વભાગસ્તુ યજ્ઞાતાત્તજ્જન્મેત્યપદિચ્ચતે ।

આશ્રિતક્રમરૂપેણ નિમિત્તત્વે વિવક્ષિતે ॥૨૬॥

કારણો ક્રમને આશ્રય કરે છે એમ જણાવાતું હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થઈ શૂંકેલા જાવની પૂર્વ અવસ્થા જન્મ કહેવાય છે. (૨૬)

પરિનિષ્પન્ન સ્વભાવવાળા પદાર્થને તે ઉત્પન્ન થયો છે એમ કહેવાય છે. તેની પહેલાંની અવસ્થા જન્મ કહેવાય છે. આવા બાપરને જાયતે એવું ક્રિયારૂપ જણાવે છે. જાયતેના પ્રયોગથી સાધનો અર્થાત્ ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારાં કારણો કાર્યશીલ બન્યાં છે એમ સમભવ છે.

આદ્યાતશ્ચદૈર્ઘ્યોઽસાવેવંમૂલોઽભિધીયતે ।

નામશબ્દાઃ પ્રવર્તન્તે સંદ્રન્ત દ્વય ક્રમમ્ ॥૨૭॥

તેથી (ક્રમરૂપ) અવસ્થાવાળો પદાર્થ ક્રિયાશબ્દો વડે જણાવાય છે. નામ શબ્દો તેા જાણે ક્રમને અટકાવી દેતા હોય તેમ પ્રવૃત્ત થાય છે. (૨૭)

ઉત્પત્તિ પહેલાંની અવસ્થા અર્થાત્ જન્મ કારણરૂપ હોય છે તેનામાં ક્રમ હોતો નથી પરંતુ જાયતે ક્રિયારૂપથી તે બ્યારે જણાવાય છે ત્યારે તે ક્રમવાન અને છે. બ્યારે જન્મ એવા નામથી તે દર્શાવાય છે ત્યારે કોઈપણ આંતરક્રમ વિનાના પદાર્થરૂપે તે સમભવ છે.

ફલં ફલપદેશો વા મસ્તુ યા તદ્વિરોધિ યત્ ।

તદ્વ્યવદેવ પૂર્વેવાં નાશ ક્વત્વપદિચ્ચતે ॥૨૮॥

તે (જન્મ)ની ફલ (રૂપ અવસ્થા)ને અથવા તે ફલ છે એવા માત્ર ઉક્તિએ અથવા તેના વિરોધી પદાર્થને, પ્રાચીન આચાર્યોના મતમાં, તે (જન્મ)થી જુદો જ (અર્થાત્) નાશ કહેવામાં આવે છે (૨૮)

જેમ પરિનિષ્પન્ન પદાર્થની પૂર્તોવસ્થાને જન્મ કહેવાય છે. તેમ વિનાશ તેની ઉત્તરાવસ્થા કહી શકાય. પ્રાચીન નૈયાયિકોના આવા મતને સ્પષ્ટ કરતી આ કારિકા છે.

કાર્યરૂપ ફલ કારણનું વિરોધી છે. ફલાપદેશ એટલે ફળની ઘાનિત, તેનો કેવળ ઉલ્લેખ થાય છે તેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી. ધડા ઉપર હથોડાનો ધા થતાં વિનષ્ટ ધડાનાં બે ટુકડા મારે ધડા એવો માત્ર ઉલ્લેખ થાય છે. અથવા તેમનામાં ધડાની આગ્નિ ગાય છે. સંયોગનો વિનાશ એટલે તેના વિરોધી બે બાપ તે પ્રમાણે મૂળનો વિનાશ એટલે કુઃખ. આમ વિનાશ અપદાર્થ નથી. ક્રિયાપદ વડે તેને ક્રિયારૂપે જણાવવામાં આવે છે.

નૈવાસ્તિ નૈવ નાસ્તીતિ વસ્તુનો પ્રહ્ણાદિના ।

કલ્પતે પરરૂપેણ વસ્તુવ્યવહારમ્ભવતે ॥૩૨॥

વસ્તુ છે અને (વસ્તુ) નથી એવો વાક્યપ્રયોગ પ્રદાર્થના અહણુ વિના કદાપી શકાતો નથી. (પદાર્થના) બીજા રૂપ વડે કોઈક બીજો પદાર્થ સમજવામાં આવે છે. (૩૨)

ભાવાભાવૌ ષડાદીનામસ્પૃશન્નપિ પાણિના ।

કચ્છિદ્ વેદાપ્રકાસેડપિ પ્રકાસે સ્વતઃ પથ વા ॥૩૩॥

(૫૨ તુ) હાથવડે અડક્યા વિના, ઘડો વગેરેના અસ્તિત્વ અથવા અભાવને કોઈ વ્યક્તિ અજવાળામાં નાહ્યું છે. તેમ અધારમાં પણ તે પ્રમાણે (૪) બાજુ છે. (૩૩)

પૂર્વપક્ષી એમ કહે કે ૨૫ર્થ વડે અધારમાં પણ પદાર્થના અભાવને ભણી શકાય છે, તેના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કે અધારમાં કશું જોઈ શકાયું નથી કે ૨૫ર્થ શકાયું નથી, પરંતુ અજવાળામાં પદાર્થના જે અભાવ આપણે સમજ્યા હતા તેના સ્મરણથી અધારમાં પણ અભાવને સમજીએ છીએ.

વ્યાપિ સૌદર્શ્યં ક્વચિવાસિ ક્વચિત્સંહન્યતે પુનઃ ।

અકુર્વાણોડય વા કિંચિન્ન સ્વસ્ત્વૈવં પ્રકાસતે ॥૩૪॥

વ્યાપક (પ્રકૃતિરૂપ) તત્ત્વ કોઈવાર સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરે છે અને કોઈવાર ફરી સંઘાતરૂપ બને છે. અથવા આ પ્રમાણે કશું કંઈ વિના તે પોતાની શક્તિવડે પ્રગટ થાય છે. (૩૪)

સાંખ્યદર્શન અને તેના જેવા સમજતા નિરુક્તકારના મતને અનુસરીને જન્મ અને નાશને કહે સમજાવવામાં આવે છે.

પ્રધાનરૂપ વસ્તુ કોઈ કાલ અથવા કોઈ દેશના સંદર્ભમાં સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરે છે તેની આ અવસ્થાને તિરેભાવ અથવા નાશ કહે છે. વિવરણ એવા ક્રિયારૂપવડે અને વિનાશ એવા નાશરૂપ વડે તે સમજાય છે. બીજા કાલ અને દેશના સંદર્ભમાં તે સંઘાતરૂપ બને છે. તેની આ અવસ્થાને અવિર્ભાવ કહે છે તે જગ્ય એવા નામપદવડે અને જાવતે એવા ક્રિયારૂપવડે સમજાય છે, આ બંને અવસ્થાઓ ક્રિયાસામાન્ય દર્શાવતી હોવાથી પારકે નોંધેલા ૭ ભાવવિકારો પણ ક્રિયાસામાન્ય સમજાવા જોઈએ.

સર્વરૂપસ્ય તત્ત્વસ્ય ચત્ક્રમેણેષ દર્શનમ્ ।

મામેશિવ પ્રવક્ષ્યન્તિશ્ચ તાં ક્રિયામપરે વિદુઃ ॥૩૫॥

અર્થાં સ્વરૂપોવાળા (૫૨મ)તત્ત્વના, જાણે ક્રમવાન હોય તેવા હેખાતા આ વિભાવને અને તે (તત્ત્વ)માં વિલાગે હોય તેવી કલ્પનાને બીજા (આચાર્યો) કિંચ કહે છે. (૩૫)

પરમ તત્ત્વમાં બધી શક્તિઓનો અને બધાં રૂપોનો સમાવેશ થયો છે. કાલ નામે સ્વાતંત્ર્યશક્તિને કારણે તેનામાં કંઈનો લાંસ થાય છે. આવા કંઈના અવિભાજનને ક્રિયા કહે છે. પરમતત્ત્વ વાસ્તવમાં અક્રમ અને અવિભક્ત હોવા છતાં કંઈવાન અને વિભક્ત હોય તેમ જણાય છે. જન્મ અને વિનાશ આ પરમતત્ત્વની ક્રિારૂપે છે, આમાથી કારિકામાં ક્રિયાને પ્રકાશ પરિણામ કહી હતી. આ કારિકામાં તેને પ્રકાશ વિવર્તરૂપે જણાવવામાં આવી છે.

સત્તા સ્વશક્તિયોગેન સર્વરૂપા વ્યવસ્થિતા ।

સાધ્યા ચ સાધન ચૈવ ફલં ભોક્તા ફલસ્ય ચ ॥૩૬॥

(પરમતત્ત્વરૂપ) સત્તા, પોતાની શક્તિઓ સાથેના સંબંધને કારણે બધાં સ્વરૂપોને પ્રાપ્ત કરનારી માનવામાં આવી છે. તે સાધ્ય છે, સાધન છે, ફલ છે અને ફલની ભોક્તા છે. (૩૬)

આ કારિકામાં અદૈત્ય પ્રમાણે સત્તાદૈત્યો ઉદ્દેશ થયો છે. સત્તા અર્થાત્ મહા-સામાન્ય, સર્વસ્વરૂપ અને સર્વગત હોવાથી પ્રાતિપદિક અને ધાતુવડે વ્યક્ત થાય છે. તે સાધ્ય તેમજ સાધનરૂપે તથા ફલરૂપે અને ફલના ભોક્તારૂપે પ્રગટ થાય છે.

ક્રિયામન્યે શુ મન્યન્તે વ્યવચિદ્વ્યનપાશિતામ્ ।

સાધનૈર્કાર્યકારિણ્યે પ્રવૃત્તિમનપાયિનીમ્ ॥૩૭॥

બીજા કેટલાક (આભાર્યો) કાર્યાં પશુ આભય નહિ કરનારી અને સાધન-શક્તિઓની સાથે રહીને (સાધ્યરૂપ) કાર્ય કરનારી નિત્ય પ્રવૃત્તિને ક્રિયા માને છે. (૩૭)

તાનિત્રકો ઉપર આરોપવામાં આવતા મતના જેવા આ મતમાં નિત્ય પ્રવૃત્તિને ક્રિયા સમજવામાં આવી છે. તે કોઈ એક પદાર્થમાં આશ્રય કરતી તથા સાધનોની શક્તિઓની સાથે રહીને તે ફલરૂપ કાર્યને સિદ્ધ કરે છે.

સામાન્યભૂતા મા પૂર્વ ભાગશઃ પ્રવિમન્યતે ।

તતો વ્યાપારરૂપેણ સાધ્યેવ વ્યવતિષ્ઠતે ॥૩૮॥

પહેલાં તે સામાન્યરૂપે હોય છે: (પછી) વિભાજોમાં વહેંચાય છે અને ત્યાર પછી પ્રવૃત્તિરૂપે તે બધું સિદ્ધ થવાની (ક્રિયા) હોય તેમ જણાય છે (૩૮)

નિત્ય પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયામાં આપત્ત્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે દરે અહીં જણાવવામાં આવે છે. શક્તિરૂપ ક્રિયા તેની પ્રથમ અવસ્થામાં ક્રિયાસામાન્યરૂપે હોય છે. ત્યાર પછી સાધનોની ક્રિયાને કારણે તેનામાં વિભાજો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે વ્યાપારરૂપ બને છે. આ અવસ્થામાં તેને પ્રવૃત્તિ કહે છે. જુદાં જુદાં સાધનો સાથે સંબંધમાં આવતાં પ્રવૃત્તિ સાપ્તકિયારૂપે પ્રગટ થાય છે. તેથી જ આખામાં કશું છે કે કારણનાં પ્રતિરોધ: ક્રિયા ।

પ્રકૃતિ સાધનાના સા પ્રયત્ન તત્ત્વ કારકમ્ ।

વ્યાપારણાં તતોડન્યત્ત્વમપરૈરૂપવર્ણયતે ॥૩૯॥

તે (પ્રવૃત્તિ) બધાં સાધનોની પ્રકૃતિ છે; તે આદ્ય કારક છે. બધા બ્યાપારો તેનાથી શુદ્ધ છે એમ બીજા(કેટલાક) આચાર્યો બાહેર કરે છે (૩૯)

ક્રિયા બચવા નિત્યપ્રવૃત્તિ સાધનોની પ્રકૃતિ છે કારણ કે સાધનોને તેના વડે રક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધનોની પ્રવર્તક હોવાથી તે પ્રવાહરૂપ છે તે નિત્ય હોવાથી બીજા સાધનો વડે સાધ્ય બનતી નથી. તેથી તેને આદ્ય સાધન અર્થાત્ સાધનોની પણ સાધન કહી છે. પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ શુદ્ધ સાધનોને કારણે વિશિષ્ટ ક્રિયાઓવાળી ॥ એવા એક મત છે. બીજા મત પ્રમાણે વિશિષ્ટ ક્રિયારવણાવવાળા બ્યાપારો તેનાથી શુદ્ધ સમજાવવા આન્યા છે

પદ્મતા સમયેડર્શના કેચિદેવોપકારિણ ।

સંસર્ગે કશ્ચિદેવા તુ પ્રાધાન્યેન પ્રવીયતે ॥૪૦॥

જ્યારે (આખ્યાતના) ઘણા અર્થો શક્ય હોય અને તેમનો સ અધ પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યારે કેટલાક ગૌણ હોય છે, તેમાનો કોઈ એક મુખ્ય તરીકે સમજાય છે (૪૦)

એક પદના જ્યારે ઘણા અર્થો શક્ય હોય ત્યારે એક અર્થ મુખ્ય હોય છે અને બીજા ગૌણ હોય ॥ આખ્યાતનો તે અર્થો સાથે સંબંધ હોવાથી આમ બને છે આખ્યાત પદમાંથી સાધન, સખ્યા, કામ, પુરુષ, હિમશક્તિ વગેરે અર્થો ગૌણ અર્થો તરીકે સમજાય છે અને ક્રિયારૂપ અર્થ મુખ્ય અર્થ તરીકે હોવાય છે

સાધ્યત્વાત્તત્ર પારપારૈર્વ્યાપારાં સિદ્ધસાધના ।

પ્રાધાન્યેનાભિધીયન્તે ફલેનાપિ પ્રવર્તિતા ॥૪૧॥

અતિમ કૃણવટે પ્રવર્તીવેલા હોવા છતાં, મિદ્ધ સાધનોવાળા (ક્રિયારૂપ) બ્યાપારો, સહાયરૂપે હોવાથી, ક્રિયાપદો વડે મુખ્યપણે જણાવવામાં આવે છે (૪૧)

આખ્યાત શબ્દ મુખ્યપણે ક્રિયા કહાવે છે કારણકે ક્રિયા સાધ્ય છે અને સાધનો અર્થાત્ કારકો સિદ્ધ ॥ ક્રિયા કૃણને દર્શાવતી હોવા છતાં, આખ્યાતપદ ક્રિયાને જ દર્શાવે છે વેદોમાં વિધિ અર્થાત્ ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય છે, ક્વનું નહિ. પુરુષ, કામ અને હિમશક્તિ, ક્રિયાના સદર્શમાં ગૌણ ॥ (સરખાવે હોવારાજ સંસ્થાપુરુષી સાધનાપાદ્યવર્ણવેલા રસાધનદ્વારેણ ક્રિયામુપકર્ણન્તો કુળમૂલો । તત્ર કાલોપગ્રહો તુ સાક્ષાદેવ મિથોપકારિત્તથા ગુણમૂલો ।)

યક્ત્વાવૃત્તિશાલાન્યાં મેદામેદસમન્વયે ।

સદૃશ્યાસ્તત્રોપલભ્યન્તે સદૃશ્યેવાવયવક્રિયા ॥૪૨॥

ક્રિયાના એકત્વ અને (તેનાં) શુદ્ધાં શુદ્ધ આવર્તનોને કારણે જોઈ અને અજોઈ માથે તેનો સમધ પ્રાપ્ત થતા (ગુની) ગણતરી કરી શકાય તેવા અવયવોવાળી મ ખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે (૪૨)

ફક્ત એક અને કત્તા એક હોવાથી ક્રિયા એક છે એમ સમજાય છે, પરંતુ આવી એક ક્રિયાની અનેક વાર આજ્ઞા થઈ શકે છે, અર્થાત્ ક્રિયામાં બેદાબેદ પ્રવર્તે છે. ક્રિયાની આજ્ઞા થાય તો જ એક, બે, એવી સંખ્યાનો અર્થ બેદાબેદ છે, આજ્ઞાનો અર્થ, દર્શાવવા માટે કલ્પનુ પ્રત્યય વપરાય છે. ક્રિયાપ સાથે બેદાબેદો પ્રત્યય કર્તા અથવા કર્મની સંખ્યા દર્શાવે છે, ક્રિયાની નહિ.

સિદ્ધસ્યાર્થસ્ય વાક્યદેઃ કર્મ સાધનયોગિતા ।

સાધ્યત્વે વા તિજ્ઞતેન કૃતાં મેદો ન કઞ્ચન ॥૪૩॥

પાક વગેરે સિદ્ધ પદાર્થ દર્શાવતા હોય તો સાધન સાથે તેમનો સંબંધ કેવી રીતે થાય ? જો (પાક શબ્દનો) અર્થ ક્રિયા સમજવામાં આવે તો ક્રિયાશબ્દો અને કૃદન્ત શબ્દો(ના અર્થ)માં કરી સિન્નતા પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૪૩)

કારિકા ૪૨માં જણાવવામાં આવ્યું કે ક્રિયામાં સંખ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી. તો પછી વાક્ય વાક્ય વગેરેમાં સંખ્યાનો બોધ કેવી રીતે થશે, કારણ કે આ શબ્દો સાથે સાધનનો સંબંધ નથી. આના જવાબ રૂપે આ કારિકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે વાક્ય વગેરે કૃદન્ત-શબ્દો સિદ્ધ અર્થ દર્શાવતા હોવાથી સંખ્યા દર્શાવશે.

॥ કારકયોગાયા યદ્યાલ્લાવં નિવન્ધનમ્ ।

પદ્યા સા લેન સંવન્ધે વ્યુદ્ધતા કર્ત્વર્કર્મણોઃ ॥૪૪॥

કારક સાથે સંબંધવાળી પદ્ધતિ વિભક્તિ માટે આખ્યાત નિમિત્ત છે (એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે) કત્તા અને કર્મના અર્થના સંદર્ભમાં તે (પદ્ધતિ)ના કાલવત્થક પ્રત્યય સાથેના સંબંધનો પ્રતિબેધ કરવામાં આવ્યો છે. (૪૪)

માહુઃ સ્વાયતિ । ‘માતાતુ’ રમરણ કરે છે’ એવા પ્રયોગ જેવો ‘બોદનસ્ય વયતિ ।’ એવો પ્રયોગ કરી સ્પષ્ટ નહિ કર્ત્વર્કર્મણોઃ કૃતિ । (પા.સ. ૨.૩.૧૫ “કૃત્ પ્રત્યય જોને અતે હોય તેવા વાક્ય વગેરે શબ્દો સાથે કત્તા અને કર્મ અર્થમાં પદ્ધતિ (બોદનસ્ય) પ્રયોજાય છે.) એમ જણાવે છે. પરંતુ આ પદ્ધતિ “કાલના પ્રત્યયોવાળી ક્રિયારૂપો સાથે કત્તા કે કર્મ અર્થમાં પ્રયોજાતી નથી” એવો નિબેધ ન લોકાવપનિષ્ઠાસત્યર્થતુનામ્ (પા. સ. ૧.૩.૧૬)થી કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રકાશિધાન ઇત્યેઽર્થો શુભવચ્ચ દ્વિધર્મમાકૃ ।

ન સંમયતિ સિદ્ધત્વે સ સાધ્યઃ સ્વાત્કર્યં પુનઃ ॥૪૫॥

એક શબ્દ વડે જણાવતો એક અર્થ, એક સાથે બે (વિશેષી) ધર્મોવાળો, સંબંધે નહિ. જો તે (શબ્દ) સિદ્ધ હોય તો સાધ્ય કેવી રીતે બની શકે ? (૪૫)

વાક્ય એવો શબ્દ પરિનિષ્પન્ન રચન દર્શાવે છે. તે એક સાથે સાધ્ય ક્રિયા અને સિદ્ધ વસ્તુ એવા પરસ્પર વિરોધી ધર્મોનો વાચક બની શકે નહિ, પરંતુ વયતિ અને વાક્ય એવા બે જુદા શબ્દો બે જુદા ધર્મો દર્શાવશે.

એતાવત્સાધન સાધ્યમેતાવદિતિ કલ્પના ।

શાસ્ત્ર એવ જ વાખ્યેઽસ્તિ વિભાગ પરમાર્થત ॥૪૬॥

(શબ્દમા) આટલું સાધન છે અને આટલું સાધ્ય છે એવી કલ્પના (બ્યાકરણ) શાસ્ત્રમાં જ કરવામાં આવે છે વાક્યમાં, પરમાર્થપણે, આવો વિભાગ નથી. (૪)

આગ્યાતશન્દે માગ્યાભ્યા સાધ્યસાધનવર્તિતા ।

પ્રકલ્પિતા યથા શાસ્ત્રે સ ઘઞ્નાદિર્લ્લપિ ક્રમ ॥૪૭॥

બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં, જેમ આગ્યાતશબ્દમાં પ્રકૃતભાગ વડે સાધ્યતા અને પ્રત્યયભાગવડે સાધનતા અભિધાનની કલ્પના કરાવામાં આવે છે તેમ ઘનન્ત શબ્દો ૧ ગે ૫ણ (તેવી જ બ્યવગ્યા છે. (૪૭)

સાધ્યત્વેન ક્રિયા તત્ર ધાતુરુપનિગ્ન્યના ।

સત્ત્વભાગસ્તુ યત્તત્સ્યા સ ઘઞ્નાદિનિગ્ન્યના ॥૪૮॥

(પાઠ વગેરે શબ્દોમાં), જ્યાં આધ્યક્ષે ક્રિયા સમન્વય છે ત્યાં તે ધાતુ ઉપર આધાર રાખે છે તે (ક્રિયા)નો સત્ત્વરૂપ ભાગ ઘન વગેરે પ્રત્યયો ઉપર આધાર રાખે છે (૪૮)

વચ્ચુતાભેદરૂપેણ ઘનુશન્દે ઠગથિયતા ।

સમૂહો ઘન્વથાથા તુ પ્રત્યયેનામિવીયતે ॥૪૯॥

(બન્ધુકૃપ ધર્મીથી) સિન્નપણે બન્ધુતા બન્ધુશબ્દ વડે વાચ્ય બને છે બન્ધુઓનાં) સમૂહ (એવા અર્થમાં) બન્ધુતા (ધર્મી બન્ધુ સાથે અભિન્નપણે હેઠળ) બન્ધુ-અવસ્થાને પ્રત્યય વડે જણાવે છે (૪૯)

બન્ધુતા શબ્દમાં બે અવયવો છે, એક પાતિપદિક બન્ધુ સન્ધ અને બીજો તદ્વત્ત્વ બન્ધુતા શબ્દમાં તદ્વત્ત્વ સમૂહનો અર્થ દર્શાવે છે અને બન્ધુ શબ્દ બાન્ધવપણાનો. કૃત્વર્થ અને પ્રત્યયાર્થ જુદા છે, છતાં વાસ્તવમાં જુદા નથી. તે ભેદભેદરૂપે બન્ધુતા અને મૂલના વાચક છે

તત્ર ચ પ્રતિ સાધ્યત્વ અસિદ્ધા ત પ્રતિ ક્રિયા ।

સિદ્ધા યસ્મિન્સાધ્યત્વ ન તમેત્ર પુન પ્રતિ ॥૫૦॥

જે (સાધન)ના સંબંધમાં ક્રિયા સાધ્ય છે, તેના સંબંધમાં તે સિદ્ધ (વસ્તુ) થી જેની સાથેના સંબંધમાં તે સિદ્ધ (વસ્તુ) છે, તેની સાથેના સંબંધમાં તે સાધ્ય (ક્રિયા) નથી (૫૦)

સાધનો સાથે સંબંધમાં ક્રિયા સાધ્ય છે, સિદ્ધ નથી ધાતુ વડે તે અભિધાન પામે ધન વગેરે પ્રત્યયોના અથ સાથેના સંબંધમાં તે સિદ્ધ વસ્તુ છે, સાધ્ય ક્રિયા નથી । રત્ન ઘટન માન્દ-દાનિર્જિતા ક્રિયા પાનુદશયા । કૃત્વથાપેના તુ ચિદ્દેદિ ન સાન્દરદ પ્રતિ । દેનાત્ત્ર)

રાજ્ઞઃ પુત્રસ્ય નન્તેતિ ન રાજ્ઞિ વ્યતિરિચ્યતે ।

પુત્રસ્યાર્થઃ પ્રધાનત્વં ન ચાસ્ય વિનિવર્તતે ॥૫૧॥

‘રાજાના દીકરાનો દીકરો (વિજયી બને)’ એવા પ્રયોગમાં પુત્ર(પદ)નો અર્થ રાજાના સંબંધમાં ગૌણ સમજાતો નથી; રાજાની અપેક્ષાએ તેનું મુખ્યત્વ પણ દૂર થતું નથી. (૫૧)

‘રાજાના પુત્રનો દીકરો વિજયી બને’ એવા પ્રયોગમાં પૌત્રની અપેક્ષાએ પુત્ર ગૌણ હોવા છતાં રાજાની અપેક્ષાએ તે ગૌણ બનતો નથી. રાજાના સંબંધમાં તેનું મુખ્યત્વ દૂર થતું નથી. તે પ્રમાણે પાઠઃ શબ્દમાં પ્રકૃતિપ્રત્યયના સંસ્કારમાં સાધ્યત્વ અને સિક્કત્વ વિરોધી બનતાં નથી.

મૃગો ઘાવતિ પશ્યેતિ સાધ્યસાધનરૂપતા ।

તથા વિષયભેદેન સરણસ્યોપપદ્યતે ॥૫૨॥

તે પ્રમાણે, ‘જો, હરણ હોડે છે’ (પ્રયોગ)માં હોડવાની ક્રિયા, વિષયભેદ પ્રમાણે સાધ્ય અને સાધન એમ બંને રીતે (સમજાવ) છે. (૫૨).

‘જો, હરણ હોડે છે’માં ‘હોડે છે’ માંનો પ્રત્યય કર્તાય્ દર્શાવે છે અને તેથી હોડવાની ક્રિયા સાધ્ય છે. જુઓ બાળતમાં તે કર્મ અર્થોત્ સાધન છે. જોવાની ક્રિયાનું કર્મ હરણ નહિ પણ હોડવાની ક્રિયા છે. ધનુન્ત શબ્દોની બાળતમાં ધાતુ સાધ્ય ક્રિયા દર્શાવે છે, અને પ્રત્યય સિક્કતા દર્શાવે છે. પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય બંને સાથે રહીને પ્રત્યયનો અર્થ દર્શાવે છે, એ નિયમ પ્રમાણે પ્રત્યયાર્થ અર્થોત્ સિક્કત્વ મુખ્ય હોવાથી સાધ્ય સાથે અર્થોત્ ક્રિયામાં આગતિનો અભાવ હોવાથી કૃત્વઃ (કૃત્વમુચ્) વગેરે પ્રત્યયો પ્રાપ્ત થતા નથી, કારણકે કૃત્વમુચ્ વગેરે પ્રત્યયો સાધનના સંબંધમાં પ્રાપ્ત થનાર આદૃતિ માટે જ પ્રયોજાતા હોય છે.

કૃત્વ, જ, વગેરે પ્રત્યયો કાલના પ્રત્યયોની જેમ ક્રિયારૂપ હાવને જ જણાવતા હોવાથી તેમની સાથે કૃત્વઃ વગેરેનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે ક્રિઃ મુક્તમ્, પ્રિઃ મુક્તમ્, વગેરે.

લઘ્વત્વકલ્પલઘ્વર્થાનાં તથાવ્યવકૃતામપિ ।

સ્વદિનિષ્ઠાઘઙ્ઘાદીનાં ધાતુઃ સાધ્યસ્ય વાચકઃ ॥૫૩॥

(તિહન્ત અને કૃદન્તમાં) સર્વત્ર, કાલવાચક, કૃત્ય, કૃત, ખલ્, અબ્ધયો બનાવનારા પ્રત્યયો, ઇદિ, નિષ્ઠા, અને ઘન્ પ્રત્યયો જેને અપ્તે છે તેવાં પદોમાં ધાતુ (ક્રિયા) દર્શાવે છે. (૫૩)

સાધ્યસ્યાપરિનિષ્પત્તેઃ સોઽયમિત્યનુપમદ્ઃ ।

તિહન્તૈરન્તરેણેવં સપમાનં વતો ન તૈઃ ॥૫૪॥

ક્રિયા અપૂર્ણ (બાળત) હોવાથી, (આધનોની), આખ્યાતના અર્થો સાધેની, ‘આ તે છે’ એવી (એકરૂપતાનો) સ્વીકાર, ઉપમાન (વાચક, ‘ના જેવા,’ કવ શબ્દ) વિના થતો નથી તેથી તેમની વચ્ચે સરખામણી પ્રાપ્ત થતી નથી. (૫૪)

તિહ-તાર્થ' હમેશા સાધ્યરૂપ ક્રિયા દર્શાવે છે, તેથી બીજી ક્રિયાઓ કે સાધનો સાથે અભેદરૂપે તેને કહી શકાય નહિ 'આ તે છે' એવો, ક્રિયાઓ કે સાધનો સાથે એક રૂપતાનો સ્વીકાર, તેમને માટે થઈ શકે નહિ 'આ હોકરો સિંહ છે,' એવી અભેદ-સાધનની કલ્પના ક્રિયાથી માટે થઈ શકતી નથી 'બહે રડતો હોય તેમ ગાય છે' (કન્દનતીવ ગાયત્રી) એવા પ્રયોગનું શું ? તો જ્ઞ સજ્જના પ્રયોગથી ભેદકલ્પનાથી ઉપમાનોપમેયભાવ સખચ્ચ છે.

માધનત્વ પ્રસિદ્ધં ચ તિહ્લુ સચ્ચિન્દના યત્ત ।

તેનાધ્યરોપ ઇવ સ્વાદુપમા ॥૫૫॥

ક્રિયાર્થ સાથે અબધવાળા (કર્તા, કરણ વગેરે અર્થો સાધન તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવાથી, (ક્રિયાર્થનો માધન ઉપર) આરોપ જ થાય છે (ત્યા) ઉપમા તો હોતી નથી (૫૫)

'પર્વત હાલે છે' (પર્વત જલતિ)મા પર્વત કતીઅર્થાત્ સાધન છે અને 'હાલે છે,' ક્રિયા છે વાસ્તવમાં આનું બનતું નથી, તેથી પ્રયોગની સિદ્ધિ માટે હાલવાની ક્રિયાનો પર્વત ઉપર આરોપ કરવામાં આવે છે જ ને વચ્ચે સરખામણી હોતી નથી, કારણ કે ક્રિયાર્થ ક્રુખ્ય છે અને સાધનાર્થ ગૌણ હોય છે આમ ક્રિયાનો સાધન સાથે પણ ઉપમા નોપમેયભાવ હોતો નથી.

ન્યૂનેષુ ચ સમાપ્તાર્થમુપમાન નિષીયતે ।

ક્રિયા ચૈવાશ્રયે સર્વા તત્ર તત્ર સમાપ્યતે ॥૫૬॥

પૂર્ણ શુદ્ધોવાળું ઉપમાન એકા શુદ્ધોવાળા (ઉપમેય) સાથે વપરાય છે, (પરંતુ) મધ્યમી ક્રિયા તે તે (આશ્રયરૂપ સાધનો)મા પરિપૂર્ણ રૂપે કેળાય છે (૫૬)

ક્રિયા તેના સાધનો અર્થાત્ આશ્રયમાં પૂર્ણરૂપે રહેલી હોવાથી ઉપમાનો વિપય બનતી નથી

યેનૈય હેતુના હસ વત્તવીત્યભિધીયતે ।

આતી તય સમાપ્તવાદુપમાર્થો ન વિચિતે ॥૫૭॥

'હસ છીડે છે' એવા પ્રયોગમાં જે (પાંખોરૂપ સાધનને) કારણે (તે છીડે છે) એમ કહેવાય છે, તે ચક્રવીમા પણ પૂરેપૂરું ગ્રાહ્ય થતું હોવાથી જ ને વચ્ચે ઉપમાનું કશું પ્રયોજન નથી (૫૭)

હસ અને ચક્રવીમા ઉત્કૃષ્ટ રૂપ ગતિ સરખા છે જ ને પોતાની રીતે પરિપૂર્ણગતિ વાળા છે. સરખામણીને કશો અર્થ નથી એવી સરખામણી 'આ ગાય, ગાય જેવી છે' એવો નિષ્ફળ અર્થ દર્શાવશે ચક્રવી હસની જેમ છીડે ॥ એવા વાક્યમાં સરખામણી, જ ને સાધનો અર્થાત્ કર્તાઓ વચ્ચે છે, બે ક્રિયાઓ વચ્ચે સરખામણી નથી

ક્રિયાણાં જાતિભિન્નાનાં સાદૃશ્યં નાવધાર્યતે ।

સિદ્ધેષ્વ પ્રક્રમે સાધ્યં ઉપમાતું ન શક્યતે ॥૫૮॥

વિગતીય ક્રિયાઓ વચ્ચે સાદૃશ્ય સમજી શકાતું નથી. જો (સાધ્ય) ક્રિયાને (સિદ્ધ) સાધન તરીકે જણાવવામાં આવે તો તેને બીજી ક્રિયા સાથે સરખાવી શકાય નહિ. (૫૮)

સમતીય ક્રિયાઓ વચ્ચે ઉપમાનોપમેયભાવ કદાપી શક્યતો નથી. એટલું જ નહિ પણ વિગતીય ક્રિયાઓ વચ્ચે પણ ઉપમાનોપમેયભાવ કદાપી શક્યતો નથી. વચ્ચે, ગચ્ચે એવી ક્રિયાઓ એક બીજાથી એકદમ જુદી છે. તેમ જ વચ્ચે ઉપમાનોપમેયભાવ સંભવતો નથી.

વનં વૃક્ષાં ઇતિ યથા મેદામેદન્યપામયાત્ ।

અર્થાત્મા મિશ્રતે માવે સ વાસ્ત્વાધ્યન્તરે ક્રમઃ ॥૫૯॥

'વૃક્ષોનો સમુદાય વન છે,' એવી અલેક્ષકરૂપનાથી અને વૃક્ષો વન છે એવી લેક્ષકરૂપનાથી પ્રાપ્ત થતું અર્થસ્વરૂપ પરસ્પર જુદું સમન્વય છે, તેની સ્થિતિ બાહ્ય અને આંતર ભાવમાં પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૯)

ધાત્વર્થ, ધન વગેરે પ્રત્યયોના અર્થ અને કાચવાચક પ્રત્યયોના અર્થ માટે ભાવ શબ્દ વપરાય છે. તેમની વચ્ચેના તફાવતને વન અને વૃક્ષો વચ્ચેના તફાવતની જેમ સમજી શકાય છે. વૃક્ષોનો સમુદાય વન છે એવા પ્રયોગમાં અભિનયજે અભિધાન થાય છે. વૃક્ષો વન છે એવા પ્રયોગમાં ભિન્નપણે અભિધાન થાય છે. માતૃના અર્થરૂપે રહેલો ભાવ આભ્યન્તર છે, તે સાખ્ય ક્રિયા રૂપે રહેલો હોવાથી ધન વગેરે પ્રત્યયો દ્વારા દર્શાવાતા ભાવથી જુદો છે. ધન પ્રત્યય વડે દર્શાવાતો ભાવ સિદ્ધ હોવાથી તે બાહ્ય છે. ધાત્વર્થ વડે દર્શાવવામાં આવતા ભાવમાં લિંગ અને સંખ્યાને કારણે પ્રાપ્ત થતા ભેદો નથી, માત્ર જુદાં જુદાં સાધનોને કારણે ક્રિયારૂપ ભાવમાં ભેદ સમન્વય છે, ક્રિયારૂપ ભાવ કાલ અને યુગ્મના અર્થ સાથે જોડાય છે, ધન પ્રત્યયવાચ્ય ભાવને કાલ સાથે સંબંધ નથી. તેને સંખ્યા અને લિંગ સાથે સંબંધ છે. ગચ્ચતે લ્ઘોચ્ચતે વગેરેમાં ભાવ ક્રિયારૂપે છે. તેને ક્તી સાથે સંબંધ છે. આમ ભાવ આભ્યન્તર અર્થાત્ ધાત્વર્થરૂપે અને બાહ્ય અર્થાત્ ધન પ્રત્યય વડે વાચ્ય તથા કાલ પ્રત્યય વડે વાચ્ય એમ બે રૂપે સમન્વય છે.

સામાન્યે યોગે શ્વયમ્ યદ્વિજ્ઞમુપલબ્યતે ।

મેદાનામનુમેયત્વાન્ન તત્તોપુ વિચક્ષ્યતે ॥૬૦॥

માવે । (પા.સૂ. ૩.૩.૧૮) સૂત્રમાંના (ક્રિયા)સામાન્યનો અર્થ દર્શાવતા માવે પદમાં, જે પુરિહિંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તે (નિયમ તરીકે) વિચક્ષિત નથી, કારણ કે તે(પ્રકારના નિર્દેશો)માં લિંગ, સંખ્યા વગેરેના ભેદોનું અનુમાન કરવામાં આવે છે (૬૦)

માવે । (પા.સૂ. ૩.૩.૧૮, ભાવ અર્થમાં માતૃને ધન પ્રત્યય લગાડાય છે)માં પુરિહિંગ અને એકવચનનો નિર્દેશ થયો છે. આનો નિર્દેશ અત્યંત અચોક્ષ્ણ અવિવક્ષિત છે. ભાવને કારણે પણ સંખ્યા કે લિંગ દ્વારા જણાવી શકાય છે. આખરે તો નિર્દેશ માટે કારક લિંગ

અને વચન વાપરવું પડશે (ન છવ્ય નિર્દેશસ્તન્મ્ । કવાચિદ્વિમ્ભૂતવા કેનચિલ્લિનેન નિર્દેશઃ કર્તવ્ય । —હેધારીજી)

નિર્દેશે ચરિતાર્યત્વાલ્લિજ્ઞં ભાવેઽવિવક્ષિતમ્ ।

ઉપમાનવિધિત્વાચ્ચ ભાવાદમ્યત્સત્ત્વાદિષુ ॥૬૧॥

(નિયમનો) નિર્દેશ કરવાનું જ પ્રયોજન હોવાથી આવે । સૂત્રમાં લિંગ વિવક્ષિત નથી. અને (ભાવ પદના અર્થ સાથે મળતિના અર્થનું) સરખાપણું હોવાથી પણ વગેરે ધાતુઓનો અર્થ (ક્રિયા અથવા સત્તારૂપ) લાવથી જુદો છે (૬૧)

જેમ મૂ ધાતુને ભાવ અર્થમાં પણ પ્રત્યય ધાગે છે, તેમ બધા ધાતુઓને ભાવ અર્થોત્ ક્રિયાસામાન્ય અર્થમાં પણ વગેરે પ્રત્યયો ધાગે છે. જેમ મૂ ધાતુ ઉપરથી ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પણ ધાતુ ઉપરથી વાકઃ અને સ્વરૂ ધાતુ ઉપરથી રમાગ પ્રાપ્ત થાય છે.

મયતૌ ચત્પત્તાદીનાં તાવદ્વોપદિચયે ।

ન ચ લિજ્ઞં પચાદીનાં મયતૌ સમ્પ્રથિતમ્ ॥૬૨॥

પણ વગેરે ધાતુઓના અર્થમાં, જે ‘લાવ’ (અર્થોત્ સત્તા) અર્થને અહુહુ કરવામાં આવે છે તે જ આ સૂત્રમાં નિર્દેશવામાં આવ્યો છે. પણ વગેરે ધાતુઓના ભાવ એવા અર્થ સાથે કોઈ લિંગ નોડાયેલું નથી. (૬૨)

एकत्र सोऽर्थो सत्तारूपः कथञ्चिस्त्वैवमुच्यते ।

लिङ्गानि चास्य भिद्यन्ते पचिरूपादिभेदवत् ॥६३॥

(ભાવ શબ્દ વડે જણાવાતો) સત્તા નામે એક અર્થ, જુદા જુદા શબ્દો વડે જુદો જુદો જણાવાય છે. પણ ધાતુના જુદા જુદા શબ્દરૂપોની જેમ તેમનાં લિંગ પણ ફેરફાર પામે છે. (૬૩)

ભાવ શબ્દ વડે વાચ્ય બનતો સત્તારૂપ અર્થ ક્રિયાસામાન્ય રૂપે છે. બધા ધાતુઓને તે સામાન્ય અર્થ છે; તેથી લાવ, સત્તા વગેરે શબ્દો તેને માટે પ્રાપ્ત થાય છે. વાક, રમાગ વગેરે શબ્દો તેને વિશેષરૂપે જણાય છે. સામાન્ય અર્થમાં વિશેષ અર્થ પૂરેપૂરો અંતર્ભૂત બને છે; જેમકે, મયતિ માં વચતિ પૂરેપૂરો અંતર્ભૂત છે, પરંતુ વિશેષમાં સામાન્ય અર્થ પૂરેપૂરો પ્રાપ્ત થતો નથી. વચતિ માં મયતિ પૂરેપૂરું અંતર્ભૂત નથી. (સરખાવો માટે । ઉપરનાં બાજીવચનો ચચાત્ર પચતેર્મયતિર્મયતિ ન તદ્દ મયતેઃ વચતિર્મયતિ ।)

આચાર્યો માતુલ્પ્ત્વેતિ ચયૈકો વ્યપદિરયતે ।

સમ્વન્ધિભેદાદર્યાત્મા સ વિધિઃ પક્તિભાવયોઃ ॥૬૪॥

જેમ એક જ અર્થ (દર્શાવતી વ્યક્તિ) જુદા જુદા સંબંધીઓ સાથે આચાર્ય
અથવા મામા તરીકે (જુદી જુદી રીતે) ઝોળખવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે
'પક્તિ' અને 'ભાવ' (વડે જણાવાતા અર્થો) અંગે છે (૬૪)

જેમ એક જ વ્યક્તિ જુદા જુદા સંબંધીઓ સાથે જુદી જુદી રીતે ઝોળખવામાં
આવે છે, તેમ પક્તિ અને ભાવ એવાં બંને સાથે ભેદાયેલો (પચન અને ક્રિયા)નો અર્થ
જુદો જુદો સમજાય છે. એક અર્થ સામાન્યપે અને વિશેષપે એમ જુદી જુદી રીતે સમજાય
છે. જુદી જુદી પચનક્રિયાઓમાં પચનસામાન્ય, સામાન્યપે રહેલું છે. ભાવના સંદર્ભમાં
પચન વિશેષપે રહેલું છે.

इति क्रियासमुदेशः ।

આ પ્રમાણે ક્રિયાસમુદેશ પૂરો થયો.

કાલસમુદેશ : ।

કાલસમુદેશ

વ્યાપારવ્યવિરેકેણ કલમેકે પ્રવચ્ચતે ।

નિત્યમેકં વિમુ દ્રવ્યં પરિમાણં ક્રિયાવશામ્ ॥૧॥

કેટલાક (વૈશેષિક વગેરે દાર્શનિકો) કહેને, ક્રિયાથી શુદ્ધ, એક, નિત્ય, વ્યાપક એવું દ્રવ્ય અને ક્રિયાવાન પદાર્થોનું પરિમાણ જાહેર કરે છે. (૧)

ક્રિયા વિષે આદ્યમા સમુદેશમાં ચર્ચા કરી પછી હવે ભટ્ટકરિ કાલ વિષે ચર્ચા કરે છે. કાલસમુદેશની ચર્ચાના બે વિભાગ છે. કારિકા ૧ થી ૭૬ સુધીના પહેલા વિભાગમાં કાલ વિષે દાર્શનિક ચર્ચા છે. તેમાં કાલ વિષે અયર્વેદ, મહાભારત, પુરાણ, આગમ, સાંખ્ય, વૈશેષિકો અને બૌદ્ધોમાં પ્રચલિત મતોનું નિરૂપણ થયું છે. વચ્ચે વચ્ચે ભટ્ટકરિ પોતાનો મત પણ રજૂ કરતા જાય છે. કારિકા ૮૦ થી ૧૧૪ સુધીના બીજા વિભાગમાં પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિનાં મતબોની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. આમ આ સમુદેશની ચર્ચા અનેક મતોના સારસંમહ રૂપે કરી યાત્રા. વાક્યપદીપમાં અન્યત્ર જોવા મળે છે તેમ આવા એક અથવા વધારે મતાન્તરે રજૂ કરીને ભટ્ટકરિ પોતાનો મત રજૂ કરે છે.

આ કારિકામાં કાલ વિષે વૈશેષિક મત રજૂ થયો છે. સરખાવો વૈશેષિકસૂત્ર ૧.૨.૬-૧૧; ૫.૨.૨૩; ૫.૨.૨૮

દિષ્ટિપ્રત્યસુવર્ણાદિ મૂર્તિભેદાય કરુપતે ।

ક્રિયાભેદાય કાલત્તુ સંખ્યા સર્વસ્ય ભેદિક્ષ ॥૨॥

દિષ્ટિ, પ્રત્ય, સુવર્ણ વગેરે (માપ) મૂર્તિ પદાર્થોના નિર્ધારણ માટે સમર્થ અને છે. કાલ ક્રિયાભેદ માટે (સમર્થ અને છે) અને સંખ્યા બધા (પદાર્થો)ના ભેદો દર્શાવે છે. (૨)

દિષ્ટિ, વિતષ્ટિ વગેરે માપ સંબંધી દર્શાવે છે. પ્રત્ય, દોષ વગેરે માપ, કદ દર્શાવે છે. સુવર્ણ, નિષ્ક, પત્ર વગેરે માપ વજન દર્શાવે છે. આ વિચાર પણ વૈશેષિક મત સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

અપત્તૌ ચ સ્થિતૌ ચૈવ વિનાશૌ ચાપિ તદ્વત્તામ્ ।

તિમિત્ત કલમેવાહુર્વિમકેનાત્મના સ્થિતમ્ ॥૩॥

તે ઉત્પત્તિ વગેરે ક્રિયાઓવાળા (સાવો)ના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ માટે, જુદા જુદા સ્વરૂપમા રહેલા કાલને જ કારણરૂપ કહ્યો છે (૩)

ક્રિયાઓ રૂપી ઉપાધિભેદને કારણે જિન્ન રીતે સમજાતો કાલ, જન્મ વગેરે ક્રિયાઓ વાળા સાવોના બેદ માટે જવાબદાર બને છે

તમસ્ય લોકવ્યગ્રસ્ય સૂત્રધારં પ્રચક્ષતે ।

પ્રતિનિધ્યાધ્યનુસાર્થા તેન વિષય વિચક્ષતે ॥૪॥

તેને જગતરૂપી યત્રનો નિષામક કહે છે અવરોધ અને અનુમતિ વડે તે વિધનુ નિયમન કરે છે (૪)

જગતરૂપી મહાન યત્રનો સૂત્રધાર અર્થોત્ સાબક અને નિષતા કાન છે પ્રતિબધ અર્થોત્ અવરોધ અને અભ્યનુસાર એટલે ઉત્પત્તિ માટે અનુમતિ દ્વારા તે જગતનુ નિયનનશુ કરે છે પ્રતિબધ એટલે સ્થગન અર્થોત્ નાશ અભ્યનુસાર એટલે ઉન્નતજન અથવા જન્મ એવો અર્થ દેવારાજ આપે છે. આ મત ભર્તૃકરિનો છે.

યદિ ન પ્રતિષ્ઠ્નીયાત્પ્રતિવિગ્ધં ચ નોત્સૃજેત્ ।

અવસ્થા વ્યતિકોર્ધેરન્વૌર્ષાપર્યવિનાકૃતા ॥૫॥

તે (કાલ) જો પ્રતિબધ ન કરે અને પ્રતિબધને દૂર ન કરે તો (કાલકૃત) પૌર્વાપય વિતાની અનેહી (ઉત્પત્તિની) અવસ્થાઓ અન્યવચ્ચિત બને (૫)

કાનકૃત પ્રતિબધ ન હોય તો બધા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ એક સાથે થાય અને બીજામાથી કમર અકુર, તાન, કાક, વગેરે બનતા, તેમનામાં કમનો નિયમ ન રહે તથા સપથ સ કીર્ણ અને અસ્ત-ચરત બને આ કારિકામા ભર્તૃકરિએ કાલ અંગેનો લૌકિક મત રજૂ કર્યો છે

તત્પ્રાત્મા વાહુષા મિન્નો બેદૈર્ધર્માન્તરાશ્ચૈ ।

હિ મિન્નમમિન્ન યા મસ્તુ કિન્ચન વિચતે ॥૬॥

જુદા જુદા ક્રિયાધર્મોના આશ્રયને કારણે તેનુ સ્વરૂપ અનેક પ્રકારે જિન્ન હોય છે (વાન્નવમા) જિન્ન કે અજિન્ન એવુ કોઈ તત્ત્વ નથી (૬)

પદાર્થોમા બેદ કમેષા ઉપાધિના આશ્રયને કારણે દ્વાપ ॥ પદાર્થ પોતાની બેતે તો જિ ન કે અજિન્ન રહેતા નથી ઉપાધિ સાથે સસ્ય દોવાને કારણે જ ભાવ માટે તે જિન્ન છે કે અજિન્ન છે એમ કહેવાય છે. સરખાવો

મિન્ના રુપિ વરાવાપિમિ ॥ રુપિ ચા પુન ।

માવાન્નમુ પ્રવચ્ચોડય વગૃષ્ટવચ જાયતે ॥ — વા ૫ ૩ ૧ ૨૦

તૈકો ન પાપ્યનેકોઽસ્તિ ન શુક્લો નાપિ ચાસ્તિતઃ ।

દ્રવ્યાત્મા સ તુ સંસર્ગદિવંરૂપઃ પ્રકાશતે ॥૭૥॥

તે એક નથી, તેમ જ અનેક પણ નથી; તે શુદ્ધ નથી, તેમજ અશુદ્ધ (પણ) નથી; યુદ્ધિગત દ્રવ્યાત્મા (ઉપાધિઓ સાથેના) સંસર્ગને કારણે આવા સ્વરૂપવાળો જણાય છે. (૭)

દ્રવ્યસ્વભાવ નિરુપાધિ છે. પરંતુ બ્યવહારમાં તેને સોપાધિક સમજવો પડે છે. સંજ્ઞા સાથેના સંબંધને કારણે દ્રવ્યમાં એક, બે, એવો વ્યવહાર થાય છે. જોત્વના સંસર્ગથી ગાય એવો વ્યવહાર થાય છે. તે પ્રમાણે ઉપત્તિ, સ્થિતિ, વિનાશ વગેરે ક્રિયાઓના સંબંધને કારણે પદાર્થોનાં ઉપત્તિકાલ, વિનાશકાલ અને સ્થિતિકાલ કહેવાય છે.

સંસર્ગિણાં તુ યે મેદા વિશેષાસ્તસ્ય તે મતાઃ ।

સ મિન્નરતૈર્વ્યવધાનાં કાલો મેદાય કલ્પતે ॥૮૦॥

કાલ સાથે સંબંધવાળી ક્રિયાઓના બે હેતુ છે તે તેની વિશિષ્ટતાઓ માનવામાં આવે છે. તેમના વડે જુદો સમજાતો કાળ બાધી (ક્રિયા)બ્યવસ્થાઓની ચિન્નતા માટે જવાબદાર બને છે. (૮)

પ્રહો અને નક્ષત્રોની ગતિ, નેમની પાંપણોના વિમેષ અને ઉન્મેષ વગેરે ચિન્ન ચિન્ન વ્યાપારોને કાલના વિશેષો સમજવા ભોઈએ. પ્રયોગ્ય અને પ્રયોજ્યરૂપે રહેલા કાલ અને ક્રિયાવિશેષો વચ્ચે અભેદ સંબંધ છે. કાલ જ આ બધા વ્યાપારો, દિવસ, રાત્રિ, માસ, સપ્તાહ, સંવત્સર, અષ્ટમ વગેરે ભેદો માટે જવાબદાર છે.

વિશિષ્ટકાલસંયન્ધાદ્ વૃત્તિલાભઃ પ્રકલ્પતે ।

શક્તીનાં સપ્રયોગસ્ય હેતુત્વેનાથતિષ્ઠતે ॥૯૧॥

ચોક્કસ કાલના સંબંધને લીધે (તેની શક્તિઓને) સંબંધની પ્રાપ્તિ થાય છે. શક્તિઓના યોગ્ય વ્યાપારના કારણ રૂપે તે રહે છે. (૯)

વસન્ત, શરદ વગેરે સમયે કાલની સાધનશક્તિઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી કાલ તેની શક્તિઓના વ્યાપારના કારણરૂપે રહેલો છે એમ સમજાય છે. અનુભવમાં શક્તિલાભને કાલની શક્તિઓને, કાલ સાથે સંસર્ગની પ્રાપ્તિ અને સંયોગને શક્તિઓની પ્રવૃત્તિ સમજવામાં આવ્યાં છે

જન્માધિવ્યક્તિનિયમાઃ પ્રયોગોપનિવન્ધનાઃ ।

નિત્યાધીનસ્થિતિત્વાત્થ સ્થિતિર્નિયમપૂર્વિકા ॥૧૦૦॥

જન્મ અને અભિવ્યક્તિના નિયમો (શક્તિઓની) પ્રવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. (કાર્યોની) સ્થિતિ નિત્ય (કાલ)ને અધીન બ્યવસ્થાવાળી હોવાથી, નિયમપૂર્વક હોય છે. (૧૦)

કાલવડે પ્રયુક્ત થતી કારણશક્તિઓ, કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, અને અભિવ્યક્ત કરે છે. સત્કાર્યવાદમાં કાર્યની અભિવ્યક્તિ યાવ ■ અર્થાત્ અભિવ્યક્ત થયેલ કાર્ય નિયત કાળ સુધી અવરિચત જાને છે. અસત્કાર્યવાદમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ ગાય છે. વિનાશ અંગે સત્કાર્યવાદમાં કાર્યનો તિરોભાવ થાય છે, અસત્કાર્યવાદમાં વિનાશ યાવ છે. આ બધી અવસ્થાઓ કાલકૃત છે.

સ્થિતસ્યાનુપહસૈત્તૈર્ધર્મઃ સંસર્ગિમિસ્તતઃ ।

પ્રતિબન્ધસ્તિરોચાવઃ પ્રહાણમિતિ ચાત્મનઃ ॥૧૧॥

(કાલ સાથે) સંસર્ગવાળા તે તે ધર્મોની, સ્થિતિરૂપ ભાવ ઉપર અસર થાય છે તે (પ્રમાણે) ભાવાત્માનો અવરોધ, અદર્શન અને વિનાશ (પણ કાલને કારણે થાય છે). (૧૧)

સ્થિતિ અર્થાત્ સત્તારૂપ ભાવ ઉપર કાલ સાથે સંબંધ જુદી જુદી શક્તિઓથી ધર્મોની અસર અર્થાત્ ઉપકાર થાય છે. આ અસર અવરોધ, અદર્શન અને વિનાશરૂપ હોય છે.

પ્રવચસથં તુ કાલસ્ય ઢ્યાપારોડગ્ગ ડ્યવચિચત ।

કાલ ઇવ હિ વિચ્છાત્મા ઢ્યાપાર ઇતિ કાપ્યતે ॥૧૨॥

આ જગતમાં (ભાવની) દરેક અવસ્થા ઉપર કાલની પ્રવૃત્તિ નિશ્ચિત થયેલી છે. કાલને જ સર્વોત્ક્રમરૂપ ઢ્યાપાર કહે છે. (૧૨)

મૂર્તિનાં તેન મિન્નાનાં આત્મચાપચયાઃ વૃથક્ ।

લક્ષ્યન્તે પરિણામેન સર્વાસાં મેદયોગિના ॥૧૩॥

તે કાલ સાથે સંબંધ ક્રિયાવિશેષોના પરિણામને કારણે જુદાં જુદાં મૂર્તિ ધર્મોના વૃદ્ધિ અને ક્ષય જુદાં જુદાં રાખીને છે. (૧૩)

જલયન્ત્રમ્માવેશસદ્ધીભિઃ પ્રવૃત્તિમિઃ ।

સ કલાઃ કલયન્સર્વાઃ કાલકલ્યાં લભતે વિભુઃ ॥૧૪॥

રેંટના જમણ જેવી પ્રવૃત્તિઓથી સઘળા પદ્ધતિને પ્રવૃત્તિવાળા બનાવીને તે સર્વજ્ઞાપી, કાલ, એવું નામ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૪)

કલાઃ કલયતિ ઇતિ કાલઃ । પદ્ધતિની ક્રિયાઓને પ્રવૃત્ત કરે તે કાળ જેવી બહુરૂપિ અહીં આપવામાં આવી છે. કાલની પ્રવૃત્તિ રેંટના જમણ જેવી છે. ગોળગોળ ફરતા રેંટના ધડ, એક જમણ પૂરું ચર્તા ફરીવાર દેખાય છે, તેમ ત્ર્યંબુ, દિપસ, સપ્તાહ, વર્ષ વગેરે વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે. (સરખાવેઃ) કલિસયકક્રમવત્પરાવર્તમાના-માના-વચ્ચાવત્ કલયતિ મૂર્તાનિ કાલ રચુન્વતે । સરખાવેઃ :

અભ્યાદિતકલાં યસ્મ કાલકલ્પિમુપાભિતાઃ ।

અમાદયો વિચરાઃ ■ માયદ્યેદસ્ય યોગયઃ ॥—વા ૫.૧.૨

પ્રતિવદ્ધાશ્ચ યાસ્તેન પિત્રા વિશ્વસ્ય વૃત્તયઃ ।

તોઃ સ ઇવાનુજાનાતિ યથા તન્તુઃ શકુન્તિનઃ ॥૧૫॥

વિશ્વની જે શુદ્ધી શુદ્ધી પ્રવૃત્તિઓ તેણે અટકાવી હતી તેમને, તે કાલ (પાતે જ), દોરી જેમ પંખીઓને ઊડવા દે તેમ, અનુમાતિ આપે છે. (૧૫)

જાજ વજેરે મોટાં પંખીઓને પકડવા માટે રાખેલી દોરીથી ભાંધેલી નાની ચકલીઓ વજેરેને શિકારી, દોરી દીધી કરીને ચોડીવાર ઊડવા દે છે, પછી દોરી ખેંચીને ફરી તેમનું ઉડપન બંધ કરે છે, તેમ કાલ વડે પ્રતિબદ્ધ સર્વ જીવોને તે કાલ જ ફરીવાર પ્રવૃત્તિ કરતાં દર્શાવે છે.

વિશિષ્ટફાલસંબંધાદ્વચપાકસુ શક્તિયુ ।

ક્રિયાભિવ્યક્તયતે નિત્યા પ્રયોગાશ્ચેન કર્મણા ॥૧૬॥

ચોક્કસ કાલના સંબંધને લીધે પરિપક્વ બનેલી શક્તિઓમાં, પ્રેરણા રૂપ કર્મને કારણે નિત્ય ક્રિયા બ્યક્ત થાય છે. (૧૬)

વૈશેષિક મત પ્રમાણે આ વિશ્વની રચના પ્રાચીઓના ઉપલોભ માટે છે, તેથી પ્રથમ પૂરેા યતાં અદ્યત્ને કારણે પરમાણુઓમાં, કાર્મને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિઓ પ્રગટ થાય છે. સાખ્ય દર્શન પ્રમાણે જગતના મૂળ કારણ પ્રધાનમાં અને કાર્યોન્મુખ શક્તિઓવાળા સર્વ, રજઃ, તમઃ, વજેરેમાં પરસ્પર સંસર્ગ માટે પ્રેરણા નામે વિશિષ્ટ ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, આ પ્રેરણાને લીધે પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ નિત્ય ક્રિયાની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

જાતિપ્રયુક્તા તસ્યાં તુ ફલવ્યક્તિઃ પ્રજાયતે ।

ક્રુતોડપ્યદૂસુતયા વૃક્ષ્યા શક્તિમિઃ સ નિયમ્યતે ॥૧૭॥

તે (અભિવ્યક્ત નિત્ય ક્રિયા)માં, બાતિ વડે પ્રયુક્ત બનેલ ફલવ્યક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને કોઈક અદ્યુત પ્રવૃત્તિને લીધે શક્તિઓ વડે તેનું નિયમન થાય છે. (૧૭)

નિત્ય ક્રિયા અભિવ્યક્ત યતાં, પોતાના બ્યક્તિઓરૂપ આશયે માટે ઉદ્યત થયેલી અને ક્રિયાઓની પ્રયોજક એવી જાતિઓ ક્રિયાતું નિયમન કરે છે. કારણેમાં ફલવ્યક્તિ અર્થાત્ કાર્યવ્યક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

તવત્તુ સમવાયાક્યા શક્તિર્મેદસ્ય વાપિન્ન ।

પક્ત્વમિથ તા વ્યક્તિશાપાદયતિ કારણેઃ ॥૧૮॥

ત્યાર પછી (કાર્યકારણના) બેઠની બાધક સમવાય નામે શક્તિ તે (ફલ) વ્યક્તિઓને (ઉપાદાન) કારણે સાથે જાણે કે એકત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે. (૧૮)

અધિકૃત અર્થોત્ સ્વઅધિકૃત. પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે તેમનાં કારણોથી જુદા હોવા છતાં સમવાયરૂપ અકૃતિને કારણે કારણો સાથે એકરૂપ બને છે. અહીં હેતુારાત્ને જે મતોનો નિર્દેશ કર્યો છે, એક મત પ્રમાણે કાર્ય અને તેનું ઉપાદાન કારણ જુદાં નથી, બીજા મત પ્રમાણે અવયવો (તન્ત્ર) અને અવયવી (વચ) વચ્ચે ભેદ છે તેથી કારિકામાં એકત્વમિવ આવાદમતિ । એવા સ્મરો વાપર્યા છે:-

અધ્યાત્માન્નિયમાદૂર્ધ્વં જાતયો યાઃ પ્રયોજિકાઃ ।

તાઃ સર્વાઃ વ્યક્તિમાયાન્તી સ્વચ્છે છાયા શ્વામ્ભસિ ॥૧૯॥

પછી (કારણસક્રિય વડે કાર્યની અભિવ્યક્તિનું) આવું નિયમન થતાં, અધી પ્રયોજક ભતિઓ, સ્વચ્છ જગમાં છાયા પ્રાપ્ત થાય તેમ (કાર્ય)વ્યક્તિમાં પ્રગટ થાય છે. (૧૯)

કારણાનુવિધાયિત્વાદ્ય કારણપૂર્વકઃ ।

ગુણારત્ત્રોપજાયન્તે સ્વપ્રતિવ્યક્તિરહેતવઃ ॥૨૦॥

કારણો વડે અનુસરતા હોવાથી, કારણો સાથે રહેલા શુભો, પોતાની ભતિ-ઓની અભિવ્યક્તિના નિમિત્ત બનીને ત્યાં (દ્રવ્ય વ્યક્તિમાં) ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૦)

પહેલાં કારણોની ઉત્પત્તિ થાય છે, પછી કાર્યની. તેથી એક ક્ષણ તો કાર્ય નિર્ગુણ રહે છે. ત્યાર પછી અવયવો એવા કાર્યમાં ૩૫ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૫ વગેરે ૩૫૫ ભતિને વ્યક્ત કરે છે. અદ્યત્ને કારણે પરમાણુઓમાં ઉત્પન્ન થયેલી ક્રિયા પરસ્પર અંશલેપને કારણે ૬૫૬૫ વગેરે ક્રમથી પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. આ બધામાં ક્રમ નામે કાલશક્તિ સક્રિય રહે છે.

આશ્રયણાં ચ નિત્યત્વમાશ્રિતાનાઽપ્ય નિત્યતા ।

તા વ્યક્તિરનુગૂહ્ણાતિ સ્થિતિસ્તેન પ્રકલ્પતે ॥૨૧॥

(કારણોરૂપ) આશ્રયોનું નિત્યત્વ અને (ઘટપટત્વાદિ ભતિરૂપ) આશ્રિતોની નિત્યતા, તે (કાર્ય)વ્યક્તિને મદદરૂપ બને છે અને તેથી તેમની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૧)

દ્વ્યણુક વગેરે કાર્યવ્યક્તિઓના નિત્ય આશ્રયો અર્થોત્ ઉપાદાન કારણો પરમાણુઓ છે. આશ્રિત એવી ઘટત્વ, પટત્વ વગેરે ભતિઓની નિત્યતા કાર્યવ્યક્તિઓને મદદરૂપ બને છે.

અનિત્યસ્ય યયોત્પાદે પારતન્ત્ર્યં તથા સ્થિતૌ ।

વિનાશાયૈવ તત્ સુષ્ટમસ્વાધીનસ્થિતિ વિદુઃ ॥૨૨॥

અનિત્ય પદાર્થનો ઉત્પત્તિ માટે જેમ પરતન્ત્રતા છે તે પ્રમાણે સ્થિત માટે (પણ તે) છે; (આમ ન હોય તો) તે (અનિત્ય પદાર્થ) વિનાશ માટે જ ચરન્ભયો છે એમ થાય. (તેથી રોષોપકો) તે (કાર્યભાવ)ને પરાધીન સ્થિતિવાળો સમજે છે. (૨૨)

સ્થિતઃ સંસર્ગિભિર્માર્ગે સ્વક્રિયાસ્વનુગૃહ્યતે ।

નૈપાં સત્તામનુગૃહ્ય કૃત્તિર્જન્મવતાં સ્મૃતા ॥૨૩॥

(ઉત્પત્તિ પછી) સ્થિતિમાં રહેલ તે પદાર્થ તેના સહકારી પદાર્થો વડે (અર્થ) ક્રિયાઓમાં પ્રયોજાય છે. તે (સહકારી પદાર્થો)ના અસ્તિત્વને સ્વીકારી વિના ઉત્પાદ્ય પદાર્થોની પ્રવૃત્તિ થતી નથી (૨૩)

ઉત્પત્તિ પછી સ્થિતિમાં રહેલ પદાર્થનું અર્થક્રિયાકારિત્વ જો સ્વીકારવામાં આવે તો, તેવા અર્થક્રિયાકારિત્વ માટે કારણ પ્રાપ્ત થતું નથી જો તેનું જોડસાથે અર્થક્રિયા-કારિત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો આણું ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિમાં જોડસાથે રહેલ અર્થક્રિયા-કારિત્વ અનુભવથી વિરુદ્ધ બને છે વળી ઉત્પત્તિ પછી પદાર્થ તરત જ વિનષ્ટ થાય, સ્થિતિ પછી નહિ, તેથી ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થની સ્થિતિ જ સહાયતી નથી, આવા ક્ષયિકત્વવાળી ખોટા પૂર્વપક્ષને ખરી ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે.

જરાલ્પા કાલઙ્ગશ્ચિર્વા શક્ત્યન્તરવિરોધિની ।

સા શક્તિ પ્રતિબંધનાતિ જાયન્તે ચ વિરોધિન ॥૨૪॥

(પ્રતિબંધ, અનુસા વગેરે) ખીલુ શક્તિઓની વિરોધિની જરા નામે કાલ-શક્તિ છે. તે આવી ખીલુ શક્તિઓના (કાર્યને) રોકે છે, અને (પછી રોકી રાખેલી શક્તિઓની) વિરોધી (અવસ્થાઓ) ઉત્પન્ન થાય ॥ (૨૪)

પ્રાણી-અપ્રાણી વગેરેમાં સમાનપણે રહેલી જરા નામે કાલશક્તિ યીવન વગેરે શક્તિ-ઓની વિરોધિની છે આ જવાને કારણે જુદીની મદતા, શરીરની મુક્તતા વગેરે દોષો આવે છે. તે દોષો આવે એટલે પ્રખંડ અર્થાત્ વિનાશ પામે આવ્યો છે એમ સમજાય છે.

પ્રયોજકાસ્તુ ચે માવા સ્થિતિભક્ષાસ્ય હેતવઃ ।

વિરોમવન્તિ તે સર્વે યથા આત્મા પ્રહીયતે ॥૨૫॥

(પદાર્થના) સ્થિતિરૂપ ભાગના પ્રયોજક કારણો રૂપે જે બાવો છે તે સર્વે અદૃષ્ટ બને છે, જેથી તેનું સ્વરૂપ વિનષ્ટ થાય છે (૨૫)

અનુકૂળ આકારવિકારવડે પ્રાણીઓના જીવનની સ્થિતિને ટકાવી રાખનારા પ્રયોજકો બાવો, જરાથી અસર પામેલ વ્યક્તિના ભોગપ્રદ પ્રારબ્ધ કર્મો પૂરા થતા અદૃષ્ટ બને છે. માત્ર જરાથી ધેરાયેલ વ્યક્તિનું સ્વરૂપ નાશ પામે છે, અર્થાત્ તેનું શુદ્ધ થાય છે

યયૈવાદ્સુતય્યા વૃક્ષ્યા નિષ્ક્રમ નિર્નિવૃત્તનમ્ ।

અપદ્મં જાયતે સર્વં તયાત્યાત્મા પ્રહીયતે ॥૨૬॥

જેમ કેદારક અદ્ભુત કાર્યપ્રવૃત્તિથી આ બધું કારણ વિનાનું કંઈક વિનાનું અને અનિર્વાચ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી જ રીતે તેનું સ્વરૂપ પણ વિનષ્ટ પામે છે. (૨૬)

વાક્યપદીય ૩૩૭૪-૭૯મા ઉત્પત્તિ અંગે સ્તર્કાર્થવાદ અને અસત્કાર્થવાદની ચર્ચા કરી હતી અને બંને પક્ષમાં કારણબાધારણું બંડન કર્યું હતું. વાસ્તવમાં આ જગત કારણ વિનાનું, કમહીન અને સત્ કે અસત્ એવા બ્યવહારથી જાણી ન શકાય તેવું છે વિનાશ અંગે પણ આવી જ સ્થિતિ છે. આમ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ, કાલ અને તેની પ્રતિગઠ અને અવ્યયુક્તા રૂપી સંક્રિતથી સમજાય છે. કાલની પ્રવૃત્તિ સર્વત્ર છે સરખાવે હેલારાજ - તદેવ સર્ગસ્થિતિપ્રલયાના કાલકૃતપ્રતિબંધાભ્યનુદ્ધાવશેન સમય इति વિશ્વામન વાલ્મ્ય દ્વાવારોડઽ સર્વેતિ નિર્ણયત્ ॥

ક્રિયયોરપર્વર્ગિણ્યોર્તાનાર્થસમવેતયો ।

સંચન્દિના વિનૈકેન પરિચ્છેદ કથં ભવેત્ ॥૨૭॥

ધ્વ સવાળી (અને તેથી) જુદા જુદા પદાર્થો સાથે સમવાચવાળી ક્રિયાઓની વિશિષ્ટતાઓનો નિશ્ચય, એક ચોજક એવા (કાલ) વિના કેવી રીતે થઈ શકે ? (૨૭)

અનેક ક્ષણેમાં પ્રવર્તમાન ક્રિયાસમૂહમાં કાલશક્તિને કારણે ક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે ક્રમ એ કાલનો ધર્મ છે. ઉત્પત્તિથી ધ્વ સ સુધી, જે ક્રિયાઓ એકસરખી પ્રવૃત્તિવાળી હોવા છતાં એક ઝડપી અને બીજી ધીમી, એવા નિશ્ચય, તે પ્રવૃત્તિઓને એકનારા કાલને લીધે જ હોય છે.

યયા જુલાયા હસ્તે ધા નપનાદ્રવ્યવ્યવસ્થિતત્ ॥

શુરુત્વ પરિમીચેત કાલાદેવં ક્રિયાગતિ ॥૨૮॥

જેમ ત્રાજવામાં કે હાથમાં, જુદા જુદા પદાર્થોમાનુ વળન માપવામાં આવે તેમ, ક્રિયાઓની પ્રવૃત્તિ કાલને કારણે જ (માપવામાં આવે છે) (૨૮)

જદાતિ સમવૃત્તાશ્ચ ક્રિયા સ સમવસ્થિતા ।

ગ્રીહિર્યયોદકં તેન હાયનાલ્યા પ્રપચતે ॥૨૯॥

જેમ કાગર, તેની સાથે રહેલા પાણીને ત્યાગ કરે છે, તેમ, તે (કાલ) તેની સાથે રહેનારી અને સાથે કાચ કરનારી ક્રિયાઓને ત્યાગ કરે છે તે કારણે તેને સવત્સર કહે છે (૨૯)

ગ્રીહિ અને સવત્સરને 'કાલન' (ત્યાગ કરનાર) કહે છે. કારણ કે, ગ્રીહિ તેની સાથે રહેલ પાણીને ત્યાગ કરે છે અને સવત્સર તેની બધી ક્રિયાઓને ત્યાગે છે કાલન શબ્દને સમજાવવા માટે હથ ગ્રીહિકાલ્યો । એવું સૂત્ર (પા. ૩.૧૧૪૮) આપવામાં આવ્યું છે. કાલનની આત્મા અનુભવે ઉપમાગત છે સરખાવે હેલારાજ : યથા ચલે ત્રીહિ. સદ્વા-વસ્થિતેશક્રિયતે ટથા કાલોગ્ણિ ક્રિયાથિ મહાકારિગ્ણિ માત્રાનુપસ્તોતિ इति ઔપાવિકોડસ્ય મેદો મુખ્યસ્ત્રભેદ ।

પ્રતિપન્ધાભ્યનુમામ્યા વૃત્તિર્ગા તસ્ય શાશ્વતી ।

તયા વિમન્યમાનોડસૌ મજતે ક્ષમરૂપતામ્ ॥૩૦॥

અવરોધ અને અનુવ્રતિ વડે તેની જે હચેલની પ્રવૃત્તિ છે તેનાવડે વિલક્ષ્ય બનતો તે પાલીપદને પામે છે (૩૦)

જ્યારે સાધનશક્તિઓનું કાર્પ અટકે છે ત્યારે ક્રિયાનો અવરોધ થાય છે. તેનાથી વિરુદ્ધ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ એટલે ક્રિયા અંગે અનુભૂતિ. જ્યારે અવરોધ અને અનુભૂતિને કારણે સર્વપદાર્થોમાં કાલની પ્રવૃત્તિ સમાપ્ત થાય છે. ક્રમનો કાલ હવે અધ્ધારોધ કરવામાં આવે છે. તે કાલથી ઉદ્ધવ નથી. ક્રિયાનો તે અનુભૂતિ ધર્મ છે. ક્રમની જેમ પૌગણ્ય પણ કાલમાં આરોપનામાં આવે છે. તે તેનો આશ્રય ધર્મ નથી.

કર્તૃભેદાત્તદર્થેષુ પ્રચયાપચયૌ મતઃ ।

સમત્વં વિપમત્ત્વં વા સ યકઃ પ્રતિપત્યતે ॥૩૧॥

જુદા જુદા કર્તાઓને કારણે તેમનાં કાર્યોમાં વૃદ્ધિ અને હ્રાસને પ્રાપ્ત કરનાર તે એકલો (કાલ) સમ અથવા વિપમ અને છે. (૩૧)

શ્રુતિ, સ્મૃતિ વગેરેના નિયમોને અનુસરીને જુદા જુદા મનુષ્યો જ્યારે સદાચાર આચરે છે, ત્યારે આચારના પ્રકરણ અર્થાત્ ઉત્તમતાને કારણે તેને કૃતયુગ કહે છે. સદાચાર આચરનાર મનુષ્યો અસંખ્ય હોય અને જુદે જુદે સ્થળે અને સમયે આવો સદાચાર આચરવામાં આવતો હોય તો પણ તેને એકસરખી ઉત્તમતાવાળો અર્થાત્ સમકાલ કહે છે જ્યારે હિનદુર્બલ કર્તાઓ અધમ આચાર અર્થાત્ આચારના અપકરણને આચરે છે, ત્યારે તે વિપમકાલ અર્થાત્ હિનયુગ કહેવાય છે.

ક્રિયામેદાત્તયૈકસિન્નસ્તક્ષાપાલ્યા પ્રવર્તસે ।

ક્રિયામેદાત્તયૈકસિન્નત્વાદ્યાલ્યોપજાયસે ॥૩૨॥

જેમ એક જ બ્યક્તિમાં, તેના કાર્યની શિન્નતા પ્રમાણે સુધાર, (દુહાર) વગેરે નામ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ, ક્રિયાની શિન્નતાને કારણે એક જ કાલમાં વસંત, શ્રીષ્ઠ વગેરે) ઋતુનામ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૨)

આરમ્ભઞ્ચ ક્રિયા ચૈવ નિષ્ઠા ચેત્યભિધીયતે ।

ધર્માન્તરાણામધ્વાસભેદાત્સદસદાત્મનઃ ॥૩૩॥

ભાવાત્મક અને અભાવાત્મક (પદાર્થો)માં જુદી જુદી ક્રિયાઓના જુદા જુદા આરોપને કારણે (એક જ કાલને) આરભ(કાલ), ક્રિયા(કાલ) અને સમાપ્તિ-કાલ કહેવાય છે (૩૩)

સરખાવો : હેવારાજ—સુદૃઢાભિસંધાય વશર્ચસ્ય ચોમ્યસામવોપાર્જનવારમ્મકાલઃ । ઉપા-
જિતસાધનસ્ય કરગ ક્રિયાકાલઃ । કર્તવ્યસ્ય સમાપ્તિર્નિષ્ઠાકાલઃ । તદેવં વયાકાલં ધર્મમેશ્વરપત-
વારમ્નાદિકાલશ્ચિમાય ।

યાવાંશ્રદ્ધયણુકાવીનાં તવાન્ હિમવતોઽપ્યસૌ ।

ન હ્યત્મા કસ્યચિદ્ મેતું પ્રચિતું વાપિ શ્વસ્યતે ॥૩૪॥

આ (આરંભકાલ વગેરે કાલ) દ્રવ્યજુગ વગેરેમાં જેટલો છે તેટલો હિમાલયમાં પણ છે; કારણ કે કોઈ પણ (પદાર્થ)ના સ્વરૂપને ઘટાડી શકતું નથી કે વધારી શકાતું નથી. (૩૪)

પદાર્થો તેમની ઉત્પત્તિને સમયે નિરંતર અને નિરવધવ હોય છે. તેથી તેમનો અધાનો આરંભકાલ સરખો હોય છે. અવયવો પદાર્થોથી જુદા હોય છે. તે પ્રમાણે પરિમાણુ પણ પદાર્થથી જુદો ગુણ છે. તેમ હોઈને પદાર્થમાં શક્તિ કે શ્વાસ કદપી સમાતો નથી. તેથી પદાર્થમાત્રમાં કાર્યદ્રવ્ય સરખું હોવાથી નાના કે મોટા સવળા પદાર્થોમાં આરંભકાલ વગેરે જુદા હોતા નથી. માત્ર પદાર્થથી જુદી સમજાતી ક્રિયાઓના આરંભને કારણે જ જુદા જુદા પદાર્થોમાં આરંભકાલ વગેરે જુદા જુદા સમજાય છે.

અગ્યૈસ્તુ આશૈરન્યેષાં પ્રચયઃ પરિકલ્પ્યતે ।

શૈત્તેરિદમિદં ક્ષિપ્રમિતિ તેન પ્રતીયતે ॥૩૫॥

જુદા જુદા પદાર્થોના, તેમનાથી જુદા જુદા (સમજાતા) અવયવોને કારણે, (તેમનામાં) વૃદ્ધિની ઠક્ષપના કરવામાં આવે છે. તેને લીધે આ ધીમું' (છે), આ ઝડપી (છે) એમ સમજાય છે. (૩૫)

મોટા માપવાળા પદાર્થોમાં, તેમનાથી જુદા પણ અવયવોને કારણે વૃદ્ધિ થાય છે. નાના માપવાળા પદાર્થોમાં, તેમનાથી જુદા થોડા અવયવોને કારણે શ્વાસ થાય છે. તેથી વધારે અવયવોવાળા પદાર્થોનું પરિમાણુ ધીમેથી વધે છે અને ઓછા અવયવોવાળા પદાર્થોનું પરિમાણુ ઝડપથી વધે છે. આ બે પ્રકારના પદાર્થોમાં આરંભકાલ, ક્રિયાકાલ વગેરે જુદા જુદા સમજાય છે.

બસતશ્ચ ક્રમો નાસ્તિ સ હિ એતુ ન શક્યતે ।

સતોડપિ આત્મતત્ત્વં યત્ તત્તથૈવાવતિષ્ઠતે ॥૩૬॥

(ઉત્પત્તિની પહેલાં) અવિદ્યમાન પદાર્થમાં ક્રમ હોતો નથી, (તેથી) તેના વિભાગ કરવા શક્ય નથી. વિદ્યમાન પદાર્થોના જે ચોતાનો સ્વભાવ છે તે, તેવો (વિભાગ વિનાનો) રહે છે. (૩૬)

ઉત્પત્તિ પહેલાં અસ્તિત્વ વિનાના નિઃસ્વભાવ પદાર્થમાં આ પહેલું, આ પછીનું, એવો ક્રમ હોતો નથી. ઉત્પન્ન થવા પછી પણ પદાર્થમાં એક અને પોર્વાપર્ત ન હોવાથી, તેનામાં ક્રમ હોતો નથી. આમ વિદ્યમાનમાં કે અવિદ્યમાન પદાર્થમાં ક્રમ હોતો નથી. તેવા ક્રમનો પદાર્થ ઉપર આરંભ કરવામાં આવે છે.

ક્રિયોપાધિશ્ચ સન્મૂલમવિષ્ણુર્તમાનતાઃ ।

પ્રકાદશમિત્યકરૈર્વિમક્ષઃ પ્રતિપચતે ॥૩૭॥

જુદા જુદા ક્રિયાઓ રૂપી ઉપાધિવાળો બનેલો કાલ અગિયાર વિભાગોમાં બનેલ ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાનપણાને પ્રાપ્ત કરે છે. (૩૭)

ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થવા પછી નાશ પામે છે ત્યારે આવી ક્રિયાઓના આરંભવાળો કાલ બુદ્ધિમાય કહેવાય છે. બ્યારે ક્રિયાઓનો ઉત્થ સંભવિત બનેલો હોય ત્યારે તેની ક્રિયારૂપી ઉપાધિવાળો કાળ ભવિષ્યકાળ કહેવાય છે. આરંભાયેલી પણ સમાપ્ત નહિ થયેલી ક્રિયોપાધિવાળો કાળ વર્તમાન કહેવાય છે. તે ત્રણ કાળના અગિયાર ભેદો છે.

મૂંતઃ પન્ચવિઘસત્ત્ર મવિઘ્ન્યઞ્ચ ચતુર્વિઘઃ ।

વર્તમાનો દ્વિધાસ્ત્ર્યત્ત્વ ઇત્યેકાદશસ્કરૂપનાઃ ॥૩૮॥

પાંચ પ્રકારનો ભૂતકાળ, ચાર પ્રકારનો ભવિષ્યકાળ અને બે પ્રકારનો વર્તમાન કાળ એમ અગિયાર કાળની કલ્પનાઓ (કરવામાં આવી) છે. (૩૮)

સામાન્ય ભૂત (વા.સુ. ૩.૨.૧૧૦), અણ્વતનભૂત (વા.સુ. ૩.૨.૧૦૧), અનણ્વતનભૂત (વા.સુ. ૩.૨.૧૧૧), અણ્વતન અને અનણ્વતનનો સમુદાય એવો ભૂત, અધ્યારોપિત ભૂતભાવ એવો ભૂત એમ પાંચ ભૂતકાળ થયા.

સામાન્ય ભવિષ્ય (વા.સુ. ૩.૨.૧૧૨), અણ્વતન ભવિષ્ય (વા.સુ. ૩.૨.૧૧૩) અનણ્વતન ભવિષ્ય (વા.સુ. ૩.૨.૧૧૪) અને અણ્વતનઅનણ્વતન ભવિષ્ય એમ ભવિષ્યના ચાર પ્રકાર થયા.

મુખ્ય વર્તમાન અને અતિદિષ્ટ વર્તમાન (વા.સુ. ૩.૨.૧૧૫) એમ બે વર્તમાનકાળ થયા. બાકી બધા કાલોએકો સાલકાર્ય માટે પ્રયોજાય છે.

કાલે નિઘાય સ્વં રૂપં પ્રજ્ઞયા ચન્નિગૃહ્યતે ।

માયાસ્તતો નિવર્તન્તે તત્ર સંક્રાન્તશક્તયઃ ॥૩૯॥

જુદિવડે જેટું બરાબર અહમ્મ થાય છે તેવા પોતાના રૂપને કાલમાં સ્થાપીને પદાર્થો, તેમાં પોતાની શક્તિઓને સંક્રાન્ત કરીને, તે (કાલ)થી અદૃશ્ય બને છે. (૩૯)

ક્રિયા જેમાં સમાપ્ત થાય છે તે પદાર્થોને નાશ પામેલા સ્વરૂપવાળા કહે છે. તે પદાર્થો, જ્યારે અસ્તિત્વમાં હોય છે ત્યારે, જુદિવડે સ્વીકારેલા તેમના સ્વરૂપને કાલમાં સ્થાપીને, નાશ પામે છે. તેથી તે પદાર્થો સ્મરણની સ્થિતિમાં રહે છે, અને ત્યાર બાદ 'હડો હડો' એવા રૂપે સમભવ્ય છે. બાકી પ્રયેજો કાલનું અસ્તિત્વ સાબિત કરે છે; સરખાવો હેઠારાજ; માવોપાધિતયા કાલતરજ પ્રજ્ઞયાયતે । માયાચાનુચ્ચતાઃ સ્મર્યમાણાવસ્થાસ્તસ્ય મૂતમ્પવદેશતેજ સ્વીપાધિતયા કલ્પયન્તિ । તથા ચામૂદ પદ ઇત્યાદિવ્યવહારઃ । અતન્તૈતદેવ કાલગ્રામાવાદેર્લ કિત્તમ્ । અસ્ત્યર્થે તદ્વ્યવહારાનુવર્તેઃ

માવિતાં વૈય યદ્રૂપં તસ્ય ચ પ્રતિવિમ્બકમ્ ।

સુનિર્મલ્લ ઇવાદર્શં કાલ યથોપપચ્ચતે ॥૪૦॥

અત્યંત સ્વચ્છ દર્પણમાં (પદાર્થનું) પ્રતિબિંબ પડે તેમ, ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થોનું રૂપ અને તેનું પ્રતિબિંબ, કાલમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૦)

ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થનું સફ્ત રૂપ ઉત્પત્તિ વખતે અદૃશ્ય રહે છે. પરંતુ સુયોગ્ય કારણ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઉત્પન્ન થઈને જુદિવડે મુદ્રીત બની, સ્વચ્છ દર્પણમાં જેમ સુંદર પ્રતિબિંબ પડે તેમ કાલમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

તૂળપર્ણલતાદીનિ યથા સ્રોતોઽનુકર્પતિ ।

પ્રવર્તયન્તિ કલ્લેઽપિ માત્રા માત્રાવતાં તથા ॥૪૧॥

વાસ, પાંદડાં, વેલા વગેરેને જેમ (જડ)પ્રવાહ ખેંચી લાય છે તેમ કાલ પણ અવયવોવાળા પદાર્થોના અવયવો (રૂપધર્મો) ને (દિશ્કાર) માટે પ્રવૃત્ત કરે છે. (૪૧)

આવિર્યેવાનુસંધત્તે યથા ગતિમતાં ગતિઃ ।

વાયુત્તયૈવ કાલત્મા વિષત્તે ક્રમરૂપતામ્ ॥૪૨॥

ગતિવાળા પદાર્થોની ગતિમાં કાલ જઈને, જેમ, વાયુ તેમને પોતાની ગતિ સાથે જોડે છે તેમ કાલ (પણ) પદાર્થોમાં (પ્રવેશોને) ક્રમને પ્રાપ્ત કરાવે છે. (૪૨)

મનુષ્યોના શરીરના અવયવોમાં રહેલો પ્રાણવાયુ જેમ, આવાગમનરૂપી ક્રિયાઓ કરે છે તેમ કાલ પણ પદાર્થોમાં પ્રવેશોને અવશ્ય અને અનુમતિ દ્વારા તેમનામાં પૌર્વાર્થ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

અયનપ્રવિભાગશ્ચ ગતિશ્ચ વ્યોત્તિપાં મુવા ।

નિવૃત્તિમમ્ભવાચ્ચૈય મૂતાનાં તન્નિવન્ધનાઃ ॥૪૩॥

અયનોનો વિભાગ, નક્ષત્રોની નિશ્ચિત ગતિ અને પ્રાણીઓનાં વિનાશ અને ઉત્પત્તિ, તે (કાલ)ને આધારે છે. (૪૩)

માત્રાણં પરિણામ યે કાલવૃત્ત્યનુપાસિનઃ ।

નક્ષત્રાસ્ત્યા વૃથક્ તેષુ ચિહ્નમાત્રં તુ તારકાઃ ॥૪૪॥

કાલની ગતિને અનુસરનારાં. પંચમહાભૂતોનાં વિશિષ્ટ પરિણામોને નક્ષત્રોનાં જુદાં જુદાં નામ પ્રાપ્ત થાય છે. (તે નક્ષત્રોના) તારાઓ માત્ર તેમનાં ચિહ્નોરૂપે છે. (૪૪)

ચોક્કસ કાલ સાથેના સંબંધને કારણે પંચ મહાભૂતોનાં જે જુદાં જુદાં પરિણામો છે તેમને કૃત્તિકા, શકિષ્ઠી વગેરે નક્ષત્રનામોથી ઓળખવામાં આવે છે.

ઋતૈર્મૃગશકુન્તાના રથાષરાણાઽષ્ઠ વૃત્તિમિઃ ।

હાયાદિપરિણામેઽથ ઋતુવામા નિરુપ્યતે ॥૪૫॥

પશુઓ અને પંખીઓના અવાજોવડે, વૃક્ષ, વેલીઓ વગેરે સ્થાવર પદાર્થોનાં આચરણથી તેમ જ છાયા, (તડકા) વગેરે ફેરફારોને કારણે, ઋતુઓના નિવાસ રૂપ કાલ નિરૂપાય છે. (૪૫)

મનુષ્યોની સાથે એકરૂપ બનેલો કાલ, ઋતુધામા ગર્ભાત્ ઋતુઓ રૂપી નિવાસવાળો કહેવાયો છે. જાણની રવાત જ સક્રિય કાલ, વર્ષાત, ગ્રીષ્મ, વગેરે ઋતુવિભાગો રૂપે વિભક્ત થયેલો હોય છે તેમ સમજવો છે. ઋતુઓરૂપી નિશ્ચિત ગેઢોવાળો કાલ તે તે ઋતુઓમાં પુરંકોઠિલનાં કૃત્તિકા, નર્વા નર્વા કિત્તલોનો છદ્મમ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રોની ગતિ, છાયા, તડકા વગેરેના ફેરફારો એમ અનેક રીતે નિશ્ચિત બને છે હેવારાને અવતારેલા સ્ત્રોકોમાંથી એક સ્ત્રોકમાં વસન્ત, ગ્રણ્યમાં ગ્રીષ્મ, ગેમાં વર્ષા, જેમાં યરદ, એકમાં હેમન્ત અને ગેમાં શિશિર એમ અગિયાર સ્ત્રોકોમાં ઋતુવર્ણન રજૂ થયાં છે.

નિર્માસોપગમો યોડયં ક્રમવાનિવ દ્રવ્યતે ।

અક્રમસ્યાપિ વિશ્વસ્ય વત્કાલસ્ય વિવેષિતમ્ ॥૪૬॥

ક્રમ વિનાના વિશ્વ માટે, તે ક્રમવાન છે એવા જ્ઞાનની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે કાલનું જ કાર્ય છે. (૪૬)

સવન્નસમુદ્દેશ (૧. ૩ ૮૧)માં જણાવ્યું છે કે બ્રહ્માના નિવર્તરૂપ વિશ્વ ક્રમ વિનાતુ
 તે ક્રમવાન છે એવા નિર્ભાસ અર્થાત્ યાત્ર, કાલથી પ્રાપ્ત થતા અવરોધ અને અતુ-
 મતિ (પ્રતિરન્ધ્રામ્યવુદ્ધા)ને કારણે છે વાસ્તવમાં કાલ બ્રહ્મની અવિધારૂપ શક્તિ છે

દૂરાન્તિકચ્ચવસ્થાન અધ્વાધિકરણ યથા ।

ચિરક્ષિપ્રચ્ચવસ્થાન કાલધિકરણ તથા ॥૪૭॥

દૂર અને પાસે અંગેનો નિશ્ચય (ગ્રેમ) સ્થળ ઉપર આધાર રાખે છે તેમ ધીમુ,
 અને અડધી અંગેનો નિશ્ચય, કાલ ઉપર આધાર રાખે છે (૪૭)

તસ્યાધિન્નસ્ય કાલસ્ય વ્યવહારે ક્રિયાકૃતાઃ ।

મેદા દ્વ યસ્ય સિદ્ધા ચાલ્લોકો નાતિવર્તતે ॥૪૮॥

તે વિભાગ (વિનાશ કાલના, તેની પ્રવૃત્તિને કારણે પ્રાપ્ત થનારા ત્રણ વિભાગો
 ન્યવહારમાં જણાવ્યા છે લોકોન્યવહાર તેમને ઉવેળતો નથી (૪૮)

ઇકસ્ય શક્ત્યસ્તિસ્ત્વ કાલસ્ય સમચચિતા ।

ચત્સચન્ધેન માવાના દર્શનાદર્શને સત્તામ્ ॥૪૯॥

એક કાલની ત્રણ શક્તિઓ નિશ્ચિત છે, જેમની સાથેતા સખધને દ્વિધે
 ઉપન્ના થયેલા પદાર્થોના દર્શન અને અદર્શન (સમજાય) છે (૪૯)

ત્રણ શક્તિઓ એટલે વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એવા ત્રણ કાળ વર્તમાનકાળ
 રૂપ શક્તિને કારણે પદાર્થોની અભિવ્યક્તિ થાય છે ભૂતશક્તિ અને ભવિષ્યશક્તિને
 કારણે તિરહાવ અને વિનાશ રૂપ થાય છે. આ અદર્શન અને વિનાશ પ્રાગભાવ અને
 પ્રખ્યાતાભાવરૂપ છે

દ્વાબ્ધ્યા સ કિલ શક્તિભ્યા માવાના વર્ણનાત્મક ।

શક્તિસ્તુ ચર્તમાનાભ્યા માવરૂપપ્રકાશિની ॥૫૦॥

(ભૂત અને ભવિષ્ય રૂપ) બે શક્તિઓ વડે તે કાલ પદાર્થોને ઠાકનારો બને છે
 (તેની) વર્તમાનકાળ નામે શક્તિ પદાર્થોના રૂપને પ્રગટ કરનારી છે (૫૦)

બનામતા જન્મશકે શક્તિપ્રતિપન્ધિકા ।

અતીતાચ્યા તુ યા શક્તિસ્તયા ગન્મ ચિકુચ્યતે ॥૫૧॥

ભવિષ્યશક્તિ, જન્મશક્તિનો અવગ્રાહ કરનારી નથી, પરંતુ ભૂત નામે જે
 શક્તિ છે તેના વડે ઉત્પત્તિનો વિશેષ થાય છે (૫૧)

તમ પ્રકાશનચ્ચેતે ત્રયોઽબ્ધાનો વ્યવસ્થિતા ।

અકમાત્તેપુ માવાના ક્રમ સમુપલભ્યતે ॥૫૨॥

આ ત્રણ કાવગ્રાહી, અપકાર અને પ્રકાશની જેમ ક્રમ વિનાના છે, છતાં
 તેમનામાં પદાર્થોના ક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે (૫૨)

મુસાફરો જેમ રસ્તા ઉપર આવળ કરે છે, તેમ પદાર્થો ત્રણેય કાળમાં આવળ કરે છે. તેથી તેમને મનો (અધ્યાન) કલા છે. યોગસૂત્ર (૩.૧૩) જણાવે છે કે “બાહ્ય ધર્મો ત્રણ મનોવાળા છે.” ભૂત અને હવિષ્યકાળ અધિકાર જેવા છે અને વર્તમાન પ્રકાશ જેવા છે. પદાર્થો સાથે તે પૌર્વોપર્ચ સંબંધને પ્રાપ્ત કરે છે. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ જેવા નિત્ય ગુણો એક સ્થળે રહ્યા હોવા છતાં ગ્રુણપ્રધાનભાવ પ્રાપ્ત કરે છે તેમ વર્તમાન, હવિષ્ય અને ભૂતકાલથી ત્રણ કલક્રમિતઓ પૌર્વોપર્ચ પ્રાપ્ત કરે છે.

દ્વી તુ તત્ત્વ તમોરૂપાવેકસ્યાલોકવલ્લિધતિઃ ।

અતીતમપિ કેવાંચિદ્પુનર્વિપરિવર્તેતે ॥૫૩॥

(તે ત્રણ કાળની ઠલપનામાં) બે કાળ (ભૂતકાળ અને હવિષ્યકાળ) અધિકાર રૂપે રહેલ છે. કેટલાકને મતે ભૂતકાળ ફરીવાર (વર્તમાનરૂપે) ફેરફાર પામે છે. (૫૩)

પદાર્થોના આવરણ મટે ભૂત અને હવિષ્ય કારણરૂપ છે, તેથી તે બે કાળ તમોરૂપ છે. આવરણ તમસુનો સ્વભાવ છે. વર્તમાનકાળ પ્રકાશ સમે અર્થોત્ સત્ત્વ ગુણ રૂપે છે (સામ્યકારિકા ૧૩). રજસ્ સામાન્ય પ્રકૃતિરૂપે છે, તેથી તે કાલનું સામાન્ય અને ગમે સંબંધવાળું રૂપ છે. તે પ્રતિબંધ અને અનુદા દ્વારા પ્રકૃતિ કરાવે છે.

અભિવ્યક્તિ પહેલાં પદાર્થ સૂક્ષ્મરૂપે અસ્તિત્વમાં હોય છે. આ સાંખ્ય મતના સમર્થનમાં પાંચ કારણો આપ્યા છે. (૧) અસત્ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ. (૨) કાર્યની ઉત્પત્તિ મટે કારણરૂપ ઉપાદાન આવરણ છે. (૩) દરેકમાંથી દરેકની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, (૪) સમર્થ કારણ ઉત્પત્તિ કરી શકાય તેવા કાર્ય (પદાર્થ)ની ઉત્પત્તિ કરી શકે છે. (૫) કારણના અસ્તિત્વથી કાર્ય અસ્તિત્વમાં હોય છે.

અસવકરણાદુપાદાનમદ્વજાત્સર્વસંભવામાનાત ।

સજ્જ્ય કાવ્યકરણાત્કારમાવાળ્ય સત્કાર્યમ્ ॥ (સામ્યકારિકા ૧)

આ મત પ્રમાણે અતીત કાલમાં રહેલા પદાર્થો ફરીવાર ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રકૃતિમાં અતર્ગત રહેલા પદાર્થો યોગ્ય સમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલય કાળે તેમાં જ અદ્ભુત બને છે. આમ ભૂત, હવિષ્ય અને વર્તમાન જેવા ત્રણ મનો પદાર્થોના અંતર મટે સમજવામાં આવ્યા છે. આવે મન યોગ્ય છે.

યુગપદ્ વર્તમાનત્વં તદ્દર્મ પ્રતિપચતે ।

કેવાંચિદ્ વર્તમાનત્વાચ્ચેતિ તદ્વદતીતતામ્ ॥૫૪॥

કેટલાક પદાર્થો વર્તમાન ધર્મવાળા હોવાથી (ભૂત, વર્તમાન અને હવિષ્યરૂપ ધર્મોવાળો તે (પદાર્થ) એકસાથે વર્તમાન સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે. તે પ્રમાણે (તેવા ધર્મોવાળો તે પદાર્થ) ભૂતકાળની સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે. (૫૪)

આ કારિકાનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજીને અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. તદ્દર્મ (પદાર્થ) કેવાંચિદ્ (પદાર્થોના) વર્તમાનત્વાદ યુગપદ્ વર્તમાનત્વં પ્રતિપચતે તદ્વદ્ (જસો તદ્દર્મ ધર્મો) અતીતતામ્ એતિ । હેવાચાજ અને તેને અનુસરતી અન્યાકાર્યોથી કાંઈક અંશે જુદી રીતે અદ્ધી અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે.

દેતૂપકારાદક્ષિપ્તો વર્તમાનત્વમાગતઃ ।

શાન્તદેતૂપકારઃ સન્પુનર્ગોપૈતિ દર્શનમ્ ॥૫૫॥

કારણોની મદદથી કાર્યરૂપ બનેલો અને તેથી વર્તમાનરૂપ બનેલો (૫૬થી),
કારણોની (તેથી) મદદ થઈ ચતાં ફરીવાર દેખાતો નથી (૫૫)

અમારિની કારિકામાં જણાવ્યું હતું કે વર્તમાન અને અતીત કેટલીકવાર એકસાથે
તેમની તે તે રીતે પ્રાપ્ત કરે છે, અહીં કોઈ ચંકા કરે કે વર્તમાન અને અતીત તે
પરસ્પર વિરોધી છે, તે પછી તેમનું એકસાથે પ્રાપ્ત થવું કેવી રીતે શક્ય બનશે ? તેને
હિતરે આ કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે, સરખાવો હેધારાજ : વદા સંસ્થા દેશ્વરઃ
કાર્થોવદારમારમ્તે તદા સત્તામર્ચાગિજાવમાનો ભાવો દર્શનપદમવતરન્વર્ધિયાઃ સંપાદમ્ વર્તમાન
ઇતિ સ્પરદિરપતે । ઉપરત્તકરણવાવાસ્તુ પરિતમાન્તકરણોપોડદર્શનમતુસમ્પ્રતીતઃ ।

દ્વે એવ ક્ષણસ્ય વિમ્બો કેપાંપિચ્છલિયર્ત્તમ્નિ ।

કરોતિ ચામ્યાં ભાવામ્યામુમ્બીલનનિમીલને ॥૫૬॥

કેટલાકના મતમાં વિભુ મલના એ શક્તિમાણી છે, જેમના વડે તે પદાર્થોનાં
પ્રાકટ્ય અને તિરોધાન કરે છે. (૫૬)

કલ્પમિઃ પૃથગર્થામિઃ પ્રપિમ્લ્લ સ્વમાવતઃ ।

કેચિદ્ મુદ્ધપનુસંહારલક્ષણં વૈ શ્રવણતે ॥૫૭॥

જુદાં જુદાં પ્રયોજનોવાળી કલાઓને કારણે સ્વાભાવિક વિભાગવાળા તે કાલને
કેટલાક (આચાર્યો) બુદ્ધિસંકલનરૂપ બાહેર છે. (૫૭)

બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞો કાલને જુદી જુદી ક્રિયાઓના માનસસંકલનરૂપે સમજે છે. તેમના
મનમાં આવા બુદ્ધિસંકલનથી જુદું કાલતત્ત્વ નથી કોઈ તત્ત્વ નથી. શિર, હિંદ્ર
વગેરે ક્રિયાઓ એક જ મનઃસંકલનરૂપે એક જ વાત છે અને તેનું સંકલન કાલરૂપે સમ-
જાય છે સરખાવો હેધારાજ : મિત્તાઃ કિયાલક્ષણઃ સંકલ્પા મુદ્ધપનુસંહારમાગાઃ સદ્ગુણ્યમાના-
વિભિગ્દિશ્વાદેદત્ત્ય નિવર્તે મદ્યિત । / તથા મુદ્ધશ સંકલનમાત્રમેવાચિદ્તત્ત્વં વિશાલિકાલ્પ્યં
વિલક્ષણમેવ સ્વદ્વિપતે ।

જ્ઞાનાનુગત્યર્થકિં ચા વાહ્યં વા સત્યતઃ સ્થિતમ્ ।

કાલત્માનમનાશ્ચિત્ય વ્યવહર્તું ન શક્ચતે ॥૫૮॥

(સંકલનાત્મક) બુદ્ધિને અનુસરનારી શક્તિઓવાળા અથવા બાહ્યરૂપે નિશ્ચિતપણે
રહેલા કાલસ્વરૂપનો આશ્રય લીધા વિના વ્યવહાર કરવો શક્ય નથી. (૫૮)

બૌદ્ધ મતમાં ક્રિયાઓના સંકલનરૂપ વિજ્ઞાનને કાલતત્ત્વ કહે છે. તેથી જુદું અને
ખાત્ર, કાલ નામે કોઈ તત્ત્વ નથી. બર્તુદરિ આ વાત પણ સ્વીકારે છે. તેમને માટે કાલનું

અસ્તિત્વ અને તેનું સર્વપ્રવૃત્તિમૂલત્વ મહત્ત્વનું છે. તે શુદ્ધિસંકેતનરૂપ છે કે બાહ્ય-તત્ત્વરૂપે છે તે મહત્ત્વનું નથી. આવેા વિદ્યાનમાત્ર અર્થવા બાહ્યસ્તિત્વવાળો કાલ પાર-માર્થિકપણે શબ્દબ્રહ્મની શક્તિ રૂપે છે. ભર્તૃહરિના આ વિચારને રૂપેટ શબ્દોમાં મૂકતાં હેતુસાગ્ર જણાવે છે કે અર્થે તો વૈવાકરણ્યે ડાંચે. અને દર્શનિક સિદ્ધાન્તો અર્થવા બેદા નથી. શબ્દબ્યવહારમાં જે અર્થભૂત હોય તેનું જ વિવેચન અમારે કરવું છે. સરખાવેા : માત્રમાર્થિકત્વવિવેકઃ પ્રાગ્વ્યઃ કિન્તુ શાન્દે વ્યવહારે ચદન્નં તત્પરીક્ષ્યમ્ ।

તિરો ભાવસ્ય આવસ્ય કેર્ણચિદ્ ભાવશક્તયઃ ।

ભાગિઃ સ્વશક્તિભિઃ સર્વં સર્વશક્તિ ચ નાસ્તિ ચ ॥૫૯॥

હેતુશક્તિ (આચાર્યો)નાં મતમાં પદાર્થની પ્રવૃત્તિની ત્રણ કાર્યશક્તિઓ છે, પાતાની તેવી શક્તિઓ વડે બધા પદાર્થો હેતુમાં અસ્તિત્વરૂપે અથવા અભાવરૂપે હોય છે. (૫૮)

સંખ્યામાર્થ કપિમના મતમાં પદાર્થની (માવસ્થ) પ્રવૃત્તિની (માવસ્થ), ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એવી ત્રણ કાર્યશક્તિઓ (માવસ્થકયઃ) છે. તેમને આધારે પદાર્થ સદ્ કે અસદ્ કહેવાશે.

સર્વાવચ્યતિરેકેણ તાસ્તિસ્તોડપિ વ્યવસ્થિતાઃ ।

ક્ષમસ્તાસ્તદ્ભેદાન્ન ચ સદ્સર્વં ન ચિયતે ॥૬૦॥

તે ત્રણ (ક્રિયાશક્તિઓ) પદાર્થોથી શુદ્ધી ન હોવા છતાં, તેમને જ કમ કહે છે, અને (પદાર્થ સાથેની આવી) અભિન્નતાને કારણે (પદાર્થોની) સત્તા કે (તેમનો) અભાવ શુદ્ધ સમજવા નથી (૬૦)

પદાર્થોથી અભિન્ન ત્રણ શક્તિઓ-ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય-ને કમ કહે છે, કારણ કે આ શક્તિઓ જ પદાર્થોનાં આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ મટે જનાબદાર છે. તે શક્તિઓ આવી રીતે અભિન્ન હોવાથી પદાર્થોનાં આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ કાર્યોનું મિથણ એકસરખું થતું નથી. સરખાવેા હેતુસાગ્ર : અવ્યતિરેકેડપિ ચ માત્રાન્તર્યામી સદા માત્રવદ્ભેદાદેડપિ ફલિર્વિવિદ્યારસંભવો ન ભવતિ ।

વર્તમાનદર્શનેનૈકં દૃષ્ટાદૃષ્ટં તદેવ તુ ।

અપ્યન્મામેક્તા નાસ્તિ ન ચ કિન્ચિન્નિવર્તતે ॥૬૧॥

(વર્તમાન વગેરે શક્તિઓનાં) દર્શન અને અદર્શનરૂપી પ્રવૃત્તિની ભિન્નતાને કારણે એક જ પદાર્થ દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ બને છે. (વર્તમાન વગેરે શક્તિ) માગોતું પરસ્પર મિથજ્ઞ નથી અને દોઢ પછુ પદાર્થ તેના અસ્તિત્વમાંથી અટકતો નથી. (૬૧)

વર્તમાન શક્તિ વડે અભિવ્યક્ત થવું એટલે દર્શન. અતીત અને અનાગત શક્તિઓ વડે તિરોહિત બનવું તે અદર્શન છે. આમ બંનેનાં કાર્યોમાં ભિન્નતા હોવાથી પ્રકૃતિ-મિથજ્ઞ થતું નથી. પદાર્થોના નિરવગુણ્વંસ થતો નથી પરંતુ માત્ર તેમનો તિરોભાવ થાય છે. તેથી મત્ત અને અમત્ત પારમાર્થિકપણે જુદાં નથી. તિરોહિત સત્ત્વ એટલે જ અસત્ત્વ.

શક્ત્યાત્મદેવતાપદૈર્મિન્નં કાલસ્ય દર્શનમ્ ।

પ્રથમં વદવિચાર્યાં યદ્ વિચાર્યાં ન વિચરે ॥૬૨॥

શક્તિ, આત્મા, દેવતા, એવા ગુણ ગુણ અભિપ્રાયો કાલ અંગે છે. પ્રથમ અવિદ્યામાં દેખાતો તે કાલ વિદ્યામાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. (૬૨)

બ્રહ્મની સ્વાતંત્ર્યશક્તિ એટલે કાલ એવો બહુદરિતો મત છે. તેમના ત્રીકાકરો સમજાવે છે કે કાલ એટલે કારણશક્તિ; જેમ કે ગીઝની શક્તિ અંકુરની ઉત્પત્તિને અનુમતિ આપે છે, પરંતુ દાંડાને ઉત્પન્ન થતો અટકાવે છે. આવી પ્રવૃત્તિ કાલનું કાર્ય છે. પરંતુ આ બરાબર નથી. નિષ્ઠ કારણોવાળા પદાર્થો તેવાં કારણોની કાબડીને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે, જાન્યથા નહિ. કારણોની પરંપરાથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોમાં કમ દેખાતો હોવાથી, કમરૂપે કાલશક્તિ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. કાલ કમ અને યોગપદ્ધતે જન્માવે છે. તેથી કાલ બ્રહ્મરૂપ વિદ્યાત્માની શક્તિ છે, સરખાવો શ્રી. ૧. ૧૩૨.

આ કાલશક્તિ આત્મા અર્થાત્ પુરુષમાં પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે પુરુષમાં જ કમ દેખાય છે કાલ, અવિદ્યા શક્તિની સહચારિણી શક્તિ છે જીવના અદૃષ્ટ વગેરેને કારણે પદાર્થોમાં અવરોધ અને અનુમતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી કાલની પ્રવૃત્તિ સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. આ મતમાં અદ્રમાં અર્થાત્ જીવ કાલ છે

અપ્રકિતગત આકૃતિ અને મદાન પ્રભાવ વડે પ્રકાશતા દેવે એટલે કાલ એમ બીજા કેટલાક માને છે. અહીં પણ કમને ત્રિરૂપ બ્રહ્મની દેવતારૂપ શક્તિ જ સમજવાની છે. સંસારના કારણરૂપ અવિદ્યામાં કાલ પ્રથમ 'પ્રથમિયુ' છે. આ સંસાર ભેદના આભાસવાળો છે. ભેદ દેશ અને કાલને કારણે છે. કમ વિનાનું પરપન્તિરૂપ ઘાન, પ્રાણુ-વૃત્તિમાં પહોંચીને કાલને કારણે સક્રમ જનનું હોય તેમ જાણે છે

અભેદે ચદિ કાલસ્ય હૃત્વદીર્ઘ્વપ્લુતાદિપુ ।

દૃષ્ટતે ભેદનિર્માસઃ સ ચિરશ્ચિન્નુદ્ધિવન્ ॥૬૩॥

હૃત્વદીર્ઘ્વપ્લુતાદૃત્યા નાલિન્નસલ્લિધિપુ ।

કથં પ્રથયવોગઃ સ્યાત્કલ્પનામાત્રદેતુકઃ ॥૬૪॥

કાલ, ભેદ વિનાનો છે, એમ માનતાં, હૃત્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતમાં ભેદની જે કલ્પના થાય છે તે 'ત્રીમુ', ઝડપી એવી કલ્પના જેવી જો હોય તો, હૃત્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતના (ઉચ્ચારણ)માં કંઠનાડીમાંથી થતા જલઅવલુમાં થતો વધારો માત્ર કાલ્પનિક કેવી રીતે હોઈ શકે ? (૬૩-૬૪)

હેવારાજને અનુચરતાં યોગ દેશસ્થાનો અનુવાદ આ પ્રમાણે થશે : હૃત્વ, દીર્ઘ, પ્લુત વગેરેમાં વારંવાર કલ્પભેદ ન હોવા છતાં ચિર, દિગ્ધ, વગેરેમાં હોય છે તેમ કાલ્પનિક ભેદ સમજવામાં આવતાં, હૃત્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતના ઉચ્ચારણ વખતે નાલિન્નમાં જે અવલુ થાય છે તે માત્ર કાલ્પનિક ભેદવાળા હૃત્વ વગેરેને કારણે કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ચિર, ક્ષિપ્ર વગેરેમાં તેમજ દ્રુત, દીર્ઘ, પ્લુત વગેરેમાં પ્રાપ્ત થતો કાલભેદ કદિપત છે. વિષયમાં પ્રાપ્ત થતાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય પ્રમાણે કાલભેદ સમજાવ્ય છે. આમ કાલભેદ માત્ર વિષયભેદને અધીન હોઈ કાલ્પનિક સમજાવામાં આવે તો ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલી આવશે.

નાસિકાને કંઠનાડી સમજાવામાં આવે તો ચન્દ્રોપચારણ વખતે તેમાંથી રસ ઝરે છે એવું માનવું નોઈ એ. દ્રુત, દીર્ઘ અને પ્લુતના દરેક ઉપચારણ વખતે ત્રીજા ભાગ નોટકું વધારે ક્ષરણ થાય છે આની અવલગ્નવૃદ્ધિ સમજના વધારાના અનુસંધાનમાં થાય છે.

અભિવ્યક્તિનિમિત્તસ્ય પ્રચયેન પ્રચીયતે ।

અભિન્નમપિ શબ્દસ્ય તત્ત્વમપ્રચયાત્મકમ્ ॥૬૫॥

(કાલક્રુત) ભેદ વિનાનું અને વૃદ્ધિહીન સ્વભાવવાળું શબ્દતત્ત્વ અભિવ્યક્તિનાં કારણોની વૃદ્ધિને લીધે વધે છે (૬૫)

શબ્દતત્ત્વ નિત્ય અને વાસ્તવમાં દ્રુતવાદિ ભેદ વિનાનું છે તેમ છતાં બ્યજક ખનિઓનાં વૃદ્ધિ અને અપથય પ્રમાણે તેમાં કાલભેદ સમજાવ્ય છે. શબ્દની અભિવ્યક્તિ કરનારા શુદ્ધ જુદા ખનિઓ શબ્દસ્વરૂપમાં ભેદનો આરોપ કરે છે અહીં અભિવ્યજક ખનિઓ અને અભિવ્યંજન શબ્દ વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ સમજાવેલો ન હોવાથી ખનિઓની ભિન્નતાનો આરોપ શબ્દ ઉપર થાય છે. સ્વરસ્તરંગભ્રમ ૧ (૧૫ ૧. ૧. ૭૦) માં પણ ખનિગત કાલભેદનો શબ્દમાં આરોપ સમજાવ્યો છે.

एवं मात्रातुरीयस्य भेदो दाक्षतयस्य वा ।

परिमाणविकल्पेन शब्दात्मनि न विद्यते ॥૬૬॥

આમ (નિત્ય) શબ્દાત્મા તરીકે માત્રાના યોગ્ય ભાગ અને દસ વિકાસોવાળા વેદની વચ્ચે, કાલના પરિમાણભેદની દૃષ્ટિએ (કથો) ભેદ નથી (૬૬)

માત્રાનો યોગ્ય ભાગ અને દસ મંડલોના સમૂહરૂપ વેદ, એ જ ને નિત્ય શબ્દ હોઈ સરખા હોવાથી કાલક્રુત ભેદ વિનાના છે પ્રત્યાયક ખનિઓને કારણે તેમાં કાલભેદ સમજાવ્ય છે. આમ સ્ફોટરૂપ શબ્દાત્મા અભિવ્યંજક ખનિઓના ભેદને કારણે ભેદવાન ભાસે છે.

अनुनिष्पादिकल्पेन चैऽन्तराल इव स्थिता ।

शब्दास्ते प्रतिपत्तृणामुपायाः प्रतिपत्तये ॥૬૭॥

અનુસ્થાનરૂપે, કાનની અંદર રહેલા જે વૈકૃત ખનિઓ છે, તે ઓતાઓના અવલુ માટે ઉપાયરૂપ બને છે. (૬૭)

પ્રાકૃત ખનિઓ વડે શબ્દની અભિવ્યક્તિ થતાં અનુસ્થાનરૂપે પાછળથી પ્રાપ્ત થનારા અને કાનની અંદર રહેલા ખનિઓ, કૃત, વિલગ્નિત વગેરે વૃત્તિભેદ માટે જવાબદાર બને છે. આ વૈકૃત ખનિઓને કારણે સ્ફોટના સ્વરૂપમાં કશી ફેરફાર થતો નથી. સરખાવો. સ્વરસ્તરંગભ્રમનિષ્પત્તિભેદે તુ વેદના ૧

અન્ય યમુગ્રાન્તે સ્ફોટરમા તૈર્દિવિયતે ॥ શા.પ. ૧ ૭૬

વિશિષ્ટમવધિ તં તમુપાદાય પ્રકલ્પતે ।

કાલઃ કાલ્યણમેકઃ ક્ષણમાસર્તુભેદમાર્ ॥૬૮॥

અવયવોવાળા (અનિત્ય પદાર્થો)નેા નિશ્ચય કરનારેા એક કાલ, તે તે (ઉદય, અસ્ત વગેરે)ને ચોક્કસ અવધિ તરીકે લઈને, ક્ષણ, મહિનો, ઋતુ એવા વિભાગોમાં વહેંચાય છે. (૬૮)

અન્ય : કલાવતી (માસનાં જયંતેષકઃ) એકઃ કાલઃ સું સં (વરવાર)વિશિષ્ટં અવધિ સ્વાદાય ક્ષણમાસર્તુભેદમાર્ પ્રકલ્પતે ।

બુદ્ધ્યયમ્પ્રહમેદાન્ચ જ્યયહાસત્માનિ ગિદ્યતઃ ।

તાપાનેવ ક્ષણઃ કાલો યુગમન્યન્તરાણિ વા ॥૬૯॥

બુદ્ધિમાં બિન્નપણે સમજાતો હોવાથી, તે (એક) જ કાલ, વ્યવહારમાં ક્ષણ, યુગ અથવા મન્યન્તર રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. (૬૯)

પ્રતિવન્ધામ્યનુસામ્યાં નાલિકાવિવરમિતે ।

યદન્મસિ પ્રક્ષરણં તત્કાલત્યૈવ ચેટિતમ્ ॥૭૦॥

અવરોધ અને અનુમતિ વડે (જલ) નાલિકાના કાણામાં રહેલ જળનું જે ફરણ તે તો કાલની જ પ્રવૃત્તિ છે. (૭૦)

અરુપે મહતિ વા છિદ્રે તસંવન્ધે ન મિચતે ।

કાલસ્ય ઘૃતિરાત્માપિ તમેવાત્યાનુચરંતે ॥૭૧॥

(નાલિકાનું) છિદ્ર નાનું હોય કે મોટું, તેના (જલફરણ) અંગે, કાલની પ્રવૃત્તિ બદલાતી નથી. તેનેા સ્વભાવ છિદ્રના જલ સાથેના સંબંધને અનુસરે છે. (૭૧)

આમ્નીઢ ઇવ કાલસ્ય હૃદયતે યઃ સ્વશક્તિભિઃ ।

યદ્ગુરુપસ્ય માવેષુ વહુવા તેન મિચતે ॥૭૨॥

પોતાની શક્તિઓને કારણે અનેકરૂપવાળા કાલની પદાર્થોમાં જે સર્વવ્યાપી ક્રોડા દેખાય છે, તેને લીધે તે અનેક રૂપે વિભક્ત થને છે. (૭૨)

ત્વચિસાસ્ય વા બુદ્ધિઃ કૃષ્ણરાજસ્ય વા દધત્ ।

તામ્બદ્બુદ્ધિયોગેન કલ્પત્ત્વં ચિકલ્પતે ॥૭૩॥

વાંસની (હડપથી) વૃદ્ધિ કરીને અને તાલવૃક્ષની (ધીમેધીમે) વૃદ્ધિ કરીને, પ્રલ, આવી (જુદી જુદી) વૃદ્ધિના સંબંધને લીધે જુદો જુદો સમજાય છે. (૭૩)

અતિક્રમેઽપિ માત્રાણાં તસ્ય નાસ્તિ અતિક્રમઃ ।

॥ મન્વૃત્તિમેદેન માર્ગમેદોઽસ્તિ કશ્ચન ॥૭૪॥

પદાર્થોની અવસ્થાઓના વિનાશથી તે (કાલ)નો વિનાશ થતો નથી, આલનારા-
ઓતું આલવું બંધ થતાં કાંઈ રસ્તો બંધ થતો નથી. (૭૪)

વદ્યાસ્તમયા વૃત્ત્યા ધ્યોતિયાં લોકસિદ્ધયા ।

કાલસ્વાચ્ચલિપાતેઽપિ તાદ્ધર્મ્યમિથ છદ્યતે ॥૭૫॥

(સૂર્ય વગેરે) ઋદ્ધોની લોકમાં નાણીતી હૃદય અને અસ્તની પ્રવૃત્તિઓ વડે
કાલનો અવરોધ થતો ન હોવા છતાં, થતો હોય તેમ દેખાય છે. (૭૫)

સૂર્ય વગેરે ઋદ્ધોનો સંચારક્રિયાને કારણે વિભાગવાન સમજતો કાલાત્મા, આવી
સંચારક્રિયા દૂર થતાં વાસ્તવમાં અદૃષ્ટ થતો ન હોવા છતાં, નજીકે અદૃષ્ટ થતો હોય
તેમ સમજાય છે, અને આપણે કહીએ છીએ કે 'રાત પસાર થઈ', ચિહ્નિત અતુ પૂરી થઈ'.

આવિત્યમ્હજક્ષત્રપરિપન્દમથાપરે ।

મિન્નમાવૃત્તિમેદેન કાલં કાલવિદો વિદુઃ ॥૭૬॥

કાલને બાહ્યનારા વિદ્વાનો, જામણોની ભિન્નતાને કારણે જુદી સમજતી, સૂર્ય,
ઋદ્ધો અને નક્ષત્રોની ગતિને કાલ કહે છે. (૭૬)

ક્રિયાન્તરપરિચ્છેદપ્રવૃત્તા યા ક્રિયાં પ્રતિ ।

નિર્ણયપરિમાણા સા કાલ इत्यभिधीયતે ॥૭૭॥

એક ક્રિયાની સાથે સંબંધમાં રહેલી બીજી ક્રિયાઓના નિર્ણય માટે પ્રવૃત્ત
થયેલી અને નિર્ણયત થયેલા પરિમાણવાળી ક્રિયાને કાલ કહે છે. (૭૭)

'દિવસે બહો છે', 'રાત્રે બહો છે', 'ગાય દોહતાં મુધી ભેસે છે', એવા ઉદાહરણોમાં
અભ્યવન અને બેસવાના ક્રિયાઓથી જુદી (સૂર્યજમણ ૩૫) દિવસ કે રાત્રિ અને ગાયને
દોહવાની પ્રવૃત્તિથી ક્રિયાઓનો નિર્ણય થાય છે. આ ઉદાહરણોમાં એક ક્રિયા ઉપરથી
બીજી ક્રિયાઓનો નિર્ણય થાય છે એમ સમજવવામાં આવ્યું છે.

જ્ઞાને રૂપસ્ય સદ્-જ્ઞાન્તિજ્ઞાનેનૈવાનુસંહૃતિઃ ।

અતઃ ક્રિયામ્બરામાયે સા ક્રિયા કાલ इत्यતે ॥૭૮॥

(પ્રાણવાયુના પ્રવાહ ૩૫) આંતર ક્રિયાનો બુદ્ધિમાં સંચાર થાય છે અને બુદ્ધિ-
વડે જ (તે આંતરક્ષણોતું) સંકલન થાય છે. તેથી બીજી (જાણ) ક્રિયાઓની ગેર-
હાજરીમાં તે (આંતર) ક્રિયાને કાલ કહેવાય છે; (૭૮)

આમ પ્રતિજ્ઞાથી વિરક્ત થનાર આંતર્યુજ્ય વ્યક્તિ તેના સરીરમાંથી પ્રાણવાયુની
પ્રવૃત્તિને બુદ્ધિમાં થતી હોય તેમ સમજે છે. એટલું જ નહિ પણ બુદ્ધિમાં પ્રવેશી તે

આંતર ક્રિયાક્ષણોનું સંકલન પણ ત્યાં જ થાય છે એમ તે જાણે છે. આમ જાણ ક્રિયા ન હોય ત્યારે પણ આવી આંતર ક્રિયા પ્રવ્ર કરેલાય છે.

અન્તર્મુખ વ્યક્તિ, ઔરડામાં બેઠાં બેઠાં અને સ્નાની ગતિ કે જલનાનિકામાંના પાણીના સ્તવણનો વિચાર કર્યો વિના કાલવિશ્રામને કેવી રીતે સમજી શકે એવો કાંઈ પ્રશ્ન કરે તો તેના જવાબમાં આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે.

આંતર ક્રિયાક્ષણો વધારે થઈ હોય ત્યારે લાંબો કામ વીત્યો છે તેમ કહેવાય છે. આવી ક્ષણો થોડી થઈ હોય ત્યારે એણે સમય વીત્યો છે એમ કહેવાય છે. યોગીએ પ્રાણવાયુના સંચારથી પદાર્થોની પ્રવૃત્તિને જાણી શકે છે. અન્ય જગતે પણ પ્રાણવાયુની સંચારક્ષણોની ગણતરી કરીને સમયના વિભાગો સમજી શકે છે; જેમકે પ્રાણવાયુનો ૩૬૦ વખત સંચાર એક નાડિકા અર્થાત્ ૨૪ મીનીટ જરાગર છે અને આવા એકવીસ દલગર છલો સંચાર એક દિવસ અને એક રાત્રિ જરાગર છે. (સરખાવો : કાલવપમાદ્ધાન

૧૨.૨.૧૭-૮)

મૂતો ષટ્ ઇતીષઙ્ચ સત્તાયા દષ મૂતતા ।

મૂતા સત્તોતિ સત્તાયા સત્તા મૂતાભિયોયતે ॥૭૧॥

હઠો હટો એવા પ્રયોગમાં હટો એવો ઉત્કલેષ (ધડાના) અસ્તિત્વ અંગે જ છે. તે પ્રમાણે અસ્તિત્વ હતું એમાં અસ્તિત્વનું અસ્તિત્વ હતું એમ કહેવાય છે. (૭૬)

ક્રિયાથી જુદો કાલ નથી એમ જો માનવામાં આવે તો અસ્તિત્વ રૂપ ક્રિયાનો ખીછ ક્રિયારૂપ અસ્તિત્વ સાથે સંબંધ ન હોવાથી ‘અસ્તિત્વ હતું’ એમ કેવી રીતે કહી શકાય, તેવા પ્રશ્નના જવાબમાં આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે.

‘હટો હટો’ એવા પ્રયોગમાં ‘હટો’ કોને લાગૂ પડે છે ? હટો દ્રવ્ય હોવાથી અને દ્રવ્યને કાલ સાથે સંબંધ ન હોવાથી તે હટોને લાગૂ પડશે નહિ સામાન્ય ક્રિયાઓને કરણરૂપ કાલ સાથે સંબંધ છે. ધાતુવડે વાત્સ્ય સત્તા અર્થાત્ અસ્તિત્વ રૂપ ક્રિયા નિધા પ્રત્યય ‘ઠ’ વડે જાણવાય છે. તે સત્તા ષટ્ સાથે સજ્ઞાવિની હોવાથી ષટ્ સાથે કાલનો સાક્ષાત્ સંબંધ નથી. ક્રિયા કાલથી જુદી છે, એવા મતમાં ક્રિયા દાગ જ દ્રવ્યનો કાલની સાથે સંબંધ થાય છે.

પરતો મિલતો સર્વમાત્રા તુ ન વિકલ્પ્યતે ।

ઈવંતાદિચિંતિસ્તત્પ્રાત્પરરૂપેણ મિલતે ॥૮૦॥

અધા પ્રશ્નો જાણ પ્રવૃત્તિઓને કારણે બદલાય છે, પરંતુ આ (કાલતત્ત્વ)નું, સ્વરૂપ બદલાતું નથી. તેથી પર્વતો વગેરેની સ્થિતિ જાણ પ્રવૃત્તિ વડે દેશ્કારને પાળે છે. (૮૦)

કાલના સ્વભાવ વિષે મહાભારત અને પુરાણોમાં પ્રાપ્ત થતા મતો, વૈશેષિક અને સાંખ્ય મતો અને ખ્રીસ્ત મતોના ઉદ્ભવો રજૂ કરી તેમનું યથાસ્થાન ખંડન કરીને ભદ્ર-હરિએ કાલ અંગેનો વૈચારિક સિદ્ધાન્ત રજૂ કર્યો. હવે પાણિનિનાં કેટલાંક સૂત્રોની મહા-ભાષ્યમાં મળતી થયોને રજૂ કરવામાં આવી છે. કારિકા ૮૦થી ૮૪ સુધીમાં વર્તમાને ભદ્ર । (પા. સુ. ૩.૧.૧૨૩) ઉપરના ભાષ્યના વિચારો સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

ઉપર ઉદ્ભવેલ મુખ ઉપરના વાર્તિક 'નિત્યવસ્તુતે ચ કાલવિમાગાત્ માં જહ્યાવમાં આબ્ધુ' છે કે નિત્ય પદાર્થોમાં કાલવિભાગ ન હોવાથી, વર્તમાન કાળના પ્રત્યક્ષ ભદ્રનું વિધાન કરવું જોઈએ.

આના વિશેષમાં કોઈ કહેશે કે હમણાંનું તેવો કાલ દર્શાવતું વર્તમાનત્વ, જૂત અને ભવિષ્યનું વિશેષી છે. નિત્ય પદાર્થોમાં જૂત અને ભવિષ્યનો હમેશાં અભાવ હોવાથી વર્તમાનત્વ પ્રસૂત છે જ.

આવા પૂર્વપક્ષના જવાબમાં જહ્યાવી શકાય કે જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, એવા ને ભુકાં ભુકાં નામ મળે છે તે પદાર્થોના કાલ સાથેના સંબંધને કારણે જ મળે છે, આવા શૈકાદ્યયુક્ત પદાર્થો જન્મવાળા હોય છે. જન્મને કારણે ચોક્કસ અવધિને સ્વીકારતાં જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એવાં નામ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમકે, સાધનની કાળગતિમાં જન્મ મટે અકિમ્યુષ્ઠ થનારા ભાવોને ભવિષ્ય, સાધનથી જન્મ પ્રાપ્ત કરીને રહેનારાને વર્તમાન અને વિનષ્ટ સ્વરૂપવાળાને જૂતકાળ કહેવાય છે, આમ વર્તમાન એવું નામ જૂત અને ભવિષ્યની વચ્ચેની અવધિ દર્શાવે છે, અર્થાત્ જ્યાં જૂત અને ભવિષ્ય સંભવે નહિ ત્યાં વર્તમાન પણ સંભવે નહિ. મહાભાષ્યમાં પણ આ જ વાત જહ્યાવવામાં આવી છે (મૂલમતિસ્પરતિ-દ્રષ્ટ્વો વર્તમાન: । પા.સુ. ૩.૧.૧૨૩).

નિત્ય પદાર્થોમાં જૂત અને ભવિષ્યનો અભાવ હોવાથી વર્તમાનનો પણ અભાવ થશે. પરંતુ બાકરજ્ઞાન વર્તમાન અને જૂત તેમજ ભવિષ્યનું જોઈએ અને તે પ્રમાણે નિત્ય પદાર્થો મટે પણ તથ્ય કાળના પ્રત્યક્ષનું વિધાન થવું જોઈએ. નિત્ય પદાર્થોમાં ને કાલાભાવ પદાર્થો મટે પણ તથ્ય કાળના પ્રત્યક્ષનું વિધાન થવું જોઈએ, તેથી ભાષ્યમાં લેકોબવહારમાં પ્રાપ્ત થતા પ્રયોગોને અનુસરીને "પર્વતો રહેશે", પર્વતો છે", અને 'પર્વતો દત્તા', એવા ઉદાહરણો આપીને 'કાલવિભાગો છે' (સન્નિત ચ કાલવિમાગા: । પા.સુ. ૩.૨.૧૧૩ ઉપરનું ભાષ્ય) એમ કહ્યું છે.

શું આવા શબ્દપ્રયોગોને કારણે કાલવિભાગો સમજાવામાં આવ્યા છે ? ખરેખર આવા શબ્દપ્રયોગો કરી શકાય ? પર્વતોને જહ્યાવે છે કે આવા શબ્દ પ્રયોગોને કારણે જ કાલ-વિભાગો સમજાવા જોઈએ એમ નથી (નાવરવ' કાલવિમાગાદેવ ।). પૂર્વ અને પર ભાવોને દ્યોતનાર ક્રિયાપદ છે, અને શબ્દને પ્રમાણ માનનારાઓ, શબ્દપ્રયોગમાંથી અર્થ સમજતા હોવાથી, કાલવિભાગની વ્યાપ્તતામાં શબ્દપ્રયોગોને પ્રમાણજૂત માની શકાય.

પ્રસિદ્ધમેદા ગ્યાપારા ચિરુપાવયવક્રિયાઃ ।

સાદ્યચર્યેણ મિચન્તે સરુપાવયવક્રિયાઃ ॥૮૧॥

જુદી જુદી અવયવક્રિયાઓવાળાં કાર્યોની સિન્નતાઓ બહુતી છે. તેમની સાથેના સંપર્કથી સમાનરૂપવાળા અવયવોવાળાં કાર્યો ફેરફાર પામે છે. (૮૧)

સંધુ, રાપુ વગેરે કાર્યોની અવયવક્રિયાઓ જુદી જુદી અને જુદે જુદે સમયે થનારી હોય છે, જેમકે રાધવાના કાર્ય માટે વામજી સાફ કરવું, યુધ્ધા ઉપર મૂકવું વગેરે અવયવક્રિયાઓ અને કપડાના કાર્ય માટે સાફકું જોતકવું. કુદાડી લેવી વગેરે અવયવક્રિયાઓ જુદી જુદી હોય છે, પરંતુ પર્વતોની સ્થિતિરૂપી ક્રિયામાં તેની અવયવક્રિયાઓ દેખાતી નથી. તેથી પર્વતોની સ્થિતિ વગેરેના કારણે જુદે જુદે સમયે યથેલી, રાજ્યોની જુદી જુદી ક્રિયાઓ ઉપરથી સમજાય છે. પર્વતોની સ્થિતિ સૂર્યના સંચરણ ઉપરથી પણ સમજાય છે, પરંતુ રાજ્યોની ક્રિયાઓ વધારે બહુતી છે. તેથી ગદાલાપ્યમાં તેમજ ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. આમ જુદી જુદી અવયવક્રિયાઓવાળા પદાર્થોની ઉદાહરણો ઉપરથી સમાન અવયવવાળા પદાર્થોમાં કારણે સમજાય છે. સરખાવો હેલારાજ ; અતઃ તા રાજ-ક્રિયાઃ પરિચેદકરણાદિપારમ્ભનાઃ પર્વતાવિસ્થિતેઃ સાસ્ત્રવેવ વ્યવહિયન્તે ।

* ક્યવધાનમિવોપૈતિ નિવૃત્ત ઇવ દૃશ્યતે ।

ક્રિયાસમૂહો મુખ્યાદિરન્તરાલપ્રવૃત્તિભિઃ ॥૮૨॥ *

* ન જ ચિકિત્સમરૂપોઽપિ સોઽચિરામાગ્નિવર્તતે ।

સર્વેષ હિ ક્રિયામ્યેન સફીર્ણોવોપલભ્યતે ॥૮૩॥ *

(અનેક) પ્રવૃત્તિઓના સમૂહવાળી ભોજનક્રિયા, વચ્ચે થતી (વાર્તાલાપ, હાથકેસ વગેરે) ક્રિયાઓથી બંધે કે અવરોધ પામે છે અને બંધ થઈ ગઈ હોય તેમ લાગે છે. વિચિત્રન રૂપવાળી હોવા છતાં તે (ભોજનક્રિયા) પૂર્ણ થઈ ન હોવાથી અટકતી નથી, કારણ કે બધી ક્રિયાઓ બીજી ક્રિયા સાથે સંબંધવાળી જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૮૨-૮૩)

ભોજનક્રિયા અનેક જુદી જુદી ક્રિયાઓના સમૂહ છે. વચ્ચે વચ્ચે હાસ્ય, વાર્તાલાપ વગેરે ક્રિયાઓ હોવા છતાં,—હાસ્ય કે વાર્તાલાપ જેવી ક્રિયાઓમાં પણ નેત્રો બંધ કરવા, દાંત અને કોઈ દેખાડવા વગેરે તેમની પણ અવાન્તર ક્રિયાઓ હોવા છતાં—તેમને કારણે ભોજનક્રિયા અટકતી નથી, કારણકે તૃપ્તિરૂપી રૂપવાળી ભોજનક્રિયા સાથે તે સંપૂર્ણ રીતે ભળી જતી નથી.

ભોજનક્રિયા, આદિથી અંતસુધી અર્થાત્ ભોજનની ધૃત્તિથી શરૂ કરીને તૃપ્તિ સુધી આંતર મન પ્રવૃત્તિરૂપે અને બાહ્ય કાર્યો રૂપે ચાલુ જ હોય છે, આમ વર્તમાન કાલ નિશ્ચિત બનતાં 'અહીં અમે પુણ્યમિતે યત કરાવીએ છીએ' (શ્લ પુણ્યમિજ્ઞં યાત્રયામઃ ।) એવું ઉદાહરણ સંગત બને છે. સરખાવો હેલારાજ . વિચિત્રનસ્વમાનોઽયમી આફલદ્રાપ્તેતુર્વર્તનાદનિ-રોડવસ્થિત એવ વર્તમાનચળાશ ।

* તદન્તરાલ્લદ્યં વા સર્વેવાવયવક્રિયા ।

સાદૃશ્યાત્સતિ ભેદે તુ તદક્ષત્વેન ગૃહ્યતે ॥૮૪॥ *

અથવા તે (ભોજનક્રિયા)ની વચ્ચે દેખાતી અને તેના ભાગરૂપે રહેલી હાસ્ય વગેરે (ગૌણ) ક્રિયાઓ, (જલપાન જેવી ક્રિયાઓના) જેવી હોવાથી, તે (મુખ્ય ક્રિયા)થી જુદી હોવા છતાં તેના ભાગરૂપે સ્વીકારાય છે. (૮૪)

ભોજનક્રિયાની વચ્ચે પ્રાપ્ત થતી હાસ્ય, વાતચીત વગેરે ગૌણ ક્રિયાઓ મુખ્ય ક્રિયા અર્થાત્ ભોજનક્રિયાના અવયવો રૂપે છે, કારણ કે જલપાન વગેરેની જેમ તે પણ ભોજનની સમાપ્તિ મારે ઉપકારક છે. સરખે સરખા મિત્રો વાર્તાલાપ, હાસ્ય વગેરે દ્વારા ભોજન ક્રિયાને પૂરી કરે છે. એટલે જલપાનની જેમ તે પણ ભોજનનું જ અંગ ॥ એમ સમજવું. બે મજૂરો ભાર લઈ જતા હોય અને ત્રીજો એમને મદદ કરવા એકાએક બાવી જાય તો તે પણ ઉપકારવાના કાર્યમાં અંજબૂત ગણાય છે. આ પ્રમાણે દરેક ગૌણ ક્રિયાદ્વારા મુખ્ય ક્રિયાની સમાપ્તિ થવાથી આદિ કળાંનિ મિથા । (વા. સૂ. ૧,૨.૧૦૨) ઉપરનું વાર્તિક (શાશ્વત્ કર્મણિ જ્યામ્યા દ્વાવચ્ચર્ગાત્ । નિષ્કા પ્રત્યય કૃતનું વિધાન યોગ્ય છે, કારણ કે કાપની શરૂઆત ક્ષી પછી તેનો અંત આવે જ છે) યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે ફલપ્રાપ્તિ સુધી ક્રિયાસમૂહનું અસ્તિત્વ સમજાતું હોવાથી વર્તમાનત્વ સાધિત થાય છે.

સવસદ્વાપિ ધતુસ્વાત્ ત્રિવર્યં નાસ્તિ કિં ચ ન ।

તેન મૃતમવિધ્યન્તી મુન્સ્વા મધ્યં ન વિધતે ॥૮૫॥

પદાર્થ (કાં તો) સત્ હોય કે અસત્ હોય; કાંઈ ત્રીજું હોતું નથી, તેથી મૃત અને અવિધ્યમને છોડીને વચણું (અર્થાત્ વર્તમાનત્વ) નથી. (૮૫)

કારણ ૮૫થી ૮૮ સુધીમાં વર્તમાનકાળનું અસ્તિત્વ નથી એમ માનનારા શલ્લિક-વાદીઓને પૂર્વપક્ષ ૨જૂ થયો છે.

પદાર્થની સિદ્ધ થવાની અવસ્થાને ક્રિયા કહે છે. આથી મરેલી શ્વ ક્રિયા કહેવાય છે. જે શ્વ જન્ય સિદ્ધ થવાની છે તેને અવિધ્યકાલીન શ્વ કહે છે, ત્યાં ક્રિયાને અવિધ્યત્ ક્રિયા કહે છે. આ સિવાયની ત્રીજી કાંઈ શ્વ નથી, જેમાં સદ્ અને અસદ્ એવાં બંને રૂપ હોય, કારણ કે વિરદ સ્વભાવવાળી શ્વે એક સાથે રહી શકતી નથી. તેથી ક્રિયાને વર્તમાનત્વ હોતું નથી. આવા શલ્લિકવાદી બૌદ્ધ પૂર્વપક્ષને ૨જૂ કરતાં પતંજલિ કેટલાક શ્લોકો ૨જૂ કરે છે :

(૧) ન વર્તતે નકમિતુર્ન વાત્યતે

ન સ્યન્દન્તે સન્નિઃ સામસાય ।

જ્ઞસ્થોડજં લોમે ॥ નિવેદિતાસ્તિ

યો જ્ઞેય પરગતિ સોડ્યવન્ધઃ ॥

સંસારચક્ર ફરતું નથી. જાણુ કળાંય ફેંકવામાં આવતું નથી. નદીઓ સમુદ્ર તરફ વહેતી નથી. આ લોક રિચર છે. તેને અતિ કસવનારા નથી; આવું સમજનારા જ્ઞાની છે.

- (૨) મીમાંસકો ગમ્યમાનો યુવા મેધાવિસંગતઃ ।
ઘાત્ સ્નેહાતુષ્ટૃચ્છતિ કિં તે પતિતલ્લક્ષણમ્ ॥

પોતાને વિચારશીલ અને શાનીઓમાં સન્માનવાળો માનનારો યુવાન, કાગડાને પૂછે છે, ‘અરે તારે પડવાની સાગિતી શું છે ?’

- (૧) ધનાગતે ન પતસિ જ્ઞતિશ્રાન્તે ચ કાક ન ।
અદિ સંગતિ પતસિ સર્વો લોકઃ પતત્વમ્ ॥
હિમવાનપિ વચ્છતિ ।

અરે કાગડા, ભવિષ્યમાં તું પડવાનો નથી, ભૂતકાળમાં પડ્યો નથી અને અત્યારે જો પડે તો આ સંપત્તિ જગત પડે છે (એમ જાણવું). અરે હિમાલય પશુ જવા માટે ॥ (એમ સમજવું).

- (૪) ધનાગતમતિશ્રાન્તં વર્તમાનમિતિ શ્યમ્ ।
સર્વથ ચ ગતિર્નાસ્તિ ગચ્છતીતિ કિમુચ્યતે ॥

ભવિષ્ય, ભૂત અને વર્તમાન, એ બધામાં ક્રિયા નથી તો પછી જાય છે એમ કેમ કહેવાય ?

કણ્ઠભંગવાદી જણાવે છે કે વર્તમાનકાળની ક્રિયા એવું કશું નથી, પદ્માય કણ્ઠભંગુર હોવાથી ક્રિયાને તેમાં આશ્રય સંભવતો ન હોઈ ચૂત અને ભવિષ્યના વિશેષી વર્તમાનનું અસ્તિત્વ નથી, આમ હોવાથી કાલવિભાગો રીકારી સકાય નહિ અને તેથી વર્તમાને સદ્ । એવું સૂત અસંગત છે.

નિર્ઘૃત્તિરૂપમેકસ્ય મેદામાવાન્ન કલ્પતે ।

સદસદ્વાપિ તેનૈકં ક્રમરૂપં કર્મ ભવેત્ ॥૮૬॥

એક (ક્રિયારૂપ પદ્માય)માં વિભાગો ન હોવાથી તેનામાં નિર્ઘૃત્તિરૂપ ક્રમની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. પદ્માય સદ અથવા અસદ હોવાથી તે એકલો, ક્રમવાળો કેવી રીતે હોઈ શકે ? (૮૬)

પોતાનામાં જ નિર્ઘૃતિ અર્થોત્ સમાપ્તિ રૂપ ક્રિયા હોવી એટલે વર્તમાન ક્રિયા એમ કાંઈ દલીલ કરે તો તેના જવાબમાં ઉપર પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

મહૂર્તાં જ્ઞાનવશ્યાનાદેકમેવોપલમ્યતે ।

યમોપલલ્લિ સ્મરણં તત્ર ચાપ્યુપપત્તે ॥૮૭॥

ઘણી શબ્દો એક સાથે રહી શકતી ન હોવાથી, એક જ કણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ત્યાં (એક કણમાં) યતા અનુભવ પ્રમાણે (તે એક કણનું) સ્મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૮૭)

સદસદ્રૂપમેકં સ્યાત્સર્વત્યેકત્વકલ્પને ।

નિર્વૃત્તિરૂપં નિર્વૃત્તે. સામાન્યમથવા ભવેત્ ॥૮૮॥

બધી (ક્રિયા) ક્ષણો (એક ક્રિયારૂપે છે એમ) કલ્પના કરતાં (ક્રિયારૂપ) પદાર્થનું સત્ અને અસત્ સ્વરૂપવાળું એકત્વ અથવા નિષ્પન્ન થનારી ક્રિયાનું નિષ્પત્તિને યોગ્ય સામાન્ય પ્રાપ્ત થશે. (૮૮)

જૂત અને અવિધ્યની બાવાદમક અને અભાવાત્મક એમ બધી ક્ષણોથી ક્રિયા સિદ્ધ થાય છે એમ જો માનવશ્યા આવે તો દરેક ક્રિયારૂપ પદાર્થ બાવાદમક અને અભાવાત્મક એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવોથી બનતા એકત્વવાળો થશે પરંતુ બાવા રિયતિ બરાબર નથી.

તો પછી અનેક બિલ ક્ષણોમા એકત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર કોઈ એક સબધીની કલ્પના કરવી પડશે નિષ્પન્ન થતા કાર્યમા રહેલી ક્રિયાક્ષણોમા પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસામાન્ય બાવાનું સબધી તત્ત્વ છે, પરંતુ બાવા સબધી અર્થાત્ અન્યથી અને જાતિરૂપ ક્રિયામા સ્વીકારવાથી ક્રિયાબ્યક્તિઓનો અભાવ થશે અને વર્તમાનતા સિદ્ધ થશે.

કાર્યોત્પત્તૌ સમર્થ વા સ્વેન ધર્મેણ તત્ત્થા ।

બાલમતત્ત્વેન શૂદ્ધેત સા ચાશ્વિન્યર્તમાનતા ॥૮૯॥

કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે સમર્થ એવું, બાલપક્કસમૂહકમક તે (ક્રિયારૂપ) જે પોતાના કમરૂપ સ્વભાવ વડે તેમજ તેના શુદ્ધિગોચર સ્વરૂપ વડે સમજાય છે તેને વર્તમાનત્વ કહે છે. (૮૯)

ક્રિયાક્ષણોના સમૂહ રૂપે રહેલ કાર્યમા એકત્વની કલ્પના કરવામા બાવા ॥ ક્રિયાની સમાપ્તિરૂપ રૂપ માટે પ્રવર્તતી અને પૌર્વાપર્વાણી ક્ષણોનો સમૂહ એટલે ક્રિયા

બાલમતત્ત્વેન શૂદ્ધેત એવા કારિકાશબ્દોને સમજાવતા હેવારાજ બજાવે છે કે વિદ્યમાનતા અર્થાત્ અસ્તિત્વ એટલે વર્તમાનતા નહીં, પરંતુ કાર્યોત્પત્તિ માટે તૈયાર થયેલ ક્રિયાક્ષણોની ક્ષમપ્રાપ્તિ સુધીની પ્રવૃત્તિને વર્તમાનતા કહેવી જોઈએ (જ દિ સત્ત્વ વર્તમાનતાલ્લજન કિન્તુ પ્રારબ્ધાપરિસમાપ્તત્ત્વમ્ ।)

ક્રિયાક્ષણોમા આદિથી અત સુધી રહેવાની રિયતિને જો વર્તમાનત્વ કહેવાતું હોય તો બાવા વર્તમાનત્વ પહેલા માનસિક બાપાર રૂપે હોય છે, કાર્યસાતત્યથી અને ક્ષમપ્રાપ્તિ વડે તેનું અનુમાન થાય છે. આ બધામા કમિક પ્રવૃત્તિ હોય છે તે પ્થાનતા રાખવું જોઈએ. ‘જાણે છે’, ‘ઈચ્છે છે’, ‘પ્રમદન કરે છે’ અને ‘કાર્ય કરે છે’, એવી ક્રિયાક્ષણો, મનોભાવપરથી માંડીને ક્ષમપ્રાપ્તિ સુધીની ક્રિયાક્ષણો દર્શાવે છે મહાભાષ્ય (વા. સ. ૨. ૧. ૨૩) - માં પણ કહ્યું ॥ કે

ક્રિયાપ્રવૃત્તૌ ચો દેવસ્તર્ક્ય ચદ વિવેચિત્ત્વમ્ ।

તદવેક્ષ્ય પ્રગુન્નીત ગચ્છતીત્યવિચારયન્ ॥

“ (૨૪ માસાવવાના) કાર્યની પ્રવૃત્તિ અર્થે (પ્રકાશના ઉપોગ રૂપી) ઉદ્દેશ માટે જોડવા રૂપી કાર્યને પ્થાનમા રાખીને ‘જાણે છે’ (ગચ્છતિ) એવા (વર્તમાનકાળના ક્રિયારૂપ)નો પ્રયોગ કરવો.

આ વિચારની પુષ્ટિ માટે લાઘ્યકાર મતાન્તર રૂપે જણાવે છે કે વર્તમાનકાલ છે, સૂર્યની ચતિ જેમ પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી તેમ વર્તમાનકાલ દેખાતો નથી.

વિસત્ત્વ વાલ્ય દ્વવ દર્શમાના ન સ્થવતે વિકૃતિઃ સન્નિવપત્તે ।

અસ્તીતિ યા વેદ્યન્તે યિગાવા. યદ્યપો દિ માવોઽનુમિત્તેન ચમ્બઃ ॥

ક્રિયાસમૂહનું અહંશુ થતાં, અકેક ક્ષણનો ફેરફાર જેમ સમજવો નથી તેમ કમળને દાડે બળતે! હોય ત્યારે તેની અદરના તત્તુઓ દેખાતા નથી તથા કાળને જાણનારા (યોગીઓ) તેને, 'તે છે', એવા રૂપે સમજે છે. સદમલાવ (આપણા જેવાને) અનુમાન વડે જ સમજાય છે.

ક્રિયામયન્યરૂપં વદધ્યાત્મં યિનિગૃહ્યતે ।

સદ્માન્તરૂપમેકમ્ સામાહુર્વર્તમાનવામ્ ॥૧૦॥

એક જ્ઞાનાત્મામાં સંક્રાન્ત આકારવાળું ક્રિયાક્ષણના સમૂહનું રૂપ બુદ્ધિમાં પૂરેપૂરું અહંશુ કરવામાં આવે ત્યારે તેને વર્તમાનત્વ કહે છે, (૯૦)

જુદી જુદી ક્રિયાક્ષણના સમુદાયરૂપ ક્રિયા, બુદ્ધિમાં સંક્રાન્ત બનીને ત્યારે એકજ્ઞાન રૂપ બને છે ત્યારે તે એક જ વર્તમાનક્રિયા હોય એમ લાગે છે અને ક્રમપૂર્વક અનુભવાયેલી ક્રિયાક્ષણોનું એક સંગમ સ કલન થાય છે. આનું સંકલિત જ્ઞાન ન થતું હોય તો ક્રિયાક્ષણના સમુદાયમાથી સમુદાયરૂપ જ્ઞાન થાય નહિ. ક્રિયાક્ષણોના સમુદાયમાથી પ્રાપ્ત થતું સ્મરણ અનુભવપૂર્વક હોવાથી સંકલિત ક્રિયાક્ષણોના બાલ્ય રૂપ જેવું વર્તમાનત્વ સામિત થાય છે. વર્તમાનત્વ સામિત થતા જૂત અને લવિષ્ય પશુ સામિત થતા માનવા જેઈએ, આ પ્રમાણે ક્ષણભગવાદી બોદના પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરીને કાલત્રયની સ્થાપના કરવામાં આવી.

ક્રિયાસિવત્તિરત્યન્તં ક્રિયાનુત્પત્તિલક્ષણા ।

॥ ચ મૂતમનુત્પન્નં ॥ મવિષ્યત્તથાવિધમ્ ॥૧૧॥

ક્રિયાની અસમાપ્તિ તેની સંપૂર્ણ અનુત્પત્તિ લેવી છે, અને આવું અનુત્પન્ન (ક્રિયાસ્વરૂપ) જૂત કે લવિષ્ય હોઈ શકે નહિ (૯૧)

કિંઈનિમિત્તે હદ ક્રિયાસિવત્તી । (ગા. સ. ૩.૩ ૧૩૧)માં અસમાપ્તિ માટે કિંઈને બહુલે હદનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આવા વિધાનમાં જૂત અને લવિષ્યત્વને નિમિત્ત સમજવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ આ જૂત અને લવિષ્યત્વનું અગ્નિત્વ જ નથી એમ આ કારિકા દ્વારા પૂર્વપક્ષીના મત તરીકે જણાવવામાં આવ્યું છે.

"જે ગ્રહાવાળા કમળકને બોલાયો હોત તો ગાંડુ બીધું વળત નહિ", એવા પ્રયોજમાં બોલાવવાનું અને બીધું વાળવતું એમ બે ક્રિયાઓ અનિરુપન છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન થઈ જ નથી, કારણ કે તેની નિમિત્તનો અભાવ છે ઉત્પન્ન ન થઈ હોય તેવી ક્રિયાને જૂત કે લવિષ્ય જી સ્વકલ્ય નહિ. ક્રિયાની ક્રિપતિ માટે સાધનનો અભાવ હોવાથી સંભવ પશુ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી જ કારિકામાં અત્યન્તમ્ કલ્પ વાપર્યો છે.

પ્રાગ્વિરુદ્ધક્રિયોત્પાદાન્તિર્વૃત્તં વા વિરોધિનિ ।

વ્યાપારેઽવધિમેદેન વિષયસ્તત્ર મિચતે ॥૧૨॥

વિરુદ્ધ ક્રિયાની ઉત્પત્તિ પહેલાં અથવા વિરુદ્ધ વ્યાપારની સમાપ્તિ પછી, સમયની લિનનતા પ્રમાણે (ભૂતકાલનો અને ભવિષ્યકાલનો) નિયમ બદલાય છે. (૬૨)

“કમચકને બોલાવો હોત તો માડુ જીધું પડત નહિ” એવો પ્રયોગ વાસ્તવમાં સંભવતો નથી. કારણ કે, કમચક બહારગામ ગયો હતો. કમચકને બોલાવવાની ક્રિયાની વિરુદ્ધની કમચકના બહારગામ જવાની ક્રિયાની ઉત્પત્તિની પહેલાં અને માડુ જીધું પડવાના કાર્ણની વિરુદ્ધ તેમાં ક્ષણે ભાર ભરવાની ક્રિયાની ઉત્પત્તિ પહેલાં અથવા ઉપર કહ્યા તે બે વિરોધી કાર્યોની સમાપ્તિ પછી, એક કાર્યોની ઉત્પત્તિ અને સમાપ્તિ વચ્ચે સમયનો ભેદ હોવાથી કમચકને બોલાવવાની ક્રિયા અને માડુ જીધું પડવાની ક્રિયાઓનો વિષય જુદો અર્થોત્ ભવિષ્યકાલીન અને ભૂતકાલીન સમજાય છે

વ્યભિચારે નિમિત્તસ્ય સાધુસ્ય ન પ્રવલ્પતે ।

માઠવાસીવિતિ સુત્રેણ તત્કાલેઽન્યત્ર શિષ્યત્તે ॥૧૩॥

પોતાના કાલરૂપ નિમિત્તનો બ્યભિચાર હોવાથી ‘લાવી (કાર્ય) હતું’ એવો શુદ્ધ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી ધાતુસંબંધે પ્રત્યય । (વા.સૂ. ૩.૫.૧) ધાત્વર્થરૂપ ક્રિયાઓનો પરસ્પરસંબંધ હોય ત્યાં મુખ્ય ક્રિયાવાચક ધાતુને કાલના પ્રત્યયો લાગે છે) સૂત્રવડે, સામાન્ય નિયમથી વિહિત કાલથી જુદા કાલ માટે પ્રત્યયના સાધુત્વનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. (૬૩)

બાહરશાસ્ત્રમાં ચોક્કસ કાલ અર્થોત્ ભૂત, ભવિષ્યત્ વગેરે અંગે ભદ્ર, સિદ્ધ, સદ્ વગેરે પ્રત્યયોનું વિધાન થયું છે, તેથી નિવત કાલથી જુદો કાલનો અર્થ દર્શાવવા માટે તે પ્રત્યયો યોગ્ય કરી નહિ, ‘અભિન્ન કાર્યં હતુ’ (માર્ગિ વર્ધ્ય ભાષીત), અને અગ્નિ-ષ્ટોમ કરનારી પુત્ર તેને ઉત્પન્ન થશે (અગ્નિવ્યામવાચી ભવ્ય પુત્રો જનિતા ।) એવા પ્રયોગોમાં માર્ગિ અને ભાષીત તથા માર્ગિ અને જનિતા એવાં ક્રિયાપદોના પ્રયોગો સમત થશે નહિ, આવા પ્રયોગો માટે ધાતુસંબંધે પ્રત્યય । એવું સૂત્ર ૨જી કરવામાં આવ્યું છે. ધાતુઓનો પરસ્પર સંબંધ ન દોવાથી, ધાતુ એટલે ધાતુનો અર્થ, એક સમજવું નોઈએ, સંબંધ-પ્રાપ્તિ જુદા જુદા ધાતુઓ વચ્ચે દોવાથી ધાતુસંબંધનો અર્થ ધાર્યો. સંબંધે અથવા ધાતુના સંબંધે એમ કરવો નોઈએ.

ધાતુઓના અર્થો વચ્ચે કતો, કર્મ વગેરે કારકો દ્વારા વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંબંધ છે. પ્રત્યય । (શ.સૂ. ૩.૧.૧) એવા સૂત્રનો અનુદર્શ આ સૂત્ર (૩.૪.૧)માં પ્રાપ્ત થતી દોવા છતાં શા માટે તેમાં ફરીવાર ‘પ્રત્યય’ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે, તેના જવાબમાં ભાષ્યકાર જણાવે છે કે ‘ગાયોવાગો હતો’ (ગોમાત્ર ભાષીત), ‘ગાયોવાગો મશે’ (ગોમાત્ર-મશિતા ।) વગેરે પ્રયોગોમાં મદુર પ્રત્યય ધાતુઓના અર્થ સંબંધે યોગ્ય ગણાય; અર્થોત્, મદુર નો સંબંધ તત્કાલિનકાલ સાથે છટી તથા દોષ તો પાળ, બીજા કાલનો અર્થ દર્શાવવામાં આવતાં, તેનો પ્રયોગ યોગ્ય જણાય.

વાર્તિકકર આ જાણતમાં જુદા પડે છે. તેમના મત મુજબ, માત્રસબ્દે પ્રત્યયોત્ત્વે તે કાલ માટે વિધાન સૂત્રકરે ક્યુ' હોવાથી, આ સૂત્રની જરૂર નથી (માત્રસબ્દે પ્રત્યયસ્ય વ્યાપારવિધાનાત્ પ્રતિધિમિતિ ।)

સ્વકાલ એ સાધુત્વે કાલમેદે ગતિ કથમ્ ।

વાચ્યાર્થાદતદર્થેષુ ત્રિશિષ્ટત્વં ન સિદ્ધયતિ ॥૧૪॥

(માર્ગે વગેરે પ્રયોગોમા) પ્રત્યય, એત્તુ' વિધાન થયુ' ૩ તેવા કાલ માટે જ યોગ્ય હોય તો જુદો કાળ તે કેવી રીતે કથોવશે ? (આવે જુદો કાલ) વાક્યના અર્થમાંથી (પ્રાપ્ત થશે). વિશેષણ અને વિશેષ્ય વચ્ચેના (નિર્દિષ્ટ સંબંધ તેવા, વાક્યાર્થના અભાવવાળા શબ્દોમાંથી પ્રાપ્ત થશે નહિ (૬૪)

માર્ગે એવો શબ્દ તેના પોતાના કાલ અર્થાત્ કવિબ્રહ્મણા જ યોગ્ય હોય તો જાણીત સાથે તે જોડાય ત્યારે બીજા અર્થાત્ જુલકાળની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય ? આવી શંકાના જવાબમાં વાર્તિકકર જણાવે છે કે કવિબ્રહ્મણના અર્થને ભેદ કરાવનાર ઉપપદ ૨૫ વિશેષણ પદ માથેના વિશેષ પદ જાણીત સાથેના સંબંધમાં અર્થાત્ વિશેષણવિશેષ્ય સંબંધથી, સંગ્રહ વાક્યમાંથી તે બીજા કાલની પ્રતિષ્ઠિ થશે. (ઉપસદસ્ય તુ વાકાન્નપદમ્ । વાર્તિક ૨. પા ૬. ૨, ૪. ૧)

પરંતુ પદસંસ્કાર વખતે વાક્યાર્થની હાજરી ન હોવાથી, વાક્યાર્થ વિનાનાં (જાણીત) પદોમા વિશેષણવિશેષ્યભાવસંબંધ થશે નહિ. તેથી માર્ગે અને જાણીત ને વિશેષણ-વિશેષ્ય સંબંધમાં યોજના જોઈએ અને તેથી માત્રસબ્દે પ્રત્યય । સૂત્રની જરૂર નથી.

તદર્થસ્ત્વેદવયયો માર્ગેનો મૂતકાગતિ ।

ત સ્યાદત્વન્તમૂતત્વમેવૈક તત્ર સંભવેત્ ॥૧૫॥

માર્ગે જાણીત । વાક્યને બચવ માર્ગે, (મુખ્ય ક્રિયાપદ જાણીત માંના) જુલકાળના અર્થમાંથી હોય તો માર્ગે માટે જુલકાળ કટપત્ત થશે નહિ. ત્યાં તો માર્ગે એક સંપૂર્ણ જુલકાલત્વ પ્રાપ્ત થશે (૬૫)

માત્રસબ્દે પ્રત્યય । (૧ ૪ ૧) સૂત્ર ૨જી કરવાથી અપેક્ષિત કાલનો અર્થ મળશે નહિ આ વાતને બહો સમજાવવામા આવી છે માર્ગે જાણીત । આ માર્ગે શબ્દ જો મુખ્ય ક્રિયાપદ જાણીત નો અર્થ કથોવે તો કવિબ્રહ્મણની ક્રિયા માટે જુલકાળની કટપત્ત થઈ શકશે નહિ જાણીતમાના જુલકાળને, માર્ગે માટે કરવામા આવતી જુલકાળની કટપત્તથી વિશેષ બાળ મળશે અને "આ કાળ જે થવાનું હતું, તે જુલકાળમા હતું જ", એવો અર્થ પ્રાપ્ત થશે આવે અર્થ આપણને હાલ નથી

ત્રિશિષ્ટકાલતા પૂર્વ વ્યાપિ તુ વિશેષણે ।

આજ્ઞવાત્સોન્તરદ્વત્વાત્તત્ર સાધુર્મિવિવ્યતિ ॥૧૬॥

(માર્ગે એવો કવિબ્રહ્મણનો પ્રયોગ બીજા શબ્દો સાથે જોડાય તો) પહેલા

ચોક્કસ સમય દર્શાવે છે અને (વાક્યમાં) તે વિશેષણ રૂપે હોય ત્યારે પણ તેવો જ હોય છે. (તેને માટે નક્કી થયેલો સમય તેના પ્રયોગનો) આશ્રય હોવાથી અને તેની સાથેનો સંબંધ અંતરંગ હોવાથી, તે શુદ્ધ શબ્દ તરીકે સમજશે. (૬૬)

માર્ગિ એવો શબ્દ, બીજા શબ્દ સાથે જોડાય તે પહેલાં, ચોક્કસ સમય માટે તેનો પ્રયોગ થયો હોવાથી, શુદ્ધ શબ્દ તરીકે જ સમજાય છે. બીજા શબ્દ સાથે વિશેષણ તરીકે સંબંધમાં આવે ત્યારે પણ તેનો ચોક્કસ સમય નિયત હોય છે. માર્ગિ નો ભવિષ્યકાળ સાથેનો સંબંધ અંતરંગ છે, કારણ કે જાણીત સાથે જોડાય પહેલાં તે પ્રાપ્ત થયેલો છે. અગ્નિપ્રોમ પદ જેણે કયો છે તેવો પુત્ર તેને ઉત્પન્ન થશે એના વાક્યમાં, જૂતકાલીન અનેક બાળતનુ ભવિષ્યત્વ વાક્યાર્થમાંથી સમજાય છે. હવે જો વાક્યસંબંધે પ્રત્યય; । સૂત્ર રજૂ કરવામાં આવે તો માર્ગ ભવિષ્યકાળનો અર્થ, 'ઉત્પન્ન થશે', એવો પ્રાપ્ત થશે. આમ આ સૂત્રની જરૂર નથી.

આમિશ્ર ષ્ઠ પ્રક્રાન્તઃ સ પદાર્થસ્તથાવિષઃ ।

કેવલસ્ય વિમિશ્રત્ત્વં નિર્યેડયે' નોપપચ્ચતે ॥૧૭॥

(વાક્યાર્થના સંદર્ભમાં) પદનો અર્થ પહેલેથી જ બીજા પદોના અર્થ સાથે મિશ્ર થયેલો એવો હોય છે. અર્થ નિત્ય છે એમ માનતાં બીજા પદો સાથે નહિ જોડાયેલા એકલા પદાર્થનું અન્ય પદાર્થો સાથે મિશ્રણ પ્રાપ્ત થતું નથી. (૬૭)

શબ્દો હમેશાં લોકોપવહારમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. બપોરજુલારત્ર આવો શબ્દોનું અનાખ્યાન કરે છે. લોકોપવહારમાં વાક્ય જ પ્રયોજાય છે, એકલા શબ્દો નહિ. શબ્દોના અર્થ હમેશાં વાક્યના અર્થના સંદર્ભમાં, બીજા શબ્દોના અર્થો સાથે મિશ્ર થયેલો સમજાય છે, એકલો નહિ. જો આવો પદાર્થોત્તર સાથે મિશ્રણ પામેલો શબ્દાર્થ કલ્પનામાં આવે તો શબ્દાર્થસંબંધનિવરણનો ચિહ્નાંત નકામો બનશે.

શુદ્ધે ચ કાલે વ્યોમ્યાતમામિશે ન પ્રસિધ્યતિ ।

સાધુત્વમયથાકાલે સસુત્રેણોપદિશ્યતે ॥૧૮॥

માર્ગિ એવા પ્રયોગમાં, (જૂતના સંબંધ વિનાના) શુદ્ધ (ભવિષ્ય)કાલ અર્થે જે (જિનિ પ્રત્યયનું સાધુત્વ) સમજાવવામાં આવ્યું છે તે (આસીનુ એવા જૂતકાલીન પ્રયોગના) મિશ્રણવાળા (ભવિષ્ય)કાલમાં સિદ્ધ થતું નથી. પોતાના કાલથી શુદ્ધ કાલ માટેના પ્રયત્નનું તે સાધુત્વ (આ) સૂત્ર વડે ઉપદેશવામાં આવ્યું છે. (૬૮)

અસ્થિતપદ્યાર્થ્યેર્ધર્તે તિર્વત્યેત્વાત્પ્રધાનતા ।

વિશેષણં તદ્વાજ્ઞેષાત્કાલે વ્યવતિષ્ઠતે ॥૧૯॥

આખ્યાત શબ્દ વડે વાત્ર જાનતો અર્થ સિદ્ધ થનારી ક્રિયા હોય, મુખ્ય છે. તેનાથી આમૂષ્ટ જાનેતું ગોણુ (નામ) પદ તે (આખ્યાત)ના કાળમાં દૃઢ બને છે. (૬૯)

માવિ શબ્દ જાણીતું પદ સાથે જોડાય અથવા જાણીતું પદ માવિ સાથે જોડાય તેથી કરી ફેર પડતો ન હોય તો જાણીતું નો ભૂતકાળ માવિના ભવિષ્યકાળ સાથે જોડાતાં શુદ્ધ પ્રયોગ રૂપે કેમ લેવાતો નથી, તેના અવલંબમાં આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે.

આખ્યાતશબ્દ વડે વાચ્ય બનતી ક્રિયા વાક્યાર્થ હોઈ મુખ્ય છે. નામપદ વડે વાચ્ય બનતું કારક ગોણું છે. ગોણું પદો મુખ્યને અનુસરે છે, તેથી ગોણું કારકપદ મુખ્ય આખ્યાતપદના ક્રિયાર્થ અર્થને એટલે કે તેના કાલને અનુસરે છે.

સંપ્રત્યયાનુકારો યા શબ્દવ્યાપાર एव वा ।

अव्यस्यते विरुद्धेऽर्थे न च तेन विरुष्यते ॥૧૦૦॥

વાક્યના અર્થના સ્વરૂપને અથવા શબ્દની પ્રવૃત્તિને (ભવિષ્યકાળ)રૂપી વિરુદ્ધ અર્થ ઉપર આરોપવામાં આવે છે, છતાં તે વિરુદ્ધ અર્થ વડે (તે વાક્યાર્થ) વિરુદ્ધ બનતો નથી. (૧૦૦)

બાકરણસાહેબના નિયમોને કારણે, બ્યવહારમાં શબ્દોના અર્થો બદલાતા નથી. પરિણામે કોઈક સૂત્રના વિધાનને શીધે જ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ સમજવું ન જોઈએ. તેથી શાસ્ત્રધંવણે પ્રવચા: । (૩.૪.૧) સૂત્ર કોઈ વિશિષ્ટ કાર્ય સિદ્ધ કરતું નથી. ગોણું અર્થ અને પ્રધાન અર્થ, એવા જુદા જુદા અર્થો દર્શાવનારા શબ્દોની સંગતિ માટે આવાં સૂત્રો ઉપયોગી બને છે.

આ વિચારને બીજી રીતે સમજી શકાય. જે તે કાલ અદિ ચિહ્નિત પ્રત્યયો, બીજા કાલવાચક પ્રત્યયો સાથે સંબંધમાં આવવા છતાં પોતાના કાલવું વિધાન કરે છે. એક પ્રત્યયના અર્થનો બીજા પ્રત્યયના અર્થ ઉપર આરોપ કરવાથી બનેલી સંગતિ થાય છે. જેમ કે, “અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કરનારો પુત્ર તેને ઉત્પન્ન થશે.” એવા વાક્યમાં, “અગ્નિષ્ટોમ કરનારો” એવું વચન ભૂતકાળનો અર્થ દર્શાવે છે, પરંતુ ‘ઉત્પન્ન થશે’ એવા ભવિષ્યકાળનો અર્થ દર્શાવનારા વચનના સંબંધમાં આવતાં, તે ભૂતકાળનો અર્થ, ‘ઉત્પન્ન થશે’ ઉપર આરોપવામાં આવે છે. ‘ઉત્પન્ન થશે’ એવા અર્થવાળા શબ્દ તે કાળે ભૂતકાળનો અર્થ દર્શાવશે. તેથી ઉપરના વાક્યમાં, “તેને પુત્ર થશે. જે અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કરશે” એવો અર્થ સમજાશે; અર્થાત્ “તેને પુત્ર જન્મશે, જન્મીને મોટો થશે ત્યારે તેને ‘અગ્નિષ્ટોમયાજ્ઞ’ એવું નામ પ્રાપ્ત થશે. ક્યારે આવું નામ પ્રાપ્ત થશે? જ્યારે તે યજ્ઞ કરશે ત્યારે.

વાક્યાર્થજ્ઞાનના સંદર્ભમાં અથવા શબ્દોના અર્થકાર્ણના સંદર્ભમાં, જુદો કાલ દર્શાવતા શબ્દોના બીજા કાલ દર્શાવતા શબ્દોના અર્થ ઉપર આરોપ કરવામાં આવે છે. આમ કરવામાં આવતું હોવા છતાં અર્થની દૃષ્ટિએ તે વિરોધી બનતો નથી

મૂતં મવિધ્યદિત્યેતૌ પ્રત્યયૌ વર્તમાનતામ્ ।

અત્યજન્તૌ પ્રપ્તેતે વિકૃદ્ધાગ્નયરૂપતામ્ ॥૧૦૧॥

‘(આ) ભૂત છે’ અને ‘(આ) અવિધ્યત્ છે’ એવાં જ્ઞાને, વર્તમાનત્વને ત્યાગ કર્યો વિના વિરુદ્ધ આશ્રયોના સ્વરૂપને પામે છે. (૧૦૧)

‘આ ભૂત છે’, આ અવિધ્યત્ છે એવાં, ઉત્પન્ન થયેલાં જ્ઞાને, તેમનામાં વર્તમાનત્વ હોવા છતાં, તે વર્તમાનત્વથી વિરુદ્ધ, ભૂત અને અવિધ્યતાના સ્વરૂપને પામે છે, વાકિક ઉપર આશિષવામાં આવેલ જોત્વ, પોતાના રૂપનો ત્યાગ કરતું નથી. તે રીતે, માત્ર જરૂરે માલોદ્ । અને અગ્નિદમયાગી અસ્ય પુત્રો જનિતા । એવા પ્રયોગોમાંથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પોતાના ભૂતકાળનો ત્યાગ કર્યો વિના, તે ભૂતકાળથી વિરુદ્ધ અને જ્ઞાના ઉપર અપ્રાશિય કરવામાં આવ્યો છે તેવા અવિધ્યકાળનું રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

અધ્યનો વર્તમાનસ્ય યઃ સ્તેપો ય હપક્રમઃ ।

તદ્ વર્તમાનસામીપ્યં જ્ઞાત્રે મેદેન દર્શિતમ્ ॥૧૦૨॥

વર્તમાનકાળના ઝાકી રહેલા જ્ઞાને અથવા તેના આરંભને, વર્તમાનના સામીપ્ય તરીકે, આકેરણશાસ્ત્રમાં, જુદી જુદી રીતે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. (૧૦૨)

પા.સ. ૨.૧.૧૩૧ વર્તમાનસામીપ્યે વર્તમાનશ્ચ ૧. (વર્તમાનની પાસેના ભૂત અથવા અવિધ્યની ક્રિયાના વાચક માત્રને વર્તમાનના પ્રત્યયો વિકરણે યામે છે) માંના વર્તમાનસામીપ્યે શબ્દોને આ કારિકામાં સમન્વવામાં આવ્યા છે. કારિકા ૮૯ અને ૯૦માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે દ્વલસમાપ્તિ થાય તે પહેલાં સતત ચાલતી ક્રિયાને વર્તમાન કાળ કહે છે. તે ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી પણ તેના સંસ્કાર રૂપે અત્માં તરત પ્રાપ્ત થતું સ્મરણ એટલે ભૂતવિપયક વર્તમાનસામીપ્ય. કાર્ત્તની શરૂઆત કરવા અંગેના સંકલ્પ તે બીજું, અવિધ્ય-વિપયક વર્તમાનસામીપ્ય, આવા વર્તમાનસામીપ્યવાળા ભૂત અને અવિધ્યત્ માટે વર્તમાનના પ્રત્યયોનો અતિદેશ કરવામાં આવે છે. ઉપરના સૂત્ર (૨.૧.૧૩૧) માં ‘અથવા’ (વા) પદ મળતું હોવાથી તેને ભૂત અને અવિધ્યતાના પ્રત્યયોનું વિકરણે વિધાન થયું હોવાથી આ વર્તમાનસામીપ્યને જુદો અર્થોત્ ગોચર કાલ કહેવામાં આવે છે. (નાવચનાત્પદે ભૂતમવિધ્ય-સ્વરૂપવાતમનુદ્ગાત્તજ્ઞેર્ વર્તમાનમેઽ સદમેદેનોવારીયતે । દેશાસજ્)

આર્જસા વર્તમાનાપિ વિપયેળ મવિધ્યતા ।

માપ્યે મવિધ્યત્કલેક્ષિત કાર્યાર્યં જ્યપદિયતે ॥૧૦૩॥

સંભાવના, વર્તમાનકાલરૂપ હોવા છતાં, તેનો વિષય અવિધ્યનો હોવાથી, શાટીય કાર્ય માટે, કાષ્ઠમાં, અવિધ્યકાલીન તરીકે ઉદ્દેશ્યવામાં આવી છે. (૧૦૩)

આર્જસા અષોત્ સંભાવના, ગાનસ્વગાવ હોવાથી, વર્તમાનકાલરૂપ હોવા છતાં, સંભવિત વિષય અવિધ્યનો હોવાથી, અવિધ્યકાલીન સમજાવામાં આવી છે.

इच्छा चिकीर्षनीत्यत्र स्वकालमनुरुच्यते ।

મંચિવ્યતિ પ્રકૃત્યર્થે તત્કાલં નાનુરુચ્યતે ॥૧૦૪॥

‘ કરવાને ઇચ્છે છે ’ (એવા પ્રયોગ)માં, ઇચ્છા, પોતાના (વર્તમાન)કાલને અનુસરે છે. (કર્તુમ્ એવી) પ્રકૃતિનો અર્થ લવિષ્યકાળ હોવાથી (ઇચ્છા) તે (પ્રકૃતિ)ના કાળને અનુસરતી નથી. (૧૦૪)

વિષયના ધર્મથી કાલનો ઉલ્લેખ થતો હોય તો, ‘ તે કરવાને ઇચ્છે છે ’ (ચિકીર્ષતિ) એવા સન્નત પ્રયોગમાં ઇચ્છત ખાખત અર્થોત્ કાર્ય, લવિષ્યતું હોવાને કારણે ઇચ્છા પણ લવિષ્યકાલીન થશે. તેથી ચિકીર્ષતિમાં લવિષ્યના અર્થને રજૂ કરવા માટે વર્તમાનના પ્રત્યયનો અતિરેક કરવા પડશે એવી શંકા કરીને આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે.

ચિકીર્ષતિ માં સન્નત ધાતુ વડે જણાવાતી ઇચ્છા, પ્રત્યયાર્થ હોવાથી મુખ્ય છે. જ (કરતુ) ધાતુ વડે વાચ્ય બનતો ક્રિયા, ગૌણ છે અને તે ઇચ્છાનો વિષય બને છે. પ્રકૃતિ બને પ્રત્યય બંને મળીને પ્રત્યયનો અર્થ દર્શાવે છે અને તેમાં પ્રત્યયનો અર્થ મુખ્ય હોય છે એવા નિયમને કારણે, વર્તમાનકાલીન ઇચ્છામાં, લવિષ્યત્કાલીન ક્રિયા હોવાથી વર્તમાન-કાલનો પ્રત્યય થોડય છે.

आशास्यमानतत्प्रवादाशंसायां विपर्ययः ।

प्रयोक्तृधर्मः शब्दाथे शङ्कैरेवानुपपद्यते ॥૧૦૫॥

સંભાવના સંભાવ્યમાનને અધીન હોવાથી, તેમાં (ઇચ્છાના મુખ્ય-વધી) વિરુદ્ધ (ગૌણત્વ) પ્રાપ્ત થાય છે. (સંભાવનાથી પ્રયોગતા) શબ્દો વડે, વક્તાના સ્વભાવને, તેના (પોતાના) અર્થમાં, આરોપવામાં આવે છે. (૧૦૫)

આશંસામાં તેના પોતાના કાળને શા માટે અનુસરવામાં આવતો નથી તેવી શંકાના જવાબમાં, આ કારિકા રજૂ કરવામાં કરવામાં આવી છે. ઇચ્છા એવો અર્થ પ્રત્યયાર્થ હોવાથી મુખ્ય છે, પરંતુ આશંસાનો અર્થ પ્રત્યય વડે દર્શાવાતો નથી. (વચેચા પ્રવચત્વા-રૂપાશં નૈવમાત્રંત્રા ।). તે આશંસાનો વિષય બને છે. આશંસા વક્તાની મનઃરિથિત છે, શબ્દાર્થ નથી. મુરુજી આવશે ત્યારે આશંસાનું અપેક્ષન થશે. (ઉપાધ્યાયમ્પેદાયત અપેક્ષનમ્પ્રીતમ્ ।) એવા પ્રયોગમાં જેની આશંસા છે તે મુર્ચામ્બ અને આશંસાનું અપેક્ષન મુખ્ય છે, કારણ કે તે પ્રત્યય વડે વાચ્ય છે, તેથી તેના કાળનું અનુસરણ થોડય છે.

આશા વક્તાનો મનોર્થ હોઈને, શબ્દસંસ્કારનું કારણ રૂપી રીતે બની શકે? શબ્દનો અર્થ જ શબ્દના ચોક્કસ પ્રયોગ માટે કારણભૂત હોય છે. આવી શંકાના જવાબમાં આ કારિકાની ત્રીજી પંક્તિ રજૂ થઈ છે, વક્તાની મનઃરિથિત શબ્દો વડે જ શબ્દમાં આરોપવામાં આવે છે (અવારોપ્યતે પ્રયોક્તૃધર્મઃ પ્રયોગત્વ શબ્દત્વામિદેયે શબ્દેનૈવ ।)

અપૂર્ણાલિંગસંયોગે વર્તે નિષ્પદિર્વદા ।

તદ્વાયયથૃત્તિત્વાદ્મવિષયત્ત્રવિવેચનમ્ ॥૧૦૬॥

જ્યારે (તૈવાર ચતુઃ એવા અર્થનો) નિષ્પન્નપદ્ધ (ધાતુ) પાણી અને ડાંગર (ના છોડ)નો સંયોગ દર્શાવે છે ત્યારે તે (સંયોગ, કાર્યરૂપ) એક ભાગ દર્શાવતો હોવાથી (ત્યાં) અવિભક્ષણનો પ્રતિષેધ થાય છે. (૧૦૬)

ભત્તરિતી જાણીતી ખાસિયત છે કે બ્યાકરણશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં સૂચવાતા દાર્શનિક વિચારોને નવસ્થિત કરીને, તે, સિદ્ધાંતની ક્ષણએ, તેમને રજૂ કરે છે. મુનિત્રપનાં સૂત્ર-વાર્તિકભાષ્યગત વિધાનોની સાથે તે સિદ્ધાંતોની એકવાક્યતા કરવાનો તેમનો પ્રયત્ન હોય છે. કાલ અંગે દાર્શનિક વિચારો રજૂ કર્યા પછી, નેમણે, પાણિનિ આદિ શાસ્ત્ર-કારોનાં વિધાનોના સંદર્ભમાં વર્તમાનકાલ અને ભૂતકાલની ચર્ચા કરી. તે જ પ્રમાણે અવિભક્ષણ અંગે સિધ્ધવચને કુદ્દ । (વા.સૂ. ૧.૧.૧૧૩, સિપ્ર અધ્યોત જલદીથી અથવા તે અર્થનો વાચક શબ્દ, ક્રિયાપદ સાથે જોડાયેલા હોય ત્યારે અવિભક્ષણનો લઘુ પ્રત્યય, ધાતુને સજાડવામાં આવે છે, આશંસા ગમ્યમાન હોય ત્યારે)નાં વાર્તિકોના સંદર્ભમાં તે કહે ચર્ચા કરે છે આ સૂત્ર ઉપરનાં વાર્તિકો ૨, ૩ અને ૪ની ચર્ચા તેમણે કારિકાઓ ૧૦૬ થી ૧૧૭ સુધીમાં કરી છે. સિપ્ર અથવા તેના સમાનાર્થક શબ્દો ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ હોય અને આશંસાનો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે ધાતુ સાથે અવિભક્ષણનો પ્રત્યય (લઘુ) યોજાવો. આ સૂત્ર ઉપરના વાર્તિક ૨ માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે અવિભક્ષણ અપૂર્ણ અવસ્થા દર્શાવવાની હોય ત્યારે પૂર્ણતા દર્શાવતું ભૂતકાળનું ક્રિયાપદ મૂકવું જોઈએ, કારણ કે, તે સમયે તે અવસ્થા પૂર્ણ થયેલી હોતી નથી; જેમ કે, “મન્દ્રદેવ વરસ્યા કે ડાંગર તૈવાર થઈ ગઈ” (દેવરજેઠ કૃત્યો કિલ્લના: કાલય: ।). પરંતુ કોઈ એમ કહેશે કે “ડાંગર તૈવાર થશે” (દંવરસ્ત્વન્તે કાલય: ।) એવો પ્રયોગ કરેને । તેના જવાબમાં વાર્તિક-કાર જણાવે છે કે નિષ્પન્ન (ભૂતકાલ)નો પ્રયોગ એટલા માટે સિદ્ધ છે કે, આવા ઉદા-હરણમાં, મોડાંબવકારમાં, અવિભક્ષણનો પ્રયોગ, યોગ્ય મનાતો નથી (સિદ્ધં તુ મવિષ્યત્પ્રતિ-વેમાત્ ।). કોઈ એમ કહે કે દેવરજેઠ કૃત્ય: સત્ત્વન્તે કાલય: । તે વૈષાકરણ તેને સુધારીને કહેશે કે આવા પ્રયોગ કરીશ નહિ, સવન્તા: કાલય: । એવો પ્રયોગ કરે.

ડાંગર તૈવાર થવાના સમય ત્રણાંકાનુનો વિચાર કરવાથી પણ આ બાબત સમજાશે. વર્ણાનુમાં જ ડાંગર તૈવાર થવાની ક્રિયા થાય છે (દેતુમ્નકાલવ્યપ્રેક્ષિતવાદ વા ।)

કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે ડાંગર તૈવાર થઈ હોય તો બોજન વગેરે કાર્યો પૂર્ણ થયાં છે એમ કેમ મણતા નથી ? અમે કહીશું, “ભલા માણસ, તમે તો આડી વાત કરો છો. અમારો તો એટલું જ કહેવાનું ॥ કે ડાંગર તૈવાર થઈ ॥ કે નહિ. ફેતરાં કાઢો, ધેર લઈ આવો, કોનોમાં બસ વગેરે જોઈ” કાર્યો છે. તે જર્થા કાર્યોની તમે રાહ લુગો; અમે તો ડાંગર પૂર્ણાવસ્થામાં તૈવાર થઈ એ કે નહિ એટલું જ સમજાવીએ છીએ. એવા તૈવાર થવા માટે યોગ્ય સમય સદ્ તો જોવી પડે ને ।

આ ગ્રંથોને દેવારાજે કારિકા ૧૦૬ના બ્યાખ્યાનની પ્રસ્તાવનામાં રજૂ કરી છે.

નિદ્રાગત ધાતુ, બધાં સાધન અને બધી સામગ્રીની હાજરીમાં ફાળની પ્રાપ્તિ એવી મુખ્ય અર્થ દર્શાવે છે. જ્યારે આ અર્થ પાણી અને હાંગરના હોડના સંયોગથી અવધવકાર્ય ઉપર આરોપવામાં આવે છે ત્યારે આવો સંયોગ વરસાદે કરાવ્યો હોવાથી, ધાતુ ભૂતકાળનો અર્થ દર્શાવે છે તેથી ભૂતકાળના પ્રત્યેક યોગ્ય દરેક પાણી અને હાંગરના સંયોગને લાવિષ્કાળ સાથે સંબંધ ન હોવાથી લાવિષ્કાળનો અહીં અતિરેખ થશે.

ફલપ્રસન્નરૂપે તુ નિષ્પદૌ મૂતકાલતા ।

ધર્માન્તરેષુ તદ્દૂષમધ્યસ્ય પરિકલ્પયતે ॥૧૦૭॥

નિદ્રાગત ધાતુનો અર્થ (હાંગર રૂપી) ફાળની પ્રાપ્તિ થતો હોય ત્યારે (ફાળની પ્રાપ્તિરૂપી કિરાથી) જુદી કિયા પ્રાપ્તિ તે (ફાળપ્રાપ્તિરૂપી) કિયાનો આરોપ કરીને ભૂતકાળ સિદ્ધ થાય છે. (૧૦૭)

ઇવયુજ્યતે નિમિત્તાના જ્યાપારે ફલસિદ્ધયે ।

તત્ર રૂપં ચદ્યસ્ત તત્કાલં તત્પ્રત્યયતે ॥૧૦૮॥

ફાળની સિદ્ધિ માટે ઉપયોગી પ્રવૃત્તિના કારણોનું ને રૂપ ત્યાં (ફાળ ઉપર) આરોપવામાં આવ્યું છે, તે (રૂપ) તે ભૂતકાળનું હોય તેમ સમજાય છે. (૧૦૮)

ઉપરનો અનુવાદ ફલસિદ્ધયે ઇવયુજ્યતે જ્યાપારે નિમિત્તાના રૂપ રૂપ તત્ર ચદ્યસ્ત તત્ (હર) તત્કાલ પ્રત્યયતે । એવા અન્યથ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે ફલસિદ્ધયે નિમિત્તાના જ્યાપારે ઇવયુજ્યતે સત્તિ તત્ (ફલે) ચદ્યસ્ત (અમેશન) ચદ્યસ્ત તત્ તત્કાલ (નિમિત્તજ્યાપાર-કાલિક) પ્રત્યયતે । એવા અન્યથ લઈને અનુવાદ થશે. ફાળપ્રાપ્તિ માટેનાં કારણોની પ્રવૃત્તિ બંધ થતા, ફાળનું ને સ્વરૂપ આરોપવામાં આવ્યું હતું તે, તે કારણોની પ્રવૃત્તિના સમયનું (અર્થાત્ ભૂતકાળનું) સમજાય છે.

કાર્ય હમેશાં કારણોરૂપી સામગ્રીથી સિદ્ધ થાય છે આવા કારણોની, ફાળ ઉત્પન્ન કરવા માટેની પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થનારું ફાળ તે કારણો ઉપર આરોપવામાં આવે છે. કારણોની પ્રવૃત્તિ ભૂતકાલીન બની હોય તેમ સમજાય છે, આ કારણોમાં હેતુભૂતકાલતમેક્ષિતત્વાત । એવા વાર્તિકને સમજાવવામાં આવ્યું છે.

નિષ્પત્તારવધિ કઙ્કિત્ કઙ્કિત્વિવિરક્ષિત ।

હેતુજન્મઘ્યપેક્ષાતઃ ફલજન્મેષિ ચોગ્યતે ॥૧૦૯॥

ફાળની પ્રાપ્તિ માટે (એકવાર) એક હેતુ જાણવાવામાં આવે છે, તો બીજી વાર જેનો હેતુ તરીકે વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો તેને હેતુ ગણવામાં આવે છે. હેતુની ઉત્પત્તિના સંદર્ભમાં ફલપ્રાપ્તિ (થાય છે) એમ પણ કહેવાય છે. (૧૦૯)

હાંગરના બીજા અને પાણીના સંયોગથી હાંગર થાય છે એમ માનવામાં આવે છે વળી મજરીમાં આવ્યા પછી, મૂર્ચના તાપના સ્પર્શથી હાંગર નેવાર થાય છે એમ જુદું કારણ આપવામાં આવે છે આ પ્રમાણે નિષ્પત્તિના કારણ અંગે ચોક્કસાઈ નથી

અરહિ સાધનાધીના સિદ્ધિર્થત્ર વિવક્ષિતા ।

તત્સાધનાન્તરામાયાત્ સિદ્ધમિત્યપદિશ્યતે ॥૧૧૦॥

જે કાર્યની મિદ્ધિ અતરંગ સાધનને આધારે વિવક્ષિત હોય છે, તે કાર્ય બીજા સાધનના આભાવને કારણે સિદ્ધ છે એમ કહેવાય છે (૧૧૦)

કાર્ય જે અનેક કારણોના સમુદાયથી સિદ્ધ થતું હોય તો એક જ સાધનથી કેવી રીતે સિદ્ધ થાય એવી ચકાની જવાબમાં અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે અતરંગ સાધન કાર્યને સિદ્ધ કરે છે, બીજા બાહ્ય સાધનો નહિ. ‘દેવદત્ત આવશે તો આ કાર્ય સિદ્ધ થશે’ એવા ઉદાહરણમાં અતરંગ સાધન નિમિત્ત છે, તેથી તેનું મહત્ત્વ છે તે પ્રમાણે ‘દેવે વૃષ્ટિ કરી, કરશે કે કરે છે તો કાગર તૈયાર થઈ, યશે અથવા થાય છે’ એમ લોક-પ્રયોગ પ્રમાણે ત્રણ કાર્ય સિદ્ધ થશે

તત્માદવધિભેદેન સિદ્ધા મુરચ્ચેય મૂત્તા ।

અનાગતત્વમસ્તિત્ત્વ દ્વેતુધર્મચ્ચપેક્ષણે ॥૧૧૧॥

તેથી ભુકા જુદા કારણોને લીધે (કાર્યનું) મુખ્ય મૂત્તત્વ સિદ્ધ થાય છે, તે જ પ્રમાણે સધનની પ્રવૃત્તિના ભારિત અને અસ્તિત્વ પ્રમાણે ભવિષ્યત્ અને વર્તમાનનું મુખ્યત્વ સિદ્ધ થાય છે (૧૧૧)

સત્તામિન્દ્રિયસન્નિવાસૈવ સત્તા વિશિષ્યતે ।

ભેદેન ધ્યવહારો હિ વસ્તુવન્તરનિવચ્ચન ॥૧૧૨॥

અસ્તિત્વવાળા પદાર્થોના ઇન્દ્રિયો સાથેના સંબંધને કારણે તે અસ્તિત્વ (વર્તમાન, મૂત્ત અને ભવિષ્યત્ કાલ પ્રમાણે) જુદું સમજાય છે, (કાલ પ્રમાણે) જુદો બ્યવહાર, જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓને આધારે થાય છે (૧૧૨)

જા. સુ. ૩૨૧૩૨ ઉપરના વાર્ત્તિકે ૫ માં પૂર્વપક્ષે તરીકે જણાવવામાં આવ્યું છે કે અસ્તિત્વનો અર્થ દર્શાવનાર ક્રિયાપોર્થા વતચ્ચનાકાળના અર્થમાં પદ્મા કાળના પ્રત્યયોનું વિધાન કરવું જોઈએ, કારણ કે કંઈનું અસ્તિત્વ હંમેશાં હોય છે (અસ્ત્વર્થાના મહત્ત્વર્થે સર્વા વિમલસ્ય કર્તુર્વિધિમાનતાત્ ।), ‘કૂવો હતો’ એવા ઉદાહરણ ઉપરાંત ‘કૂવો છે, કૂવો હશે’ વગેરે પ્રયોગો કરતો વખતે કૂવારૂપી કંઈનું અસ્તિત્વ સર્વકાળમાં પ્રાપ્ત થાય છે,

આ વાત તરતર નથી, કારણ કે જુદા જુદા કાળના પ્રત્યયોનું તે તે કાળમાં, ઉચ્ચારણ પ્રમાણે વિધાન કરવામાં આવે છે (સિદ્ધિ ત્વ ક્વાત્વકાલ સમુચ્ચારણાત્ ।) આ બાબતને સમજાવત વાર્ત્તિકકાર જણાવે છે કે કેપર અખ્યાત્ય તેવા નિઃસ્વપ્રયોગોનું તે તે કાળ સિવાય બીજા કાળમાં સાક્ત્ય માન કરવામાં આવતું નથી એનું જ નહિ પણ, પ્રયોગપ્રાપ્ત કાળમાં જુદા કાળોના પ્રયોગ અસિદ્ધ મનાશે કે, કૂવો હતો એમ કહેવું હોય તો કોઈ એમ કરતું નથી કે ‘કૂવો હશે’ અથવા ‘કૂવો છે’

વાર્તિકો. અને જાણમાં પ્રાપ્ત થતી આ ચચીને પોતાની રીતે સમજાવતાં જાઈ-
હરિ જણાવે છે કે હિન્દીવાર્થસંનિકર્ષ જેવી અવૃત્તિ પદાર્થગ્રહણ માટે જવાનદાર હોય છે,
કુવેા નેત્રવડે જોવામાં ન આવતાં તે શૂતકાળની બાબત બને છે, અને જોવામાં આવતાં તે
વર્તમાનકાળની બાબત બને છે. આ પ્રમાણે જે તે કાળ સાથે સંબંધમાં આવતા પદાર્થો
તે તે કાળના વિષય બને છે.

અસ્તિત્વં વસ્તુમાત્રમ્ય બુદ્ધિયા તુ પરિગૃહ્યતે ।

ય. સમ્પ્રાસાદનાદુભેદઃ સ તત્ર ન વિવક્ષિતઃ ॥૧૧૩॥

વસ્તુમાત્રના અસ્તિત્વનું બુદ્ધિ વડે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. (ઇન્દ્રિય અને
પદાર્થના) સંબંધને કારણે, અસ્તિત્વની જે જિન્નતા સમજાય છે, તે આ બાબતમાં
વિવક્ષિત નથી. (૧૧૩)

ઇન્દ્રિય અને પદાર્થનો સંબંધ વર્તમાનમાં હોય તો અસ્તિત્વ વર્તમાનમાં જ ગણાય
એમ જો માનવામાં આવે તો શૂત અને જાવિબના સંબંધમાં ‘કુવેા છે’ એવો પ્રયોગ થશે
નહિ. આવી શકાના જવાબમાં જણાવવામાં આવે છે કે જ્યાં માત્ર વસ્તુની સત્તા બુદ્ધિ
વડે ગ્રહણ કરવામાં આવતી હોય અને હિન્દિયસ જાંબની સત્તાનું ગ્રહણ કરવાનું ન હોય
ત્યાં સત્તાના પરસ્પર વિરોધી એટલે પ્રાપ્ત થતા નથી.

યોગાદ્ વા સ્તૈવપુંસ્વાદ્યાં ન કિંચિદવતિષ્ઠતે ।

સ્વસ્મિન્નાત્મનિ તત્રામ્યદ્ બૂતં બોધિ ચ કપ્યતે ॥૧૧૪॥

અથવા સ્તૈવ (અર્થોત્ સ્થ) અને પુસ્ત (અર્થોત્ બુદ્ધિ) સાથેના સંબંધને
કારણે કોઈપણ વસ્તુ (પરિણામ ચામ્યા વિના) પોતાનામાં રહી શકતી નથી, (તેથી)
બૂત અને જાવિબને જુદાં જણાવવામાં આવે છે. (૧૧૪)

આ જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ દાણુવાર પણ પોતાનામાં સ્થિર રહી શકતો નથી.
જ્યાં સુધી વધવાનું હોય ત્યાં સુધી જુદા પામે છે અને જ્યારે તેનો ક્ષય થવાનો હોય ત્યારે
ક્ષય પામે ॥ (ન હિ કથિતસ્વસ્મિન્નાત્મનિ મુહૂર્તમપ્યવતિષ્ઠતે, વર્ષતે ચાશ્વત્તેન ચિર્ધિતમ્)
અપાયેન ॥ મુચ્યતે । (મ. મા. પા. સૂ. ૪. ૧ ૧ દિવસાઃ ।) સ્તૈવ એટલે ક્ષય અથવા
નાશ અથવા સરપાત અથવા અપયન. પુસ્ત એટલે દ્વિપત્તિ અથવા પ્રસવ. પદાર્થોના
આવા ધર્મોને કારણે તે તે પદાર્થ જુદા જુદા કાળમાં જુદું જુદું અસ્તિત્વ ધારણ કરે
છે. બુદ્ધિ વડે, પદાર્થના સામાન્યરૂપનો અભિનનપણે બોધ થતા, હ મેર્યાં વર્તમાનવ
સિદ્ધ થાય છે. (અમેલેન દુ મુદ્ધા સપોશ્ય સ્વભામાન્વમસ્તીતિ ચર્માનપરશ્વનાચ્ચ
ચિદ્મુ—હેલારાજ)

॥ ઇતિ કાલસમુદેશઃ ॥

આ પ્રમાણે કાલસમુદેશ પૂરો થયો.

પુરુષસમુદ્દેશઃ ।

પુરુષસમુદ્દેશ

પ્રત્યક્તા પરમાયચ્છાપ્યુપાધી કર્તૃકર્મણોઃ ।

તયોઃ શ્રુતિવિશેષેણ વાચકૌ મધ્યમોત્તમૌ ॥૧૧॥

કર્તા અને કર્મનાં વિશેષણો રૂપે અહંભાવ અને પરભાવ છે. વિશિષ્ટ શબ્દો વડે, પહેલો અને બીજો પુરુષ, તેમના વાચક બને છે. (૧)

ધાતુને લાગનારા પ્રત્યયો વડે વ્યક્ત થનારી વિશેષતાઓ કાલ, પુરુષ, સંખ્યા અને ઉપગ્રહ વડે દર્શાવાય છે. નવમા સમુદ્દેશમાં કાલની ચર્ચા કરવામાં આવી. હવે ક્રમે ક્રમે અઠેક સમુદ્દેશમાં પુરુષ, સંખ્યા અને ઉપગ્રહની ચર્ચા કરવામાં આવશે.

ઉત્તમ, મધ્યમ અને પ્રથમ અર્થોત્ પહેલો, બીજો અને ત્રીજો એવા ત્રણ પુરુષ, બ્યક્તિશ્યાસ્ત્રમાં જ્ઞાતીતા છે. પ્રત્યક્તા એટલે અન્તર્ગતી જીવદશા. દરેક વ્યક્તિમાં તે સક્રિય છે, અથવા પ્રત્યક્તા એટલે ચોક્કસપણે સક્રિય બનનાર. અહંપ્રત્યય અથવા અહંભાવ માટે આ શબ્દ વપરાયો છે. આ અહંભાવના વાચક ઉત્તમ પુરુષ અર્થોત્ પહેલા પુરુષના પ્રત્યયો છે. પહે, પશ્યમિ જેવા પ્રયોગોમાં કર્તાની ઉપાધિ એટલે વિશેષણ રૂપે પહેલો પુરુષ રહેલો છે.

પરભાવ બીજા પુરુષના પ્રત્યયો વડે વ્યક્ત બને છે. વચ્ચે, વચ્ચે જેવા પ્રયોગોમાં તે કર્તાના વિશેષણ રૂપે છે. કર્તા અને કર્મના વિશેષણ રૂપે જે રહેલ છે તેને પુરુષ કહે છે. (યઃ કર્તૃકર્મવિશેષણમૂલઃ સ પુરુષઃ ।) આવો પૂર્વાચારોનો મત છે

સદસદ્વાપિ ચૈતન્યમેતામ્યમેવ ગમ્યતે ।

ચૈતન્યમાયે પ્રથમઃ પુરુષો ન તુ વર્તતે ॥૧૨॥

આ બે (પુરુષો)માંથી જ સ્વાભાવિક અથવા આદર્શપત ચૈતન્ય સમજાય છે. ચૈતન્ય રૂપી ભાગનેત્રીજો પુરુષ દર્શાવતો નથી. (૨)

પહેલા અને બીજા પુરુષ વડે ૨૯ અને ૫૨માં અધિષ્ઠાન પામેલા ચૈતન્યનો જોધ કરાવવામાં આવે છે. પહેલા બે પુરુષો હમેશાં ચૈતન્ય પદ્ધતિનો જોધ કરાવે છે. આપું ચૈતન્ય સદ્ એટલે સ્વાભાવિક અર્થોત્ વસ્તુમત હોય છે, અથવા અસદ્ એટલે તે પદાર્થ ઉપર આદર્શવાર્તા આવેલું હોય છે. જોના ઉપર ચૈતન્યનો આદર્શ કરવામાં આવે તે પદાર્થ

અચેતન પણ હોઈ રહે, જેમઃ ધુણેત પ્રાવાણઃ । (હે પથરા સાંભળો) મારા પ્રાવાણઃ અચેતન છે. જ્યાં તેમનામાં ચેતન્યનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. પદાર્થના ચેતન્યનો કે અચેતન્યનો અહીં સંદર્ભ નથી, પરંતુ પ્રાવાણઃ એવા સંબંધમાં ચેતન્યનો આરોપ કરવામાં આવે છે.

ત્રીજો પુરુષ વાસ્તવિક કે આશયિત ચેતન્યને પણ દર્શાવી શકતો નથી. વાસ્તવે-માંથી ચેતન્યનો બોધ થાય છે, પરંતુ તે ત્રીજા પુરુષના પ્રત્યય તે માંથી થતો નથી, જ્યારે અન્ય પદમાંથી થાય છે. એવી રીતે મવાન પચતિ । સચ્ચતે મવા । મારાં પણ મવાન અને મવા જેવા સંબંધો દ્વારા ચેતન્યનો બોધ થાય છે

બુધિજ્ઞાનાતિચિત્તિમિ પ્રથમે પુરુષે સતિ ।

સંજ્ઞાનાર્થેન ચેતન્યસ્યોપયોગઃ પ્રકાશયતે ॥૨॥

મધુસુ' એવા અર્થવાળા બુદ્ધ, જ્ઞા અને ચિત્ત (ધાતુઓ) સાથે રહેલા ત્રીજા પુરુષ વડે પણ ચેતન્યનો બોધ કરાવવામાં આવતો નથી. (૩)

બુદ્ધ, જ્ઞા અને ચિત્ત ધાતુઓનો અર્થ સંજ્ઞાન અર્થોત્ત્વ ભક્તિ થાય છે. આ ધાતુઓનાં ક્રમશઃ, જ્ઞાનાતિ, ચેતયતે । જેવાં ક્રિયારૂપોમાંના ત્રીજા પુરુષના પ્રત્યય વડે પણ ચેતન્યનો બોધ થતો નથી. અહીં સમજતો ચેતન્યનો બોધ પ્રત્યયમાંથી સમજતો નથી, પણ ધાત્વર્થમાંથી સમજાય છે.

સંબોધનાર્થઃ સર્વથા મધ્યમે કૈશ્ચિલ્વિવ્યતે ।

તથા સંબોધને સર્વા પ્રથમાં ગુણ્યદો વિદુઃ ॥૪॥

કેટલાક આચાર્યોના મતમાં મધ્યમ પુરુષમાં બધે સંબોધનના અર્થની અપેક્ષા હોય છે અને સુખમદ્ની પ્રથમા વિધાક્રિતાનાં ત્રણેય વચનોમાં સંબોધનનો અર્થ સમજાય છે. (૪)

બીજા પુરુષ સાથે હમેશાં સંબોધનનો અર્થ સમજવામાં આવે છે. ગચ્છ, મુરુક્ષ, વગેરે પ્રયોગોમાં આજ્ઞા સાથે સંબોધનનો અર્થ છે. જ્યાં આજ્ઞાનો અર્થ ન હોય, જેમકે, સ્વં વચતિ । ત્યાં પણ બીજા પુરુષ સાથે સંબોધનનો અર્થ હોય છે, જેને સંબોધન કરવામાં આવ્યું હોય તે વ્યક્તિનું જ્ઞાન દોરવા મટિ આ બીજો પુરુષ ઉપયોગી બને છે. સંબોધનમાં જ્ઞા એવી પ્રથમાનાં બધાં વચનો સમજવામાં આવે છે. આમ સંબોધન સાથેનો બીજા પુરુષનો સંબંધ નક્કી થાય છે.

સંબોધનં ન લોકેઽસ્તિ વિષાતઃક્રમેન વસ્તુમા ।

સ્વાદેન્દ્રશત્રુર્વર્ષસ્વ યયા રાજા મવેતિ ચ ॥૫॥

લોકાન્વયનહારમાં, “સ્વાહા, ઇન્દ્રશત્રુ રૂપે તું વૃદ્ધિ પામ”, “રાજા બને” જેવા વિધિય (બાળત દર્શાવતા) વચન વડે, સંબોધન કરવામાં આવતું નથી. (૫)

સ્વાહા, ઇન્દ્રશત્રુર્વર્ષસ્વ (સ્વાહા, ઇન્દ્રશત્રુ રૂપે તું વૃદ્ધિ પામ) અને રાજા મવ (રાજા બને) એવા વાક્યોમાં ઇન્દ્રશત્રુ અને રાજા જેવા સંબંધો પ્રથમમાં છે અને વિધિય વાક્યના આગરપે છે. આવા વિધિયવચનનાં ક્રમાં સંબોધનનો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી.

સંબોધન સિદ્ધ બાળતના સંમુખપણાને દર્શાવે ॥ (સિદ્ધસ્વામિમુક્તિમાવમાત્ર સંબોધનં વિદુઃ । (વા.પ. ૩૭.૧૬૩) એવા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સાપ્તને અથવા વિધેયને દર્શાવવા માટે સંબોધન સમર્થ નથી. પહેલી વાર ઉપદેશથી જેનું સ્વરૂપ ચોક્કસ થયું નથી એવી વિધેયમાન બાળત અભિમુખીભાવને પ્રાપ્ત થતી નથી. ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં દ્વન્દ્વશબ્દ કે રાજત્વ વિધેયમાન છે. તેથી યુદ્ધસ્વ કે અથ એવાં ક્રિયાપદોમાં દ્વન્દ્વ અથવા આદ્યા હોવા છતાં સંબોધન પ્રાપ્ત થતું નથી.

યુગ્મવર્ધસ્ય સિદ્ધત્વાન્નિયતા ધાતુદાત્તતા ।

યુગ્મદ્. પ્રથમાન્તસ્ય પરદ્વેન્ન પદાદસૌ ૧૬॥

પ્રથમાન્ત યુગ્મદ્ શબ્દ, બીજા કોઈ પદ પછી આવતો ન હોય તો યુગ્મદ્નો (સંબોધન) અર્થ સિદ્ધ હોવાને કારણે, તેનો પહેલો સ્વર ઉદાત્ત હોય છે. (૧)

અ.વ.ધ : યુગ્મવર્ધસ્ય સિદ્ધતામ્ પ્રથમાન્તસ્ય યુગ્મદ્, અસૌ પદાત્ પરઃ ન ચેત્, (તસ્ય) ધાતુદાત્તા સિદ્ધા ।

ભામત્રિવિધસ્ય । (પા.સૂ. ૬.૧. ૧૯૮, સંબોધનશબ્દનો આવસ્વર ઉદાત્ત થાય છે). પ્રમાણે પ્રથમાન્ત યુગ્મદ્ શબ્દ સ્વં આદુદાત્ત ધરો જેમ કે, સ્વમાને શ્રવાણશ્રવામાર્ગ દુરસ્તાદ્ । અને સ્વમાને અભિસ્ત્વમાદુદાત્તભિઃ । પ્રયોગોમાં સ્વં આદુદાત્ત થાય છે. પરંતુ પ્રથમાન્ત યુગ્મદ્ શબ્દ, બીજા કોઈ પદ પછી આવ્યો હોય તો તે અનુદાત્ત ધરો, જેમ કે દેવોરાપઃ શ્લોક યુગ્મ । માં યુગ્મ અનુદાત્ત છે.

ગુણપ્રધાનતાભેદઃ પુરુષાદિવિવર્ધયઃ ।

નિર્દેશઽપ્યન્યથા શાસ્ત્રે નિત્યત્વાન્ન વિકૃચ્યતે ॥૭॥

ગૌણ અને મુખ્ય (પદો)નો ફેરફાર, યુરુષ વગેરેની અદલબદલ અને શાસ્ત્રમાં (તેમનો) જુદી રીતે ઉદ્ભવ, (આ બધું), શબ્દોના નિત્યતાને કારણે (પરસ્પર) વિરુદ્ધ બનતું નથી. (૭)

બાકીશાસ્ત્રમાં ત્રણ પુરુષ, તેમનો વપરાશ, તેમના અર્થો વગેરે અંગે ચોક્કસ નિયમો છે. તેમ છતાં ગૌણને બદલે મુખ્યનો અને એક પુરુષને બદલે બીજા પુરુષનો વપરાશ નોવા મળે છે, આ વાત પાશ્ચિનીના સૂત્રનિયમો ઉપરથી સિદ્ધ થતી દેખાય છે, તેનું દિવ્યતિ જગત્ જગતિ ક્ષિત્ત્વમ્ । (પા. સૂ. ૪૪.૨, તેનાથી રમે છે, જોડે છે, શુભે અને તેનાથી શુભેથી વસ્તુ, એ અર્થમાં પ્રાર્તિપદિકને ઠક્ પ્રત્યય સાપ છે; જેમકે, જ્ઞઃ દિવ્યતિ શાક્ષિકઃ, અથવા જગતિ શાક્ષિકઃ, જ્ઞઃ જગતિ શાક્ષિકઃ, શાક્ષિકમ્) પ્રમાણે શાક્ષિકોડરિમ્, શાક્ષિકોડમિ શાક્ષિકોડન્તિ એમ ત્રણેય પુરુષ સાથે શાક્ષિકઃ ને વાપરી ચક્રારો ઘડો અને તેમના અર્થો નિત્ય હોવાથી શબ્દોના પ્રયોગ પ્રમાણે શાસ્ત્રોના નિયમો રચવામાં આવ્યા છે. આવા નિયમો વાક્યો અને પદોના અધોધૃત અવયવોને બધામાં રાખીને રચવામાં આવ્યા છે, તેથી હમેશાં બધા પ્રચલિત પ્રયોગોને ધાતુ પડે જ એમ નથી.

યથા નિર્દેશમર્થા સ્યુર્યેષા શાસ્ત્ર વિધાયકમ્ ।

કિંચિત્ સામાન્યમાશ્રિત્ય સ્થિતે ॥ પ્રતિપાદનમ્ ॥૮॥

જે શબ્દોને શાસ્ત્ર હિતપન્ન કરે છે (તે શબ્દોના) અર્થો તે (શાસ્ત્ર)ના નિર્દેશ પ્રમાણે હોવા ભેદને આવી સ્થિતિમા સામાન્ય નિયમોના આધાર લઈને (શાસ્ત્રમા) પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે (૮)

ચોડશ્વે ચ પીઠ હત્યત્ર મૃતયોરભ્યપીઠયો ।

અધોપસ્થનાર્થત્વ તથાર્યેષ્વનુશાસનમ્ ॥૯॥

‘જે ઘોડા ઉપર છે’ અથવા ‘જે બાજુ ઉપર છે’ એવા વાક્યોમા બહુતા ઘોડા અને બાજુને (દેવદત્તના) નિર્દેશ માટે સમજવામા આવે છે તેવી સ્થિતિ શબ્દોના અનુશાસન અંગે છે (૯)

અનેક વ્યક્તિઓ હાજર હોય ત્યાં દેવદત્તને દર્શાવવા માટે કહેવામા આવે છે કે ‘પેપો શ્વો દેવદત્ત, જે ઘોડા ઉપર બેઠો છે’ અથવા ‘જે બાજુ ઉપર બેઠો છે’ અહીં ઘોડો અને બાજુ સિદ્ધ બાગવો છે તેમન દેવદત્તના નિર્દેશ માટે જણાવવામા આવે છે દેવદત્તના વિશેષજ્ઞ રૂપે તે નથી શબ્દોના અનુશાસન અંગે પણ આવી સ્થિતિ છે જે શબ્દો વ્યવહારમા બાધીતા છે અર્થાત્ સિદ્ધ છે તેમને માટે જ અનુશાસન અર્થાત્ નિયમોજના છે

इति पुरुषसमुद्देश ।

આ પ્રમાણે પુરુષસમુદ્દેશ પૂરો થયો

સંખ્યાસમુદ્દેશ:

સંખ્યાસમુદ્દેશ

સંખ્યાના સર્વભૂતોર્ધઃ સર્વં एवाभिधीयते ।

મૈદામૈદવિમાનો હિ લોકે સંખ્યાનિવચ્ચનઃ ॥૧॥

બધા દ્રવ્યરૂપ પદાર્થો સંખ્યાવાળા છે, એમ જણાવવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં લોક અને અલોક એવા વિભાગો સંખ્યાને આધારે હોય છે. (૧)

સંખ્યા એવો પારિભાષિક શબ્દ પાણિનિના સમય પહેલાથી જાણીતો હતો. કોને સંખ્યા કહેવી એની વ્યવસ્થા કરતાં પાણિનિએ જણાવ્યું છે કે શુદ્ધ અને ગણ શબ્દોને અને જેને અતે શત અને કર પ્રયોગ આવે તેવા શબ્દોને સંખ્યા એવું નામ આપવું (શુદ્ધગણશુદ્ધિ સ્વરૂપા ૧. ૧. ૨૩). કેટલાક સંખ્યાશબ્દોને શુદ્ધ નામ આપવું એવું તેમણે યોગ્યતાથી જણાવ્યું છે, જેમકે, ખાન્તા પદ. અર્થાત્ પદારાન્ત અને નકારાન્ત સંખ્યાશબ્દોને પદ સંજ્ઞા કહેવી વાર્તાકર જણાવે છે કે એક, બે વગેરે લોકિક સંખ્યાશબ્દોને વ્યાકરણ-શાસ્ત્રમાં પણ સંખ્યા સંજ્ઞા કહેવી.

સંખ્યા શબ્દથી એક, બે, ત્રણ વગેરેનું મહત્ત્વ સાથે છે. વચન અને સંખ્યા પૂર્વાચાર્યોની સંજ્ઞા છે. દિવચન શબ્દ નિરુક્તમાં મળે છે (અપિ વા મેદસથ વસોઽથ । તાસ્વે દિવચનં સ્વાત્ । (૬. ૧૧. ૭)

પ્રત્યક્ષ જણાવે છે કે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં લાઘવનું ખોલ રાખીને જ સંજ્ઞાઓ કરવામાં આવે છે, સંખ્યાશબ્દ ને લક્ષી સંજ્ઞા કહેવાય નહિ આરી મદતી સંજ્ઞા કરવાનું કારણ સંખ્યા શબ્દને અન્વય સમજવા માટે છે. જેના વડે ગણતરી કરવામાં આવે (સંખ્યાયતે સ્વરૂપા ૧) તે સંખ્યા વ્યવહારમાં એક, બે, એવા સંખ્યા શબ્દો વડે પણ ગણતરી કરવામાં આવે છે. તેથી વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં તેમને પણ સંખ્યાશબ્દો સમજવા.

વ્યવહારમાં વપરાતા કેટલાક સંખ્યાશબ્દોને પાણિનિએ નોંધ્યા છે, જેમ કે વિષતિ, ત્રિશત, ચત્વરિશત, પચ્ચાશત, સપ્ત, સપ્તતિ, અષ્ટોતિ, નવતિ, શતમ્ (જા. ય. ૫. ૧. ૫૧). ક્રાત્યાપન અને પ્રત્યક્ષ આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિની અર્થાત્ તેમનાં પ્રકૃતિ અને પ્રયોગની ચર્ચા કરે ॥ પ્રત્યક્ષ જણાવે છે કે વિષતિ વગેરે શબ્દો અપ્યુપન પ્રાતિપદિકા છે.

વિષતિ વગેરે શબ્દોનો અર્થ સમૂહ અથવા સમુદાય છે અને તે શબ્દો એક પ્રકારના ધર્મ અથવા લક્ષણનો બોધ કરાવે છે. ધર્મવાચક શબ્દ સુલુવાચક હોય છે,

એટલે વિશતિ વગેરેનો પ્રયોગ કરવામાં પણ વધી ન હોયો નોઈએ. તેથી વિશતિ વગેરે લિંગ અને સંખ્યા સાથે જોડાશે. જેમ જીવ ગુણવાચક સખ્દો, જે દ્રવ્યનો તેઓ આશ્રય કરે છે, તેમનાં લિંગ અને વચનને અનુસરે છે તેમ, વિશતિ વગેરે પણ તેમના આશ્રયોનાં લિંગ અને સંખ્યાને અનુસરવા નોઈએ. પણ આમ જનતુ નથી. ઘનમ્ વગેરે સખ્દોની જેમ વિશતિ વગેરે પણ તેમના આશ્રયનાં લિંગ અને વચનને અનુસરતા નથી. જેમ કે ગાઘઃ ઘનમ્ । પુશઃ બલત્થમ્ । ઇન્દ્રગ્મી દેવતા । આનો હિતર એવો છે કે કોઈક ચોક્કસ મુશુલી પ્રધાનપણે વિવક્ષા હોય છે. જેમ કે અષ્ટેઃ પુદ્ગલ, અસિધિઃ પુદ્ગલ । એવાં ઉદાહરણોમાં અધો અને તદ્દવારણી ગુણો અર્થાત્ સાધનોવાળા સીનિકા લક્ષ્યા. તે પ્રમાણે વિશતિઃ ગાઘઃ । માં વીસ સંખ્યા એ ગુણ મુખ્યપણે વિવક્ષિત છે, અને આ ગુણ એક હોવાથી વિશતિ ને એકવચન પ્રાપ્ત થયું છે.

આહાશિગોપુષ્ઠસંજ્ઞાપરિમાણાટલ્ (પા. ઘ. ૫. ૧. ૧૧ આ સૂત્રથી તદ્દર્શતિ । સૂત્ર ૫.૧.૧૩ સુધી, જેમને મટે ચોક્કસ પ્રત્યયનું વિધાન થયું નથી, તેમને તદ્દ પ્રત્યય લાગે છે; પરંતુ તે સખ્દોમાંના ઘો, પુષ્ઠ, સંજ્ઞા અને પરિમાણ એ સખ્દોને તદ્દ ને બદલે તદ્દ પ્રત્યય લાગે છે) ઉપરના આખ્યામાં સંખ્યા અને પરિમાણ જો કેટલાક વિચારો મળે છે. સામાન્ય રીતે સંખ્યા પણ એક પ્રકારનું પરિમાણ જ છે. તેમ છતાં આ સૂત્રમાં સંખ્યા અને પરિમાણ એવા બે સખ્દો નોંધવામાં આવ્યા છે. તેના ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે બન્નેનો અર્થ જુદો છે. આ બાબત યુક્તિસિદ્ધ છે, એને મટે યાપકો રજૂ કરવાની જરૂર નથી. સંખ્યા એક દર્શાવે છે. પરિમાણનો વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ છે, ચારે તરફથી માપ. આટલી બાજરી એમ ધ્યાનની ઉપતા દર્શાવવા મટે તેનું પરિમાણ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આવા પરિમાણમાં પણ અધી શેર, એક શેર વગેરે વિશેષતાઓ જણાવવા, મટે સંખ્યાની મદદ લેવામાં આવે છે. આવો સંખ્યાવિશેષ પરિમાણ, ઉન્માન કે પ્રમાણ વડે દર્શાવાતો નથી, ઉન્માન એટલે વળન જેમ કે તોલો, અધોળ વગેરે. કોસ વગેરે સંખ્યાઈ (આયામ)ના માપને પ્રમાણ કહે છે. સંખ્યા આ ગુણી જુદી છે. ચાર તોલા, ચાર કોસ એવા પ્રયોગોમાં ચાર એવા સંખ્યાસખ્દથી ઈષતાનો બોધ થતો નથી, પરંતુ તોલા, કોસ વગેરેથી ઉપતાનો બોધ થાય છે. આમ સંખ્યા પ્રમાણ કરતાં જુદી હોવાથી ઉપરના સૂત્રમાં સંખ્યાથી સંખ્યા અને પરિમાણનો જુદો ઉલ્લેખ પાણિનિએ કર્યો છે. સરખાવો મહાભાષ્ય (પા. ઘ. ૫. ૧. ૧૧)

સ્થર્વમાન કિલોન્માન પરિમાણ તુ સર્વતઃ ।

આકામસ્તુ પ્રમાણ સ્થાત્ સંખ્યા વાણા તુ સર્વતઃ ॥

સ ધર્મે વ્યતિરિક્ષે વા તેપમાત્મેવ વા તથા ।

મેદદેસુત્વમાયિસ્ય સંસ્યેતિ વ્યપદિશ્યતે ॥૨॥

તે (સંખ્યારૂપ) ધર્મ (દ્રવ્યરૂપ આશ્રયથી) જુદો હોય અથવા તેમનાથી અલિન્ન હોય (પરંતુ), બેદને દર્શાવવાના કારણરૂપ હોઈ તે સંખ્યા એવા નામે ઓળખાય છે. (૨)

વૈશેષિક મતમા સખ્યા ગુણ રૂપે છે અને દ્રવ્યમા રહેલી છે પદાર્થ જ્યારે એકલો હોય છે ત્યારે એકત્વ સખ્યાવાળો હોય છે, અને બીજા પદાર્થો સાથે હોય ત્યારે બે, ત્રણ એવી સખ્યાવાળો કહેવાય છે આમ સખ્યા દ્રવ્ય સાથે જોડાયેલી છે હેતુરાજ્ય જણાવે છે કે આ વાત બરાબર નથી સખ્યા દ્રવ્યથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે, એ બાબતમા વૈયાકરણોને રસ નથી વૈશેષિકોની પદાર્થવિચારમા જિજ્ઞાસા હોય છે તેવી, વૈયાકરણોની જિજ્ઞાસા પત્તયમા નહિ પરંતુ પદાર્થને ઓક્ત કરનારા સબ્દોમા છે (અત્માક તુ શબ્દ પ્રમાણકાના પદાર્થવિચારાનાદયદ યથાચય પદાર્થસ્વરૂપમા તીર્થિકે કૃતા । કિમનેન વિષયોજનેના-સ્માભિર્વિષયેન શબ્દાર્થસ્થેહ વિચારયિતુ પ્રક્રમાત્ ।

સમયેતા પરિચ્છેદો ક્વચિદન્યત્ર સા સ્થિતા ।

પ્રકલ્પયતિ ભાવાના સત્ત્વા મેદં તથાત્મન ॥૩॥

જુદા સમજાતા પદાર્થોમા સમવાય સળધવાળી, અને ઠેઠવાર બીજે (પણ) રહેલી સખ્યા, (બીજા) પદાર્થોની તેમજ પોતાની ભિન્નતાને જાહેર કરે છે (૩)

સખ્યાનો સળધ દ્રવ્ય સાથે છે દ્રવ્યમા તે સમવાય સળધથી રહેલી છે અને દ્રવ્યને એકબીજાથી વિભક્ત સમજાવે છે, જેમ કે, એક ઘડિ, અથવા પર્ચાસ ગુણો, અથવા એક સો, બસો વગેરે.

ગુણ, જાતિ, સામાન્ય, અભાવ વગેરેમા પણ સખ્યાનો આરોપ કરવામા આવે છે જેમ કે ચોવીસ ગુણો, પાંચ કર્મજાતિઓ બે સામાન્ય, ચાર અભાવ વગેરે શબ્દોબ્યવહાર વાસ્તવિક અને આરોપિત એમ બંને પ્રકારના ગુણો સાથે સંકળાયેલા છે.

પરત્વે વાપરત્વે ચ મેદે તુલ્યા છુતિર્વિધા ।

સદવાશબ્દાભિધેયત્વ મેદદેતોત્તથા ગુણે ॥૪॥

જેમ દ્રવ્યમા પછીતું અને પહેલાતું એવા (દેશ)લેહ કરાવવા માટે તેવા જ શબ્દો (પર અને અપર) વપરાય છે, તેમ ગુણમા પણ લેહ (કરારવા)તું નિમિત્ત સખ્યાશબ્દ વડે વાસ્તવ જાને છે. (૪)

દ્રવ્યની સાથે, દેશસળધને કારણે, પરત્વ અને અપરત્વ એવા ગુણો રહેલા છે. તે ગુણોને કારણે દ્રવ્ય માટે પછીતું અને પહેલાતું એવા શબ્દોનો અવકાર થાય છે ગુણો અંગે પણ આવા પર અને અપર શબ્દો વડે અવકાર સકચ જાને છે એ પ્રમાણે એક, બે, વગેરે સખ્યાનો અવકાર પણ દ્રવ્ય અને ગુણના સળધમાં સમજાવાનો છે.

અણ્યત્ત્વે સ્વતન્ત્રત્વ પરધર્મો યથા ગુણે ।

અમેદો મેદમાયોડપિ દ્રવ્યધર્મસ્તથા ગુણે ॥૫॥

જેમ દ્રવ્યનો અત્તન્ત્રતા (રૂપી ધર્મ) અસ્તત્ત્ર (એવા ગુણ)મા આરોપવામા આવે છે તેમ, દ્રવ્યનો લોહત્વરૂપી ધર્મ લોહત વિનાના ગુણમા આરોપવામા આવે છે (૫)

શુશ્રુ, દ્રવ્યને આશ્રયે રહેલ હોવાથી તે નિત્ય પરત્ર છે દ્રવ્યનો સ્વાભાવિક ધર્મ સ્વાતંત્ર્ય છે. આવા સ્વાતંત્ર્યનો આરોપ શુશ્રુ ઉપર કરવામાં આવે છે, જેમ કે, વટલ્ય સ્વમ્ । (વજનું ૩૫). એ પ્રમાણે સંખ્યાનો આશ્રય શુશ્રુમાં ન હોવાથી શુશ્રુ સંખ્યા વડે ભેદ અર્થાત્ બ્યવચ્છેદ જનતો નથી, પરંતુ દ્રવ્યનો ભેદવશથી ધર્મ શુશ્રુમાં આરોપવામાં આવે ॥ શુક્લ. ૧૮.) એવા ઉદાહરણમાં શુક્લશુશ્રુ દ્રવ્યના ઉપસર્જન રૂપે અર્થાત્ ગોણ રૂપે છે. આ ઉદાહરણમાં શુક્લશુશ્રુ દ્રવ્ય સાથે સમાન અધિકરણમાં હોવાથી દ્રવ્યના ધર્મ સાથે સમન્વિત બને છે. પરંતુ ૧૮મ્ શુક્લમ્ । કે ૧૮મ્ એક સ્વમ્ । એવા ઉદાહરણમાં શુક્લશુશ્રુ, શુશ્રુનો ધર્મ છે અને ૩૫ત્ સંખ્યાનો ધર્મ ॥ વાસ્તવમાં શુક્લશુશ્રુ કે ૩૫ત્ દ્રવ્યના ધર્મો છે. ૫તાં સંખ્યકલ્પના સંદર્ભમાં આવા બ્યવહારપ્રયોગો શક્ય બને છે.

ત્ર્યુદ્ધવા તમપોદ્ધૃત્ય લોકોડ્ધ્યાતમમાભિત્ ।

સ્વધર્માદન્યધર્મેણ ધ્યાવદ્ધે પ્રતિપત્તયે ॥૬॥

(વૈશેષિક) આગમને અનુસરીને સામાન્ય જન પણ પોતાની યુદ્ધિ વડે તે (શુશ્રુ)ને (દ્રવ્યથી) જુદો સમજીને (ખીજના) બોધ માટે, (શુશ્રુના) પોતાના ધર્મથી જુદા ધર્મવાળો સમજાવે છે. (૬)

વૈશેષિકોને અનુસરીને સામાન્ય જન પણ શુશ્રુને દ્રવ્યથી જુદો સ્વતંત્ર ધર્મ સમજે છે અને શુશ્રુને સંખ્યાથી જોડે છે જેમ કે, વટલ્ય એક વિષ્ સ્વમ્ । માં ૩૫ને એક એવી સંખ્યા સાથે જોડે છે આ શુશ્રુ બ્યવહાર સંખ્યકલ્પના પ્રભાવથી થાય છે.

પરોપકારતત્ત્વાનાં સ્વાતન્ત્ર્યેનામિમાયક ।

શબ્દ. સર્વપદાર્થના સ્વધર્માદ્ વિપ્રકૃત્યતે ॥૭॥

પોતાનાથી છુટકા ધર્મ વડે કચેલા ઉપકારરૂપી સ્વરૂપવાળા બધા પદાર્થો સ્વતંત્રપણે અભિધાન કરનાર શબ્દ, પોતાના (વાચકરૂપી) ધર્મથી દૂર થાય છે (૭)

કોઈપણ પદાર્થ તેના ધર્મો વિનાનો કહી શકાતો નથી. પદાર્થના સર્ગમાં ધર્મના સંબંધ વિનાનું શુદ્ધ ૩૫ હોતું નથી. જેમ શુક્લ ૧૮ । માં ૧૮ તેના શુક્લ એવા ધર્મ સાથે સંબંધ વિનાનો કહી શકાતો નથી તેમ વટલ્ય સ્વમ્ । માં શુશ્રુ એવું ૩૫ પણ તેની સાથે રહેલ સંખ્યાના સર્ગ વિના અભિધાન પામતું નથી અભિધેય પદાર્થોને તેમના ધર્મોના સર્ગ વિના જાહેર કરવાની શબ્દોની શક્તિ મર્યાદિત છે.

યથૈવાવિપર્ય જ્ઞાનં ન કિન્ચિદવમાસતે ।

તથા માલોડ્ધ્યસંઘટ્ટો ન વચ્ચિદુપલભ્યતે ॥૮॥

જેમ જ્ઞાન કોઈ વિષયના સંબંધ વિનાનું હોતું નથી તેમ, (પોતાના ધર્મો સાથેના) સંબંધ વિનાનો કોઈ પદાર્થ હોતો નથી. (૮)

પદાર્થ પોતાના ધર્મો સાથે હંમેશાં જોડાયેલો જ હોય છે જાનનો સ્વભાવ મોંઘ આપવાનો હોય છે, વિપય સાથે સંબદ્ધ હોય ત્યારે જ તે બ્યવહારયોગ્ય બને છે. આમ તેનું વિપયપારતન્ય નિશ્ચિત છે. આ પ્રમાણે જેય પશુ પોતાના ધર્મો સાથે સંસૃષ્ટ ન હોય અને માત્ર વસ્તુ રૂપે હોય તો જેય રૂપે અને અભિધેય રૂપે પ્રાપ્ત થતું નથી આમ પદાર્થનો મોંઘ અને તેનું અભિધાન તે પદાર્થના ધર્મોના ઉપકાર ઉપર અવલંબે છે.

ભેદેન ॥ સમારુચાતં યહ્લોકોઽપ્યનુવર્તતે ।

આગમાચ્છાન્નસદશો વ્યવહારઃ સ ઘર્ણ્યતે ॥૧॥

(પદાર્થનું તેના ધર્મથી) સિન્નપણે પ્રતિપાદન, જેને સામાન્ય જનો પશુ અનુસરે છે, તે વૈશેષિક જેવા આગમોને અનુસરીને થાય છે. આવા (જન)-બ્યવહારને શાસ્ત્ર જેવો સમજવામાં આવે છે. (૬)

પદાર્થમાં સામાન્ય અને વિશેષ જેવા ધર્મો દ્રવ્યથી સ્વતંત્રપણે સમજવામાં આવે છે. વૈશેષિક વગેરે શાસ્ત્રમાં આવી અપોદ્દાશશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય જનોનું વસણુ શાસ્ત્રને અનુસરવાનું હોઈ તેઓ પશુ શ્રુત, સંખ્યા, ત્વતિ વગેરે ધર્મોને દ્રવ્યથી સ્વતંત્ર સમજે છે.

બુદ્ધયા સ્થિતેષુ તેષ્વેવમપ્યારોપો ન દુર્લભઃ ।

પરધર્મસ્ય ન સ્વત્ર સદસત્ત્વં પ્રયોજકમ્ ॥૧૦॥

શુદ્ધ વડે શુદ્ધ સમજવામાં આવેલ તે (ત્વતિ વગેરે ધર્મો)માં (દ્રવ્યના) ધર્મનો આરોપ દુર્લભ નથી. કારણ કે તેમાં આરોપણમાં આવેલ પરધર્મનું વાસ્તવિક કે આરોપિત અસ્તિત્વ મહત્ત્વનું નથી. (૧૦)

સામાન્યેષ્યપિ સામાન્યં વિશેષેષુ ચિક્ષિપ્તતા ।

સંખ્યાસુ સંખ્યા લિદ્ગમેષુ લિદ્ગમેવં પ્રકલ્પતે ॥૧૧॥

આ પ્રમાણે સામાન્યોમાં સામાન્ય, વિશેષોમાં વિશેષ, સંખ્યાઓમાં સંખ્યા અને લિંગોમાં લિંગની કલ્પના શક્ય છે. (૧૧)

દ્રવ્યમાં સામાન્ય, સંખ્યા, લિંગ વગેરે વિચ્છિન્ન ધર્મોને સ્વતંત્ર રીતે સમજવાની પરંપરા વૈશેષિક વગેરે દર્શનોમાં જાણીતી છે. આ સામાન્ય વગેરેને દ્રવ્ય માનતાં તે સામાન્યોમાં પણ તેમના સામાન્યની કલ્પના કરી શકાશે. આવી કલ્પના શુદ્ધિમાં આરદ્દ હોય છે અને ચન્દ્રો દ્વારા અપોદ્દાશ બને છે. ગોવાદિ સામાન્યોમાં પણ તેમના સામાન્યની કલ્પના કરી શકાશે એ પ્રમાણે બુદ્ધાનુદા વિમેષોમાં સમાન રૂપે રહેલ સામાન્યની અને એકબીજાથી ગિનતા દર્શવતા વિશેષની કલ્પના કરી શકાશે. સંખ્યા બંને આ વાત સ્પષ્ટતાત્તાં તે સંખ્યામાં ઘણ, ઘટે, ઘણાં જેવી બીજી સંખ્યાઓ કલ્પવામાં આવે છે.

લિંગ એજે પણ પુમાન, પૌત્રમ, પુત્રા એવાં બીજાં લિંગોને સમજી શકાય. આ વિચાર માટે ભર્તૃહરિએ મહાભાષ્યમાંથી સૂચન લીધું છે. સરખાવો :

(૧) દષ્ટમ માથેન માવયોગઃ । તવથા ઇપિરિદિગા યુગ્મતે સ્ત્રીત્વં ॥ સ્ત્રીત્વેન । (પા.સૂ. ૪.૧. ૩. વા. ૩ ઉપરતું બાધ્ય)

(૨) માથો માથેન યુગ્મતે । કૃદમિહિતો માનો દ્રવ્યવદ્ ભવતિ સ્ત્રીત્વમપિ સ્ત્રીત્વેનામિહિતં દ્રવ્યવદ્ ગદિચ્છતિ । (પા.સૂ. ૪.૧.૩. વા. ૭ ઉપરતું બાધ્ય).

બતો દ્રવ્યાશ્રિતાં સંહયામાહુઃ સંસર્ગવાદિનઃ ।

મેદામેદકથતોતેપુ મેદામેદવિધાયિનીમ્ ॥૧૨॥

તેથી સંસર્ગવાદીઓ સંખ્યાને દ્રવ્યને આશ્રયે રહેલી અને ભેદ અને અભેદ વિનાનાં (દ્રવ્યશુદ્ધાક્રિયા) ભેદ અને અભેદને સર્જનારી જણાવે છે. (૧૨)

દ્રવ્યમાં રહેલ સંખ્યાને કારણે શુદ્ધ, લિંગ વગેરેમાં પણ સંખ્યાને અવહાર કરવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિકો સંખ્યાને દ્રવ્યની સાથે સમવાય સંબંધથી રહેલી બહાર કરે છે, તેથી તેમને સંસર્ગવાદીઓ કહે છે. ભેદ અને અભેદથી પર રહેલાં દ્રવ્યો અને શુદ્ધોમાં સંખ્યા ભેદ અને અભેદને દર્શાવવા સમર્થ અને છે.

આત્માન્તરાણાં ચેનાત્મા તદ્રૂપ દ્વ લક્ષ્યતે ।

અતદ્રૂપેણ સંસર્ગાત્ સા નિમિત્તસરૂપતા ॥૧૩॥

જેને કારણે બીજાં દ્રવ્યોત્તું સ્વરૂપ દ્રવ્યરૂપ નહિ (એવા શુદ્ધ વગેરે) સાથેના સમવાયથી તે (શુદ્ધ વગેરેના) રૂપ એવું દેખાય છે, તે તે માત્ર કૌટુંક નિમિત્તને કારણે પ્રાપ્ત થયેલું સાદૃશ્ય છે. (૧૩)

અન્ય : યેઠ આત્માન્તરાણાં આત્મા અતદ્રૂપેણ સંસર્ગાત્ તદ્રૂપ દ્વ લક્ષ્યતે સા નિમિત્તસરૂપતા ।

પરસ્પર બિન્ન એવા પદાર્થો જુદાંજુદાં પ્રમાણોમાં સમભવ છે. દેટલાંક દ્રવ્યોના અન્ય દ્રવ્યોના શુદ્ધો સાથેના સંસર્ગથી તે શુદ્ધોના રૂપ એવું તે પદાર્થોત્તું રૂપ સમભવ છે. આ માત્ર આભાસ છે. આવા આભાસનું કારણ કૌટુંક નિમિત્તને કારણે પ્રાપ્ત થતું સાદૃશ્ય છે. અવહારમાં પણ અન્ય દ્રવ્યોના ધર્મોના સંસર્ગથી દ્રવ્યે તેવા ધર્મોવાળાં દેખાતાં નથી.

સંસૃષ્ટેષ્વપિ નિર્માણે મૂતેષ્વર્ચક્રિયા યથા ।

સત્ત્વાદિષુ ચ માત્રાસુ સર્વાસ્થેષં પ્રતીયતે ॥૧૪॥

જેમ હમેશાં સ સર્ગવાળાં પાંચ મહાભૂતોમાં અને સત્ત્વાદિ ત્રણ શુદ્ધોમાં તેમની ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ દરેકમાં બિન્ન હોય છે તેમ બધા પદાર્થોમાં (પણ) તેવી જ સમગત છે. (૧૪)

અન્ય : યથા મૂતેષુ સત્ત્વાદિષુ ચ સંસૃષ્ટેષ્વપિ અર્ચક્રિયા નિર્માણે, एवं सर्वासु माशसु પ્રતીયતે ।

પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતોમાં તેમની કંગેશની ધ્યેયલક્ષી પ્રવૃત્તિ જેમ પ્રત્યેકમાં જુદી જુદી હોય છે, અને સત્ત્વ, રજ્જસ, તમસ એવા ત્રણ ગુણોની ગદ્યા પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ પણ બિન્ન બિન્ન હોય છે તેમ, દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ વગેરેમાં પણ પરસ્પર સાદ્યકર્મ હોવા છતાં તેમની પ્રવૃત્તિ બિન્ન હોય છે.

દ્વિત્વાદિયોનિરેકત્વં મેદાસ્તત્પૂર્વકમ્ યતઃ ।

વિના તેન ન સંસ્થાનામન્યાસામસ્તિ સંભવઃ ॥૧૫॥

દ્વિત્વ વગેરેનું કારણ એકત્વ છે, કારણ કે, ગદ્યા લેટો તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે (એકત્વ) વિના બીજી સંખ્યાઓની ઉત્પત્તિ શક્ય નથી. (૧૫)

એકત્વ અથવા એક એવી સંખ્યા બીજીને ચી માંડીને પરાધ સુધીની સંખ્યાઓનું જન્મસ્થાન છે.

एकत्वे बुद्धिसहिते निमित्तं द्वित्वजन्मनि ।

एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमेव वा तत् प्रतीयते ॥१६॥

અપેક્ષાબુદ્ધિવાળાં જે એકત્વ દ્વિત્વની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ બને છે. અથવા (આવી બુદ્ધિ વિના), તે દ્વિત્વ, જે એકત્વમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય તેનું પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૬)

ઈન્દ્રિય સાથે સંયુક્ત એવા જે પદાર્થોમાં સમવાય સંબંધથી રહેલાં જે એકત્વમાંનું એકત્વરૂપી સામાન્ય, સંયુક્તસમવેતસમવાયથી સ્થગળ્ય છે. એકત્વરૂપી ગુણની અપેક્ષાવાળાં તે એકત્વ દ્વિત્વને ઉત્પન્ન કરે છે. જે દ્રવ્યો દ્વિત્વનું સમવાયિકારણ છે અને એકત્વગુણ તેનું અસમવાયિકારણ છે. અપેક્ષાબુદ્ધિ નિમિત્ત કારણ છે.

બીજા મત મુજબ અપેક્ષાબુદ્ધિ વિનાનાં જે એકત્વો દ્વિત્વને ઉત્પન્ન કરે છે.

હેલારાજ જણાવે છે કે એકત્વમાંથી દ્વિત્વની ઉત્પત્તિની પ્રક્રિયા ગૌરવભયથી તેમજે રજૂ કરી નથી, પરંતુ, બ્રહ્માંડમાં અર્થોત્ત બ્રહ્માંડ ઉપરથી તેમની રીકામાં તે રજૂ કરવામાં આવી છે. હેલારાજની બ્રહ્માંડ ઉપરની આ રીકાનું નામ સપ્તમભા હેતુ. પરંતુ અત્યારે તે ઉપલબ્ધ નથી. સંખ્યા અંગેની પ્રક્રિયાના આ વિસ્તારનું સ્થળ બ્રહ્માંડ કારિકા ૬૦ (વિવાદસંગ્રહામહાન... ૧) હેતુ જોઈએ.

પરંતરપાદ ભાષ્યમાં આ પ્રક્રિયાની વિગત આપનામાં આવી છે. જે પદાર્થોનો તેજ-ન્દ્રિય સાથે સંનિકર્ષ થાય છે તેથી એકત્વસામાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ એકત્વસામાન્યમાંથી જે એકત્વ અંગેની અપેક્ષાબુદ્ધિ (enumerative cognition) ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે દ્વિત્વબુદ્ધિમાંથી દ્વિત્વસામાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંથી દ્વિત્વગુણનું જ્ઞાન થાય છે. આવા દ્વિત્વગુણવિચિત્ર જે દ્રવ્યો સમગળ્ય છે. તેમનો સિદ્ધાન્ત છે માયદ્વીતવિશેષણ દ્વિત્વોત્ત્વે બુદ્ધિઃ । દ્વિત્વ બુદ્ધિના નાશ અંગેના વિચારમાં વૈશેષિકો જણાવે છે કે દ્વિત્વ અંગેની અપેક્ષાબુદ્ધિ જ્યાં યતાં દ્વિત્વગુણ અને ત્યાર બાદ દ્વિત્વસામાન્યની બુદ્ધિ પણ અગ્ની જ્વલ્ય છે, અને જે પદાર્થો એવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અતે પદાર્થો અંગેની દ્વિત્વબુદ્ધિનો નાશ યતાં પદાર્થબુદ્ધિનો પણ નાશ થાય છે.

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा पृथक् पृथक् ।

एकत्वे द्वित्वमित्येव तयोर्द्विवचनं भवेत् ॥१७॥

અથવા (દ્વિત્વ) એકત્વનો સમુદાય છે, અથવા, એકળીબાધી જુદાં અને પરસ્પર સાપેક્ષ એકત્વ દ્વિત્વ છે. જો જે એકત્વ દ્વિત્વ જ હોય તો તેમને દ્વિવચન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. (૧૭)

જે એકત્વભાષી, તેમનાથી ભિન્ન એવું દ્વિત્વ ઉત્પન્ન થતું નથી, પરંતુ જે એકત્વનો સમુદાય એટલે દ્વિત્વ સમજવાનું છે વનસ્પી સમુદાય વૃક્ષોથી જુદો નથી વૃક્ષસમુદાયને આપણે જેમ વન એવું જુદું નામ આપીએ છીએ તેમ એકત્વના સમુદાયને દ્વિત્વ એવું જુદું નામ આપીએ છીએ હવે જો સમુદાયમાં અવયવનું આધાન સ્વીકારીએ તો જે એકત્વને માટે દ્વિવચનનો પ્રયોગ કરવો પડશે

द्वैतेक्योक्तिर्वचनैकवचनै (પા. સૂ. ૧ ઇ. ૨૨, જે માટે દ્વિવચન અને એક માટે એકવચન વપરાય છે) માં દ્વિત્વને જો જે એકત્વ માનીએ તો તે જે એકત્વ અને સૂત્રમાનું એકત્વ એમ ૬-૬ સમાસનાં જે પદોમાંથી ત્રણ એકત્વ પ્રાપ્ત થાય અને તેથી બહુવચન કરવું પડે. તેથી એમ માનવું જોઈએ કે જે એકત્વથી પ્રાપ્ત થતું દ્વિત્વ જુદું છે.

एकोऽपि गुणभेदेन सदृशो भेद प्रकल्पयेत् ।

आश्रयाश्रयिभेदो हि सदाश्रयनिवन्धन ॥૧૮॥

સમુદાય એક હોવા છતાં, તેના અવયવો રૂપી ગુણોની ભિન્નતાને કારણે, તે લેહ દર્શાવે છે. આશ્રય અને આશ્રયી વચ્ચેનો લેહ આશ્રયતા લેહને કારણે છે. (૧૮)

संख्येयसङ्ख्यसंख्यानसङ्ख संख्येति कथ्यते ।

विश्रुत्याविषु सान्यस्य द्रव्यसङ्ख्यस्य भेदिक ॥૧૯॥

(વિશ્રુતિ વગેરેમાં) ગણતરી કરવાના પદાર્થોના સમૂહની ગણતરી કરનારી સંખ્યાના સમૂહને સંખ્યા કહેવાય છે. તે (સંખ્યા) બીજા પદાર્થોના સમૂહથી પોતાની ભિન્નતા દર્શાવે છે. (૧૯)

માપ વગેરે ગણતરી કરવાના પદાર્થો (સંખ્યેય) ના સમૂહને દ્રવ્યસંખ્ય કહે છે, આવા દ્રવ્ય દસનાં જે દ્રવ્યસંખ્ય માટે વીસ (વિશ્રુતિ) શબ્દ વપરાય છે, આને સંખ્યાનસંખ્ય કહે છે, આ વિશ્રુતિ વગેરે સંખ્યા અપેક્ષાભુતિને કારણે દસ દસનાં જે અથવા વધારે એકત્વ ભાષી પ્રાપ્ત થાય છે. ગવા વિશ્રુતિ આ વિશ્રુતિ. સંખ્યા છે અને વિશ્રુતિ ગવા । માં વિશ્રુતિ સંખ્યેય છે.

આ કારિશત્રુ વ્યાખ્યાન કરતા હેલારાજ બજાવે છે કે પા. સૂ. ૫-૧-૫૮ ઉપરનાં વાર્તિક અને લાપ્તમા રજૂ થયેલા વિચારોમાંના કેટલાકને આ સમુદેશની કારિકા ૧ ના દિપ્તિજ્ઞા સંક્ષેપમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

एकविशतिसंख्याया संख्यानंतरसरूपयो- ।

एकराया बुद्ध्यनावृत्त्यां गणयोरिव कल्पना ॥૨૦॥

એક જ સંખ્યા રૂપે રહેલ વિશ્રુતિ મા (ભાગ) બુદ્ધિસમજાતી ન હોવાથી જે જુદી સંખ્યાઓ જેવા દેખાતાં જે ભાગની કદપના કરવામાં આવે છે. (૨૦)

અર્થવિશતિ : મા એક અને વીસ એવી જાગૃત્વના નથી જાગ પાડવા માટે એકવીસમાં કોઈ નર અને બાર સમજે, બીજે કોઈ દસ અને અગિયાર સમજે અને ત્રીજે એક અને વીસ સમજે. આ 'બધુ' માત્ર કલ્પનાદષ્ટિએ જુદું સમજનામાં આવે છે. વાસ્તવમાં નરસિંહમાં અખડ શુદ્ધિ નરસિંહત્વની છે.

અસંખ્યાસમુદાયત્વાત્ સંખ્યાકાર્યં વિધીયતે ।

સમૂહત્વે તુ વન્ન સ્વાત્ સ્વાદ્વાદિસમુદાયવત્ ॥૨૧॥

(એકવિંશતિ જેવી સંખ્યાઓ) સંખ્યાઓનો સમુદાય ન હોવાથી સંખ્યાનાં (બધાકરણ)કાર્યો અંગે નિયમો કરવામાં આવે છે. જેમ સ્વાગનો અર્થ દર્શાવનારા શબ્દોના માત્ર સમુદાય માટે સ્વાંગ અંગેના (બધાકરણ) કાર્યો થતાં નથી તેમ આવા (સંખ્યા)સમુદાય અંગે તે કાર્યો થતાં નથી (૨૧)

અર્થવિશતિ : માં અવયવવિભાગ સમજાતો નથી, પરંતુ આ શબ્દને અખડ સમજવાનો છે, તેથી અખડ સંખ્યા અંગે જે બધાકરણકાર્યો જાણમાં જણાવવામાં આવ્યાં હોય તે થઈ શકે છે. આમાંનાં કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે

(૧) શબ્દવિશતેષ : (પા. સૂ. ૫. ૨. ૪૧) પ્રમાણે શબ્દ શબ્દ જેને અંતે, હોય એવા સંખ્યાવાચક શબ્દ અને વિશતિ. શબ્દને, જેમા તેટલું વધારે છે તે, એ અર્થમાં પ્રત્યય લાગે ■ જેમકે વિંશદ અધિક અસ્મિન્ શ્વે વિશમ્. એ પ્રમાણે વિશ શત્ત્વ । એવા પ્રયોગો થશે. ગોત્રિણ, ગોવિશતિ. એવા પ્રયોગો થશે નહિ.

(૨) વિશતયાધિશ્વસ્તમશ્વતરત્વાત્ । (પા.સૂ. ૫-૨-૫૧) પ્રમાણે વિશતિ, ત્રિશત્ વગેરે શબ્દોને અને તે જેમને જ તે છે તે શબ્દો પછી પૂરણ એવા અર્થમાં આવનારા શ્વ પ્રત્યયને તમઃ એવો આગમ વિદેષ્યે થાય છે; જેમકે વિશત્ પૂર્ણ વિશતિતમ વિશ્, એકવિશતિતમ એકવિશ ।

(૩) પા.સૂ. ૫-૪-૧૭ સંખ્યાવાઃ કિવાપ્પાશ્ચિત્તિગ્ને કૃત્વણ્ । પ્રમાણે વારંવાર કરવામાં આવતી કિપાને દર્શાવતા સંખ્યાશબ્દને કૃત્વણ્ પ્રત્યય લાગે છે, વચ્ચેકરવ । એકવિશતિશ્વત્ ।

સંતયેયાન્તરતાન્નાસુ યા સંખ્યાસુ પ્રવર્તેતે ।

આનુક્તિર્મસંસયેયા તાસંખ્યાસાદૃશી વિદુઃ ॥૨૨॥

(દસ વગેરે) બીજા સંખ્યાઓને દર્શાવતી સંખ્યા સાથે ગૌણભાવે (સમાસમાં) પ્રવૃત્ત થતી (દ્વિ વગેરે) સંખ્યાના સંખ્યાય તરીકે તે બીજા (દસ વગેરે) સંખ્યા સુત્રગવૃત્ત બને છે (જેમ વેયાકૃણો) ગમતે છે. (૨૨)

જો અર્થવિશતિ ૧, દ્વિવતા અને બીજા સંખ્યાશબ્દો અખડ હોય અને બીજા સંખ્યા શબ્દો એક અને વીસ અને બે અને દસના સમુદાય ન હોય નો દ્વિવતાઃ વિવતાઃ । એવા જુદાવિદિ સમાગો પા.સૂ. મન્યવાન્વયાગન્નરાશિધ્નન્વા સંસ્થેષે । (૨ ૨ ૨૫) મનુષ્યી કરાના પદ્ધતિ માટેના સંખ્યાવાચક શબ્દ સાથે અ.૧૧, આસન્ન, અગ્નિઃ, અદૂર એવા શબ્દોનો અને સંખ્યાવાચક શબ્દોનો જુદાવિદિ સમાગ સાથે છે) પ્રમાણે સમાગ

શા માટે બને છે ? દ્વિદશાઃ એવા સ્વાસમાં દ્વિ બને દસ એવા ને સંખ્યાવાચક શબ્દો નથી. દ્વિ શબ્દ દસ એવી સંખ્યાના સંખ્યેય દસ સાથે ગૌણ ભાવે છે અને તે દ્વિ શબ્દ દ્વિપાત્રી અભ્યાસિ-દ્વિઃ દશ, 'બે વાર દસ'નો અર્થ દર્શાવે છે.

ન સંખ્યાયાં ન સંખ્યેયે દ્વૌ દશેત્યસ્તિ સંભવઃ ।

ભેદાભાવાન્ન સંખ્યાયાં વિરોધાન્ન તદાગ્રયે ॥૨૩॥

સંખ્યારૂપે કે સંખ્યેયરૂપે બે દશ (એવો વિગ્રહ) સંભવી શકે નહિ. (૨૩)
સંખ્યામાં ભેદનો અભાવ હોવાથી અને દસના આશ્રય સાથે (બેનો) વિરોધ હોવાથી બે એવી સંખ્યા હોઈ શકે નહિ. (૨૩)

સંખ્યાયેતે દશદ્વયગૌ દ્વિદશા ઇતિ સંખ્યયા ।

તદ્રૂપે વાપિ સંખ્યેયે વ્યવૃત્તિઃ પરિગણ્યતે ॥૨૪॥

તેથી દ્વિદશા એવી સંખ્યાથી બે દસકા એવી ગણતરી અથવા જે ગણાય છે એવા દસકાની વ્યવૃત્તિ સમજાય છે. (૨૪)

સંખ્યા નામ ન સંખ્યાસ્તિ સંગ્રીયેતિ ચયોચ્યતે ।

રૂપં ન રૂપમપ્યેયં સંજ્ઞા સા દિ સિતાદિપુ ॥૨૫॥

જેમ સંખ્યા શબ્દ કોઈ સંખ્યા દર્શાવતો નથી. પરંતુ માત્ર (સામાન્ય) નામ છે, તેમ રૂપ શબ્દ કોઈ રૂપ દર્શાવતો નથી, પરંતુ સફેદ વગેરે માટેનું તે નામ છે. (૨૫)

સવ્યાનગ્રાતિયોગાન્ન તુ સંખ્યા સંખ્યેતિ કથ્યતે ।

રૂપત્વગ્રાતિયોગાન્ન રૂપં રૂપગિતિ સ્મૃતમ્ ॥૨૬॥

સંખ્યાત્વરૂપી ભતિ સાથે સંબંધને કારણે સંખ્યાને સંખ્યા કહેવાય છે. રૂપત્વ ભતિ સાથેના સંબંધને કારણે રૂપમાં રૂપ છે એમ કહેવાય છે. (૨૬)

સંખ્યાયા અવયવે તથા । (પા. સુ. ૫-૨-૪૨, સંખ્યાવાચક શબ્દને 'તેટલા અવયવ છે જેના' એવા અર્થમાં તથા પ્રત્ય લાગે છે.) ક્રિપરના ભાષ્યમાંના વિચારો આ કારિતા-દર્શાવવામાં આવ્યા છે. અવયવમાં રહેલી સંખ્યાને પ્રત્ય લાગે છે, પરંતુ અવયવો એવી સંખ્યામાં કોઈ અવયવરૂપ શબ્દ હોતો નથી. સંખ્યા અનેક અવયવોવાળી કહેવાય ■ તે બરાબર નથી, કારણ કે આવી કોઈ સંખ્યા નથી. સંખ્યા શબ્દ સંજ્ઞા શબ્દ છે.

નિમિત્તમેક ઇત્યત્ર વિમર્શ્યા નામિચીયતે ।

તદ્વત્સ્તુ ચદેકત્વં વિમર્શ્યતત્ર વર્તતે ॥૨૭॥

एकः भां (तेना वपरायतुं) निमित्त (अेषुं प्रातिपदिकेभ्य ऐकत्व) विलङ्घित
 वडे वाच्य जनतुं नथी, परंतु प्रवृत्तिनिमित्तभ्य ऐकत्ववाचुं न ऐकत्व त्यां
 विलङ्घित वपराय छे. (२७)

સંખ્યા અંગે એક બીજા મુદ્દાની વિચારણા કરવામાં આવે છે. વહુવુ વહુવવતમ્ ।
 (પા. મુ. ૧. ૪. ૨૧, એથી વધારે વસ્તુઓ માટે બહુવચ્ન વપરાય છે) સૂત્રમાં સંખ્યા
 વિલક્ષિત વડે વાચ્ય બને છે. આ સંખ્યા એક, દ્વિ, ત્રિ વગેરે પ્રાતિપદિકા વડે વાચ્ય બને
 છે ત્યારે પ્રાતિપદિકાના અર્થમાં પ્રયત્ન એવા નિયમ પ્રમાણે એક શબ્દ વડે વચન બધાંત
 સંખ્યાતું પણ અભિધાન થાય છે. તે પછી એક, દ્વિ વહુવિ વચન । એવા ઉદાહરણમાં
 દ્વિતીયા વિલક્ષિત કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેના જવાબમાં કહ્યો શકાય કે એક એવા સંખ્યા-
 શબ્દમાં બે એકત્વ છે, એક પ્રાતિપદિક રૂપે અને બીજું વિલક્ષિતવાચ્ય એકત્વ રૂપે.
 સરખાવો હેલાશજઃ પ્રપમાયા વિચમાનાયામેઙાદિશન્દસ્ય પ્રવૃત્તિનિમિત્તમેકત્વાદિ ન તપામિષીયતે
 પ્રાતિપદિકેભ્ય વસ્યામિમાનાઃ ।

एकस्य प्रचयो वृष्टः समूहश्च द्वयोस्तथा ।

निमित्तजन्यतिरेकेण संख्यान्या भेदिका ततः ॥२८॥

એકનો (બીજા સાથે) સમુદ્ધય અને બેનો સમૂહ એવા મળે છે, તેથી પ્રાતિ-
 પદિકાથી સિવાયની અને તેનાથી સિન્ન એવી (પ્રત્યયવાચ્ય) બીજા સંખ્યા પ્રાપ્ત
 થાય છે. (૨૮)

કારિકા ૨૭માં એક એવા સંખ્યાશબ્દમાં પ્રકૃતિવાચ્ય અને પ્રત્યયવાચ્ય એવી બે
 સંખ્યાઓ છે, એમ ને કહ્યું તે આ પ્રમાણે સમજવાતું છે

એક વસ્તુ સાથે બીજાનો સહજાવ સમજવામાં આવે તો પ્રત્યય બધવા સમુદ્ધયનો
 ખ્યાલ આવે છે. આવો પ્રત્યય અપેક્ષા ભુક્તિને લીધે સમજાય છે. તેથી પ્રતિપદિકથી પ્રાપ્ત
 થતી સંખ્યા ઉપરાંત બીજા તેનાથી જુદો સમજાતો પ્રત્યયવાચ્ય સંખ્યા છે, એમ સમજવું
 આ બંનેનો સમુદ્ધય પ્રાપ્ત થાય છે. એક બે વગેરેમાં પ્રત્યયવાચ્ય અને પ્રકૃતિવાચ્ય
 સંખ્યાનો સમૂહ સમજવાનો છે.

तदैकमपि चैतन्यं विभक्तिप्रवणादते ।

नोच्यते तेन शब्देन विभक्त्या तु सहोच्यते ॥२९॥

તે એકત્વ એક હોવા છતાં, વિલક્ષિતાના અવલુ વિના તે (પ્રાતિપદિક) શબ્દ
 વડે વાચ્ય બનતું નથી, પરંતુ વિલક્ષિત (પ્રત્યય) સાથે તે વાચ્ય બને છે. (૨૯)

પ્રત્યય સાથેની પ્રકૃતિ વડે અર્થનું અભિધાન સ્વાભાવિકપણે થાય છે, સમાસમાં
 વિભક્તિપ્રત્યયનો લોપ થાય છે. આ લોપ, જેનો લોપ થાય છે તે પ્રત્યયાર્થનું અભિધાન
 કરે છે જ. સમાસમાં જ્યારે બે શબ્દો એકાદ ત્યારે તેમનામાં અર્થના અભિધાન માટેની
 વિચિત્ર યકિત ઉત્પન્ન થાય છે.

અન્યથાવ્યતિરેકૌ ચ વદિ સ્યાદ્ વચનાન્તરમ્ ।

સ્યાતામસતિ તર્મિષ્ઠ્ય પ્રકૃત્યર્થો ન કલ્પ્યતે ॥૩૦॥

ગીછ સંખ્યાનો વાચક અત્યથ પછી આવતો હોય તો (પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના) અન્યથ અને વ્યતિરેક, (અર્થના નિર્ણાયક) અને છે. તે ન હોય તો પ્રકૃતિના અર્થ અને કલ્પના યર્થ શકતી નથી. (૩૦)

હંત્યયાઅથાક્ષનાદસાધિકર્ત્ત્વસ્યા સંલ્લેચે ઉપરના બાબમાં કલ્પનારે બધાંબુ' છે કે

સંલ્લેચા મામ દયે વપ્રધાના : સંલ્લેચયમવા વિશેષમ્ : વદિ વામ પ્રધમા વ સ્યાદ્ સંલ્લેચમવિશેષિતં સ્યાદ્ : આ કથનને બહો વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આંબુ' છે.

દશઃ, વૃષો, દશાઃ માં દશ પ્રકૃત્યર્થ છે અને પ્રત્યયનો અર્થ એકત્વ છે, ખંને અર્થો જુદા છે. તેથી અન્યથ અને વ્યતિરેક વડે ખંનેનો અર્થ સમજાવી શકાય. પરંતુ દશઃ, દ્વો, બહુઃ માં દશ ઉપરથી એકત્વન, દ્વિ ઉપરથી દ્વિત્વન અને વૃ ઉપરથી બહુત્વન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીશુ' ઠાંઠ વચન પ્રાપ્ત થયું નથી. બહો વ્યતિરેક ન હોવાથી અન્યથ અને પછી નિર્ણય થતો નથી, તેથી પ્રકૃત્યર્થને સ્પષ્ટપણે સમજી શકતો નથી; તેથી દશઃ માં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના અર્થોના સમુદાય વડે જ એકત્વસંખ્યારૂપ અર્થ સંખ્યેય, સમજાય છે. દશઃ સમાસમાં દશ શબ્દ પ્રકૃતિ અને ઉપસર્ગન છે. રાજા પ્રધાન પદ છે. દશઃ એવો સંખ્યાશબ્દ વિશેષણ તરીકે ગોણુ રૂપે આવતો હોવાથી રાજા શબ્દના અર્થથી જુદો અર્થ સમજાવે છે. (૧૩) જુદા એકલા એક પ્રકૃતિના રાજાશબ્દવર્તમાનોઽવગમ્યમેતે પ્રવાનાર્થસંમેશમાર્ગમ્ ઇતિ વિમર્શિતાર્થસ્વામિભવત્તે—હેધારાશ્વ)

કારિકા ૨૭માં દશોબા પ્રમાણે પ્રત્યયર્થ પ્રકૃત્યર્થને અનુસરે છે. આ કારિકાના બ્યાખ્યાન પ્રમાણે પ્રકૃત્યર્થ અને પ્રત્યયર્થના સમુદાયથી સંખ્યારૂપ વસ્તુ અને છે. (દશ સાધારણાર્થનગિમત્ પ્રકૃતિપ્રત્યયસમુદાયવાચ્યેનાર્થેન સંલ્લેચવિશેષણસ્વરૂપવાદિતિ પરિહારયો માંવકારોકર્ત્ત્વોર્વિશેષઃ ।

પદ્મમેક દત્ત્યન્ન શુદ્ધદ્રવ્યવિશેષણમ્ ।

સગુણતુ પ્રકૃત્યર્થો વિમલ્લવર્થેન મિચતે ॥૩૧॥

પદ્મમાંતુ' એકત્વ શુદ્ધ દ્રવ્યનું વિશેષણ છે. પ્રકૃતિનો ગુણુવિશિષ્ટ (દ્રવ્ય-રૂપ) અર્થ વિભક્તિના અર્થથી જુદો સમજવામાં આવે છે. (૩૧)

એકત્વરૂપી વિશેષણ પ્રાપ્ત થવા પહેલાં દશ શબ્દ કેવળ માનસિક ભુદિથી શુદ્ધ પદાર્થરૂપે સમજાય છે. વિગતિમાં જેમ કેવળ સંખ્યાનો બોધ થાય છે તેમ દશમાં કેવળ સંખ્યાને બદલે સંખ્યા રૂપી ગુણુવિશિષ્ટ દ્રવ્યનો બોધ થાય છે. આવો સમુદાય પ્રકૃત્યર્થ પ્રત્યયર્થથી જુદો સમજાય છે.

દ્વયેકયોરિતિ નિર્દેશાત્ સંખ્યામાત્રેऽપિ સંભવઃ ।

एकादीनां प्रसिद्ध्या तु संख्येयार्थत्वमुच्यते ॥३२॥

(પા.સૂ. ૧.૪ ૨૨માંના) દ્વયેકયોઃ નિર્દેશને કારણે, એક શબ્દ માત્ર સંખ્યાનો અર્થ પાણુ દર્શાવી શકે. એક વગેરે (સંખ્યાશબ્દો)ની વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધિને કારણે તે સંખ્યેયનો અર્થ દર્શાવે છે એમ કહેવામાં આવે છે. (૩૨)

સંખ્યેય દ્વયેશા પ્રાતિપદિક અને પ્રત્યય એમ બે અર્થ દર્શાવતી સંખ્યાતુ વાચ્ય બને છે. એકજુ સંખ્યાપ્રાતિપદિક સંખ્યાનો અર્થબોધ કરાવવા સમર્થ નથી. તો પછી એક એવો એકશે શબ્દ સંખ્યારૂપ અર્થનો બોધ કેવી રીતે કરાવશે ? પાણિનિએ સૂત્ર ૧-૪-૨૨ દ્વયેકયોઽર્થવચનૈકવચને । માં દ્વિ અને એકનો ઉલ્લેખ કર્યો હોવાથી આ વાત શક્ય બનશે. ઉપરાંત સામાન્ય બોલચાલવહારમાં એકથી દસ સુધીની સંખ્યા તેમના સંખ્યેય પાણુ દર્શાવે છે, કારણ કે સંખ્યા શબ્દો એકલા નહિ પરંતુ પ્રત્યયો સાથે વાપરવામાં આવે છે. સંખ્યામાત્રે કૌલિકે પ્રયોગે ત્રૈયા વૃત્તિઃ । તત્ત્વ દ્વિ પદ્ પ્રયુગ્યતે । વિમજ્જત્યન્ત્ત્વ વ પદ્મ । વિનશ્ચિત્ત્વ સંખ્યા પ્રાતિપદિકાર્થસમયેતામાદેતિ નિપત્તઃ તત્ત્વ સંખ્યાવચારણમ્ ।

—હેલારાજ

। इति संख्यासमुद्देशः ।

આ પ્રમાણે સંખ્યાસમુદેશ પૂરો થયેા.

ઉપગ્રહસમુદેશઃ

ઉપગ્રહસમુદેશ

ય આત્મનેપદાદ્ભેદ કથચિદર્થસ્ય ગમ્યતે ।

અન્યતઃપિ લક્ષ્યેશાન્મન્યન્તે સમુપગ્રહમ્ ॥૧॥

કોઈકવાર (કથ) લોકારના આદેશોરૂપ આત્મનેપદ દ્વારા અથવા (કોઈકવાર) બીજા (પરસ્પર) દ્વારા પ્રાપ્ત થતા (ક્રિયાના) અર્થની વિન્નતાને દર્શાવનારને ઉપગ્રહ માનવામાં આવે છે. (૧)

ઉપગ્રહ શબ્દ વૈયાકરણ પર પરામાં પારિભાષિક શબ્દ છે. નિરુક્ત અને પ્રાતિશાખ્યોમાં આ શબ્દ પ્રાપ્ત થતો નથી પ્રાચીન વૈયાકરણોમાં પાણિનિ આ શબ્દનો પ્રયોગ કરતા નથી. તેમ જ તાંત્રિકાધ્યાયી ઉપરની કાશિકાટ્ટિમાં મળતા એક સૂત્રપાઠાન્તરમાં ઉપગ્રહ શબ્દ પ્રયોગાયો છે વૃણાદીન્યગ્નિવલ્લભા । (પા.સૂ ૧ ૨.૧૩૪)ને બદલે કાશિકાકાર વૃણાદીન્યગ્નિવલ્લભા । એવું પાઠાન્તર નોંધે છે આવા પાઠાન્તરનો ઉત્ત્ત્વેષ પછીના સમયમાં મળતો નથી. કાશિકાકારના બ્યાખ્યાન પ્રમાણે ઉપગ્રહ એટલે પૃથ્વીનું ૧૬ અને ઉપગ્રહ શબ્દ પૂર્વા-આયોની પારિભાષિક સંગ્રહ છે (તગ્રોપગ્રહ इति वल्लभ-तमेव पूर्वार्थाव्याख्यानोपेक्षया ॥) બિન્ન-શુદ્ધિ પણ આ જ વાત ૨૭૫ કરે છે (पूर्वार्था हि वल्लभस्तमुपग्राह इत्येवमुपचरति ।).

પાણિનિસૂત્રના આ પાઠાન્તરનો ઉત્ત્ત્વેષ અને તેના ઉચિતતા બ્યાખ્યાનોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રાચીન વૈયાકરણ પર પરામાં ઉપગ્રહ શબ્દ બાહ્યનો હતો. ઉપગ્રહ શબ્દને પૃથ્વીનું ૧૬ સમજવાની પર પરા કાલક્રમે કુપેત થઈ અને ઉપગ્રહ એટલે આખ્યાતગમ્ય અર્થોમાંનો એક અર્થ એવો ઉપગ્રહ શબ્દનો અર્થ બાહ્યીતો થયો.

૧ પા.સૂ. ૩ ૧ ૪૦ (ક્રમ્વાનુશ્રુત્યવશે સિદ્ધિઃ । લિદ્ પ્રત્યય દાએવા ક, મૂ અને બમ્ પૈકી કોઈપણ ધાતુનો પ્રયોગ ગામ્ પ્રત્યયાન્ત પછી કરવો) ઉપરના વાર્તિક સિદ્ધિ પર્યં વા । (સૂત્રમાં લિદ્ શબ્દ મૂકવાનું કારણ એ છે કે લ્લ પ્રત્યય અને નિષ્ઠા પ્રત્યયવાળાં ક્રિયારૂપોનો આમન્ત પ્રકૃતિ પછી પ્રયોગ ન કરવો)ની ચર્ચા કરતાં થત જલ્લિ બહુવાં છે કે નિષ્ઠા પ્રત્યયવાળાં રૂપોનો અનુપ્રયોગ ચલે નહિ, કારણ કે, પુરુષ અને ઉપગ્રહ (પુરુષોપગ્રહો) અંગેની વિસિષ્ટતાઓ એવા પ્રયોગો વડે દર્શાવી ચકાસે નહિ.

૨. સાર્વજનિકે ચક્ષુઃ । (૩.૧.૧૭) જાણે પ્રયોગ અને કર્મણિ પ્રયોગમાં સાર્વજનિકે પ્રત્યક્ષ લાગતા પહેલાં વિચરણ પ્રત્યક્ષ ચક્ષુ લગાડવે) ઉપરના આખ્યામાં પતંજલિ જણાવે છે કે તિહ પ્રત્યક્ષથી અભિહિત થતી ક્રિયા વડે જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળ અને પ્રથમ, મધ્યમ વગેરે પુરુષ તથા ઉપગ્રહ વ્યક્ત થાય છે (તિહમિદિતેન માત્રેન ચાક્ષુષકોપમદ્વાઃ જ્ઞયન્તે ।)

૩. વ્યત્યયો વહુલમ્ । (૩.૧.૮૫) સૂત્ર જણાવે છે કે વૈદિક શબ્દપ્રયોગમાં વિભક્તિના, વચનના, લિંગના, કાલના, પુરુષના, ઉપગ્રહના, જેમ અનેક ફેરફારો થાય છે. અહીં ઉપગ્રહ માટે પતંજલિએ આત્મનેપદ અને પરસ્પરેપદ શબ્દો વાપર્યા છે. ઉપગ્રહ શબ્દને સમજાવતાં કૈપટ જણાવે છે કે ઉપગ્રહ શબ્દથી આત્મનેપદ અને પરસ્પરેપદના પ્રત્યયો સમાન્ય છે.

૪ પા.મુ. તૌ જ્ઞ । (૩.૨.૧૨૭, શત્રુ અને શાનચ્ પ્રત્યયોની સત્ત્વ એવી સંજ્ઞા થાય છે) ઉપરના વાર્ત્તિક ઉપગ્રહપ્રતિષેધ । ને સમજાવતાં પતંજલિ જણાવે છે કે શત્રુ અને શાનચ્ પ્રત્યયોની ઉપગ્રહ સંજ્ઞા (પરસ્પરેપદ અને આત્મનેપદ) થતી નથી એવો નિષેધ કરવો પડશે, નહિ તો, કઠીન મિથ્યાનાઃ । પ્રયોગમાં ટંકાનાવાસ્તવનેવદમ્ । સૂત્ર (પા. ૧.૪.૧૦૩)થી આત્મનેપદ સંજ્ઞા થશે.

આ બધા ઉલ્લેખો ઉપરથી સમજાય છે કે પાણિનીય પરંપરામાં ઉપગ્રહને મુખ્ય ક્રિયા-વિશેષ અથવા મુખ્ય આખ્યાતાર્થ સમજાવામાં આવ્યો છે. આ વાતની પુષ્ટિ જિનેન્દ્ર-સુદ્ધિ પાણી કરે છે : કાલેષમ્પ્રમુખ્યઃ ક્રિયાવિશેષો મુખ્ય ઉપગ્રહઃ । રહ ત્વદ્વચ્ચિનિમિત્તવાદ વસ્તુવશાત્ત્વનેવસ્યોદયમ્પ્રમુખ્યો વર્તેતે । (વ્યત્યયો વહુલમ્ । ૩.૧.૮૫ ઉપરની કાશિકા ઉપર-ચાક્ષુ).

ઉપગ્રહના અર્થ અંગે ધર્મચન્ત પદ અને આખ્યાતાર્થ એવી પરંપરાઓમાંથી ધર્મચન્તની પરંપરા પ્રુપ્ત થઈને આખ્યાતાર્થની પરંપરા ઠેવી રીતે વિકસી તે અંગે કહવાની કસતાં અભવકર અને શુક્લ (કોશ્વરની એવું સંસ્કૃત માસર પૃ. ૮૩) જણાવે છે કે ધર્મચન્તનો પ્રાપ્તિ એવો અર્થ કસતી પ્રાપ્તિ થયો. ત્યાર પછી કર્તાને અથવા અન્યને ઘનારી પ્રાપ્તિ અર્થાત્ ક્રિયાક્રાન્તી પ્રાપ્તિ એવો અર્થ રૂઢ બન્યો. કર્તા અથવા અન્યને પ્રાપ્ત ઘનારા ક્રિયાક્રાન્તે દર્શાવવા માટે આત્મનેપદ અથવા પરસ્પરેપદના પ્રત્યયો છિદ ॥ તેથી ઉપગ્રહનો અર્થ 'આત્મનેપદ અને પરસ્પરેપદના પ્રત્યયો' રૂઢ થયો. આમ ઉપગ્રહ એટલે વિશેષ પ્રકારનો આખ્યાતાર્થ એવું અર્થઘટન અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

જ્યોતિર્માધનમેવાસી જ્યોતિર્માધન વિશેષણમ્ ।

સાધનં તત્ર કર્માદિ જ્યોતિર્માધનો વિશેષણમ્ ॥૨॥

કોઈવાર તે સાધન રૂપે હોય છે. કોઈવાર તે (સાધન)ના વિશેષણ રૂપે હોય છે. સાધન કમ' (કર્તા) વગેરે રૂપે છે અને 'સ્પષ્ટવાલીવાગ' (એવું પદ કર્તા રૂપી સાધનના) વિશેષણ રૂપે છે. (૨)

જ્યોતિર્માધનમેવાસી : જ્યોતિર્માધનો આત્મનેપદના પ્રત્યયથી જ્યોતિર્માધન કર્મકારક સાધન રૂપે છે. કર્માર્થિનાં શાદિ શબ્દથી કર્તાનો અને ક્રિયાનો ભેદ થાય છે, કર્તાનો ભેદ આત્મનેપદ અને પરસ્પરેપદના પ્રત્યયો દ્વારા થાય છે, જેમકે અસ્તે, ચાલિ, વાસ્તે, ત્યજ્યતે વગેરે

ક્રિયારૂપેમાં આત્મનેપદ દ્વારા જાવની અર્થાત્ ક્રિયાની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ ક્રિયારૂપેમાં પ્રત્યયો બાજુ ક્રિયાનો બોધ કરાવે છે. ધાત્વર્થરૂપ અર્થાતર ક્રિયા બીજા કોઈ સાધન માથે સંબંધમાં ન હોવાથી તે વ્યક્ત થતી નથી.

સંપ્રવર્તે પ્રાણાઃ । (આત્મણો એક સાથે ઉચ્ચારે છે) પ્રયોગમાં પ્રત્યક્ષ ને આત્મનેપદનો પ્રત્યય સામે છે, કારણ કે, એક સાથે ઉચ્ચારણ, રૂપવાણીવાળા આત્મણોત્ છે, અરૂપ આત્મનેવાળા હાથીઓ કે કામણોત્ નથી તેથી સંપ્રવર્ત ક્રિયાના કતી 'આત્મણો'ત્ વિશેષણ 'રૂપ વાણી વાળા' પદ છે. તે પદ સાધનના વિશેષણ રૂપે છે. આ વિશેષણ પદને ઉપમક સમજી શકાય.

ક્રિયા ક્ષિપ્યમેદેન જીવિકાદિપુ મિચતે ।

હાલેયૈઃ સ ક્રિયામેવો ધાત્વ્યેષ્વપિ નિચમ્યતે ॥૩॥

આજીવિકા વગેરે પ્રયોજનને કારણે પ્રાપ્ત થતા જુદા જુદા વિષયોને લીધે ક્રિયા, આત્મનેપદના અને પરસ્મેપદના પ્રત્યયો વડે જુદી જુદી સમજાય છે. આવો ક્રિયાલેહ વાકયોમાં પણ (ચોક્કસ શબ્દ વડે) વ્યક્ત થાય છે (૩)

આજીવિકા વગેરે પ્રયોજનો પ્રમાણે જુદા જુદા વિષયોમાં વ્યક્ત થતી ક્રિયા જુદી જુદી સમજાય છે આવા ક્રિયાજોડો આત્મનેપદ અને પરસ્મેપદના પ્રત્યયો વડે વ્યક્ત થાય છે. સ્વદા. વચ્ચિત્ । (નોકરો રમિ છે), ક્ષિપ્તજઃ વચ્ચિત્ । (આત્મણો વચ કરે છે)માં આ જીવિકા નિમિત્ત રૂપે હોવાથી અર્થાત્ રસોઈ અને હક્ષિપ્ત નિમિત્ત હોવાથી ધર્મનક્રિયા પરસ્મેપદના પ્રત્યયોવડે વ્યક્ત થાય છે અહીં રસોઈ અને ધર્મન એવાં ક્રિયાકળ કેર્તુમાં નથી. પરંતુ રાજા ધરતે । અને દેવદત્ત, વચ્ચે । આં ધામ અને પાક પ્રધાનકળ તરીકે પ્રયોજનો રૂપે રહે છે; તેથી તે આત્મનેપદ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે.

પ્રયોજનના સંદર્ભમાં જુદા જુદા વિષયોવાળી જુદી જુદી ક્રિયાઓ વાક્ય દ્વારા દર્શાવાય છે, જેમકે સ્વ યજ્ઞ યજતિ । સ્વ યજ્ઞ યજતે । અહીં સ્વ એવો ચોક્કસ શબ્દ ક્રિયાવિશેષ અર્થ દર્શાવે છે. અહીં પા. સુ. ૧.૩.૭૭, વિભાવોવર્તેન પ્રતીયમાથે । પ્રમાણે મને-આત્મનેપદ અને પરસ્મેપદ-નો વિકલ્પ સમજાય છે.

ધાત્વર્થસ્તદ્વિશેષશ્ચાપ્યુક્તઃ ક્વચિદુપમદ્ધઃ ।

ધાત્વર્થો ગમ્યતાદિઃ સ્માદ્ વ્યતિહારો વિશેષણમ્ ॥૪॥

(વિષયલેહ વિના પણ) ધાતુ દ્વારા વ્યક્ત થયેલાં, (ચોક્કસ) ક્રિયા અને તે (ક્રિયા)ની વિશિષ્ટતાને કોઈકવાર ઉપમક તરીકે જણાવાયાં છે સૂચન વગેરે ધાત્વર્થ-રૂપ (ક્રિયાઓ) છે અને (ક્રિયા)વિનિમય વિશેષણ છે (૪)

પા. સુ. ૧.૩.૭૨માં નિદેશીતી ક્રિયાઓ ધાતુવડે દર્શાવાતી વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ છે. તે ક્રિયાઓ આત્મનેપદના પ્રત્યયો વડે વ્યક્ત થાય છે તેથી તેમને ઉપમક કહે છે

અતિદાર એટલે ફેરફાર અર્થોત્ કર્તાનો ફેરફાર. અતિલૂતીતે માદ્દાન; । (પ્રાપ્તિયુ શ્વે કાપવાનાં ધાત્ર વગેરે કાપે છે.), અતિપટસ્તિ । (ગીજાએ વાંચવાનું તેઓ વાંચે છે,)માં પરસ્પૃષદ દ્વારા પણ ઉપગ્રહનો ભોધ થાય છે. કર્મ-અતિદાર ક્રિયાનો જ એક ભાગ છે. કર્મ-અતિદારમાં કાર્યાવિનિમયનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેમકે, સપ્તવન્તે માદ્દાન; । પરંતુ (વરતનું) સંપ્રવન્તિ કુલ્લકુટાઃ ।માં કુલ્લકુટાઓના પરસ્પર અવાગ્નેરપ્પ વાણી ન હોવાથી પરસ્પૃષદનો પ્રયોગ થયો છે. સંપ્રવરન્તિ રાજાવઃ । (રાખાઓ એક બીજા ઉપર પ્રહાર કરે છે)માં ક્રિયાવિનિમય સમજાય છે.

ક્રિયાપ્રવૃત્તાચારૂયાત્ કૈશ્વિત્સ્વાર્થપરાર્થતા ।

અસત્તી વા સત્તી વાપિ વિશક્ષિતનિવન્ધના ॥૫॥

કેટલાક આચાર્યોએ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિમાં, પોતાને માટે અને બીજાને માટે એવો ભેદ કહ્યો છે. તે વાસ્તવિક છે કે અવાસ્તવિક છે, તેનો આધાર વિવક્ષા ઉપર છે (૫)

પ્રાણીમાત્રની પ્રવૃત્તિ પોતાને અર્થે અથવા બીજાને અર્થે હોય છે જ્યારે ક્રિયાનું ફળ કર્તાને પ્રાપ્ત થવાનું હોય ત્યારે આત્મનેપદનો પ્રયોગ થાય છે, જેમકે વગરે । ક્રિયાનું ફળ જ્યારે અન્યને પ્રાપ્ત થવાનું હોય ત્યારે પરસ્પૃષદ વપરાય છે, જેમકે અતિવજઃ વગરે । પ્રાપ્તિયુ પત કરે છે.

કેપાલ્લિત્ત્વ્ કર્મમિપ્રાયે ગિજા સહ વિકલ્પતે ।

આત્મનેપદમન્વેર્ષા તર્ક્યા પ્રકૃતિર્યથા ॥૬॥

કેટલાકના મતમાં ક્રિયાનું ફળ કર્તાને પ્રાપ્ત થવાનું હોય ત્યારે આત્મનેપદ (નો પ્રયોગ) પ્રેરક(પ્રયોગ)નો વિકલ્પ અને છે બીજાઓના મતમાં, પ્રેરક પ્રયોગ માટેનો ધાતુ પ્રેરક પ્રયોગનો વિકલ્પ બનતો નથી (તેમ આત્મનેપદ પ્રેરકનો વિકલ્પ નથી) (૬)

કર્તાને ક્રિયાનું ફળ પ્રાપ્ત થવાનું હોય ત્યારે ક્રિયારૂપ માટે આત્મનેપદનો પ્રયોગ થાય છે. કેટલાકના મતમાં આત્મનેપદ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી ક્રિયાનો અર્થ અને પ્રેરક પ્રયોગ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી ક્રિયાનો અર્થ અલગ છે પરંતુ આ વાત જરાજર નથી એમ બીજા પક્ષના જણાવવામાં આવ્યું છે.

વગરે । (તે વગર કરે છે) એટલે વગર માટેની બધી તૈયારીઓ કરે છે. આ તૈયારીઓ અર્થોત્ સંવિધાનનો અર્થ આત્મનેપદમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. સંવિધાનમાં વેદી બનાવવી, સમિધ મેળવવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે યાગ્યવલ્લિ એવા મિત્ર પ્રભેશમાંથી અર્થોત્ પ્રેરક રૂપમાંથી બીજાને વગર કરાવવાનો રૂપક અર્થ મળે છે આમ આત્મનેપદના અપયોગનો અર્થ અર્થોત્ ઉપગ્રહ અને હિજ્જર્થ એક નથી બન્યો એક બીજાના અર્થમાં વાપરી શકાય નહિ.

આત્મનેપદ સંવિધાન બ્યક્ત કરે છે, શ્વિચ્ પ્રત્યય પ્રેષ અર્થાત્ આત્મા અક્ત કરે છે જ્યાં નયતિ ગ્રામ્યમ્ । ('જકરીને ગામ લઈ જાય છે')માં માલિકનો આવાથી નોકર જકરીને લઈ જાય છે એવા અર્થનો બોધ થાય છે. જ્યાં નવતે ગ્રામ્યમ્ । માં જકરીને (માલિક) ગામ લઈ જાય છે એવા અર્થનો બોધ થાય ॥

ક્રીણીષ્ઠ વપતે ઘસે વિનોતિ ચિનુતેડપિ ચ ।

આપ્તપ્રયોગા દ્વયન્તે ચેપુ જ્યયોડમિધીયતે ॥૭॥

આપ્તોવડે કરવામાં આવતા ક્રીણીષ્ઠ, વપતે, ઘસે, વિનોતિ, ચિનુતે (વગેરે) શબ્દપ્રયોગો પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાં પ્રેરકનો અર્થ જણાવવામાં આવે છે. (૭)

પ્રેરક પ્રયોગ અને આત્મનેપદનો પ્રયોગ એકબીજાને વિકલ્પે વાપરી શકાય એવી શાન્તિ કેમ ઊભી થાય છે તે દર્શાવતી આ કારિકા છે.

દાસીભાવને પામેલો વિનતાને નાગમતા કહ્યું, 'તારી જાતને ખરીદી લે (ક્રીણીષ્ઠ)'' એમ કહ્યું ત્યારે વિનતાએ તેના પુત્રોને કહ્યું, 'મને ખરીદી લે' (અને દાસીભાવમાંથી છોડાવે.) બહી' વિનતાને તેની જાતને ખરીદી લેવાની આજ્ઞા અર્થાત્ પ્રેષ જણાવવામાં આવી છે અને આત્મનેપદનો પ્રયોગ થયો છે પોતાના પુત્રો દ્વારા વિનતા પોતાની જાતને ખરીદી લેવાનું જણાવે છે એવા કાવચ પ્રયોગ પણ થયો. તેથી આત્મનેપદ અને શ્વિચ્નો પ્રયોગ એકબીજાને વિકલ્પે વાપરી શકાય એવા શ્રમ સંદર્ભને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે

વપતે (મુંડન કરે છે) પ્રયોગમાં પણ હજામને મુંડન માટે આજ્ઞા કરે છે એવા સંસ્કર્તમાત્ર અર્થ દેવાથી શ્વિચ્ઠ અને આત્મનેપદ વચ્ચે વિકલ્પ વપરાશનો શ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં કર્તાને વપન ક્રિયાશ્પ રૂપ અર્થાત્ મુંડન પ્રાપ્ત થયું હોવાથી આત્મનેપદ નો પ્રયોગ થયો છે.

સંવિધાનં વષાદીનાં શ્વચિવર્થં પ્રતીયતે ।

તગ્નિમિત્તા વયામ્યાપિ ક્રિયાધિભ્રવણાદિકા ॥૮॥

જેમ વષ્ (રંધણું) ધાતુ ઉપરથી રંધવાના નિમિત્ત રૂપી તપેલીને અગ્નિ ઉપર મૂકવી વગેરે બીજાં કાર્યો પણ કાર્થવાર સમજવામાં આવે ॥ તેમ તે (વષ્ ધાતુ)ના ઉપરથી (રસોઈની) તૈયારીઓનો અર્થ પણ સમજાય છે. (૮)

વષ્ ધાતુનો મુખ્ય અર્થ છે 'રંધણું' અર્થાત્ ચોખાને પોચા બનાવવા (તળુલાનાં મિશ્રિતિ ।) તે પછી સંવિધાન અર્થાત્ તૈયારીઓ કરવી એવા અર્થ જણાવતા આત્મનેપદનો પ્રયોગ કેવી રીતે થઈ શકે ? આના જવાબમાં મહાભાષ્યકાર જણાવે છે કે રસોઈ કરવા માટે આજ્ઞા કરવી (પ્રેષણ) અગવા વિનંતી કરવી (અપ્યેષણ) એવા અર્થ પણ વષ્ટે મંથી નીકળતો, પ્રેષણ અને અપ્યેષણ સંવિધાનનાં નિમિત્તો છે. વષ્ટે મંથી ચોખા પોચા બનાવવા એવા મુખ્ય અર્થની સાથે સાથે બીજાં તૈયારી રૂપી કાર્યો જેવાં કે અગ્નિ સજાગાવવો, તપેથી ચૂલે મૂકી વગેરેનો અર્થ પણ સમજાશે.

કર્તૃભિર્પ્રાયતા સૂત્રે ક્રિયાભેદોપલક્ષણમ્ ।

તથાભૂતા ક્રિયા યા હિ તત્કર્તા ફલમાગ્યતઃ ॥૧૮॥

(પાણિનિ) સૂત્ર સ્વરિતચિત્તઃ કર્તૃભિર્પ્રાયે ક્રિયાફલે (૧૩.૭૨)માં કર્તૃગામી ક્રિયાક્ષણનો ઉલ્લેખ સંવિધાન રૂપ વિશિષ્ટ ક્રિયાનો નિર્દેશ કરે છે, કારણ કે તેવા પ્રકારની (કર્તૃગામી ક્રિયાક્ષણવાળી) જે ક્રિયા છે તેના કર્તાને ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૬)

પા. સુ. ૧-૩-૭૨ સ્વરિતચિત્તઃ કર્તૃભિર્પ્રાયે ક્રિયાફલે । જણાવે છે કે સ્વરિત સ્વંરવાળા અને મૂ જેમાં ફળ છે એવા ધાતુઓ માટે, ક્રિયાનું ફળ કર્તાને પ્રાપ્ત થતું હોય તો, આત્મને પદ વપરાય છે. આ સૂત્ર વડે સંવિધાનવિશિષ્ટ ક્રિયાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આવી ક્રિયાનું ફળ કર્તાને પ્રાપ્ત થાય છે. યદ્દ એનારો યાજ્ઞક યદ્દ વગેરે માટે યોગ્ય તૈયારીઓ કરી વિના યાગનું ફળ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ વગેરેને મેળવી શકતો નથી. તેથી ક્રિયાના કર્તાના સંદર્ભમાં આત્મનેપદનો પ્રયોગ થતો યોગ્ય અને છે.

યદ્યોપલક્ષ્યતે ફલસ્તારક્ષદર્શનાદિભિઃ ।

તથા ફલવિશેષેણ ક્રિયાભેદો નિર્દર્શ્યતે ॥૧૯॥

તારાઓના દર્શન વગેરેથી જેમ (ચોક્કસ) સમયનો નિર્દેશ થાય છે તેમ (ક્રિયાના) ચોક્કસ પ્રકારના ફળ વડે વિશિષ્ટ ક્રિયાનો નિર્દેશ થાય છે. (૧૦)

નકથં વદ્વા માથં વિચિત્રઃ । (તારાઓ જોઈને મૌન તોડવું) પ્રયોગમાં નકથદર્શન મૌનત્યાગ માટેના સમયનો નિર્દેશ કરે છે. ઓઠાણમાં જે વાણી હોય તો વાણીકાલે વગેરે વડે પણ સમય જણી શકાય. કતો ચોક્કસ ફળ માટે સંવિધાન કરતો હોય તો આત્મનેપદનો પ્રયોગ થાય છે, જાણે પછી કતો નિષ્કામ જાણે કર્મ કરતો હોય, યદ્દનું ફળ રાજ્યને પ્રાપ્ત થવાનું હોય જતાં. રાજ્યવિવિધઃ યદ્દતે । એવો આત્મનેપદનો પ્રયોગ થશે. રાજ્યસચિવ યદ્દની સામગ્રી એકઠી કરે છે, બ્રાહ્મણોને બોલાવે છે, વગેરે કાર્યો કરે છે દ્વંકમાં ક્રિયાક્ષણની પ્રાપ્તિ કર્તાને રી હોય કે નહિ, પરંતુ સંવિધાનના અર્થમાં આત્મને-પદ પ્રાપ્તિ થાય છે.

ક્રિયાવિશેષવચને સામર્થ્યમુપરુધ્યતે ।

કેવાચ્ચિદન્યે તુ કૃતાઃ સ્વરિતેતો નિવસ્તથા ॥૨૦॥

કેટલાક ધાતુઓની (સંવિધાનરૂપ) વિશિષ્ટ ક્રિયાનો અર્થ દર્શાવવા માટેની શક્તિ નષ્ટ થઈ હોય છે. બીજા કેટલાક (ધાતુઓ) સ્વરિત સ્વંરથી અને અકાર અનુજ-ધથી દર્શાવાયા છે. (૧૧)

યા વગેરે ધાતુઓ કર્તાને પ્રાપ્ત થનારા ક્રિયાક્ષણ અંગેની તૈયારીનો અર્થ દર્શાવવા માટેનું 'યોગ્ય' સામર્થ્ય મુખતી બેસ દોષ છે, કારણ કે ચોક્કસ અર્થ દર્શાવવાની શક્તિની

શક્તિ નિષ્પત્તિ હોય છે સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારા ચન્, વ્ વગેરે ધાતુઓ સ્વરિત સ્વરથી દર્શાવાયા છે. ક્રૂ (સામ તૈવાર કરવો), ક્રૂ (કરવું) વગેરે ધાતુઓમાં ચ્ વ્યંજન ફક્ત છે ધાતુઓની વિસિષ્ટ અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ માટે તે તે ધાતુઓ માટે ધાતુપાઠના સ્થિતિઓએ મોક્ષચ ચિહ્નો ચોળ્યાં છે

અનુવન્ધસ્ય સિદ્ધેર્થે સ્મૃત્યર્થમનુપજ્યતે ।

તુલ્યાર્થેષ્વપિ શાષ્ટ્યં ન સર્વેષ્વેકધર્મતા ॥૧૨॥

(ધાતુનો) અર્થ જાણીતો હોય ત્યારે અનુગ્રન્ધ, સ્મરણશક્તિ(ની મદદ) માટે યોજવામાં આવે છે. એક સરખા અર્થોવાળા ધાતુઓમાં પણ જ્યાં એકસરખા ધર્મો સમજતા નથી. (૧૨) *

કારિકા ૧૧ માં જણાવવામાં આવ્યું કે સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવનારા કેટલાક ધાતુઓ જેવા કે ચન્, વ્ વગેરેને ધાતુપાઠમાં સ્વરિત સ્વરથી અને ચ્ ઉચ્ચથી દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તે પછી સ્વરિત સ્વર અને ચિત્ વગેરેના વિધાનના સૂત્ર (૧૩૭૨)નું કાબ્યકારે શ્રા માટે ખડન કર્યું છે, તેનો આ કારિકામાં ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. ભગભગ બધા ધાતુઓ ક્રિયાનો અર્થ દર્શાવે છે, છતાં જુદી જુદી સ્પષ્ટશક્તિઓને કારણે ધાતુઓના અર્થમાં ફેરફાર સમજાય છે, જેમ કે ચા અને ચી ધાતુઓનો અર્થ પહેંચાડવું (પ્રાવણ) ધાતુપાઠમાં જાણીતો છે પરંતુ ચા નો પહેંચવું અને ચી નો પહેંચાડવું અર્થ થાય છે. ગીમ્ માં ચ્ અનુગ્રન્ધ પહેંચવાની ક્રિયા માટે સંવિધાનનો વાચક છે સામાન્ય માણસો બ્યવહારમત વપરાશ ઉપરથી સ્પષ્ટોના સૂક્ષ્મ અર્થો સમજી શકતા નથી, આવા માણસોની સ્મૃતિને મદદ કરવા માટે અનુગ્રન્ધો વગેરેને યોજવામાં આવે છે હેલાસજી જણાવે છે કે બ્યવહારપ્રયોગને બસાબસ સમજનારા માટે અનુગ્રન્ધ વગેરેની જરૂર નથી (તથા ચ પ્રયોગ-દર્શિકા પ્રતિ સ્વરિતચિહ્નરૂપે જલ્પમશક્તિમિતિ ક્રિયાક્રમાતમેતદ્વાચ્યમ્ ।

દશીલ્પોઃ સદ્દોષ્વર્થે તામેદ પ્રતિપૂર્વવો ।

વ્યર્થોપદયિનસ્તસ્યાન્ન તુલ્યાર્થો પચાદિભિઃ ॥૧૩॥

દશ્ (જેવું) અને દૈશ્ (જેવું) ધાતુઓનો અર્થ સરખો હોવા છતાં પ્રતિ ઉપસર્ગ સાથે તેમના અર્થો સરખા સમજતા નથી એકનો અર્થ દર્શાવનારા ધાતુઓના અને વ્ વગેરે (સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવનારા) ધાતુઓના અર્થો એકસરખા નથી. (૧૩)

ફક્ત સાથે પ્રતિ જોડાતા પ્રતિવચનિ નો અર્થ 'તે જુએ છે' થાય છે પરંતુ પ્રતીક્ષતેનો અર્થ 'તે રાહ જુએ છે', થાય છે જે જ પ્રમાણે રહ અને પાત્ર ધાતુઓના અર્થ સરખા હોવા છતાં પ્રતિવચનિ અને પ્રતિપ્રકારિ ના અર્થો સરખા નથી

અમ્યથે' વર્તમાનસ્ય કરોતેર્મિન્નધર્મણઃ ।

વ્યથોપાદયિતા તત્પાન્નિવતાઃ શબ્દશ્ચક્રઃ ॥૧૪॥

અમ્ (અમ્ અરવું)ના અર્થમાં જણાવાતા, જુદા ધર્મવાળા કુ (કરવું) ધાતુની પ્રેરકનો અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ સમજાય છે, તેથી શબ્દની (અર્થ) શક્તિએ નિશ્ચિત હોય છે. (૧૪)

અમ્ (અમ્, અરવું ૧૭) ના આમન્ત રૂપ શ્વન્માન્વકાર થતો. અમ્ (અમ્) ધાતુ વિશિષ્ટ ક્રિયા દર્શાવે છે. કુ ધાતુ ક્રિયાસામાન્ય દર્શાવે છે. સામાન્ય અને વિશેષને સમજાવ સમાન સમજાવે તો અમ્ સાથેના કુ ધાતુ સંવિધાન અર્થાત્ ક્રિયાવિશેષ દર્શાવશે, આ સંવિધાનમાં જિજ્ઞાસુ અર્થાત્ પ્રેરકનો અર્થ સમાયેલો છે, તેથી અમ્ સાથેના અને જુદા અર્થ ના અર્થાત્ ક્રિયાસામાન્યતા વાચક કુ ધાતુમાં પ્રેરકનો અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ છે. એમ સમજવું. આમ શબ્દોની એકસ અર્થો દર્શાવવાની શક્તિ નિવત્ત હોય છે, જતાં તે અર્થને વાંચક પનાવતા ઓટ્ટી અન્યની મદદની અપેક્ષા રહે છે. સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવનારા કુ ધાતુને ધાતુ પાઠમાં કજ્ અર્થાત્ જિજ્ઞાસુ સમજવામાં આવે છે.

તથા હ્યનુવ્રયોગસ્ય કરોતેરાત્મનેપથે ।

પૂર્વેવદ્મૂળં પ્રાપ્તે સ્વરિતં સનુપસ્થિતમ્ ॥૧૫॥

(એમ કે અમ્ પછી આવનારા) કુ ધાતુના સહાયક ક્રિયારૂપ પછી આત્મનેપથ પ્રાપ્ત થતા હોય ત્યારે પૂર્વેયત્તન । સૂત્ર પ્રમાણે સ્વરિત સ્વર અને પૂર્વેવત્ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. (૧૫)

હ્યન્માન્વકાર એવા આત્મનેપથ વિનાના ક્રિયારૂપમાં કુ ધાતુ સંવિધાનનો અર્થ કેવી રીતે દર્શાવશે એ બી શકના જવાનમાં કોષાધિકારે આશ્ચર્યવદ્ કુમાડુવગોવદ્વ । (૧૩.૬૩) સૂત્ર ઉપર કહેલી અર્થોને આ શિક્ષામાં અવતારવામાં આવી છે.

અન્માન્વકાર ક્રિયારૂપમાં સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવતો અનુપ્રયોગ જઞાર, સ્વરિતમિતઃ કદૈમેગ્રાવે કિષાકકે । (૧૩.૭૨) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે આત્મનેપથમાં હોવો જોઈએ. પરંતુ પૂર્વેવત્તનઃ । (૧૩.૬૨) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે અનુપ્રયોગ એવા જઞારમાં કુ ધાતુ પહેલાં પદરૂપેવદ્માં હોતો, તે આમન્તરૂપ સાથે પણ પદરૂપેવત્ રહેશે, જાણે પછી ક્રિયાનું રૂપ કતાને પ્રાપ્ત થયું હોય.

વક્ત્રેડપિ ક્રિયાહ્યતે સાધનામયસંસ્કર્યા ।

મિયતે ન ॥ ટિઢ્ઠાક્યો મેદસ્તત્ર તદામિતઃ ॥૧૬॥

ક્રિયાપદમાં ક્રિયાનું એકત્વ હોતા છતાં ક્રિયા (કર્તુ, કર્મરૂપી) સાધનમાં રહેલી અનુપ્રયોગે કારણે જુદી સમજાય છે. પરંતુ તે (સાધન)માં રહેલો સિંગલેઢ જણાવેલો શક્ય નથી. (૧૬)

વચિતિ । વચ્ચિતિ । વચ્ચિતે । વચ્ચિતે । વગેરે ક્રિયારૂપોમા ક્રિયાનુ એકવ પ્રાપ્ત થાય છે. આપુ એકવ ક્રિયા સાથે જોડાયેલા કર્તા, કર્મ વગેરે કારકોની સંખ્યાને લીધે વિન્નપણે સમજાત છે. પરંતુ તે ક્રિયા સાથે રહેલા કારકોમાંના સ્થિતિ, પુરિવ જ, ન પુરવ વગેરે સિ ગમેદને સમજાવો સ્થિત નથી

ક્રિયારૂપ દ્વારા જાણવાતી ક્રિયા એક હોય છે. તેમા સંખ્યા ટેલી નથી, પરંતુ ક્રિયા સાથે જોડાયેલા કર્તા, કર્મ વગેરે કારકોમા સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે દુદા વચ્ચિતિ । અથવા મોદસ વચ્ચિતે । સાધન અથવા કારકને દ્રવ્ય સમજાવતા આવતા તેમા સંખ્યા સમજા થાય, પરંતુ, આખ્યાતમાંથી સિ ગવિરોપનો ગોધ થતો નથી, કારણ કે સંહોમાંથી થતો અર્થગોધ રવાલાવિક છે. કોઈ નિયમ કે યુક્તિને તે અધીન નથી આખ્યાતમાંથી તેની સાથે જોડાયેલાં કારકોને કારણે સંખ્યાનો ગોધ થાય તો પછી આખ્યાતમાંથી વિગતો ગોધ કેમ ન થાય એવો પ્રશ્ન પૂછી શકાય નહિ.

તત્સમાદર્શિયતેડપ્યયે કત્ત્યચિત્ પ્રતિગચ્ચતે ।

શબ્દસ્ય શક્તિ સ ત્વેપ શાસ્ત્રેડન્વાલ્યાયતે વિધિ ॥૧૭॥

તેથી અર્થની હાજરી હોય છતાં, શબ્દની તેનો અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ (ક્રિયાક વાર) અટકી જાય છે (શક્તિ દ્વારા થતા) આવા નિયમને વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે (૧૭)

સામાન્ય રીતે જ્યાં ધાતુઓનો વિધાન એવો અર્થ જાણીતો હોવા છતાં ઉપ્તુ જેવા ધાતુ ઉપરથી પ્રાપ્ત થતા ક્રિયારૂપની અવિધાનનો અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ અટકી જાય છે. આવા નિયમને સ્વરિતિજિ કર્ત્રિનિપ્રાયે ક્રિયાકલે । (પા.સૂ.૧.૩.૭૨) જેવા શાસ્ત્રીય વચન દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે.

વચ્ચાર્થસ્ય પ્રસિદ્ધર્થમારમન્તે વચ્ચાદય ।

તત્પ્રધાન ફલ લેપા ન યાગાદિ પ્રયોજનમ્ ॥૧૮॥

રસોઈ કરવો, (યજ કરવો) વગેરે (ક્રિયાઓ)નો આર લ જે પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે કરવામાં આવે છે તે તેમનું મુખ્ય ફળ છે, (દક્ષિણ વગેરે) લાભ રૂપી પ્રયોજન નહિ (૧૮)

ક્રિયાના મુખ્ય ફળ અને ગૌણ ફળ વચ્ચેનો તફાવત અહીં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. સૂત્રનિયમ સ્વરિતિજિ = । (૧.૩.૭૨) પ્રમાણે ક્રિયાનું કર્તાને પ્રાપ્ત થનારું ફળ મુખ્ય ફળ છે, જેમકે વજ ધાતુનું મુખ્ય ફળ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ છે, જ્યારે પુરોહિતોને મળતો દક્ષિણ રૂપી લાભ નથી દક્ષિણરૂપી લાભ ગૌણ ફળ ■

યત્રોમૌ સ્વામિદાસૌ તુ પ્રારભેતે સહ ક્રિયામ્ ।

યુગપદ્ધર્મમેવેન ધાતુસ્તત્ર ન વર્તેતે ॥૧૧॥

ત્યાં શાસ્ત્રિક અને નોકર, બન્ને, સાથે કાર્યનો આરંભ કરે છે, ત્યાં (સંવિધાન અને કાર્યના અમલરૂપી) કાર્યભેદ હોવાને કારણે, ધાતુ એક સાથે (બે કાર્યોનો વાચક) બનતો નથી. (૧૬)

સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવવા માટે આત્મનેપદ વપરાય છે એવો મત સ્વીકારીએ તો સ્વામિદાસૌ વચ્ચે । (શાસ્ત્રિક અને નોકર સંધિ છે) એવો પરસ્પૃષ્ટનો પ્રયોગ કેવી રીતે થશે ? માત્રિક રસોઈની તૈયારીએ કરે છે, એ અર્થમાં આત્મનેપદનો પ્રયોગ થવો જોઈએ. નોકર રસોઈનું પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરે છે એ અર્થમાં પરસ્પૃષ્ટ થવું જોઈએ. બન્નેનું કાર્ય રસોઈ છે, પરંતુ કાર્યના પ્રકાર જુદા છે, આવી સ્થિતિમાં ક્રિયારૂપ બન્ને અર્થો કેવી રીતે દર્શાવી શકે ? અસમત બન્ને અર્થો દર્શાવવા માટે પરસ્પૃષ્ટ અને આત્મનેપદના પ્રયોગો એક સાથે થઈ શકે નહિ, આ કારિકામાં આવી શંકા બ્રહ્મ થઈ છે.

યત્ર પ્રતિવિધાનાર્થઃ પચિસ્તન્નાત્મનેપદમ્ ।

પરમેપદમ્પયત્ર સંસ્કારાદભિધાયિત્તી ॥૨૦॥

જ્યાં પચ્ ધાતુનો અર્થ 'તૈયારી કરવી' થતો હોય ત્યાં આત્મનેપદનો પ્રયોગ થાય છે. સંધવાના પદાર્થમાં સંસ્કારરૂપી જુદા અર્થને જણાવવા પરસ્પૃષ્ટ વપરાય છે. (૨૦)

પ્રતિવિધાન એટલે સંવિધાન, અર્થાત્ તૈયારીએ. પચ્ (સંધવું)ની ક્રિયાની તૈયારીએ શાકડાં સાવવાં, તપેલી ચૂસે ચકાવવી, પાણી રેકવું, વગેરે છે. આ અર્થો દર્શાવવા આત્મનેપદ વપરાય છે. ભાત રાંધવો અર્થાત્ એખાને ખેંચા બનાવવા રૂપી રસોઈકાર્યનો અર્થ દર્શાવવા પરસ્પૃષ્ટ વપરાય છે. જુદા અર્થો સાથે જુદા ક્રિયારૂપના પ્રયોગ વિષે આવી સ્પષ્ટતા હોવી, એક જ પ્રયોગમાં જોમ કે, સ્વામિદાસૌ વચ્ચે । માં, વિરુદ્ધ ક્રિયારૂપનો પ્રયોગ થશે નહિ એવી શંકા અનુત્તર રહે છે.

સંવિધાતુશ્ચ સાંનિધ્યાદ્ દાસે ધર્મોઽનુપજ્યતે ।

પ્લગ્નશબ્દસ્ય સાંનિધ્યાન્ નવપ્રોષે પ્લગ્નતા યથા ॥૨૧॥

જોમ પ્લગ્ન શબ્દના સાંનિધ્યથી ન્યગ્રોધમાં પ્લગ્નતા ધર્મનો આરોપ થાય છે. તેમ સ્વામીની હાજરીને કારણે, તેનો ધર્મ નોકરમાં આરોપવામાં આવે છે. (૨૧)

કારિકાઓ ૧૬ અને ૨૦માં ઉપસ્થિત કરવામાં આવેલી શંકાને આ કારિકામાં ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. પાણિનિમિત્ત વાળું દ્વન્દ્વઃ । (૨.૨.૨૯, 'અને' ના અર્થમાં રહેલાં મુગ-તોનો સમાસ થાય છે અને તે સમાસ દ્વન્દ્વ થાય છે.) ના વિચારમાં ફેરફાર

કરતા કાતાપનનાં વાચિક યુગપદચિરરણવચને હ્રન્દઃ : (અનેક શબ્દોમાંનો દરેક શબ્દ બધા શબ્દોનો અર્થ એક સાથે દર્શાવે ત્યાં તેવા શબ્દોનો દ્વન્દ્વ કરવો)માં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્લાસન્દ્યપ્રોષો । (પદ્મ નામનું જુદું અને ન્યગ્રોષ નામનું જુદું) સમાસમાં પ્લક્ષ શબ્દ પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોષ એમ બન્નેનો વાચક છે. અને ન્યગ્રોષ શબ્દ ન્યગ્રોષ અને પ્લક્ષનો વાચક છે. આ દર્શાવે સ્વામિદાસી પચતઃ । એવા વાક્યમાં સ્ત્રીકારવામાં આવે તો દાસ શબ્દ સ્વામિ નો અર્થ દર્શાવશે અને સ્વામિનું રસોઈ કરવામાં સંવિધાનનું કાર્ય પણ દર્શાવશે. તેથી સ્વામિ અને દાસ શબ્દો સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવતા હોવાથી આત્મનેપદ-વાણું ક્રિયારૂપ (સ્વામિદાસી) વચેતે । પ્રાપ્ત થશે. તે પ્રમાણે વચન : ૩૫ પણ સિદ્ધ થશે.

પુરોહાશામિધાનં ચ ધાનાવિષુ યથા સ્થિતમ્ ।

છત્રિણા પામિસંવધાચ્છત્રિશદ્ધામિધેયતા ॥૨૨॥

જેમ ધાણી વગેરે માટે પુરોહાશ એવું નામ વપરાય તેમ છત્રીવાળા સાથે સંબંધને કારણે (બીજાને) પણ છત્રીવાળા એવું નામ મળે છે. (૨૨)

પતંજલિના આકરણ્યમહાભાષ્યની રીતીની ખાસિયત છે કે કોઈક અપ્રસંગત વિચાર સમજાવવા માટે પહેલાં લૌકિક પ્રયોગનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. પછી આ વિચારની વિશેષ પુષ્ટિ માટે વૈદિક ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. આ રીતીનું અનુસરણ કરતાં બર્તુદરિ હવે વૈદિક ઉદાહરણ આપે છે.

પ્રાતઃ સ્વપ્નમાં પુરોહાશ (ખાડી), ધાના (ખુંજીયા જવ), કરંભ (દહીંવાળો ભાત), પરિવાપ (ઊગાડેલા જવ) અને પપસ્થ (મ્હાં) એમ પાંચ પદાર્થોનો હવે આપવામાં આવે છે. આ પાંચ પદાર્થો માટે 'પાંચ પુરોહાશો' એવો શબ્દ વાપરવામાં આવે છે કારણકે, ખાડીના આરનો પુરોહાશ સાથે સંબંધ છે. એ પ્રમાણે છત્રીવાળા સાથે આસતા ખીનઓ માટે પણ છત્રીવાળાઓ એવો પ્રયોગ થાય છે. સ્વામી સાથેના સંબંધને કારણે દાસમાં પણ સ્વામીના કાર્ય, રસોઈ માટેના સંવિધાનનો આરોપ કરવામાં આવે છે. તેથી આત્મનેપદ સિદ્ધ થાય છે.

અર્થાત્પ્રતીતમન્યોન્યં પારાધ્યમવિધક્ષિતમ્ ।

ઇત્યર્થં શ્રોપવિધયઃ કેશ્ચિદ્વાનુવર્ણ્યતે ॥૨૩॥

કેટલાક આચાર્યો જણાવે છે કે (વાક્યના) અર્થદ્વારા (અગાઉ) અક્ત મરેણું, એકબીજાના કાર્યનું ઉપકારકત્વ, અહીં વિવક્ષિત નથી, નેથી આ (પ્રયોગ) શેષનો વિષય બને છે. (૨૩)

અહીં મતાન્તરે રજૂ થયો છે કેટલાકનો મત એવો છે કે સ્વામિદાસી પચતઃ । એવા પ્રયોગમાં પરસ્પૃષ્ટતા ઉદોગ ભાગ છે યુગપદઅધિકરણવચનતાનો વિચાર આ ઉદાહરણમાં ઘણું પડશે નહિ અહીં માલિકનું સંવિધાનનું કાર્ય અને નોકરનું પ્રત્યક્ષ રસોઈનું કાર્ય એકબીજામાં આરોપણ છે એમ માનવું જોઈએ નહિ. સ્વામીના કાર્ય અર્થાત્

સંવિધાનનો દાસના કામ ઉપર આરોપ વિવર્તિત નથી. અહીં વચ્ચે ધાતુનો અર્થ ક્રિયા-સામાન્ય છે અને તેથી રોપાસ્કર્ત્તરિ પરત્વૈવદ્મ । (પા. મુ. ૧ ૩. ૭૮, આત્મનેપદનું વિધાન કરનારાં સૂત્રોમાંથી કોઈ પણ સૂત્ર જ્યાં લાગુ પડે નહિ તેવા રોપ અર્થોત્ પાડીના પ્રયોગોમાં પરત્વૈવદ્મ થતું છે,) એવા સૂત્રનિયમ પ્રમાણે વચ્ચે ધાતુનો ક્રિયાસામાન્ય અર્થ રોપના અર્થમાં આવો જતો હોવાથી પરત્વૈવદ્મનો પ્રયોગ થશે, તેથી સ્વામિદાસી વચ્ચે : । એવો પ્રયોગ ચોખ્ખો છે.

અથ પ્રતિવિધાતા ચો હલૈઃ કૃપતિ પચ્ચમિઃ ।

માઘ્યે નોદાહૃતં કામાત્ પ્રાપ્તં તત્રાત્મનેપદમ્ ॥૨૪॥

હવે "જે રોધારીઓ કરાવન શ માલિક છે તે 'પાંચ હળથી જોડે છે' " (એવા અર્થમાં પ્રાપ્ત થનારા આત્મનેપદના પ્રયોગનું ઉદાહરણ સાખ્યમા શા માટે આપવામાં આવ્યું નથી ? (૨૪)

પચ્ચમિ. હલૈઃ કૃપતિ । એવો પ્રયોગ માલિક માટે જ થઈ શકે, નોકર માટે નહિ. અહીં જુદા ધાતુ સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવે છે, તેથી આત્મનેપદનો પ્રયોગ થવો જોઈએ, તો પછી એવો આત્મનેપદનો પ્રયોગ સાખ્યકારે દેવનવિષ્ણુ ચ (૧.૧.૨૬ કર્તાના પ્રયોગક અર્થોત્ હેતુના પ્રેરણાબાધારના અર્થમાં, શિવ્ માપ છે) સૂત્ર ઉપરના સાખ્યમા કેમ રજૂ કર્યો નથી ?

પ્રતોત્ત્વાન્તદર્થેય રોપત્વં યદિ કલ્પયતે ।

ત સ્વામ્યાપ્તવિભાવાસી સ્થિતિતાં નિવર્તિતાં ॥૨૫॥

તેવો (સંવિધાનનો) અર્થ બહુજોતો છે એમ માનનાં (અહીં) રોપત્વની કલ્પના કરવામાં આવે તો પ્રાપ્ત વિભાવા સ્થિતિ અને નિવર્તને કારણે થનારા આત્મનેપદને દૂર કરી શકીએ નહિ. (૨૫)

નોકર પાંચ હળથી જોડે શકે નહિ, માલિક જ તેમ કરી શકે, અને તેને માટે રોધારીઓ (સંવિધાન) કરી શકે, આવો અર્થ બહુજોતો હોવાથી આત્મનેપદ વાપરવાની જરૂર બીજી થતી નથી. તેથી પચ્ચમિ હલૈઃ કૃપતિ । મા' પરત્વૈવદ્મ સેષ રૂપે પ્રાપ્ત થશે.

આવી કલ્પના કરવામાં આવતાં મુશ્કેલી બીજી થશે. ન થેતિ વિમાયા । (પા.મુ. ૧.૧.૪૪ નિરોધ અને વિકલ્પની વિભાવા સઘા થાય છે) એવા સૂત્ર ઉપરના સાખ્યમાં વિમાયોપવદ્મ પ્રતીવમાને । (પા.મુ. ૧.૩.૭૭ ક્રિયાકૃણ કર્તૃગામી છે એ બાબત વાક્યના ખીલ અર્થોત્ ગૌણપદ દ્વારા જણાવવામા આવે તો, સ્થિતિનિવૃત્તિ • વગેરે પાંચ સૂત્રોમાં જે આત્મનેપદનું વિધાન થયું છે તે, વિકલ્પે સમજાવશે, જેમ કે સ્વં યજ્ઞં યજ્ઞતિ યજ્ઞત ।) સૂત્રને પ્રાપ્ત વિભાવા તરીકે સમજાવવામાં આવ્યું છે તેથી સ્થિતિ અને નિવર્તથી જણાવાયેલા અને કર્તૃગામી ક્રિયાકૃણ દર્શાવતા ધાતુઓમાં નિય આત્મનેપદ થાય છે એ સૂત્રનિયમનો બાધ કરશે નહિ. તો પછી વાક્યમાં આ ઉદાહરણમાં આત્મનેપદનો પ્રયોગ કેમ દર્શાવાયો નથી એવી કલ્પા તો રહે છે જ.

શુદ્ધે તુ સંવિધાનાયૈ કૈચિદત્રેણ્યતે કૃષિ. ।

તદ્વર્મા યચ્છિત્યેયં ન સ્યાન્ તન્નાત્મનેપદમ્ ॥૨૬॥

કેટલાકના મતમાં કૃષ્ ધાતુ માત્ર સંવિધાનનો અર્થ દર્શાવે છે. જો તેમ હોય તો યજ્ઞ ધાતુ તે કૃષ્ ધાતુના જેવા જ સ્વભાવવાળો છે, તેથી ત્યાં આત્મનેપદ થશે નહિ (૨૬)

આત્મનેપદ અને શિવ્ તુ' હોય એક જ છે, એમ માનનારાઓ જણાવે છે કે કૃષ્ ધાતુ માત્ર એકવાની તૈયારીઓનો અર્થ દર્શાવે છે, તેથી ત્યાં જેમ શિવ્ નહિ થાય તેમ આત્મનેપદ પણ થશે નહિ કૃષ્ ના અનેક અર્થો છે એમ બાળકારે જણાવ્યું છે. એકવાની તૈયારી (સંવિધાન) એ પણ એક અર્થ છે. એકલા સંવિધાન માટે આત્મનેપદનો નહિ પરંતુ પરસ્પરપદનો પ્રયોગ થશે. આવો એક મત છે.

આ ૨૮ બરજનર નથી, ઠારણ કે દૃષ્ટ ની જેમ યજ્ઞ માં પણ માત્ર સંવિધાનનો અર્થ સમજવામાં આવે તો ગુણિઓ દગ્ગતે । એવું આત્મનેપદનું કિવારૂપ થશે નહિ.

અત્ર સૂપવદેનાયમર્થમેદઃ પ્રતીયતે ।

પ્રાપ્તે વિભાષા ક્રિયતે તત્પ્રમાણાત્મનેપદમ્ ॥૨૭॥

આ ઉદાહરણમાં તો ગ્રીષ્મપદ વડે અર્થભેદ સમજવામાં આવે છે. આત્મનેપદ પ્રાપ્ત થતાં તેને જ એ વિકલ્પ થશે, તેથી આત્મનેપદનો પ્રયોગ થશે નહિ (૨૭)

વન્નમિ. હૃત્તેઃ વપતિ । પ્રયોગમાં વન્નમિ. હૃત્તેઃ એવું ગ્રીષ્મ પદ સંવિધાન ૩૫ અર્થ-એકને જણાવશે. સંવિધાનના અર્થમાં આત્મનેપદ થતાં વિભાષોપદેશ પ્રતીયમાને । એવા મૂત્રનિષમયી આ આત્મનેપદ વિકલ્પે થઈને કૃપતિ એવો પ્રયોગ, જે બાળકારે રજૂ કર્યો છે, તે થોડા દૂર છે.

અગાઉની ઠારિઠાઓમાં ઉઠાવાપેલી ઠંઠાઓનું આ સમાધાન છે

કૃતિ ઉપમહસમુદેશ ।

આ પ્રમાણે ઉપમહસમુદેશ પૂરેા થયો.

લિંગસમુદેશ:

લિંગસમુદેશ

સ્તનકેશાદિવંશઃ પ્રો વિશેષ્ટા યા સ્તનાલયઃ ।

તદુપવ્યઙ્જના જાતિર્ગુણાવસ્થા ગુણાસ્તથા ॥૧૧॥

શબ્દોપજનિતોર્થાત્મા શબ્દસંસ્કાર इत्यर्था ।

લિંગાનાં લિંગતત્ત્વરૂૈર્વિઙ્ગત્વા સત્ત્વ દર્શિતાઃ ॥૧૨॥

સ્તન અને કેશ સાથે (વસ્તુને) સંબંધ, આવા સંબંધવાળાં સ્તન વગેરે (ચિહ્નો), લિંગચિહ્નોથી વ્યક્ત થતી જાતિ, (સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એવા ત્રણ) ગુણોની (ત્રણ) અવસ્થાઓ, (આવી ત્રણ અવસ્થાઓવાળા) ગુણો, પદાર્થોમાં શબ્દસંસ્કાર, આવા સાત મતો, લિંગતત્ત્વના અવધાસીઓએ, લિંગ વિશે જણાવ્યા છે. (૧-૨)

સુગન્ત અને તિહન્ત વડે ક્રિયા, સાધન, ક્રિયા, કાલ, પુરુષ, ઉપગ્રહ અને સંખ્યાતું અધિષ્ઠાન કરવામાં આવે છે તેમાં સુગન્ત અને તિહન્ત, સંખ્યા અને સાધનને વ્યક્ત કરે છે તિહન્ત ક્રિયા, કાલ, પુરુષ અને લિંગ વ્યક્ત કરે છે. અષ્ટાધ્યાયીમાં લિંગ શબ્દને માત્ર શબ્દચિહ્ને અર્થે જ ઉદ્યેખવામાં આવ્યો છે. આવો ઉદ્યેખ રજૂ કરતાડું સૂત્ર છે રિત્રવાણ । (૪. ૧. ૩ આ સુત્રથી સુત્ર ૪. ૧. ૮૧ સુધીનાં સુત્રોમાં સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યયોતું વિધાન થયું છે) આ સુત્ર ઉપરના પત્રજલિના મહાસાપ્તમાં, પત્રજલિ પહેલાંના અનેક વૈયાકરણોનાં લિંગ વિશેનાં મતઓ, વાર્તિકો અને ન્સેલકવાર્તિકો દ્વારા વ્યક્ત થયાં છે. ભાષ્યમાંની આવી ચર્ચાની મદદ લાવુંદરિએ લીધી છે.

૧ લોકઅવહારમાં સ્ત્રી, પુરુષાન્, નપુંસક એવા શબ્દો જાણીતા છે. એ શબ્દો અને તેમના લોકપ્રસિદ્ધ અર્થો ઉપરથી વિજ્ઞાનો સામાન્ય મોખ માપ છે.

અવહારમાં સ્ત્રીર ઉપરનાં ચિહ્નો વિંચને જણાવે છે, જેમ કે (પુષ્ટ) સ્તન અને (સાંપ) કેષ ઉપરથી સ્ત્રી, સ્ત્રીર ઉપરના દેખાઈ આવતાં રામ ઉપરથી પુરુષ અને બન્નેના અમારમાં પરતુ બન્નેનું થોડું થોડું સામ્ય હોય એવી રિતિમાં નપુંસકનો મોખ થાય છે.

આ મતમાં યુરોપી એ છે કે આવા બાલ ચિદ્રોની લિંગબોધ થને હોય તો ધ્રુવેષ (સીવે-ધારી નદ) ચબ્દને સીલિંગનો ટાપ પ્રત્યય લાગશે, અને ઘણા: (નોતરની લીંગલી), વમિષા. (વાધરડી) અને રસકુટી: (હળમળી દુકાન) એવા ચબ્દોમાં તસ્માચ્છતો ન: પુષ્તિ । (પા. સ. ૧. ૧૦૨)થી નત્ર થશે, તેવી જ રીતે ચદ્વા (ખાટલી) અને વૃષ: (ઝાડ) અંગે અનુક્રમે સીલિંગ અને પુલિંગ સમજાશે નહિ કારણ કે, તે લિંગનાં લક્ષણો આ ચબ્દો દ્વારા જણાવાતાં નથી.

(૩) ચદ્વા અને વૃષ: માં કથું લિંગ સમજવું એવા પ્રશ્નના જવાબમાં કહેવું જોઈએ કે આ બે ચબ્દોને નપુસકલિંગમાં સમજવા.

પરંતુ ચદ્વા અને વૃષ: માં સીલિંગ અને પુલિંગ સમજાય છે, તે બાબતને યુ અસત્ સમજી ? આનો જવાબ હકારમાં આપી શકાશે. આ ૧-ને ચબ્દોમાં લાસણ સીલિંગ અને પુલિંગ, મૃગજળની જેમ અથવા ગન્ધર્વનગરની જેમ, અથવા સૂર્યની ગતિની જેમ, અથવા વૃક્ષમાં દાંડેલા પદાર્થની જેમ ઉપસંધ થતું નથી, અર્થાત્ દેખાતું નથી, એમ માનવું જોઈએ.

ઉપરનાં છિદ્રહરણો યોગ્ય નથી. વૃક્ષથી દાંડેલી વસ્તુ ઉપરથી વૃક્ષ ખસેડી લેવામાં આવતાં તે પદાર્થ દેખાય છે જ, પરંતુ ચદ્વા અને વૃષ: માં તેમનાં નાનાં દુકકા કરેલાં તે પણ લિંગ દેખાતાં નથી.

તમે સમજ્યા નહિ. વિદ્યમાન અથવા અસ્તિત્વવાળા પદાર્થની અનુપલબ્ધિનાં છ કારણો છે : (૧) પદાર્થ અત્યંત નજીક હોય તો તે દેખાતો નથી, જેમકે કાજળ નેત્રાની એકદમ નજીક હોવાથી દેખાતું નથી. (૨) અત્યંત દૂર હોવાથી પદાર્થ દેખાતો નથી, જેમકે, ખૂબ દૂર ઊડતું પક્ષી દેખાતું નથી. (૩) ભીંત વગેરે બાધવાળા અર્થાત્ વચ્ચે આવનારા પદાર્થને કારણે વસ્તુ દેખાતી નથી. (૪) અંધકારને કારણે પદાર્થ દેખાતો નથી. (૫) તેજેન્દ્રિયમાં ક્ષતીક ખામી હોય તો પદાર્થ દેખાતો નથી અને (૬) નેત્રાંજ્ઞતા હોય પરંતુ મન બીજો વિચાર કરતું હોય તો પણ પદાર્થ દેખાતો નથી.

અતિસન્નિર્વાણવિગ્નિર્વાણમૂર્ત્યન્તરવ્યવથાનાત્ ।

તમસાતુલ્કશાદિન્નિર્વાણમૂર્ત્યન્તરવ્યવથાનાત્ ॥

ચદ્વા અને વૃષ: માં લિંગ દેખાતું નથી તેમાં આવાં ૩ કારણોમાંથી એક કારણ હોવું જોઈએ.

આ અંગે એમ કહેવાય કે જેમ સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે પ્રત્યક્ષ દેખાતા ન હોય તો પણ આકાશમાં પ્રકાશ જોઈને સૂર્ય, ચંદ્ર, વગેરેનું અનુમાન થાય તેમ ચદ્વા ના ટાપ પ્રત્યય ઉપરથી અને વૃષાનુર્થા નત્ર કથું હોવાથી તેમના સીલિંગ અને પુલિંગ સમજાશે.

પરંતુ ચદ્વા અને વૃષાનુર્થા ટાપ પ્રત્યય અને નત્ર ઉપરથી તેમનાં લિંગ સમજાય અને તેમનાં લિંગનો ખ્યાલ આવતાં તેમને ટાપ અને નત્ર થાય એ બાબત તો સ્વતંત્રતાશ્રય દોષવાળી યાઈ. આ ઉપરાંત તટ, તટી, તટમ્ એવાં ત્રણ લિંગ એક જ ચબ્દ અંગે પ્રાપ્ત થાય ॥

આ બધા ઉપરથી એટલું ॥ સિદ્ધ થશે જ કે બાલ ચિદ્રો ઉપરથી લિંગ સમજવાનો જે લોકબવદ્વાર છે તે વૈવાકરણો મટે ઉપયોગી નથી લિંગ અંગે વૈવાકરણોએ પોતાનો સ્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત રજાપાડ્યો જોઈએ.

(૪) વ્યાક્રિએ એ પતંગલિના પૂર્વશ્લોક માનીએ તો વ્યાક્રિએ આપેલી અને હેતારાની રીતમાં (વા.પ. ૩.૧૩.૨) મધ્ય ફરસ રૂપે પ્રાપ્ત થતી લિંગની વ્યાખ્યાનો પતંગલિએ આપાર લીધી ■ અને ભર્તૃકરિ તેને અનુસરે છે, એમ સમજવું રહ્યું.

સંસ્થાન અર્થાત્ અપચ્ચ અર્થાત્ ક્ષાસ સ્ત્રીત્વ માટે જવાબદાર છે. પ્રસવ અર્થાત્ ઉપચ્ચ અર્થાત્ વૃદ્ધિ પુરસ્ત્વ માટે જવાબદાર છે. આમ સ્ત્રીલિંગ સમજવા માટે અપચ્ચ અને પુરિલિંગ સમજવા માટે ઉપચ્ચ અમત્યનાં છે. સ્ત્રી (પુષ્ટ ચતુ) ધાતુને ઉચ્ચાદિ દ્વદ્વ (૪,૧૬૫) પ્રત્યય સાગીને સંસ્થાન શબ્દ બન્યો છે, અને વા. (૨ ગણ, ૨૬૫) ધાતુને હ્રસ્વ પ્રત્યય સાગીને, પુમાન્ શબ્દ બન્યો છે. પાતેર્હ્રસ્વ ૧ (ઉચ્ચાદિ ૪,૧૭૭)

અહીં પ્રશ્ન એ થશે કે સંસ્થાન અને પ્રસવ પ્રેનાં ? આનો જવાબ સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત મુજબ આપી શકાય. શબ્દ ૨૫૪, ૨૫, ૨૬, અને ગન્ધ એવા ગુણોનાં સંસ્થાન અને પ્રસવ, જગતના બધા પદાર્થો આવા ગુણોવાળા હોય છે. જ્યાં પાચેય ગુણો ન હોય ત્યાં શબ્દ, ૨૫૪ અને ૨૫ એ ત્રણ ગુણો તો હોવાના જ. ૨૬ અને ગન્ધ એ એ ગુણો બધે હોતા નથી. વાસ્તવમાં શબ્દ, ૨૫૪, ૨૫ વગેરે ગુણોનો સંખંધ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ સાથે છે, આ ગુણો ભવંત્ર એકસરખી પ્રમાણમાં હોતા નથી. તેમના વૃદ્ધિ અને કાસ આશ્વા કરે છે. પચ્ચ તો પાછી સ્ત્રીલિંગ અને પુરિલિંગની બાવસ્થાતું શું ? આના જવાબમાં કહી શકાય કે વિવક્ષા ઉપરથી લિંગબંધવસ્થા સમજવી. સંસ્થાન અર્થાત્ નિવૃત્તિ, અપચ્ચ કે તિરેભાવની વિવક્ષા હોય ત્યારે પુરસ્ત્વ સમજવું. પુરિલિંગ વગેરેની બાવસ્થા લોકબંધકાર ઉપરથી સમજવી. તેથી વાર્તિકકારે જણાવ્યું છે કે લિંગ અંગેના નિયમો કરવા નહિ, કારણ કે, લિંગ લોકબંધકાર ઉપર આધાર રાખે છે (સિદ્ધાન્તપિણ્ણ લોકાભ્યવસ્થાક્રિયગ્ણ્ય ૧).

આ બે કારિશબ્દોમાં નિર્દેશના સાત મતો વેદી પહેલા બે મતો લોકબંધકારમાં લિંગ અંગે પ્રચલિત મતો છે. ત્રીજો મત વૈશેષિકોનો છે. ચોથો અને પાંચમો એ બે મત બાપ્તકારને અભિપ્રેત છે. બાપ્તકારે પણ મતોની શ્રેણી સાંખ્ય સિદ્ધાન્તમાંથી લીધી છે.

ઉપાદાનાર્થકલ્પાશ્ચ લિજ્ઞાનાં સપ્ત વર્ણિતાઃ ।

ચિકલ્પસન્નિયોગામ્યાં ચે શબ્દેષુ ઢ્યવસિથતાઃ ॥૩૧॥

વિકલ્પો અને નિયમો વડે શબ્દોમાં એમને ચોક્કસપણે, સમજાવવામાં આવ્યા છે તેવા અને (વિશિષ્ટ શક્તિવાળા શબ્દો વડે) અર્હણ કરાતા, સાત વિકલ્પો, લિંગો અંગે જણાવવામાં આવ્યા છે. (૩).

ઉપાદાન એટલે શબ્દોનો પોતાનો અર્થ દર્શાવવાની વિશિષ્ટ શક્તિઓ. લિંગ એ અર્થનો એક પ્રકારનો ધર્મ છે. આ અંગે સાત મતો છે એમાં ચાર વિકલ્પો અને ત્રણ નિયમો છે :

- ૧ વસ્તુ, વસ્તુ એવા કેટલાક શબ્દો પુરિલિંગ તેમજ નપુંસક એમ બન્ને હોય છે.
- ૨ માતૃવસ્તુ, માતૃવધી એવા શબ્દો સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ એમ બન્ને છે.
- ૩ કુટુંબ, ભગિનિ, વસ્તુ, વસ્તુ એવા શબ્દો સ્ત્રીલિંગ અને પુરિલિંગ બન્ને હોય છે.
- ૪ ઘર, ઘર, ઘર એવા શબ્દો ત્રણેય લિંગમાં છે :

લિંગનિયમ અંગે ત્રણ પ્રકારો છે :

૧. વજ્ર: વગેરે શબ્દો માત્ર પુલિંગ હોય છે
૨. છદ્વા વગેરે શબ્દો માત્ર ત્રીલિંગ હોય છે.
૩. દધિ વગેરે માત્ર ત્રિપુંસક હોય છે.

તિસ્તો જાતય એવાન કેપાઙ્ચિત્ સમવસ્થિતાઃ ।

અધિકૃદ્ધા વિકૃદ્ધાભિર્ગોમહિવ્યાદિજાતિમિઃ ॥૪૮॥

કેટલાકનાં મતમાં એકબીજાથી વિરુદ્ધ એવી જોતનાં કે મહિષીજાતિથી જુદી નહિ એવી આ ત્રણ જાતિઓ પદાર્થોમાં રહેલી છે. (૪)

તો શબ્દમાં ગોચ અથવા જોતનાં સાથે સાથે રહીત્વ અથવા પુરુષ તથા રહેલાં છે.

હરિત્યાં વહવાયાઙ્ચ સ્ત્રીતિ યુદ્ધેઃ સમન્વયઃ ।

જતસ્તાં જાતિમિચ્છન્તિ દ્રવ્યાદિસમવાયિનીમ્ ॥૫૦॥

હરિતની અને અરવાની જાતનાં ત્રીલિંગ રૂપી જ્ઞાનનો (અન્ય જાતિ-શુદ્ધિ સાથે) સમન્વય થાય છે તેથી તે (બાધ), દ્રવ્ય વગેરેમાં સમવાય સંબંધથી રહેલી જાતિ છે એમ સમજવામાં આવે છે. (૫)

હરિતની અને થોડી વચ્ચે કશો સંબંધ નથી, પરંતુ જન્મે વચ્ચે સ્ત્રીત્વ રૂપી સામ્ય છે, તેથી હરિતનીમાં દ્રવ્યજાતિ ઉપરાંત લિંગજાતિ અર્થાત્ સ્ત્રીત્વ તથા રહેલું છે, એ જાણત રખત છે. દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને ક્રિયાત્મક પદાર્થોમાં દ્રવ્યત્વ, શુદ્ધત્વ અને ક્રિયાત્વ રૂપી જાતિઓની સાથે સાથે લિંગજાતિ તથા રહેલી છે.

પરતન્ત્રત્વ વહિદ્ધમપોદ્ગારે વિવક્ષિતે ।

સત્રાસૌ શબ્દસંસ્કારઃ શબ્દૈરેષ વ્યપાશ્રિતઃ ॥૬॥

(સમાસના) વિવક્ષવાક્યની જ્ઞાતિ વિવક્ષા હોય ત્યારે ત્રીશુપદમાં (આવશ્યક) એવી જ જાતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તો શબ્દોત્પત્તિ કરવામાં આવતી શબ્દોના (સાધુત્વ રૂપી) સંસ્કાર રૂપે જ હોય છે. (૬)

સત્ત્વનુ' અભિધાન કરનારુ' નામપદ જ્ઞાતિ સમાસના ત્રીશુ પદ તરીકે હોય છે અને એ સમાસના વિવક્ષની વિવક્ષા હોય ત્યારે તે નામપદને કોઈ ને કોઈ લિંગવાળું સમજવામાં આવે છે; પરંતુ આ લિંગ કેવળ શબ્દસંસ્કાર રૂપે હોય છે. પુરુષકર્મધારણાદિય-વેશીયેષુ । (પા. સ. ૬. ૩. ૪૨ કર્મધારણ સમ્યક્ષર્માં અને જાતીય અને વેશીય શબ્દોની પદાર્થો આવનારા અર્થિતપુરુષ શબ્દ પછી આવનારા કડ્ સિવાયના સ્ત્રીપદવાળા ત્રીલિંગ શબ્દોને પુરુષવાદ થાય છે)

મૂળ ઉપરના વાર્તિકે રમાં જ્ઞાન્યુ' છે કે કુક્કુટી શબ્દ પછી સંજ્ઞ શબ્દ આવતો હોય તો કુક્કુટીનો પુ'વહભાવ (કુક્કુટઃ) કરવો. પતંજલિ આ બાજુનો નિષેધ કરતાં જણાવે છે કે આવો પુ'વહભાવ કરવાની જરૂર નથી, કારણકે, કુક્કુટાણમ્ વગેરે સમાસમાં ગોળુ-પદમાં જાતિની વિવક્ષા નથી (ન વાસ્તવ્યપૂર્વકવિવક્ષિતત્વાત્ ન વા વક્તવ્યમ્ । કિં કારણમ્ । અસ્ત્રોપૂર્વકવિવક્ષિતત્વાત્ । યાત્ર સ્ત્રી પૂર્વપદ વિવક્ષિતમ્ । કિં તર્હિ । અસ્ત્રોપૂર્વપદમ્ । ઉમયોરણમુ-મયોઃ શાવઃ ।.....કયં પુનરસતો નામ વિવક્ષા સ્થાત્ । સત્તોડ્વ્યવિવક્ષા ભવતિ । તથા બલોમિકા એકા, અનુદયા કન્યેતિ । અસતત્ત્વ વિવક્ષા મર્ણાતિ । તથા સમુદ્રઃ કુણ્ડિકા । વિન્ધ્યો વર્ણિકતમ્ ।

કુક્કુટાણમ્ માં કુક્કુટ શબ્દને કુક્કુટીનો પુ'વહભાવ સમજવાનો નથી કારણકે કુક્કુટ શબ્દની સ્ત્રીવાચકતા વિવક્ષિત નથી. કુક્કુટાણમ્ એટલું જ દર્શાવે છે કે અંત કુક્કુટનું છે, બીજા પંખીનું નથી.

પુદ્ગલા ઈત્પિતરૂપેપુ લિહ્નોષ્વપિ ચ સંભવઃ ।

સીત્વાલીનાં વ્યવસ્થા હિ સા લિહ્નૈર્ઘર્વપદિશયતે ॥૭॥

પુદ્ગિલ વડે જ્યાં લિંગના રવરૂપની રૂપરૂપ કલ્પના થઈ શકે ■ ત્યાં પણ સીતિંગ વગેરે (ત્રણ) લિંગની વ્યવસ્થા સંભવ્ય છે. આવી વ્યવસ્થા (એકે શબ્દનાં છૂટા છૂટાં લિંગો વડે પ્રાપ્ત થાય છે. (૭)

પદાર્થના લિંગ વિશે મનથી નિશ્ચય થતો હોય ત્યાં પણ બીજા લિંગની કલ્પના કરવામાં આવે છે, જેમ કે સ્ત્રીત્વમ્ શબ્દ સીતિંગને દર્શાવે છે, પરંતુ સીતિંગનો ગોધક આ દ્વારકા શબ્દ નપુંસકલિંગમાં વપરાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સ્ત્રીતા એમ સી-લિંગમાં તેમજ સ્ત્રીભાવઃ એમ પુદ્ગિલમાં પણ વપરાય છે.

યથા સલ્લિનિર્માસા મુગતુળાસુ જાયતે ।

અભેપલશ્ચનુગુણાદ્ ધીજાદ્ બુદ્ધિર્નલેડસતિ ॥૮॥

તયૈવાલ્પપદેરયેભ્યો દેતુમ્યસ્તારકાદિપુ ।

મુસયેમ્ય ઇવ લિહ્નોમ્યો મેદા એકે વ્યવસ્થિતાઃ ॥૯॥

જળ ત હોય પણ, જળની પ્રાપ્તિને અતુલ્ય સંસ્કરણીને કારણે મૃગ-જળમાં જળના આભાસ રૂપી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ, તારકા (પ્રમથ, નક્ષત્ર) વગેરે શબ્દોમાં તેમના વડે જણાવાતા પદાર્થોમાં લિંગબોધે પ્રાપ્ત થતા ન હોવા છતાં લિંગબોધવાળા શબ્દોની જેમ, લિંગબોધે વ્યવહારમાં પ્રાપ્ત થાય છે. (૮,૯)

મૃગતુળા અથવા મૃગજળમાં જળનું અસ્તિત્વ હોતું નથી છતાં તરસને કારણે જળની ભાવનાને લીધે ત્યાં જળનો આભાસ કલ્પવામાં આવે છે. તેથી મૃગતુળા શબ્દ જણાવે છે. આમ જળની કલ્પના રૂપી વાસ્તનાબીજથી, જળનું અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં, જળની રૂપના કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે તારકા, પુષ્ક, નક્ષત્ર વગેરે.

આદ્ય અસ્તિત્વ પ્રમાણુસિદ્ધ ન હોવાથી અને તેથી તેમને અંગે ચોક્કસ લિંગનો નિર્દેશ કરી શકાતો ન હોવા છતાં જેમ સ્ત્રોતા, સ્ત્રોત્રમ્, સ્ત્રોતાવઃ માં લિંગનો ચોક્કસ નિર્દેશ છે તેમ તેમનામાં લિંગભેદની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

વ્યક્તેષુ વ્યક્તરૂપાણાં સ્તનાદીનાં તુ દર્શનાત્ ।

અવ્યક્તવ્યક્તનાવ્યક્તેર્જાતિર્ન પરિકલ્પ્યતે ॥૧૦॥

ચેતન પદાર્થોમાં સ્પષ્ટ દેખાતાં સ્તન વગેરે (લિંગચિહ્નો)ને જોઈને, આવા ચિહ્નો વિનાના પદાર્થોમાં લિંગજાતિની કલ્પના કરવી જોઈએ નહિ. (૧૦)

જ્યવંત પદાર્થોમાં લિંગચિહ્નો જેવાં કે સ્તન, કેશ વગેરે, સામાન્ય રીતે દેખાય છે અને તેમના ઉપરથી તેમની જાતિ નક્કી થાય છે. જદ્વા જેવા અચેતન પદાર્થોમાં આવા લિંગચિહ્નો દેખાતાં નથી. તેથી તેમના અસ્તિત્વ અંગે કલ્પના થઈ શકતી નથી. હેલારાજ જણાવે છે કે પ્રમાણુથી જેની પ્રતિબિંબિત થાય તેની જ સ્થાપના થઈ શકે. સૂર્યની ગતિ બાંધ્યે સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેનું અનુમાન થઈ શકે છે. વસ્ત્રમાં ઢાંકેલી વસ્તુ તે વસ્ત્રને દૂર કરવામાં આવતાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. જદ્વા વગેરેમાં લિંગજાતિ કદાપિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

તારકા, પુમ્ઃ, નસ્યમ્ વગેરે શબ્દોમાં, તેમના વડે જણાવાતા પદાર્થોમાં લિંગભેદો પ્રાપ્ત ન હોવા છતાં, લિંગભેદોવાળા શબ્દોની જેમ, લિંગભેદો સમજાય છે.

અસ્તિત્વે ચ પ્રતિષ્ઠાય સદાદર્શનમિચ્છત- ।

અત્યગ્તાદર્શને ન સ્વાદસત્ત્વં પ્રતિ નિશ્ચયઃ ॥૧૧॥

(લિંગના) અસ્તિત્વને જાહેર કરીને તે કદી દેખાતું નથી એમ જાહેર કરનારને (શશ્વત્ વગેરેનો) અર્થતઃ અભાવ હોવા છતાં તેમના અસત્ત્વજ્ઞા અંગે નિશ્ચય થતો નથી. (૧૧)

જદ્વા અને વૃક્ષઃ માં લિંગ છે એમ કહીને પત્રી કહેવું કે તે દેખાતું નથી એ તો સામાન્ય સમજણથી વિરુદ્ધ છે. આવી બહિર્જાતિને જો કહેવામાં આવે કે શશ્વત્ કે આકાશકુસુમો અર્થતઃ અમાન છે તો પશુ તેઓ તેમના અસત્ત્વજ્ઞા વિશે સંદેહ રાખશે. તેથી એમ કહેવું જોઈએ કે જદ્વા અને વૃક્ષમાં લિંગ છે પરંતુ કોઈક માણસને કોઈક કારણસર તે દેખાતું નથી. જાપાનીના શબ્દો વ્રતજ્ઞેષ વિરુદ્ધતો ને આ કારિકામાં આ રીતે સમજવવામાં આવ્યા છે.

ન ચાલમનુમાનાય શબ્દોઽદર્શનપૂર્વકઃ ।

સિદ્ધે હિ દર્શને કિં સ્વાદનુમાનપયોજનમ્ ॥૧૨॥

જેમાં (લિંગનાં લક્ષણો) જોવામાં આવ્યાં નથી એવો શબ્દ, (લિંગના) અનુમાન માટે પયોજ્ય નથી અને જો (લિંગનાં લક્ષણો પ્રત્યક્ષ) જોવામાં આવતાં હોય તો (લિંગવિશે) અનુમાનનું પ્રયોજન શું શકે ? (૧૨)

વૃદ્ધઃ, સદ્વા વર્ગેરેમાં લિંગની સિદ્ધિ પ્રમાણથી સમજાતી હોય તો શબ્દ ઉપરથી તેને અંગે અનુમાન કરવું બર્થ છે, અને એ આત્મી લિંગસિદ્ધિ થતી ન હોય તો ટાપૂ વગેરે પ્રપચોના ઉપાદાનના નિમિત્ત તરીકે સદ્વા વર્ગેરે શબ્દોને સ્વીકારવા એ અપ્રમાણ અને તેથી અયોગ્ય છે. આમ આ જાગત અન્યોન્ય સંપ્રથ અયોત ઈતરેરુપ્ય હોયથી દૂષિત બને છે. માટે લિંગનાં લોકઅવહારમાં પ્રસિદ્ધ લક્ષણોને જાણુએ મૂખને વૈપાકરણોએ લિંગ બે પોતાની બ્યાખ્યા રજૂ કરવી જોઈએ (ન તત્ત્વં વૈવાકરણઃ લૌકિકં લિપ્રમાણ્યા-ત્તમ્ । અવરં કથિત્સ્વકૂતાન્ત આસ્થેયઃ ।—મહાભાષ્ય)

વૈપાકરણોની લિંગ વિરોધી બ્યાખ્યા રજૂ કરતાં પતંગલિ જણાવે ॥ ૬ પોતાના સિક્કા-ના સંદર્ભમાં સંસ્થાન અને પ્રસવને લિંગ અંગે સ્વીકારવાં જોઈએ. હવે આ સંસ્થાન અને પ્રસવ શું છે તે અંગે સ્પષ્ટતા કરતાં, હેવારાજ સંમરકાર બ્યાક્રિના એક ગદ્ય ફકરાને, રજૂ કરે છે. સ્ત્રીત્વ એટલે અપયય, ક્ષીણતા, તમોનિવૃત્તિ, અશક્તિ, નિષ્ક્રિયતા, પ્રવૃત્તિનો પ્રતિબંધ, અને તિરોભાવઃ પુરત્વ એટલે પુષ્ટતા, સર્વતોભાવ, વૃદ્ધિશક્તિ, વૃત્તિસાધ, ઉત્સાહ, પ્રવૃત્તિ અને આવિર્ભાવ. વિવક્ષા ન હોય તો તે કારણથી પ્રાપ્ત થતું સામ્ય, સ્થિતિ, ઓત્સુક્યનિવૃત્તિ, અપદાર્થત્વ અંગાંગિભાવનિવૃત્તિ અને દિવલ્ય એટલે નપુંસક.

(તથાહિ સમ્રહકારઃ પઠતિ । સંસ્થાનં સંહનનં તમોનિવૃત્તિશક્તિવરતિઃ પ્રવૃત્તિપ્રતિબંધસ્તિ-રોભાવઃ સ્ત્રીત્વમ્ । પ્રસવો વિષ્વમાલો વૃદ્ધિતક્તિર્વૃત્તિભાવોડમ્પુરેકઃ પ્રવૃત્તિરભિભાવઃ इति પુરત્વમ્ । અવિવક્ષાતઃ સામ્યં દિવિતીરેત્સુક્યનિવૃત્તિરપદાર્થસ્વમદ્ગાત્રિભાવનિવૃત્તિઃ કૈવલ્યમિતિ નપુંસકમ્ ।)

અવિર્ભાવતિરોભાવમિથતિશ્ચેત્યનપાવિનઃ ।

ધર્મા મૂર્તિષુ સર્વાસુ હિદ્રત્વેનામુદર્શિણઃ । ૧૩॥

ગદ્યા પદ્યોર્થોમાં આવિર્ભાવ, તિરોભાવ અને સ્થિતિ એવા અવિનાશી ધર્મો રહેલા છે. (આ ધર્મોને) લિંગરૂપે સમજવામાં આવ્યા છે. (૧૩)

સર્વમુર્ત્યાત્મભૂતાનાં શબ્દાદીનાં ગુણે ગુણે ।

પ્રથઃ સત્ત્વાદિધર્માન્તે સર્વત્ર સમવશિયતાઃ ॥૧૪॥

ગદ્યા પદ્યોર્થોમાં તેમના તત્ત્વરૂપે રહેલા શબ્દ, (સ્પર્શ) વગેરે દરેક ગુણમાં, સત્ત્વ, વગેરે ત્રણ ધર્મો સર્વત્ર રહેલા છે. (૧૪).

ભાષ્યકાર જણાવે છે કે જગતમાં સધળા પદ્યોર્થો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ-વાગા હોય છે. તેમાંથી રસ અને ગંધને બાદ કરતાં શબ્દ, સ્પર્શ, અને રૂપ સર્વત્ર રહેલાં છે. (પ્રથમ પુનર્વર્ણ્ય પદ્યાર્થિણઃ સત્ત્વગુણરૂપસર્વવશતઃ ।) આ શબ્દ વગેરે, સત્ત્વ, રજઃ તમઃ એનાં સદાજોવાળા ગુણો દોનાથી દરેક ગુણમાં તેમની દાખરી હોય છે.

પ્રકાશ, પ્રસવ અને આવિર્ભાવ, સત્ત્વગુણના ધર્મો છે, પ્રવૃત્તિ અને ક્રિયા રજઃગુણના ધર્મો છે. આ પ્રમાણે ત્રણેય લિંગોના ત્રણ ગુણો સાથે સર્વત્ર સંબંધ જ જાનવામાં આવે છે.

રૂપત્વ ચાત્મમાત્રાણાં શુચ્ચાદીનાં પ્રતિક્ષણમ્ ।

કાચિદ્વિભીયતે કાચિત્કચન્નિદમિવર્ધતે ॥૧૫॥

૩૫ (એવા ગુણ)ની ધોણું વગેરે જુદી જુદી અવસ્થાઓમાંથી કોઈક (અવસ્થા) દરેક ક્ષણે ક્ષય પામે છે, અને (બીજી) કોઈ, કોઈપણ પ્રકારે વૃદ્ધિ પામે છે. (૧૫)

૩૫, રસ, ગન્ધ, વગેરેનો સમૂહ સત્ત્વ, રજસ, તમમૂલી અચર નીચે આવીને ફેરફાર પામે, પરંતુ પાંચ ગુણોમાંથી એક ગુણ, રૂપમાં, બીજા ગુણોના ધર્મો ઠેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય એવી રીતેનો ઉત્તર આ કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે.

જેમ બધા ગુણોમાં સત્ત્વાદિ ધર્મો રહેલા છે, તેમ એકલા રૂપમાં પણ આ ગુણ ધર્મો રહેલા છે, કારણકે કોઈપણ પદાર્થ કોઈપણ ક્ષણે, ફેરફાર વિનાનો રહેતો નથી. દરેકમાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય અર્થાત્ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થયા કરે છે. આથી સૂક્ષ્મ સ્થિતિનું દર્શન માત્ર યાત્રીઓને થાય છે, સામાન્ય જનને નહિ. તે પછી આવા ફેરફારોનો ખ્યાલ ઠેવી રીતે આવે એવા પ્રજ્ઞા જ્ઞાનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પદાર્થને પ્રાપ્ત થનારા પરિણામ ઉપરથી પણ ફેરફાર જ્ઞાનમાં આવે છે. કેરીમાં જ્યારે પીગા રંગના આવિર્ભાવ રૂપી પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેમાં પ્રસવ અથવા ઉત્પત્તિના અથવા ઉપચયના દર્શન થાય છે.

ક્યથિતોદકવૃક્ષૈપામનવસ્થિતયુત્તિતા ।

અનન્નં સર્વમાયાર્તાં ભાષ્ય યોગ્યર્જિતા ॥૧૬॥

(અત્યંત પ્રાપ્ત થનારા) આ બધા પદાર્થોની, બિંબગત પાણી જેવી સનાતન અચળતા ભાવ્યમાં વર્ણવવામાં આવી છે. (૧૬)

અગાઉની કારિકાના વિચારને લાખકથનના અનુસંધાનમાં અહીં ૨૫૪ કરવામાં આવ્યો છે. પતંજલિ જણાવે છે કે કોઈપણ પદાર્થ પોતાની સ્થિતિમાં કોંઈવાર પણ સ્થિર રહેતો નથી. થક્ય હોય તેટલો તે વૃદ્ધિ પામે છે, અથવા તે ક્ષય પામે છે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ, સતત ચાલતી દિશાઓ છે. તેથી ભીત અથવા પુંરતનનું દરેક પદાર્થમાં અસ્તિત્વ હોય છે.

પ્રવૃત્તેરેકરૂપત્વં સામ્યં વા સ્થિતિરુચ્યતે ।

આવિર્ભાવતિરોભાવપ્રવૃત્ત્યા વાવત્તિષ્ઠતે ॥૧૭॥

પદાર્થોના (ઉપચય અને અપચયરૂપ) ફેરફારની એકરૂપતાને અથવા (તેમના) સામ્યને સ્થિતિ કહે છે. અથવા આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની પૂણું ન બનનારી અવસ્થા તરીકે (સ્થિતિ) જાણીતી છે. (૧૭)

નપુ સક્રિંત્રના આધારરૂપે સ્થિતિ છે.

(૧) પદાર્થોની બે અવસ્થાઓ, ઉપચય અને અપચય, હોય છે. ઉપચયનો વિચાર

કરીએ તો ઉપચારની અનેક ક્ષેત્રોને જ્યારે એક સમગ્ર ક્ષેત્ર સમજવામાં આવે ત્યારે આ એકરૂપતાને સ્થિતિ કહે છે, એ પ્રમાણે અપચયની અનેક ક્ષેત્રોને એક ક્ષેત્ર સમજવામાં આવે ત્યારે તે ક્ષેત્રોની એકરૂપતાને સ્થિતિ કહે છે.

(૨) ઉપચય અને અપચય એવી બે અવસ્થાઓ પદ્ધતિની અવસ્થાઓની અથવા અવસ્થાના ફેરફારની દશા દર્શાવે છે. આ અવસ્થાઓ વચ્ચેની એ સામ્યરૂપ અવસ્થા તેને સ્થિતિ કહે છે.

(૩) ઉપચય અને અપચય એવા ફેરફારની નિરંતર સ્થિતિ હોય ત્યાં આજી રહેતી હોવાથી કોઈપણ એક અવસ્થા પૂર્ણપણે રહેતી નથી આવી અવસ્થાવિશેષની અપૂર્ણ સ્થિતિને સ્થિતિ કહે છે.

સ્થિતિને આવી રીતે સમજાવતા હેનારાજ જણાવે છે કે સદેશ સતતપરિણામિતા ગુણાનામધ્યસાયવદ્યોત સ્થાનાવેશ્ય સામ્ય તિરોમાવાપર્યેસાન ચેતિ વ્રકારવશેષ સ્થિતિરિહ નિરુપિતા ।

ગુણા કલ્પેષ યુક્તેર્વા નિમિત્તત્વ સ્થિતિર્નિર્મતા ।

સ્થિતેષ્વ સર્વલિંગાના સર્વનામત્વમુચ્યતે ॥૧૮॥

(અથવા ગુણો અંગે એ) ગુણો છે એવી સમજણના નિમિત્તને સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે, અને બધાં લિંગોમાં (સમાવેશ) રહેલા લિંગવાચકત્વને સ્થિતિ કહે છે. (૧૮)

સત્ત્વ, રજ્જ્, તમસ, એવા ગુણોની અવસ્થાઓ હોય ત્યાં જલ્દાની રહે છે જલ્દાની અવસ્થાઓવાળા ગુણોમાં સાગ્ર સમજવાના કારણરૂપે જીવ કશું નથી, પરંતુ સ્થિતિ અર્થાત્ નપુંસકભિગ છે સ્ત્રીભિગ અને પુલિંગમાં પણ તે સામ્યઅવસ્થારૂપે રહેલ છે. જ્યારે કોઈ લિંગવિશેષનો યોગ થતો ન હોય ત્યારે આપણે તેને સ્થિતિ અથવા નપુંસકલિંગ સમજીએ છીએ. ગુણો સામાન્ય ગુણરૂપ એટલે સ્થિતિ. આવા ગુણસામાન્યમાં બધા ગુણોના અનંતભાવ માય છે તેથી અવિભાવ અને તિરોભાવના ખ્યાલ પણ આવા ગુણસામાન્ય ઉપરથી આવે છે પરિણામે જીવ, પુરુષ વગેરે જુદાંજુદાં લિંગોને માટે પણ સ્થિતિ અર્થાત્ નપુંસક લિંગ વાપરી શકાયો લિંગોનાં બધાં નામોમાં નપુંસકલિંગનો અવકાર કરી શકાય.

સ્થિતેષુ સર્વલિંગેષુ વિવક્ષાનિયમાશ્રય ।

ક્ષય ચિચ્છન્દસંસ્કારે વ્યાપાર ક્ષયચિદિષ્યતે ॥૧૯॥

(બધાં શબ્દોમાં) બધાં લિંગો છે એવી સ્થિતિમાં, કોઈકે શબ્દના શુદ્ધ વપરાશમાં વિવક્ષાના નિયમ પ્રમાણે લિંગઅવસ્થા નક્કી કરવામાં આવે છે. (૧૯)

બધાં પદાર્થોમાં સત્ત્વ, રજ્જ્ અને તમસ રૂપી ત્રણ ગુણો હોવા છતાં, જનસમુત્પત્તિ કોઈ એક ચન્દ્રને કોઈક ચોક્કસ લિંગમાં વાપરવાની વિવક્ષા તે ચન્દ્ર માટે વિગ નક્કી કરે છે. તે તે જન્મમાં અવિભાવ, તિરોભાવ અને સામ્યમાંથી કોઈ એક અવસ્થાનું

વિશેષરૂપે દર્શન થાય છે. આણું વિશેષ દર્શન અને તે પ્રમાણે નક્કી થતો તે શબ્દનો ચોક્કસ લિંગમાં વપરાય, વિવક્ષાને અધીન છે. બ્યાકરણના નિયમો આખરે તો શબ્દોના વપરાય માટેની વિવક્ષાને આધારે રચાય છે.

સન્નિધાને નિમિત્તાનાં કિન્નિચદેવ પ્રવર્તકમ્ ।

યથા તજ્ઞાદિશબ્દાનાં લિટ્ગોષુ નિયમસ્તથા ॥૨૦॥

જેમ તજ્ઞા (સુધાર) વગેરે શબ્દોમાં રહેલ અનેક લિંગધર્મોમાંથી એક ધર્મ (જ) તે શબ્દના લિંગને નક્કી કરે છે તેમ, શબ્દોમાં લિંગના નિમિત્તો રૂપે રહેલા અનેક ધર્મોમાંથી કેઈ (એક ધર્મ)જ તેમના લિંગનો વાચક બને છે. (૨૦)

શબ્દોના અર્થોના વાચક અનેક હેતુઓ હોય છે. પરંતુ એવાં અનેક નિમિત્તોમાંથી એક નિમિત્ત શબ્દના ચોક્કસ પ્રકારના વપરાયણું નિશ્ચિત બને છે. તજ્ઞા એટલે સુધાર, શાકડાં કાપે છે, તેમને માપે છે, હોલે છે, તેમાંથી અનેક આકૃતિઓ બનાવે છે છતાં તજ્ઞ અર્થો હોય તેવા એક જ નિશ્ચિતને લીધે સુધારને તજ્ઞા કહેવાય છે, કુમ્મકાર અર્થોત્ કુંભાર માટી લાવે છે. તેને સાર કરે છે, પાણી લાવે છે, એવાં અનેક કાર્યો કરે છે, પરંતુ કુંડો બનાવવાથી કાર્યના નિમિત્તને લીધે જ તેને કુંભાર કહેવાય છે. તે પ્રમાણે કાઈપણ વસ્તુમાં મળુ લિંગધર્મો રહેલા હોવા છતાં, વિવક્ષાના નિયમથી પ્રાપ્ત થતા વપરાયમાં એક જ લિંગ તે શબ્દના ચોક્કસ લિંગ માટે ધરણીય બને છે.

માયત્ત્વદશઃ શિષ્ટાઃ શબ્દાર્થેષુ વ્યવસિયતાઃ ।

યદ્યદ્ ધર્મેઽક્ષતમેતિ લિટ્ગે તત્તત્ત્વચક્ષતે ॥૨૧॥

પદાર્થના તત્ત્વને સમજનારા અને શબ્દોના અર્થોના ચોક્કસ જ્ઞાનવાળા શિષ્ટો, ધર્મના જ્ઞાનરૂપે જે લિંગ પ્રાપ્ત થતું હોય તેને જ લિંગ તરીકે જાહેર કરે છે. (૨૧)

લિંગવામ્ । (પા. સ્ક. ૪. ૧. ૭) સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં પ્રાપ્ત થતા સ્થોત્વાર્થિક ૭ ના વચ્ચન વસ્ત્રોપવી કોઈકો નામ । (ભાષામાં પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને તપુસલિંગની વ્યવસ્થા લૌકિક પ્રયોગ ઉપરથી સમજાવી)માંના કોઈક શબ્દને અર્થ 'ભત્તૃદરિ' શિષ્ટો' કરે છે. આવા શિષ્ટોને પદાર્થોના પરમાર્થનો સાક્ષાત્કાર થતો હોવાથી, શબ્દાર્થોમાં સ્ત્રીલિંગ વગેરે લિંગોમાંથી જે લિંગ ધર્મસાધનરૂપ બને તે લિંગને જ પોતાના વપરાય દ્વારા પ્રસિદ્ધિ આપે છે. તેથી અહીં વિવક્ષાને શિષ્ટોના પ્રયોગ ઉપરથી પ્રાપ્ત થતી (પ્રાયોક્તી) સમજવાની છે, સામાન્ય લોકવ્યવહાર ઉપરથી પ્રાપ્ત થતારી (લૌકિકી, સ્વેચ્છારૂપ) નહિ.

સ્વરમેદાદ્ યથા શબ્દા સાધવો વિધ્યાન્તરે ।

લિહ્નમેદાત્ તથા સિદ્ધાત્સાધુત્વમનુગમ્યતે ॥૨૨॥

જેમ સ્વરના ફેરફારને કારણે, શબ્દો બીજા (અર્થ)વિષયો દર્શાવવામાં (બ્યાકરણદષ્ટિએ) શુદ્ધ બનાય છે, તેમ (શબ્દ પ્રયોગથી સિદ્ધ થયેલા નિશ્ચિત લિંગને કારણે (શબ્દોના) સાધુત્વનું જ્ઞાન થાય છે. (૨૨)

ચોક્કસ સ્વર પ્રમાણે ઉચ્ચારતા શબ્દોનો ચોક્કસ અર્થ હોય છે. સ્વરનો ફેરફાર શબ્દને અસાધુ ફેરાવતો નથી, પરંતુ તે શબ્દ બીજા અર્થમાં શુદ્ધ થનાય ■ જે બાબત ઉપર બાર મૂલ્યોમાં આવે છે. લિંગ અંગે પણ આવી જ સ્થિતિ છે. શિષ્ટોના વપરાશ ઉપરથી જાણીતા લિંગવાળા શબ્દો અમુક અર્થ દર્શાવે છે. જે શબ્દો જે બીજા લિંગમાં પ્રાપ્ત થતા હોય તે બીજો અર્થ દર્શાવશે. જણ (ધરી) શબ્દ આલુદાત છે, પરંતુ તેનો સ્વર બદલાતાં અર્થોત્ અન્તોદાત થતાં બહુનો અર્થ પાસા થશે. નપુંસકલિંગમાં વપરાતો ઈર્ષ્ય શબ્દ સરળો અર્થો બાજ એવો અર્થ દર્શાવે છે, પરંતુ, પુલ્લિંગમાં વપરાતો ઈર્ષ્ય શબ્દ એક કામ એવો અર્થ દર્શાવે છે.

પ્રયોગો વિપ્રયોગદષ્ણ લોકે યત્રોપલખ્યતે ।

શાસ્ત્રમારખ્યતે તથ ન પ્રયોગાવિપર્યયે ॥૨૩॥

લોકમાં ત્યાં શુદ્ધ પ્રયોગ અને અશુદ્ધ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતા હોય ત્યાં શાસ્ત્ર નિયમ રજૂ થાય છે, અશુદ્ધ પ્રયોગ ન હોય ત્યાં નહિ. (૨૩)

અલિંગી એ દર્શનીયે । (ભાર્તા જે નેત્રો સુ-દર છે.), વાણી એ સુકુમારચરો । (ભારા જે પગ અપત્ત હેમળ છે) એવા શુદ્ધ પ્રયોગોને બદલે અલોપિ એ વર્ણનીયાનિ । અને વાવા જે સુકુમારચરઃ । એવા અશુદ્ધ પ્રયોગો જેવા થયે છે. બાવા અશુદ્ધ પ્રયોગોની નિશ્ચિત મર્યાદા ઉપરથી જાણીતાં મર્યાદા વહુવચનમ્ । (પા.સુ.૧.૪.૨૧, ધણી વસ્તુઓ મર્યાદા વચન વપરાય છે) જેવાં નિપજવચનો રચવામાં આવ્યાં છે.

ત્યાં અશુદ્ધ પ્રયોગો પ્રાપ્ત થતા ન હોય ત્યાં શાસ્ત્રના નિયમોની કસી જરૂર નથી. પાણિનિનાં ટે પ્રાચીનોઃ । (પા.સુ.૧.૪.૮૦, ગતિ અને ઉપસર્ગને ધાતુની પહેલાં ચોળવા) અને ઉપસર્ગ પૂર્વમ્ । (પા.સુ.૨.૨.૩૦, ગોલુપદ પહેલાં મૂકાય છે) સનેતુ વાર્તિકાદે ન વાનિવ્યાધર્શનાવ્ (અપેક્ષા પ્રયોગો મળતા ન હોવાથી આવા નિયમો કરવાની જરૂર નથી) એવા શબ્દોમાં પ્રાચીનો જન કુપુ" છે. 'વ્યવહારમાં જાણકારો ને ગદ્યે જાણકાર એકો પ્રયોગ હે રાજપુરુષઃ । તે બદલે પુરુષરાજઃ । એવા પ્રયોગ મળતા નથી.

ઉપાધિભેદાદયેષુ ગુણધર્મસ્ય કસ્યચિત્ ।

નિમિત્તમાયઃ સાધુત્વે વિવક્ષા ચ વ્યવસ્થિતા ॥૨૪॥

પદાર્થોમાં તેમનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોને કારણે (સત્ત્વાદિ) ગુણોમાંનો કોઈ એક ધર્મ, (શબ્દના) લિંગના સાધુત્વનું નિમિત્ત અને વિવક્ષાનો વિષય બને છે. (૨૪)

સત્ત્વાદિ ગુણોથી પ્રાપ્ત થતા રૂપાદિ ધર્મો લિંગ માટે જવાબદાર બને છે. સામાન્ય રીતે સત્ત્વાદિ ગુણો મુક્ત હોઈને, લોકોત્પદાર્થમાં પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી તેમના પરિણામરૂપ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરેની આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ રૂપ અવસ્થાઓ સ્પર્શલિંગ, પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગ એવા લિંગભેદ માટે જવાબદાર બને છે. આનું લિંગ શબ્દમાં નિવત્ત હોય છે. આ વિચાર પ્રમાણે લિંગ વસ્તુધર્મ થશે.

પરંતુ વૈષાકરણ્યમતમાં લિંગ વસ્તુધર્મ નહીં પરંતુ વસ્તુનું અભિધાન કરનાર શબ્દનો ધર્મ મનાય છે. પુરુષ, તારણ, વશ્યમ એમાં વસ્તુ એક જ છે, છતાં લિંગબેદ છે, કારણ કે એક જ પદાર્થને જણાવનારા શબ્દો ત્રણ લિંગમાં વપરાયા છે. તેથી એમ કહી શકાય કે યજ્ઞ શબ્દાન્તરણ સ્વ શિદ્ધત્વમ્ ।

હિમારણ્યે મહત્ત્વેન યુક્તે સ્ત્રીત્વમવસ્થિતમ્ ।

હસ્યોપાધિવિશિષ્ટાયાઃ કુદયાઃ પ્રસવયોગિતા ॥૨૫॥

હિમ અને અરણ્ય ન્યારે મહત્ત્વ સાથે જોડાય ત્યારે તેને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થાય છે; કુદય એવા વિશેષ અર્થથી જોડાતા કુટ્ટી(શબ્દ)ને પુરિલિંગ સાથે સંબંધ થાય છે. (૨૫)

હિમ શબ્દનો સંબંધ મહત્ત્વ સાથે યાય ત્યારે તેને સ્ત્રીલિંગ થાય છે, જેમ કે હિમાચી એ પ્રમાણે મહદ્ અરણ્ય એવો અર્થ દર્શાવતા અરણ્યાચી શબ્દને પણ સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થાય છે કુટ્ટી (પર) શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે, પરંતુ નાનું પર એવા અર્થવાળા કુટ્ટી શબ્દને બદલે કુટ્ટીરઃ એવો પુરિલિંગ શબ્દ સમજવામાં આવે છે.

શબ્દાન્તરણાં મિન્નેડર્થે વપાયાઃ પ્રતિપત્તયે ।

અક્ષતમિથ નિશ્ચિત્ય સ્ત્રિવર્ધમુપદર્શિતાઃ ॥૨૬॥

અર્થો ન્યારે જુદા હોય ત્યારે શબ્દો પણ જુદા જુદા હોય છે. (પરંતુ) તે (શબ્દો) એક જ છે એમ માનીને, લાઘવને માટે, તેમનો એકતાત્મી કલ્પના કરીને તેમને જણાવવાના ઉપાયો યોજવામાં આવે છે. (૨૬)

હિમ અને હિમાચી, કુટ્ટી અને કુટ્ટીર, શમી અને શમીર, તથા છુગા અને છુગાર એવા શબ્દો વારતવર્ષા સરખા નથી. અર્થો જુદા હોય તો શબ્દોને પણ જુદા જ સમજવા પડે. પરંતુ બાકરણ્યસાધનાં લાઘવથી તેમનો સરળ ઉપદેશ થઈ ચૂકે એટલા માટે તે શબ્દો એક જ છે, એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે. આવી કલ્પના શબ્દો અને તેમના અર્થોને જણાવવાના ઉપાયરૂપે છે.

ઉત્પત્તિઃ પ્રસવોડ્યમેષાં નાશઃ સત્યાનમિત્યાપિ ।

આત્મહર્ષ તુ માવાનાં સ્વિતિસ્તિવપદિચ્ચતે ॥૨૭॥

બીજા કેટલાકનાં મતમાં ઉત્પત્તિ પ્રસવ છે, નાશ સંસ્થાન છે, અને પદાર્થોના સ્વાભાવિક સ્વરૂપને રિચતિ કહેવામાં આવે છે. (૨૭)

અત્યાર સુધી સાંખ્ય દર્શનનો આશય કરીને સંસ્થાન, પ્રસવ વગેરેને સમજાવવામાં આવ્યાં. હવે આ સંસ્થાન વગેરેને વૈશેષિક સિદ્ધાન્તના અનુલક્ષ્યમાં સમજાવવામાં આવે છે. વૈશેષિક મતમાં પ્રસવ એટલે જન્મ અર્થોત્ ઉત્પત્તિની પહેલાં એકું અસ્તિત્વ ન હતું તેવા અવયવીનો જન્મ. આને પુરસ્ત કહેવાય છે. સાંખ્ય દર્શનમાં તેને આવિભાવ કહે છે. એ પ્રમાણે સંસ્થાન એટલે અપચય અથવા વિનાશ. સાંખ્ય દર્શનમાં તેને તિરેલાવ કહે છે. નિર્ધ અને અનિત્ય તત્ત્વોનું પોતાનું સ્વાભાવિક રૂપ, તેને રિચતિ કહે છે.

દૃષ્ટં નિમિત્તં કેષામ્નિચન્જાત્યાદિવદવસ્થિતમ્ ।

દૃષ્ટવચ્છબ્દસંસ્કારમાત્રં તુ પરિકલ્પિતમ્ ॥૨૮॥

કેટલાક (પદાર્થોમાં)માં (લિંગનું) ચિહ્ન, (પદાર્થોની) ભૂતિ વગેરેની જેમ, પ્રત્યક્ષ હાજર હોય છે. (જીવન પદાર્થોમાં), બધું તે (લિંગચિહ્ન) દેખાતું હોય તેમ, આરોપવામાં આવે છે અને માત્ર શબ્દોના (સાધુત્વ માટેના) સંસ્કાર રૂપે કલ્પવામાં આવે છે. (૨૮)

લિંગ અંગે ગણુવેદના સાત મતોમાંથી જ્યોત્ષ્ણવર્ણિતોડપાંદમા એવા મતની અહીં રૂપરૂપતા કરવામાં આવી છે.

મનુષ્યોમાં અને પશુઓમાં લિંગનાં ચિહ્નો રૂપરૂપ દેખાઈ આવે છે. આવાં ચિહ્નો તે બંધિતઓ અથવા જીવંત પદાર્થોના લિંગને નક્કી કરવા માટે જવાબદાર હોય છે. જ્યાં લિંગનાં નિમિત્તો દેખાઈ આવતાં ન હોય ત્યાં, તેવાં નિમિત્તોના આરોપ કરવામાં આવે છે. આવાં આરોપ શબ્દોના સાધુત્વ-અસાધુત્વથી સંસ્કારને બાંધવા માટે હોય છે.

यथा प्रसिद्धेऽप्येकत्वे नानात्वाभिनिवेशिनः ।

नानात्वं जनयन्तीव शब्दा लिङ्गोऽपि स क्रमः ॥૨૯॥

જ્યાં એકવચન બહુવિધ હોય ત્યાં પણ બહુવચનના વપરાશવાળા શબ્દો બહુવચન(નો લાવ) ઉત્પન્ન કરે છે લિંગ અંગે પણ આવી જ વ્યવસ્થા છે (૨૯)

પાણી, સી, રેતી, વર્ષાઋતુ, પ્રાણુ વગેરે શબ્દોમાં એકત્વનો જ નિશ્ચય હોય છે, પરંતુ આ શબ્દો અથોત્ અથ, દારાઃ, ચિન્તાઃ, સ્વાઃ અને પ્રાણઃ બહુવચનના વપરાશવાળા છે, તેથી તે બહુવચનનો લાવ ઉત્પન્ન કરે છે. પરમાર્થપણે તેમનામાં બહુવચનનો અર્થ નથી. તે પ્રમાણે તારણ, જ્ઞાનમ્, પુણ્યઃ વગેરેમાં, વાસ્તવમાં લિંગબોધ નથી, લિંગબોધની નિમિત્તો પણ દેખાતાં નથી, પરંતુ તેમના આવા વિવિધ લિંગના વપરાશને કાંપે શબ્દવ્યવહારમાં તે શબ્દો તેવા જુદા જુદા લિંગવાળા પ્રાપ્ત થાય છે.

इदं वेद्यमयं वेति शब्दसंस्कारमात्रकम् ।

નિમિત્તદર્શનાદર્થે કૈચિત્સર્વત્ર વર્ણયતે ॥૩૦॥

હદમ્, હ્યમ્, અયમ્ (એવાં જુદાં જુદાં લિંગો) માત્ર શબ્દોના સંસ્કાર માટે છે. અર્થમાં આવા કોઈક નિમિત્તને નિહાળીને, કેટલાક (આચાર્યો) લિંગને, સર્વત્ર, માત્ર શબ્દસંસ્કાર રૂપે સમજાવે છે. (૩૦)

૧૬' યસ્મ, ક્વ' વ્યક્તિઃ અને ગર્વ અર્થઃ એવા પ્રયોગોમાં ત્રણે લિંગ માન શબ્દ-સંસ્કાર માટે છે. બાકી અર્થમાં આવા શબ્દસંસ્કારરૂપ નિમિત્તને જોઈને કેટલાક આચાર્યોએ બધે લિંગને એ પ્રમાણે સમજાવ્યું છે. આ કારિત્રિયામાં સ્વર્નમંદ્યાર ક્યપિ । એવા લિંગ અંગેના સાતમા મતને રૂપરૂપ કરવામાં આવ્યો છે.

નાવશ્યં વિપયત્વેન નિમિત્તં વ્યવતિષ્ઠતે ।

ઇન્દ્રિયાદિ યથાદૃષ્ટં મેદદેતુસ્તદિષ્યતે ॥૩૧॥

ઇન્દ્રિયો વગેરે અદૃષ્ટ હોવા છતાં પદાર્થોને જુદી રીતે સમજવા માટે (તેઓ) કારણરૂપ બને છે બીજાને સમજવામાં નિમિત્ત બનનાર પદાર્થ પોતે જ્ઞાનનો વિષય બનતો નથી. (૩૧)

તેજ વગેરે ઇન્દ્રિયોદર્શનનો વિષય બનતી નથી. પરંતુ પદાર્થોને નીરખવા માટે બને તેમને જુદા જુદા સમજવા માટે તે જવાબદાર છે. કોઈક નિમિત્તનું બાહ્ય રૂપે દર્શન થતું ન હોય છતાં દૃશ્યના આવિરૂપ માટે તે ઉપયોગી બને છે, આ વાત લિંગને પણ લાગુ પડે છે. પદાર્થોમાં લિંગ હોવાનું ન હોય છતાં ચોક્કસ લિંગવિશિષ્ટ પદાર્થોના સાકૃત્યને માટે તે ઉપયોગી બને જવાબદાર છે.

હેલારાજ જણાવે છે કે લિંગ વિગે આવા અનેક મતો ભર્તૃહરિએ રચી કીધા છે. આ બધામાંથી, મહાબ્રાહ્મમાં પ્રાપ્ત મતો અને ભર્તૃહરિએ સ્વીકારેલા સત્તાદિ ગુણોની અવરુદ્ધો અંગેનો અત્ર વૈપાકરણ સપ્રદાયમાં સ્વીકાર્ય બનેલો છે. લિંગ અંગેની સમગ્ર ચર્ચા હેલારાજે પોતાના એક અથ વાર્તિક-મેળમાં વિસ્તારથી રજૂ કરી છે. કમનસીમે આ ગ્રંથ પ્રાપ્ય નથી.

। इति लिङ्गसमुद्देशः ।

આ પ્રમાણે લિંગસમુદેશ પૂરો થયો.

૧૪

વૃત્તિસમુદેશ:

૧૪

વૃત્તિસમુદેશ

કૃત્ત્વાપ્રણાતાતિશયે: સમાસાર્થં તુ યુજ્યતે ।

પદં ત્યાર્યાદય: સર્વે' યસ્માત્ કૃત્ત્વાદિદેવ: ॥૧૧॥

પરિપૂર્ણ અર્થોવાળા પદને જ નિન્દા, પ્રશંસા અને પ્રકર્ષને કર્યાવતા પ્રત્યયો સાથે ચોક્કસમાં આવે છે. કારણ કે (પદના) પોતાના બધા અર્થો નિન્દા વગેરેના કારણ રૂપે હોય છે. (૧)

પદકાંડનો કદમાં સૌથી મોટો ૬૨૫ કારિકાઓવાળો વિભાગ વૃત્તિસમુદેશ, હવે શરૂ થાય છે. અત્યાર સુધીમાં અસમસ્ત અર્થોત્ત્વ એકતા પદના અર્થો જેવા કે દ્રવ્ય, સ્થિતિ, સંખ્યા, ઉપગ્રહ વગેરે વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી હવે સમસ્ત પદ અર્થોત્ત્વ વૃત્તિગત અર્થોનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

વૃત્તિને કૃદન્ત, તદ્વિતાન્ત, સમાસ, એકરોપ અને ધાતુ એમ પાંચ પ્રકારે સમજવામાં આવે છે. આ વિભાગમાં આ બધાની ક્રમબદ્ધ, વ્યવસ્થિત અને બધા મુદ્દાઓને આવરી લેતી ચર્ચા ભર્તૃહરિએ કરી નથી. પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓ અંગે વાર્તિકકાર અને ભાષ્યકારનાં વચ્ચેનાં વ્યાખ્યાન રૂપે ભર્તૃહરિએ કારિકાઓ દ્વારા પોતાના વિચારોને સ્પષ્ટ કર્યા છે તેમાં વિપવન્ત સદર્ભમાં એકસરતા કે ક્રમબદ્ધ સ્પષ્ટતાત નથી, પરંતુ પ્રકીર્ણ મુદ્દાઓનું અર્થવટન છે; સમાસ વિભાગ વાર્તિક અને ભાષ્યમાંનાં તે તે સ્થળોની ચર્ચાના નિષ્કર્ષ રૂપે જ એમ પણ નથી; પરંતુ તે ચર્ચાના કેટલાક મુદ્દાઓને પસંદ કરીને તેમને વિષે વિગતથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સ્પષ્ટતામાં સમાનાધિકરણ પદોવાળી તદ્વિત વૃત્તિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રાતિપદિક રૂપે રહેલ શબ્દ દ્વયોર્થ પાંચ અર્થો -સ્વાર્થ, દ્રવ્ય સ્થિતિ, સંખ્યા અને કર્મ દર્શાવે છે. આ અંગે કેટલાક મતભેદો છે અને તેમને વિષે પ્રાચીન સમયથી શબ્દ ચર્ચા પ્રચલિત છે. કેટલાક વૈતાકરણી શબ્દના સ્વાર્થ, દ્રવ્ય અને સ્થિતિ એવા ત્રણ અર્થો છે એમ જાહેર કરે છે. પહેલા મતને પન્નક પ્રતિપદિકાર્થ: કહે છે. બીજા મતને વિષ્ણુ: પ્રાતિપદિકાર્થ: મત કહે છે. ચતુષ્ક: પ્રાતિપદિકાર્થ: પદમાં સ્વાર્થ, દ્રવ્ય, સ્થિતિ અને કર્મ એવા ચાર અર્થો મળે છે. જોકે પણ કાસિકાકર અને તેમના જે ટીકાકારો, ગિતેન્દ્રશુક્રિ અને હરહરને મન્ય દેવો. સામાન્ય રીતે વૈતાકરણી ત્રણેય પદોને સ્વીકારે છે.

સ્વાયંતે જાતિ, શુભ, ક્રિયા અને સંબંધ તરીકે સમજવામાં આવ્યો છે, શબ્દ સૌથી પહેલાં સ્વાયં દર્શાવે છે જે જાતિ, શુભ, ક્રિયા અથવા સંબંધ હોઈ શકે પા. સુ કૃતિસેતે । (૫૩.૭૪, નિન્દાની વિવેચ હોય ત્યારે પ્રાતિપદિકને સ્વાયંમા ક પ્રત્યય લાગે છે) હિપરના બાધમાં જણાવ્યું છે કે :

સ્વાયંમિધાય સન્દો નિરપેક્ષો દ્રવ્યમાદ સમવેતમ્ ।

ઇમવનસ્ય ચ વચને તિદ વચચ વિમલિ ચ ॥

અમિધાય ઇન્વિદોવાન્ અપેક્ષમાણય કૃત્સ્નમાત્માયમ્ ।

પ્રિયજુત્તમાદિષુ પુન પ્રવર્તેડઠો વિમલસ્યન્ત ॥

‘શબ્દ ખીન કશાની અપેક્ષા રાખવા વિના, સૌથી પહેલાં, પોતાના અર્થનું અર્થોત્ સ્વરૂપ, જાતિ, શુભ, ક્રિયા અથવા સંબંધનું અભિધાન કરે છે (શબ્દ) ત્યારમાદ આ સ્વાયં જેમાં રહેલો છે એવા દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે. અને તે દ્રવ્યનાં સિંગ, વચન અને વિલક્ષિતનું અભિધાન કરે ॥ ત્યારમાદ તે વિલક્ષિતનું શબ્દ પોતાનું સ્વરૂપ પૂર્ણ-પણે જાહેર કરાને, નિન્દા, પ્રશંસા, અને પ્રકર રૂપો બાજુ અર્થો સાથે સંબંધ પામે છે. સહેપમા, સ્વાયંનું અભિધાન કરનારા વિલક્ષિતનું પદને જ નિન્દા, પ્રશંસા અને પ્રકરનાં પ્રત્યયો, જેવા કે ક અથવા કન્ લાગે છે.

દેવદત્તાદિકૃત્સાયા વર્તેતે કૃત્સિવશ્ચ ॥

કૃત્સિવશ્ચા તુ યા કૃત્સા તર્થ કો વિધીયતે ॥૨॥

દેવદત્ત વગેરેની નિન્દા દર્શાવવા માટે કૃત્સિત શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. કૃત્સિત શબ્દમા રહેલી જે નિન્દા, તેને દર્શાવવા માટે ક પ્રત્યયનું (વિધાન) થયું છે. (૨)

કૃત્સિત, દેવદત્ત । (દેવદત્ત નિન્દા છે) એવા પ્રયોગમા કૃત્સા અર્થોત્ નિન્દાનો અર્થ દર્શાવવા માટે દેવદત્ત શબ્દની સાથે કૃત્સિત શબ્દ વાપરવામાં આવે છે સિંગ, સંખ્યા, વગેરે ઉપાધિવાળા દ્રવ્યનું અભિધાન કરનારા દેવદત્ત રૂપી પ્રાતિપદિક સાથે આ કૃત્સિત શબ્દ વપરાય છે.

કૃત્સિત કે અનુક્રમિત શબ્દો પોતે જ નિન્દા અને અનુકરણનો કાવ દર્શાવે છે તો પડી કૃત્સિત, અનુક્રમિત જેવા પ્રયોગો દેવી રીતે સમજી શકાશે ? આરા પ્રયોગોમાં ક પ્રત્યય કૃત્સિત શબ્દ સાથે જોડાતાં પ્રત્યયાર્થ કૃત્સા અર્થોત્ નિન્દાનું અભિધાન કરશે. કૃત્સિતક શબ્દ દર્શાવે છે કે કોઈકને ખોટી રીતે નિન્દા કર્યો છે અથવા નિન્દા દોવાથી તે નિન્દાને પાત્ર છે, અર્થોત્ નિન્દાના જ્ઞાન પ્રત્યેની નિન્દા ક પ્રત્યય દર્શાવશે હેવારાજ આ કૃત્સાને બાજુ કૃત્સા કહે છે તેમના જણાવવા પ્રમાણે કૃત્સિત માં કૃત્સાનો અર્થ પ્રાતિપદિક વડે વાચ્ય બને છે કૃત્સિતક મા બાજુ કૃત્સાનો અર્થ ક પ્રત્યય વડે દર્શાવાય છે.

પ્રકૃષ્ટ દ્વિ શુક્લદિપર્કસ્વામિધાયક ।

પ્રકૃષ્ટસ્ય પ્રકર્ષે તુ તત્ત્વાદિર્નિધીયતે ॥૩॥

પ્રકૃષ્ટ શબ્દ, સહેદ વગેરે શુભોમા રહેલ પ્રકર્ષનું અભિધાન કરે છે પ્રકૃષ્ટનો પ્રકર્ષ દર્શાવવા માટે તત્ત્વ વગેરે (પ્રત્યયો) લગાડવામાં આવે છે (૩)

‘અત્યંત મુખ્ય’ એવો અર્થ દર્શાવવા માટે શુસ્તરઃ અથવા પ્રકૃષ્ટ : કુવરુઃ પ્રયોગ વપરાય છે પરંતુ પ્રકૃષ્ટનો પ્રકર્ષ દર્શાવવો હોય તો તો તરફ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે, જેમકે પ્રકૃષ્ટરઃ એ જ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠઃ માં પ્રકર્ષ દર્શાવવા માટે ક્રોધતમઃ અને વ્યેઠઃ માં પ્રકર્ષ દર્શાવવા માટે જ્યેષ્ઠતમઃ પ્રયોગો વપરાય છે.

કુત્સિતત્વેન કુત્સ્યો ધા ન સમ્યગ્ વાપિ કુત્સિતઃ ।

સ્વશબ્દાભિહિતે કેન વિશિષ્ટોઽર્થઃ પ્રતીયતે ॥૪॥

(કાંઈક) નિન્ધ હોવાથી તેને કુત્સિત સમજવામાં આવ્યો છે અથવા તેને યોગ્ય રીતે નિન્ધ માન્યો નથી. પોતાના શબ્દથી જેનું અભિધાન થયું છે તેનો વિશિષ્ટ અર્થ ક પ્રત્યય વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. (૪)

ખીજ કારિકામાં કુત્સિતની કુત્સા દર્શાવવા માટે કુત્સિતઃ શબ્દને ક પ્રત્યય લગાડીને કુત્સિતકઃ પ્રયોગ થાય છે, એમ દર્શાવવામાં આવ્યું. આ બાજતની સ્પષ્ટતા અહીં કરવામાં આવી છે.

કુત્સિતઃ એવા સામાન્ય શબ્દથી કયો વિશેષ અર્થ દર્શાવાતો નથી. કુત્સિત વ્યક્તિને તેના પોતાના કાંપોને લીધે નિન્ધ સમજવામાં આવે છે કે પછી શાશ્વ હોવા છતાં તેના શત્રુઓ વડે તેને નિન્ધ કરાવવામાં આવ્યો છે, એવી સ્પષ્ટતા એકલા કુત્સિતઃ શબ્દ ઉપરથી થતી નથી. કુત્સિતકઃ શબ્દ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તે વ્યક્તિને નિન્ધ સમજવાની માન્યતા જ નિન્ધ છે અને તેના શત્રુઓએ તેને નિન્ધ કરાવ્યો છે. એકમે કુત્સિતઃ શબ્દ સામાન્ય નિન્ધ કાર્ કરનાર નિન્દાલાપક વ્યક્તિ એવા અર્થ દર્શાવે છે. કુત્સિતકઃ શબ્દ બ્રહ્મહત્યા વગેરે મંહીર પાપ આચરનાર માટે વાપરવામાં આવે છે. આમ કુત્સિતઃ અને કુત્સિતકઃ એવા શબ્દો વચ્ચે અર્થ પરત્વે સ્પષ્ટ ભેદ છે.

ન ચ સામ્પ્રતિકી કુરસા મેવાભાવાત્ પ્રતીયતે ।

પૂજ્યતે કુત્સિતત્વેન પ્રશસ્તરત્વેન કુરસ્યતે ॥૫॥

(કુત્સા શબ્દના સ્વરૂપમાં) ભેદ ન હોવાથી (કુત્સિત શબ્દ ઉપરથી) વર્તમાન સમયની નિન્દા સમજાતી નથી. નિન્ધ હોય તે પૂજ્ય અને છે અને સ્તુત્ય હોય તે નિન્ધ અને છે. (૫)

કુત્સિત શબ્દ અને કુત્સિતક શબ્દમાં ભેદ દર્શાવતી આ કારિકા છે. કુત્સિત શબ્દમાંથી પ્રાતિપાદિકાર્ સામાન્ય નિન્દા અને કુત્સિતક શબ્દમાંથી પ્રત્યયપ્રાપ્ત વિશિષ્ટ નિન્દા એવા બે જુદા જુદા અર્થો પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી કુત્સિત શબ્દ ઉપરથી નિન્દા વર્તમાન સમયની છે કે કેમ તે સ્પષ્ટ થતું નથી. વળી નિન્દા પદાર્થ નિન્દા પ્રકૃ હોય અને સ્તુત્ય પદ્ય દોઠ શકે. આના અર્થમાં ફરક પ્રત્યય લાગે છે. પા. સુ. પ્રસંગમાં ફરક (પ. ૩. ૧૬, પ્રસંગમાં વિવક્ષા હોય ત્યારે પ્રચરત અર્થના વાચક શબ્દને ફરક પ્રત્યય લાગે છે.) ઉપરના બાજમાં બાજ્યકારે સ્પષ્ટતા કરી છે કે પ્રસંગા અર્થને દર્શાવવામાં પ્રાતિપાદિકાને ફરક પ્રત્યય લાગે છે. તેને તે સ્વાર્થ લાગે છે. સ્વાર્થે તે શબ્દના વિંગ, વચન વગેરેને

અનુસરે છે જ. વાર્તિકકારે આ સૂત્ર અંગે જણાવ્યું છે કે જ્યારે અર્થોત્તર શબ્દ વગેરે શબ્દોને પશુ સ્વર પ્રાપ્ત થયા હોય, એમકે જન્ય, દસ્યુર, ચારહર, આદી પ્રાપ્ત્યર્થની વિશેષ રૂપરૂપતા માટે જ સ્વર પ્રાપ્ત થાય છે જન્યઃ એટલે સાચો શબ્દ તે માન કાંઠા ખાય ■ એમજ નહિ પરંતુ હાથ પશુ પીવે છે ગોરવ એટલે અદ્વ્ય ગોર, તમારી અગિયું કાળજી પશુ તે ચોરી લે દસ્યુર એટલે પાકો મુન્દેમાર, દોડતા ગાણસુતું લોહી પશુ પી લે એવો, આ ઉદાહરણોમાં નિન્દ્ર એવા શબ્દ, ચોર અને દરમુન્દા શબ્દ, ચૌર અને દમુન્દોની પ્રથમ કરવામાં આવી છે. એ પ્રમાણે પ્રાત્તર શબ્દમાં જે વખાણને પાત્ર છે તેને નિન્દ્ર સમજવામાં આવે છે એવો અર્થ છે આમ હોવાથી કુલિત શબ્દને વિશેષ અર્થમાં જ પ્રાપ્ત થયા હોવામાં આવે છે.

વિશેષણવિશેષ્યત્વં પદયોરુપજાયતે ।

ન પ્રાતિપદિકાર્યં તત્રેવ વ્યતિરિચ્યતે ॥૬॥

જે પદો વચ્ચે વિશેષણવિશેષ્યસ્થાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ત્યાં પ્રાતિપદિકના અર્થમાં ફેરફાર થતો નથી (૧)

વિશેષણ વિશેષ્ય વહુત્વ । (૨ ૧ પછી સમાનાધિકરણ વિશેષણ પદ વિશેષ્યપદ સાથે વિહરે તત્પુરુષ સમાસમાં જોડાય છે) અને પ્રાતિપદિકાર્યવિધિમાનશ્વરમાત્રે પ્રથમા । (૨ ૩ ૪૬, માત્ર પ્રાતિપદિકના સિંચના, પરિમાણના અને વચનના અર્થમાં પ્રથમા વિકલિત થાય છે) ઉપરના ભાષ્યવચનોને આધારે આ કારિકાનો વિચાર રજૂ થયો છે વિશેષણ । સૂત્ર ઉપરના વાર્તિક વિશેષણવિશેષ્યયોદશ્યવિશેષણશ્વરમાત્રે વિશેષ્યના દુવચનના પ્રસિદ્ધિ । માં જણાવ્યું છે કે આ સૂત્રમાં કહેલા તત્પુરુષ સમાસમાં વિશેષણ અને વિશેષ્ય એવા પદોને ફેરફાર વિશેષણત્વ અને વિશેષ્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ગૌણ પદ ક્યુ તે નક્કી કરી શકાતું નથી જણાવેલ એવા તત્પુરુષ સમાસમાં ઉપસર્ગના પદ ક્યુ તે નક્કી કરી શકાતું નથી બીજા વાર્તિકમાં જણાવ્યું છે કે આને હોય ન કહેવાય કારણ કે જણાવેલ : સમાસમાં એક પદ અર્થોત્તર રિત પ્રધાન છે અને બીજું પદ જુના, ઉપસર્ગના છે એવા જ પ્રયોગની વિવેક છે, તો પશુ જણાવેલ ને બાંહે શિષ્યજ્ઞાન : એવા સમાસપ્રયોગ થઈ શકતો નથી, કારણ કે બન્ને સ્વતંત્ર પ્રથમાન્ત શબ્દો છે અને તેમનો પ્રયોગ જુના રિત જણાવેલ એમ થયો છે તેમાં ઉપસર્ગના પદ ક્યુ એવા સ્થળે તો જ્યારે બન્ને શબ્દો ગુણવાચક હોય, એમ કે સ્વચ્છવુર ત્યારે જ થાય પરંતુ જણાવેલ મા તો એક પદ દ્રવ્યવાચક અને બીજું ગુણવાચક છે તેથી દ્રવ્યવાચક પદ પ્રધાન પદ જ હોઈ શકે.

બીજા સૂત્ર પ્રાતિપદિકાર્ય = ૧ ઉપરના ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે પ્રથમા માટે પ્રાતિપદિકાર્ય, સિંગ, પરિમાણ અને વચનને જ નિશ્ચિત માનવામાં આવતા, સમાનાધિકરણ વીર, પુરુષ । જેવા ઉદાહરણોમાં પ્રથમાના વિધાન માટે જુદો નિયમ કરવો જોઈએ કારણ કે પ્રાતિપદિકાર્ય વગેરે ઉપસર્ગ વિશેષ અર્થ આ ઉદાહરણમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી પ્રથમા થશે નહિ, આ વિશેષ અર્થ છે, પુરુષ શબ્દમાં વીર એવા વિશેષણ શબ્દને કારણે પ્રાપ્ત થતું વિશેષ્યત્વ અને પુરુષ શબ્દમાંથી વીર ને પ્રાપ્ત થતું વિશેષણત્વ, આ બન્ને

સમાધાન વાસ્તવિક દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું છે કે વીર: પુણ્ય: માં પ્રતિપદ્ધિય ઉપરાંત જે વિશેષ અર્થ મળે છે તે, તે સંપ્રદાના પરસ્પર સાન્નિધ્યને કારણે પ્રાપ્ત થશે. વાક્યાર્થ જ છે.

વિશેષ્યં સ્યાદનિર્ણયં નિર્ણયાર્થો વિશેષણમ્ ।

પરાર્થત્વેન શેષત્વં સર્વેષામુપકરત્ત્મ્ ॥૭૦॥

(૮૦૫૩૫) વિશેષ્ય જાણીતું નથી અને શુભ, ક્રિયા, વગેરે જરાબર જાણીતા અર્થો વિશેષણ છે. (શુભ, ક્રિયાદૃષ્ટી) જ્યાં પોતાના આશ્રય ઉપર ઉપકાર કરનારાં વિશેષણો ખીજાને (અર્થાત્ વિશેષ્યને) અર્થે હોવાથી શેષદૃષ્ટે છે. (૭)

વિશેષણ અને વિશેષ્ય એવા સંબંધો અવધર્મ છે. વિશેષણ એક અર્થાત્ એક વિશેષ્યને ખીજા વિશેષ્યથી ભુક્તિ દર્શાવનારું છે અને વિશેષ્ય વિશેષણ દ્વારા ભેદ છે. વિશેષ્ય જે સાધ્ય છે તે પ્રધાન છે અને વિશેષણ જે સાધક છે તે અપ્રધાન ॥ ૮૦૫નો ક્રિયા સાથે સંબંધ ખીજા કોઈની મદદ વિના થાય છે. પરંતુ શુભને ક્રિયા વગેરે સાથેના સંબંધ ખીજા દ્રવ્ય દ્વારા અર્થાત્ પરોક્ષ છે. આમ સાધ્યસાધકભાવ અને ભેદભેદભાવ ઉપરથી વિશેષ્યવિશેષણભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિભક્તિભેદો નિવમાદ્ ગુણગુણ્યભિવાયિનો: ।

સામાનાધિકરણ્યસ્ય પ્રસિદ્ધિર્દ્રવ્યશબ્દયો: ॥૮૧॥

(૮૧૬) શુભ અને (પ્રધાન) જાણીતું અવિધાન કરનારા (સંબંધો)ની ભુક્તિ વિકાસિત નિયત છે. સમાન વિકાસિતમાં હોય ત્યારે તે સંબંધો દ્રવ્યતા વાચક અને છે. (૮)

પદસ્ય શુભ: । એવા પ્રયોગમાં વસ્તુ સંબંધ દ્રવ્યત્વ અવિધાન કરે છે, અને શુભ: શુભત્વ અવિધાન કરે છે. આ પદો વચ્ચે શુભપ્રધાનભાવ સ્થાપિત છે, અર્થાત્ ગૌણ પદ વસ્તુ પ્રધાન પદ શુભ: ના ઉપકાર માટે તૈયાર થયેલું હોઈ તેને ગૌણપદની વિકાસિત અર્થાત્ પદની વિકાસિત પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રધાનપદ શુભ વસ્તુના ઉપકાર માટે હોઈ તેને પ્રથમા ભાગે છે. આમ જ ને વચ્ચે વિકાસિતભેદ નિયત છે. સમાનાધિકરણ્ય પદો વીર: પુણ્ય:માં જ ને પદો દ્રવ્યસંબંધો છે. તેથી ત્યાં પ્રથમા પ્રાપ્ત થાય છે.

દ્રવ્યેડનિર્ણયિતજાતીયે કૃત્ત્વશબ્દ: પ્રયુજ્યતે ।

અનિર્ણયિતગુણે ચૈર્વ તિલ્લશબ્દ: પ્રવર્તતે ॥૮૨॥

કૃત્ત્વ (કાણું) સંબંધ (કૃત્ત્વત્વદૃષ્ટી) જાતિના જ્ઞાન વિનાના દ્રવ્યના અર્થમાં પ્રયોજ્ય છે, જે પ્રમાણે તિલ્લ: (તલ) સંબંધ તે (શુભ)ના જ્ઞાન વિનાના દ્રવ્યના અર્થમાં વપરાય છે. (૯)

તિલ્લ: પ્રયોગમાં વસ્તુ સંબંધ કૃત્ત્વ શુભ દ્વારા દ્રવ્યનો ભોધ કરાવે છે. પરંતુ તે દ્રવ્ય (તલ)ની જાતિનો ભોધ કરાવતો નથી. ખીજા સંબંધ તિલ્લ: દ્રવ્યવાચક છે. આ દ્રવ્યનો ભોધ તિલ્લ જાતિ દ્વારા થાય છે, પરંતુ તેના કૃત્ત્વ શુભનો ભોધ થતો નથી.

સામાન્યાનામસંવન્ધાત્ તૌ વિશેષે વ્યવત્થિતૌ ।

રૂપમેદાદ્ વિશેષં તમભિવ્યક્તુ ન શક્નુતઃ ॥૧૦॥

(તેમના) સામાન્ય અર્થો વચ્ચે સંબંધ ન હોવાને લીધે વિશેષ અર્થમાં જાણીતા બનેલા તે બે (શબ્દો) તેમના સ્વરૂપો જુદાં ન હોવાને કારણે, તે વિશેષ અર્થને વ્યક્ત કરી શકતા નથી (૧૦)

કારિકા નં. ૯ માં જણાવ્યા પ્રમાણે કુળ શબ્દના દ્રવ્ય અર્થને બોધ થાય છે, પરંતુ જાતિને બોધ થતો નથી. બીજી રીતે કહીએ તો કૃષ્ણ શબ્દમાં તિલજાતિની અને તિલશબ્દમાં કૃષ્ણ ગુણગુણ દ્રવ્ય રૂપી વિશેષની વિવક્ષા છે. આ શબ્દો જ્યારે વાક્ય રૂપે ન હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે સંબંધ હોતો નથી, પરંતુ કુળાઃ શિલાઃ એવાં વાક્યરૂપે તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વક્તાના મનમાં કૃષ્ણ શબ્દથી તિલની વિવક્ષા અને તિલ શબ્દથી કૃષ્ણની વિવક્ષા થાય છે, આની વિવક્ષા અને વાક્યરૂપે રહેલા આ શબ્દોનો પરસ્પર સંબંધ ભોતના મનમાં દૃઢ બને છે.

તાવેષં સન્નિપતિતૌ ભેદેન પ્રતિપાદ્ને ।

અપચ્છેદમિવાધાય સંશયં વ્યપર્જયતઃ ॥૧૧॥

દ્રવ્યનેા વિશેષ રૂપે બોધ કરાવવા માટે આ પ્રમાણે સંબંધ પામેલા તે બે શબ્દો ક્ષિન્નતાને સ્થાપીને સંશયને દૂર કરે છે. (૧૧)

કુળાઃ અને શિલાઃ શબ્દોનાં સામાન્ય અર્થરૂપોમાં ભેદ હોતો નથી. જ્યારે તેઓ વાક્યરૂપે ન હોય ત્યારે તેઓ તેમના વિશેષ અર્થરૂપે પ્રતિપાદન કરી શકતા નથી. પરંતુ આવા અર્થરૂપે પ્રતિપાદન કરવા માટે જ્યારે વાક્યમાં તે સંબંધ પામે છે ત્યારે કૃષ્ણ અને તિલ અર્થોના ભેદને સ્પષ્ટ કરીને તેમને અંગે કોઈ પણ પ્રકારની શંકા રહેવા દેતા નથી. બીજી રીતે કહીએ તો અગાઉ તેમની જાતિ, દ્રવ્ય અને ગુણ અંગે જે શંકાઓ રહેતી હતી, તેમને તે દૂર કરે છે. કૃષ્ણ શબ્દ કાળા રંગરૂપી ગુણ અને તેની સાથે રહેલી તિલજાતિના બોધ કરાવે છે, અને તિલશબ્દ તિલદ્રવ્ય, તિલજાતિ અને કૃષ્ણ ગુણનો બોધ કરાવે છે. વિશેષર્થ વિશેષેણ बहुलम् । पा. सू. २.१.५७ ઉપરનાં લાઘવવચનોને કુળશબ્દસ્તિલશબ્દના-નિર્લઘવમાનો વિશેષવચન સંબંધે । तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबन्धमानो विशेषवचनः संबन्धते । ને હેવારાજે પોતાના બ્યાખ્યાનની પુતિ રૂપે રજૂ કર્યો છે.

द्रव्यात्मा गुणसंसर्गमेदादाश्रीयते इयम् ।

जातिसंक्वभेदाच्च द्वितीय इव गृह्यते ॥१२॥

(તિલ) દ્રવ્ય, (કૃષ્ણ) ગુણ સાથેના સંસર્ગરૂપી વિશિષ્ટતાને કારણે (તેવું) જુદું સમજાવામાં આવે છે. (તિલત્વ) જાતિ સાથેના સંબંધરૂપી વિશેષતાને લીધે જાણે બીજું હોય એમ તે સ્વકારણ છે. (૧૨)

કૃત્તિલાઃ પ્રયોગમાં વિશેષજુવિશેષજાતવરૂપ સંબંધની ચર્ચા થી પડી હવે આ ચર્ચાના સંદર્ભમાં સામાનાધિકરણની ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

સામાનાધિકરણ બે પ્રકારનું છે. જુદા અર્થનિમિત્ત માટે વપરાતા સંબંધોનું એક અર્થમાં અવરચાન-આ એક પ્રકાર છે. આ પ્રકાર સ્વીકારવામાં આવે તો ભુદા મટલિનિમિત્ત માટે વપરાતા કૃત્તિલાઃ અને તિલાઃ સંબંધોનો વિશેષજુવિશેષજાતવરૂપ નામ યાચ નહિ (યદિ સમાના-મિશેષજાતવરૂપ તદા વિશેષજાતવરૂપજાતક; તથોઃ જોવપન્નઃ મેદાધવરૂપાત્-હેલારાજ). સામાના-ધિકરણનો બીજો પ્રકાર છે, જે અર્થોનું એક આશયવાળા હોય અર્થોત્ અધિકરણમાં પ્રાપ્ત થયું. આ પ્રકાર સ્વીકારવામાં આવે તો શુદ્ધ અને દ્રવ્ય એવા કૃષ્ણ અને તિલ માટે કોઈક બીજું અધિકરણ ન હોવાથી, તે બે વચ્ચે સામાનાધિકરણ પ્રાપ્ત થશે નહિ, કારણકે વિશેષજુવિશેષજાતવરૂપ તો શુદ્ધ અને દ્રવ્ય વચ્ચેનો જ હોય છે. હવે શુદ્ધ અને દ્રવ્ય-ભૂતિ માટે આવું એક અધિકરણ સ્વીકારીએ તો વિશેષજુવિશેષજાતવરૂપ થશે નહિ, કારણકે દ્રવ્યને શુદ્ધ અને ભૂતિરૂપે જુદા સમજાવનારા તે કૃત્તિલાઃ પ્રયોગમાં તે કૃત્તિલાઃ અને તિલ સંબંધો વચ્ચે સંબંધ થશે નહિ.

એકમું દ્રવ્ય વ્યવહારમાં સંબંધ દ્વારા વપરાયને યોગ્ય બનતું નથી. તેની શુદ્ધ કે ભૂતિ-રૂપ ઉપાધિઓ સાથેનું હોય ત્યારે તે વ્યવહારમાં વપરાય છે. તેથી કૃષ્ણ શુદ્ધ સાથે સંબંધ-વાળું કૃત્તિલ નામે એક દ્રવ્યરૂપ વપરાય છે. તિલત્વ ભૂતિ સાથે સંબંધવાળું બીજું દ્રવ્યરૂપ સમજાય છે. એક જ નિરંદ્ર દ્રવ્યને તેની શુદ્ધ અને ભૂતિરૂપ ઉપાધિ સાથે જુદી રીતે સમજાવું કરવામાં આવ્યું હોવાથી, કારણકે દ્રવ્ય સંબંધ વપરાયો છે.

નિમિત્તૌરભિસંબંધાદ્ યા નિમિત્તસરૂપતા ।

તસ્યૈકાવાપિ નાનાત્વં રૂપભેદાલ્પકરૂપતે ॥૧૩॥

(ભૂતિ, શુદ્ધ, વગેરે) નિમિત્તો સાથે સંબંધથી (દ્રવ્ય)નું નિમિત્તો સાથેનું જે સરખાપણું દેખાય છે, તે સરખાપણાને લીધે એક (દ્રવ્ય)નું અનેકત્વ જુદાં રૂપોને કારણે કદાચવામાં આવે છે. (૧૩)

શુદ્ધ અને ભૂતિ રૂપો નિમિત્તો સાથેનું દ્રવ્ય તેમના જેવું દેખાય છે. આમ થતાં એક નિરંદ્ર દ્રવ્ય ભૂતિ જુદું જુદું હોય તેવી કદાચના યાચ છે.

દ્રવ્યાવસ્થા તૃતીયા ॥ યસ્યાં સંસંગ્યતે દ્વયમ્ ।

તયોરવસ્થયોર્મેદાદાપ્રયત્વે ત્રિયુગ્યતે ॥૧૪॥

જેમાં બે (જુદાં દ્રવ્યરૂપો) સંસંગિ પામે છે તે, દ્રવ્યની ત્રીજી અવસ્થા છે. બે અવસ્થાઓથી જુદી હોવાને કારણે તે (ત્રીજી) તેમના આશય તરીકે યોજવામાં આવે છે. (૧૪)

સુદ્ધૈકં મિયતે મિન્નમેકલ્લં ચોપગચ્છતિ ।

સુદુષ્યાવસ્થા વિમજ્યન્તે સા હર્યસ્ય વિધાયિકા ॥૧૫॥

શુદ્ધિ દ્વારા એક વસ્તુ વિલક્ષ્યરૂપે સમજાય છે અને વિલક્ષ્ય સમજાતી તે એકત્વને પામે છે. શુદ્ધિને કારણે જ (પદાર્થની) અવસ્થાઓ વિલક્ષ્યને પામે છે. વસ્તુનું નિર્ગોણ કરનારી તે (શુદ્ધિ) જ છે. (૧૫)

કારિકા ૧૪માં જણાવ્યું કે કૃત્તવિલાઃ જેવા સમાનાધિકરણ પ્રયોગમાં એક જ વિશ્વ દ્રવ્યમાં ત્રણ અવસ્થાઓ સમજાવામાં આવે છે. આ કારિકામાં, આવી કલ્પનાનું કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

પદાર્થને શુદ્ધિમાં જેવા પ્રદેશ કરવામાં આવે તેવા શબ્દો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે. કૃત્તવિલાઃ અને વિલાઃ શબ્દો કૃત્તવિલાઃ સમાસમાં પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં વિશેષણ અને વિશેષ્ય એમ બે પદો રૂપે હોય છે. વાક્યમાં તે બેની ભિન્નતા એકત્વને પામે છે. પદાર્થો શુદ્ધિમાં આવી જુદી જુદી અવસ્થાઓ રૂપે છે હેવારાજ જણાવે છે કે સમાસની અવસ્થા પહેલાં કૃત્તવિલાઃ અને વિલાઃ શબ્દો બે અવસ્થાઓનું અભિધાન કરે છે. સમાસ બનતાં તેમની વચ્ચેના બેદ અદ્યત્ત બને છે અને તેથી તે શબ્દો બે પદોના સમુદાયરૂપ એક અભિન્નપદ કૃત્તવિલાઃ તરીકે વપરાય છે (તથા જ પ્રાજ્ઞ સમાસોદ્ગાધિમેદાન્તુરિતસ્ય દ્રવ્યદ્વલ્પામિધાનમ્ । સમાસે દ્વ મેવસ્તિરોહિતઃ । ષોડશો-તથૂર્થ ઇતિ પદમણુદાવાત્મકમેકં પદમભેદેન કૃત્તવિલાઃ રૂપર્થનમિધતે ।

- હેવારાજ)

વ્યવદેશિવદેકસ્મિન્ સુબુધ્યા નાનાર્થકલ્પના ।

તથા કલ્પિતભેદઃ સન્ અર્થાસ્મા વ્યવવિદયતે ॥૧૬॥

વ્યવદેશિવદેકસ્મિન્ (એકલો હોવાથી સુખ્ય બ્યવહારનો વિષય ન બનનાર શબ્દને, સુખ્ય બ્યવહાર માટેનું કાર્ય લાગુ પડે છે.) વાર્ત્તિકમાં (જણાવ્યા પ્રમાણે) શુદ્ધિમાં અનેક અર્થોની કલ્પના થાય છે તેવી શુદ્ધિ વડે એકની કલ્પના કરવામાં આવતાં એક અર્થ અનેક રૂપે કહેવાય છે. (૧૬)

શુદ્ધિ વડે કલ્પવામાં આવેલ બેદબેદબ્યવહાર વાર્ત્તિકકાર કલ્પાવનને પણ અભિમત છે એ વાત આ કારિકામાં કહેવામાં આવી છે.

ભાગવતવદેકસ્મિન્ । (૧. ૧. ૨૧ આદિ અને છેલ્લા વર્ણુ મટે જણાવેલું કાર્ય, ભાગ્ય એક જ વર્ણુ હોય ત્યાં થાય છે) સૂત્રને બદલે વ્યવદેશિવદેકસ્મિન્ । એવું સૂત્ર કરવું જોઈએ, એવા વાર્ત્તિકરૂપ આ કથન જણાવે છે કે કોઈ નિમિષને કારણે જેને સુખ્ય બ્યવહાર ક્ષણ પડે છે એવા શબ્દ મટેલું કાર્ય, જે, એકલો હોવાથી સુખ્ય બ્યવહારનો વિષય બનતો નથી, તેને થાય છે. વાર્ત્તિક ૫માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આણું કથન કયાં વિના લોકબ્યવહાર ઉપરથી જ વ્યવદેશિવદેશાવ સિદ્ધ થાય છે. લોકબ્યવહારમાં ગ્રામ શબ્દ અનેક અર્થમાં વપરાય છે. તે પ્રમાણે અનેક દીકરી હોય ત્યારે અને એક દીકરી હોય ત્યારે પણ આ માટે મેટી, આ મારો વચ્ચો, આ મારો નાનો, એમ કહેવાય છે.

જેમ અનેક વર્ણોના સમુદાય એટલે પદ, અનેક પદોના સમુદાય એટલે શ્રવ્ય અને અનેક શ્રવ્યોના સમુદાય એટલે સૂક્ત કહેવાય છે તેમ, એક વર્ણુનું પદ, એક પદની શ્રવ્ય અને એક શ્રવ્યનું પદ સૂક્ત કહેવાય છે. લોકન્યવહારની જેમ બ્રાહ્મચર્યશાસ્ત્રમાં પશુ ભેદકરપના અને અભેદકરપના હોવાથી વ્યવદેશિવદેકસ્મિન્ એવું સૂત્ર કરવાની જરૂર નથી.

વાર્ત્તિકકારે ઠરેલી ચર્ચા ઉપરથી ભર્તૃહરિ પોતાના વિચાર અંગે પુષ્ટિ મેળવે છે. અને જણાવે છે કે છુદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થતા ભેદન્યવહાર અને અભેદ ન્યવહારને કારણે એક જ વસ્તુની અનેક અવસ્થાઓ સમજાશે અને એક જ અર્થોમા અનેક રૂપે બદલાય શકે.

ક્રિયાભેદેન દૃષ્ટાન્તમદમાદીનાં પુનઃ પુનઃ ।

કિંચિદ્ દર્શનમન્યેન દર્શનેનાપદિશ્યતે ॥૧૭॥

જુદી જુદા ક્રિયાઓમાં વારંવાર ભેદમાં આવેલા ઘંટીના પથરા વગેરેના એક (ચોક્કસ) કાર્યનું દર્શન તેના બીજા (કાર્યના) દર્શનના અંશધર્માં સિન્નરૂપે જણાવાય છે. (૧૭)

ઘંટીનું પદ જણવું, બરફનું એવી અનેક ક્રિયાઓ કરતું હતું. હવે તે જણવાની એક ક્રિયા કરે છે. આમ ક્રિયાઓમાં સિન્નતા અર્થાત્ અનેકત્વ દર્શાવાય છે આ અનેકત્વ અને એકત્વ છુદ્ધિમકરિપત છે (નાગાક્રિયાસંબન્ધિયઃ શિલાપુવક્ત્વેરમેચ્છિક્ષવાસંબન્ધિ પ્રતિનિયત્ શરીરમિતિ ।—હેલારાજ)

પ્રયોગભેદાદ્ ધાતુનાં પ્રકલ્પ્ય ચતુરૂપતામ્ ।

ભેદાભેદાલુપાશયઃ 'જગ્નિદેકાદ્વચ્ચુચયતે ॥૧૮॥

ધાતુ(રૂપો)ના જુદા જુદા વપરાશ ઉપરથી તેમનાં અનેક સ્વરૂપોની કલ્પના કરીને, લોક અને અભેદને આધારે કેઈવાર તેમને એક સ્વરવાળા કહ્યા છે. (૧૮)

પ્રમાણઃ દ્વે પ્રથમ્બ ૧ (૧.૧.૧. એક સ્વરવાળા પદના પહેલા ભાગનું દ્વિત્વ કરવું) સૂત્રમાં પ્રમાણઃ શબ્દને, 'જેમાં એક સ્વર છે એવો ધાતુ' એમ બહુગ્રીહિ સમાસ માનવામાં આવ્યો છે. હવે ૬ (જપ્) ધાતુમાં એક જ સ્વર હોઈ તેને એકાચ્ચ કેવી રીતે કહેવો? બહુગ્રીહિમાં અન્ય પદ્યર્થ કાને સ્મજાવે? વૃષિ, અથમ, દત્ત, દાતા, એવા ૬ ધાતુનાં જુદાં જુદાં રૂપો પ્રયોગમાં હોવાથી ૬ માં એકાચ્ચત્વની કલ્પના કરવામાં આવી છે. અહીં પ્રયોગભેદને લીધે ભેદકરપના સમજવામાં આવી છે વારંવારમાં ભેદ નથી. આવી ભેદકરપના છુદ્ધિપ્રાપ્ત છે.

અન્યત્રતિરેકાભ્યામર્થવાન્પરિકલ્પિતઃ ।

પદો ધાત્વર્થવિગમાદ્ વર્ણત્વેનોપચર્યતે ॥૧૯॥

અન્ય અને વ્યતિરેક વડે તે (૬) ધાતુને અર્થવાન્ માનવામાં આવ્યો છે. (જુદિવડે) ધાતુના અર્થની પ્રાપ્તિને લીધે એક સ્વરવાળો તે વર્ણ તરીકે જણાવાય છે. (૧૯)

ઠારિકા ૧૮ માં સુચબ્યા પ્રમાણે ૬ ધાતુના અન્યેક પ્રયોગો, જિતિ, જગત્ત્વ માગ્ન વગેરે વાક્યમાં હોય છે. પ્રત્યક્ષ જુદા હોવા છતાં ધાતુ એક જ હોવાથી અન્યથા એક અર્થ મળે અને પ્રત્યયો સમાન પણ ધાતુ જુદો હોય તો ૬ ધાતુનો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી ૬ ધાતુને આમ અન્યથા અને વ્યતિરેકથી અર્થવાન સમજવામાં આવે છે. આ ૬ ધાતુએક વર્ણવાનો માનવામાં આવ્યો છે.

દ્રવ્યસ્થાનધ્યવન્તર્યાદ્ બુદ્ધી નાના કથપસ્થિતા. ।

આશ્રયધર્મિધર્મણેત્યર્થ પૂર્વેભ્ય આગમઃ ॥૨૦॥

તેમાં ત્રણ જુદાં જુદાં દ્રવ્યો આશ્રય અને આશ્રયી રૂપે, બુદ્ધિમાં ૬૬ બને છે એવી રીતે ૫૨-૫૨ છે. (૨૦)

બુદ્ધિ બેઠને આધારે સામાનાધિકરણ સમજાય છે, એ બાબતને આ ઠારિકામાં સમજાવવામાં આવી છે, કૃષ્ણતિલાઃ એવા સામાનાધિકરણ પ્રયોગમાં એક ભતિરૂપ, બીજું શુભરૂપ અને ૧૦ પહેલાં બેના સમુદાયરૂપ, એમ ત્રણ જુદાં જુદાં દ્રવ્યો સમજાય છે. પહેલાં બે આડી છે અને ત્રીજું તેમનો આશ્રય છે, તેમની વચ્ચે આશ્રયપ્રાપ્તિલાભ છે. આવી રીતે વિપણવિશેષજાવરૂપ સામાનાધિકરણ સમજાય છે.

ધ્માનાધિકરણ્યં ચ શબ્દયોઃ કૈશ્ચિદિષ્યતે ।

વિવળવિશેષ્યતઃ સંજ્ઞાસંજ્ઞિત્યમેવ ચા ૨૧॥

કેટલાકના મતમાં સામાનાધિકરણ શબ્દો વચ્ચે હોય છે, વિશેષણવિશેષ્યભાવ અને સંજ્ઞાસંજ્ઞિત્ય પણ તેમની વચ્ચે જ હોય છે. (૨૧)

અર્થના સામાનાધિકરણની વાત કર્યા પછી હવે શબ્દોના સામાનાધિકરણની વાત કરવામાં આવે છે, કૃષ્ણતિલાઃ પ્રયોગમાં કૃષ્ણાઃ અને તિલાઃ સમૂહો શુભ અને ભતિ-વિશિષ્ટ દ્રવ્યનું અભિધાન કરવા ટોઈ તેમનું સમાન અભિધેય છે અને તેથી તેમનું સામાનાધિકરણ કહેવા છે, કૃષ્ણ શબ્દ તિલ શબ્દને બીજા દ્રવ્યથી ભિન્નપણે દર્શાવે છે તેથી તે તિલનું વિશેષ છે અને તિલ શબ્દ કૃષ્ણ સિવાય બીજા રંગવિશેષનું પ્રતિપાદન કરે તો તે હોવાથી વિરૂધ્ધ છે. એ પ્રમાણે વૃદ્ધ શબ્દ તિલ શબ્દનો સહાય છે અને તિલ શબ્દ સંજ્ઞા છે અને તેથી વચ્ચે સહાયસંજ્ઞિત્યાવ સંજ્ઞા છે. બુદ્ધિરાદેષ । પા. ૫. ૧-૧૧ (આર્યની શબ્દ સંજ્ઞા ૧૧ છે)માં વૃદ્ધ શબ્દ સંજ્ઞા છે અને આર્ય સંજ્ઞા છે.

કેપાન્નિગતિગુણયોરેક્યર્થસમવેતવોઃ ।

વૃત્તિઃ કૃષ્ણતિલેષ્વિષ્ટા શબ્દે દ્રવ્યભિધાયિની ॥૨૨॥

કેટલાકના મતમાં, શબ્દ બ્યારે દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે ત્યારે કૃષ્ણતિલાઃ (પ્રયોગ)માં એક અર્થમાં સમાન્ય સંજ્ઞાથી રહેલાં વ્યતિ અને શુભનો સમાસ થઈ છે. (૨૨)

કૃત્તવિભાગાઃ પ્રયોગમાં બે પદોનો એકાચિન્નવચ્ચ સમાસ થોડો થશે આવો સમાસ પદો અને તેમના અર્થો વચ્ચે વિશેષણવિશેષ્યભાવ રૂપ સંબંધ પ્રાપ્ત થતો હોય તો થાય છે. અહીં તિલત્વ ભતિ અને કૃષ્ણ ગુણનો તિલ રૂપી દ્રવ્યમાં આશ્રય છે, કૃષ્ણ થઈ વડે વાચ્ય ગુણ વિશેષણ છે.

તિલ શબ્દ વડે અતિરિચિષ્ટ દ્રવ્યનું પ્રતિપાદન થતાં કૃષ્ણ શબ્દ તેના પ્રવૃત્તિનિર્ણય રૂપ બની વિશેષણ બને છે આમ શબ્દો વચ્ચે વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંબંધ દ્રવ્યારોપ પ્રાપ્ત થાય છે.

સંતુ રૂપરસાદોનામાશ્રયો નામિચીયતે ।

દ્રવ્યાભિધાનેન વિના તત્ત્વે દુમ્દુભાવિનઃ ॥૨૩॥

રૂપ, રસ વગેરેના આશ્રયો વિદ્યમાન હોવા છતાં, દ્રવ્યના અભિધાન વિના તેમનું અભિધાન થતું નથી તેથી તેઓ દુન્દુ સમાસમાં જોડાય છે. (૩)

રૂપરસો અથવા રૂપરસગુણાઃ જેવા સમાસપ્રયોગોમાં ફક્ત ગુણનું અભિધાન થાય છે, તેમના દ્રવ્યરૂપ આશ્રયો વિદ્યમાન હોવા છતાં દ્રવ્યનું અભિધાન થતું ની, કારણ કે તેમના દ્વારા દ્રવ્યનો યોગ થતો નથી. કૃષ્ણ એવા ગુણવાચક શબ્દ દ્વારાના દ્રવ્યરૂપ આશ્રય તિલ શબ્દનું અભિધાન થાય છે સામાન્ય રીતે ગુણ આશ્રય વિના હોઈ શકે નહિ, તેથી રૂપરસો માં દ્રવ્યનું અભિધાન અભિધાથી નહિ પરંતુ અર્થોપાધિ દ્વારા થાય છે. તેથી તેમની વચ્ચે વિશેષણવિશેષ્યભાવ ન હોવાથી સામાનાધિકરણ ન અને તેનાથી પ્રાપ્ત થતો સમાસ તત્પરૂપ નહિ પણ દુન્દુ થાય છે.

દ્રવ્યાભિધાયી કૃત્તવાદિરાકાદ્ધાવાન્ પ્રવર્તેતે ।

નિમિત્તાનુવિધાયિત્વાત્ તત્ તિલ્લવૌ ન વિયતે । ૨૪।

દ્રવ્યનું અભિધાન કરનાર કૃત્તવ એવે શબ્દો દ્રવ્યની સ્પષ્ટિવાળા બની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. (પ્રવૃત્તિના) નિમિત્ત(રૂપ ભતિ)નું અનુસરણ કરતાં હોવાથી, તિલ વગેરેમાં તેથી સાકાંક્ષ પ્રવૃત્તિ હોતી નથી (૨૪)

અન્ય : (કૃત્તવિભાગ, રૂપરસો) દ્રવ્યાભિધાયી કૃત્તવાદિ(શબ્દઃ) દ્રવ્યવિવરણભાવાદ્ધાવાદ્ (તત્) (ક્રિયાયા) પ્રવર્તેતે । નિમિત્તાનુવિધાયિત્વાત્ તત્ (સાકાંક્ષપ્રવૃત્તિ) દિરાદો ન વિયતે ।

કૃત્તવિભાગાઃ પ્રયોગમાં કૃત્ત અને વિભાગાઃ અનુક્રમે ગુણ અને રૂપી અર્થોત્ દ્રવ્ય છે. ગુણનો ક્રિયા સાથે સાકાંક્ષ સંબંધ નથી પરંતુ દ્રવ્ય દ્વારા છે, તે દ્રવ્યની સાકાંક્ષાવાળો ગુણ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

કોઈવારે ગુણોનો દ્રવ્યથી સ્વતંત્રપણે વર્ણન થાય છે, ગુણનાં કાપત્તિ અને વિનાશ દ્રવ્યના સંદર્ભમાં હોય છે; તેથી બાહ્યજરાઓમાં મનુષ્યમનુષ્ય વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

ભતિનો દ્રવ્ય સાથેનો સંબંધ અવિભાજ્ય અને આવરક છે, કારણ કે ક્રિયાતિથી વિનાશ સુધીનો ભવિનો દ્રવ્ય સાથેનો સંબંધ અવિભાજ્યરિતિ છે. તિલ જેવા દ્રવ્યશબ્દો

જાતિ દ્વારા જ ક્રિયા સાથે સંબંધ હોય છે. ગુણને જેમ દ્રવ્યની અપેક્ષા છે અર્થાત્ દ્રવ્યના સંદર્ભમાં જ અપેક્ષાવાળો બની તે ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ જાતિની વ્યાપ્તમાં નથી, કારણ કે જાતિ વિનાના દ્રવ્યની કોઈ કલ્પના થઈ શકતી નથી. (યદા દિ ગુણો દ્રવ્યજાદુર્યો મયન્ કિદધા દ્રવ્યસ્વરથિના સમન્વયમેષિ, જૈવં જાતિ-), સદ્વિત્તસ્ય દ્રવ્યસ્વભાવાત્ । આંતમસ્ત્વેવ દિ જ્ઞા તમ્યેષિ જાદિમદ્ દ્રવ્યં ક્રિયાયોગી (—હેલાસજ) તેથી જાતિયુક્ત દ્રવ્યને વિશેષ્ય અને પ્રધાન સમજાવવામાં આવ્યું છે. ગુણ અને ગુણીનો બોધ કરાવનારા ગુણ અને દ્રવ્યશબ્દોનો પરસ્પર વિશેષ્યવિશેષ્યભાવ નિયત છે.

एवं जातिमति द्रव्ये प्रत्यासन्ने क्रियां प्रति ।

गुणधर्मगुणादिष्टं द्रव्यं भेदाय कल्पते ॥૨૫॥

આ પ્રમાણે જાતિયુક્ત દ્રવ્ય ક્રિયા સાથે સંબંધ હોઈ, ગુણસ્વભાવરૂપી ગુણથી વ્યાપ્ત દ્રવ્ય, જાતિયુક્ત દ્રવ્યથી જુદું સમજવામાં આવે છે (૨૫)

તિલ શબ્દથી તિલજાતિનો બોધ થાય છે. આણું જાતિયુક્ત દ્રવ્ય ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અર્થાત્ તેનો ક્રિયા સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ સમજાવ છે. જળ શબ્દ ગુણયુક્ત દ્રવ્યનો બોધ કરાવે છે. આવા દ્રવ્યનો જાતિયુક્ત દ્રવ્યની જેમ ક્રિયા સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ નથી. જળ શબ્દ વિશેષ્ય છે અને જાતિયુક્ત તિલ શબ્દ વિશેષ્ય છે. નીલોત્પલં વચ્ચે (તે નીલકમ્બ જુએ છે), ફગારુ પલ જાસ્વાવચ્ચે (તે સ્વાદિષ્ટ ફળ ખાય છે), સુરમિ કુકુમં જાગિપ્રતિ (તે ગુમંથી ઢૂંધ ચૂંધે છે), વર્કજાલિનાં પરાગજાતિ (તે ખરખરચડા પથરાને ખડકે છે) પ્રયોગોમાં ૩૫, ૨૨, ૩૫, ૨૫ઈ વગેરે જોણું, આણું, સંધણું, અડકણું વગેરે ક્રિયાઓ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધવાળો નથી, પરંતુ તે તે દ્રવ્યો દ્વારા તેમનો ક્રિયા સાથે સંબંધ થાય છે. કલ્પલસ્ય ધ્વં વચ્ચે (હું કમળનું ૩૫ જોઉં છું) પ્રયોગમાં ગુણનો ક્રિયા સાથે સંબંધ દ્રવ્ય દ્વારા જ થાય છે.

गुणमात्राभिधायित्वं केचिदिच्छन्ति वृत्तिषु ।

अजाधादिषु संबन्धाद् रूढीनामिव रुचिभिः ॥૨૬॥

કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે અજશ્વ વગેરે (સમાસ)માં ફેલિશબ્દોના બીજા ફેલિશબ્દો સાથેના સંબંધને કારણે વૃત્તિમાં (દ્રવ્ય) કેવળ ગુણનું અભિધાન કરે છે. (૨૬)

કૃષ્ણાઃ તિલ્યઃ પ્રયોગમાં કૃષ્ણાઃ શબ્દ ગુણ દ્વારા ૬૧નો બોધ કરાવે વિશેષ્ય ૩૫ બની સિપસજન ૫૬ તરીકે તત્તુરુપ સમાસમાં પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણાવવામાં આવ્યું. કેટલાકના મતમાં આ શબ્દો જગરે સમાસમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જળ શબ્દ સ્વતંત્ર રીતે ગુણ દર્શાવે છે, દ્રવ્યની વ્યાકરણિકતા બનીને નહિ. કૃષ્ણગિલાઃ સમાસમાં તિલ શબ્દ વડે દ્રવ્યનો બોધ થતો હોવાથી જળ શબ્દથી ફરીવાર દ્રવ્યનો બોધ કરાવવાની જરૂર નથી. રાગગુણઃ શબ્દમાં રાગનું શબ્દ દ્રવ્યનો બોધક હોવા છતાં સમાસમાં પ્રાપ્ત થઈને પુરુષનું વિશેષ્ય બનીને વિશેષ્યવિશેષ્યભાવ સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને ગુણનો બોધ કરાવે છે. એ

પ્રમાણે જગાધર : એવા સમાસમાં જગ અને જથ એવા રૂઢિચઢો બીજા રૂઢિ ચઢો દર્શાવશે નહિ અને તેથી તેમનો તત્પુરુષ થશે નહિ. જગ એટલે અંગે-ગા એવો અર્થ. સેવાથી જગ ચઢ શુભવાચક અને છે. આનો ગત કેટલાક વૈયાકરણોનો છે.

કર્તૃદરિના વાક્યપદીયમાં અને તેમને નામે આરોધવામાં આનેવ મહામાધ્યદીપિકામાં આવા અન્ય બ્ધારણ મતોની સંખ્યા ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મળે છે. આવા મતોના પુરસ્કૃતોએ વિગે કે તેમના અર્થો વિષે આપણે કશું જાણતા નથી. પતંજલિ અને કર્તૃદરિ વચ્ચેના સમયમાં જોયે વર્ણના સમયમાં રચાયેલાં બ્ધારણનાં પુરસ્કૃતો આપણને પ્રાપ્ત થતાં નથી. એમ પણ ખની શકે કે કર્તૃદરિ મતાન્તરને નામે વૈદિક મતો પોતે જીભા કરતા હોય. પ્રાચીન સમયમાં આવા મતો વા અને જગાથી રજૂ થતા હતા. કર્તૃદરિ તેમને જાણે, અર્ધે, અર્ધે યેગદરણા, કેવિષ્ વગેરે ચઢોથી રજૂ કરે છે.

તિલે પૂર્વમુપાચે વા તત્રૈથ મતુવિયજ્જે ।

સ ચ ધર્મઃ સમાસેષુ ગુણસ્વસ્માદ્ વિશેષણમ્ ॥૨૭॥

અથવા પહેલાં તિલ ચઢને નિશ્ચય થતાં, તેની સાથે મતુપ્ જેને અંતે છે એવો ચઢ મૂકાય છે. મતુપ્ ના અર્થ તરીકે રહેલ સંજંઘરૂપ ધર્મ સમાસમાં અંતર્જૂત બને છે, તેથી શુભ વિશેષતા દર્શાવનાર બને છે. (૨૭)

શુભનું અભિધાન કરનાર જળ ચઢ વિશેષણ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે એ જાણતને બીજી રીતે સમજાવવામાં આવે છે.

જળ એવા શુભ ચઢનો પ્રયોગ થતા પહેલાં વિશેષ એવા તિલ ચઢનો નિમગ્ન થાય છે અને ત્યાર પછી જળ ચઢને મતુપ્ પ્રત્યય લાગે છે. પરંતુ ગુણવચનેશ્ચ મતુપો જલ । (પા.સૂ. પ. ૨. ૬૪. વા. ૩, શુભવચન ચઢો પછી આવતા મતુપનો શુભ થાય છે.) એવા નિમગ્ને કારણે મતુપનો ભોગ થાય છે. હવે મતુપનો અર્થ જે સંજંઘરૂપ ધર્મ છે, તે સમાસમાં અંતર્જૂત બનતાં જળ ચઢ તિલ એવા દ્રવ્ય ચઢનું વિશેષણ બને છે, અર્થાત્ તિલ ચઢમાં વિશેષતા દર્શાવવાનું સાધન બને છે.

અહીં સમાનાધિકરણ રૂઢિનો વિચાર પૂરા થયો.

વદ્યોમૃદ્વ્યોઃ સમાસે તુ યદ્યત્વેષર્થવૃત્તિતા ।

મિન્નમત્રાધિવરણં પ્રાગ્વૃત્તોસ્તત્ચ મૃણતે ॥૨૮॥

વદ્યોમૃદ્વ્યો એવા સમાસમાં બન્ને પદો એક અર્થમાં રહેલાં છે, છતાં, સમાસમાં પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં તેમનું અધિકરણ જુદું છે અને તેને જ સ્ત્રીકારવામાં આવે છે. (૨૮)

વદ્યો (ચતુર સ્ત્રી) અને મૃદ્યો (નમ્ર સ્ત્રી) ચઢોને બધારે વદ્યોમૃદ્યો એમ સમાસમાં સમજવામાં આવે ત્યારે વદ્યો એટલે વદ્યો અને મૃદ્યો અને મૃદ્યો એટલે મૃદ્યો અને વદ્યો. પ્રમલપિત્રાનુવચનતાને સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતાં આ સિધ્ધિ થશે વદ્યો અને મૃદ્યો વચ્ચે સમાનાધિકરણ છે (પરિદેવ જગન્નાર્યદ્વામિશ્વાચાલ્યામાનાધિવચનમિતિ । ૧૧૯) તેથી પા. ગ્ર.

૧.૩.૩૪ પ્રમાણે પુત્રવૃદ્ધિ આવે. આવા પુત્રવૃદ્ધિવાના પ્રતિષેધ માટે જુદું કપન કરવું જોઈએ. યુગપદધિકરણવ્યવસ્થાના સિદ્ધાન્ત સામેની પતંગલિએ રજૂ કરેલી આ પહેલી મુદ્દેની છે. હવે જો સમુદાયના અવયવો સમુદાયમાં દર્શાવતા હોય તો પુત્રવૃદ્ધિવાના પ્રતિષેધની જરૂર નહિ પડે, કારણ કે યુગપદધિકરણવ્યવસ્થા સમુદાય સાથે સંબંધ નથી. ૧૬મી અને ૧૭મી એવા બે શબ્દો બે જુદા અર્થો ધરાવે. તેથી પુત્રવૃદ્ધિવાનો પ્રતિષેધ કરવાની જરૂર નહિ પડે. દર્શનાગમાતા એવા સમાસનું ઉદાહરણ આપીને પતંગલિએ આ બાબત સિદ્ધ કરી છે. પ્રોફે. રાજના સંપાદનમાં આ કારિકા એક વધારાની કારિકા તરીકે મળે છે. હસ્ત-પ્રતમાં તેના અસ્તિત્વ સિવાય તેને સ્વીકારવાના કશા પુરાવા નથી.

અનુસૂતેવ મેદાખ્યામેકા પ્રલયોપજાયતે ।

યદા સહવિવક્ષાં તામાહુર્જ્જ્વલકરોપયો : ॥ ૨૯ ॥

અવયવો વડે બાંધ એવા એક (સમુદાય)નું જ્વાળન જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેને દ્વન્દ્વ અને એકશેષમાં પ્રાપ્ત થનારી સહવિવક્ષા કહે છે. (૨૬)

આ કારિકાથી શરૂ કરીને કારિકા ૩૫ સુધીમાં સહવિવક્ષા અને યુગપદધિકરણ-વ્યવસ્થાના સિદ્ધાન્તો અંગે વિચાર કરવામાં આવે છે. સહવિવક્ષા અર્થાત્ ‘અર્થોનું’ એક સાથે અભિધાન કરવાની ઇચ્છા ’ ને મહાભાષ્યકારે એકશેષની સ્થાના અવસંધાનમાં સમજાવી છે. નાગેશ સહવિવક્ષાની બાબત આપતાં જણાવે છે કે ‘અથ અર્થોને એક સાથે બધા શબ્દો વડે જણાવવાની ઇચ્છા’ એટલે સહવિવક્ષા (સર્વેવાચનાં સર્વે: શબ્દૈ: યુગપદ્ગોષમેચ્છા ।) સહવિવક્ષાને વિચાર એકશેષના સંદર્ભમાં કરવાને બદલે દ્વન્દ્વના સંદર્ભમાં કરવો વધારે યોગ્ય છે, કારણ કે દ્વન્દ્વ સમાસમાં બે અથવા વધારે શબ્દોના સમુદાયને જણાવવાની આપણી ઇચ્છા હોય છે. યુગપદધિકરણવ્યવસ્થાનો મુદ્દો જેને વાર્તિકકારે અને ભાષ્યકારે દ્વન્દ્વના સંદર્ભમાં સમજાવે છે તેને એકશેષના સંદર્ભમાં સમજાવવો વધારે યોગ્ય થશે.

જ્યારે બે અથવા વધારે અર્થોને એક ક્રિયા સાથે જોડવા માટે વિચારીને તેમને શબ્દો દ્વારા એક સાથે પ્રયોજવામાં આવે છે ત્યારે દ્વન્દ્વ અને એકશેષ સમાસો પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમાસોમાં સમન્વય તેના અવયવોથી જુદો નથી. સમુદાયના અભિધાનની સાથે સાથે અવયવોનું અભિધાન થાય છે. આમ દ્વન્દ્વ અને એકશેષમાં સમુદાયનું અવયવવાચિત્વ નિયત છે. જ્યાં આવા સમુદાયો તેમના અવયવોથી જુદા હોય ત્યાં સમુદાયનું અભિધાન કરનાર શબ્દ અવયવોનું અભિધાન કરનાર શબ્દો કરતાં તદ્દન જુદો હોય છે જેમકે દૂધ, મૂન દ્વન્દ્વ સમાસમાં આમ જનતા નથી. તેમાં અવયવોની સહવિવક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે.

હતરેતરયોગસ્તુ મિન્નસદ્ધામિધાયિનામ્ ।

પ્રત્યેકં ચ સમુદ્દોડસૌ સમુદ્દિપુ સમાપ્યતે ॥ ૩૦ ॥

અવયવો રૂપો જિનનતાવાળા સમુદાયનું અભિધાન કરનારા શબ્દોને ઇતરેતરયોગ (દ્વન્દ્વ) સમાસ થાય છે. આ સમુદાય દરેક અવયવમાં રહેલો છે (૩૦)

સહવિવક્ષામાં બે પ્રકારનાં પ્રાધાન્ય હોય છે. અવયવોતું પ્રાધાન્ય અને સમુદાયતું પ્રાધાન્ય. ઈતરેતરયોગમાં અવયવોતું પ્રાધાન્ય હોય છે. સમાહાર દ્વંદ્વમાં સમુદાયતું પ્રાધાન્ય હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો ઈતરેતર દ્વંદ્વમાં અનેકત્વ અગત્યનું છે અને સમાહાર દ્વંદ્વમાં એકત્વ વધારે મહત્ત્વનું છે. ઈતરેતર દ્વંદ્વમાં સમુદાયતું અભિધાન સમાસના અવયવરૂપ દરેક ૫૬ દ્વંદ્વ સાથે છે અને છતાં બીજા પદો અનુપયોગી બનતાં નથી.

ઘ્યાપારસમુદાયસ્ય વયાધિશ્રયણાદિપુ ॥

પ્રત્યેકં જાતિવદ્ વૃત્તિત્તથા દ્વન્દ્વપદેષ્વપિ ॥૩૧॥

જેમ અગ્નિ ઉપર મૂકવું વગેરે દરેક ક્રિયામાં, જાતિની જેમ (સમગ્ર) ક્રિયા-સમુદાયની ઉપસ્થિતિ છે તેમ, (સમુદાયરૂપ) દ્વંદ્વ સમાસની તેના (અવયવોરૂપ) પદો ઉપરની (ઉપસ્થિતિ) છે. (૩૧)

જાતિ દરેક દ્રવ્યમાં રહેતી છે. જોશબ્દ એક હોવા છતાં જોજાતિ દરેક જોમાં રહેતી છે. ક્રિયા પણ તેના દરેક વિભાગમાં વ્યાપ્ત છે. ઠાઈ ચૂસો ફૂટે કે તપેતી થૂસા ઉપર ચકાવે તપારે આપણે કહીએ છીએ કે તે રસોઈ કરે છે. રસોઈનો સમગ્ર ક્રિયા-સમુદાય તેના દરેક ક્રિયાઅવયવમાં રહેલો છે. આ પ્રમાણે સમાસરૂપી શબ્દસમુદાય તેના દરેક અવયવમાં રહેલો છે.

શૌગઢાર્થપુરોઢાશ્ચછત્રિણોઽગ્ર નિદર્શનમ્ ।

તે વિદ્યુમિત્રા इति च भिन्नेषु सहचारिषु ॥ ૩૨ ॥

શૌગઢઃ, અર્થર્ચાઃ, પુરોઢાશ્ચ, છત્રિણ, અને તે વિદ્યુમિત્રાઃ શબ્દો તેમની સાથે જુદા શબ્દો હોવા છતાં આ બાબતમાં ઉદાહરણો થયે. (૩૨)

અધિશ્રવણને રસોઈની ક્રિયા માની શકાય, કારણ કે રસોઈરૂપી ક્રિયાસમુદાયમાં તાદરશ્યને કારણે અધિશ્રવણનો અતર્કાવ છે. જાતિનો પણ તેની સાથે સગદ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં અતર્કાવ છે, પરંતુ ધરતિદીપી વગેરે શબ્દોના અર્થો વાક્યમાં જુદા હોવા છતાં સમાસમાં એકાર્થનું અભિધાન કેવી રીતે કરશે તેને અંગે બહો ઉદાહરણ આપનામાં આવે છે.

વજ્રમી લૌઘેઃ । (પા. સુ. ૨. ૧. ૪૦, લૌઘઃ, ધૂર્ત વગેરે શબ્દો સાથે વિકરણે સંપત્તી તત્ત્વરૂપ સમાસ થાય છે), અર્થર્ચાઃ પુલિષ્ । (પા. સુ. ૨. ૧. ૩૧, અર્ધર્ચોદિગજનુ શબ્દો પુલિષ્ઙ અને નપુસકેલિય હોય છે) મૂત્રોમાં લૌઘેઃ અને અર્થર્ચાઃ બદ્ધવચનમાં છે, કારણ કે, ને શબ્દો તે તે ગણના બીજા શબ્દો, ધૂર્ત વગેરેને પણ સમાવે છે. તેથી લૌઘને બદલે ધૂર્ત, અર્થર્ચને બદલે ચોવચ, પુરોઢાશ્ચને બદલે કાર્મ્મ, છત્રિય ને બદલે ખત્રિયઃ અને તે વિદ્યુમિત્રાઃ ને બદલે વિદ્યુમિત્રના બીજા સાથીદારના વાયક શબ્દો, વાકચમાં મિત્રનાથ' હોવા છતાં, સમાસમાં એકાર્થત્વને પામે છે.

દ્વંદ્વ અને એકોત્તરમાં, દ્વિવચન અને બહુવચન એક જ ક્રિયા અને યુગ્મ સાથે સંકળાયેલા બની એક બીજાનો અર્થ દર્શાવે છે.

અર્થાન્તરામિધાયિત્વ તથાર્થાન્તરવર્તિનામ્ ।
સામ્યાં ચેકમનેકાર્યં સામ્યામેવાપરં પદમ્ ॥૩૩॥

એ પ્રમાણે (દ્વન્દ્વ સમાસમાં) એક અર્થ દર્શાવનારા શબ્દો બીજો અર્થ પણ દર્શાવે છે. જે જે શબ્દો વડે એક પદ અનેક અર્થો દર્શાવે છે, તે જે પદો વડે જ બીજું પદ અનેક અર્થો દર્શાવે છે. (૩૩)

વચ્ચારી એવા દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઘણા શબ્દ પોતાનો અર્થ દર્શાવતા ઉપરાંત, ઘણા નો અર્થ દર્શાવે છે અને ઘણા શબ્દ પોતાનો અર્થ દર્શાવતા ઉપરાંત ઘણો અર્થ દર્શાવે છે; છતાં સમાસનાં જે પદો જે બાળતો જ દર્શાવે છે તેથી બહુવચનનો પ્રયોગ મળતો નથી. દ્વન્દ્વ સમાસનું દરેક પદ જે બાળતો દર્શાવે છે, આ સિદ્ધાંતને યુગપદધિકરણવચનતાનો સિદ્ધાંત કહે છે. આ સિદ્ધાંત કાત્યાયને રજૂ કર્યો છે. પતંજલિએ તેની પૂરેપૂરી ચર્ચા કરીને તેને સમજાવવામાં મુશ્કેલી (કુશળાદ) કહ્યો છે.

વાયે' દ્વન્દ્વ' । (પા.શુ. ૨.૨.૨૬, વચ્ચ-દ્વન્દ્વો સમુચ્ચય, અ-વાચય, પ્રત્યેનરયોગ અને સમાહાર એવા અર્થોમયી પ્રત્યેનરયોગ અને સમાહાર અર્થોને દર્શાવનાર સુત-તોનો દ્વન્દ્વ સમાસ વિકલ્પે થાય છે) એવું દ્વન્દ્વ સમાસ અર્થેનું નિયમચય સ્વીકારવામાં આવતાં, જ્યાં સમાસ પ્રાપ્ત થતો ન હોય ત્યાં જ (અને)ના વપરાશ વિના પણ વનો અર્થ સમ-જનાં અનિષ્ટ ત્રિપદમાં સમાસ પ્રાપ્ત થતાં અતિપ્રસંગ થશે, જેમ કે,

અહરહર્નયમાનો ગમ્-ચં પુષ્પં પશુમ્ ।
વૈવસ્વતો ન તુષ્ણિ છુરાયા દ્વ દુર્મદો ॥

“થોડી મુશાથી તૃપ્ત ન થનાર ઉન્મત્તની જેમ ગાય, શોડા, પુરુષ, અને ઘેરાને દરેકજા સહી જતો, વિવસ્વાનનો પુત્ર (યમ) વૃષ્ટ થતો નથી.”

એવા શ્લોકમાં ગમ્, અમ્, પુષ્પમ્, પશુમ્, શબ્દોનો અને દ્વન્દ્વ, ત્વષ્ટા, વાધુઃ, આકિરયઃ વગેરેનો દ્વન્દ્વ સમાસ થશે

કાત્યાયન સૂચવે છે કે આ મુશ્કેલી દૂર કરવા ચાર્વક દ્વન્દ્વ । એવા નિયમવચનને બદલે યુગપદધિકરણવચને દ્વન્દ્વ । “અનેક શબ્દો પૈકી દરેક શબ્દ તે બધા શબ્દોનો એક સાથે અર્થ દર્શાવતો હોય તેવા શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરવો ” એવું નિયમ વચન કરવું.

આ વાર્તિકવચનને હેઠારાજે આ પ્રમાણે સમજાવ્યું છે. યુગપદેકેલ યદાધિકરણ-મમિષેદ દ્વન્દ્વસદરાગ્યમભિધીયતે સમુચ્ચયલ્પ પરસ્પરારોપિતત્વાચ” તથા દ્વન્દ્વો વક્તવ્યઃ ।

કાત્યાયનનાં મુગ્ધદ્વન્દ્વ-જિના વાર્તિકવચનોને પતંજલિએ વિસ્તારથી સમજાવ્યાં છે. આ સિદ્ધાન્તના સ્વીકારમાં તેમણે અનેક મુશ્કેલીઓ દર્શાવી છે

૧. વાર્તિકકારનું સૂચન સ્વીકારતાં દ્વન્દ્વ સમાસમાં પુ વહલાયનો પ્રતિષેધ કરવો પડશે. પદ્મોદ્દયથી એવા દ્વન્દ્વમાં સમાનાધિકરણને કારણે પદ્મદ્વન્દ્વો એવો પુ'વહલાવ થશે.

આના જવાબમાં એમ કહી શકાય કે વર્તનોવાયા. માતા વર્તનીયામાતા સમાસમાં

પ્રવદ્ધતાવ યતો નથી મારણ કે દર્શનીયા અને માતા એક જ વ્યક્તિનો અર્થ દર્શાવતાં નથી તેથી પદ્મીપદ્મીમા પણ યશે નહિ, કારણ કે પદ્મી (સિદ્ધિસાર સ્ત્રી) અને મુદ્ગી (નન્ન સ્ત્રી) એવા બે સબ્દો બે વ્યક્તિ દર્શાવે છે

૨ વિરોધી અર્થો દર્શાવતા સબ્દો અંગે યુગપદ્મના સિદ્ધાંત મધ્યમેસતો નથી એવી શકાના જવાબમા એમ કહી શકાય કે જ્યાં સબ્દો વિરોધી અર્થો દર્શાવે છે પ્લક્ષ સબ્દ તેના વિરોધી સબ્દ ન્યગ્રોધને નકારીને પ્લક્ષ એવો અર્થ દર્શાવે છે, અને ન્યગ્રોધ સબ્દ તેના વિરોધી પ્લક્ષને નકારીને ન્યગ્રોધનો અર્થ દર્શાવે છે

૩ સબ્દોના પૌર્વોપર્ણને કારણે અર્થોનું પણ પૌર્વોપર્ણ હોય છે એમ સ્વીકારીએ તો આ સિદ્ધાંત બધમેસતો નથી આના જવાબમા કહી શકાય કે અર્થોના પૌર્વોપર્ણને સ્વીકારતા વ્યક્ત્યવગ્રોધો એવા પ્રયોગમા વ્લક્ષ સબ્દનો ઉચ્ચાર યતા વ્લક્ષનો અર્થ પ્રાપ્ત થશે અને ન્યગ્રોધનો અર્થ દૂર થશે પછી ન્યગ્રોધ સબ્દ ઉચ્ચારતા વ્લક્ષ દૂર થશે અને ન્યગ્રોધ પ્રાપ્ત થશે તેથી દ્વિવચન અને બહુવચન પ્રાપ્ત થશે નહિ અને હમેશા એકવચન જ વાપરવું પડશે

૪ વિગ્રહ વાક્યમા પણ યુગપદ્મ યોગ્ય છે કે, કારણ કે યાચા હ કામા અથવા યાચા ચિરન્વી વૃષિચો નમેતે । (ન્યગ્રેદ ૨ ૧૨ ૧૩ અ) જેવા પ્રયોગો જાણીતા છે

૫ યુગપદ્મ ન સ્વીકારવામા આનતા દ્વિવચન અને બહુવચનનો પ્રયોગ સમભવી શકતો નથી એના જવાબમા પતજલિ કહે છે કે દ્વન્દ્વમા સમુદાયનું અભિધાન થાય છે એમ માનીએ તો દ્વિવચન અને બહુવચનનો ઉપયોગ સમભવી શકશે

આને અંગે વાર્તિકકાર જણાવે છે કે આ વાત યરાગર નથી, કારણ કે સમુદાયનો અર્થ એકવચનનો હોય છે, જેમકે શૂષ્મ વનમ્ વગેરે સબ્દો એકવચન દર્શાવે છે

૬ વાર્તિકકારની સામે દલીલ કરવામા આવે છે કે શૂષ્મ વનમ્મા એકાચ્ચ નથી આ સબ્દો મે અથવા વધારે પદાર્થો દર્શાવે છે અને તેવી સ્થિતિમા દ્વિવચન અને બહુવચન સિદ્ધ થાય છે

■ આના જવાબમા વાર્તિકકાર કહે છે કે અનેકાચ્ચત્વ આનવાથી બહુવચન સિદ્ધ થાય છે એ વાત યરાગર નથી, કારણ કે, બહુવચન છે જ નહિ

૮ બહુવચન નથી એ દલીલ યોગ્ય નથી, મારણ કે પ્લક્ષના બે અર્થ, પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોધ અને ન્યગ્રોધના બે અર્થ ન્યગ્રોધ અને પ્લક્ષ એમ ચાર પદાર્થો યથા એટલે બહુવચન સમુદાય જ સમભવું

હવે બે આમ માનીએ તો ન્યગ્રોધનો અર્થ પ્લક્ષ થશે અને પ્લક્ષનો ન્યગ્રોધ થશે, અર્થાત્ સબ્દ અગ્રુ અને તેનો અર્થ તદ્દન બુદ્ધો એમ થશે આ યરાગર નથી

૯ વાર્તિકકાર જણાવે છે કે એક અર્થ દર્શાવનારા સમ્બંધી મીતો અર્થ દર્શાવેલા યોગ્ય નથી એમ કહેવું યરાગર નથી, કારણકે પ્લક્ષ ન્યગ્રોધ છે અને ન્યગ્રોધ પ્લક્ષ છે બંને અર્થો તે બંને સબ્દોના યોગાના છે

૧૦ આમ કેમ જાની શકે કે કોઈ એક યોગ્ય સારણુ ખાનગા રાખીને કોઈપણ પદાર્થ મારે તેનું અભિધાન કરતો સબ્દ વપરાય ■ આ મુકદ્દેની અંગે વાર્તિકકાર જણાવે છે કે પ્લક્ષ ન્યગ્રોધ જ છે અને ન્યગ્રોધ પણ પ્લક્ષ જ છે એવી સ્વચ્છંદથી અભિધાન થયું છે

૧૧. કોઈ ચોક્કસ કારણને લીધે જ સખ્દ દ્વારા પદાર્થનું અગિધાન થાય છે એમ માનીએ તો પ્રકારતિ રૂઢિ વ્લક્ષ: । ન્યથ રોહતિ રૂઢિ ન્યપ્રોષ: । એવી વ્યુત્પત્તિએ દરેકને લાગુ પડી શકે. રસ અરવાતું અને નીચે ફેલાવાતું બન્ને માટે સરખું જ છે.

૧૨. વાર્તિકકારની સામે દલીલ કરી શકાય કે તમારી પાત પ્રત્યક્ષ વ્યવહારની વિરોધી છે. વ્યવહારમાં ક્યાંય પ્લક્ષ સખ્દ ન્યગ્રોધના અર્થમાં વપરાતો નથી.

વાર્તિકકાર જણાવે છે કે પ્રકારણ એટલે ચારે જાતુ ફેલાવું અને ન્યગ્ર શબ્દણ એટલે પણ નીચેની ખાતુએ બધે વિસ્તરવું, આ સખ્દો એકબીજાને બદલે વાપરી શકાય.

૧૩. પણ 'પ્લક્ષ લાવો' એમ કહેતાં કોઈ ન્યગ્રોધ લાવતું નથી અને 'ન્યગ્રોધ લાવો' એમ કહેતાં કોઈ પ્લક્ષ લાવતું નથી એનું શું ?

વાર્તિકકાર જણાવે છે કે (અ) આ બાબતને દ્વન્દ્વ સમાસ પૂરતી સીમિત રાખો. (બ) ખીખાં પણ આવાં હિદાદરણો છે. સખ્દોના અર્થવિપરો નિયત હોય છે, જેમકે લાલ રંગ સરખો હોય તો પણ ગાયને લોકિત અને ઘોડાને શોણ કહે છે. કાજો રંગ સરખો હોવા છતાં ગાયને કૃષ્ણ અને ઘોડાને હેમ કહે છે. સફેદ રંગ સરખો હોવા છતાં ગાયને શ્વેત અને ઘોડાને કઠ્ઠ કહે છે.

૧૪. પ્લક્ષ સખ્દ ન્યગ્રોધનો અર્થ દર્શાવતો હોય અને ન્યગ્રોધ પ્લક્ષનો અર્થ દર્શાવતો હોય તો એક જ પ્લક્ષ સખ્દ વડે બે અર્થો દર્શાવવામાં આવતાં ન્યગ્રોધ સખ્દનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ.

આના જવાબમાં વાર્તિકકાર જણાવે છે કે પ્લક્ષ સખ્દથી ન્યગ્રોધનો અર્થ દર્શાવતો ન હોવાથી અને ન્યગ્રોધથી પ્લક્ષનો અર્થ દર્શાવતો ન હોવાથી બન્ને સખ્દો વાપરવા જોઈએ.

૧૫. પ્લક્ષનો અર્થ ન્યગ્રોધ છે અને ન્યગ્રોધનો અર્થ પ્લક્ષ છે એમ હમણાં જ તમે કહ્યું છતાં હવે આમ કેમ કહો છો ? આના જવાબમાં વાર્તિકકાર કહે છે કે આ સખ્દો એકસાથે વપરાયા હોય ત્યારે એકબીજાનો અર્થ દર્શાવે છે, જુદા વપરાયા હોય ત્યારે દર્શાવતા નથી.

૧૬. અર્થોનું પ્રતિપાદન સખ્દ જીર નિર્ભર હોઈ સ્વાભાવિક છે. પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોધના અર્થો કેટલીકવાર મુખ્યપણે દર્શાવવામાં આવે છે અથવા ગૌણપણે ગુણ કે ક્રિયા દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. આ પ્લક્ષ છે, કારણ કે તે પ્લક્ષ જેવું છે અને આ ન્યગ્રોધ છે કારણકે તે ન્યગ્રોધ જેવું છે. તેથી વ્લક્ષો એમ કહેતાં બે પ્લક્ષ કે એક પ્લક્ષ અને એક ન્યગ્રોધ એવી ચંકા થશે તેથી પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોધ એવા બે સખ્દો વપરાય છે.

યુગપદ્ધિઠ્ઠલુલ્લયનતાને સિદ્ધ કરવા માટે વાર્તિકકારે વાર્તિકકાર રૂપે બધી દલીલો કરી છે. પતંજલિએ તેમને રખડ કરી છે કેટલીક દલીલો પહેલો નખરે અસ્વીકાર્ય, તાર્કિક રીતે અસંગત અને પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગે છે. જાવા હ જામા જેવા વૈદિક પ્રયોગોને ભાષાસખ્દો અંગેની ચર્ચામાં મદદે લઈ શકાય નહિ. આ તે અભિધાનના સ્વાભાવિકપણાની દલીલને આશ્રયે આ સિદ્ધાંતને ટેકો મળે છે. તેથી જ પતંજલિએ આ સિદ્ધાંતને ભુદ્ધિને કબ્જારક (દુઃલા) અને શુદ્ધેલીથી સમર્થો શકાય એવો (દુલ્લગાજા) કહ્યો છે. (તેજ પ્રતીભાસુ-વારોહ્નોતિ ડુ લા પ્રમાણભાવાન્ન દુદાગદા ।—હેવારાજ)

સમુદાયાન્તરત્વાચ્ચ સાદ્યોઽર્થો ન લૌકિકઃ ।

અન્યવ્યતિરેકામ્યાં શાસ્ત્રાર્થોઽપિ ન દશ્યતે ॥૩૪॥

સમાસ પડે દર્શાવાતો સમુદાય જુદો હોવાથી આવો (અન્યવ્યતિરેક) અર્થ લોકપ્રસિદ્ધ નથી, અન્યવ્યતિરેક વડે પણ તે સાતીય અર્થ રૂપે દેખાતો નથી, (૩૪)

કાતાપને રજૂ કરેલા યુગપદ્ધાના નિયમ મુજબ ૬-૬ સમાસના અરપણેનો આવો પ્રકારનો અર્થ હોકમાં જાણીતો નથી. સાતીય પદ્ધતિથી અન્ય અને વ્યતિરેક દર્શાવવાનો અર્થ ન્દર્શી શકાતો નથી.

તેથી આ સિદ્ધાન્ત રવીકારવા યોગ્ય નથી.

કુ.સા દુરુપપાદા ચ તસ્માદ્ માન્યેઽપ્યુદાહતા ।

યુગપદ્ધવચ્ચિતા સા તુ વ્યવહાર્યમાશ્રિતા ॥૩૫॥

તેથી યુગપદ્ધિરજીવનચલનાને સામ્યમાં દુઃખકારક અને સમર્થવામાં મુશ્કેલ કહી છે પરંતુ (ક-કના) વ્યવહાર માટે તેનો આશ્રય કરવામાં આવ્યો છે. (૩૫)

યુગપદ્ધિરજીવનચલના અંગેના કાતાપનના ખતની પત્રલિપિએ વિસ્તારથી રખતતા કરી હોવાથી વાતુંદરિએ આ સિદ્ધાન્તની વિસ્તૃત મર્યાદા કરી નથી. તેથી આ સિદ્ધાન્ત રવીકારવા યોગ્ય નથી.

સમુદાયમુષ્કમ્ય પદં તસ્યાં પ્રયુજ્યતે ।

વિભાગેન સમાલયને તત્તસ્તદ્ દ્વયર્થમુચ્યતે ॥૩૬॥

તે (યુગપદ્ધિરજીવનચલના)માં સમુદાયને ધ્યાનમાં રાખીને (પ્રત્યેક) પદને પ્રયોજવામાં આવે છે, તેથી વાક્ય વડે જણાવવામાં આવતાં તે (પદ) બે અર્થોવાળું છે એમ કહેવાય છે. (૩૬)

લક્ષ્યપ્રમોદો એવા સમુદાયને ૬-૬ સમાસ થયો છે. વિગ્રહ વાક્યમાં તેનું લક્ષ્ય પદ પદક્ષ અને ન્યગ્રાધ એવા બે અર્થ અને ન્યગ્રોચ્ચ પદ ન્યગ્રાધ અને પદક્ષ એવા બે અર્થ જણાવે છે, તેથી લક્ષ્યો વ ન્યગ્રોચ્ચ વ લક્ષ્યપ્રમોદો એવું વિગ્રહ વાક્ય થશે.

વાક્યેઽપિ નિયતા ધર્માઃ કેચિદ્ વૃત્તી દ્વયોસ્તથા ।

તે ત્યમેદેન સામર્થ્યમાત્ર પર્વોવર્ણિતાઃ ॥૩૭॥

કેટલાક અર્થનેદો વાક્યમાં નિયત હોય છે, કેટલાક સમાસમાં અને કેટલાક બાનેમાં (નિયત છે) સામર્થ્યને ધ્યાનમાં રાખીને તેમને અભિન્નપદ્ધે જણાવ્યા છે (૩૭)

સમર્થઃ પર્વનિધિઃ । (૨.૧.૧. પદ સંજ્ઞાધિ કાર્થ સમર્થ કહેવામાં જ થાય છે) એવા મૂળ ઉપરના બાલ્પમાં સમાસ અને વાક્યમાં બાનેમાં પદોના પરસ્પર સામર્થ્યને મહત્તર આપવામાં આવ્યું છે. સામર્થ્યને વાક્યમાં પ્રાપ્ત થતું અર્થોત્ત વ્યવસ્થાપ સામર્થ્ય અને સમાસમાં પ્રાપ્ત થતું અર્થોત્ત એકાર્થીભાવરૂપ સામર્થ્ય એમ બે પ્રકારે સમજાવવામાં આવ્યું છે. બાનેની વિશેષતાએ બાલ્પકારે જણાવી છે.

દૃત્તો વિશેષવૃત્તિત્વાદ્ ભેદે સામાન્યવાચિતા ।

ઉપમાનસમાસાદૌ રચામાદીનામુદાહૃતા ॥૨૮॥

(શક્તીરચામા) જેવા ઉપમાન સમાસોમા રચામા શબ્દને સમાસમા વિશેષ ધર્મ દર્શાવનારા અને વાક્યમા સામાન્ય ધર્મ દર્શાવનારા ઉદાહરણ તરીકે જણાવવામાં આવ્યો છે (૩૮)

ઉપમાનાનિ સામાન્યવચનૌ । (પા. ૪. ૨૧. ૫૫, ઉપમાનનામક શબ્દને સામાન્ય ધર્મ વાળા શબ્દ સાથે સમાસમા યોગવામા આવે છે)ના ઉદાહરણ તરીકે સજ્જીરપામા (જરી જેવી ઠાળી) જેવા પ્રયોગ છે. સસ્ત્રી દ્વ રવામા । જેવા વિગ્રહવાક્યમા રવામા શબ્દ સામાન્ય ધર્મ રવામાવ દર્શાવે છે

ભાષ્યકારે રૂપરૂપતા ઠરી છે કે કોઈપણ બીજા શબ્દ સાથે યોગ્યતા શબ્દ વિશેષવચન બનશે બીજા શબ્દ સાથે સબધમા આવ્યા પહેલા અર્થાત્ વાક્યમા જે સામાન્યવચન શબ્દ હોય તેની સાથે ઉપમાનવાચક શબ્દનો સમાસ થાય છે (અથવા સામાન્યવચનૈરિત્યુચ્યતે સર્વથ શાસ્ત્રાન્વયેન શબ્દેશમિવજ્ઞયમાનો વિશેષવચન સ્વયતે સ દ્વ વિશાલ્યમાન પ્રાગ્ભિસન્નવાચા સામાન્યવચન इति ।)

વૃત્તિરન્યપદાર્થે વા સત્યા વાચ્યેષ્વસમય ।

વાચ્યે દ્વન્દ્વપદાના વ ભેદે વૃત્તિર્ન વિષયે ॥૨૯॥

અન્યપદના અર્થમા જે સમાસકાર્ય છે તે (અર્થ)નો વિગ્રહવાક્યમા સ્થાવ નથી. દ્વન્દ્વ સમાસમા જોડાતા પહેલું વાક્યમા 'અને'ના અર્થમા અભિધાન થતું નથી (૩૯)

સ્વિત્યવિસરૂપ (વનસ્પતિ । મુન્દર કુ પાવાણુ ક્ષુ) જેવા સમાસમા અન્ય પદાર્થનું જે રીતે અભિધાન થાય છે તે રીતે સ્વિત્યાનિ કિસલ્યાનિ અસ્વ । જેવા વિગ્રહવાક્યમા થતું નથી વિગ્રહવાક્યમા આવું અભિધાન જલ્પ શબ્દ વડે થાય છે સમાસમા તેના પછે જોડાર્થ બનીને તેમના સબધી જેવા અન્ય પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે

દ્વન્દ્વ સમાસમા સમાનના ભાગ રૂપે વ (અને) પ્રાપ્ત થતો નથી છતાં જનો અર્થ દર્શાવાય છે, પરંતુ વિગ્રહવાક્યમા વ શબ્દ અને અર્થના વાચક તરીકે પ્રયોગાય છે

અગાઉની ઠારિકાઓમા ભેદ અને વિભાગે શબ્દો વાક્ય માટે પ્રયોગ્યમા ■ અને વૃત્તિ શબ્દ સમાસ માટે પ્રયોગ્યો છે આ ઠારિકામા પહેલી પકિતમા વૃત્તિ શબ્દનો અર્થ સમાસ થશે અને બીજી પકિતમા વૃત્તિ શબ્દનો અર્થ સકિત અથવા અભિધાન થશે

ભેદે સતિ નિરાદીના ક્રાન્તાદર્થેષ્વસમય ।

પ્રાગ્વૃત્તર્જાતિવાચિત્વ ન ચ ગૌરવસદિયુ ॥૩૦॥

વાક્યમા હોય ત્યારે નિસૂ વિગેરેના 'ગહ્વર ગમેલો' જેવા અર્થ સ્થાવતો નથી ગૌરવ વગેરે સમાસમા જોડાય તે પહેલા જાતિનો અર્થ દર્શાવતો નથી. (૪૦)

નિષ્કૌશલ્યિ । (કૌશાલ્યની બહાર ગયેલો) એવા સમાસમાં નિષ્ 'બહાર ગયેલો' એવા અર્થ દર્શાવે છે પરંતુ વિગત કૌશલ્યના । એવા વાક્યમાં નિષ્ આવેા અથ દર્શાવતો નથી ગૌરવ (જમની વાનર) કૃષ્ણર્ષ (કાળો ચપ્), લોહિતશાલિ (લાલ કાગર) વગેરેમાં આ શબ્દો સમાસમાં પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં અર્થોત્ ગૌરવ, કૃષ્ણર્ષ । વગેરે વાક્યોમાં જરૂર અને સર્વ તેમની જાતિ દર્શાવતા નથી સમાસમાં એકાદર્ હોઈને એક સમાસપદ સમજવામાં આવતા નિશિષ્ટ જાતિનું અધિધાન થયે

ક્રીડાયા જીવિકાયાચ્ચ વાક્યેનાનન્વનાત્ તથા ।

ન નિત્યપ્રહ્ણ યુક્ત કૌટિલ્યે યદ્વિધૌ યથા ॥૪૧॥

વહગતિ દર્શાવવા માટે યદ્વત્ વિધાન કરનારા નિત્ય કૌટિલ્યે ગતૌ । સૂત્રમાં નિત્ય શબ્દને જેમ યોગ્ય માનવામાં આવ્યો નથી તેમ રમત અને આજીવિકાને અર્થ વાક્યદ્વારા પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી નિત્ય ક્રીડાજીવિકાઓ સૂત્રમાં પણ નિત્ય શબ્દ યોગ્ય નથી (૪૧)

નિત્ય કૌટિલ્યે ગતૌ । (પા.સૂ. ૩.૧.૨૬ વક્રપ્રતિ અર્થ જલ્પાવવાનો હોય ત્યારે અત્યર્થ ધાતુને હમેશા પૌનપુન્યાથનો યદ્ અત્ય લાગે છે) કૌટિલ કામતિ અને જદ્ કમ્પસે અનુક્રમે વાક્યપ્રવેશ અને સમાસપ્રવેશ છે સમર્થ પદવિધિ । (૨.૧.૧) સૂત્ર ઉત્તરના કાળમાં પત્તજલિએ જણાવ્યું છે કે સમાસના અને વાક્યના અર્થો સરખા હોતા નથી રાહ પુણ્ય । એવા વાક્યનો અર્થ છે 'રાખનો નેહર' રાગપુણ્ય । એવા સમાસનો અર્થ ■ 'અમનદાર તેથી સૂત્ર ૩.૧.૨૩માં નિત્ય શબ્દ મૂકવાની જરૂર નથી

નિર્ધારણાદિનિપયે વ્યપેક્ષેચ યત્ સ્થિતા ।

સમાસપ્રતિપેધાના તતો નાસ્તિ પ્રયોજનમ્ ॥૪૨॥

શુદ્ધનિર્ધારણ વગેરેના વાક્યકે શબ્દો વચ્ચે વ્યપેક્ષા જ રહેલી હોવાથી (આવા અર્થોએ), સમાસનો અતિપેધ કરવાનું પ્રયોજન નથી (૪૨)

ગવા કૃષ્ણા તવન્નક્ષીરતમા । (ગાયેમાં કાલી ગાય સૌથી વધારે દૂર આપનારી છે) એવા વાક્યપ્રવેશમાં એકાર્થીલાવરૂપ સામર્થ્ય નહિ પણ વ્યપેક્ષારૂપ સામર્થ્ય ન વિધારે । (પા.સૂ. ૨.૨.૧૦, ચતુષ્વિધાનમ્ પા.સૂ. ૨.૩.૪૧થી થયેલી પછીવાળા મુગન્ત સાથે સમાસ કરેલો નહિ) નિર્ધારણ અર્થમાં જોજેલા પછીના પ્રત્યયવાળા જુદી સાથેના સમાસનો નિર્ધાર કરે છે, તેથી ચોક્કસ એવો સમાસ થયો નહિ પરંતુ આવો નિર્ધાર કરવાની જરૂર નથી કારણ કે ગવા કૃષ્ણા એવા વાક્યમાં તેનું નિર્ધારણ થયું છે તેનું ચોક્કસ સમાસમાં થયું નથી

વિધિભિઃ પ્રતિષેધૈશ્ચ મેદામેદનિર્દર્શનમ્ ।

કૃતં દ્વન્દ્વૈશ્ચદ્વભાવે સંપવૃત્ત્યુપદેશવત્ ॥૪૩॥

દ્વન્દ્વ(સમાસ)માં એકવદ્ભાવ પ્રાપ્ત હોય ત્યારે સમુદાયનું વિધાન હોય છે તેમ વિધિ(નિયમોથી) અને પ્રતિષેધ(નિયમો)થી (અપેક્ષારૂપ) બેદ અને (એકાથી-ભાવરૂપ) અલેદ જણાવવામાં આવ્યા છે. (૪૩)

દ્વન્દ્વ સમાસના છત્રેતરયોગ અને સમાહાર એવા બે વિભાગો છે. દ્વન્દ્વ પ્રાણિર્વસેના-જ્ઞાનામ્ । (૨.૪.૧) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે પ્રાણિઓનાં ચરીરનાં અંગો, ભુક્ષ ભુક્ષ વાદવાદો અને સેનાના અંગોના અર્થવાળા શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ એકવદ્ભાવ અર્થાત્ એકવચનવાળો હોય છે. આ સમાસ સમાહાર દ્વન્દ્વ છે. અહીં સમાસના અવયવોનો એક સમુદાયમાં અર્થાત્ સમૂહમાં સમાહાર છે. આવા જુદા જુદા અવયવોનો ન્યાં સમાહાર ન હોય ત્યાં છત્રેતરયોગ દ્વન્દ્વ સમાસ થાય ॥ અને એકવચન યતું નથી પરંતુ પહેલી સંખ્યા પ્રમાણે વચન પ્રાપ્ત થાય છે ન દષિપયમાદીનિ । (૨.૪.૧૪) દષિપયસી વગેરે સમાસો એકવચનશબ્દો નથી સૂત્ર પ્રમાણે દષિપયસી, મધુરયસી, વગેરે સમાસોમાં સમાસનાં પહેલો સમાહાર થયો નથી. વિમાપા પુલ્કમૃગતુગપામ્વજ્યજનપતુરકુન્દવથરકવૃર્વાપરાધરોચાળ્યમ્ । (૫૧.૫ ૨.૪.૧૨, પક્ષો, પશુઓ, ધાસ, ધાન્ય, મસાલા, પાણેલાં પશુપંખીઓનાં નામો, અને અસવજ્ઞમ્ (અધવજ્ઞા.), પૂર્વાવર (પૂર્વાવરે), અને અવરોચરમ્ (અવરોચરે) જેવા સમાસો વિકલ્પે એકવચન સમાસો છે) પ્રમાણે એકવદ્ભાવવાળા સમાસો વિકલ્પે દ્વન્દ્વ સમાસો થાય છે.

આવા વિધિ, પ્રતિષેધ અને વિખાયા અર્થાત્ વિકલ્પના વિધાનોનો આધાર શબ્દોની પોતાની શક્તિ અને તે પ્રમાણે તેમનો વ્યવહારમાં વપરાય છે. આવી સ્થિતિ ન હોય તો આકરણ્યાત્મનાં સંકેતો વચનો પણ કશું કરી શકતા નથી (વ કાસતી વાચનાનાં શક્તિર્વ-જનતાતેનાપિ કુતું પાર્થતે—હેતારાજ)

સામર્થ્યમલિશેપોક્તમપિ લોકવ્યવથયા ।

વૃત્ત્યવૃત્ત્યો. પ્રયોગઙ્ગૈર્વિમલ્લત્ પ્રતિપત્તિભિઃ ॥૪૪॥

સામર્થ્યનું સામાન્યપણે વિધાન થયું હોવા છતાં પ્રયોગને બાજુનારા અકષાત્રીઓએ, અવહારમાં વપરાય પ્રમાણે તે (સામર્થ્ય)ને સમાસ અને વાક્યમાં જુદું રહેલું સમજાવ્યું છે. (૪૪)

સમર્થઃ પદવિધિઃ । (પા.સુ. ૨.૧.૨ પદસંબંધી બધાં કાર્યો સામર્થ્ય ઉપર આધાર રાખે છે) એવા સામાન્ય નિયમ સમાસ અને વાક્યનાં પદો વચ્ચે સામર્થ્યની આવરપકતા જણાવે છે. ચત્રકર પાણિનિએ આવા સામાન્ય નિયમ રચ્યો છે. અવહારમાં શબ્દોના વપરાશને બાજુનારા અભ્યાસીઓ જેવા કે વાર્તિકકાર અને ભાષ્યકારે આ સામર્થ્યને સમાસમાં એકાથી-ભાવ રૂપે અને વાક્યમાં અપેક્ષા રૂપે એમ બે પ્રકારે જુદું સમજાવ્યું છે. તેમણે તેમની બ્યાખ્યાઓ અને તેમની વિશિષ્ટતાઓ સમર્થ પદવિધિ. । ઉપરના ભાષ્યમાં આપી છે તેમણે જણાવ્યું ॥ કે સમાસમાં એકાર્થભાવરૂપ સામર્થ્ય છે અને વાક્યમાં અપેક્ષારૂપ સામર્થ્ય છે.

અર્થસ્ય વિનિવૃત્તવાલ્લુગાદિ ન વિરુદ્ધ્યતે ।

एकार्थीभाव एवात समासारूपा विधीयते ॥४५॥

લેહના (આધાર રૂપ) વિલક્ષ્યર્થની નિવૃત્તિ થતી હોવાથી તેના લોપ વગેરેનું વિધાન (શાસ્ત્રનિયમોનું) વિરોધા નથી. તેથી એકાર્થીભાવ હોય ત્યારે સમાસ ॥ સાનું' વિધાન કરવામાં આનું છે. (૪૫)

સમર્થ. પરિધિ: । ઉપરના ભાગમાં જણાવ્યું છે કે વૃત્તિ એ પ્રકારની છે, એક જહ-સ્વાર્થા અને બીજી અજહ-સ્વાર્થા. જ્યાં જોયું પહેા પોનાના અર્થના ત્યાજ કરે ત્યાં જહ-સ્વાર્થા વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અજહ-સ્વાર્થામાં મુખ્ય પદ સાથે જોયું પહેા એકાર્થી-ર્થાવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ન હોવાથી કશો ભેદપ્રાપ્ત સંબંધ શક્ય નથી તેથી વિભક્તિની નિવૃત્તિ થઈ છે એમ સમજાવ છે. વિભક્તિને લોપ થતાં એકાર્થી-ભાવરૂપ સામર્થ્ય સિદ્ધ થઈને સમાસ બને છે.

વાક્યમાં ભેદ અને સંખ્યાની વિવિધતા હોવાથી વિભક્તિનું શ્રવણ થાય છે. સમાસમાં અભેદ અને એકત્વસંખ્યાનો વિવક્ષા હોવાથી એકાર્થીભાવનું સ્વાભાવિક અભિધાન થાય છે.

व्यवस्थितविभाषा च सामान्ये कैश्चिदिष्यते ।

तथा वाक्यं व्यवस्थायां समासोऽन्यत्र शिष्यते ॥४६॥

કેટલાક (વૈયાકરણો)ના મતમાં સામાન્ય (સંબંધરૂપ સામર્થ્ય) અંગે બધવ-સ્થિત વિભાષાને શોધ્ય માનવામાં આવી છે, જેમકે, બ્યવેશ્ઠારૂપ સામર્થ્ય હોય ત્યારે વાક્યનું અને તેનાથી શુદ્ધિ સ્થિતિમાં સમાસનું વિધાન કરવામાં આનું છે (૪૬)

કેટલાક વૈયાકરણો માને છે કે સુત્રકર પોતે જ સામર્થ્યને સમાસમાં અને વાક્યમાં આવરપક મૂક્યું છે. આ સ્થિતિમાં બ્યવસ્થિત વિભાષાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જ્યાં બ્યવેશ્ઠારૂપ સામર્થ્ય હોય ત્યાં સમાસ થશે. આ સ્થિતિ શબ્દલક્ષિતને અનુસરને કલ્પવામાં આવી છે.

સામર્થ્યના એ પ્રકારે કાલાબને રજૂ કર્યા છે. પતંજલિએ તેનો વિસ્તાર કર્યો છે. સમર્થ: પરિધિ: । સૂત્ર ઉપરના પહેલા વાર્તિક ઉપગમ્યામાસેકાર્થીભાવ: સમર્થત્વનમ્ । માં વાર્તિકકાર જણાવે છે કે જુદા અર્થવાળા શબ્દોનું એક અર્થમાં પ્રાપ્ત થવું એટલે સામર્થ્ય વાર્તિક કર્યાં જણાવ્યું છે કે કેટલાકના મતમાં સામર્થ્ય એટલે શબ્દોના અર્થની પરસ્પર બ્યવેશ્ઠા. આવી સ્થિતિ વાક્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

વૈયાકરણ પરંપરામાં વિભાષાના પ્રાપ્ત, અપ્રાપ્ત અને ઉપગમ્ય એવા પ્રકારે ઉપસાંત બ્યવસ્થિત વિભાષા એવો પ્રકાર પણ સમજવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકાર પ્રમાણે વિકલ્પ અંગેના નિયમનાં બધા ઉદાહરણોને વિકલ્પ લાગુ ન પડતાં અમુકને બ્યવસ્થ લાગુ પડે છે અને બીજાને લાગુ પડતો નથી પા.રૂ. ૩.૩.૧૫ અને ૭૪૪૧ ઉપરના ભાષ્યમાં વેવશાઠ, મનો પ્રાદઃ, મવાદઃ અને સંશિત્વઃને બ્યવસ્થિત વિભાષાનાં ઉદાહરણો સમજવામાં આવ્યાં છે.

હુત્યધૃતિત્વાત્ તત્ત્વેऽપિ રાજાદીનામુપાશ્રિતે ।

યૃતૌ વિશેષણાકાદ્ભાગમકત્વાન્નિવર્તે ॥૪૭॥

રાજન્ વગેરે શબ્દો તેમના એકસરખા ઉચ્ચારણને કારણે (સમાસમાં અને વાક્યમાં) સમાન હોવા છતાં સમાસમાં તેમને વિશેષણની આકાંક્ષા -હોતી નથી, કારણ કે તે અર્થબોધ કરાવી શકતા નથી. (૪૭)

રાજ. પુરુષ: । એવા વાક્યમાં અને રાજપુરુષ એવા સમાસમાં રાજન્ શબ્દ છુટો નથી કારણ કે બન્નેનું ઉચ્ચારણ સરખું છે, બન્ને વચ્ચે રૂપસાદૃશ્ય છે. પરંતુ જઠસ્ય રાજા પુરુષ । એવા વાક્યમાં રાજ. એવા ગૌણ પદને વિશેષણ જઠસ્ય સાથે જોડી શકાય છે તેમ રાજપુરુષ । એવા સમાસમાં જઠસ્ય રાજપુરુષ । એમ જઠસ્યને રાજ સાથે જોડી શકાતું નથી. તેમ કરવામાં આવતાં સમાસને અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ. સમાસમાં પ્રધાન પદ પુરુષ સાથે ગૌણ પદ રાજન્ જોડાયેલું છે, તેથી જઠસ્ય સાથે તેને જોડી શકાય નહિ. એકાથીભાવની વિશેષતાઓનું પરિણમન કરતી વખતે પાત્રલિંગે જણાવ્યું છે કે વાક્યમાં ચોક્કસ સંખ્યા, રૂપરૂઢિ અભિધાન, ગૌણ પદ સાથે વિશેષણની યોજના અને ચ (અને) સાથે જોડાયેલ, ચક્રય છે, સમાસમાં આ બધું શક્ય નથી.

સંન્યધિશ્વર સાપેક્ષો નિત્યં સર્વ. પ્રયુજ્યતે ।

સ્વાર્થયત્સા હ્યપેક્ષાસ્ય વૃત્તાવપિ ન હીયતે ॥૪૮॥

સંબંધી શબ્દને (અન્યની) અપેક્ષા વાળા તરીકે હંમેશા વાપરવામાં આવે છે; પોતાના અર્થની (અપેક્ષાની) જેમ આ તેની (બીજા સંબંધીશબ્દ સાથેની) અપેક્ષા, સમાસમાં પણ દૂર થતી નથી (૪૮)

વાક્ય અને સમાસમાં અર્થબોધ પ્રાથમિક આવરકતા છે આ આવરકતા પૂરી પડતી હોય તો, બીજા શબ્દ સાથે સંબંધમાં રહેલા શબ્દની સાથે પણ વિશેષણ વાપરી શકાય છે. આણુ વિશેષણ સમાસના પદો સાથે પણ સંબંધ પામે છે. ગુરુકુલમ્ । અથવા ગુરુગ્રામ. । એવા સમાસમાં ગુરુ એણુ ઉપસર્જન પદ સંબંધી શબ્દ છે, કારણ કે તે શિષ્ય અર્થના વાચક કોઈક પદ સાથે સંબંધવાળું છે પરિણામે દેવદત્તસ્ય ગુરુકુલમ્ । અથવા દેવદત્તસ્ય ગુરુગ્રામ. । એવા પ્રપેચમાં દેવદત્તસ્ય શબ્દ સમાસથી બહાર સંબંધ પ્રાપ્ત કરશે તે ગમક શ્લોક અર્થોત્ અર્થબોધ કરનારું છે

સામાન્ય રીતે વિશેષણ યુક્ત પદોનો સમાસ થતો નથી કેમ કે, મહત્કલ્પ ક્ષિત એવા શબ્દો દ્વારા મહત્ કલ્પક્ષિત એવો સમાસ બનેલો નથી. પતંગલિ, દેવદત્તસ્ય ગુરુકુલમ્, દેવદત્તસ્ય રાસમાર્ગો, દેવદત્તસ્ય ગુરુગ્રામ એવા પ્રપેચમાં ગુરુ અને રાસ શબ્દો અન્ય શબ્દ દેવદત્તસ્ય સાથે જોડાયેલા હોવાથી તેમને કુલમ્, ગ્રામ અને માર્ગો સાથે સમાસ થશે એમ જણાવે છે, કારણ કે તે સમાસ ગમક છે અર્થોત્ અર્થબોધ કરાવી શકે છે. ડો. એસ. ડી. જોષી (Samarthabooks, પ્રસ્તાવના પૃ ૭) તર્ક કરે છે કે “પતંગલિ પૂર્વે” તર્ક શબ્દને બદલે ગમક શબ્દ પ્રયોજિત હતો અને ગમકને સમાસની આવરકતા મણુવામાં

આવતી હતી પરંતુ વૈવાહિકજોગે વચ્ચે જાહેર વચ્ચે શબ્દ પસંદ કરી, કારણ કે પાશ્વિનિએ સમર્થ: વધાર્યા. । સુત્રમાં તેનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે.' આ કારણ જણાવે છે કે સંબંધી શબ્દો અંગે 'સાપેક્ષ અસમર્થ' છે' એવો નિયમ લાગુ પડ્યો નહિ.

સમુદાયેન સંબંધો ચેપાં મુસ્તુલ્લહિના ।

સંસદયાચયવાંતેઽપિ યુન્યન્તે તદ્વત્ત સહ ॥૪૧॥

(કેવલત વગેરે) જે શબ્દોનો શુરુકલ વગેરે સમુદાય સાથે સંબંધ છે, તે, (સમુદાય)ના અવયવો સાથે (પહેલાં) સંબંધ પામીને જ, અવયવોવાળા તેની સાથે જોડાય છે. (૪૬)

જેમ પ્રસિદ્ધ કામીયુદ્ધ અંગે કોઈ પૂછતું નથી કે 'કયો કારણ' થયું તેમ શુરુકલ પાછું પ્રસિદ્ધ છે અને તેને વિષે પણ કોઈ પૂછતું નથી, તેથી વેવરત્ત્વ મુદ્દકલમ્ । એવા પ્રયોગમાં ગુરુ એવા ઉપસર્ગન પદનો વેવરત્ત્વ સાથે સંબંધ થાય છે. આમ વેવરત્ત્વ, પહેલાં ગુરુ એવા અવયવશબ્દ સાથે જોડાઈને પછી અવયવી એવા મુદ્દકલમ્ સાથે સંબંધને પામે છે.

અનુબાન્મત્યુપાયાઃ વિચિત્રાઃ પ્રતિપત્તયે ।

શબ્દાન્તરભાદિત્યન્તં મેદો વાક્યસમાસયોઃ ॥૫૦॥

અજ્ઞાનીઓને (સમાસ અને વાક્ય વચ્ચેના ભેદનું) જ્ઞાન થવા માટે વિવિધ ઉપાયો ચોજવામાં આવ્યા છે. જુદા શબ્દ(પ્રયોગો) હોવાથી, વાક્ય અને સમાસ, અત્યંત લિપ્ત છે. (૫૦)

એકાધીભાવરૂપ સામર્થ્યવાળા રાગપુરુષ, વગેરે સમાસો પરમાર્થ દ્રષ્ટિએ નિરંશ છે, પરંતુ, તેના અવયવોને જુદા પાડીને રાજ:પુરુષ । એમ સમજવામાં આવે છે. મંદુશ્વિ: વાળાઓ અનેમાં ઉચ્ચારણુસામ્ય નિહાળીને તેમની વચ્ચે અગ્રેદ સમયે ■ વાસ્તવમાં અને જુદા છે. મિત્રમાં દોરેલ મત્ત અને ગરુ નામનું પ્રાણી, જહારના દેખાતા સામ્યને કારણે એક સમજાતું હોવા છતાં જુદું છે. તે પ્રમાણે એકાધીભાવ રૂપ સામર્થ્યવાળા સમાસ અને વ્યપેક્ષારૂપ સામર્થ્યવાળું વાક્ય જુદાં છે.

અસમાસે સમાસે ચ ગોરયાદિષ્વદર્શનાત્ ।

મુચ્ચાદીનાં ન શસ્ત્રેણ નિવૃત્ત્યનુગમઃ કૃત્- ॥૫૧॥

ગોર્ય: વગેરે પ્રયોગોમાં, તે સમાસ હોય કે વાક્ય હોય પરંતુ મુક્ત વગેરે શબ્દો તેમની સાથે દેખાતા ન હોવાથી, તેમના લેખનું વિધાન કરવામાં આવ્યું નથી. (૫૧)

ગોરય: (જળદો વડે ખેંચાતો રથ) વધ્વોદય: (દર્દી જટિલો જાત) વગેરે પ્રયોગોમાં

યુક્તઃ (નોડેલો) અને સિદ્ધઃ (હોડેલો) એવા શબ્દોનો લોપ કરવામાં આવ્યો નથી. સામાન્ય રીતે સમાસમાં વિભક્તિનો લોપ થાય ■ એમ સૂત્રકારે સુષો ધાતુગતિપદિરમોઃ ૧(૨. ૪. ૭૧)માં જણાવ્યું છે. વાક્યમાં વિભક્ત્યન્ત પ્રતિપદ્ધિઠો પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જે શબ્દો વાક્યમાં ન હોય તેમનો લોપ કરી રીતે થાય ? વિગ્રહમાં આવા શબ્દોનું અસ્તિત્વ નથી.

આ અર્થોના મૂળમાં મહત્ત્વેન મિધાંકરણમ્ । (૨. ૧ ૩૫, મિથ્યજનું સાધન એવો અર્થ દર્શાવનાર તત્ત્વીયન્ત શબ્દનો ભક્ષ્યવાચક સુગન્ત સાથે વિગ્રહે તત્પ્રુપ્ત સમાસ થાય છે) ઉપરનાં ત્રણ વાર્તિકો અને તેમના ઉપરનું બાળ છે.

વાર્તિક ૪માં જણાવ્યું છે કે સમાનાધિકરણ પદોનાના સમાસમાં તત્ત્વીયન્ત પૂર્વપદ અને જ પ્રત્યપ ઉત્તરપદ તરીકે રહેલા સુગન્તનો બીજા સુગન્ત સાથે સમાસ થાય છે અને જાન્ય ઉત્તરપદનો લોપ થાય છે એનું વિધાન કર્યું નોંધીએ, જેમ કે દબ્બા ઘણિકઃ (બોદનઃ) દબ્બુસિકઃ, દબ્બુસિકઃ બોદનઃ દબ્બોદનઃ । ગુટેન સંસદ્યઃ ગુડનસદ્યાઃ; ગુડનસદ્યાઃ ગાનાઃ ગુડ્યાનાઃ ।

વાર્તિક ૫ (વહીસમાસથ ચુકર્ણાન્તઃ) માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ચુક્ત અથવા પૂર્ણ શબ્દ સાથે વહીયન્તનો જે તત્પ્રુપ્ત સમાસ થાય તેનો બીજા સુગન્ત સાથે સમાસ થાય છે અને ચુક્ત અને પૂર્ણ નો લોપ થાય છે એવું વિધાન કર્યું નોંધીએ તેથી અચ્ચારઃ, દધિષઠઃ વગેરે સમાસો પ્રાપ્ત થાય.

લોપનું વિધાન કરનારાં આ બે વાર્તિકોના વિચારનું ખંડન કરતાં, પછીનાં ત્રણ વાર્તિકો, ન જા અસમાસેડરૂઢિગાન્ ચુકાર્ણસંશ્રયવાચ્ય સામઘ્યૈમ્ । અને સંપ્રત્યયાન્ત તદ્વાચ્ચ-જ્ઞાતમ્ । જણાવે છે કે વાક્યમાં ઉપસ્થિત વગેરે શબ્દો પ્રાપ્ત થતા નથી. ઉપરાંત દબ્બોદનઃ જેવા પ્રયોગોમાં દધિ શબ્દના ઉચ્ચારણ સાથે ફહી હોડેલો (ભાત) એવો અર્થ સમજાય છે, અને આનો અર્થ લોકવ્યવહારમાં મળે છે.

હેસારાજ જણાવે છે કે (ગર્ગ રચઃ) મોરચ. અને (દબ્બા ઘટઃ) દધિષઠ. । એવા સમાસ-પ્રયોગોમાં વાચવાકનસંભવ અને આધારાધિષ સંભવ ગનાં અને દધિ શબ્દો દ્વારા જણાવાય છે.

શબ્દાન્તરયાયુક્તાદિઃ ક્વચિદ્વાક્યે પ્રયુગ્યતે ।

પ્રવર્ણપ્રવચ્ચશાદૌ ગતશબ્દશ્ચ વૃત્તિષુ ॥૫૨॥

કોઈકવાર વાક્યમાં ચુક્ત વગેરે શબ્દો અને પ્રવર્ણ અને પ્રવચ્ચ સમાસોની સાથે ગત શબ્દ વપરાય છે, કારણ કે તે (ચુક્ત અને ગત શબ્દો) જુદા છે. (૫૨)

વ્યવહારમાં મોચુક્તઃ રચઃ, દબ્બુસિકઃ બોદનઃ, દધિપૂર્ણો ઘટઃ, એવાં વાક્યોમાં ચુક્ત, ઉપસ્થિત, પૂર્ણ વગેરે શબ્દો મળે છે, તેમના લોપ વિશે વિધાન કર્યું નોંધીએ, એવી શકાને અહીં ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. વાક્યો બે પ્રકારનાં છે, વ્યવહારમાં વપરાતું લૌકિક વાક્ય અને શાસ્ત્રમાં વપરાતું પ્રક્રિયાવાક્ય. અર્થાત્ વિગ્રહવાક્ય. બન્ને વચ્ચે જલ્પ ત પશુ અને ચિત્રમાંના પશુ જેવાં ભેદ ■ પ્રક્રિયાવાક્યમાં ચુક્ત, ઉપસ્થિત કે પૂર્ણ જેવા શબ્દો મળતા નથી. વ્યવહાર વાક્યોમાં આવા જુદા જુદા શબ્દો પ્રાપ્ત થાય છે વ્યાકરણ-શાસ્ત્ર આવા બધા શબ્દોના લોપનું વિધાન કરી શકે નહિ

પદં યથૈવ વૃશ્ણદિ વિશિષ્ટેડથૈઃ ઠયત્થિતમ્ ।

નીલોત્પલાદિ તથા ભાગાર્થ્યા વર્તેતે વિના ॥૫૪॥

જેમ વૃક્ષ વગેરે પદ ચોક્કસ (અવિલક્ષ્ય) અર્થમાં પ્રયોજાય છે તેમ નીલોત્પલ વગેરે (સમાસ) પણ તેના અવયવો(ના બોધ) વિના પ્રયોજાય છે. (૫૪)

વૈવાહરણુ મતમાં પદના સંદર્ભમાં વર્ણો અનર્થક ॥ અને વાક્યના સંદર્ભમાં પદો અનર્થક છે. તેથી જ સ્પષ્ટથી એક નિરંજ સ્પષ્ટનો બોધ થાય છે. એ પ્રમાણે નીલોત્પલ જેવા સમાસમાં તેના અવયવો નીલ અને ઉત્પલ પણ એક સંગમ નિરવયવ સમાસપદનો બોધ કરાવે છે. આવા બોધમાં તે સમાસના ભાગો અર્થોત્ અવયવોત્ કથું મકરવ નથી. જ્યારે પદમાં પ્રકૃતિ જ્ઞ અને પ્રત્યય સ્થ એવો બેદ માત્ર યાચીય કાર્ય માટે સમજવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં આવો બેદ છે જ નહિ. તેથી રીતે સમાસમાં પણ અવયવો અને તેમના અર્થો, તેમની વચ્ચે વિલક્ષિતપ્રત્યયની પ્રાપ્તિ, ચોક્કસ સંજ્ઞાનો બોધ વગેરે બાબતો શાસ્ત્રકર્તા માટે જ છે. વાસ્તવમાં સમાસ એક અને નિરંજ સ્પષ્ટપદ છે. તેથી તેમાં ઉપસર્જન પદ સાથે વિશેષણ ચોખવામાં આવે એવો જઠ્ઠવ્ય રાગવૃક્ષઃ સમાસ-પ્રયોગ સ્વીકાર્ય બનતો થયો.

શ્રોત્રિપક્ષેન્નિયાદીનાં ન ચ વાસિષ્ઠગાર્ગ્યણ્ ।

ભેદેન પ્રત્યયો લોકે સુત્વરૂપાસમન્વયાત્ ॥૫૫॥

શબ્દોપવહારમાં એકસરખા (પ્રકૃતિ શબ્દો) પ્રાપ્ત થતા ન હોવાથી શ્રોત્રિય અને શ્રોત્રિય પ્રયોગોમાં વાસિષ્ઠ અને ગાર્ગ્ય જેવા પ્રયોગની જેમ (પ્રકૃતિપ્રત્યય) વિભાગ વડે અર્થબોધ થતો નથી. (૫૫)

ગર્ગ્યવિદ્યોઃ ચન્ । (૪.૧.૧૦૫. ગર્ગ્યવિદ્યુર્ભાના ગર્ગ્ય વગેરે શબ્દોને યોગ્યપ્રત્ય અર્થમાં વન્ પ્રત્યય લાગે છે.) સુત્ર પ્રમાણે ગર્ગ્ય શબ્દને વન્ પ્રત્યય લાગીને ગાર્ગ્ય થશે. તે પ્રમાણે જ્ઞાપયજ્ઞકરિગૃહ્યવચ્ચ । (૪.૧.૨૨૪. અપિવિશેષનો વાચક શબ્દ અને અન્ધક, જુષ્ઠિ, કુરુ વંશીની બંધિતગોના વાચક શબ્દોને અપ્ય અર્થમાં જન્ પ્રત્યય લાગે છે) પ્રમાણે વસિષ્ઠ. શબ્દને જન્ પ્રત્યય લાગીને વાસિષ્ઠ પદ જનશે. શ્રોત્રિય ઉદ્વેગડવીતે । (૧. ૨. ૮૪, મેહાધ્યપન કરનાર એવા અર્થમાં શ્રોત્રિય એવો જ જેમાં ઈત્ છે તેવા શબ્દ અનિયમિત રૂપ-નિપાતન તરીકે વપરાય છે) પ્રમાણે અહીં ઉદ્વેગ ગણેતે । એવા બ્યાધ્યપનવાક્યવાળો શ્રોત્રિય શબ્દ અલિપ્ત છે; અથવા ઉદ્વેગ શબ્દને ઉદ્વેગ્ નું અધ્યપન કરનાર અર્થમાં વન્ પ્રત્યય અને ઉદ્વેગ્ ને યાજ નેા આદેશ અનિયમિતપણે થાય છે એમ સમજવાનું છે. આ બે તદ્દિતાન્ત રૂપોમાં તેમના પ્રકૃતિશબ્દો જુદા છે, અર્થોત્ વાસિષ્ઠઃ ગાર્ગ્યઃમાં જેવા પ્રકૃતિ શબ્દો છે, તેવા નથી શ્રોત્રિય. શબ્દ પણ શ્રોત્રિય વલ્લેજે ચિકિત્સઃ । (૧૨૯૨. અસાધ્ય રોગના અર્થમાં શ્રોત્રિય એવા વૃદ્ધિરાશિ અને વન્ પ્રત્યયવાળો શબ્દ નિપાતન તરીકે વપરાય છે) પ્રમાણે જુદા પ્રકૃતિ શબ્દ ઉપરથી બન્નો છે. આવો બીજો શબ્દ વારાજઃ (લગ્ન-બાલ સંજ્ઞાધારી સ્ત્રીથી થોડો પુત્ર)માં મલ્લો પ્રકૃતિ શબ્દ છે તેવા જન્ એવા આદેશ થઈને તેને અપ્ય અર્થમાં જન્ પ્રત્યય લાગ્યો છે.

સપ્તર્ણાદિવદ્ભેદો ન વૃત્તૌ વિચલે ક્વ ચિત્ ।

રુદ્ધ્યરુદ્ધિવિભાગોઽપિ ક્રિયતે પ્રતિપત્તયે ॥૫૬॥

સપ્તર્ણ જેવા (સમાસ)પદમાં, કોઈકવાર, (સમાસમાં અને વાક્યમાં) ભેદ હોય છે તેવો ભેદ સમાસમાં કદાપિ હોતો નથી. રૂદ્ધિશબ્દો અને અરૂદ્ધિશબ્દો એવો વિભાગ અર્થબોધ માટે કરવામાં આવે છે. (૫૬)

સપ્તર્ણઃ । (દરેક સાધામાં જેને સાત પાંદડાં છે તેવું વૃક્ષ) સમાસનું વિગ્રહવાક્ય પર્ણાનિ પર્ણાનિ ઇત્યપર્ણાનિ અસ્થ । યથે વિગ્રહવાક્યમાં મળતો પર્ણ શબ્દ સમાસમાં મળતો નથી. આવા ભેદને કારણે સપ્તર્ણ સમાસને રૂદ્ધિશબ્દ કહ્યો છે. રાજપુરુષઃ વગેરે સમાસશબ્દો અરૂદ્ધિ અર્થોત્ પૌખિક શબ્દો છે. કારિકામાં પ્રતિપત્તયેતો અર્થ 'લૌકિક-આપસિક અર્થ'ભેદના યાન મદ્રે' એવો કરવો, અર્થોત્ 'જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સ્વપાવરે' એવો કરવો. પ્રતિપત્તયે શબ્દ ઉપરથી સૂચવાય છે કે સમાસપદો નિરવયવ છે.

યા સામાન્યાશ્રયા સંજ્ઞા વિશેષવિષયા ચ યા ।

બહુલમહુળાન્નાસ્તિ પ્રયુક્તિરુભયોસ્તયોઃ ॥

સુસૂક્ષ્મજટકેશદૈ સમાસોઽવયવે यदि ।

સ્વાત્ સ્વાત્ તત્રાન્તરક્લત્વાદ્ વાષકોઽવયવસ્વરઃ ॥૫૭-૫૮॥

સુસૂક્ષ્મજટકેશેન સમાસમાં (જે સુસૂક્ષ્મજટકા એવા) અવયવનો સમાસ પહેલાં કરવામાં આવે તો તે અવયવનો સ્વર અન્તરંગ હોવાથી (પૂર્ણ સમાસના સ્વરનો) બાધક બનશે;

અને તેથી (સમાસ)સંજ્ઞા અંગેના સામાન્ય નિયમની અને વિશેષનિયમની એમ બન્નેની પ્રવૃત્તિ (વિશેષ શબ્દમાંના) બહુલમ્ શબ્દને કારણે, થશે નહિ. (૫૭-૫૮)

સમર્થઃ વવિધિઃ । સુત્ર ઉપરના લાખ્યમાંની સમાસને યોગ્ય પદોની સંખ્યાના નિર્ણયની ચર્ચાના સંદર્ભમાં અનેક પદોનો બ્યારે સમાસ કરવાનો હોય ત્યારે બબ્બે પદોનો સમાસ કરવો કે થલ્યા પદોનો એકસાથે સમાસ કરવો એવી ચર્ચાના અનુસંધાનમાં બબ્બે પદોનો સમાસ કરવામાં આવતાં કેટલાક પ્રયોગો સિદ્ધ બનતા નથી એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. આના ઉદાહરણ તરીકે મહાભારતમાં સુસૂક્ષ્મજટકેશેન (અર્થાત પાતળા અને બરાવદાર વાળવાળા તેની સાથે), સુવગ્નિવગ્નસપા (અત્યંત નીચા પહેરેલા મુચ્ચર્ચર્ષી વજરાળા તેની સાથે) અને હમન્તાગિલિન્દ્યેઃ (આખા શરીર સફેદ ટપકાવાળા તેની સાથે) સમાસો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. પત્તજ્વલિના સમર્થમાં પ્રચલિત કોઈ એ સુભાષિતોમાંથી નજી સમાસશબ્દોને તેમણે પસંદ કર્યા છે આવું એક સુભાષિત યશ્વિદામાં મળે છે.

સુસૂક્ષ્મજટકેશેન સુવગ્નિવગ્નસપા ।

પુત્રી પત્તજ્વલસ્ય વય દેવોર્ધિવાહિતા ॥

ઉપરના ત્રણ સમાસોમાંથી સુસ્ક્ષ્મજટકેશન એવો બહુવ્રીહિ સમાસ તેમણે વિશેષ ચર્ચા માટે રજૂ કર્યો છે. આ સમાસને ત્રણ રીતે સમજી શકાય :

- (૧) સૂક્ષ્માઃ ચ લઘી જટાઃ ચ સુસ્ક્ષ્મજટાઃ । (કર્મધારય)
- (૨) સુદ્ધ સૂક્ષ્મજટાઃ સુસુક્ષ્મજટાઃ । (કર્મધારય)
- (૩) સુસુક્ષ્મજટાઃ કેશાઃ લઘ્વ સુસ્ક્ષ્મજટકેશઃ । તેન (બહુવ્રીહિ)

સુસ્ક્ષ્મજટાઃ કેશાઃ ભવ્ય એવો દ્વિપદ બહુવ્રીહિ કરવામાં આવતાં સુસુક્ષ્મજટાઃ એવા પદોમાં પદોમાં કોનો અકાર ઉદાત્ત થશે. આ બરાબર નથી. એ ચાર પદોનો બહુવ્રીહિ-સુદ્ધ સૂક્ષ્માઃ જટાઃ કેશાઃ ભવ્ય-કરવામાં આવે તો ■ પૂર્વપદ થશે અને ■ મનિાં વ ઉદાત્ત થશે. આ બરાબર છે.

ઉપર બહુવ્રીહિ ઈષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો સહ સુગા । (૨.૧.૪)થી પ્રાપ્ત થતો એક વિભક્ત્યન્તનો બીજા વિભક્ત્યન્ત સાથે સમાસ અને વિશેષણ વિશેષ્યેય બહુલમ્ (૨.૧.૫૭)થી વિકલ્પે પ્રાપ્ત થતો વિશેષણસમાસ (ત્રિલોપાલ્પઃ) આ સુસ્ક્ષ્મઃ । પ્રયોગમાં પ્રવૃત્ત નથી એમ માનવું રહ્યું. આપું માનવા માટે બહુલમ્ શબ્દ શેઠ છે. ઇતેકમન્યપચાર્થે । સૂત્ર (૨.૧.૨૪) થી આપણને ઈષ્ટ એવા બહુવ્રીહિની અને તેથી પૂર્વપદપ્રતિસ્વરની પ્રાપ્તિ થશે.

સમુદાયસ્ય વૃત્તૌ ચ નૈકદેશો વિભાષ્યતે ।

ભેદ ઇવ વિભાષાયા નિયતો વિષયો ચતઃ ॥૫૧॥

(બધા અવયવોના) સમુદાયનો સમાસ કરવાનો હોય તો તેના એક અવયવ અંગે વિકલ્પ હોઈ શકે નહિ, કારણકે, વિકલ્પનો નિયત વિષય વાક્ય જ છે. (૫૬)

અગાઉની કારિકામાં જણાવવામાં આવ્યું કે સમાસસંગ્રા અંગેના સામાન્ય નિયમની અને તેને અંગેના વિશેષનિયમની નિવૃત્તિ વિશેષણ વિશેષ્યેય બહુલમ્ । સૂત્રમાંના બહુલમ્ શબ્દથી થશે આ અંગે સંકા કરવામાં આવે છે કે વિભાષાપરિવહિત્ત્વઃ પચ્ચમ્યા । એવા સૂત્રશબ્દોમાંથી એક સૂત્ર વિભાષા (૨.૧.૧૧) અને ભવ્યપરિવહિત્ત્વઃ પચ્ચમ્યા । એવું બીજું સૂત્ર (૨.૧.૧૨) યોગવિભાજ વડે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંથી વિભાષા । સૂત્ર-નિયમ વડે સમાસસંગ્રા અંગેના સામાન્ય નિયમની અને વિશેષનિયમની નિવૃત્તિ સુસ્ક્ષ્મજટકેશન પ્રયોગમાં કેમ કરતા નથી ! આ કારિકામાં તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે.

વિભાષા । (૨.૧.૧૧) સૂત્રથી એકાર્થિભાવ હોય ત્યાં સમાસ કરવો અને બપેષા હોય ત્યાં વાક્ય કરવું એવો વિકલ્પ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિકલ્પ પ્રમાણે સુસ્ક્ષ્મઃ બહુવ્રીહિ સમાસમાં તેના બધાં પદો વચ્ચે એકર્થિભાવરૂપ સામર્થ્ય હોવાથી બહુવ્રીહિ થશે. એ પ્રમાણે તેના અવયવો વચ્ચે પણ સામર્થ્ય થશે, અને તેથી અવયવોનો તત્પુરુષ સમાસ અને તે પ્રમાણે સ્વરપ્રાપ્તિ થશે.

યતઃપ્રાવિપયઃ સોડસ્યાસ્તસ્માન્નાસ્ત્યકૃતોર્થતા ।

અભેદપ્રકમેડસ્યન્ત' મેદાનામપસારણાત્ ॥૬૦॥

(ઐક્યાર્થીભાવરૂપ) અભેદનો સંદર્ભ હોય ત્યાં (બ્યપેક્ષારૂપ) ભેદો પૂરેપૂરા હર યતા હોઈ, તે (ઐક્યાર્થીભાવ), તે (વિભાષા)નો વિષય ન હોવાને કારણે (વિભાષા) અસંકુળ બનતી નથી. (૬૦)

અન્ય : (ઐક્યાર્થીમાત્રરૂપ) અભેદસ્વ પ્રકમે (બ્યપેક્ષાક્રપાના) મેદાનાં અપચન્ત' અપચાણાત્, સઃ (ઐક્યાર્થીમાત્ર), અસ્વાઃ (વિભાષાયાઃ) યતઃ અવિપયઃ તસ્માત્ (તસ્વાઃ વિભાષાયાઃ) અકૃતાર્થતા નાતિત્તિ ।

સમર્થઃ પરિચયઃ । (૨. ૧. ૧) ઉપરના વાર્તિક ૨, કાવચનાર્થક્ય' ચ સ્વમાર્થસદ્ભવાત્ । ને સમજાવતાં પતંજલિ જ્યુએ છે કે વિભાષા । (૨-૧-૧૧)થી પ્રાપ્ત થતો વિરહપ જરૂરી નથી, કારણ કે સમાસપક્ષ (વૃત્તિવક્ત્રઃ) અને વાક્યપક્ષ (મણ્ડિતવક્ત્રઃ) એવા બે સ્વાભાવિક પક્ષો છે. તેમનો સ્વીકાર ચાહોના વપરાય ઉપર છે. તેથી વિભાષા સૂત્રની જરૂર નથી. આ વાર્તિકને પૂર્વપક્ષનો વિચાર અમજવાનો છે.

ભર્તૃહરિ જ્યુએ છે કે વિભાષા સૂત્રનો વિષય ઐક્યાર્થીભાવ નથી, પરંતુ તેનો સંદર્ભ એટલો જ છે કે જ્યાં ઐક્યાર્થીભાવ હોય ત્યાં સમાસ અને બ્યપેક્ષા હોય ત્યાં વાક્ય સમજાવું. આ રિયતિ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે, જ્યાં ઐક્યાર્થીભાવરૂપ અભેદનો સંબંધ હોય ત્યાં બ્યપેક્ષારૂપ ભેદો દૂર થાય છે. ભર્તૃહરિ સૂચવે છે કે, આમ છતાં વિભાષા સૂત્ર અન્યત્ર ચરિતાર્થ' છે.

મહાકબ્દશ્રિતેત્યેવ' ન સ્યાદ્ મેદઃ પદત્રયે ।

વૃક્ષાવયવસ્યાસ્ત્વ' યસ્માન્ન પ્રતિષિખ્યતે ॥૬૧॥

મહાકબ્દશ્રિતઃ એવા ત્રણ પદોષાળા સમાસપ્રયોગમાં (સ્વરનો) ફેરફાર થતો નથી, કારણ કે સમાસના અવયવ (મહત્)માં જાનો પ્રતિષેધ થતો નથી. (૬૧)

ત્રણ પદોના કેટલાક સમાસોમાં અવયવસ્વર અને સમુદાયસ્વરમાં ફેરફાર થતો નથી. મહાકબ્દશ્રિતઃ સમાસનું મહત્ કબ્દ મહાકબ્દ, મહાકબ્દ' શ્રિતઃ મહાકબ્દશ્રિતઃ । એવું વિમલવાક્ય યશે અહીં પહેલાં બે પદોનો સમાસ મહત્ કબ્દ' મહાકબ્દમ્ યશે. સમ્પ્રદાયમોતમોતકબ્દાઃ પૂજ્યમાનેઃ । (૨. ૧. ૬૧, છન્દ, મહત્, વરમ, છત્તમ અને વસ્તુકબ્દ સહોનો સમાનાધિકરણ એવા પૂજ્યમાન વાચક સુખન્ત સાથે ચિકિત્સે તત્પુરુષ સમાસ યશે) પ્રમાણે મહત્ નું મહા થયું અને અહીંને દ્વિતીયા । (૬. ૨. ૪૭, અહીંનવાચક સમાસમાં, જા પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પછી આવતું હોય તો દ્વિતીયાન્ત પૂર્વપદને પ્રકૃતિસ્વર થાય છે) સૂત્રમાં પૂર્વપદપ્રકૃતિસ્વર યશે. આ સ્વર ત્રણ અવયવસમાસના અન્તોદાત્ત રૂપે છે, એટલે સ્વરમાં ફેરફાર નથી. આમ સ્વરમાં ફેરફાર ન થતાં આ પ્રયોગમાં અવયવોનો સમાસ પણ યશે.

મહારણ્યમતીતે તુ ત્રિપદાદ્ભિચતે સ્વરઃ ।

યસ્માન્ તદ્ધન્તરક્લ્પવાદ્ બાધકોઽવયવસ્વરઃ ॥૬૨॥

ત્રણ પદોથી બનેલા મહારણ્યાતીતે સમાસમાં સ્વરમાં ફેરફાર થાય છે કારણ કે અવયવસ્વર અન્તરંગ હોઈ (અન્તોદાત્ત સ્વરનો) બાધક બને છે. (૬૨)

મહારણ્યાતીતઃ એવા ત્રણ પદોના સમાસનો મહદરણ્યં મહારણ્યં । મહારણ્યં અતીતઃ મહારણ્યાતીતઃ । એવે વિગ્રહે થશે. મહારણ્યં માં અન્તોદાત્ત સમાસસ્ય । (પા.શ્વ. ૧.૧.૨૧૩) સૂત્રનિયમથી થશે. મહારણ્યાતીતઃ માં સ્વરની પ્રાપ્તિ વાચ્ય (૧. ૨, ૧૪૪, ગતિ, કારક અને ઉપપદ પછી આવતા ચ, અઘ, યન્, ક્ત, ભવ, જપ્, ફજ, અને ॥ પ્રત્યાયાન્ત ક્રિતરપદને અન્તોદાત્ત વાચ્ય છે) થી થશે, પરંતુ અવયવસ્વર અન્તરંગ હોવાથી પૂર્ણ સમાસના સ્વરનો બાધ કરશે.

સત્તિશિષ્ટલ્પીયસ્ત્યાત્ ધાયાદિસ્વર एष तु ।

ત્રિપદે તેન યુગપદ્ ત્રિતયં ન સમસ્યતે ॥૬૩॥

બે પદોના સમાસમાં, 'સત્તિશિષ્ટસ્વર વધારે બાળવાન છે' એવા નિયમને અનુસરીને ધાયાદિસ્વર પ્રાપ્ત થશે, તેથી ત્રણ પદોનો એકસાથે સમાસ થશે નહિ. (૬૩)

મહદરણ્યં મહારણ્યં, એમ સમ્યક્ (૨. ૧. ૧) સૂત્ર પ્રમાણે સમાસ કરવામાં આવતાં અને પછી મહારણ્યં અતીતઃ એમ દ્વિતીયાસમાસ કરવામાં આવતાં વાચ્ય (૧. ૨. ૧૪૪) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે ધાયાદિસ્વર અર્થાત્ અતીતમાંના ત નો જ અન્તોદાત્ત થશે. આ ધાયાદિ-સ્વર, સત્તિશિષ્ટલ્પીયસ્ત્વના નિયમને કારણે અવયવસ્વરનો બાધક બનશે. આમ બે પદોનો સમાસ કરવામાં આવતાં અન્તોદાત્ત સ્વર પ્રાપ્ત થશે અને ત્રણ પદોનો સમાસ કરવામાં આવતાં મધ્યોદાત્ત થશે. આથી સ્વરબેદ થતો હોઈ ત્રણ પદોનો સમાસ થશે નહિ.

યેવામપૂર્યમાનત્વં પરાર્થાનુગમાત્મકે ।

વિશેષગણિદોષ્યત્વમપિ તેવાં ન કર્ણપતે ॥૬૪॥

એમના મતમાં શ્રિતં ના અર્થ સાથે જોડાતાં કષ્ટં પદના અર્થ સાથે મહત્ત્વ નો સંબંધ થતો નથી, તેમના મતમાં (બે પદોનો) વિશેષણવિશેષ્યભાવ પણ કદપી શકાતો નથી. (૬૪)

મહત્ત્વ કષ્ટં ધિયઃ । નો સમાસ કરવી વખતે એ કષ્ટં શબ્દ ધિયઃ સાથે જોડાયેલો હોય તો તે કષ્ટનો મહત્ત્વ સાથે સંબંધ થશે નહિ અને તેથી મહત્ત્વનો અર્થાત્ પૂર્ણ-માન્દવનો ભાવ કષ્ટમાં પ્રાપ્ત થશે નહિ. આતું પૂર્ણમાનત્વ ન રહેતાં મહત્ત્વ અને કષ્ટ વચ્ચે વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંબંધ થશે નહિ.

વિરોધઃ ક્ષયમાણોઽપિ પ્રધાનેષુ શુણેષુ વા ।

શબ્દાન્તરત્વાદ્ વાક્યે તુ વૃત્તૌ નિર્યં ન વિચિતે ॥૬૫॥

વિગ્રહવાક્યોમાં મુખ્ય પદોનું કે ગૌણ પદોનું વિરોધણુ પ્રાપ્ત થતું હોવા છતાં સમાસમાં તે મળતું નથી, કારણ કે બન્ને શબ્દ(પ્રયોગો) જુદા છે. (૬૫)

જદ્વત્વ રાગઃ પુરુષઃ । (અમૃદ રાગનો નોકર) એવા વિગ્રહવાક્યમાં ગૌણપદનું વિરોધણુ જદ્વત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાસમાં જેમકે, રાગપુરુષઃ માં આવું જદ્વત્વ વિરોધણુ મળતું નથી, કારણ કે, પ્રધાનપદ પુરુષઃ સાથે જેઠાથેલા રાગઃ પદને વિરોધણુ પ્રાપ્ત થશે નહિ. સમાસ અને વિગ્રહવાક્ય જુદા શબ્દપ્રયોગો છે તેથી આવું બને છે.

વિરોધકર્મસંબન્ધે નિર્મુક્તેઽપિ કૃતાદિભિઃ ।

વિરોધનિરપેક્ષોઽન્યઃ કૃતશબ્દઃ પ્રવર્તતે ॥૬૬॥

(વાક્યમાં) કૃત વગેરે વડે કોઈક ચોક્કસ કર્મ સાથેના સંબંધનું અભિધાન કરાતાં છતાં, સમાસમાં આવા વિરોધશબ્દની અપેક્ષા વિનાનો બીજો (કૃત) શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. (૬૬)

જનપૂર્વો કૃત્ ૧ એવા પ્રયોગમાં કૃતપૂર્વો એવા સમાસનું વિગ્રહવાક્ય કૃતઃ પૂર્વે કૃતઃ બન્ને એવું થશે અહીં કૃત. શબ્દ કૃત નું અભિધાન કરે છે, અર્થાત્ કર્મનું અભિધાન કરે છે, પરંતુ કૃતપૂર્વો એવા સમાસમાં કૃતનો સંબંધ પૂર્વ એવા પ્રધાનપદ સાથે છે, તેથી, કૃતઃ નો કૃત એવા કર્મ સાથે સંબંધ થતો નથી. સમાસમાં કૃત શબ્દ સ્વતંત્ર અર્થાત્, વાક્યના કૃતથી જુદો છે. નિર્મુક્તેઽપિ એટલે અનિહિતેઽપિ ‘અભિકૃત થતું હોવા છતાં’ એવો અર્થ થશે.

અકર્મકલ્પે સત્યેવ કાન્ત્વં પ્રાપ્તમિવાયિ તત્ ।

સતઃ ક્રિયાપતા કર્વા યોગો ભવતિ કર્મણામ્ ॥૬૭॥

આ પ્રમાણે ક જોને અતે છે એવો (કૃત શબ્દ)પ્રયોગ અકર્મક કોષ (માત્ર) ક્રિયાનું અભિધાન કરતો હોવાથી ક્રિયા સાથે સંબંધવાળા કલ્પનો કર્મો સાથે સંબંધ થાય છે. (૬૭)

વૃત્તિ અને વાક્ય જુદાં હોય છે. કૃતઃ પૂર્વે કૃતઃ બન્ને ૧ એવા વાક્યમાં કૃત શબ્દ વિશિષ્ટ કર્મ વડે સાથે સંબંધને ચોખ્ખું હોવા છતાં, તેનો સમાસમાં સંબંધ થતો નથી તેથી સમાસમાં કૃત ને કોઈ ચોક્કસ કર્મ સાથે સંબંધ નથી. આમ કૃત શબ્દ અકર્મક બનતો હોઈ માત્ર સામાન્ય ક્રિયાનું અભિધાન કરે છે. સમાસમાં સામાન્ય ક્રિયાનું અભિધાન કરનારા કૃત શબ્દને સમાસની જાણના કંઈ એવા કર્મ સાથે સંબંધ થાય છે.

અવિપ્રહા ગતાવિસ્થા યથા પ્રામાદિકર્મભિઃ ।

સંવધ્યતે ક્રિયા તદ્ભૂત કૃતપૂર્વાદિપુ સ્થિતા ॥૬૮॥

જેમ ગત વગેરેમાં રહેલ ક્રિયા કર્તાથી અભિન્ન હોય છે અને પ્રામ વગેરે કર્મ સાથે જોડાય છે તેમ, કૃતપૂર્વી વગેરેની સ્થિતિ છે. (૬૮)

પ્રામે ગતઃ દેવદત્તઃ । 'દેવદત્ત ગાય ગયો છે' એવા શબ્દપ્રયોગમાં ગતઃમાંના જ પ્રત્યય કર્તાત્વે અભિપ્રાન કરે છે. જ્યાંની ક્રિયાનો તે કર્તાથી જુદી રીતે બોધ થતો નથી. તેથી તે ક્રિયાને અવિપ્રહા કહી છે. અવિપ્રહા અર્થાત્ કર્તાથી અસ્વતંત્ર હોવા છતાં પ્રામે વગેરે કર્મો સાથે ક્રિયાને સંબંધ થાય છે. તે પ્રમાણે કૃતપૂર્વીમાં 'કૃતર્માની ક્રિયા, કર્તા સાથે જોડાયેલી હોવા છતાં કદ વગેરે કર્મો સાથે સંબંધને પ્રાપ્ત કરે છે. અવિપ્રહા એટલે વિવિધ વૃત્તકરણે પ્રવળં વ્ય નાસ્તિ इति । અવસ્થા અથવા અસ્વતંત્ર અર્થાત્ કર્તાથી જુદા સ્વસ્થ વિનાની.

મુળ્હોસૂચ્યાદયોઽસદ્ભિર્ભાગૈરનુગતા ઇષ ।

વિમક્તાઃ કલ્પિતાત્માનો પાતવઃ કુદિદૃષ્ટિર્ચિત્ ॥૬૯॥

મુળ્હી, સૂત્રી વગેરે ધાતુઓ જાણે વિદ્યમાન અવયવોવાળા હોય એમ સમજાય છે અને તેથી તેમનામાં વિકાગોની કલ્પના કરવામાં આવી છે. તેઓ કુંદિ અને ચર્ચિ વગેરે ધાતુઓ જેવા છે. (૬૯)

'સમાસમાં કર્ત' એવા વિશિષ્ટ કર્મ સાથે સંબંધ પાટે કૃતપૂર્વી શબ્દ અસમર્થ હોય તો મુળ્હ કરોતિ મુળ્હતિ । સૂત્ર કરોતિ સૂત્રતિ । વગેરે પ્રયોગોમાં માનવકં, વ્યાકરણ વગેરે વિશિષ્ટ કર્મોને મુળ્હતિ, સૂત્રતિ સાથે સંબંધ કેવી રીતે થશે ? આવી સંકા અંગે આ કારિકામાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

મુળ્હ કરોતિ । એવું વાક્ય પ્રકૃતિપ્રત્યયની કલ્પના વડે મુળ્હતિ પ્રયોગ સમજાવવાના એક ઉપાયરૂપે છે. વારતવર્માં મુળ્હી, સૂત્રી વગેરે શબ્દો ચોક્કસ ક્રિયાર્થ દર્શાવનારા ધાતુઓ છે. મુળ્હતિ એવા ધાતુરૂપમાં મુળ્હ કરોતિ । એવા વિકાગો કરવાની જરૂર નથી. તેથી માનવકં મુળ્હતિ । (માણુવકના કેશત્રું મુંડન કરે છે), વ્યાકરણ સૂત્રતિ । (વ્યાકરણનાં શુભો રચે છે) જેવા પ્રયોગોમાં માનવકં અને વ્યાકરણ જેવાં કર્મો સાથે મુળ્હતિ અને સૂત્રતિને સંબંધ થશે.

જેમ કદ (૧૦ વ, કાપવું, તિરસ્કારવું, ઠૂંટવું) વર્ષ (નિન્દા કરવી, ચર્ચા કરવી ૧૧) નિરવયવ ધાતુઓ છે, તેમ મુળ્હી, સૂત્રી પણ તેમના જેવા નિરવયવ સમજાવવાના છે.

પુત્રીયઠી ■ પુત્રોઽસ્તિ વિદ્યેષેચ્છા તુ તાદૃશી ।

વિનૈય પુત્રાનુગમાદ્ યા પુત્રે વ્યવતિષ્ઠતે ॥૭૦॥

પુત્રીયતિ પ્રયોગમાં પુત્ર (એવો અવયવ) નથી. પુત્ર શબ્દ (તેના ભાગરૂપે) સમજાતો ન હોવા છતાં પુત્ર સાથે સંકળાયેલી વિશિષ્ટ ઇચ્છા (તે પ્રયોગ દર્શાવે છે). (૭૦)

પુત્રીયતિ (નારમાનં પુત્રં દચ્ચતિ । પેતાને પુત્રની ઇચ્છા થાય છે) પ્રયોગમાં પુત્ર ૭૦ઃ એક કલ્પિત અવયવ તરીકે છે.

પ્રાજેર્વિના યયા ધારિજો'વિતૌ પ્રાણકર્મકઃ ।

ન ધાત્ર ધારિર્ન પ્રાણા જીયતિસ્તુ ક્રિયાન્તરમ્ ॥

તથા વિનેપિપુત્રાભ્યાં પુત્રીયાવાં ક્રિયાન્તરમ્ ।

અન્વાહ્યાનાય મેદાસ્તુ સદશ પ્રવિપાદકાઃ ॥૭૧.૭૨॥

જેમ જીવતિ પ્રયોગમાં (પ્રાણાન્ શબ્દના ઉદ્દેશ વિનાની પરંતુ) પ્રાણાન્ એવા ક્રમવાળી ધારણ ક્રિયા સમન્વય છે, તેમ ધૃ ધાતુ પણ નથી અને પ્રાણાન્ ક્રમ પણ નથી. જીવતિ (પ્રયોગ શબ્દ) એવી બીજી વિશિષ્ટ ક્રિયા દર્શાવે છે.

તેમ પુત્રીય પ્રયોગમાં દ્રષ્ અને પુત્ર (એવા અવયવો) વિના (ચોક્કસ ઇચ્છા રૂપી) 'બીજી ક્રિયા સમન્વયમાં આવે છે. અર્થ દર્શાવનારા અને બીજા ક્ષત્રંજ શબ્દો જેવા જુદા શબ્દો, (શાસ્ત્રીય) વ્યાખ્યાન માટે પ્રયોગવામાં આવે છે. (૭૧,૭૨)

આલેપાદ્ય પ્રયોગેણ વિપયાન્તરવર્તિના ।

સર્વીષ્ઠાક્યચઃ કર્મ વાક્ય એવ પ્રયુજ્યતે ॥૭૩॥

બીજા વિષયનો બોધ કરાવનારા ક્યચ્ પ્રત્યયના પ્રયોગ વડે (પ્રસ્તુત વિષય) દૂર કરવામાં આવતો હોવાથી, ઇચ્છાનો અર્થ દર્શાવનાર ક્યચ્ ને, તેનું ક્રમ વિષયમાન હોવા છતાં, વાક્યમાં જ પ્રયોગમાં આવે છે. (૭૩)

અન્વય : વિપયાન્તરવર્તિના ક્યચઃ પ્રયોગે (હચ્ચાવિવયકક્યચઃ) આલેપાત્ 'સર્વ અપિ હચ્ચાક્યચઃ કર્મ વાક્યે એવ પ્રયુજ્યતે ।

પ્રસિદ્ધેન વૃતઃ સ્વરો માવગદ્દામિવાયિના ।

અભ્યાસે તુલ્યરૂપસ્વાગ્ન વદન્ત પ્રયુજ્યતે ॥૭૪॥

(વક્રગતિ રૂપી) ક્રિયાના બાધીતા તિસ્ત્કારને દર્શાવતા ચઙ્ પ્રત્યયથી બનેલ પ્રસિદ્ધ (ચઙ્ક્રમ્યતે વગેરે) શબ્દપ્રયોગ ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ દર્શાવવા વપરાતો નથી. કારણ કે (બન્ને અર્થને દર્શાવતું ક્રિયાપદ) એકસરખું હોય છે. (૭૪)

લોત્પ્વતે, વહ્ક્રમ્યતે, જઙ્ક્રમ્યતે ક્રિયારૂપો ચઙ્ પ્રત્યય લાગીને તૈયાર થયેલા છે. તે ગતિના તિરસ્કાર અર્થોત્ નિન્દનાં વાચક છે. ક્રિયાસમગિહાર અર્થોત્ ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ દર્શાવવા માટે પણ એ જ ચઙ્ પ્રાપ્ત થાય છે. આવાં વદન્ત રૂપો નિન્દા અને પુનરાવૃત્તિ એવા બન્ને અર્થ દર્શાવી શકે છે અર્થ અર્થે સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થવાની શક્યતા હોવાથી ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ દર્શાવવા માટે ચઙ્ક્રમ્યતે વગેરે રૂપો વપરાતાં નથી, પરંતુ પુનઃ પુનઃ કામતિ । એવું વાક્ય વપરાય છે.

શબ્દા યથા વિમજ્જન્તે માગિરેવ ચિક્ષલ્પિતૈ ।

અન્વાહુચેયાસ્તથા શાસ્ત્રમતિદૂરે વ્યવસ્થિતમ્ ॥૭૨॥

જુદા જુદા અવયવોની કદપનાઓ દ્વારા (વ્યવહારમાં) જેમ જેમ શબ્દોના વિભાગો કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ, (શાસ્ત્રમાં) તેમનું વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ. શાસ્ત્ર તો (વ્યવહારપ્રયોગથી) ઘણે દૂર રહેલું છે. (૭૫)

શબ્દો વારતવમા નિરચ છે ધણીવાર વ્યવહારમાં તેમના પ્રકૃતિપ્રત્યયથી અવયવો કદપવામાં આવે છે. આવી મિથ્યા ભાગકદપનાને સ્વીકારનારુ વ્યાકરણશાસ્ત્ર નિત્ય શબ્દોના વ્યવહારથી ઘણે દૂર છે. જુદી જુદી વ્યાકરણપરંપરાઓમાં એક જ શબ્દના પ્રકૃતિપ્રત્યય જુદી જુદી રીતે સમજનામાં આવે છે, જેમકે મવતિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કેટલીક પરંપરાઓમાં મવાત્ તિ' । જેમ આપવામાં આવે છે, કેટલીકમાં મૂ શબ્દને ભવિ પ્રત્યય લાગે છે એમ સમજવામાં આવે છે અને ત્રીજી કેટલીકમાં મૂ અને ભવિ વચ્ચે વિકરણ પ્રત્યય બની કદપના સમજવામાં આવે છે.

અર્થસ્યાનુગમ કચ્ચિદ્ દૃષ્ટ્વેવ પરિકલ્પિતમ્ ।

પદ્મં વાચ્યે પદે ધાતુર્ધાતૌ ભાગઃ સુષ્ટિરત્ ॥૭૬॥

કેાઈક અર્થની હમેશાની પ્રાપ્તિને વિચારીને જ વાક્યમાં પદની, પદમાં ધાતુની અને સુષ્ટિની જેમ ધાતુમાં તેના અવયવોની કદપના કરવામાં આવી છે (૭૬)

અર્થ'ક વાક્ય જ હમેશા અર્થ'તુ વાચક હોવાથી વાક્યાર્થ જ નિત્ય છે. આવા વાક્યના વિભાગો કરીને તેમની વચ્ચેના અર્થસામાન્યને વિચારીને પદને પૃથક્ રીતે વિચારવામાં આવે છે, કારણ કે નિરવરણ અને અનેક પ્રકાશવાળા વાક્ય'તુ' વ્યાખ્યાન સરળ નથી. જ્યાં વાક્યોમાં પદ જ સમાનરૂપ છે તેવા પદમાંથી એક અર્થસામાન્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પરંતુ અહીં એ જૂવણ જોઈએ નહિ કે વાક્યના અર્થસામાન્યની પ્રાપ્તિ અનેક વાક્યોના વિશેષ અર્થોમાંથી થાય છે, નહિ કે પદોમાંથી; કારણ કે પદો મિથ્યા છે. આથી જ રીતે પદમાં પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગ કરીને ધાતુ અને પ્રત્યયની અને ધાતુમાં તેના અવયવોની કદપના કરવામાં આવે છે સુષ્ટિ ધાતુમાં સુષ્ટિને તેની પ્રકૃતિ સમજવામાં આવે ॥ અને શિષ્ ને પ્રત્યા કદપનામાં આવે છે.

અવિપ્રયોગ. સાધુત્વે વ્યુત્પત્તિરનસ્થિતા ।

વપાયાન્ પ્રતિપત્તૄણાં નામિમન્યેત સત્યતઃ ॥૭૭॥

(શબ્દના) સાધુત્વ અંગે વ્યવહારમાં સિન્નતા નથી (વ્યાકરણમત) વ્યુત્પત્તિ અનિશ્ચિત હોય છે. સમજનારાઓ માટે (શાસ્ત્રાર્થો) થોજેલા ઉપાયોને યાચા માનવા જોઈએ નહિ. (૭૭)

શબ્દના સાધુત્વ અંગે જુદા જુદા અભિપ્રાયો હોતા નથી તેમને સમજનાના ઉપાયો જુદા હોય છતાં નિત્ય સ્પષ્ટ તો હમેશાં અભિન્ન જ હોય છે. આવા ઉપાયોને યાચા

માનવા જેઈએ નહિ, કારણ કે તે બે અજ્ઞાતાની સરખતા મટે યોજવામાં આઠ્યા હોય છે. બ્યુરપતિ અજ્ઞા આવા વિવિધ ઉપાયોરૂપ અવિદ્યા દ્વારા વિદ્યા અર્થાત્ નિત્ય સંબંધી પ્રાપ્તિ થાય ■

પયૈવ દિત્યે હયતિ પાચકે પચતિસ્તથા ।

હયતિચ પચિન્નૈવ દ્વાવપ્યેતાનલૌકિકૌ ॥૭૮॥

જેમ દિત્ય સંબંધમાં દિદ્ધ (ધાતુ) છે, તેમ પાચકમાં પચ્ (ધાતુ) છે. હીદ્ અને પચ્ એ બન્ને અલૌકિક છે (૭૮)

ભાર્ત્કરિનો હમેશનો સિદ્ધાન્ત છે કે વાક્ય નિરસ છે અને પદ પણ નિરવય છે. અવયવોની કલ્પના માત્ર સાર્થક છે. લોકોવવહારમાં અવયવકલ્પના નથી આ બાબતમાં યદ્વદ્ જા સંબંધ અર્થાત્ જેની બ્યુરપતિ સુગમ નથી એવા કિત્વ સંબંધને અને યૌગિક અર્થાત્ બ્યુરપતિની દૃષ્ટિએ ધાતુજ એવા પાચક સંબંધને એમ બન્નેને સરખા મણુવા જેઈએ. જેમ હીદ્ ધાતુ લોકોવવહારમાં અગ્રગણ્ય છે, તેમ પાચક નો અવયવ પચ્ પશુ અવયવ હોઈ અલૌકિક સમજવો જેઈએ.

પ્રકૃતિપ્રાયયાલુક્ષૌ પદાત્ તામ્યા વદ તથા ।

અનુવ-ધતરાદિન્ધ શિષ્ટૈ શાસ્ત્ર ન તાન્ પ્રતિ ॥૭૯॥

(શિષ્ટોએ પદમાંથી પ્રકૃતિને અને પ્રત્યયને અને પદને તે બન્ને (પ્રકૃતિ અને અપ્રત્યય)માંથી અને અનુબન્ધ, સ્વર વગેરેમાંથી કટખ્યા છે તેમને માટે શાસ્ત્ર નથી (૭૯)

શબ્દો અથવા શિષ્ટો પ્રમાણ છે જે પદો ધર્મમાં ઉપયોગી બને છે, તેમને સાદુ માનીને તેમાંથી પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયને તેઓ પૃથક્ સમજાવે છે. પૃથક્કૃત પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયમાંથી અજ્ઞાતાઓ અખ્ય ૩ પદની કલ્પના કરે છે. દિત્ય જેવા અખ્ય ૩ યદ્વદ્ જા શબ્દો પ્રત્યક્ષ કલ્પનાથી ઉપદેશવામાં આવે છે. તેમનામાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયની કલ્પના કરવામાં આવતી નથી. વર્ણિત વગેરે શબ્દોમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના ઉપદેશ દ્વારા પચતિ એવા અખ્ય ૩ રૂપની કલ્પના કરવામાં આવે ■

શબ્દોનો ઉપદેશ બે રીતે થાય છે, સાક્ષાત્ અર્થાત્ શબ્દોના ઉપદેશ દ્વારા અને પ્રકૃતિ તથા પ્રત્યય અથવા એકલચ નિયમો (વિધિ)ની યોજના દ્વારા અને તેમાંથી અખ્ય ૩ શબ્દોને સમજાવવા દ્વારા. શિષ્ટો તેમજુ જ્ઞાન નિરાવરણ હોઈ, જ્યારે તેઓ પ્રતિજ્ઞાના અવતારે હોય તેમ, બધા પદ્યોના તરફોને જાણે છે તેમને સાક્ષોપદેશનુ ઠરુ પ્રયોજન નથી. આવા શિષ્ટો અખ્ય ૩ શબ્દોના જ્ઞાન માટે તેમજા અવયવોના જ્ઞાનનો આધાર લેતા નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે અવયવકલ્પના મિથ્યા છે. આપ્તાખ્યાતીએ શુદ્ધ મણુવા પદોનો જ તેઓ ઉપયોગ કરે છે.

શાસ્ત્રદષ્ટિસ્તુ શાસ્ત્રસ્ય પ્રાપ્તિમાત્રેઽપ્યનિશ્ચિતે ।

યુજ્યતે પ્રત્યવાયેન શાસ્ત્રં ચક્ષુરપશ્યતામ્ ॥૮૦॥

શાસ્ત્રની (સંધ્યા) જ્ઞાન અંગે અનિશ્ચિતતા પ્રવર્તતી હોય ત્યારે શાસ્ત્રને જ આધાર સમજનાર (વ્યક્તિ) અધર્મની સહજાગી બને છે. શાસ્ત્ર તો (શિષ્ટ પ્રયોગને) ન સમજનાર માટે નેત્ર સમાન છે. (૮૦)

આકરણશક્તિમાં અનેક વિકલ્પનિયમો હોય છે તેમને વિમાપા, અન્યતરત્વાદ, વા, એકેવા, ફરેવાદ, એવા શબ્દો વડે જણાવવામાં આવે છે. નિયમો અંગે આવા વિકલ્પો અને અનિશ્ચિતતાઓ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે શાસ્ત્ર ઉપર જ આધાર રાખનાર વ્યક્તિ અશુદ્ધ શબ્દો વાપરશે અને તેને અધર્મ પ્રાપ્ત થશે. શિષ્ટોના પ્રયોગોને જ આવી બાબતોમાં પ્રમાણ માનવા જોઈએ. આકરણશક્તિના અભ્યાસ વિના પણ શિષ્ટો શુદ્ધ શબ્દોનો જ પ્રયોગ કરે છે.

અર્થાન્તરમિધાનાત્ત્વ પૌર્વાપર્યં ન મિચ્છતે ।

રાજવન્તાદિતામ્યાદિરાજાધાવિપુ સર્વથા ॥૮૧॥

રાજવન્ત, આહિતાગ્નિ, અને રાજમિવ (વગેરે)માં બીજા અર્થના યોધ(ની શક્યતા) હોવાથી તેમના ક્રમમાં કદાપિ ફેરફાર થતો નથી. (૮૧)

શાસ્ત્રં શબ્દઃ જન્યવચ્ચામ્ એવા યોધવચનને જો સ્વીકારે જમ્યોત્ શિષ્ટ પ્રયોગને નહિ જણુનારા માટે શાસ્ત્ર નેત્ર સમાન છે એમ માન્યા તો શાસ્ત્રનિયમોને કેટલીક વાર નિષ્ફળ થા માટે જાહેર કરવામાં આવે છે એવી શંકાના જવાબમાં આ કારિકા છે.

રાજવન્ત વગેરે સમાસોનાં પદોમાં ક્રમનો ફેરફાર થતાં જીજ્ઞા અર્થવાળા સમાસો યશી, જેમકે દન્તારાજઃ, જમ્યાદિતઃ અને જણરાજઃ. તેથી શાસ્ત્રનિયમોની જરૂર નથી. ખીજી રીતે વિમારીએ તો કેટલીક વાર શબ્દોના ક્રમમાં ફેરફાર થતો હોવા છતાં પણ અર્થનો ફેરફાર થતો નથી, જેમકે, આદિતાગ્નિઃ અને જમ્યાદિતઃ । આ ખીજી બાબત અંગે પણ શાસ્ત્રનિયમની જરૂર નથી, કારણ કે અનિશ્ચિત અર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (ન. વા જાનિવ્યા-વર્ણનાથ । વા. ૨, મત્ર. ૨, ૨, ૩૦)

વિનૈવ પ્રત્યયૈર્વૃત્તો યે મિન્નાર્યામિવાયિનઃ ।

ગર્ગાદયો છુકા તેપાં સાધુત્વમનુગમ્યતે ॥૮૨॥

ગર્ગાઃ વગેરે જે શબ્દો (અપત્યવચ્ચક) પ્રત્યયો વિના પણ (તદ્વિત)વૃત્તિમાં જુદો અર્થ દર્શાવનારા છે, તેમના (પ્રત્યયના) લોપ(ના વિધાન) વડે તેમના સાધુત્વને જણાવવામાં આવે છે. (૮૨)

ગર્ગાઃ । (ગર્ગના પુરુષ વંશજો), વરણાઃ । (વરણના પુરુષ વંશજો) વગેરે તદ્વિત-વૃત્તિવાળા શબ્દો અપત્યવચ્ચક પ્રત્યયો વિના પણ અપત્યનો અર્થ દર્શાવે છે. તેથી જીલ્ડુ' ગર્ગાઃ એવા પ્રયોગમાં પ્રત્યય સંધેનું અપત્ય એવા અર્થનું અવિધાન થાય છે. ૬૧

‘એકલા પ્રતિષ્ઠાનો પ્રયોગ ન કરવો’, ‘તેને પ્રત્યક્ષ નમાડવો’ (વત્થ ૧ પા ૨, ૩. ૧૧) ‘તે પ્રત્યક્ષ પ્રતિષ્ઠાને જ તે વાંચે છે’ (પર ૧ પા ૨ ૧ ૨) એવા સાંખ્યનિયમે છે, તેથી સાંખ્યપ્રક્રિયા માટે ગમા મા ચલનોદ્ય ૧ (૨ ૪ ૬૪) સૂત્રથી યજ્ઞ અને ઘન પ્રત્યક્ષનો લોપ કરવામા આવ્યો છે

સોડ્યમિત્યમિસનન્ધાત્ પ્રત્યયેન વિના યદિ ।

ધૂમ્યાદય પ્રયુચ્ચેન્નાપત્યે નિયમો મથેત્ ॥૮૨॥

‘આ તે છે’ એવા (તાદાત્મ્ય) સંબંધને કારણે જે ધૂમ્ર વગેરે શબ્દોને (અપત્ય અર્થે દર્શાવનારા) પ્રત્યય વિના પ્રયોજવામા આવે, તે (માત્ર) અપત્યને! અર્થે દર્શાવવા માટે (પ્રત્યયનો લોપ) નિયમાર્થે જનશે નહિ (૮૩)

ગમા ૧ મા અપત્યર્થક પ્રત્યયના લોપને પીછા રીતે સમજાવી સમાપ્ત અપત્યના અર્થને દર્શાવવા માટે જ ગર્ભા ૧ મા પ્રત્યયના લોપનું વિધાન થયું છે, બીજો ઠોઠો ‘ગર્ભાના સિપ્પો કે ગર્ભાના નોકરો’ એવા અર્થે દર્શાવવા માટે નહિ હવે જે ગર્ભા પ્રયોગમા ‘ગર્ભાના વચ્ચે એવા અર્થ’ લેવાનો હોય તો પૂર્વજો અને વચ્ચે વચ્ચે ‘આ તે છે’ એવા તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ સમજાવો જોઈએ પરંતુ તાદાત્મ્ય સંબંધથી ગર્ભા ૧ મા દર્શાવે ગર્ભાના વચ્ચે એવા અર્થ ઉપરાંત ગર્ભાના સિપ્પો એવા અર્થ પણ મળે ॥ તેથી માત્ર અપત્ય અર્થે દર્શાવવા માટે અપત્યર્થક યજ્ઞ અને ઘન ના લોપનું વિધાન કરવું જોઈએ

સોડ્યમિત્યમિસનન્ધે લિઘ્નોપચ્ચન્નાદત્તે ।

પ્રઘ્ઠાદિપુ ન જાયૈષ નિયમેન પ્રતીયતે ॥૮૪॥

‘આ તે છે’ એવા (તાદાત્મ્ય) સંબંધ હોવા છતાં (સિઘ્નર્થક પ્રત્યય વિના) પ્રઘ્ન વગેરે શબ્દોમા માત્ર પત્તાનો જ અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ (૮૪)

ઉપરની કારિકામા જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રત્યયના લોપનું વિધાન કરવું જોઈએ એમ માનીએ તો પ્રઘ્નમ્ ફલ પ્રઘ્ની (પ્રઘ્ની જી) એવા પ્રયોગમા તસ્યેદમ્ ૧ (આ તેનું છે એવા અર્થના) સૂત્રનિયમ (૪ ૩ ૧૨૦) પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતા અર્થ પ્રત્યયનો લોપ કરવો, નહિ તો ‘આ તેની છે એવા તાદાત્મ્ય સંબંધને કારણે પત્તાનો અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ, એવી સહાને ઉત્તર આ કારિકામા આપવામા આ મો છે

પ્રઘ્ન ઉપરથી પ્રઘ્ની પત્તા એવા અર્થે દર્શાવવા હોય ત્યારે આ તે છે એવા અમેદ ઉપચારને લીધે પત્તા એવા અર્થ દર્શાવવા હોય ત્યારે સીલિજનો પ્રત્યય હોઈ જગાડવો જોઈએ, તેથી પ્રઘ્ની પ્રઘ્ન ઉપરથી પ્રઘ્ની પત્તા એવા જ અર્થ થશે

અઘ્ની એકના તાદાત્મ્ય સંબંધથી પત્તા એવા અર્થ પ્રાપ્ત થશે નહિ સીલિ વાચક પ્રત્યય ઉમેરવો જ પડશે

તત્ત્વેવમ્ । સૂત્રથી પ્રથમ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધવાળું કોઈક એવો અર્થ પ્રાપ્ત થઈ ઉપરથી મળશે; પરંતુ પ્રાપ્તઃ ને હોય લાગશે નહિ, કારણ કે આગળ વધનારો નેતા એવા અર્થનો વાચક પ્રથમઃ શબ્દ છે, પ્રાપ્તઃ નથી તેથી પાત્રી અર્થ દર્શાવવા માટે પ્રથમઃ ને અવશ્ય હોય લગાડવો પડશે. પ્રથમી શબ્દ પ્રથમની બહેન એવો અર્થ દર્શાવી ચક્રો નહિ, કારણ કે આગળ વધનાર નેતાના પ્રસ્થાન વગેરે કાર્યોની તૈયારીઓ અર્થાત્ પ્રસ્થાનસંવિધાતુ-વ સાથે પાત્રીનો સંબંધ છે, બહેન વગેરેનો નહિ.

માનમેવાભિસંબન્ધવિશેષેડક્ષીકૃતે તથા ।

પ્રસ્થાદીનામસાધુલ્લં તદ્વિત્તેન વિના ભવેત્ ॥૮૫॥

તદ્વિત્તો યોગભેદેન શક્યં યા ત્યાદ્ વિમાપિતમ્ ।

પરિમાણાધિકે તત્ર પ્રથમા શિષ્યતે પુનઃ ॥૮૬॥

માન અને મેધ વચ્ચેના વિશિષ્ટ સંબંધને સ્વીકારવામાં આવતાં, તદ્વિત (પ્રત્યય) વિના પ્રસ્થ વગેરે શબ્દો અસાધુ બનશે.

(માને વિકલ્પે) યોગવિભાગ વડે તદ્વિત પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે. પરિમાણ એવો વધારાનો અર્થ પ્રાપ્ત થતાં, પ્રથમાનુ વિધાન કરવું પડશે (૮૫-૮૬)

પ્રત્ય. શબ્દ અનાત્મનું એકસ માપ દર્શાવે છે. પ્રત્ય. વ્રોહિઃ । એટલે એક પ્રત્ય બેટમી ડાંગર. હવે અહીં ‘આ તે છે’ એવો તાદાત્મ્ય સંબંધ પ્રત્ય અને ડાંગર વચ્ચે અનિવાર્યપણે સંભવતો નથી. ‘પ્રત્યઃ માપની પાસે રહેલી ડાંગરનો ઢગનો’ એવો અર્થ કરીએ તો માન અને મેધનો સંબંધ સમજાશે નહિ. માનમેધ સંબંધ સાથે પરિમાણનો અર્થ તદ્વિત પ્રત્યય લગાડવા વિનાનો પ્રત્ય શબ્દ દર્શાવશે નહિ અને એ અર્થમાં બે વાપરવામાં આવે તો તે અશુદ્ધ શબ્દ દરશે. આવી સ્થિતિમાં બે વિકલ્પ છે. તત્ત્વ પરિમાણમ્ । (પ. ૧ ખજ, તે માપ આનું છે એવા અર્થમાં પદપ્રાપ્ત પ્રત્યયો લાગે છે) મૂળમાંથી. યોગ વિભાગ કરીને પરિમાણમ્ શબ્દ જુદો કાઢી, પરિમાણના અર્થમાં તદ્વિત પ્રત્યય લગાડતાં પ્રાવિત્તઃ શબ્દ બનશે, અથવા જહાવિશ્વપાને કારણે પ્રત્યઃ પરિમાણ વ્રોહીયા इति । એવું વાક્ય બનશે. અહીં પ્રત્યઃ એવી પ્રથમા પ્રાતિવિકલ્પઃ । મૂળમાં બળ્યાંબા પ્રમાણે પરિમાણનો અર્થ દર્શાવશે નહિ તેથી તદ્વિત પ્રત્યયની જરૂર નથી.

व्यतिरिक्तस्य साधुत्वे तदेव च निश्चयम् ।

युग्यतेऽङ्गीकृत्यधिक्यं तत् सर्वाभिर्विमर्शितम् ॥૮૭॥

(પ્રાતિપદિકાઈ પરિમાણથી) જુદા (માનમેધરૂપ સંબંધના યોગક તે શબ્દ) ના સાધુત્વ અંગે તે (પરિમાણના અર્થમાં પ્રથમાનુ વિધાન) જ સાચક છે. વધારાના (પરિમેયરૂપ અર્થનું) વાચક તે પદ બીજી જાણી વિલક્ષિતો (ના અર્થોને દર્શાવતા શબ્દો) સાથે બેઢાય છે. (૮૭)

અ-વ્યઃ : (પ્રાતિપદિકાર્થપરિમાણ)વ્યતિરિક્તસ્ય (પરમેયાર્થવોક્તસ્ય પ્રસ્થાદિશબ્દસ્ય સાધુત્વે તત્ (પરિમાણયે પ્રથમાવિધાને)એક ॥ નિર્દોશમ્ । આત્મીકન(કર્માદિક્ષરકલ્પક્રિયેદા)વિક્ત્ય તત્ પ્રત્યઃ इति वदं (कर्मदि)सर्वाभिर्विमर्शितमिर्जयते ।

શુક્લદિપુ મતુલ્લોપો વ્યતિરેક્ત્ય દર્શનાત ।

અસાધુત્વનિવૃત્ત્યર્થે સાધવસ્તે વિદાદિયત્ ॥૮૮॥

જે જુદા પ્રયોગો મળતા હોવાથી શુક્લ વગેરેમાં મતુલ્ પ્રત્યયનો લોપ, તેના અસાધુત્વની નિવૃત્તિ માટે છે. વિદાઃ જેના શબ્દોની જેમ (શુક્લ વગેરે શબ્દો પણ) શુદ્ધ શબ્દો છે (૮૮)

શુક્લ' પટઃ । અને પટસ્ય શુક્લ, વર્ણઃ । એના જે જુદા વાક્યપ્રયોગો વપરાશમાં છે. શુક્લઃ પટઃ । માં શુક્લ મુલ્ય અને ગુણી પટ વચ્ચે મુલ્યમુણીભાવરૂપ સંબંધ છે. આના સંબંધની રિથિતિમાં તત્ત્વાસ્તિત્વસ્મિન્નિતિ મતુલ્ । (પ. ૨ ૬૪ તે છે જેનું, અથવા તે છે જેનામાં એવા અર્થમાં પ્રાતિપદિકને પ્રત્યય લાગે છે) પ્રમાણે મતુલ્ પ્રત્યય લાગવો જોઈએ. નહિ તો શુક્લ, શબ્દ અરુદ્ધ શબ્દ બનશે આવું ન થાય એટલા માટે મતુલ્ લગાડીને આ શ્રુતના વાર્તિક ૩, ગુણવચનેભ્યો મતુલો છદ્ધ । (મુલ્યનાચક શબ્દોની આગળ લાગતા મતુલ્ પ્રત્યયનો લોપ કરવો) થી મતુલ્ ના લોપનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. મતુલ્ ના લોપનું કારણ આપતાં વાર્તિકકાર જણાવે છે કે દ્વયો વ્યતિરેકઃ । (વાર્તિક ૪) અર્થાત્ પટસ્ય શુક્લ; એવો જુદો પ્રયોગ નજરે પડે છે. વાર્તિક અને આખના વિચારને આ કારિકામાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

વિશેષણાદ્ વિશેષ્યેડ્યે તદ્ભાષામ્યુચ્ચયે સતિ ।

પુનઃ પ્રતિસહારે વૃત્તિમેકે પ્રચક્ષતે ॥૮૯॥

વિશેષણના બોધ પછી, તેના અર્થનો વિશેષ્યના અર્થ સાથે સમુચ્ચય થયા પછી ફરીવાર જ્યારે તેની નિવૃત્તિ થાય છે. ત્યારે (એકાર્થીભાવરૂપ) વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય ■ એમ કેટલાક (આચાર્યો) જણાવે છે. (૮૯)

સમાનાધિકરણની ચર્ચાના અનુસંધાનમાં વિશેષણવિશેષ્યભાવના સમર્થન અંગે વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો વૃત્તિમાં વિશેષણવિશેષ્યભાવની ચર્ચા કરવામાં આવશે.

વૃત્તિમાં વિશેષણવિશેષ્યભાવવાળાં પદો પ્રાપ્ત થાય છે. વૃત્તિમાં એકાર્થીભાવની કદપના હોય તો પછી શિન્નતા દ્વંશવતો વિશેષણવિશેષ્યભાવ વૃત્તિમાં કેવી રીતે હોઈ શકે ? કેટલાક આશયે આનો જવાબ આ પ્રમાણે આપે છે જો વિશેષણ અને વિશેષ્યનો બોધ એક સાથે થાય તો તેમનો એકબીજા ઉપરનો ઉપકર સલાવે નહિ, તેથી વિશેષણવિશેષ્યભાવ રહેજ નહિ. પરંતુ આમ બનતું નથી બનતો એક સાથે બોધ શક્ય નથી. અભિધાનના ક્રમ પ્રમાણે અભિરેતો ક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે એવો સામાન્ય નિયમ હોઈને પહેલાં વિશેષણનો બોધ થાય છે. વિશેષણના બોધ પહેલાં વિશેષ્યનો બોધ થતો નથી (નાગહોતવિશેષ્યા વિશેષ્યે વુદ્ધિઃ ।). ત્યાર પછી તે વિશેષણના અર્થનો વિશેષ્યના અર્થ સાથે સમુચ્ચય થાય છે અને છેલ્લે વિશેષણના અર્થની નિવૃત્તિ થાય છે. આવી નિવૃત્તિ થતાં એકાર્થીભાવરૂપ વૃત્તિમાં માત્ર વિશેષ્ય જ રહે છે

નિમિત્તે પ્રત્યયઃ પૂર્વો નામુપ્રાપ્તો નિમિત્તિત્તા ।

નિમિત્તવતિ બુદ્ધેશ્ચ ન નિમિત્તસરૂપતા ॥૧૦॥

સંસ્કારસદ્ધિતોદ્ જ્ઞાનાન્તોપરલેપઃ સ્મૃતિરપિ ।

જ્યાપારે તન્નિમિત્તાનાં ન પ્રાણં સ્યાત્ તથાવિષમ્ ॥૧૧॥

નિમિત્તવિષયક 'પહેલું' જ્ઞાન નિમિત્ત વડે પ્રાપ્ત કરાતું નથી અને નિમિત્ત-
વિષયક જ્ઞાન નિમિત્તના જેવું હોતું નથી.

(પૂર્વ) સંસ્કાર સાથેના (ઉત્તર) જ્ઞાનથી (ઉત્પન્ન થયેલો) સ્મૃતિ દ્વારા તેમનું
સંયોજન પણ થતું નથી. (સ્મૃતિ)નાં નિમિત્તો રૂપી શક્તિઓના ઉપયોગ થતાં
તે (વિશેષજીવિશેષ્યરૂપ સંખ'ધ) વાસ્તવિક જાનશે નહિ. (૯૦-૬૧)

અહીં નિમિત્ત એટલે વિશેષજી અને નિમિત્તિ એટલે વિશેષ્ય સમજવાનાં છે,
સમાસમાં એકાદીકાવ હોય તેા વિશેષજીવિશેષ્યભાવ ફેવી રીતે સંભવે એવી શંકાનેા
એક જવાબ એવો આપવામાં આવેો ॥ કે વિશેષજી અને વિશેષ્યને અભિધાન અને
અભિધેયતા ક્રમમાં સમજવાં અર્થાત્ વિશેષજીના બોધ પછી વિશેષ્યનેા બોધ થાય છે
એમ સમજવું, જાનેો એકાદીકાવ થતાં વિશેષજીની નિવૃત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે
વૃત્તિમાં વિશેષજીવિશેષ્યભાવ સમજવો.

આ જવાબ બરાબર નથી એમ આ કારિકામાં જણાવવામાં આવું છે. નિમિત્ત
એટલે વિશેષજી અને નિમિત્તિ એટલે વિશેષ્ય. પહેલાં વિશેષજી વિષયક જ્ઞાન થાય છે,
આવું જ્ઞાન નિમિત્ત અર્થાત્ વિશેષ્ય સાથે જોડાતું નથી કારણ કે વિશેષજીવિષયક જ્ઞાન
વિશેષ્યનેા જ્ઞાન વખતે નિવૃત્ત થયું હોય છે. વળી વિશેષ્યવિષયક જ્ઞાન વિશેષજીજ્ઞાન જેવું
હોતું નથી કારણ કે ફરકવું જ્ઞાન એકબીજાથી સ્વતંત્રરૂપે થયું હોય છે. તેથી વિશેષજી-
વિશેષ્યભાવરૂપ સંખ'ધ પ્રાપ્ત થતો નથી.

હવે જો કોઈ એમ કહે કે વિશેષજીવિશેષ્ય વિષયક અનુભવથી પ્રાપ્ત થયેલ વાસ્તવાથી
ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિ વિશેષજીવિશેષ્યભાવને જાહેર કરે છે તેા તેના જવાબમાં એમ કહી
શકાય કે સ્મૃતિ પણ વિશેષજી અને વિશેષ્યનેા ઉપલેખ અર્થાત્ સંયોજન કરતી નથી,
કારણ કે સ્મૃતિના કાચે માટે જવાબદાર શક્તિઓના ઉપયોગથી પ્રાપ્ત થતો વિશેષજી-
વિશેષ્યજ્ઞાન વાસ્તવિક નથી, પરંતુ, તે પૂર્વ અનુભવની વાસના વડે ઉત્પન્ન થયેલો છે,
અર્થાત્ અસદ્ છે.

આમ વાસ્તવિક વિશેષજીવિશેષ્યભાવ સિદ્ધ થતો નથી.

અન્તઃકરણવૃત્તૌ ચ વ્યર્થો વાહ્યાર્યકરૂપના ।

તત્પ્રાદનુપકારો વા દ્રાણં વા ॥ તથા સ્થિતમ્ ॥૧૨॥

(વિશેષજીવિશેષ્યભાવને યોગ્યતા) અન્તઃકરણના કાર્યરૂપે સ્વીકારતાં બાહ્ય
મદાર્થની કલ્પના વ્યર્થ થશે. તેમ થતાં તે (જાનેો પસંપર) ઉપકાર પણ થતો
નથી અથવા અનુભૂત વિષય તેવો (વાસ્તવિક) નથી (૯૨)

વાસ્તવિક વિશેષણવિશેષભાવને સ્વીકારવામાં ન આવે તો અને તેને પ્રમાણના અંતઃકરણનું અર્થોત્તુલ્ય કાર્ય સમજવામાં આવે તો બાહ્યાર્થવાદી ખોટા માટે અનુકૂળ પદાર્થોની જે કલ્પના છે તે બર્થ બનશે. જીજ્ઞાસી રીતે ઠીકીએ તો બધા વિષયોના આદ્ય એવા મનના બ્યાપારરૂપે વિશેષણવિશેષભાવને સ્વીકારતાં, જેનું અસ્તિત્વ નથી એવા બાહ્ય પદાર્થની કલ્પના કરવી નહીં થશે, કારણકે બાહ્યાર્થવાદી (ખોટા) માટે વિશેષણ-વિશેષભાવ વસ્તુસમવાયી અર્થોત્તુ વાસ્તવિક છે. આ વિશેષણવિશેષભાવને કલ્પનામૂલક અને અતઃકરણના બ્યાપાર રૂપે સમજવામાં આવતાં વિશેષણ અને વિશેષ્યનો પરસ્પર ઉપકાર થશે નહિ. આમ વાસ્તવિક વિશેષણવિશેષભાવની સિદ્ધિ કાઠં પણ રીતે થતી નથી, કારણકે ખોટા મતમાં બંનેના અલગબંનને લિન સમજવામાં આવ્યાં છે.

અનુસૂતેષ સ્વપ્તદેરયે લુપ્તિઃ પ્રવર્તતે ।

વ્યાહ્યાતારો વિભજ્યાથ તાન્ મેદેન પ્રવક્ષતે ॥૧૩॥

તદાત્મમ્યવિભક્તે ચ શુદ્ધપન્તરમુપાભિતાઃ ।

વિભાગમિથ મન્વન્તે વિશેષણવિશેષ્યયોઃ ॥૧૪॥

વિશેષણ અને વિશેષ્ય પરસ્પર સંયુક્ત હોવાથી તેમને અંગેનું જ્ઞાન પણ જાણે સંયુક્ત હોય એમ ઉત્પન્ન થાય છે (તેમને) સમજાવનારા (તેમના) વિભાગ કરીને તેમને વિભક્તપણે સમજાવે છે. અલિન સ્વભાવવાળા તે જ્ઞાનમાં (પૃથક્કરણરૂપ) જુદી જુદીને સ્વીકારીને તેઓ વિશેષણ અને વિશેષ્યમાં જાણે લિનતા હોય એમ જાહેર કરે છે, (૬૩-૬૪)

વિશેષણ અને વિશેષ્ય અંગેનાં જ્ઞાનો જુદા અવલંબનવાળા છે, એવા ખોટા મતથી જુદા એક જ્ઞાનાવલંબનને સ્વીકારતા વૈવાકરણ મત પ્રમાણેનો ઉત્તર આ બે કારિકાઓમાં આપવામાં આવ્યો છે.

વિશેષણ અને વિશેષ્ય અંગેનું જ્ઞાન એક સાથે અલિનપણે થાય છે. સામાન્ય રીતે પદાર્થો અંગેનું જ્ઞાન તે પદાર્થોના સ્વભાવને અનુસરે છે. જાતિ, ગુણ વગેરે ઉપાધિ-એવાઓ પદાર્થ અલિન હોવાથી તેનું જ્ઞાન પણ અલિન સમજવાતું છે. નીલોત્પલમ્ એવી વૃત્તિમાં નીલમ્ વિશેષણ અને ઉત્પલમ્ વિશેષ્યનું જ્ઞાન પણ અલિનપણે થાય છે. પારમર્થિકપણે વિશેષણ અને વિશેષ્ય વચ્ચે ભેદ નથી, તેથી ભેદજ્ઞાન પણ નથી. દવે નિરંશ પદાર્થ કે નિરવયવ વિશેષણવિશેષભાવને જીભજોને સમજાવવા માટે અપોદ્કાર અર્થોત્તુ પૃથક્કરણો આધાર લેવો પડે છે, અને આ દ્રવ્ય, આ ગુણ, આ જાતિ એવા વિભાગ કરવા પડે છે. દુઃકારમાં વૃત્તિમાં વિશેષણવિશેષ્યઆદિ નિરંશ પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પ્રક્રિયા કાર્ય માટે તેમનામાં ભેદ સમજવામાં આવે છે

અવુધાન્નતિ વૃત્તિ ચ કર્તવ્યન્તઃ પ્રકલ્પિતામ્ ।

આહુઃ પરાર્થવચ્ચને ત્યાગામ્બુચ્ચયધર્મતામ્ ॥૧૫॥

(નિર્વિલાસ) વૃત્તિને નહિ સમજનારા અદ્વૈતાત્મીઓ માટે બીજા પદના અર્થના અભિધાન માટે ગૌણ પદના અર્થનો ત્યાગ અને મુખ્ય પદના અર્થમાં વૃદ્ધિને (કેટલાક આચાર્યો) બહેર કરે છે. (૬૫)

પરાર્થાભિધાન' વૃત્તિઃ । તથા જહત્સ્વાર્થો અને અજહત્સ્વાર્થો વૃત્તિઓ અંગેની સમર્થો-
ક્તિ (પા. સુ. ૨.૧૧ ઉપરના ભાષ્ય)માંની ચર્ચાનો નિર્દેશ આ કારિકામાં કરવામાં આવ્યો
છે, શબ્દ અંગે નૈત્યશબ્દિકા; અને વર્ણશબ્દિકાઃ અર્થોત્ સબ્દને નિત્ય માનનારા અને
શબ્દને કાપ અર્થોત્ ઉત્પાદ્ય માનનારા એવા બે પક્ષો છે. કાર્ણશબ્દિકાઃ વાક્ય ઉપરથી
સમાસ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માને છે. આ પક્ષને માનનારા જણાવે છે કે પર અર્થોત્ મુખ્ય
પદના અર્થતું જ્યારે અભિધાન થાય છે ત્યારે વૃત્તિમાં ગૌણ પદ પોતાના અર્થનો ત્યાગ
કરે છે (જહત્સ્વાર્થો) અથવા ત્યાગ કરતો નથી (અજહત્સ્વાર્થો) એવા બે પક્ષો થશે. આવા
બે પક્ષોમાંથી જહત્સ્વાર્થો પક્ષને ચોખ માનવામાં આવ્યો છે. જેમ સુધાર પોતધુ' કામ
કરે ત્યારે સુધારીનો ત્યાગ કરે છે, તેમ રાજવુદ્ધમાં રાજત્ પદ પોતાના અર્થનો ત્યાગ કરે
છે, આવો ત્યાગ સંપૂર્ણ હોતો નથી, પરંતુ બીજા પદના અર્થના વિરોધી અર્થનો જ ત્યાગ
ગૌણ પદ કરે છે.

અન્વયાદ્ ગમ્યતે સોડર્થો વિરોધી ચા નિવર્તતે ।

દુષ્પર્યમર્થાન્તરે વાપિ તત્રાહુરુપસર્વજનમ્ ॥૧૬॥

(પ્રધાનપદના અર્થ સાથેના) સંબંધને હીધે તે ગૌણ પદનો અર્થ સમજાય
છે અથવા (પ્રધાનપદના અર્થના) વિરોધી અર્થની નિવૃત્તિ થાય છે અથવા
(ઉપસર્જન પદ પ્રધાનપદના અર્થ રૂપ) બીજા અર્થમાં વપરાય છે. ગૌણપદને (પોતાના
અને પ્રધાનપદના એમ) બે અર્થ જ જણાવતું કહેવામાં આવ્યું છે. (૬૬)

વૃત્તિમાં પ્રધાનપદના સંદર્ભમાં ગૌણ પદના અર્થને અંગે આ કારિકામાં ત્રણ મતો
રજૂ કરવામાં આવ્યા છે એક મત પ્રમાણે સમાસમાં ગૌણ પદનો અર્થ પ્રધાન પદના
અર્થ સાથેના સંબંધ (અન્વય)ને કારણે સમજાય છે. પુરુષના અર્થ સાથેના સંબંધને
કારણે રાજનનો અર્થ સમજાય છે બીજા મત પ્રમાણે ગૌણ પદ પ્રધાન પદના અર્થમાં જ
અર્થોત્ અર્થાન્તરમાં સમજાય છે. ત્રીજા મત પ્રમાણે ગૌણ પદ પોતાનો અર્થ અને પ્રધાન-
પદનો અર્થ એમ બે અર્થો (દ્વયર્થો) દર્શાવે છે. અન્વય માટે ભાષ્યકારે પુતપદ અને તેલપદનાં
ઉદાહરણો આપ્યાં છે. ધીના ધડામાંથી ધી અને તેજના ધડામાંથી તેજ કાઢી લેવામાં
આવતાં જતાં તે ધડાઓને ધીનો ધડો, તેજનો ધડો એમ કહેવાય છે; કારણકે ધડો અને
તેજનો અન્વય અર્થોત્ સંબંધ છે. વિરોધી અર્થ માટે સુધારતું ઉગદરણ આપવામાં આવ્યું
; રાજનના કાર્ણમાં લાગેલો સુધાર પોતધુ' સુધારી કામ છોડી દે છે. અલગત પ્રધાનપદના
વિરોધી અર્થનો ત્યાગ કરતો નથી સુધાર તેના હારપનો, દેહકીનો, અને કાન ખોતરવાનો
પાગ કરતો નથી.

उपायमात्रं नानात्वं समूहस्त्वेक एव सः ।

विकल्पाभ्युच्चयाभ्यां वा भेदसंसर्गकल्पना ॥९७॥

(સમાસમાં) જુદાં જુદાં પદોની કલ્પના, તે સમાસને સમજવાના માત્ર ઉપાય તરીકે જ છે. (સમાસનાં ઘટક પદોનો) સમૂહ તો એકજ છે. ભેદ અને સંસર્ગની કલ્પના વિકલ્પ અને સમુચ્ચય ઉપરથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૯૭)

वृत्तिं यत्तयतामेषमयुधप्रतिपत्तये ।

भिन्नाः संયोजनोपायाः पुरुषेऽवनवत्यिक्ताः ॥९८॥

આ પ્રમાણે સમાસને સમજાવનારાઓએ આજ્ઞાનીઓની સમજણ માટે જુદા જુદા અને (વારંવાર) બદલાતા ઉપાયો યોજ્યા છે. (૯૮)

સમાસ અને વાક્યના અર્થમાં ભેદ ન સમજનારાઓ અનકલ્પવાર્થી જ્ઞાતિ સમને છે અને વચ્ચે અર્થભેદને સ્વીકારનારા અનકલ્પવાર્થી જ્ઞાતિને સ્વીકારે છે.

વૃત્તિ અને વાક્યના અર્થમાં ભેદ છે. તેથી જ ભાષ્યમાં અષ્ટાંશુ' છે કે વાક્યમાં ચોક્કસ સંખ્યાનો નિર્દેશ, રજપટ અભિધાન, ગૌણપદના વિશેષજ્ઞની પ્રાપ્તિ તથા 'અને' જેવા અવ્યયથી સજ્ઞોનો સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. સમાસમાં આ પ્રમાણે બનતું નથી.

वाचिका द्योतिका वापि संख्यानां वा विभक्तयः ।

तद्व्युत्पद्यवे वृत्तौ संख्यामेवો निवर्तते ॥९९॥

સંખ્યાના વાચક અથવા દ્યોતક એવા (વિભક્તિઓના) જે પ્રત્યયો વાક્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે, સમાસમાં, તે પ્રત્યયોના (મકૃતિરૂપ) અવયવ (એવા પદ) માં સંખ્યાભેદ નિવૃત્ત થાય છે. (૯૯)

પ્રાતિપદિકના સ્વાર્થ અર્થો જાતિ, વ્યક્તિ, અને લિંગ એવા ત્રણ અર્થો (ત્રિક) ને સ્વીકારીએ તો વિભક્તિ પ્રત્યયો સંખ્યાના વાચક બને છે. પ્રાતિપદિકના સ્વાર્થ, વ્યક્તિ, લિંગ, સંખ્યા અને કારક એવા પાંચ અર્થો (પંચક) સ્વીકારીએ તો વિભક્તિ પ્રત્યયો સંખ્યાના દ્યોતક બને છે. રાહ પુસ્તક : એવા વાક્યમાંનો રાહ; એવો અવયવ-સજ્ઞ વાક્યમાં વિભક્ત્યન છે, પરંતુ તે અવયવ જેવા જ અવયવ રાહ સજ્ઞમાં વિભક્તિની સંખ્યાના નિવૃત્તિ થાય છે.

अभेदैकत्वसंख्या वा तन्नाम्यैवोपजायते ।

संसर्गरूपं संख्यानामविभक्तं तदुच्यते ॥१००॥

સમાસમાં (ત્રીજી પદના અર્થમાં) એકત્વ સંખ્યાથી વિભક્તિ એવી અભેદકત્વ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. તે બધી સંખ્યાના સમુચ્ચય રૂપે અભિનવણે રહેલી છે. (૧૦૦)

સમાસમાં ગૌણપદ દ્વયરૂપે હેતુવાળી તેના સંખ્યા સાથે સંજ્ઞા થાય છે. સંખ્યા વિનાના દ્વયની કલ્પના કરી શકાતી નથી; તેથી દ્વયરૂપ સ્વપણનાર્થ, અવ્યયની જેમ સંખ્યા વિનાનો હોતો નથી. સાથે સાથે એ પદ વિચારવું જોઈએ કે સમાસના ઉપસર્જન

પદમાં કોઈ ચોક્કસ સંખ્યાને બોધ થતો નથી તેમાં જેમ માનવું જોઈએ કે બધાં ચોક્કસ સંખ્યાઓના સમુદાયરૂપ અર્થોત્ સામાન્ય સંખ્યા આ જોણું પદના અર્થમાં રહેલી છે.

યયૌપધરસાઃ સર્વે મધુન્યાહિતશક્તયઃ ।

અવિભાગેન વર્તન્તે તાં સંખ્યાં તાદૃશીં વિદુઃ ॥૧૦૧॥

જેમ મધમાં બધી ઔષધિઓના રસો પોતાની (ઔષધિ) શક્તિઓને સ્થાપી તે તેમાં અવિન્યયજે, ઝોળખયા વિના રહે છે, તેવી રીતે તે (અભિનન) સંખ્યાને સમજવામાં આવે છે. (૧૦૧)

અનેક કુયોના રસો પોતાનાં સ્વરૂપોને મધમાં રથપે છે. એ બધા સ્વરૂપોને મધમાં એક સાથે અવિભક્તપણે રહે છે અને મધમાં એકરૂપ થઈ જાય છે. ઉપસર્જનપદની સંખ્યા પણ આવી છે. ખીજી અનેક સંખ્યાઓ તેમાં સમાયેલી છે રાજગુરુપ. । એવા સમાસમાં ઉપસર્જન પદ રાજનમાં રાજઃ એવું એકવચન, રાજો, એવું દ્વિવચન અને રાજામ્ એવું બહુવચન એકત્ર અને અભિનનપણે રહેલાં છે

ભેદાનાં ધા પરિત્યાગાસંખ્યાત્મા સ વ્યાધિધ. ।

ઘ્યાપારાજાતિભાગસ્ય ભેદાપોદ્દેન વર્તતે ॥૧૦૨॥

અથવા (તેના વ્યક્તિરૂપ) ભેદો દૂર કરીને, તે સંખ્યા, તેનો જાતિરૂપ ભાગ કાર્યશીલ ધન્યા પછી, ભેદોના ત્યાગ દ્વારા કાર્યવાન બને છે. (૧૦૨)

અગૃહોત્તવિજોપેણ યથા રૂપેણ રૂપવાન્ ।

પ્રદયાયતે ॥ શુન્દાદિભેદરૂપસ્તુ ગૃહ્યતે ॥૧૦૩॥

ભેદરૂપસમાવેશે તથા સત્યવિગમિતે ।

ભાગઃ પ્રકાશિતઃ કશ્ચિદ્દશત્રેઽહત્વેન ગૃહ્યતે ॥૧૦૪॥

જેમ (કોઈ પદાર્થ) તેનો જુદો (સદેહ) રંગ દેખાતો ન હોવા છતાં રંગવાળો કહેવાય છે, પરંતુ ગદેહ વગેરે જુદા રૂપવાળો તે મગજતો નથી;

તે પ્રમાણે જ્યારે (જોણુંપદ દ્વારા) યાદ ચોક્કસ (જુદી) ॥ ૭૪ (વિવક્ષિત ન હોય ત્યારે (તેની ગાથે સળદ) ચોક્કસ (સંખ્યારૂપી) ભાગ સ્પષ્ટ થતાં, શાસ્ત્રમાં તેને (ગ્યાખ્યાનના) આધાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે (૧૦૩, ૧૦૪)

પદાર્થનો રંગ દરખી સ્પષ્ટપણે દેખાતો નથી અને અસ્પષ્ટ રૂપે કાંઈક રંગ દેખાતો હોય તો પણ આપણે તે પદાર્થને નજવાગો કહીએ છીએ, જેમ ઉપસર્જન પદ દ્વારા કોઈ ચોક્કસ સંખ્યા વિવક્ષિત ન હોવા છતાં, તે ઉપસર્જન પદના અર્થ સાથે જોડાયેલો કોઈ સંખ્યારૂપ ભાગ પ્રાપ્ત થતો હોય તો તેને શાસ્ત્રીય ગ્યાખ્યાનના અંગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

વગેરે શબ્દો હોવા જોઈએ, જેમકે દ્વૈમાતૃત્વ, ત્રિપુરારા: વગેરે. હવે જો આ બાબત ન સ્વીકારીએ તો અમ્બુચર: , ગોપુચર: , વર્ષાપુજ: વગેરે સમાસોમાં એકવદ્ભાવ માનવો પડશે; પરંતુ, અણુક્રમાં, વાર્તિકકાર જણાવે છે તેમ, એકવદ્ભાવની જરૂર નથી, કારણ કે, સમાસમાં ઉપસર્જન પદની અભેદિત્વ સંખ્યા સમજવાળી છે. આપું માનવામાં આવતાં ગોપુચર: વગેરેમાં જે બહુવચન છે તેનું શું? આ બહુવચન, ભતિનો ઉલ્લેખ હોય ત્યારે એકવચનને બદલે સમગ્ર શક્ય છે. તેથી એક જાપની આનુબાજી કરનાર કુકકાને પણ ગોપુચર: કહેવાશે, અને વર્ષાના એક બિન્દુમાંથી ઉત્પન્ન થનાર ઈન્દ્રોપને પણ વર્ષાપુજ: કહેવાશે.

આત્મો દ્વિવચનમાયાત્ સદ્ વૃત્તિષુ ન વિચિતે ।

પ્રત્યાશ્વાને તુ ચોગસ્ય દ્રવ્યે ગોપુચરાદય: ॥ ૧૦૮॥

ભતિમાં દ્વિવચન(નો બોધ થતો) ન હોવાથી સમાસમાં પણ તે હોતું નથી. (જાત્યાશ્વાયોં ૧.૨.૫૮) સૂત્રનું ખંડન કરવામાં આવતાં દ્રવ્ય(માંના) બહુવચન)ને કારણે ગોપુચર: વગેરે પ્રમેયો(માં બહુવચન) સિદ્ધ થાય છે. (૧૦૮)

ભતિમાં સંખ્યાભેદ અદ્યત્ત બને છે. તેથી ભતિમાં દ્વિવચન હોતું નથી. તે પ્રમાણે સમાસમાં પણ ઉપસર્જન પદમાં ભતિનો બોધ થતો હોવાથી, દ્વિવચન હોતું નથી. જાત્યાશ્વાયોં ૧.૨.૫૮ સૂત્રનું ખંડન કરવામાં આવતાં દ્રવ્ય(માંના) બહુવચન)ને કારણે ગોપુચર: વગેરે પ્રમેયો(માં બહુવચન) સિદ્ધ થાય છે. (૧૦૮)

આશ્વાદ્ ભેદવચ્ચાયા: સર્વભેદસમન્વય: ।

દ્રવ્યાભિધાનપક્ષોડવિ જાત્યાશ્વાયોં ન વિચિતે ॥૧૦૯॥

સર્વદ્રવ્યગતિર્જ્વેયમેકશેષઃ નોચ્યતે ।

પ્રત્યાશ્વાયેડમ્યથા સૂત્રે મિન્નદ્રવ્યગતિર્મિતે ॥૧૧૦॥

(ગોપુચર: વગેરે સમાસમાં દ્રવ્યમાંના) વ્યક્તિગત સંખ્યાભેદને સ્વીકારતાં (ગૌણપદનો) બધો (એકત્વબહુત્વ) સંખ્યાગો સાથે સંબંધ ધરે. વળી ભતિને જણાવનાર શબ્દમાં બહુવચન પ્રાપ્ત થાય છે એવા મતમાં દ્રવ્યનું અભિધાન થાય છે એમ પણ સમજાતું નથી. (૧૦૮)

જો (ઉપસર્જન પદ ભતિ દર્શાવતું હોય) તો બધો વ્યક્તિઓની પ્રાપ્તિ પણ તેમાંથી ધરે અને એકશેષનું વિધાન કરતું પડશે નહિ. આમ જો મુમુક્ષુમાં નહિ આવે અને (જાત્યાશ્વાયોં ૦) સૂત્રનું ખંડન કરવામાં આવશે તો (ગોપુચર: જેવા સમાસમાં) જુદી જુદી (વ્યક્તિસંખ્યાઓ) પ્રાપ્ત થશે. (૧૦૮, ૧૧૦)

દ્રવ્યમાં રહેલ બહુત્વને સ્વીકારવામાં આવતાં જે મુદ્દાઓ પ્રાપ્ત થશે તે બધાં દર્શાવવામાં આવી છે. ગોપુચર: જેવા સમાસમાં એકવ, દ્વિવ વગેરે અનેક સંખ્યાઓ

અર્થાત્ દ્રવ્યવદ્વત રવીકારવામા આવે તો ઉપસર્જન પદમાં અભેદકત્વ સંખ્યાને બદલે જુદી જુદી સંખ્યાઓ, એકત્વ, બહુત્વ વગેરે રવીકારવી પડશે હવે જાત્યાભ્યાસો ૦ । સૂત્ર તો જ્ઞાતિનું અભિધાન કરનાર શબ્દમા વિકલ્પે બહુવચન પ્રાપ્ત થાય ॥ એમ રવીકારે છે એમા દ્રવ્યના અભિધાનની વાત જ નથી (તથા જ નેદ વ્યક્તિમેદાયત્વ વહુ વચન ॥ અર્થ ॥ જાત્યાભ્યાસમાવૃત્તિ તત્ત્વ દ્રવ્યાભિધાનવશુભ્યામાવાત્ કથ દ્રવ્યમેદાયત્વ વહુત્વ નર્ણયે ॥ તસ્માજ્જાત્યાભ્યાસમામેવદ વહુવચન ન્યાયમ્ ॥

બધા પદ્યોનું જ્ઞાન એક જ બહુવચનનાં શબ્દમાથી થશે એમ માનીને વાજમાયને એકશય અર્થના સૂત્રનું ખડન કહ્યું ॥ ભાકુલ્યમિધાનાદૈક વિમલો વાજમાયન, । પા સૂ ૧.૨.૬૪ વાર્તિકે ૩૫) પરંતુ જાત્યાભ્યાસો ૦ । સૂત્રનું ખડન કહ્યું નથી, કારણ કે ગોપુલ મા બહુવચન જ્ઞાતિ દર્શાવે છે પતંગસિએ પણ જણાવ્યું છે કે (પા સૂ ૧.૪.૫૮ ઉપરનું ભાષ્ય) જાત્યાભ્યાસો સામાન્યાભિધાનાદૈકાર્થ્ય અવિધ્યતિ । .. ફળતે જ વહુવચન સ્વાદિતિ સ્વાન્તરણ વચન ન સિધ્ધતિ ફલિ જાત્યાભ્યાસોએકસ્મિન્બહુવચન ॥ એવમર્થનિવસુચ્યતે । અસ્તિ દ્રવ્યોત્તમમદત્ત ।

જો જાત્યાભ્યાસો ૦ । સૂત્રનું પ્રત્યાખ્યાન કરવામા આવે અને જ્ઞાતિના અર્થમા બહુવચન પ્રાપ્ત થતું ન હોય તો ગોપુલ, વગેરેમા દ્રવ્યવદ્વતના અર્થમા બહુવચન છે એમ સમજનાર્તા એકલ સંખ્યાનું વિધાન કરવું પડશે. ગોપુલ પ્રયોગમા તો ધણી ગાંધીમા ફરનારો તે કૂકો એ જ અર્થ નથી એક ગાયમા કે બે ગાયમા ફરનારો પણ કૂકો કહેવાય છે આમ હોવાથી ગોપુલ વગેરે સમાસોમા દ્રવ્યવદ્વત માટે બહુવચન નહિ પણ જાત્યાખ્યા માટે બહુવચન એમ સમજવું જોઈએ

દુત્તૌ ચો યુક્તવદ્ભાવો વરણાદિમુ સિધ્યતે ।

અમેદૈક્ત્વસંખ્યાયા ગોદી તત્ત્વ ન સિધ્યતિ ॥૨૧૧॥

દૃષ્ટિમા (ઉપસર્જન પદમા) જો અભેદકત્વ સંખ્યા જ્ઞાનવાર્તામા આવે તો વરણા (વાઙ્ચાલા) વગેરેમા લિંગ અને સંખ્યાના સુક્તવદ્ભાવતું જે વિધાન થયું છે તેના સંકર્ષમા નોંધો (મામ) પ્રયોગ સિદ્ધ થશે નહિ (૧૧૧)

સુક્તવદ્ભાવને જણાવતું સૂત્ર છે હ્રિષિ યુક્તવદ્ વ્યક્તિવચને । (૧૨૫૧) અર્થાત્ પ્રત્યયનો હ્રુપ્ થયો હોય ત્યારે પ્રકૃતિના અર્થ પ્રમાણે લિંગ અને સંખ્યા સમજવા આ સૂત્રમા બે પદ સમજવા જોઈએ એક પદ પ્રમાણે બંકિત અને વચન એટલે લિંગ અને સંખ્યા હવે તદ્વિત પ્રત્યયનો જનારે હ્રુપ્ થયો હોય અને વિભક્તિપ્રત્યયની ગેરહાજરી હોય ત્યારે પણ બીજા પદમા, બંકિતવચન એટલે બંકિતનો સ્વોત્ક એવો બંકિત શબ્દ અને વચન એટલે એકવચન વગેરે વિવિધિત છે દૃષ્ટિમા આ બંકિત અને વચન પ્રાપ્ત થતા ન હોય તો દૃષ્ટિ પદનાની બંધેશરૂપ અર્થાત્ વાકારૂપ અવસ્થામા રહેલા બંકિત અને વચનનો અતિદેશ સમજનાનો છે હવે વરણાદિકથ । (૪ ૨ ૮૨ વરણા વગેરે શબ્દોને લાગતા આતુરર્થિક પ્રવચનો લેખ થાય છે) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે તદ્વિત પ્રત્યયનો લેખ થતા પ્રકૃતિના નિમ્ન અને સંખ્યાનો પ્રત્યયર્થમા અતિદેશ થાય છે

વૃત્તિમાં ઉપસર્જન પદની અભેદૈક્ય સંખ્યા સ્વીકારતાં જાત્યામ્યાયોઃ । સૂત્રનિયમ પ્રમાણે વરણાઃ, પન્ચાભ્યાઃ વગેરેમાં જાતિવાચક અદ્વયન પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ જનિતિમાં દ્વિવચન પ્રાપ્ત થતું ન હોવાથી ગોદૌ ગ્રામઃ । એવો પ્રયોગ સિદ્ધ થશે નહિ. ગોદૌ ગ્રામઃ તું ગોદયોઃ મદૂરમવો ગ્રામઃ । એવું વ્યાખ્યાન થશે; અર્થાત્ અહીં ગોદ એવું પદ તદિતવૃત્તિતું ઉપસર્જન પદ છે. ઉપસર્જન પદમાં અભેદૈક્ય સંખ્યા માનતાં ગોદૌ એવો દ્વિવચનાન્ત શબ્દ યોગ્ય હશે નહિ.

પ્રાત્વૃત્ત્યુક્તયદ્માવે વખ્તી મેદાઅવા મવેત્ ।

વૃત્તૌ સંસ્થાવિશેષાણાં ત્યાગાદ્ મેદો નિવર્તતે ॥૧૧૨॥

વૃત્તિમાં પ્રાપ્ત થયા પહેલાં (ક્ષિંગ અને સંખ્યાનો) યુક્તવદ્ભાવ થાય છે એમ સ્વીકારતાં (વાક્યપ્રાપ્ત) ભેદને કારણે વખ્તી વિભક્તિનો. પણ અતિદેશ થશે; પરંતુ વૃત્તિમાં ચોક્કસ સંખ્યાના ત્યાગને કારણે ભેદની નિવર્તિ થશે. (૧૧૨)

અર્થઃ એટલે વ્યક્તિનો ચોતક વ્યક્તિ શબ્દ અને વચન જોડે એકવચન, અદ્વયન વગેરે, એવો ખીન્ને પણ અર્થિકવચને અંગે સમજતાં ગોદયોઃ મદૂરમવઃ ગ્રામઃ । (ગોદૌની પાસેનું ગામ) એવા વાક્યમાં પ્રાપ્ત થતો ભેદપૂર્ણ વખ્તી, યુક્તવદ્ભાવને કારણે સમાસમાં પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ સમાસમાં ઉપસર્જન પદમાં ચોક્કસ સંખ્યાનો નિર્દેશ ન હોવાથી અને સમાસના પદો વચ્ચે એકાધીકાવ હોવાથી ભેદ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી વખ્તી પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. વ્યક્તિ અને વચન અર્થોત્ દ્વય અને સંખ્યા એવો અર્થ સમજતાં વખ્તી પણ વચન જ છે એમ સમજવું પડશે, વાપ્યકાર વલ્લભિ દિ વચનમ્ । (પા.સ ૧.૨.૫૧ ઉપરનું વાક્ય) એમ કહે છે ત્યારે વખ્તીનો અર્થ એકવચન, દ્વિવચન, અદ્વયન એમ સંખ્યા સમજવાનો છે અર્થોત્ વચનનો અતિદેશ થશે, વખ્તીનો નહિ.

વિચમાનાસુ સંસ્થાસુ કેવિરસંસ્થાન્તરે વિદુઃ ।

અમેદાઅયમુપમાહિ વૃત્તૌ ત્ત્વચોષજાયતે ॥૧૧૩॥

કેટલાક આચાર્યો ઉપસર્જન પદમાં રહેલી જુદી જુદી સંખ્યાઓમાં પ્રાપ્ત થતી અને બધી જુદીજુદી સંખ્યાઓનો સમાવેશ કરનાર તેને જુદી સંખ્યા સમજે છે. તે અભેદૈક્ય સંખ્યા નામે સંખ્યા સમાસમાં જ રહેલી હોય છે, (૧૧૩)

કેટલાકના મતમાં સમાસમાં પ્રાપ્ત થનારી ઉપસર્જન પદની સંખ્યા તે અભેદૈક્ય સંખ્યા છે. તેમાં જુદી જુદી સંખ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. જે આ વાત સ્વીકારીએ તો ગોદૌ ગ્રામઃ । જેવાં દ્વિવચનયુક્ત ચબ્દરવગરો સ્વીકારી શકાય.

વ્યાપારં યાતિ મેદાઅયેતત્ સ્વૈવયયૈ ક્વચિત્ ।

આત્મા મેદાન્તપેત્રોડાય ક્વચિદેતિ નિમિષતમ ॥૧૧૪॥

કેટલીકવાર તે, વિશિષ્ટ સંખ્યાઓ રૂપે રહેવ તેના અવયવો દ્વારા કાર્ય કરે છે અને કેટલીકવાર વિશિષ્ટ સંખ્યાની અપેક્ષા વિના, તેના પોતાના સ્વરૂપ દ્વારા તે કાર્યનું નિમિત્ત બને છે. (૧૧૪)

दास्या पतिव्रति व्यक्तो गोदाव्रति च दृश्यते ।

व्यापारभेद संख्यायास्तस्मादेव व्यवस्थित ॥११५॥

દાસ્યા પતિ । (દાસનો સ્વામી) પ્રયોગ (અભેદૈકત્વ સંખ્યાનું) સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે, અને ગોદૌ (ગામ) એવું (સ્પષ્ટ ઉદાહરણ પણ) પ્રાપ્ત થાય છે આમ હોવાથી જ અભેદૈકત્વ સંખ્યાનો કાર્યભેદ નિશ્ચિત બને છે (૧૧૫)

દાસ્યા પતિ । એવા સમાસપ્રયોગમાં દાસ્યા એવું ઉપસર્જન પદ એકવચનમાં છે આ એકવચનને આપણે પોતાના સ્વરૂપ દ્વારા કાર્ય કરતી અભેદૈકત્વ સંખ્યા કહીશું. ગોદૌ ગામ । પ્રયોગમાં મે જોડેનો અર્થોત્ક્રિવચનનો અર્થ છે આ ક્રિવચન યુક્તવદ્ભાવને કારણે છે, કારણકે, વાક્યમાં ગોદવો અપૂર્વ પ્રામ એવા વાક્યમાં ગોદવો ક્રિવચન છે અને સમાસમાં તેનો અતિદેશ થયો છે આ ક્રિવચન અભેદૈકત્વ સંખ્યાના અવયવ રૂપે અર્થોત્ક્રિવિશિષ્ટ સંખ્યા રૂપે કાર્ય કરે છે કવિ ભવત્ પુત્ર । એમ જમણે આપણે પૂછીએ ત્યારે કવિમાં જાધી સંખ્યાઓ આવી જાય છે આમ અભેદૈકત્વ સંખ્યા જાધી સંખ્યાઓની સંપ્રાક્ટ છે

हृषादीना च द्विपुत्रादौ यादो भेदो निरर्तते ।

विभक्तिचान्य स्तार्थत्वान्निमित्तं त्वतिष्ठते ॥११६॥

હિપુત્ર (બેનો પુત્ર) જેવા સમાસોમાં વિભક્તિ વડે વાચ્ય બનતો બે એવો બાહ્ય ભેદ નિવૃત્ત બને છે, પરંતુ, દ્વિ (બે) એવા પ્રકૃતિશબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત બનતું દ્વિત્વ, પ્રયોગપ્રાપ્ત દ્વિ એવા પ્રકૃતિશબ્દનો પોતાનો અર્થ હોવાથી રહે છે (૧૧૬)

અગાઉની કારિકામાં જણાવવામાં આવ્યું કે ઉપસર્જન પદ વડે દર્શાવાતી અભેદૈકત્વ સંખ્યામાં મીઠું જાધી સંખ્યાઓનો અન્તર્ભાવ થાય છે અર્થોત્ક્રિવ અભેદૈકત્વ સંખ્યા સામાન્ય સંખ્યા છે જો આ જાણત સ્વાકારીએ તો દ્વિપુત્ર (બેનો પુત્ર) એવા સમાસમાં દ્વિત્વનો ખ્યાલ ઠેરી રીતે આવશે જ અને જગે જા કારિકામાં હિતર આપવામાં આવ્યો છે

દ્વયો પુત્ર । (બેનો પુત્ર)નો દ્વિપુત્ર એવા સમાસ જમણે થાય છે ત્યારે વિભક્તિ વડે વાચ્ય બનતી બે એવી સંખ્યાઓ ભેદ દૂર થાય છે દ્વિ એવા પ્રકૃતિશબ્દમાં રહેલું દ્વિત્વ તો રહે છે જ આમ ન બનતું હોય તો દ્વિ શબ્દનો પ્રયોગ જ થાય નહિ જનરવાચી રૂપિ પદમાં પણ ઔચુપ્તનો અર્થ અસ્તિત્વમાં હોય છે

દ્વિત્વોપસર્જને સદ્ધે દ્વિશબ્દસ્તત્ર વર્તતે ।

સોડયમિત્યભિસંવન્ધાદુમશબ્દે ન તત્તથા ॥૧૧૭॥

દ્વિ શબ્દ સમુદાયના અર્થનો વાચક બને છે ત્યારે તેનો દ્વિત્વ એવો અર્થ ઉપસર્જન રૂપે હોય છે. કારણ કે, (સમુદાય અને અવયવો વચ્ચે) ‘આ તે છે’ એવો તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. હમ શબ્દમાં આવી સ્થિતિ નથી. (૧૧૭)

દ્વયોઃ પુનઃ । એવા વાક્યમાં અવયવપટોત્તુ મહત્ત્વ હોવાથી હ્રી એવા શબ્દ બેઠે દર્શાવે છે. દ્વિપુનઃ એવા સમાસમાં અવયવો એવા પટો અને સમાસ એવા અવયવો વચ્ચે અભેદની કલ્પના કરવામાં આવતો હોવાથી, સમાસમાં સર્જન અર્થ અભેદકત્વનો સમજવામાં આવે છે. તેથી ઉપસર્જન પદ દ્વિ જે દ્વિત્વનું વાચક બને છે, તે પણ અભેદકત્વ સંખ્યા દર્શાવે છે.

આવી સ્થિતિ હમ શબ્દ અંગે નથી. હમ શબ્દ અને બીજા શબ્દનો સમુદાય, વાક્ય અથવા સમાસમાં સમુદાય દર્શાવતો નથી તેથી હમ શબ્દ ઉપસર્જન પદ બનશે નહિ. પરિણામે હમ શબ્દનો દ્વિપુનઃ પ્રકારનો સમાસ બનતો નથી. હમયપુનઃ એવા સમાસ બનશે.

હમ શબ્દને દ્વિ નો પર્વાપ સમગ્રએ તો દ્વિપુનઃની જેમ હમયપુનઃ સમાસ બનવો જોઈએ એવી શંકાના જવાબમાં જણાવવાનું કે સ્વાભાવિક શબ્દશક્તિને કારણે સમાસ બનતો નથી. હમ શબ્દને સર્વોદિ ગણમાં ગ્રહવાનું પ્રયોજન એટલું જ કે હમણે એવા પ્રયોગમાં અભ્યપચર્ચનામ્નામકવ્ પ્રાકટેઃ । (૫૧, સ. ૫.૩.૭૧, ક્વ ‘ના જેવું’ અર્થમાં અમાઉ નિર્દેશના અર્થો જ્યારે વિવક્ષિત હોય ત્યારે અભ્યપ અને સર્વનામ શબ્દોને દિ ભાગની પહેલાં સ્વાર્થે લક્ષ્ લાગે છે) સૂત્રથી લક્ષ્ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાય. હમ શબ્દને માત્ર દ્વિવચનનો જ પ્રત્યય લાગે છે અને ઐલિંગ્યમાં ટાવ્ પ્રત્યય લાગે છે. લક્ષ્ સિવાયનાં બાકીનાં બ્યાકરણ-કાર્યો તેના પછી એકવચન અથવા બહુવચન હોય તો જ થાય છે. પરિણામે હમ તું પ્રયોજન લક્ષ્ લાગવા સિવાય બીજા કોઈ સર્વનામ કાર્ય અંગેનું નથી.

ઉભયતત્ત્વ ગુણ્યાર્યો વૃત્તો નિત્યં પ્રયુજ્યતે ।

સૂત્રેકપિ નિત્યપ્રહ્નં તદ્વર્થમભિધીયતે ॥૧૧૮॥

તેના જેવા અર્થવાળો હમય શબ્દ સમાસમાં હંમેશાં પ્રયોજન્ય છે. (હમાદુ-શક્તો નિત્યમ્ । એવા) સૂત્ર (૫.૨.૪૪)માં નિત્ય (શબ્દ)નો ઉલ્લેખ પણ ઉભયના પ્રયોજન માટે છે. (૧૧૮)

હમના જેવા જ અર્થવાળો હમય શબ્દ, હમયપુનઃ, હમયવા, હમયતઃ, વગેરે જતિપ્રયોગોમાં વાપરવામાં આવે છે. તે દ્વિત્વના અર્થવાળા સમુદાયનું અભિધાન કરી શકે છે અને તેના ચેતાના અર્થને ગ્રીબ્ બનાવે છે. હમ શબ્દ આ પ્રમાણે કરી શકતો નથી. હવાદુરાતો નિત્યમ્ (૫.૨.૪૪) હમ શબ્દ પછી ટાવ્ આદેશને ગરૂં અગ્ આદેશ નિત્ય થાય છે અને એ અગ્ નો આદિ વર્ણ ઉદાત થાય છે) માં નિત્ય શબ્દનો ઉદ્દેશ છે. હમ અને

ઠમય વચ્ચેનુ સમાનાર્થત્વ, જનને શબ્દો દ્વારા નિર્દિષ્ટ જાગત, સમાન હોવાને કારણે છે (વસ્તવમેશાલયજ ગુજ્ઞાર્થત્વમ્)। પરંતુ ઠમય શબ્દ સમુદાયનુ અભિનન એકત્વ દશાંવે છે ઠમો શબ્દ ભેદ દશાંવે છે

ઠમ અને ઠમયને તુલ્યાર્થ માનતા જનને બે અવયવોવાળા સમુદાયનુ અભિધાન કરશે, એટલે એકબીજાને વિચ્છેદે તેમનો પ્રયોગ થઈ શકે એવી મુશ્કેલી દૂર કરવા સૂત્રમા નિત્ય શબ્દ વાપરો છે એમ માનવુ જગજર નથી પરંતુ શબ્દશક્તિની સ્વાભાવિકતાને કારણે માત્ર ઠમય શબ્દ જ સમુદાયનુ અભિધાન કરશે તેથી નિત્ય શબ્દ વાપરવામા આવ્યો છે

આપિ કે ચાપસર્થત્વાન્નાભેદ ઉપજાયતે ।

ઠમે હસિ તત્ત સ્વાર્થે ભેદે વત્તિ પ્રગુચ્યતે ॥૧૧૧॥

(ઠમ શબ્દ પછી પ્રત્યયો) કાર્ અથવા ક (સ્વાર્થે) અર્થે ત્યારે (પ્રકૃતિને અર્થ) બીજા (અર્થોત્ પ્રત્યય) ના અર્થનુ ગૌણત્વ પ્રાપ્ત કરતો ન હોવાથી અભેદ ઉત્પન્ન થતો નથી તેથી સ્વાર્થે ભેદદર્શક ઠમે શબ્દ પ્રયોજાય છે (૧૧૬)

જા સબ્દને ત્રીધિજમા કાર્ (અર્થોત્ કાર્, કાર્ અને વાર્ પ્રત્યયો, અષ્ટાધ્યાયી અધ્યાય ૪, પાદ ૧), દ્વિવચનનો પ્રત્યય અને ક પ્રત્યય લાગે ત્યારે જ પ્રયોગમા તે પ્રાપ્ત થાય છે સ્ત્રી પ્રત્યય અને ક પ્રત્યય પ્રકૃતિના અર્થમા જ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી પ્રકૃતિનો અર્થ પ્રત્યયાર્થનુ ઉપસર્જન જનતો નથી ગૌણતાવ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી અભેદ પણ થતો નથી તેથી ભેદદર્શક ઠમે અને ઠમકે એવા શબ્દો વાપરી શકાય છે પરંતુ પ્રત્યય, જ્યારે તેના પોતાના અર્થમા પ્રાપ્ત થતો હોય અથવા પછી ઉત્તર પદ આવતુ હોય ત્યારે પર એકે પ્રત્યયનો અર્થ પ્રધાન બને છે, અને પ્રકૃતિનો અર્થ તેના ગૌણતાવે હોય છે, તેથી અભેદેકત્વ થતા ઠમ શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી પરિણામે ઠમય શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે

સીત્વાભિધાનપક્ષેऽપિ ગુણભાવવિપર્યય ।

સ્વભાવાદાપરાયત્વાત્ તત્ર મેદો ન દીયતે ॥૧૨૦॥

સીધિજનો પ્રત્યય સીત્વનુ અભિધાન કરે છે એવા મતમા, શબ્દોની સ્વાભાવિક શક્તિને કારણે ગુણ અને ગુણીના સંબંધમા અદલબદલ થાય છે ઠમનો અર્થ બીજા શબ્દના અર્થનુ ગૌણત્વ પ્રાપ્ત ન કરતો હોવાથી, એક (કપ સ્વાર્થ) દૂર થતો નથી (૧૨૦)

સીપ્રત્યયાનત શબ્દોમા પ્રત્યયનો અર્થ સીત્વવિશિષ્ટ પદાર્થનુ અભિધાન કરે છે ગાર્થ જેવા શબ્દોમા ગુણ અને ગુણી વચ્ચે ગુણગુણીસંબંધ અર્થોત્ ગૌણપ્રધાનતાવ પ્રાપ્ત થાય છે જહી પ્રકૃત્યર્થ ગુણ અર્થોત્ ગૌણ છે અને પ્રત્યયાર્થ ગુણી અર્થોત્ મુખ્ય છે પરંતુ ઠમ શબ્દમા ગુણ અને ગુણીનો અદલબદલ થાય છે, ઠમ શબ્દમા પ્રકૃત્યર્થ ગુણી છે અર્થોત્ પ્રધાન છે અને પ્રત્યયાર્થ ગુણ અર્થોત્ ગૌણ છે આમ થવાનુ

અરજી ચાબ્દોની અર્થ દર્શાવવાની સ્વાભાવિક રીત છે. ચાબ્દોના અર્થો માટે કશો આદેશ આપી શકાતો નથી. ચાતેરીય પ્રક્રિયા જુદી જુદી હોય છતાં લૌકિક અર્થ તો અશિન્ન જ રહે છે. તેથી સમેશં તેનો દ્વિવચનાનાં પિચરજી. બેદરૂપ અર્થ દૂર થતો નથી.

તસ્માદ્ દ્વિવચનાદ્વાપચ્ચોમયોડ્યત્ર દ્વયતે ।

પ્રત્યયં તયપ્ પ્રત્યય નાસ્ત્યુત્તરપદે પુનઃ ॥૧૨૧॥

તેથી તયપ્ પ્રત્યય પછી આવતો હોય પરંતુ દ્વિવચન અને તીર્થિંગના પ્રત્યયો પછી આવતા ન હોય ત્યારે સમય વપરાય છે. સમાસમાં ઉત્તરપદ પ્રાપ્ત થતું હોય તો સમનો પ્રયોગ થતો નથી. (૧૨૧)

સમય અને સમના પ્રયોગ અંગે સારસંખ્ય આ શરિકામાં કરવામાં આવ્યો છે.

તીર્થિંગના પ્રત્યયો અને દ્વિવચનના પ્રત્યયોના સંદર્ભમાં સમ ચાબ્દો પ્રયોગ થાય છે. આવા પ્રત્યયો સિવાયના બીજા પ્રત્યયો પ્રાપ્ત થતા હોય ત્યારે સમનો પ્રયોગ થાય છે. સમ ચાબ્દ પછી ઉત્તરપદ પ્રાપ્ત થતાનું હોય તો સમનો સમાસમાં પ્રયોગ થતો નથી.

પ્રાપ્તિઃ પ્રગૃહ્ણસંજ્ઞાયાઃ ન સ્યાત્ પ્રત્યયલક્ષણાત્ ।

કુમાર્યંગારે ન હસ્તિ સમાસો વચનાન્તરે ॥૧૨૨॥

કુમાર્યંગારમ્ । (કુમારીનું નિવાસસ્થાન) સમાસમાં પ્રત્યયનો હોય થવા છતાં પ્રત્યયનું કાર્ય થાય છે એવા નિયમને લીધે પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞા થશે નહિ. એકવચનાન્ત શાબ્દ સિવાય બીજી સંજ્ઞાઓ દર્શાવતા ચાબ્દો અહીં સમાસ થતો નથી. (૧૨૨)

કુમાર્યોઃ જગારમ્ । (કુમારીએનું નિવાસસ્થાન) કુમાર્યંગારમ્ । એવો સમાસ થતાં પછી દ્વિવચનના પ્રત્યયનો લેખ થશે. દ્વે પ્રત્યયસંયમે પ્રત્યયલક્ષણમ્ । (૧.૧.૧૨, પ્રત્યયના નિમિત્તથી કરવાનાં કાર્યો પ્રત્યયનો લેખ થાય તોપણ કરવાં) સત્ર પ્રમાણે કુમારી જગારમ્ ની સંધિ થશે નહિ, અરજી કે, ફેદેદેદિવચનં જણમ્ । (૧.૧.૧૧, જે દ્વિવચનને અન્તે દીર્ઘં ફે, દીર્ઘં જ, અને જમાનો કોઈ પણ વર્ષ આવે તે દ્વિવચનપ્રત્યયાન્તની પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞા થાય છે) પ્રમાણે પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞા થશે.

ઉપરની શાંકાના જવાબમાં કહી ચકાવ કે પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞાના સંદર્ભમાં પ્રત્યયલક્ષણ નિયમ લાગુ પડતો નથી. ફેદેદેદે ૧ સત્ર ઉપરનાં વાર્તિક ૪ અને ૫ (ફેદેદેદે ૧ દ્વિવચનાન્ત' રૂઠિ ચેત્તુરુઠિ રૂઠિવેપઃ । અને સત્ત્વમાં અર્થપ્રદ્ય' જાતક' પ્રત્યયલક્ષણપ્રતિપે ૧૫ । જગુરે છે કે દીર્ઘં ફે, દીર્ઘં જ અને એ વાળા દ્વિવચનાન્તચાબ્દોની પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞા સમજવામાં આવે તો જગારે દ્વિવચનપ્રત્યયનો—(અહીં કુમાર્યોઃ) થી લેખ થતો હોય ત્યારે પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞા થતી નથી એવું વિધાન કરવું જોઈએ. અને આ વાત પાણિનિમુત્ર ફેદેદે ૫ ચત્ત્વર્ય' । (૧.૧.૧૯) મુરમાં અર્થ ચાબ્દના ઉચ્ચેષ્ઠો સિદ્ધ થાય છે.

પ્રગૃહ્ણ સંજ્ઞાનો પ્રતિષેધ થતાં કુમારી જગારમ્ । ની સંધિ કુમાર્યંગારમ્ થઈ શકશે. અહીં જમાનો ચાબ્દમાં એકવચન સમજવાનું છે અને તે અગેદેકત્વ સંખ્યા દલીલ છે. તેમાં દ્વિવચન સમજવાનું નથી, હારજ કે દ્વિવચનાન્તનો સમાસ થતો નથી.

एतद्वयोर्यजादीना विभागा लुङ् न कल्पते ।

यौष्मास्तान् कञ्चेति भेदमायान्त सिद्धयति ॥१२३॥

એકવચન અને દ્વિવચનવાળા યજ્ઞ અને ઇન્ પ્રત્યયોનો વિકલ્પે લોપ કટપી થકોતો નથી, (અને એકોદૈકવચને કારણે) બેદ ન હોવાથી યૌષ્માક અને તાવક એવા પ્રયોગો સિદ્ધ થતા નથી, (૧૨૩)

આ અને પછીની કારિકામાં અબોદૈકવ અને યુગ્મરૂપોના જુદાવવામાં આવી ॥
 યમનોથ । (૨ ૪ ૧૪, સ્વીભૂતિ સિવાય અનેક યોત્રાપદ્યોનો અર્થ દર્શાવતા યજ્ઞ અને ઇન્ પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે) એક ઉપર ચારિત્રકાર જણાવે છે કે યજ્ઞ અને ઇન્ પ્રત્યયવાળા એકવચનાન્ત અથવા દ્વિવચનાન્ત ઉપસર્જન પદ સાથે થતા પછી તત્પુરુષ સમાસમાં યજ્ઞ અને ઇન્ ને વિભક્તિ હુકમ થાય છે, (યજ્ઞારીનામેકસ્ય દ્વયોર્વા તત્પુરુષે વચ્ચા વપસજ્ઞવાતમ્ ।) જેમકે ગાર્ગ્યસ્ય, ગર્ગ્યેષા, કુલ્મ ગાર્ગ્યકુલમ્ । અથવા ગર્ગ્યકુલમ્ પ્રયોગો થશે

તસ્મિન્નગ્નિ ચ યુષ્માકાસ્માર્ગ્ય । (૪ ૩ ૨, યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના દ્વિવચનનો અને બહુવચનનો ઇન્ અને ઇજ્ઞ પ્રત્યયો પછી આવે ત્યારે યુષ્માક અને અસ્માક આદેશ થાય છે) અને તવકમવકાવકવચને । (૪ ૩. ૩, એકવચની વિવક્ષા હોય ત્યારે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના અનુક્રમે તવક અને મવક આદેશ થાય છે) એવો પ્રમાણે ગૌણાક અને તાવક પ્રયોગો થાય છે

સમાસમાં અબોદૈકવ પ્રકારે જીકારીએ તો દ્વિવચન અને બહુવચનનો અભાવ માનવો પડે, તેથી યૌષ્માક પ્રયોગ સિદ્ધ થશે નહિ એકવચનનો અભાવ માનતા તાવક પ્રયોગ સિદ્ધ થશે નહિ (અરબાવે) સ વામેદેકવાસ્તુપયમે દ્વિવચનાન્તાના સ્વ સામાવાદેકવચ સ્વાપિ દ્વાવિવચિવચ્ચત્વાભાવાદ્ મિરુચતે ।—હેલાશબ્દ)

एतदो गार्ग्यतरे भेदस्तथा गर्गतरा इति ।

युग्मरिपता त्वरिपतेति तथादेही व्यरिपतौ ॥१२४॥

ગાર્ગ્યતર અને ગર્ગતરા મા ભેદ એવા મળે છે તેવી રીતે યુગ્મરિપતા અને રવરિપતા એવા આદેશોની અવગણના કરવામાં આવી છે (૧૨૪)

યમનોથ । (૨ ૪ ૧૪) એક પ્રમાણે બહુવચનના અર્થમાં સુરુતુ વિપાત થયું છે તેથી ગાર્ગ્યતરાનામ્ દ્વિવચન અને એકવચની નિમગ્નપ્રાપ્તિ થાય છે અને ગર્ગતરા મા બહુવચનની પ્રાપ્તિ થાય છે આથી ઉપસર્જનપદમાં એકસ સંખ્યા સમજાવી હોય તો સમાસમાં અબોદૈકવ ક્ષા રહ્યું આવી જ રીતે ત્વરિપતામાં સ્વામાદેકવચને । (૭ ૨ ૮૭) એકનિવચની એકવ પ્રાપ્ત થાય છે યુગ્મરિપતા, રવરિપતા મા રવ અને મ આદેશ થતા ન હોવાથી દ્વિવ અને બહુવચન સમજાય છે આવી નિશ્ચિત સંખ્યાઓનો બોધ સમાસમાં અબોદૈકવ સંખ્યા હોય છે એવા સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ જાય છે

ઉપાધિમૂતા યા સંસ્થા પ્રકૃતૌ સમવસ્થિતા ।

આદેશૈઃ સંઘયા વાપિ વિમલત્યા વ્યવ્યતે વિના ॥૧૨૫॥

(ઉપસર્જનરૂપ) પ્રકૃતિ(શબ્દ)માં ગુણધર્મરૂપે રહેલી જે સંખ્યા છે તે (સમાસમાં) વિભક્તિપ્રત્યયની મદદ વિના આદેશો દ્વારા અથવા (વિશિષ્ટ) સંજ્ઞા દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. (૧૨૫)

સમાસવૃત્તિમાં ઉપસર્જન પદ્ધતિ એકત્વ સંખ્યા માનતાં તે સંખ્યામાં બધી સંખ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. જ્યાં દ્વિત્વ વગેરે ચોક્કસ સંખ્યાનો બોધ સૂત્રનિયમ દ્વારા કરવામાં આવતો હોય ત્યાં તે સંખ્યા સમજવામાં આવે જ છે. કુમાર્વગારમ્ । માં દ્વિવચનની પ્રાપ્તિ પ્રગુણ સંજ્ઞાને કારણે થાય છે. આ પ્રગુણ સંજ્ઞા, કુમાર્વગારમ્ સમાસની સંજ્ઞાવત્તાને વિવચ બની છે, કારણ કે પ્રગુણ સંજ્ઞા થઈ એટલે સન્ધ્યભાવ થયો અને તેથી ઉપસર્જન પદ કુમારીમાં દ્વિત્વ સમજવામાં આવ્યું, કારણ કે દ્વિવચનાન્તની પ્રગુણ સંજ્ઞાનું વિધાન છે. એ પ્રમાણે તાવકઃ, ત્વરિવતા વગેરે પ્રયોગો પણ, એકવચન હોય ત્યારે જ આદેશ થાય છે એવા વિધાનને લીધે બન્યા છે. આવા જ કારણે ગુપ્તરિવતા અને ગાર્ગ્યકુલમ્ માં દ્વિવચન અને બહુવચનનો નિશ્ચય થાય છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્વિવચનાન્ત કે બહુવચનાન્ત ઉપસર્જન પદોનો સમાસ થતો નથી એવું વિધાન કરી શકાય નહિ, કારણ કે ચોક્કસ સંખ્યાનો નિર્દેશ હોય તો સમાસ થાય છે જ.

શૌર્વિકે માસજાતે ચ પરિમાણં સ્વભાવતઃ ।

ઉપાધિમૂતામાશ્રિત્ય સંઘ્યાં મેદૈન વર્તેતે ॥૧૨૬॥

શૌર્વિક અને માસજાત પ્રયોગોમાં (રૂપબદ્ધ ચતુર્) (શૂપ્) અને માસરૂપ) પરિમાણ તેનામાં સ્વાભાવિકપણે રહેલી અને તેના ગુણરૂપ બનેલી સંખ્યાને આધારે ગિત્તન પછે સમજવામાં આવે છે. (૧૨૬)

અગ્રેદૈકત્વ સંખ્યામાં ચોક્કસ સંખ્યાનો સમાવેશ થાય છે એ ચતુર્માં બીજું ઉદાહરણ અહીં આપવામાં આવ્યું છે. શૌર્વેષ કીતઃ શૌર્વિકઃ । પ્રયોગમાં તેન કીતમ્ । (પા.સ.પ.૧.૭૭, તેના વડે ખરીદિલું) એ અર્થમાં ઢક્, ઢન્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે. દૂર્વાદન્યતરસ્થામ્ । (પ.૧.૨૬ ચૂર્વ ચબ્દને અહીંવ અર્થમાં જન્મ પ્રવચ વિકરણે થાય છે)માં ઉપસર્જનપદ ચૂર્વ (જે રીણ)માં ચોક્કસ આપનો બોધ છે. તે પ્રમાણે માસો જાતો થયે તઃ માસજાતઃ પ્રયોગો કાલઃ પરિમાણા । (૨.૨.૪ જેતું) પરિમાણ સમજવાનું દેખે તે પરિમાણી. આવા પરિમાણી સાથે કાલવાચક ચબ્દોનો વિકરણે તત્પરૂપ સમાસ થાય છે.) વડે સિદ્ધ થાય છે. માસજાતઃમાં ચોક્કસ સમયનો બોધ થાય છે. એ અગ્રેદૈકત્વ સંખ્યામાં ચોક્કસ સંખ્યાનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજવામાં ન આવે તો ઉપરના પ્રયોગમાં પરિમાણ અને સમયનો રૂપ નિયમ થઈ શકે નહિ.

યયસ્થિનિ પરિચ્છેદઃ ક્રીતે વાપિ ન ગમ્યતે ।

દૃષ્ટો મેદાદત્તે તત્ર પરિમાણમનર્થકમ્ ॥૧૨૭॥

બિન્ન (અર્થાત્ ચોક્કસ સંખ્યા) સિવાય, ચોક્કસ ઉંમરવાળી વ્યક્તિ અથવા ચોક્કસ માપથી ખરીદવામાં આવેલ પદાર્થ અંગેનો ચોક્કસ નિશ્ચય સમજાતો નથી અને પરિમાણ (દર્શક શબ્દો) નિરર્થક બને છે. (૧૨૭)

અગાઉની કારિકામાંના કથનને અહીં વધારે રૂબરૂ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. એકત્વ સંખ્યાને ઉપસમ્પન્ન પદમાં સમજ્યા વિના સમય અને માપનું ચોક્કસ નિર્ધારણ થશે નહિ. શૂન્ય અને ક્ષય શબ્દો, જે આ અંગે ચોક્કસાઈ દર્શાવે છે તે નિરર્થક બનશે.

મિન્નસ્યાભેદવચનાત્ પ્રસ્થાવિમ્બઃ ક્ષસો વિધિઃ ।

તદ્વર્મસ્યાદિમેદાત્તુ પટ્ટાદિમ્બો ન દૃશ્યતે ॥૧૨૮॥

(સમાસમાં દ્રવ્ય)વ્યક્તિના એકત્વનું અભિધાન થતું હોવાથી (અને) તેના એકત્વરૂપ ધર્મને કારણે (પરિમાણવાચક) પ્રસ્થ વગેરે શબ્દોને ક્ષસ્ પ્રત્યય લાગે છે. પટ્ટ વગેરે શબ્દો એકત્વ દર્શાવતા હોવાથી, તેમને ક્ષસ્ લાગતો નથી. (૧૨૮)

મહાભાષ્યના પ્રથમ અર્થાત્ ખરબચડાક્રમાં વસ્તુ, વર્ણન વગેરે પ્રયોગો પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રયોગોમાંના ક્ષસ્ પ્રત્યય અંગે અહીં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. સૂત્ર સંપ્રદાયકવચનાજ્ઞ વીક્ષાયામ્ । (૫.૪.૪૩) જણાવે છે કે સંખ્યાવાચક શબ્દ અને એકત્વચનાન્ત શબ્દને પુનરુક્તિના અર્થમાં રચાશે ત્ય્મ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે. અહીં એકત્વચનાન્ત શબ્દમાં એકત્વચનનો અર્થ ચોક્કસ વ્યક્તિ છે, એકત્વચન ભૂતિ નથી. આવા સમાસમાં દ્રવ્યભૂતિ નહિ પણ દ્રવ્યવ્યક્તિમાં રહેલ અગ્રેદ અર્થાત્ એકત્વનું અભિધાન થતું હોવાથી પરિમાણવાચક શબ્દ પ્રસંગે ક્ષસ્ પ્રત્યય લાગે છે. તેથી વસ્તુઃ, સારિતઃ જેવા પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે. ભૂતિનો અર્થ દર્શાવતા શબ્દો હમેશાં ભૂતિવિશિષ્ટ એકત્વ દર્શાવે છે, વ્યક્તિવિશિષ્ટ એકત્વ દર્શાવતા નથી. તેથી તેમને ક્ષસ્ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાય છે." મહાભાષ્યમાં ચો મા દર્શાવેલ વર્ણન. પદઃ અક્ષરણથ વિવધાવિ સ આસ્વાદીજીવો મવતિ । "આ વાક્યોના દરેક વર્ણુ, પદ અને અક્ષરને જે ઉચ્ચારે ■ તે ઋત્વિજ્ઞ બનવાને લાયક બને છે." અહીં વર્ણુ, પદ, અક્ષર વગેરે શબ્દો વર્ણુભૂતિ, પદભૂતિ, અક્ષરભૂતિના હોવા છતાં વ્યક્તિવાચક એકત્વનો ગોપ કરાવે છે. તેથી તેમને ક્ષસ્ લાગે છે. પટ્ટ વગેરે શબ્દો કેવળ ભૂતિશબ્દો હોવાથી તેમને ક્ષસ્ લાગતો નથી.

શૂન્યતે વચનં ચત્ર માવત્તત્ર વિશિષ્યતે ।

નિવર્તતે ચદ્ વચનં તસ્ય માધો ન વિણ્તે ॥૧૨૯॥

જ્યાં (વાક્યમાં એક)વચન (વગેરે) સંજગાય છે ત્યાં સંખ્યારૂપ ધર્મ (બીજાં વચનથી) છુદો મમજાય છે. જ્યારે સમાસમાં એકવચન (વગેરે) દર થાય ■ ત્યારે તે (ચોક્કસ સંખ્યારૂપી) ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૧૨૯)

અંગ્રેજી સંખ્યા એટલે જેમાં ચોક્કસ સંખ્યારૂપી ભેદ દૂર થયો છે તેવી એકલ-સંખ્યા (કારિકા ૬૮), એવા મતને સ્વીકારતાં અગ્રાહિ જાણાવેલી એકલ સંખ્યા અંગ્રેજી મુદ્રેનીએ દૂર થાય છે.

વાક્યમાં જ્યાં એકલચન, બહુલચન વગેરે ચોક્કસ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં તે સંખ્યા સમજવામાં આવે છે. સમાસમાં આદિ ચોક્કસ સંખ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી વિશિષ્ટ સંખ્યા રૂપી ધર્મ સમાસમાં હોતો નથી એમ માનવું જોઈએ આ કારિકામાં માલતી 'સંખ્યારૂપ ધર્મ' એવો અર્થ કયો છે ક્રિપારૂપ ધર્મ એવો અર્થ કયો નથી.

कार्यं सत्ताग्रयं शास्त्रादप्रवृत्तिरदर्शनम् ।

वाक्ये दृष्टं यदत्यन्तमभावस्तस्य वृत्तिषु ॥૧૩૦॥

(સમાસમાં સંખ્યાની) પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી તે દેખાતી નથી. તેના અસ્તિત્વને આધારે થતું કાર્ય શાસ્ત્ર(નિયમ)ને આધારે થાય છે. વાક્યમાં જે સ્પષ્ટ દેખાય છે તેનો (સમાસ વગેરે) વૃત્તિઓમાં અભાવ હોય છે (૧૩૦)

સમાસમાં ચોક્કસ સંખ્યાની ઉત્પત્તિ થતી નથી અર્થાત્ તેનો પ્રાગભાવ હોય છે, આ પ્રાગભાવ એટલે અદર્શન. આવી સંખ્યાના પ્રત્યયોને આધારે વ્યાકરણવિહિત કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે પ્રત્યયલોપે પ્રત્યયલક્ષણમ્ । જેવા સૂત્રનિયમો રજૂ કરવામાં આવે છે. સાચા જેવા આદેશો પ્રજ્ઞા જેવી સંજ્ઞાઓ, જન્ અને અન્ જેવા પ્રત્યયો અને દ્વિવચનના પ્રત્યયનું વિધાન શાસ્ત્ર દ્વારા કરવામાં આવે છે. વૃત્તિમાં આવી વિશિષ્ટ સંખ્યાઓ ન હોવાથી વિચલરૂપ પ્રક્રિયામાં તેમને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે.

संज्ञापिपयमेदार्थं प्रसक्तदर्शनं स्मृतम् ।

धूयमाणे सु घघर्नं विशिष्टमुपलभ्यते ॥૧૩૧॥

સંજ્ઞાના કાર્યપ્રદેશના નિશ્ચય માટે 'પ્રાપ્ત યનારની અપ્રાપ્તિ (એટલે હોપ)' એમ (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે. (પ્રક્રિયાવાક્યમાં) પ્રાપ્ત યનાર સંખ્યા (તેની પ્રાપ્તિને કારણે) વિશિષ્ટ સમજાય છે. (૧૦૧)

સંખ્યાની ઉત્પત્તિ થતી ન હોય તો ચોક્કસ સંખ્યાને આધારે થતાં વ્યાકરણકારી પ્રત્યયલક્ષણના નિયમ વડે પણ કેવી રીતે થશે એવી ચકાનો ઉત્તર આ કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે.

શાસ્ત્રનિયમ વડે પ્રાપ્ત યનાર એટલે પ્રસક્ત. જ્યાં નિયમો પોતાના કાર્યક્ષેત્ર સિવાય બીજે દેખાતા નથી. તેથી પ્રસક્તનું અદર્શન એટલે લોપ, એવી લોપની વ્યાખ્યા મુમજવામાં આવી છે. વૃત્તિમાં ચોક્કસ સંખ્યાનો અર્થ મળતો ન હોવાથી ચોક્કસ સંખ્યા મળતી નથી છતાં વચનનો સ્વાભાવિક અપ્રયોગ સુદ વડે સમજવા છે. અલૅકિક અર્થોત્ શાસ્ત્રીય વિમલરાશોમાં નિયત મળતી સંખ્યાઓનો સમાસમાં યોગ થાય છે એવું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. ૦૧૧૬૦માં પ્રાપ્ત યનાર લૅકિક વાક્યમાં નિયત સંખ્યાઓ જાણાવવામાં

આવે છે. આપું ધૌકિય વિમલવાક્ય વૃત્તિથી જુદું જ હોય છે. પરંતુ સાદૈય પ્રક્રિયા-વાક્યના મૂળમાં તે રહેલું છે. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રક્રિયાપ્રાપ્ત વિમલવાક્યમાં ચોક્કસ સંખ્યાઓનો ખેદ થાય છે અને વૃત્તિમાં તેમનો લેખ થયો હોવા છતાં નિમિત્ત વિશક્તિઓની અસર વૃત્તિમાં દેખાય છે. અર્થાત્, વૃત્તિમાં ચોક્કસ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતિ કુમાર્યનામ્, તાવકઃ જેવા પ્રયોગોમાં દેખાય છે.

અભાવો વા લુકો યત્ર રૂપવાન્ વા વિધીયતે ।

ન્યમિચાચન્નિમિત્તસ્ય તત્રાસાધુઃ પ્રસજ્યતે ॥૧૩૨॥

જ્યાં છુદ્દનો અભાવ અથવા કોઈક ચોક્કસ સ્વરૂપવાળા આદેશતું વિધાન કરવામાં આવે છે ત્યાં નિમિત્તની ગેરહાજરીને કારણે વૃત્તિ શબ્દ અશુદ્ધ ઠરશે. (૧૩૨)

પ્રક્રિયાવાક્યમાં જે વિશિષ્ટ સંખ્યા હોય છે તે જ સંખ્યાનો વૃત્તિમાં છુદ્દ થાય છે, વળ્યમ્વાઃ સ્તોકાદિન્યઃ । (૬.૩.૨, સ્તોક, અન્યિક અને વર એવા અર્થવાળા શબ્દોનો અને કુચ્છુ શબ્દનો) પંચમી તત્પરુપ સમાસમાં છુદ્દ થયો નથી) એવા સૂત્રનિયમથી સ્તોકાદિમાં છુદ્દઃ । અથવા સ્તોકાદિન્યઃ છુદ્દઃ । એવા પ્રયોગે પણ પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ આપણે તો માત્ર સ્તોકાદિન્યઃ, એવા પ્રયોગ જ એઈએ છે, કારણ કે તેમાં જ એકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. જો જ પ્રમાણે તત્કમકસાધેયવચને (૬.૩.૩, એકત્વની વિવક્ષા હોય ત્યારે છુદ્દ ના તવકઃ અને અસ્મદ ના મમક આદેશ થાય છે) પ્રમાણે તવકમાં પણ એકત્વ સમજવામાં આવ્યું છે. હવે વૃત્તિમાં જ્યાં સંખ્યાબેદો દૂર થઈને અબેદૈકત્વ પ્રાપ્ત થયું છે એ વાત સ્વીકારીએ તો એકત્વની વિવક્ષાને કારણે થતા તવક, મમક વગેરે પ્રયોગો અશુદ્ધ ઠરશે અને તેથી વાપરી શકાશે નહિ.

એદ. સંખ્યાવિશેષો વા વ્યાખ્યાતો વૃત્તિવાક્યયો ।

સર્વત્રૈવ વિશેષાતુ નાવદ્યં તાદૃશો ભવેત્ ॥૧૩૩॥

વૃત્તિમાં (અબેદૈકત્વ) સંખ્યા અને (વાક્યમાં) ચોક્કસ સંખ્યા (પ્રાપ્ત થાય છે) એવો એક સમજવામાં આવે છે, છતાં, બધે આવે (વિશિષ્ટ સંખ્યા)કેહ હંમેશાં હોતો નથી (૧૩૩)

અબેદૈકત્વ સંખ્યા વિશે જે સૂતો રજૂ થયા ચોક્કસ સંખ્યાવાળા એકત્વ સંખ્યા અને જેમાં બધી સંખ્યાઓથી બને દૂર કરવામાં આવે છે તેવી અબેદૈકત્વ સંખ્યા. હવે આ અંગે અતિશય સિદ્ધાન્તની રચના કરે છે.

શબ્દોની અભિધાનચક્રિતઓ જુદી જુદી હોય છે. તે બધીને સમજાવી શકાતી નથી. તેથી સામાન્ય નિયમે દ્વારા તેમને સમજાવવામાં આવે છે. વૃત્તિમાં એકાવીંશાવ અને વાક્યમાં બપેલા એવા જે રચના બેદો બહુવચનામાં આવ્યા છે. વૃત્તિમાં એકત્વ અને વાક્યમાં સંખ્યાવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ વૃત્તિમાં હમેશાં એકત્વ હોય જ છે એવું

નથી કોઈક વાર આવી એકત્વ સંખ્યા જીતિમા પશુ હોતી નથી. કૌર્વિક અને માનજાતમાં
ચોક્કસ સંખ્યાનો મોધ થાય છે પરંતુ જીતિમા પ્રાપ્ત થતી આવી વિશિષ્ટ સંખ્યા
વાક્યની વિશિષ્ટ સંખ્યાથી જુદી છે, કારણ કે વાક્યમા સંખ્યાવિશેષ તેનું હંમેશનું
લક્ષણ છે

જાતેષ્ઠ મેવહેતુવાન્ન લિહ્ગેન વિશિષ્યતે ।

પ્રધાનં મૃગદુગ્ધાદૌ ગામીપુત્રે ન સ ક્રમ ॥૧૩૪॥

(મમાસમાં ગૌણ પદની) ભતિ બીજી ભતિઓથી તેની કિન્નતા દર્શાવવાનું
કારણ બનતી હોવાથી મૃગદુગ્ધમ્ (હરણીનું દૂધ) જેના સમાસોમાં મુખ્ય પદને
લિંગની અપેક્ષા હોતી નથી ગામીપુત્ર (ગામીનો પુત્ર) મમાસમાં આવી સ્થિતિ
નથી. (૧૩૪)

મૃગદુગ્ધમ્ (હરણીનું દૂધ) । કુલ્લકુટાણમ્, છાનમાસમ્ (બકરાનું ચાંસ) વગેરે સમાસોમા
મુખ્ય અર્થોત્ ઉત્તર પદો કુલ્લમ્, અણમ્, માસમ્ ની રૂપરૂપતા કરવા માટે મૃગ, કુલ્લકુટ, છાન
વગેરે ગૌણ પૂર્વપદો વિશેષણ તરીકે યોગવામા આવે છે. આ સંબંધોમા મૃગભતિ, કુલ્લકુટ
ભતિ, છાન ભતિ વગેરેની વિવક્ષા હોવાથી ટીલવ, પુસ્તવ વગેરે વિગત કશું મહત્ત્વ
નથી. પુસ્તકર્થવાચકાતીચ્છેસોમેષુ । (પા. સ્ત. ૧૩૪૨, કદ્ સિવાયના સીધાવવાના
ભાષિતપુરક સંબંધો કમ્પાસ્ય સમાસમા જાતીય અને દેશાચ સંબંધોની પહેલા પુરુષાવ
ધાય છે.) મુત્ર ઉપરના વાર્તિક ૨, કુલ્લકુટાદીવાચકારિષુ કુલ્લકુટવાચકમાં જણાવવામાં
આવ્યું છે કે કુલ્લકુટો વગેરે સંબંધો, પછીથી અણ વગેરે સંબંધો આવતા હોય તો,
પુરુષાવ યાય છે, જેમકે મૃગા, કુલ્લકુટમ્ । કુલ્લકુટા અણ કુલ્લકુટાણમ્ । વાર્તિક
૩ માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આવું વચન કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે આ સંબંધો
સીધાગતી વિવક્ષા નથી કુલ્લ, અણ અને માસ વગેરે સંબંધો પુસ્તિય પુગ વગેરે સંબંધો
અને સીલિંગ મૃગી વગેરે સંબંધો સાથે પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાર્તિક આ કારિકાના
મૂળમા ॥

ગામપુત્ર, છાનમાસ, મહિવોગૃત્ર વગેરેમા ઉપસર્જનપદોનો સીલિંગ સાથે રૂપરૂ
સળધ હોવાથી તે તે સંબંધો સીલિંગમા જ વપરાય છે

અમેદે સ્ત્રિસંખ્યામ્યા યોગાચ્છુસ્ત્લં પટા ઇતિ ।

પ્રસન્તે શાસ્ત્રમારબ્ધ સિદ્ધયે સ્ત્રિસંખ્યયો ॥૧૩૫॥

(મમાસમાં સ્ત્રિ અને સંખ્યાનો) બેદ ન ટોવાને કારણે ગૌણપદનો (મામાન્ય
અર્થોત્ નપુંમક) સ્ત્રિ અને (સામાન્ય) મંખ્યા સાથે મંખધ હોવાથી શુસ્ત્લં
પટા. । એવો અગુદ્ધ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતાં નોક્કમ સ્ત્રિ અને મંખ્યાના વપરાય
માટે શાસ્ત્રનિયમ રજૂ કરવામાં આવે છે (૧૩૫)

વાક્યમાંનાં બીજાં પદોની અપેક્ષા રાખ્યા વિના બ્યારે જે તે પદોનું બ્યાકરણકાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે એકલસ નિવરને અભાવે શબ્દના પોતાના અર્થમાં સામાન્ય લિંગ અને સામાન્ય સંખ્યા અર્થોત્ નપુંસક એકવચનનો વપરાય થાય છે, તેથી શુદ્ધ પદા. । એવો અશુદ્ધ પ્રયોગ થશે. આવી અશુદ્ધિની નિરૂપિત માટે સૂત્રકારે વિશેષગાનાં આજ્ઞાતે. । (૧૨.૫૨, તદ્વિતનાં સુપૃષ્ઠી જનેલાં પરંતુ ભતિનો અર્થ દર્શાવનારાં શબ્દનાં જેવાં જ ભતિ અને વચન તેમનાં વિશેષણપદોનાં હોય છે) સૂત્રનું વિધાન કયું છે.

પરાર્થ શોષમાવ યો વૃત્તિષુ પ્રતિપચતે ।

ગુણો વિશેષણત્વેન સ સૂત્રે વ્યવદિશ્યતે ॥૧૩૬॥

(તદ્વિત વગેરે) વૃત્તિઓમાં તેમના અર્થને મદદ કરવા માટે તેમના અર્થરૂપે પ્રાપ્ત થતાં શુદ્ધવાચક શબ્દ, (વિશેષણનાં આજ્ઞાતે । ૧ ૨. ૫૨) સૂત્રમાં વિશેષણ તરીકે જણાવવામાં આવે છે (૧૩૫)

શબ્દાન્તરત્યાદ્ વાક્યેષુ વિશેષા યદપિ શ્રુતા. ।

દુરોરભિન્નરૂપસ્યાત્ તેષુ વૃત્તિર્ન વિચતે ॥૧૩૭॥

વાક્યોમાં (લિંગ અને સંખ્યાની વિશેષતાઓ દર્શાવતાં) જુદા જુદા શબ્દો હોવાથી (તે) વિશેષતાઓ મળતી હોવા છતાં, વૃત્તિ, અલેક્ષ્ય હોવાને કારણે (લિંગ અને સંખ્યારૂપી) તે (વિશેષે) વૃત્તિમાં પ્રાપ્ત થતા નથી (૧૩૭)

અન્યાખ્યાનને જે રીતે સમજવામાં આવે છે, એક વાક્યવિદ્ અન્યાખ્યાનમ્ । અર્થોત્ જેમાં એક પદનો સરકાર બીજાં પદોની અપેક્ષા વિના કરવામાં આવે છે તે છે, બીજું વાક્યવાચિક અન્યાખ્યાનમ્ । છે તેમાં એક પદનો સરકાર વાક્યમાંનાં બીજાં પદોની અપેક્ષા રાખે છે, જાતવાચિક અન્યાખ્યાનમ્ પદોને રીકારીએ તો શુદ્ધો ગુણ મદ્ય પદમ્ । એવું વાક્ય, હુલ્લ મર્તુ સિંગ અને વચ્ચ માની સંખ્યા એવા વિશેષો દર્શાવે છે આવું વાક્ય હુલ્લ, વડઃ એવા મતુર પ્રત્યયનાં હોપવાળાં વૃત્તિશબ્દ શુલ્લ, શી ગુદ્ છે. તેથી વાક્યમાં મળતી લિંગ અને સંખ્યાની વિશેષતાઓ વૃત્તિમાં મળતી નથી એમ યશુ. વૃત્તિ અલેક્ષ્ય હોવાથી વાક્યમાં પ્રાપ્ત થતી નિયત વિશેષતાઓની અભિવ્યક્તિ થતી નથી એકલસ લિંગ અને સંખ્યાની સિદ્ધિ માટે વિશેષગાનાં આજ્ઞાતે । (૧ ૨ ૫૨) સૂત્ર આવશ્યક છે.

રૂપાચ્ચ શબ્દસ સ્થર. સામાન્યવિષયો યત ।

તમાત્ તથાશ્રય લિજ્ઞ વચન ચ પ્રસવ્યતે ॥૧૩૮॥

સલિજ્ઞ ચ સસંલ્લય ચ તતો દ્રવ્યાભિધાયિના ।

સંવચ્યતે પદં તત્ર તયોર્મિન્નાં શ્રુતિર્મવેત્ ॥૧૩૯॥

શબ્દના અર્થમાંથી તેનો (અર્થ)સામાન્યરૂપ શબ્દસરકાર સમજાય છે, તેથી તે (અર્થસામાન્ય)ને આધારે (સામાન્યરૂપ) લિંગ અને વચન પ્રાપ્ત થાય છે;

ત્યાર પછી લિંગ અને સંખ્યાવાળું (શુક્લ) એવું પદ, દ્રવ્યનું અભિધાન કરનારા (પદઃ) પદ સાથે જોડાય છે, તે વખતે તે બન્ને પદોનાં લિંગ અને વચનનું શ્રવણ જુદું સમજાય છે. (૧૩૮, ૧૩૯)

હવે એટલે અર્થરૂપ. શબ્દમાંથી જે અર્થરૂપની પ્રતીતિ થાય છે, તે અર્થ પ્રમાણે તેના સંસ્કાર થાય છે. હવે શુક્લમ્ એવા સંસ્કારને પામેલું લિંગ અને સંખ્યાવાળું અર્થોત્તર નિર્ણય અને એકવચનવાળું શુક્લમ્ પદ, દ્રવ્યનું અભિધાન કરનાર પદઃ શબ્દ સાથે સંબંધિત પામે છે. આ શુક્લ પદઃ પ્રયોગમાં શુક્લ પદઃ નાં લિંગ અને વચન જુદાં જુદાં પ્રાપ્ત થાય છે. આવા શુક્લ પદઃ જેવા અશુદ્ધ પ્રયોગની નિવૃત્તિ માટે અને શુક્લ પદઃ ૧ સિદ્ધ કરવા વિશેષણનાં જાણાતે : ૧ (૧. ૨. ૫૨) સૂત્ર આવશ્યક છે.

ભાવિનો બહિરક્ષય વચનાવાશ્રયસ્ય ચે ।

લિંગસંગ્યે ગુણાનાં તે સૂત્રેણ પ્રતિપદ્યતે ॥૧૪૦॥

ગુણવાચક શબ્દો માટે, દ્રવ્યરૂપી આશ્રયના વાચક એવા પછી આવનારા બહિરંગ શબ્દોનાં તે લિંગ અને સંખ્યાવાળું વિધાન વિશેષણનાં જાણાતે : ૧.૨.૫૨ સૂત્રથી કરવામાં આવ્યું છે. (૧૪૦)

વાક્યનાવાચ્યાન પદોમાં વાક્યમાં શબ્દોના પ્રયોગમાં કમ હોતો નથી, પહેલા પદના સંસ્કાર માટે ખીલ અર્થોત્તર પછી આવનાર પદની અપેક્ષા હોતી નથી. આવો શબ્દ બહિરંગ ગણાય. આ બહિરંગ શબ્દનો આશ્રય દ્રવ્ય હોઈ તે દ્રવ્યનાં લિંગ અને સંખ્યા અંગે નિયમ કરવા જોઈએ આવા નિયમનું વિધાન વિશેષણનાં જાણાતે : ૧ (૧. ૨. ૫૨) સૂત્ર દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે

વિશેષવૃત્તોરપિ ચ રૂપાભેવાદલક્ષિતઃ ।

યસ્માદ્વિશેષસ્તેનાત્ર ભેદકાર્યં ન કર્તવ્યતે ॥૧૪૧॥

(આશ્રયરૂપ કોઈક ચોક્કસ) વિશેષની અપેક્ષા હોવા છતાં વૃત્તિમાંના પદનો ગુણવાચક પદના સ્વરૂપ સાથે અજોડ હોવાથી વિશેષ જણાતો ન હોવાને કારણે કોઈ પણ (લિંગ અને સંખ્યા ઉપર આધારવાળું) ભેદકાર્ય થઈ શકતું નથી. (૧૪૧)

જુક્તઃ એવા મતુર પ્રત્યયના લેખવાળા વૃત્તિશબ્દમાં લિંગ અને સંખ્યાની વિશિષ્ટતાઓ વિરક્તિ છે આ જુક્તઃ શબ્દ અને ધોળું એવા ગુણ દર્શાવનાર જુક્તઃ પદ સમાન છે, તેથી બન્ને વચ્ચે ભેદનો નિયમ થતો નથી. પરિણામે લિંગ અને સંખ્યાને આધારે થનારું પદસંસ્કાર અંગેનું કાર્ય થઈ શકતું નથી.

વિશેષ એ સામાન્ય વિશેષાદિયતે યતઃ ।

અભેદો હિ વિશેષાણામાશ્રિતો વિનિવર્તકઃ ॥૧૪૨॥

સામાન્ય પણુ વિશેષ જ છે કારણકે તે વિશેષથી જુદું પડે છે. અભેદ (૩૫ સામાન્ય)નો આશ્રય કરવામાં આવતાં તે વિશેષોની નિવૃત્તિ કરનાર બને છે. (૧૪૨)

સામાન્ય અને વિશેષ અંગે સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવવામાં આવે છે કે વિશેષ હંમેશાં એકને બીજાથી જુદું પાડનાર અર્થોત્ બાબત'કે છે એકસ વિશેષને સ્વીકારતાં તે બીજા વિશેષની નિવૃત્તિ કરે છે. તે પ્રમાણે અભેદરૂપ સામાન્ય પણુ વિશેષોની નિવૃત્તિ કરે છે, તેથી સામાન્ય પણુ વિશેષ જ કહેવાય. ભતૂંદરિએ આ વિચાર અનેકમન્યવદાર્થે । (પા. સ. ૨, ૨, ૨૪, અનેક પદો અન્ય પદના અર્થમાં સમાસમાં જોડાય ॥ અને તે સમાસ બદ્ધમોહિ થાય છે) ઉપરના વાર્તિક ૬ ઉપરના જાણ સામાન્યમપિ વિશેષસ્તત્ત્વત્ । ઉપરથી કીધા છે. એક વિશેષ બીજા વિશેષની નિવૃત્તિ કરે છે તેમ સામાન્ય પણુ વિશેષોની નિવૃત્તિ કરતું હોવાથી વિશેષ કહેવાયે. કેપટનાં આખ્યાનવચનો ભતૂંદરિની આ કારિકા અને હેતુશાસ્ત્રનાં આખ્યાનને આધારે છે.

યદ્ યદામ્રીયતે તત્ તદન્યસ્ય વિનિવર્તકમ્ ।

મેદામેદવિમાગતુ સામાન્યે ન નિવૃત્તયતે ॥૧૪૩॥

જેનો જેનો આશ્રય કરવામાં આવે છે તે તે બીજાની નિવૃત્તિ કરનારું થાય છે. સામાન્યની બાબતમાં ભેદ અને અભેદ એવા વિભાગો સમજવામાં આવતા નથી. (૧૪૩)

કોઈક કાર્ણને હૃદયેથી જે જે સામાન્ય અથવા વિશેષોના આધાર લેવામાં આવે છે તે તે પોતાનાથી જુદા અર્થોત્ બીજાની નિવૃત્તિ કરે છે. વિશેષનું આનું બંધનજાત સામાન્યમાં પણુ સપજવામાં આવે છે. તેમ છતાં સામાન્યમાં ભેદ અને અભેદ એવા વિભાગ બાની સકાય નહિ.

એક જગ્ગનો પ્રયોગ બીજા જગ્ગની નિવૃત્તિ કરે છે એ ન્યાય સ્વીકારીએ તે વિશેષનો પ્રયોગ સામાન્યની નિવૃત્તિ કરશે. આમ નિવૃત્તિઅર્થ વિશેષ અને સામાન્ય બન્નેમાં સમાન છે.

સામાન્યને ભેદરૂપ બાની સકાય નહિ, કારણ કે તે બીજા સામાન્યોની નિવૃત્તિ કરીને પોતાના આશ્રયમાં દર રહે છે. સામાન્યને અભેદ પણુ કહેવાય નહિ, કારણ કે એકસ વિશેષોવાળાં બીજા સામાન્યોથી તે જુદું પડે છે.

આવી ક્ષીણ સ્વીકારતાં ચો' જગ્ગમાંનું મોટા વાહીકઃ સ્વં આરોપવામાં આવે તેમ મુખ્ય અને સામાન્ય અર્થમાં સંસ્કાર પામેલ જુલ્લ જગ્ગ વાક્યમાંના બીજા વિશેષ દર્શવતા જગ્ગો સાથે જોડતાં ચિંચ અને સંજ્ઞાનો પ્રત્ન ઉપરિચિત થશે તેવી સ્થિતિમાં એકસ લિંગ અને સંજ્ઞાની સિદ્ધિ માટે વિશેષણનાં વાગ્યોઃ । (૧.૨.૫૨) સ્વં ૨જ્ઞ કરવામાં આવ્યું છે.

અર્થોદ્ધારશ્ચ સામાન્યમિતિ તસ્યોપકારિણઃ ।

નિમિત્તાવસ્યમેવાતસ્તર્ સ્વધર્મેણ ગૃહ્યતે ॥૧૪૪॥

। (વાક્યાર્થમંથી) છૂટા પાડવામાં આવતો અર્થ સામાન્યરૂપ છે. (વાક્યાર્થમંતા વિશેષ માટે) મદદરૂપ બનતા તે સામાન્યનું (વાક્યાર્થના જ્ઞાન માટે) નિમિત્ત બનતું તે (સ્વરૂપ) ખોતાના (અણેદરૂપ) સ્વભાવ વડે સમાભય છે (૧૪૪)

અણેદરૂપ વાક્ય ૨૫૪ અર્થવિશેષનું વાચક છે. આવા વાક્યમંથી અપેક્ષિત અર્થો છૂટા પડેલાં પદોમાં પ્રાપ્ત થતું અર્થસામાન્ય પણ વાક્યના અર્થસામાન્ય જેવું જ હોય છે. આ સામાન્યનું સ્વરૂપ અણેદરૂપ છે અને તે વાક્યાર્થસામાન્યને સમજવાનું કારણ બને છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અણેદરૂપ વાક્યનો અર્થ તેના અપેક્ષિત શબ્દોના અર્થો જેવો જ અર્થો સામાન્યરૂપ હોય છે. આમ હોવાથી શબ્દને યોગ્ય લિંગ અને સંખ્યાની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેથી વિશેષણાવાં ૧ સૂત્રની આવશ્યકતા છે.

અનિર્ધારિતધર્મત્વાદ્ ભેદા યથા વિકલ્પિતાઃ ।

નિમિત્તૈર્વ્યવદિશ્યન્તે સામાન્યારૂપાવિશેષિતાઃ ॥૧૪૫॥

(વાક્યાર્થમંથી) છૂટા પાડવામાં આવેલા પદોમંથી) પ્રાપ્ત થતા ભેદો જ, તેમના (વિશેષ) ધર્મોનો નિશ્ચય થયો ન હોવાથી, (ભૂતિ, શુદ્ધ, ક્રિયા વગેરે) નિમિત્તો વડે ઓળખાઈને સામાન્ય એવા નામ વડે બદલીતા બને છે. (૧૪૫)

વાક્યાર્થમંથી છૂટા પડેલાં પદોમાં વિશેષરૂપ ભેદોને જાણવાની શક્તિ હોતી નથી, કારણ કે પદોપવહાર હમેશાં શબ્દોના અર્થસામાન્યનો જ બોધ કરાવે છે. આવા ભેદરૂપ વિશેષોને સામાન્ય એવી સંજ્ઞા વડે ઓળખવામાં આવે છે, કારણ કે, ભૂતિ, શુદ્ધ, ક્રિયા વગેરે નિમિત્તો આવા વિશેષોમંતા સામાન્યને બદલે કરે છે.

યદા તુ વ્યવદિશ્યેતે સ્થિતસંખ્યે સ્વભાવતઃ ।

પ્રયોગેષ્વેવ સાધુત્વં ધાવર્યં પ્રક્રમ્યતે તદા ॥૧૪૬॥

જ્યારે (શબ્દનાં) લિંગ અને સંખ્યાને સ્વાભાવિક બદલે કરવામાં આવે છે ત્યારે વાક્યમાં વાપરવામાં આવતા શબ્દપ્રયોગોમાં (લિંગ અને સંખ્યા)ના સંદર્ભમાં તે (શબ્દનાં) સાધુત્વનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. (૧૪૬)

કારિકા ૧૩૫ થી ૧૪૫ સુધીમાં વિશેષણનાં બાજાતેઃ (૧.૨.૫૨) સૂત્રનો ઉપયોગ જણાવેલો પરંતુ ઉદાહરણ સંજ્ઞામાત્રવાત । (૧.૨.૫૩, યુક્તવદ્ભાવ અંગેના નિવર્તનવિધાનો કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે, શબ્દો ઉપરથી પ્રાપ્ત થતો અર્થનો બોધ પ્રમાણુજૂત છે) મુત્ર દ્વારા પાશ્વિનિએ આ સૂત્રમંતા વિધાનનું ખંડન કર્યું છે. સ્વાભાવિક લિંગસંખ્યા વાળા બીજા શબ્દો જ્યારે વાક્યમાં વાપરવામાં આવતા હોય ત્યારે તેવા શબ્દો સાથે જોડાયેલ શબ્દ સાધુ છે કે અસાધુ છે તેના નિશ્ચય થાય છે.

તથ પ્રયોગોઽનિયતો ગુણનામાશ્રયૈ. સહ ।

સામાન્યં ચતુ તદત્યન્તં તૈવ સમવસ્થિતમ્ ॥૧૪૭॥

ત્યાં (વદતિ અને ગુણમાં) ગુણવાચક શબ્દોનો તેમના આશ્રય (વાચક શબ્દો) સાથેનો પ્રયોગ નિશ્ચિત હોતો નથી, પરંતુ જે સામાન્ય છે તે તેના આશ્રય સાથે અભિન્નપણે જોડાયેલું હોય છે. (૧૪૭)

કુક્લઃ વગેરે ગુણવાચક શબ્દો તેમના આશ્રય એના દ્રવ્યવાચક શબ્દો સાથે અનિયત-પણે સંકળાયેલા હોય છે, જેમ કે વૉટ' કલમ્ । (પીચું ફળ), રક્ત' કલમ્ । (લાલ ફળ), ફળ' કલમ્ । (ફળું ફળ), વગેરે પ્રયોગોમાં ગુણવાચક શબ્દો જુદા જુદા હોય છે. જાતિ અર્થોત્ સામાન્યનો દ્રવ્યનો સાથે તેની ઉત્પત્તિથી વિનાશ સુધી અભેદ સંબંધ હોય છે. તેથી ગુણવાચક શબ્દો પછી જ મતુપ્ પ્રત્યયનું વિધાન કરવામાં આન્યું છે, જાતિવાચક શબ્દો પછી આણું વિધાન કરવામાં આન્યું નથી.

■ ગોત્વં શાબલેયસ્ય ગૌરિતિ વ્યપદિશ્યતે ।

શુક્લત્વં શાહલેયસ્ય શુક્લ ઇત્યપદિશ્યતે ॥૧૪૮॥

ગો (ગાય) શબ્દ કાખરચિતરી ગાયના વાહરહાતું ગોત્વ (ભિન્નપણે) કશો-વતો નથી, પરંતુ શુક્લ (પિણ) શબ્દ ધણું દૂધ આપનારી ગાયના વાહરહાતું શુભ્રત્વ, (જુદું) કહીવે છે. (૧૪૮)

ગુણવાચક શબ્દોના સંબંધમાં ભેદવિવેકા સમજાય છે, જેમકે, વટસ્ય કુક્લઃ । પરંતુ જાતિશબ્દોમાં અભેદવિવેકા સમજાય છે, જેમકે, શાબલેયસ્ય ગૌઃ । એમ કહેવાને મદલે શાબલેયઃ ગૌઃ । કહેવામાં આવે છે. શાબલા એટલે કાખરચિતરી ગાય અને તેનું વાહરકું એટલે શાબલેયઃ । શુક્લા એટલે વધારે દૂધ આપનારી ગાય અને તેનું વાહરકું એટલે શાહલેયઃ । શાહલેયનું શુભ્રત્વ શુદ્ધ છે, જાતિ નથી, તેથી તેને અજે ભેદવિવેકા સમજાય છે. તેથી ગુણવાચક શબ્દોના મતુપ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

ઠવતિરેકે ■ સત્તેવ મતુપ. અવર્ણં મયેત્ ।

હુગન્વાલ્યાયતે તસ્માદ્ રસાદિભ્યઃ નાન્તિ સઃ ॥૧૪૯॥

(શુદ્ધ અને ગુણી વચ્ચે) ભેદ હોય ત્યારે જ મતુપ્ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી તેના હુદ્તું વિધાન કરવામાં આન્યું છે. રસ વગેરે શબ્દો પછી (મતુપ્ નો) હુદ્ થતો નથી. (૧૪૯)

શુદ્ધ અને ગુણી વચ્ચે ભેદ પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યારે મતુપ્ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે ■ જેમકે શુક્લવાન્ ષટઃ । તેથી મતુપ્ ના લોપનું વિધાન સ્વરૂપા કરવામાં આન્યું છે, જેમ કે શુક્લઃ । આ શુક્લઃ એણું ૫૬ શુદ્ધ પ્રયોગ છે, તેથી તેમાં મતુપ્ નો લોપ કરવામાં આન્યો છે; રસ વગેરે શબ્દોમાં હુદ્ થતો નથી.

યસોડયમિતિ સંવન્ધાદ્વાભેદેન વર્તતે ।

શુક્યોદિકત્ તત્તો લોપસ્તદ્વસાદૌ ન વિચતે ॥૧૫૦॥

એ (અબ્દસ્વરૂપ) 'આ તે છે' એવા (તાદાત્મ્ય)સંબંધને કારણે, શુક્યઃ ની જેમ સ્વરૂપ સાથે અભિન્નપણે રહે છે, તેના મતુષ્ પ્રત્યયના લોપનું વિધાન થયું છે, તે (તાદાત્મ્યરૂપ અભેદસંબંધ) રસ વગેરેમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. (૧૫૦)

શુક્યવાચક શબ્દો હજેશાં તેમના શુક્યી અર્થોત્ દ્રવ્યનો બોધ કરાવે છે, શુક્ય બને શુક્યી વચ્ચે 'આ તે છે'. (સઃબયમ્ ।) એવા તાદાત્મ્યરૂપ અભિન્ન સંબંધ છે, તેથી તેવા શબ્દોને ભાગનારા મતુષ્ પ્રત્યયના લોપનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. રસ વગેરે શબ્દો શુક્યઃ જેવા નથી. રસાસ્તિત્વઃ । (૫.૨.૫૯) યત્ત જણાવે છે કે રસ વગેરે શબ્દોને 'તે છે જેમના' અથવા 'તે છે જે ઠેકાણે' એવા અર્થમાં મતુષ્ પ્રત્યય લાગે છે, આ મૂળ ઉપરના વાર્તિક ૧માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે રસાદિ ગણના શબ્દોને મતુષ્ના પુનર્વિધાનનો ઉદ્દેશ જણાવે છે કે રસ વગેરે શબ્દોને મતુષ્ પ્રત્યય જ લાગશે, મતુષ્ના અર્થવાળા બીજા પ્રત્યયો ભાગશે નહિ.

આવેશે લિજ્ઞસંખ્યાધ્યાં વચ્ચિન્મઝ્વાદિવસ્તિત્વઃ ।

સોડયમિત્યભિસંવન્ધે સ પ્રજ્ઞાદૌ ન વિચતે ॥૧૫૧॥

'આ તે છે' એવા અભેદ સંબંધ હોય ત્યારે, મઝ્વ વગેરે શબ્દોની જેમ, કેટલાક શબ્દોમાં લિંગ અને સંખ્યાનો નિશ્ચિત આરોપ હોય છે; આવો (આરોપ) પ્રજ્ઞ વગેરેમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. (૧૫૧)

વિશેષજ્ઞ અને વિશેષ્ય વચ્ચે 'આ તે છે' એવા તાદાત્મ્ય સંબંધના વિષયમાં બે પ્રકારની રિયતિ જોવા મળે છે. એક રિયતિમાં જેનો આરોપ કરવામાં આવે છે તે અર્થ દર્શાવતો શબ્દ પોતાનાં ભૂતિ અને વચન કાયમ રાખે છે. બીજા પ્રકારની રિયતિમાં આરોપમાણુ શબ્દ આરોપિત શબ્દનાં લિંગ અને વચનને રીકારે છે. મઝ્વાન્ શુવણીઃ પરવ । (ખાટલા ઉપર બેઠેલી સીંચીને જુઓ) અથવા મઝ્વાન્ વાસાસિ પરવ । (ખાટલા ઉપરનાં વાસો જુઓ) ઉદાહરણોમાં મઝ્વ શબ્દનો શુવણીઃ શબ્દ ઉપર અને મઝ્વનો વાસાસિ ઉપર આરોપ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે પોતાનાં મૂળ લિંગમાં ફેરફાર દર્શાવતો નથી. એ પ્રમાણે વિરીન્ સતિઃ સ્વન્વમાનાઃ પરવ । ઉદાહરણમાં પશુ વિરીન્ શબ્દ પોતાની ભૂતિ કાયમ રાખે છે,

આવી રિયતિ પ્રજ્ઞ, પ્રજ્ઞ વગેરે શબ્દોની નથી. 'પ્રજ્ઞની સીંચી જાય છે' એવા અર્થવાળા પ્રજ્ઞો પ્રસ્થિત । પ્રયોગમાં પ્રજ્ઞ શબ્દ પોતાના લિંગનો ત્યાગ કરીને સીંચીને સ્વીકાર કરે છે, સત્ત્વિક વગાધિ (જલતિક પર્વતવાળો વન) પ્રયોગમાં સત્ત્વિક શબ્દ પોતાના વચનને જાળવી રાખે છે, પરંતુ વગાધિના ન્યુસક લિંગને સ્વીકારે છે. વિષયિઃ વ્રાહ્મણઃ । (રોસ બ્રાહ્મણો) પ્રયોગમાં વિષયિઃ શબ્દ તેનાં મૂળ લિંગ અને વચનને કાયમ રાખે છે. આવી વિવિધ રિયતિ શબ્દસંક્રિયતા સ્વાભાવિકતાને સીધી છે;

લિઙ્ગં લિઙ્ગપરિત્યાગે સૂત્રં પ્રત્યયશોસનમ્ ।

સોઽયમિત્યભિસંવન્ધાત્ પુંસન્દે સ્ત્ર્યભિધાયિની ॥૧૫૨॥

‘આ તે છે’ એવા (તાદાત્મ્ય) સંબંધને કારણે સ્ત્રીલિંગનું અભિધાન કરનાર (પ્રથમ વગેરે) પુંલિંગ સ્ત્રીના (પોનાના) લિંગના ત્યાગમાં, (પ્રયોગાદાહ્યાવામ્ । ૪.૧.૪૮) સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતું (સ્ત્રીલિંગના) પ્રત્યયનું વિધાન શાપક છે. (૧૫૨)

વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પણ આવા વિષયવિભાગના સંદર્ભમાં સૂત્રનિયમે પ્રાપ્ત થાય છે.

પા. સ. પ્રયોગશાસ્ત્રવામ્ । (૪.૧.૪૮) જણાવે છે કે જે અકારાન્ત પુરુષનાચક્ર સ્ત્રીના, તેની સાથેના સંબંધને કારણે, તેની સ્ત્રી એવા અર્થના સ્ત્રી અટકે પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યાં તે સ્ત્રીને સ્ત્રીલિંગનો હાઈ પ્રત્યય લાગે છે. આવા પ્રત્યયના વિધાનનો હેતુ મૂળ સ્ત્રીના પોનાના લિંગનો ત્યાગ છે. આ સૂત્ર ઉપરના વાર્તાકે ત્રણને સમજાવતાં ભાષ્યકારે જણાવે છે કે તદ્વિતપ્રત્યયાન્ત સ્ત્રી આખ્યા અર્થાત્ નામ બની શકતો નથી (ત દિ તદ્વિતપ્રત્યયાન્તમાહવા મ્ભવતિ ।). આના ઉપરથી એવું મૂલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે પ્રથમ જેવા પુરુષલિંગ સ્ત્રીના પ્રથમ એવું સ્ત્રીલિંગ રૂપ ધારણ કરે છે, તેમાં તેમનો વચ્ચેનો અભેદ સંબંધ કારણભૂત હોય છે. (સરખાવો ; તથા શાસ્ત્રપ્રદાનાદમદસંવન્ધાસ્તુવાક્ષાઃ કિમર્થા યે વર્તમાને સે વ્યવસ્થાઃ ન તુ મેદસવંધેન પ્રવચ્યમ્ રૂપં તદ્વિતપ્રત્યયઃ । હેવાશય)

આધ્યે લિઙ્ગસંલગ્નાભ્યામાજિતં વ્યવધિરયતે ।

વિશેષણાનાં વાજાતેરિતિ શાસ્ત્રવ્યવસ્થયા ॥૧૫૩॥

વિશેષણનાં વાજાતેઃ । (૧ ૨. ૫૨) એવા સૂત્રવચન દ્વારા કરવામાં આવેલી શાસ્ત્રવ્યવસ્થાને લીધે આશ્રયનાં લિંગ અને વચન પ્રમાણે આશ્રિત(નાં લિંગ અને વચન)ને જણાવવામાં આવે છે. (૧૫૩)

નિમિત્તાનુચિધાયિત્વાદુ ચે ધર્મા મેદહેતેપુ ।

ત આશ્રયેઽપિ વિધન્તે इति મુદ્ધિર્નિર્મલ્યતે ॥૧૫૪॥

વિશેષો વિશેષણોને અનુસરતાં હોવાથી, તેના કારણે(રૂપ વિશેષણો)નાં (લિંગ, સંખ્યા વગેરે) જે ધર્મો છે, તે તેમના આશ્રયો (જેવા વિશેષો)માં પણ રહેલા છે, એવા વિચારનો નિષેધ (પણ આ સૂત્ર દ્વારા) થાય છે. (૧૫૪)

આલ્યાયતે ચ શાસ્ત્રેષ્ઠ્ય લોકરૂઢાઃ સ્વભાવતઃ ।

નિમિત્તતુલ્યા ગોદાદૌ પ્રકૃત્તિર્લિઙ્ગસંલગ્નયોઃ ॥૧૫૫॥

ગોદૌ (મામઃ) વગેરે પ્રયોગમાં નિમિત્તના જેવાં લિંગ અને સંખ્યાનો સ્વાભાવિક અને હોકમાં રૂઢ બનેલા ઉપયોગ છૂપે ચુકવદ્ વ્યક્તિવચને ।. (૧.૨.૫૧) શાસ્ત્ર-વચન વડે જણાવવામાં આવે છે, (૧૫૫)

હરીતક્યાદિષુ વ્યક્તિઃ સંખ્યા સ્વલતિક્ષાદિષુ ।

મનુષ્યલુન્વિશેષાણામભિષેયાગ્રયં દ્વયમ્ ॥૧૫૬॥

હરીતકી વગેરે (શબ્દો)માં લિંગ (નિમિત્તના જેવું હોય છે) અને સ્વલતિક વગેરે (શબ્દો)માં વચન નિમિત્ત જેવું હોય છે. મનુષ્ય અર્થમાં લાગનારા કન્ પ્રત્યયનાં વિશેષણોનાં લંગ અને સંખ્યા અભિધેય (એવા નિમિત્તી) પ્રમાણે હોય છે. (૧૫૬)

વિશેષણનાં પાઞાસે. ૧ (૧. ૨. ૫૨) મૂળ ઉપરનાં ત્રણ વાર્તિકો હરીતક્યાદિષુ વ્યક્તિઃ, સ્વલતિક્યાદિષુ વચનમ્ । અને મનુષ્યલુપિ પ્રતિવેધ. । ના વિચારને આ કારિકામાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

હરીતકી (હરેતુ' આડ) વગેરે શબ્દોમાં પ્રકૃતિના જેવું માત્ર લિંગ હોય છે, વચન નહિ, તેથી હરીતક્યઃ કલાનિ । (હરેતુ' આડનાં રૂણ) એવા અર્થ હરીતક્યઃ કલાનિના છે, અર્થાત્ કલાનિ પ્રમાણે બદલવચન થશે. હરિતક્યઃ સ્ત્રીલિંગ મયમ્ રહેશે. સ્વલતિક્ષા (એ નામનો પર્વત) વગેરે શબ્દોમાં મૂળ પ્રકૃતિ જેવું માત્ર વચન હોય છે, જેમ કે જલતિક્ષાં ક્ષનાનિ । (અધતિક પર્વત પાસેનાં વનો). અહીં સ્વલતિક્ષાં એવું તેનું મૂળ પ્રકૃતિ પ્રમાણેનું બેકવચન કાયમ રહ્યું.

‘ ના જેવાં માધુષ’ એવા અર્થમાં સંજ્ઞાયાં ચ । (પ. ૩. ૯૭) સુચરી કન્ પ્રત્યયનો છન્ મનુષ્યે । (પ. ૨. ૧૮) થી લેખ થયેલ આવેા લેખ થયેા હોય ત્યારે વિશેષણનો પુક્તવદ્ભાવ થતો નથી, જેમ કે ચન્દ્રા ભમિલ્લઃ । (પૂતણું સુન્દર છે)માં ચન્દ્રામાં વિશેષ્યને વિશેષણ મળિલપઃ લગાડવામાં આવતાં પુક્તવદ્ભાવ થયેા નહિ.

જાતિપ્રયોગે જ્ઞાત્વા ચેત્ સંયન્ધમુપગચ્છતિ ।

વિશેષર્થ સતો ધર્માન્ જાતેસ્તન્ પ્રતિપચતે ॥૧૫૭॥

જાતિવાચક શબ્દનો પ્રયોગ થયેા હોય અને જો વિશેષણ તે શબ્દ સાથે સંબંધને પામે તો તે (વિશેષણ) જાતિના (લિંગ અને સંખ્યારૂપી) ધર્મોને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૫૭)

હ્યન્તે સન્નિપતિતં જાતેરન્યદ્ વિશેષણમ્ ।

હ્યન્તસ્ય પ્રધાનત્વાત્ તદ્ધર્મૈર્લેપદિશ્યતે ॥૧૫૮॥

જાતિવાચક શબ્દથી જુદું અને જેને અંતે (તદ્વિત પ્રત્યયનો) હ્યન્ થયેા છે તેવા શબ્દ સાથે (અમાન અધિકરણમાં રહેવું) વિશેષણ, તે હ્યન્ત, પ્રધાન હોવાને કારણે. તેના (લિંગ, વચન વગેરે) ધર્મો વટે જલ્પાવવામાં આવે છે. (૧૫૮)

જાતિવાચક શબ્દથી જુદું અને હુગન્તને સમાનામિકરણ એવું વિશેષણ તે હુગન્તમાં સિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત કરે છે. પન્વાલાઃ પ્રિયાલિયયઃ સ્પટામિયાઃ વિનીતવેવાઃ બહુવ્ર્નાઃ જનપદઃ । (પન્વાલ નામે જનપદના લોકો આતિથ્યપ્રિય, સ્પટ જોલનારા, સાદા વેશવાળા અને ધણું અન્ત પેદા કરનારા છે.) ઉદાહરણમાં જનપદઃ જાતિવાચક શબ્દ છે. પન્વાલાઃ શબ્દ હુગન્ત છે. પ્રિયાલિયયઃ વગેરે વિશેષણો પન્વાલાઃ નાં સિંગ અને વચનને ધારણ કરે છે.

જાતિવાચક શબ્દનાં સિંગ અને સંખ્યા નિપત્ત છે એમ નક્કી થયું. તેનાથી જુદું તેનું વિશેષણ તેના સિંગ અને સંખ્યાને અનુસરે છે, એ બાજત હપરનાં ઉદાહરણ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ. વિશેષણમાં સૂત્ર ગુણવચનામાધયસો નિદ્રવચનાનિ ભવન્તિ । (ગુણવચન શબ્દોનાં સિંગ અને વચન તેમના આશ્રયો પ્રમાણે પ્રાપ્ત છે.) એવા લોક-વાક્યને અનુસરીને રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

આ સૂત્રના પ્રયોજન અંગે બીજી કદપના થઈ શકે, ગુણ કદપિ આશ્રય વિનાનો હોતો નથી, તેથી જ્યારે તેના આશ્રય સાથે વ્યર્થોત્ દ્રવ્યસામાન્ય સાથે તેને જોડવામાં આવે ત્યારે તે દ્રવ્યસામાન્યનાં સિંગ અને વચન તેને પ્રાપ્ત થશે અને તેથી નપુંસક એકવચનની પ્રાપ્તિ થતાં વિશેષણના ૦ । સૂત્રનો રજૂઆત ચોગ્ય અને છે.

આ ઉપરાંત એમ પણ કહી શકાય કે વિશેષણવિશેષ્યભાવ વક્તાની ઈચ્છા મુજબ પ્રયોજ્ય છે. જ્યારે શુદ્ધ વગેરે ગુણને વિશેષ્યરૂપે સમજવામાં આવે ત્યારે તે અવસ્થામાં, તેનું પ્રાધાન્ય હોવાથી પેલાનાં સિંગ અને સંખ્યા તેને પ્રાપ્ત થાય, તેવી રિયલિમાં ગુણોનાં સિંગ અને વચનની સિદ્ધિ માટે વિશેષણમાં ૦ । સૂત્ર ચોગ્ય છે એમ કહી શકાય.

નચ્છમાસવદુગ્રીહિદ્વન્નરજ્યતિશ્યેણુ ચે ।

મેદા માખ્યાનુરૂપેણ ધાત્યાલ્તે લિટ્સંદયવોઃ ॥૧૫૧॥

નચ્છ સમાસ, બહુવ્રીહિ, દ્વન્દ્વ તેમજ સ્ત્રીલિંગવાળા અને પ્રકર્ષવાચક શબ્દોમાં પ્રાપ્ત થનારા સિંગ અને વચનના ભેદોને હવે જાણ્યેને અનુસરીને ચર્ચવામાં આવશે. (૧૫૬)

૧૧૦ થી ૧૬૮ સુધીની કારિકાઓમાં પ્રકર્ષવાચક શબ્દોનાં સિંગ અને વચન અંગે, ૧૬૬ થી ૧૯૦ સુધીની કારિકાઓમાં સ્ત્રીલિંગવાળા શબ્દોનાં સિંગ અને વચન અંગે, ૨૧૨ થી ૨૪૮ સુધીની કારિકાઓમાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં સિંગ અને વચન અંગે અને ૨૪૯ થી ૩૧૬ સુધીની કારિકાઓમાં નન્ સમાસમાં સિંગ અને વચન અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રકર્ષવાચક શબ્દોના સિંગ અને વચનની ચર્ચા પ્રમાણમાં જોઈએ હોવાથી, તેને અગ્રજ્ઞાતમાં લેવામાં આવી છે.

યદિ પટ્ટોદ્વિતીયાન્તાન્નિરુપ્યાન્ તમવાદયઃ ।

ન્યક્કારિણિ સ્યુસ્કૃષ્ટે પ્રકૃતેઃ સ્યાદ્ વિલિટ્વતા ॥૧૬૦॥

જો નિકૃષ્ટ અર્થના વાચક પદ્યુચન્ત અને દ્વિતીયાન્ત શબ્દ પછી તરૂ વગેરે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે તો, નિકૃષ્ટ (પ્રકૃતિ)ને ઉત્કૃષ્ટ (સમજવામાં આવતી) - પ્રકૃતિના સંદર્ભમાં સિંગને કૈરફાર થશે. (૧૬૦)

અર્થ સર્વેર્થા સ્વુ દતિ સ્વુતમઃ । અને શુક્લં અતિચેતે શુક્લત્વઃ । એવા પ્રયોગોમાં પદ્મ્યન્ત અને દ્વિતીયાન્ત શબ્દો નિષ્કૃત્તાના વાચક છે. આ સ્વુ અને શુક્લ, જેમને નપુંસક પ્રકૃતિશબ્દો સમજાશુ, તેમના પછી પ્રકર્ષવાચક તમસ્ અને તસ્ પ્રત્યયો લેડવામાં આવે તેા સ્વુતમઃ, સ્વુતમા અને શુક્લત્વઃ, શુક્લત્વસા જેવાં જુદાં લિંગનાં શબ્દરૂપો થશે. તેથી પ્રત્યયાન્ત પ્રકૃતિશબ્દના સંદર્ભમાં તે તે શબ્દો જુદાં લિંગવાળા થશે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ ૧૬૦ થી ૧૬૮ સુધીની કારિકાઓમાં પ્રકર્ષવાચક શબ્દોનાં લિંગ અને વચન અંગે વિચાર કરવામાં આવશે. આના અનુસંધાનમાં પ્રકર્ષની ચર્ચા કરતા સૂત્ર જાણિયાથતે સમરિદ્ધૌ । (૫. ૩. ૫૫, ઠાઠપણ પદાર્થના પ્રકર્ષની વિવક્ષા હોય ત્યારે તેના વાચક શબ્દને રવાયેં તમસ્ અને દચ્ચ પ્રત્યયો લાગે છે) ઉપરનાં વાતિકા અને ભાષ્યમાં મળતી ચર્ચાના કેટલાક મુદ્દાઓ અર્જુનરિએ સ્પષ્ટ કર્યા છે.

પ્રકર્ષનો સંદર્ભ શબ્દ સાથે નહિ પરંતુ અર્થ સાથે છે, તેથી જેને અંતે હી અથવા આપ હોય અથવા જે પ્રાતિપદિક હોય તેવા શબ્દોને સુપ-વિભક્તિના પ્રત્યયો-લાગે છે. આવા શબ્દોના અર્થનો સંબંધ પ્રકર્ષ સાથે છે.

આવા હી અથવા આપ જેને અંતે છે, એવા શબ્દો અને પ્રાતિપદિકને અર્થ દ્રવ્ય, ગુણ અથવા ક્રિયા સમજી શકાય અને આવા દ્રવ્યવાચક, ગુણવાચક અથવા ક્રિયાવાચક શબ્દોને પ્રકર્ષ દર્શાવી શકે ન. જાતિનો પ્રકર્ષ દર્શાવી શકાયો નથી. ગોતરા, ગોતરા અને ભયતરઃ ભયતરા એવા પ્રયોગો થઈ શકશે. કારણ કે આ પ્રયોગોમાં ગો કે ભય જાતિને પ્રકર્ષ વિવક્ષિત નથી. પરંતુ તે તે શબ્દો દ્વારા વિવક્ષિત ગુણોનો પ્રકર્ષ સમજાવાનો છે. ગોતર એટલે માકું ખેંચનારો જ નહિ પણ હજે બેતરતરમાં આવતો બળદ, ગોતરા એટલે દેકે વળે વિષાતી માય એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રત્યેક વળે પાડીને જન્માવતી માય. અતર એટલે ચાર ચોજન નહિ પરંતુ આઠ ચોજન હોડનારો થોડો.

ક્રિયાનો પ્રકર્ષ સમજાવાનો હોય ત્યારે સાધનનો પ્રકર્ષ સમજાવાનો નથી, કારણ કે, ઉત્તમ રસોઈ જાનાવનારના કાર્ય માટે આપમે જલિતમાન્ પ્રયોગ વાપરીએ છીએ. અહીં ક્રિયાનો પ્રકર્ષ છે. માકડાં ઉત્તમ થાવે છે, ઉત્તમ જાગિન સળમાવે છે, મોટાં વાસણો લાવે છે એવા સાધનપ્રકર્ષ વિવક્ષિત નથી.

ઉપરની બીજી જાગતો-દ્રવ્યનો પ્રકર્ષ ન સમજાવો, જાતિનો ન સમજાવો, સાધનનો ન સમજાવો-માટે જુદાં વિધાનો કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે, રસાભાવિક રીતે જ આ બધાને જાહે મળ ગુણનો પ્રકર્ષ જ વિવક્ષિત હોય છે.

તસ્ અને તમસ્ પ્રત્યયો અંગે એક જીતે મુદ્દો પ્રાપ્ત થાય છે. જેને આ પ્રત્યયો લાગે છે તેને માટે ટઈ વિભક્તિ સમજાવી એવા પ્રાનના જ્ઞાપમાં એમ કહી શકાય કે દ્વિતીયા અથવા પ્રથમા સમજાવી. જેને માટે પ્રકૃત્વ સમજાવાનું ॥ એવા અપકૃત્વ ગુણવાચક શબ્દની દ્વિતીયા સમજાવી, જેમ કે, છાત્રં અતિચેતે છુક્લત્વઃ । આમ સમજાવામાં આવતાં જાળી અતિચેતે જાત્રઃ જાત્રત્વઃ । તે જાહે જાત્રત્વઃ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે, એ પ્રમાણે જાત્રં અતિચેતે જાળી જાત્રત્વતે જાહે જાત્રત્વસા એવા પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે.

તો પછી અતિશયન દર્શાવનાર ઉત્કૃષ્ટ મુણના વાચક પ્રયમાન્ત શબ્દને આ તરફ પ્રત્યય લાગે છે એવો પણ સ્વીકારવો પડશે, જેથી ગર્માન્ અતિશેષે ગાર્ગ્ય. એટલે ગાર્ગ્યતરઃ । ગાર્ગ્યમતિશેષરે ગર્ગ્યઃ એટલે ગર્ગ્યતરઃ । કાલી ભવિશેષે કાલઃ એટલે કાલતરઃ અને કાલં અતિશેષે કાલી એટલે કાલિતરઃ એવા પ્રયેભો થશે.

આ બીજો વિકલ્પ સ્વીકારતા બીજી જે ઠેકઠીક મુકેલીએ આવશે તેમને બાબકારે દૂર કરી છે. ત્રિંગ અને વચન અંગે પણ કહી ચકાવ કે આશય પ્રમાણે આવા સંબંધોનાં લિંગ અને વચન થશે.

હવે આ અતિશયન અર્થ દર્શાવનારા પ્રત્યય વડે ચઢિયાતા ધવા રૂપી ક્રિયાનો જ યોગ થતો હોય તો આતા તથા કે રૂઝા પ્રત્યયવાળા શબ્દને લિંગ અને વચનના પ્રત્યયો લાગશે જ નહિ. અને જો આશય પ્રમાણે લિંગ અને વચન સમજવાં એમ કહેવામાં આવે તો ચઢિયાતા જનનાર અને જેનાથી ચઢિયાતા જનવામાં આવે છે તે બન્ને ચઢિયાતા જનવાની ક્રિયાના આશય હોવાથી છુલ્લતરઃ વગેરે સંબંધોમાં દિવચન થશે.

આવી સંકોગો જવાબ આપતાં બહુવિધમાં આબ્ધુ છે કે અતિશયનમાંનો શી ધાતુ અકર્મક છે અને તેને ઉપસર્ગ માત્ર થતાં તે સકર્મક બને છે એ વાત સ્વીકારીએ તો પણ શી ધાતુ માત્ર કર્તૃસ્થભાવક જ છે. તેથી ક્રિયાની પ્રકૃતિ સકર્મક થતી નથી. તેથી ક્રિયાનો આશય સર્મક જનનું ન હોવાથી દિવચન થશે નહિ.

કાલ્યાં કાલાદ્ દ્વિતીયાન્તાત્કલે કાલ્યાન્તરદ્ ભવેદ્ ।

ગ્યક્કર્તરિ તથા ગાર્ગ્યે ગર્ગ્યઃ પ્રત્યયો ભવેન્ ॥૧૬૧॥

ગ્યક્કર્તૃષુ ચ ગર્ગ્યેષુ ગાર્ગ્યાલ્ સ્યાત્ તત્ત્વ નેપ્યતે ।

કુમાર્યાઃ સ્વાર્થિકે કીપ્ સ્યાત્ પ્રકૃત્યર્થો હિ નાધિકઃ ॥૧૬૨॥

કાલી (શબ્દ)ની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવવી હોય ત્યારે દિતીયાન્ત કાલ શબ્દને અને કાલ (શબ્દ)ની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવવી હોય ત્યારે કાલી શબ્દને તરફ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ગાર્ગ્ય. શબ્દ નિકૃષ્ટતા દર્શાવતો હોય ત્યારે ગર્ગ્યઃ શબ્દને (ઉત્કૃષ્ટતા વાચક) પ્રત્યય લાગે છે અને ગર્ગ્યઃ શબ્દ નિકૃષ્ટતા દર્શાવતો હોય ત્યારે ગાર્ગ્યઃ ને પ્રત્યય લાગે છે, પરંતુ આ ઈષ્ટ નથી.

કુમારી એવા પ્રકૃતિ(શબ્દ)ને સ્વાર્થમાં (તરફ લાગતો હોય તો પ્રકૃષ્ટ અર્થમાં) કીપ્ પ્રત્યય લાગશે, કારણ કે પ્રત્યયાર્થ કરતાં પ્રકૃતિનો અર્થ અધિક નથી. (૧૬૧-૧૬૨)

પ્રકૃતિશબ્દ અને પ્રકૃષ્ટતાનાયક શબ્દ લાગતાં એવા શબ્દરૂપ વચ્ચે મુદા લિંગની ઠેવો રિપતિ હોય ■ તેનાં ઉદાહરણો બાબમાંની ચર્ચાને અનુસરીને અહીં આપવામાં આબ્ધા છે.

કાલં અતિશેષે કાલીનું કાલતરા યશે, પરંતુ આપણને કાલિતરા ઈષ્ટ છે. કાલી અતિ-
શેષે કાલનું કાલિતરા: યશે, પરંતુ આપણને કાલતરા: ઈષ્ટ છે. આ ઉદાહરણોમાં પ્રકૃતિ-
શબ્દો અને પ્રત્યયાન્ત શબ્દરૂપો વચ્ચે વિંગ્મેદ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગર્ગન્તિશેષે ગર્ગ્યનું ગર્ગતરા: યશે, પરંતુ આપણને ગર્ગ્યતરા: ઈષ્ટ છે. ગર્ગ્યન્તિશેષે
ગર્ગાનું ગર્ગ્યતરા: યશે, પરંતુ આપણને ગર્ગ્યતરા: ઈષ્ટ છે. આ ઉદાહરણોમાં વચનબેદ
પ્રાપ્ત થાય છે.

લિંગ અને વચનના બેદોનું કારણ પ્રત્યયાર્થવિશેષણપદ્યનો સ્વીકાર છે. આ પદ્યનો
અસ્વીકાર કરતાં મહાભાષ્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યયાન્ત શબ્દને સ્વાર્થે પ્રકૃષ્ટતાના
પ્રત્યયો લાગશે. આના ઉપરથી એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે પ્રકૃત્યર્થવિશેષણપદ્યનો
સ્વીકાર કરી શકાય એમ નથી. તેથી કાલી અતિશેષે કાલિતરા અને કાલ: અતિશેષે કાલતરા:
એવા પ્રયોગો યશે. આમ કરવાથી વિવિંજતા યશે નહિ તે પ્રમાણે વચનમાં પણ ફેરફાર
યશે નહિ, જેમકે ગર્ગ્ય: અતિશેષે ગર્ગ્યતરા: । અને ગર્ગા અતિશેષે ગર્ગ્યતરા: ।

પરંતુ પ્રકૃત્યર્થવિશેષણપદ્યના સ્વીકાર અંગે પણ મુરદેશી આવે છે.

કુમારી અતિશેષે । ઉપરથી કુમારિતરી યશે, પરંતુ આપણને કુમારિતરા ઈષ્ટ છે. જો
પ્રકૃષ્ટતાવાચક તરૂ પ્રત્યય પ્રકૃતિને સ્વાર્થે લગાડવામાં આવે તો બપનો અર્થ દર્શાવતા
કુમારી શબ્દથી તરૂ પ્રત્યયાન્ત શબ્દનો અર્થ જુદો ન હોવાથી તેને અર્થોત્ કુમારિતરા ને
વચસિ પ્રથમે । (૪.૧.૨૦, પ્રથમ વચ અર્થોત્ બાલપદ્યજનના વાચક શબ્દને જો સ્ત્રીવતી
વિવક્ષા હોય તો ઈર્ પ્રત્યય લાગે છે) સ્ત્ર પ્રમાણે ઈર્ પ્રત્યય લાગશે, બીજી રીતે કહીએ
તો આદ્ય-દશ વર્ણની છાંડરીને કુમારી કહેવામાં આવે છે. તેનાથી નાની એટલે પાંચ કે છ
વર્ણની છાંડરીને કુમારિતરા કહે છે. આ શબ્દરૂપમાં કુમાર શબ્દને ઈર્ પ્રત્યય લાગીને
કુમારી થયું છે. હવે આ કુમારી શબ્દને સ્વાર્થે તરૂ લગાડવામાં આવે તો કુમારિતરા
શબ્દ પણ વચ દર્શાવતો હોવાથી તેને ઈર્ લાગીને કુમારિતરી એવું રૂપ યશે. પરંતુ
કુમારી અતિશેષે કુમારિતરા એવા પ્રયોગમાં સ્વાર્થે નહિ પરંતુ પ્રકૃષ્ટ અર્થમાં તરૂ પ્રત્યય
લાગતાં ઈર્ પ્રત્યય યશે નહિ અને તેથી કુમારિતરા જ રહેશે, કુમારીતરી યશે નહિ. તો
પછી સ્ત્રીત્વવાચક તરૂ પ્રત્યય પણ નહિ લાગે. તરૂ સ્વાર્થે યશે એમ જો કહેા તો તરૂ
ને બદલે ઈર્ જ લાગશે. આમ પ્રકૃતિના પોતાના અર્થમાં જ તરૂ લાગે છે એ મતમાં
પણ મુરદેશીઓ છે.

પઠ્યન્તાદધિકે તસ્માદ્ગુણે સ્વાશ્રયવર્તિનિ ।

ચતુષ્ટસપ્રવેતાયાં ક્રિયાવાં યા વિધીયતે ॥૧૬૩॥

તેથી પ્રકૃષ્ટતાનો અર્થ દર્શાવનારા અને પોતાના આશ્રયમાં રહેનારા એવા
ગુણના વાચક અથવા ઉત્કૃષ્ટતા સાથે જોડાયેલી ક્રિયાના વાચક એવા પઠ્યન્ત પદ
પછી (તરૂ પ્રત્યયનું) વિધાન થયું ॥ (એમ સમજવું). (૧૬૩)

ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવનારા તરૂ વગેરે પ્રત્યયો પ્રકૃતિને સ્વાર્થે લાગે છે એવા પદમાં કુમારિતરા
પ્રયોગમાં ઈર્ પ્રત્યય લાગતા રૂપી દોષ આવે ॥ એમ જણાવીને હવે તરૂ વગેરે ગુણના
અથવા ક્રિયાના અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રકારે રજૂ કરવામાં આવે છે.

■ વિચારની ચર્ચાની સરખાત બાબતમાં એવું તર્કિ ગુણો અભિધીયતે...અથવા ક્રિયા-
મિધીયતે । એના સંબંધેથી કરવામાં આવી છે. અતિશાયન શબ્દમાં અતિ+શી ધાતુને કરને
લ્યુદ । (૩. ૩. ૧૧૩) સત્ત પ્રમાણે કરણ અર્થમાં લ્યુદ અર્થાત્ અન પ્રત્યય લાગે છે.
અતિશાયયતિ इति अतिशायनः । એ અર્થમાં અતિ+શીના પ્રેરક રૂપને કતાના અર્થમાં લ્યુદ
પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો છે. જન્મેમાં ગુણુ' અભિધાન થાય છે. દ્રવ્યમાં પ્રકર્પ હોતો
નથી. તેથી દ્રવ્ય સાથે જોડાયેલ ગુણનો પ્રકર્પ સત્તજવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ-
શબ્દ તે પદ્યન્ત છે તેને પ્રકૃષ્ટ ગુણનો વાચક તરફ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે, જેમ
કે શુક્લત્વ અતિશાયનો ગુણ: શુક્લત્વ: । શુક્લત્વ: એટલે શુક્લ ગુણથી અધિયાતા શુક્લ
ગુણ(વાણુ' વચ્ચે).

હવે અતિશાયનમાં લ્યુદ અર્થાત્ અન ને વાવ અર્થાત્ ક્રિયાના અર્થમાં લેતા શુક્લત્વ
અતિશાયન શુક્લત્વ: । એમ તરફ વડે ક્રિયાનો પ્રકર્પ દર્શાવવામાં આવે છે. ચોતાના અર્થમાં
પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યય કરતાં પ્રકૃષ્ટતાવાચક પ્રત્યયને ગુણ અથવા ક્રિયાના અર્થમાં લેતા પ્રાપ્ત
થતા પ્રકૃષ્ટતાવાચક પ્રત્યય બિન્ન છે. તેથી કુમારિતરને બદલે કુમારીતરી એવો અનિષ્ટ
પ્રયોગ થશે નહિ. (અતિરિક્ષાયા ગુણક્રિયાલક્ષણ: પ્રત્યયાર્થ इति वगद्विवक्षा कृमायां विशेषण-
रवेनाप्राधान्यान्त नवति इनेषु प्रत्यय: । હેલારાજ)

रपात्तं च प्रकृत्यर्थो द्रव्यमेवावयस्तयो: ।

सोऽयमित्यभिसंघादभेदेन प्रतीयते ॥૧૬૪॥

અને (જો ખાખત) સ્વીકારેલી છે કે પ્રકૃતિનો અર્થ દ્રવ્ય છે અને તે જો
(ગુણ અને ક્રિયા)નો આશ્રય છે. “આ તે છે” એવા (તાદાત્મ્ય) સંબંધને કારણે
(તે દ્રવ્ય તેમનાથી) જુદું નથી એમ સમજાય છે. (૧૬૪)

દ્રવ્યવાચક પ્રકૃતિશબ્દની સાથે, તેને, ગુણ અથવા ક્રિયાના અર્થમાં લાગતા તરફ
વગેરે પ્રકર્પવાચક પ્રત્યયો, ‘આ તે છે,’ એવા તાદાત્મ્ય સંબંધથી જોડાયેલા છે. તેથી દ્રવ્ય-
વાચક શબ્દોનું ગુણ અથવા ક્રિયાના વાચક તરફ વગેરે પ્રત્યયો સાથે સામાનાધિકરણ
છે. વાસ્તવમાં તરફ વગેરે પ્રત્યયો પ્રકૃતિને તેના ચોતાના અર્થમાં જ લાગે છે અને પ્રકૃતિના
અર્થમાં જ પ્રકર્પ દર્શાવે છે. તેથી શુક્લત્વ શબ્દને શુક્લ જેનો ગુણ છે એવા દ્રવ્યરૂપ,
પદ શબ્દનાં સિંગ અને વચન પ્રમાણે વિંચ અને વચન પ્રાપ્ત થાય છે.

रूपाभेदाच्च तद् द्रव्यमाकाङ्क्षान्त प्रतीयते ।

विशेषैर्मिन्नरूपैरतद्वाश्रयैरिव युज्यते ॥૧૬૫॥

અને તે દ્રવ્ય(સામાન્ય ઘીન) દ્રવ્યવિશેષોના સ્વરૂપથી) જુદા સ્વરૂપવાળું ન
હોવાથી, વિશેષોની અપેક્ષાવાળું (છે એમ) સમજાય છે, જુદાં જુદાં સ્વરૂપોવાળા
તેના આશ્રયોરૂપ વિશેષો સાથે તે જાણે કે જોડાય છે. (૧૬૫)

શુક્લ: શબ્દથી શુક્લત્વ ગુણયુક્ત દ્રવ્યનો ભોધ થાય છે અને શુક્લતર: શબ્દથી પ્રકર્ષયુક્ત ગુણવાળા દ્રવ્યનો ભોધ થાય છે. એકલા શુક્લ: કે શુક્લતર: શબ્દથી તેના આશય રૂપ દ્રવ્ય અર્થોત્ પટ નો ભોધ થતો નથી. તેથી ગુણવિશિષ્ટ દ્રવ્યસામાન્યને પટરૂપી દ્રવ્ય વિશેષની અપેક્ષા રહે છે. તેથી શુક્લતર: પટ: । એવા વાક્યમાં પટ:નો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ થાય છે.

મિનરુપેણ ચલિલક્ષ્ણં વિશેષેષુ કથયસ્થિતમ્ ।

સંસ્થા ચ સાધ્યાં દ્રવ્યતામો સોડમિન્નો કથયદિચ્ચને ॥૧૬૬॥

(એકબીજાથી) જુદા સ્વરૂપવાળા વિશેષોમાં જે શિંગ અને સંખ્યા રહેલાં છે. તેમનાથી તે દ્રવ્યસામાન્ય અભિન્ન છે એમ જણાવવામાં આવે છે. (૧૬૬)

સામાન્યરૂપ દ્રવ્યમાં શુક્લ: અથવા શુક્લતર: એવા ગુણવચન શબ્દો વડે ઓળખાય છે. આ દ્રવ્યતામાંની સાથે સંકળાયેલા પટ રૂપ વિશેષનાં શિંગ અને સંખ્યા પ્રમાણે તેનાં ગુણરૂપ વિશેષણો શુક્લ અથવા શુક્લતર નાં શિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય એ વાત વિશેષણાદી૦ । સૂત્ર દ્વારા સિદ્ધ થાય છે.,

આત્મય: સમવાયી ચ નિમિષાં લિઙ્ગસંવચયો: ।

કર્તુર્યમાવક: શેતિરતો માણ્ય હદાહુત: ॥૧૬૭॥

(પ્રકર્ષ ક્રિયા સાથે) સમવાય સંખ્યામાં રહેલ આશય શિંગ અને સંખ્યાનું નિમિત્ત છે. તેથી ભાષ્યમાં ક્ષી ધાતુને કર્તૃસ્થલાવક ગણુતમાં આપે છે. ((૧૬૭)

પ્રકર્ષ દર્શાવતી અર્થોત્ પ્રકર્ષને ધારણે બીજાની નિરૂપિતા દર્શાવવા રૂપી ક્રિયા વ્યાપ્ત સમવાય સંખ્યાથી એકાએકી હેતુ તેને તે ક્રિયાનો આશય કહીશું. આ આશય કર્તારૂપે હોય છે. આ કર્તૃરૂપ આશય એક હોવાથી શુક્લતર: પટ: । જેવા પ્રયોગોમાં એકવચન પ્રાપ્ત થાય છે. શુક્લં ચલિશેતે શુક્લતર: । પ્રયોગમાં અભિગમન રૂપ અર્થ કર્તામાં સમગ્રપ છે,

ભાષ્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તરૂ વગેરે હિરુપ્તતા દર્શાવનારા પ્રત્યયોનો અર્થ ક્રિયા સમજવામાં આવે તો કર્તા અને કર્મ એમ બન્નેમાં ક્રિયાનો આશય હોવાથી શુક્લતર માં દ્વિવચન થશે જે પ્રકર્ષ દર્શાવે તે કર્તા અને જેનાથી પ્રકર્ષ દર્શાવવાનો હોય તે કર્મ.

દ્વિવચનનો હોય દૂર કરી શકાશે. કારણ કે શી ધાતુ અકર્મક છે. પરંતુ ઉપસર્ગ સાથે આવતા અકર્મક ધાતુઓ સકર્મક બને છે તેનું શું કરશો? આના જવાબમાં ભાષ્ય-કાર જણાવે છે કે સકર્મક ધાતુઓ કાં તો કર્મસ્થ ભાવક હોય છે અથવા કર્મસ્થક્રિય હોય છે. તેથી શુક્લતર: માં દ્વિવચન થશે નહિ.

કર્મસ્થક્રિય અને કર્મસ્થભાવક શબ્દો, કર્મવત્ કર્મણા કુલ્પકિય. । (૩.૧.૮૭ કર્મને યનારી ક્રિયા જેની છે તેવો કર્તા તે કર્મ પ્રમાણે સમજવો) ઉપરના વાર્તિક ૩ માં પ્રાપ્ત થાય છે. કર્તૃસ્થક્રિય અને કર્તૃસ્થભાવક શબ્દો ભાવકારે અનેક સ્થળોએ વાપર્યો છે અને ચમ્પીએ.

ધાતુનો અર્થ વ્યાપાર છે. આવો વ્યાપાર કતી જ કરે છે. કતી વડે ધનારા વ્યાપારને કારણે જે ક્રિયા થાય તે જે ધાતુમાં થાય તેને કર્તૃસ્થક્રિય અથવા કર્તૃસ્થભાવક કહે છે. આ રથએ કતીના વ્યાપારને ક્રિયા અથવા ભાવ કહે છે. ધાતુમાં ક્રિયા અને આવ એવા બે પ્રકારનો છે. ક્રિયા એટલે સતત ચાલતો વ્યાપાર. ભાવ એટલે પૂર્ણ થયેલો વ્યાપાર (સરખાવો-અપરિવર્તનસાધનસાધ્યો ધાત્વર્થે માવઃ । સપરિવર્તનસાધનસાધ્યા ક્રિયા । કેવટ, ભાષ્ય, સૂત્ર ૮. ૧. ૮૭). જે ધાતુ વડે દર્શાવતી ક્રિયા અથવા ભાવને કારણે કર્મના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થાય તે ધાતુને કર્મસ્થભાવક અથવા કર્મસ્થક્રિય કહે છે; જેના કર્મના સ્વરૂપમાં ફેરફાર ન પડે તે ધાતુને કર્તૃસ્થભાવક અને કર્તૃસ્થક્રિય કહે છે.

કર્તૃસ્થભાવક અને કર્તૃસ્થક્રિયક ધાતુઓ અકર્મક પણ હોય અને સકર્મક પણ હોય કર્મસ્થભાવક અને કર્મસ્થક્રિય ધાતુઓ માત્ર સકર્મક હોઈ શકે.

નિમિત્તમાપ્રયત્વેન ગૃહેત યદિ સાધનમ્ ।

કર્મપદિદ્વયોઃ પ્રાપ્તિસ્તત્ર સ્થાનિલ્લક્ષ્ણયોઃ ॥૧૬૮॥

(ક્રિયાના) નિમિત્તરૂપ સાધન (કર્મ)ને જો આશય સમજવામાં આવે તો કર્મને આધારે ત્યાં લિંગ અને વચનની પ્રાપ્તિ થશે. (૧૬૮)

ક્રિયા સાથે સંબંધ કે અસંબંધ એવા તેના નિમિત્તરૂપ સાધન અર્થાત્ કર્મને જો આશય સમજવામાં આવે તો કર્મ પણ પ્રકર્ષણ નિમિત્ત બનશે જેના કારણે પ્રકર્ષ સમજવાનો હોય તેની ઉપરિશયિતિ હોય તે જ પ્રકાર સંભવે છે. પ્રકર્ષ માટે કતી અને કર્મ બન્નેને પાનમાં ભેળાં જોઈએ, તેથી કતી અને કર્મ એક બે સાધનરૂપ નિમિત્તને આધારે યનાડુ' દિવચન પ્રાપ્ત થશે

ભાષ્યમાંની શંકા દાવમપિ દ્વિવચન પ્રાપ્નોતિ યથા હૃતિસેતે યથાલિજાદ્યન ઘણી તૌ તદ્વાધાર્યો મતઃ । ને ઉપર પ્રમાણે સમજાવવામાં આવી. પરંતુ ભાષ્યકારે જાતે જી ધાતુને કર્તૃસ્થભાવક કહ્યો છે અને તેથી એકવચનની સિદ્ધિ થશે, દિવચન થશે નહિ

શાસ્ત્રે નિમિત્તમાત્રેન સમુદાયાદ્યોદ્ઘૃત. ।

સ્વર્થસ્તસ્યેચ્છયા યોગઃ પ્રકૃત્યા પ્રત્યયેન વા ॥૧૬૯॥

સમુદાયરૂપ (શબ્દ)માંથી લીરૂપ અર્થને (વ્યાખ્યાનના) ક્ષેત્ર માટે, (વ્યાકરણ) શાસ્ત્રમાં છૂટા પાડવામાં આવ્યો છે. (વક્તાની) ઇચ્છા પ્રમાણે, તેને પ્રકૃતિ અથવા પ્રત્યય સાથે જોડવામાં આવે છે. (૧૬૯)

વૈયાકરણો વાક્યને અથવા શબ્દને એક અને નિર્ણય સમજે છે. આવા નિરવયક પદમાંથી અન્વાખ્યાનની શરણતા માટે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયને છૂટા પાડવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ અથવા પ્રત્યયમાં રહેલા લીરૂપ અર્થને શાસ્ત્રમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે.

વિશેષણવા પાસલેઃ । (૧.૨.૫૨) સૂત્ર ઉપરની ચર્ચામાં વિશેષણ અને વિશેષ્યના લિંગ અને વચન અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ચર્ચાના અનુસાર પાનમાં પ્રકૃતિવાદનાં

તમપ અને ઇન્દ્ર પ્રત્યયે અંગે ગતિસાધને તમવિષ્ણૌ । (૫. ૩. ૫૧) મૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં પ્રાપ્ત થતી ચર્ચાના મુખ્ય મુદ્દાઓનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ મૂત્ર ઉપરનાં વાર્તિકો ૧ થી ૩માં પ્રાપ્ત થતી ચર્ચા પ્રક્રિયા અંગે હોવાથી ભર્તૃહરિએ તેને રજૂ કરી નથી.

કારિકાઓ ૧૬૯ થી ૧૯૦ સુધીમાં, પા. સૂ. સ્ત્રિયામ્ । (૪.૧.૩) ઉપરના ભાષ્યમાં ચર્ચામાં આવેલા મુદ્દાઓનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. પતંજલિની પહેલાં વપરાતા અને સ્ત્રીત્વનો અર્થ દર્શાવતા સંસ્થાન શબ્દને કેન્દ્રમાં રાખીને આ કારિકાસમૂહમાં ચર્ચા રજૂ કરવામાં આવી છે. સ્ત્રીત્વની ચર્ચા ત્રીજા ઠાંકના લિંગ સમુદ્દેશમાં મળે છે.

શ્રીશબ્દો ગુણશબ્દવાતુલ્યધર્મા સિત્તાદિભિઃ ।

ગુણમાત્રે પ્રયુજ્યેત સંસ્થાનવતિ વાગ્મયે ॥૧૭૦॥

શ્રી એવો શબ્દ, શુભ (કર્થોવતો) શબ્દ હોવાથી સિત્ત વગેરે શબ્દોના જેવો છે. તે માત્ર (સ્ત્રીત્વરૂપ) શુભતા અર્થમાં વપરાય છે, અથવા સ્ત્રીત્વ શુભવાળા આશ્રયના અર્થમાં વપરાય છે. (૧૭૦)

સ્ત્રિયામ્ । (૪. ૧. ૩) એવા અધિકાર મૂત્ર પ્રમાણે લગાડવડાપ્ । (૪.૧.૪) માં વિદિત થયેલા ટાપ પ્રત્યયથી દેશવર્જિતોષિરુષિસાદ્વગુરિકાળેવિક્ષિન્વોઽન્વતરત્વામ્ । (૪.૧.૮૧) માં વિદિત વ્યક્ત પ્રત્યય સુધીના પ્રત્યયો સ્ત્રીત્વ અર્થના વાચક પ્રત્યયો છે. આ મૂત્ર ઉપરનાં વાર્તિક અને ભાષ્યમાં શ્રી શબ્દ કયા અર્થમાં પ્રયોજાય છે એ અંગે વધુ પહેોનો નિર્દેશ થયો છે. એ વધુ પહેોને સ્ત્રિયામિતિ સ્વયંભિવાને વેદાવાદયો દ્વિજવંશગુણવાનેકપત્યવા-ગુણવતિઃ । ઉપરના ભાષ્ય ઉપરના કૈવટના બ્યાખ્યાનમાં પ્રત્યયાર્થપક્ષ, સૌસમાનાધિકરણપક્ષ અને પ્રકૃત્યર્થવિશેષણપક્ષ એ રીતે જણાવવામાં આવ્યા છે. કારિકા ૧૭૦ ઉપરના હેતુસારાજના બ્યાખ્યાનમાં પ્રત્યયાર્થપક્ષ અને પ્રકૃત્યર્થવિશેષણપક્ષને સમજાવવામાં આવ્યા છે.

સ્ત્રિયામ્ । મૂત્રમાં શ્રી શબ્દને સ્ત્રીત્વના વિશેષણ તરીકે સમજાવામાં આવે તો સ્ત્રીત્વની વિવક્ષા માટે ટાપ વગેરે પ્રત્યયો દ્રવ્યનું અભિધાન કરનાર પ્રકૃતિને લગાડવામાં આવે છે, આ ધર્મે પ્રત્યયાર્થ પક્ષ. આ પક્ષમાં સ્ત્રીત્વનો પ્રત્યય સ્ત્રીત્વનો વાચક બને છે.

જો મૂત્રમાં શ્રી શબ્દને સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટ પ્રકૃતિનો વાચક માનીએ તો, પ્રકૃતિના પોતાના અર્થમાં અર્થોત્તરવાચે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે આ ધર્મે પ્રકૃત્યર્થવિશેષણપક્ષ.

જો આ મૂત્ર પ્રમાણે શ્રી શાધે સમાન અધિકરણમાં રહેલા પ્રકૃતિ શબ્દને (જેમ કે બ્રાહ્મણી સ્ત્રી) ટાપ વગેરે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે તો પ્રકૃતિ માત્ર દ્રવ્યનો અર્થ દર્શાવશે અને તે અર્થ સ્ત્રીત્વ સાથે સંગ ધર્માં છે એમ થશે. આને સૌસમાનાધિકરણપક્ષ કહેવાય છે.

સ્વયંઃ સંસ્થાનવદ્ દ્રવ્ય પ્રકૃત્યર્થશ્ચ યથાસૌ ।

દ્રવ્યોપલક્ષણાર્થત્વં સંસ્થાનસ્ય તથા સતિ ॥૧૭૧॥

સ્ત્રીશબ્દનો અર્થ સ્ત્રીત્વવાળું દ્રવ્ય હોય અને જો તે પ્રકૃતિનો અર્થ હોય, તો તેમ હોવાથી, સ્ત્રીત્વ (પ્રકૃત્યર્થ એવા) દ્રવ્યનું બાહ્ય લક્ષણ બનશે. (૧૭૧)

તદ્વન્તો હિ પ્રધાનત્વાત્ પ્રત્યયાનાં પ્રયોજકાઃ ।

સામાનાધિકરણ્યેઽપિ તદ્માદૃશ્વદિસંમતઃ ॥૧૭૪॥

તેવા (હ્રીત્વશુલ્બવાળા શબ્દો) સુખ્ય હોવાથી (મૂત વગેરેને ટાપ્ વગેરે) પ્રત્યયો લગાડવા માટે પ્રયોજક અને છે, તેથી સામાનાધિકરણ્ય હોય ત્યારે પણ ટાપ્ વગેરે (પ્રત્યયો) લાગવાનો સંભવ છે. (૧૭૪)

આ સ્ત્રીસમાનાધિકરણ્ય પદ્યમાં સ્ત્રી લેંગના ટાપ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગવા માટે પ્રાતિપદિક વડે વાચ્ય બનતું હ્રીત્વ જવાનહાર નથી, પરંતુ સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટ અર્થોવાળા સુખ્ય શબ્દો જવાનહાર છે, અહીં સ્ત્રીત્વ ગૌણ છે, મૂત વગેરે શબ્દો ગ્રાહ્યો વગેરે શબ્દો સાથે સમાનાધિકરણ્યમાં હોવા છતાં સંસ્થાન અર્થોત્ સ્ત્રીત્વ ગૌણ હોવાથી, મૂત વગેરે શબ્દોને સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યયો લાગે છે, પરંતુ આ ગરાળર નથી.

શુભમાગ્રભિધાવિત્થં સ્ત્રીશબ્દે વર્ણયતે યદા ।

પ્રકૃતપર્યંચ સંસ્થાનં સ્વાર્થિક્ષ્ઠ્ય પ્રત્યયાસ્તદા ॥૧૭૫॥

જિવામ્ । (૪.૧.૩) સૂત્રમાં સ્ત્રી શબ્દ નો માત્ર સ્ત્રીત્વથી શુલ્બ દર્શાવતો હોય અને તે સ્ત્રીત્વ પ્રકૃતિનો અર્થ હોય તો પ્રકૃતિના પોતાના અર્થમાં પ્રત્યયો લાગશે. (૧૭૫)

કારિકા ૧૭૧માં સ્ત્રીસમાનાધિકરણ્ય પદ્યનો ઉલ્લેખ અને પછીના ત્રણ કારિકાઓમાં આ પદ્ય અંગે કુરકેલીઓ દર્શાવ્યા પછી પ્રત્યયવિશેષણપદ્ય અંગે વિચાર કરવામાં આવે છે.

હ્રીશબ્દ માત્ર સંસ્થાન અર્થોત્ સ્ત્રીત્વથી શુલ્બ દર્શાવતો હોય અને સ્ત્રીત્વથી પ્રકૃતિના અર્થોત્ પ્રાતિપદિકના વિશેષણ તરીકે હોય તો આવા પ્રાતિપદિકને સ્ત્રીધિગમાં ટાપ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

સંસ્થાને કેવલે વૃત્તિ પ્રકૃતીનાં ન વિચયે ।

તદાવિષ્ટે સ્ત્રી દ્રવ્યે ગૃહ્યન્તે સમવસિતાઃ ॥૧૭૬॥

પ્રકૃતિ (શબ્દો) માત્ર સ્ત્રીત્વનું અભિધાન કરતા નથી, તેથી સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટ દ્રવ્ય સાથે રહેલા તે (શબ્દો) (પ્રત્યયકાર્યમાં) સ્વીકારવામાં આવે છે. (૧૭૬)

ઉપકારિ ચ સંસ્થાનં ચેષુ શબ્દેષ્વપેક્ષિતમ્ ।

તેમ્યદ્દામાદયસ્તચ્ચ મૂતાદિષ્વવિવક્ષિતમ્ ॥૧૭૭॥

જે શબ્દોમાં સ્ત્રીત્વ ઉપગ્રોભી અને આવશ્યક છે તેમને ટાપ્ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે, મૂત વગેરે શબ્દોમાં તે (સ્ત્રીત્વ) વિવક્ષિત નથી. (૧૭૭)

જે શબ્દોમાં સ્ત્રીત્વ વાચ્યત્વ રૂપે ઉપયોગી હોય તેમને ટાપ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે. જ્યાં સ્ત્રીત્વ ઉપસક્ષેપ રૂપે હોય, જેમકે મૂતં દર્શ્યં વ્રાહ્મણી । માં મૂતં શબ્દ, તેને આવા પ્રત્યયો લાગતા નથી. આ પ્રયોગમાં મૂતં શબ્દમાં સ્ત્રીત્વની વિવક્ષા નથી. મૂતં નો અર્થ સત્યવાદિની અથવા મરણ પામેલી સમજવામાં આવે તો મૂત્રા વ્રાહ્મણી એવો પ્રયોગ થતાં મૂત્ર ને ટાપ લાગશે. પરંતુ મૂતં નો અર્થ પેદાશ અર્થોત્તુ શબ્દત્વ છે. કારણ દર્શ્યં વ્રાહ્મણી । માં કારણનો અર્થ પ્રાપ્તિ-મ ■ અને આવપનમિયં ઠહિરુઠા । - આ ટાપવો માણું છે' -માં આવપનમ્ એટલે ટાપવો, ઠહિરુઠા એટલે ઊંટના ગોના આકારનું વાસણ અથવા ખેતરમાં અનાજ વાવવાં અને જેમાં ઉષરથી દાણા ઝોરવામાં આવે છે તેનું ગણ, આર પાંચ કોણીવાળું કાકડાનું સાધન અર્થોત્તુ માણું. (પ્રવચાર્યપક્ષે દોષોયં નાવતાતિ રૂપયર્ષઃ મૂત્રાવયઃ પીતૃત્વાદ્ગતયઃ ક્ષિતિર્લક્ષ્ય સ્વોત્તેન સંજ્ઞામાવાત્ પ્રત્યયોત્પત્તિપ્રકરણમાત્મકઃ । -કૃષ્ણ)

સંસ્ત્યાનં પ્રત્યયસ્યાર્થઃ શુદ્ધમાગ્રીયતે ચજ્ઞા ।

તદા દ્વિવચનનેકપ્રત્યયત્વં ન સિધ્ધ્યતિ ॥૧૭૮॥

જ્યારે એકલા સ્ત્રીત્વને પ્રત્યયતા અર્થ તરીકે સમજવામાં આવે છે ત્યારે (કેટલાક શબ્દોને) દ્વિવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયો લાગશે નહિ. (૧૭૮)

પ્રત્યયના અર્થ રૂપે સંસ્ત્યાનને અર્થોત્તુ સ્ત્રીત્વને દબાવના વિશેષણ તરીકે નહિ, પરંતુ શુદ્ધ અર્થોત્તુ એકલા સ્ત્રીત્વ તરીકે સમજવામાં આવે ત્યારે કુમારી શબ્દને કુમારો કે કુમાર્યઃ જેવા દ્વિવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયોવાળા પ્રયોગો સિદ્ધ થશે નહિ, કારણકે સ્ત્રીત્વ એક જ છે (એકાદ્યમર્થઃ સ્ત્રીત્વં નામ । તસ્યૈકત્વાદેકવચનમેક પ્રાપ્નોતિ ।

આ ઉપરાંત ગતર્થાવળી પ્રયોગમાં, સૂત્ર પ્રાર્થા વ્ક વહિતઃ । (૪.૧.૧૭. પ્રાચીનોના મત પ્રમાણે, યજ્ઞ પ્રત્યયાન્તને સ્ત્રીલિંગમાં વ્ક પ્રત્યય લાગે છે અને તેની તદ્વિત સંજ્ઞા થાય છે) પ્રમાણે વ્ક પ્રત્યય અને સિદ્ધવીગવિન્ચઃ (૪.૧.૨૧, જેને વ ઈત્ હોય તેવા અલ્પજા ગૌરાદિગણના પ્રાતિપદિકાને સ્ત્રીલિંગમાં ક્વીર્ પ્રત્યય લાગે છે) પ્રમાણે ક્વીર્ પ્રત્યય લાગશે. એ પ્રમાણે કારીવગમ્બઞ પ્રયોગમાં કાચિનોરકાર્દયોર્નુલ્પયોત્તમયોઃ વ્કઃ યોજે । (૪.૧.૭૮, ગણ સ્વરવાળા, અને તેમાંના છેવટના સ્વરની પાસેના જેનો સ્વર દીર્ઘ છે તેવા અજ્ઞ-અન્ત કે દ્વિજ્ઞ-અન્ત પ્રાતિપદિકાને સ્ત્રીલિંગમાં ગોવાપ્ત્યમાં વ્કઃ આદેશ થાય છે.) સૂત્ર પ્રમાણે વ્કઃ આદેશ અને યઃવ્કઃવાર્ (૪.૧.૭૪, યજ્ઞ પ્રત્યયાન્ત પ્રાતિપદિકાને સ્ત્રીલિંગમાં વાપ પ્રત્યય લાગે છે) પ્રમાણે વાપ પ્રત્યય લાગે છે. કાચિત્સાર્થઃ જાનપદકુળદ્વયોજસ્યજ્ઞમાત્રનામ...વેશેષુ । (૪.૧.૪૨, જનપદ, કુલક. ગોલુરચલ, જાજ, નામ, કાસ, નીલ, કુચ, કામુક અને કનર એટલા અગિયાર શબ્દોને વચિ, અમર, આવપન, અકુચિમ, પકલ, રચીમ્પ, વર્ણુ, અનાચ્છાદન, અષોધિકર, ઐયુનેચ્છા અને કેશવેશ એવા અષોમાં ક્વીર્ પ્રત્યય લાગે છે) પ્રમાણે ક્વીર્ લાગે છે. ત્યાર પછી લક્ષ્ અને ત્યાર બાદ ટાપ પ્રત્યયો લાગશે. અહીં દરેક શબ્દને જે સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યયો લાગે છે.

વાસ્તવમાં સ્ત્રીત્વ તો એક જ છે તેથી અનેક પ્રત્યયો લાગવા જોઈએ નહિ.
આ કારિકાને સ્વિચામ્ । સ્વ ઉપરના વાર્તિક ૧નો ૫મ અનુવાદ કહી શકાય.

જાતિરૂચેત્ સ્ત્રીન્વમેવાસૌ મેદોઽન્યન્નવિવક્ષિતઃ ।

યસ્માદ્ મિન્નૈરપિ દ્રવ્યૈસ્તદેકં સદ્ વિશિષ્યતે ॥૧૭૧॥

પ્રત્યયના અર્થ સ્ત્રીત્વને જો જાતિ સમજવામાં આવે તો બીજી (અપ્રકૃતિઓમાં) પ્રાપ્ત થતા દ્વિવચન અથવા બહુવચનરૂપ) વિશેષોની વિવક્ષા રહેશે નહિ. તેથી તે (સ્ત્રીત્વ) એક હોવા છતાં જુદા જુદા વિશેષો વડે સંમર્દિત બને છે. (૧૭૬)

સ્વિચામ્ । સૂત્રમાં પ્રયયર્થ રૂપે સ્ત્રીત્વને સમજવામાં આવે છે, આ સ્ત્રીત્વ સ્ત્રીત્વ-જાતિનો બોધ કરાવે છે. હવે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય બન્ને એક સાથે પ્રત્યયના અર્થને જાહેર કરે છે, એવા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે જાતિરૂપ પ્રત્યયાર્થનું પ્રાધાન્ય હોવાથી અને જાતિ એક હોવાથી તેને માટે એકવચન જ વપરાશે. તેથી દ્વિવચન અને બહુવચનની વિવક્ષા રહેશે નહિ.

માત્રાણાં हि तिरोभावे परिमाणं न विद्यते ।

કુમાર્યં इति तेन स्यात् कुमार्यां भेदसंभवात् ॥૧૮૦॥

(સ્ત્રીત્વમાં) ગુણોના અપયચને સમજવામાં આવતાં, તેના પરિણામને નક્કી કરી શકાયું નથી. તેથી કુમારી શબ્દમાં (સ્ત્રીત્વ અંગે અનેક) બેકાનો સંભવ હોવાથી કુમાર્યઃ એવો પ્રયોગ થશે. (૧૮૦)

૧૫, રસ વગેરે, ગુણોની જુદી જુદી અવસ્થાઓ જુદી જુદી હોવાથી વચન પણ જુદાં જુદાં થશે. તેથી દ્વિવચન અને બહુવચન અંગે મુશ્કેલી દૂર થશે નહિ.

૧૫, રસ વગેરે ગુણોની જુદી જુદી અવસ્થાઓ સિંગ દર્શાવે છે. આમ ગુણોના તિરોભાવ, અપયચ અથવા પ્રતિધવ એટલે સ્ત્રીત્વ સતત પરિણામી ગુણોની બદલાતી અવસ્થાઓ જુદી જુદી સમજવામાં આવે તો વચનનો પણ ભેદ થશે. આ અવસ્થા આટલી જોમ કહી શકારો નહિ. તેથી કુમાર્યઃ એવા બહુવચનનો પ્રયોગ જ થોડપ થશે.

ઉપર કહ્યું તેમ ગુણો પરિણામી હોવાથી અવસ્થાભેદ હોવાનો છે. અવસ્થાભેદ ન માનીએ તો સ્ત્રીત્વ જાતિ દર્શાવે છે એમ સમજતાં હંમેશાં એકવચન થાય.

જાતિ પક્ષમાં દ્વિવચન અને બહુવચનની ઉત્પત્તિ થશે નહિ એ એક દોષ છે. બીજો દોષ એવો ૩૬ ક્રમ સાથે અચાનાધિકરણ થશે નહિ, જેમ કે, અલ્પાઃ કુમારી । એવો પ્રયોગ થશે. રૂપ કુમારી । એવો પ્રયોગ થશે નહિ. વીજો દોષ એ છે કે સ્ત્રીત્વ એ મર્મ હોવાથી ક્રિયા સાથે તેનો સંબંધ થશે નહિ. જેમ કે અલક્રિયાતાં કુમારી । એવો પ્રયોગ થશે નહિ, કારણ કે, અર્થકરણ ક્રિયાનું કર્મ સ્ત્રીત્વ થઈ શકે નહિ.

જાતિમંત્ર્યાસમાહારૈર્યથૈવ સહચારિણિ ।

દ્રવ્યે ક્રિયાઃ પ્રવર્તન્તે ઇકાત્મત્વેઽપ્યપ્રેક્ષિતે ॥૧૮૧॥

મૂર્તિભ્યો મૂર્તિધર્માણાં તથા ભેદસ્ય દર્શનાત્ ।

સામાનાધિકરણ્યં ચ ક્રિયાયોગશ્ચ કલ્પતે ॥૧૮૨॥

જેમ જાતિ, સંખ્યા અને સમુદાય સાથે (દ્રવ્યને) અભેદ અપેક્ષિત હોવા છતાં તેમની સાથે જોડાયેલા દ્રવ્યમાં ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ થાય છે;

તેમ (સંસ્થાન વગેરે) દ્રવ્ય ધર્મોના દ્રવ્ય સાથેના અભેદની પ્રાપ્તિથી સામાધિકરણ્ય અને ક્રિયા સાથેના સંબંધ કલ્પી શકાય છે. (૧૮૧-૧૮૨)

અનુવ્ય : યથા જાતિમંત્ર્યાસમાહારૈઃ (દ્રવ્યેભ્યઃ) ઇકાત્મત્વે અપેક્ષિતે અપિ સહચારિણિ દ્રવ્યે ક્રિયાઃ પ્રવર્તન્તે ।

તથા મૂર્તિધર્માણાં મૂર્તિભ્યઃ અભેદસ્ય દર્શનાત્ સામાનાધિકરણ્યં ક્રિયાયોગશ્ચ કલ્પતે ।

જાતિપદ સ્વીકારતા જે મુરકેલીઓ પ્રાપ્ત થાય તેના ઉત્તર સ્ત્રિવામ્ । (૪.૧.૩) ચુત્ત ઉપરના વાર્તિક ૧, ગુણસ્ય વાચ્યતો લિટ્વચનગત્વાદ્ । ને આધારે આ કારિકાઓમાં આપવામાં આવ્યે છે.

ગોઘ્ન દુષ્ટામ્ । પ્રાણવગ્ન મોઝ્ઝતામ્ । ગન્ધપૂલી સમાવીયતામ્ । એવા પ્રયોગોમાં ક્રિયા-રૂપોનો સંબંધ જાતિ, સંખ્યા અને સમુદાય સાથે છે અર્થાત્ ક્રિયાપદ વડે અભિધાન પામતી ક્રિયાઓ દ્રવ્યને આધારે છે; કારણ કે દ્રવ્ય અને જાતિ તથા સંખ્યા અને સમુદાયનો અવિનાશાય સંબંધ છે. તે પ્રમાણે મૂર્તિ પદથી અને તેમના ધર્મો વચ્ચે અભેદ સંબંધ હોવાથી સ્વીત્વવાચક શબ્દ અને દ્રવ્યવાચક શબ્દ વચ્ચે સામાનાધિકરણ્ય હોઈ શકે અને દ્રવ્યનો ક્રિયા સાથે સંબંધ થઈ શકે.

સામાનાધિકરણ્યે હુ મતુલ્લેપાવપેક્ષિતે ।

લુક્ સદ્ધિવલુકીવિ સ્યાલ્લુક્ સત્રાપ્યુપલક્ષણમ્ ॥૧૮૩॥

મતુપ્ પ્રત્યયના લેખને આધારે સામાનાધિકરણ્યને સમજવામાં આવતાં લુક્સદ્ધિવલુકિ સૂત્ર(૧.૨.૪૮)નિયમને કારણે સ્વીત્વનો પણ લુક્ થયો. (જ્યાં મતુપૂનો લુક્ જણાવવામાં આવે છે) ત્યાં પણ (પ્રકૃતિના અર્થથી) મયોદિત પ્રત્યયાર્થ(૩૫)બાદ લક્ષણ સમજાયો. (૧૮૩)

તદસ્ય જિહ્વા અસ્મિન્નિધિ મતુપ્ । (૫.૨.૯૪, પ્રાતિપદિકને, તે છે જેનું અથવા તે છે જેને દેખણે એવા અર્થમાં મતુપ્ પ્રત્યય લાગે છે) ઉપરના વાર્તિક ૩, ગુણવચનેભ્યો મતુપો લુક્ । (ગુણવાચક શબ્દો પછી આવતાં મતુપ્ પ્રત્યયનો લુક્ થાય છે) અને વાર્તિક ૫

તથા ચ લિઙ્ગવચનસિદ્ધિઃ । (મતુષ્ પ્રત્યયનો શુદ્ધ કરીને જ લિંગ અને વચન સિદ્ધ થાય છે) પ્રમાણે શુદ્ધવાચક શબ્દો પછી મતુષ્નો લેખ થાય છે એમ સમજાએ અને સ્ત્રીત્વને શુદ્ધ સમજવામાં આવે તો છુદ્ વહિતલકિ । (૧૨.૪૯ શુદ્ધ શબ્દથી જ્યારે તદ્વિત પ્રત્યયનો શુદ્ધ થાય ત્યારે ઉપસર્જનપદના સ્ત્રીલિંગનો પણ શુદ્ધ થાય છે) સ્ત્રવનિયમથી સ્ત્રીલિંગના પ્રત્યયનો પણ શુદ્ધ થશે. પરંતુ કુમારી શબ્દમાં મતુષ્ એવા તદ્વિત પ્રત્યયનો કરો સદર્શ નથી. કુમારી શબ્દ સ્ત્રીત્વશુદ્ધિવિશિષ્ટ દ્રવ્ય દર્શાવે છે. કુત્લઃ પટ । પ્રયોગમાં કુત્લ, શબ્દમાં મતુષ્નો શુદ્ધ થયો છે કુત્લઃ શબ્દમાં મતુષ્નો શુદ્ધ થયો છે એમ માનીએ તો કુત્લઃ એવો શબ્દ દ્રવ્યાર્થ એવા પ્રકૃત્યર્થથી મર્યાદિત પ્રત્યયાર્થ દર્શાવશે આ અર્થમાં તે ઉપસર્જણ બનશે.

કેવાન્નિન્ત્વ્યક્તમેદેષુ દ્રવ્યેષ્વેવ વિધીયતે ।

સંસર્ગાન્નવત્સુ ટાપાદિરમેદેન સમન્વયાત્ ॥૧૮૪॥

ઠેટલાકના મતમાં, સ્ત્રીત્વ શુદ્ધવાળા આવે (સ્ત્રી રૂપી વિશેષ સાથે) અબેદ સંબંધ હોવાને કારણે (બીજા) વિશેષો વિનાનાં દ્રવ્યોને જ ટાપુ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે. (૧૮૪)

સામાનાધિકરણને પ્રત્યયાર્થપક્ષ દ્વારા બીજી રીતે સમજાવનારાઓના મતાન્તરને આ કારિકામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. આ મતમાં પ્રકૃતિ દ્રવ્યનું અને પ્રત્યય સ્ત્રીત્વનું અભિધાન કરે છે. બન્ને અબેદ સંબંધથી જોડાયેલાં છે. વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં હેલારાજ બહુવે છે કે પ્રકૃતિ વડે વાચ્ય દ્રવ્ય એટલે દ્રવ્યસામાન્ય. બન્ને અબેદ સંબંધથી જોડાયેલાં છે. આનાં દ્રવ્યોના અર્થ દર્શાવતા શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં ટાપુ વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

સામાન્યભૂતો દ્રવ્યાત્મા પરિચ્છિન્નપરિમહઃ ।

ક્રિયાભિર્બુદ્ધ્યતે મેદૈર્ભાગશ્ચાવતિષ્ઠતે ॥૧૮૫॥

સામાન્ય (જેવું સમજવામાં આવેલું) દ્રવ્ય, (વિશેષ રૂપે) મર્યાદિત બનેલું સ્વીકારવામાં આવતાં ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ પામે છે અને વિશેષો દ્વારા વિભાજોમાં પ્રાપ્ત થાય છે (૧૮૫)

પ્રત્યય વડે વાચ્ય બનતું દ્રવ્ય સામાન્ય જેવું છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તેમ નથી, કારણ કે, પ્રકૃતિ વડે વાચ્ય બનતા દ્રવ્યવિશેષ વડે તે મર્યાદિત બને છે. તેથી પ્રત્યયવાચ્ય દ્રવ્યસામાન્ય ઉપર આધાર રાખી ચકાશે નહિ.

આને પરિણામે બહુલિકતાં કુમારી : પ્રયોગમાં કુમારી શબ્દનો ક્રિયારૂપ બહુલિકતામ સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થવામાં વાંધો નથી. તેથી પ્રકૃતિ વડે વાચ્ય વિશેષો સર્વત્ર હોઈ સામાન્ય સાથે સંબંધમાં આવતાં સામાનાધિકરણ પણ વાચ્ય કરશે.

શુસ્તાદિષ્વાશ્રયદ્રવ્યં પ્રાધાન્યેનાભિધીયતે ।

ક્રીત્વં તુ પ્રત્યયાર્થત્વાદભિધાવિષયો યતઃ ॥૧૮૬॥

શુકલ વગેરે (શુણુ વાચક) શબ્દોમાં (તેના) આશ્રય રૂપ દ્રવ્યને પ્રધાન રૂપે જણાવવામાં આવે છે. પરંતુ સીત્વ, પ્રત્યયનો અર્થ હોવાને કારણે અભિધાનો વિષય બને છે. (૧૮૬)

સામાનાધિકરણના સમર્પનમાં અરિઠા ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫ માં દર્શાવેલ ૨૭૮ કરવામાં આવી.

સંસ્થાન અર્થોત્ સીત્વ, પ્રત્યયનો અર્થ છે એમ પક્ષમાં બે રીતે સામાનાધિકરણનું સમર્પન કરવામાં આવ્યું. સીત્વપાત્ર શબ્દો શુણુ શબ્દો છે અને સીત્વ સાથે તેમનો અભેદસંબંધ હોવાથી સીત્વના આશ્રયેવા દ્રવ્ય સાથે સમાન અધિકરણ અને સંખ્યાભેદ થાય છે. આ એક પક્ષ હતો. બીજા પક્ષમાં પ્રકૃત્યર્થ અને પ્રત્યયાર્થ સામાન્યવિરોધાથે રવા હોવાથી બેદને આધારે સામાનાધિકરણ સિદ્ધ થયું. હવે આ સદસમાં એક સંઘ ૨૭૮ કરવામાં આવે છે.

શુકલ વગેરે શુણુશબ્દો પોતાના આશ્રય એવા દ્રવ્યને દર્શાવે છે. આશ્રય પ્રધાન હોવાથી આશ્રયના સિંગ અને સંખ્યા પ્રમાણે શુકલ શબ્દના સિંગ અને સંખ્યા પ્રમાણ થશે. સીત્વ અંગે એમ કહી શકાય કે ટાપુ વગેરે પ્રત્યયો દ્વારા વાચ્ય બનવું તે શુભ્ય છે. આ વાત સ્વીકારીએ તો દ્રવ્ય પ્રકૃત્યર્થ ગૌણ બને છે. તેથી પ્રધાન એવું સીત્વ ગૌણ એવા પ્રકૃત્યર્થના સિંગ અને વચનને કેવી રીતે અનુસરશે એવી શંકા થાય છે. વળી વિરોધના શાન્તિ. સમર્પનપ્રમાણે વિરોધલેખના સિંગ અને વચન વિરોધ પ્રમાણે થવા જોઈએ, વિરોધના સિંગ અને વચન પ્રમાણે વિરોધલેખના સિંગ અને વચન થશે નહિ. કુમારી સંખ્યા, સીત્વ પ્રત્યયાર્થ હોવાથી પ્રાધાન્ય બને રહ્યું પરંતુ કુમારી વગેરે શબ્દો પોતાની અભિધાસક્તિ પ્રમાણે સીત્વને જ દર્શાવતા હોવાથી, તે પ્રમાણે સિંગ અને વચન સિદ્ધ થશે.

સોડયમિત્વમિત્તવન્ધાદાખ્યં પ્રતિપદ્યતે ।

ક્રીત્વં સ્વભાવસિદ્ધો વા ગુણભાવવિષયક. ॥૧૮૭॥

'આ તે છે' એના (તાદાત્મ્ય) સંબંધને કારણે સીત્વ, તેના આશ્રય સાથે જોડાયેલું છે, અથવા શુભ્યત્વ અને ગૌણત્વનું વિષયીતપણું (શબ્દોની શક્તિને કારણે) સ્વાભાવિક છે. (૧૮૭)

પ્રત્યયના અર્થ રૂપે રહેલું સીત્વ હમેશા પ્રધાન હોય છે એમ બનવું નથી પ્રકૃતિના અર્થરૂપે રહેલું દ્રવ્ય પણ હમેશા પ્રધાન હોય નથી. બન્નેના શુણુપ્રધાનભાવમાં વિષય થાય છે, તેથી ઉપર જણાવી તે સ્પષ્ટ થાય નથી.

શાસ્ત્રપ્રક્રિયામાં પ્રત્યયાર્થનું ચક્રવર્તી છે, પરંતુ વ્યવહારમાં તેમ નથી. આખ્યાતને પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યયો સાધનનો અર્થ દર્શાવે છે, પરંતુ આખ્યાતનો પ્રધાન અર્થ સાધન નથી પરંતુ ક્રિયા છે.

સામાન્ય પ્રયોજ્યતા વિશિષ્ટ પ્રત્યયો સંખ્યેયને ગૌણ બનીને તેના વાચક બને છે. કિંવચિત્ વગેરે માટે નક્કી થયેલા ઠક્ વગેરે તદ્દિત પ્રત્યયો ક્રિયાવાન એવા કર્તાનું પ્રાધાન્યને અભિધાન કરે છે. પરિણામે પ્રત્યયના આશ્રય એવા પ્રકૃતિના વચન પ્રમાણે ક્રમાશે વગેરે સ્ત્રીપ્રત્યયાન્ત શબ્દોમાં વચનની સિદ્ધિ સમજાવી શકાય.

આ પ્રમાણે સામાનાધિકરણ અંગે ત્રણ પક્ષ સમજાવામાં આવ્યા : (૧) સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટ દ્રવ્યનું અભિધાન, (૨) પ્રકૃત્યર્થરૂપ દ્રવ્ય અને પ્રત્યયાર્થરૂપ સ્ત્રીત્વ વચ્ચે અગ્રેહ અને (૩) પ્રકૃત્યર્થરૂપ દ્રવ્યનું પ્રાધાન્ય. આ ત્રણ અંગેની સંઘર્ષોનું નિરસન કરવામાં આવ્યું.

સાકાર્થસ્વાદુગુણત્વેન સામાન્યં ચોપદિશ્યતે ।

અવ્યક્તનામાત્મધર્મોઽસાવેકપ્રત્યયાનિવચનઃ ॥૧૮૮॥

સામાન્ય રૂપ (દ્રવ્ય) સાકારી હોવાને કારણે ગુણરૂપે જણાવાય છે, (સામાન્ય અને વિશેષના) એકત્વના જ્ઞાન ઉપર આધારવાળો તે, વિશેષોનો પોતાનો ધર્મ (જ) છે. (૧૮૮)

વિશેષજ્ઞાનાં જાગતે । સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતા વિશેષજ્ઞ જગદ ગુણનો પર્ણ છે. પ્રત્યય વડે વાચ્ય સ્ત્રીત્વવાળું દ્રવ્ય, જેને આપણે સામાન્ય કહ્યું છે તે આ ગુણ છે. આ સામાન્ય પ્રકૃતિ વડે વાચ્ય દ્રવ્યવિશેષ ઉપર આધાર રાખે છે. તેથી તેને સાકારી કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યવિશેષોથી તે જુદું નથી.

एवंभूता च सावस्था भागभेदपरिमदे ।

કૃતે ચુદયેષ ભેદાનામાશ્રયત્વેન કલ્પિતે ॥૧૮૯॥

નિષ્કૃદટેષ્વપિ ભેદેષુ અવ્યક્તરૂપાશ્રયે સતઃ ।

લિંગપ્રત્યયમર્શેન લિંગસંસ્યે પ્રવચતે ॥૧૯૦॥

(પૃથક્કરણદ્વારા જુદા થઈ વડે (પ્રકૃતિપ્રત્યય) વિભાગ રૂપી વિશેષોનો સ્વીકાર કરવામાં આવતાં અને તે વિશેષોને સ્વર્ત્તર રૂપે નિરૂપવામાં આવતાં છતાં તેમને આશ્રય રૂપે કદમવામાં આવતાં, તેમના સ્ત્રીત્વનો વેદ થતાં, (સામાન્ય અને વિશેષના મિશ્રણ રૂપ) તે અવસ્થા, અશ્રિતરૂપ આશ્રયનાં લિંગ અને સંખ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૮૯-૧૯૦)

અ.વપ : (અગ્રાદાર) શુદ્ધ્યા (પ્રકૃતિપ્રત્યય) ગાગમેદવસિપ્રદે કૃતે, નિષ્કૃષ્ટેષ્વપિ મેદેષુ મેદનાં આપવત્વે અરક્ષિત્વે, સ્થિતપ્રત્યયમર્ગે, પ્રવેશ્યા તા (સામાન્યવિશેષાભ્યાં છવત્તા) ઇવત્યા, વ્યક્તિ-રૂપાધરે તિદ્રતંત્ર્યે પ્રવચતે ।

શબ્દમાંથી પૃથક્કરણ બુદ્ધિ વડે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયને જુદા પાડતાં પ્રત્યયાર્થ દ્રવ્યસામાન્ય દર્શાવે છે. આપું દ્રવ્યસામાન્ય પ્રત્યયાર્થ એવા દ્રવ્યવિશેષની અપેક્ષા રાખતું હોવાથી તે ગુણરૂપ બનશે પરંતુ સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટ દ્રવ્ય એક જ હોવાથી દ્રવ્યવિશેષને આપ્ય અને દ્રવ્ય-સામાન્યને આપ્યથી કેવી રીતે કહેવાશે? એમ ન થાય તો બન્ને વચ્ચે આશપાત્રવિભાવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય એવી શંકાને અહીં જવાબ આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના વિશેષ અને સામાન્યરૂપ અર્થોના મિશ્રણરૂપ અગરથા એક જ છે. આ અવરથામાંથી પ્રત્યયાર્થ અને પ્રત્યયાર્થ એવા બોદો કંષવમાં આવે છે. આવી કંષવનાને કારણે પ્રકૃતિવડે વાચ્ય દ્રવ્યવિશેષો પ્રત્યયવડે વાચ્ય સંસ્થાન અર્થોત્ સ્ત્રીત્વના આશ્રય તરીકે સમજવામાં આવે છે. આવા આપણે પ્રમાણે સિંગ અને સંખ્યા સમજવામાં આવે છે.

અગાઉ જણાવ્યું હતું કે પ્રકૃતિ વડે વાચ્યને સ્ત્રીત્વવાચક બે પ્રત્યયો લાગે છે. તેને માટે કારણ એમ આપી શકાય કે સ્ત્રીત્વવાચક પ્રત્યયો છોતક હોય નો તેરા બે પ્રત્યયો પણ એક જ શબ્દને લાગશે, જેમકે ગામ્વાળી એવા શબ્દરૂપમાં વ્ધ અને ઈન્ પ્રત્યયો લાગે છે (જુઓ કારિકા ૧૭૮ ઉપરનું ટિપ્પણ).

અન્તરેણ વ્યસદ્વસ્ય પ્રયોગં દ્વન્દ્વમાયિનામ્ ।

અવિશિષ્ટાર્થપૃચ્છિત્વં રૂપાભેદાત્ પ્રતીયતે ॥૧૧૧॥

દ્વન્દ્વ સમાસમાં પ્રાપ્ત થનારાં પદો તેમના સ્વરૂપમાં બેદ ન હોવાથી, વ (અને) શબ્દના પ્રયોગ વિના, અભિન્ન અર્થ દર્શાવે છે. (૧૯૧)

પાણિનિસૂત્ર ચાર્થે દ્વન્દ્વ. । (૨.૨.૨૯, 'અને'ના અર્થમાં દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે) ઉપરની બાળ્યર્થોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે વ (અને) અન્ય છે. તેથી જ ના અર્થમાં પ્રાપ્ત થનાર દ્વન્દ્વ સમાસ પણ અન્ય હોવો જોઈએ. આ બરાબર નથી. કારણકે અન્યથો ચોક્કસ ઉદ્દેશ (જેવા કે, સ્વરાદિનિપાતમન્યવમ્ । ૧.૧.૩૭ વાદગોષ્ઠાત્વે । ૪.૫૭ વગેરે સૂત્રો) વડે જણાવવામાં આવ્યા છે. આ ઉદ્દેશોમાં દ્વન્દ્વ નથી. આ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારીએ તો જ શબ્દથી દર્શાવાતા અર્થ સાથે લિંગ અને સંખ્યાનો સંજ્ઞ થશે નહિ. પરિણામે દ્વન્દ્વ સમાસને લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે. આ બરાબર નથી. શાવાના વપસાશ મુજબ જ જે નિપાત છે તેને લિંગ અને વચન થતાં નથી. સમાસમાં જોડાતાં પદોને વિમલવાક્ય તરીકે સમજવામાં આવે ત્યારે જ શબ્દના પ્રયોગ વિના ચાલતું નથી, કારણકે આવા પ્રયોગ વિના આ પદો સમુચ્ચ દર્શાવતાં નથી. વિમલ વાક્યમાં જ શબ્દ વડે જણાવાતા અર્થને લિંગ અને સંખ્યા સાથે સંજ્ઞ થતો નથી આ અને હવે પછીની કારિકાઓમાં આને અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

વિકલ્પવતિ વા વૃત્તિર્નિર્વૃત્યસ્ય સમુચ્ચિતે ।

તેપામદ્વાવશક્તીનાં દ્યોતકેન નિયમ્યતે ॥૧૧૨॥

અબ્દાણી (અર્થ) શક્તિઓવાળા તે શબ્દોનાં વિકલ્પ, નિર્બંધ અથવા સમુચ્ચય જણાવવાની શક્તિનું (અર્થ) દ્યોતક શબ્દ વડે નિયમન થાય છે. (૧૬૨)

જ પદનો પ્રયોગ જો વાક્યમાં કરવામાં ન આવે તો સમાસમાં જોડાનારાં પદો કયા અર્થનાં વાચક છે તે, તેમની વાક્યાવશ્યકમાં જાણી શકાતું નથી. ચા, જ અને અર્થે વર્ણનાં અર્થદ્યોતક પદો વડે નિર્બંધ અને સમુચ્ચયનો અર્થ દર્શાવવામાં આવે છે, તેથી વાક્યમાં આવી પદો આવશ્યક છે.

વૃત્તૌ વિશિષ્ટરૂપત્વાજ્જન્મો વિનિવર્તતે ।

અર્થમેદેડપિ સારુપ્યાત્ તજ્જ્વાર્યેનાપદિચ્યતે ॥૧૧૩॥

(વિશિષ્ટ વાક્ય કરતાં) સમાસનું સ્વરૂપ વિશિષ્ટ હોવાથી (જન્મ સમાસ)માં જ (અને) અદ્યક્ષ અને છે. સમાસ અને (વચ્ચેનો અર્થ) જુદો હોવા છતાં સમાસ રૂપને કારણે જ (અને) ના અર્થ વડે તે દ્વન્દ્વનો અર્થ જોવાળાય છે. (૧૬૩)

વિશદ્ધવાક્યમાં જ (અને) શબ્દનો વપરાશ આવશ્યક છે. દ્વન્દ્વ સમાસમાં જ (અને)નો પ્રયોગ થતો નથી; તેથી તેમાંથી અજોડપ્રાપ્ત સમુચ્ચયનું સ્વાભાવિક અવિધાન થાય છે. વાક્યમાં જ (અને)નો પ્રયોગ થતો હોવાથી બેદાધિષ્ઠિત સમુચ્ચયનો નિર્બંધ થાય છે. આથી અર્થબોધ હોવા છતાં સમુચ્ચય જનતાં પદોને કાઢી ક્રિયા માટે એકબીજાની અપેક્ષા રહે છે. એકબીજાની આવી અપેક્ષાપ્રસાધ્ય જ (અને) વડે જણાવાય છે અને તેના વડે દ્વન્દ્વનો અર્થનો બોધ થાય છે. અરખાવો હેમારાજ ; તદેવમત્યન્નાર્થમેદેડપિ ચાર્ણેન દ્વન્દ્વશર્ણો નિર્દિચ્યતે વિવાદામિતેતરાપેક્ષાસાન્ધ્યાત્ ।

પ્રસ્ય જ્ઞાસત્ત્વભૂતોડર્થઃ સ યવાશ્રીચતે યદિ ।

તદ્દર્મત્વં તતો દ્વન્દ્વે ચાદિત્વર્થકૃતં હિ તત્ ॥૧૧૪॥

જ (અને)નો અર્થ અદ્યક્ષ છે; અને આ અર્થને જ સ્વીકારવામાં આવે તો દ્વન્દ્વ (સમાસ)માં તે (જ)નો જ (અન્યથારૂપ) સ્વભાવ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે જ (અને) વગેરેમાં તે (અન્યથા રૂપ સ્વભાવ) અર્થને કારણે પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૬૪)

અન્યથાને અર્થિગ અને અસંખ્ય કહ્યું છે. હવે ચાર્ણે દ્વન્દ્વઃ એવું વિધાન સ્વીકારીએ તો જ નો અર્થ અર્થોત્ અન્યથાનો અર્થ, અભિગતા અને અસંખ્યત્વ, તે દ્વન્દ્વનો પણ અર્થ થશે. પરંતુ દ્વન્દ્વ કાંઈ અન્યથા નથી, કારણકે વાદ્યઃ । માં એવું પરિગણ્ય નથી. આ પરિગણ્યની વાત બરાબર નથી, કારણકે, ખાદિ નિવાચક નથી. તે માત્ર ઉદાહરણ રૂપે જ છે. તેમ છતાં જો દ્વન્દ્વનો અર્થ એ જનો અર્થ શક્ય. આજે જ જો અસત્ત્વ અર્થોત્ અદ્યક્ષ હોય તો જ ને અને તેથી દ્વન્દ્વને પણ વિગ અને અન્યથા પ્રાપ્ત થશે નહિ.

શબ્દોના નિશ્ચિત અર્થોનું અભિધાન સ્વાભાવિક છે; શાસ્ત્ર નિયમો દ્વારા શબ્દોના અર્થો નક્કી કરવામાં આવતા નથી. બાકરેશ્વરાસ્ત્રનો આ મહત્વનો સિદ્ધાન્ત છે.

શબ્દોના અર્થોને નિર્દેશ મો શાસ્ત્રનિયમો પ્રમાણે થતો હોય તો દ્વન્દ્વમાં પ્રાપ્ત થતા શબ્દોની દેવી રિપતિ થાય તેનો ઉદ્દેશ આ કારિકામાં કરવામાં આવ્યો છે. વાદ્યોડસત્ત્વે મૂત્રનિયમ જણાવે છે કે ચ (અને) વગેરેનો અર્થ અદ્વય છે. દ્વયે અવ્યયશબ્દોને ક્ષિંમ વિનાના અને સંખ્યા વિનાના સમજવામાં આવે અને ચ (અને)ના અર્થમાં દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે એવા મૂત્રનિયમને સ્વીકારવામાં આવે તો દ્વન્દ્વમાં પણ અલિંગતા અને અસંખ્યતા પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ આમ બનતું નથી. કારણકે ચ (અને)નો અદ્વય રૂપ અર્થ અને તેને કારણે પ્રાપ્ત થતાં અલિંગતા અને અસંખ્યતા તેમના લોકવ્યવહારમાં પ્રાપ્ત થતા સ્વાભાવિક અર્થોઅભિધાનને કારણે છે. આવા સ્વાભાવિક અભિધાનનો માત્ર ઉદ્દેશ વાદ્યોડસત્ત્વે । મૂત્રનિયમથી કરવામાં આવે ■ : સરખાવો હેલારાજ-મલ્લિકવજ્યરવે શાદીશામજ્યરવે જ્વમાન-સિદ્ધ વાટેનાનૂણે, ન છુ પાઠ ઇય વિચારકઃ કચાહરજ્વવાદ તત્ત્વ ।

ચાર્થઃ શબ્દે ક્વચિદ્ ભેદાત્કચઙ્ચિત્ સમવસ્થિતઃ ।

દ્યોતકાશ્વાદયસસ્ય વક્તા દ્વન્દ્વશ્ચ તદ્વત્તામ્ ॥૧૧૫॥

જુદી જુદી શબ્દશકિતઓને કારણે ચ (અને) નો અર્થ કોઈક (જુદી જુદી) રીતે નિશ્ચિત બને છે. ચ (અને) વગેરે (તેમના) સમુદાયરૂપ અર્થના ધોતક છે, અને તેવા અર્થવાળા શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ તેના અર્થનો વાચક છે. (૧૮૫)

વિકલ્પાવિધેયસ્ય ચાર્થસ્યામ્વપદાર્થતા ।

દ્યોતકત્વાન્ન કલ્પેત વસ્તાન્સદુપલ્ક્યતે ॥૧૧૬॥

વિકલ્પ (સમુચ્ચય) વગેરે શબ્દો વડે જણાવાતો અર્થ, ચ (વા) વગેરે ધોતક હોવાને કારણે, બીજી રીતે જણાવાતો નથી. તેથી (ચાર્થે શબ્દ વડે) સરવરૂપ અર્થ દર્શાવવામાં આવે છે. (૧૮૬)

અનુવચ : (વાદીના) દ્યોતકવાદ વિકલ્પાવિધેયસ્ય ચાર્થસ્ય અમ્વપદાર્થતા ન કલ્પેત । તામાદ્ (ચાર્થે) કલ્પમેન) સદ્ (વસ્તુ) ઉપલ્ક્યતે ।

ચ, વા વગેરે શબ્દો વિકલ્પ, સમુચ્ચય, પ્રતિષેધ વગેરે અર્થો દર્શાવે છે. આવા અર્થો સરવરૂપ દ્રવ્યના હોઈ શકે.

લિંગ અને સંખ્યા સાથે તેમનો સંબંધ હોય છે. ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ । (૨.૨.૨૯) મૂત્રમાં ચાર્થે નો આવેલ જ અર્થ છે.

તત્ર સ્વામાયિકં લિङ્ગં શબ્દધર્મે જ્યોષિતે ।

શબ્દઃ કચ્ચિત્તમેવાયં કચ્ચિન્નત્ પ્રતિપદ્યતે ॥૧૧૭॥

શબ્દોના સ્વભાવને ધ્યાનમાં રાખીને, ત્યાં (લાઘ્યમાં), લિંગને સ્વામાયિક બહેર કરવામાં આપ્યું છે. શબ્દ કોર્પક (ગુદી) રીને તે અર્થને જ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૬૭)

ચાર્ણે દ્વન્દ્વઃ । (૨.૨.૨૯) સૂત્ર ઉપરના લાઘ્યમાં જણાવવામાં આપ્યું ॥ કે શબ્દોમાં લિંગ અને સંખ્યાનો અભાવ સ્વાભાવિકપણે હોય છે. તે બાકરજ્ઞાત્મામાં નિયમવચનોને અધીન નથી. (નેરે વાચનિકં અભિજ્ઞતા અસૂચ્યતા ચા । કિં તર્હિ સ્વામાયિકમેતદ્ ।). કાર્યદ્વન્દ્વ કસિમા, જ્ઞાના આ તથા શબ્દોમાં પ્રકૃતિશબ્દ એકસરખો છે, પરંતુ જુદા જુદા પ્રત્યયોને કારણે જુદા જુદા અર્થોત્પન્ન થાય છે, પુલ્લિંગ, અને સ્ત્રીલિંગ એવા લિંગભેદો તેમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જલ્પ અને ભાષ; તથા દારા અને માર્ગોમાં લિંગ અને વચન જુદા જુદા છે. દ્વેષમ્ શબ્દ લિંગ અને સંખ્યા વિનાના છે, પરંતુ યમુજાનાત્ સ્વાર્ણેડદર્શનમ્ । (પા. સ્વ. ૫.૩.૪૫ દ્વિત્વોષ ધમુન્ । (૫.૩.૪૫) ઉપરના વાર્તિક) પ્રમાણે દ્વિ, ત્રિ ને ધા ને વદસે ધમુન્ આદેશ થાય છે અને તેથી વધિ દ્વેષાદિ એવા પ્રયોગમાં દ્વેષાદિ એવા લિંગ અને સંખ્યાવાળો શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે.

શબ્દાદર્થોઃ પ્રતાયન્તે સ મેદાનાં વિધાયકઃ ।

અનુમાનં વિવેચાયાઃ શબ્દાદન્યન્ન વિચયતે ॥૧૧૮॥

શબ્દમાંથી અર્થોનો વિસ્તાર થાય છે. તે (જ) જુદા જુદા (અર્થોત્પન્ન) નિર્માણ કરે છે. વક્તાની ઇચ્છાનુ અનુમાન કરના માટે શબ્દ સિવાય બીજું કશું પ્રાપ્ત થતું નથી. (૧૬૮)

પોતાને અભિપ્રેત અર્થ જણાવવા માટે વક્તા, યોગ્ય શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. તેથી વક્તાની ઇચ્છા માટે શબ્દો જ અનુમાયક છે. વક્તા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ માર્ગો કે દારા; અથવા સ્વરૂપ કે ભાષ; નો પ્રયોગ કરે છે.

સમુચ્ચિતઃ સ્વાદ્ દ્વન્દ્વાર્થો ગુણભૂતસમુચ્ચયઃ ।

સમુચ્ચયો વાપિ ભવેદ્ ગુણભૂતસમુચ્ચિતઃ ॥૧૧૯॥

સમુચ્ચિતત્વ પ્રાધાન્યે લિङ્ગસંખ્યે સ્વભાવતઃ ।

સમુચ્ચયસ્ય પ્રાધાન્યે શાસ્ત્રં સ્યાત્ પ્રતિપાદકમ્ ॥૨૦૦॥

જેમાં સમુચ્ચય ગૌણ રૂપે છે એવો પદાર્થોનો સમુચ્ચય દ્વન્દ્વ સમાસનો અર્થ હોઈ શકે અથવા જેમાં સમુચ્ચય પામેલા પદાર્થો ગૌણ છે એવો સમુચ્ચય દ્વન્દ્વનો અર્થ રૂપે હોઈ શકે. (૧૬૯)

જ્યારે સમુચ્ચય પામેલા પદાર્થોનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે તેમના લિંગ અને સંખ્યા લગભગ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે, જ્યારે સમુચ્ચયનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે શાસ્ત્ર(નિયમો) લિંગ અને સંખ્યાનું પ્રતિપાદન કરશે (૨૦૦)

૬-૬ સમાયતી પદો સરવશૂત અર્થ દર્શાવતા હોવાથી તેમના લિંગ અને સંખ્યા સ્વભાવસિદ્ધ હોય એ પણ વિશે વિચાર કરવામાં આવ્યો. જીજ્ઞે પણ એવો છે કે કદાચોના લિંગ અને વચન તેમના આશ્રયના વિગ અને વચનને આધારે શાસ્ત્રનિયમો નક્કી કરે છે ભાષ્યકારે આ બાબતનો ઉદ્દેશ્ય વિશ્લેષણમાં આપ્યો છે. (૧૨૫૨) મુત્ત ઉપરના તેમના વિધાન અપવાદયતો સિદ્ધવશ્યાનિ મચન્તિ. આ કથો છે સમુચ્ચય પામેલા અર્થોત્ સમુચ્ચય પદો દ્ર વદ્ય અર્થ દર્શાવતા હોવાથી તેમના લિંગ અને વચન શાસ્ત્રનિયમોના આધારે નહિ પરંતુ સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે સમુચ્ચય અર્થનું વિધાન જો શાસ્ત્રનિયમો કરતા હોય તો તેના નિગ અને વચનનું વિધાન પણ શાસ્ત્રનિયમો જ કરશે

સમુચ્ચયનોઽર્થસ્ય પ્રાધાન્યેઽવ્યપરે વિદુઃ ।

નિમિત્તાનુવિધાયિત્વાદસિદ્ધિઃ સિદ્ધસત્ત્વયો ॥૨૦૧॥

સમુચ્ચય પામેલા પદોના અર્થનું જ્યારે પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે પણ જીજ્ઞ કદાચક આશ્રયો જણાવે છે કે લિંગ અને સંખ્યા (સ્વભાવથી) સિદ્ધ બનતા નથી કારણકે (૬-૬માં પ્રાપ્ત થતો અર્થ) તેના નિમિત્ત એવા સમુચ્ચયને અનુસરે છે (૨૦૧)

સમુચ્ચય અર્થોત્ સમુચ્ચય પામેલા પદોના અર્થનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે પણ શાસ્ત્રના વિધાનો ઉપરોક્ત છે એવું કેનાક આશ્રયોનું માનવું છે, કારણ કે, ૬-૬ સમાયતી નિમિત્ત એવો સમુચ્ચય સમુચ્ચય પદોને લાગી દે છે (હાથિરોષાલમ્ ।) તેથી તેવા પદોને લિંગ અને સંખ્યાની પ્રાપ્તિ સ્વાભાવિક હોતી નથી આની સ્થિતિમાં પણ શાસ્ત્રનિયમો ઉપરોક્તો આમ સમુચ્ચયનું પ્રાધાન્ય હોય કે સમુચ્ચય પદોનું પ્રાધાન્ય હોય, શાસ્ત્ર તો આવશ્યક છે જ

સમુચ્ચયો નિમિત્ત ચેત્સ્યાન્નિમિત્તાનુવર્તનમ્ ।

અન્યવ્યતિરેકાભ્યાં ચાર્થો દ્વન્દ્વનિવંધન ॥૨૦૨॥

સમુચ્ચય જો નિમિત્ત હોય તો તેનું અનુસરણ થાય, પરંતુ અન્યથા અને વ્યતિરેક વડે પ્રાપ્ત થતો જ (અને) નો અર્થ દ્વન્દ્વ માટે કારણરૂપ છે (૨૦૨)

કારણ ૨૦ જો દર્શાવેલ માન્યતા સ્વીકારવા થોડા નથી દ્વન્દ્વનો અર્થ કાર્યક ક્રિયા સાથે સમાન રીતે જોડાયેલા પદોના સમુચ્ચય રૂપે છે તેથી સમુચ્ચયને દ્વન્દ્વનું નિમિત્ત બનાવી શકાય નહિ અન્યથા અને વ્યતિરેક વડે પ્રાપ્ત થતો અને જ વડે પ્રાપ્ત થતો

અર્થ જ દ્વન્દ્વ નિમિત્તરૂપે છે. દ્વન્દ્વ નિમિત્ત સમુચ્ચય હોય છે એવી પ્રાપ્તિ થાય છે કારણકે સમુચ્ચય પામેલા શબ્દો વડે કોઈકે વાર તે જણાવવામાં આવે છે.

સમુચ્ચિત્તનિમિત્તત્વે ચાર્યસ્યાપગમેऽપિ વા ।

સ્વભાવસિદ્ધ્યે દ્વન્દ્વસ્ય લિઙ્ગસંખ્યે વ્યવસ્થિતે ॥૨૦૩॥

સમુચ્ચય પામેલાં પદો (દ્વન્દ્વ) નિમિત્ત હોય કે વ (અને) નો અર્થ પ્રાપ્ત થતો ન હોય, દ્વન્દ્વ (સમાસમાં) લિંગ અને સંખ્યા સ્વભાવનિર્દ્ધ જ હોય છે (૨૦૩)

આ બાબતમાં નિર્ણાયક રિયતિ સ્પષ્ટ જ છે કે સમુચ્ચયને દ્વન્દ્વ સમાસનું નિમિત્ત સમજી શકાય નહિ. સમુચ્ચિત્ત પદો દ્વન્દ્વ નિમિત્ત છે, અને આનાં સમુચ્ચિત્ત પદો હંમેશાં દ્રવ્યનો અર્થ જ દર્શાવે છે. તેથી તેમનાં લિંગ અને સંખ્યા વાચનિક નહિ પરંતુ સ્વાભાવિક છે. સરખાવો હેલારાજ : સત્ત્વભૂત એવ સ્વભાવતો દ્વન્દ્વાર્થે રૂઢિ સમુચ્ચયસ્યાપગમાદૈવ નિમિત્તભાવો નાસ્તિ ।

પદાન્તરરથસ્વાર્થસ્ય ઘોતકત્વાન્ન ચુચ્યતે ।

નિપાતો લિઙ્ગસંખ્યાભ્યાં દ્વન્દ્વસ્ત્વર્થસ્ય વાચકઃ ॥૨૦૪॥

નિપાત, બીજા પદમાં રહેલા અર્થનો ઘોતક હેવાથી, લિંગ અને સંખ્યા સાથે જોડતો નથી, પરંતુ દ્વન્દ્વ સમાસ તો (દ્રવ્યરૂપ) અર્થનો વાચક છે. (૨૦૪)

દ્વન્દ્વ સમાસમાં જોડાતાં પદો તેમની અર્થશક્તિ પ્રમાણે જુદો જુદો અર્થ દર્શાવે છે. દ્વન્દ્વનાં પદો દ્રવ્યરૂપ અર્થનાં વાચક છે બ્યારે વ (અને)નો સમુચ્ચયરૂપ અર્થ અસત્ત્વભૂત છે. દ્વન્દ્વ સમાસમાં વાચકત્વ અને ઘોતકત્વના બેંદનો નિર્દેશ કારિકા ૧૯૫ અને ૧૯૬માં કરવામાં આવ્યો છે.

નિમિત્તાનુવિધાને જ દ્રવ્યધર્માનપેક્ષણાત્ ।

શુણપ્રધાનભાવેન ક્રિયાયોગો ન કલ્પતે ॥૨૦૫॥

અને દ્વન્દ્વના નિમિત્ત તરીકે સમુચ્ચયને સ્વીકારતાં દ્રવ્યના ધર્મોની અપેક્ષા સમજવામાં ન આવતા, તે (દ્રવ્યો)નો ક્રિયાની સાથે જોણ રૂપે કે શુણરૂપે સંબંધ કદાપી શકાયો નહિ. (૨૦૫)

સમુચ્ચયને દ્વન્દ્વ સમાસના નિમિત્ત તરીકે સ્વીકારવામાં બીજી એક મુરકેથી રજૂ કરવામાં આવે છે. સમુચ્ચયને દ્વન્દ્વના નિમિત્ત તરીકે સ્વીકારતાં, દ્રવ્યના શક્તિરૂપ ધર્મોને ખરાબ સમજાવી શકાતા નથી. અહીં નિમિત્તો એટલે સત્ત્વભૂત દ્રવ્ય અને નિમિત્ત એટલે સમુચ્ચય. સમુચ્ચય અસત્ત્વભૂત છે. અસત્ત્વભૂતનો ક્રિયા સાથે સંબંધ કદાપી થાતો નથી.

યસ્ય નાસ્તિ ક્રિયાયોગ સ્વતન્ત્રોડસૌ ન વિચતે ।

અર્થો દ્વન્દ્વસ્ય તત્ર સ્યાદુપાદાનમનર્થકમ્ ॥૨૦૬॥

જેને ક્રિયા સાથે સંબંધ ન હોય એવો સ્વતન્ત્ર અર્થ હોતો નથી. દ્વન્દ્વ (અમાસ)નો અર્થ જો તેવો હોય તો શાસ્ત્રન પડે તેનું વિધાન નકાસું છે (૨૦૬)

વાક્યપદીયમા જણાવવામા આત્મુ છે કે ક્રિયા સાથેના સંબંધ વિનાના પદાર્થનો બોધ થઈ શકતો નથી (ક્રિયાનુષંગેણ વિના ન પદાર્થ પ્રતીયતે । ૨૪૨૫) સ્વતિષ્ઠ સ્વતન્ત્ર અને ક્રિયા સાથેના સંબંધ વિનાનો પદાર્થ હોતો નથી જો દ્વન્દ્વ સમાસમા ક્રિયા સાથેનો આવે. સંબંધ સમજવામા ન આવે તો તેને વાચક તરીકે સ્વીકારી શકાત નહિ અને શાસ્ત્રમા તેને વિશે નિયમવિધાન કરવાનો કશો અર્થ નથી

સમુચ્ચયવતોડ્યસ્ય વાચકો નાનુવર્તતે ।

નિમિત્તમપિ જ્ઞાતવાથં સ્વધર્મૈર્યુગ્યતે સત્ ॥૨૦૭॥

પરંતુ સમુચ્ચયવાળા અર્થનો વાચક (સમુચ્ચિત શબ્દ તેના) નિમિત્તને અનુસરતો નથી તેથી તેનો અર્થ તેના (લિંગ, સંખ્યા વગેરે) ધર્મો સાથે જોડાય છે (૨૦૭)

દ્વન્દ્વ સમાસનો વાચક એવો સમુચ્ચિત શબ્દ સમુચ્ચયરૂપ ઉપાધિ અર્થોત્ નિમિત્તત્ત્વ અભિધન કરીને અર્થનો વાચક બને છે પરંતુ ને સમુચ્ચિતના લિંગ અને સંખ્યા સમુચ્ચયને અનુસરતો નથી છુત્ત શબ્દ તેના નિમિત્તને અનુસરે છે કારણકે તેમાથી આપણને નિમિત્તી અર્થોત્ શુદ્ધ પદાર્થનો બોધ થાય છે

આમ દ્વન્દ્વના અર્થને સમુચ્ચિત સમજવામા આવતા તે દ્વન્દ્વના પદોના લિંગ અને સંખ્યા સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે સમુચ્ચયને પ્રધાન સમજવામા આવતા વિશેષણના વાગાતે । (પા સુ ૧.૨૫૨) જેવા મુત્ર પ્રમાણે નિમિત્ત અને સંખ્યા અંગે નિરમ સમજવાનો ॥

વાક્ષો નાસ્ત્યાગ્રયો દ્વન્દ્વે વિશેષૌ તત્ર હિ શ્રુતૌ ।

સમુચ્ચયસ્તદાધારસ્તદ્ધર્મૈર્વ્યપદિશ્યતે ॥૨૦૮॥

દ્વન્દ્વનો બાહ્ય આશ્રય હોતો નથી તેના બે વિશેષોનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે તેમને આધારે પ્રાપ્ત થતો સમુચ્ચય તેમના ગુણધર્મો પડે એળખાય છે. (૨૦૮)

છુત્ત ૫ । એવા પ્રયોગમા શુદ્ધ એના ગુણ સાટે ૫ એવો બાહ્ય આશ્રયરૂપ સ્વતન્ત્ર શબ્દ ॥ તેવો બાહ્ય આધાર દ્વન્દ્વમા હોતો નથી દ્વન્દ્વ સમાસના લિંગ અને વચનનો આધાર આવેા કોઈ બાહ્ય શબ્દ નથી, પરંતુ તેના પોતાના પદો જ છે આ પદો અંગે લિંગ અને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિરોધ હોય ત્યારે પસંદગિ દ્વન્દ્વત્તુરુપયોગ । (૨૪૨૬ દ્વન્દ્વ અને તત્તુરુપ સમાસનુ લિંગ તેના પર અર્થોત્ છેવ્વા પદ પ્રમાણે હોય છે) એવા મુત્ર નિયમનો આધાર લેવામા આવે છે

યો ધાતવમેદાભ્યા મેદવદ્ભ્યામિવાન્વિત ।

एक समूहो घर्मान् ॥ मागयो. प्रतिपद्यते ॥૨૦૯॥

એકળીબથી બિન્ન હોય તેવા બે જુદા અવયવોવાળો જે એક સમૂહ છે તે તેના અવયવોવાળા ધર્મોને પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૦૯)

૬-૬ સમાસ તેના જુદા જુદા પાને અનુસરતો સમુદાય છે તેના પદોના લિંગ અને સંખ્યા સમુદાયના નિગ અને સંખ્યાને નક્કી કરે છે સરખાવે હેલારાજ ભમેદાનુમાન્ય તથોર્માગયોરાધ્રપૂતયો સમુદાયો લિંગસહયે અનુવર્તેત । યૂષ્મ્ (ટાણુ), વનમ્ (વન) વગેરે સમૂહસમૂહોમા અવયવોનો મોધ થતો નથી આના પદોમા લિંગ અને સંખ્યા અવયવો પ્રમાણે નહિ પરંતુ સમુદાય પ્રમાણે નક્કી કરવામા આવે છે

एकञ्च द्वयात्मकोऽर्थोऽसौ भेदाभेदसमन्वित ।

यौ भेदात्राश्रिततत्त्वथે लिङ्गसहये प्रपद्यते ॥૨૧०॥

બેક અને અબેક એવા બે પ્રકારના સ્વભાવવાળો આ એક (૬-૬૩૫) અર્થ છે અવયવોના આશ્રયે રહેલો તે તેગના લિંગ અને સંખ્યાને પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૧૦)

અવયવો રૂપે સમભૂતો ૬-૬૩૫ સમુદાય બેદવાળો છે અને તે એક જ અર્થ દર્શાવતો હોવાથી અભિન્ન છે. આમ ૬-૬૩૫ અર્થ બેક અને અબેકને આધારે રહેલો છે.

यथा रश्मिश्चाभिहिते चैत्रार्थे न प्रयुज्यते ।

चैत्रशब्दो बहुव्रीह्याप्रयोगस्तथा भवेत् ॥૨૧૧॥

પોતાનો અર્થ દર્શાવવા માટે પ્રયોજવામા આવેલો ચૈત્ર શબ્દ જેમ ક્ષીવાર પ્રયોજનો નથી, તેમ બહુવ્રીહિ (સમાસ)મા તેવો (ચૈત્ર વગેરેનો) પ્રયોગ થતો નથી (૨૧૧)

નગ્ન સમાસ, બહુવ્રીહિ, ૬-૬, સ્વયર્થ અને પ્રકર્ષ એટલા વિપોનો ઉદ્ભવ થતિ સમુદેશની કારિકા ૧૫૯મા થયો છે જેમા સ્વર્વાના મુદ્દા એાછા છે એવા પ્રકર્ષને વિશે શરૂઆતમા ચર્ચો પ્રાપ્ત થાય છે. આમ પ્રતિયોગ ક્રમથી આ વિષયોને સ્વર્વાનો ઉપક્રમ ભર્તૃદરિએ રચીકાર્યો છે, પ્રકર્ષ, સ્વયર્થ અને ૬-૬ સમાસની ચર્ચો પૂરી થવા પછી હવે બહુવ્રીહિ સમાસના સદર્ભમા બહુવ્રીહિમા નિગ અને સંખ્યાના અતિદેશના ઉપયોગને ક્રમપૂર્વક વિચારવામા આવે છે

અવયવના સ્વર્મા બહુવ્રીહિ સમાસ પ્રયોજાય છે પતંગલિ બાણાવે છે કે આ બહુવ્રીહિ ૫૨ અ-૧૧૫૬ના અર્થનો બોધ કરાવતુ હોવાથી, જેમ ૬-૬ સમાસમા વ (અને) નો પ્રયોગ કરવામા આવે છે તેમ તે અ-૧૫૬નો પ્રયોગ કરવામા આવતો નથી વિગ્રા ગાવ વ્યવથ । (જેની ગાવો કાવરગિવરી છે) તે વિગ્રય છે આ મિગ્રય શબ્દ પડી દવદત્

શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી, કારણ કે બહુમીદિ પદથી જ્યારે અર્થનું અભિધાન થયું હોય ત્યારે ખીજા પદનો પ્રયોગ અર્થોત્ અનુપ્રયોગ થતો નથી (વદાયાભિધાનઽનુપ્રયોગાનુસંધિ ધર્મિહિતરોઽત્ । (અનુસંધિપદાર્થ' । પા. સુ. ૨૨૨૯ ઉપરનું ચાર્તિક ૪) આ વિધાનનો વિરોધ કરતાં જાણાવવામાં આવ્યું છે કે જે અર્થનું અભિધાન થાય છે તે સામાન્ય અર્થનું અભિધાન થાય છે અને સામાન્ય અર્થના અભિધાનથી વિશેષ અર્થનું અભિધાન થતું નથી) ન ચાનમિહિતરોઽત્ સામાન્યાભિધાને હિ વિષેષાનર્થિયાત્મ' ।)

યથા ગૌરિતિ શુભ્લદેર્ભધાન ન વિચિતે ।

અથ યસ્યાભિધાનંધો ગોમિસ્તાનત્ પ્રતીચતે ॥૨૧૨॥

જેમ ગૌ (ગાય) શબ્દથી સફેદ વગેરે (શુભ્લવાણી ગાય)નું અભિધાન થતું નથી, તેમ (ચિત્રગુ. વગેરે બહુમીદિ સમાસમાં) 'જેનો ગાયો ગાયે (માલિક તરીકે) ગંભ ધ છે' તેવ્નાનું જ અભિધાન થાય છે. (૨૧૨)

બહુમીદિ સમાસ સંબંધીસામાન્યનો ભેદ મરવે છે, તેથી તેમાંથી વિશેષનું જાન થતું નથી એકમે ગૌ શબ્દ ગાયનો વિશેષ ભેદ કરાવતો નથી તેથી કુળ (ગૌ), શુક્લ (ગૌ) એવા શબ્દો વપરાય છે તે પ્રમાણે વિના ગાય ચમ્વ સ વિચિત્ર । સામાન્યનો ભેદ કરાવે છે વિશેષનો ભેદ કરાવવા માટે ધૈર અથવા ધૈર એવા શબ્દો વપરાય છે

મંયન્ધી નિવતો રુદ્રચિત્રાણા ન ચ વિચિતે ।

અથ યસ્યા વરૂપાભિધાનંધો યાપિ ધ્યવસિધત. ॥૨૧૩॥

જેમ વરૂપાણિ (ધન્દ્ર) અથવા -વરૂ (ધિવ) શબ્દો ચોક્કસ વ્યક્તિ માટે નિધત છે તેમ કાખરચિતરી ગાયો માટે તેના માલિક તરીકે ચોક્કસ વ્યક્તિ જાણીતી નથી (૨૧૩)

વરૂ વાળી વસ્ત્ર સ વરૂપાણિ : (જેના હાથમાં વરૂ છે તે) અથવા ત્રિમિ અણાણિ વસ્ત્ર વરૂ । (જેને ત્રણ નેત્રો છે તે) સમાસશબ્દો દ્વારા અને સિવ માટે જ્યોત્સ્ના છે તેમ ચિત્રા ગાય વસ્ત્ર સ ચિત્રગુ । એવા સમાસથી સમજાવે ગાયોનો ચોક્કસ માનિ જ્યોત્સ્ના તરી

શબ્દાન્તરરોઽત્ વાક્યેષુ વિષેષા યથાપિ સ્મૃતા ।

વૃત્તિશબ્દોઽન્ય પત્તાય સામાન્યસામિધાયક ॥૨૧૪॥

વાક્યોમાં જુદી જુદી શબ્દ(રચના) હોવાને કારણે વિશેષો પ્રાપ્ત થાય છે છતાં સામાન્યનું અભિધાન કરનારો સમાસ જુદી જ શબ્દરચના ॥ (૨૧૪) •

સ્વરૂપ અને અર્થની દૃષ્ટિએ વાક્યો અને સમાસ, બિન છે વાક્યમાં વિશેષનું અભિધાન થઈ શકે ॥ સમાસમાં જાન સામાન્યનું જ અભિધાન થાય છે તેથી બહુમીદિ

સમાસમાં અનુપ્રયોગ જરૂરનો છે. અનેકમત્ત્યપદાર્થો । (૨.૨.૨૯) ઉપરના બાબમાં સમાસ અને વાક્યમાં સામાન્ય અને વિશેષના અભિધાન અર્થે નીચે પ્રમાણે ઉદ્યેષ છે. મહેશ્વરેય યદા સામાન્ય રૂતિ. । યદા તુ વિશેષે રૂતિ તદા ન સિન્ધવિ । ચિત્રા ગાયો અલ્પ દેવદત્તસ્ય । નેદં દુગ્ધમ્ ભવતિ વાવચં ચ સમાસસ્ય । યદા વાક્ય ન તદા સમાસ, યદા સમાસઃ સામાન્યે તદા રૂતિ. । તદાવચં વિશેષાર્થિના વિશેષોડ્ગુપ્તબોક્ષઃ । ચિત્રગુ ક. દેવદત્ત રૂતિ । -

અગોરચિત્રમોચ્ચૈવ રૂપમેદાન્તિવર્તક ।

ન ચિત્રગુર્વિશેષણાં રૂપમેદાન્તુ વાચક ॥૨૧૫॥

ચિત્રગુ. (સમાસ) તેના સ્વરૂપમેદને કારણે અગુ: (જેને ગાયો નથી તે)ની અને અચિત્રગુ (જેની ગાયો કાળરચીતરી નથી)ની નિવૃત્તિ કરે છે, પરંતુ સ્વરૂપમાં અભેદ હોવાથી (કાળરચીતરી ગાયો જેમની છે તેવા વ્યક્તિ)વિશેષોનો વાચક ખનતો નથી, (૨૧૫)

જો ચિત્રગુ એવા બહુમીદિ સમાસ વિશેષો વિનાના સામાન્યનો ભોધ કરાવેલો હોય તો તેને અર્થેના વિધાનોની શી જરૂર છે, એવા પ્રશ્નના જવાબમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે ચિત્રગુ: શબ્દ સર્વથા સામાન્ય શબ્દ નથી, પરંતુ અન્યની વ્યાવૃત્તિ કરનારા બીજા અર્થોત્ત્વ અને અચિત્રગુ જેવા શબ્દોનો નિવર્તક છે આ તેના વિશેષ છે અને તેથી તે પ્રયોગાર્થ છે.

યદા ચિત્રગુરિત્યેત્તત્પ્રયુક્તે ન પ્રયુજ્યતે ।

પરં યદિ સ્થાત્ સામાન્યં તત્ત્વ ન સ્થાત્ પ્રતિષ્ઠતિ ॥૨૧૬॥

જેમ ચિત્રગુ. શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવતાં (તેના અર્થને ધીજે શબ્દ) પ્રયોગનો નથી, તેમ જો (અર્થરૂપ) સામાન્ય થયું તેના જેવું હોય તો તેના વાચક બીજા કોઈ શબ્દનું થયું થવલું યશે નહિ. (૨૧૬)

અનેકમત્ત્યપદાર્થો । (૨.૨.૨૪) સુદ ઉપરના વાર્ષિક ૬માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ચિત્રગુ જેવા અન્ય પદાર્થોનો ભોધ કરાવતો બહુમીદિ શબ્દ સામાન્ય અભિધાન કરે છે. વિશેષનું અર્થોત્ત્વ ચિત્રગુ કોણ ? દેવદત્ત ।—અભિધાન કરતો નથી તેથી વિશેષનો અનુપ્રયોગ કરવો જોઈએ. આ બાબતની વિશેષ તથા કરતાં મહાભાષ્યકાર જણાવે છે કે બહુમીદિ સમાસ સામાન્યરૂપ અન્યપદાર્થોનો ભોધ કરાવતો હોય તો તેવા સામાન્ય શબ્દનો પ્રયોગ પણ શા મારે કરવો ? જેમકે ચિત્રગુ ક: । એમ પૂછવામાં આવતાં ચિત્રગુ તદ્ । ચિત્રગુ: કિંવિદ્ । ચિત્રગુ સર્વથા । એવા ઉત્તરો આવશે. આ શબ્દોને વિશેષો કયા રીતે કરનારો ? આના જવાબમાં એમ કહી સમજા કે સામાન્ય પણ વિશેષ જેવું ॥ ચિત્રગુ. એમ સામાન્ય અર્થનું અભિધાન થતાં ચિત્રગુ. સર્વથા । કે ચિત્રગુ અભિષમ્ । એવા વિશેષ અર્થોનો ભોધ થશે. આવી રીતિમાં વિશેષનો અનુપ્રયોગ થવો જોઈએ.

સર્વાદ્યો વિશેષાસ્તુ પ્રદેશાનાં નિવર્તકાઃ ।

યથા પ્રદેશઃ સામાન્યપ્રદેશાન્તરવાધકાઃ ॥૨૧૭॥

જેમ વિશેષ શબ્દો સામાન્ય શબ્દોનો અને બીજા વિશેષ શબ્દોનો બાંધ કરે છે, તેમ, સર્વ વગેરે (સામાન્ય) શબ્દો) વિશેષ (શબ્દો જેવા) જ છે, અને બીજા વિશેષોના નિવર્તક છે. અહીં પ્રદેશનો અર્થ વિશેષ છે. (૨૧૭)

વિશેષ શબ્દ એટલે બેદક શબ્દ, જેનું શબ્દનું અવલ્લંબન યોગ્ય વગેરે વિશેષ શબ્દોની નિવૃત્તિ થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ સામાન્યની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. તે પ્રમાણે સર્વ, વિશ્વ એવાં સામાન્ય પદોનો પ્રયોગ યોગ્ય વિશેષોની નિવૃત્તિ થાય છે જ. આમ સામાન્ય પણ અન્યની નિવૃત્તિ કરતું હોવાથી તે પણ વિશેષ જોવા જાય છે. સરખાવો, સામાન્યમપિ યથા વિશેષઃ । (મહાભાષ્ય, પા. ૫ ૨.૨.૨૪)

વિમલ્પર્થાભિધાનાદ્ વા પઠ્ઠી નાનુપ્રયુજ્યતે ।

દ્રવ્યત્વાભિધાનાત્તુ લક્ષ્યબ્દોઽનુપ્રયુજ્યતે ॥૨૧૮॥

(બહુવ્રીહિ સમાસ) વિલક્ષિતા અર્થનું અભિધાન કરતો હોવાથી (તેના અર્થની વાચક) પઠ્ઠીનો અનુપયોગ થતો નથી. તે દ્રવ્ય (રૂપ વિશેષ)નું અભિધાન કરતો ન હોવાથી, તેના વાચક શબ્દનો અનુપયોગ થાય છે. (૨૧૮)

બહુવ્રીહિ સમાસ વિલક્ષ્યર્થરૂપ સંબંધનું અભિધાન કરે છે. સંબંધનું અભિધાન કરનાર વિલક્ષ્યતા શબ્દ જે અન્ય પદાર્થ છે, તેનો સમાસમાં સમાવેશ થતો નથી. આ મતમાં પણ આવા વિલક્ષ્યર્થરૂપ સંબંધના વાચક શબ્દનો અર્થોત્તર સંબંધીનો, —જેમકે, વિદ્યુઃ સાથે વેવદતઃ નો —બહુપ્રયોગ થવો. ભેદબે. શિવા શબ્દઃ ભવ્ય । એવા અર્થના વિદ્યુઃ સમાસમાં ભવ્ય એવો પદ્યુપન્ત શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પદ્યુપન્ત શબ્દ આશ્વપામપિ-ભાવ સંબંધ દર્શાવે ॥

સામાનાધિકરણ્યં ચેન્નમનુચ્છેપાત્મકરૂપતે ।

મતુપોઽપિ તદ્વર્તવાદનવત્થા પ્રસજ્યતે ॥૨૧૯॥

જે (ગુણવાચક શબ્દના) મતુપ (પ્રત્યય)ના લેખને કારણે સત્ત્વવાચક અન્ય પદાર્થના વાચક શબ્દ સાથે બહુવ્રીહિનું સામાનાધિકરણ્ય સમજવામાં આવે તો મતુપનો અર્થ પણ તે (બહુવ્રીહિ)ના અર્થ જેવો હોવાથી અનવરત થશે. (૨૧૯)

બહુવ્રીહિ સમાસ વિલક્ષ્યર્થરૂપ સંબંધનું પ્રતિપાદન કરે છે જેમ જ્ઞાનવાર્તા આવતાં, સંબંધ અસરત્વ હોઈ, બહુવ્રીહિનાં લિંગ અને વચન દ્વારા રીતે સમજવાં, એવી સુદેવી આ કારિકામાં દર્શાવવામાં આવી છે.

જનેકમન્યવદાયે' । (૨.૨.૨૪) સૂત્ર ઉપરના વાકીકે ૮૭ ઉપરના બાબમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મતુર્ણા અર્થમાં બહુવ્રીહિ સમાસ કરવો. આ બહુવ્રીહિ સંબંધરૂપ અર્થ દર્શાવે છે. સંબંધનું પ્રતિપાદન થતાં સંબંધીનું પણ અભિધાન કરવું જોઈએ, આવા સંબંધીનું અભિધાન થયું ન હોય તો બીજા મતુર્ણી જરૂર પડે, તેને પણ સંબંધી પ્રાપ્ત ન થતાં વળી બીજો મતુર્ણ ચોજવો પડે એમ અનવસ્થા થશે.

મતુર્ણ પ્રત્યય વડે સંબંધીનું અભિધાન થતાં બહુવ્રીહિ પણ સંબંધીનું અભિધાન કરશે અને તેથી બહુવ્રીહિ વિજકત્યર્થનું અભિધાન કરે છે એવા મતનો ત્યાગ કરવો પડશે.

શુક્લ: પદ: । માં શુક્લ: શબ્દ માત્ર સફેદ શુણ્ણ દર્શાવતો નથી પરંતુ સફેદ શુણ્ણ વાળું વસ્ત્ર એવો અર્થ દર્શાવે છે. શુક્લ: માં મતુર્ણનો લેાપ થયો છે એમ સમજવાનું છે. વિગ્રહ: માં મતુર્ણ લાગ્યો નથી કારણ કે વિગ્રહ: સમાસ જ મતુર્ણનો અર્થ દર્શાવે છે.

સંબન્ધસ્ય ચ સંબન્ધી સંબન્ધોડ્ય: પ્રસજ્યતે ।

વિમક્ત્યર્થપ્રધાને ચ ક્રિયાયોગો ન કલ્પતે ॥૨૨૦॥

બીજો સંબંધ પહેલા સંબંધના સંબંધી તરીકે પ્રાપ્ત થશે. નિશ્ક્રિયને અર્થ મુખ્ય સમજવામાં આવતાં ક્રિયા સાથે તેનો સંબંધ થઈ શકશે નહિ (૨૨૦)

બહુવ્રીહિને મતુર્ણ લગાડવામાં આવતાં અને મતુર્ણ પણ સંબંધ જ દર્શાવે છે એમ માનતાં બીજા એક મુશ્કેલી પ્રાપ્ત થશે. તે એ છે કે ક્રિયા સાથે તેનો સંબંધ થઈ શકશે નહિ.

બહુવ્રીહિ અને મતુર્ણ બન્ને સંબંધ દર્શાવે છે એમ માનવામાં આવતાં, મતુર્ણ બહુવ્રીહિનો સંબંધી થશે. સંબંધરૂપ અર્થ અસત્ત્વજૂત હોવાથી ક્રિયાનું સાધન બનશે, નહિ અને તેથી વિગ્રહ: બાબીવતામ્ । એવો પ્રયોગ થશે નહિ.

વિમક્ત્યર્થપ્રધાનતાન્ તત્તત્તત્રેતિ ન ક્રિયા ।

દર્યાદિ: કર્મકર્ત્રાદિનિમિત્તત્વાત્ કલ્પતે ॥૨૨૧॥

ત્યાંથી (જુઓ), ત્યાં (જુઓ) વગેરે પ્રયોગોમાં જોયું વગેરે ક્રિયાઓ કર્મ, કર્તા વગેરે (કારકોને સમજવા)નાં નિમિત્ત બનતો નથી, કારણ કે (તેમની) વિશ્ક્રિયને અર્થ મુખ્ય હોય છે. (૨૨૧)

છત્ર: પરચ: । (ત્યાંથી જુઓ) તત્ર પરચ: । (ત્યાં જુઓ) વગેરેમાં અપાદાન, અધિકરણ વગેરેના અર્થો મુખ્ય છે. આ અર્થો અસત્ત્વરૂપ હોવાથી કર્મ, કર્તા વગેરેના નિમિત્ત બનતા નથી; તેથી છત્ર આવડત પરચ: । (ત્યાંથી આવેલાં જુઓ) તત્ર સ્થિત: પરચ: । (ત્યાં રહેલા તમે જુઓ) વગેરે વાક્યોમાં આવડત, સ્થિત: વગેરે પદોને અપાદાર માનતાં પડશે. તેથી તે પદોનું કર્મત્વ અને કર્તૃત્વ થશે, તત્ર અથવા તત્ર વગેરેનું નહિ.

આમ, વિમક્ત્યર્થપ્રધાન પદોમાં લેાપ આવશે જ.

અન્તર્મવેચ સંવચઃ પ્રાધાન્યાભિદિતઃ કથમ્ ।

સ પ્રાતિપદિક્વર્થઃ તથામૂતઃ કથ મ્ભવેત્ ॥૨૨૨॥

(સમાસમા) મુખ્યપણે જણાવાયેલ સળધ (પ્રાતિપદિક્વર્થમાં) અન્તર્મૂત કેવી રીતે જને ? અને તેવો (સળધ) પ્રાતિપદિક્વર્થ કેવી રીતે જની શકે ? (૨૨૨)

જૈવસ્થ (જીવતુ) એવા પ્રયોગમાં વધીતો સળધ પ્રધાનપણે જણાવવામાં આવે છે. બહુગ્રીહિમાં પણ સળધ મુખ્યપણે જણાવાય છે એમ માનીએ તો વિચિત્ર. દેવદત્તસ્ય । પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે પરીતો અર્થ અર્થોત્ સંબંધરૂપ અર્થ જે બહુગ્રીહિ વડે જણાવાય છે તે બહુગ્રીહિમાં અન્તર્મૂતે જને છે અને બહુગ્રીહિરૂપ પ્રાતિપદિક્વર્થો અર્થ થાય છે. તેથી પ્રાતિપદિક્વર્થના અર્થમાં પ્રથમા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. પરંતુ આ વાત બરાબર નથી. સંબંધીના ગૌણરૂપે રહેલો સળધ સમાસમા અન્તર્મૂત જને છે અને ત્યારે જ તે પ્રાતિપદિક્વર્થો અર્થ જને છે. રાજપુરુષ । શબ્દમાં રાજનૂ વડે દર્શાવાતો સળધ પુરુષ એવા શબ્દના મુખ્ય અર્થના ગૌણરૂપે છે અને તેથી રાજપુરુષ એવા પ્રાતિપદિક્વર્થના અર્થના કાગરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે વિચિત્ર માં આવી સ્થિતિ નથી.

અસંભવાતુ સમ્યગ્ સવ્યવસ્થાચારિણિ ।

જાતિસંખ્યાસમાહારકાર્યોનામિવ સમચ ॥૨૨૩॥

(બહુગ્રીહિ વડે જણાવાતા) સંબંધ સાથે ક્રિયાનો સંબંધ પ્રાપ્ત થતો ન હોય તો જાતિ, સંખ્યા અને સમૂહની ક્રિયાઓની જેમ, સળધ સાથે જોડાયેલા સળધી (દ્રવ્ય) સાથે તે (ક્રિયાઓ)ના સંબંધ ચર્ચ શક્યો. (૨૨૩)

અગાઉની કારિકા ન ૨૨૧ અને ૨૨૨માં જણાવવામાં આંશુ કે તત્ત્વ પરમ । તત્ત્વ પરમ । વગેરે પ્રયોગોનો વિચાર કરતા જણાય છે કે તેમાં અધિકરણ, અપાદાન વગેરે અર્થો મુખ્ય હોવા છતાં તેમનો પ્રયોગ શક્ય જને છે. ક્રિયા દર્શવન્તરા ક્રિયારૂપ સાથે બહુગ્રીહિનો સળધ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે એ બાબત આ કારિકામાં જણાવવામાં આવી છે ના જાતમેષ ; (જાણને ઠણુવો), માણના સવ બાબત । (સો જાણણને લાવો) અને વસ્તુપૂર્ણ સમ્યક્તામ્ । (પાત્ર પૂજા બાધો) પ્રયોગોમાં અદ્રવ્ય એવા જોગતિ, જાણણની સંખ્યા અને જોગસ સમૂહ માટે નક્કી થયેલી ક્રિયાઓનો તેમની સાથે સીધો સળધ નથી, આવો સળધ ન હોવાને કારણે તે ક્રિયા સાથે અવિનાશાવધી જોડાયેલા સળધી દ્રવ્ય સાથે ક્રિયાનો સળધ થશે તે પ્રમાણે વિચિત્ર બાબતતાઃ । (કાળરચિતરી માણવાના તેને લાવો)માં માત્ર સળધની પ્રતીતિ થતી હોવાથી તેની સાથે ક્રિયાનો સળધ શક્ય ન હોવાથી સળધી પદાર્થ અર્થોત્ અકિતવિષય સાથે ક્રિયાનો સળધ થશે.

સોડ્યમિત્યમિસંવન્ધાદ્ વિશિષ્ટાશ્રયશ્ચિનામ્ ।

શુક્લાદિવહ્નિજ્ઞસંસ્યે શાશ્વારમ્ભાદ્ ભવિષ્યતઃ ॥૨૨૪॥

આ તે છે એવા (અભેદ) સંબંધને કારણે વિશિષ્ટ આશ્રયનાં વાચક (બહુવ્રીહિ) પદોનાં લિંગ અને સંખ્યા, (વિશેષણનાં) યાજાતેઃ । એવા) શ્વરનિયમને કારણે શુક્લ વગેરે શબ્દોની જેમ પ્રાપ્ત થશે. (૨૨૪)

જાતિસખેદો વડે જાતિસ્વરૂપ સાથે જોડાયેલા આશ્રયીનું અભિધાન થાય છે, તેથી તેનો ક્રિયા સાથેનો સંબંધ કદાપી ચક્રારો. બહુવ્રીહિમાં સંબંધ મુખ્ય હોવાથી ક્રિયા સાથે તેનો સંબંધ ફરી રીતે થઈ શકે એવી સંકેતના જવાબમાં આ કારિકાનો વિચાર જણાવવામાં આવ્યો છે.

સંબંધી અને સંબંધ વચ્ચે અભેદ સંબંધ હોય છે, તેથી વિભક્ત્યર્થરૂપ સંબંધના અર્થમાં બહુવ્રીહિનું વિધાન થતું હોય તો પણ ચખ્છાકિતની સ્વાભાવિકતાને કારણે બહુવ્રીહિ સમાસ આશ્રયીનો બોધ કરાવશે. અને વિશેષણનાં યાજાતેઃ । (૧૨૫૨) મૂલનિયમને કારણે સંબંધીનાં લિંગ અને સંખ્યા તેને પ્રાપ્ત થશે.

ભેદેન તુ વિવક્ષાયાં સામાન્યે વા વિવક્ષિતે ।

સહિજસ્ય સસંખ્યસ્ય પર્યવ્યાપ્ત્યગતિર્ભવેત્ ॥૨૨૫॥

સંબંધનો સંબંધી સાથે ભેદ જણાવવામાં આવતો હોય અથવા (સંબંધી) સામાન્યનું (જ માત્ર) અભિધાન થતું હોય ત્યારે લિંગ સાથેના અને સંખ્યા સાથેના (સંપૂર્ણ) પદાર્થનું જ્ઞાન થશે નહિ. (૨૨૫)

સંબંધી અને સંબંધ વચ્ચે અભેદ સંબંધ માનવામાં આવે અને બહુવ્રીહિ સમાસ વિભક્ત્યર્થનું અભિધાન કરે છે એમ સ્વીકારીએ તો ભાષ્યવચન “યદિ સહિઃ વિમક્ષ્યર્થો ડમિષોદતે કલ્પનઃ; પદાર્થઃ કલ્પમભિહિતો મરતિ સ્વભઃ સહિજઃ સંતોષ્યથ ।

બહુવ્રીહિ વડે જણાવતા સંબંધને સંબંધીથી ભિન્ન સમાજવામાં આવતા, સંબંધ અને દ્રવ્ય રૂપ સંબંધી વચ્ચે સામાનાધિકરણની પ્રાપ્તિ થશે નહિ, તેથી દ્રવ્યને લિંગ અને સંખ્યા સાથે સંબંધ ન થવાથી લિંગ સહિત અને સંખ્યા સહિત સંપૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન થશે નહિ.

સંબંધ અને સંબંધી વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંબંધ માનીએ તો પણ સંબંધી-વિશેષણ નહિ પરંતુ સંબંધીસામાન્યનું જ અભિધાન થાય છે. આમ થતાં સામાન્ય લિંગ અને સામાન્ય સંખ્યા જ જણાવાશે. તેથી સમાસને નપુંસક એકવચન પ્રાપ્ત થશે. આ રીતે પણ સંપૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન થશે નહિ. તેથી બહુવ્રીહિ વિભક્ત્યર્થનું અભિધાન કરે છે એ પદોનાં ત્યાગ કરીને તે દ્રવ્યનું અભિધાન કરે ॥ એવા પણ સ્વીકારવો જોઈએ.

સાધુત્વં ન વિમલત્યયમાત્રે ધૃત્તસ્ય દ્વયતે ।

ફલતાર્થયુતોઃ સાધુત્વમિત્યર્થપ્રદાનં કૃતમ્ ॥૨૨૬॥

માત્ર વિભક્ત્યર્થના અભિધાનથી (બહુગ્રીહિ) સમાસને સાધુત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. અન્ય પદના સંપૂર્ણ અર્થનું અભિધાન કરનાર (બહુગ્રીહિ) સમાસનું જ સાધુત્વ છે. એટલા માટે (અનેકમન્યવદાર્થે) ૧.૨.૨૪ સૂત્રમાં) અર્થ (શબ્દ)નું પ્રલેખ કરવામાં આવ્યું છે. (૨૨૬)

બ્યાકરણશાસ્ત્ર દ્વેષ્યા પ્રયોગમાં પ્રાપ્ત થતા શબ્દોનું અન્વાખ્યાન કરે છે. દ્રવ્યનું અભિધાન ન કરનારા અને માત્ર પદ્યર્થ સાથેના સંજ્ઞાનો બોધ કરાવનારા એકાધીના બાવવાળા બહુગ્રીહિ સમાસનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે અન્ય પદ્યર્થનો બોધ કરાવનારા અને દ્રવ્યપ્રધાન અર્થને જણાવનારા બહુગ્રીહિની પ્રાપ્તિ દ્વેષ્યા થાય છે. તેથી સૂત્રકારે અનેકમન્યવદાર્થે ૧ (૨.૨.૨૪) સૂત્રમાં અર્થ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, આ સૂત્ર ઉપરના બાબમાં પણ કશું છે કે કલ્પન: પદ્યર્થો ગદ્યા વિદ્યાયો સદ્વ્યય: સત્તિદ્વ: સસંસ્થવઃ અદ્ધો સદ્વ્યય: શબ્દથી દ્રવ્યને જ મુખ્ય સામજવામાં આવ્યું છે. ૧૧ શબ્દથી વિભક્ત્યર્થની પ્રતીતિ થાય છે.

સોડ્યમિત્યભિસંધન્ધાદ્ દ્રવ્યવૃત્તિરયં યથા ।

સલિદ્ગત્ય સસંસ્થત્ય તદા સાધુત્વમુચ્યતે ॥૨૨૭॥

‘આ તે છે’ એવા અલેદ સંજ્ઞાને કારણે જ્યારે તે (બહુગ્રીહિ) દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે ત્યારે લિંગ સહિત અને સંખ્યા સહિત એવા તેનું સાધુત્વ જણાવાય છે (૨૨૭)

બહુગ્રીહિ વિભક્ત્યર્થને જણાવે છે એ પદમાં બહુગ્રીહિમાં પદ્યર્થ વડે જણાવાતા સંજ્ઞા દ્રવ્યસામાન્યનું અભિધાન કરનારા સંજ્ઞા સાથે અલેદ સંજ્ઞામાં હોવા છતાં દ્રવ્યવિશેષના લિંગ અને સંખ્યાને જણાવવા માટે વિશેષણમાં ગણાતે: ૧ (૧.૨.૫૨) સૂત્રને જોઈ કરવામાં આવ્યું છે. પદ્યર્થોભિધાન પદ્યર્થમાં દ્રવ્યના લિંગ અને સંખ્યાની સ્વાભાવિક સિદ્ધિ થાય છે.

અમતમૂલવિમલત્યયે” વાકી ન શ્રુયતે યથા ।

તથાશ્રુતિ: પ્રસન્ન્યેત ઇન્દ્રિયસંહ્યામિધાર્વાવનામ્ ॥૨૨૮॥

(વાકી) વિભક્તિના અર્થ (રૂપી સંજ્ઞા)નો સમાવેશ હોવાથી (બહુગ્રીહિ સમાસમાં) જેમ વાકીનો પ્રયોગ થતો નથી તેમ લિંગ અને સંખ્યાનું અભિધાન કરનારા પ્રત્યયોનો પ્રયોગ પણ થતો નહિ. (૨૨૮)

અનેકમન્યપદાર્થે । (૨,૨,૨૪) ઉપરના બાબવચન “વદિ તદ્દિ કૃત્સ્નઃ પદાર્થોઽમિધીયતે, લૈક્યાથ સાંખ્યાથ વિષયો ન સિધ્યન્તિ । નો અર્થો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ વચન પ્રમાણે જો બહુબ્રહ્મિ, સલિંગ અને સંખ્યા એવા સંપૂર્ણ પદાર્થોનું પ્રમાણપણે અભિધાન કરતો હોય તો ગૌણ એવો વિભક્ત્યર્થ સંબંધ સમાસમાં અન્તર્ભૂત હોઈ, પછી વિભક્તિનો પ્રયોગ થતો નથી. તે પ્રમાણે ટાપુ વગેરે વિગદર્થક પ્રત્યયો અને સુ વગેરે સંખ્યાદર્થક પ્રત્યયોનો પ્રયોગ થશે નહિ.

સાધર્મ્યમન્યયેન ત્યાદ્ બહુબ્રહ્મસ્વથા સતિ ।

લિપ્તસંસ્થાનિમિત્તસ્ય સંસ્કારસ્થાપચર્તનમ્ ॥૨૨૯॥

પ્રયુક્તેન ચ સંબંધાચ્ચૈત્રાદિબ્રવણં ભવેત્ ।

વિના વિમ્ભકત્યા સંબંધો વિમ્ભકત્યા વિદ્યતે વિના ॥૨૩૦॥

આમ યતાં લિંગ અને સંખ્યાને જણાવનારા પ્રયયોને કારણે પ્રાપ્ત થનારા સંસ્કારના અભાવને લીધે બહુબ્રહ્મિ અન્યયના જેવો થશે. (૨૨૯)

અને વળી વિભક્તિ વિના પ્રયોગ્યેલાં (પદો સાથે) સંબંધને કારણે, વિભક્તિ વિનાનાં ચૈત્ર વગેરે પદોનું (જ) જવળુ થશે વિભક્તિ વિનાનાં પદોનો વિભક્તિ વિનાનાં પદો સાથે સંબંધ થાય છે. (૨૩૦)

વિષય એવા દ્રવ્યસામાન્યના વાચક અને વિભક્તિ પ્રત્યય વિના ઉચ્ચારાયેલા બહુબ્રહ્મિ સમાસનો શ્રેષ્ઠ એવા સમાન અભિધેયવાળા અને તેવા જ વિભક્તિ વિનાના શબ્દ સાથે પ્રયોગ થશે, કારણ કે સવિભક્તિક પદોનો સંબંધ બીજા વિભક્ત્યન્ત પદો સાથે થાય છે અને વિભક્તિ વિનાનાં પદોનો સંબંધ બીજા વિભક્તિ વિનાનાં પદો સાથે થાય છે એવો સામાન્ય નિયમ છે.

આ પ્રમાણે બહુબ્રહ્મિમાં પદાર્થોભિધાન પદાર્થો લૈક્યાઃ સાંખ્યાથ વિષયો ન સિધ્યન્તિ । એવો પૂર્વપક્ષ દર્શાવતા બાબવચનને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું.

અભિધાનેઽપિ સંસ્થાયાઃ સંસ્થાસ્વં ન નિવર્તતે ।

પટ્ટનર્થસ્યામિધાને ॥ સ્યાત્ પ્રાતિપદિકાર્યથા ॥૨૩૧॥

બહુબ્રહ્મિ વડે સંખ્યાનું અભિધાન થયું હોવા છતાં, તે (સંખ્યા)નું સંખ્યા-પણું નિવૃત્ત થતું નથી. પછીના અર્થનું અભિધાન થયું હોય તો તે (અર્થ) બહુબ્રહ્મિ રૂપ પ્રાતિપદિકાર્ય બનશે. (૨૩૧)

બહુબ્રહ્મિ અંગેની ચર્ચામાં લિંગ અને સંખ્યા અંગેની શ્રુતકેવી દર્શાવતા આસેપરપ ભાવવચન લૈક્યાથ સાંખ્યાથ વિષયો ન સિધ્યન્તિ । ને સમજાવવામાં આવ્યું. તેના સમાધાનમાં જણાવવામાં આવ્યું કે સીતનો અર્થ દર્શાવતા પ્રાતિપદિકને ટાપુ વગેરે સીલિંગના

પ્રત્યયો લાગે છે. બહુગ્રીહિ સમાસમાં ‘ત્રીત્વનું’ અભિધાન થતું હોવા છતાં ટાપુ વગેરે પ્રત્યયો ‘ત્રીત્વના’ ઘોતક ગને છે. સંખ્યા અંગે કહી શકાય કે વિવ્રગુ: સમાસમાં પ્રાતિ-પદિકના અર્થનું જ અભિધાન થતું હોવાથી કર્મ વગેરે અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ તેનામાં નથી. તેથી કર્મ વગેરેમાં રહેલ એકત્વ સંખ્યા દર્શાવવા માટે સંખ્યાને લાગતા પ્રત્યયો સમાસને લગાડવામાં આવે છે. તેથી વિવ્રગું મય । વિવ્રગુણા કૃતમ્ । એવા પ્રયોગો બનશે. બાબમાંની આ ચર્ચામાંની સંખ્યા અંગેની ચર્ચાને આ કારિગ્રમાં અવતાર કરવામાં આવે છે.

બહુગ્રીહિ સમાસનાં પદો સંખ્યાનું અભિધાન કરતાં હોવા છતાં સંખ્યાના પ્રત્યયો તેને લાગશે. एकः, द्वौ, बहुवः માં एक, द्वि, बहु સહજો પોતે સંખ્યાનું અભિધાન કરતા હોવા છતાં તેમને વચનના પ્રત્યયો લાગે છે.

પ્રાતિપદિકાર્ણભિદ્ધવિમાળવચનમાત્રે પ્રથમા । (૨.૩.૪૬, માત્ર પ્રાતિપદિકના, માત્ર લિંગના, માત્ર પરિમાણના અને માત્ર વચનના અર્થમાં પ્રથમા થાય છે) સૂત્રમાં વચન સંબંધને ઉદ્દેશ્ય હોવાથી સમાસની પ્રાપ્તિ થશે. સંબંધરૂપ પદ્યુપચ્ચ, સંબંધી એવા દ્રવ્યના અનુલક્ષમાં ગૌણ હોવાથી બહુગ્રીહિ પ્રાતિપદિકાર્થ દર્શાવશે. અન્તર્ભૂત પ્રાતિપદિકના અર્થમાં પ્રથમા થાય છે એવા નિયમ પ્રમાણે પ્રથમા થશે, પછી નહિ થાય.

અનુપયોગસિદ્ધવર્ધો ન વિમલ્લયર્થકલ્પના ।

વસ્તુવન્તરમુપશ્લિષ્ઠમિતિ કેચિત્પ્રવક્ષતે ॥૨૩૨॥

કેટલાક આચાર્યો અહેર કરે છે કે બહુગ્રીહિમાં (સંબંધરૂપ) વિલક્ષ્યર્થની કલ્પના અનુપયોગની સિદ્ધિને માટે નહિ, પરંતુ બીજા (ચિથોદ) મ ૧ તરીકે રજૂ કરવામાં આવી છે. (૨૩૨)

અન્ય પદના અર્થમાં બહુગ્રીહિ સમાસ પ્રાપ્ત થાય છે એવા એક પક્ષ લાબમાં પ્રાપ્ત થાય છે. વિમલ્લિપના અર્થમાં બહુગ્રીહિ પ્રાપ્ત થાય છે એવા બીજો પક્ષ પણ લાબમાં અર્થવામાં આવે છે. બાબની ચર્ચા ઉપરથી સૂચન થાય છે કે પ્રથમ પક્ષને સ્વીકારવામાં આવતાં વિવ્રગુ: દેવરત્ત: પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ આવા અનુપ્રયોગની કશી જરૂર નથી. લાબકારે બીજો મત વિલક્ષ્યર્થોભિધાન પક્ષ તરીકે રજૂ કર્યો છે, આ બીજો મત અનુપ્રયોગની સિદ્ધિ અર્થે નથી અર્થોત્ પહેલા મતના સમાધાન તરીકે નથી, પરંતુ એક સ્વતંત્ર દર્શન તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે. (કિન્તુ વર્ણનાન્તરમેવેદં મુખ્યમુક્તિ સત્ત્વોપવ્યવસ્થામ્ દ્રવ્યન્યેવા મતમ્ । હેઠાસાજ). આ બીજા પક્ષમાં પણ વિલક્ષ્યર્થરૂપ સંબંધ અને દ્રવ્યરૂપ સંબંધ વચ્ચે અગ્રે: હોવાથી બહુગ્રીહિ સમાસ દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે. આમ થતાં બહો પક્ષ અનુપ્રયોગ ઉપયોગી ગને છે. આ હેતુનું નિવારણ પણ ન લાભગિહિત્વાત્ । એવી દલીલમાં થશે. લાબમાં પણ વ્યવસ્થા ગુહ્યમ્ । અગ્ર દિ સર્વગત્ત્વર્દ પ્રાર્થતે । એવા સહજોથી આ બીજા પક્ષને સ્વીકારવામાં આવે છે.

આમ હોવા છતાં બાળકારનો મત અન્યપદાર્થોવિધાનપદ્યને સ્વીકારવાનો હોય એમ લાગે છે. આ પદ્યને કદાચ પાણિનિનો ટેકો હોય એમ અનેકમત્ત્યદાર્થો । (૨.૨.૨૪) સૂત્રમાં અર્થ સંબંધના ઉત્તરેષ ઉપરથી સૂચનાય છે, એમ બાળકારનું માનવું છે. આ પદ્યમાં સમાસનો લિંગ અને સંખ્યા સાથેનો મોગ સ્વાભાવિકપણે પ્રાપ્ત થાય છે. વિભક્ત્યર્થો-વિધાનપદ્યમાં વિશેષણનાં જાણાતે, । એવા સૂત્રનિયમ (૧.૨.૫૨)થી લિંગ અને સંખ્યાની પ્રાપ્તિ થશે.

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી નિષ્કર્ષ તારવી શકાય કે પાણિનિને અન્યપદાર્થપદ્ય માન્ય હશે કાલ્પાયન અન્યવિભક્ત્યર્થ પદ્યની તરફેણ કરે છે એમ લાગે છે.

वद्व्याप्तिरिति मनुष्य । (५.२.८४, તે ॥ એનું એવા અર્થમાં અથવા તે: તે છે જેને બદલે એવા અર્થમાં મનુષ્ય પ્રત્યય લાગે છે) પ્રમાણે સ્વાધિત્વના અર્થમાં મનુષ્ય લાગે છે. આના ઉદાહરણ કુલ્લસર્પવાન મન્મીઠ: । (૨૩૬: કાળા શાપવાળો છે)માં સમાસનાં પદો પ્રાતિપદિકાર્થ દર્શાવે છે અને મનુષ્ય અન્યવિભક્ત્યર્થ અર્થાત્ વસિસૂ નો અર્થ દર્શાવે છે, આખો સમાસ વિભક્ત્યર્થ મત્વ દર્શાવે છે.

આ બધા ઉપરથી એમ માની શકાય કે અન્યપદાર્થ અને વિભક્ત્યર્થ એવા બંને પદો સ્વીકારાઈ છે. ભર્તૃહરિએ પણ આ રીતિને સ્વીકારી છે.

संवन्धिभिर्विशिष्टानां संवन्धानां निमित्ता ।

સંવન્ધૈર્વા વિશિષ્ટાનાં તદ્વત્ સંવન્ધિનિમિત્તતા ॥૨૩૩॥

બહુમીહિનાં પદો વડે મયોદિત સંબંધીએથી યુક્ત સંબંધો (બહુમીહિની પ્રવૃત્તિમાં) નિમિત્તરૂપ બને છે અથવા સંબંધીએ સીમિત એવા સંબંધીએ નિમિત્તરૂપ બને છે. (૨૩૩)

વિભક્ત્યર્થોવિધાન પદ્યમાં બહુમીહિનાં પદો વડે વાચ્ય એવા સંબંધીએ વડે મયોદિત સંબંધ બહુમીહિના કાર્યમાં નિમિત્તરૂપ બને છે. બીજા આગુ પદ્યર્થોવિધાન પદ્યમાં સંબંધી વડે મયોદિત સંબંધીએ નિમિત્ત બને છે.

केचित्संयोगिनो दण्डाद् विपण्णात्समावायिनः ।

તદ્વતિ પ્રત્યયાનાહુર્બહુમીહિ તદ્વેવ ચ ॥૨૩૪॥

કેટલાક (આચાર્યો) જણાવે છે કે (સંબંધી સાથે) સંયોગ સંબંધથી નેહાયેલા 'હંડ' પછી અને (સંબંધી સાથે) સમવાય સંબંધથી બેહાયેલા 'વિપણ્ણ' પછી, તેની પાસે તે છે એવા અર્થમાં સ્વાધિત્વ દર્શાવનારા પ્રત્યયો લાગે છે. બહુમીહિમાં પણ તેમજ બને છે. (૨૩૪)

અગાઉની કારિકાના દિગ્વિષ્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું કે સ્વામિત્વ દર્શક મતુર પ્રત્યય લાગીને તૌવાર યમેષા સ્ખંદરૂપ જેવો બહુગ્રીહિ સમાસ છે. આવી સ્થિતિ પદ્યમાંબિધાન પદ્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ અંગે એક મતાન્તર જણાવવામાં આવે છે. સ્ખંદ સ્ખંદ તેના સંજ્ઞાધી સાથે સંયોગ સંજ્ઞાધી જોડાયેલો છે. એવી રીતે વિષાળ સ્ખંદ તેના સંજ્ઞાધી સાથે સમવાય સંજ્ઞાધી જોડાયેલો છે. આ સ્ખંદોને તદ્વાન્-તેની પાસે (તે) ॥ એ અર્થમાં સ્વામિત્વદર્શક ફન્, ઈન્ અને મતુર પ્રત્યયોમાંથી ફન્ પ્રત્યય લાગે છે અને તેથી દન્દિન્ અને વિષાળિન્ સ્ખંદો બને છે. આ પ્રત્યયો તેન મુલ્ય કિયા પેદ થયેલો. (૫.૧.૧૧૫, તેની ક્રિયા જેવી ક્રિયા જેની છે એવા અર્થમાં પ્રાતિપદિકને વર પ્રત્યય લાગે છે) સૂત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આવી રીતે અન્ય પદના અર્થ સાથે જોડાયેલાં અને સંજ્ઞાધીરૂપે સમજવામાં આવેલાં બહુગ્રીહિ પદો, બહુગ્રીહિતું નિમિત્ત બને છે.

મિત્તં સંવન્ધિભેદેન સંવન્ધમપરે વિદુઃ ।

નિમિત્તં સ વિમક્ત્યર્થઃ સમાસેનાભિધીયતે ॥૨૩૫॥

પરંતુ બીજા આચાર્યો સમજે છે કે શુદ્ધ શુદ્ધ સંજ્ઞાધીઓ સાથે શુદ્ધ શુદ્ધ (સમજાતો) સંજ્ઞાધ (મત્વર્થીય સ્ખંદરૂપત્વ) નિમિત્ત બને છે. તે (સંજ્ઞાધરૂપ) વિમક્ત્યર્થ, સમાસ વડે અભિધાન પામે છે. (૨૩૫)

મતુમન્ત સ્ખંદમાં રહેલા સંજ્ઞાધવિશેષનો આશ્રય કોઈક ચોક્કસ સંજ્ઞાધી હોય છે. આ સંજ્ઞાધ મત્વર્થીય પ્રત્યયની ઉત્પત્તિનું કારણ બને છે. સ્ખંદી, વિષાળી વગેરે પ્રયોગોમાં સંજ્ઞાધોમાં રહેલ પ્રત્યય અને સંજ્ઞાધ એમ બન્ને હોવાથી મતુમન્ત સ્ખંદરૂપમાં સંજ્ઞાધીતું તેમજ સંજ્ઞાધતું એમ બન્નેનું નિમિત્તત્વ સ્પષ્ટ થાય છે. સ્ખંદી, વિષાળી એવું મતુમન્ત પદ અખંડ ॥ છતાં તેમાં આ પ્રકૃતિ, આ પ્રત્યય, આ પ્રકૃત્યર્થ, આ પ્રત્યયાર્થ એવા પ્રક્રિયાભેદો પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રધાતમમ્યાર્થતયા મિન્નં સ્વૈરુપસર્જનૈઃ ।

નિમિત્તમભિષેયં ઘા સર્વપદ્માદપેક્ષ્યતે ॥૨૩૬॥

સમાસમાં ગૌણભાવે રહેલાં પદોરૂપી સંજ્ઞાધીઓથી સ્મિત બનેલ અને અન્ય પદનો અર્થ હોવાને કારણે મુખ્ય (સમજાતો) સંજ્ઞાધ (બહુગ્રીહિ સમાસની પ્રવૃત્તિનું) નિમિત્ત છે. અથવા વિગ્રહવાક્યને અંતે તે પ્રાપ્ત થતો હોવાથી સમાસ વડે તે વાચ્ય બને છે. (૨૩૬)

બહુગ્રીહિ અન્યપદના અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે એવો પ્રયત્ન થયેલ છે. અન્યપદાર્થરૂપ આ સંજ્ઞાધ, સંજ્ઞાધના ગૌણભાવે રહેલાં સમાસનાં પદોરૂપી સંજ્ઞાધીઓથી સ્મિત બને
વા-૭૦

છે. આ સંબંધ બહુગ્રીહિની પ્રતિતિનું નિમિત્ત બને છે. અથવા ગોળ પક્ષમાં એટલે કે વિલક્ષ્યપદ્ધતિધાન પક્ષમાં જસ્ય એવું સંબંધદર્શક શ્વર્ગ અર્થે આવતું હોવાથી વિલક્ષ્યપદ્ધતિ સંબંધ જ મુખ્ય છે અને તે જ મુખ્યરૂપે વાચ્ય બને છે.

સ્વામિનિ વ્યતિરેકશ્ચ વાક્યે યદપિ દૃશ્યતે ।

પ્રાધાન્ય એવ તસ્યેષ્ટો બહુગ્રીહિર્નિવશિતે ॥૨૩૭॥

વાક્યમાં માલિકનું ગૌણત્વ સમજાતું હોવા છતાં તેનું મુખ્યત્વ જણાવાતું હોય ત્યારે જ બહુગ્રીહિ ઈષ્ટ છે. (૨૩૭)

વિષ્ણુ ગાય: સ્વયં ય: । એવા વિમલનામમાં ગાયોનો માલિક એવો અર્થ દર્શાવતું પદ ગૌણાર્થ દર્શાવે છે. બહુગ્રીહિનાં પદો દ્વારા દર્શાવાતો ગાયો એવો અર્થ જ પ્રધાન છે. તે પછી સંબંધવિશિષ્ટ સંબંધો અથવા સંબંધવિશિષ્ટ સંબંધ બહુગ્રીહિ વડે કેવી રીતે વાચ્ય બનશે એવી સંકાનો જવાબમાં આ કારિકાનું કથન છે.

વિમલનામમાં માલિકના અર્થનું અપ્રાધાન્ય છે તેથી બહુગ્રીહિમાં સંબંધનું પ્રાધાન્ય રહેશે નહિ. પરંતુ સમાસ અને વાક્ય ભિન્ન હોવાથી બન્નેનો અર્થબોદ સ્વભાવિક છે. તેથી જ્યારે સ્વામીનું પ્રાધાન્ય દર્શાવતું હોય ત્યારે બહુગ્રીહિ સમાસ યોગ્ય બને છે, આમ વાક્યમાં સ્વામીનો અર્થ અપ્રાધાન રૂપે અને સમાસમાં પ્રધાનરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

ગર્ભા વિશેષણત્વેન યદા તદ્વાન્ પ્રવર્તતે ।

અત્યેતા હતિ તન્નાર્થે બહુગ્રીહિર્ન વિચિતે ॥૨૩૮॥

તે ગાયો આની છે એવા અર્થમાં ગાયોના વિશેષણ રૂપે માલિક રજૂ થાય છે ત્યારે તે અર્થમાં બહુગ્રીહિ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨૩૮)

‘આ કાળરચિતરી ગાયો કોની છે,’ એવી જિજ્ઞાસા થતાં ‘કાળરચિતરી ગાયો આની છે’ એવા વાક્યનો પ્રયોગ થાય છે. બહુ ગાયોનો માલિક ગાયોના સંબંધમાં અપ્રધાન હોઈ વિશેષણરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી વિષ્ણુ એવા સમાસનો પૂરેપૂરો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી.

યદા પ્રત્યયમર્મસ્તુ તાસાં સ્વામી ગવામિતિ ।

ગોમિત્તવાસિર્સંવગ્નો નિમિત્તવાચ્ય કલ્પતે ॥૨૩૯॥

‘તે (કાળરચિતરી) ગાયોનો માલિક’ એવા અર્થરૂપે જ્યારે બોધ થાય છે ત્યારે ગાયો સાથેનો સંબંધ બહુગ્રીહિના નિમિત્ત તરીકે સમજવામાં આવે છે. (૨૩૯)

‘તે કાળરચિતરી ગાયોનો માલિક કોણ છે,’ એવી જિજ્ઞાસા થતાં આ ગાયો એના માલિકને જણાવતું કારણ બને છે. આમ વિષ્ણુ એવા સામાસિક પદનો અર્થ અન્ય પદના અર્થસાથે સંબંધને પ્રાપ્ત કરે છે. આથી સંબંધ બહુગ્રીહિની રચના થઈ કારણબુત બને છે. આમ વિષા ગમ્નો સ્વયં ગોડમં વિષ્ણુ: । એવું અન્યપદાર્થપ્રધાન વાક્ય યોગ્ય બને છે.

અપેક્ષમાણઃ સંઘન્યં સ્થિતિસ્થ નિવૃત્તયે ।

નિમિત્તાનુવિધાયિત્વાત્ તદ્વર્માર્થઃ પ્રસજ્યતે ॥૨૪૦॥

સમાસને રૂઢિશબ્દ બનતો અટકાવવા માટે જો સંબંધનો (તેના પ્રવૃત્તિ) નિમિત્ત તરીકે) આશ્રય કરવામાં આવે તો (સમાસ સંબંધરૂપ નિમિત્તને અનુસરતો હોવાથી) લિંગસંખ્યારહિતવ)ધર્મરૂપ સમાસાર્થ પ્રાપ્ત થશે. (૨૪૦)

સંબંધરૂપ પ્રવૃત્તિનિમિત્તથી સંબંધી પ્રાપ્ત થતો હોય તો બહુવ્રીહિમાં લિંગ અને સંખ્યા ઉપરોક્તી બનશે કે કેમ તે આ કારિકામાં વિચારવામાં આવ્યું છે.

બહુવ્રીહિ સમાસમાં તેના અવયવાર્થરૂપ સંબંધ સંબંધીનો વાચક બને છે. હવે જો બહુવ્રીહિ તેના અવયવાર્થરૂપ સંબંધને ન અનુસરે તો સમાસ, અવયવોના અર્થ વિનાનો કેવળ રૂઢિશબ્દ બનતો અટકાવવા માટે સમાસમાં અવયવાર્થરૂપ સંબંધનું અનુસરણ થોડું બનશે. હવે આ સંબંધ અસત્ત્વશૂન્ય હોવાથી તેનામાં લિંગ અને સંખ્યાની પ્રતિ થશે નહિ. તેથી બહુવ્રીહિમાં લિંગ અને સંખ્યાનો અતિદેહ આવશ્યક છે.

નાના ચિત્રા इति यथा निमित्तमનुरुध्यते ।

નાનામૂલેડપિ વૃત્તઃ સન્ બહુવ્રીહિસ્તથા ભવેત્ ॥૨૪૧॥

જુદી જુદી એવા અર્થવાળા દ્રવ્ય સાથે સમાસમાં પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં, જેમ નાના શબ્દ ચિત્રાઃ એવા (પ્રવૃત્તિ)નિમિત્તને અનુસરે છે તેમ બહુવ્રીહિ પણ તેવો જ થશે. (૨૪૧)

અનુવ્ર :— નાનામૂલેડપિ વૃત્તઃ સન્, યથા નાના, ચિત્રા इति નિમિત્ત અનુસરતે, एवं બહુવ્રીહિઃ અપિ તથા ભવેત્ ।

નાના ચિત્રાઃ ગાયઃ યસ્ય સઃ । એવા વાક્યમાં નાના શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષિપ્રમૂર્ચા નાનામૌ ન સહ । (૫.૨.૨૭, સાથે નહિ એવા અર્થવાળા વિ અને વજ્ ને અનુક્રમે તા અને નામ્ એવા પ્રત્યય રવાયે લાગે છે) સૂત્ર પ્રમાણે નાના શબ્દ તેવાર થયો છે. તે અસહભાવ (સાથે ન રહેતું) એવા અર્થ દર્શાવતો અન્યથાશબ્દ હોવાથી અસત્ત્વરૂપ હોઈ લિંગ અને સંખ્યા વિનાનો છે, તે જગતે તેના અસહભાવ વાળા દ્રવ્ય સાથે જોડાય છે ત્યારે અસહભાવ તેનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત બને છે દ્રવ્ય સાથે જોડાયા હોવા છતાં નાના શબ્દમાં લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થતાં નથી આવે. નાના શબ્દ ચિત્રા યાવ. ચસ્ય સઃ । એવા વાક્ય સાથે જોડાય છે. બહુવ્રીહિમાં આવી રિચિત છે.

બહુવ્રીહિ પોતાના અવયવોના અર્થરૂપ સંબંધરૂપે સમૂહતા પ્રવૃત્તિનિમિત્તને અનુસરે છે અને તેથી લિંગ અને સંખ્યા વિનાનો હોય છે. પરિણામે બહુવ્રીહિમાં લિંગ અને સંખ્યાની પ્રાપ્તિ માટે લિંગ અને વચનનો અતિદેહ આવશ્યક છે.

સંવિગ્ધિનિ નિમિત્તે તુ દ્રવ્યધર્મો ન હીયતે ।

લિઙ્ગાભાવો હિ લિઙ્ગસ્ય વિરોધિત્વેન વર્તતે ॥૨૪૨॥

બહુગ્રીહિની રચનાનું નિમિત્ત (તેનાં પોતાનાં પદાર્થો) સંબંધી હોય તો દ્રવ્યના ધર્મનો ત્યાગ થતો નથી, (લિંગની અપ્રાપ્તિ જ લિંગની પ્રાપ્તિના વિરોધી તરીકે સમજાય છે. (૨૪૨)

જો બહુગ્રીહિની રચનાનું નિમિત્ત સંબંધ હોય અને તેના વડે વાચ્ય એવા અન્ય પદાર્થને લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થતાં ન હોય તો વિરોધના કાજા છે. । (૧,૨,૫૨) સૂત્રનિયમથી બહુગ્રીહિને લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે.

પરંતુ અન્યપદાર્થરૂપ દ્રવ્યનું નિમિત્ત સમાસના પોતાનાં પદોના અર્થરૂપી સંબંધી હોય ત્યારે લિંગ અને સંખ્યાના અસ્તિત્વેથી ગર નથી. આ વાત આ કારિકામાં બહુવચનમાં આપી છે.

ચિન્તા ગણ વક્તૃ ઇ. । એવા વાક્યમાં ચિન્તા અને ગણ, સ્ત્રીલિંગમાં સંબંધ રૂપે છે, વેવદતા અન્યપદાર્થ છે. એના લિંગ અને સંખ્યા સમાસનાં પદોનાં લિંગ અને સંખ્યાથી જુદા છે. પરિણામે આજો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી બહુગ્રીહિને પોતાનાં લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત નહિ થાય એવી સહા થાય છે. તેમ છતાં અવયવરૂપ સંબંધી બહુગ્રીહિના અર્થસ્વરૂપને બદલી શકતાં નથી, તેથી દેવદત્ત વગેરે અન્ય પદાર્થ તેમના લિંગ અને સંખ્યાને પ્રાપ્ત કરશે જ. વ્યવસ્થારૂપ સંબંધ બહુગ્રીહિના નિમિત્ત રૂપે છે એ પક્ષમાં સંબંધ અદ્વયરૂપ હોઈ ત્યાં લિંગનો અવાવ સમજાય છે બહુગ્રીહિના અર્થરૂપ રહેલા દેવદત્તના અનુલક્ષમાં આ નિગાહાવવાનો સંબંધ લિંગનો વિરોધી છે અસંગત છુદુ લિંગ હોવું તે લિંગવિરોધ નથી.

સંસ્થાવાંલિલિઙ્ગવાંઆર્થોઽભિન્નધર્મા નિમિત્તત્ત. ।

આસન્ન ઇવ દ્રવ્યવાત્ તદ્ધર્મેન વિરુધ્ધતે ॥૨૪૩॥

(અન્યપદનો) સંખ્યાવાળો અને લિંગવાળો અર્થ તેના (પ્રવૃત્ત)નિમિત્તથી જુદા ધર્મોવાળો નથી. દ્રવ્ય હોઈને તે તેની પાસેનો જ છે, (અને તેથી) તેના ધર્મોનો વિરોધી નથી. (૨૪૩)

અવયવવાર્થરૂપ સંબંધી બહુગ્રીહિની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે. અન્ય પદાર્થ તરીકે પણ પ્રાપ્ત થનાર તે સંબંધી લિંગવાન અને સંખ્યાવાન તરીકે સમજાય છે. આ જો સંબંધી એના લિંગ અને સંખ્યા રૂપી ધર્મો જુદા હોતા નથી. આ પ્રમાણે અન્યપદાર્થ અવયવવાર્થરૂપ નિમિત્તથી દૂર નથી. તેથી અન્યપદાર્થ નિમિત્તના લિંગ અને સંખ્યા રૂપી ધર્મોનો વિરોધી નથી.

હરિતક્યઃ જ્વાલિ । (હરિતકા હોય) પ્રોત્તમા નિમિત્તો એવા જ્વાલિ (હોય) નો નિમિત્ત એવા હરિતક્યઃ સાથે લિંગ રૂપી ધર્મનો વિરોધ છે. છતાં ત્રીલિંગવાળો હરિતક્ય.

ચબ્દ મદત્વનો છે અને નિમિત્તી તેને અનુસરે છે. સ્વલોક વાનિ । (અસતિક નામની ટેકરીવાળાં વનો) પ્રયોગમાં એકવચ્ચ ધર્મવાળા નિમિત્ત સ્વલોક ચબ્દનું અનુસરણ નિમિત્તી એવો વાનિ ચબ્દ કરે છે.

વિભક્ત્યર્થેન પાવિષ્ટં શુદ્ધં ચેતિ દ્વિધા સ્થિતમ્ ।

દ્રવ્યં શુદ્ધસ્ય ચો ધર્મઃ સ ન સ્યાદન્યધર્મણઃ ॥૨૪૪॥

વિભક્ત્યર્થે રૂપી સંબંધ સાથે જોડાયેલું અને (શુદ્ધ) (સ્વરૂપવાળું) એમ બે પ્રકારે દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ સમજવામાં આવી છે. શુદ્ધ (દ્રવ્ય)નો જો (લિંગસંબંધ રૂપ) ધર્મ છે તે બીજા દ્રવ્યના ધર્મથી અસર પામતાં પ્રાપ્ત થશે નહિ (૨૪૪)

વિભક્ત્યર્થોવિધાન પદ્યમાં ૫૫૧ વિભક્તિ વડે વાચ્ય સંબંધ સાથે જોડે સંબંધી જોડાયેલા દ્રવ્યને સમાસાર્થ સમજવામાં આવે છે. પદ્યાર્થોવિધાન પદ્યમાં બીજા ટાઈ વડે મર્યાદિત ન અનેલા શુદ્ધ દ્રવ્યને વાચ્યાર્થ સમજવામાં આવે છે. આમ બે પદ્યમાં દ્રવ્યને બે પ્રકારે સમજવામાં આવ્યું છે. શુદ્ધ દ્રવ્ય જો સંબંધ વડે મર્યાદિત બનતું હોય તો દ્રવ્યના લિંગ અને સંબંધ રૂપ ધર્મો પ્રાપ્ત થશે નહિ. તેથી વિશેષવાર્થ વાચાર્થે । (૧.૨.૫૨) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે લિંગ અને સંબંધનો અતિદેહ સ્વરૂપ થશે.

દ્રવ્યમાત્રાય નિર્દેશે મેદોડયમવિશદિતઃ ।

પ્રત્યે પૂર્વત્ર મેદત્તુ દ્વિતીયેડનુપ્રવર્ણિતઃ ॥૨૪૫॥

(મહાભાષ્ય) અંતમાં શરૂઆતમાં, જ્યાં માત્ર શુદ્ધ દ્રવ્યનો નિર્દેશ છે ત્યાં, (વિભક્ત્યર્થ સાથે સંબંધવાળું) એવી વિશેષતા જણાવવાનું યોગ્ય માન્યું નથી. આવી વિશેષતા (પદ્યની) બીજા (ભાગ)માં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. (૨૪૫)

બહુમીદિ અંગે બે પદ્યો, અલેકતન્દ્રપચર્ચે । (૨.૨.૨૪) ઉપરના ભાષ્યમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે. શરૂઆતમાં અર્થોત્ વાર્તિક ૪, ૫, અને ૬ ઉપરની ચર્ચામાં બહુમીદિ શુદ્ધ દ્રવ્યરૂપ અન્ય પદ્યાર્થનો વાચક બને છે એ બાબત ચર્ચવામાં આવી છે. આ પદ્યમાં અનુપ્રયોગની પ્રાપ્તિ થશે એવી મુશ્કેલી દર્શાવી, તેને જ જાળવેલિતવાદ । એવા વાર્તિક દ્વારા દૂર કરવામાં આવી છે. આ ચર્ચામાં વિભક્ત્યર્થોવિધાન પદ્યને નિર્દેશ કે ચર્ચા કરવાનું યોગ્ય માનવામાં આવ્યું નથી. ત્યારબાદ વાર્તિક ૭, ૮ અને ૯ ઉપરના ભાષ્યમાં બહુમીદિ પદ્યચર્ચાનો વાચક બને ॥ એ પદ્યની અર્થોત્ વિભક્ત્યર્થોવિધાન પદ્યની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ બીજા પદ્યમાં પણ વિભક્ત્યર્થ રૂપી સંબંધથી મર્યાદિત એવા દ્રવ્યને જ વાચક માનવામાં આવ્યું છે. દ્રવ્યને જો વાચ્ય માનવામાં ન આવે તો અસત્યભૂત એવા સંબંધમાં લિંગ અને સંબંધ દેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે અને તેથી અતિદેહનો સંદર્ભ જ પ્રાપ્ત નહિ થાય.

દ્રવ્યસ્ય ગ્રહણં ચાત્ર લિઙ્ગસંખ્યાવિશેષણમ્ ।

દ્રવ્યાશ્રિતત્વ દ્વિ તયોસ્તતોઽન્યસ્ય ન સિધ્યત ॥૨૪૬॥

ત્યાં દ્રવ્યનો ઉલ્લેખ, લિંગ અને સંખ્યાના વિશેષણ રૂપે છે, તે બંને, દ્રવ્યનો આશ્રય કરે છે, તેથી તે બીજાના આશ્રયવાળા સિદ્ધ થતાં નથી (૨૪૬)

વાર્તિક ૮ સિદ્ધ વૃ શુભવચ્ચેષ્ટુ । ઉપરના સામ્યવચન યદિ તર્હિ વિગ્રહપર્વોઽમિષોમતે કુલ્લ. પદાર્થ કપમમિહિતો મવતિ ચઢ્ઢ્યા સલિઙ્ગ સમ્બધવ । ના સંદર્ભમા આ કારિકા ૨૪૬ કરવામાં આવી છે

સામાન્ય રીતે લિંગ અને સંખ્યા દ્રવ્યના વિશેષણ રૂપે હોય છે જતા બહી બનુંદરિ દ્રવ્યને લિંગ અને સંખ્યાના વિશેષણ રૂપે સમજાવે છે.

લિંગ અને સંખ્યાના આમય તરીકે દ્રવ્યને સમજાવવાનું કારણ એ છે કે આ લિંગ અને સંખ્યાનો શુદ્ધ વગેરે સાથે સંબધ નથી.

વિભક્તયર્થોભિધાન પક્ષમા વિભક્તયર્થસ્ય સંબધ બહુવૃત્તિ વડે વાચ્ય બને છે એમ અનેકવાર કહેવામાં આવે છે સંબધ અને અન્ય પદાર્થસ્ય દ્રવ્ય તેમના વિશેષણોના સંદર્ભમાં એકસરખા સમજાવે છે તેથી સંબધ પણ દ્રવ્ય રૂપ સમજાવવાથી તેને લિંગ અને સંખ્યાની પ્રાપ્તિ થશે

સંવચ્છિન્નમિન્નસંવચ્છપરિચ્છિન્નને પ્રવર્તેતે ।

સમાસો દ્રવ્યસામાન્યે વિશિષ્ટ્યર્થાનુપાતિનિ ॥૨૪૭॥

(બહુવૃત્તિ) સમાસ (તેના પદો રૂપી) સંબધોના વડે સીમિત બનતા સંબધ વડે મર્યાદિત થયેલા અને વિશેષણ રૂપી અર્થ દર્શાવનારા સંબધ વડે અનુસરાતા દ્રવ્યસામાન્યના વચ્ચે રૂપે પ્રવર્તે છે (૨૪૭)

વિભક્તયર્થોભિધાન પક્ષમાં બહુવૃત્તિ સમાસ સંબધ રૂપી વિભક્તયર્થનો વાચક બને છે આ સંબધ બહુવૃત્તિના બટક પદો રૂપી સંબધોનાથી મર્યાદિત બને છે તેનાથી પરિચિત્તન અર્થાત્ સીમિત એવું દ્રવ્યસામાન્ય બહુવૃત્તિ વડે દર્શાવાય છે.

દ્રવ્યસામાન્ય દ્રવ્ય ઉપરથી સમજાવે છે કે પદાર્થવિશેષરૂપી અનુપ્રેરણ ત્યાં પણ પ્રધાન થશે આમ વિભક્તયર્થોભિધાન પક્ષમાં પણ અનુપ્રેરણની સિદ્ધિ સમજાવવામાં આવી

દ્રવ્યધર્માનતિક્રાન્તો ભેદધર્મેષ્વવસ્થિત. ।

મવિષ્યદાપ્રયાપેક્ષે લિઙ્ગસંખ્યા પ્રવચતે ॥૨૪૮॥

(લિંગ અને સંખ્યા રૂપી) દ્રવ્ય ધર્મોથી જુદો નહિ પડેલો અને દ્રવ્યવિશેષના ધર્મો સાથે સમાનરૂપે સ્પષ્ટ બનતો તે (બહુવૃત્તિ સમાસ) તેના પ્રાપ્ત થનારા આશ્રય(રૂપ દ્રવ્યવિશેષ)ની અપેક્ષા રાખનારા લિંગ અને સંખ્યાને પ્રાપ્ત કરે છે (૨૪૮)

શાસ્ત્રવ્યવસ્થાભેદેऽપિ લૌકિકમર્યો ન મિદતે ।

નચ્ચમાસે યતસ્તત્ર ત્રય પક્ષા વિચારિતા ।।૨૪૯।।

શાસ્ત્ર પ્રક્રિયામાં લિન્યતા હોવા છતાં, નચ્ સમાસના લૌકિક અર્થમાં ફેરફાર થતો નથી; તે કારણે આ (નચ્ સમાસ) અંગે ત્રણ વિકલ્પોને વિચારવામાં આવ્યા છે. (૨૪૯)

અષ્ટાધ્યાયીના બીજા અધ્યાયના બીજા પાદના છઠ્ઠા સૂત્ર નચ્ ઉત્પરના ભાષ્યની ચર્ચાનો આધાર લઈને ભર્તૃહરિ દ્વે નચ્ સમાસમાં સિંગ અને સખ્યાના અતિદેશ અંગેની વિચારણા કારિકાઓ ૨૪૯ થી ૩૧૬ દ્વારા કરે છે.

નચ્ । સૂત્ર જણાવે છે કે નચ્ એમાં ઈત્ છે એવા નચ્ નિપાતનો સમર્થ સુખ્ય સાથે વિકલ્પે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે, જેમ કે જગદ્ગણ. । આ સમાસમાં ક્યા પદનો અર્થ પ્રધાન છે, એ અંગે ભાષ્યકારે ત્રણ વિકલ્પો રજૂ કર્યા છે નચ્ સમાસનો લૌકિક અર્થ તો નિશ્ચિત છે, છતાં પ્રક્રિયામાં ફેરફાર શક્ય હોઈને જાવા ત્રણ વિકલ્પો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે પ્રથમ વિકલ્પ પ્રમાણે જગદ્ગણ, એવા નચ્ સમાસમાં ઉત્પરપદનો અર્થ મુખ્ય છે ત્રીજા વિકલ્પ પ્રમાણે પૂર્વ પદનો અર્થ મુખ્ય છે અને ત્રીજા વિકલ્પ પ્રમાણે અન્ય પદનો અર્થ મુખ્ય છે. નચ્ સમાસમાં પૂર્વપદનો અર્થ મુખ્ય છે એવા ભાષ્યકારે રજૂ કરેલા, મતને ભર્તૃહરિ અનુસરે છે સમાસના અર્થની દૃષ્ટિએ આ મત યોગ્ય છે

ત્રણેય વિકલ્પો અંગે પ્રાથમિક શક્યો ૨૫૦ કરતાં ભાષ્યકાર જણાવે છે કે જો ઉત્પરપદનો અર્થ મુખ્ય હોય તો જગદ્ગણ બાક્ય । એમ કહેતાં કોઈપણ પ્રાસંગ્યને જ લાવવામાં આવશે જગદ્ગણ માં નચ્ નો અર્થ નિષેધ છે તેથી જગદ્ગણ નો 'પ્રાસંગ્યનો નિષેધ' એવા અર્થ થશે. આવો નિષેધરૂપ અર્થ પ્રધાન અર્થ કેરી રીતે બની શકે ? તેથી અહીં નચ્ અનર્થક છે એમ માનવું રહ્યું જગદ્ગણ અને જાણ્ય, બન્ને શબ્દોનો એકસરખો અર્થ થતાં, જગદ્ગણ બાક્ય । નો કોઈપણ પ્રાસંગ્યને લાગે એવા અર્થ થશે. બીજા વિકલ્પ પ્રમાણે જગદ્ગણ માં અન્ય પદનો અર્થને મુખ્ય સમજવામાં આવે તો ન જગદ્ગણ જગદ્ગણ, જગદ્ગણ્ય વચ્ચે જ જગદ્ગણ । એવા અર્થના બહુબીધિને બદલે અન્યપદ પ્રધાન નચ્ સમાસ થશે આવી રિચ્છિતતા અવર્ણા હેમન્ત । એવા પ્રયોગમાં હેમન્ત શબ્દના સિંગ અને વચન અવર્ણા, એવા નચ્ સમાસના સિંગ અને વચન પ્રમાણે યોગ્યતા પડશે ત્રીજા વિકલ્પમાં, નચ્ સમાસમાં પૂર્વ પદના અર્થને મુખ્ય ગણવામાં આવતાં ન એ અન્ય હોવાથી, આખો શબ્દ અન્યથા ચતા સમાસ અન્યથીભાવ થશે આ ચર્ચાનો અનુસંધાનમાં ભાષ્યકાર ઉત્પરપદના અર્થને પણ મુખ્ય ગણવાના મતના છે કેવળ આ મતને નિર્ણાયક મત તરીકે સમજાવે છે

હેવારાજ જણાવે છે કે નચ્ સમાસમાં અન્ય પદનો અર્થ મુખ્ય સમજતાં જગદ્ગણ માં જગદ્ગણ શબ્દ પ્રાસંગ્ય જાણિ દ્યોતવશે પ્રાસંગ્ય વ્યવસ્થિત નહિ પૂર્વપદના અર્થને મુખ્ય માનતા નચ્ નો અર્થ નિષ્ક્રિય અર્થોત્ નિષેધ થશે આ નિષેધને ક્રિયા સાથે સંબંધ ન હોવાથી જગદ્ગણ નો અર્થ પ્રાસંગ્ય જ સમજાવે એ પ્રમાણે ઉત્પરપદનો અર્થ પ્રધાન

સમગ્રતાં 'પ્રાકૃતપદ્ય વિનાના ક્ષત્રિય વગેરે, એવો અર્થ' સમગ્રતઃ છે. આમ શાસ્ત્રપ્રક્રિયાને જુદી જુદી રીતે સમગ્રતામાં આવે છતાં અગ્રાહ્યઃ એવા નવ્ સમાસમાં રિયતવશ્ય અર્થોત્ લોકિક રૂઢ અર્થ-પ્રાકૃતપદ્ય વિનાના ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શુદ્ધો-માં કદો ફેરફાર થતો નથી. બ્રાહ્મણને અનુસરીને હેલારાજ પશુ ઉત્તરપદના અર્થને તથા પૂર્વપદના અર્થને પ્રધાન અર્થ સમગ્રતઃ છે. ઉત્તરપદ્યપ્રાધાન્યમેવ ત્વમ્ વિદ્વાન્તઃ :...તસ્માદુપવન્તં પૂર્વપદ્યપ્રાધાન્ય-દર્શનમ્ । ઠારિકા ૩૧૬ ઉપરની ટીકા.

શબ્દાન્તરેऽપિ ચૈકલ્પમાભિત્થૈવ વિચારણા ।

અગ્રાહ્યણાદિષુ નમ્ઃ પ્રવોગો ન હિ વિચરતે ॥૨૫૦॥

તે (નવ્ સમાસ વિગ્રહ વાક્ય કરતાં) જુદો શબ્દ હોવા છતાં, ખન્ને વચ્ચેના એકલ્પનો આશય કરીને (પશુ વિગ્રહપોની) વિચારણા કરવામાં આવે છે. અગ્રાહ્યણઃ વગેરેમાં નવ્ નો પ્રયોગ દેખાતો નથી. (૨૫૦)

ન ગ્રાહ્યણઃ, અગ્રાહ્યણઃ । એવા પ્રાતિપદક શબ્દોના સમૂહરૂપી વિગ્રહ વાક્યમાં અને અગ્રાહ્યણ, એવા સમાસમાં અર્થની દૃષ્ટિએ કદો ફેરફાર નથી. વિગ્રહવાક્યમાંનો નવ્ અને સમાસનો જ અર્થ પ્રાપ્ત કરવાની દૃષ્ટિએ સરખા છે. આવા અલોભની કલ્પના કરીને જ તથુ પછોની વિચારણા કરનામાં આવે છે. આમ નિષેધનો અર્થ વાક્યમાં અને સમાસમાં સમાન છે. અધિક (વધારે), અવગચ (હર કદો) વગેરે શબ્દોમાં જ છે પરંતુ, એમાંથી નિષેધનો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી.

પ્રાક્ સમાસાત્ પદાર્થાનાં નિવૃત્તિર્વ્યોત્યતે નમ્ઃ ।

સ્વમાણસો નિવૃત્તાનાં રૂપાભેદાદલક્ષિતા ॥૨૫૧॥

સ્વાભાવિકપદ્યે નિવૃત્ત થયેલા પદાર્થોનો, સ્વરૂપમાં ભેદ ન હોવાને કારણે ધ્યાનમાં નહિ આવનારો નિષેધ, સમાસમાં ભેદાત્તાં પહેલાં નવ્ વડે જણાવાય છે. (૨૫૧)

વિગ્રહવાક્યમાં નવ્ ના પ્રયોગથી નિષેધ જણાવવામાં આવે છે. આ નિષેધ કદાપિ સ્વતંત્ર હોતો નથી. તે હમેશા પદાર્થનિષ્ઠ હોય છે. અર્થોત્ કોઈક પદાર્થ સાથે નવ્ જોડાયેલો જ હોય છે. તેથી નવ્ના માત્ર પ્રયોગથી વિદ્યમાન પદાર્થની નિર્ણયિત ઘટ્ટ શકે નહિ સમાસથી જુદા વિગ્રહવાક્યમાં પશુ આવી જ રિયતિ છે. તેથી નવ્ હમેશાં સ્વાભાવિકપદ્યે નિષેધ પામતા પદાર્થોનો ઘોતક અને છે હવે જો પદાર્થોની સ્વાભાવિક નિર્ણયિત ઘટ્ટ તે આવી નિર્ણયિતો દર્શક, નવ્ કદો રીતે અને એવી શંકાના જવાબમાં કદો શકાય કે સખ્દનો અર્થ વસ્તુર્થ નથી. અગ્રાહ્ય છે. અગ્ર સાથે જોડાયેલા અર્થને નવ્ રપટ કરે છે. તેથી નવ્ ઘોતક કહેવાય છે.

બ્રાહ્મણાદિસ્યવા વાચ્યેજ્વાલ્યાતપદવાચ્યયા ।

ક્રિયયા યસ્ય સંવન્ધો વૃત્તિસ્તસ્ય ન વિચલે ॥૨૫૨॥

બ્રાહ્મણ વગેરે (કર્તાએ)માં રહેલી અને વાક્યોમાં ક્રિયારૂપ વડે જણાવાતી ક્રિયા સાથે જેનો સંબંધ છે તેવા (નન્) નો સમાસ ઘર્ષ શકે નહિ. (૨૫૨)

અગાઉની કારિકામાં જણાવવામાં આવ્યું કે નવું પોતાનો અર્થ નથી, તે હમેશાં પદાનંનિપ છે. તે પછી બાળકારે જણાવેલા ત્રણ વિકલ્પોમાંથી એક વિકલ્પ પ્રમાણે તે, સમાસમાં પૂર્વપદ તરીકે મુખ્ય અર્થ ઠેવી રીતે જણાવી શકશે ?

હવે જો એમ માનીએ કે નવું પોતાનો અર્થ છે અને તે ઉત્તર પદના અર્થ સાથે જોડાય છે, તેા ઉત્તરપદ પોતાનો સ્વતંત્ર અર્થ મુખાવશે અને ઉત્તરપદનો અર્થ પ્રધાન છે એવો ખીલે વિકલ્પ પણ ગોચર બનશે નહિ. (છતિ ચ વસ્તિન્યમાવાત્મના તેન વિશેષનાથ વત્તરવર્ધમઃ સ્વમાવાત્ વ્યવૃતઃ કલમવતરાત્ વ્રાધાન્યં પ્રવિવચેત —હેલાલાજ)

ત્રીજા પદ અંગે પણ આવી જ મુશ્કેલી છે. સમાસનાં જે પદોના અર્થો વચ્ચે સંબંધ હોતો નથી એમ માનીએ તો પછી, આવાં જે પદોના અર્થો વડે દર્શાવાતા અન્ય પદોના અર્થ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ આમ બાળકારે જણાવેલા ત્રણ પદો અંગે મુશ્કેલીઓ પ્રાપ્ત થશે.

નન્ વડે દર્શાવાતી નિષેધ ક્રિયા અંગે વિચારતાં એમ લાગે છે કે જો નન્ ઉત્તરપદના અર્થની ક્રિયાનો નિષેધ કરતો હોય તો બ્રાહ્મણઃ પદમાં નન્ નો ઉત્તરપદ સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થશે નહિ. તેથી સામર્થ્યના અભાવમાં સમાસની પ્રાપ્તિ જ નહિ થાય.

પ્રતિષેધ પામતી ક્રિયા વાક્ય દ્વારા જણાવવામાં આવે છે. પહેલા વિકલ્પ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ ન મુદ્દસ્તે । (બ્રાહ્મણ આવે નથી), બ્રાહ્મણઃ ન બધોતે । (બ્રાહ્મણ અભ્યાસ કરતો નથી) વગેરે વાક્યોમાં બ્રાહ્મણઃ એવા કારક પદ સાથે જેદાચેલી ક્રિયા સાથે જે નન્ નો સંબંધ છે તે નવું ઉત્તરપદ સાથે સામર્થ્ય ન હોવાથી આવાં વાક્યોનો સમાસ બનશે નહિ. પરિણામે જગારે સમાસની જ પ્રાપ્તિ થતી ન હોય ત્યારે અમુક પદનો અર્થ મુખ્ય અને અમુકનો અર્થ ગૌણ એવા વિકલ્પો નવું સમાસ અંગે સમજશે નહિ.

આવી રીતિ અસ્તિક્રિયા અંગે નથી. બ્રાહ્મણઃ તસ્તિ । એવા વાક્યનો અભાવઃ એવો સમાસ બની શકશે કારણ કે અસ્તિક્રિયા પદોની સાથે સ્વાભાવિકપણે જોડાયેલી છે.

વાચકદિપદસ્યા ચૈન્નન્ના સંવચ્યતે ક્રિયા ।

તત્ર સત્તાનુષાદનાત્ ત્રિપક્ષી નોપપદ્યતે ॥૨૫૩॥

વાચકઃ જેવા શબ્દો વડે જણાવાતી ક્રિયા તન્ સાથે સંબંધ પામતી હોય તો ત્યાં અસ્તિત્વની પ્રાપ્તિ થતી ન હોવાથી, ત્રણ વિકલ્પો ગોચર બનશે નહિ. (૨૫૩)

કારિકા ૨૫૨ના વિચારને સ્વીકારવામાં આવતાં ૩ વાચકઃ । નો વાચકઃ એવો સમાસ બનશે. અહીં નન્ અને ઉત્તરપદ વડે દર્શાવાતી ક્રિયા વચ્ચે સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે.
૫૧-૭૧

આવી રિયતિ ન વ્રાણ ૧ ઉપરથી કરવામાં આવતા અમદાણ સમાસમાં બનતી નથી. આ સમાસમાં ઉત્તરપદ વ્રાણ ગૌણ ક્રિયા દર્શાવતો નથી, તેથી અહીં નન્ નો સબધ ઉત્તરપદ સાથે થતો નથી, તેથી નન્ સમાસમાં પદોના અર્થોના ગૌણપ્રધાનભાવ અંગેના ત્રણ રિશયો યોગ્ય બનતા નથી નગ્ વડે ઘોલ્ય એવા ક્રિયારૂપ અર્થ સાથે જના સબધ થાત છે તમા નગ્ સમાસ થશે, જેમકે ન પાવક બરાવક । પ 'તુ ન વ્રાણ બ્રાણ ૧ એવા સમાસમાં ગૌણ અર્થ તરીકે રહેતી ક્રિયાનુ વાચક ઉત્તર પદ બનતું નથી તેથી વ્રાણ નો નન્ સાથે સબધ ન થતા ગૌણપ્રધાન અર્થ અંગેના ત્રણ રિશયો પ્રાપ્ત થશે નહિ.

સત્તવૈયામિસવચ્ચો વદિ સર્વત્ર કલ્પ્યતે ।

અસમિતિ સમાસોઽસ્મિન્ સત્તાલ્પા પરિકલ્પ્યતામ્ ॥૨૫૪॥

જો (નગ્ નો) અસ્તિત્વ સાથે જ સબધ બધે કલ્પવામાં આવે તો અસન્ એવા સમાસમાં બીજી સત્તાની કલ્પના કરવી પડશે (૨૫૪)

બધા પદોનો સત્તા અર્થોત્ અસ્તિત્વ સાથે સબધ હોત છે આ અસ્તિત્વ પદાર્થમાં રહેતું છે, બીજી ક્રિયાઓ પદાર્થ સાથે કોઈવાર જોડાતી હોત અથવા કોઈવાર જોડાતી ન પડતું હોય જો આ વાત રીકારવામાં આવે તો ન સ્વર અસન્ । એવા સમાસમાં સન્ માત્રી સત્તા ઉપરાંત નવ વડે જણાવાતી બીજી સત્તાની કલ્પના કરવી પડશે પરંતુ અસન્ માં મે સત્તાઓની કલ્પના કોઈ કરતું નથી એક જ સત્તા તમા પ્રાપ્ત થાત છે

જ્ઞાતે ચ તુમુન્યતે ચ ત્વસમાસે ન દૃશ્યતે ।

વિશેષણવિશેષ્યત્વ નવા સત્તામિધાયિના ॥૨૫૫॥

જેને જ્ઞાતે કલ્પા પ્રત્યય છે અને જેને જ્ઞાતે તુમુન્ પ્રત્યય છે એવા નન્ સમાસમાં સત્તાની નિવૃત્તિ દર્શાવતા નન્ સાથે વિશેષણવિશેષ્યભાવરૂપી સબધ કેળાતો નથી (૨૫૫)

ક્ર ધાતુ વડે જે ક્રિયારૂપ અર્થ દર્શાવાય છે તે જ અર્થ બહુલ્વા, અર્ધર્થુ એવા રૂપો પ્રધાન અર્થ રૂપે દર્શાવે છે આ ક્ર ધાતુ 'વારવાર અર્થ' દર્શાવતા કલ્પસ્રુ પ્રત્યય સાથે અહ્વા મા સબધ પ્રાપ્ત કરે છે આવા ક્રિયારૂપ અર્થ દર્શાવતા ક્ર ધાતુના અર્થને નિષેધવાચક નગ્ સાથે વિશેષણવિશેષ્યભાવ રૂપી સબધ હોઈ શકે નહિ ક્ર ધાતુનો અર્થ ક્રિયા છે, અસ્તિત્વ નથી તેથી ક્ર ધાતુમાં અસ્તિત્વનો અભાવ હોઈ તેના નિષેધ સંભવતો નથી તેથી ક્ર નો 'સત્તા' અર્થ સમજવામાં આવે તો બહુલ્વા કે અર્ધર્થુ જેવાં રૂપો સંભવે નહિ, પરંતુ ક્રિયા એવા અર્થ સમજવામાં આવે તો આવા રૂપો યોગ્ય બનશે બ્રાણ મા આવી રિયતિ નથી વ્રાણ મા સત્તારૂપ અર્થ હોઈને તેના બ્રાણ એવા રવરૂપો નિષેધ થઈ શકશે નહિ

અહીં એવી સંજ્ઞા થાય કે જલજ્ઞ અને જલકૃતવામાં મન અને કૃત્તા જેમનો જાવાત્મક અર્થ છે તેમનો નિર્ણય કેવી રીતે થશે? આના જવાબમાં એમ કહી શકાય કે નહીં સ્વ-જાવથી જ નિર્ણયરૂપ અર્થનું ઘોતન કરે છે તેથી વાક્યમાં તેમજ સમાસમાં પણ તેનો પ્રયોગ થાય છે. આ અર્થે બે પદો સંબંધે છે ક્રિયા સંજ્ઞ સંબંધ વિનાનો કોઈ પદાર્થ કદાચી શકતો નથી. તેથી કાં તો નહીં ક્રિયાવિશેષ સાથે સંબંધવાળા પદાર્થના નિર્ણયનો ઘોતક બનશે, અથવા ક્રિયાસામાન્યના નિર્ણયનો ઘોતક બનશે પહેલાં વિકલ્પમાં સામ્યતાને અભાવે સમાસ થઈ શકશે નહિ. સામ્યતાને સ્વીકૃતવામાં આવે નો પણ નહીં સમાસનાં પદોના ગોણુ ગુણધર્મ અંગેના ત્રણ પદો યોગ્ય દર્શો નહિ જાંબ વિકલ્પમાં અસ્તિત્વ-સામાન્યના ઘોતક એવા નહીં ઉત્તરપદ વડે દર્શાવાતા ક્રિયાસામાન્ય સાથે સંબંધ થશે અને એ પ્રમાણે અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. આ બધાંમાંથી માત્ર યોગ્ય માટે નહીં નિર્ણયનો ઘોતક નહિ પરંતુ વાચક માનવો, વાચક માનતાં તેને સ્વતંત્ર અર્થ પ્રાપ્ત થશે અને આ અર્થને પ્રધાન અથવા ગોણુ કહી શકાશે. પરિણામે જાણકારે જણાવેલા ત્રણ વિકલ્પો યોગ્ય દર્શો.

ક્રિયાયા. સામનાધારસામાન્યે નજ્ઞ ક્વચસ્થિત. ।

તત્તો વિગિષ્ટેરાધારેયુગ્યતે ગ્રાહણવિમ્ભિઃ ॥૨૫૬॥

(સત્તા૩૫) ક્રિયાના કર્તાના આશ્રયસામાન્ય સાથે નહીં સંબંધને પામે છે; અને તેથી ગ્રાહણ વગેરે વિશેષ આશ્રયો સાથે તે જોડાય છે. (૨૫૬)

નહીં ને નિર્ણયનો વાચક માનવામાં આવે છે આ નિર્ણય અસ્તિત્વરૂપી ક્રિયાનો નિર્ણય છે. આ પદમાં જલજ્ઞ પ્રયોગમાં જીજ્ઞાસતાની કલ્પના થઈ શકતી નથી. જલકૃત, જલકૃત્ત્વ વગેરે પ્રયોગોમાં કુ ધાતુ સાથે નહીં સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બંને બાબતો સિદ્ધ કરવા માટે તમા ઠારિકાનો વિચાર રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

અસ્તિત્વરૂપ ક્રિયા અકર્મક હોવાથી તેના આધારરૂપે તેની કર્તૃશક્તિ છે. નહીં આ આધાર અર્થાત્ આશ્રયસામાન્યનો વાચક બને છે. જીજ્ઞાસા કલ્પના કહીએ તો નહીં સમાસમાં નહીં અસ્તિત્વરૂપ ક્રિયાના નિર્ણયના આશ્રયસામાન્યનો વાચક બને છે. પરિણામે નહીં આ અર્થ નાસ્તિ એવો થશે અવાજના સમાસ અર્થે વિચારતા એમ કહી શકાય કે નહીં, અસ્તિત્વના નિર્ણયરૂપી જ્ઞાસામાન્યના આધારવિશેષનો વાચક બને છે. આમ એક પદ નિર્ણયસામાન્ય દર્શાવે છે અને જીજ્ઞાસા ૫૮ આધારવિશેષ દર્શાવે છે બંને વચ્ચે સામાન્ય-વિશેષવાચ યતા વિશેષલુવિશેષવાચ પ્રાપ્ત થશે (તથા ૫૭૭ સામાન્યવાચવાનાદેગે વિલક્ષણ, સત્તાવિશેષસામાન્યવાચવિશેષવાચગ્રાહણવિલક્ષણ સ્વચ્ચત્તે મનિતિ તર્કશબ્દો: સામાન્ય-વિશેષમાત્રે વિલક્ષણવિશેષવાચોપપતિ ।—હેધારાજ)

હવે આ સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે પ્રકારના અર્થોવાચી વિશેષલુ કહ્યું અને વિશેષલુ કહ્યું એ વિવક્ષાને આધારે નહીં થશે બન્યારે નિર્ણયને વિશેષ સમજવામાં આવે અને ગ્રાહણને વિશેષલુ સમજવામાં આવે ત્યારે નિર્ણય અર્થાત્ તેના વાચક પૂર્વપદ નહીં અર્થ લુપ્ત થશે. જલજ્ઞ ગ્રાહણ, ૧મા ઉત્તરપદનો અર્થ વિશેષ બનશે અને પૂર્વપદનો અર્થ

વિશેષણ મનશે અને તેથી ઉત્તરપદનો અર્થ પ્રધાન થશે આ બન્ને પદોમાં સમાસનો અર્થ તેના પૂર્વોત્તર પદોમાં સીમિત રહે છે પરંતુ નારે આ પદોનો અર્થ જેમાં પ્રાહણ નથી એવા કૃત્રિય વગેરે રૂપી અને પદ સાથે જોડાય તોગે અન્યપદનો અર્થ સમાસમાં મુખ્ય બનશે. અવાચક આ પછુ આવા ત્રણ પદો પ્રાપ્ત થશે અને અકૃત્વા, અર્જુન વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ પણ થઈ શકશે ના હો નિષેધના ઘોતક નહિ પરંતુ વાચક તરીકે સમજતા આ બધું સિદ્ધ થશે.

વૃત્તૌ ચથા ગતાચર્યમુપાદાય નિગદ્ય ।

બુદ્ધ્યન્તે સાધનાચારૈર્નદ્રસમાસેઽપિ સ ક્રમ ॥૨૫૭॥

‘ગયેલો’ એવા અર્થને પ્રાપ્ત કરીને જિ વગેરે તેમના આશ્રયોરૂપી આધારો સાથે સમાસ જોડાય છે, તેવો જ ક્રમ ના ૧ સમાસમાં છે. (૨૫૭)

નિષ્કાન્ત કૌશામ્બી । (કૌશામ્બીમાંથી બહાર ગયેલો)નો નિષ્કૌશામ્બી એવો સમાસ બનશે બહાર જના રૂપી ક્રિયાત્ આપાદાન દર્શાવતા કૌશામ્બી સાથે નિષ્કાન્ત જોડાય છે કુળતિગ્રાવય । (કુ, મતિસૂતક અને પ્ર, વરા, વગેરે ઉપસર્ગોનો સમર્થ સુ મન્ત સાથે નિત્ય તાપુરૂપ સમાસ થાય છે) ઉપરના વાર્તિકે પ્રાવય ક્વાર્થ । (ક પ્રત્યયાન્ત શબ્દનો અર્થ દર્શાવનારા ઉપસર્ગોનો સમાસ થાન છે) પ્રમાણે નિષ્કાન્ત ના અર્થપાત્રા મિ સાથે કૌશામ્બી તાપુરૂપ સમાસમાં જોડાય છે

કૌશામ્બી પદ સત્ત્વ અર્થોત્ દ્રવ્યનુ વાચક છે એની સાથે જોડાનો મિ માત્ર અસત્ત્વવચન છે એમ નથી તે બહાર આવવાની ક્રિયા દર્શાવતા દ્રવ્યનો વાચક છે સમાસમાં તે બહાર આવવા રૂપી ક્રિયાના કર્તાનો વાચક બને છે (યદિ પાસત્ત્વવચના એવુમ્વાદા તૌ સત્ત્વવચને સ્વભાવા વ સ્વારિતિ તદન્યથાનુપપત્તયા નિષ્કમણાદિકિયોવર્જને સાધનશબ્દવાચારે દ્રવ્યે પ્રતિરોપાનમુચીયતે ।—હેનારાજ)

ના ૧ સમાસમાં નિષેધાર્થ પૂર્વ પદ ના ૧ નિમેષસામન્તનુ વાચક છે જે આમ ન હોય તો ઉત્તર પદ સાથે સળાધ પાછીને સમાસમાં તેની સાથે જોડાઈ શકે નહિ (અર્થાપિ કુળપદાર્થકથન-અન્યપાનુવચના જનોઽનુસારામાન્યપદ્મવ પરિકલ્પ્યતે ઇતિ ચાચત્ત્વોપાધા સૈનાનુપૂર્વો । —હેનારાજ)

તત્રાસતિ નષ્ઠો વૃત્તોર્ગણશ્ચત્રિયાદિમિ ।

વિશેષણવિશેષ્યત્ત્વ કલ્પ્યતે કુન્નજસજ્જવત્ ॥૨૫૮॥

આ પ્રમાણે (ના ૧ સમાસમાં) નન્ન અમત્ સામાન્ય) નો વાચક બનતો હોવાથી તેનો કુન્ન અને સજ્જની જેમ વાળળ, છત્રિય વગેરે સાથે વિશેષણવિશેષ્યભાવ મળે છે હત્ત્વનામાં આવે છે. (૨૫૮)

કુન્નજસજ્જ । સમાસમાં વિશેષણ કુન્ન અને વિશેષ્ય કુન્ન એ બન્ને કનો નિવમ સમાવતો નથી કારણ કે નન્ને મુજોના નિમિત્તરૂપે છે વિશેષણ વિદ્યાર્થન મુન્ન ।

(૨.૧.૫૭, વિશેષણરૂપ સુગન્તનો સમાનાધિકરણ વિશેષ સાથે વિકલ્પે તત્પુરુષ થાય છે) ઉપરના બાંધમાં જણાવ્યું છે કે તત્ત્વ ઇલાવાન્ સર્વેહઃ કિં પ્રધાનં કિં વિશેષણમિતિ । ણ વાપિ જ્ઞ સર્વેહઃ । યત્ત તૌ ગુણજન્તૌ । તથા શુદ્ધજન્તઃ સ્વજન્તઃ । અહીં વિવક્ષાને આધારે સમાસમાં ફેરફાર થાય છે, આમ વિશેષણવિશેષણભાવ અંગે અનિયમ પ્રવર્તે છે, એ પ્રમાણે નન્ અસત્સામાન્યનો વાચક જનતો હોવાથી તેના વિશેષો વાક્યનઃ વગેરે શબ્દો સાથે વિશેષણવિશેષણભાવ અર્થોત્ સુચ્યુણી ભાવ અંગે પણ યમારુચિ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. આને પરિણામે નગન્ સમાસમાં પહેલા અર્થોના ગૌણપ્રાધાન્ય અંગે ત્રણ પક્ષો સભવે છે એમ થશે.

કામચારે ચ સત્યેવમસત. સ્વાત્પ્રધાનતા ।

ગુણત્વમિતરેપાં ચ તેષા યા સ્વાત્ પ્રધાનતા ॥૨૫૧॥

આમ વિકલ્પ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી નગન્-ર્થ એવા અસદ્ અર્થનું મુખ્યત્વ થશે અને ઉત્તરપદના ણીજ્ઞ અર્થો ગૌણ જનશે, અથવા તેમનું મુખ્યત્વ થશે. (૨૫૬)

ઉપર પ્રમાણે જાણના એવા ના સમાસમાં વિશેષણવિશેષણભાવ અંગે પૂર્વપદ અંગે ઉત્તર પદમાં કરો નિશ્ચય ન હોવાથી અર્થોત્ વિવક્ષાનું સદત્વ હોવાથી, કોઈવાર જ્યારે પ્રથમ પદનો અર્થ અર્થોત્ નગન્-ર્થ, અસત્સામાન્ય, મુખ્ય સમજાવ ત્યારે ઉત્તર પદ પ્રાણ, વગેરેનો અર્થ ગૌણ થશે. અથવા એથી વિરુદ્ધ જાણ, વગેરેને મુખ્યાર્થ સમજવામાં આવતા પૂર્વ પદનો નગન્-ર્થ ગૌણાર્થ તરીકે સમજાશે, જેમ કે, જનન્ પ્રાણ । અથવા પ્રાણ, જનન્ । પરિણામે જનાન્ન એવા ના સમાસમાં પૂર્વ, ઉત્તર અને અન્ય એવા ત્રણેય પદોના ત્રણે મુખ્ય છે અને તેથી ત્રણ પક્ષો પ્રાપ્ત થશે

જીજ્ઞ શબ્દોમાં કહીએ તો અસત્સામાન્યરૂપ નગન્-ર્થ જ્યારે પ્રધાન અર્થ રૂપે વિશેષ્ય તરીકે સમજવામાં આવે ત્યારે પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન અર્થ જનશે અને ઉત્તરપદના તથા અન્ય પદના અર્થો ગૌણ જનશે. વિપ્રકલ્પક્રમમાં નાનો સ્વતંત્ર અર્થ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી નાનું વાચકત્વ નહિ પણ ઘોષતત્ત્વ થશે વાક્યમાં વિશેષણવિશેષણભાવ અંગે કર્યા વિકલ્પો નથી તેથી તેમાં ગૌણમુખ્યભાવ અંગે ત્રણ પક્ષો સભવતા નથી. વાક્યમાં નગન્-ર્થમાં અન્યપ જોવી સ્થિતિ અર્થોત્ અવિગતા અને અસત્ સત્તા હોય છે. સમાસમાં ના, સત્તા રૂપી અર્થ દર્શાવતો હોવાથી નાને લિંગ અને સખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાધાન્યેનાશ્રિતા પૂર્વ શ્રુતે સામાન્યવૃત્તય ।

વિશેષ એવ પ્રકલ્પાન્ત્રાજ્ઞાણશ્ચત્રિયાદય ॥૨૬૦॥

(સમાસમાં પ્રાપ્ત થયા) પહેલા મુખ્ય અર્થને પ્રાપ્ત કરનારા (અને) શબ્દના (ભારાભાવરૂપ) સામાન્ય અર્થોના વાચકે જાણના, જ્ઞાનિય વગેરે શબ્દો (અસદ્) વિશેષ રૂપે જ પહેલેથી સમજવામાં આવ્યા છે (૨૬૦)

અન્ય: (રો.) પૂર્વે સાધાન્યેવાશ્રિતાઃ શ્રુતે. સામાન્યજ્ઞાનઃ પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપ્તઃ (શબ્દાઃ)
તેવે એવ પ્રમ્વન્તાઃ ।

બ્રાહ્મણઃ એવા નગ્ની સમાસમાં ઉત્તર પદ વ્રહ્મણત્વં પ્રાધાન્ય છે એવા પદમાં પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપ્તઃ એનામાં છે તેવા સદ્વ્યવસ્થા અર્થ તેમજ એનામાં પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપ્ત નથી તેા અસદ્વ્યવસ્થા અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અસદ્વ્યવસ્થા અર્થને નિષેધવાચક નગ્ની જણાવે છે. । નગ્ની, અસત્સામાન્ય એવો અર્થ જણાવે છે અને પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપ્ત. પદ અસદ્વ્યવસ્થા અર્થ લેવે છે. સામાન્ય અને વિશેષનો અહીં અભેદાન્ય છે. બીજી રીતે કહીએ તો નગ્ની ના પ્રયોગથી પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપ્તની નિરૂપણ વિશેષ અર્થ જાહેર થાય છે. આમ સામાન્ય અને વિશેષ દર્શાવનાર પૂર્વ અને ઉત્તર પદ વચ્ચે વિશેષ ન હોવાથી પૂર્વ અને ઉત્તર પદ વચ્ચે વિશેષજ્ઞાનવિશેષભાવ કદંબી સકાય છે.

यथा गौदादिभिस्तेषामवच्छेदो विधीयते ।

असत्ताप्यतमिष्यक्तं तादात्म्यं व्यज्यते तथा ॥૨૬॥

એમ ગૌર વગેરે (વિશેષજ્ઞા) વડે તે (પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપ્ત) માં (બીજાથી) વિશેષતા તકેર કરવામાં આવે છે તેમ અસદ્વ્યવસ્થામાં અભિવ્યક્ત ન થયેલું (અસત્સામાન્ય પ્રાથેનું) તાદાત્મ્ય પણ વ્યક્ત થાય છે. (૨૬૧)

પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપ્ત આપતાં નગ્ની (૨.૨.૬) સૂત્ર ઉપરના શબ્દમાં ભાષ્યકાર જણાવે કે ગૌર, દુષ્ટાચારઃ શિષ્યઃ, કષિષ્ઠકેશઃ । એ પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપ્તમાં છે. પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપ્તઃ શબ્દની પાછે શિષ્યઃ, ગૌર વગેરે શબ્દો સામાન્યરૂપે પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપ્ત વગેરેમાં વિશેષતા દર્શાવે છે. આ રીતે દરેક શબ્દમાં જો અસત્સામાન્ય રૂપ અર્થ રહેશે છે તેને દર્શાવના માટે નગ્ની નો પ્રયોગ થાય છે. નગ્ની આ અસત્સામાન્યની રૂપરૂપતા કરે છે.

यथा सत्ताभिधानाय सन्नर्थः परिकल्प्यते ।

तथा सत्ताभिधानाय निरुपाख्योऽपि कल्पते ॥૨૬॥

એમ અસ્તિત્વના અભિધાન માટે સદ્ અર્થની કલ્પના કરવામાં આવે ।
તેમ, સત્તા અભિધાન માટે અસત્તાની પણ કલ્પના કરી શકાય છે. (૨૬૨)

અહીં બીજી પંક્તિમાં તથા સત્તાભિધાન એમ સમજવું જોઈએ. તથા સત્તાભિધાન એ સમજીને તથા સત્તાભિધાન એ પ્રમાણે યોજવાની જરૂર નથી. નિરુપાખ્ય એટલે કે નિરવશ્ય અર્થાત્ ગણત્વ એવો અર્થ સમજવામાં આવતાં અસત્તા નો અર્થ પ્રાપ્ત થશે.

ગૌરઃ પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપ્તઃ । પ્રયોગમાં ગૌરઃ શબ્દ વિધિમાન અર્થાત્ સદ્ અર્થ દર્શાવે છે, તેથી પ્રાજ્ઞપણ્ણિશાપ્ત વિશેષજ્ઞાન અને તે યોગ્ય છે. પરંતુ નગ્ની ઉત્તરપદના ભાવરૂપ અર્થનું ઉન્મૂલન કરતો હોવાથી તે ઉત્તરપદનું વિશેષજ્ઞાન કેવી રીતે બની શકે અને તો પછી વિશેષજ્ઞાનવિશેષભાવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? સદ્ અર્થનો નિષેધ દર્શાવનારો શબ્દ તેનું વિશેષજ્ઞાન કેવી રીતે બને? આવી સંકાપ્ત જવાબ રૂપે આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે.

ઉચ્ચરિત શબ્દ સામાન્ય રીતે, સદૃશ અને અસદૃશ એમ બે પ્રકારનો અર્થ દર્શાવે છે. પરંતુ બાલ પદાર્થ આવો હોતો નથી. કારણ કે તે માત્ર લાવનિષ્ઠ અર્થોત્ સન્નિષ્ઠ હોય છે તેથી સન્ પ્રાદાનઃ । એવા પ્રયોગમાં સન્ નો વપરાય આવશ્યક છે, પરંતુ આવો પ્રયોગ વ્યવહારમાં થાય છે ખરો, કારણ કે પ્રાદાનઃ સ્વદેશી લાવરૂપ અને અલાવરૂપ એવો બે પ્રકારનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આવો બે પ્રકારનો અર્થ ઉપચાર સત્તાથી પ્રાપ્ત થતો અર્થ છે. મુખ્ય સત્તાપ્રાપ્ત અર્થ માત્ર લાવરૂપ અર્થ દર્શાવે છે, તેથી બસન્ પ્રાદાનઃ । એવા પ્રયોગમાં નગ્નોનો પ્રયોગ અમંજી થકોરો.

હેસારાજ જણાવે છે કે હવલત્ત્વ શબ્દનો માત્ર કમળ એવો અર્થ થતો નથી. પરંતુ એનો રંગવિશેષ 'તીક્ષ્ણ' એવો અર્થ પણ શુદ્ધિમાં હમેશાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે અપ્રાદાનઃમાં પણ નિર્વિષય નિષેધ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી સત્તાનો નિર્વિષ ઉપચારસત્તારૂપ અર્થ તરીકે થશે. પરિણામે અપ્રાદાનઃ કે બસન્ પ્રાદાનઃ માં પૂર્વોત્તર પદો વચ્ચે વિશેષણ-વિશેષણભાવ પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

ક્ષત્રિયાદૌ પદં છત્રા શુદ્ધિઃ સત્તાન્તરાધયા ।

જાત્યા ભિન્નાં તતઃ સત્તાં પ્રસવતામપકર્પતિ ॥૨૬૩॥

(બ્રાહ્મણસત્તારૂપી) બીજી સત્તાથી જુદા આધ્યવાણી શુદ્ધિ (પહેલાં) ક્ષત્રિય વગેરેને દર્શાવીને ત્યાર પછી, (ક્ષત્રિય) જાતિ(રૂપ સત્તા) થી જુદી પ્રત્યુત્ત (બ્રાહ્મણ સત્તાની) નિવૃત્તિ કરે છે. (૨૬૩)

નિષેધને પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થના જેવા પદાર્થનું જ્ઞાન નગ્ન સમાસમાં ફેલી રીતે થાય છે તે આ કારિકામાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

કોઈક બાબત જૂલથી ખોટી સમજવાને કારણે, અર્થોત્ નિત્ય નૈમિત્તિક કાર્યો કરવા, સંસ્કારપૂર્ણ આચાર હોવા, શુભ ગૌરવ પૂર્ણ હોવા, આવી રીતિ બધારે ક્ષત્રિયમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને મટિ જૂલથી પ્રાદાનઃ શબ્દ વપરાય છે. હવે અધારે જૂલ સમજાય અને આ અધ્યાત્મજુ ક્ષત્રિય છે એમ ખાતરી થાય ત્યારે અપ્રાદાનઃ એવો નગ્ન પ્રયોગ થાય છે.

અપ્રાદાનઃ ક્ષત્રિયઃ । એ પ્રમાણે સમજતાં ક્ષત્રિયમાં અધ્યાત્મજુત્વનું જ્ઞાન થાય છે. આમ અપ્રાદાનઃ એવો નગ્ન પ્રયોગ, જેમાંથી ક્ષત્રિયશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ક્ષત્રિય માટે પ્રાદાનઃ શબ્દના પ્રયોગથી, પ્રત્યુત્ત એવી પ્રાદાન રૂપ સત્તાની, ક્ષત્રિયશુદ્ધિથી નિવૃત્તિ કરે છે અર્થોત્ બ્રાહ્મણરૂપ શુદ્ધિને દૂર કરે છે.

અમાય ઇતિ માત્સ્ય પ્રતિષેધે વિવક્ષિતે ।

સોપાસ્ત્વત્વમનામિત્ય પ્રતિષેધો ન કલ્પતે ॥૨૬૪॥

સમાસમાં અધારે અભાવમાં ભાવના નિષેધને સમજવામાં આવે છે ત્યારે ભાવપણાને અભાવ કર્યા વિના નિષેધની કલ્પના થઈ શકતી નથી. (૨૬૪)

અભાવ એવા નિર્ણયને જાહેર કરવા માટે, જાણ પદાયતો અભાવ હોવા છતાં શુદ્ધિ વડે જણાવાતા ભાવરૂપને આધારે ભાવ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. ભાવ અને અભાવ એવા બે શબ્દો લગભગ સરખા જણાય છે, એટલા માત્રથી જાણ ઉપરથી અભાવત્વ સંપન્નનું નથી તેથી અભાવ એવો નહિ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. અસદૃશ્ય અર્થ અર્થાત્ અસ્માદૃશ્ય પદાર્થમાં પ્રાન્તિને કારણે આવતત્વનો આરોપ થતાં પ્રાન્તિ દૂર કરવા અભાવ એવો નહિ પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે.

अनेकधर्मवचनाः शब्दा सङ्गमिधाचिनः ।

एकदेशेषु वर्तन्ते तुल्यरूपाः स्वभावतः ॥૨૬૫॥

અનેક શુદ્ધોના વાચક અને તે (શુદ્ધો)નો સમૂહ દર્શાવતા શબ્દો સરખા રૂપ-વાળા હોઈ, તેમના અવયવોમાં (પણ) સ્વાભાવિકપણે પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૬૫)

નમ્ (૨૨૧) સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાંના શયલા સર્વે રૂપે શબ્દાઃ શુભસમુદાયે વર્તન્તે વાક્યઃ ક્ષત્રિપો વૈશવ છુદ્દ इति । માં પ્રાપ્ત થતા વિચારને આ કારિકામાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

શુભસમુદાય એટલે જાતિ, શુભ, ક્રિયા, વગેરેના ધર્મો અને તેમના સમૂહો. તપ, ધૃત, ચોનિ, એવા ધર્મો શુદ્ધોનો સમૂહ દર્શાવતા વાક્યઃ શબ્દ તપ અને ધૃત વિનાના પરંતુ પ્રાણજ્ઞ યોનિમાં જન્મેલાને અર્થાત્ શુદ્ધોના સમૂહમાંથી એક શુભ ધરાવનાર વ્યક્તિને પણ લાગૂ પડે છે. એ પ્રમાણે પ્રાણજ્ઞ જાતિમાં જન્મ નહિ પામેલ પરંતુ, વિદ્યા, વિનય વગેરે શુદ્ધોના સમુદાયમાંથી કેટલાક શુભવાળા ક્ષત્રિપને માટે પ્રાણજ્ઞ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. શબ્દાદ્ય. શબ્દમાંના પ્રાણજ્ઞ શબ્દ પ્રાણજ્ઞત્વના અનુક શુદ્ધો દર્શાવે છે. નહિ જણાવે છે કે પ્રાણજ્ઞત્વના બીજા શુદ્ધોનો તેમાં અભાવ છે.

यथैकदेशकरणान् कृत् इत्यभिधीयते ।

अस्तइचेति सङ्गतः स एवात्राक्षणे क्रमः ॥૨૬૬॥

જેમ કોઈ કાર્યના એક ભાગને કરવામાં આવતાં કરેલું, એમ (કરેલું અને નહિ કરેલું એવો) શબ્દસમૂહ વપરાય છે તેમ અત્રાક્ષણ શબ્દની પણ એવી સ્થિતિ છે. (૨૬૬)

જેમ જ્ઞાતૃત્વઃ । માં કોઈ કાર્યનો ઘણો ભાગ પૂર્ણ કર્યો હોય અને કોઈક બાકી હોય તો પણ જ્ઞન વપરાય છે અને કોઈક કાર્યનો ઘણો ભાગ પૂરો ન થયો હોય તો પણ જ્ઞાતૃ વપરાય । તેમ તપઃ, ધૃત, ચોનિ, વગેરે શુભસમુદાયમાંથી કેટલાક શુદ્ધો સરખા હોય તો વાક્યઃ શબ્દ ક્ષત્રિપ માટે વપરાય છે. આમ પ્રાણજ્ઞત્વનો ક્ષત્રિપ ઉપર આરોપ થાય છે.

બ્રાહ્મણોઽબ્રાહ્મણસ્તસ્માદુપન્યાસાત્સજ્યતે ।

અકુરો વા કૃતાસદ્વાદવિશિષ્ટં કૃતાકૃતાત્ ॥૨૬૭॥

આ જાખત સ્વીકારવામાં આવતાં એક જ વ્યક્તિ બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણ કહેવાયે પરંતુ આ (અબ્રાહ્મણ) સમાસ કૃતાકૃત સમાસથી જુદો નથી, કારણકે અકૃત ને માટે પણ કૃત શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. (૨૬૭)

પહેલી પંક્તિમાં દયોવેગી સંકાનું ખીજમાં નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે.

ભતિ, વિદ્વતા, તપ વગેરે ગુણસમુદાયને કારણે જ્યે બ્રાહ્મણઃ । એવો પ્રયોગ થાય છે, પરંતુ આવા ગુણસમુદાયમાંથી કેટલાક ગુણો ન હોય તો પણ તેને માટે જ્યે અબ્રાહ્મણઃ એવો પ્રયોગ થાય છે. આમ આ રીતે વિરોધ થયો.

આ વિરોધનો પરિહાર વૃત્તાકૃત સમાસના ઉદાહરણ ઉપરથી થયો. જ્યારે કાંઈક થયું ન હોય પરંતુ કરવા માટેનાં બધાં સાધનો હાજર હોય અને કાર્ય થઈ શકે તેમ હોય ત્યારે તેને માટે કૃત શબ્દ વપરાય છે. એ પ્રમાણે તપ, વિદ્યા વગેરે બ્રાહ્મણના ગુણોને કારણે નિહાળીને ત્યાં જ્યારે બ્રાહ્મણત્વની સંભાવના થાય ત્યારે જ્યે બ્રાહ્મણઃ એવો પ્રયોગ શક્ય અને છે. પરંતુ નિરોધવાચક નમ્ વડે સુખ્યાર્થ બ્રાહ્મણની નિવૃત્તિ કરવામાં આવે છે અને તેથી અબ્રાહ્મણઃ એવો પ્રયોગ ગચ્છત્ અને છે.

અમુલ્યસંભવે તત્ર મુલયાય વિનિવૃત્તયે ।

શાસ્ત્રાન્વાહ્યાનસમયે નન્ પ્રયુક્તો વિશેષકઃ ॥૨૬૮॥

ગૌણાર્થનો સંભવ હોય ત્યારે સુખ્યાર્થની નિવૃત્તિ માટે શાસ્ત્ર દ્વારા સ્પષ્ટતા કરતી વખતે પ્રયોજાયેલો નન્ વિશેષણરૂપ અને છે. (૨૬૮)

અબ્રાહ્મણઃ અયમ્ । એવા પ્રયોગમાં ગૌણાર્થ બ્રાહ્મણત્વનો કાર્ત્વિયર્થ સંભવ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સુખ્યાર્થ મનાયેલા બ્રાહ્મણત્વની નિવૃત્તિ માટે અબ્રાહ્મણઃ પ્રયોગમાં જે નન્ વપરાય છે તે વક્તાના આશયને સ્પષ્ટ કરે છે તેથી તે ઉત્તરપદ બ્રાહ્મણઃનું વિશેષણ અને છે.

પદાર્થાનુવચાતેન દૃશ્યતેઽન્યવિશેષણમ્ ।

અય જાતિમતોઽર્થસ્ય કઞ્ચિદ્ ધર્મો નિવર્તિત્. ॥૨૬૯॥

ખીલના વિશેષણરૂપે રહેલું પદ, (વિશેષણરૂપ) પદના અર્થની નિવૃત્તિ કયો વિના પ્રવૃત્ત થતું દેખાય છે. ત્રીયો (અબ્રાહ્મણઃમાં) ભતિવાચક શબ્દના અર્થનો કાર્ત્વિયર્થ નિવૃત્ત અને છે. (૨૬૯)

નન્ સમાસમાં ઉત્તરપદનો અર્થ પ્રમાન હોય છે એવા પદની ચર્ચા કરતાં બાબતો

જણાવે છે કે અત્રાહ્મણયાવચ્ચુક્તે મ્હાજ્ઞયાવચ્ચાનવનં પ્રાપ્નોતિ । આખ્યકારના આશયને આ કારિકામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

રાજપુરુષઃ । પદમાં રાજન્ વિરોધજ્ઞ, પુરુષઃ એવા વિરોધની નિવૃત્તિ કરતું નથી. અત્રાહ્મણઃ એવા નગ્ન સંભાસમાં નગ્ન, ઉત્તરપદ બ્રાહ્મણઃની નિવૃત્તિ કરતું હોવાથી નિરર્થક બને છે. પરિણામે અત્રાહ્મણમાનવ । એમ સંભળવામાં આવતાં બ્રાહ્મણને લાવવામાં આવે છે. પરંતુ આ વાત બરાબર નથી. અત્રાહ્મણઃપદમાં બ્રાહ્મણ ભૂતિ એવો અર્થ દર્શાવનાર બ્રાહ્મણ શબ્દમાં પ્રારંભ થનાર શુદ્ધસમુદાયમાંથી કેટલાકની જ નિવૃત્તિ નગ્ન કરે છે. બીજા શુદ્ધો અર્થમાં ધર્મી તો રહે છે જ. આ પ્રમાણે નગ્ન ઉત્તર પદ્યું વિરોધજ્ઞ બની ચક્રશે.

અવદ્યં મ્હાજ્ઞણે કક્ષિત્ ક્ષયિત્ ધર્મો ન વિચલે ।

વિશેષાવચ્ચનાત્ તત્ર નચઃ ક્રુતિરનર્થિકા ॥૨૭૦॥

(દરેક) બ્રાહ્મણમાં ક્યાંક કોઈક ધર્મ તો હોતો (જ) નથી. તેથી (અત્રાહ્મણઃ એવા સંભાસમાં) કશો વિશેષ દર્શાવાતો ન હોવાથી નગ્ન શબ્દ અનર્થક છે. (૨૭૦)

ઉપરની કારિકામાંના વિચારને સ્વીકારીએ તો પશુ નાગ-નું જીવજી નિરર્થક છે એમ આ કારિકા જણાવે છે. કોઈ પશુ બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણપણા બધા શુદ્ધો હોતા નથી, તેથી શુદ્ધસમુદાયમાંના એક બે શુદ્ધોની કાજરી હેમ તો પશુ બ્રાહ્મણઃ શબ્દ વપરાય છે. બાકી બ્રાહ્મણ શબ્દને પ્રદેશવૃત્તિ અથવા અવધવૃત્તિ કહેવાય છે. બ્રાહ્મણ્યત્વના બધા શુદ્ધો ન હોય છતાં માત્ર ભૂતિને કારણે પશુ બ્રાહ્મણ મટિ બ્રાહ્મણ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અત્રાહ્મણઃ એમ નગ્નનો પ્રયોગ ન કરવામાં આવે તો પશુ બ્રાહ્મણઃ શબ્દ અવધવૃત્તિ જ રહે છે. તેથી નગ્ન અનર્થક છે એમ બાખ્યકારનું કથન છે.

અધિક્ષિષ્ટસ્ય પર્યાયો નમ્નિશિષ્ટઃ પ્રસજ્યતે ।

અન્ધાવ્યાનાદિ સાધુત્વમેર્થમૂતે પ્રતીયતે ॥૨૭૧॥

નગ્ન થી જોડાયેલો (અત્રાહ્મણઃશબ્દ નગ્નથી) નહિ જોડાયેલો (બ્રાહ્મણ શબ્દ)નો પર્યાય બને છે. આમ થતાં (શાસ્ત્ર વડે) અન્ધાવ્યાનાદિ દ્વારા જ (બ્રાહ્મણઃ શબ્દનું) સાધુત્વ સમજવામાં આવે છે. (૨૭૧)

પદાર્થાનુપજાતેન યશઃપત્ર વિશેષનમ્ ।

ઉપચારસત્તોડર્થસ્ય સાવસ્થા લોત્યતે નચઃ ॥૨૭૨॥

વિશેષજ્ઞ (પદ) (વિશેષ્ય) પદના અર્થની નિવૃત્તિ કયો વિના પ્રવૃત્ત થાય છે, છતાં (અત્રાહ્મણઃ સંભાસમાં) આરોપિત સત્તારૂપ અર્થ દર્શાવતા તે (બ્રાહ્મણઃ શબ્દ)ની તે અવસ્થા નગ્ન વડે વ્યક્ત થાય છે. (૨૭૨)

ઉપરની બે કારિકાઓમાં રજૂ કરવામાં આવેલી મુશ્કેલીઓનું નિવારણ આ કારિકા દ્વારા કરવામાં આવે છે. રાજપુરુષઃ । એવા સંભાસમાં રાજા એવું વિરોધજ્ઞ પદ ઉદય એવા

વિશેષ પદની નિવૃત્તિ કરતું નથી. તેથી સામાન્ય રીતે એમ સમજવામાં આવે છે કે ઉત્તર પદ જાણના ની નિવૃત્તિ કરનાર નગ્ન, વિશેષજ્ઞ બની શકે નહિ.

છતાં પણ જ્ઞાતાજ્ઞાન: સમાસમાં ક્ષણિકમાં આરોપિત થતી પ્રાજ્ઞાવરૂપ અર્થની ગૌણાવરૂપ નગ્ન વડે બ્યક્ત થાય છે. તેથી અજ્ઞાતાજ્ઞાન: પદમાં નગ્ન ઉત્તરપદની નિવૃત્તિ કરતો ન હોવાથી તેનું વિશેષજ્ઞ બનવો જ.

વિશેષ્યેષુ યથાભૂતઃ પદાર્થઃ સમયસ્થિતઃ ।

તથાભૂતે તથામાથો ગમ્યતે મેદદેશુભિઃ ॥૨૭૩॥

વિશેષ્યોમાં જે પ્રકારે (વિશેષજ્ઞ) પદાર્થ જરાબર રહેલો છે તે પ્રકારે તેજ્ઞ (વિશેષજ્ઞવિશિષ્ટત્વ) ખીખની બ્યાવૃત્તિના કારણરૂપ ((વિશેષજ્ઞપદો) વડે સમજાય છે. (૨૭૩)

રાજપુરુષઃ, નીલોત્પલમ્, વગેરે સમાસોમાં રાજ અને નીલ એવાં વિશેષજ્ઞ પદોના સાન્નિધ્યથી ચોક્કસ બ્યક્તિ અને ચોક્કસ રંગનું કથન સમજવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે નગ્ન સમાસમાં પણ જ્ઞાતાજ્ઞાન: પદમાં જ્ઞાતાજ્ઞાન: પદનો અર્થ ક્ષણિકમાં આરોપવામાં આવે છે. આવે આરોપ ઉપચારજુદિયો કરવામાં આવે છે. તેથી નગ્ન ને વિશેષજ્ઞ કહી શકાશે. એટલા માટે બાબમાં પણ કહ્યું છે કે અથેહ રાજપુરુષમાત્રમ્ ક્વચિત્તે પુરુષમાત્રસ્ય આવયનં કલ્પાન્મ ભવતિ । અસ્ત્યત્ર વિશેષઃ । રાજા વિશેષઃ પ્રયુગ્યતે । તેન વિશિષ્ટસ્ય આવયનં ભવતિ । શ્દ્ધાપિ વર્દિનમ્ વિશેષઃ પ્રયુગ્યતે । તેવ ચન્વિશિષ્ટસ્ય આવયનં ભવિષ્યતિ ।

નિષ્કૃતોઽવયવસ્તસ્મિન્પદાર્થે ધર્તતે કયમ્ ।

નાનિમિત્તા હિ સ્પર્શસ્ય પ્રવૃત્તિરુપપચતે ॥૨૭૪॥

તે (અવયવ)પદાર્થની નિવૃત્તિ કય તે અવયવ(વાચક પ્રાજ્ઞાજ્ઞ) સબ્દ કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરશે ? કારણ કે પ્રવૃત્તિના નિમિત્ત વિનાની અબદની પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (૨૭૪)

ઉપચારરૂપ નગ્નને નહિ જાણનાર પૂછશે કે નગ્ન વિશિષ્ટ ઉત્તર પદનો પ્રાજ્ઞાજ્ઞ એવો અર્થ તે કયો નગ્ન ? જ્ઞાતા જ્ઞાતાજ્ઞાન: જ્ઞાતાવવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાતાં મુખ્ય અર્થ પ્રાજ્ઞાજ્ઞત્વની નિવૃત્તિ છે એવો ક્ષણિક વગેરે અર્થ દર્શાવતો નગ્ન તે છે. (ક: પુનાલી) । નિવૃત્તિસર્વાર્થકઃ । મહાભાષ્ય)

આ શરિડામાં એક વિશેષ શંકા ઉદાવવામાં આવી છે.

અબદનો અર્થ માત્ર જુદિ વડે કદમવામાં આવતો હોય ત્યારે પણ જાણ એવા કોઈક પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ઉપર જ તે આધાર રાખે છે.

જાણ અસ્તિત્વ અને જુદિનિષ્ઠ કદમના વચ્ચે જાણે સમજવામાં આવતાં પણ અબદના અર્થની જાણ સત્તા પ્રાપ્ત થશે. હવે જો પ્રાજ્ઞાજ્ઞ સબ્દ તેના ગુણસમુદાયમાં

કોઈ એક ગુણ દર્શાવતો હોય તો તેને કોઈ પણ નિમિત્ત વિના ક્ષત્રિય શબ્દમા પ્રવૃત્ત થતો કેવી રીતે દર્શાવી શકાય ? અને આ રીતે નગ્ન શુદ્ધિ વડે કલ્પવામાં આવેલી અવસ્થા વ્યક્ત કરે છે એમ પણ કેવી રીતે કહેવાશે ?

આરાત્તદ્વવદેકસ્ય ચિરુદ્ધેડ્યે સ્યમાવત. ।

શબ્દસ્ય ચૃતિર્યદ્યસ્તિ નચ. શ્રુતિરનર્થિકા ॥ ૨૭૫॥

આરાત્ (ફરધી) શબ્દની જેમ, એક જ (વાહણ.) શબ્દનો તેના સ્વભાવને કારણે વિરુદ્ધ અર્થમાં પ્રયોગ થતો હોય તો નબ્નો ઉપયોગ અનર્થક ગણશે. (૨૭૫)

આરાત્ શબ્દનો, દૂર અને પાછેલું એમ બે પ્રકારનો અર્થ સમજવામાં આવે છે તેમ, વાહણઃ શબ્દમાથી પ્રાપ્ત થતો પ્રાપ્તશબ્દ વિનાનો ક્ષત્રિય એવા બે વિરુદ્ધ અર્થો પ્રાપ્ત થતા હોય તો પ્રાપ્તશબ્દમાથી ક્ષત્રિય એવો અર્થ પ્રાપ્ત થશે તો પછી નગ્નનો ઉપયોગ જ ન હોય તો નગ્ન સમાસનું વિધાન શા માટે કરવું ? ભાષ્યકાર પણ જણાવે છે કે યદિ સ્વાભાવિકી નિશ્ચિતિ કિંન્મ શ્રુત્યમાન કરોતિ ।

અથ સ્વભાવો વચનાદન્યાસ્યેયત્વમર્હતિ ।

તદ્વાચ્યમપ્રસિદ્ધત્યાન્નગાથો વિનિવર્ત્યતે ॥૨૭૬॥

હવે જો સ્વાભાવિક અર્થસ્વભાવને પણ (સૂત્ર)વચન દ્વારા સ્પષ્ટ કરવાનો હોય તો તે (અર્થસ્વભાવ) જાણીતો ન હોવાથી નબ્ વડે અર્થની નિવૃત્તિ થાય છે એમ જાહેર કરવું જોઈએ. (૨૭૬)

ભાષ્યકાર જણાવે છે કે ભવ વાચનિકી । તદ્ વચ્ચન્ય નન્ પ્રવુવમાન, પદાર્થ નિવર્તયતિ । આ વાતને જાહી સમજવામાં આવી છે,

જો પ્રાપ્તશબ્દ શબ્દનો અર્થ દર્શાવતો સ્વભાવ પ્રાપ્તશબ્દ અને ક્ષત્રિય એવા બે અર્થો દર્શાવતો હોય તો નગ્ન વડે પ્રસિદ્ધ અર્થની નિશ્ચિતિ થાય છે એમ સૂત્રવચન વડે જણાવવું જોઈએ.

હવે જો પ્રયોગો વડે એવા અર્થસ્વભાવને સમજવામાં આવે કે પદ્ય શબ્દો, ખીન્ન શબ્દોની મદદ વિના પણ કેટલીક વાર વિરુદ્ધ અર્થ દર્શાવી શકે છે, તો પણ નગ્નની અપેક્ષા રહેશે નહિ.

યદ્યપ્યુભયવૃત્તિત્વ પ્રધાન તુ પ્રતીયતે ।

પ્રચયન ગમ્યતે શુદ્ધે તદ્યેડ્યિ ન તિઠ્ઠતૌ ॥૨૭૭॥

(શબ્દ) બન્ને અર્થો દર્શાવતો હોય છતાં પણ (તેનો) મુખ્ય અર્થ જ સમજવામાં આવે છે. સ્થા ગાં ગમનનો અર્થ હોવા છતાં, માત્ર તે ધાતુમાથી તે અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨૭૭)

શબ્દના ભાવાત્મક અને અભાવાત્મક એવા બે અર્થો સંભવે છે. અભાવણ: પદમાં બ્રાહ્મણ શબ્દના બે અર્થો હોવા છતાં તેનો બ્રાહ્મણ એવો મુખ્ય અર્થ જ સમજવામાં આવે છે. સ્થા ધાતુમાં ગમનનો અર્થ છે છતાં પ્ર શબ્દ તેની આગળ મૂકવા વિના પ્રસ્થાન અર્થોત્ત ગમનનો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણ શબ્દમાંથી ક્ષત્રિય એવો અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં નગ્નતા પ્રયોગ વિના ક્ષત્રિય અર્થ દર્શાવી શકતો નથી.

કિમર્થમતયામૂતે સતિ મુખ્યાર્યસંભવે ।

ભેદે દ્રાક્ષણશ્ચન્દસ્ય ધૃત્તિરમ્યુપગમ્યતે ॥૨૭૮॥

જો (બ્રાહ્મણ એવો) મુખ્ય અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોય તો તેવા અર્થના અભાવવાળા અને તેનાથી જુદા (ક્ષત્રિય) અર્થમાં બ્રાહ્મણ શબ્દ શા માટે વાપરવામાં આવે છે ? (૨૭૮)

અયં વદાર્ય મતસિમન્ શત્રિવાદૌ ન વિચતે ।

इति तद्वचनः शब्दः प्रत्ययाय प्रयुज्यते ॥२७९॥

બ્રાહ્મણ શબ્દનો આવો અર્થ આ ક્ષત્રિય વગેરેમાં પ્રાપ્ત થતો નથી એવી સમજણને માટે તેનો વાચક (બ્રાહ્મણ) શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. (૨૭૯)

અજ્ઞાનને કારણે અથવા ખોટા ઉપદેશને લીધે બ્રાહ્મણ શબ્દ ક્ષત્રિય માટે વાપરવામાં આવે છે. પવિત્ર આહારવાળા, ભૌર વર્ણવાળા, પિંચલ કેસ પુણ્યને ભેળેને આ બ્રાહ્મણ છે એમ અપણે જાણીએ છીએ. પાછળથી જ્ઞાન થાય છે કે તે બ્રાહ્મણ નથી. પરંતુ અબ્રાહ્મણ છે. આવી રીતે જ્ઞાનિને કારણે આ બ્રાહ્મણ છે એમ જાહેર કરવામાં આવે છે.

દુષ્ટેરિપવતાં પ્રાપ્તે શબ્દાદયે પ્રસીયતે ।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा श्रुत्या ह्यथોऽनुपगम्यते ॥२८०॥

અર્થ જપારે છુદ્ધિનો વિષય બને છે ત્યારે શબ્દમાંથી જ (ભાવરૂપ) પ્રવૃત્તિ અને (અભાવરૂપ) નિવૃત્તિ સમજવામાં આવે છે, કારણ કે શબ્દ સાથે જ અર્થ જોડાય છે. (૨૮૦)

શબ્દોમાંથી ભાવરૂપ કે અભાવરૂપ અર્થ બને તેને કારણે તેવા અર્થની પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. નીલોત્પલમૂળાં ભાવરૂપ અર્થ છે. અગ્રાદ્વાપ.માં અભાવરૂપ અર્થ છે. આમ શબ્દ પ્રવૃત્તિરૂપ અથવા નિવૃત્તિરૂપ અર્થનો વિષેયક બને છે.

असम्यगुपदेशाद् वा निमित्तान् सकृत्स्य वा ।

शब्दप्रवृत्तिर्न त्वस्ति लोप्टादिषु विपर्ययान् ॥२८१॥

અગ્રેભ્ય ઉપદેશને કારણે અથવા શંકાના કારણે કારણને લીધે શબ્દની ખોટા અર્થમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. માટીના ઢેફા વગેરેમાં વિરુદ્ધ સ્થિતિ હોવાથી આવી અર્થપ્રવૃત્તિ થતી નથી. (૨૮૧)

બ્રાહ્મણનાં તપ, વિદ્યા, આચારશુદ્ધિ વગેરે શુભો દૃષ્ટિયમાં પ્રાપ્ત થતાં, તેમના સાદરપને લીધે અર્થાત્ કાંઈકાં કારણને લીધે દૃષ્ટિય માટે બ્રાહ્મણ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. પરંતુ અત્યંત નિસદસ જોવાં માટેનાં ઢેહાં માટે બ્રાહ્મણ શબ્દ કોઈ વાપરતું નથી. તેથી અગ્રાહ્મણ; શબ્દથી બ્રાહ્મણ જેવા દૃષ્ટિયનું યોગ થાય છે.

વૃદ્ધાદિન્યો મુખ્યચ્છેલોષશ્ચ હલઃ । (૩.૧.૧૨, અશૂતતદ્દશાવ અર્થ સમજાતો હોય ત્યારે જેને ત્રિવ પ્રત્યય લાગે છે તેવા વૃદ્ધ, જીવન વગેરે પ્રાતિષદિકને મૂકવાનું અર્થમાં ક્યદ્ પ્રત્યય લાગે છે અને તે પ્રાતિષદિકને અતે આચરતા વ્યંજનનો લોપ થાય છે) સૂત્ર ઉપરના વાર્તિક લાખિ વચનમાળ્યાત્ । ઉપરના લાખમાં જણાવ્યું છે કે તન્ અથવા દશ શબ્દથી જોડાયેલો શબ્દ પોતાના અર્થથી જુદા અને પોતાના અર્થના જેવા પદાર્થને જણાવે છે, કારણ કે વ્યવહારપ્રયોગમાં આવેા જ અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોય છે. અગ્રાહ્મણ-માનવો પ્રયોગથી બ્રાહ્મણથી જુદા પરંતુ બ્રાહ્મણ જેવા દૃષ્ટિયનો ભોગ થાય છે. અગ્રાહ્મણ-માનવ । કહેતાં કોઈ ઢેહું લાવતું નથી.

હવે અગ્રાહ્મણઃ જેવા નગ્ સમાસમાં બ્રાહ્મણ જેવો મુખ્ય અર્થ દૃષ્ટિય અર્થની નિવૃત્તિ કરે છે. તેથી બ્રાહ્મણુવનો નિયંધનું અધિકરણ અનેક દૃષ્ટિય અર્થ અગ્રાહ્મણમાનવ । જેવા પ્રયોગમાં ક્રિયાના સાધનરૂપ બને છે.

નગ્ સમાસ માત્ર પ્રતિષેધની સમાપ્તિ દર્શાવતો હોવાથી અગ્રાહ્મણઃ સમાસમાં કારકના અર્થનો ભોધ થશે નહિ. તેથી એમ સમજવું જોઈએ કે તન્ તું કાપ્ દૃષ્ટિયમાં આદેશપિત બનેલા બ્રાહ્મણુવનો નિયંધ કરવાતું છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ઉત્તરપદના અર્થના જેવા અર્થનો ભોધ કરાવવાનું છે.

જાનેકમાદસઃ इति प्राधान्ये सति सिध्यति ।

સાપેક્ષત્વં પ્રધાનતામેવં મુક્તં ત્વતત્ત્વિષી ॥૨૮૨॥

બીજા પદનો અર્થ મુખ્ય હોય ત્યારે જાનેકમાદ, અસઃ એવાં શબ્દોનો સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે ત્વ અને તત્ પ્રત્યયોના વિધાન અંગે પ્રધાન પદનું જ સાપેક્ષ-ત્વ યોગ્ય ઠરશે. (૨૮૨)

નગ્ સમાસમાં ઉત્તર પદનો અર્થ પ્રધાન છે એ પદા મોખ્ય કરે છે. તે પક્ષ અંગે એક બીજા બાબત પણ વધારામાં પ્રાપ્ત થશે. અનેક પ્રયોગમાં વધ્ અથવા ઉત્તર પદને પ્રધાન સમજવામાં આવે તો જ તેને આશયે રહેલ સંખ્યા અર્થાત્ એકવચન સિદ્ધ થાય છે. ઉપરાંત તેનું સર્વનામત્વ પણ સિદ્ધ થશે તેથી બેકક્ષ્યાત્ જેવાં શબ્દરૂપો મોખ્ય બને છે. ઉત્તરપદના અર્થને મુખ્ય સમજવામાં આવતાં ત્વદાદીવાચકઃ । (૭.૨.૧૦૨, ત્વદાદિ જગ્મર્તાના ઉદયા વર્જને, પદ્મી વિચરિત્ર પ્રત્યય આચરતાં, જ આદેશ થાય છે) સૂત્ર પ્રમાણે ભવઃ વગેરે રૂપો પણ સિદ્ધ થશે.

તત્ત્વ માલત્યત્ત્વો । (૫૧૧૧૬, તેનો ભાવ એવા અર્થમાં પ્રાતિપદિકને ત્વ અને તત્ત્વ પ્રત્યયો લાગે છે) ઉપરના વાર્તિક ત્વતત્ત્વમા નજી સમાચ પૂર્વવિપ્રતિષ્ઠિત ત્વત્ત્વો સ્વર વિદ્યર્થમ્ । ઉપરના ભાષ્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ત્વ અને તત્ત્વ ની અપેક્ષાએ નહીં તત્ત્વરૂપ સમાસ, પૂર્વવિપ્રતિષ્ઠેષને કારણે, પ્રથમ કરવો જોઈ રહે છે કહીએ તો ન વ્રાહ્મણ સ્વ માલ । નો નહીં તત્ત્વરૂપ સમાસ કરવો હોય તો ન અને વ્રાહ્મણ નો સમાસ બ્રાહ્મણ પહેલા કરવો, અને ત્યાર પછી તેને ત્વ પ્રત્યય લગાડવો આમ કરવાની જરૂર થી ૨ વાર્તિકકારના શબ્દો સ્વરસિદ્ધયર્થમ્ । ને અમળવતા ભાષ્યકાર જણાવે છે કે બ્રાહ્મણ એવો નહીં તત્ત્વરૂપ પહેલા કરવામાં આવતા, પહેલો જ, પૂર્વપદ પ્રતિસંવરના નિયમને કારણે ઉદ્ભવ થશે, પરંતુ પછી ચનારે સ્વર પ્રગળ હોવાથી ત્વ પ્રત્યય લગાડવા પછી તેમાંના જ પ્રત્યયને ઉદ્ભવ થશે, આક્રીના બધા સ્વરો અનુદાત્ત યતા બ્રાહ્મણત્વમ્ એવો અનુદાત્ત થશે જો ત્વ અને તત્ત્વ નહીં જનતા પહેલા લાગે તો આથી વિપરીત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે

एकस्य च प्रधानत्वात् तद्विशेषणसन्निधौ ।

प्रधानधर्माद्व्यापृत्तिरतो न वचनान्तरम् ॥૨૮૩॥

(અનેક સમાસમાં) એક પદ મુખ્ય હોવાથી તેના વિશેષણ (નહીં)ની હોજરીમાં (એકવચન રૂપી) મુખ્ય ધર્મની નિવૃત્તિ થતી નથી અને તેથી અનેક મા બીજી કોઈ વચન થશે નહિ (૨૮૩)

प्रधानमत्र मेघावादेक्षर्थो विकृतो नञ् ।

हित्वा स्वधर्मान् वर्तन्ते द्वयादयोऽन्येकता गता ॥૨૮૪॥

આહી (અનેક સમાસમાં) નહીં પડે વિશેષિત બનેલ એક, એવો અર્થ વિશેષ્ય હોવાથી મુખ્ય ॥ એકત્વને ખાતેલા દ્વિ વગેરે પોતાના દ્વિત્વ વગેરે લક્ષણોનો ત્યાગ કરીને રહે છે (૨૮૪)

એકત્વ સંપવનો જેમાં આરોપ થયો છે એવી દિ, જહુ વગેરે સંખ્યાઓ અનેક સમાસનો અર્થ છે હવે અનેક મા નહીં એકની નિર્ણય કરતો હોય તો એકવચન નહિ પરંતુ અનેક, અનેક, જેવા સમાસપ્રયોગો થવા જોઈએ આવી સંખ્યા જવાનમાં આ કારિકામાં જણાવવામાં આવે છે કે દ્વિત્વ, જહુવ વગેરે સંખ્યાઓ એકવચી વિશેષિત નથી છે વિશેષ્ય બનેલી તે સંખ્યાઓ તેમના દિ, જહુ વગેરે ધર્મોનો ત્યાગ કરે છે તેથી અનેક એકવચનસમાસ થશે

ब्राह्मणस्य यथापन्ना नञ्पुक्ता क्षत्रियादय ।

द्वित्वादियु तथैकत्वं नञ्योगादुपचर्यते ॥૨૮૫॥

નહીં (રૂપ પ્રતિષ્ઠેષ)થી બેડાયેલા ક્ષત્રિય વગેરે જેમ બ્રાહ્મણત્વના આરોપને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ નહીં સાથે બેડાવાથી દ્વિત્વ વગેરેમાં એકત્વનો આરોપ કરવામાં આવે છે (૨૮૫)

एकवयोगमासाद्य हा धर्म प्रतिपिष्यते ।

द्वयादिभ्यस्तेषु तच्छब्दो वर्तते ब्राह्मणादिरत् ॥२८६॥

હિં વગેરેમા એકત્વરૂપ (અર્થ)ને પ્રાપ્ત કરીને તે, (એકત્વરૂપ) ધર્મ^૧ । દ્વ વગેરેમાથી નિવૃત્ત બને છે (સત્તાદ્વાજ સમાસમા) બ્રાહ્મણ શબ્દની જેમ તે (એક) શબ્દ, તે (દ્વિ વગેરે) ને બદલે પ્રયોગમા પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૮૬)

હિં, શુ વગેરેમા માન આનિતને કારણે આશંકિત બનેદ એકત્વનો નગ્ન પડે નિષેધ થાય છે પરંતુ એક એવા પ્રયોગનો નિષેધ કરવામા આવતો નથી એ એક શબ્દ ન હોય તો હિં વગેરેમા એકત્વનો આશંક ન થાય અને તો પછી નગ્ન રીતેનો બાધ કરશે ?

आविष्टसंख्यो वाक्येऽसौ यथा दृष्टादौ प्रयुज्यते ।

वृत्तौ तस्य प्रयान्तवारसा संख्या न निरर्तते ॥२८७॥

વાક્યમા ચોક્કમ સંખ્યારૂપ અર્થને દર્શાવતો આ એક શબ્દ, જેમ દ્વિ વગેરે (સંખ્યાઓ) દર્શાવવા ચોક્કમ છે તેમ સમાસમા પણ તે સુખ્ય હોવાથી (તેનો) તે (એકત્વ) સંખ્યાનો ત્યાગ થતો નથી (૨૮૭)

प्रतिषेधो यथाभूतस्तथाभूतोऽनुपप्यते ।

वचनान्तरयोगे हि न सोऽर्थ प्रतिपिष्यते ॥२८८॥

નિષેધ પાગનાર (ઉત્તરપદ એકનો અર્થ) જેવો (એકવચનવાગો) હોય છે તેવો જ તે (નગ્ન) સાથે જોડાય છે બીજા વચન સાથે તેને જોડવામા આવે તો તેના (તે એકત્વરૂપ) અર્થનો (સમાસમા) નિષેધ થશે નહિ (૨૮૮)

પ્રતિષેધવિપરીતી રૂપના કરવા માટે અસદ્ અર્થવાળુ ઉત્તર પદ પ્રયોગ્ય છે અર્થાત્ પ્રતિષેધ અર્થ જે વચનમા હોય તે જ વચનવાળુ પદ નગ્ન સાથે જોડાય છે.

બનેક સમાસમા હિં, શુ વગેરેમા એકવચનનો નિષેધ સમજાવવાનો છે તેથી એકવચનવાળા ઉત્તર પદને જ નગ્ન સમાસમા આવે છે જો ત્યાં દિવચન કે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામા આવે તો જોનો નિષેધ કરવાનો છે તે પદાવળી ૨૫૪ સમજાવ્યુ પ્રાપ્ત થશે નહિ

अनुकूल इति कृष्णादिर्यथार्थं समतीयते ।

संख्यानन्तरं तथानेक इत्यत्राप्यभिधीयते ॥२८९॥

જેમ અનુકુલ શબ્દમાથી કાણુ વગેરે અર્થ સમજાય છે તેમ જનેકમાથી બીજી સંખ્યાઓ બજાવવામા આવે છે, (૨૮૯)

આ કારિકાથી સ્પષ્ટ કરીને કારિય ૨૯૬ સુધીમા બનેક સમાસમા નિષેધ અંગે પ્રસન્નપ્રતિષેધ અને ખર્જુદાસ એવા ૧૧ પદોનો વિચાર કરવામા આવશે

ભાષ્યકાર જણાવે છે કે અનેક મા એકના પ્રતિષેધ વડે ઘણી જામતોને ખ્યાલ ઠીકી રીતે આવશે (જમ પુનરસ્થ પ્રતિષેધે વૃદ્ધા સમન્વય ઇયાત્ ૧) એક સમુદ્ધ એ બહુવચન દર્શાવતો હોય તો બહુવચન વપરાશે. કવે અનેક નો અર્થ 'એકત્વના પ્રતિષેધ' એટલો જ કરવાનો હોય તો અનેક, જમ ભાગ્ય ૧ એવા પ્રયોગ વડે ઘણા માણસોના અજાગમનને ખ્યાલ નહિ આવે.

પૂર્વપક્ષની દૃષ્ટિય છે કે ઉત્તરપક્ષના અર્થને પ્રમાણ સમજવા માટે નગ-ને પ્રસન્નપ્રતિ-ષેધ રૂપે સમજવો. જોઈએ આ રીતે અનેક જમ ભાગ્ય. ૧ નો અર્થ એક વ્યક્તિ આવી નથી (એક જમ, જ ભાગ્ય. ૧) એવો થશે

પરંતુ પ્રસન્નપ્રતિષેધ રૂપે નગ-ને સમજવામાં આવતા 'એક વ્યક્તિ આવી નથી' એવા વચનમાંથી કશું પ્રાપ્ત થતું નથી

આ મુશ્કેલી ટાળવા માટે નગ-ને પ્રયુદ્ધાસ રૂપે સમજવો, જોયી અનેક, જમ ભાગ્ય ૧ નો પ્રાપ્તિરૂપ અર્થ, 'એક નહિ એવી વ્યક્તિઓ આવી છે' થશે અહીં પ્રાપ્તિનો નિષેધ થશે, અપ્રાપ્તિનો નહિ.

પયુદ્ધાસ સમજવામાં આવતાં અણુવળ પદમાં શુક્રમની નિવૃત્તિરૂપ રૂ'ણુ વગેરે અર્થ અચોક્કસ રૂપે પ્રગ- થશે એ પ્રમાણે અનેક મા એકના નિવૃત્તિથી દિ, બહુ વગેરે અચોક્કસ સ ખ્યાલો પ્રાપ્ત થશે

ક્રિયાપ્રસન્નાત્સર્વેષુ કર્મસ્વક્ષીકૃતેષુ ચ ।

एकस्मिन् प्रतिषिद्धेऽपि प्राप्तमन्यत् प्रतीयते ॥૨૧૦॥

ક્રિયા સાથેના સખ-ધને કારણે અને જથ્થાદે બધાં કાર્યોનો સ્વીકાર થયો હોય ત્યારે એકને નિષેધ થતા બીજાની પ્રાપ્તિ સમજાય છે. (૨૯૦)

ક્રિયા અથવા શુભગુ પહેલાં વિધાન કથી પછી વક્તા નગ- દ્વારા તેનો નિષેધ કરે છે, જોમ કે (તમે) બેસાડો, સુવાડો, જમાડો (ભાસવ, શાયમ, મોચ્ય ૧), એમ પહેલાં ક્રિયાનું વિધાન કરીને અધોત્ પ્રસન્નપ્રતિ-ષેધ વિધાન કરીને અનેક' એવો પ્રતિષેધ ભદર કરવામાં આવે છે. (અથગાર્ય ક્રિયા શુભ ॥ ૭૧ ૧ વચનુ નિવૃત્તિ કરોતિ । તત્ત્વા આસવ શામય મોચ્યાનેશ્વ ૧ ।)

ક્રિયાશુભિઃ પ્રક્રાન્તે પ્રસન્નપ્રતિષેધને ।

પર્યુદાસે તુ નિયતં સંરુચ્યાન્તરમુચ્યતે ॥૨૧૧॥

પ્રસન્નપ્રતિષેધ પહેલે સ્વીકારવામાં આવતા, ક્રિયાનો ઉલ્લેખ, નિષેધ વિનાના કારકની પ્રાપ્તિ કરાવશે પર્યુદાસને સ્વીકારવામાં આવતા બીજા ચોક્કસ સંખ્યા વાળા કારકનો જોધ થશે (૨૯૧)

બનેક' સમાસમાં પ્રસન્નપ્રતિષેધ સમજવામાં આવતાં ક્રિયાનો ઉલ્લેખ પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિને પરિણામે જે સાધનોનો નિષેધ થયો નથી તે સાધનોની પ્રાપ્તિ કરાવશે. દરેક જે પશુદાસ પદને સ્વીકારવામાં આવે તો બનેક' માં આસય, શાપય વગેરે ક્રિયાઓ ન હોવાથી એક સિવાયની બીજી સંખ્યાઓ, અર્થાત્ દ્વિ, ત્રિ, વગેરે સમજવામાં આવશે.

પાત્ર્યઃ કર્મવિષયો જ્યપદિષ્ટઃ સ્વસાધનૈઃ ।

અર્થાન્ સર્વાણિ કર્માણિ પ્રાગ્ગાહિવ્યાવતિષ્ઠતે ॥૨૧૨॥

પોતાનાં સાધનોની નિર્દિષ્ટ ગતિએ કર્મવિષયક પાત્ર્ય, તેના અર્થને કારણે બધા પદાયોને, નિષેધની પહેલાં પ્રાપ્ત કરાવીને, દૃઢ બને છે. (૨૧૨)

જાસય, જાસય, મોજય જેવાં ક્રિયાધોષોનાં પાત્ર્યોના અતેકવિધ અર્થોનાં તેનાં સાધનો અર્થોત્ કારકો વડે નિર્દેશ થાય છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા ક્રિયાનિર્દેશોવાળા આ અર્થ, એક સાધન સાથે જોડાઈ જાય છે નથી. તેથી નિષેધની પહેલાં અતેક સાધનોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ત્યાર પછી એકના નિષેધથી બીજાં કારકોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

નિર્જાતસાધનાધારે યજ્ઞાસયાતે પ્રયુગ્યતે ।

બનેક' इति पञ्चाच्च तिष्ठतीत्यनुपगम्यते ॥२१३॥

સાધ્યતાત્ તત્ર સિદ્ધેન ક્રિયા દ્રવ્યેણ સ્થાયતે ।

પ્રાગેયાક્ષીકૃતં દ્રવ્યતતઃ પૂર્વેણ મિચતે ॥૨૧૪॥

જેના સાધનનો આશ્રય બરાબર વ્યર્ણવો છે એવા આખ્યાત સાથે બનેક' નો પ્રયોગ થાય છે અને ત્યાર પછી (તેની સાથે) તિષ્ઠતિ પ્રયોગાય છે,

ત્યાં સાધ્ય હોવાને કારણે ક્રિયા, સિદ્ધ દ્રવ્ય વડે સમજવામાં આવે છે, દ્રવ્યને પહેલેથી જ (સાધન રૂપે) સ્વીકારવામાં આવે છે. તેથી અગાઉ પ્રયોગયેલા (બનેક' એવા) દ્રવ્ય વડે તે ક્રિયાને જુદી સમજવામાં આવે છે. (૨૧૩-૨૧૪)

બામકારનાં વચનો, "યદપિ સાવચૈત્તજ્ઞાનમતે વસ્તુ યદ્ ક્રિયાગુણી પ્રગમ્યેતે, યદ્ જાતુ ન પ્રગમ્યેતે તત્ર ચમ્ । બનેક'સિષ્ઠતિ इति । મર્જિતિ એવાંત્રોષકાનામન્વેષદ્વારમ પ્રલિંગ્યે વહુનાં સંપત્તયઃ । તત્ત્વા ન ન એક' વિષય્ । ન ન એક' મુગ્ધ્ । મોનાં વિચારો આ બે દારિકાઓના મૂળમાં છે.

જાતપર્માં યદપિ...તિષ્ઠતીતિ । મોનાં પૂર્વપદને મર્જિતિ...મુગ્ધમિતિ યાંથી ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે.

નન્ન અંગે જે પદોનો વિચાર કરવામાં આવે છે :

(૧) જ્યાં ક્રિયાનો પ્રથમ ઉદ્દેશ કરી પછી નન્નનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવે છે, જેમ કે જાપય જાપય મોજય બનેક' ।

(૨) ન્યા ન્યા નો ઉલ્લેખ પ્રથમ હોય અને પછી ક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે એમકે અનેક તિલ્લતિ ।

અનક તિલ્લતિ । આ અનેક માથી 'ધણા'નો અર્થ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે, કારણકે અહીં પ્રતિષેધનો ઉલ્લેખ પહેલાં છે અને ક્રિયાનો ઉલ્લેખ પછી છે (ન તુ પૂર્વમેવ પ્રતિષેધ વધાર્યાગુણવિધાન તત્ર કથ વર્ણનં સમ્પ્રત્ય ૧૨ કેય જણાવે છે કે ક્રિયાપ્રપ્તિ પ્રયોગ હોના અથવા પાઠણથી પણ થઈ શકે ધાતુના અર્થ ઉપરથી કારકનો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે જ તેથી એકના પ્રતિષેધથી બે અથવા વધારેનો જ્ઞાન આવશે

ભાષ્યકારનો મુદ્દો ૨૫૫૮ છે પહેલાં ક્રિયાપ્રવાણુ હકારાત્મક કથન કરીને અનેક એવા નિષેધનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે ત્યારે આપણે સમજી શકીએ કે અનેક નો અર્થ ધણા થશે પરંતુ ન્યા અનેક તિલ્લતિ । એવો નકારાત્મક પ્રયોગ હોય ત્યાં અનક માથી ધણા અર્થે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

ભાષ્યકાર પોતે જ ઉત્તર ૨૫૬૦ જે જવાબ આપે છે કે મેટનાક પ્રમાણના પ્રયોગોમાં એકના નિષેધથી ધણાના ર્થીકારનો જ્ઞાન આવે છે, જેમ કે, ન ન એક પ્રિયમ્ । ન ન એક દુઃખમ્ । તેને એક વસ્તુ પ્રિય નથી એમ નથી અર્થોત્ તેને ધણી વસ્તુઓ પ્રિય છે (બહુનિ પ્રિયાણિ), અને તેને એક બાનત સુખ આપતી નથી એમ નથી, તેને ધણી બાનતો સુખ આપે છે, (બહુનિ દુઃખાણિ) અનેક તિલ્લતિ । ની પણ આવી જ રીતિ છે તેમાંથી પણ 'ધણા' કીધા છે એવો હકારાત્મક અર્થ પ્રાપ્ત થશે

પ્રાગેશાસ્ત્રીકૃત દ્રશ્યમત્ર પૂર્વેણ ક્રિયાતે । નો અનુવાદ બીજી રીતે પણ કરી શકાય "દ્રશ્યનો ઉલ્લેખ (આ બીજા પક્ષમાં) પહેલાં કરવામાં આવે છે તેથી આ પક્ષ અગાઉના (ક્રિયાપ્રપ્તિ પહેલાં ઉલ્લેખવાળા) પક્ષથી જુદો પડે છે

સરથૈષ પ્રતિષેધેઽપિ સત્ત્વાન્તરમપેક્ષતે ।

વાક્યેઽપિ તેન નૈકત્વમાત્રમેવ નિવર્ત્યતે ॥૨૧૫॥

વાક્યમાં પણ પ્રતિષેધ પામેલી એકત્વ સ જ્યાં બીજી જ્ઞાન્યોની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી માત્ર એકત્વનો જ નિષેધ થાય છે એમ નથી (૨૬૫)

જે પ્રયોગોમાં ક્રિયાપ્રપ્તિ ઉલ્લેખની મંથી જરૂર હોતી નથી ત્યાં પણ એકત્વના નિષેધથી દિ, બદ્ધ એવાં બીજી સ જ્ઞાન્યોની પ્રતીતિ થાય છે આના ઉદાહરણ ૨૫૬૦માં ન ન એક પ્રિયમ્ । અને ન ન એક દુઃખમ્ । એવા વાક્યો ૨૫૬૦ મધ્યા છે અહીં ન નો પ્રયોગ ભાષાએ ન । (૮-૧-૧૦, પીઠા અર્થ દર્શાવવાનો હોય ત્યારે દિત્વ થાય છે) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે વક્તા બેદપૂર્વક જણાવે છે કે "અરે, રાત્રીને એક જ પ્રિય નથી, એક જ સુખ નથી તેને ધણા પ્રિય છે ધણા સુખો છે" અહીં ક્રિયાપ્રપ્તિના ઉલ્લેખ વિના પણ સુખના અને પ્રિયતા પ્રતિષેધવાળા વાક્યમાં ધણા સુખો અને ધણા પ્રિયોનો બોધ થાય છે.

વાક્યમાં જે આવી રીતિ હોય તો અનેક એવા સમાસમાં પર્વદાસ પક્ષમાં ઉત્તર પદાર્થના અર્થ અજે કશી શકા પ્રાપ્ત થશે નહિ અનેક એવા સમાસમાં એક પદ જ દિ અથવા બાદને જણાવે છે અથવા તે સમાસ દ્વારા એકત્વની જ માત્ર નિશ્ચિત થાય છે એમ નથી, પરંતુ દિ, બદ્ધ, વગેરે બીજી સ જ્ઞાન્યોની પ્રતીતિ પણ થાય છે

સ્નેહાન્તરત્વચ્છેદસ્તથાસત્તે: પ્રતીયતે ।

તૈલેન ભોજનેડપ્રાપ્તે ન ત્વન્યદુપસેચનમ્ ॥૨૧૬॥

ભોજનમાં તેલ મળે તેમ ન હોય ત્યારે તેના જેવા બીજા (ધી જેવા) તેની નજીકના, ચીકાશવાળા પદાર્થથી (ભોજનનો) નિર્ણય કરવામાં આવે છે. બીજા કોઈ (દૂધ કે દહી જેવા) લીજવનારા પદાર્થથી નહિ. (૨૧૬)

જેમ 'તેલ સાથે જો' એમ કહેવામાં આવતાં જો તેલ ન મળે તેમ હોય તો તેને બદલે તેની નજીકના વી વગેરે ચીકાશવાળા પદાર્થોનો ઉપયોગ થાય છે તે પ્રમાણે 'અનેક' પ્રયોગમાં એક ના પ્રતિરેખથી સરખા કાર્વવાળો અને સરખા સ્વભાવવાળો દિ, મહુ વગેરે ॥ ખ્યાઓની પ્રતીતિ થાય છે.

પ્રકાર્યે વર્તમાનાભ્યામસતા ગ્રાહણેન ચ ।

વદા જાત્યન્તરં યાદ્યં ક્ષત્રિયાશ્વપદિદ્યતે ॥૨૧૭॥

સમાન અર્થમાં પ્રાપ્ત થતા અસત્(સામાન્ય દર્શ્યવતા નગ્) અને ગ્રાહણ શબ્દ વડે ક્ષત્રિય વગેરે બીજા જાતિનો બોધ કરાવવામાં આવે (ત્યારે) નગ । સમાસમાં અન્ય પદનો અર્થ પ્રધાન બને છે. (૨૧૭)

ત્યારે અસત્સામાન્યનો બોધ કરાવતો નગ્ ગ્રાહણ શબ્દ સાથે સમાન અધિકરણમાં હોય અને બન્ને વચ્ચે વિરોધાસિદ્ધિભાવ સંબંધ હોય અને ત્યારે આ શબ્દો વડે કોઈક બાદ પદાર્થ અથવા ક્ષત્રિય વગેરે જાતિનો બોધ કરાવવામાં આવે ત્યારે નગ્ સમાસમાં અન્ય પદનો અર્થ પ્રધાનપણે પ્રાપ્ત થાય છે.

શબ્દ ગ્રાહણ, સ્વયં શબ્દગ્રાહ. । એવા સમાસમાં જીવિવાન, ગ્રાહણ: (ગ્રાહણવર્ણ) વચ્ચે ક્ષત્રિયસ્ય (ક્ષત્રિયગ્રાહે) એવો અર્થ સમજાશે આ ક્ષત્રિય જાતિરૂપ અર્થ અન્ય અર્થોત્પન્ન બાદ છે કારણકે નગ્ સમાસના પૂર્વ કે ઉત્તર ભેદથી એક પણ પદનો તે અર્થ નથી.

દયામેવ શસ્ત્રી કન્યેતિ યથાન્યદપદિદ્યતે ।

અસન્ ગ્રાહણ દયામ્યાં તથાન્યે ક્ષત્રિયાદય ॥૨૧૮॥

શ્યામા દય શસ્ત્રી કન્યા । (છરી જેવી કાળી છોકરી) પ્રયોગમાં જેમ (કોઈક) બાદ અર્થનો ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અસન્ ગ્રાહણ: એવા આ બે શબ્દો વડે ક્ષત્રિય વગેરે બાદ અર્થનો બોધ થાય છે- (૨૧૮)

શસ્ત્રી દય (છરી જેવી) શ્યામા (કાળી) કન્યા (છોકરી દેવદત્તા) એવા વિગત પરાધી થતા શસ્ત્રીશ્યામા । એવા ઉપરિત સમાસમાં એ પદો ઉપરથી પ્રાપ્ત ન થનારો અર્થ (દેવદત્તા નામની કન્યા) પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રમાણે અવનુવાદક । એવા પદો ઉપરથી શબ્દગ્રાહ: સમાસમાં ક્ષત્રિય અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

અસાત્તો ગૌરિતિ યથા ગવયો વ્યપદિશ્યતે ।

જાત્યન્તરં ન ગોરેવ સાસ્તાભાવ- પ્રતીયતે ॥૨૧૧॥

જેમ, ગોદડી વિનાની ગાયથી જુદી જ જાતિના ગવયનો ઉલ્લેખ થાય છે, ગાયની ગોદડીના અભાવનો ખ્યાલ આવતો નથી. (૨૧૧)

અસાત્તઃ (ગોઃ) એવા નગ્ન સમાસથી, જેને (કહી) ગોદડી હોતી નથી એવા ગવયની પ્રતીતિ થાય છે. આ ગવયને ગોદડી હોતી નથી તે ખરું છે પરંતુ તે ખીજ જ જાતિનું પ્રાણી છે. એ પ્રમાણે અગ્રાહ્યઃ શબ્દમાં પ્રાણશુ જાતના પ્રતિષેધથી ખીજ જાતિ અર્થાત્ કૃત્રિયનો ગોષ થાય છે.

તુલ્યરૂપં યથાસ્થાત્ કષ્ટકૈર્ભેદેભુભિઃ ।

અદિરં જાતિભેદેન સર્જૂરાત્ પ્રતિપદ્યતે ॥૨૦૦॥

જેમ સરખા હેખાવવાળા સમજવામાં આવેલા ખદિરને, તેના ભેદ દર્શાવનાર કાંટાઓ વડે ખજૂરાથી જુદી જાતના (ગાંડ) સમજવામાં આવે છે. (૨૦૦)

ખેરના વૃક્ષને અને ખજૂરીના વૃક્ષને સરેહ દર્શાવે અને ઝીંજી પાંકડા હોય છે, તેથી તે બન્ને સરખા છે એમ સમજવામાં આવે છે. ત્યારનાં બન્નેનું જુદાં સમજવાનું કારણ એ છે કે ખેરના કાંટા ખજૂરીમાં હોતા નથી. આ પ્રમાણે અગ્રાહ્યઃ । સમાસમાં પ્રાણશુના લક્ષણો જેવા લક્ષણો કૃત્રિયમાં જોઈને પ્રાણશુત્વ સમજાય છે અને ત્યાર પછી નગ્ન વડે તેનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. આઠાં માત્ર જાતિ જ જુદી છે, તપ, યુત વગેરે ગુણો સરખા છે.

અધિગમાનગ્રાહણ્યો યાદશો ગ્રાહણો ભવેત્ ।

અઙ્ગીઠ્ઠલોપમાનેન તથામ્યાર્થાઽભિધીયતે ॥૨૦૧॥

તેમ પ્રાણશુત્વ વિનાના પ્રાણશુ જેવો પ્રાણ (કૃત્રિય૩૫) અર્થ સાદરથને સમાવનારા (અગ્રાહ્યઃ) શબ્દ વડે દર્શાવાય છે. (૨૦૧)

ઉપરની કારિકાઓમાં શસ્ત્રીરચામાં, અસાત્તઃ, અને કષ્ટકૈર્ભેદેભુભિઃ એવા ત્રણ ચમાસો રજૂ કરવામાં આવ્યા. આ ઉદાહરણો દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં સિદ્ધાન્ત આ કારિકામાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. સાદરથને કારણે આ ત્રણેય ઉદાહરણોમાં બાજ પદાર્થો ડન્વા, ગવય અને ખદિર સમજવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે પ્રાણશુત્વ સાથે સંકળાયેલા ગુણોની સરખામણી અથવા સાદરથ જેમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેવા અગ્રાહ્ય- સમાસ બાજ કૃત્રિય અર્થ દર્શાવે છે.

અવૃષ્ટયો યથાવર્ષા નોદારાન્નસમાવૃતાઃ ।

તદૂપરયાસ્ત દૈમન્તિત્યમિન્ન- પ્રતીયતે ॥૨૦૨॥

વરસાદ વિનાના પરંતુ ધુમ્મસ અને વાદળોવાળા દિવસોને વૃષ્ટિહીન કહેવાય

છે. તે (વર્ષા)નાં જેમાં ચિહ્નને કારણે ચિપાળાને પણ તેના સરખા સમજવામાં આવે છે. (૩૦૨)

અર્વા: હૈમન્ત: । પ્રયોગ કેવી રીતે શક્ય બને તે આ કારિકામાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. વરસાદ ન આવતો હોય પરંતુ ધ્રુમસ ફેલાતું હોય, વાદળો વેરાયાં હોય, તેવા દિવસોને ઋષ્ટિ વિનાના દિવસો કહેવાય છે. ચિપાળામાં આકાશ કાળું હોય છે ત્યારે તેને પણ અર્વા: હૈમન્ત: કહેવાય છે. અર્વા: શબ્દ તત્પુરુષ સમાસ છે અને તેનાં ચેતાનાં પરોમાંથી જ તે સમાસનો અર્થ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, પરંતુ તેમાંના સાદરપને કાળે સમાસનો અર્થ અન્ય પદાર્થ થશે. અર્વા:ને બહુગ્રીહ સમજવામાં આવતાં સમાસ અર્વા: થશે અબ્રાહ્મણ: માં પણ આવી રીતિ છે. આ પ્રમાણે સાદરપ અર્થને સમાવતા નગ્ સમાસમાં અન્ય પદનો અર્થ પ્રધાન હોય છે, આવો એક મત છે. (અંશ મમ્સમાસા, પ્રક્રિયાયામન્યવાર્વાપ્રધાન-વિષયા દ્વલેકેવાં વર્ણનમ્ ।—હેચારાજ)

અપરે પ્રાક્ષણાદોમાં સર્વેષાં જાતિવાચિનામ્ ।

દ્રુપરયાગ્યપદાર્થસ્ય નષ્ટા યોગં પ્રચક્ષતે ॥૩૦૩॥

સમાસ જ્યારે કાંઈક અન્ય પદનો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે પ્રાક્ષણ વગેરે બધા જાતિવાચક શબ્દોનો નગ્ સાથે સમાસ થાય છે એમ વીજ આખાથો જાહેર કરે છે. (૩૦૩)

પદનો અર્થ જાતિ છે એવા પદમાં પ્રાક્ષણ વગેરે શબ્દો વ્યક્તિ વિનાની જાતિ જ સુખ્યપણે દર્શાવે છે. તેથી સમાસનાં પદો દ્રવ્યનું અભિધાન કરતાં ન હોવાથી, અન્ય અર્થનું અભિધાન થશે એવું પ્રાક્ષણ: અબ્રાહ્મણ: । એવો સમાસ, જેનામાં પ્રાક્ષણ નથી અર્થોત્ ક્ષતિપનાં ગુણો છે તેવા દ્રવ્યરૂપ અર્થમાં વપરાય છે. અબ્રાહ્મણ, માં પ્રાક્ષણ શબ્દ જાતિ દર્શાવશે અને સમાસ નગ્ તત્પુરુષ થશે. પરંતુ અન્ય પદાર્થ જાતિ નહિ પરંતુ વ્યક્તિ રૂપે ક્ષતિપ થશે.

ન ચૈર્વણિપયઃ કશ્ચિદ્વહુગ્રીહિઃ પ્રકલ્પતે ।

અગુરશ્ચ ક્ષતિઃ ક્ષ્યાપિતર્નસુસમાસેન યસ્ય ન ॥૩૦૪॥

આવા (જાતિરૂપ અન્ય પદાર્થના અભિધાન રૂપી) વિષયવાળો કોઈ બહુ-ગ્રીહિ કદાપી શકાતો નથી. જેમનામાં નગ્ સમાસનો અવકાશ નથી એવો અગુ: અથ. બહુગ્રીહિ સમાસ છે. (૩૦૪)

અહીં બહુગ્રીહિ અને નગ્ ની વિરોધતા જણાવવામાં આવી છે. નગ્ સમાસ અન્ય પદાર્થરૂપ પદાર્થજાતિ દર્શાવે છે. બહુગ્રીહિ વડે દર્શાવાતો અન્ય પદાર્થ વ્યક્તિ છે, જાતિ નહિ, જેમકે કવિચમાનઃ યોઃ મોત્સ્ય (અત્ય ભષત્ય ઇ) સ અયોઃ અથઃ । એ નગ્ સમાસ થશે. પરંતુ કવિચમાનઃ યાઃ વત્ સ. અયુઃ કશ્ચ. એ સમાસ બહુગ્રીહિ થશે.

દ્વન્દ્વૈકદેશિનોરુક્ષા પરવહિત્વતા યતઃ ।

અવર્ણાસુ તતોઽસિદ્ધિરિષ્ટયોર્લિંગસંસ્યયોઃ ॥૩૦૫॥

૬૦૬ અને એકદેશી સમાસનું લિંગ તેના બીજા પદના લિંગ પ્રમાણે હોય છે. તેથી અવર્ણાઃ સમાસમાં યોગ્ય લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૩૦૫)

અવર્ણાઃ હેમન્તઃ । માં અવર્ણાઃ ૬૦૬ હેમન્તઃ નું વિશેષણ હોવાથી પરવિત્ર દ્વન્દ્વત્પુરુષયોઃ । (૨.૪૪૬, ૬૦૬ અને તત્પુરુષ સમાસનો લિંગ તેમના બીજા પદના લિંગ પ્રમાણે સમજવામાં આવે છે) સુત્રનિપત પ્રમાણે હેમન્તનું પુલ્લિંગ અને એકવચન સમાસને પ્રાપ્ત થતાં, અવર્ણાઃ એવું અનિષ્ટ ૩૫ સિદ્ધ થશે.

આમ નન્ સમાસમાં અન્ય પદના અર્થને મુખ્ય સમજવામાં મુશ્કેલી હોવાથી પૂર્વ પદ અર્થાત્ નિષેધવાચક પદના અર્થના પ્રાપ્ત્ય અંગે વિશેષ ચર્ચા કરવામાં આવશે.

વિશેષણં શ્રાક્ષણાદિઃ ક્રિયાસંવન્ધિનોઽસતઃ ।

યદા વિપયમિન્નં તત્ સદાસત્ત્વં પ્રતીયતે ॥૩૦૬॥

જ્યારે શ્રાક્ષણ પદ ક્રિયા સાથે સંબંધવાળા અસદ્ અર્થના વાચક નગ્નતા વિશેષણ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે (વિશેષણ)થી શ્રાક્ષણ બનેલો નિષેધ રૂપ અર્થ સમજાય છે (૩૦૬)

શ્રાક્ષણત્વેન વાસસ્વાદુચ્યતે સત્તદન્યથા ।

અસવિત્યપિ સત્ત્વેન સતઃ સત્તા નિવર્ત્યતે ॥૩૦૭॥

નન્ સમાસમાં શ્રાક્ષણત્વ રૂપે અસદ્ અર્થને ક્ષત્રિય રૂપે સદ્ સમજવામાં આવે છે. અને (હિન્તર પદાર્થ એવા) સત્ની વિવચાનતાનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. (૩૦૭)

નન્ સમાસમાં શ્રાક્ષણત્વ રૂપે અસદ્ અર્થને ક્ષત્રિયરૂપે સદ્ સમજવામાં આવે છે. આ નિષિષ્ટવિપયક અસત્ત્વ છે, સર્વથા અસત્ત્વ નથી, તેથી તેને ક્રિયા સાથેના સંબંધનો બાધ નથી. ઠાઠક પ્રકારના બાવ વિનાના અબાવનો બાવદાર સકથ જ નથી તેથી બાવ રૂપે સમજવામાં આવતા ઉત્તર પદાર્થની વિવચાનતાનો નિષેધ પ્રાપ્ત થશે.

સામાન્યદ્રવ્યવૃત્તિત્વાન્નિમિત્તાનુવિધાયિનઃ ।

અયોગો લિંગસંખ્યાભ્યાં સ્વાદ્ વા સામાન્યર્થગત ॥૩૦૮॥

પોતાના નિમિત્તને અનુસરતો નન્ સમાસ દ્રવ્ય સામાન્યને જણાવતો હોવાથી લિંગ અને સંખ્યા સાથે તેનો સંબંધ થશે નહિ, અથવા તેો સામાન્ય લિંગ અને સામાન્ય સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે (૩૦૮)

ભાષ્યમાં જ્યુલવામાં આન્યું છે કે નગ્ન સમાસમાં પૂર્વપદનું પ્રાધાન્ય હોય તો સમાસની અવ્યય સંજ્ઞા થશે, કારણકે પદેણું પદ અવ્યય છે અને સમાસ અસત્વરૂપ અર્થ દર્શાવે છે. તેથી અગ્રાદ્યગૌ, અંવાદ્યગૌ; એવાં રૂપો થઈ શકશે નહિ. વાક્યમાં આવી જ અર્થિંગતા અને અસંખ્યતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. અસત્વરૂપ અવ્યયાયને મદ્યે સમાસ દ્રવ્યાર્થ દર્શાવે છે એમ જો સ્વીકારીએ તો પણ તે દ્રવ્યસામાન્ય જ હોવાથી નપુંસક એકવચન પ્રાપ્ત થાય.

પ્રાગસજ્જામિત્યાયિત્વં સમાસે વ્યક્તવાચિતા ।

નિમિત્તાનુવિધાનં ચ ન સર્વત્ર સ્વમાયતઃ ॥૩૦૯॥

સમાસમાં પ્રાપ્ત થતા પદોમાં નગ્ન અસત્વનું અભિધાન કરે છે, પરંતુ સમાસમાં તે દ્રવ્યનો વાચક બને છે. શબ્દોના (પોતાના) સ્વભાવને કારણે સમાસ સર્વત્ર નિમિત્તનો આશ્રય કરતો નથી. (૩૦૯)

કારિકા ૩૦૮માં, સમાસ અવ્યય સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે છે, એવા ભાષ્યવચનની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી આને જગે આ કારિકામાં વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. ભાષ્યકાર જણાવે છે કે સિંગ્લો અભાવ કે સંખ્યાનો અભાવ સૂચ પ્રમાણે અર્થોત્ વાચનિક હોતો નથી. સમાસમાં વિંગ અને વચન, શબ્દોની સ્વાભાવિક સ્થિતિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે ત્રાક્યમાં નગ્નને સિંગ અને સંખ્યા સાથે સંગ થતો નથી પરંતુ સમાસમાં આવે સંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

નિમિત્તાનુવિધાને ચ ક્રિયાયોગો ન કલ્પતે ।

તદા વાચ્યપદેદ્યત્વાનુવાદાનમનર્થકમ્ ॥૩૧૦॥

નગ્ન સમાસ પોતાની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તને અનુસરતો હોય તો ક્રિયા સાથે તેનો સંગ પ્રાપ્ત થશે નહિ, અને આમ તે વિશિષ્ટ ઉદ્દેશને પાત્ર બનતો ન હોઈ શબ્દઅવ્યયકારમાં તેનો સ્વીકાર નિરર્થક થશે. (૩૧૦)

નગ્ન સમાસમાં પ્રતિયેધરૂપ અસત્વત્ક અર્થ તેની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે. આવા પ્રવૃત્તિનિમિત્તને જો સમાસ અનુસરે તો અગ્રાદ્યગાયય એવા પ્રયોગમાં આત્મનરૂપ ક્રિયા સાથે કારકરૂપ સંગ પ્રાપ્ત થશે નહિ, ક્રિયા સાથે સંગ પ્રાપ્ત ન થતો હોય તો તેનો નિષિદ્ધ ઉદ્દેશ થઈ શકે નહિ. તો પછી શબ્દઅવ્યયકારમાં તેનો ક્ષો ઉપયોગ નથી

અસત્માપાન્વયુત્તિર્વા વિશેષઃ ક્ષત્રિયાદિભિઃ ।

પ્રયુક્તેરાત્તયૈર્મિન્નો યાતિ તદ્વિદ્ધસંલ્લભતામ્ ॥૩૧૧॥

અથવા અત્રસામાન્યને દર્શાવતો (નગ્ન) સમાસ ઉલ્લેખ પામેલા ક્ષત્રિય વગેરે વિશેષોથી મર્યાદિત બની તેમનાં વિંગ અને સંખ્યાને પ્રાપ્ત કરે છે. (૩૧૧)

નગ્ન સમાસમાં લિંગ અને સંખ્યા સ્વાભાવિકપણે પ્રાપ્ત થાય છે. એાક્ષસ વિશેષ-
શબ્દનાં લિંગ અને સંખ્યા પ્રમાણે આ સમાસનાં લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે,
એવા બીજા પદ પછી છે.

નગ્નો નિષેધ અર્થે અર્થાત્ અસત્સામાન્ય અર્થે નગ્ન સમાસમાં મુખ્ય છે. આ
નિષેધસામાન્યને દર્શાવતા માટે વિશેષ દર્શાવતા શબ્દો વપરાય છે. તેથી સમાસને આ
વિશેષનાં લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે. અગાદ્યઃ સમાસમાં પ્રાણિણ્યત્વના અભાવનો
આશય દર્શાય છે. અને તેથી દર્શિયનાં લિંગ અને સંખ્યા સમાસને પ્રાપ્ત થશે. હેઠારાજ
જણાવે ॥ ૬ દર્શિયઃ અને સમ્ જન્મે શબ્દો એક જ અર્થે દર્શાવે છે છતાં તેમનાં લિંગ
જુદાં છે. એ પ્રમાણે અગાદ્યઃ શબ્દથી સમ્ નો પછી બોધ થશે. બ્યવહારમાં શબ્દોની
સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ લિંગ અને સંખ્યા અંગે બ્યવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવે છે.

પ્રાગામયો હિ મેદાય પ્રધાનેઽધ્યન્તરીકૃતઃ ।

પુનઃ પ્રત્યક્ષમર્શેન વિમત્ત ઇવ દૃશ્યતે ॥૩૧૨॥

સમાસમાં મુખ્યપણે વાચ્ય જનતા (અસત્સામાન્ય)માં પહેલેથી જ તેના
આશ્રય તરીકે સમાયેલા અને જુદો સમજાતો વિશેષ, તેના ફરીવાર ઉલ્લેખને
કારણે જાણે જુદો હોય તેવો સમજાય છે. (૩૧૨)

અનુપઃ (સમાસવાચ્યે) પ્રધાને (અસત્સામાન્યે) પ્રાક્ અધ્યન્તરીકૃતઃ ॥ અપ, મેદાય (દર્શિયઃ
સમ્) પુનઃ પ્રત્યક્ષમર્શેન વિમત્ત ઇવ દૃશ્યતે ।

નગ્ન સમાસ મુખ્યપણે અસત્સામાન્યનો વાચક હોય છે. આ અસત્સામાન્યમાં તેના
આશ્રય રૂપે રહેતો વિશેષ તેનામાં સમાયેલો હોય છે જ, પરંતુ સામાન્ય ઉપરથી વિશેષનો
ખ્યાલ આવતો ન હોવાથી ફરીવાર વિશેષનો એાક્ષસ શબ્દ વડે ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ,
આમ સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે વિભાગ પ્રાપ્ત થાય છે.

સમાસે ક્રૂયતે સ્વાર્થો યેન તદ્વાસ્તવાશયઃ ।

દ્રવ્યં તુ સિદ્ધસંહ્યાપદસત્તાધ્યન્તરીકૃતમ્ ॥૩૧૩॥

સમાસમાં તેનો પોતાનો (સત્ત્વપ્રધાન) અર્થ સંજ્ઞાય છે. તે (પ્રાણિણ્યત્વની
નિવૃત્તિરૂપ) આશ્રયવાળા (દર્શિયાકિ) દ્રવ્ય રૂપે સમજાય છે; પરંતુ અસદ્ના વાચક
(નગ્ન) વડે જણાવાતા લિંગ અને સંખ્યાવાળા કોઈક પદાર્થની પ્રતીતિ થાય છે. (૩૧૩)

વાચ્યમાં અસત્ત્વરૂપ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સમાસમાં નગ્ન સમાસ બાવરૂપ
દ્રવ્યનો વાચક બને છે તેથી તેને લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

આ કારિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નગ્ન સમાસ તેના પોતાનો બાવરૂપ અર્થ
દર્શાવે ॥ તેથી પ્રાણિણ્યત્વના અભાવવાળો બાવરૂપ દર્શિય અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

પદાર્થવિપરી શબ્દો તસ્મિન્નર્થવર્તિનો ।

અસતૈય તુ ભેદાનાં સર્વેણમુપસંગ્રહઃ ॥૩૧૪॥

તે (નગ્ન સમાસ)માં જુદા જુદા અર્થમાં પ્રાપ્ત થનારાં (બે) પદો એક અર્થને દર્શાવે છે. અજ્ઞાત (૩૧ નગ્નર્થ) વડે બધા (ક્ષત્રિયાદિ) વિશેષોનો સંગ્રહ થાય છે. (૩૧૪)

સમાસમાં પ્રાપ્ત થયા પહેલાં નિષેધવાચક નગ્ન નિવૃત્તિનો ઘોતક છે. બ્રાહ્મણ શબ્દ નિવૃત્તિવિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવે છે. આમ આ બે શબ્દો બે જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાય છે. સમાસરૂપે પ્રાપ્ત થવા પછી ઉત્તર પદાર્થવિશિષ્ટનિષેધ એવો એક જ અર્થ સમાસાર્થ તરીકે મળે છે. સમાસમાં અપ્રાક્ષણઃ શબ્દ વડે સમજવા બધા ક્ષત્રિય વગેરે વિશેષો નગ્નર્થ દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે. ઉત્તર પદનું માત્ર ઘોતન જ થાય છે. તેથી નગ્ન સમાસમાં પૂર્વપદના અર્થનું પ્રાધાન્ય સમજવું જોઈએ.

તે ક્ષત્રિયાદિભિર્વાચ્યા વાચ્યા યા સર્વનામભિ. ।

વાન્તીવાન્યપદાર્થત્વં નવો રૂપાયિકરૂપનાત્ ॥૩૧૫॥

(નિષેધવાચક) નગ્નના અર્થની પૂરેપૂરી કલ્પના થતી ન હોવાથી ક્ષત્રિય વગેરે શબ્દો વડે અથવા સર્વનામ (શબ્દો) વડે જણાવાતા તે વિશેષો અન્યપદના અર્થો રૂપે સમજાય છે. (૩૧૫)

નગ્ન સમાસ અન્યપદના અર્થનું પ્રાધાન્ય દર્શાવે છે એવો પક્ષ કેવી રીતે સમજવામાં આવે છે તે આ કારણમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

જાતનુ પ્રાક્ષણ. અપ્રાક્ષણ. ક્ષત્રિયઃ । એવા પ્રયોગમાં અપ્રાક્ષણઃ શબ્દના અર્થને રપષ્ટ કરવા માટે ક્ષત્રિય વગેરે શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. આ શબ્દો અપ્રાક્ષણઃ માંના વિશેષોને રપષ્ટ કરે છે. તે શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા ન હોય તો તેમને બદલે વપરાયેલાં સર્વનામપદો આવી રપષ્ટતા કરે છે. આમ નગ્ન સમાસનાં પદોમાંથી પ્રાપ્ત થતાં સમાસાર્થ વિશેષવાચક કોઈક અન્ય પદના પ્રયોગ વિના રપષ્ટ થતે નહિ, એવી ખોટી માન્યતાને પરિણામે ક્ષત્રિય વગેરે શબ્દો અન્ય પદના અર્થના વાચક છે એવો વિચાર આવતાં અન્ય પદના અર્થને જ નગ્ન સમાસમાં પ્રાધાન્ય છે એમ ખોટી રીતે સમજવામાં આવે છે.

વિશેષસ્વામયોગે તુ લિઙ્ગસંસ્થે ન સિધ્યતઃ ।

અવર્ણપિપુ દોષઞ્ચ હેમન્તોઽન્યામનો યતઃ ॥૩૧૬॥

વિશેષના વાચક શબ્દનો પ્રયોગ થયો ન હોય તો લિંગ અને સંખ્યા સિદ્ધ થતાં નથી. અવર્ણઃ (હેમન્ત) વગેરે પ્રયોગોમાં દોષ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે (વર્ણ.યો) જુદાં લિંગસંખ્યાવાળો હેમન્તઃ (અહીં સમાસના અર્થનો) આવશ્ય છે. (૩૧૬)

૧૩૧ સમાસમાં પૂર્વપદનો અસહામાન્ય અર્થ મુખ્ય અર્થ તરીકે સમજવામાં આવે છે. જ્યારે ક્ષત્રિય વગેરે વિશેષેનો ઉદ્દેશ થયો હોય ત્યારે ચોક્કસ લિંગ અને સંખ્યા સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ જ્યારે આવા વ્યક્તિશબ્દો વપરાયા ન હોય ત્યારે લિંગ અને સંખ્યા સિદ્ધ થશે નહિ. તેથી નપુંસકલિંગ અને એકવચન પ્રાપ્ત થશે. વળી મહર્ષિઃ, હેમન્તઃ, સનાયઃ, શૃષ્ટી, અપ્તચોલા અવપદઃ, અથાકો પ્રામઃ, અર્થો મદદઃ, અનિદાઓ વર્ષાઃ વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ થશે નહિ. આ કારણે ૧૩૧ સમાસમાં પૂર્વપદના અર્થનું પ્રાધાન્ય હોય છે એ મત યોગ્ય નથી.

ઉત્તર પદના અર્થના પ્રાધાન્યને સ્વીકારવામાં આવતાં ઉત્તર પદનાં લિંગ અને સંખ્યા પ્રમાણે સમાસનાં લિંગ અને સંખ્યા થશે. અન્ય પદના અર્થના પ્રાધાન્યને બાબતે સ્વીકાર્યું નથી. પૂર્વપદના અર્થના પ્રાધાન્ય ને સ્વીકારવામાં આવતાં લિંગ અને સંખ્યાનો અતિદેશ થશે.

આ પ્રમાણે બે પક્ષો બાબતેકારને માન્ય છે. ભર્તૃહરિએ આ મતનું અનુસરણ કર્યું છે.

આકૃતિઃ સર્વશબ્દાનાં ચદા વાચ્યા પ્રતીયતે ।

एकस्यादेकशब्दत्वं न्याय्यं तस्यां च वर्णयते ॥૩૧॥

૭૫૫ શબ્દોના વાચ્ય અર્થ રૂપે જ્યારે આકૃતિને સમજવામાં આવે ૥ ત્યારે તે એક હોવાને કારણે, તેને માટે એક જ શબ્દ વાપરવામાં આવે તે યોગ્ય છે. (૩૧૭)

सहपाणमेकशेष एकविमकी । (१,२,१४) सूत्र उपरना वार्तिक ३८ हावते वैद्योपदिष्टम् । मां जलुववाभां आबुपु छे के कौछेके पक्षय' विपे जेके वभत समज्जु आपवभां आनी होय तो ते अजे कौछेपक्ष रमवे, समये के कौछेपक्ष अपरयाभां अरापर निभय थरो. जेके वभतना उपदेह अजेनी प्रभा अथौत् शुद्धि जेके सरणी जेदसे के अविशिष्ट ज रहेतानी. आपी प्रभा जात्वाकवावामेकस्मिन्बहुवचमस्तत्तत्तम् । () । जेपा सूत्रनिषमे अजे समज्जवाभां आवती होवाथी जतिन जेके समज्जवाभां आवी छे, अथा शब्दो जतिनो भाष करवता होवाथी सहपाणां ० जेपां सूत्रोनी अरर नथी, जतिवाचके शब्द अजे जेकवचन वापरवाभां आवे ते योय छे.

आविष्टलिङ्गता तस्यां स्याद् माम्यपशुसहस्रत् ।

द्वयभेदेऽपि वैकृत्वात् त्रैकवचनं भवेत् ॥૩૧॥

પ્રામ્યપશુસહઃ (ગામડામાંનાં પશુઓનો સમૂહ) ઉદ્દહરણમાં જેમ લિંગ નિશ્ચિત છે, તેમ તે જાતિનું લિંગ નિશ્ચિત છે. પદાર્થ(વ્યક્તિઓ) અનેક હોવા છતાં (જાતિ) એક હોવાથી (તેને માટે) એકવચન(નો પ્રયોગ) થાય છે. (૩૧૮)

પ્રામ્યપશુવર્ણવચ્ચેણ રજી । (૧.૨.૭૩, ગામડાનાં મોટી ઉમરનાં પશુઓના સમૂહનો ઉદ્દેશ કરતી વખતે તેમનામાંના નારીઓનિવાલો શબ્દ બાકી રહે છે, બાકીના શબ્દોની

નિરૂપિત થાય છે.) સૂત્રનું બાળકારે ખડન કર્યું છે કારણ કે શબ્દોનો અર્થ જાતિ સમ-
જવામાં આવ્યો છે શબ્દશક્તિની સ્વાભાવિકતાને કારણે લિંગ અને નિશ્ચિત રિથતિ
સમજવામાં આવે છે જાતિવાચક શબ્દને તેનું ચોક્કસ લિંગ હોય છે, જેમકે પશુઓના
સમૂહમાં દેટવાક નર પશુઓ હોય અને દેટલીક માદાઓ હોય તે। પણ નાવ; દમાઃ એવો
પ્રયોગ થાય છે, વાહરડાઓના સમૂહમાં વાહરડીઓ હોવા છતાં વત્સા દમે પ્રયોગ થાય છે.

આશ્રયાણા હિ ।હૃગૈ. સા નિયતૈરેવ સુચ્યતે ।

સથા ચ યુક્તવદ્ભાવે પ્રતિષેધો નિરર્થકઃ ॥૩૧૧॥

તે જાતિ તેના આશ્રયોના નિશ્ચિત લિંગ સાથે જોડાય છે તેથી યુક્તવદ્
ભાવના સંબંધમાં જાતિનો પ્રતિષેધ નિરર્થક છે (૩૧૯)

જાતિનો જુદા જુદા લિંગ સાથે સંબંધ થતો હોય તે તેને નિશ્ચિત નિગવાળી
કેવી રીતે કહી શકાય એવી શક્યોનો ઉત્તર આ કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે

જાતિ તેના આશ્રયોના લિંગ સાથે જોડાય છે આ આશ્રયો નિયત નિગવાળા
હોવાથી જાતિને પણ નિયત લિંગવાળી કહી શકાય છે જલ્, તલ્, વાલ્, એ ત્રણ શબ્દો
વૃક્ષોનો અર્થ દર્શાવે છે એ ત્રણેય શબ્દો પુરિષજમાં વપરાય છે પરંતુ વૃક્ષવિરોધ અર્થ
દર્શાવતો શબ્દ ત્રિશળા સ્ત્રિલિંગમાં જ વપરાય છે વનસપ્ શબ્દ નપુસકમાં વપરાય છે.
તલ્ શબ્દ ત્રણ લિંગમાં વપરાય છે આમ આશ્રયોના નિયત લિંગ ઉપરથી જાતિના લિંગનો
નિર્ણય થાય છે, આને આવિષ્ટલિંગતા કહે છે.

યુક્તવદ્ભાવ એટલે પ્રકૃતિ પ્રમાણેનું આચરણ હોવું, અર્થાત્ જેને તદ્વિત પ્રત્યય
લાગ્યા પછી તે તદ્વિત પ્રત્યયનો સૂત્રનિયમ પ્રમાણે લુપ્ થાય એવા પ્રકૃતિસન્ન પ્રમાણે
નિગ અને વચનની પ્રાપ્તિ થતી. યુક્તવદ્ભાવનું સૂત્ર છે હપિ યુક્તવદ્ભાવિયથે । (૧૨૫૧)
આ સૂત્રનિયમમાં પ્રાપ્ત થતા યુક્તવદ્ભાવનો વિશેષણના પાઞાવે । (૧૨૫૮) સૂત્રનિયમથી
પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આવો પ્રતિષેધ કરવાની જરૂર નથી કારણકે જાતિશબ્દો
પોતાના શબ્દશક્તિથી સામાન્ય પ્રમાણે લિંગનું અભિધાન કરે છે, તે યુક્ત અર્થાત્ કુલ
પ્રત્યયવાળી પ્રકૃતિથી પ્રાતિષ્ઠિકના લિંગને અનુસરતા નથી

સર્વત્રાવિષ્ટલિજ્ઞત્વ લોકલિજ્ઞપરિગ્રહે ।

વિશેષિત્યાધ્યમચ્ચેત નાભિર્વૈત્ત્વચ્ચ લૌકિકમ્ ॥૩૨૦॥

(શબ્દોના) લૌકિક લિંગને સ્વીકારવામાં આવતા જ્યાં એકસરખા નિશ્ચિત
લિંગની પ્રાપ્તિ થયે, પરંતુ (શબ્દોના પ્રયોગોમાં) વિશેષ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી
લૌકિક લિંગનો આશ્રય કરવામાં આવતો નથી. (૩૨૦)

શબ્દોના લૌકિક અવસ્થારમાં રૂઢ થયેલા લિંગને સ્વીકારવામાં આવતા સ્તન, કેસ
વગેરે ચિહ્નોને કારણે ધાવિત શબ્દ સ્ત્રિલિંગમાં વપરાય છે. પરંતુ સ્ત્રીત્વના વાચક કા

કલ્પ વગેરે શબ્દો સ્વીકૃતિમાં લેવાતા નથી. આવા પ્રયોગવિરોધ આવનો હોવાથી નરભૂતિ કે નારિભૂતિનાં લક્ષણો ઉપરથી નક્કી કરેલું લિંગ યોગ્ય બનશે નહિ. વૈનાકરણ્યે લૌકિક લિંગના મતને પાશુએ મૂકીને લિંગ અંગે પોતાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો છે.

સામાન્યમાતૃતિર્માતૃ જાતિરિત્યત્ર લૌકિકમ્ ।

લિંગં ન સંભવત્યેવ તેનાન્યત્ પરિગૃહ્યતે ॥૩૨૧॥

સામાન્ય, આકૃતિ, ભાવ, ભૂતિ (એવો અર્થ દર્શાવતા) શબ્દો અંગે લૌકિક લિંગ બંધ બેસતું નથી, તેથી બીજા (શાસ્ત્રીય) લિંગને સ્વીકારવામાં આવે છે. (૩૨૧)

સામાન્ય, આકૃતિ, ભાવ, ભૂતિ વગેરે જુદા લિંગવાળા શબ્દો એક જ પદાર્થ દર્શાવે છે. તેમને માટે લૌકિક લિંગ બંધબેસતું થશે નહિ. તેથી બીજા વ્યાપક અને શાસ્ત્રીય લિંગની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

પ્રવૃત્તિરિતિ સામાન્યં લક્ષણં તસ્ય કથ્યતે ।

આધિર્ભાવતિરોમાય. સ્થિતિરિત્યેત્યથ મિચ્યતે ॥૩૨૨॥

તે લિંગતું સામાન્ય લક્ષણ પ્રવૃત્તિ છે એમ કહેવાય છે. તે આધિર્ભાવ, તિરો-ભાવ અને સ્થિતિ એમ (ત્રણ પ્રકારે) જુદી સમજાય છે. (૩૨૨)

કારિકા ૩૨૦ થી ૩૨૬માં પ્રાપ્ત થતા વિચારાની ચર્ચા લિંગસમુદ્દેશમાં કરવામાં આવી છે. ત્યાં એ ચર્ચાના અનુસંધાનમાં આવશ્યક દિપ્તિઓ આપવામાં આવી છે. તેથી અહીં તેની પુનરુક્તિ કરવામાં આવી નથી.

પ્રવૃત્તિમન્તઃ સર્વેઽર્થોસ્તિસૃષ્ટિમિદ્ધ પ્રવૃત્તિમિ. ।

સતતં ન ત્રિયુગ્યન્તે વાચ્યૈવાત્ર સંભવઃ ॥૩૨૩॥

બધા પદાર્થો પ્રવૃત્તિવાળા હોય છે (આધિર્ભાવ વગેરે) ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાઓ વિનાના તે કદાપિ હોતા નથી. તેવા (પદાર્થો) શબ્દો વડે જણાવાય ॥ (૩૨૩)

ભાષ્યકારે જણાવ્યું ॥ કે બધા પદાર્થો આધિર્ભાવ અને તિરોભાવ રૂપી યુગ્માવાળા છે અને આવા પદાર્થો માટે જ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે. (સર્વોચ્ચ પુનર્મૂલ્ય એવાત્મિકાઃ સંસ્થાપનપ્રસવગુણાઃ । —સ્ત્રિયામ્ । ૪.૧ ૩ ઉપરતું ભાષ્ય)

ચક્ષાપ્રવૃત્તિપમાર્થઞ્ચિત્તિરૂપેણ મૂલ્યતે ।

અનુયાતીવ સોઞ્ઞયેપાં પ્રવૃત્તિર્વિશ્વમાશ્રયાઃ ॥૩૨૪॥

પરંતુ પ્રવૃત્તિવિનાના ચૈતન્ય રૂપ અર્થ તરોકે જેને સમજવામાં આવે છે તે બાજુ કે બીજા (પદાર્થો)નો સર્વવ્યાપી પ્રવૃત્તિએને અનુસરે છે. (૩૨૪)

ત્રિયુક્તિમિત્રા પ્રકૃતિ તેના વિકાસમાંના રત્નેયુક્તને લીધે પ્રતિષ્ઠિત રહે છે. પરંતુ બોક્તા એવી ચેતન પુરુષ નિર્ચય દોઈને પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. તેો પછી તેને વિષે આત્મા ચેતન્ય, ચિતિ એવાં જુદાં જુદાં ચોક્કસ વિગ્ના કેવી રીતે વાપરી શકાય. એવો સંકાનો જ્ઞાણ આ કારિકામાં આપવામાં આવ્યો છે.

શુદ્ધિરૂપ અરીસામાં ચેતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આ પ્રતિબિંબ ઉપર બાવદારગત પદાર્થોની અસર પડતાં તેમને સ્પંદો દ્વારા પ્રયોગ થાય છે. આમ નિરાસક્ત ચેતન્ય ઉપર આશાસરૂપ પદાર્થોના સિંગનો આરોપ કરવામાં આવે છે.

તેનાસ્ય ચિત્તિરૂપં ચ ચિત્તિચ્છલશ્ચ મિથ્યતે ।

તસ્ય સ્વરૂપભેદસ્તુ ન કશ્ચિદપિ વિચિતે ॥૩૨૫॥

આ પ્રમાણે તે બોક્તાના ચેતન્યનું સ્વરૂપ અને (તેના ચેતન્યનો) કાલ જુદાં જુદાં સમજવામાં આવે છે, પરંતુ તે (બોક્તા)ના સ્વરૂપમાં તેો કરો કરૂણ થતો નથી. (૩૨૫)

શુદ્ધિ રૂપી અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થતા નિપયસમૂહ વડે બોક્તાનું ચેતન્ય એક હેવા છતાં, દરેક બોધ્ય પદાર્થની ભિન્નતા પ્રમાણે, તે ભિન્ન સમજાય છે. વાસ્તવમાં ચેતન્યના ચેતાના રૂપમાં કે કાલમાં કરો કરૂણ થતો નથી, પરંતુ તેના દ્વારા સંક્રાન્ત થતા પદાર્થોની ક્રિયાઓમાં, રૂપમાં અને કાલમાં ફેરફાર સમજાવામાં આવે છે. ચેતન્યનાં અભિન્ન રૂપો વચ્ચે અને ચેતન્ય પદાર્થોના કાલ, રૂપ અને ક્રિયાના સંકલ્પમાં થતા ફેરફારો વચ્ચે એક સમજાવો જોઈએ (સરખાવો હેતુસાજ—પરમાર્થઃ પુનઃચેતન્યમાત્રરૂપસ્ય મોક્ષતુર્ન કથમ સ્વરૂપતો વેતઃ પાલતો વા મેદઃ । ચિત્તિક્રિયામિ ન તત્તો મિત્ત્યા મિરાસાસંત્યિન્માત્રરૂપ-સ્વાત્ તત્ત્વ ।)

અચેત્તેષુ ચૈત્ત્વ્યં મંદ્રાન્તમિદં દર્શયતે ।

પ્રતિબિંબકથર્મેણ ચક્ષ્ણચ્છન્દનિવગ્ધનમ્ ॥૩૨૬॥

અચેતન પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબરૂપે સંક્રાન્ત થયું હોય તેવું દેખાતું જે ચેતન્ય છે તે શબ્દોના વપરાશનું નિમિત્ત અને છે (૩૨૬)

સદા વચેરે યુક્તોર્થા પ્રતિબિંબરૂપે સંક્રાન્ત થોમ ચેતન્ય શબ્દોના વપરાશનું કારણ અને છે.

અવશ્યા સાદૃશી નાસ્તિ યા હિદ્ગેન ન યુગ્યતે ।

ચચ્ચિદ્ સ્વચ્છન્દસંસ્કારી નિદ્રાવ્યાનામયે સતિ ॥૩૨૭॥

પદાર્થની એવી દોઈ અવસ્થા નથી જે લિંગ સાથે જોડાય નહિ. દોઈકવાર લિંગના આપય વિના પણ (લિંગપ્રયુક્ત) સ્વચ્છન્દસંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૨૭)

ગીત્ર પંક્તિનો હેલાસજના વ્યાખ્યાનને અનુસરતો અર્થ સીકારવામાં આવ્યો છે. કોઈકવાર મિત્રમ્, કલઙ્ગમ્ વગેરેમાં આવિર્ભાવરૂપ પુસ્તવનો અથવા તિરોભાવ રૂપ સ્તીત્વનો સંસ્કાર ન હોવા છતાં વિવક્ષાને કારણે વિગ્રસામાન્ય રૂપ નપુસક લિંગ યોજવામાં આવે છે.

કૃત્તદ્વિતાભિવેયાનાં આવાનાં ન ચિકૃષ્યતે ।

શસ્ત્રે લિઙ્ગં ગુણવસ્થા તથા ચાકૃતિરિપ્યતે ॥૩૨૮॥

શુણેની (આવિર્ભાવ વગેરે) અવસ્થા એટલે લિંગ એવું લિંગનું શાસ્ત્રમાં પ્રાપ્ત થતું લક્ષણ કૃદન્ત અને તદ્વિતાન્ત શબ્દો વડે વ્યક્ત થતા અર્થોનું નિર્ણય નથી. તેથી ભતિરૂપ લિંગને સ્વીકારવામાં આવે છે. (૩૨૮)

વાક, વકિઃ, વચનમ્, એવા કૃત્પ્રપચાન્ત શબ્દો વડે દર્શાવાતા પદાર્થો તેમની જુદી જુદી અવસ્થાઓ પ્રમાણે જુદાં જુદાં લિંગને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તેમનાં લિંગ નિશ્ચિત અને છે. એવી જ સ્થિતિ ધરિમા, ગુરતા, વગેરે તદ્વિતાન્ત શબ્દોની છે. શુણેની અવસ્થા એટલે લિંગ એવી શાસ્ત્રપ્રાપ્ત વ્યાખ્યા યોગ્ય છે, તેથી સદૃવ વગેરે શુણેના પરિણામ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી રૂપ, રસ વગેરેની આવિર્ભાવતિરોભાવ રૂપી અવસ્થા, પ્રવૃત્તિસામાન્ય દર્શાવે છે. આ પ્રવૃત્તિસામાન્ય એટલે લિંગ અથવા ભૂતિ.

લિઙ્ગં પ્રતિ ન ભેદોઽસ્તિ દ્રવ્યપક્ષેઽપિ કચ્છન ।

તસ્માન્ન સપ્ત ચિકૃષ્ણા ચે સૈવાત્રાપિષ્ટલિઙ્ગતા ॥૩૨૯॥

પદનો અર્થ દ્રવ્ય છે એવા પક્ષમાં લિંગવિષયક કોઈ વિરોધ નથી. તેથી (લિંગ અંગે કલ્પવામાં આવેલા) જે સાત વિકલ્પો છે તે જ (ભૂતિ શબ્દોની) નિયતલિંગતામાં સમાઈ જાય છે. (૩૨૯)

પદનો અર્થ દ્રવ્ય માનીએ તો શુણેની આવિર્ભાવ વગેરે અવસ્થાઓ લિંગની વાચક છે. પદનો અર્થ આકૃતિ માનીએ તો જુદી જુદી બકિતિઓ ભૂતિના આધાર રૂપે હોવાથી શુણેની અવસ્થા જ લિંગની વાચક ગણશે. આમ હોવાથી ભૂતિ પક્ષમાં તેમજ બકિતિ પક્ષમાં શબ્દો નિયતલિંગતામાં હોય છે. ખન્ને રીતે લિંગ અંગે કોઈ ફેરફાર સમજવામાં આવતો નથી. લિંગ અંગેના સાત વિકલ્પો લિંગસમુદ્દેશમાં અર્થવામાં આવ્યા છે.

વચ્ચને નિયમઃ શાસ્ત્રાદ્ દ્રવ્યત્યાગ્યુપમગ્યતે ।

યતસ્તદાકૃતૌ શાસ્ત્રમન્યથૈવ સમર્થ્યતે ॥૩૩૦॥

દ્રવ્યની સંખ્યા અંગેનો નિયમ શાસ્ત્રમાંથી (જ) પ્રાપ્ત થતો હોવાથી પદાર્થને આકૃતિ માનતાં પણ તેની સંખ્યા અંગેના શાસ્ત્રનિયમને (પણ) જુદી રીતે સમજાવી શકાય. (૩૩૦)

પદનો અર્થ દ્રવ્ય માનતાં बहुषु बहुवचनम् (૧.૪.૨૧) ધાત્મા પદથી માટે બહુવચન વપરાય છે, એવી સ્પષ્ટીક નિષ્ક્રમને કારણે વચનની સિદ્ધિ થાય છે. પદનો અર્થ આકૃતિ સમજવામાં આવતાં શાસ્ત્રનિષ્ક્રમનો સર્વા કંચી રીતે પ્રાપ્ત થશે તે હવે પછીની કારિકામાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

यसंते यो बहुवच्योऽमेदे तस्य विवक्षिते ।

स्वाश्रयेर्ष्यपदिष्टस्य शास्त्रे वचनमुच्यते ॥૩૩૧॥

જે (નતિરૂપ) અર્થ અનેક પદાર્થોમાં પ્રાપ્ત થતો હોય અને, જ્યારે અર્થોના અમેદની વિવક્ષા હોય ત્યારે તેના આશ્રય(રૂપ પદાર્થો) સાથે ઉલ્લેખાતા તે (નતિ રૂપ અર્થ)ને માટે (બહુ)વચનનું વિધાન કરવામાં આવે છે. (૩૩૧)

નતિરૂપ અર્થમાં બહુવચન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેને અંગે આ કારિકામાં વિચારવામાં આવ્યું છે.

નતિના અનેક આશ્રયો સમજવામાં આવ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં તે આશ્રયોના વચન પ્રમાણે નતિમાં પણ બહુવચન પ્રાપ્ત થશે. જે નતિના આધારો જે હોય તે તેને માટે દ્વિવચન થશે.

આ કારિકામાં અર્થોડમેદે એવો પાઠ સમજાવે આખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે હેશ્વારાજ્ય મળે મેદે એવો પાઠ સ્થગે છે જે નતિતત્ત્વનું અર્થ અનેક આશ્રયોમાં પ્રાપ્ત થાય અને આ આશ્રયો જુદા જુદા છે એવી જગ્યાએ વિવક્ષા હોય ત્યારે શાસ્ત્રમાં તેને માટે બહુવચનનું વિધાન કરવામાં આવે છે (અરખાનો-નો યાતિત્વનો बहुषु વર્તે તે વચ્ચે મેદે ગિન્માધારત્વને વિવક્ષિતે बहुभ्यति स्वाश्रये. शास्त्रे कश्चित्तस्य बहुवचनं विधीयते ।—હેશ્વારાજ્ય)

यदा स्वाश्रयमेदेन भेद एव प्रतीयते ।

आकृतैर्ब्रव्यपक्षेण तदा भेदो न विद्यते ॥૩૩૨॥

જ્યારે જુદા જુદા આશ્રયોને કારણે નતિમાં પણ થોડ સમજાય છે ત્યારે (આકૃતિપક્ષ) દ્રવ્યપક્ષથી જુદા સમજવામાં આવતો નથી. (૩૩૨)

આશ્રયો જુદા જુદા હોવાને કારણે નતિને પણ અનેક માનવી પડે ત્યારે બહુવચનનું વિધાન સ્વાભાવિક બને છે. અનેક આશ્રયો પ્રમાણે અનેક અપેક્ષાઓ પ્રવેશ કરવો જોઈએ. પરંતુ આ વાત જરાજર ન હોવાથી એકરૂપનું વિધાન યોગ્ય હરે છે. આમ વચનના સદર્જમાં નતિ પક્ષ અને દ્રવ્યપક્ષમાં કશો તફાવત નથી. સદાભાવ્યકારે આ બાબતનું ખંડન કર્યું છે, અરખાનો, यदि वदामिदाकृतिरेतत्वेन विवक्षिता, वदामिदमिद्वित्वेन कदाचित् बहुषुवेव एवा अकृतिरिति प्रतिष्ठा हीयते । यन्मास्व वदत्वोपादाने प्रयोजनमुक्तम्—एकशेषो न वक्ष्य इति, ए इत्यर्था वक्ष्यो भवति ।

અભેદે ત્વેકશબ્દત્વાચ્છાન્નાચ્ચ વચને સતિ ।

એકશેષો ન વક્તવ્યો વચનાનાં ચ સંભવઃ ॥૩૩૩॥

(જાતિમાં વ્યક્તિમૂલક ભેદનો) અભાવ માનવાથી જાતિ એક સખ્દ વડે વાચ્ય બને છે. (ચાસ)વચન દ્વારા જુદી જુદી સંખ્યાઓ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી એકશેષનું વિધાન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. (૩૩૩)

જાતિમાં વ્યક્તિમૂલક ભેદનો અભાવ માનવાથી જાતિ એક સખ્દ વડે વાચ્ય બનતાં તેને માટે એકવચન વપરાય છે. તેથી એકશેષનું વિધાન કરવાની જરૂર નથી. શાસ્ત્રિનિવર્તો દ્વારા જુદાં જુદાં વચનો સમજવામાં આવશે.

તન્નુ જ્ઞાનમિવેષત્ત્વે દ્રવ્યસય સ્વરૂપાશ્રયઃ ।

આકૃતેરુપકારોડયં દ્રવ્યાભાવાન્ન કલ્પતે ॥૩૩૪॥

દ્રવ્યનું અભિધાન થતું નથી એમ માનવામાં આવતાં તેને આધારે થતો ઉપકાર દ્રવ્યના અસ્તિત્વના અભાવે, જાતિને પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૩૩૪)

સખ્દનો અર્થ આકૃતિ માનવામાં આવે તો દ્રવ્યનું અભિધાન થતું નથી. તેથી દ્રવ્યને આધારે પ્રાપ્ત થનારાં ચિંત્ર અને વચનરૂપી ઉપકાર થશે નહિ, કારણ કે અંતે તો સખ્દસંકારનો આધાર સખ્દનો અર્થ જ છે દ્રવ્યનું અભિધાન થતું ન હોય તો તેને અદૃશ્ય જ સમજવું જોઈએ.

વ્યવદેશોડમિવેષેન ન ક્ષાત્રે કશ્ચિદ્દામિત્ત ।

દ્રવ્યં નામ પદાર્થો યો ન ચ સ પ્રતિપિદ્યતે ॥૩૩૫॥

(પ્રસ્તુત) શાસ્ત્ર(કથન)માં અભિવેષને આધારે કોઈ વિધાન કરવામાં આવ્યું નથી, દ્રવ્ય નામે જે પદાર્થ છે તેને નકારવામાં આવ્યો નથી. (૩૩૫)

શુદ્ધુ શુદ્ધવચનમ્ । (૧.૪.૨૧) સૂત્રનિષ્પન્નમાં જુદાં જુદાં અભિવેષોને આધારે સંખ્યાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ સંખ્યાનું વિધાન સામાન્ય રૂપે છે.

ભાષ્યકાર જણાવે છે કે પદનો અર્થ જાતિ માનતાં દ્રવ્ય નામના તત્ત્વ સાથે વિરોધ આવતો નથી, અર્થોત્ત્વ દ્રવ્યનો સ્વીકાર થાય છે જ. એવી રીતે પદોના અર્થ દ્રવ્ય માનતાં જાતિનો વિરોધ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. (સરખાવો ભાષ્યકાર : ન દ્વાવત્રિવદાર્થદ્રવ્ય દ્રવ્ય ॥ પદાર્થો દ્રવ્યપદાર્થસ્ય આકૃતિર્ન પદાર્થઃ । વચનિત્ત્વ ત્વ મિત્તિત્વપ્રાપ્તમ્ત્ત્વ મિત્તિત્વ ગુણમૂલમ્ ।)

ગુણભાવોર્ધમિવેયત્વં પ્રતિ દ્રવ્યસ્ય નાશ્વિતઃ ।

રવકારી ગુણઃ સેવઃ પદાર્થ દતિ કલ્પના ॥૩૨૬॥

અભિધેયતા સંદર્ભમાં દ્રવ્યતા ગૌણ્યને (લાભ્યમાં) સ્વીકારવામાં આંધુ નથી, પરંતુ જ્ઞાતિ માટે ઉપકારક હોઈ દ્રવ્યનો, તેના અંગભૂત બનેલો, અર્થ ગૌણ છે એમ સમજવામાં આંધુ છે. (૩૨૬)

અન્ય : અભિધેયત્વં પ્રતિ દ્રવ્યસ્ય ગુણમાવઃ ન નાશ્વિતઃ (કિંતુ જાતે) રવકારી પદાર્થઃ સેવઃ સન્ ગુણઃ इति કલ્પના ।

પદનો અર્થ જ્ઞાતિ છે એમ માનનારને માટે પદનો મુખ્ય વાચ્ય અર્થ જ્ઞાતિ છે જ્ઞાતિ અભિધેય છે, એ અર્થમાં દ્રવ્ય જ્ઞાતિને ઉપકારક બની રહે છે અર્થની દૃષ્ટિએ જ્ઞાતિના અગ્રણ્ય રહેમ દ્રવ્યરૂપ અર્થ જ્ઞાતિના ગૌણ રૂપ સમજવામાં આવે છે

દ્રઢયે ન ગુણમાવોર્ધસિ વિનાદ્રવ્યમિધાયિતામ્ ।

લાઘ્વતૌ વા પ્રધાન્ત્યવત્ત્વ ઇવં સમધર્યતે ॥૩૨૭॥

શબ્દ અદ્રવ્યનું અભિધાન કરતો ન હોય તો દ્રવ્યમાં ગૌણત્વ હોઈ શકે નહિ. તેથી આકૃતિનું મુખ્યત્વ આ પ્રમાણે સ્વીકારવામાં આંધુ છે. (૩૨૭)

પદનો ગૌણ અર્થ પણ દ્રવ્ય નથી, તેથી એમ કહી શકાય કે દ્રવ્યનું ગૌણત્વ તેના જ્ઞાતિ ઉપરના ઉપકારને કારણે છે, તેના અભિધાનને કારણે નથી. જો દ્રવ્યનું અભિધાન થાય છે એમ માનીએ તો અભિધાન મુખ્ય થશે. પરંતુ આવું માનવાની જરૂર નથી.

કૈચિદ્ ગુણપ્રધાનત્વં નામાસ્ત્રાત્તરદિવ્યતે ।

ન ઘૃતિવત્તરાર્થસ્ય ગુણમાવસ્તુ વર્ણયતે ॥૩૨૮॥

કેટલાક વાચ્યાર્થો દ્રવ્ય અને જ્ઞાતિ વચ્ચે, સમાસમાં જેમ બીજાને અર્થે, ગૌણભાવ જણાવવામાં આવે છે તેમ નહિ, પરંતુ, નામ અને આખ્યાતનો જેમ, ગૌણપ્રધાનભાવને સ્વીકારે છે. (૩૨૮)

દ્રવ્ય અને જ્ઞાતિ બન્ને એક બીજા બનને રજૂ કરવામાં આવે છે.

વ્યતિ અને વાચક શબ્દો એકસર અર્થનું અભિધાન કરે છે. આ બે ઉપકારક વચ્ચે ગૌણમુખ્યભાવ છે, તે પ્રમાણે પદનો અર્થ જ્ઞાતિ સમજવામાં આવે કે દ્રવ્ય સમજવામાં આવે, બન્ને વચ્ચે ગૌણમુખ્યભાવ કદાપી શકાય છે. જ્ઞાતિને મુખ્યપણે વાચક મોની શકાય અને દ્રવ્યને ગૌણપણે વાચક માની શકાય

વાચક એવું નામપદ સાધનનો આશ્રય રહ્યો છે ધાતુનો અર્થ પ્રવચનના અર્થના વિગ્રહાનુ રૂપે છે. તેથી ધાતુનો કિંચ અર્થ, ગૌણ રૂપે સમજવામાં આવે છે, કારણકે અહીં કિંચ મુખ્ય નથી.

પવન શબ્દ ક્રિયા દર્શાવે છે. ચોક્કસ કારક વડે તેને મદદ પ્રાપ્ત થતાં તેનું પ્રાધાન્ય સમજવામાં આવે છે. આશુ પ્રવૃત્તિ દર્શાવતી પાકક્રિયા સાધન વડે લાપ્ત બનતાં, સાધન ગૌણભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. કર્તાના લાપ્તારરૂપ ક્રિયા ધાત્વર્થ સાથે સંકળાવેલી છે. અહીં સાધન અર્થોત્ કારક ગૌણ રૂપે હોવા છતાં સ્પષ્ટ સમજવામાં આવે છે. તેથી સાધનના વિશેષણો જેવા કે દેશવત્ વગેરેને વળતિ સાથે વાપરી શકાય છે, જેમકે દેશવત્તઃ વગતિ ।

આ પ્રમાણે વિચારતાં જાતિને પદાર્થ સમજનારાઓ જાતિને પ્રધાન અને શબ્દવાચ્ય સમજે છે, એ પ્રમાણે દ્રવ્યને પદાર્થ સમજનારાં, દ્રવ્યને પ્રધાન અર્થ સમજે છે. બંને વિવેકાને કારણે ગુણપ્રધાનભાવ સ્પષ્ટ થાય છે.

સમાસ અંગે આવી રિયતિ નથી સમાસમાં ઉપસર્જન પદ, મુખ્ય પદમાં સમાઈ જાય છે. તેને સ્વતંત્ર સમજવામાં આવતું નથી અને તેથી ઉપસર્જન પદનું વિશેષણ સમાસમાં વાપરી શકાતું નથી જેમકે, જઠરસ્ય રાજઃ પુરુષઃ ।

વાચક, અને વળતિમાં સાધન અને ક્રિયાને જુદાં જુદાં સ્પષ્ટ રૂપે સમજવામાં આવે છે, આ ઉદાહરણ ઉપરથી જાતિ અને દ્રવ્ય વચ્ચે પ્રધાનગૌણભાવ છે એમ નક્કી થશે.

ગુણભૂતસ્ય નાનાત્યાદાદૃતેરેકશબ્દતા ।

સિદ્ધો વચનભેદસ્ય દ્રવ્યભેદસમન્વયાત્ ॥૩૨૧॥

ગૌણ (દ્રવ્યો) અનેક હોવાને કારણે આકૃતિ માટે એક શબ્દ વપરાય છે. જુદાં જુદાં દ્રવ્યો સાથેના સંબંધને કારણે જુદી જુદી સંખ્યાઓ સિદ્ધ થાય છે. (૩૩૯)

તેનું અભિધાન થાય છે એવાં જાતિ અથવા દ્રવ્ય, શબ્દનો અર્થ હોઈ શકે બને વચ્ચે ગુણપ્રધાનભાવ હોય છે. એવો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવતાં આકૃતિ પક્ષમાં પણ દ્રવ્યનું અભિધાન થશે અને દ્રવ્ય અનેક હોવાથી અનેક શબ્દોના વપરાશનો પ્રસંગ આવતાં એકરૂપ અંગેનો નિવશ સ્વીકારવો પડશે. આવી શકાના જવાબમાં આ કારિકા રજૂ કરવામાં આવી છે.

આકૃતિને પદાર્થ માનતાં દ્રવ્યોનું અભિધાન થશે, પરંતુ તે અભિધાન પ્રધાનપણે નહિ પરંતુ ગૌણભાવે થશે ગૌણ અભિધાનથી પ્રાપ્ત થતા શબ્દોનું કશું મહત્ત્વ નથી. પ્રધાન અભિધાનથી પ્રાપ્ત થતા અનેક શબ્દોનું મહત્ત્વ છે જાતિને પદાર્થ માનતાં પ્રધાન ભૂત એકશબ્દન પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એકરૂપની જરૂર નથી. અભિધેય પદાર્થો અનેક હોય તેથી વગનભેદ થશે એવો ક્ષો વાંધો નથી

ગૌણ રૂપે રહેલાં જુદાં જુદાં દ્રવ્યો અને પ્રધાનજાત એકત્વગુણુગુણ જાતિ વચ્ચે વિશય હોવાથી પ્રધાન એવી જાતિનું એકશબ્દન જ ગોચર છે.

સાધન ગુણભાવેન ક્રિયાયા ભેદકં યથા ।

આસ્યાતેષ્વેકશબ્દાય જાતેર્દ્રવ્ય તથોચ્યતે ॥૩૪૦॥

જેમ ક્રિયારૂપો સાથે ગૌણભાવે રહેલ કારક, ક્રિયામાં (વચન) ભેદ દર્શાવનાર

કહેવાય છે તેમ દ્રવ્ય, સમાન શબ્દ વડે જણાવાયેલી જાતને જુદી દર્શાવનારું કહેવાય છે (૩૪૦)

આખ્યાતમાં ક્રિયા મુખ્ય હોય છે છતાં ગૌણ એવા કારકને આધારે સંખ્યામાં ફેરફાર સમજવામાં આવે છે, જેમકે વચન વચનિત્ત્વ એક શબ્દ વડે વાચ્ય અને પ્રધાન બૂત એવી જાતિ અથવા જાતિવાચક શબ્દ વડે જ દ્રવ્યનું અભિધાન થાય છે, ગૌણ એવું દ્રવ્ય પોતાનામાં રહેલા સંખ્યાભેદનો જાતિ ઉપર આધાર કરે ॥

૩૩૮મી કારિકામાં જાતિ અને દ્રવ્યના સંજ્ઞામાં ગુણપ્રધાનભાવ માટે નામ અને આખ્યાતનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય છે સમાસમાં જેમ ગૌણમુખ્યભાવ હોય છે, તેવી રીતિ જાતિ અને દ્રવ્ય અથવા હોવાથી નથી રાગદુઃખ । આ વચનની યોજના ગૌણ પદ રાજનું પ્રમાણે કરવામાં આવતી નથી કારણ કે પ્રધાન પદ પુરુષ અને ઉપસર્જન પદ રાજ વચ્ચે અભેદ સંબંધ છે ગુણપ્રધાનભાવ સિન્નપણે રહેનારો પદો વચ્ચે હોઈ શકે

एकत्वे तुल्यरूप बाह्यव्याख्या प्रतिपादने ।

निमित्तात्तદ્વતોऽर्थस्य विशिष्टमहणे सति ॥૩૪૧॥

સમાનરૂપને કારણે દ્રવ્ય સાથે જાતિનું એકત્વ હોવાથી, શબ્દો વડે તેવા (જાતિ ૩૫) અર્થને જણાવવામાં આવતા (જાતિ ૩૫) નિમિત્ત દ્વારા (જાતિ) વિશિષ્ટ (દ્રવ્ય)નું જ્ઞાન થાય છે (૩૪૧)

सोऽपमित्वमिसवन्धावाप्त्यैराकृते सह ।

प्रवृत्तौ मित्तवाप्त्या छिन्नसस्ये प्रसिध्यत ॥૩૪૨॥

(નામ થતા) જાતિના, તેના બાજુએ (૩૫ દ્ર-થો) સાથે, આ તે છે એવા અભેદ સંબંધને કારણે જુદા જુદા શબ્દોનો વપરાશ થતો હોવા છતાં, ક્ષિપ્ત અને સંખ્યા સિદ્ધ થાય છે (૩૪૨)

અગાઉની કારિકાઓમાં જણાવવામાં આવ્યું કે પદનો અર્થ જાતિ પણ હોઈ શકે અને દ્રવ્ય પણ હોઈ શકે ખોટી રીતે કહીએ તો શબ્દો જાતિવિશિષ્ટ દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે. આ રીતિમાં જાતિ મુખ્ય હોવાથી નિમ્ન અને વચન પ્રાપ્ત થયા, એ બાબત સિદ્ધ કરવામાં આવી ગૌણપદ અનિત્ય મનાયુ હોવાથી પ્રધાનના સંજ્ઞામાં અર્થાત્ જાતિના સંજ્ઞામાં સિંગ અને વચન સિદ્ધ થશે શબ્દો જ્યારે માત્ર જાતિનું અભિધાન કરે ત્યારે શું રીતિ થાય એ વાત આ બે કારિકાઓમાં દર્શાવવામાં આવી છે

જાતિશબ્દો જ્યારે પોતાના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે ॥ ત્યારે જાતિવિશિષ્ટ દ્રવ્યમાં જાતિનો બાજુપ મર્યાદા આવે છે તેથી જાતિવિશિષ્ટ દ્રવ્યનું જાતિ સાથે અભિન પડે અભિધાન થાય ॥ દબે જન વચ્ચે અભેદ સંબંધ દાવાથી નિમિત્ત એવી જાતિના

અભિધાનથી નિમિત્તો અર્થોત્ દ્રવ્યનું પણ અભિધાન થાય છે. પરિણામે દ્રવ્યમાં પણ સિંગ અને સંખ્યા સિદ્ધ થાય છે.

શબ્દો માત્ર જાતિનું અભિધાન કરે ત્યારે નિમિત્ત અર્થોત્ જાતિને લાગનારા પ્રાપ્તેનું વિધાન થયું હોવાથી, પ્રત્યેક પ્રમાણે શબ્દો અર્થનું અભિધાન કરે છે, તેથી શબ્દપ્રવૃત્તિ અર્થોત્ શબ્દોનું અભિધાન જાતિ પ્રમાણે થશે.

શબ્દો જાતિનું અને દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે એ પદ્ધતિમાં જાતિ અને દ્રવ્ય વચ્ચે સુખ્યગૌણભાવ દ્વારા અર્થનું અભિધાન થાય છે. શબ્દો દ્વારા માત્ર જાતિનું અભિધાન થાય છે એ પદ્ધતિમાં જાતિ અને દ્રવ્ય વચ્ચે અભેદના આશયથી અર્થપ્રાપ્તિ થાય છે,

પ્રાક્ ચ જાત્યમિસંવન્ધાત્સર્વનામાભિધેયતા ।

વસ્તુપલ્લભ્યં સર્વથે પ્રયુજ્યન્તે સ્વશબ્દયઃ ॥૩૪૨॥

જાતિ સાથે અભેદ સંબંધ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં દ્રવ્યનું સર્વનામ શબ્દ વડે અભિધાન થાય છે, કારણ કે દ્રવ્યની બાબતમાં સ્વદ્ વગેરે (સર્વનામે) પદાર્થનું સામાન્ય લક્ષણ દર્શાવવા વપરાય છે. (૩૪૩)

જાતિ હંમેશાં દ્રવ્યનો આશય છે. જ્યાં સુધી દ્રવ્ય ઉપર જાતિનો આશય કરવામાં આવે ત્યાં ત્યાં સુધી દ્રવ્યને તેનું પોતાનું રૂપ હોવું નથી. જાતિ આવી રીતે આશયને રૂપ કરતી હોવાથી પદાર્થ સિદ્ધસ્વભાવ અને છે આવી સિદ્ધસ્વભાવ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં દ્રવ્યમાં જ, જરૂર, તે વગેરે સર્વનામશબ્દો વપરાય છે.

પદાર્થ વિશેષનું જ્ઞાન થતા મટિ જાતિ સાથે એકરૂપ બનતા પદાર્થો જાતિ શબ્દો વડે જણાવવામાં આવે છે તેથી જાતિ શબ્દો અને દ્રવ્યશબ્દો વચ્ચે અભેદ સંબંધ સમજવામાં આવે છે એ પણ મીનુપ્રમાણ સમજાવવામાં આવે ત્યાં દ્રવ્ય અભિધાનને મુખ્ય સમજવામાં આવતાં નિમિત્ત અને વચ્ચે સિદ્ધ થશે.

પાકૌ પાકા इति यदा भेदक. केचित्वाश्रय. ।

इत्येते चानुपादानો धर्मोऽसौ गुणवाचिनाम् ॥૩૪૪॥

ઉદ્દેશ્ય પાક્યા વિનાનો આશ્રયરૂપ પદાર્થ, પાકૌ, પાકા: વગેરે પ્રયોગોની જેમ (કિયાને) જુદી દર્શાવે છે, એનું કેટલાક આચાર્યો માને છે. સુષુવાચક શબ્દોનો આવેલો ધર્મ છે. (૩૪૪)

પાક શબ્દ કિયા દર્શાવે છે, તેના આધારરૂપ પદાર્થને દર્શાવતો નથી. આમ હોવા છતાં તે કિયાને જુદી દર્શાવે છે તેથી દિવ્યન અને નકુલ્યનના પ્રયોગો, જેવા કે પાકૌ, પાકા: જેવા મતે છે, કારણ કે સંધવલી કિયા રસિતા પદાર્થ રૂપી કાર્ત્તમાં રહેતી છે. રસિતા પદાર્થો જુદા જુદા હોય તો વચનભેદ પણ થાય છે. આ પ્રમાણે મુલપાચક શબ્દો તેમના આશયેનું અભિધાન કરતા ન હોય તો પણ કિયાના ભેદક અને છે. અર્થોત્ તેને જુદી દર્શાવે છે અને તેથી તેમને સિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

પરંતુ આ વાત સ્વીકારી શકાત તેમ નથી, એમ હેવતાજી જણાવે છે. પાકરૂપ ક્રિયા તેના આશયો પ્રમાણે બિન્ન હોવી જોઈએ તેથી પાક ક્રિયાના બિન્નતા પ્રમાણે વચન જુદા થશે. ગુકતિજન્યહૃતીરવામાં પાક । એમ પ્રયોગમાં ગુરૂ, તિલ વગેરે આશયો જુદા જુદા છે છતાં પણ ક્રિયામાં બદલવચન પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે જુદા આશયો ઉપરથી ક્રિયાની વિશિષ્ટતાનો અવાન આવે જ છે.

આશયસાનુપાદાને કેષલં લભતે यदि ।

। आधारधर्मान्सामान्यं पुरस्तात् तद् विचारितम् ॥૩૪૫॥

આશયનું અભિધાન થયું ન હોય અને નિર્ભેળ ભૂતિ તેના આશયોના ધર્મોને પ્રાપ્ત કરે છે એવો પક્ષ હોય તો આ પક્ષનો અમાઉ વિચાર થયેલો છે (૩૪૫)

શબ્દો, શુદ્ધ અર્થોત્ નિર્ભેળ ભૂતિનું જ અભિધાન કરે છે એવા મતમાં ભૂતિ તેના આશયોના નિમ્ન અને વચનને પ્રાપ્ત કરે છે એમ થશે. આ બાબત કારિકા ૩૩૫માં રજૂ કરવામાં આવી છે એની પુનરુક્તિની જરૂર નથી.

जातो पूनं प्रवृत्तानां शब्दानां जातिवाचिनाम् ।

अशब्दवाच्यात्संबन्धाद् व्यक्तिरप्युपजायते ॥૩૪૬॥

ભૂતિવાચક શબ્દો, પહેલાં ભૂતિ દર્શાવવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે અને પછી શબ્દ વડે વાચ્ય ન બનતા સંબંધને કારણે દ્રવ્યનું પણ અભિધાન થાય છે. (૩૪૬)

નિમિત્તીની પ્રવૃત્તિ નિમિત્તને આધાર થાય છે એવા ન્યાયને કારણે નિમિત્ત બનેલ ભૂતિ માટે જ શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે.

આ ભૂતિ આશય વિના ॥ હોઈ શકે નહિ. તેથી આશયરૂપ દ્રવ્ય સાથે ભૂતિના અભેદ સંબંધને કારણે દ્રવ્યનું પણ અભિધાન થાય છે. આ અભેદ સંબંધ શબ્દ વડે વાચ્ય બનતો નથી તે ભૂતિ અને દ્રવ્ય વચ્ચેના પરસ્પર સામર્થ્ય રૂપે છે. સમ્પ્રવાણમેક્કલેષ દલ્લિમશ્ચી । (૧-૨-૧૪) ઉપરના વાર્તિક અધિદરશયતિ. સાદ્યપાત્રનું વ્યવસ્થાન કરતાં બાબ્યકાર જણાવે છે કે ભૂતિ પક્ષને સ્વીકારતા આરભણુ વગેરે ક્રિયાઓ ગોત્ર વગેરે ભૂતિશબ્દો માટે સ્થપ નથી તેથી આવી આરભણુ વગેરે ક્રિયાઓ ભૂતિ સાથે સંબંધ વ્યક્તિઓને કરવામાં આવે છે તેથી કશો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.

સોડયમિત્યભિસવન્માજ્ઞાતિધર્મોપચર્યતે ।

દ્રવ્યં તદાશયો મેદો જાતેશ્ચાશ્યુપગમ્યતે ॥૩૪૭॥

'આ તે છે' એવા અભેદ સંબંધને કારણે દ્રવ્યને ભૂતિના ધર્મવાળું મમજવામાં આવે છે, અને તે (દ્રવ્ય)માં રહેલ (વચન)ભેદ ભૂતિમાં પણ મમજવામાં આવે છે (૩૪૭)

મજ્જિમાદ્દો યથાવેય મજ્જેવેવ વ્યવસ્થિત ।

તત્ત્વેનાહ તથા જાતિશબ્દો દ્રવ્યેષુ વર્તતે ॥૩૪૮॥

જેમ ખાટલાનો જ અર્થ દર્શાવતો મજ્જ (ખાટલો) શબ્દ, તેની સાથે સંબંધમાં રહેલો વ્યક્તિને પણ દર્શાવે છે, તેમ જાતિશબ્દ દ્રવ્યનો વાચક બને છે. (૩૪૮)

જેમ મજ્જા ક્ષોભન્તિ । (ખાટલાઓ રહે છે) પ્રયોગમાં ખાટલામાં રહેલા આશ્વરૂપ બાળકો, જે, ખાટલા સાથે સંબંધમાં છે, તેમનો બોધ થાય છે, તેમ માનોવટાપ માથા । (માથો કાઢો), પ્રયોગમાં માથેરૂપ પ્રાણીઓને લાવવામાં આવે છે, કારણકે જાગૃતિ લાવો શકાતી નથી

તત્ર જાતિવદ્યર્થત્વં તથૈવાનુપગમ્યતે ।

જાતિરુત્પટ્ટમંરુણા તુ દ્રવ્યાત્મન્યનુપગમ્યતે ॥૩૪૯॥

તમા પૃથ્વી જાતિરૂપ અર્થને સ્વીકારવામાં આવે છે. સખ્યા વિન્યાસી જાતિરૂપે દ્રવ્ય ઉપર આરોપ કરવામાં આવે છે. (૩૪૯)

અત્યેદમિતિ વા યત્ર સોડ્યમિત્યપિ વા સ્મૃતિ ।

વર્તતે પરમર્મેણ તદ્વ્યવસ્થિધીયતે ॥૩૫૦॥

ખીલ (પદાર્થો)ના (પ્રવૃત્તિનિમિત્તરૂપ) ધર્મને કારણે ‘આ તેનું’ છે, અથવા ‘આ તે છે’, એવો પ્રયોગ થાય છે ત્યારે તે ખીલ પદાર્થનું અભિધાન થાય છે. (૩૫૦)

મહત્ પ્રત્યયના બોધ વડે અથવા અભેદતાના આરોપથી શુદ્ધ વસ્તુને શુદ્ધરૂપે અથવા જાતિરૂપે તેમના આધાર અર્થોત્ આશ્રયનો અર્થ દર્શાવે છે, જ્યાં તેના આધારરૂપ તથા વિવરણ, મહત્ત્વ, મહત્ત્વપ્રદતા, અત્યંતી નથી, તેથી મને વસ્તુના અભેદ, જાતિરૂપથી તેના આધારરૂપ દ્રવ્યનો બોધ કરાવવામાં આવે છે

યત્ત્વધાર્મ ન તત્ત્વાસ્તિ ત્વરૂપમનિરૂપણાત્ ।

શુભસ્ય ચાત્મના દ્રવ્ય તદ્ગમ્યવેનોપલક્ષ્યતે ॥૩૫૧॥

જે પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય છે, તેનું તેના વ્યવહારપ્રયોગના પહેલા, કોઈ સ્વરૂપ હોતું નથી અને પછી દ્રવ્ય, શુભના સ્વરૂપ સાથે એકરૂપ બનેલું હોય તેવું દેખાય છે. (૩૫૧)

ક્રિયા સાથે અર્થ ધ આપ કરવાની શક્તિ ધરાવતું દ્રવ્ય એવા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં શબ્દ વ્યવહારને યોગ્ય બનતું નથી. મન દ્વારા તેને વિશે જાતિ કે શુભ જેવી ઉપાધિઓનો વિચાર થતો નથી ત્યાં સુધી તેનું સ્વરૂપવ્યવહારત સ્વરૂપ હોતું નથી પાછળથી જાતિ અર્થવા શુભ સાથે તેનો સંબંધ થાય છે અને તેથી તેનામાં નિષ્ક અને વચનની અપિત થાય છે.

ગુણસ્ય મેવકાલે તુ ગ્રાધાન્યમુપજાયતે ।

સંસર્ગભૂતિર્યેષુ સાક્ષાદેવ ન વર્તતે ॥૩૫૨॥

ગુણને, બીજાથી જુદો દર્શાવતી વખતે, મુખ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે. (પદાર્થના ખાત્રી થઈ સાથેના) સંબંધ ઉપર આધાર રાખતો શબ્દ, દ્રવ્યનો સાક્ષાત્ બોધ કરાવતો નથી. (૩૫૨)

જ્યારે શબ્દ દ્વારા દ્રવ્યની પ્રધાનપણે વિવક્ષા થાય છે, ત્યારે તે દ્રવ્ય જાતિ દ્વારા વિશેષિત બને છે. જ્યારે ગુણનું અભિધાન બીજાથી જુદું અને મુખ્યપણે થાય છે ત્યારે તેનું જાતિ સાથેનું એકવ સમજવામાં આવે છે, પરંતુ જ્યારે અભિધાન જાતિ રૂપે હોય ત્યારે શબ્દના સ્વરૂપ તરીકે તેને સમજવામાં આવે છે. પદાર્થો તેમના શુદ્ધ રૂપે શબ્દો વડે અભિધાન પામતા નથી, પરંતુ હંમેશાં કોઈક ગુણ સાથે સંબંધાયેલા તરીકે વાચક બને છે. એટલા માટે શબ્દને કારિકામાં સસર્ગભૂતિ કહ્યો છે. ગુણ સાથે કે બીજા કોઈ ઉપાધિ સાથે નહિ સંબંધાયેલા અર્થોત શુદ્ધ પદાર્થનું અભિધાન શબ્દો કરતા નથી, કારણ કે, મન તેમને તેવા રૂપ પ્રકરણ કરી ચકતું નથી.

જાતૌ જુત્તો યદા દ્રવ્યે સ શબ્દો વર્તતે પુનઃ ।

જાતેરેય પદાર્થત્વં ન તદાભ્યુપગમ્યતે ॥૩૫૩॥

જાતિનું અભિધાન કરનાર શબ્દ જ્યારે ફરીવાર દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે ત્યારે, પદનો અર્થ, માત્ર જાતિરૂપે જ સ્વીકારવામાં આવતો નથી. (૩૫૩)

પ્રવૃત્તાનાં પુનર્વૃત્તિરેકત્વેનોપવર્ણ્યતે ।

પ્રતિપક્ષોરુપાયેષુ ન તત્ત્વમનુગમ્યતે ॥૩૫૪॥

શાસ્ત્રમાં, જાતિના અભિધાન માટે, એકત્વને આધારે પ્રવૃત્ત થયેલા શબ્દોનું ફરીવાર દ્રવ્યનું અભિધાન નિરૂપણમાં આવ્યું છે. જ્ઞાન માટેના ઉપાયોમાંથી (જ માત્ર) સાચી હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી. (૩૫૪)

અપૃથક્સંબંધાચ્યસ્ય જાતિરાપ્રીયતે યદા ।

દ્રવ્યસ્ય સત્તિ સંસ્પર્શે તદા જાતિપદાર્થતા ॥૩૫૫॥

જુદા શબ્દ વડે વાચ્ય નહિ બનેલા દ્રવ્યને શબ્દ સાથે સંબંધ થયો હોય છતાં જાતિને (પ્રધાન અભિધાન કરનાર તરીકે) સ્વીકારવામાં આવે છે, ત્યારે પદનો અર્થ જાતિ સમજવામાં આવે છે. (૩૫૫)

દ્રવ્યસ્ય સતિ સંસ્પર્શે દ્રવ્યમાશ્રીયતે યદા ।

વાચ્યં તેનેત્ર શબ્દેન તદા દ્રવ્યપદાર્થતા ॥૩૫૬॥

પદનો દ્રવ્ય સાથે સંબંધ થયો હોય અને તે જ (જાતિવાચક શબ્દ વડે) દ્રવ્યનું અભિધાન સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે પદ દ્રવ્યનું (સુખ્યપણું) અભિધાન કરે છે. (૩૫૬)

પદનો અર્થ જાતિ હોઈ શકે અથવા દ્રવ્ય પણ હોઈ શકે એવા પદો સ્વીકારતાં સુખ્ય કે ગોણુ નિષેધા પ્રમાણે પદનો અર્થ જાતિ કે દ્રવ્ય સમજવામાં આવે છે. આ અંગે વચનનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી, અર્થાત્ બહુવચનવાળા શબ્દો જ દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે એમ પ્રાપ્ત થતું નથી, પ્રધાન આશય જાતિ સમજવામાં આવતી હોય તો જાતિને જ પદાર્થ માનવો જોઈએ, જેમકે પ્રાણનાઃ શુદ્ધવિતરણાઃ । ચોડ્યં પાત્રીયં વિશતિ સ ગૌઃ વદા ન સ્પ્રગ્દયઃ । ગૌરનુવચ્ચઃ । પગેરે પ્રયોગોમાં પ્રાણનાઃ અને ગૌઃ, પ્રયોગો જાતિનું અભિધાન કરે છે.

અપૂર્વકશબ્દવાચ્યાપિ ભેદમાત્રે પ્રવર્તતે ।

યદા સમ્યગ્વચ્ચજ્ઞાતિઃ સાપિ દ્રવ્યપદાર્થતા ॥૩૫૭॥

સમાન શબ્દની વાચ્ય બનતી હોવા છતાં જાતિ, (સમાસમાં દર્શાવાતા) સંબંધની જેમ માત્ર એક દર્શાવવામાં પ્રવૃત્ત બને છે ત્યારે પણ દ્રવ્યનું (સુખ્યપણું) અભિધાન થાય છે. (૩૫૭)

શબ્દ, જાતિ અને દ્રવ્ય એમ જન્નેનું અભિધાન કરે છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ જાતિનો સંબંધ ક્રિયાની પૂર્ણતા સાથે ન હોવાથી દ્રવ્યને જ પદનો અર્થ સમજવો જોઈએ. કાબ્યમરે જણાવ્યું છે કે વિધિવાક્યોમાં તે દ્રવ્યનો સંબંધ છે તેથી પદનો અર્થ દ્રવ્ય માનવો જોઈએ. (બોદનાકુ ન સ્વચારમ્માદ । સુત્ર ૧ ૨.૬૪, વાર્તિક ૪૭). યમપુલ્કઃ એવા સમાસપ્રયોગમાં સમાસનો અર્થ સંબંધ છે અને સમાસનું ઉત્પરવદ સંબંધી એવા પુરુષના સ્વરૂપની વિશિષ્ટતા દર્શાવે છે.

અવ્યન્તમિન્નયોરેષ જાતિદ્રવ્યભિધાયિનોઃ ।

અવાચ્યસ્યોપકારિત્વે આશ્રિતે તુમયાર્થતા ॥૩૫૮॥

જ્યારે વાચ્ય ન બનતો (અપ્રધાન) અર્થ, બીજાને મદદરૂપ થાય છે એમ સમજવામાં આવે છે ત્યારે જાતિ અને દ્રવ્યનું અભિધાન કરનારા આ અર્થતત્ત્વ જુદા બે શબ્દો જ જન્નેનું અભિધાન કરે છે. (૩૫૮)

શબ્દ ફક્ત જાતિનું અભિધાન કરે છે અથવા ફક્ત દ્રવ્યનું અભિધાન કરે છે એવા બે પદો સંભવે છે. જન્ને પક્ષોમાં જુદા જુદા આશયોની કલ્પના કરીને ધિંગ અને વચન વા-૭૬

રૂપી ધર્મોની રૂપના કરવામાં આવે છે. આમ એકબીજાને એકબીજાની મદદ મળે છે. તેથી ભગવાન પાણિનિએ જાત્યાશ્વાયામેઋક્સિન્ધુવનમન્યતરત્વામ્ । (૧૨.૫૮) અને સહ્યાનામેક-શેષ દક્ષિમક્તૌ । (૧.૨.૬૪) એવાં બે જુદાં યુક્તે દ્વારા જન્મે પક્ષોને સ્વીકાર્યાં છે.

આશ્રિતે ત્વાગ્રચક્રતં મેદમઽયુપમચ્છતા ।

પુનઃશ્રાપ્યેકસન્દત્વં જાતિસન્દેડનુવર્જિતમ્ ॥૩૫૯॥

(૦૫ક્રિત્યો વડે) આશ્રિત જાતિમાં (૦૫ક્રિત્યો રૂપી) આશ્રયોની ભિન્નતા 'સ્વીકારીને, સામ્યકારે શબ્દનો અર્થ' જાતિ સ્વીકારતાં, (અનેક શબ્દોના પ્રયોગને ખડકે) એક શબ્દનો પ્રયોગ ફરીવાર ભડકેર કયો છે. (૩૫૬)

આ પ્રમાણે જ્ઞાતિ જન્મેના વિચારના અનુસંધાનમાં શુભવાચક શબ્દોનાં ત્રિંશ અને વચન તેમના આશ્રયશબ્દો પ્રમાણે થાય છે એવી આશયસ્યોને અનુસરીને ભર્તૃહરિએ વિસ્તૃત ચર્ચા કરી. આશ્રિત સમયમાં મીમાંસકોમાં અને વૈવાકરણીમાં પદના અર્થ સંબંધે જાતિ અને દ્વા એવા બે પક્ષો હતા. પાણિનિએ જન્મે પક્ષો અંગે બે યુક્તે રજૂ કર્યાં છે. સહ્યાનામૌ । યુત ઉપરના આશ્રયમાં પતંજલિએ જાહ્ન્યમિવાનાદૈ વિનક્તૌ વાચનમામ । (વાર્તિક ૩૫) અને દ્વામિવાનં વ્યાક્રિઃ । (વાર્તિક ૪૫) એવાં બે વાર્તિકો દ્વારા બે પક્ષો રજૂ કર્યાં છે. આશ્રયકાર પતંજલિ અને તેમને અનુસરીને ભર્તૃહરિ જન્મે પક્ષોને સ્વીકારે છે. ભર્તૃહરિનું વક્ષણ જાતિસમુદેશમાં પદનો અર્થ જાતિ છે એવા મતના સ્વીકારમાં રાચે છે પાછળના સમયમાં વૈવાકરણ્યમતમાં જાતિને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

અનિર્ણયસ્વ નિર્ણાનં ચેન તદ્દર્શનમુચ્યતે ।

પ્રસ્થાદિ તેન મેયાત્મા સાકલ્યેવાવધાર્યતે ॥૩૬૦॥

જેને કિંચે યોક્ષ્યમ્ જ્ઞાત નથી તેનાનું જેના વડે યોક્ષ્યમ્ જ્ઞાત થાય તેને પ્રસ્થ વગેરે માપ કહે છે. તેના વડે પદાર્થને પૂરેપૂરે જાણી શકાય છે. (૩૬૦)

સામાન્યપણે ઝાળખાચેલા પદાર્થને વિશેષ રૂપે જાણવાના સાધનને માંને કહે છે. આનાં માન ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. (૧) પરિમાણ અર્થાત્ કદ (Volume), જેમકે પ્રસ્થ, (૨) પ્રમાણ એટલે લંબાઈ-પહોળાઈ (Line measure), જેમકે દિષ્ટિ અને (૩) ઉ-માન એટલે વજન (Weight) જેમ કે પથ.

અનિર્ણયે પ્રસિદ્ધેન ચેન તદ્દર્શનમચ્યતે ।

સાકલ્યેનપરિણાનાદ્ ઉપમાનં તદુચ્યતે ॥૩૬૧॥

જે પ્રસિદ્ધ વસ્તુ વડે અજાણી વસ્તુમાં તેના જેવો સ્વભાવ સમજાય છે તેને જાન કહે છે. કદરૂપ કે તેનાથી તે (ઉપમેયવસ્તુ)નું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું (૩૬૧)

અહીં ઉપમાનને સમજાવવામાં આવ્યું છે. ઉપમાન તેના ઉપમેય સાથે જાણીતા સાધનથી ઉપમેયને જોળાવાને છે. જાને વચ્ચે સાદરપ હોય છે, પરંતુ તે અપૂર્ણ છે. તેથી ઉપમાનને કેટલાક આવ્યો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવાના મતના નથી.

દ્વયોઃ સામાન્યયોર્ધર્મ ઉપમાનોપમેયયોઃ ।

સમાસ ઉપમાનાનાં શબ્દૈસ્તદભિધાયિભિઃ ॥૩૬૨॥

ઉપમાન અને ઉપમેય એ બે વચ્ચે જે સમાન ધર્મ હોય છે તેના વાચક શબ્દો સાથે ઉપમાનવાચક શબ્દોનો સમાસ થાય છે. (૩૬૨)

૩૬૧મી ઠારિકામાં ઉપમાનને સમજાવવામાં આવ્યું. ઉપમાનની વ્યાખ્યાથી ઉપમેય પણ સમજવામાં આવે છે, કારણ કે, ઉપમેય વિના ઉપમાનની કલ્પના થઈ શકતી નથી. તેથી હવે સામાન્ય ધર્મને સમજાવવામાં આવે છે. પા.સુ. (૨.૧.૫૫) ડામાનાનિ સામાન્યવચ્ચેઃ સમજાવે છે કે ઉપમાનવાચક શબ્દોનો સામાન્ય ધર્મ દર્શાવતા શબ્દો સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે, જેમકે શશ્વીરવામા । (છરી જેની કાળી છોકરી દેવરતા)।

આધારમેવાદુ ભેદો યઃ શ્યામત્વે સોઽવિવક્ષિતઃ ।

ગુણોડસાધ્યશ્ચિત્તૈકત્વો મિન્નાધારઃ પ્રતીયતે ॥૩૬૩॥

શ્યામત્વ ગુણમાં, તેના આશ્રયને કારણે સમજાવેલો ભેદ, (સૂત્રમાં) વિવક્ષિત નથી. ગુણ ગુણ આશ્રયોમાં પ્રાપ્ત થતો હોવા છતાં તે (શ્યામત્વ) ગુણ એક સમજવામાં આવે છે. (૩૬૩)

ગુણયોર્નિવસો ભેદો ગુણજાતેસ્તથૈકતા ।

પક્ત્વેડસ્યન્તમેદે ॥ નોપમાનસ્ય સંભવઃ ॥૩૬૪॥

(ગુણ ગુણ આશ્રયોમાં રહેલા) ગુણો વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ હોય છે, છતાં જાતિને કારણે તે (ગુણો) એક જ છે એમ સમજાવવામાં આવે છે. તે (ગુણો) એક સરખા હોય કે અલગ તો ગુણ હોય તો ઉપમાન સંભવતું નથી. (૩૬૪)

ઉપમાનાનિ સામાન્યવચ્ચેઃ । (૬.૧ ૨૫) સુત્ર ઉપરના જાણમાં જાણકાર જણાવે છે કે જ્યાં ઠારિક સમાન અને ઠારિક ગુણ હોય ત્યાં ઉપમાન અને ઉપમેયનો સંભવ હોય છે. તોઃ દ્વ ગૌઃ । માં જાને સમાન છે દ્વિગવાન્ દ્વ લોટઃ । માં અલગ ભેદ છે. તેથી જાને વચ્ચે સામાન્ય ધર્મની ઝેરદાજરોમાં ઉપમા થતો નહિ. બે વચ્ચે ભેદ અને અભેદ પ્રાપ્ત થતાં હોય તો ઉપમાનો સ્વીકાર થાય છે. સરખાવે જાણ—एवं तर्हि यत्र विविक्तमानं कश्चिच्च विशेष तत्रोपमानोपयोग्ये भवतः ।

જાતિમાત્રવ્યપેક્ષાયાં તપમાયો' ॥ કથન ।

શ્યામત્વમેક ગુણયોરુભયોરપિ વર્તેતે ॥૩૬૫॥

માત્ર જાતિને જ સ્વીકારવામાં આવતાં ઉપમા માટે કશું પ્રયોજન રહેશે નહિ. કારણ કે જાને ગુણોમાં સમાન શ્યામત્વ રહેતું છે (૩૬૫)

યેનૈવદેતુના શ્યામા શક્તી તત્ર પ્રચીયતે ।

સ દેતુર્વૈવદત્તાયાઃ પ્રત્યયે ન વિશિષ્યતે ॥૩૬૬॥

જે કારણે છરીને શ્યામ માનવામાં આવે છે, તે કારણ, દેરદત્તાની જોળખાણમાં જુદું સમજવામાં આવતું નથી. (૩૬૬)

જે સામાન્ય શ્યામત્વ ગુણને કારણે શક્તીરવામા પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, તે જ શ્યામત્વ ગુણ વડે દેવદત્તા પણ શ્યામ છે એવી તેની જોળખાણ થાય છે, તેથી અહીં શ્યામત્વ સરખું હોવાથી જલ્દી રવામા । માં ઉપમાનું કશું પ્રયોજન રહેતું નથી.

આશ્રયાદ્ યો ગુણે મેવો જાતેર્ચા ચાવિશિષ્ટતા ।

તાભ્યામુભાભ્યા દ્રવ્યાભ્યા સન્ન્યાપારા પ્રચીયતે ॥૩૬૭॥

જુદા આશ્રયને કારણે (શ્યામ) ગુણુમ જે ભેદ દેખાય છે અને જાતિને કારણે પ્રાપ્ત થતો જે અભેદ છે તે જાનેને કારણે પદાર્થનો (ઉપમાનરૂપ) સ્વભાવ (ઉપમેયને નહીં કરવામાં) કાર્યશીલ અને છે. (૩૬૭)

સોડયમેકપ્રયનાનાત્વે ધ્યવહારઃ સમાશ્રિતઃ ।

મેદામેદયિમર્શેન ધ્યતિકીર્ણેન વર્તેતે ॥૩૬૮॥

તેથી આ (સાદૃશ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થતો) વ્યવહાર એકત્વ અને તાનાત્વને આધારે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. તે ભેદ અને અભેદના મિશ્રણ રૂપે પુદ્ધિમાં રહેલો છે. (૩૬૮)

શ્યામેત્વેકમિપીચેત જાતિમાત્રે વિવક્ષિતે ।

શક્ષાદીનામુપાદાને તત્ર નાસ્તિ પ્રયોજનમ્ ॥૩૬૯॥

જે માત્ર શ્યામત્વ એવી જાતિની જ વિવક્ષા હોત તો શ્યામા એટલો જ શબ્દ વાપરવામાં આવતો હોત. તેથી શક્તી (વગેરે)ના પ્રયોગનું કશું પ્રયોજન રહેતું નથી (૩૬૯)

અસન્દવાચ્યો યો ભેદઃ શ્યામમાત્રે ન વર્તતે ।

શ્યામેષુ કેપુચિદ્ વૃત્તિર્યસ્ય સોઽત્ર વ્યપેક્ષ્યતે ॥૨૭૦॥

માત્ર શ્યામ ગુણમાં જે વિશિષ્ટતા નથી, જે શબ્દ વડે વાચ્ય બનતી નથી અને જે કેટલાક શ્યામ ગુણોમા રહેલી છે તેની (જ) જાહી અપેક્ષા છે. (૩૭૦)

શ્યામ ગુણની કોઈક વિશિષ્ટતા, જે શબ્દો વડે વાચ્ય બનતી નથી, તે બંને આશયોમાં બેદાશેદ વડે સમજવામાં આવતાં ઉપમાનત્વ કારણ બને છે. તેથી શ્યામ ગુણના આશ્રયત્વ મહત્ત્વ સમજવામાં આવે છે, અને તેની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. ઘટ્ટીમાં રહેલો શ્યામ ગુણ ઉપમાત્વ કારણ બને છે. છરી જે શ્યામ ગુણનો આશ્રય છે તે ઉપમાનત્વ કારણ બનતી નથી.

શ્યામેષુ કેપુચિદ્વિચિત્કિચિત્સર્વત્ર વર્તતે ।

સામાન્ય' કાશ્ચિદેકસ્મિન્દ્રશ્યામે ભેદો વ્યવસિયત. ॥૨૭૧॥

કેટલાક શ્યામ ગુણોમા કોઈક સામાન્ય સર્વત્ર રહેલું છે. (તે શ્યામગુણોમાંના) કોઈ એક શ્યામ ગુણમાં વિશિષ્ટતા રહેલી છે. (૩૭૧)

કેટલાક શ્યામ ગુણોમા કોઈક સામાન્ય રહેલું છે, જેને અપર સામાન્ય કહેવાય છે. આણુ અપર સામાન્ય ઉપમાત્વ નિમિત્ત બને છે. કોઈક સામાન્ય સર્વત્ર અર્થાત્ બધા ગુણોમાં રહેલું છે, તે ઉપમાનત્વ કારણ બની શકતું નથી. કોઈક શ્યામ ગુણમાં અર્થાત્ કોઈક પદાર્થના શ્યામત્વમા કોઈક ચોક્કસ વિશિષ્ટતા રહેલી હોય છે, તે ઉપમાનત્વ કારણ બને છે, જેમકે ચંદ્રમા રહેલું વિશિષ્ટ સીલ્લ' એના રૂપ માટે ઉપમાનુ કારણ બને છે.

સથા હિ સતિ સીરખ્યે ભેદો જાત્યુત્પલ્લદિપુ ।

ગાધ્યામાં સતિ ભેદે તુ સાદૃશ્યમુપલ્ભ્યતે ॥૨૭૨॥

ભતિ, ઉત્પલ વગેરેમા (અધસામાન્ય હોવા છતા જુદી) સૌરભને કારણે શિન્નતા હોય છે એકળીજાથી જુદી વાસમાં (સૌરભરૂપ) સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૭૨)

ભતિ, ઉત્પલ વગેરે વાસોમા ગંધત્વ રૂપી મહાસામાન્ય હોવા છતા મુદ્દ વાસ રૂપી અપરસામાન્યને કારણે શિન્નતા અનુભવાય છે. કમળપુષ્પની સુવાસ લઈને માદ અધકારમાં પણ આ કમળપુષ્પ છે એમ નિશ્ચય થાય છે તેથી સૌરભરૂપ અપરસામાન્ય ચોક્કસ આશ્રયના સદર્શમાં સમજવામા આવે છે બધાં પ્રાણોમાં વાસ સરખી હોય પણ સૌરભ તો જુદી જુદી હોય છે. ગંધની જેમ રૂપ અંગે પણ આવી જ રીતિ છે.

ગુણાનામાશ્રયાદ્ મેદઃ સ્વતો વાપ્યતુગમ્યતે ।

અનિર્દેશ્યાદ્ વિશેષાદ્ વા સંસ્કારાદ્ વા ગુણાન્તરૈઃ ॥૩૭૩॥

ગુણોની વિશિષ્ટતા તેમના જુદા જુદા આશ્રયોને કારણે અથવા તેમના (આશ્રયોના) પોતાના (સ્વભાવ) ને કારણે, અથવા કે-ક ન સમજી શકાય તેવા વિશિષ્ટ કારણને લીધે અથવા ખીજા ગુણો સાથેના મિશ્રણને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે. (૩૭૩)

ગુણોને તેમની વિશિષ્ટતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે અંગે આ કારિકા સ્પષ્ટતા કરે છે. ગુણોની વિશિષ્ટતા તેમના આશ્રયોમાં રહેલી કાર્થક શાસિતત્વને લીધે હોય છે, જેમકે ભગ-પુષ્પની શાશ્વત અને તમામમાં રહેલી કાળાશ્વ તેમની પોતાની કાર્થક વિશિષ્ટતાને લીધે હોય છે. કાર્થકવાર ન સમજાવી શકાય તેવા કારણને લીધે તે પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે, મુસાને ધણો સમય રાખી મૂકવાને કારણે વિશિષ્ટ વાસ અને સ્વાદ પ્રાપ્ત થાય છે. કાર્થકવાર જુદા જુદા ગુણોના મિશ્રણથી પણ વિશિષ્ટ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે તેલને માથતી પુષ્પના અર્ક સાથે મેળવવાથી માથતી પુષ્પની વિશિષ્ટ વાસ પ્રાપ્ત થાય છે.

વપમાનં પ્રસિદ્ધત્વાસ્ત્વર્થઽત્ર વ્યતિરિચ્યતે ।

વપમેયત્વમાધિક્યે સામ્યે વા ન નિવર્તતે ॥૩૭૪॥

પ્રસિદ્ધ હોવાને લીધે ઉપમાન હંમેશાં ગુણની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે છે, પરંતુ ગુણની અધિકતા કે સરખાપણાને કારણે ઉપમેયની નિવૃત્તિ થતી નથી. (૩૭૪)

અન્યૈસ્તુ માનં જ્ઞાત્યાદિ મેદસ્યાર્યસ્ય વર્ણયતે ।

અનિર્જ્ઞાતસ્યરૂપો દ્વિ દ્વેયોડર્મસ્તેન મીયતે ॥૩૭૫॥

ખીજા વ્યાખ્યાયો બાતિ વગેરેને, પદાર્થોને જુદા અમજવાના માપ તરીકે, સમજાવે છે, કારણ કે જેનું (વિશિષ્ટ) રૂપ અણીતું નથી તેવો જાણવા યોગ્ય પદાર્થ તેના વડે માપવામાં આવે છે. (૩૭૫)

મદાનાઅર્થમાં માનં ને માત્ર દ્વિ નામ અનિર્જ્ઞાતવૈમુવારીત્વે, અનિર્જ્ઞાતવર્ત્ત જ્ઞાત્યાતીતિ । એ પ્રમાણે સમજાવવામાં આવ્યું છે. આ વ્યાખ્યાને કેટલાક વ્યાખ્યાયો જુદી રીતે સમજાવે છે.

કાર્થ પણ દ્વ્ય તેની વિશિષ્ટતા જાણવા વિના અણી શકાયું નથી તેથી જાતિ અથવા ગુણ અથવા ક્રિયાને આવી વિશિષ્ટતા દર્શાવવા ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

મિતસ્તુ સ્વેન માનેન પ્રસિદ્ધો યો ગુણાશ્રયઃ ।

સામ્યાન્નરમાનાય સ્વધર્મેન પ્રવર્તતે ॥૩૭૬॥

ગુણો કાર્થક અણીતો આશ્રય, તેના પોતાના જ માપથી માપવામાં આવતા ખીજા આશ્રયના માપને મરિ, પોતાની વિશિષ્ટતા દ્વારા પ્રવૃત્ત થાય છે. (૩૭૬)

રૂપાન્તરેણ સંસ્પર્શો રૂપાન્તરયતાં સધામ્ ।

મિન્નેન યસ્ય મેધાનામુપમાનં તદુચ્યતે ॥૩૭૭॥

જે પોતાના બીજા વિશિષ્ટ ગુણને કારણે જુદા વિશિષ્ટ ગુણોવાળા (અર્થથી) સાથે સંબંધને પામે છે તેને ઉપમાન કહેવાય છે. (૩૭૭)

મોક્ષસ ગુણના આધારરૂપ જે પદાર્થ ભૂતિ, ગુણ ક્રિયા વગેરે માપને કારણે માપવામાં આવે છે, તે પોતાની બાકી વિશિષ્ટતા દ્વારા જ ગીબ કોઈક પદાર્થની વિશિષ્ટતા કહેવા પ્રવૃત્ત થાય છે; તેને ઉપમાન કહેવાય છે. બીજા કારણમાં હંસ્વતઃ ને અર્થ દેશમાં 'સંબંધ' કર્યો છે.

ધર્મઃ સમાનઃ સ્વામાદિરુપમાનોપમેયયોઃ ।

આશ્રીયમાણપ્રાધાન્યો ધર્મેણાગ્યેન મિચતે ॥૩૭૮॥

ઉપમાન અને ઉપમેયમાં પ્રાપ્ત થતો સમાન ધર્મ (સ્વામત્વ) બ્યારે પ્રધાન પણે (ઉપમેય રૂપ) સમજવામાં આવે છે ત્યારે તેના બીજા કોઈક ધર્મ વડે તે જુદા સમજવામાં આવે છે. (૩૭૮)

ઉપમાન અને ઉપમેયમાં રહેલ સ્વામત્વ ગુણને બ્યારે મુખ્ય સમજવામાં આવે છે ત્યારે તે રૂપ જેવો બની રહે છે. ત્યાર બાદ તેનામાં જ રહેલી કોઈક વિશિષ્ટતાને કારણે તે ઉપમાનઉપમેયભાવ માટે કારણરૂપ બને છે.

શક્તીકુમાર્યોઃ સદૃશઃ સ્વામ કૃત્યેષ્વમાશ્રિતે ।

ક્યપદેશ્યમનેનેતિ નિમિત્ત ગુણયોઃ સ્થિતમ્ ॥૩૭૯॥

કરી અને કુમારીમાં રહેલ સ્વામત્વ (ગુણ) સમાન છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યારે બાકી વડે (ઉપમાનોપમેય) વ્યવહાર થશે એવું (સમજાવું) કોઈક (દીર્ઘ જેવું) નિમિત્ત તે (સ્વામ) ગુણમાં રહેવું સમજવામાં આવે છે. (૩૭૯)

યદા નિમિત્તૈસ્તદ્વચન્તો ગચ્છન્તીવ તદાત્મતામ્ ।

મેદાશ્રયં તદાહ્યાનમુપમાનોપમેયયો ॥૩૮૦॥

જ્યારે સ્વામત્વ રૂપ નિમિત્તો રૂપી ગુણો વડે તે ગુણ ધરાવનારાઓ એક રૂપતાને પામે છે ત્યારે ઉપમાન અને ઉપમેય માટે બેદપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે (૩૮૦)

ગુણ અને ગુણી વચ્ચે સામાન્યપણે અબેદ સમજવામાં આવે છે. ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચેના સંબંધના નિમિત્ત જે સ્વામત્વ વગેરે ગુણો છે તે બ્યારે તેમના નિમિત્તો.

અર્થાત્ ઉપમાન અને ઉપમેય સાથે એકાત્મતાને પામે છે ત્યારે તેમનો જુદો ઉદ્દેશ્ય તેમની વચ્ચેના ભેદને આધારે હોય છે. આવે સમયે ઉપમાનોપમેયભાવને દર્શાવવા માટે ૩૫ વગેરે પદોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી ઉપમા પરિપૂર્ણ બને છે, જેમ કે શસ્ત્રી રમાયા દેવદળા । ગૌઃ દ્વ ગચ્ચઃ । શ્લેષ યથા વચ્ચાહ્વાકઃ ।

સદ્વ્યાસક્રવિવક્ષાયાં ચેષુ ભેદો નિવર્તતે ।

લુપ્તોપમાનાનિ સામ્યાદુસ્તદ્ભર્મેણ સમાશ્રયાત્ ॥૩૮૧॥

જે વચનોમાં અભેદનો અધ્યારોપ કરવામાં આવે છે અને એક નિવૃત્ત યાચ છે તેમને, (ઉપમાનના સ્વાધારણ) ધર્મ વડે (ઉપમેયના ધર્મનો) આશ્રય કરવામાં આવતો હોવાથી લુપ્તોપમાવાચક કહેવામાં આવે છે. (૩૮૧)

અત્રે ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે ભેદની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે ઉપમાનોપમેયભાવ પણ અદૃશ્ય થાય છે, જેમકે ગૌર્વાહ્વાકઃ । શિદ્ધઃ માળવઃ । જેમ કમ્પ ઉપરથી કારણની ક્રમના થાય છે, તેમ, આવા કંઠો ઉપરથી સામાન્ય ધર્મની ક્રમના થાય છે. યારકે અને બીજા આચારો આ ઉદાહરણોને લુપ્તોપમાનાં ઉદાહરણો તરીકે સમજાવે છે, કારણ કે તેમની વચ્ચેના સમાન ધર્મ લુપ્ત થયે છે. ઉપમાનાં સ્વાધિશ્ચયેન સાદાદનવાર્ચનાવા ઉપમા યેવામ્ । આ પ્રમાણે હેતુસાગ્રહ લુપ્તોપમાને સમજાવે છે.

શસ્ત્ર્યાં પ્રસિદ્ધં શ્યામત્વં માનં સા તેન પ્રીયતે ।

ભાયા શ્યામા સુ તદ્વાપા તેનાત્વમ્તં ન પ્રીયતે ॥૩૮૨॥

છરી અંગે અજ્ઞીતું શ્યામત્વ માન સમજવામાં આવે છે તેના વડે તે છરીને પ્રાપ્તમાં આવે છે બીજું (દેવદળાતું) શ્યામત્વ તેના જેવું છે, પરંતુ તેના વડે તેનું પૂરેપૂરું માન પ્રાપ્ત થતું નથી. (૩૮૨)

સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્તારને માન કહેવામાં આવે છે. આવું માન કદાચ અર્થાત્ છરીમાં રહેલું છે. દેવદળાતું શ્યામત્વ કદાચના શ્યામત્વ જેવું નથી, કમ્પ કે, દેવદળા કાળો હોવા છતાં, તેનું શ્યામત્વ અજ્ઞીતું નથી. તેથી કદાચના શ્યામત્વ વડે તેનું માન સમજવામાં આવે છે. પરંતુ તે પૂરેપૂરું પ્રાપ્ત થતું નથી. માત્ર ગુણની અમાનતાથી કોઈ પદાર્થને પૂરેપૂરો આગળી સમાતે નથી.

શસ્ત્રીં સ્વેન ગુણેનાતો વિમાનામાભ્યાન્તરમ્ ।

અસમાપ્તગુણં સિદ્ધેરુપમાનં પ્રવચ્યતે ॥૩૮૩॥

તેથી, પોતાના (અસિદ્ધ) ગુણથી અસિદ્ધ ગુણવાળા બીજા આશ્રયને પ્રાપ્ત નાર (છરી)ને, તેના (પરિપૂર્ણ) શ્યામત્વ ગુણોને કારણે ઉપમાન કહેવાય છે. (૩૮૩)

અપમેયે સિયતો ધર્મઃ શ્રુતોન્યત્રાનુમીયતે ।

શ્રુતોઽધ્યવોપમાનસ્ય અપમેયેઽનુમીયતે ॥૩૮૪॥

ઉપમેયમાં રહેલો છે એ પ્રમાણે જણાવાતા ધર્મનું બીજું (ઉપમાનમાં) અનુમાન કરવામાં આવે છે, અથવા ઉપમાનમાં રહેલો છે એમ જણાવાતા તેનું ઉપમેયમાં અનુમાન કરવામાં આવે છે. (૩૮૪)

અધીયતે પ્રાક્ષણયત્ ક્ષત્રિયા इति दृश्यते ।

અપમેયસ્ય મિન્નત્વાન્ વચનં ક્ષત્રિયાશ્રયમ્ ॥૩૮૫॥

ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણની જેમ અભ્યાસ કરે છે એવા વાક્યમાં ઉપમેયો જુદાંજુદાં હોવાથી બહુવચન, ક્ષત્રિય એવા ઉપમેયને આધારે છે. (૩૮૫)

સાધારણં શ્રુવન્ ધર્મ ક્વચિદેવ વ્યવસ્થિતમ્ ।

સામાન્યવચનઃ શબ્દ इति सूत्रेऽपदिश्यते ॥૩૮૬॥

(ઉપમાન અથવા ઉપમેય એમ) કોઈકમાં રહેલા સાધારણ ધર્મને જણાવતો શબ્દ, (અપમાનના સામાન્યવચનઃ । ૨.૧.૫૫) સુત્રમાં સામાન્યવચન તરીકે ઓળખાય છે. (૩૮૬)

ઉપમાન અથવા ઉપમેયમાં ન રહ્યો હોય છતાં સાધારણ ધર્મ ઉપમાન કે ઉપમેય બેમાંથી એકમાં પણ મળતો હોય તો તેનું બીજામાં અનુમાન થતાં તેને સામાન્યવચન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

— નામેદેન ન મેદેન શુજો દ્વિષ્ટોઽભિધીયતે ।

મિન્નયોર્ધર્મયોરેક શ્રૂયતેઽન્યઃ પ્રતીયતે ॥૩૮૭॥

બન્નેમાં રહેલો શુભ અભિન્નપણે કે અભિન્નપણે દર્શાવાતો નથી. બે જુદા ધર્મોમાંથી એકનો શબ્દ દ્વારા ઉલ્લેખ થાય છે અને બીજો સહજપણે પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૮૭)

ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેમાં સાધારણ એવો શબ્દ શુભ શબ્દ સ્પષ્ટ વડે અભિન્નપણે દર્શાવાતો નથી, અર્થાત્ તે ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેમાં સમાન રૂપે નહિ પરંતુ કોઈ એકમાં છે એમ જણાવવામાં આવે છે; અર્થાત્ ઉપમાન કે ઉપમેયમાં પ્રાપ્ત થતો હોય એવો શબ્દશ્વ શુભ સામર્થ્યથી બીજામાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે સામાન્યવચન અને છે.

નાત્યન્તાય મીમીતે ચત્ સામાન્યે સમવસ્થિતમ્ ।

સાદૃશ્યાદુપમેયાર્થસમીપે પરિકલ્પ્યતે ॥૩૮૮॥

સામાન્ય ધર્મ ઉપર આધાર રાખનારું અને પદાર્થને પૂરેપૂરું નહિ માપી શકનારું તે નિમિત્ત (ઉપમાન). સાદૃશ્યને કારણે તે (ઉપમેય)ની પાસેનું સમજવામાં આવે છે. (૩૮૮)

પદાર્થને પૂરેપૂરું માપી શકે તે માન કહેવાય છે. પ્રત્યેક માન કહેવાય છે. બાહ્યમાં આપેલી ઉપમાનની બ્યાખ્યાને સ્પષ્ટ કરતી આ કારિકા છે. બાહ્યકાર જણાવે છે કે તરણીવે નાત્યન્તાય મિમીતે સુવમાનમ્ । અર્થોત્ત નો અર્થ છે ઉપમેય. સાદૃશ્યને કારણે ઉપમેયની વિશિષ્ટતા દર્શાવતું ઉપમાન તેની પાસેનું કહેવાય છે. સાદૃશ્યને કારણે ઉપમાન પદાર્થને માપી શકે છે, પરંતુ પૂરેપૂરું માપી શકતું નથી. ઉપમેયને સાધારણ્યધર્મ વડે ઉપમાન માપે છે, બીજા કોઈ ધર્મ વડે તે માપતું નથી. પોતાના સ્વામ્યુલ્લેખ વડે જરી દેવદત્તાના સ્વામ્યુલ્લેખ માપે છે, દેવદત્તાના સ્વીકૃતિ વગેરેના વિચાર કરતી નથી.

માન પ્રતિ સમીપં વા સાદૃશ્યેન પ્રતીયતે ।

પરિચ્છેદાદિ સાદૃશ્યમિદ્ માનોપમાનયોઃ ॥૩૮૯॥

અથવા, સાદૃશ્યને કારણે માન (ઉપમાનની) પાસેનું સમજાય છે. માન અને ઉપમાન વચ્ચેનું સાદૃશ્ય તેમની માપવાની શક્તિને કારણે છે. (૩૮૯)

મહાભાષ્યકાર જણાવે છે કે માત્રં હિ માત્રં કવિર્જાતાવર્ણ્યુસારીયતેઽનિર્જાતનયોઃ' હાત્વામીતિ । તરણીવે નાત્યન્તાય મિમીતે સુવમાનમ્ । માન અથવા માપ પદાર્થને પૂરેપૂરું માપે છે. ઉપમાન પદાર્થને પૂરેપૂરું માપી શકતું નથી. ઉપમેયની લગભગ પાસેનું તે ઉપમાન. બાહ્યમાં તરણીવેમાં તત્ત્વ નો અર્થ ઉપમેય કરવામાં આવ્યો છે.

આ કારિકામાં બાહ્યમાંના સ્પષ્ટ ઉત્ત નો બીજો અર્થ 'માન' સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. તરણીવે એટલે માનની પાસેનું. ક્ષત્રુંદરિ અને તેમને અનુસરીને ક્ષત્રું અને નાગેશ માનને પ્રથમ વગેરે માપ સમજે છે. માન એટલે પ્રમાણ નહિ બાહ્યકારની ઉપમા અંગેની ચર્ચા બારતીય દારીય બ્રાહ્મણમાં આવે છે. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન ઉપરાંત ઉપમાનને પ્રમાણ માનવાનું સૂચન, નેપાગિહોને મહાભાષ્યમાંથી મળ્યું હશે. આત્મકારિકોએ ઉપમાન અંગેની ચર્ચા બાહ્યમાંથી પ્રાપ્ત કરીને તેમાં અનુકૂળ ફેરફાર કર્યો છે.

અગાઉ જણાવ્યું તેમ માનની પાસેનું તે ઉપમાન. સમીપ્યનું કારણ જાને વચ્ચેનું સમાનતા છે, માન અને ઉપમાનમાં રહેલા પરિચ્છેદકત્વનું કારણ સાદૃશ્ય છે. માન પૂર્ણ-પરિ માપે છે, ઉપમાન પૂરેપૂરું માપતું નથી.

પરુજાનિજ્યપેક્ષાયાં તદેવેત્યમીયતે ।

ભેદત્યેવ વ્યપેક્ષાયાં અન્યદેવેતિ ગમ્યતે ॥૩૯૦॥

સમાન જાતિની અપેક્ષા હોય ત્યારે તે (ઉપમેય, ઉપમાન) જ છે એમ કહેવામા આવે છે જ્યારે જન્ને વચ્ચે ભિન્નતાની અપેક્ષા હોય ત્યારે તે (ઉપમેય, ઉપમાનથી) જુદું જ છે એમ સમજાય છે (૩૯૦)

વપમાનાનિ સામાન્યવર્ત્તે । (૨ ૧ ૫૦) ઉપના ભાષાની સરખાતમા જણાવ્યું છે કે કિં ચરેકોપમાન મરેકાવમેયમાહોત્ત્વિદન્યદુષયમ્ । આ જાનતને અહીં ઉત્તરેખવામાં આવી છે

કર્મત્વ કરણત્વ ચ મેદેનૈવાગ્નિત્વ યત ।

અત્યન્તૈકત્વવિષયો ન સ્યાત્ તેનાત્ સશય ॥૩૯૧॥

કર્મ અને કરણને (એક બીજાથી) જુદા મમજવામા આવ્યા હોવાથી (તેમના) એકત્વને કારણે (જન્ને અગે) અશય થતો નથી (૩૯૧)

ઉપમાન શબ્દને કરણ અર્થમાં વ્યુદ્ધ (અથ) પ્રત્યક્ લનાવવામા આવ્યો છે (રામીવત્તે અમેત્વ હિતિ રામામ્ ।) ઉપમેય શબ્દને વત્ પ્રત્યક્ કર્મ અર્થમાં (૩-૪ ૭૦) લગાવનામા આવ્યો છે આમ જન્ને છંદો જુદા શબ્દવરણનામા અને જુદા અર્થમાં વાપરવામા આવ્યા છે તેથી જન્ને એકજ છે એવી સંકા મતી નથી

મેદેડપિ તુલ્યરૂપગાઠ્ઠાલીતાનિતિ હરયતે ।

જાત્યમેદાત્ત યનાવમિતિ મિન્નોડમિધીયતે ॥૩૯૨॥

જુદા (સમજવામા આવ્યા) હોવા છતાં એક સરખા હોવાને કારણે 'તે ડાગરના દાણાને' એવો પ્રયોગ જોવા મળે છે સમાન જાતિ હોવાને કારણે જુદાને 'આ તે જ છે એમ કહેવામા આવે છે (૩૯૨)

તાનેવ શાલીન્ મુખ્મરે વ મગુગવા રત્ત । એવા પ્રોગમે જોવા મળે છે અહીં મોખા જુદા હોવા છતાં બધા દાણાનું ૨૫ સમાન હોવાથી તેમને એકસરખા માનવામા આવે ॥ એ પ્રમાણે ઠામ્વય માણસિ વર્તિષીય તે । (તે જ વસ્ત્રો પહેરવામા આવે છે) પ્રયોગ પણ વસ્ત્રો જુદા હોવા છતાં વસ્ત્ર તરીકે સમાન રૂપવાળા હોવાથી સિદ્ધ બને છે એકસરખા માનવા માટે માત્ર સાદર્ય જ ઉપયોગી બને છે એમ નથી, પરંતુ જાતિનો અભેદ પણ કારણરૂપ બને છે, ચત્વારી માણસા ઉદકુમ્માનાદરીત્વ । ચાર માણસો પાણીના કડા લાવે, એવા પ્રોગમા જાણણો વચ્ચેના પકિતગત બેઠો જેવા કે નામ રગ, ઉચાઈ વગેરેનો વિચાર કરવામા આવતો નથી, પરંતુ તેજની વચ્ચેની સમાન જાતિને કારણે તેમને માટે એક જ શબ્દ વાપરવામા આવે છે

કથ ધાન્યવોડન્યસ્ય સ્પાદન્ય ઇતિ ધોચ્યતે ।

અત્યન્તમેદે નાનાત્વ યત્ત તત્ત્વ જ વિદ્યતે ॥૩૯૩॥

'ભિન્ન વસ્તુ બીજાના અવયવ કેવી રીતે બની શકે' એમ (ભાષ્યમા) જણાવવામા આવ્યું છે અત્યન્ત ભિન્નતા હોય ત્યાં અવયવ હોય છે, અભેદ નહિ (૩૯૩)

હલન્તાન્થ । (૧.૨.૧૦, ફક્ ની પાસેના હલ્ પછી આવતો જે સ્ત્રાવિ સન્ તેને કિત્ પ્રત્યય જેવો સમજવો) મૂળ ઉપરના ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે હલ્ કેવી રીતે ફક્ થી પ્રાપ્ત થતો સ્વર જેને અંતે છે એના ધાતુનો અન્યાયવધ બની શકે અને આવે. અન્યાયવધ તદ્દન ભિન્ન હોઈ શકે. (કયં હિ ફકો નામ હલન્તઃ સ્વાદમ્યસ્વાન્યઃ ।) આ પૂર્વપક્ષનું કથન હલન્તાન્થ । મૂલમાંના શબ્દ (છેલ્લો ભાગ) એવા પદને ખ્યાનમાં લખીને કરવામાં આવ્યું છે. આ ભાષ્યવચનનું હાઈ એ છે કે અવયવ અને અવયવી તદ્દન ભિન્ન વસ્તુઓ છે. આપણા સંદર્ભમાં સમાન રૂપને કારણે કે પછી ભૂતિને કારણે ઉપમાન અને ઉપમેયને એક સમજવામાં આવે છે. પરંતુ આવા પરિમિત અભેદને માન્ય ન કરતાં અપ્રત્યક્ ભિન્નતાને આધારે અન્યાયને સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. સરખાવો દેહારાજઃ ઇવમિહાપ્યુમાનોપમેયયોર્જાત્યમેવાદ્ જ્વલતામામ્યાદ્વા જ્વાન્નિરમેદેડપિ તદનાદેજાત્યન્તમેદમાધિત્વાન્યમેથેતિ સ્તથાવિવચતા કવિતા ।

અભેદસ્ય વિવક્ષાયામેકત્વં સદ્વસદ્વિનોઃ ।

સર્વિત્વનોર્ન ત્વમેદોડસ્તિ તથાન્યત્વમુદાહૃતમ્ ॥૩૧૪॥

અભેદની વિવક્ષા હોય ત્યારે અવયવી અને અવયવોનું એકત્વ સમજવામાં આવે છે. અવયવીના અવયવો વચ્ચે અભેદ હોતો નથી, તેથી તેમનું જુદાપણું ભેદિત કરવામાં આવ્યું છે. (૩૬૪)

સંજ્ઞઃ એટલે અવયવી અને સંહિ.વજઃ એટલે અવયવો. અવયવો અવયવી સાથે અભેદ સંબંધથી જોડાએલા હોય છે. વજં વજાઃ । અથવા પ્રાદ્યજઃ સદ્વઃ । આ ઉદાહરણોમાં એકત્વ અથવા અભેદ સમાન । છે. વન વજેરે શબ્દો સમુદાય રૂપે વૃક્ત રૂપી અવયવોને જણાવે છે. જ્વાઃ પ્રયોગમાં આંખ, સાગ વજેરે જ્યેષ્ઠ જુનાં હોવાથી તેમના ભૂતિવિશેષ દ્વારા તે તે વૃક્ષોનું ભિન્નત્વ દર્શાવે છે. તેથી અવયવો વચ્ચે અભેદની કદપના થઈ શકતી નથી. સિંચપા અને પનાશ વચ્ચે અભેદ સમજવામાં આવતો નથી. તે પ્રમાણે માંદર અને કૌડિન્ય વચ્ચે અભેદ સમજવામાં આવતો નથી. આ પ્રમાણે શબ્દ રૂપી અવયવી સાથે વર્ણો રૂપી અવયવો અભેદ સંબંધવાળા છે, પરંતુ વર્ણો પોતે એકબીજાના સંદર્ભમાં ભિન્નતાવાળા છે, તેથી જ સામ્યકાર, ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે ભેદ અને અભેદની ચર્ચા કરે છે.

તત્રામિન્નત્વપેક્ષાયામુપમાર્યો ન વિચિતે ।

યો હિ ગૌરિતિ વિક્ષાને હેતુઃ સોડસ્તિ ગથાન્તરે ॥૩૧૫॥

ત્યાં (ઉપમાન અને ઉપમેયમાં) અભેદની વિવક્ષા હોય ત્યારે ઉપમા પ્રાપ્ત થશે નહિ. ગાય ગાય છે એવી સમજણમાં જે કારણ છે તે (કારણ) બીજી ગાયના સંબંધમાં પણ છે. (૩૬૫)

જે ગુણોની જે પદાર્થ બળીતો હોય તે ગુણ વડે અભવ્યાની ઓળખાણ થવાથી ઉપમા પ્રગટ થાય છે. જ્યારે સામાન્ય ધર્મ એક સરખો હોય ત્યારે ઉપમાનું કથન પ્રયોગ્ય રહેતું નથી, જેમકે ગૌઃ ફવ ગૌઃ ।

વ્યાપ્તતા વિશેષાણા વ્યાપારે તુ વિવક્ષિતે ।

ન કશ્ચિદ્વપ્તારોઽસ્તિ તુલ્યેર્વુદ્ધયન્તર પ્રતિ ॥૨૧૬॥

૫૨૨૫૨ જુદા શુભોના કાર્યની વિવક્ષા હોય ત્યારે (ઉપમાના)ના જ્ઞાનની (ઉપ-
મેયના) જ્ઞાનમાં કરી ચઢે થતી નથી (૩૯૬)

કિંચિદ્યત્તસ્તિ સામાન્યં यदि भेदाच्च पेष्यत ।

गोप्तव गोप्तस्ति सामान्यं भेदाच्च प्रत्यक्षदय ॥૨૧૭॥

જ્યા કાઈક સામાન્ય હોય અને જો કેટલાક જોડો હોય તો (ત્યા ઉપમાનો-
પમેયભાવ હોય છે) ગાથોમાં ગોત્રસામાન્ય રૂપે કાબરચિતરાપણુ વગેરે જોડો હોય
છે (૩૯૭)

सामान्य इयामताम्यैर तद्धि साधारणं द्वयो ।

तदेव सिद्धयसिद्धिभ्या भेद इत्यपदिश्यते ॥૨૧૮॥

ખીજુ રચામત્વરૂપ સામાન્ય (જાતથી) જુદું જ છે, અને તે બન્નેમાં સમાન
છે તેને જ (એકમાં) પ્રસિદ્ધ અને (બીજામાં) અપ્રસિદ્ધ એમ સિદ્ધ રીતે
જણાવાય છે (૩૯૮)

ભાષાના યત્ન કિન્નિત્સામાન્ય વર્ણન વિશેષ । એવા કથનમાં સામાન્ય શબ્દથી અનેક
પદાર્થોમાં રહેલ મહાસામાન્યરૂપ જાતિનો જોષ થતો નથી, પરંતુ ખીજા અર્થોત્ અપર
સામાન્યનો મોડ થાય છે તે સામાન્ય ઉપમાન અને ઉપોપત્તી વચ્ચે સામાન્ય ધર્મ રૂપે
છે બાબકાર આગળ જણાવે છે કે ન આવશ્ય ન પણ સામાન્યવચનો ચો જુદા સામાન્યમાહ,
દ્વયોગિ ચ સામાન્યમાહ ત સામાન્યવચન । આ પ્રમાણે મેં રહેલુ રચામત્વ તે શાકુ
સામાન્ય કહેવાનું છે આ જ સામાન્ય કાઈકમાં પ્રસિદ્ધ અર્થોત્ જાણીતું હોય છે કાઈકમાં
અપ્રસિદ્ધ અર્થોત્ જોછું જાણીતું હોય છે કરીમાં રહેલુ રચામત્વ પ્રસિદ્ધ છે અને દેવ-
દતાનુ રચામત્વ અપ્રસિદ્ધ છે આ રીતિત બન્ને વચ્ચેના તફાવત અર્થોત્ વિરોધ રહોવે છે.

इयामत्वमेव सामान्यमन्येषामुभयो स्थितम् ।

सपूर्वोक्तद्वयस्याद्विशेष इति गम्यते ॥૨૧૯॥

ખીજા આચાર્યોના મતમાં બન્નેમાં રહેલુ રચામત્વ એ જ સામાન્ય છે તે
ખીજાના કરતાં સ પૂર્વે હોવાને કારણે, વિશેષ કહેવાય છે (૩૯૯)

અમાણી કારિયામાં પ્રસિદ્ધતા અને અપ્રસિદ્ધતા આપદ ડથી સામાન્ય વિષ મત રજૂ
કરવામાં આવે. આ કારિકામાં પૂર્વતાના આપદ ડથી સામાન્ય વિશે મતા તર રજૂ કરવામાં
આવે છે

સ્થામત્વ ગુણ ઉપમાન અને ઉપમેયમાં રહેલો છે. આશ્રય પ્રમાણે તેને છુદો છુદો સમજવામાં આવતો હોવા છતાં સામાન્ય કહેવાય છે. ઉપમાનમાં તે પૂર્ણપણે દેખાય અને ઉપમેયમાં થોડોક ઓછો હોવાથી તે વિશેષ કહેવાય છે.

આકુનો વાપિ સામાન્યે ક્વચિદેવ જ્યવસિયતાઃ ।

રયામાદૌ ચેચ્ચસીયન્તે વિશેષાસ્ત ઇદ્વાશ્રિતાઃ ॥૪૦૦॥

અથગ સામાન્યને આકૃતિ રૂપે સમજવામાં આવતાં જે સ્થામત્વ વગેરે (ગુણો) કોઈક આશ્રયમાં રહેલા સમજવામાં આવે છે તેમને અહીં વિશેષ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. (૪૦૦)

સ્થામત્વ રૂપી ભૂતિ સાથે સંકળાયેલા તેજસ્વીપણું વગેરે ગુણો કોઈક ઓછાસ આશ્રયમાં રહેલા છે. આવા ગુણો ભૂતિની વિશિષ્ટતા દર્શાવે ત્યારે ઉપમાનોપમેયભાવ દર્શાવે છે; જેમકે, સૂર્યો અને દેવદત્તામાં રહેલા સ્થામ ગુણુની સ્થામત્વ ભૂતિ તેજસ્વીપણું રૂપી વિશિષ્ટ ધર્મ સાથે જોડાઈને બેઠે દર્શાવે સાદરપનો ગોષ્ઠ દર્શાવે છે. ગોઃ ક્વ ગૌઃ । પ્રયોગમાં બન્ને આશ્રયોમાં રહેલી જોત્વ ભૂતિની વિશિષ્ટતા સખ્તો દ્વારા જણાવાતી નથી. તેથી ઉપમા પ્રાપ્ત થતી નથી. કચ્છી ગયામા દેવદત્તા । પ્રયોગમાં કદત્રી અને રવામા અર્થાત્ દેવદત્તા રૂપી છુદા આશ્રયોમાં રહેલું સ્થામત્વ ગુણું સમજવામાં આવે છે અને તેથી તે વિશેષ રૂપે પ્રાપ્ત થતાં ઉપમા સિદ્ધ થશે.

જાતેરમેદે મેદે વા સાદદયં તપ્રચક્ષતે ।

કશ્ચિન્નકદાપિદર્શાત્તા તથાભૂતોડપદિક્ષયતે ॥૪૦૧॥

ભૂતિમાં અબેદ માનવા છતાં (બ્યારે) બેદ માનવામાં આવે ત્યારે તે (ભૂતિ) ને સાદરપ કહેવામાં આવે છે. તેના વડે કોઈક પદાર્થને કોઈક વાર બીજાના જેવો સમજવામાં આવે છે. (૪૦૧)

ભૂતિને મિત્ત અને અભિન્ન એમ બન્ને ધર્મોવાળી સમજવામાં આવતાં તેને સાદરપ કહેવામાં આવે છે. આતુ' સાદરપ પૂર્ણ સાદરપ હોતું નથી. તેથી કોઈક પદાર્થને કોઈ વાર બીજાના જેવો સમજવામાં આવે છે અસ્તિત્વ (વસ્તુ) કે અબ્યુત્તા હોતું (રૂપવસ્તુ) ને સાદરપ કહેવાનો નીતિ.

યત્રાયે' પ્રત્યયામેદો ન કદાપિદ્વિકન્પતે ।

અવિગમાનમેદત્વામ યદ્વ ઋતિ ગમ્યતે ॥૪૦૨॥

જે પદાર્થ વિશે અબેદતું જ્ઞાન અન્યથા યતું નથી તે, બેદતું અસ્તિત્વ ન હોવાથી એક ઇં એમ સમજવામાં આવે છે. (૪૦૨)

યોડર્થ આશ્રિતનાનાત્વઃ સ એવેત્યપદિદ્યતે ।

વ્યાપારં જાતિભાગસ્ય તત્રાપિ પ્રતિજાનતે ॥૪૦૩॥

જે પદાર્થ^૧ એકત્વવાળો છે તે તે પ્રમાણે ઓળખાય છે. તેમાં પણ જાતિ રૂપી અંશની જ પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ જાહેર કરવામાં આવે છે. (૪૦૩)

જાતિભાગાભયા પ્રકૃયા તત્રામિન્ના પ્રવર્તતે ।

વ્યક્તિભાગાભયા બુદ્ધિસ્તત્ર ભેદેન જાયતે ॥૪૦૪॥

ત્યાં પદાર્થ^૨માં જાતિરૂપ અંશને કારણે અભેદનું જ્ઞાન થાય છે, અને વ્યક્તિરૂપ અંશને કારણે ભેદરૂપ બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે (૪૦૪)

અન્યત્ર ચર્તમાનં સદ્ ભેદાભેદસમન્વિતમ્ ।

નિમિત્તં પુનરન્યત્ર નાનાત્વેનેષ શુદ્ધતે ॥૪૦૫॥

એક સ્થળે પ્રાપ્ત થતું ભેદ અને અભેદરૂપ નિમિત્ત બીજા સ્થળે ભેદરૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૦૫)

આધારેષુ પદન્યાસં કૃત્યોપૈતિ તદાભયમ્ ।

સ સાદૃશ્યસ્ય વિપક્વ હત્યગ્યૈરપદિદ્યતે ॥૪૦૬॥

આધારરૂપ ગુણો સાથે સંબંધને પામીને તે, ગુણોના આશ્રયરૂપ દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરે છે; (આમ) તે સાદૃશ્યનો વિપક્વ બને છે એમ બીજાએ જાહેર કરે છે. (૪૦૬)

સાદૃશ્યરૂપ જ્ઞાનનું નિમિત્ત જે સ્વાત્મ્ય તે જરીના સ્વામ ગુણમાં રહેલું છે. આ સ્વામ ગુણ દેવદત્તાના સ્વામત્વમાં પણ રહેલો છે, તેથી તેને સહેજ જુદા સ્વરૂપે મહાત્મા કરવામાં આવે છે, કારણ કે એ સ્વામ ગુણનો આશ્રય જુદો અર્થોત્ દેવદત્તા છે. જરી અને દેવદત્તા એવા બે આધારો જુદા હોવાથી સ્વામત્વને જુડું જુડું (નાના) સમજવામાં આવે છે. તેથી આ સ્વામત્વને ભેદાભેદસમન્વિત કહ્યું છે

સ્વામત્વરૂપ નિમિત્ત પોતાના જ સ્વામ ગુણોને પ્રાપ્ત કરીને પછી તેમને આધારે સાદૃશ્ય જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરીને સ્વામ ગુણોના આધાર રૂપ દ્રવ્યો, સ્ત્રી અને દેવદત્તા સાથે સમવેતસમવાચથી જોડાઈને સ્ત્રી અને દેવદત્તા વચ્ચે સાદૃશ્ય ઉત્પન્ન કરી બન્ને વચ્ચે ઉપમાનોદપમેવલાવ પ્રગટ કરે છે.

પરાપેક્ષે યથા ભાવે કારણાલ્યા પ્રવર્તતે ।

તથાન્યાધિગમાપેક્ષમુપમાનં પ્રચક્ષતે ॥૪૦૭॥

જેમ બીજા (અર્થોત્ કાર્ય)ની અપેક્ષાવાળા પદાર્થ માટે કારણ એવો સબ્દ

વપરાય છે તેમ બીજા (અર્થાત્ ઉપમેય)ની ઓળખાણની અપેક્ષાવાળાને ઉપમાન કહેવામાં આવે છે. (૪૦૭)

કારણ કાર્પની અપેક્ષા રાખે ■ છતાં એકને બીજાની અપેક્ષાને કારણે, કાર્પકારણ-ભાવનું મિશ્રણ થતું નથી. બન્ને સ્પષ્ટપણે ઓળખાય છે. એ જ પ્રમાણે અપ્રસિદ્ધ ઉપમેયને પ્રસિદ્ધ ઉપમાનની અપેક્ષા હોવા છતાં પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધનું મિશ્રણ થતું નથી. અને તેથી ઉપમાનોપમેયભાવ સ્પષ્ટ થાય છે.

गुरुशिष्यवितापुत्रकिवाकलदयो यथा ।

उपयहारातथौपम्यमप्यपेक्षानिवन्धनम् ॥૪૦૮॥

જેમ ગુરુ, શિષ્ય, પિતા, પુત્ર, ક્રિયા, કાવ વગેરે બ્યવહાર (બીજાની અપેક્ષા રાખે) છે તેમ ઉપમાનોપમેયભાવ પણ બીજાની અપેક્ષા રાખે છે. (૪૦૮)

શિક્ષક શિષ્યની અપેક્ષાએ શિક્ષક છે, બીજા શિક્ષકની અપેક્ષાએ નહિ; શિષ્ય બીજા શિષ્યની અપેક્ષાએ શિષ્ય નથી. પિતા, પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે; પુત્ર પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે. ક્રિયા સાધનની અપેક્ષાએ ક્રિયા છે. કાલ, બીજા કોઈ સમયના અનુલક્ષમાં નહીં મધેષ ક્રિયાની અપેક્ષાએ કોશ છે. એ પ્રમાણે સત્વાગીઓ માટે ગવય ઉપમાન બની શકે પરંતુ, શહેરવાસી માટે તે ઉપમેય બનશે ત્રીમાને ગંદના અનુલક્ષમાં પ્રિયતમાનું મુખ ઉપમાન સમજશે, બીજાને તેનું નહિ સમજાશે.

दयामरवगुपमाने चेद् दृष्टं दृष्टौ प्रयुज्यते ।

उपमेयं समासेन चाहं तत्रામિधीयते ॥૪૦૯॥

જો (શક્તીદયામા) સમાસમાં શ્યામત્વ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજાતું હોય તો (આખા) સમાસ વડે કોઈ બાહ્ય પદાર્થને ઉપમેય તરીકે જણાવવામાં આવે છે. (૪૦૯)

વપમાનાનિ સામાન્યવર્ત્તે : ૧. (૨.૧.૫૫) મૂળથી પ્રાપ્ત થતા તત્પરુપ સમાસનું સ્વસ્તી-રથામા એવું ઉદાહરણ બાળકારે આપ્યું છે તે પૂછે છે કે રથામા સ્વદ્ કોને માટે વપરાય છે? તેના જવાબમાં તે જણાવે છે કે ઘરથી માટે વપરાય ■ તો દર્શનાનું અભિધાન શેના વડે થાય છે તેના જવાબમાં બાળકાર જણાવે છે કે સમાસ વડે દેવદતાનું અભિધાન થાય છે. આ જાગત આ કારિકામાં જણાવવામાં આવી છે

સ્વસ્તીરથામા સમાસમાં સમાસનો અર્થ દેવદતા, સમાસનાં બે પદો સ્વસ્તી અને રથામા માંથી પ્રાપ્ત થતો નથી પણ તે અન્ય પદનો અર્થ છે. તો પછી આ સમાસ બહુવ્રીદિ થશે, તત્પરુપ નહિ થાય. પરંતુ નહ ૧. (૨.૧.૩) ઉપરના બાળકારે જણાવ્યું છે કે કેટલાક સમાસો પૂર્વપદાર્થપ્રધાન હોય છે અને કેટલાક અન્યપદાર્થપ્રધાન હોય છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે અન્યપદીભાવ અને તત્પરુપ એવા સમાસો પણ અન્યપદપ્રધાન હોઈ શકે. તથા સ્વસ્તીરથામા ૧ ની સિદ્ધિ બહુવ્રીદિ માટેના મૂળ અનેકમન્વવર્ત્તે ૧. (૨.૨.૨૫) ની પદેર્થનાં મુજો દ્વારા થાય છે.

તાવન્ત ઇવ ચૈત્રાદી શ્યામાશ્વસ્તથા ભવેત્ ।

સૂત્રે ચ પ્રથમામાવાન્ન શ્યામાદુપસર્જનમ્ ॥૪૧૦॥

સમાસ વડે ચૈત્ર શબ્દનું અભિધાન થાય ત્યારે પણ શ્યામા શબ્દને અંતે તાપ્ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે. ઉપમાનાનિ સામાન્યવચ્ચૈઃ । (૨.૧.૫૫) સૂત્રમાં (સામાન્ય વચ્ચન: શબ્દમાં) પ્રથમા ન દેવાથી શ્યામા શબ્દ ઉપસર્જન બનેલો નથી. (૪૧૦)

બાબ્ધકારના શબ્દો યથેવં શસ્ત્રોર્યામા દેવદત્તા इति કેવ તાદ્ ન મવતિ । વિશેષ આ કારિકામાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

શ્યામા શબ્દ બે શસ્ત્રો શબ્દનું અભિધાન કરતો હોય અર્થાત્ શ્યામા શબ્દને બે ઉપમાન સમજવામાં આવે તો શસ્ત્રોર્યામા (ચૈત્ર:) । એવા સમાસમાં શ્યામા શબ્દને અંતે બીલિંગ દર્શાવતો તાપ્ અર્થાત્ આ પ્રત્યય રહેશે જ. હવે બે સમાસવેળા અર્થ નોત્ર હોય તો શસ્ત્રોર્યામા: એવો સમાસ થવો જોઈએ.

ઉપમાનાનિ સામાન્યવચ્ચૈઃ. સૂત્રમાં સામાન્યવચ્ચૈઃ શબ્દ તૃતીયામાં છે, પ્રથમામાં નથી, તેથી પ્રથમાનિર્દિષ્ટ સમાસોપસર્જનમ્ । (૧.૨.૪૩, સમાસમાં પ્રથમા વડે નિર્દેશક શબ્દોને ઉપસર્જન કહે છે) સૂત્રને કારણે ઉપસર્જન સંજ્ઞા થશે નહિ અને ઉપસર્જન સંજ્ઞા ન થતા શસ્ત્રોર્યામા: । એવો પ્રયોગ થશે નહિ હવે શ્યામા શબ્દ ઉપમેયનું અર્થાત્ ત્રીજા અભિધાન કરે તો શસ્ત્રોર્યામા એવો બાકારાન્ત સમાસ થશે.

अथ त्वेकविभक्तिवाद् गुणव्याद् वोपसर्जनम् ।

ત્રૈવં તિત્તિરિકત્વાપ્યામિષ્ટઃ સ્ત્રીપ્રત્યયો ભવેત્ ॥૪૧૧॥

અથવા શ્યામા શબ્દ, સમાન વિભક્તિમાં હોવાને કારણે અથવા ગૌણ હોવાને કારણે ઉપસર્જન છે, એમ માનીએ તો પણ તિત્તિરિકત્વાપી ઝયોગમાં આવરયક એવો બીલિંગનો પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૪૧૧)

શસ્ત્રોર્યામા સમાસમાં શ્યામા શબ્દ એકવિમ્બિ વાપૂર્વવિષયે । (૧.૨.૪૪ પૂર્વનિષાત સિવાયની એક વિભક્તિને ઉપસર્જન કહેવામાં આવે છે) સૂત્રનિપથ પ્રમાણે વિગ્રહવાક્યમાં પણ સમાન વિભક્તિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ગૌણ શસ્ત્રો એવા ઉપમાનાના અનુદક્ષમાં શ્યામા ઉપમેય ગૌણ છે. આ બન્ને કારણોસર શ્યામા શબ્દને ઉપસર્જન પદ મળી શકાય

ઘૌકિક અર્થમાં પ્રધાનથી ઊતરતી કક્ષાનું હોય તેને ઉપસર્જન કહેવાય છે, પરંતુ યાજ્ઞીય અર્થમાં પ્રથમા વિભક્તિ વડે નિર્દેશ્યતા શબ્દ જ ઉપસર્જન મળીય છે. પુરુષવાક્ય: સમાસમાં ઘૌકિક દૃષ્ટિએ પુરુષ શબ્દનો અર્થ મુખ્ય છે પરંતુ ચતુર્થીય દૃષ્ટિએ પુરુષ શબ્દ ઉપસર્જન છે. પુરુષવાક્ય સમાસ ભગિતે વ્યાપ્રાદિમિ સામાન્યાપ્રયોગે । (૨.૧.૫૬, ઉપમેય વાચક સંજ્ઞાને) વ્યાપ્ર વગેરે શબ્દો સાથે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે, બે સાધરણ ધર્મનો પ્રયોગ ન થયો હોય તો) પ્રમાણે થશે. ગૌણ ઉદાહરણો વાચકદ્વારિકા, પૂર્વઘન્ય, કર્મવિવર્તની વગેરે છે.

કૃત્તીકવાર લૌકિક અર્થમાં અને શાસ્ત્રી દૃષ્ટિએ ઉપસર્જનને એકસરખું સમજવામાં આવે છે, જેમકે ત્રિલોકીશાસ્ત્રિઃ । અહીં ત્રિગ્રહવાક્ય નિર્ગતઃ, નિર્ગત, નિર્ગતેન એમ ત્રિઃ બ્રહ્મણો પરંતુ કૌશામ્બ્યાઃમાં ફેરફાર નહિ થાય. લૌકિક અર્થમાં તેમજ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કૌશામ્બી શબ્દ ઉપસર્જન છે પરંતુ દ્વિવચનિક ચાપૂર્વનિષાધે । (૧.૨.૪૪) એવ નિયમ હારા સમાસમાં તેને પ્રથમામાં ચૂકવેા નથી

સસ્ત્રોરમાના સમાસમાં રવાળા શબ્દ માત્ર લૌકિક અર્થમાં જ ઉપસર્જન થતી શકશે અને તેથી સસ્ત્રોરવાસઃ ચૈવ. । એવો પ્રયોગ થઈ શકશે. તેમ છતાં તિત્તિરિવત્માવી । (તેતર જેવી કાબરચિતરી) સમાસમાં સ્ત્રીપ્રત્યય હોય લાગી શકશે નહિ, અહીં તિત્તિરિ એવા પુરિષ્કગ ઉપમાન શબ્દ સાથે વળાપો શબ્દનું સામાનાધિકરણ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેથી સ્ત્રીપ્રત્યયાન્ત વળમાપોને બદલે વળમાપ શબ્દ સાથે તિત્તિરિ નો સમાસ કરવામાં આવતાં સ્ત્રીપ્રત્યય દાવ સાગશે અને તિત્તિરિવત્માવા એવો સમાસપ્રયોગ થશે એ જ પ્રમાણે કુમ્મકવાલ્લોહિની । (પદાનાં બી કરાં જેવી લાલો)માં પણ વર્ણવજુદાતાત્વ ૫.૧.૩૧ । પ્રમાણે જાણી શકી નહિ, આવા અનિષ્ટ પ્રયોગો અટકાવવા માટે લાભ્યકારે જણાવ્યું છે કે યદિ તર્હિ વપસર્જશામ્યવ્યેકેવિવાનિ ભવન્તિ । તિત્તિરિવત્માવી, કુમ્મકવાલ્લોહિની અનુવર્તનલક્ષણ જ્વારો વ પ્રાપ્નોતિ । કુમ્મકાઈમાં શાસ્ત્રીય ઉપસર્જનનું અર્થ થાય છે, લૌકિકનું નહિ અને શાસ્ત્રીય અને લૌકિક વ્યવહાર કરતી વખતે શાસ્ત્રવ્યવહાર પ્રમાણે શાસ્ત્રીય કાર્ય કરવું (જિનાન-કુચિમયોઃ કુચિમે કાર્યસંજયય ।) એવા નિયમ પ્રમાણે લૌકિક ઉપસર્જન લેવાની જરૂર નથી.

સત્તિ સિષ્ટવલીયસપાદ્ વાલ્લે કીપિ ચ સસ્યપિ ।

વપમાનસ્યરો ન સ્યાત્ સમાત્ સ્યન્ત મમસ્યતે ॥૪૧૨॥

પછીથી આવતો સ્વર વધારે અગ્રસ્થરક હોવાને કારણે સમાસને તેની બહારનો આલિંગનો પ્રત્યય હોય લાગતો હોવા છતાં, ઉપમાનને સ્વર પ્રાપ્ત થશે નહિ, તેથી સ્ત્રીપ્રત્યય જેન અ તે છે તેણું (ઉત્તર) પદ સમાસમાં જોડાશે (૪૧૨)

જો ઉપસર્જનને શાસ્ત્રીય અર્થમાં નહિ પણ લૌકિક અર્થમાં યોજવામાં આવે તો તિત્તિરિવત્માવી પ્રયોગમાં સમાસને કોણ પ્રત્યય લાગશે નહિ, આ મુદ્દેથી દૂર કરતા તિત્તિરિ શબ્દનો વળમાપ શબ્દ સાથે સમાસ થવા પડે તિત્તિરિવત્માવા એવા સમાસ શબ્દને કોવ પ્રત્યય લગાડવો, કારણકે તિત્તિરિવત્માવા, કુમ્મકવાલ્લોહિની વગેરે શબ્દો સમુદાયશબ્દો તરીકે જ, આકાર રંગનો અર્થ દર્શાવે છે તે સમાસમાંના વળમાવ્યાહત એવા એકલા શબ્દો રંગ-નિગેપ દર્શાવતા નથી

કોણ પ્રત્યય લાગતા માટે અમામાં ગોધતા ઘટા સિષ્ટ અર્થોત્ પછીથી આવતો સ્વર વધારે અગ્રસ્થરક બને ॥ એવા પરિણાયાનિયમ પ્રમાણે ઉપમાનને પૂર્વપદપ્રકૃતિસ્વર થશે નહિ. આ મરકેલી દૂર કરતા પહેલાં તિત્તિરિ અને વળમાપ એ સમાસ કરી પછી કોણ સમાસવાન બદલે સામાનાધિકવાચક વળમાપ શબ્દને કોણ સમાસી વળાપો બતાવી પછી ઉપમાનવાચક તિત્તિરિ શબ્દ સાથે સમાસ કરતાં સત્તિસિષ્ટ સ્વરના નિયમને કારણે ઉપમાન-સ્વર પ્રાપ્ત થશે

ગુણે ન ચોપમાનસ્ય સાપેક્ષત્વ પ્રકરણતે ।

પ્રધાનસ્ય તથા ન સ્યાદ્ વ્યાગ્રાદો લિંગ્ગદર્શનમ્ ॥૪૧૩॥

સામાન્યધર્મ ઉપમાનને જણાવતો હોય તો પ્રધાન (એવા ઉપમેય)ને સામાન્યધર્મની અપેક્ષા રહેતી નથી તેથી વ્યાગ્ર વગેરે અંગેના સૂત્ર (૨૧.૫૬) માં ઉલ્લેખ માટે શાપક પ્રાપ્ત થશે નહિ (૪૧૩)

વ્યાગ્ર ૩૬ શૂર પુરુષ । પ્રયોગમાં સામાન્યધર્મનાયક શૂર શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોવાથી પ્રધાન અર્થોત્ પુરુષ ને શૂર ની અપેક્ષા હોવાથી સાપેક્ષપણાને કારણે સામાન્યના અભાવથી સમાસ થશે નહિ આવી રવાનાત્રિક રિયતિ છે તો પછી ઇતિત વ્યાગ્રાદિમિ સામાન્યપ્રયોગે । (૨૧.૫૬) યત્તમા સામાન્યપ્રયોગે શબ્દો મૂકવાની સી જરૂર છે ।

સાપેક્ષ ૫૬ પ્રધાન હોય તો સમાસ થાય છે એવા નિયમને કારણે સમાસ થશે, પરંતુ સમાસ થવા દેવો ન હોય તો સૂત્રને આવશ્યક અણુવું જોઈએ તેથી સૂત્ર શાપક થયું

હવે શાપકની પ્રાપ્તિ તો પ્રધાન અથવા ઉપમેા શબ્દ પુરુષ નો શૂર સાથે સળખ સમજવામાં આવે તો જ થાય । પરંતુ આમ ન સમજવામાં આવે અને સામાન્યધર્મનાયક શૂર શબ્દનો ઉપમાન વ્યાગ્ર સાથે સળખ ક પવામાં આવે તો શાપકની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. સરખાવો તમેશ્વરો દિ ગુરુદયૈર્દ શાપક ગુણ્યતે નોપમાવહતાવિતિ પ્રવેશાન્તરે પર્વાલો થતયાપિ નોપમાનસ્ય ગુણવચનસ્ય ગુણમ્ । હેનાર૧૪

તત્માત્સતિ ગુણત્વેડપિ પ્રાધાન્ય વિગ્રહાન્તરે ।

નૈરબ્જાતીયક ક્ષાત્રં સમત્તુપસર્જનમ્ ॥૪૧૪॥

તેથી તે (સાધારણ ધર્મ, એક વિગ્રહ પ્રમાણે) અપ્રધાન હોવા છતાં બીજા વિગ્રહ પ્રમાણે મુખ્ય સમજવામાં આવે છે (નાકરણ)સાત્ત્વમાં આ પ્રકારના (પ્રધાન)ને ઉપસર્જન માનવામાં આવતું નથી (૪૧૪)

વળા શસ્ત્રી રથાયા તદ્વાદિય દેવદત્તા એવા વિગ્રહ પ્રમાણે ઉપમાન સાથે જોડાયેલ રથામ ગુણ્ય રૂપી સાધારણ ધર્મ ઉપમેનું વિશેષ હોવાથી અપ્રધાન સમજવામાં આવે છે, પરંતુ આપુ મૌલુત્વ શસ્ત્રી રથ રથાયા (દેવદત્તા)એવા બીજા વિગ્રહ પ્રમાણે સમજવામાં આવતું નથી અહીં રથામ ગુણ્યને પ્રધાન સમજવામાં આવે છે કારણકે તે ઉપમેય સાથે જોડાયેલ છે ઉપમાન સાથે રથામત્વ જોડારેતું હોય તો પણ સમાસ, ઉપમેયનું અધિધાન કરતો હોવાથી, સાધારણ ધર્મનું જ પ્રાધાન્ય સમજવાનું છે

લૌકિક રીતે જેને પ્રધાન સમજવામાં આવે તેને સાત્ત્વમાં કાંપિ બૌદ્ધ સમજવામાં આવતું નથી

ઉપમેયાત્મનિ રૂપામો વર્તમાનોઽભિધીયતે ।

ઉપમાનેધ્યનિર્દિષ્ટઃ સામર્થ્યાત્ સ પ્રતીયતે ॥૪૧૫॥

ઉપમેયમાં રહેલા રૂપામ શુણ્નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. ઉપમાનમાં રહેલા તરીકે ઉલ્લેખ પાત્રમાં ન હોવા છતાં તે (શુણ્)ને સામર્થ્યને કારણે સમજવામાં આવે છે. (૪૧૫)

શબ્દો દ્વ રૂપામા દત્તત્ત । એના વિગત પ્રમાણે સાધારણ શુણ્ રૂપામત્વનો સંબંધ ઉપમેય સાથે છે અને તેથી તે રૂપામત્વને પ્રમાણ સમજવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આમ સમજવામાં આવતાં સામાન્યધર્મની ચોક્કસાઈ થતી નથી, કારણ કે જરી, લાંબી, અણી-દાર અથવા ભૂડી હોઈ શકે (એવમપિ ગુણોઽનિર્દિષ્ટો ભવતિ । બહુવચ શબ્દમાં ગુણાસ્તીકૃણા સ્ફુના વૃણુરિતિ । મદ્દાભાષ્ય)

આથી સકાનો પરિહાર કરતાં બાહ્યકારે જણાવ્યું છે કે જે શુણ્નો ઉલ્લેખ થયેા ન હોય તેનો પણ ન્યવહારમાં પરિચય થાય છે. શબ્દો માંના રૂપામત્વને ઉપમાન દ્વારા જણાવવામાં આવે છે. ઉપમેયમાં બીજા હોઈ વિશિષ્ટ સામાન્યધર્મની કલ્પના થઈ શકતી નથી આ સાધારણ ધર્મ ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેમાં પરસ્પર સાકાર્ય હોવાથી અને બન્નેની નજીક હોવાથી તેને જ સામાન્ય ધર્મ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

દ્રવ્યમાત્રોઽપિ નિર્દિષ્ટે ચન્દ્રપક્ષ્મેઽનુગમ્યતે ।

વિશિષ્ટ ઇવ ચન્દ્રસ્યો ગુણો નોપલ્લવાદયઃ ॥૪૧૬॥

માત્ર ચન્દ્ર અને ગુણ એવી બે વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં, ચન્દ્રમાં રહેલા (આદ્યાદ્યકલ્પ રૂપી) વિશિષ્ટ શુણ્ ને(જ) સમજવામાં આવે છે, (તેના મૂળલાંછન, ક્ષય વગેરે) વિકારોને નહિ (૪૧૬)

ચન્દ્રસુતો (સ્ફા) । એવા પ્રયોગમાં ચ દ્ર અને ગુણ એવા બે પદ્યોનો જ ઉલ્લેખ છે. સાધારણ ધર્મનો ઉલ્લેખ નથી. છતાં બ્યવહારમાં ચન્દ્ર અને ગુણ વચ્ચેનો સામાન્ય ધર્મ પ્રિયદર્શનત્વ અર્થાત્ આદ્યાદ્યકલ્પ તરત જ ખ્યાલમાં આવે છે. ચન્દ્રના વિકારો જેવા કે તેનામાં રહેલ મૂળલાંછન અથવા તેનાં જુદાં કે ક્ષયનો વિચાર આવતો નથી. અદ્ય સામાન્ય ધર્મનો ઉલ્લેખ નથી છતાં તેના બોધ થાય છે શબ્દો રૂપામા । પ્રયોગમાં રૂપામત્વ શુણ્ને સંકેપાર્થથી સામાન્ય ધર્મ રૂપે સમજવામાં આવે છે

ભેદમાયનયૈતચ્ચ સમાસેઽપ્યુપવર્ણયતે ।

વિશિષ્ટગુણમિન્નેઽર્થે પદમન્યત્ પ્રયુજ્યતે ॥૪૧૭॥

ભિન્નતાના સંસ્કારને કારણે, તે (ભિન્નતા)ને સમાયમાં પણ સમજાવવામાં આવે છે. (રૂપામત્વ રૂપી) વિશિષ્ટ શુણ્ને કારણે (ઉપમાનથી) મુદ્દા સમજાવતા (ઉપમેયરૂપ) અર્થને દર્શાવવા માટે બીજું (અમાત્રરૂપ નિરંચ) પદ પ્રયોજવામાં આવે છે. (૪૧૭)

કારિકા નં. ૪૧૪માં આપણે જોયું કે સાધારણ ધર્મ જો ઉપમાન સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય તો યથા શસ્ત્રો રચાયા તદ્ વડુ દર્શન દેવવ્રતા । એવો વિગ્રહ સમજવામાં આવે છે અને જો ઉપમેય સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય તો શસ્ત્રો ફલ રચાયા । એવો વિગ્રહ થાય છે. આવા જો જુદા વિગ્રહોને કારણે ભિન્નતાનો સંસ્કાર દઢ બને છે. તેથી વિગ્રહ અને સમાસનો અર્થ એકસરખો છે એવો સામાન્ય વિચાર ક્રિયન્ત થાય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આમ નથી. સમાસ એક જુદું નિરંજન અર્થોત્ નિરવવવ પદ છે અને તે ઉપમેયનું વાચક બને છે અને સામાન્યધર્મ સાથે જોડાયેલું હોય છે.

યદિ ભિન્નાધિકરણો વચનાદનુગમ્યતે ।

મૃગીવ વપલેત્યત્ર પુંવદ્ભાવો ન સિધ્યતિ ॥૪૧૮॥

શાસ્ત્રવચનને કારણે, જો, જુદાં અધિકરણોને દર્શાવતાં પદોનો (સમાસ) કરવામાં આવે તો મૃગીવ વપલાનો સમાસ કરવામાં આવતાં (પૂર્વપદ)માં પુંવદ્ભાવ થશે નહિ. (૪૧૮)

આવકાર જણાવે છે કે ઉપમાનાં સામાન્યવર્ણન: (૨.૧.૫૫) એવા શાસ્ત્રવચન દ્વારા સમાસ થાય છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ મૃગીવ વપલા નો મૃગવપલા સમાસ કરવામાં આવતાં સમાન અધિકરણને આધારે પુનઃકર્મવાચકાદીવદેશીયે । (૬.૩.૪૨) સૂત્રને કારણે મૃગવપલા પ્રયોગમાં પૂર્વપદને યતો પુવદ્ભાવ થશે નહિ. આ બાબતનો ઉદ્દેશ આ કારિકામાં કરવામાં આવ્યો છે. શસ્ત્રીય રચાયા દેવવ્રતા । પ્રયોગમાં રચાયા શબ્દ જો ઉપમેય દેવવ્રતા સાથે જોતો હોય અને શસ્ત્રો શબ્દ જો ઉપમાન સાથે જોતો હોય તો બંને પદો અધિકરણ યથા અને તેમનો સમાસ નહિ થાય. ફલે જો ઉપમાનાં સામાન્યવર્ણન: । (૨.૧.૫૫) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે સમાસ કરવામાં આવે તો મૃગીવ વપલા મૃગવપલા । એવા સમાસમાં પુંવદ્ભાવવાચકાદીવદેશીયે । (૬.૩.૪૨) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે પૂર્વપદમાં પુવદ્ભાવ થશે નહિ.

અજ્ઞાપૂર્વવસ્વાત્ ■ પુંવદ્ભાવો મવિધ્યતિ ।

યથૈવ મૃગદુગ્ધાદી ન ચેત્સ્યર્થો વિવદ્યતે ॥૪૧૯॥

જો આતરૂપ અર્થની વિવક્ષા ન હોય તો, જેમ મૃગદુગ્ધમ્ । (સમસમાં) પુંવદ્ભાવ થાય છે તેમ (મૃગવપલા સમાસમાં) પૂર્વપદ આલિંગમાં ન હોવાથી પુંવદ્ભાવ થશે. (૪૧૯)

પુંવદ્ભાવવાચકાદીવદેશીયે । (૬.૩.૪૨, કર્મધારય સમાસમાં અથવા આતીય કે દેહીય પ્રત્યય પછીથી આવતો હોય તો બાપિતપુરુષ શબ્દ પછી કહ્યું (સિવાયનો કોઈ સીપ્રત્યય જેને અંતે આવતો હોય એવા આલિંગ શબ્દને પુવદ્ભાવ થાય છે.) સૂત્રના વાર્તિક ૨ માં નજીઅનુ છે કે “અજ્ઞ વગેરે શબ્દો પછી આવતા હોય તો ફલફળી વગેરે શબ્દોનો પુંવદ્ભાવ કરવો એવું કથન કરવું.” આ પછીના વાર્તિક ૩માં નજીઅનુ છે કે

આવું કથન કરવાની જરૂર નથી કારણ કે તેીત્વરૂપ અર્થની વિવક્ષા નથી ત્યાં મુખના દૂધનું જ મહત્તર છે આ મુખનું દૂધ છે, બીજા કોઈ પ્રાણીનું નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. મુખીનું જ દૂધ છે, કારણ કે દૂધ માનમાંથી મળે એવા અર્થની વિવક્ષા નથી. એ પ્રમાણે મુગચરણ માં મુગજાતિની ઝકપની જ વિવક્ષા છે, બીજા પ્રાણીની ઝકપનો સંદર્ભ નથી, તેથી મુગ જ ચરણ નો મુગચરણ એવા સમાસ થશે.

શસ્ત્રીય શસ્ત્રીરયામેતિ દેવદત્તૈષ કથયતે ।

તસ્યામેવોમયં સમાદુચ્યતે શાસ્ત્રચિમ્બ્હે ॥૪૨૦॥

(શસ્ત્રી હવે 'છરી જેવી')ના અર્થમાં છરી (શસ્ત્રી) અને રવામા (શબ્દ) દેવદત્તાનું જ અભિધાન કરે છે. તેથી શાસ્ત્રીય (વચ્છ (વાક્ય)માં તે (દેવદત્તા) માટે જ બન્નેનો ઉલ્લેખ થાય છે એમ ભાષ્યમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. (૪૨૦)

સામાન્યવચન જો ઉપમાન સાથે સંબંધ ધરાવતું ન હોય તો સમાસ ઉપમેયનો અર્થ દર્શાવે છે એ બાબતનો અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો આ ચોગ્ય છે શસ્ત્રીરવામા સમાસમાં સમાસનાં પદોનો સંબંધ ઉપમેય સાથે જ હોવો જરૂરી છે. રવામાનું મુખનો સંબંધ છરી સાથે નહિ પરંતુ છરી જેવી દેવદત્તા સાથે છે. પરિણામે ઉપમેય એવી દેવદત્તા સાથે ઉપમાન અને સામાન્યવચન એમ બન્નેનો સંબંધ સમાજવાર્તા આવ્યો છે. તેથી સામાનાધિકરણને કારણે મુગચરણ જેવા પ્રયોગોમાં પણ પુ'વદ્ભાવ સિદ્ધ થશે

તેથી વસ્તુવચ્ચ ચુદ્ધં ચત્ત્વામેવોમયં વર્તેતે । इतरथा बहुवचसं स्यात् इति । એવું પ્રકાશાપકારતું કથન ચોગ્ય કરે છે.

પુ'વદ્ભાવસ્ય સિધ્ધ્યર્થે પક્ષે સ્ત્રીપ્રત્યયસ્ય ચ ।

વદ્વચપેશ્યમતસ્તરવામુમયપ્રતિપાદનમ્ ॥૪૨૧॥

પુ'વદ્ભાવની સિદ્ધિ માટે નાથના (ધંદ્ત એવા) સ્ત્રીપ્રત્યયની પ્રાપ્તિને અર્થે ધ્વજી અપેક્ષા રાખવી પડે એ કારણે તે (ઉપમેય)માં (ઉપમાન અને સામાન્યધર્મ એમ) બન્નેનો સંબંધ ચોજવામાં આવે છે. (૪૨૧)

જો શસ્ત્રીરવામા સમાસમાં સામાન્યવચન શબ્દ રવામા નો ઉપમેય સાથે સંબંધ હોય તો રેખાધિકરણ થશે અને સમાનાધિકરણ સમાસ નહિ થાય જો ટામાનાનિ (૨.૧.૫૫) મૂત્રનિવગના બળથી સમાસ કરે તો, મુગચરણ જેવા પ્રયોગોમાં અત્યુર્વવદના નિયમની અપેક્ષા રાખવી પડે. દ્વિતે જો રવામા શબ્દનો ઉપમાન ગ્રંથો સાથે સંબંધ કદાવર્તામાં આવે તો તિલ્લિરિવગનાઈ પ્રયોગમાં વસ્તુવચી એવા સ્ત્રીવચનના પ્રયોગ માટે સમાસ સમાસ વિશિષ્ટ રંગનો વાચક છે, માત્ર ઉત્તરવદ નહિ, એવું હમરવું પડે અને વળી સ્વરનો પણ દોષ આવે.

આમ ધ્વજી અપેક્ષાઓ રાખવી પડે. તેથી બાબતને સામાન્યવચન શબ્દ રવામાનો સમાસનાં બન્ને પદો કારણ અને રવામાને દેવદત્તા એવા ઉપમેય સાથે સંબંધવાળાં બંનેને કહી છે.

ઉપમેયં ॥ યદ્ વાચ્યં તસ્ય ચેત્ પ્રતિપાદને ।

સઘ્યાપારા મુજાસ્તત્ર સર્વસ્યોક્તિઃ સક્રુચ્છ્રુતૌ ॥૪૨૫॥

સમાસ વડે જે વાચ્ય બને છે તે ઉપમેયને નક્કી કરવા માટે શુભો જે પ્રવૃત્તિ થીજ બનતો હોય તો, તેમને ઉલ્લેખ એકવાર પણ થયો હોય તો પણ તે બન્ને (ઉપમાન અને ઉપમેય)નું અભિધાન કરશે. (૪૨૫)

પ્રકારાધારમેદેન વિશેષે સમવસ્થિતઃ ।

શબ્દાન્તરાભિસંબન્ધે સામાન્યવચન- કથમ્ ॥૪૨૬॥

બીજા શબ્દ સાથે સંબંધમાં આવતાં શબ્દ, સ્વરૂપ અને આશય જુદો હોવાને કારણે જ્યારે વિશેષનો વાચક બનતો હોય ત્યારે તેને સામાન્યવચન કેવી રીતે કહી શકાય ? (૪૨૬)

ઉપમાનામિ ૧ । (૨.૧.૫૫) સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યને લગભગ અંતે ક્રત્યાવનનાં જે વાતિ'કો ૨૭૮ કરવામાં આવ્યા છે ઉપમાસત્તમાસે ગુણજનસ્ય વિશેષવાસ્તુવાત્ સામાન્યવચનસ્થાપકિદિઃ । માં શ'કા ઉકાલવામાં આવી છે કે ઉપમાનસમાસમાં ગુણવચન શબ્દ વિશેષનો વાચક બનતો હોવાથી તે સામાન્યવચન બની શકશે નહિ. રવાગા શબ્દ શાસ્ત્રી શબ્દ સાથે સંબંધમાં આવતાં કોઈક વિશેષની પ્રતીતિ કરાવે છે તેથી તે સામાન્યવચન મરી જતાં રવાના શબ્દ સાથે સમાસ થશે નહિ વાતિ'કના અને સામાન્યવચનોના વિચારનો આ કારિકામાં અવતાર કરવામાં આવ્યો છે.

સાદૃશ્યમાત્રં સામાન્યં દ્વિર્લઠં કૈશ્વિત્પ્રતીયતે ।

ગુણો મેદેડૃશ્યમેદેન દ્વિવૃત્તિર્વા વિવક્ષિતઃ ॥૪૨૭॥

ઘ્યાપારો જાતિભાગસ્ય દ્રવ્યયોર્પામિધિત્સિતઃ ।

રૂપાત્ સામાન્યવાચિત્વં પ્રાપ્ત્વા વૃત્તેરુદાહૃતમ્ ॥૪૨૮॥

જે પદાર્થોમાં રહેલા સાદૃશ્યને કેટલાક (આચાર્યો) સામાન્ય તરીકે સમજે છે અથવા જે પદાર્થોમાં રહેલા હોવાથી જુદો મનાતો હોવા છતાં તેને અશિન્ન એવો ગુણ કહેવામાં આવ્યો છે.

અથવા જે પદાર્થોમાં ભતિરૂપ જાગની પ્રવૃત્તિ રૂપે તેને જણાવવામાં આવે છે; અથવા સમાન રૂપને કારણે તે સામાન્યધર્મનો વચક બને છે; અથવા સમાસમાં પ્રાપ્ત થયો તે જહેલાં તે તેવો (સામાન્ય ધર્મનો) વાચક હતો એમ (સૂત્રમાં) જણાવવામાં આવ્યું છે (૪૨૭-૪૨૮)

વાર્ત્તિક ૨, ॥ તા રચામત્વસ્ય હમયત્ર માવાદ્વાનકત્વાન્ચ શબ્દસ્ય સામાન્યવચનપ્રતિષ્ઠિઃ । માં
અને તેના ઉપરના બાબતમાં પ્રાપ્ત થતા વિચારોને આ એ કારિકાઓમાં અવતારવામાં આવ્યા છે

બાબતમાં જણાવે છે કે રચામત્વ ગુણુ શસ્ત્રી અને દેવદત્તા અર્થાત્ ઉપમાન અને
ઉપમેય બન્નેમાં રહેલો છે. અને એટલા માટે રચામા શબ્દ ઉત્પાદાયક હોવાથી સામાન્ય-
વચન બની શકશે. સામાન્યવચન શબ્દ પ્રસિદ્ધ બન્યો હોય ત્યારે આવો સામાન્યવચન
શબ્દ અનેકની વચ્ચે સામાન્ય દર્શાવે છે એમ નથી. જેની વચ્ચે પણ તે સામાન્ય દર્શાવી
એકે, અને બધા શબ્દો જ્યારે બીજા શબ્દ સાથે જોડાય ત્યારે વિશેષશબ્દો બને છે. તેથી
સામાન્ય શબ્દ ક્યાં સુધી સામાન્યવચન રહે છે એમ પૂછો તો અને કહોશું કે બીજા
શબ્દ સાથે જોડાય ત્યાં સુધી તે સામાન્યવચન રહે છે.

આ કારિકાદ્વયમાં પ્રાપ્ત થતા બાબતિચારોને સ્પષ્ટ કરતાં હેમચંદ્ર જણાવે છે કે
ઉપમાન અને ઉપમેય એમ બન્નેમાં સામાન્ય રહેલું છે. શસ્ત્રીરચામા દેવદત્તા પ્રયોગમાં
શસ્ત્રી અને દેવદત્તાનાં પ્રતિનિધિત્વ જુદાં હોવાથી તેમની વચ્ચે પ્રકર અર્થાત્ સ્વરૂપનો
ભેદ છે. રચામા અને દેવદત્તાની વચ્ચે અભેદ છે. સામાન્ય, તેને આપણે સાદર્ય કહીશું
તે ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેમાં સાધારણ એવો ગુણુ છે. એકમાં હોય તો પશુ, બીજામાં
આમર્યને કારણે, તેની અપેક્ષા રહે છે.

આ પ્રમાણે કારિકા ૪૨૮ સુધીમાં જમાનાનિ સામાન્યવચનૈઃ । (૨-૧-૫૫) સુત્ર ઉપરનાં
બાબતવચનો અને વાર્ત્તિકઅનોની અર્થો કરવામાં આવી.

ઘ્યાપ્રશબ્દો યદા શૌર્ષાન્ પુરુષર્થેઽવતિષ્ઠતે ।

તદાધિકરણમેવાન્ સમાસત્વાસ્તિ સંભવઃ ॥૪૨૯॥

(બન્નેમાં રહેલા) શૌર્ષાન્ ગુણુને કારણે જ્યારે ઘ્યાપ્ર શબ્દ પુરુષનો અર્થ દર્શાવે
છે ત્યારે જુદાં અધિકરણો ન હોવાને કારણે સમાસ શક્ય બને છે. (૪૨૯)

સુત્ર સ્પષ્ટિઃ ઘ્યાપ્રાદિભિઃ સામાન્યાર્થાંગે । (૨.૧-૫૬) જણાવે છે કે ઘ્યાપ્ર વગેરે
શબ્દો ઉપમેય સાથે નપુરુષ અથવા કર્મધારય સમાસમાં વિકલ્પે જોડાય છે, પરંતુ સામાન્ય
શબ્દોના પ્રયોગ સમાસમાં થતો જોડાએ નહિ. પુરુષોઽર્થ ઘ્યાપ્રઃ ક્વ શૂર । નો પુરુષવ્યાપ્રઃ
સમાસ થશે નહિ પુરુષવ્યાપ્રઃ સમાસમાં પહેલું પદ ઉપમેય છે અને બીજું ઉપમાન છે.
તેથી બન્ને શબ્દો સમાનાધિકરણમાં નથી, છતાં અહીં સમાસ થયો છે, કારણ કે પુરુષ
અને વ્યાપ્રમાં શૌર્ષાન્ સમાન ગુણો હોવાથી સામાનાધિકરણ માનવામાં આવે છે. શૌર્ષાને
કારણે ઘ્યાપ્ર જેવા વાક્યવિશેષનો ઉત્પત્તિ જોના પુરુષ ઉપર આરોપ કરવામાં આવે છે.

શૂરશબ્દપ્રયોગે તુ ઘ્યાપ્રશબ્દો મૂળે સ્થિતઃ ।

મિન્નેઽધિકણે ઘૃતોસ્તત્ર નેવાસ્તિ સંભવઃ ॥૪૩૦॥

શૂરઃ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે ત્યારે ઘ્યાપ્ર શબ્દ પશુ(નિશેષ) નો વાચક
બને છે, અને તેથી એ અધિકરણો જુદાં હોવાથી સમાસ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૪૩૦)

જ્યારે સામાન્ય ધર્મને તેને માટેના શબ્દ દ્વારા જણાવાતો હોય ત્યારે વ્યાજ શબ્દ પણ વિશેષના અર્થમાં સમજવામાં આવે છે, પુરુષ અને વ્યાજનાં અધિકરણ જુદાં હોવાથી વ્યધિકરણ પડેતો સમાસ થતો નથી. અહીં વ્યાજના સ્ત્રીર્થનો પુરુષ ઉપર આરોપ પણ થતો નથી. જે આવી રિધતિ હોય તેા સામાન્યાપ્રયોગે એવો પ્રતિષેધ કરવા િ જરૂર નથી.

સામાનાધિક્કરણ્યેડપિ મુળભેદસ્ય સંભવાન્ ।

પ્રયોગઃ શૂરશબ્દસ્ય સમાસેડ્યનુપવ્યતે ॥૪૩૧॥

(૭-ને શબ્દો વચ્ચે) સમાન અધિકરણ હોય તેા પણ (સ્ત્રીર્થજુલુથી) જુદા જુલુનો સંભવ હોવાથી સમાસમાં શરૂ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવશે. (૪૩૧)

સામાન્યાપ્રયોગે એવા પ્રતિષેધની યોગ્યતા આ કારણે જણાવે છે. જ્યાં શબ્દ સાથે સ્ત્રીર્થ, કૂરતા, બળ વગેરે ગુણો મેડાયેલા છે. એમાંથી સમાન ગુણ સ્ત્રીર્થની રૂપરૂત્તા કરવા મળે શરૂ; તેા પ્રયોગ થઈ શકશે. પરંતુ જ્યાં પ્રયોગો ન થાય એટલા મળે પ્રતિષેધ જરૂરનો છે.

પૂજોપાધિશ્ચ ચો દૃષ્ટઃ કુત્સનોપાધયશ્ચ ચે ।

તેષાં મિત્તનિમિત્તત્વાન્નિયમાર્થા પુનઃ શ્રુતિઃ ॥૪૩૨॥

વખાણુ દર્શાવતો શબ્દ અને નિન્દા દર્શાવતા શબ્દનાં નિમિત્ત જુદાં હોવાથી (તેમાંના એકને) બીજાથી જુદો દર્શાવવા પ્રયોજવામાં આવે છે. (૪૩૨)

પુરુષસ્વામ્યાઃ । પ્રયોગમાં સ્વામ્યાં સ્ત્રીર્થ, બળ વગેરે પછાં લક્ષણો રહેલાં છે. સામાન્ય રીતે વાપરે શિદ્ધને ઉપમાન તરીકે રજૂ કરવાની પાછળ જ્યાં ગુણોનો જ ભાવ હોય છે, તેમના કૂરતા વગેરેનો નહિ. તેથી સમાસ માટે શરૂ શબ્દ વાપરવાની જરૂર નથી. પરંતુ વ્યાજના વખાણુપાત્ર ગુણો ધણા છે. તેમાંથી ઉપમેયમાં સાધારણ ગુણોનો ખ્યાલ યોગ્યસ કાઢતાં ઉપરથી જ આવે, તેથી અવધારણ અર્થાત્ યોગ્યસાઈ માટે શરૂ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે.

આવી જ રિધતિ નિન્દા દર્શાવનાર શબ્દની છે, જેમકે આ શ્લોકઃ । આ અશુભિભક્ષણ, અંશજતા વગેરે નિન્દા લક્ષણોમાંથી એકને અંગે યોગ્યસાઈ કરવી હોય તેા તે શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

અસંભવેડપિ ચા વૃત્તોઃ સ્વાદેરુદિદ્ધવર્તનમ્ ।

અચ્ચેરિત્તિ યથા લિદ્ધમભાવેડપિ મૃશાદિપુ ॥૪૩૩॥

સૂત્ર (૩-૧-૧૨)માં અચ્ચેઃ પ્રયોગ મૃશાદિ ગણના શબ્દો પછી ચિવનો પ્રાપ્તિ થતી ન હોવા છતાં મૃશાદિ અંગે જેમ જ્ઞાપક બને છે તેમ, સમાસ થઈ શકતો ન હોય તેા પણ, આ સામાન્યાપ્રયોગે એવો ઉલ્લેખ જ્ઞાપક તરીકે સમજવામાં આવે છે. (૪૩૩)

પુરુષ વ્યાગ્ર ઇવ શૂર । આ પુરુષ શબ્દ શૂર ની સાથે સકળાયેલો છે, તેથી તેને સાપેક્ષ ગણવામાં આવે છે અને સાપેક્ષ ગણમય મવતિ । એવો પ્રતિષેધ ન હોત તો પશુ સમાસ થાત નહિ પરંતુ આવો પ્રતિષેધ ઉત્તરેષ પાઝે છે જ, તેથી સામાન્યાપ્રયોગે શબ્દ સમાસપ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગી બનશે અને તેથી મવતિ ચ પ્રધાનસ્ય સાપેક્ષસ્થાપિ સમાસ । એવું વચન બાધકારે રજૂ કર્યું છે

આ પ્રમાણે અબૂતતહશાવ અર્થમાં વિવ પ્રત્યય જેને લગાવવામાં આવે છે એવા મૂળ, શોષ વગેરે પ્રતિપાદકોને મૂળાતુના અર્થમાં ક્યદ પ્રત્ય નાગે ॥ અને તે પ્રતિપદિકોને અને તે હજ હોય તેમાં લોપ થાય છે, જેમકે અમૃત મૃગ મવતિ મૃગાયતે । (મૃગાદિમ્બો મુખ્ય જ્ઞેષ્ઠોપચ હલ । ૩૧૧૨) સૂત્ર અંગે વાત્સિકાર જણાવે છે કે મૂળ વગેરે શબ્દો વિવ પ્રત્યયાન્ત હોવા નેઈએ નહિ એવો જણે । યી પ્રાપ્ત થતા પ્રતિષેધ નિરચક છે, કારણ કે મવતિ ધાતુના અર્થમાં ક્યદ નું વિધાન કરવામાં આવ્યું ॥ તેથી જણે જાપક નનશે, અર્થાત્ જે અર્થમાં વિવ પ્રત્યય નગાવવામાં આવે છે તે જ અર્થમાં ક્યદ નાગે ॥ એમ અબૂતતહશાવ અર્થમાં ક્યદ ની સિદ્ધિ થશે

વત્યાન્તાવયવે વાક્યે ચલૌપમ્ય પ્રતીયતે ।

તત્પ્રત્યવિધૌ સૂત્રે નિર્દેશોઽય વિચાર્યતે ॥૪૩૪॥

મવતિ જેને આ તે છે એવો શબ્દ જેનો અવયવ છે એવા વાક્યમાં જે સર આમણી સમજવામાં આવે છે તેના બાધક પ્રત્યયતા વિધાન અંગે સૂત્રમાના આ નિર્દેશનો વિચાર કરવામાં આવે છે (૪૩૪)

પ્રાક્ષણવચીતે જ્ઞાતિ । જ્ઞાતિમય સુખ્યતે । વગેરે પ્રયોગોમાં તદ્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દો પ્રાક્ષણવત્ અને જ્ઞાતિમત્ પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રયોગો ઉપમાનોપમેયશાવ અર્થાત્ સરઆમણી દર્શાવે ॥ તેન તુલ્ય ક્રિયા ચેર વતિ । સૂત્ર (૫૧૧૧૫) જણાવે છે કે તેની ક્રિયાના જેવી ક્રિયા છે એવા અર્થમાં પ્રતિપદિકને તદ્ પ્રત્યય લાગે છે આ સૂત્ર તથિત વતિનો ઔપચ સાથે ક્રિયા સ યથ છે તે દર્શાવે છે અહીં ઔપચનો આશય ક્રિયા છે અને તે ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેમાં પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જતા ક્રિયાની સાથે કોનો સંબંધ ॥ તે તપાસવું નેઈએ

ક્રિયેત્યુપાધિ ગ્રાથન્યાત્ પ્રકૃત્યર્થસ્ય ચરણિ ।

ન પ્રાતિપદિક તત્ર ક્રિયાવાચ્યુપપત્યતે ॥૪૩૫॥

(સૂત્રમાં) પ્રકૃતિનો અર્થ પહેલા પ્રાપ્ત થતા હોવાથી ક્રિયા, પ્રકૃતિ(શબ્દ) તુ પરિચ્છેદક વિશેષણ બનવું નેઈએ, છતાં પ્રાતિપદિક ક્રિયાતુ વાચક બનતુ પ્રાપ્ત થતુ તથી (૪૩૫)

તત તુલ્ય ० । મૂળમાં તેન એવો તુલીયાન્ત પ્રકૃતિશબ્દ ઉપમાનનો વાચક છે આ તુલીયાન્ત પ્રકૃતિશબ્દને સ્ત્રિ પ્રત્યય વાગ્યો વતિ પ્રત્યાન્ત આ ઉપમાન શબ્દ, ઉપમેયના

સંદર્ભમાં મોજુ છે. તેન પછી આપનો તુલ્ય શબ્દ વતિ પ્રત્યયના અર્થરૂપે છે, ત્યારપછી પ્રાપ્ત થનો કિવા શબ્દ જે વિશેષણ છે તે પાસે હોવાને કારણે પ્રત્યયર્થ અથવા પ્રત્યયાર્થ સાથે જોડાય છે. સાલ્ય દેવતા । ૧૪.૨.૨૪, દેવતાવિશેષના વાચક શબ્દને તે છે જેના એ અર્થમાં જાણ પ્રત્યય લાગે છે) અને તેન રજા રાગાત । (૪.૨.૧, રજવાચક શબ્દને રંગેશ્વ એવા અર્થમાં જાણ પ્રત્યય લાગે છે) સૂત્રોમાં જેમ સા અને તેન ના વિશેષણ તરીકે દેવતા અને રાગાત શબ્દો છે તેમ અહીં તેન તુલ્યં । સૂત્રમાં પણ તેન ના વિશેષણ તરીકે કિવા એવો શબ્દ સમજવાનો છે.

પરંતુ સત્ત્વવાચક પ્રાતિપદિકને તૃતીયા લાગે છે, સાધ્યરૂપ ક્રિયાવાચી શબ્દને નહિ, એવી મુશ્કેલી આવે છે.

સત્ત્વવૃત્તસ્ય રોપે વા તૃતીયા સાધનેઽપિ વા ।

તિજ્ઞાનસત્ત્વવાચિત્સાધુભયં સન્ન વિચિતે ॥૪૨૬॥

સત્ત્વવાચક શબ્દને રોપ અર્થમાં અથવા સાધન અર્થમાં તૃતીયા પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રિયારૂપો અસત્ત્વવાચક હોવાથી ત્યાં બન્નેમાંથી (જોકે પણ અર્થ) પ્રાપ્ત થતો નથી. (૪૩૬)

જાતિ, શુદ્ધ અને ક્રિયા સાથે સંબંધવાળો અને આ તે છે એવા નામે ઓળખાતો પદાર્થ દ્રવ્ય અર્થોત્ સત્ત્વ કહેવાય છે. સત્ત્વવાચક પ્રાતિપદિકનો તૃતીયા સાથે સંબંધ થાય છે.

આવા પ્રાતિપદિકનો અર્થ બીજાના ઉપકાર માટે ચોગ્ય હોવાથી તૃતીયા અથવા પછીના રોપ અર્થ સાથે જોડાય છે, જેમકે, અભ્યસનેન વસતિ । વધ્યા ઘઠઃ । ઉપસા કુષઃ । ધ્વનેન કુલમ્ । વગેરે. કાઠ રથો એવો સંબંધ ક્રિયાકારકરૂપ હોય છે, જેમ કે વાત્રેણ છાત્તિ । વાણુના ઊપતિ । આખ્યાત ક્રિયાનું વાચક હોવાથી ઉપરના બન્ને પ્રસંગોમાં તૃતીયા પ્રાપ્ત થશે નહિ.

પાકાદ્યસ્તૃતીયાન્તાઃ સત્ત્વધર્મસમન્વયાત્ ।

ન ક્રિયેત્યપદિદ્યન્તે કુલ્લોડર્યપ્રત્યયે ચયા ॥૪૩૭॥

જેમ કુલ્લમુચ્ પ્રત્યય સાથે જોડાવા માટે તેમને ક્રિયા તરીકે ઓળખવામાં આવતા નથી, તેમ પાક વગેરે શબ્દો દ્રવ્યના (લિંગ, સંખ્યા વગેરે) ધર્મો સાથે જોડાયેલા હોવાથી તૃતીયાન્ત હોય છે અને ક્રિયા તરીકે ઓળખાતા નથી (૪૩૭)

ક્રિયાવાચક શબ્દો તૃતીયા સાથે જોડાતા નથી જતા વાક વગેરે શબ્દો ક્રિયા દર્શાવતા હોવાથી તેમનો તૃતીયા સાથે સંબંધ થશે, કારણ કે, જેમને અંતે ક્ત્ર પ્રત્યય છે એવા શબ્દો પડે દર્શાવતી ક્રિયા દ્રવ્ય જેવો સમજાવામાં આવે છે તેથી વાક વગેરે શબ્દોને તૃતીયાના પ્રત્યયો વાળી ચક્રો દ્વે દ્રવ્ય જેવો મનાતી ક્રિયાને ક્રિયા જ સમજવામાં આવી છે. તેથી ઉપરકુલ પ્રત્યય, જે ક્રિયાની અભ્યસરૂપ અર્થોત્ પુનરાવર્તન દર્શાવે છે તેને વાક વગેરે સાથે વાપરી શકાશે નથી, જેમ કે, વચ્ચહ્ન વાક. એમ કહેવામાં આવતું નથી. તેથી વાક વગેરે શબ્દોને ક્રિયા કહેવાશે નહિ.

ये चाव्ययकृतः केचित् क्रियाधर्मसगन्विताः ।

तेषामसत्त्ववाचित्वं तिष्ठन्तैर्न विशिष्यते ॥૪૩૮॥

કુન્ પ્રત્યય જેમને અતે છે તેવાં અને ક્રિયાનાં લક્ષણો દર્શાવતા અર્થ સાથે જોડાયેલાં જે અવ્યયો છે, તે અસત્ત્વનું કયન કરે છે અને ક્રિયારૂપોથી શુદ્ધ સમજાતાં નથી. (૪૩૮)

દ્રુમ્, વૃક્ષા વગેરે કુન્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દો ક્રિયારૂપો જેવા છે, કારણ કે તે સત્ત્વ-વાચી નથી, તેથી તે તૃતીયાન્ત બની શકતા નથી.

કૃત્વસુલ્લિપયા યાપિ શયિતવ્યાદિષુ ક્રિયા ।

ઉપમાનોપમેયત્વં તત્રાડ્યન્તમસંભવિ ॥૪૩૯॥

કૃત્વસુષ્ પ્રત્યય સાથે જોડાયેલ શયિતવ્યમ વગેરે શબ્દો દ્વારા દર્શાવાતી જે ક્રિયા છે, ત્યાં ઉપમાનોપમેયભાવનો અર્થાત અસંભવ છે (૪૩૯)

ન કેवलૌ દ્રવ્યગુણૌ સદ્માત્ વાષ્ટુપમીયતે ।

શયિતવ્યાદિભિસ્તેષુ નોપમાયોડસ્તિ કશ્ચન ॥૪૪૦॥

માત્ર દ્રવ્ય કે માત્ર ગુણ અથવા દ્રવ્યવાન કે ગુણી, શયિતવ્યમ જેવા-શબ્દો વડે દર્શાવાતી ક્રિયા સાથે સરખાવી શકાતા નથી. કારણ કે તેમની વચ્ચે ઉપમાનું નિમિત્ત મળતું નથી. (૪૪૦)

શયિતવ્ય વગેરે પ્રયોગો વડે વાચ્ય ક્રિયા સાથે દ્રવ્ય, ગુણ, દ્રવ્યવાન કે ગુણીને સરખાવી શકાતા નથી. દ્રવ્ય પોતાની ગેળે સિદ્ધ હોવાથી ઉપમેવ બની શકતું નથી. શયિતવ્ય અને કેવલ જેવા ક્રિયાશબ્દ અને દ્રવ્યશબ્દ વચ્ચે સાદરરૂપ નિમિત્ત મળતું નથી. એ પ્રમાણે શયિતવ્ય અને સ્પૃહ વચ્ચે પણ ઔપમ્યનું કોઈ નિમિત્ત મળતું નથી. જેમ વદ્ર-મુલમ્ માં પ્રસિદ્ધ ઔપમ્ય મળે છે તેવું ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં મળતું નથી.

ઉપમાનોપમેયત્વે દ્રવ્યે ચાનુક્તધર્મિણિ ।

નિમિત્તત્વેન ગમ્યન્તે રુદ્રયોગ્નાઃ ક્રિયાગુણાઃ ॥૪૪૧॥

સાધારણ ધર્મના ઉત્ક્રેષ્ઠ નિનાના દ્રવ્યમાં હૃદ અનેકા સંજ્ઞાધવાણા (સાધારણ ધર્મરૂપી) ક્રિયા અથવા ગુણો ઉપમાનેત્પમેયરૂપ સંજ્ઞાધર્મો નિમિત્ત તરીકે સમજાવામાં આવે છે. (૪૪૧)

હોતવ્યસદૃશો હોતેત્યગ્રાપ્યર્થો ન વિદતે ।

વિરોધાત્ ક્રિયયા તત્માત્ ક્રિયાવાન્ નોપમીયતે ॥૪૪૨॥

‘યદુકાર્યના જેવો હોતા છે’ જેવા પ્રયોગમાં પણ વિરોધને કારણે (ઉપમાનો) અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી ક્રિયાના કર્તાને ક્રિયા સાથે સરખાવવામાં આવતો નથી. (૪૪૨)

દાયિતેન તુલ્ય ધાવક । (ચાનકાઈ જેવો મૂનારો છે), હોતલેન તુલ્યો હોતા । (યત-કાઈ જેવો હોતા છે) જેના પ્રોત્તોભા કૃતપ્રત્યય વાળા ક્રિયાવચન સાથે ક્રિયાવાનની સરખામણી થોગ્ય નથી કારણ કે, ક્રિયા સાધ્યરવભાવ છે અને કતી સિદ્ધરવભાવ ॥

ક્રિયા સમાનજાતીયા તદ્માવાન્નોપમીયતે ।

જાતિભેદેऽપિ પાકેન મિન્ના પામ્નદય ક્રિયા ॥૪૪૩॥

મરખા સ્વભાવવાળી એક ક્રિયાને, તેની (બીજી) ક્રિયા સાથે એકરૂપતાને કારણે, સરખાવા શકાતી નથી, અથવા લિન્ન ભત્તિ વાળો પાક ક્રિયા સાથે પણ સરખાવી શકાતી નથી, કારણ કે પાક વગેરે ક્રિયાઓ એકબીજાથી (લિન્ન હોય છે (૪૪૩)

આપારભેદાદ્ મિન્નાત્યામુપમાનસ્ય સમ્ભવ ।

અધ્યેતલ્લેન વિપ્રાણા તુલ્યમધ્યયન વિજ્ઞામ્ ॥૪૪૪॥

આદ્યલ્લેના અધ્યયનના સરણુ કૃત્રિયતુ અધ્યયન હોય છે, જુદા આધારને કારણે લિન્ન (એવી ક્રિયામાં) ઔપચ્ય સભવે છે (૪૪૪)

અર્થાત્પ્રકરણાદ્ બાપિ યત્રપેક્ષ્ય પ્રતીયતે ।

સામર્થ્યાદિનપેક્ષસ્ય તસ્ય વૃત્તિ પ્રસજ્યતે ॥૪૪૫॥

અર્થને કારણે અથવા સદર્શને કારણે જેનો અપેક્ષા હોય તેને સમજવામાં આવે ત્યારે અપેક્ષા વિનાના તે (ક્રિયાવાચક શબ્દ)નો તેની સાથે સામર્થ્યને કારણે સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે (૪૪૫)

તૈલપાનેન તુલ્યે ચ ઘૃતપાકે વિવક્ષિતે ।

ક્રિયાવદપિ કાર્યાણા દર્શનાત્ પ્રત્યયો ભવેત્ ॥૪૪૬॥

ધીમા કહેલી રસોઈ, તેલમાં કહેલી રસોઈની બરાબર છે એમ જ્યારે કહેવાતું હોય ત્યારે ક્રિયાના આશ્રયે રહેલા બીજા વાક્યરચકાથી પ્રાપ્ત થતા હોવાથી વત્તિ પ્રત્યય(ને પ્રયોગ) શક્ય બનશે (૪૪૬)

અતિદૂર્ગ્ગદ્ગમેષ તુ સમાસસ્ય નિર્ગર્ભકમ્ ।

ગમન વારવત્યેતિ જ્વુલ્યન્થસ્મિન્ન સમ્ભવેત્ ॥૪૪૭॥

(હપ્પદમતિદ્ । ૨૨-૧૬ સૂત્રમાં) અતિદૂ નો ઉલ્લેખ ગમન કારકત્વ । જેવા મમાસોની નિવૃત્તિ માટે છે. સૂત્ર જ્વુલ્ત્વચી (૩-૧-૧૩૩) પ્રમાણે પ્રાપ્ત થનારો જ્વુલ્ પ્રત્યય જેને જ તે છે તેવા (ક્રિયાવાચક શબ્દના) સમાસનો સંભવ નથી (૪૪૭)

સર્વત્થ પરિહાર્ય સમુદાયત્વમાગ્રિતમ્ ।

શુદ્ધાયા સમયન્ન સ્વાત્ ક્રિયાયા વાદ્ગણાદિષુ ॥૪૪૮॥

શન્દો (ગુણ)સમુદાયના વાચક છે, (જોવો વિચાર) બધા દોષોના પરિહાર માટે બાળકાદિ નીકળેલી છે, (અન્યથા) શુદ્ધ ક્રિયા દર્શોત્તરો શબ્દ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ હોવાથી, આદ્યણ વગેરે શબ્દોમાં વત્તિ પ્રત્યય લાગ્યો નહિ (૪૪૮)

उपमानविवक्षायां स्वधर्मश्च निवर्तते ।

ક્રિયાયા ન શ્રુતાદ્ યસ્માદુપમાનં સમાપ્યતે ॥૪૫૧॥

ઉપમાનની વિવક્ષા હોય ત્યારે ક્રિયાનો પોતાનો (અસત્ત્વરૂપ ધર્મ) નિવૃત્ત થાય છે, કારણ કે ક્રિયાના માત્ર (શબ્દરૂપ) અવજુથી ઉપમાનત્વ પરિપૂર્ણ બનતું નથી. (૪૪૯)

सृष्टीयोऽप्याश्रितो भेदो धर्मः साधारणो द्वयोः ।

વ્યાપારયાન્ ન કૃત્ત્વસ્ય સામ્યં કૃત્ત્વેન વિચિતે ॥૪૫૦॥

(ઉપમાન અને ઉપમેય) બન્નેમાં સાધારણ ધર્મ (રૂપે રહેલા) વિશેષને ક્રિયા-શીલ સમજવામાં આવે છે. એકના સઘળાનું બીજાના સઘળા સાથે સામ્ય હોતું નથી. (૪૫૦)

ઔપચર્યનો આધાર ઉપમાન અને ઉપમેય ઉપરાંત સામાન્યધર્મ ઉપર છે. આ ધર્મ એક વિશેષ રૂપે હંમેશા ક્રિયાશીલ રહે છે કારણ કે તે બન્નેની સાથે સમવાપ સંબંધી રહેલો છે. આ સાધારણ ધર્મ ઉપમાન અને ઉપમેય એમ બન્નેમાં સમાન છે, પરંતુ ઉપમાનના બધા ધર્મો ઉપમેયના બધા ધર્મોના સરખા નથી. જો એમ હોય તો બેઠા પ્રાપ્ત થાય નહિ અને બેઠા અજાણે ઔપચર્ય ટકી શકે નહિ.

द्रव्ये चापि क्रियायां चा निमित्तात् तत् प्रकल्पते ।

ક્રિયાણાં વિશ્યમાન્ત્વાદ્ વૃત્તિર્ન સ્પાદ્ ગણાદિપુ ॥૪૫૧॥

દ્રવ્ય હોય કે ક્રિયા પરંતુ તે (સામ્ય) તેના નિમિત્તને કારણે (જ) સમજવામાં આવે છે. શુદ્ધ ક્રિયાઓની હાજરીને કારણે જો વગેરે શબ્દોની સાથે (તદ્વિત) વૃત્તિ પ્રાપ્ત થશે નહિ. (૪૫૧)

પદાર્થોની વચ્ચે સાદૃશ્ય આવશ્યક હોવાને કારણે ઉપમાન દ્રવ્ય હોય કે ક્રિયા પરંતુ બન્ને વચ્ચેનું સામ્ય તેના નિમિત્ત એવા સાધારણ ધર્મ ઉપર આધાર રાખે છે.

શુદ્ધ દ્રવ્યને જો ઉપમાન સમજવામાં આવે તો તે બીજા દ્રવ્યનું પરિવર્તક બની શકશે નહિ, તેથી તેને શુદ્ધની અપેક્ષા રહેશે. તે પ્રભાણે શુદ્ધ ક્રિયા પણ ઉપમાન તરીકે સમજવામાં આવે તો ગૌણ ક્રિયા દર્શાવનાર ગો, વાહન વગેરે શબ્દોને વલિ પ્રત્યય યા માટે ઉમેરવામાં આવે ! ગૌણ અને મુખ્ય એમ બે અર્થે કાર્ય કરતાનું હોય ત્યારે મુખ્યમાં જ કાર્ય થાય છે એવા પરિભાષાનિધમને કારણે ગોચર, માહ્યણવત્ એવા તદ્વિતવૃત્તિવાળા પ્રયોગો થશે નહિ.

अमायात् केवल्ययारतु तद्गानर्यः प्रतीयते ।

પ્રધાનાસંગતે શુદ્ધ લક્ષણાર્થા ક્રિયાશ્રુતિ ॥૪૫૨॥

એકલી શુદ્ધ ક્રિયાનો અજાણ હોવાથી ક્રિયાવાન અર્થને સમજવામાં આવે છે. મુખ્ય અર્થ સંબંધિતો ન હોય ત્યારે ક્રિયા (તેનો) ગૌણ અર્થ દર્શાવે છે. (૪૫૨)

તેન તુલ્યઃ । સૂત્રમાં તેન પદ પહેલું પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રિયા શબ્દ તેનું વિશેષણ અને છે ત્યારે પ્રકૃત્યર્થવિશેષણ પદ્યમાં ઉપમાન એવી ક્રિયા સાધારણ ધર્મનો આશય કરતી હોવાથી શુદ્ધ અને એકલી અર્થોત્ સાધારણ ધર્મ વિનાની રહેતી નથી. આમ અને ત્યારે ક્રિયાનો લાક્ષણિક અર્થોત્ ગૌણાર્થ સમજવામાં આવે છે.

ક્રિયાન્તરેષુ સાપેક્ષાઃ ક્રિયાશબ્દાઃ ક્રિયાન્તરે ।

ઉપકારાય ગૃહ્યન્તે યથૈવ વ્રાહ્મણાદયઃ ॥૪૫૨॥

જેમ ક્ષાતાણ વગેરે (શબ્દો ઉપમેયના નિશ્ચયરૂપ ઉપકાર માટે પ્રયોજવામાં આવે છે) તેમ ઉપમાનથી શુદ્ધ ક્રિયાના ઉપકાર માટે ક્રિયાશબ્દો બીજી ક્રિયાઓની અપેક્ષા રાખતા હોય છે તેમ સમજવામાં આવે છે. (૪૫૩)

યથા પ્રકર્ષઃ સર્વત્ર નિમિત્તાન્તરદેતુકઃ ।

દ્રવ્યવદ્ ગુણશબ્દેડવિ સ નિમિત્તમપેક્ષયતે ॥૪૫૪॥

જેમ પ્રકર્ષ બધે કોઈક બીજા નિમિત્ત ઉપર આધાર રાખે છે તેમ, દ્રવ્યવાચક શબ્દની જેમ ગુણશબ્દમાં પણ તે (પ્રકર્ષ) બીજા નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે. (૪૫૪)

દ્રવ્યને પોતાનો પ્રકર્ષ કે અપકર્ષ હોય નથી એવા ન્યધને કારણે કોઈક બીજા ધર્મની અપેક્ષા રહે છે. હુલ્લભઃ પદઃ । આ પોતાની સાથે સ્વેકાપેક્ષા શુદ્ધ ગુણ રૂપી નિમિત્તની અપેક્ષા પડે છે એમ છે; એ પ્રમાણે બ્યારે શુદ્ધ ગુણને પ્રકર્ષની અપેક્ષા રહે છે ત્યારે દ્રવ્યરૂપ બનતો ગુણ ભારવરાવ એવા બીજા નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે અને તેથી હુલ્લભઃ સમ્યક્ એમ કહેવામાં આવે છે અહીં ભારવરાવ શુદ્ધ ગુણન પ્રાપ્તિ નિમિત્ત બને છે.

યો ચ ઉચ્ચાર્યતે શબ્દઃ સ સ્વરૂપનિયમનઃ ।

યથા તથોપમાનેષુ વ્યપેક્ષા ન નિવર્તતે ॥૪૫૫॥

જે શબ્દ ઉચ્ચારવામાં આવે છે તે તેના સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે, તેમ બીજામાં પણ કોઈક સાધારણ ધર્મની અપેક્ષાનો અભાવ હોય નથી. (૪૫૫)

સ્થાન અને પ્રવલરૂપી નિમિત્તના આશયવાળા ક્રમવાન શબ્દ પ્રયોગમાં પ્રાપ્ત થવાના તેના સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે તેમ બીજામાં પણ ઉપમાન અને ઉપમેયની વચ્ચે સાધારણ ધર્મ રૂપે રહેતા નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે આવી અપેક્ષા કદી દૂર થતી નથી.

ક્રિયાવૃત્તેસ્તૃતીયાન્તર્યૈવં જાસંમયે સતિ ।

પ્રસિદ્ધન્યાયકરણો માપ્યે યુજિરુદાહૃત ॥૪૫૬॥

આ પ્રમાણે તૃતીયાન્ત શબ્દ ક્રિયાનું અભિધાન કરનારો બની શકેતો ન હોવાથી, તેનું બીજામાં રૂપી અર્થવાળું કરણ પ્રસિદ્ધ છે એવા યુજ્ પાત્રનો પ્રયોગ આખ્યમાં કરવામાં આવ્યો છે (૪૫૬)

તેન તુલ્ય ક્રિયા નર થતિ । (૩૧ ૧૧૫) સૂત ઉપરના બાબતની શરૂઆતમાં હવમયુક્ત વર્તેતે । એવું વચન મૂકવામાં આવ્યું છે અહીં યુગ્મ ધાતુના કરણનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો નથી, તે અપૂર્ણ છે કારણ કે તૃતીયાન્ત શબ્દ ક્રિયાનું અભિધાન કરનારો બની શકેતો નથી એવો ન્યાય ઉચિત છે ક્રિયાના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા સાધનનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવતો નથી જે સાધન પ્રસિદ્ધ હોય તો અર્હન્ (ચોખ્ખતાવાળો) અને વર્ણતિ એવા પ્રયોગો સાથે સંકાર અને વૃત્તિ જેવા કર્મશબ્દો પ્રયોજવામાં નથી, કારણ કે અર્હન્ સાધનો પ્રસિદ્ધ છે

અન્તર્ભૂતે તુ કરણે પ્રયોગો ન પુનર્ભવેત્ ।

ન્યાયેનાયુક્તમિત્યન્ન જીવતૌ પ્રાણકર્મવત્ ॥૪૫૭॥

(ધાતુના અર્થમાં) કરણનો સમાવેશ થતો હોય તો જીવતિ ના કર્મ પ્રાણાન્ । ની જેમ ન્યાયેન અયુક્તમ્ (અનિચિત્યને કારણે નહિ ઉત્પેક્ષ્યથેલું) એવો ન્યાયેન નો દર્શવાર પ્રયોગ થતો નથી. (૪૫૭)

જીવતિ, અસ્તિ જેવા શબ્દો સાથે પ્રાણાન્ જીવતિ । આત્માન અસ્તિ । જેવા પ્રયોગોમાં પ્રાપ્ત થતા પ્રાણાન્ કે આત્માજ શબ્દો વપરાતા નથી તે શબ્દોનો ક્રિયારૂપના અર્થોમાં સમાવેશ થાય છે આમ હોવાથી અયુક્ત માં અનિચિત્યરૂપ કરણ પ્રસિદ્ધ હોવાથી ન્યાયેન નો ઉદ્દેશ્ય બાબતે કંઈ નથી

શાસ્ત્રાભ્યાસાદ્ય મેદોડયમયુક્તમિતિ વર્ણયેતે ।

અશોભનમસનદ્વમિતિ દુષ્ટિર્વ્યવસ્થિતા ॥૪૫૮॥

(બ્યાકરણ શાસ્ત્રના) અભ્યાસને કારણે અયુક્ત પ્રયોગને ન ચુક (નહિ ભેદાયેલું એમ) છુટો પાડીને સમજાવવામાં આવે છે વાસ્તવમાં અશોભનમ્ (અસુદર) અસવદ્ધમ્ (સંબંધ વિનાનું) એવો ૩૬ અર્થ બંધારમાં ૬૬ થયેલો છે (૪૫૮)

સામાન્ય વપરાશમાં એવા અસખ્ય શબ્દો છે જેમને શ્દિ શબ્દો તરીકે સમજવામાં આવ્યા છે તેમનો પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગ કરવામાં આવતો નથી અયોગ્ય એવા અથવાજો અયુક્તમ્ શબ્દ પછી આવો જ શબ્દ છે જેને માટે બંધારમાં અસોભનમ્, 'અસુમત્તુ', અસવદ્ધમ્, 'સંબંધ વિનાનું' એવા અર્થો પ્રાપ્ત થાય છે અયુક્તમાં યુગ્મ ધાતુની કલ્પના કરવી ચોખ્ખી નથી તો પછી તેના કરણનો ઉદ્દેશ્ય કંઈ છે કે નહિ, તેની ચર્ચા કરવાની કરી જરૂર નથી કારણના અભ્યાસને કારણે આવી ચર્ચાઓ થાય છે

તૃતીયાન્ત શબ્દ ક્રિયાનો વાચક બનતો નથી એવા નિષર્ગને પ્રાપ્ત કરવા માટે ભર્ત્ દરિએ તેન તુલ્ય સૂત્રનો કેવો ઉપયોગ કંઈ છે તે સ્પષ્ટ થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ૬૬ અયુક્ત વર્તેતે । માં અયુક્ત કારણો બ્યાકરણ દર્શનના બે સિદ્ધાન્તો-શબ્દ દશેષો

અભિન્ન હોય છે અને માત્ર શાસ્ત્રપ્રતિષ્ઠા માટે જ તેમાં પ્રકૃતિપ્રલયની કલ્પના કરવામાં આવે છે-ને કેવી રીતે અને કેવા સદર્શમાં રજૂ કર્યા છે તે અમાનંદ તેમજ આરમ્ભનો વિષય છે.

વિવિભક્તિ પ્રવૃત્ત્યર્થ પ્રત્યુપાધિઃ કથં ભવેત્ ।

વિભક્તિપરિણામે ચ પ્રવૃત્ત્યર્થ વિવયાન્તરમ્ ॥૪૫૧॥

વિશેષ્યથી જુદી વિભક્તિવાળો શબ્દ પ્રકૃતિના અર્થ માટે ઉપાધિ કેવી રીતે બની શકે? વિભક્તિનો ફેરફાર કરવાનો હોય તો (ફેરફાર ને માટે) બીજા કોઈ વિષયની કલ્પના કરવી પડશે. (૪૫૬)

તેમ જુદાં સૂત્રમાં તેમ એવો તૃતીયાન્ત પ્રકૃતિશબ્દ વિશેષ્ય છે અને તેથી બુદ્ધ્ય છે. તેની સાથે ક્રિયા એવો પ્રથમાન્ત શબ્દ ને તેમથી જુદી વિભક્તિનો છે તે ઉપાધિ રૂપે કેવી રીતે થોડા શક્ય, કાનજી કે બન્ને વચ્ચે સામાનાધિકરણ નથી. હરતે દૃષ્ટિવાયોઃ પત્તી । (૩ ૨.૨૫) સૂત્ર ઉપરથી વૃત્તિહરિ. પણ । ઉદાહરણ સિદ્ધ થાય છે. આ સૂત્રમાં ક્વચિત્ત્વ । સૂત્રની અનુવૃત્તિ હોવાથી કર્ત્તરિ શબ્દની ઉપાધિ રૂપે પત્તી શબ્દ છે. બન્ને સમાન અધિકરણમાં છે તેમ જુદાં સૂત્રમાં ક્રિયાની તૃતીયા વિભક્તિ કરી શકાશે નહિ, કારણ કે, સૂત્રમાંના ક્રિયા શબ્દની વિભક્તિનો ફેરફાર કરવા માટે કોઈક બીજા વિષયની કલ્પના કરવી પડશે, ત્યાં આવેા ફેરફાર થોડા સમજવામાં આવે. અહીં મીમાંસાના શીકના નિયમને લાગુ પાડી શકાશે નહિ.

વિભક્ત્યન્તરયોગો हि यस्य तद्विषयान्तरे ।

વિભક્ત્યન્તરસંબન્ધ, સામર્થ્યવિનુમીયતે ॥૪૬૦॥

સારુણ્યાત્ તુ તદેવેદમિતિ તત્રોપચર્યતે ।

શબ્દાન્તર વિભક્ત્યા તુ યુક્તં શાસ્ત્રે તદ્વ્યુત્તમ્ ॥૪૬૧॥

જે શબ્દ કોઈક વિષયમાં બીજી વિભક્તિમાં પ્રાપ્ત થતો હોય તે શબ્દનો કોઈક બીજા વિષયમાં બીજી વિભક્તિ સાથેનો સબન્ધ, સામર્થ્યને કારણે કલ્પી શકાય છે.

(જુદી) વિભક્તિ સાથે જોડાયેલા બીજા શબ્દ માટે સાદર્યને કારણે, આ તે જ (શબ્દ) છે એનો અલેક્ષરોપ કરવામાં આવે છે. પરંતુ (બ્યાકરણ) શાસ્ત્રમાં આ બાબત બાળીની નથી (૪૬૦-૪૬૧)

મૂલાદયો યાતવ. । (૧.૩ ૧, ચ વર્જેરને યાતુએા કહેવાય છે) સૂત્રમાં યાતવ, શબ્દ પ્રથમામાં હોવાથી સૂત્રનો અર્થ પણ પ્રથમાનો થશે. પરંતુ અનુસાધકિત આત્મનેપદમ્ । (૧.૩ ૧૨) સૂત્રમાં યાતવની અનુવૃત્તિ વાગે છે, પણ ત્યાં તેની પંચમી સમજાવી પડશે.

મીમાંસાશાસ્ત્રમાં લિખ્ય, વચન અને વિભક્તિના વિપરિણામ માટે એક શબ્દ વપરાય છે આ બિદનો સંબંધ વિકૃતિ સાથે છે, પ્રકૃતિ સાથે નહિ પ્રકૃતિમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ શબ્દનો વિકૃતિમાં એક થાય છે પરંતુ તેનું તુલ્યં ૧ સૂત્ર માટે આ ન્યાય લાગશે નહિ

પ્રકૃતિશ્રેષ્ઠ તૃતીયાન્તા તેનેત્યસ્માન્ પ્રતીયતે ।

ક્રિયેતિ પ્રથમાન્તા સા કથ મવિતુમર્હતિ ॥૪૬૨॥

એ તેન શબ્દ ઉપરથી પ્રકૃતિશબ્દ તૃતીયાન્ત ॥ એમ સમજાવતું હોય તેા ક્રિયાશબ્દ પ્રથમાન્ત કેવી રીતે હોઈ શકે ? (૪૬૨)

ક્રિયેતિ તૃતીયા ચ પ્રયોગે કસ્ય કલ્પ્યતામ્ ।

તેનેત્યસ્ય હિ સબન્ધ સૂચ્યતેન ન વિદ્યતે ॥૪૬૩॥

ક્રિયા એવેા તૃતીયાન્ત શબ્દ કયા શબ્દના પ્રયોગ સાથે કલ્પી શકાશે ? સૂત્રમાના તેન શબ્દનો તેની સાથે સંબંધ નથી (૪૬૩)

કિયા શબ્દની વિભક્તિ બદલાવામાં આવે તેા પણ તે સીધામયા હોવાથી તન સાથે તેના સંબંધ થશે નહિ

સોપાકારેષુ સૂત્રેષુ વાક્યશેષ સમર્પ્યતે ।

તેન ચત્ તન્ તૃતીયાન્ત ક્રિયા ચેત્ સેતિ ગમ્યતે ॥૪૬૪॥

સૂત્રાનેા અર્થ પૂર્ણ કરનાનો હોવાથી અધ્યાહૂત શબ્દો ઉમેરવામાં આવે છે, તેથી ‘જે તૃતીયાન્ત શબ્દ છે તે ક્રિયા દર્શાવતો હોય તેા’ એમ (વૃત્તિમાં) સમજવામાં આવે છે (૪૬૪)

વપાચે કસ્યપિદ્ વાક્યે પ્રયોગ ઉપઠમ્યતે ।

પ્રતીયમાનધર્માન્ યો ન કદાચિદ્વ્યુજ્યતે ॥૪૬૫॥

(કેટલીક વાર) વિગ્રહ વાક્યમાં કોઈકે ઉપાધિનાયક શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, પોતાના વડે સચવાતા ધર્મોનેા (જે ઉલ્લેખ કરતો નથી) તેવા ઉપાધિનો કદાપિ પ્રયોગ થતો નથી (૪૬૫)

તદ્વત્સા પ્રહરણમ્ । (૪૭૫) સૂત્રી પ્રત્યક્ સાક્ષાત્ વિધાન ચત્તુ નથી, કારણ કે પચમીનો ઉલ્લેખ નથી પરંતુ દ્વન્ પ્રહરણ અથવા ક્રીડાયામ્ । એવા ઉદાહરણવાક્ય ઉપરથી પ્રત્યક્ વિધાન કરવામાં આવે છે અહીં તન્ અને પ્રહરણમ્ સમાન વિભક્તિમાં છે અને વાક્યમાં અથવા અને ક્રીડાયામ્ સમાન વિભક્તિમાં છે ઉપાધિ એટલે પરિગ્રહેલ

વિશેષણરૂપ. સાધન અને ક્રીડા એવી બન્ને ઉપાધિઓ નો ઉદ્દેશ કરવામાં આવતો નથી; પરંતુ તેને અધ્યાહત સમજવામાં આવે છે અથવા સૂચવવામાં આવે છે. તેન તુલ્યં ૦ । સૂત્રના ઉદાહરણ શ્રાદ્ધગવશીતે । નો અર્થ શ્રાદ્ધગે તુલ્ય થયે છે (હાથિય) । યાપ છે. અહીં અધ્યયન અને શ્રાદ્ધણુનો સંબંધ ઉદ્દેશાયો નથી, તેને સૂચવવામાં આવ્યો છે. પરિણામે તેન તુલ્યં ૦ સૂત્રમાં ઉપાધિવાચક શબ્દ ક્રિયા પ્રથમામાં છે અને તેન તૃતીયામાં છે. એમાં ઠરી મુશ્કેલી નથી, કારણ કે, વાક્યાધ્યાહાર વડે એને ગરાગર સમજી શકાય છે. પ્રતીયમાનવર્માન્ એવો પાઠ સેવામાં આવતાં બીજી પકિતનો બીજો અન્યથ વઃ (ઉપાધિઃ) પ્રતીયમાનવર્માન્ ન કદાચિત્ પ્રયુગ્યતે સ અપરઃ વગાધિ. । એમ થશે. પ્રતીયમાનવર્મા એવો પાઠ લઈને યઃ પ્રતીયમાનવર્મા (સ ઉપાધિઃ) ન કદાચિત્ પ્રયુગ્યતે । એમ પણ અન્યથ લેવામાં આવે છે.

નીલમુરપલમિત્યગ્ર ન વિશેષ્યે ન મેવકે ।

કચિન્નુ સદ્ધર્મવચનો વાક્યે શબ્દઃ પ્રયુગ્યતે ॥૩૬૬॥

નોંધ ઉત્પલ્લમ્ । વાક્યમાં વિશેષ્યની સાથે કે વિશેષણની સાથે તેમના ધર્મો દર્શાવતો શબ્દ પ્રયોજાતો નથી. (૪૧૬)

વિશેષણ વિશેષ્યેન બહુલમ્ । (૨.૧. ૫૭, વિશેષણ શબ્દ વિશેષ્ય સાથે કમ'ધારય સમાસમાં વિકલ્પે જોડાય છે) સૂત્રના ઉદાહરણ નીલોત્પલ્લમ્માં કમ્ વિશેષણ અને કમ્ વિશેષ્ય એવી રૂપરૂતો કરતો ઠોઠ શબ્દ વપરાયો નથી, પરંતુ સામાનાધિકરણ્ય ઉપરથી તેને સમજવામાં આવે છે.

અત્યન્તાનુગમાત્ તત્ર ન સૂત્રે ન ચ વિમદ્દે ।

વિમક્તિપરિણામેન કિઞ્ચિદ્વસ્તિ પ્રયોજનમ્ ॥૪૬૭॥

તે (વિશેષણવિશેષ્યસાથ) સંબંધ પૂરેપૂરો સમજાતો હોવાથી સૂત્રમાં કે વિગ્રહવાક્યમાં વિલખિતના ફેરફાર વડે કમ્ પ્રયોજન સિદ્ધ થશે નહિ. (૪૧૭)

તૃતીયાન્તં ક્રિયેત્વેતદ્ વિમદ્દે ન પ્રયુગ્યતે ।

યથા દળઃ પ્રહરણં ક્રીડાયામિતિ દિશ્યતે ॥૪૬૮॥

એમ દળઃ પ્રહરણં ક્રીડાયામ્ । વાક્યમ ઉપાધિરૂપ પ્રહરણુનો પ્રયોગ થાય છે. તેમ વિગ્રહ (વાક્ય)માં શબ્દનો તૃતીયામાં પ્રયોગ થતો નથી. (૪૬૮)

શ્રાદ્ધગે તુલ્યં થયે છે હાથિય । એવા વિગ્રહ વાક્યમાં ક્રિયા એવો તૃતીયાન્ત પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે ઉપનેયમાં પ્રાપ્ત થતી ક્રિયા સામર્થ્યને કારણે ઉપમાનમાં પણ સમજવામાં આવે છે પરંતુ દળઃ પ્રહરણં લક્ષ્યાં ક્રીડાયામ્ । (એ ક્રિયામાં લાકડી મારવાનું સાધન છે તે) પ્રયોગમાં ઉપાધિરૂપ પ્રહરણ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રહરણ શબ્દના પ્રયોગ વિના ક્રીડામાં સાધનનો પરિચય થતો નથી તેથી તદ્વત્ પ્રહરણમ્ । (૪૨ ૫૭) સૂત્રમાં વિગ્રહવાક્યની જ અસર છે.

યવિધૌ ચચ્ચ સદ્ગાયામિતિ સૂત્ર ઇદાદ્વતમ્ ।

ઉપાદાન પ્રયોગેષુ તત્ત્વાત્વન્ત ન વિદ્યતે ॥૪૬૧॥

ય પ્રત્યયનુ વિધાન કરનારા સૂત્રમાં જે સદ્ગાયામ્ । એવો શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, તેનું પ્રયોગમાં ઉચ્ચારણુ બિલકુલ થતું નથી (૪૬૯)

પુત્રિ સદ્ગાયા ય પ્રાચેન । (૩ ૩ ૧૧૮, પુત્રિવગની વિવક્ષા હોય ત્યારે સદ્ગાયાશબ્દમાં પ્રાપ્ત થાતું ને ય પ્રત્યય લાગે છે) સૂત્રમાં સદ્ગાયામ્ શબ્દ ઉપાધિ દર્શાવવા માટે વપરાય છે પરંતુ પ્રયોગમાં તેનો ઉપયોગ મળતો નથી, કારણ કે, પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના સમુદાયને જ જાણી શકાય ॥ એ પ્રભાવે વિવક્ષવાક્યમાં ક્રિયા શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી, કારણ કે, ઉપયોગમાં પ્રાપ્ત થનાર તેને, સામર્થ્યને કારણે સમજવામાં આવે છે ॥

યૈરપ્રયુક્તે સસ્કાર પ્રધાનેષુ પ્રતીયતે ।

તે મેદેડપિ ચિમત્ત્વીના નિર્વિચ્યન્ત ઉપાધય ॥૪૭૦॥

હરદેખ નહિ પામેલી (એવી જે ઉપાધિઓ) વડે સુખ્ય (અર્થો)માં (પ્રકૃષ્ટ) સ્થાન જાણવાતો હોય તે ઉપાધિઓ જુદી વિશ્લેષિતો સાથે પણ વપરાય છે (૪૭૦)

સમુદાયેષુ વર્તન્તે માવાના સહચારિણામ્ ।

શબ્દાત્સત્ ત્વવિવક્ષાયા સમુચ્ચયવિકલ્પયો ॥૪૭૧॥

શબ્દો એક સાથે પ્રાપ્ત થતા બક્ષણોના સમુદાયોનો બોધ કરાવે છે, પરંતુ તે તે સમુચ્ચય અને વિકલ્પની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે (૪૭૧)

પવિત્ર આચાર, ચૌર વર્ણ, પીળા કૃષ્ણ વગેરે સાથે રહેનારા બક્ષણોના એક બંધિતરૂપ સમુદાયથી તેના વાચક બ્રાહ્મણ રંગેરે શબ્દો જાણે છે આવા શબ્દો સમુદાયની અવિવક્ષા હોય અર્થાત્ બ્રાહ્મણના જવાબે જાણના સમુદાય દર્શાવતા ન હોય તે બ્રાહ્મણત્વનો બોધ કરાવતા નથી અમુક ગુણને બદલે અમુક ગુણો એવો વિકલ્પ પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યારે પણ આવા શબ્દો જાતિવિરોધના વાચક થતા નથી

સમુચ્ચયલુ ક્રિયન્તે ચેષુ પ્રત્યર્થવૃત્તિષુ ।

મેદાધિષ્ઠાનયા યોગસ્તેષા મવતિ સરયયા ॥૪૭૨॥

હરેક જુદા અર્થને દર્શાવનારા શબ્દોનો બ્યારે સમુચ્ચય દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે (એકને બીજાથી) જુદા દર્શાવતી સંજ્ઞા સાથે તેમનો સંબંધ થાય છે (૪૭૨)

સર્વૈર્ચિશિષ્ટાસ્તૈર્મૈર્જન્યન્તે સહચારિમિ ।

દુદ્ધય પ્રતિપત્તૈના શબ્દાર્થાસ્તાન્તો વિદુ ॥૪૭૩॥

સાથે રહેનારા તે સહજા અર્થો વડે ચેકમાર્ક પ્રાપ્ત કરનારા, થોડાઓનાં

જાનો, ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે (બધાને) શબ્દાર્થ રૂપે સમજવામાં આવે છે (૪૭૩)

સપ્તઽ પ્રત્યયેષ્વર્થા સર્વં ઇવોપકારિણ ।

તેષા પ્રત્યયરૂપેણ સર્વેષા શબ્દવાચ્યતા ॥૪૭૪॥

જાનોમાં મદદરૂપ સ્વરૂપ બધી એકબીજા સાથે સખમાં રહેલા હોય છે, તેથી શબ્દ, જ્ઞાનસ્વરૂપે રહેવા તે સર્વનો વાચક બને છે (૪૭૪)

કેવલાન્ના તુ ભાવાન્ના ન રૂપમયધાર્યતે ।

અનિરૂપિતરૂપેષુ તેષુ શબ્દો ન વર્તતે ॥૪૭૫॥

(કોઈ ઉપાધિ વિનાના) એકલા પદાર્થનું સ્વરૂપ સમજી શકાતું નથી (અને) શબ્દ, જેમનું સ્વરૂપ જણાતું નહોત્ય તેના પદાર્થોનો વાચક બનતો નથી (૪૭૫)

પૂર્વશબ્દમયોગાચ્ચ સમુદાય નિવર્તતે ।

વર્તતેઽવયવે નાપિ નોષાત્તત્ત્વજતિ ક્વચિત્ ॥૪૭૬॥

પૂર્વ શબ્દના પ્રયોગને કારણે (પંચાલ) શબ્દ, સમુદાયનું અભિધાન કરવાથી નિવૃત્ત થતો નથી અથવા અવયવનું પણ અભિધાન કરતો નથી નિશ્ચિત બનેલા (સમુદાય)નો પણ તે ત્યાગ કરતો નથી (૪૭૬)

તેન દુન્યન્ । સૂત્ર ઉપરના આખ્યાના આખ્યાયકે જણાવ્યું છે કે સમુદાયના વાચક બનેલા શબ્દો અવયવોના પણ વાચક બને છે જેમકે પૂર્વ પચાન દેશ (સરખાવો, સમુદાયેષુ ચ શબ્દા દ્વાજા અવયવભવિ વર્તન્તે યદ્વા પૂર્વ પચ્ચાલા ।) પરંતુ એવી શકા કરી શકાય કે શબ્દાર્થસંગઘ નિમ્ન હોવાને કારણે પચ્ચાલ શબ્દ, તેની સાથે પૂર્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોવાથી તેના સમુદાયરૂપ અર્થનો ત્યાગ કરશે નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ, અવયવનો અર્થ પણ દર્શાવશે નહિ નિમ્ન અર્થનો ત્યાગ અને નવીન અર્થનો સ્વીકાર, શબ્દો બન્ને સ્વીકાર્ય બનતા નથી

સમુદાયાભિધાયી ચ વદિ ભેદ યિશેષયેત્ ।

તત્રાતુલ્યવિમર્શિત્વં પૂર્વકાયાદિવદ્ સર્વેત્ ॥૪૭૭॥

સમુદાયનું અભિધાન કરનારો (પચાલ) શબ્દ જો અવયવનો (નિશ્ચય કરાવે) તો પૂર્વકાય વગેરે (પ્રયોગો)ની જેમ સમાન વિભક્તિ પ્રાપ્ત થશે નહિ (૪૭૭)

પચાલદેશ એક હોવાને કારણે પૂર્વ શબ્દ પચાલ શબ્દમાં કશી વિશેષતા દર્શાવી શકતો નથી હવે જો પચ્ચાલ શબ્દનો પૂર્વ સાથે સંગઘ દોવાથી તે અવયવના વાચક બનશે તો પૂર્વ પચ્ચાલ પ્રયોગની જેમ પચ્ચાલના પૂર્વ । એવી પણ વિભક્તિ કરવી

પડશે તેથી સામાનાધિકરણ થશે નહિ. હવે જો સામાનાધિકરણને બાધ આવતો ન હોય તોપણ શબ્દાર્થસંબંધના નિવૃત્તિને કારણે પચ્ચાલ્લા: શબ્દ તેના સમુદાયરૂપ મુખ્ય અર્થનો ત્યાગ કરીને અવયવરૂપ ગૌણ અર્થ દર્શાવશે.

સમૂદ્ધે ચ પ્રદેશે ચ પચ્ચાલ્લા इति दृश्यते ।

तथा विशेषणं सर्वं इत्येतदुपपद्यते ॥४७८॥

પચ્ચાલ્લા: એવોશ શબ્દ સમુદાયના અર્થમાં અને અવયવના અર્થમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ એવા વિશેષણ શબ્દનો પચ્ચાલ્લા: સાથે પ્રયોગ થઈ શકે છે. (૪૭૮)

આ કારિકામાં, સમુદાયશબ્દ પ્રસિદ્ધ અવયવનો અર્થ પણ દર્શાવે છે એ પશ્ચત્ત્વ સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.

तयार्धपिप्पलीत्यत्र जात्यन्तरनिवृत्तये ।

अर्धं च पिप्पली चेति खण्डे शब्दः प्रतीयते ॥४७९॥

એ પ્રમાણે અર્ધપિપ્પલી સમાસમાં અર્ધ' ચ પિપ્પલી ચ એમ પિપ્પલી શબ્દ, ખીજા જાતિ (શબ્દો)ની નિવૃત્તિ માટે અવયવ(ના અર્થ)માં સમજવામાં આવે છે. (૪૭૯)

અર્ધપિપ્પલી સમાસનો અર્ધ' ચ પિપ્પલી ચ । એવો વિગ્રહ કરવામાં આવતાં પિપ્પલી શબ્દનો સમુદાયરૂપ અર્થ સમજવામાં આવે છે. આ વિગ્રહ ગ્રામ્યે પિપ્પલી શબ્દ જાતિવાચક શબ્દ તરીકે સમજવામાં આવે છે અને તે સમુદાય શબ્દ અર્ધ' એવા અવયવ તરીકે પણ વાપરી શકાય છે. હવે જો અર્ધ' પિપ્પલા: । એવો વિગ્રહ કરીએ તો પણ પિપ્પલી શબ્દ જાતિ દર્શાવશે અને ખીજા જાતિવાચક શબ્દોની નિવૃત્તિ કરશે.

पच्चाल्लानां प्रदेशोऽपि भिन्नो जनपदान्तरान् ।

वसाम्यस्य निवृत्त्यर्थे शब्दे भेदो न गम्यते ॥४८०॥

પચ્ચાલ્લા (દેશ)નો એક ભાગ પણ બીજા દેશથી જુદો સમજવામાં આવે છે. ખીજાની નિવૃત્તિ માટે વપરાયેલા પચ્ચાલ્લા શબ્દ દ્વારા સમુદાય અને અવયવ વચ્ચે એક દર્શાવાતો નથી. (૪૮૦)

प्रसिद्धास्तु विशेषेण समुदाये व्यवस्थिताः ।

प्रदेशे दर्शनं तेषामर्थपरकरणादिभि ॥४८१॥

સમુદાયના અર્થમાં વિશિષ્ટ રૂપે દઢ થયેલા તે શબ્દો તેના અર્થમાં જ જાણીતા છે. પ્રયોજન, (સંદર્ભ) વગેરે વડે તેમને અવયવ(રૂપ અર્થ) માં સમજવામાં આવે છે. (૪૮૧)

યદુપત્યજ્જનં જાતેઃ સહચારિ ન કર્મસુ ।

તત્ર વા રુદ્રસમ્બન્ધં યત્ પ્રાયેણોપલક્ષિતમ્ ॥૪૮૨॥

સમુદાયઃ પ્રદેશો વેત્યેવં તસ્મિન્નનાશ્રિતે ।

અર્થાત્પ્રાન્યવિશેષેણ વર્તન્તે બ્રાહ્મણાદયઃ ॥૪૮૩॥

બ્રાહ્મણ વગેરે શબ્દો, જાતિની અભિવ્યક્તિ કરનારા, ઉપનયન વગેરે ચોક્કસ કાર્યો સાથે અવિભાજ્યપણે જોડાયેલા, અથવા તે જાતિમાં રૂઢ થયેલા સંબંધવાળા અને હાજરાગ તેવા જ જાહેર થયેલા, અને સમુદાય કે અવયવ કોઈ જોડનો પણ આશ્રય નહિ કરનારા અર્થનું, સામાન્યપણે અભિધાન કરે છે. (૪૮૨-૪૮૩)

યથા તુલ્યશ્રુતિદંષ્ટઃ સમુદાયે વ્યવસ્થિતઃ ।

તેનોપચરિતૈક્ષ્વં પ્રદેશેડપ્યુપલબ્યતે ॥૪૮૪॥

સમુદાયના અર્થમાં રૂઢ થયેલો જે (બ્રાહ્મણ શબ્દ અવયવનો અર્થ દર્શાવનારા સાથે) સમાન રૂપવાળો દેખાય છે, તેના ઉપર સાદરચના આરોપને કારણે અવયવના અર્થમાં પણ તે પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૮૪)

સંસ્કારાદુપપાતાદ્ વા વૃત્તોડક્તવર્તમાણકે ।

તૈલાદૌ જાતિસંબ્દોડત્ર સામર્થ્યાદવસોચતે ॥૪૮૫॥

અહીં ઉદાહરણથી કે (કુતરાં વગેરે વડે) બગાડવાથી ચોક્કસ વચન સાથે સંબંધ વાળા તેહના અર્થમાં, તે જાતિ શબ્દને સામર્થ્યને કારણે સમજવામાં આવી છે. (૪૮૫)

ન જાતિગુણશબ્દેષુ મૂર્તિભેદો વિવક્ષિતઃ ।

તે જાતિગુણસમ્બન્ધભેદમાત્રનિમ્બનાઃ ॥૪૮૬॥

જાતિ શબ્દો અને શુભ શબ્દોમાં પદાર્થના પરિભાષણ લેઈતી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી. જાતિ અથવા શુભ સાથેના તેમના સંબંધને કારણે પ્રાપ્ત થતા ભત્તરોડ ઉપર તે આધાર રાખે છે. (૪૮૬)

કૃષ્ણાદિવ્યવદેશ્યઃ સર્વાવયવવૃત્તિભિઃ ।

ગુણેષ્ઠોડત્યેકદેશ્યાઃ પટાદીનાં વિશેષકાઃ ॥૪૮૭॥

(કૃષ્ણ) શુભો બધા અવયવોમાં જ્યારે વ્યાપ્ત બને છે ત્યારે તેમને માટે કૃષ્ણ વગેરે શબ્દો વપરાય છે. પદાર્થના એક ભાગમાં રહ્યા હોય તો પણ તે યત્ર વગેરેના રંગની વિશેષતા દર્શાવતા હોય છે. (૪૮૭)

અહીં શુભ, કૃષ્ણ વગેરે ઉત્તરભાગને સમજાવવામાં આવ્યાં છે.

પટાવયવચ્ચાસ્તુ યદા તત્ર પટાદયઃ ।

તદા તૈલાદિવત્તેષાં જ્ઞાતિશબ્દત્વમુચ્યતે ॥૪૮૮॥

અર્થે પટ (વસ્ત્ર) વગેરે શબ્દો તેના એક ટુકડા માટે વપરાયા હોય ત્યારે તેઓ 'તેલ' વગેરેની જેમ જ્ઞાતિના વાચક બને છે. (૪૮૮)

નિવૃત્તયર્થા જ્ઞાતિર્યેષાં ભેદસ્તેષ્વનપેક્ષિતઃ ।

પ્રવેશો સમુદાયે વા ગુણોઽન્યેષાં નિર્વર્તકઃ ॥૪૮૯॥

જે શબ્દો તેમના અર્થો સિવાયના બીજા અર્થોની નિવૃત્તિ માટે ઉલ્લેખાયા હોય છે, તેમને અંગે સમુદાય કે અવયવ એવા ભેદની અપેક્ષા હોતી નથી. (ચોક્કસ) ગુણ (દર્શાવતો) શબ્દ બીજા (અર્થો)ની નિવૃત્તિ કરશે. (૪૮૯)

બ્રાહ્મણાધ્યયને તત્ર યતેતે બ્રાહ્મણશ્રુતિઃ ।

સાદૃશ્ય તત્ર દૃષ્ટ હિ ક્ષત્રિયાધ્યયનાદિભિઃ ॥૪૯૦॥

બ્રાહ્મણ શબ્દ બ્રાહ્મણના અધ્યયન (રૂપી અવયવ)ના અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં ક્ષત્રિયના અધ્યયન સાથે સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. (૪૯૦)

બ્રાહ્મણાધ્યયને વૃત્તિર્વદિ સ્યાદ્ બ્રાહ્મણશ્રુતેઃ ।

વત્તદયં કેન ધર્મેણ તુલ્યત્વં ક્રિયયોરંતિ ॥૪૯૧॥

જો બ્રાહ્મણ શબ્દ (માત્ર) બ્રાહ્મણના અધ્યયનનો જ ઉલ્લેખ કરતો હોય તો કદા એ ધર્મોને કારણે બને ક્રિયાઓ વચ્ચે સરખામણી છે, તે જણાવવું પડશે (૪૯૧) ઉપરની કારિકામાંના નિશ્ચય સામે શબ્દો રજૂ કરવામાં આવે છે.

અધ્યેતરિ યદા ધૃત્તિરુચ્યતે બ્રાહ્મણશ્રુતેઃ ।

નિમિત્તત્વં તદોપેતિ ક્રિયૈવાધ્યેતરિ સ્થિતા ॥૪૯૨॥

બ્રાહ્મણ શબ્દ જો અધ્યયન કરનારનો ઉલ્લેખ કરતો હોય તો અધ્યયન કરનારમાં પ્રાપ્ત થનારી (અધ્યયન) ક્રિયા સરખામણીના નિમિત્ત રૂપે પ્રાપ્ત થશે. (૪૯૨) હવે રૂપે સર્વસંમત મત રજૂ કરવામાં આવે છે

સિદ્ધશબ્દેન સંબન્ધે શ્રીયમાપ્રામિધાયિતા ।

પેત્રાત્ પટ્ટી પ્રસન્ધેત યોગે શ્રીયાદિમિર્યયા ॥૪૯૩॥

પેત્રત્વ શ્રીયમ્ એમ કીરનો શ્રીય સાથે સંબંધ થતાં એમ કહી સમજવામાં

આવે તેમ માત્ર શૌચંતુ અભિધાન કરનારાં સિંહ શબ્દ સાથે ચૈત્ર શબ્દનો સંબંધ
જેકવામાં આવતાં ચૈત્રણ સિંહ- । એવી ધડી વિલક્ષિત પ્રાપ્ત થશે. (૪૯૩)

બોહુ રીતે પ્રાપ્ત થી મુરકેથીએ કારિકામાં બહુવવામાં આવી છે

બ્રાહ્મણાયેય દાતવ્ય વૈશ્યાયેયેવમાદિયુ ।

સંપ્રદાનાદિયોગશ્ચ ક્રિયામાત્રે ન કલ્પતે ॥૪૯૪॥

બ્રાહ્મણની જેમ વૈશ્યને દાન આપવું વગેરે પ્રયોગોમાં જો બ્રાહ્મણ શબ્દ માત્ર
અધ્યયન ક્રિયાનો વાચક હોય તો માત્ર ક્રિયાના અર્થમાં સંપ્રદાન વગેરે (વિભક્તિ)
સાથે સંબંધ જોડી શકાશે નહિ (૪૯૪)

ક્રિયામાત્રાભિધાયિત્વાદન્યયેયુ ઘટેર્ન ચ ।

પાઠ કદાચિત્કર્તવ્યસ્તુલ્યૌ પશ્ચાત્તુમૌ ચત્ ॥૪૯૫॥

(ઉપમાન શબ્દ) માત્ર ક્રિયાતું અભિધાન કરતો હોવાથી વત્તિ પ્રત્યય જેમને
અ તે ■ તેવા તેમનો (સ્વરાદિ ગણના) અન્યથો સાથે પાઠ કદાપિ કરવો જોઈએ
નહિ, કારણ કે (આ બંને) બન્ને પક્ષો સરખા છે. (૪૯૫)

પ્રત્યયાર્થવિશેષણપણના અનુસંધાનમાં બાબકાર બહુવે છે કે અન્યથો સાથે વત્તિ
પ્રત્યયાન્ત ઉપમાનશબ્દોનો પાઠ કરવો જોઈએ નહિ, કારણ કે બ્યારે તે ક્રિયાનો અર્થ
દર્શાવે ત્યારે સિદ્ધ અને સખ્યા સાથે તેમનો સંબંધ થશે નહિ પ્રત્યયાર્થવિશેષણ પક્ષમાં
પણ ઉપમાનશબ્દો માત્ર ક્રિયા દર્શાવે છે ક્રિયા અસરવાળી હોવાથી આ પક્ષમાં પણ
વત્તિ પ્રત્યયાન્તનો સિદ્ધ અને સખ્યા સાથે સંબંધ થશે નહિ. બન્ને પક્ષોમાં પ્રત્યયનો
અર્થ ક્રિયા થશે તેમાં બન્ને પક્ષો આ બાબતમાં સરખા છે પરંતુ વત્તિ પ્રત્યયાન્તનો અર્થ
ક્રિયા નહિ પરંતુ ક્રિયાવાન સમજવામાં આવે તો તે દ્રવ્યવાચી હોવાથી સિદ્ધ અને સખ્યા
સાથે તેનો સંબંધ થઈ શકશે

જદ્યપિ જાતિ દ્રવ્ય વા તસ્માન્નાવયવે સ્થિત ।

ક્રિયાયાસ્તુ શ્રુતિર્વસ્માત્ તદ્વૃત્યર્થેઽવતિષ્ઠતે ॥૪૯૬॥

તેથી અન્યથના અર્થમાં રહેલો શબ્દ, જાતિ કે દ્રવ્યના અર્થનો ત્યાગ કરતો
નથી ક્રિયા શબ્દનો ઉત્ત્વેષ થયો હોવાથી ક્રિયાવાનના અર્થમાં તે સમજવામાં
આવે છે (૪૯૬)

અક્રિયાણા નિવૃત્ત્યર્થાં ચત્તશ્રાત્ર ક્રિયાશ્રુતિઃ ।

ક્રિયોપલક્ષિતે તસ્માત્ ક્રિયાશબ્દ. પ્રતીયતે ॥૪૯૭॥

ક્રિયા શબ્દનો (સૂત્રમાં) ઉત્ત્વેષ અક્રિયાઓની નિવૃત્તિ માટે થયો હોવાથી
જિજ્ઞાસુ શબ્દને ક્રિયા સાથે રહેલો એ અર્થમાં સમજવામાં આવે છે (૪૯૭)

હોતવ્યાદિપુ યસ્માચ્ચ ક્રિયાન્યા બ્રાહ્મણાદિવત્ ।

અપેક્ષણીયા શુદ્ધેઽર્થે તસ્માદ્ ધૃત્તિર્ન કસ્યચિત્ ॥૪૯૮॥

‘બ્રાહ્મણની જેમ’ પ્રયોગમાં બુદ્ધી (અધ્યયનરૂપ) ક્રિયા અપેક્ષિત છે તેમ હોતવ્ય (વગેરે)માં પણ છે. તેથી શુદ્ધ (ક્રિયા)રૂપ અર્થને આમાંનો કોઈ શબ્દ દર્શાવતો નથી. (૪૯૮)

જેમ, ‘બ્રાહ્મણની જેમ’ નો અર્થ બ્રાહ્મણના અધ્યયનની જેમ એવો સમજવામાં આવે છે, તેમ હોતવ્ય માં પણ માન હોય કરવા રૂપી શુદ્ધ ક્રિયા નહિ પરંતુ હોમવાના પદાર્થ રૂપી દ્રવ્યને ઉપમાન વાચક સાધારણ ધર્મ સમજવામાં આવે છે.

સર્વ વાત્કેકદેશો વા યસ્મિન્નાગ્રીયતે ક્વચિત્ ।

વિશેષવૃત્તિ તં સર્વમાતુભેદે વ્યવસ્થિતમ્ ॥૪૯૯॥

જ્યાં કોઈ શબ્દ(પ્રયોગ)નું સમુદાયના કે અવયવના અર્થમાં અભિધાન થાય છે ત્યાં તે સમુદાયને લેઈને આધારે, વિશેષ તરીકે સમજવામાં આવે છે.

શબ્દ, સમુદાયનો વાચક હોય કે અવયવનો વાચક હોય, તેને હમેશાં વિશેષનો અર્થ દર્શાવતો. સમજવામાં આવે છે. શબ્દ જ્યારે અવયવનો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે ખીજા અવયવોની તે નિવૃત્તિ કરે છે. તેથી તે વિશેષનો વાચક બને છે. જ્યારે તે સમુદાયનો અર્થ દર્શાવતો હોય ત્યારે સમુદાયના બધા અવયવોને તે દર્શાવતો નથી તેથી પણ તે વિશેષ દર્શાવે છે એમ સમજી શકાય.

સમુચ્ચયો વિકલ્પો વા પ્રકરણઃ સર્વં યવ વા ।

વિશેષા इति वर्ण्यन्ते सामान्यं વાવિકલ્પિતમ્ ॥૫૦૦॥

શબ્દો સમુચ્ચય કે વિકલ્પ કે બધા અવયવો દર્શાવે પરંતુ, તેમને બધાને તેમજ, વિકલ્પ વિનાના સામાન્યને પણ વિશેષો તરીકે સમજવામાં આવે છે. (૫૦૦)

■ हि ब्राह्मण इत्यत्र भेदः कश्चिदुपाश्रितः ।

अपाकृतो वा तेनायं समुदाये व्यवस्थितः ॥૫૦૧॥

બ્રાહ્મણ શબ્દમાં કોઈ અવયવ(નો અર્થ) સ્વીકારાયો નથી કે દૂર કરવામાં આવ્યો નથી, તેથી તે સમુદાય રૂપે દૃઢ બન્યો છે. (૫૦૧)

રાત્રિના પાઠ અપ્રાશિત । (જે કદાચ હાપજૂવ પણ હોઈ શકે) ને બદલે વપ્રાશિતઃ પાઠ લેવો જોઈએ કારણ કે સ્હેવાગ્રજ અસ્તુએ છે કે ન વપ્રાશિતઃ કશિદગ્રીહનોડપરચ નિવાસિતો વિશેષ इति युक्तं સમુદાયવચનમ્ । આ કારિકામાં અર્ધના સંદર્ભની દૃષ્ટિએ વપ્રાશિતઃ પાઠ યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે ઉપરનો અનુવાદ સમજવાનો બે.

ક્રિયા ત્વાગ્રીયતે યસ્મિન્ ॥ મેદોઽધ્યવસીયતે ।

તથાન્યથા સર્વથા ચેત્યપયોમે ન વિચતે ॥૫૦૨॥

જે (ઉપમાન) માં ક્રિયાનો (સાધારણ ધર્મ રૂપે) આશ્રય કરવામાં આવે છે (ત્યાં) તે (ક્રિયારૂપ વિશેષનો નિશ્ચય થાય છે. બીજા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં ન આવે તો તે (વિશેષ), બીજો અથવા બધા (વિશેષો), ત્યાં પ્રાપ્ત થતા નથી. (૫૦૨)

ત્યાં ઉપમાનમાં સાધારણ ધર્મ રૂપે ક્રિયાનો આશ્રય કરવામાં આવે છે ત્યાં તે ક્રિારૂપ ધર્મ સમુદાયના અર્થમાં સમજવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણેન તુત્ત્વે અર્થતે । પ્રયોગમાં અધ્યયન—ક્રિારૂપ સાધારણ ધર્મ સમજવામાં આવતાં બ્રાહ્મણ શબ્દને સમુદાયના એક વિશેષના અર્થોત્ અવયવના અર્થમાં સમજવામાં આવે છે. જો તુત્ત્વ જેવા બીજા શબ્દો વાપરવામાં ન આવે તો તે ક્રિારૂપ અભિમત અવયવ કે બીજો કોઈ અવયવ કે બીજા બધા અવયવો પ્રાપ્ત થશે નહિ

ઉપમાને ક્રિયાધૃત્તિમુપમેયે ક્રિયાશ્રુતિઃ ।

પ્રત્યાવચન્તી મેદસ્ય કરોતીત્વ પદાર્થતામ્ ॥૫૦૩॥

ઉપમેયના સંદર્ભમાં પ્રાપ્ત થતો ક્રિયાશબ્દ, ઉપમાનમાં (પણ) ક્રિયાનો સંબંધ દેશીવીને; (ક્રિારૂપ) અવયવ ને પણ (ઉપમાન)શબ્દના અર્થ તરીકે જાણે કે જણાવે છે. (૫૦૩)

વ્યાપારેણૈવ સાદૃશ્યે વ્યાપારસ્ય વિવક્ષિતે ।

ક્રિયાશબ્દ વચનાચ્છન્દાત પ્રત્યયઃ પ્રતિપાતતે ॥૫૦૪॥

(એકનો) ક્રિયાના અધારે (બીજાનો) ક્રિયા સાથેના સાદૃશ્યની વિનંદા હોય ત્યારે ક્રિયાવિશિષ્ટ દ્રવ્યના વાચક શબ્દ સાથે (વતિ) પ્રત્યય નોડવામાં આવે છે (૫૦૪)

ક્રિયાશ્વતોઽપિ સાદૃશ્યે વચ્ચુમિષ્ટે ક્રિયાવતી ।

અધ્યેતા બ્રાહ્મણ इव પ્રત્યયો ન નિવર્તેતે ॥૫૦૫॥

અધ્યેતા બ્રાહ્મણ इव । (અધ્યયન કરનાર બ્રાહ્મણ જેવો છે) પ્રયોગની જેમ, અધારે (એક) ક્રિયાવાનતુ (બીજા) ક્રિયાવાન સાથે સાદૃશ્ય જણાવતું યોગ્ય બને છે ત્યારે (વતિ) પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થતી નથી. (૫૦૫)

ઉપમાન અને ઉપમેયમાં પ્રાપ્ત થતા ક્રિારૂપ સાદૃશ્યને અધારે બ્રાહ્મણ इव અર્થ સ્થિતિઃ અધ્યેતા । પ્રયોગમાં વતિ પ્રત્યય યોગ્ય નથી હતાં તેની નિવૃત્તિ થતી નથી. દ્વને બ્રાહ્મણવત્ શબ્દ સત્ત્વવાત્થી થયો તેમાં સિંગ અને સંખ્યા સાથે તેનો સંબંધ થયો; તેથી સ્વરાદિગણમાં તેને મૂકવો પડશે. ઉપમાનશબ્દમાં ક્રિયાતુ પ્રાધાન્ય દેવાથી સિંગ અને સંખ્યા તેને પ્રાપ્ત ન થાય તો પત્રી વતિ ને સ્વરાદિગણમાં મૂકવાતું પ્રયોગન અર્થો દર્શાવવામાં આવ્યું છે. સ્વરાદિગણમાં પાક કરવાથી વતિનું અવ્યયવ સિદ્ધ બને છે.

અર્થીતે તુલ્ય ક્રિયેવ પુંલિંગેન વિશેષણમ્ ।

ક્રિયાવતિ ક્રિયાયાં તુ તુલ્યશબ્દે નપુંસકમ્ ॥૫૦૬॥

ક્રિયાવાન (એવો અર્થ અપેક્ષિત) હોય ત્યારે, અર્થીતે તુલ્યઃ । (ની જેમ અભ્યાસ કરે છે)ની જેમ, (તે ક્રિયાવાનના) વિશેષણને પુલિંગમાં વાપરવામાં આવે છે. ક્રિયાનો અર્થ (અપેક્ષિત) હોય ત્યારે (ક્રિયાના) વિશેષણ માટે નપુંસકલિંગ સમજવામાં આવે છે. (૫૦૬)

ક્રિયાવાનના અર્થમાં તુલ્ય શબ્દ સમજવામાં આવતો હોય, જેમકે વ્રાહ્મણેન તુલ્યઃ અર્થીતે । (બ્રાહ્મણના જેવો ક્ષત્રિય અધ્યયન કરે છે) ત્યારે પુલિંગ તુલ્યઃ શબ્દને ક્રિયાવાનના વિશેષણ તરીકે સમજવામાં આવે છે ક્રિયાના અર્થમાં તુલ્ય શબ્દ સમજતો હોય ત્યારે વ્રાહ્મણેન તુલ્ય અર્થીતે સ્ત્રિયઃ ।, 'ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણના સરખું અધ્યયન કરે છે' પ્રયોગની જેમ, તુલ્ય શબ્દ ક્રિયા સાથે અલિનન એવા વિશેષણરૂપે નપુંસકમાં પ્રયોજવામાં આવે છે

પ્રકૃત્યર્થે વિશિષ્ટેડપિ પ્રત્યયાર્થવિશેષણાત્ ।

પુત્રેન તુલ્ય કપિલ ક્ષતિ વૃત્તિ પ્રસજ્યતે ॥૫૦૭॥

પ્રાતિપદિકના અર્થ માટે ક્રિયાશબ્દ વિશેષણ બનતો હોય તો પણ પ્રત્યયના અર્થતુ તે વિશેષણ બનતો ન હોવાથી પુત્રેન તુલ્ય કપિલ । (પુત્ર જેવો પીંગો, પ્રયોગ)ની જેમ વૃત્તિ પ્રાપ્ત થશે. (૫૦૭)

પ્રત્યયર્થવિશેષણક્ષમા ણીજ એક ગુરૂની જણાવવામાં આવે છે. કાપ્યકાર જણાવે છે કે તૃતીયાસમર્થાત્ ક્રિયાવાનિનો ગુણતુલ્યત્વેડરિ પ્રત્યય પ્રાપ્નોતિ । પુત્રેન તુલ્યઃ ક્ષલ્લઃ । પુત્રેન તુલ્ય કપિલ. । કોઈ એક ગુણ સાથે સાદૃશ્ય હોય તો પણ તૃતીયાન્ત ક્રિયાશબ્દને વતિ ઉમેરવામાં આવે છે પૂર્વપક્ષરૂપ જ્ઞા કાપ્યવિચારને બદી રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

યા પુત્રે રૂઢસંવધા ક્રિયા લોકે વિવર્ણિતા ।

તામિ ક્રિયાવત પુત્રદ્ ગુણતુલ્યે વર્તિર્ભવેત્ ॥૫૦૮॥

પુત્રઃ શબ્દ સાથે દૃઢ થયેલ જ અંધરાણી જે ક્રિયાઓ બ્યવહારમાં વિવર્ણિત છે, તે ક્રિયાઓવાળા પુત્ર શબ્દને કોઈક શુભદ્ર આદૃશ્ય હોય ત્યારે વતિ પ્રત્યય ઉમેરવામાં આવે છે (૫૦૮)

અન્તર્મૂલં નિમિત્ત ચ રુદિશબ્દેષુ યદપિ ।

ક્રિયાસ્તુ સદ્વારિણ્યો રૂઢા. મન્તિ પદાર્યવત્ ॥૫૦૯॥

રૂદિશબ્દોમાં (પ્રવૃત્તિ)નિમિત્ત અન્તર્મૂલ હોય છતાં, કેટલીક ક્રિયાઓ, (શબ્દની સાથે હ મેશા) રહેનારી અને શબ્દના (ડબ્બરૂપ) અર્થની જેમ પ્રસિદ્ધ હોય છે. (૫૦૯)

ક્રમં તુ યદિ વાધિત્વા પ્રત્યયાર્યવિશેષણમ્ ।

પ્રધાનાતુપ્રહાત્સામ્યાદ્ વિમક્તેઽવાવતિષ્ઠતે ॥૫૧૦॥

(સ્થાન૩૫) ક્રમનો બાધ કરવામાં આવે તો, મુખ્ય એવા પ્રત્યયાર્યના ઉપકારને કારણે અને સમાન વિલકિતને કારણે, (ક્રિયાચન્દ) પ્રત્યયના અર્થનું વિશેષણ બનશે. (૫૧૦)

હારિકા ૫૦૭માં જણાવવામાં આવ્યું કે પુત્ર શબ્દ ક્રિયાવાચક છે. હારિકા ૫૦૮માં પુત્ર શબ્દના વાચકવને ફરીવાર જણાવવામાં આવ્યું. પરંતુ હારિકા ૫૦૯માં એની સામે મુશ્કેલી રજૂ કરવામાં આવી. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે ચતુર્થા ક્રિયા એવું લા મળતી । એ પ્રમાણેના પદ્માન્તરવચનને આધારે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

પ્રકૃતેરવિશિષ્ટત્વાત્ ક્રિયાતુલ્યે પ્રસજ્યેત ।

પુત્રાદૌ શુભશબ્દેભ્યઃ પૂર્વોક્તસ્ય વિપર્યયે ॥૫૧૧॥

(ક્રિયાશબ્દ) પ્રાતિપદિકનું વિશેષણ બનતો ન હોવાથી પહેલાં જણાવેલા (ઉદાહરણ પુત્રોગ તુલ્યઃ સ્થૂલઃ)થી વિરુદ્ધ શબ્દક્રમવાળો પ્રયોગ (સ્થૂલેન તુલ્યઃ પુત્રઃ) પ્રાપ્ત થતાં પુત્ર વગેરે માટે સ્થૂલ વગેરે શબ્દ શબ્દોને, ક્રિયાનું સાદૃશ્ય ધરાવવા, (ચત્તિ પ્રત્યય) ઉમેરવામાં આવે છે. (૫૧૧)

પ્રત્યયાધ વિશેષણપક્ષનો સ્વીકાર કરવામાં આવતાં, પહેલાં જણાવેલી મુશ્કેલી પ્રાપ્ત થશે. આ પક્ષમાં પણ સ્થૂલેન તુલ્યઃ પુત્રઃ । એવું ઉદાહરણ પ્રાપ્ત થશે.

સ્થૂલેન તુલ્યો યાતીતિ ચદિરજ્ઞા ક્રિયાશ્રુતિઃ ।

અનિમિત્તં ઘટેસ્તુલ્યં યાતીત્યગ્રેવ્યતે યતિઃ ॥૫૧૨॥

સ્થૂલેન તુલ્યઃ (વિવક્તઃ) યાતિ । (સ્થૂળતા સરખો દેવદત્ત બાથ છે) પ્રયોગમાં ક્રિયાનો ઉલ્લેખ બહિર્ગમ છે તેથી તે ચતિ (પ્રત્યય ઉમેરવા)નું નિમિત્ત બનતો નથી, પરંતુ તુલ્યં યાતિ । (સ્થૂળતા જેવું ચાલે છે) પ્રયોગમાં ચતિનો પ્રયોગ આવશ્યક છે. (૫૧૨)

સ્થૂલેન તુલ્યઃ (વિવક્તઃ) યાતિ । પ્રયોગમાં પુત્રિવગમાં પ્રાપ્ત થતા તુલ્યઃ શબ્દ દેવદત્ત સાથે સમાન અધિકરણમાં હોવાથી ક્રિયાને કારણે પ્રાપ્ત થતું તુલ્યત્વ અર્થાત્ સરખાપણું સમજાશે નહિ. તેથી આ પ્રયોગ સ્થૂલેન તુલ્યઃ પુત્રઃ । થી મુદો પડતો નથી. સ્થૂલેન તુલ્યં યાતિ એવા પ્રયોગમાં યાતિ ક્રિયા૩૫ તુલ્યં સાથે સમાન અધિકરણમાં છે. તેથી ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય સમજવામાં આવે છે. પરિણામે સ્થૂલ્યઃ યાતિ એવા ચતિ સાથેનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે

દ્વયં વિશેષ્યતે તેન ચદેકત્ર વિશેષણમ્ ।

તુલ્યશબ્દો દિ તં ધર્મમુમયસ્યમપેઞતે ॥૫૧૩॥

જે એકને માટે વિશેષણ રૂપે ઉલ્લેખાયું હોય તે બન્નેનું વિશેષણ બનશે. તુલ્ય શબ્દ, તે (ક્રિયા૩૫) ધર્મ બન્નેમાં પ્રાપ્ત થતા હોય તેવી અપેક્ષા રાખે છે. (૫૧૩)

ક્રિયાશબ્દ, પ્રકૃતિ કે પ્રત્યયના અર્થવાચી એકને માટે, વિશેષણ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તે, પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના એક બન્નેના અર્થોના વિશેષણરૂપ બની શકે સાદર્યનો વાચકે તુલ્ય શબ્દ ક્રિયારૂપ ધર્મને પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય એક બન્નેના અર્થોના વિશેષણ રૂપે સ્વીકારે છે.

एक समानो घर्मश्चेदुपमानोपमेययो ।

तुल्यया संमित तुल्यमिति तन्नोपपद्यते ॥५१४॥

ઉપમાન અને ઉપમેય બન્નેમાં એક ધર્મ સમાન હોય તો (જ) તુલ્ય શબ્દનો ત્રાજવા વડે બરાબર માપેણ (એવો અર્થ) થોડો કરે છે (૫૧૪)

सूत्रे ध्रुतश्च द्विजोऽसावभेदं प्रतीयते ।

न च सामान्यशब्दत्वाद्धृता गम्यते क्रिया ॥५१५॥

(તેન તુલ્ય ૦) સૂત્રમાં ઉલ્લેખાયેલો તે (ક્રિયારૂપ ધર્મ) બન્નેમાં અભિન્નપણે રહેલો સમજાય છે જેનો ઉલ્લેખ થયો નથી તેવી ક્રિયા, (પુત્ર) શબ્દ) સામાન્ય-શબ્દ હોવાને કારણે, સમજવામાં આવતી નથી (૫૧૫)

अध्रुताश्च प्रतीयन्ते निदेशस्यायितादय ।

ये धर्मा नियतास्तेषां पुत्रादिषु न विद्यते ॥५१६॥

પુત્ર શબ્દમાંથી આજ્ઞાપાલન વગેરે (બાકીના ધર્મો) ઉલ્લેખ ન પાડ્યા હોય છતાં, સમજવામાં આવે છે પરંતુ, જે નિશ્ચિત શ્વ ધર્મો છે તે તેમાં પ્રાપ્ત થતા નથી (૫૧૬)

अनाश्रितक्रियस्तस्मान्न तुल्योऽस्ति क्रियावता ।

क्रियाया अवशे सापि क्रियावत्ता प्रतीयते ॥५१७॥

જેનામાં ક્રિયાનો આશ્રય નથી તેણે (ઉપમેય), ક્રિયાવાન (ઉપમાન)ના જેવું નથી ક્રિયાનો ઉલ્લેખ થયો હોય ત્યારે (જ) તે (ઉપમાન)નો ક્રિયાનો આશ્રય સમજાય છે (૫૧૭)

द्वयो प्रतिनिधानाच्च व्यायत्त्वमभिधीयते ।

निरासत्त्वमिवावित्वात् प्रत्ययार्थविशेषणे ॥५१८॥

બન્ને (પ્રમાણ હોય)નો પરિહાસ કરવામાં આવ્યો હોવાથી (પ્રત્યયાર્થ વિશેષણરૂપ) વધારે સ્વીકાર્ય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે પરંતુ કે પ્રત્યયાર્થ વિશેષણ (પક્ષ)માં (વતિ) અસત્ત્વરૂપ ક્રિયાનું હોય તે અભિધાન કરે છે (૫૧૮)

તેન ઉચ્ચં । સત્ત ઉપરના જાણ્યમાં પ્રકૃત્યર્થવિશેષપક્ષ અને પ્રત્યયાર્થવિશેષપક્ષ એવા બે પક્ષો અંજે સંપૂર્ણ થયાં કરવામાં આવી છે. જન્મેને પ્રાપ્ત થતા દોષોનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે. અતે પ્રત્યયાર્થવિશેષપક્ષને વધારે મહત્વનો અને તેથી સ્વીકાર્ય ગણવામાં આવ્યો છે. આ પક્ષમાં વતિ પ્રત્યય અસત્ત્વમૂલ ક્રિયાનું અભિધાન કરતો હોવાથી તેને લિંગ અને સ્ત્રી આપ્ત થતાં નથી; તેથી વતિનો સ્વરાદિગણમાં પાઠ ગૌરવ જનતો નથી.

અસત્ત્વમૂલો કથાપારઃ કેવલઃ પ્રત્યયે ચતઃ ।

વિદ્યતે લક્ષણાર્થત્વં નાસ્તિ તેન ક્રિયાશ્રુતેઃ ॥૫૧૯॥

(વતિ) પ્રત્યયમાં માત્ર અસત્ત્વરૂપ ક્રિયા પ્રાપ્ત થતી હોવાથી ક્રિયા શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ હોવાની જરૂર નથી. (૫૧૯)

ક્રિયાવત્તમત્તુ મહુનાત્ પ્રકૃત્યર્થવિશેષણે ।

ક્રિયામાત્રેણ તુલ્યત્વે સિદ્ધાસન્ધ્યામિધાયિતા ॥૫૨૦॥

પ્રકૃત્યર્થવિશેષણ પક્ષમાં ક્રિયાવાનને પ્રાતિપદિકના અર્થ રૂપે માનવામાં આવે (તો પ્રકૃતિના અર્થરૂપ) શુદ્ધ ક્રિયાનું (પ્રત્યયના અર્થરૂપ ક્રિયા) સાથે સાદૃશ્ય સમજાતાં (વતિ) પ્રત્યય અદ્રવ્યનો વાચક છે એમ સિદ્ધ થશે. (૫૨૦)

યદા ક્રિયાનિમિત્તં તુ સાદૃશ્યં સ્થાત્ ક્રિયાવતોઃ ।

ક્રિયાવતોઽભિધેયત્વાત્ તદા દ્રવ્યાભિધાયિતા ॥૫૨૧॥

ક્રિયાને કારણે, બે ક્રિયાવાનોનું, પરસ્પર સાદૃશ્ય સમજવામાં આવતાં ક્રિયાવાનનું અભિધાન થતું હોવાથી, દ્રવ્યનું જ અભિધાન થશે. (૫૨૧)

અધ્યયેષુ વતેઃ પાઠઃ કાર્યસ્તત્ર સ્વરાદિવત્ ।

બ્રાહ્મણેન સમોઽધ્યેતેત્યત્ર ચ પ્રત્યયો ભવેત્ ॥૫૨૨॥

સ્વઃ વગેરે શબ્દોની જેમ વતિ (જેને અતે છે તેવા શબ્દ)નો અવધવો સાથે પાઠ કરવો જોઈએ, જેથી બ્રાહ્મણેન સમઃ અધ્યેતા । (બ્રાહ્મણના જેવો અભ્યાસી) પ્રયોગમાં પણ વતિ પ્રત્યય વાપરી શકાય. (૫૨૨)

કારિકા નં ૫૨૧માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે ક્રિયાવાનને ઉપમાન તરીકે સમજવામાં આવે ત્યારે બે પ્રકાર સંભવશે વ્યાપાર અર્થોત્ ક્રિયાથી વ્યાપ્ત એવો ક્રિયાવાન સમજવામાં આવશે અથવા ક્રિયા સાથે સંનિધવાળો ક્રિયાવાન સમજાશે. જન્મે પક્ષમાં દ્રવ્યનું અભિધાન થાય છે.

આ કારિકામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સ્વઃ વગેરે શબ્દો વાસ્તવમાં દ્રવ્યાભિધાયી છે. સ્વઃ રોદાવઃ । અથવા સ્વર્ણતઃ । પ્રયોગોમાં સ્વઃ ને કાર્ય સમજવામાં આવ્યું છે.

તેથી જાદયોડછત્વે । (૧૪.૫૭) સૂત્રમા તેમનો પાઠ ન કરતાં સ્વરાદિનિષાતમચ્ચયમ્ ।
(૧૧૩૭) સૂત્રમા તેમનો પણ કરવામાં આવ્યો છે આ રીતે વતનત શબ્દ પશુ સર્વ-
વચન બનતો હોવાથી વતિનો પાઠ અગ્રથો સાથે કરવો પડ્યો છે

સામાનાધિકરણ્ય ચ વત્યર્થેનાપદીશ્યતે ।

તુલ્યમિત્યન્યથા કલ્પ્યો વાક્યશેષોડધ્રુવો ભવેત્ ॥૧૨૩॥

વતિ નો અર્થ દર્શાવનારા તુલ્ય શબ્દ સાથે (ક્રિયા શબ્દનુ) સમાનાધિકરણ્ય
જણાવવામાં આવ્યું છે આમ કરવામાં ન આવે તો (સૂત્રમા) અધ્યાહુત વચન
અગે કટપના કરવી પડશે (૫૨૩)

તેન તુલ્ય ૦ । સૂત્રમા વતિના અર્થમા તુલ્ય શબ્દ વપરાયો છે અને ક્રિયા શબ્દ,
વતિનો અર્થ દર્શાવતા તુલ્ય શબ્દ સાથે સમાન અધિકરણ્યમા છે આમ અહીં પ્રત્યયાર્થ-
વિશેષણપક્ષ સમજતા, સૂત્રમા જ સામાનાધિકરણ્ય દર્શાવવામાં આવ્યું છે એમ થયું.
પ્રત્યયાર્થવિશેષણ પક્ષમાં જગત્ તૃતીયાસમ્ય ક્રિયા જેવું જા મળતી । એવા અધ્યાહુત વાક્યવિશેષ
સાથે સમન્વય કરવો પડશે આ પ્રમાણે ધૌરવ પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યયાર્થવિશેષણપક્ષ વધારે
સ્વીકાર્ય બનશે

ક્રિયાવતોશ્ચ સાદૃશ્યે પ્રત્યયાર્થવિશેષણે ।

અધ્યેત્રા સદૃશોડધ્યેતેત્વત્ર નારિત્ત વતેર્વિધિ ॥૧૨૪॥

પ્રત્યયાર્થવિશેષણપક્ષમા જે ક્રિયાવાનો વચ્ચે (અધ્યયનનુ) સાદૃશ્ય હોવાથી,
અધ્યેત્રા સદૃશોડધ્યેતેત્વમા । (અધ્યયન કરનારના જેવો અધ્યયન કરનારો છે) પ્રયોગમાં
મતિનુ વિધાન થયું નથી. (૫૨૪)

તુલ્યાર્પણેરિતિ ચા તસ્યાસ્તૃતીયાયા ન મિચ્યતે ।

અર્થો ભેદેડપિ સર્વાભિરિતરાભિર્વિમત્કિમિ ॥૧૨૫॥

તુલ્યાર્પણે' । (૧,૩૭૨) સૂત્ર પ્રમાણે તુલ્ય શબ્દ સાથેના સજ ધમાં જે તૃતીયાનુ
વિધાન થયું છે. તે (તૃતીયા)નો અર્થ, (બીજી વિભક્તિઓ) જુદી હોવા છતાં, તે
બધી વિભક્તિઓના અર્થથી જુદો પડતો નથી (૫૨૫)

તન તુલ્ય ૦ । સૂત્ર ઉપરના સાખવચનોનું વિગતપૂર્ણ અન્વાખ્યાન પૂરું થયું. ૬૯
તેના પછીના સૂત્ર ઉપર તદ્યત્ । (૫૧-૧૧૬) સૂત્ર ઉપરના સાખવચનોને સમજાવવામાં
આવે છે બીજી રીતે કહાએ તો જ્વના અર્થમાં વતિ પ્રત્યયના ઉપયોગની ચર્ચા કરવામાં
આવે છે સાખ્યકાર જણાવે છે કે તુલ્ય અને જ્વ શબ્દો સમાનાર્થક છે. અગાઉના સૂત્ર
પ્રમાણે જે ક્રિયાઓ વચ્ચેના સાદૃશ્યને દર્શાવતા તૃતીયાન્ત શબ્દમાં વતિ ઉમેરવામાં આવે

છે. આ સૂત્ર એ સર્વવાચક સ્વરોહો વચ્ચે સાદૃશ્ય દર્શાવતા પશ્ચાન્ત કે સપ્તમ્યન્ત સ્વરોમાં વર્તિ પ્રાપ્ત્ય ઉમેરવાનું વિધાન કરે છે. આ બાબત બ્રાહ્મણના સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી તદ્દ્ર તદ્દયેવ । સૂત્ર ૨૭૫ કરવાની જરૂર નથી.

તુલ્યાર્થેતુલોપમાર્ગ્યાં તૃતીયાન્વરત્વામ્ । (૨.૩.૭૨) તુલ્ય અને ઉપમા સિવાય, તુલ્ય અર્થ દર્શાવનારા સ્વરો સાથે સંબંધ થતાં, વિકલ્પે તૃતીયા ગાય છે) સૂત્ર પ્રમાણે તુલ્ય અર્થમાં પ્રાપ્ત થતી તૃતીયાનો અર્થ, વિભક્તિઓ જુદી હોવા છતાં, બીજી બધી વિભક્તિઓના અર્થથી જુદો પડતો નથી. આમ જ-ને મૂળે એક જ બાબતનું વિધાન કરતાં હોવાથી તદ્દ્ર તદ્દયેવ । સૂત્ર આવશ્યક નથી.

મોઝ્યતે બ્રાહ્મણ ઇવ તુલ્યં મુક્તં દ્વિજાતિના ।

પદ્યતિ બ્રાહ્મણમિવ તુલ્યં વિષ્ણેણ પદ્યતિ ॥૫૨૬॥

મોઝ્યતે બ્રાહ્મણ ઇવ । (પ્રયોગ) દ્વિજાતિના તુલ્યં મુક્તમ્ । જેવો છે; પદ્યતિ બ્રાહ્મણં ઇવ । (પ્રયોગ) તુલ્યં વિષ્ણેણ પદ્યતિ । ના સરખો છે. (૫૨૬)

બ્રાહ્મણેનેવ વિદ્યાત્ તુલ્યં જ્ઞાતં દ્વિજાતિના ।

દીયતાં બ્રાહ્મણાયેવ તુલ્યં વિષ્ણેણ દીયતામ્ ॥૫૨૭॥

બ્રાહ્મણેનેવ વિદ્યાતમ્ । (પ્રયોગ) તુલ્યં જ્ઞાતં દ્વિજાતિના જેવો છે, દીયતાં બ્રાહ્મણાય ઇવ । (પ્રયોગ) તુલ્યં વિષ્ણેણ દીયતામ્ । ના જેવો છે. (૫૨૭)

બ્રાહ્મણાદિવ વૈદ્યાત્ સ્વભષીણ્યાભ્યયનં વદ્ધુ ।

હૃદયેષમાદિભિર્મેદસ્તૃતીયાયા ન કલ્પન ॥૫૨૮॥

બ્રાહ્મણાદિવ વૈદ્યાત્ સ્વ ભષીણ અભ્યયન વદ્ધુ । (પ્રયોગ વિષેણ તુલ્યં વૈદ્યાત્ સ્વ ભષીણ અભ્યયન વદ્ધુ । ના સરખો છે) આવા પ્રયોગોમાં તૃતીયા (નો ઉપયોગ બીજી વિભક્તિઓના ઉપયોગથી) જુદો નથી. (૫૨૮)

તુલ્યાર્થે.૦ । સૂત્ર શેષ અર્થમાં તૃતીયાના વિકલ્પ પ્રયોગનું વિધાન કરે છે. બ્રાહ્મણે તુલ્ય, । અથવા બ્રાહ્મણ તુલ્યઃ । કહી શકાય છે ને કારક અર્થમાં બધી વિભક્તિઓ સાથે વાપરી શકાય છે. શેષ સંબંધ ક્રિયાકારક સંબંધ પૂર્વક હોવાથી તૃતીયા અર્થમાં કારકોના અર્થમાં વાપરી શકાય છે.

તૃતીયાની સાથે તુલ્યતા પ્રયોગથી જે અર્થ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે અર્થ દર્શના બીજી વિભક્તિઓ સાથેના પ્રયોગથી મેળવી શકાય છે.

ભર્તૃદિઓ પ્રથમથી પગથી સુધીની વિભક્તિઓનાં જ સાથેનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે. ૫૫૨ અને સપ્તમીનાં ઉદાહરણો, અનુક્રમે, વાદ્યમ્ત્વ ઇવ વૈશલ્ય વગરેત્વ ઉપસ્થિતમ્ । ની સાથે વિષેણ તુલ્યં વૈશલ્ય વગરેત્વ ઉપસ્થિતમ્ । અને શુભ વિષ્ણુ દવાગ્રેતે ક્ષયિતે વદ્ધવઃ સ્વિત્વ, । ની સાથે વિષેણ તુલ્યં સ્વિત્વિત્વ ક્ષયિતે વદ્ધવો ગુનાઃ । હેતુસાને આપ્યાં છે.

તુલ્યં મધુરયાધીયે માત્રા તુલ્યં સ્મરમિ તામ્ ।

મધુરાયાઞ્ચ માતૃઞ્ચ કથં સાદૃશ્યકલ્પના ॥૫૨૯॥

તુલ્યં મધુરયા અધીયે । (હું મધુરાની જેમ અધ્યયન કરું છું અને માત્રા તુલ્યં સ્મરમિ તામ્ । (માતાની જેમ હું તેનું સ્મરણ કરું છું) પ્રયોગોમાં મધુરા અને માતાની અધ્યયન અને સ્મરણ રૂપી કાર્યો સાથે) સાદૃશ્યની કલ્પના કેવી રીતે થઈ શકે ? (૫૨૯)

તથા તસ્યેવ । સુતથી વર્તિ ના અર્થમાં ફક્ત વિધાન થયું છે. તેની પહેલાંનું સુત તેમ તુલ્યં ૦ ।, તુલ્યં ના અર્થમાં વર્તિનું વિધાન કરે, તે જાણી આ સુતની આવશ્યકતા નથી. આ પશ્ચાત્ દોષ દર્શાવવા માટે કેટલાક ઉદાહરણો આ કારિકામાં રજૂ કરવામાં આવ્યાં.

મધુરાયાં હવ વાટલિપુત્રો બહુ બધોયે । પ્રયોગ મધુરાયત્ વાટલિપુત્રો બધોયે । ના સરખો ॥ અને માતૃશિવ દેવદત્તાવાઃ સ્મરમિ । પ્રયોગ માતૃશિવ દેવદત્તાવાઃ સ્મરમિ । ના સરખો છે હવે આ પ્રયોગોની સિદ્ધિ તેમ તુલ્યં ૦ । સુતથી કરવામાં આવે તે મધુરયા તુલ્યં બધોયે અને માત્રા તુલ્યં દેવદત્તાવાઃ સ્મરમિ । એવા પ્રયોગો પ્રાપ્ત થશે આ પ્રયોગોમાં મધુરા અને અધ્યયન ક્રિયાનું તથા માતા અને સ્મરણક્રિયાનું સાદૃશ્ય સમજવું પડશે પરંતુ આવું સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી.

હવે અધ્યયન અને સ્મરણના આગ્રયોમાં વિનિવૃત્તા હોવાથી વિનિવૃત્ત આગ્રયો વચ્ચે સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત થશે એમ જો માનીએ તો આગ્રયોને કાર્ણે સમજવા પડશે અને વર્તિ પ્રત્યય ક્તી શબ્દને લાગુ પડશે, અધિકરણ કે કર્મને નહિ. તેથી તેમ તુલ્યં ૦ સુતથી કામ આવશે નહિ.

મધુરાવિષયઃ પાઠઃ સ્મરણં માતૃકર્મકમ્ ।

મધુરામાતૃસન્દામ્યામભેદનાભિધીયતે ॥૫૩૦॥

મધુરામાં અધ્યયનનું અને માતાના સ્મરણનું, (અનુક્રમે) મધુરા અને માતૃ શબ્દો સાથે સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. (૫૩૦)

મધુરામાં અધ્યયન અર્થાત્ અધ્યયનક્રિયાને તે ક્રિયાના અધિકરણ અર્થાત્ મધુરા સાથે અવિનિવૃત્ત સમજવામાં આવ્યું છે. એવી જ રીતે મધુરાના સરખું એમ ઉપમેયમાં પ્રાપ્ત થતી અધ્યયનક્રિયા ઉપમાનમાં પણ તેવી જ ક્રિયાને બોધ કરાવે છે. આ રીતે માતૃસ્મરણ અંગે પણ સમજવું જોઈએ. માતાના સ્મરણ સરખું દેવદત્તાનું સ્મરણ છે. આમ જ-ને ઉદાહરણોમાં તેમ તુલ્યં ૦ । સુતથી વર્તિ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વદ્દાવયવતુલ્યેષુ મુક્ષેષૂર્દ્યુતિર્નિયા ।

વર્તતે ગૃહતુલ્યે ચ પ્રાસાદે મધુરાશ્રુતિઃ ॥૫૩૧॥

જેમ વદ્દામુખઃ । ('જિંટના મોં જેવા મોંનાળો' સમાસમાં) વદ્દાશબ્દ જિંટનાં બીજાં અંગે જેવા તેના મોંના વાચક છે, તેમ મધુરાશબ્દ (વાટલિપુત્રના) ઘર જેવા, તેના મહેલોના અર્થમાં વપરાય છે. (૫૩૧)

અધ્યયનયોઃ સામ્યમધ્યેત્રોરપદિરયતે ।

તથા ક્રિયાગર્વિર્ધર્મેરુચ્યન્તે સાધનાશ્રયાઃ ॥૫૩૨॥

જેમ જે (સ્થળોનાં) અધ્યયનો વચ્ચેનું સામ્ય (જે) અધ્યેતાઓ વચ્ચેના સામ્ય તરીકે સમજવામાં આવે છે તેમ ક્રિયાઓના ધર્મો દ્વારા તેમનાં સાધનોના આશ્રયોને જણાવવામાં આવે છે. (૫૩૨)

શ્વાર્થે ચત્ત્વ વચનં પૂર્વસૂત્રે ચ યો વિધિઃ ।

ક્રિયાશબ્દશ્રુતૌ ભેદો ન કશ્ચિત્ વિચલતે તયોઃ ॥૫૩૩॥

શ્રવના અર્થ અંગે (તત્ર તસ્યેવ । ૫-૧-૧૨૬ સૂત્રમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે અને તેની પહેલાંના સૂત્રમાં જે વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તે (જે)માં, (પૂર્વ સૂત્રમાં) ક્રિયાશબ્દના ઉદ્દેશને કારણે ભિન્નતા નથી. (૫૩૩)

યદ્યપ્યુપાધિરન્યત્ર નિયતો ન પ્રયુજ્યતે ।

રૂપાભેદાત્ ત્વન્નિર્જ્ઞાતા ક્રિયાત્ર જુયતે પુનઃ ॥૫૩૪॥

ખીજે, (સૂત્ર દ્વતેદ્વિતિ ૧ । ૩.૨.૨૫માં) નિયત ઉપાધિને ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ (વત્તિ પ્રત્યયના સંદર્ભમાં ક્રિયાના વિશિષ્ટ) સ્વરૂપની પ્રતીતિ થતી ન હોવાથી, (વત્તિ પ્રત્યય દ્વારા) અજ્ઞાત રહેલી ક્રિયાને અહીં ફરીવાર ઉદ્દેશ કરવામાં આવે છે. (૫૩૪)

દ્વતેદ્વિતાવયોઃ વર્તો ૧ (૩.૨.૨૫) સૂત્રનાં વત્તિહરિઃ । (૫ખામ લઈ જનાર પદ્ય) ગાયહરિઃ । (નાથ પહેરનારું પદ્ય) ઉદાહરણ છે. જાને પ્રયોગોમાં વદ્યઃ પદ વપરાયું નથી ;કારણ કે, સૂત્રમાં જ વર્તો એવો ઉપાધિ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, અને આ અર્થમાં જ રહે. અન્ય ઉપેક્ષામાં આવે છે. ગાયત્ર્ય કે ગદ્યત્ર્ય પ્રયોગોમાં વત્તિ ના સાદર૫૨૫ અર્થ દ્વારા જણાવાતી સામાન્ય ક્રિયાની વિશેષરૂપે પ્રતીતિ થતી નથી, મોક્ષક્રિયાવાચક શબ્દ વત્તિને જુદો પ્રયોગ અવરૂપ કરવો પડશે.

યથા કુસુમરયઃ પુન્નઙ્ગી વ્યવસ્તે સુદુરલ્લયઃ ।

સત્યપિ પ્રત્યયાર્થત્વે ભેદામાનાદુદાહરતાઃ ॥૫૩૫॥

જેમ કે, પ્રત્યયના અર્થમાં બધા અર્થો પ્રાપ્ત થતા હોવા છતાં, અર્થ(લેઈ) દર્શાવાતો ન હોવાથી પુન્નઙ્ગ ની સાથે વિ, ઉત્ત, અને પરિ (ઉપસર્ગો) અને મનસ્વી ની સાથે સુ, દુઃ, વગેરેના પ્રયોગોને જણાવવામાં આવ્યા છે (૫૩૫)

પુન્નમાઙ્ગલીરાગ્નિજ્ઞ્ ૧ (૩.૧ ૨૦) સૂત્ર જણાવે છે કે પુન્ન, ગાગ્ઙ અને વીવ્ઙ શબ્દોને વિશિષ્ટ ક્રિયાના અર્થમાં જિઙ્ પ્રત્યય લાગે છે. પુન્નનાં જિઙ્ સાથેનાં ક્રિયારૂપોમાંથી પૂંજ્ઙ

શિશુ કરવું, નીચું કરવું, વગેરે અનેક ક્રિયાપદોનો બોધ થાય છે તેથી બિ, ઠવ, પરિ એ ઉપસર્ગોને યોગ્ય ક્રિયા દર્શાવવા માટે વાપરવામાં આવે છે, જેમ કે મહાદિમ્બો મુખ્યન્વે લોપ્થ હત્ । સૂત્ર જાણીને કે જલ શીઘ્ર વગેરે પ્રાતિપદિકોને અશૂનત્વભાવ અર્થમાં ક્યદ્ પ્રત્યય લાગે છે અને પ્રાતિપદિકને અન્તે આવતા જાળનો લોપ થાય છે મહાદિ ગથમાં અમિતનમ્, સુમત્તમ્, તુર્મનમ્ વગેરે અબ્દો મળે છે અહીં ક્યદ્ પ્રત્યય મનની શુદ્ધી શુદ્ધી અવસ્થાઓ દર્શાવી શકતો નથી તે કાર્ક અગિ, સુ દુર જેવા ઉપસર્ગો કરે છે એ પ્રમાણે વતિ પ્રત્યય ક્રિયાસામાન્ન દર્શાવે છે ક્રિયાવિશેષ દર્શાવવા માટે ક્રિયારૂપનો પ્રયોગ કરવો પડે છે

एवञ्च सति पूर्वैण सिद्धोऽत्रापि वतेर्विधि ।

नियमे बाभिधाने वा भिद्यते न क्रियाश्रुति ॥५३६॥

આમ હોવાથી (તેન તુલ્ય = એવા) અગાઉના સૂત્રથી અહીં (તત્ર તસ્યેવ । સૂત્રમાં) પણ વતિનું વિધાન સિદ્ધ થાય છે (વતિ દ્વારા સામાન્ય અભિધાન અંગે ક્રિયાના પ્રયોગરૂપી) નિયમમાં કે (પછીના સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતા નવીન) અભિધાનમાં ક્રિયાશબ્દના વપરાશ અંગે કશો તદ્દાવત સમજવામાં આવતો નથી (૫૩૬)

इवे ब्रह्मादिविषय प्रत्यय पुनरुच्यते ।

क्रियाणामेव सादश्ये पूर्वसूत्रे विधीयते ॥५३७॥

સાદૃશ્ય જણાવાતું હોય ત્યારે, દ્રવ્ય (શુભ) વગેરે (ના સાદૃશ્યને) દર્શાવતા વતિ પ્રત્યયનું ફરીવાર વિધાન કરવામાં આવે છે (ક્રિયાઓનું સાદૃશ્ય હોય ત્યારે અગાઉના સૂત્રમાં છે તેમ વતિનું) વિધાન થાય છે (૫૩૭)

मधुरायामिव गृहा प्राक्षणस्येव पाण्डुरा ।

इत्यत्र ब्रह्मगुणयो पूर्वैण न वतिर्भवेत् ॥५३८॥

મધુરાયા ઇવ ગૃહા । (મધુરના ધરે જેવા ધરે), પ્રાક્ષણસ્ય ઇવ પાણ્ડુરા । (પ્રાક્ષણના જેવા શુભ દાંત વગેરે) પ્રયોજોમાં દ્રવ્ય અને શુભનું સાદૃશ્ય હોવાથી (તેન તુલ્ય = એવા) પૂર્વસૂત્ર વડે વતિ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે નહિ (૫૩૮)

आरम्भस्याक्रियार्थत्वे नार्थो योगेन विद्यते ।

श्रुते क्रियाया ग्रहणात् पूर्वयोगेन सिध्यति ॥५३९॥

(તત્ર તસ્યેવ । સૂત્રના) આરંભથી અક્રિયાના અર્થનો વ્યક્ત થતો હોય તો તે સૂત્રનું કશું પ્રયોજન નથી અગાઉના સૂત્રમાં ક્રિયાના ઉલ્લેખ થયા વિના વતિ પ્રત્યય (નું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય ॥ (૫૩૯)

તત્ત્વેવ । સૂત્રનો આરભ વળિ ના વિધાન માટે છે, ગરજ છે, તત્ત્વેવ । સૂત્ર પ્રમાણે સાદૃશ્યનું કારણ દ્વય અથવા ગુણ્ય હોય છે એ આ બાબત સ્વીકારવામાં આવે તો તત્ત્વેવ । ની આવશ્યકતા નથી તેનું તત્ત્વ ૦ । સૂત્રમાધી ક્રિયા શબ્દ કાઠી નાખવાથી સાદૃશ્યનું પ્રયોગન સિદ્ધ થશે તેથી વતિ નું વિધાન ક્રિયા, દ્વય, ગુણ એમ સર્વત્ર સામાન્ય રૂપે લાગુ પડશે તત્ત્વેવ । એ પણ તેની અસર થશે

મધુરાવયવે વૃત્તિર્વાસ્તુતા મધુરાશ્રુતે ।

પ્રાદ્યગીકયવાન્ દન્તાન્ વ્યવતિ પ્રાદ્યગશ્રુતિ ॥૫૪૦॥

મધુરા શબ્દ મધુરાના અવયવો (એવા તેના ઘરો)નો વાચક એમ સમજાવવામાં આવ્યું એ પ્રમાણે પ્રાદ્યગ શબ્દ પ્રાદ્યગનું અવયવો એનાં ઘાતનો વાચક બનશે (૫૪૦)

ન કાચિદિય યોગે તુ વાદ્યાત્ સવન્ધિનો વિના ।

પઠી વિધીયતે તત્ત્વ પૂર્વેણ પ્રત્યયો ભવેત્ ॥૫૪૧॥

કાઠી બાદ્ય સળધી(ની અપેક્ષા) વિના જ્વ સાથે પઠીનું વિધાન કરવામાં આવતું નથી તેથી અગાઉના સૂત્ર વડે થતી પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે (૫૪૧)

આધિક્ય તુલ્યશબ્દેન સવન્ધ વપજાયતે ।

પઠીવૃત્તીયે તત્ત્વ સ્તુત્યશબ્દો દિ વાચક ॥૫૪૨॥

તુલ્ય શબ્દનો (ઉપમાન શબ્દ સાથે) સળધ થતા અધિકતા (રૂપી વિશેષ) ઉત્પન્ન થાય છે તેથી (ઉપમાન શબ્દને) પઠી અથવા તૃતીયા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે, તુલ્ય શબ્દ સ્વતંત્ર અર્થનો વાચક છે (૫૪૨)

તુલ્ય શબ્દ સાદૃશ્યરૂપ સ્વતંત્ર અર્થનો વાચક છે તેથી દ્વયરૂપ અર્થ દર્શાવતા ઉપમાનશબ્દ સાથે તેનો સળધ થતા તે ઉપમાનશબ્દ આધિક્યરૂપ જુદો અર્થ દર્શાવશે અને તેને પરિણામે તુલ્યાર્થસ્તુત્યલોપમાન્યા તૃતીયાન્યતરસ્વામ્ । (૨૩૭૨) પ્રમાણે ઉપમાન-શબ્દને પઠી અથવા તૃતીયા વિભક્તિ પ્રાપ્ત થશે

દ્વયશબ્દપ્રયોગે તુ વાદ્યાત્સવન્ધિનો વિના ।

નાધિક્યમુપમાનેડરિતિ દ્યોતક સ પ્રયુજ્યતે ॥૫૪૩॥

(ઉપમાન અને ઉપમેયથી) જુદા સળધી વિના જ્વ શબ્દના પ્રયોગમાં ઉપમાનની (ઉપમેય કરતા) અધિકતા પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી દ્યોતક એવા (દ્વય)નો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે (૫૪૩)

इवे यो व्यतिरेकोऽत्र सासादादिहेतुक ।

तुल्ये तद्विषयापेक्षमाधिक्यमुपजायते ॥५४४॥

इव શબ્દના પ્રયોગથી જે શુદ્ધાપણુ જણાય છે તે પ્રાસાદ વગેરે (બાહ્ય સંબંધીઓ)ને કારણે છે તુલ્ય શબ્દના પ્રયોગમાં તેના (પોતાના) વિષયની અપેક્ષા રાખનારી અધિકતા પ્રાપ્ત થાય છે (૫૪૪)

गवयेन समोऽनङ्गानिति वृत्तिस्तथा भवेत् ।

न त्वस्ति गौरिवेत्यत्र व्यतिरेक इषाग्रय ॥५४५॥

તે પ્રમાણે, ગવયેન સમઃ અનઙ્ગાન્ । (ગવય જેવો બળદ છે) એમ (વૃત્તિ પ્રત્યયવાળી તદ્વિત) વૃત્તિ પ્રાપ્ત થશે ગૌઃ इव (ગવય । ગાયના જેવો ગવય છે) પ્રયોગમાં ફક્ત કારણે પ્રાપ્ત થતી અધિકતા સમજવામાં આવતી નથી (૫૪૫)

તેન તુલ્યે ૦ । સૂત્રમાં ક્રિયા શબ્દનો ઉલ્લેખ કરવામાં ન આવે તો ગવયેન સમઃ અનઙ્ગાન્ । પ્રયોગમાં ક્રિયાને કારણે પ્રાપ્ત થનારા તુલ્યત્વનો અભાવ હોવાથી બે દ્રવ્યો વચ્ચેનું સાદર્ય સમજવામાં આવે છે. તેથી વૃત્તિ પ્રત્યયવાળી તદ્વિત વૃત્તિ બને છે પરિણામે ક્રિયાશબ્દનો તે સૂત્રમાં ઉલ્લેખ કરવો જ જોઈએ હવે આ સૂત્રમાં ક્રિયા શબ્દનો ઉલ્લેખ થતાં, દ્રવ્ય અથવા શુષ્કનું સાદર્ય થતું હોવાથી વૃત્તિ શબ્દના ઉપયોગ માટે બીજું સૂત્ર કરવું પડશે ગવયેન તુલ્યો અનઙ્ગાન્ । પ્રયોગમાં ગૌઃ (તથા તત્ત્વેય ૧) સૂત્રથી પણ વૃત્તિ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે इव ના અર્થ ઉપર આધારવાળા વ્યતિરેકનો અભાવ જ એ જ પ્રમાણે ગૌ इव ગવય । એવા પ્રયોગમાં ગૌના સૂત્રથી વૃત્તિ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થતો નથી.

उपमेयेन संयन्धात् प्राक् प्रासादादिहेतुके ।

व्यतिरेके वर्तेर्भावे न तु तुल्यार्थहेतुके ॥५४६॥

ઉપમેય સાથે (ઉપમાનનો) સંબંધ થતા પહેલાં (બાહ્ય નિમિત્તાદિ) મહેલ વગેરેને કારણે પ્રાપ્ત થતી લિન્નતા સમજવામાં આવતા વૃત્તિ ઉમેરવામાં આવે છે, તુલ્યત્વ રૂપ અર્થને કારણે નહિ (૫૪૬)

મધુગવા इव વાન્લિપુર્વે પ્રાસારા । પ્રયોગમાં ઉપમેય સાથે ઉપમાનનો સંબંધ થતા પહેલાં મહેલ વગેરે બાહ્ય નિમિત્તથી સમજવામાં આવતી લિન્નતા માટે વાપરવામાં આવતી પદ્ધતિ કે સંપત્તી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર બાદ इव ના અર્થ સાથે સંબંધ થતા इवના અર્થમાં વૃત્તિ વાપરવામાં આવે છે

તેન તુલ્ય ૦ । સૂત્ર પ્રમાણે તુલ્ય શબ્દના અર્થમાંથી આધિક્ય સમજવામાં આવે છે. આ તુલ્ય શબ્દ કોઈ બાહ્ય સંબંધી નથી અને તેથી જ તુલીયાનો અને વૃત્તિનો પ્રયોગ થાય છે.

इवशब्देन संबन्धे न तृतीया विधीयते ।

प्रकृतां तामतस्त्यक्त्वा विमक्त्यन्तरमाश्रितम् ॥५४॥

इय શબ્દ સાથેના સંબંધ અંગે તૃતીયા(ના વપરાશ)નું વિધાન થયું નથી. તેથી તે પ્રસ્તુતનો ત્યાગ કરીને બીજી વિશદ્ધિના પ્રયોગનો આશ્રય કરવામાં આવ્યો છે. (૫૪૭)

सप्तम्यपि न तत्रास्ति ज्ञापनार्था तु सा कृता ।

इष्टा सा शेषविषये नियतासु विमक्तिषु ॥५४८॥

સપ્તમી(નું) વિધાન) પણ ત્યાં કરવામાં આવ્યું નથી. જ્ઞાપન માટે તેનું વિધાન થયું છે. બીજી વિશદ્ધિઓનું તેમના અર્થોમાં (વિધાન થયું છે) પરંતુ શેષ (સંબંધના સંદર્ભ)માં તેને છોટ માનવામાં આવી છે (૫૪૮)

इय शब्द साधेना संप्रधानं शेषना अनुवक्ष्यमां तृतीयान्ती नेम सप्तमीतुं विधानं करवाभां आव्युं नधी. हवे ने आवी सप्तमीतुं विधानं यधुं न होय तो तत्र तत्त्वैव । (५-१-११) मुत्रमां तत्र शब्दधी सप्तम्यन्ततुं प्रकृषु सा गटे करवुं अवी संधानां जवाभमां आ कारिकां रणु करवाभां आवी छे.

ખાસ સંબંધને કારણે પ્રાપ્ત થતા વ્યતિગતને પછી દર્શાવે છે, તેથી તૃતીયાન્તી જેમ સપ્તમીનો પણ અહીં સંદર્ભ નથી. આમ હોય તો સપ્તમીનો ઉપયોગ થવો જોઈએ નહિ.

અહીં એવી સંજ્ઞા કરી શકાય કે પછી સાથે સામર્થ્ય વાળા શબ્દોના સપ્તમીના અર્થ સાથે સંબંધ નથી, કારણ કે પછીનો અર્થ શેષ છે અને સપ્તમીનો અર્થ અધિકરણ અર્થોત્તર આધાર છે. શેષ અને સાધનની એક સાથે વિવક્ષા યોગ્ય નથી, કારણ કે બન્ને વિરોધી છે, આ કારિકામાં આવી સંજ્ઞાનો જવાબમાં આપવામાં આવે છે.

પછી સાથે સંબંધ ધરાવતા જો પ્રત્યક્ષ સાથેના વ્યાકરણભાષ્યમાં ચોક્કસ વિશદ્ધિનો ખ્યાલ આવતો નથી. માત્ર ઉપમાનો પ્રમેયભાવ અર્થોત્તર સંબંધસામાન્યનો ખ્યાલ આવે છે.

આવા સંબંધસામાન્યમાં બધા સંબંધવિશેષો સમાઈ જતા હોવાથી સપ્તમ્યન્ત ઉપમેય યોગ્ય દૂર છે. આમ થતાં અધિકરણની વિવક્ષા થતાં ઉપમાનમાં પણ અધિકરણત્વ પ્રાપ્ત થશે પ્રકૃત્યર્થ અર્થોત્તર ઉપમાનનો અર્થ જોઈના અર્થના ગોણુ આવે છે. તેથી ઉપમેય દ્વારા તેના અર્થવિરોધનો ભેદ થશે. એટલા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉપમાન અંગે જે સંજ્ઞા હોય તે ઉપમેય દ્વારા દૂર થાય છે.

હવે આ રીતે વિચારીએ તો મળેને સપ્તમી સાથે સમર્થ એવા ૫૬ સાથે વાપરવો જોઈએ નહિ. તેમ છતાં તેવા વપરાશનું વિધાન થયું છે. આનું કારણ એ છે કે મુખ્યન્ત શબ્દનો પ્રધાન અર્થ પછીનો અર્થવા સપ્તમીનો છે; જેમ કે, इक्ष्वाणू पर्वतः । मां अभिप्रेषणाय प्राप्त छे જોઈવા વપરાશ વખતે પ્રકૃતિનો અર્થ જોણુ દોરવાથી પ્રત્યક્ષ

સાદરપ અર્થ પ્રધાનપણે સમગ્રપણે અને તેની સાથે પછી વાપરવી જોઈએ આ પછીમા સપ્તમીનો અતર્થવે થતો હોવાથી તત્ત્વેષઃ સૂત્રમાં તત્ત્વજ્ઞથી જણાવવામાં આવેથી સપ્તમી ગ્રાપકરણે છે, અર્થાત્ જેમ દ્વ સાથે પછી વાપરવામાં આવે છે તેમ બાકા નિમિત્તના અનુસંધાનમાં સપ્તમી વાપરવામાં આવે છે

यदि तु व्यतिरेकेण विषयेऽस्मिन्विमक्तय ।

प्रवर्तैस्तृतीयैव व्यवभित्तिर' प्रदर्शयन् ॥૫૪૯॥

આ (દ્વના અર્થની) બાબતમાં બીજી વિભક્તિઓ (કોઈક બાકા તથા ધીને કારણે), પોતાના વિષયોથી જુદી રીતે પ્રવૃત્તિ કરતી હોય તો તૃતીયા વિભક્તિ પણ તેના વિષય અંગે બીજી વિભક્તિઓથી ભિન્નતા દર્શાવશે (૫૪૯)

व्यभिचारे तथा सिद्धे सप्तमीप्रहणाद् वित्ता ।

सप्तम्येवोच्यते सर्वो न सन्त्यन्या विमक्तय ॥૫૫૦॥

આ પ્રમાણે (તૃતીયાની અનુવૃત્તિ)ને કારણે સપ્તમીનું શ્રદ્ધા કયા વિના (જ વિભક્તિઓનું તેમના વિષયોથી) અપસરણ સિદ્ધ થાય છે, (૫૪૯) સપ્તમીનું શ્રદ્ધા થાય છે અને બીજી વિભક્તિઓ પ્રાપ્ત થતી નથી (૫૫૦)

તેન દ્વ્ય ૦ ૧ માની તૃતીયા વિભક્તિની અનુવૃત્તિને કારણે, સપ્તમીના શ્રદ્ધા વિના જ, બધી વિભક્તિઓ પોતાના વિષયોથી દૂર જાય છે પરંતુ તત્ત્વેષઃ સૂત્રમાં સપ્તમીનું શ્રદ્ધા થયું છે, બીજી વિભક્તિઓનું શ્રદ્ધા થયું નથી.

अत्यन्तमत्र विषये सप्तम्या स्थापनार्यया ।

बाधिता विनिवर्तेत पक्षी मा गृह्यते पुन ॥૫૫૧॥

(દ્વના અર્થની) બાબતમાં (પ્રાપ્ત ન થનારી પરંતુ પછીના સૂત્રમાં નિર્દેશ પામેલી, તેથી) સ્થાપનના અર્થમાં પ્રાપ્ત થતી સપ્તમી વડે પૂરેપૂરી બાધિત થયેલી પછીને તે ફરીવાર પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે ઉલ્લેખવામાં આવી છે (૫૫૧)

તત્ત્વેષઃ સૂત્રમાં જે તત્ત્વ દ્વારા સૂચવાતી સપ્તમી છે તેના અર્થમાં પછીનો અર્થ આવી જતો હોવાથી પછીનું વિધાન કરવું જોઈએ નહિ, એવી જ અને દૂર કરનારી આ કારણ છે સપ્તમીના અર્થમાં દ્વ નો પ્રયોગ થતો નથી પરંતુ સૂત્રમાં તેનો ઉલ્લેખ થયો છે તેથી સ્પષ્ટ બને છે દ્વે જ સપ્તમીમાં પછીનો અતર્થવે થતો હોય તો જ્યાં સપ્તમી ન હોય ત્યાં પછી ૧ જ પ્રાપ્ત થશે નહિ પરંતુ દ્વ સાથે તો પછીનો પ્રયોગ આવશ્યક છે, તેથી તેનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ પછીનો ઉલ્લેખ જો થાય તો અધિકરણના અર્થમાં પ્રાપ્ત થતી સપ્તમી જેના ઉલ્લેખ થયો જ છે તે રીતનો અર્થ પણ દર્શાવશે

પરંતુ ત્વ તસ્યેવ । (૫.૧.૧૧૬) સૂત્રમાં પછી તેમજ સપ્તમી એવ યન્નેના ઉદ્દેશ્ય થયો હોવાથી, સપ્તમીને ઘાપક તરીકે સમજવામાં આવશે. કારણ કે, શેષ અર્થવાળી પદ્ધી અધિકરણ અર્થવાળી સપ્તમીને બદલે વાપરી શકાશે નહિ. વર્ણ્યન્તને પણ વતિ લાગતો હોવાથી પદ્ધીની નિવૃત્તિ કરી શકાશે નહિ. હવે જો એમ પૂછવામાં આવે કે સપ્તમી બધી ઘાપક છે અને તેથી તેને શેષના અર્થમાં વાપરી શકાશે, તો અધિકરણ-વાચક સપ્તમ્યન્ત શબ્દને વતિ લાગશે નહિ, જેમકે મધુરામાં કવ વાટણિપુત્રે પ્રાસાદાઃ । જો શેષ અર્થ દર્શાવતી પદ્ધીને વતિ લગાડવામાં આવે તો ઉપમેયશબ્દ સપ્તમ્યન્ત બની શકશે નહિ, તેથી વાટણિપુત્ર્ય પ્રાસાદાઃ । એમ કહેવું પડશે.

બીજા એક પક્ષ પ્રમાણે પદ્ધી પણ આધારાધેય લાવ દર્શાવી શકશે, અને તેથી સપ્તમ્યન્ત ઉપમેય સાથે પદ્યન્ત શબ્દને વતિ પ્રત્યય લાગશે. આ મૂત્ર પ્રમાણે શેષના અર્થમાં પણ સપ્તમી વિલક્ષિત હવ સાથે પ્રાપ્ત થતું.

पूर्वाभ्यामेव योगाभ्यां विग्रहान्तरकल्पनात् ।

अर्हार्थेऽपि वतिः सिद्धः स त्वेकेन निदर्श्यते ॥૫૫૨॥

જુદા વિગ્રહવાક્યની કલ્પના કરવામાં આવતાં અગાઉનાં એ સૂત્રો વડે, તેને માટે યોગ્ય એવા અર્થમાં, વતિ પ્રત્યયનું વિધાન સિદ્ધ બને છે. આ (યોગ્ય અર્થમાં વતિને અર્થે) એકજ સૂત્રને ઉદાહરણ રૂપે સમજવામાં આવ્યું છે. (૫૫૨)

તર્હમ્ । (૫-૧-૧૧૭ તેને માટે યોગ્ય ક્રિયા એવા અર્થમાં દ્વિતીયાન્ત પ્રાતિપદિકને વતિ પ્રત્યય લાગે છે) સૂત્રનું લાખ્યગારે આપેલું ઉદાહરણ રાજવદ્ વૃત્તમ્ । અર્થાત્ રાજાને મર્હતિ વૃત્તમ્ । છે. અર્હો તેનું સુલ્ચન । સૂત્રમાંથી ક્રિયાશબ્દની અનુવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

તેથી દ્વિતીયાસમર્થ અર્હ ધાતુના કર્તાને વદ પ્રત્યય લાગશે. હવે રાજવદ્ વૃત્તમ્ । પ્રયોગને રાજા સુલ્ચન વર્તેતે વૃત્તમ્ । એવા ફેરફારવાળા વિગ્રહવાક્ય તરીકે સમજવામાં આવે તો પણ આવો જ અર્થ સમજવામાં આવશે. તેથી તર્હમ્ અર્થમાં વતિની પ્રાપ્તિ તેનું સુલ્ચન । સૂત્રથી થશે. આ મૂત્ર આ અર્થે ઉદાહરણરૂપે છે.

तेन तुल्यमिति प्राप्ते क्रियोपाधिः प्रसिध्यति ।

राजवद् वर्तते राजेत्यत्र भेदे विवक्षिते ॥૫૫૩॥

ક્રિયા રૂપી વિશેષલુપાણે વતિ પ્રત્યય તેન સુલ્ચન સૂત્ર વડે પ્રાપ્ત થાય છે, રાજવદ્ વર્તેતે રાજા । (રાજાની જેમ રાજ્ય વર્તન કરે છે) પ્રયોગમાં (પણ બન્નેના વર્તનમાં) સિદ્ધાન્તપણું વિવક્ષિત હોય તો વતિ પ્રાપ્ત થશે (૫૫૩)

राजत्वेन प्रसिद्धा ये प्रथुप्रमृतयो नृपा ।

सुधिष्ठिरान्तास्तेऽभ्येकामुपमान महीक्षिताम् ॥૫૫૪॥

પૃથુ નમેરેધી શરૂ કરીને સુધિષ્ઠિર સુધીના જે રાજાઓ રાજ્ય શુભ વડે નહીતા છે તે બીજા રાજાઓ માટે ઉપમાનરૂપ બને છે. (૫૫૪)

સિદ્ધચસિદ્ધિજ્ઞો ભેદ ઉપમાનોપમેયયોઃ ।

સર્વત્રેવ યતોડસિદ્ધં પ્રસિદ્ધેનોપમીયતે ॥૫૫૫॥

શુદ્ધોની પરિપૂર્ણતા કે અપૂર્ણતાને કારણે ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે ભેદ સમજવામાં આવે છે, કારણ કે, સર્વ અપૂર્ણને પરિપૂર્ણ સાથે સરખાવવામાં આવે છે. (૫૫૫)

રાજવદ્ રૂપમસ્યેતિ રાજમ્યેવ વિવક્ષિતે ।

અક્રિયાથેન યોગેન દ્વિતીયેન અવિષ્યતિ ॥૫૫૬॥

અત્યારના રાજાને માટે, (તેના રૂપ અંગે) વિવક્ષા હોય ત્યારે રાજવદ્ રૂપ' જણ્ય (પ્રાચીન હસ્ત લગેરે) રાજાઓના જેવું આનું રૂપ છે એવો પ્રયોગ થશે. ક્રિયાના અર્થનું વિધાન નહિ કરનારા બીજા (તત્ત્વ તત્ત્વેવ) સૂત્ર વડે વર્તિ પ્રાપ્ત થશે. (૫૫૬)

ઉપમાનાવિવક્ષાયાં નિયમાર્ચાઽવમુચ્યતે ।

ધર્મોડ્ઘતિ ક્રિયાકર્તા તદર્થં વચનં પુનઃ ॥૫૫૭॥

ઉપમાનની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે અર્હતિ (લાયક બનવું) ક્રિયાના કર્તારૂપ જે ધર્મ છે તે અવધની નિવૃત્તિ રૂપી નિશ્ચય માટે કહેવામાં આવ્યો છે. અને તેને માટે તદર્હમ્ । સૂત્ર ૨૪૮ કરવામાં આવ્યું છે. (૫૫૭)

કૃતહસ્તવિત્યેતન્ પ્રસિદ્ધેણેવ દર્શયતે ।

રાજત્વેન પ્રસિદ્ધે ચ રાક્ષિ રાજયદિત્યપિ ॥૫૫૮॥

કૃતહસ્તવત્ । (અનુભવી હાથવાળાનો જેમ) એવો પ્રયોગ (અર્જુન જેવી) પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે વપરાય છે. એ પ્રમાણે રાજત્વ (રૂપી ઉત્તમ શુદ્ધ) વડે ભણીતા રાજા માટે રાજવત્ એવું વચન વાપરવામાં આવે છે (૫૫૮).

કૃતહસ્તાઃ એટલે ચોક્કસ કામ કરવા માટે અનુભવી હાથવાળા આવેલા હાથ અર્જુનનો હતો. તેથી તેને માટે વિન્દેદ કૃતહસ્તવત્ એવો પ્રયોગ વપરાયો છે. અહીં બીજા અનુભવી હાથવાળા સાથે અર્જુનની સરખામણીની વિવક્ષા નથી અહીં એનો હાથ પોતાનું કામ કરવા માટે પૂરતો શક્તિમાન હતો એવો અર્થ દર્શાવાયો છે. પાન્ડોરિંદુર સર્વાંશિ પ્રેતકાર્મણિ કારણ । રાજવદ્ રાક્ષિહસ્ત્વ ... પ્રયોગમાં પાંડુ માટેના આદ્ય લગેરે મરણોત્તર કાર્યો અંગે તેની બીજા કોઈ સાથે સરખામણી નથી.

અરાત્તિ ચેષાં ધર્માણાં દૃષ્ટોડત્યન્તમસંભવઃ ।

તે રાજાનિ નિવસ્યન્તે ત્યગ્યન્તે ધ્યમિચારિણઃ ॥૫૫૯॥

જે રાજા નથી તેનામાં જે ગુણો અત્યંત અસંભવિત છે, તેમને રાજાનામાં જ નિશ્ચિત રૂપે સમજવામાં આવે છે (જાને) રાજામાં જેમનો અભાવ હોય છે તેમનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. (૫૫૯)

અર્હતેષ્વ ક્રિયા કર્ત્રી યા તત્ત્વાં વતિરિદ્યતે ।

રાજાનર્હતિ ચ્છત્રમિતિ ન ત્વેવમાદિષુ ॥૫૬૦॥

અર્હતિના કર્તારૂપ જે ક્રિયા, તેના અર્થમાં વતિ (પ્રત્યયને યોગ્ય માનવામાં આવે છે. જ્યાં કર્તા, ક્રિયાથી જુદો હોય, જેમ કે, રાજાનં અર્હતિ ચ્છત્રમ્ । (છત્ર રાજાને યોગ્ય છે.) વગેરે પ્રયોગોમાં નહીં. (૫૬૦)

પ્રમુક્તાનાં હિ શબ્દાનાં શાસ્ત્રેણાનુગમઃ સત્તામ્ ।

છત્રાદયેં તુ વચ્ચને પ્રત્યાખ્યાનં ન સંભવેત્ ॥૫૬૧॥

પ્રયોગમાં પ્રાપ્ત થનારા શબ્દોને જ શાસ્ત્ર(નિયમો) અનુસરે છે. રાજવચ્છત્રમ્ વગેરેના અર્થમાં વતિતું વિધાન મશ્તું હોય તો તદર્હમ્ । સૂત્ર વડે) તેનું ખંડન સંભવશે નહિ (૫૬૧)

તદર્હમિતિ નારઘ્યં સૂત્રં ઠ્યાકરણાન્તરે ।

સંભવરુપમાત્રાપિ મેવસ્ય પરિકલ્પનાત્ ॥૫૬૨॥

બીજાં વ્યાકરણોમાં તદર્હમ્ । સૂત્ર (જેવું સૂત્ર) મળતું નથી, કારણ કે, ઉપ-માનથી (ઉપમેયને) હેઠ હોવાને કારણે બીપમ્યની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે, (૫૬૨)

પોતાની પહેલાંના વ્યાકરણ પ્રથિમા મળતા વિચારને ભાષ્યકર પોતાના શબ્દોમાં રજૂ કરે છે એમ માનીએ તો આ તદર્હમ્ । સૂત્ર જેવું સૂત્ર, બીજાં વ્યાકરણો, જેવાં કે આપિચ્છિતું વ્યાકરણ, અચક્રસ્તુ વ્યાકરણ, વગેરેમાં પ્રાપ્ત થતું નથી, એનું કારણ એ છે કે રાજવચ્છત્રમ્ જલ્પ । માં પણ બોદની કલ્પના કરીને ઔપચર્ય સમજવામાં આવે તો તેનું શુલ્કં । સૂત્રથી વતિ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે. પરિણામે તદર્હમ્ । સૂત્રની પાણિનીય વ્યાકરણમાં પણ જરૂર નથી.

પ્રકસ્ય કાર્યનિર્ણાત્ સિદ્ધસ્ય વિપયાન્તરે ।

સદર્મત્યવિચક્ષાયાં બુદ્ધ્યા મેદઃ પ્રકલ્પયતે ॥૫૬૩॥

કોઈ એક વિષયમાં સિદ્ધ થનેહી (ક્રિયાવાળા) પદાર્થના બીજા વિષયમાં

થનારા કાર્યનું જ્ઞાન થતાં, તેવા (તે કાર્યને કરનારી શક્તિ રૂપી) ધર્મની વિવક્ષા હોય તો ખુદ્ધિ વડે બેઠની કલ્પના કરવામાં આવે છે. (૫૬૩)

ચિત્તેદ કૃતહસ્તવત્ । (અનુભવી હાથવાળાની જેમ યજ્ઞના મસ્તકને છેદી નાખ્યું)
પ્રયોગમાં થતિ નો ઉપયોગ તેવ મુલ્યં ૦ ચી થઈ ચકરો. જે અનુભવથી તમે આ સંભ્રામમાં યજ્ઞઓનાં મસ્તક કાપ્યાં નેવા અનુભવથી ખીલ સંભ્રામમાં પણ કાપશે. અહીં બે પ્રસંગોમાં એક જ કાર્ય દોવા છતાં, જે જુદી વ્યક્તિઓની કલ્પના કરવાથી અગાઉની ક્રિયા કરનારી વ્યક્તિ ઉપમાન અને ખીજી ક્રિયા કરનારી વ્યક્તિને ઉપમેવ સમજવામાં આવશે. આવો કાલ્પનિક ભેદ સમજવામાં આવતાં ઉપમાનોપમેવભાવ થતાં તેવ મુલ્યં ૦ । સૂત્રથી થતિ પ્રત્યય લાગશે.

સૂત્રારભાન્ન ચૈતસ્માદિવશન્દસ્ય વિષયતે ।

પ્રયોગઃ સોઽપિ ચૈતસ્ય વિષયે વિષયતે વતેઃ ॥૫૬૪॥

(તવર્હમ્ ।) સૂત્ર ૨૪ થયું હોવાથી તેના વિષયમાં થતિનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ તે સૂત્રને કારણે (લેહના આભાસને લીધે) હવ શબ્દનો પ્રયોગ થશે નહિ. ૫૬૪)

દસ્યુદેન્દ્ર દ્વેત્યેતદૈન્દ્રમન્ત્રે પ્રયુજ્યતે ।

અન્યત્ર દૃષ્ટકર્મેન્દ્રો યથેત્યસ્મિન્ વિવક્ષિતે ॥૫૬૫॥

‘બીજ પ્રસંગે જેનું કાર્ય નજીતું’ છે તેવા ઈન્દ્રની જેમ’ એવા અર્થની વિવક્ષા હોવાથી દસ્યુદા ઇન્દ્ર દ્વ । (શત્રુઓને હાલુનાર ઈન્દ્રની જેમ) એવાં વચનો ઈન્દ્ર અંગેના મન્ત્રમાં વાપરવામાં આવ્યાં છે. (૫૬૫)

પૂર્વામણ્યામાશ્રિય યાવરયા વ્યવવિદ્યતે ।

સદશસ્ત્વ તથૈવેતિ તત્રૈવમભિધીયતે ॥૫૬૬॥

અગાઉની અવસ્થાને ધ્યાનમાં રાખીને પછીની અવસ્થા વિશે જ્યારે જજ્ઞા-વવામાં આવે છે ત્યારે સદશ ત્વ તથ દ્વ । (તું તારા જેવોજ છે) એમ કહેવામાં આવે છે. (૫૬૬)

પ્રસિદ્ધમેવં યજ્ઞન્યદુષ્માન ન વિચતે ।

હપમેયસ્ય તત્રાત્મા સ્વસુદૃશા પ્રતિભજ્યતે ॥૫૬૭॥

જ્યાં વાસ્તવિક ભેદવાળું ઉપમાન પ્રાપ્ત થતું નથી ત્યાં ઉપમેયના સ્વરૂપને, પોતાની કલ્પના વડે, ઉપમેય અને ઉપમાન એમ ત્રિલક્ષ રીતે સમજવામાં આવે છે. (૫૬૭)

યોઽપિ સ્વામાવિકો ભેદઃ સોઽપિ બુદ્ધિનિવન્નનઃ ।

તેનારિમ્ન્ વિષયે મિન્નમમિન્નં વા ન વિચિતે ॥૫૬૮॥

જે સ્વામાવિક ભેદ છે તે પણ બુદ્ધિને આધારે છે, તેથી (અબોધ્યવહારના) વિષયમાં ભેદ કે એકત્વ (એવો તક્ષવત હોતો નથી. (૫૬૮)

અક્ષદી કુળ્હલી ચેતિ દર્શયન્ ભેદહેતુભિઃ ।

ચૈત્રમીદશ ઇત્યાહ બુદ્ધયવસ્થાપરિપ્રહાન્ ॥૫૬૯॥

મનની અવસ્થા પ્રમાણે સમજતાં, જુદું જુદું (સ્વરૂપ જણાવતાં કારણોને લીધે, ચૈત્રને કુડાંસળો કે કુંડળાળો એમ જુદો દર્શાવી, તે આવો છે, એમ કહેવામાં આવે છે. (૫૬૯)

ઇતૈઃ શબ્દૈર્યથાભૂતઃ પ્રત્યયાત્મોપજાયતે ।

તપ્રત્યયાનુકારેણ વિષયોઽપ્યુપપદ્યતે ॥૫૭૦॥

આવા (કુંડલી વગેરે) શબ્દો વડે ચોક્કસ (અર્થ)નું જે વિશિષ્ટ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેના સ્વરૂપના સાદૃશ્યથી (ખાફા) પદાર્થને પણ સમજવામાં આવે છે. (૫૭૦)

બુદ્ધયવસ્થાવિભાગેન ભેદકાર્યં પ્રતીયતે ।

જન્યન્ત ઇથ શબ્દાનામર્થાઃ સર્વે વિવિધયા ॥૫૭૧॥

બુદ્ધિની જુદી જુદી અવસ્થાઓને લીધે, સાસ્ત્રનાં કાર્યોને જુદાં જુદાં સમજવામાં આવે છે અબોધના અર્થો (વસ્તુઓ) (વવક્ષાને કારણે જાણે કે ઉત્પન્ન થાય છે. (૫૭૧)

તથાવિશેઽપિ ઘણેઽર્થે મિશ્રાન્તે યત્ર બુદ્ધયઃ ।

ન તત્ર કઞ્ચિન્ સાદૃશ્યં સદપિ પ્રતિપદ્યતે ॥૫૭૨॥

ખાફા પદાર્થ તેવો (ખીજ પદાર્થો સાથે સાદૃશ્યવાળો) હોવા છતાં, તેને વિશેના જ્ઞાનો જે જુદાં જુદાં હોય તો તેમાં હાજર રહેલા સાદૃશ્યને પણ સ્વીકારવામાં આવતું નથી. (૫૭૨)

અત્યન્તં વિષયે મિન્ને યાવત્ પ્રજ્યા ન મિત્તતે ।

ત તાવન્ પ્રત્યમિજ્ઞાનં કસ્યપિન્ વિનિવર્તતે ॥૫૭૩॥

જ્યારે પદાર્થ (ખીજ કરતાં) અત્યંત જુદો હોય ત્યારે જ્યાં મુખી તેની (અનનતાનું) જ્ઞાન થાય ત્યાં ત્યાં સુધી કોઈ ખીજ સાથે (તેના સાદૃશ્યની) સમજણ નિવૃત્ત થતી નથી. (૫૭૩)

અયમેવ ॥ સૂત્રેણ મેદો મેદેન દર્શિત ।

પ્રસિદ્ધમપિ દુર્ઘાનમવુષ પ્રતિપદ્યતે ॥૫૭૪॥

(જુદિની જિન્ન અવસ્થાદ્વય વિવક્ષાને કારણે પ્રાપ્ત થતો) આ ભેદ(વ્યવહાર તદર્થમ્) । સૂત્ર વડે જુદો દર્શાવવામા આવ્યો છે તેન તુલ્ય ૦ । સૂત્રથી નક્કીતો હોવા છતાં, મુશ્કેલીથી અમળમ તેના તે (ભેદ)ને અજ્ઞાની (તદર્થમ્) । સૂત્ર વડે સમજે છે (૫૭૪)

વૈયાકરણવદ્ મૂતે ન વૈયાકરણ સદા ।

વૈયાકરણવદ્ મૂત્વેત્યત્ સોઽપ્યભિધીયતે ॥૫૭૫॥

વૈયાકરણ હમેશા વૈયાકરણની જેમ (અબ્દો) બોલતો નથી, તેથી, તેને પણ “વૈયાકરણની જેમ (અબ્દો) બોલ” એમ કહેવામા આવે છે (૫૭૫)

કેષિત્પુમાસો ભાપન્તે ક્ષીવત્ પુવચ્ચ યોપિત ।

વ્યભિચારે સ્વધર્મોઽપિ પુનસ્તેનોપદિશ્યતે ॥૫૭૬॥

કેટલાક પુરુષો સ્ત્રીઓની જેમ અબ્દો બોલે છે, અને સ્ત્રીઓ પુરુષોની જેમ બોલે ॥ (આ પ્રમાણે) યોગ્ય ઉચ્ચારણધર્મથી વિરુદ્ધ આચરણ થતા, તે યોગ્ય ધર્મને જ ફરીવાર અમળવામા આવે છે (૫૭૬)

સદશસ્ય તદૈવેતિ ઓકે ચદમિધીયતે ।

અપમાનાન્તર તત્ર પ્રસક્ત ધિનિવર્તતે ॥૫૭૭॥

‘તમે તમારા જેવા જ ઠો એમ જ્યારે અવહારમા કહેવામા આવે છે, ત્યારે ત્યા પ્રસ્તુત બીજા ઉપમાનની નિવૃત્તિ થાય છે (૫૭૭)

યુક્તનોપયિઠં રાજ્ઞ ઇત્યર્થસ્ય નિવર્તને ।

અપમાનાવિચક્ષાયા તદર્થમિતિ પઠયતે ॥૫૭૮॥

‘રાજાનું આ (આચરણ) યોગ્ય અને ઉપયોગી છે’, એવા અર્થને જણાવવા માટે, જ્યારે ઉપમાનની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે, તદર્થમ્ । (૫-૧-૧૧૭) સૂત્ર રજૂ કરવામા આવે ॥ (૫૭૮)

પ્રસક્તાનુપ્રસક્તસુ વર્તિશેષોઽભિધીયતે ।

અપમાનાભિસંબંધાદસ્મિન્ વર્તિરુદ્ઘાત ॥૫૭૯॥

ઉપમાન સાથેના (યોગ્ય) સંબંધને કારણે આ વિભાગમા વર્તિ પ્રત્યય અંગે વિચાર કરવામા આવ્યો. (વર્તિ પ્રત્યયના વિધાનરૂપી) પ્રસ્તુત (અર્થો) પછી ક્રમમા પ્રાપ્ત થતા વર્તિ પ્રત્યયના વિધાન અંગેની આકાંક્ષા ચર્ચાને હવે જણાવવામા આવશે (૫૭૯)

અગાઉનાં ત્રણ સૂત્રો ૫.૧.૧૧૫, ૧૧૬ અને ૧૧૭માં વતિ, પ્રત્યયના વિધાનના ક્રમમાં પ્રાપ્ત થતી ચર્ચા પછી ૧૧૮માં સૂત્રમાં વતિના વિધાનની ચર્ચાને હવે રજૂ કરવામાં આવે છે.

પાણિનિસૂત્ર ઉપસર્ગાન્વદસિ પાત્વર્થે । (૫.૧.૧૧૮) બળ્યુવે છે કે ઉપસર્ગના અર્થ સાથે સંબંધવાળી ક્રિયાના સાધન એવા અર્થમાં, વેદમાં, ઉપસર્ગને વતિ પ્રત્યય લાગે છે. આ સૂત્રને સમજાવતાં ભાષ્યકારે નીચેના મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા છે.

૧. સૂત્રમાં અર્થે શબ્દ એટલા માટે મૂક્યો છે કે ધાતુ એ શબ્દ છે અને બ્યાકરણકાર્ય શબ્દના સંદર્ભમાં નહિ પણ અર્થના સંદર્ભમાં થાય છે.

૨. સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતા ધાતુ શબ્દનો અર્થ ક્રિયા સમજાવેા જોઈએ અને ધાતુજ્ઞઃ કર્ણઃ પાત્વર્થઃ એવો વિગ્રહ સમજાવે તેા ઉત્તરપદ જ્ઞઃના લોપ માટે અર્થ પદ મૂક્યું છે એ પણ પ્રયોજન બાબત.

૩. ધાતુનો અર્થ ક્રિયા હોઈ અને ક્રિયાને સાધન સાથે સંબંધ થતાં સાધનના અર્થમાં ઉપસર્ગ પછી વતિ મૂકવામાં આવે છે. આમ થતાં વતિ પ્રત્યયાન્તને લિંગ અને સંખ્યા પ્રાપ્ત થશે.

૪. સ્ત્રી અને પુંલ્ શબ્દોને વતિ લાગે છે એવું જુહુ' (વાર્ત્તિકરૂપ) વિધાન કરવાની જરૂર છે. પણ તેનું તુલ્યં અને તત્ત્વેવ । સૂત્રોથી વતિ કેમ પ્રાપ્ત નહિ થાય ? આત્મ' કારણ એ છે કે સ્ત્રી અને પુંલ્ ને જન્ અને સ્તન્ નું ભવન અર્થમાં વિધાન ૫-૨-૧ ની પહેલાંનાં સૂત્રોથી પ્રાપ્ત થતા બધા અર્થોમાં થયું છે. તે વિશેષ વિધાનો વતિના સામાન્ય વિધાનનો બાધ કરશે. આ બરાબર નથી; મરણ્ય છે, સ્ત્રિણઃ પુંલ્ ૧૦ । (૧.૩.૩૪) સૂત્રમાં જે અર્થમાં તે સૂચવ્યા છે તેથી સૂચવાય છે કે વતિના અર્થમાં જન્ અને સ્તન્ લાગતા નથી. પણ સ્ત્રીજ્ઞ પ્રયોગ સિદ્ધ નહિ થાય તેવું શું ? એનો જવાબ એ છે કે પુંલ્ એવા નિર્દેશ ઉપરથી સ્ત્રીષુ સામ્યાત્ ૧ । સત્ર વતિ ના અર્થમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી એવી યોગાપેક્ષા સાધ્ય થશે.

પ્રધાનકરૂપનાડમાથે શુણશબ્દસ્ય વર્ણનશ્ચ ।

ઉપસર્ગાન્વ પતૌ સિદ્ધા ધાતૌ પાત્વર્થકરૂપના ॥૫૮૦॥

મુખ્ય અર્થની કલ્પના કરી શકાતી ન હોય તેા જોલુ અર્થની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી ઉપસર્ગ પછી વતિ (ના વિધાન) અંગે ધાતુ શબ્દમાં ધાતુના અર્થની કલ્પના મિલ્લ થશે. (૫૮૦)

સ્વં રૂપમિતિ ચૈતસ્મિન્નર્થત્યાપિ પરિપ્રહઃ ।

રૂપવશ્ચાપિતસ્તસ્માદાસન્નોડર્થો પ્રહીજ્યતે ॥૫૮૧॥

સ્વં રૂપં । ૧૧-૧૮, સંજ્ઞાશબ્દ સિવાય, શબ્દ પછી બ્યાકરણશાસ્ત્રમાં, શબ્દના પોતાના રૂપનું મહત્વ થાય છે, સૂત્ર (નયમ પ્રમાણે) સ્વ રૂપ' થી અર્થાત્ પલ્લ મહત્વ થાય છે. (સ્વં રૂપં ભનિ) રૂપ' શબ્દ તેની પાસેનો ધર્મ 'વાચ્ય અર્થ' દર્શાવે છે, તેમ આ ઉપસર્ગાન્વ ૧ । સૂત્ર)માં (ધાતુ શબ્દથી તેનો) પાસેનો (ધર્મ) પાત્વર્થ પણ લઈ શકાશે. (૫૮૧)

ધાત્વર્થેનોપજનિત સાધનત્વેન સાધનમ્ ।

ધાતુના કૃતમિત્યેવમસ્મિન્સૂત્રે પ્રતીયતે ॥૫૮૨॥

ધાતુના અર્થ (ક્રિયા) વડે સાધનત્વ રૂપે ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલું સાધન, ધાતુ (શબ્દ) વડે પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું છે, એમ આ સૂત્રમાં સમજાય છે. (૫૮૨)

યઃ શ્વદ્વરિતાર્થત્વાદત્યન્તં ન પ્રયુજ્યતે ।

વિપયેઽદર્શનાત્ સત્ર લોપત્તસ્યામિધીયતે ॥૫૮૩॥

જેનો અર્થ બહુવામાં આવ્યો છે તેવા જે શબ્દનો બિલકુલ પ્રયોગ થતો નથી, તેના લોપને જાહેર કરવામાં આવે છે, કારણ કે, તેના (પ્રયોગ)વિષયમાં તે પ્રાપ્ત થતો નથી. (૫૮૩)

ભાષ્યમાર જણાવે છે કે ધાત્વર્થઃ પદને ધાતુરૂપઃ વર્થઃ એમ સમજવામાં આવ્યું છે. બહી' હત પદનો ભાષ્ય મયુક્તસંકાદયઃ । (૨.૧.૭૨) સૂત્ર પ્રમાણે સમજવામાં આવ્યો છે. ધાતુ શબ્દથી ધાતુનો અર્થ ક્રિયા લેવામાં આવે છે. ક્રિયા વડે પ્રાપ્ત થનાર સાધનને પણ ધાત્વર્થ કહી શકાય. આમ સ્વર્ગાત્ । સૂત્રનો અર્થ, "વેદમાં, સાધનનો અર્થ દર્શાવતા ઉપસર્ગને જોઈ પ્રત્યય ઉમેરવામાં આવે છે" થશે. અથવા ધાતુઃ ક્રિયા વર્થઃ પ્રયોજનં યસ્ય સાધનત્વઃ । એવો વિમર્શ કરતાં, "ક્રિયાની સિદ્ધિ અર્થાત્ સાધન જેવું પ્રયોજન છે તે ધાત્વર્થ" એવો અર્થ થશે.

ક્રિયાયાં સાધને દ્રવ્યે પ્રાદ્યો ચે વ્યવસિયતાઃ ।

તૈભ્યઃ સત્ત્વામિધાયિભ્યો ઘટિઃ સ્વાથે' વિધીયતે ॥૫૮૪॥

પ્ર વગેરે જે ઉપસર્ગો ક્રિયા, સાધન, અને દ્રવ્યના અર્થમાં વિવક્ષિત હોય છે, દ્રવ્યનું અભિધાન કરનારા તેમને માટે, તેમના પોતાના તે તે અર્થોમાં ઘટિ પ્રત્યયનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. (૫૮૪)

સાધનરૂપ ઘટિનો આશય દ્રવ્ય છે, તેથી બહી' દ્રવ્યને સાધન સમજવામાં આવે છે. આવા સાધનરૂપ દ્રવ્યના વાચક ઉપસર્ગોને સાધન, દ્રવ્ય અને ક્રિયાના અર્થોમાં જોઈ પ્રત્યય લાગે છે, તેથી તત્પન્ત રૂપ અવ્યય બનશે નહિ અને તેને સિંગ અને વચનના પ્રત્યયો લાગશે.

પ્રત્યયેન વિના પ્રાદિસત્રાર્થે ન પ્રયુજ્યતે ।

મેવેન તુ સમાખ્યાને વિભાગઃ પરિકલ્પિતઃ ॥૫૮૫॥

-ઘટિ પ્રત્યય વિના પ્ર વગેરે ઉપસર્ગોને (ક્રિયા વગેરે) અર્થોમાં વાપરવામાં આવતા તથા (ઘટિ પ્રત્યયવાળા શબ્દરૂપને પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય પ્રમાણે) શુદ્ધ પાઠીને જણાવવામાં આવતાં (તેમનામાં અર્થ)ના વિભાજની કલ્પના પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૮૫)

અનક્રોઢતસત્ત્વં ॥ યદિ ગૃહ્યેત સાધનમ્ ।

વિભક્તિર્નિયોગઃ સ્યાદ્ યથૈવ તસિદ્ધિર્દિપુ ॥૫૮૬॥

જે સાધન(રૂપ શક્તિ)ને દ્રવ્યના સંબંધ વિનાનો સ્વીકારવામાં આવે તો જેમ તસિદ્ધ (પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગો)માં થાય છે તેમ, વિભક્તિઓ સાથે તેનો સંબંધ થશે. (૫૮૬)

સાધનને રૂપરૂપ આધાર વિનાનું સમજવામાં આવે તો એક શક્તિનો ખીણ શક્તિ સાથે સંબંધ ન થતાં બધી વિભક્તિઓ પ્રાપ્ત થશે નહિ, અને માત્ર એકવચન જ પ્રાપ્ત થશે. બધી વિભક્તિઓ પ્રાપ્ત ન થાય તો અન્ય સંતાં થતાં સિંગ અને સંખ્યા સાથે સંબંધ થશે નહિ, પરંતુ આમ થતું નથી. સૂત્રમાં ઘાતવર્ણે શબ્દમાં ભરતો પ્રયોગ થયેા હોવાથી ક્રિયા અને સાધન જેને ગૌણતાને છે એવા રૂપરૂપ મુખ્યમાંના વાચક ઉપસર્ગો બનશે. તેથી વત્યન્ત શબ્દ દ્રવ્યનો બોધ કરાવશે અને તેથી બધી વિભક્તિઓ સાથે સંબંધ થતાં અને સિંગ-તથા સંખ્યાની પ્રાપ્તિ થતાં અન્ય સંતાનો બાધ થશે.

પાઠાદ્ યૈરવિભક્તિવં વચન્તેઽનુગમ્યતે ।

તેષામુદ્ધત ઇત્યત્ર વચ્ચયા સવિમક્તિતા ॥૫૮૭॥

(સ્વરાશિ ગણમાં) વતિના પાઠથી વત્યન્ત પ્રયોગોનું વિભક્તિરહિતત્વ જેઓ જણાવે ॥ તેમના (મતમાં) ઉદ્ધતમાં વિભક્તિની પ્રાપ્તિનું વિધાન કરવું પડશે. (૫૮૭)

વચ્ચૈ નામગાદૈતે પુંવદિત્યસ્ય વર્ચનાત્ ।

તન્નનઘાપવાદસ્ય વાચક સન્નિપાતનમ્ ॥૫૮૮॥

(સ્ત્રિયાઃ પુંવદ્ ૦ । ૧.૨.૩૪ સૂત્રમાં) પુંવદ્ શબ્દ હોવાથી તન્મ્ અને સન્મ્ પ્રત્યયો વતિ ના અર્થમાં પ્રાપ્ત થતા નથી. આ (સૂત્રમાંનો) પુંવત્ એવો) નિપાતન-શબ્દ અપવાદનો બાધક બનશે. (૫૮૮)

સ્ત્રીપુંવાભ્યાં નમ્સ્વનો મયગાદ્ । સૂત્ર (૪૧.૮૭) જણાવે ॥ કે ૫.૨.૧ સુધીનાં સૂત્રોમાં જે અર્થો દર્શાવ્યા છે તેમાંથી કોઈપણ એક અર્થમાં સ્ત્રી શબ્દને તન્ પ્રત્યય અને પુંવ શબ્દને સન્મ્ પ્રત્યય લાગે છે. વતિ નું વિધાન આ અર્થમાં આવી આવે છે. તેથી વતિ સાગરી નહિ પરંતુ તન્મ્ અને સન્મ્ લાગશે પરિણામે સ્ત્રીવત્ અને પુવત્ પ્રયોગો થશે નહિ, તેથી સવર્ગાંતર । સૂત્ર ઉપરના ઘાતવર્ણમાં જણાવ્યું છે કે વતિ પ્રત્યય ઉમેરવા છુદ્ વચન કરવું નેઈએ. બાબકાઃ જન્મુવે છે કે આણું વચન કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે, સ્ત્રિયાઃ ઉપર । સૂત્રમાં પુંવત્ એવો નિપાતન શબ્દ વાપર્યો હોવાથી વતિ પ્રત્યય તન્મ્ અને સન્મ્ નો બાધ રહે,

एतमुक्त्यामतो नून वत्यर्थे नञ्स्नग्नाविति ।

तयो प्रवृत्तावुत्सर्गो बाधनान्नोपपद्यते ॥५८९॥

આ પ્રમાણે વાન્તવર્મા નજ્ અને સ્તજ્ (પ્રત્યયેઃ) વતિના અર્થને (અસર કર્યા વિના) પ્રવૃત્ત અને છે. જો તેમની પ્રવૃત્તિ થતી હોત તો વતિનું વિધાન કરતા ઉત્સર્ગ (૩૫ સૂત્ર)નો બાધ થતાં તે કાર્યશીલ બનશે નહિ (૫૮૯)

नञ्स्नञौ विहितौ येन स योगो नावगाहते ।

वतिप्रकरणे तद्धि सिद्धमेव समर्प्यते ॥५९०॥

જેના પડે નજ્ અને સ્તજ્ નું વિધાન થયું છે તે સૂત્ર, વતિ (પ્રત્યયનું) વિધાન કરનાર ત્રણ સૂત્રોના વિભાગ)નો બાધ કરતું નથી (શિયા પુલ્લ ૦ । સૂત્રમા પ્રાપ્ત થતું) રાપક (પુલ્લ) એવી રીતે ગમજવામા આવ્યું છે. (૫૯૦)

સ્મિધા: પુલ્લ ૦ । સૂત્રમાના પુલ્લ સ્પર્શને કારણે ૫ ૧ ૧૧૫.૧૧૬ અને ૧૧૭ સૂત્રોમાંના વતિ પ્રત્યયના વિધાનનો બાધ થતો નથી તેથી પુલ્લની જેમ સ્પર્શવદ્ પ્રયોગ પણ ચોક્કસ બનશે.

अभेदेनोपमानस्य भिन्नार्थोपनिपातिता ।

ऊहस्तद्योपमानानामङ्गवन्नोपलभ्यते ॥५९१॥

એક:૫ રૂપે રહેતું ઉપમાન, ઉપમેય૩૫ જુદા જુદા અર્થો ઉપર ઉપકાર કરે છે તેથી (વિકૃતિયાગમા) જ ગોના નામોનો વિપરિણામ જેમ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ ઉપમાનોનો પણ (દ્વિસ્કાર) થતો નથી (૫૯૧)

અહીં મીમાંસાના જીહ અર્થો વિપરિણામના વિચારનો ઉત્સેજ કરવામા આવ્યો છે એકત્વ૩૫ અર્થવાળું ઉપમાન અનેક ઉપમેયોને મદદ કરે છે હવે મીમાંસાના ૫૨ ધ્યાનમા 'પ્રકૃતિની જેમ વિકૃતિ કરવી' એવો ન્યાય લાગુ પડે છે જુદી જુદી રીતે જીહતાઓ અને જુદા જુદા આક્રમક થોમા જીહ અર્થે જુદી જુદી પરપરાઓ પ્રવર્તે છે આવી રિયતિમાં લિંગ, વયન અને વિભક્તિના સમ્યક્ વિનિયોગ અર્થે બાકરણના કેન્દ્રાક નિયમો પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે, સ્ત્રીત્વા અર્થેના નામો, માતા, પિતા, ભાઈ વગેરે માતિનામો, ઉપમાનવિષયક ચાંદો, ઈન્દ્રિયોના નામો, આત્માનો જીહ થતો નથી, પરંતુ અનિશ્ચ મન્ત્રસમૂહમા થાય છે સરખાવો તન્ત્રવાર્તિક (બાકરણાધ્યયનપ્રયોજનનું કન)

અત્રાનિ જ્ઞાતિનામાનિ ઉપમા દ્વિત્વાણિ ચ । ઇત્યાનિ ગ્રોહ મન્ત્રસ્તિ અગ્નિઘૌ વિપમ હિ તદ્ ॥ જીહની વિશેષ ચર્ચા અર્વાહરિકૃત મહાશાખાદીપિઠા (પૂના, ૧૯૭૦) ૪ પૃથ્વી ઉપર પ્રાપ્ત થાય છે.

ગાવેધુકે ચરૌ દૃષ્ટા ગોવિક્તાસ્તિવાપયોઃ ।

પશૂ રુદ્ર ઇયં ભૂતાવિત્યેકવચનશ્રુતિઃ ॥૫૯૨॥

ગાવેધુક ચરુ અંગે, અને ગોવિક્તાં અને વ્યક્તવાપ માટે, 'આ બે પશુઓ રુદ્ર જેવા છે' એમ એકવચનનો ઉલ્લેખ થાય છે. (૫૯૨)

ગણેષુતા (ગવેધુ નામનાં ધાસ વડે) ચંસ્કૃતઃ ચક્રઃ ગણેધુક । એમ પહેલાં સ્ફુટ મંત્રાઃ । (૪.૪.૩) સૂત્રથી ગણેષુ ને ઠ પ્રત્યય લાગે છે અને ઠ નો ફૂલ્લુક્ષન્તાત્કઃ । (૩.૫.૫૧) સૂત્રથી, ક થઈ ઋતિ થા । (૭.૨.૧૧૮) થી આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થઈ ગાવેધુક થયું, ગોવિક્તાં અને વ્યક્તવાપ એ બે પશુઓ છે (જેમને ઉપમેય મધ્યા છે). તે જાઃ જેવા છે તેથી અહીં ઉપમાન કદઃ નો એકવચનમાં પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપમાનસ્ય મેદાચ્ચ મહુષુ સ્યાદન્નો વિધિઃ ।

કરયપા ઇતિ લેખઃ સ્યાત્ તથા પ્રતિકૃતિષ્વપિ ॥૫૯૩॥

ઉપમાનો જુદાં જુદાં હોવાથી બહુવચનતા અર્થમાં અન્નુ વિધાન દશવામાં આવ્યું છે, અને તે પછી 'ત્રી પ્રતિકૃતિઓ' (એવા અર્થ)માં પશુ કરયપા માંના અન્ન પ્રત્યયનો લોપ થઈને કરયપાઃ એવો પ્રયોગ થશે. (૫૯૩)

કારયપઃની પ્રતિકૃતિઓ એવા અર્થમાં કારયપાઃ એવું ૩૫ રૂપે પ્રતિજ્ઞાતો । (૫.૩.૬૬, ના જેવી પ્રતિકૃતિ, એવા અર્થમાં કન્ પ્રત્યય થાય છે) સૂત્ર પ્રમાણે થશે. હવે અહીં અનેક ઉપમેયોને કારણે અનેક ઉપમાનો સમજાએ તો ચલ્લભોષ । (૨.૪.૧૪, જ્યારે યજ્ અને જન્ એવા ગોત્રપ્રત્યયેવાળા શબ્દો સમાસના પદો નહિ પરંતુ સ્વતંત્ર શબ્દો હોય, ત્યારે યજ્ અને જન્ નો લોપ થાય છે) સૂત્રથી જન્ નો લોપ થતાં કરયપાઃ એવો પ્રયોગ થશે, પરંતુ આવું અનિષ્ટ ૩૫ માંજ નથી. તેથી ઉપમેયો અનેક હોવા છતાં ઉપમાન જુદુ જુદુ હોવું નથી એમ માનવું જોઈએ.

ઇવં તુ યુક્તમદ્ભાવાદત્રૈકવચનં ભવેત્ ।

હુમ્મનુષ્યે તથોક્તં સ્યાદિત્રસ્યૈકત્વ સિદ્ધયે ॥૫૯૪॥

આ પ્રમાણે યુક્તમદ્ભાવાત્રૈકવચનં નિયમ)ને કારણે એકવચન પ્રાપ્ત થશે, મનુષ્ય એવું નામ પ્રાપ્ત થતું હોય ત્યારે હુમ્ મનુષ્યે । (૫.૩.૬૮) સૂત્રથી કન્ પ્રત્યયના હુપ્તું તેવું વિધાન માત્ર લિંગને સિદ્ધ કરવા માટે જ સમજવામાં આવશે. (૫૯૪)

રૂપે પ્રતિજ્ઞાતો । (૫.૩.૬૬) સૂત્રથી થયેલા જન્નો હુમ્ મનુષ્યે । (૫.૩.૬૮, મનુષ્યનું નામ જણાવતા શબ્દને પૂર્વસૂત્રથી પ્રાપ્ત થયેલા જન્નો હુપ્ થાય છે)થી હુપ્ થતો હોય તો મ્પિ ડુષ્ટત્વ નિષિદ્ધિ થાય । (૧.૨.૫૧, હુપ્ને કારણે તદિત પ્રત્યયનો લોપ થાય ત્યારે, નવા રૂપનાં લિંગ અને વચન, પ્રતિષ્ઠાદિકનાં લિંગ અને વચન પ્રમાણે થાય છે) સૂત્ર

નિયમને કારણે, અનેક પ્રતિકૃતિઓ હોવાં છતાં એકવચનાન્ત કારણ: શબ્દ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, પરંતુ અહીં વાર્તિકકાર જણાવે છે કે હરીતકી વગેરે શબ્દોમાં લિંગનો યુક્ત-વદ્ભાવો કરવો, વચનનો નહિ, જેમકે ષષ્ઠે મનુષ્યો ષષ્ઠે. તેથી કારણ: પ્રયોગ બરાબર થશે.

ઉપમેયેષુ મિન્નેષુ કિઞ્ચિદેકં પ્રવર્તતે ।

પ્રત્યયસ્ય વિધૌ તન્ન નિત્યં યુક્તવદિષ્યતે ॥૫૯૫॥

ઉપમેયો જુદાં જુદાં હોય ત્યારે કોઈ એક ઉપમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, (સાદૃશ્ય જણાવનારા કન્) પ્રત્યયના હુપ્તી બાબતમાં હંમેશાં યુક્તવદ્ભાવો પ્રવર્તે છે. (૫૯૫)

યદા પ્રત્યુપમેયં તુ તદેકૈકમવશિષ્યતમ્ ।

તદા વાક્યાર્થભેદેન તદ્વિતાન્તં પ્રચીયતે ॥૫૯૬॥

જ્યારે દરેક ઉપમેય માટે એકેક ઉપમાન (નિશ્ચિત) હોય ત્યારે બાકી પદો થીના અનેકત્વને કારણે અનેક તદ્વિતાન્ત રૂપો એકત્ર થાય છે. (૫૯૬)

એક ઉપમેય માટે જુદું જુદું ઉપમાન હોય છે ત્યારે દરેક પ્રતિકૃતિ માટે જુદો શબ્દ વપરાય છે, જેમકે કારણ:ની પ્રતિકૃતિ તે કારણ: એ પ્રમાણે બીજો કારણ: અને ત્રીજો કારણ: એમ પ્રતિકૃતિના કન્ પ્રત્યયના હોપવાળાં તદ્વિતાન્ત રૂપો પ્રાપ્ત થશે અને તેમને યુક્તવદ્ભાવના નિયમ પ્રમાણે પુલ્લિંગ એકવચન થશે. આવા અનેક કારણ: એકઠા થતાં સરુવાણાં । (૧.૨.૬૪) સૂત્રનિયમ પ્રમાણે કારણ: એવો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે, તે વખતે યુક્તવદ્ભાવના નિયમની અસરકારકતા પૂરી થઈ હોવાથી, તે નિયમ પ્રવૃત્ત થશે નહિ.

યદા સમૂહપ્રચયે ત્રિગૂનાં મિન્નસંલક્ષણા ।

પદ્મપૂલ્યાદિષુ તદા લુચન્તપ્રચયો ભવેત્ ॥૫૯૭॥

જેમ (પદ્મપૂલી એવા અનેક) સમૂહો એક થતાં દ્વિત્ર સમાસોની જુદી જુદી સંખ્યા સમજાય છે, તેમ પદ્મપૂલી વગેરે પ્રયોગોમાં લુબન્ત (શબ્દો)નું અનેકત્વ પ્રાપ્ત થશે (૫૯૭)

સરુવાણાં । (૧.૨.૬૪) સૂત્રથી એકરોપ થતાં, કન્નો હુપ્ થયેલા પ્રયોગોનું બધાં અનેકત્વ હોય ત્યાં યુક્તવદ્ભાવ થવો જોઈએ, એવી શંકાના ઉત્તર રૂપે આ કારિકા છે, પદ્મપૂલ્યા: સમાહૃતા: પદ્મપૂલી । એમ એકવચનાન્ત દ્વિત્ર સમાસ થવા પછી જો અનેકત્વની અપેક્ષા હોય તો પદ્મપૂલી ન પદ્મપૂલી ન પદ્મપૂલી ન પદ્મપૂલ્ય: । એમ એકરોપ થશે અને એકરોપ થવાથી તેનું બહુવચન નિષ્પત્ત રહેશે દ્વિગુરુવચનમ્ । (૨.૪.૧) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ અહીં થશે નહિ તેથી અહીં યુક્તવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થશે નહિ.

પ્રત્યે ભિદ્યમાને તુ સંસ્થા પૂલેષુ મિદ્યતે ।

અર્થમેદો લુપ્યન્તેષુ નૈવં કચ્ચન દ્રશ્યતે ॥૫૧૮॥

ત્યારે સમૂહો અનેક હોય ત્યારે પૂજાઓની સંખ્યા પણ જુદી જુદી હોય ન્ત શબ્દો (એક ઉપમાન દર્શાવતા હોય કે અનેક દર્શાવતા હોય પરંતુ) અર્થમાં કરો ફરકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. (૫૧૮)

કેપરની ખામત અંગે આ કારિકામાં ચંકા ઉઠાવવામાં આવી છે. વચ્ચવૂહી જેવા ભાસ્યમાંથી પાંચ પૂજા એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. વચ્ચવૂહ્યઃમાંથી આવો અર્થ પ્રાપ્ત નથી. વચ્ચવૂહ્યઃ એકશેષ છે, વચ્ચવૂહી રિણુ છે. પ્રસ્તુત વિમારના ઉદ્ધારણ તરીકે ઉદ્ધેખ છે તે કારણવાઃ ને આ રિચિતિ લાગુ પડશે નહિ. કારણવાઃની પ્રતિકૃતિ અંગે ઉપમાન માનો કે અનેક માનો, અર્થમાં કરો ફરકાર જણાતો નથી. તેથી કારણવાઃમાં હુશાવ થઈને કારણવાઃ એવું એકવચન થશે.

માનો જવાખ નીચે પ્રમાણે આવી સકાય. જે દરેક પ્રતિકૃતિને ઉપમાન માનીએ એકશેષ દ્વારા કારણવાઃ । એવું બહુવચન પ્રાપ્ત થતુ હોય તે દરેક પ્રતિકૃતિને કારણવાઃ પડશે. પરંતુ જે અનેક પ્રતિકૃતિઓ માટે એક જ ઉપમાન સમજવાનું હોય તે એક કારણવાઃ બધાને માટે ઉપમાન થશે. અહીં લુપ્યન્ત શબ્દ જ બહુવચન પ્રાપ્ત કરે છે. યુક્તવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થઈ શકે અને કારણવાઃ એવું એકવચન પ્રાપ્ત થાય. પરિણામે વાઃ પ્રયોગને એકશેષ તરીકે સિદ્ધ કરવાને બદલે કોઈ બીજી રીતે સિદ્ધ કરવો પડશે.

વેપૂર્વમેયવચનઃ શ્વદોઽન્યો ન પ્રયુજ્યતે ।

ઉપમાનસ્ય તત્રાન્યઃ સંસ્થાયા ભેદ દ્રશ્યતે ॥૫૧૯॥

ત્યાં ઉપમેયવાચક બીજા શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી. ત્યાં બીજા વૈયાકરણોના માં, જુદાં જુદાં ઉપમાનો સમજવામાં આવે છે. (૫૧૯)

યથા ગુહતિલાદીનાં પ્રયોગાદિકર્મરૂપતા ।

પાકાદેરપ્રયોગે તુ મિન્ના સંસ્થામિધીયતે ॥૬૦૦॥

જેમ (પાકમાં ઉપયોગી) ગોળ, તથા વગેરે દર્શાવતા (જુદા) શબ્દોના વપરાશથી તું એકલ્ય સમજવામાં આવે છે, પરંતુ પાક વગેરે શબ્દો ન વાપર્યાં હોય તેો જુદી સંખ્યાઓ સમજવામાં આવે છે. (૬૦૦)

ગુહતિસ્તદ્ગુહાનાં વાકઃ । (ગોળ, તથા અને ગોળાનો પાક), તામ્ર. વસ્ત્રણેષુ ધમ્વ રાગઃ । રાશીમાં સામ રંગ ધરો) વગેરે પ્રયોગોમાં પાકની સામગ્રીપ પદાર્થો અને લાલ ના આશરો અનેક દોષા કતાં, પાક અને રામ અંગે એકલ સંખ્યાનો ખ્યાલ આવે આમત્રીપ ગોળ, તથા વગેરે પદાર્થોનો અને પદાર્થોનો પ્રયોગ થશે ન દોષ અને ૪ પાક કે રામ ગોળ શબ્દો જ વપરાયા હોય ત્યારે પાકકાર્થ કે લાલ રંગનું પ્રસરણ ૬૦૦ સાથે સંબંધમાં ૬૦૦ કે અનેકમાં એવી ચકા થાય છે. આવી ચંકા દૂર કરવા ૬૦૦ વાકીઃ વાકાઃ એવા પ્રયોગો કરવા પડશે.

યઃ સંવન્ધિગતો ભેદઃ સ પ્રયોગે પ્રતીયતે ।

સંવન્ધિનામતો ભેદ ઉપમેયે ન ગમ્યતે ॥૬૦૧॥

સંબંધી (શબ્દ)માં રહેલું અનેકત્વ, સંબંધી (શબ્દો)ના વપરાશથી ધ્યાનમાં આવે છે. તેથી ઉપમેયમાં જુદા જુદા સંબંધીઓ સમજવામાં આવતા નથી. (૬૦૧)

પાક જેવો પદાર્થ પોતે અનેકત્વ દર્શાવતો નથી, પરંતુ તેના જુદા જુદા સામગ્રી-પદાર્થો ગોળ, તરુ વગેરે સાથેના સંબંધથી અનેકત્વ દર્શાવે છે. સંબંધીશબ્દો ન વાપરી હોય તો પાક વગેરેની વિશેષતા દર્શાવાતી નથી. એ પ્રમાણે કારયપઃ એવા પ્રતિકૃતિ-શબ્દોનો પ્રયોગ થયો ન હોય તો તેમાં ॥ વિશેષતા દર્શાવાતી નથી. તેથી કારયપઃ એવા અનેક ઉપમાનશબ્દો વાપરનામાં આવે છે.

સમાસામાન્યશબ્દવપ્રસંગ્ગવિનિવૃત્તયે ।

ઉપમેયગતો ભેદ ઉપમાનેષુ દૃશ્યતે ॥૬૦૨॥

તેથી (કારયપઃ ને) સામાન્ય શબ્દ બનતો અટકાવવા માટે ઉપમેયોતું અનેકત્વ ઉપમાનોમાં સમજવામાં આવે છે. (૬૦૨)

“ ઉપમાનં સપ્રસ્તાનામભિન્નં જ્ઞયતે ક્વચિત્ ।

ભિન્નાનામુપમેયાનામેકૈકં લોપમીયતે ॥૬૦૩॥

કોઈવાર એકસાથે રહેલાં (અનેક) ઉપમેયો માટે એક ઉપમાન સમજવામાં આવે છે અને કોઈવાર જુદાં જુદાં ઉપમેયો(માંનાં દરેકને) માટે એકેક જુદું ઉપમાન સમજવામાં આવે છે. (૬૦૩)

યથા તદ્દદ્વ દ્વયેતદ્ વ્યૂહાપેક્ષ પ્રયુજ્યતે ।

एकेन यत्र सादृश्यं वेततेयेत हस्तिनाम् ॥૬૦૪॥

एकायापि प्रतीयेत भिन्ना प्रविच्छति. सह ।

कारयपरयेति तेनाय प्रत्येकप्रवतिष्ठते ॥૬૦૫॥

જેમ (અનેક) હાથીઓતું એક ગરુડ (બૂહ) સાથે સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે અને તેમના બૂહના મળધમાં ‘આ ગરુડ છે’ એમ સમજવામાં આવે છે;

તેમ જુદા જુદાં પ્રતિકૃતિઓતું એક કારયપઃ સાથે સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. તેથી આ (ઉપમાન)નો દરેક (ઉપમેય)ની સાથે સંબંધ યોજવામાં આવે છે. (૬૦૪-૬૦૫)

હાથીઓની એક નિશીન ગોઠવણીને મરુડ-બૂહ કહે છે; એ પ્રમાણે શેડાઓના બૂહને મરુડ કહે છે, ઈંટોની ગોઠવણીને રેવેન કહે છે. અહીં હાથીઓ, અથો અને ઈંટો અનેક છે, પરંતુ તેમના બૂહો એકવચનમાં છે. પરંતુ બનારે ચઢતા રૂબ રૂમે દક્ષિણઃ ॥ એવા બહુવચનનો પ્રયોગ થાય છે, ત્યારે દરેક હાથીને ઉપમેય તરીકે સમજવામાં આવે છે.

કારણે દ્વ દ્વા: પ્રતિક્રિયા: इति कारयता: । પ્રયોગમાં ઉપમાનને એકવચનમાં યોજવામાં આવ્યું છે. અહીં કારણ: ની પ્રતિક્રિયાને કારણ: એવી સમજવામાં આવી છે. તેથી જો દરેક ઉપમેય મટે જુદો જાહે વાપરવામાં આવે તો તે દરેકના ઉપમાન માટે પણ જુદો જાહે વાપરવો જોઈએ.

મેઘાઃ શ્રેણિરેત્યુક્તે સમસ્તાનાં પ્રતીયતે ।

સાદૃશ્યં ગિરિશૃંગેન પ્રત્યેકં તેન મિચતે ॥૬૦૬॥

‘વાહણો પર્વત જેવાં છે’ એમ ન્યારે કહેવામાં આવે છે, ત્યારે (વાહણોના) સમૂહનું એક પર્વત સાથે સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. તેથી (જુદા ઉપમાનને) જ્યાંસ આવતો ન હોવાથી) દરેક ઉપમેયરૂપ પ્રતિક્રિયા સાથે તે (ઉપમાનજાહે કારણ:) જુદો જુદો સમજવામાં આવે છે. (૬૦૬)

એક પર્વતરૂપ ઉપમાનનું વાહણરૂપ અનેક ઉપમેયો સાથે સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. દરેક વાહણ પર્વત જેવું સમજવામાં આવતું નથી, પરંતુ વાહણોના સમૂહને પર્વત જેવો સમજવામાં આવ્યો છે. કારણ કે, વાહણમાં પર્વતના જુદા જુદા સિખરો, અનેક સ્થળોએ વિસ્તાર, એમ ઘણા સાધારણ ધર્મોની એકે વાહણમાં હોય તો કદાચ સકાતી નથી. આમ એકવચનરૂપ ઉપમાન અનેક ઉપમેયો સાથે સાદૃશ્ય હોય છે, પરંતુ ન્યારે અનેક ઉપમેયજાહેતો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે એક ઉપમાનજાહેતો જાહે અનેક ‘ઉપમાનજાહે વાપરવા મકશે. તેથી કારણ: ‘જાહેતું’ એકવચન યોગ્ય બનશે.

છાપેક્ષા તદ્વિપયતા વિધેયસ્વાન્ન ગમ્યતે ।

કાકતાલીયમિત્યત્ર પ્રસિદ્ધં શ્રુપલક્ષણમ્ ॥૬૦૭॥

સમાસાચ્ચ તદ્વિપયાત્ । (પ.૩.૧૦૧ સૂત્ર વડે) ■ જુ વિધાન ધયુ હોવાથી, સૂત્રમાંનો તદ્ શબ્દ છનો વિષય બનતો નથી. કાકતાલીયમ્ (પ્રયોગ)માં જે બરાબર જણાતું છે તે બીજાને જાણવાનું કારણ બને છે. (૬૦૭)

ઉપમાનના સંદર્ભમાં સમાસાચ્ચ તદ્વિપયાત્ । (પ.૩.૧૦૧) સૂત્ર અંગે હવે વિચાર કરવામાં આવે છે. આ સૂત્ર જણાવે છે કે જ્ઞના અર્થમાં ચનારા સમાસને સ્વાર્થે ઉપ પ્રત્યય લાગે છે. સૂત્રમાંનો તદ્ શબ્દ છનો વિષય બનતો નથી. લાઘ્યકાર જણાવે છે કે તદ્વિપયાત્ સમાસ છે અને સમાસ ઉપ પ્રત્યયનો વિષય કેવી રીતે બની શકે? સંકારને ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે તદ્ શબ્દ જ્ઞનો અર્થ દર્શાવશે. હવે જો સમાસ પણ જ્ઞના અર્થમાં હોય અને ઉપ પ્રત્યય પણ જ્ઞના અર્થમાં હોય તો, ઉપ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થશે નહિ ત્યારે યોગ્ય પ્રાપ્ત થશે હોય તો સમાસ ઉપ વિષય છે એમ સમજવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં તો સૂત્રમાં જ છનું વિધાન ધયુ છે.

લાઘ્યકારના મુદ્દાને હેવારાએ સ્પષ્ટ સમજાવ્યો છે. તે જણાવે છે કે, સર્વનામ વડે મુખ્યનો ઉદ્દેશ્ય માર તે યોગ્ય છે. આ સૂત્રના સંદર્ભમાં સમાસ અપ્રવાન છે, જ્ઞનો

અર્થ પછી છના વિધાનના સંદર્ભમાં જોણુ હોવાથી અપ્રધાન છે. તો પછી પરામર્શ શેનો કરવો? આ પ્રશ્નની જવાબમાં જણાવવામાં આણુ છે કે છ પ્રત્યય પરામર્શને વિષય બનશે.

કાકતાલીયમ્ । ને સમાસ અને ત્રિવિધિ એમ બે રીતે સમજવી શકાશે; જેમકે, કાકાગમનં દ્વ ટાલ્પતનં દ્વ કાકતાલ્પ । આ સામાસાર્થ થયો. કાકતાલ એવી સમાસવૃત્તિ પછી સ્વાર્થે છ પ્રત્યય લાગીને તદ્વિતવૃત્તિ બને છે. તેથી કાકતાલીયમ્ । શબ્દ સિદ્ધ થયો.

રાજાશ્વાદિક્ષ વિષયઃ સ્વાદન્યો વેત્યનિશ્ચિતમ્ ।

તેન ચ્છસ્ય વિધાનામ્ પ્રાગ્ વ્યવદેશો ન વિષયતે ॥૬૦૮॥

રાજાશ્વાદિઃ સમાસ કે બીજો કોઈ (શબ્દપ્રયોગ) છનો વિષય બને છે તે નિશ્ચિત નથી. તેથી છ ના વિધાનની પહેલાં તેના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ મળતો નથી. (૬૦૮)

દ્વયોરિધાર્યયોરગ્ર નિમિત્તત્વં પ્રતીયતે ।

એકતાવયવો યુક્તઃ પ્રત્યયોડ્યને યુજ્યતે ॥૬૦૯॥

દ્વના બન્ને અર્થોનું (સમાસ અને છ વિધિમાં) નિમિત્તપણું સમજવામાં આવે છે. તેમાંના એક સાથે સમાસનું એક પદ જોડાયેલું છે અને બીજા સાથે પ્રત્યય જોડાયેલો છે. (૬૦૯)

ત્રૈવ્રસ્ય તગ્રાગમનં કાકસ્યાગમનં યથા ।

દ્વયોરભિનિપાતત્તુ ટાલ્પ પતનં યથા ॥૬૧૦॥

ત્ર્યાં ત્રૈવ્રનું આગમન કાગમના આગમન જેવું છે; અને ચૌરનું ધસી આવવું તાલના પડવા જેવું છે. (૬૧૦)

સંનિપાતે તપોર્યાન્યા ક્રિયા તત્ત્રોપજાયતે ।

વધાદિરુપમેવેડર્થે તથા છવિધિરિષ્યતે ॥૬૧૧॥

તે (કાગમ અને તાલ)ને સંબંધ થતાં, જે બીજી (વધરૂપ) ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, તેના બંને ઉપમેય એવા વધના અર્થમાં છનું વિધાન કરવામાં આવે છે (૬૧૧)

ક્રિયાર્થાં સમવેતાર્યાં શ્રુત્યશબ્દોડવતિષ્ઠતે ।

પાતાગમનયોઃ કાકતાલ્પશબ્દૌ તથા સ્થિતૌ ॥૬૧૨॥

દ્રવ્ય શબ્દ તેનો સાથે સમવેત ક્રિયાનો વાયક બને છે. તે પ્રમાણે કાગડો અને તાલ શબ્દ આગમન અને પતન (ક્રિયાઓ) સાથે (જોડાયેલા) છે. (૬૧૨)

કાકતાલીયમ્ । માં વાક અને તાલ એવા દ્રવ્યશબ્દો કાગડાનું આગમન અને તાલનું પતન એવી ક્રિયાઓ દર્શાવે છે આ ક્રિયાઓ તે તે શબ્દ સાથે સમવેત છે. ક્રિયા સાથે જોડાયેલા આ શબ્દો પરસ્પર સંબંધમાં આવતાં પરસ્પર ક્રિયાઓ બને છે તેમનો પરસ્પર સંબંધ પ્રાપ્ત થતાં તે છ વિધિના વિષય બનશે

યદન્વાચ્યાયક ચાક્ય તદેવ પરિકલ્પયતે ।

પ્રયોગવાક્ય ચલ્લોકે તદેવ ન પ્રયુજ્યતે ॥૬૧૨॥

(પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગ દ્વારા) સ્પષ્ટતા કરનારા વાક્યને આવી રીતે (પ્રક્રિયા દ્વારા) સમજવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં આવતું વાક્ય આવી રીતે પ્રયોજાતું નથી (૬૧૩)

કાકાગમનમિદં તાલપતનમ્ । તાલપતનમિદં કાકાગમનમ્ । એમ એકબીજા સાથે ઉપમાન બનેલા વાક્યો સાતેથી વ્યાખ્યાનમાં વપરાય છે, વ્યવહારપ્રયોગમાં તેા પ્રત્યયવાળા કાકાલીનમ્ પ્રયોગ વપરાય છે

યયોરતર્કિતા પ્રાપ્તિર્નિવૃત્તે કાન્તાલયત્ ।

તયો સમાસપ્રકૃતેર્વૃત્તિરન્યુપગમ્યતે ॥૬૧૪॥

કાક અને તાલ ની જેમ જેઓ એકાએક (કાન્તાલ એવા સમાસ રૂપે) સંબંધમાં આવે છે, તેમના (આ) સમાસરૂપ પ્રકૃતિશબ્દને(છ પ્રત્યય લાગવા રૂપી તલિત્ત) વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે (૬૧૪)

કાકસ્ય લાલેન યથા ઘષો યસ્ય તુ વસ્યુન્મા ।

સત્ત ચિત્રોક્તેડન્યતિમ્નુપમેયે છ ઇષ્યતે ॥૬૧૫॥

તાલપતન વડે જેમ કાગડાનો વધ અને જેમ ચોર વડે જે (દિવદત્ત)નો વધ એમ (ઉપમાન રૂપ) આત્મચક્રારક અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા ઉપમેયરૂપ ખીભ (પ્રસંગના) અર્થમાં પણ છત્ત (વિધાન) ઇષ્ટ છે (૬૧૫)

ચન્ચરપ્રકારચન્ચત્કો મૃહત્ક ઇતિ સાપરે ।

મણિમળ્લુકરયોતાન્ સાદરયેન પ્રચક્ષતે ॥૬૧૬॥

બીભ વૈયાકરણો જણાવે છે કે ચન્ચત્ક અને મૃહત્ક પ્રયોગો, સાદરયને કારણે રત્ન, હેક્ટુ અને આગિયાનો નિર્દેશ કરે છે (૬૧૬)

કારિકા ૬૧૫ સુધીમાં છ પ્રત્યયના વિધાનને લગતી ચર્ચા પૂરી થઈ હવે પ્રકાર અર્થમાં કર પ્રત્યયના વિધાનની, લાભ્યાનુસારો ચર્ચા કરવામાં આવે છે

સ્પૃતાદિમ્ય પ્રકારવપને કન્ । (૫.૪ ૩) સત્ત જણાવે છે કે સ્પૂલ વગેરે શબ્દોને 'તેના પ્રકારનો' એવા અર્થમાં કર પ્રત્યય લાગે છે. અહીં પકારનો અર્થ સાદરય છે આ સત્ત ઉપરના વાર્તિક વસ્તુસૂત્રોક્તસમ્બધાનમ્ । જણાવે છે કે સાદરય અર્થમાં કર જેને લાગે છે તેવા શબ્દો સાથે ચન્ચર અને મૃહરને પણ મળવા જોઈએ તેથી ચન્ચત્ક અને મૃહત્ક શબ્દોનો અને છે ચન્ચર એટલે હવત્ત વન્ચત્ક એટલે 'હાલતાના જેવું' અર્થોત્ત જે હાલત્ત નધા પરત્ત હાલત્ત હોય તેત્તુ દેખાતું છે મૃહત્ક એમને જે મોટું નથી પરત્ત મોટું હોય તેવું દેખાય છે

તત્રોન્મેષતિમેષામ્યાં સ્વયોત ઉપમીયતે ।

આસપ્રચન્ધૈર્મણ્ડૂકઃ સ્પન્દમાનપ્રભો મણિઃ ॥૬૧૭॥

ઉન્મીલન અને નિમીલન (ક્રિયાઓ) વડે આગિવાતું, સતત આસ લેવાથી દેડકાતું અને ચમકવા(ની ક્રિયા)થી રતનતું (ચન્દ્રત્કઃ સાથે) સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. (૬૧૭)

પ્રવિકાસિપ્રમોડરૂપોઽપિ મહાન્ ય રૂપસમ્યતે ।

ઘૃહસ્ક ઇતિ તત્રૈવ મળૌ શબ્દઃ પ્રયુજ્યતે ॥૬૧૮॥

નાનો હોવા છતાં ચીતરકે ફેલાતા તેજને કારણે, જે મહાન તરીકે સમજાય છે તે મહિષ માટે ઘૃહસ્ક એવો શબ્દ વપરાય છે. (૬૧૮)

સાદૃશ્યમેષ સર્વત્ર પ્રકારઃ કૈશ્ચિદિષ્યતે ।

મેદેઽપિ તુ પ્રકારાકૃત્યા કૈશ્ચિદ્ભ્યુપગમ્યતે ॥૬૧૯॥

કેટલાકના મતમાં પ્રકારનો અર્થ સર્વ સ્થળે સાદૃશ્ય છે. ખીન કેટલાકના મતમાં, પ્રકારને જિન્નતાના અર્થમાં પણ સમજી શકાય છે. (૬૧૯)

કેટલાકના મતમાં પ્રકારનો અર્થ બધે સ્થળે સાદૃશ્ય છે. પ્રકારવચને ધાણ (૪.૩.૨૩), પ્રકારે ગુણવચનસ્ય । (૮.૧.૧૨), સ્થૂળાદિમ્ય, પ્રકારવચને ક્ત્વ । (૫.૪.૩) વગેરે સૂત્રોમાં પ્રકારનો અર્થ સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. તથા તથા, પટ્ટનાતીયઃ, પટ્ટપટ્ટ, સ્પૂલક, વગેરે પ્રયોગોમાં પણ પ્રકારનો અર્થ સાદૃશ્ય છે. જે વૈષાકરેણો પ્રકારને જિન્નતાના અર્થમાં સમજે છે તેમના મતમાં પણ પ્રકારનો અર્થ સાદૃશ્ય સમજવામાં આવે છે. આ બાબત સ્વીકારીએ તો જિન્નતાને વાચ્યાર્થ માનવો પડે અને સાદૃશ્યને સામર્થ્ય માનવું પડે.

પ્રકારવચનઃ કશ્ચિત્ પ્રકારવતિ સંસ્થિત ।

પ્રકારમાત્રે વર્તિત્વા કશ્ચિત્ તદ્વતિ વર્તતે ॥૬૨૦॥

પ્રકારનો વાચક કોઈક પ્રત્યય પ્રકારવાનનો વાચક બને છે. થાલ્ જેવો (પ્રત્યય) માત્ર પ્રકારને જણાવીને (જાતિયર્ જેવા પ્રત્યય સાથે રહીને) પ્રકારવાનને જણાવે છે. (૬૨૦)

કિં સર્વનામના પ્રયોગો અને ઘડુ પછી પ્રકારના અર્થમાં પ્રાપ્ત થતો થાલ્ પ્રત્યય, કોઈપણ પ્રાતિપદિક પછી આવતા જાતીયર્ ને આધક બનતો કે કેમ એ વિચારવું જોઈએ ને આધક બનતો હોય તો કિં જાતીયઃ એવો પ્રયોગ થશે નહિ. તો પછી તથાજાતીયઃ નો સિદ્ધિ પણ કેવી રીતે થશે ? આ સુદ્ધાની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે.

પ્રકારના અર્થમાં પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યયો જાતીયર્, કન્ અને દ્વિવચન મુખ્યપણે પ્રકાર વાનનો અર્થ દર્શાવે ॥ અને જોણુપણે પ્રકારનો અર્થ દર્શાવે છે. શાક્ય પ્રત્યય એકલો હોય ત્યારે પ્રકારને જ જણાવે છે, પ્રકારવાનને જણાવતો નથી. આ શાક્ય પ્રત્યય પ્રકારનો અર્થ દર્શાવતો નો જાતીયર્ સાથે સંબંધમાં આવે તો પ્રકારવાનનો અર્થ દર્શાવે છે, આમ શાક્ય અને જાતીયર્ પ્રત્યયો એક બીજાના વિરોધી ન હોઈ તથાજાતીયઃ પ્રયોગ સિદ્ધ થશે.

સાદૃશ્યમ્હળં સૂત્રે સદ્ગત્યોપલક્ષણમ્ ।

હુલ્યયોરભ્યવીભાવે સદ્ગત્યોપલક્ષણમ્ ॥૬૨૧॥

ધીપ્તાસાદૃશ્યોર્ભૂત્તિર્ચા યથાર્થાભિધાનિનઃ ।

સ ત્વાવમક્યયોમાવે ભેદો ભેદેન દર્શિતઃ ॥૬૨૨॥

જઠમયં વિચક્તિઃ । (૨૧-૧) સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતો સાદૃશ્ય શબ્દ સદૃશનો વાચક છે. સદૃશ અર્થને જણાવનારા એ શબ્દોનો અભ્યયીભાવ સમાસ કરવામાં આવતાં સદ્ શબ્દ સાદૃશ્યનો વાચક બને છે.

યથા તો અર્થ દર્શાવનાર જે (અભ્યય)નો સમાસ થાય છે તેનો, પુનઃકથન અને સાદૃશ્ય(રૂપ ધર્મ) સાથે જ સંબંધ છે આવી વિશિષ્ટતા અભ્યયીભાવ સમાસમાં, લિનપણે દર્શાવવામાં આવી છે. (૧૨૧-૧૨૨)

અમ્ય વિચક્તિઃ । (૨.૧-૧) સૂત્રમાં સાદૃશ્ય શબ્દના હિલેખની સાત સાદૃશ્ય ધર્મ જ નહિ પરંતુ સઘઃ અર્થોત્ સાદૃશ્યવાન ધર્મોનો અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી સળ્યા સ્વરૂપઃ સહસી એવા અભ્યયીભાવ સમાસની પ્રાપ્તિ થશે. આ સમાસમાં સ પદ સદ્ અભ્યયનું વાચક છે અને સદ્ ધર્મોનું પણ વાચક છે. ધર્મોનું વાચક પદ દ્રવ્ય હોય તેથી આ પદ અભ્યય બનવું જોઈએ નહિ. પરંતુ જેમ સ્વરસિચિવાત્તમ્યમ્ । મૂળથી સમાસ સમા કરવામાં આવી છે. તેમ અભ્યયીભાવ । (૧.૧૪૧) સૂત્રનિપમથી સદ્ વાળું પદ અભ્યયીભાવ સમાસ કરેલામ છે

સાદૃશ્યં યોગ્યતા કૈશ્વિદતાવશ્યપગમ્યતે ।

યત્તુ મૂર્તિમત્ સામ્યં તત્તુ સદેનામિધીયતે ॥૬૨૩॥

અતુ વડે જણાવાતો યોગ્યતા અર્થ સાદૃશ્ય જ છે, જોમ કેન્દ્રતાકે સ્વીકારે છે, પરંતુ દ્રવ્યવિષયક જે સામ્ય ॥ તે તો સદ્ નડે જણાવવામાં આવે છે (૬૨૩)

યથાનો સાદૃશ્ય અર્થ, જેને યોગ્યતા પણ કહેવામાં આવે છે, તે અતુ વડે જણાવાય છે; તેથી અતુર્થ જેનો સમાસ થશે, જેનો પ્રયોગ અતુર્થ ગુણો વહતિ જેવા વાક્યમાં થઈ શકે. આમ અતુર્થ જો સાદૃશ્યનો અર્થ દર્શાવતો અભ્યયીભાવ સમાસ થશે વસ્તુનિપ અર્થોત્ દ્રવ્યના સાદૃશ્યને સમસિ જેવા સદ્ અભ્યયનામ સમાસોનો દર્શાવવામાં આવે છે.

‘ઇત્યંભાવેऽપિ સાદૃશ્યં બુદ્ધશ્વરથાનિબન્ધનમ્ ।

મદ્ધને ભેદમાત્રાસ્ય તત્ત્વાન્વૈવામિધીયતે ॥૬૨૪॥

આવા પ્રકારનું (વિશિષ્ટ) લક્ષણ, જેવા અર્થને દર્શાવતા માટે પણ પુરુષ વડે કદપેલી અવસ્થા ઉપર આધાર રાખતું સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેની આવૃત્તિ યોગબાણમાં લેદને ભાત જુદો અંશ જ જણાવવામાં આવે છે. (૬૨૪)

પ્રકારને સર્વ સ્થળે સાદૃશ્યના અર્થમાં લેવા સામે શંકા ઉદ્ભવવામાં આવે છે, કમળજ્ઞના પ્લાવમ્ । પ્રયોગમાં મનુષ્યત્વ જે સામાન્ય છે અને જાનપણું વિશેષ છે. તેથી અહીં પ્રકાર ભેદ દર્શાવે છે, સાદૃશ્ય નહિ આ શંકાનો ઉત્તર અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રકારનો અર્થ સર્વત્ર સાદૃશ્ય જ છે. ફલમૂત્પન્નને । (૨૩.૨૧, કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની સ્થિતિના ધ્રોતક પદાર્થ માટે તૃતીયા વિવક્ષિત થાય છે) સૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતો પ્રકાર સાદૃશ્ય જ છે, કમળજ્ઞના પ્લાવમ્ પ્રયોગમાં બાહ્ય પદાર્થ અને માનસિક અવસ્થા વચ્ચે પ્રકાર અર્થોત્ સાદૃશ્ય છે. જે જ પ્રમાણે વચ્ચે, વગેરે પ્રયોગમાં પણ વિશિષ્ટ પ્રકારના સાદૃશ્યને જ જણાવવામાં આવે છે.

ગૌર્વાહીક इति द्वित्वे सादृश्यं प्रत्युदाहृतम् ।

शुक्लादी सति निष्पन्ने वाहीको न द्विरुच्यते ॥૬૨૫॥

પ્રકારે ગુણવચનસ્ય । સૂત્ર પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતા દ્વિવચન અંગે સાદૃશ્ય દર્શાવતો ગૌર્વાહીકઃ । (વાહીક ગાય છે) પ્રયોગ પ્રત્યુદાહરણ રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, પ્રસિદ્ધ અર્થવાળા શુક્લ વગેરે (ગુણવચન) શબ્દો પ્રાપ્ત થતા હોય ત્યારે વાહીક નો અર્થ દર્શાવતો મો શબ્દ ફરીવાર ઉલ્લેખાતો નથી. (૬૨૫)

પ્રકારનો અર્થ મધે સાદૃશ્ય થાય છે જેવા પક્ષ અંગે મહાભાષ્યમાંથી સમર્થન રજૂ કરવામાં આવે છે. પ્રકારે ગુણવચનસ્ય । (૮-૧-૧૨. સાદૃશ્ય દર્શાવવાનું હોય ત્યારે ગુણવચન શબ્દનું દ્વિત્વ થાય છે) સૂત્ર પ્રમાણે જગિ- માળવકઃ । ગૌઃ વાહીક. । વગેરે પ્રત્યુદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે. વાહીકઃનો મો નો કે માળવક ને અગ્નિનો વિશેષ સમજ થકાય તેમ નથી. તેના ઉપરથી જેમ સૂચવાય છે કે સર્વત્ર પ્રકારને સાદૃશ્ય રૂપે જ સમજવાનું છે. ગૌઃ વાહીકઃ । માં મો શબ્દ ગોત્વસામાન્ય દર્શાવે છે. વાહીકઃ સાથે જોડાતાં તે શુક્લ કે પટ્ઠઃની જેમ ગુણવચન શબ્દ બનતો નથી. પ્રકારે ગુણવચનસ્ય । સૂત્ર દ્વંબનો પ્રધાનપણે બોધ કરાવે છે અને દ્વિત્વ પામતા ગુણનો ગૌણ રૂપે બોધ કરાવે છે. તેથી શુક્લ શબ્દ ગૌઃનો વાચક બનતો નથી.

આ બાબતની સ્પષ્ટતા કરતાં હેલારાજ જણાવે છે કે શુક્લ વગેરે શબ્દો જે ગુણવચન શબ્દો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે વપરાયા હોય ત્યારે વાહીકઃનો અર્થ દર્શાવતો મો શબ્દ બીજાવાર પ્રયોજાતો નથી. ગુણને જણાવતો શબ્દ તે ગુણવચન શબ્દ જેમ માનીએ તો

વાહીકઃ ના અર્થમાં વપરાતો મો સજ્ઞ શુભ દર્શાવતો નથી. તેથી મો સજ્ઞ ફરીવાર વપરાતો નથી.

■ પ્રમાણે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં હમેશાં સુચિ ધરાવતા અને જ્ઞાનવૃદ્ધિના મતના મહત્વને દર્શાવતા ભર્તૃહરિકે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં જાણે પ્રકારનો અર્થ સાદરથ છે એવા અને બાહ્ય-કારને સમત મતને વિસ્તારથી રજૂ કર્યો છે.

॥ इति वृत्तिसमुद्देशः ॥

॥ इति पदकाण्डं समाप्तम् ॥

॥ इति भर्तृहरिकृतं वाक्यपदीयं समाप्तम् ॥

વૃત્તિસમુદેશ પ્રે. થયે।

પદકાણ્ડ પૂરું થયું.

ભર્તૃહરિકૃત વાક્યપદીય પૂરું થયું.

કારિકામુચ્ચિ

પ્રથમ પાદ પ્રમાણે

નોંધ — આ મુચ્ચિમાં પહેલો આકરો કાડનો ક્રમ જણાવે છે અને બીજો આકરો કારિકાનો ક્રમ જણાવે છે ત્રીજા કાડમાં બીજો આકર સમુદ્દેશ અને ત્રીજો આકર કારિકાનો ક્રમ લેખે છે

ત્રીજા કાડના સમુદ્દેશો નીચે પ્રમાણે છે

૧ જાતિ	૮ ક્રિયા
૨ દ્રવ્ય	૯ કાલ
૩ સ્થાન્ય	૧૦ પુરુષ
૪ મૂલોદ્ભવ	૧૧ સ્થવા
૫ શુણ	૧૨ ઉપમહ
૬ દિશુ	૧૩ સ્થિ
૭ સાધન	૧૪ શક્તિ

અ

અકર્મકરણે સત્યેશમ્ ૩ ૧૪ ૬૭
અકુરત્સ્તવિપમાભાસમ્ ૩ ૩ ૫૪
અક્રિયાયા નિરુપમર્ષા ૩ ૧૪ ૪૧૮
અક્ષાયા સન્નિષ્ઠા સન્નમ્ ૨ ૪૬૬
અક્ષાદિષુ ચપા મિન્ના ૨ ૪૬૫
અગૃહીતવિદોદેષ ૩ ૧૪ ૧૦૩
અગોરચિત્રગોચરૈષ ૩ ૧૪ ૨૧૫
અગ્નિદક્ષમ્તુ મોડનિ સ્થાત્ ૨ ૨૮૨
અગ્નિશબ્દલતયૈશાયમ્ ૧ ૬૧
અગ્નિસોમાદય શબ્દા ૧ ૧૮૬
અદ્રત્તેન પ્રતોક્તાનામ્ ૩ ૧ ૫૨
અદ્રદી કુન્દસી ચેતિ ૩ ૧૪ ૫૬૨
અદ્રીકૃતે હુ કેવાં શિલ્ ૨ ૪૧૬
અચેતનેષુ ચેતન્યમ્ ૩ ૧૪ ૩૨૬
અનમશિ તથા નિત્યે ૩ ૧ ૧૮
અજ્ઞાનવૃત્તિર્ચ ધન્દ ૧ ૧૨૦
અજ્ઞાનોના ન્યવસ્થાધર્મ ૨ ૧૮૦

અળવ સર્વશક્તિસ્થાત્ ૧ ૧૧૩
અતસ્તૈ કર્મનિષાદિ ૩ ૭ ૬૨
અત સર્વોપદેશાનામ્ ૩ ૧ ૧૮
અતિહ પ્રહુખ્યેવ હુ ૩ ૧૪ ૪૪૭
અતીન્દ્રિયાનસાથેષાન્ ૧ ૧૮
અતો દ્રવ્યાધિતાં સત્યમામ્ ૩ ૧૧ ૧૨
અતોડનિર્જ્ઞાતરુપસ્થાત્ ૧ ૫૮
અતો માધિતપુસ્કત્વાત્ ૩ ૬ ૧૦
અત્યદમૂતા ત્રિય શક્તિ ૩ ૩ ૮૧
અત્યન્ત વિષયે મિન્ને ૩ ૧૪ ૫૭૩
અત્યન્તમિન્નપોરેષ ૩ ૧૪ ૧૫૮
અત્યન્તમિન્નવોર્ષા સ્થાત્ ૨ ૪૭૪
અત્યન્તમરુથાધૂતે ૧ ૧૪૨
અત્યન્તમત્ર વિષયે ૩ ૧૪ ૫૫૧
અત્યન્તવિષયીતોડપિ ૨ ૨૮૫
અત્યન્તાનુભાસત્ ૩ ૧૪ ૪૬૭
અત્ત ઉપવેદનામ્ ૩ ૧૨ ૨૭
અજ્ઞાતીતવિવર્ચા ૧ ૧૭

अत्र संवसते यस्तदम् ३.७.११७
 अथ हेरेव जनितः २.३९६
 अथ त्वेकविभक्तित्वात् ३.१४.४११
 अथ प्रतिविधाता यः ३.१२.२४
 अथ यज्ञान्मुत्पन्नम् २.२४३
 अपर्बणामक्षिरसाम् १.२१
 अथ यथा मेव शस्त्रीयम् ३.१४.४२३
 अथ स्वभावो वचनात् ३.१४.२७६
 अपाज्जवाक्यमित्येषम् ३.३.२१
 अपावमान्वरो हाता १.११५
 अपाशंसुष्ट एवार्थः १.२४८
 अपादिमग्निसमादृष्टम् ३.९.१९
 अपोषचारसत्तैथम् ३.३.४६
 अष्टदशवारप्रतिमिधेः ३.७.१०२
 अष्टदशतिष्ठमेत ३.३.१८
 अदेशाक्षी यवादीनाम् ३.१.११
 अदेशाध्याप्यभागाथ ३.६.१४
 अद्वये वैष सर्वस्मिन् ३.३.४५
 अक्षीते तुल्य इत्येषम् ३.१४.५०५
 अधीयते प्राज्ञावत् ३.१४.२८५
 अध्याहितकलां यद्य १.३
 अध्वेतरे यदा वृत्तिः ३.१४.४९२
 अध्वेग निमित्त ३.२.३
 अध्वमो वर्तमानस्य ३.९.१०२
 अगङ्गीकृतसर्वं तु ३.१४.५८६
 अगन्तव्यं फलं यथाः ३.६.१५
 अग्न्यकालो संघातः २.२.८५
 अग्न्यकाल्यपरावत् २.५५
 अग्न्यपतकमेष्टमि १.१०९
 अनाग्रहा जन्मसक्तेः ३.९.५१
 अनाग्रमथ सोऽभ्यासः २.११८
 अनादिमिधन मद्र १.१
 अनादिमथान्तिष्ठनाम् १.१७२
 अनाश्रितमिथस्तस्मात् ३.१४.२१७
 अनाश्रिते तु व्यापारे ३.७.२४

अनित्यस्य यथोत्पादे ३.९.२१
 अनित्येष्वपि नित्यत्वम् ३.१.३५
 अनित्यं निमित्तेषु २.२.३४
 अनिराकृतात् कर्तुः ३.७.१२९
 अनिष्टात् प्रसिद्धे ३.१४.३६१
 अनिष्टादस्य निर्जानम् ३.१४.३६०
 अनिष्टारितधर्मत्वात् ३.१४.१४५
 अनुग्रहार्थं मोक्षसृणाम् २.३८८
 अनुष्ठेयाध्यामेक ३.१.४१
 अनुनिष्ठादिबल्येन ३.१.६७
 अनुप्रयोगसिद्ध्यर्थम् ३.१४.२१२
 अनुप्रवृत्तिर्धर्मो वा ३.१.१४
 अनुप्रवृत्तिर्या ३.१.१९
 अनुप्रवृत्तिर्या ३.१.१०१
 अनुबन्धस्य सिद्धेऽर्थे ३.१२.१२
 अनुस्यूतेव भेदाभ्याम् ३.१४.२९
 अनुस्यूतेव संघट्टेः ३.१४.९३
 अनेकधर्मवचनाः ३.१४.२६५
 अनेकधर्मकपक्षिभ्यश्च १.१६
 अनेकसकृतेकस्य २.४४४
 अनेकस्यास इति ३.१४.१८१
 अनेकाश्चातयोर्गोष्ठि २.३५०
 अनेकार्थत्वमेकस्य १.२६३
 अनेका शक्तिरेकस्य २.४७७
 अन्तःकरणतत्त्वस्य १.११७.३,
 अन्तःकरणधर्मो वा ३.६.२३
 अन्तःकरणवृत्तौ ३.१४.९९
 अन्तरेण ३.१४.१९७
 अन्तर्गतेष्व संघन्यः ३.१४.२१२
 अन्तर्भूतविजर्णानाम् ३.७.७३
 अन्तर्भूतं निमित्तं च ३.१४.५०९
 अन्तर्भूतविषयधर्मैः ३.१४.२२८
 अन्तर्भूते तु करणे ३.१४.४५७
 अन्ते वा ३.६.१९
 अन्ते वातमग्निं वा सता ३.८.२४

अन्नादानादिरूपा च ३.१४.४०५
 अन्यत्र वर्तमान सत् ३.१४.४०१
 अन्यत्र भूयमाणैश्च ३.३४७
 अन्यत्राविहितस्वैष ३.१.५७
 अन्यथा ॥ समारुधानम् २.१७३
 अन्यथा प्रतिपद्यर्थम् २.२३९
 अन्यथैराग्निसङ्घात २.४९२
 अन्यथा स्वप्नेर्यमायैव १.१६२
 अन्या सत्कारसावित्री २.२६१
 अन्येन स्वपरिस्वस्य ३.७१६१
 अन्यैस्तु भावैरन्येषाम् ३.९.३५
 अन्यैस्तु मानं जात्यदि ३.१४.३७१
 अन्यथावतिरेकाभ्याम् ३.१.६७, ३.१४.१९
 अन्यथावतिरेकी च ३.११.३०
 अन्यथाव गच्छते सोऽर्हः ३.१४.९६
 अन्यथावसानस्मृतेर्यै च २.२३१
 अन्यथावसानानि भिद्यन्ते २.१७०
 अन्यथावसाय यो भेदः २.४७३
 अपवेऽपे पदस्यासः ३.३.७८
 अपरे तु पदस्यैव २.३९९
 अपरे ब्राह्मणादीनाम् ३.१४.३०३
 अपि प्रयोक्तृरात्मानम् १.१४३
 अपूर्व कालक्षिप्ति वा ३.७.३४
 अपूर्वस्य विधेयत्वात् ३.१.६९
 अपुष्पवृक्षादवाक्यस्य ३.१४.३५५
 अपुष्पवृक्षान्दवाल्मीकि ३.१४.३५७
 अपेक्षमाणः संवन्धम् ३.१४.२४०
 अपोद्धारपदार्था ये १.२४
 अपोद्धारण सामान्यम् ३.१४.१४४
 अप्छालिवीजसंयोगे ३.९.१०६
 अपयोगोऽधिमार्थ २.१९०

अप्रसिद्धं तु यं भागम् २.९१
 अराजो यच्च शुक्लादिः २.७४
 अवहितिः साधनाधीना ३.९.११०
 अयुषान्प्रति पति च ३.१४.९५
 अयुषान्प्रत्युपायात् ३.१४.५०
 अभाव इति भावस्य ३.१४.२६४
 अभावत्वात्प्राप्तत्वात् ३.३.६७
 अभावात् केवलादास्तु ३.१४.४५२
 अभावे विपु कालेषु ३.३.६९
 अभावो यदि वस्तु स्यात् ३.३.७६
 अभावो वा लुप्तो यत्र ३.१४.१३२
 अगिगमक्रियाभेदात् ३.१०६
 अग्निधानक्रियायोगात् २.४०८
 अग्निधामेऽपि संख्यायाः ३.१४.१११
 अग्निधेयः परस्वार्थः २.११३
 अग्निश्चकालमर्थेषु ३.३.५०
 अग्निश्चकालं वाच्यं तु २.७५
 अग्निश्चकालं रूपमेव २.४७०
 अग्निश्चकालो योऽर्थः २.९१२
 अग्निश्चकालनिमित्तस्य ३.९.६५
 अग्नेर्दृष्टं भेदाः २.५७
 अग्नेर्दृष्टं सादृश्यम् ३.१.९२
 अग्नेरस्य विवक्षायाम् ३.१४.३९४
 अग्नेराग्निधेयस्य २.२९७
 अग्नेरे स्वेकस्यदत्त्वात् ३.१४.३३३
 अग्नेरेन क्रियेका तु ३.७.१४९
 अग्नेरेनोपमानस्य ३.१४.५६९
 अग्नेरे यदि कालस्य ३.९.६३
 अग्नेरे लिङ्गस्य लवाभ्याम् ३.१४.१३१
 अग्नेर्दृष्टत्वं संख्या वा ३.१४.१००
 अग्न्यासात्प्रतिभादेतुः २.११७

असंनिधौ प्रतिनिधिः २.७०
असन्निवर्तते तस्मान् ३.८.२०
असमाख्येयतत्त्वानाम् ३.१४२
असमासे समासे च ३.१४.५१
असंभवाद्यु संन्ये ३.१४.२२३
असंभवेऽपि वा वृत्तेः ३.१४.४३३
असम्यगुपदेशाद्वा ३.१४.२८१
असात्त्विका प्रविर्तते ३.३.३७
असाधुगुणानेन ३.३.३०
असाहो गौरिति यथा ३.१४.२९९
अस्तं यातेषु वायेषु १.१४९
अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य ३.९.११३
अस्तित्वं च प्रतिशाय ३.१३.११
अस्तित्वेवाहुपन्तो वा १.९.४७
अस्त्यर्थः सर्वज्ञदानाम् १.११९
अस्त्रीपूर्वपक्षत्वात् ३.१४.४१९
अस्य वाक्यान्तरे ह्यष्टात् २.८६
अस्यादीनां तु कर्तृत्वे ३.७.९९
अस्यायं वाचको वाक्यः ३.३.३
अस्येतिमिति वा यथ ३.१४.३५०
अस्त्वोपादयः शब्दाः १.१७६
अस्त्वन्मन्त्रे स्वतन्त्रत्वम् ३.११.५
अस्त्वशब्दाभिधानात् ३.१.४८
अस्त्वान्त्रय्यपको यन्धिः ३.१.४
अहितेषु यथा लील्यात् ३.७.८०

आ

आकारवन्तः संवेद्याः २.१३३
 आकारवर्णावयवैः २.१५४
 आकाशस्य व्यपञ्चितात् ३.२.^{१०}
 आकाशमेव केदां चित् २.७.१५१
 आकाशस्य प्रदेशमेव ३.६५
 आकाशस्य मया भेदः ३.७.१११
 आकृतिः सर्वशब्दानाम् ३.१४.३१७
 आकृतौ वापि सामान्ये ३.१४.४००
 आक्रीड इव कालस्य ३.७.७२
 आनेपाश्च प्रयोगेण ३.१४.७३

आख्यातं सन्देसप्राप्तः २.१
 आख्यातं तदिदार्थस्य २.२०६
 आख्यातपदान्धेऽर्थे २.५२०; ३.१.१९
 आख्यातशब्दे नियतम् २.३२७
 आख्यातशब्दे भागाभ्याम् ३.८.४७
 आख्यातशब्देऽर्थोऽस्ती ३.८.३८
 आख्यायते च द्राक्षेण ३.१४.१५५
 आनायां मातुल्येति ३.८.६४
 आपण्डभावमिवापन्नः १.५२
 आत्मतत्त्वपरित्यागः ३.१.७०
 आत्मभूतः कसोऽप्यस्याः ३.१.३७
 आत्मभेदं तयोः केचित् १.४६
 आत्मभेदेऽपि सत्येवम् ३.७.१७
 आत्मभेदो न चेत् कश्चिद् २.२१३
 आत्मरूपं यथा ज्ञाने १.५१
 आत्मलाभस्य जन्माख्या ३.३.४३
 आत्मानमात्मना विप्रः ३.३.४७
 आत्मान्तरस्य येनात्मा ३.३.९
 आत्मान्तर्धानं येनात्मा ३.११.१३
 आत्मा परः शियो द्वेभ्यः ३.२.१७
 आत्मा बुद्ध्या समर्थायान् १.११९
 आत्मा वस्तु त्वभाष्य ३.९.१
 आदित्यग्रहवेक्षण ३.९.७६
 आद्यः कर्णवर्तिनामः १.१३०
 आधारं कल्पयन् बुद्ध्या ३.३.८६
 आधारत्वमिव प्राप्ताः ३.७.६८
 आधारभेदाद्विभक्त्याम् ३.१४.४४४
 आधारभेदादभेदो नः ३.१४.३६३
 आधारे नियमाभावात् १.४१७
 आधारेषु पदन्यासम् ३.१८.४०६
 आधिक्यं तुल्यशब्देन ३.१२.५४२
 आपि के चापराधत्वाद् ३.१४.११९
 आमासोपगमो व्यक्तिः ३.७.५३
 आनिध एव प्रकान्तः ३.९.१७
 आम्नायशब्दान्भ्यासे २.६.०७
 आरम्भश्च क्रिया चैव ३.९.३३
 आरम्भस्याक्रियार्थत्वे ३.१४.५३९

आरा-उ-इयदकस्य ३ १४ २७१
 आरा-इ-उ-इयदकस्य ३ १४ २७१
 आविर्भावनिरोमावो ३, ८, २९
 आविर्भावनिरोमाव ३ १३, १३
 आविर्भूतप्रकाशानाम् १ १७
 आविरयवानुसंधे ३ ९ ४२
 आविर्भूतप्रकाशानाम् ३, १४ ३१८
 आविर्भवानुसंधे ३ १४, २८७
 आविर्भवानुसंधे १ ८९
 आविर्भवानुसंधे २ ११५
 आविर्भवानुसंधे २ ४७८
 आविर्भवानुसंधे ३ १७ १५९
 आविर्भवानुसंधे ३, ९ १०३
 आविर्भवानुसंधे ३, ९ १०५
 आविर्भवानुसंधे ३, १४ ३४९
 आविर्भवानुसंधे ३ १४, १६७
 आविर्भवानुसंधे ३, १, ४०
 आविर्भवानुसंधे ३, ९ २१
 आविर्भवानुसंधे ३, १४, ३१९
 आविर्भवानुसंधे ३, १४, १०९
 आविर्भवानुसंधे ३ १४, ३६७
 आविर्भवानुसंधे ३, १४ १५३
 आविर्भवानुसंधे ३, १४, ३०९
 आविर्भवानुसंधे १, ११
 आविर्भवानुसंधे ३ १५०
 आविर्भवानुसंधे ३ ८, १४

३

इयदा विहायिर्वाय ३, १, १०४
 इयदाविहायिर्वाय ३, १४, ३०
 इयदाविहायिर्वाय ३, ४००
 इयदाविहायिर्वाय १, १०९
 इयदाविहायिर्वाय २, ८७
 इयदाविहायिर्वाय ३, १४, १०४
 इयदाविहायिर्वाय ३ १३ ३०
 इयदाविहायिर्वाय ३, १४, ४४

इयदाविहायिर्वाय ३ ७, १५२
 इयदाविहायिर्वाय १ १६
 इयदाविहायिर्वाय २ ८१
 इयदाविहायिर्वाय १ ४०
 इयदाविहायिर्वाय २, ८२
 इयदाविहायिर्वाय १, ८०, १ ८१
 इयदाविहायिर्वाय ३, ३ २९६
 इयदाविहायिर्वाय २, १०५
 इयदाविहायिर्वाय ३, ७, १२
 इयदाविहायिर्वाय ३, ८, ८
 इयदाविहायिर्वाय १ ८०
 इयदाविहायिर्वाय ३ १४, ५४३
 इयदाविहायिर्वाय ३, १४, ५४७
 इयदाविहायिर्वाय ३, १४, ५३९
 इयदाविहायिर्वाय ३, १४, ५३७
 इयदाविहायिर्वाय ३, १४, ५४४
 इयदाविहायिर्वाय ३, ७ ८४

उ

उयदाविहायिर्वाय १ ६३
 उयदाविहायिर्वाय २, ४५८
 उयदाविहायिर्वाय ३, ११ २७
 उयदाविहायिर्वाय १ ७ १०५
 उयदाविहायिर्वाय ३ ९ १
 उयदाविहायिर्वाय ३, २३६
 उयदाविहायिर्वाय ३, ३४८
 उयदाविहायिर्वाय ३, ७ १
 उयदाविहायिर्वाय ३, ३ ५
 उयदाविहायिर्वाय ३, १४, १७७
 उयदाविहायिर्वाय ३, ३ ४
 उयदाविहायिर्वाय ३, १४, ५७
 उयदाविहायिर्वाय ३, १४, ६०३
 उयदाविहायिर्वाय ३, १४, ३७४
 उयदाविहायिर्वाय ३, १४ ४४९
 उयदाविहायिर्वाय ३, १४, ४४९
 उयदाविहायिर्वाय ३, १४, ५७७

सपमाने क्रियावृत्तिम् ३.१४.५०३
 उपमानोपमेयस्य ३.१४.४४१
 उपमेयं तु यद्व्याच्यम् ३.१४.४२५
 उपमेयात्मनि रयामः ३.१४.४१५
 उपमेयेन सवन्धात् ३.१४.५६०
 उपमेयेषु भिन्नेषु ३.१४.५९५
 उपमेये स्थितो घर्माः ३.१४.३८४
 उपपुङ्गवे निमित्तानाम् ३.१४.१०८
 उपरिचिताः पुरस्ताद्वा २.१९३
 उपप्लवणमात्रार्था ३.१४.४२४
 उपप्लवणमिवावर्णानाम् २.१४.५
 उपप्लवणस्य चाभेदः ३.७.१४९
 उपार्त्तं च प्रकृत्यर्थे ३.१४.१६४
 उपात्ता बहुवोऽप्यर्थाः २.२४०
 उपादानविशेषाश्च ३.१३.३
 उपादायानि ये द्वेधाः २.३८
 उपाभिन्ना या संख्या ३.१४.१२५
 उपाभिभेदादर्थेषु ३.१३.२४
 उपाधेः कश्चिद्व्याच्ये ४.१४.४६५
 उपाधमात्रं नानात्वम् ३.१४.९७
 उपायाच्छ्रुतिर्मात्रे २.१०८
 उपायाः शिक्षमाणानाम् २.२३८
 उभयस्तत्र तुल्यार्थः ३.१४.११८
 उभयेषामविच्छेदात् १.१८३
 उभावप्यधुनी मेवौ ३.७.१४०
 उभयर्थे वर्तमानस्य ३.१२.१४
 उभूयव्यवृत्तयेषु ३.१४.५३१

ऊ

■ इत्यभेदमाश्रित्य २.९९
 ऊ इत्येतदभिन्नं च २.९०१
 ऊहोऽस्मिन्निषये न्यायः २.७८

अ

अवो वा गीतिमात्रं ■ २.१०७
 अक्षरार्था दर्शय यच्च २.१३९
 अक्षराती प्राग्वयैस्त्वैः २.२८४

ए

एकं प्रवृत्तवाक्यं च २.४५९
 एकजातिव्यपेक्षायाम् ३.१४.३५०
 एकतिङ् यस्य वाक्यं तु २.४४८
 एकत्वं वा बहुत्वं वा ३.१.५२
 एकत्वं तु स्वरूपत्वात् २.२५७
 एकत्वमनतिक्रान्तः १.१३७
 एकत्वमात्रां सतीनाम् ३.६.२४
 एकत्वमेक इत्यर्थः ३.११.३१
 एकत्वयोगमात्राय ३.१४.२८६
 एकत्वमुदाहरणं वा ३.११.१७
 एकत्वावृत्तिभावाभ्याम् ३.८.४५
 एकत्वे तुल्यरूपत्वात् ३.१४.३४१
 एकत्वेऽपि क्रियाकृताते ३.१२.१६
 एकत्वे वृद्धिमद्विते ३.११.१६
 एकत्वेनैककृपास्तु २.३६१
 एकत्वेष्टास्तु संघाते २.३५९
 एकदेशास्त्वुपतिभिन्ने १.३६०
 एकदेशे समूहे च ३.७.५८
 एकद्वयोर्व्याख्यानम् ३.१४.१३३
 एकमाहुरनेकार्थम् २.२५०
 एकमेव यदाभ्यासम् १.२
 एकत्वमनेकार्थम् २.४६१
 एकविंशतिसंख्यायाम् ३.११.२०
 एकश्च द्वयात्मकोऽसौऽसौ ३.१४.२१०
 एकश्च सोऽर्थः सताश्च २.८.६३
 एकसंख्येषु भेदेषु २.४६४
 एकस्मिन्नपि रस्येऽर्थे १.१३६
 एकस्य कर्तृनिर्ज्ञानात् ३.१४.५६३
 एकस्य च दधानत्वात् ३.१४.२८३
 एकस्य प्रत्ययो द्रष्ट ३.११.२८
 एकस्य सुदृढवस्थाभिः ३.७.१०४
 एकस्य भागे शास्त्रवत् २.९३
 एकस्य शक्यवृत्तित्वः ३.१.४९
 एकस्य सर्वबीजस्य १.४
 एकस्यानेककृपात्वम् २.१११

एकस्यापि च प्र०स्थ २१३७
 एकस्यापि प्र०स्थ ३१४ ६०१
 एकस्यापि विश्वायाम् २४७६
 एक सप्तमो धर्म०च ३१४ ५१४
 एक साधारणो वा०य २३९८
 एकद्विगुण०वा०य ३१ ५४
 एकद्विगुण०वा०य ३८ ४७
 एकद्विगुण०वा०य ३१४ ३१४
 एकद्विगुण०वा०य ३१४ २९७
 एकद्विगुण०वा०य ३१ ६३
 एकद्विगुण०वा०य २४०५
 एकद्विगुण०वा०य ३७ १४६
 एकद्विगुण०वा०य ३१ १८
 एकद्विगुण०वा०य २२५४
 एकद्विगुण०वा०य ३१४ ५८०
 एकद्विगुण०वा०य ११६१
 एकद्विगुण०वा०य ३३ ५३
 एकद्विगुण०वा०य ३८ ४६
 एकद्विगुण०वा०य ३१४ ५७०
 एकद्विगुण०वा०य ११६०
 एकद्विगुण०वा०य ३३ ४२
 एकद्विगुण०वा०य २१७९
 एकद्विगुण०वा०य ३१४ २५
 एकद्विगुण०वा०य ३१४ ५९४
 एकद्विगुण०वा०य ३१४ ५९
 एकद्विगुण०वा०य ३१४ १८९
 एकद्विगुण०वा०य ३१ ६८

औ

भेदादीन्धन २००० ३७ ४६

क

क० ३१४ २९३
 क० ३१ २१
 क० ३१४ ५७४
 क० ३१ ४०
 क० ३१ ४८

कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१ ३१
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१ २९
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३७ ७१
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३६ ३
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१४ ३९१
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु २२०२
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१ ५७
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१ १९
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१ ७३
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१४ ६११
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु २७१२
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३३ ७१
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१४ २५९
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ११ ७४
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३७ १०६
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१ २०
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१ २९
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१४ १३०
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु १२५ ३८२
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु १७१
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु १८२
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु २४६
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१ ८९
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३७ ६७
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३४ ६३
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३७ ४१
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३३ ८५
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३७ १५३
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु २८१२
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१ ३९
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१४ १८१
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३१४ ३९७
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ११ ४
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ११ ४७८
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३७ २०
 कर्तृभेदान् सदर्शेषु ३७ ६१

कुत्साप्रशसातिशये ३ १४ १
 कुत्सितत्वेन कुत्स्यो वा ३ १४ ४
 कुतक्त्वादन्त्येष्टम् १ ३ ६७
 कुतल्लवाच ये सुम्दा १ ३ ६४
 कुतहस्तारित्येतात् ३ १४ ५५८
 कुतेऽप्यपतञ्जलिना ३ ४८२
 कुतद्वितानामर्था ४ २ २११
 कुतद्विताभिधेयानाम् ३ १४ ३२८
 कुत्सुविषया वापि ३ १४ ४३९
 कुत्साविषयदेशम् ३ १४ ४८७
 कल्पे सत्यमाने वा ३ ७ ११५
 केचित्तुमापो भवन्ते ३ १४ ५७६
 केचित्संयोगिनो दण्डात् ३ १४ २३४
 केचित्स्वाधयस्युक्ता ३ ३ ११०
 केचिद्धि युवसिद्धार्था २ २०९
 केचिन्मेषा प्रकाशयन्ते २ १२१
 केवलानां तु भावानाम् ३ १४ ४७५
 केवलेन पदेनाथ २ ४९
 केवा विरजातिगुणयो ३ १४ २२
 केवा वित् कर्माश्रये ३ १२ ६
 केवा वित् रयक्तभेदे ३ १४ १८४
 केवा वित् साहचर्येण ३ १३
 केवा विद्वद्भेदे ३ ७ ६७
 केचित् गुणरथात्मन् ३ १४ ३३८
 केचित्निर्द्वन्द्वं निम्नम् २ १७४
 क्त्वास्ते च तुमुन्ते च ३ १४ २५५
 कम तु यदि बाधित्वा ३ १४ ५१०
 कामात् सप्तता लेखम् ३ ८६
 कामान्न वा पश्यन् ३ ३ ८४
 कामे निमग्नते ह्यम् २ ४६८
 कामोन्तेषां तु गणे २ २६
 क्रियाया योऽभिप्रेत्य ३ १ ७९
 क्रियेति तृतीया च ३ १४ २६३
 क्रियागोचरिण्यो ३ १ २७
 क्रियाकृता विशेषणम् ३ ७ ५१
 क्रिया क्रियान्तराभिन्ना २ ४१८

क्रियाणां समुदाये तु ३ ७ १३२
 क्रियाणां जातिभिन्नानाम् ३ ८ ५८
 क्रियाविपत्तिरत्यन्तम् ३ १ ११
 क्रिया र्वाधोभते यस्मिन् ३ १४ ५०२
 क्रियावृत्तयेण विना २ ४२८
 क्रियान्तरवर्तिनोऽपि ३ १ ७७
 क्रियान्तरे ग दैतेपाम् २ १७६
 क्रियान्तरेण सापेक्षा ३ १४ ४५३
 क्रियाप्रधानमाह्वयाम् २ ७४३
 क्रियाप्रवृत्त्यर्थम् यत् ३ १ १०
 क्रियाप्रवृत्त्यावाहयता ३ १२ ५
 क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतु ३ ८ १६
 क्रियाप्रवृत्तात्सर्वेषु ३ १४ २९०
 क्रियाभेदाद्यैकस्मिन् ३ १ ३९
 क्रियाभेदेन ह्येताम् ३ १२ १७
 क्रियामन्ये तु मन्मन्ते ३ ८ ३७
 क्रियामात्राभिधायित्वात् ३ १४ ४९५
 क्रियायाः परिनिष्पत्ति ३ ७ १०
 क्रियायाः प्रेरक कर्म ३ ७ १२८
 क्रियाया समवेत्तायाम् ३ १४ ८१७
 क्रियाया साधने ह्यप्ये ३ १४ ५८४
 क्रियाया योक्तो नायम् २ २०४
 क्रियाया साधनाधार ३ १४ २५६
 क्रियाये करण तस्य ३ ७ २६
 क्रियायोपपत्त्येवम् २ ३११
 क्रियाकृतस्तु प्रवृत्तात् ३ १४ १२०
 क्रियाकृतोऽपि साहचर्ये ३ १४ ५०५
 क्रियाकृतोऽपि साहचर्ये ३ १४ ५२४
 क्रिया क्रिया प्रयोगेण २ १२४
 क्रियाविशेषवचने ३ १० ११
 क्रियाविषयभेदेन ३ १२ ३
 क्रियात्वेत्तुतोषान् ३ १४ ४५६
 क्रियान्वयेन संबन्ध २ ४०५
 क्रियाश्रित्यन्त प्रकाशते ३ १४ ४४३
 क्रियाविद्धौ प्रकृतोऽयम् ३ ७ १५
 क्रियेत्युपाधि प्रामाण्यात् ३ १४ ४३५

क्रीयोभावविधौ सम्भूत ३.१.३७

क्रीडाया जीविकायाश्च ३.१४.४१

क्रियायै वारिधौ धत्ते ३.१.२.७

कृत्रचित्क्रियाव्यक्तिमागेः २.४६२

कृत्वचित् तत्त्वसमाख्यानम् २.३२४

कृत्वचित्संगविनो भेदाः २.१८७

कृत्वचित्सामन्योवासी ३.१.२.२

कृत्वचित् गुणप्रधानत्वम् २.३०४

कृत्वचित् विषयभेदेन २.३७३

कृत्वचित्शब्दकथैवाम् ३.१३.१६

क्षत्रियायै पदं कृत्वा ३.१४.२६३

ग

गतिर्दिना त्ववधिना ३.७.१४३

गन्तव्ये हरवागं सूर्याः २.१३०

गर्वा इत्येक एवायम् २.२.२१

गवये नरसिंहे च २.१०

गवयेन समोऽनङ्गवान् ३.१४.५४५

गवां विद्योपलब्धेन ३.१४.२३८

गावेषुके चरौ हृष्टा ३.१४.५१२

गुणः प्रवर्द्धहेतुर्गः १.६५

गुणक्रियायां कर्ताः ३.७.२०

गुणक्रियायां स्वात्मन्याम् ३.७.१२७

गुणप्रधानतामेवः ३.१०.७

गुणमात्रेण साक्षाद्-क्षम् २.४८

गुणमात्रोऽभिधेयत्वम् ३.१४.३३६

गुणभूतस्य नाभात्वात् ३.१४.३३९

गुणभूतेत्यथैः ३.८.४

गुणमात्राभिधेयत्वम् ३.१४.२६.१७५

गुण्यभिधेयता मेवः ३.१४.३६४

गुण्य मेवैवाके तु ३.१४.३७२

गुणा इत्येव भुवेर्वा ३.१३.१८

गुणानामाध्याय मेवः ३.१४.३७३

गुणे न बोधगान्तरं ३.१४.४११

गुणेऽपि वात्रिद्विद्वे ३.१.८८

गुणविपरिवर्तनम् ३.१४.४०८

गोवन्देन तु तावदाहः ३.३६५

गोत्वानुपपन्ने वाहीके २.५५

गोयुग्मन्यहर्ता क्यथैः २.२७९

गौरित्येव स्वरूपाद्वा २.१७५

गौरिच प्रक्षरत्येव १.१६०

गोर्वाहिक इति द्वित्वे ३.१४.६२५

ग्रहणमाह्वयोः सिद्धा १.१००

ग्रहास्तत्त्वस्यत्र विहिताः ३.१.५८

ग्रा त्वं ग्राहकत्वं च १.५६

घ

घटज्ञानमिति ज्ञानम् ३.१.१०९

घटस्य दृष्टिकर्मरे ३.७.१०

घाटदिदर्शनाल्लोकः २.२.१७

घटादिषु यथा वीरः २.२.९८

घटादीनां च आकारान् २.१२३

पदिषी दृश्य संज्ञायाम् ३.१४.४६९

घोदिनी जातनिर्घोषा १.१६४

च

चक्षुषः प्राप्यकारित्वे १.८२

चक्षुःकर्म्यमाणोऽधीक्षाम् ३.४५२

चक्षुस्तत्त्वस्वरूपस्यैवः ३.१४.६१६

चक्षुस्तो हि यथावस्थाः ३.३.६६

चक्षुस्तत्त्वस्वरूपतोऽर्थः ३.१४.१९४

चाक्षुषो न प्रयुज्यते २.१९४

चार्यः साध्वे पयसि भेदात् ३.१४.१९५

विषत्येकस्य रूपस्य २०८

विषादिव्यभिचयिकः ३.१०.४५

विं विं इति ज्ञाने २.२३

वैतन्यमिव यथायम् १४१

वैतन्यपरित्यक्ता लोके ३.६.१८

वैतन्यं तन्नामनम् ३.१४.६१०

छ

छायेन तद्विषयता ३.१४.६०७

छायागतस्त्री नगादीनाम् १.९.१२

ज

जयवित्त्वा क्रिया वापि २.११७

जन्माभिधेयक्रियायाः ३.१.१०

जराख्या कालशक्तिर्वा ३.१.२४
जलपञ्चममावेश ३.१.१४
जहृत्स्वार्थविकल्पे च २.२२८
जहाति जातिं इव्य आ ३.१४.४९६
जहाति सहृत्ताथ ३.१.२९
जातिप्रयुक्तं तस्या तु ३.१.१७
जातिप्रयोगे जात्या चेत् ३.१४.१५७
जातिमागाथवा प्रख्या ३.१४.४०४
जातिमन्त्रे क्रियामाहु ३.८.२१
जातिमात्रपेक्षायाम् ३.१४.३६५
जातिशब्दैरक्षेपे सा ३.१.९
जातिशब्दोऽन्तरेणापि ०.५७७
जातिभेदे स्थीत्येवास्ती ३.१४.१७९
जातिप्रत्ययसमाहारैः ३.१४.१८१
जातीनां च गुणानां च ३.१.७८
जाते प्रत्यायक सन्दे २.१.२२
जातेभेदे भेदे वा २.१४.४०१
जातेराश्रितत्वायाः ३.१.८१
जातेषु भेदेहेतुत्वाद् ३.१४.१२४
जाती द्विवचनामाकाश ३.१४.१०८
जाती पदार्थो जातिर्वा ३.१.१२
जाती पूर्वं प्रवृत्तानाम् ३.१४.३४६
जाती वृत्तो यदा द्वये ३.१४.३५३
जात्यवस्थापरिच्छेदे ३.१०.४९
जात्युत्पत्तावित्यासी ३.१.४७
जायमानास्त जन्मान्मत् ३.८.२८
ज्ञानं स्वस्मद्विधिप्राप्त्याम् ३.१.४९
ज्ञानं प्रयोजकतुर्वाङ्मोऽर्था ३.३.१
ज्ञानशब्दार्थविषया ३.१.१०३
ज्ञानानुगतशान्ति वा ३.१.५८
ज्ञाने कस्य सक्तान्ति ३.१.८८
ज्ञानेऽपि यथार्थेषु ३.१.१०४
ज्ञाने स्वभाविके नार्था १.१.००
ज्ञेयस्यमेव सामान्यम् ३.१.१०५
ज्ञेयेन न विना ज्ञानम् १.८.९
ज्योतिराप्तरमासाद्य १.१.४७

ट
टावन् एव धैराशी ३.१४.४१०
ण
णिजन्ते च यथा वर्ता ३.७.७६
त
तत्तस्तु समवायाख्या ३.१.१८
तत्तदुत्प्रेक्षमाणानाम् २.४.९०
तत्त्वान्मात्रानामात्रं ३.४.५१
तत्त्वावज्ञविषयाम् ३.१४.३८१
तत्त्वे वा व्यतिरेके ३.७.७८
तत्त्वे विरोधो नानात्वे ३.३.७१
तत्र कारकवोणागा. ३.८.४४
तत्र क्रियापदान्येव २.१.१४
तत्र द्वयगुणामावे ३.१.७६
तत्र प्रयोगोऽनियतः ३.१४.१४७
तत्र य प्रति सामान्यत्वम् ३.८.५०
तत्र यद्यी प्रतिपदम् २.१.९८
तत्र साधनत्रितयः २.३३६
तत्र स्वाभाविक लिङ्गम् ३.१४.१५७
तत्राभिन्नपेक्षायाम् ३.१४.९५
तत्रार्थवत्त्वात्प्रथमा १.६८
तत्रासति वयो वृत्ते ३.१४.२५८
तत्रैकवचनान्तो वा २.४.७२
तत्रोन्मेषविज्ञेयान्याम् ३.१४.११७
तथा कर्ता निपुणेषु ३.७.२३
तथा जात्युत्पत्तादीनाम् २.१.५७
तथात्मरूपग्रहणम् ३.१.३१
तथा द्विवचनेऽपीति १.४.८०
तथान्यथा सर्वथा च ३.३.२६
तथा पदानां सर्वेषाम् २.४.२४
तथा पित्रादियोगेन २.९.२
तथागिनिविशौ बर्म् ३.७.८६
तथार्थविल्लीत्वात् ३.१४.४७९
तथा विकाररूपाणाम् ३.२.१०
तथाविषेऽपि बाह्येऽर्थ ३.१४.५७२
तथा विनेविषयान्याम् ३.१४.७२

तुल्यस्य यथागत्यात् ३ १४ ३००
 तुल्यश्रुतिस्वात्तत्वेऽपि ३ १४ ४७
 तुल्यश्रुतिस्वात्तत्वेऽपि २ ३६३
 तुल्यश्रुतिस्वात्तत्वेऽपि ३ १४ ५२१
 नृगणलतादीनि ३ १ ४३
 नृतीयान्तं क्रियेत्येतत् ३ १४ ४६८
 नृतीयोऽप्याश्रितो भेदः ३ १४ ४५०
 से क्षमयादिभिर्वाच्या ३ १४ ३२५
 सेन चापि व्यवच्छिन्नमे २ ६७
 तेन तुल्यमिति प्राप्ते ३ १४ ५५३
 सेनास्य चितिरूपं न ३ १४ ३२५
 ते लिङ्गेष्वस्वशब्दैश्च १ २६
 सेवान्तरान्तनामात्त्वम् २ ४०९
 सेवाद्वापि यः शब्दः ३ २ ६
 ते साधुव्यनुमानेन १ १७७
 सेव्यगौरवकाङ्क्षि ३ ७ ३१
 तेजवाकेन तुल्ये यः ३ १४ ४४६
 सेव्यु नाममरुतत्वम् २ ३४०
 त्यागरूपं प्रह्लादव्ये ३ ७ १३५
 एवचिन्तारस्य वा वृद्धिम् ३ १ ७
 एवमस्यो भवसीत्येवा ३ ७ १२१

द

दण्डीनादित्स्या दण्डम् ३ १ ९३
 दर्शनं सलिले तुल्यम् २ ९८७
 दर्शनस्यापि यत्तत्त्वम् २ ४२६
 दर्शनार्थनेत्रेण ३ ९ ६१
 दत्तुदेन्द्र इत्येतत् ३ १४ ५६५
 दास्याः पतिरिति व्यक्तः ३ १४ ११५
 दिक्कृत्स्नैरभिधाने तु ३ ६ ११
 दिक् साधनं मित्रा कालः ३ ६ १
 दिवो व्यवस्था देवानाम् ३ ६ ३
 दिष्टिप्रस्थसुत्रादि ३ ९ २
 दीर्घच्छन्दाभ्या लुगं स्यात् २ ३००
 दुःखा दुःखनादा यः ३ १४ ३१
 दुर्लभा वस्तुविशेषे २ १ ६
 दुष्सादिवन्मनादी ३ ७ ७२

दुर्गात्प्रमेव दीपस्य १ १०७
 दुरान्तिकृष्यवत्त्वानम् ३ १ ४७
 दृष्टीक्षयोः सहोऽप्यर्थे ३ १ २ १३
 दृष्ट्यादित्तु किंप्रति २ ३७९
 दृष्टं निमित्तं केषां कित् ३ १३ २८
 दृष्टो गार्ग्येभ्यः भेदः ३ १४ १२४
 दृष्टो ह्यप्यतिरेकेऽपि ३ ७ ४३
 देवदत्तादिकृत्सायाम् ३ १४ ९
 देवदत्तादिषु मुनिः २ ४५७
 देवकास्तेन्द्रवर्गैः २ २९६
 देवकावत्त्वमियमः ३ ६ ९
 देशादिभिश्च संवन्धः १ २९
 देवी वाग्व्यवकीर्ण्यम् १ १८२
 द्यौः क्षमा वायुरादित्यः ३ ७ ४१
 द्रव्यत्वसंज्ञासंयोगाः ३ ३ १४
 द्रव्यधर्मानितिक्रान्तः ३ १२ २४८
 द्रव्यधर्मा पदार्थे तु ३ १ १३
 द्रव्य ॥ यद् यथागत्यात् ३ ७ १६६
 द्रव्यमात्रस्य तु त्रये ३ ७ १२६
 द्रव्यमात्रस्य निर्देशे ३ १४ २४५
 द्रव्यमात्रोऽपि निर्दिष्टे ३ १४ ४१६
 द्रव्यस्य ग्रहणं चात्र ३ १४ २४६
 द्रव्यस्य सति सत्पक्षे ३ १४ ३५६
 द्रव्यस्याऽव्यवस्थितस्य ३ ५ २
 द्रव्यस्यभावो न धौव्यम् ३ ७ १३८
 द्रव्याकारादिभेदेन ३ ७ ३६
 द्रव्यात्मा गुणसमर्प ३ १४ १२
 द्रव्यात्मानस्वयत्त्वमात्र ३ १४ १०
 द्रव्यादिवचनो हेतुः ३ ७ २५
 द्रव्याभिधातव्यं प्रकृतौ १ १०८
 द्रव्याभिधायी कृष्णादि ३ १४ २४
 द्रव्यान्मया लुपीषा तु ३ १४ १५
 द्रव्ये न गुणमात्रोऽस्ति ३ १४ ३३७
 द्रव्येऽनर्थात्वात्तयो ३ १४ ९
 द्रव्ये वापि क्रियाया यः ३ १४ ४५१
 द्रव्येऽद्वितीयोऽस्ति ३ १४ २०१
 द्रव्यं विशेष्यते तेन ३ १४ ५१३

द्वयो प्रतिविधानाच्च ३.१२.५१८
 द्वयोरिवार्थशोरञ्च ३.१४.६०९
 द्वयोः समानशोर्धर्म ३.१४.३६२
 द्वाभ्यां स किल शक्तिभ्याम् ३.९.५०
 द्वावप्युपायौ सन्धानम् २.२६७
 द्वावुपादानशब्देषु १.४४
 द्वितीयादि तु यत्किञ्च ३.१.६६
 द्वित्वादियोनिरुद्धम् ३.११.१०
 द्वित्वोपसर्जने सङ्गे ३.१४.११७
 द्विधा वैधिर्यं यद्विभक्तम् ३.१.१
 द्विष्टानि यानि वाक्यानि २.४७३
 द्विष्टोपयोगौ परार्थत्वात् ३.७.१५७
 द्वे एव कालस्य विभोः ३.९.५६
 द्वौ तु सप्त तमोऽसौ ३.९.५३
 द्वयोरिना च द्विपुत्राश्च ३.१४.११६
 द्वयेष्टयोरिति मिदं छाद्य ३.११.३२

घ

घनुदा विधत्सी-यस ३.७.१४५
 घर्मे सर्वपदार्थानाम् ३.३.११
 घर्मेत्य वाक्यशब्दिनाः १.३३
 घर्मे तदानः श्यामादि ३.१४.३७८
 घर्माणां तद्वत्ता मेवाय ३.७.१००
 घर्मेऽभ्युदिते छाद्य ३.७.१०३
 घात्रोपासकौ द्वौ ३.७.८८
 घात्रो गणनयोग्यः २.१८४
 घात्रस्य, धर्मविषय ३.१४.११०
 घात्रस्यैवैवविषयः ३.१२.४
 घात्रस्योपासकम् ३.१४.५८३

च

च वाचिर्विद्योतिं तु ३.१४.५४१
 च दृग्दृग्प्राप्ताम् ३.१.६९
 च चरन्ती प्रवृत्तौ ३.१४.४४०
 च चोऽयं तत्प्रवृत्तयः ३.१४.१४८
 च च वाक्यरूपः ३.३.३६
 च च विधानादर्थोऽपि ३.१.८३

च ॥ सामान्यवत्सर्वे २.६८
 च च साप्रतिष्ठी कुरता ३.१४.५
 च चागमादते धर्म, १.३०
 च चात्मसमवेतस्य ३.१.१०७
 च चानित्येष्टमिष्टविक्रित १.९८
 च चापि रूपारम्भवेत् २.३४१
 च चालमनुमानाय ३.१३.१२
 च चैवविषयः कश्चित् ३.१४.३०४
 च चोर्ध्वमस्ति नास्तीति ३.३.८०
 च जातिगुणशब्देषु ३.१४.४८६
 च जात्यवर्तकं कश्चित् १.१४८
 च ज्ञानमासवहुर्माहि ३.१४.१५९
 च ज्ञानस्य विहितौ यन ३.१४.५९०
 च तत्त्वस्यैवोभेद ३.२.७
 च तदस्ति न तनास्ति ३.२.१९
 च तदुत्पत्ते किं चिन् ३.१.२५
 च निरयः क्रममात्राभिः २.२४
 च नु चानभिधेयत्वे ३.१४.३१४
 च चोके प्रतिपत्तयाम् २.५६
 च चैव्यतिरिक्तः १.७३
 च चान्यत्प्राप्तियेषाणि ३.३.९४
 च चित्ता संस्पृष्टा कश्चिन् ३.१.७१
 च चक्षुर्मात्रं तदा मेघः ३.६.२७
 च चावलेख्यमाहितस्य ३.३.७०
 च चित्तेऽनुगम्यते १.१७८
 च चान्यविधाकृतानम् ३.१.३९
 च चविधानं कृतमपि ३.३.३२
 च चक्षुषाणां च संस्पृष्ट ३.१.२३
 च चोऽस्ति प्रत्ययो लोके १.१३१
 च हि सादृश इत्यत्र ३.१४.५०१
 च हि तत्त्वस्यैवार्थः ३.३.१३
 च चान्यत्प्राप्तं तदा मेघः ३.३.७४
 च चान्यत्प्राप्तं मिर्मन् ३.१४.३८८
 च चैवविधानात् १.८६
 च चान्यविधानात् ३.१.३०
 च च विधानात् ३.१.३०

नानादस्त्वेव संज्ञानम् २ ४११
 नान्यत्र विधिरस्तीति ३.१ ६०
 तापेक्षते निमित्त च ३.५.७
 नाभावो जायते भाव ३.३.६१
 नामिधान एवधर्मेण ३.३.४
 नाभेदेन न भेदेन ३.१४.३८७
 नामारुपातसम्भवा य २.३१८
 नार्थवत्ता पद वर्गे २.४०२
 नावश्य विपयत्वेन ३.१३.३१
 नावश्यमभिधेयेषु ३.३.३५
 निधातादिभ्यश्चार्थम् ० ३
 नित्यत्वे कृत्कृत्ये वा १.२८
 नित्यत्वे सप्तदाशानाम् २.५६
 नित्या शब्दार्थसम्भवा १.२३
 नित्या. पद कालयोऽप्येवम् ३.७.३०
 नित्येऽनित्येऽपि शब्दार्थे ३.३.७८
 नित्येषु च कृत. पूर्वम् २.२२
 निवाता योदका कश्चिद् २.१९२
 निमित्तनियम शब्दात् ३.७.१०८
 निमित्तभावो भाषाणाम् ३.७.१४
 निमित्तभूता साधुत्वे ३.४.२
 निमित्तभेदात्प्रकान्ते ०.५८३
 निमित्तमेषादेकैव ३.७.३७
 निमित्तमाश्रयत्वेन ३.१४.१९८
 निमित्तमेकमित्यत्र ३.११.२७
 निमित्तागुविधाने ॥ ३.१४.३१०, १.१४.२०५
 निमित्तागुविधावित्थात् ३.१४.१५४
 निमित्तो प्रत्यय पूर्व ३.१४.९०
 निमित्तोऽयं प्रवर्तते ३.७.१२४
 निमित्तोऽभिज्ञानात् ३.१२.१३
 निवृत्त साधने साधनम् २.४७
 निवृत्तास्तु प्रयोगा य २.१२५
 निवृत्ता. साधनत्वेन २.२७५
 नियम प्रतिषेध २.३५१
 निश्चयशोतनाया वा २.२४१
 निराकाङ्क्षानि निर्वृत्तौ ० ३.१५

निरात्मकानामुत्पत्तौ ३.३.८
 निराधारऽनुत्पत्तौ च २.४४
 निर्घातद्रव्यसम्भवे ३.१.७०
 निर्घातसम्भवेऽप्यस्य १.३३
 निर्घातसाधनाधारे ३.१४.२९३
 निर्घानार्थ पद मन्त्र १.७२
 निर्दिष्टविषय किञ्चित् ३.७.१३६
 निर्देशे अस्तिर्भावात् ३.८.६१
 निर्देशे लिङ्गसम्भवानाम् ३.३.७७
 निर्धारणादिविषय ३.१४.४२
 निर्धारणे विमर्शते य ३.७.१४७
 निर्भागादगत्या तुल्या ३.६.१५
 निर्भासोपगमो योऽयम् ३.१.४६
 निर्मन्थन यथाशक्तौ १.३००
 निर्वर्त्य च विचार्य च ३.७.४५
 निर्वर्त्यमान यत् कने ३.१.२७
 निर्वर्त्यादिषु तत् पूर्वम् ३.७.५४
 निर्वर्त्यो वा विचार्यो वा ३.७.७९
 निर्वृत्तिरूपमेकस्य ३.९.८६
 निवृत्तप्रेषण कर्म ३.७.६२, ३.७.५६
 निवृत्तभेदा सर्वत्र २.४५४
 निवृत्तेऽवयववस्तुमिन् ३.१४.२७४
 निवृत्त्या भुविदेऽपाम् ३.४८९
 निवृत्तेऽपि भेदेषु ३.१४.१९०
 निवृत्त्या कर्मविषया ३.१.१६०
 निवृत्तावधि कश्चित् ३.९.१०९
 निवृत्तिमात्रे कर्तृत्वम् ३.७.१८
 नीलमुद्रमनित्यम् ३.१४.४६६
 नेच्छानिर्मितादिच्छानाम् ३.१.९४
 नेकत्व व्यवतिष्ठेत ३.६.२८
 नेकत्वमपि भावात्त्वम् ३.१.२१
 नेकत्वमन्यथानात्वम् ३.६.२६
 नेको न चाप्यनेकोऽस्ति ३.९.७
 नेवाधिकत्व धर्माणाम् १.७२
 नेवास्ति नैव नास्तीति ३.८.३२
 न्यम्बुर्दुष्ट च धर्मेषु ४.३४.१६२

स्वभावात् न्यम्बनम् ३.७.५९
 न्यायप्रस्थानमार्गात्मान् २.४८७
 न्यूनेषु च सप्ताष्टादशम् ३.८.५६

॥

पत्रका भुज्यत इत्यत्र ३.७.८५
 पत्रावृत्तकं यद्वर्त्म ३.७.८३
 पत्रिणिषां करोतीति २.४३३
 पञ्चाक्षरां प्रवेद्योऽपि ३.१४.४८०
 पदावयवप्रकारात् ३.१४.४८८
 पद्विगुण्योः समामे तु ३.१४.२८
 पदं पथैव पुरादि ३.१४.५४
 पदवृत्तिभावस्य २.२८
 पदभेदेऽपि वर्णानाम् १.७२
 पदभाषां पृथक्पदम् २०९
 पदस्य च यद् वाक्यम् २.४१२
 पदवाच्यो यथा सार्थः २.२१६
 पदस्यैकवारणार्थः २.६३
 पदसामर्थ्यगुणानाम् २.२०६
 पदानि वाचये तांसेव २.२८
 पदा-सदस्यार्थस्य ३.१४.२०४
 पदास्तीत्यस्य यथार्थः २.५६
 पदार्थानामोद्योः ३.१२
 पदार्थानुपातिन ३.१४.२६९; ३.१४.२७२
 पदार्थोऽत्र पदार्थः ३.३.१२
 पदार्थं सप्रदाये वा २.४४२
 पदे न चार्थं विभज्यते १.७४
 पदप्रत्ययस्य मतिर्यम् ३.१३.६
 पदार्थं निरूप्य सर्वम् ३.९.८०
 पदार्थं वाचयति न ३.१३.४
 पदार्थाभावात् २.६.१३
 पदार्थं तु नीकम् ३.७.३५
 पदार्थम् गामा-दम् ३.१.८२
 पदार्थस्य मूर्तिर्यम् ३.६.४
 पदार्थस्य यथा मतिः ३.१४.४८७
 पदार्थं च यथा ३.१.१४.१६६
 पदार्थस्य मूर्तिः केवम् ३.१.००

परेपागसमाख्येयम् १.३५
 परोपकारस्त्वानाम् ३.११.७
 पर्वत्रादानम् लब्ध्वा २.४८६
 पाश्चादयस्तृतीयान्ता ३.१४.४३७
 पाक्षो पाक्ष इति यथा ३.१४.३४४
 पाचकादि पदस्य केव ३.१४.२५३
 पाठाद्यैविकित्वम् ३.१४.१८७
 पात्रादिभेदाभ्यामात्त्वम् २.२७८
 पारम्पर्यव्यञ्जनाः १.१८१
 पाराध्वस्यविशिष्टत्वात् १.३३८
 पीयूषापूर्वमाणापि १.१६८
 पुनरुद्भावस्य सिद्धयर्थम् ३.१४.४२१
 पुनर्य जन्मनि यथा ३.७.१९
 पुनीयती न पुनोऽस्ति ३.१४.७०
 पुनरादिति भिन्नेऽप्ये २.०६८
 पुरोक्तामिवार्थं च ३.०१२.२२
 पूजोपाधि यो वृत्तः ३.१४.४२२
 पूर्वगागस्त्य यज्ञ जाताम् ३.८.३९
 पूर्वं पदेत्यस्य २.२४९
 पूर्वस्यैवयोवाच्य ३.१४.४७६
 पूर्वस्यान्तर्युक्त्य पदार्थः ३.१.३९
 पूर्वस्मिन्वा क्रिया सौव ३.७.१७
 पूर्वातीनां विपर्ययः ३.६.२२
 पूर्वार्थमात्रेय योग्याम् ३.१४.५५२
 पूर्वस्मिन्वावाच्यस्य ३.१४.५६६
 पूर्वस्यैवस्वामिविज्ञान ३.७.११८
 पूर्वस्मिन्वाच्य २.४१५
 पूर्वस्मिन्वाच्यत्वात् ३.४२३
 पूर्वस्मिन्वाच्यस्य ३.१.४१
 प्रकारजनन. कथित ३.१४.६२०
 प्रयोगाभावेदेन ३.१४.४२६
 प्रयोगकप्रयोगस्य २.३२
 प्रयोगानां यथा १.१०२
 प्रहतिप्रत्ययार्थः ३.१४.७१
 प्रहतिप्रत्ययार्थः ३.१४.४८०
 प्रहति प्रत्ययार्थः ३.८.३९
 प्रहतिप्रत्ययार्थः ३.१४.५५१

प्रकृतेस्तु विवक्षायां ३.१७.४८
 प्रह्नो प्रविलीनेषु ३.१.४३
 प्रकृत्यर्थे विशिष्टेऽपि ३.१४.५०७
 प्रत्यन्तेऽस्तमूतम् ३.७.५०
 प्रकृत्य इति शुभलादि ३.१४.३
 प्रक्षालने शगवाणाम् २.३.१३
 प्रचये भिद्यमाने तु ३.९४.५९८
 प्रज्ञा विवेकं सम्यक्ते २.४८९
 प्रत्युत्पन्नाद्यवधैः २.२२०
 प्रतिबिम्बं समान्तत्वात् ३.१.९९
 प्रतिपलम्बित्यर्थे ३.३.२
 प्रतिपाद्यता इति १.२२६
 प्रतिपक्षाद्य सास्तेन १.९.५५
 प्रतिषण्णाम्यनुहाभ्याम् ३.९.३०; ३.९.७
 प्रतिषिध्यं यथाशब्द १.५०
 प्रतिषोधाभ्युपायास्तु ९.३.३३
 प्रतिषण्णमित्यर्थः २.६०
 प्रतिषेधो यथाभूत् ३.१४.२८८
 प्रतीतत्वात्तदर्थेऽपि ३.१२.२५
 प्रत्यक्षा परमाश्रया ३.१०.१
 प्रत्यक्षमनुमानं च १.२.१
 प्रत्यक्षस्य प्रथमस्य ३.१.९१
 प्रत्यक्षार्थात्मनिष्ठताः १.४४६
 प्रत्ययेन विना प्रादिः ३.१४.५८५
 प्रत्ययैरनुवादेभ्यः १.८५
 प्रत्यक्षस्य द्वि फलस्य १.९.१२
 प्रत्यस्तमित्यभिप्रायाः १.१८
 प्रत्यस्तत्वा भावेऽपि ३.१.७
 प्रत्याधत्तं समाप्तायां ३.१.६३
 प्रत्येकं स्वयंजगत् सिद्धता १.९१
 प्रदेशस्मैवदेश वा ३.३.१२
 प्रधानकर्मकथितम् ३.७.७१
 प्रधानवत्त्वनामाये ३.१४.५८०
 प्रधानमत्र मेवात्मात् ३.१३.२८४
 प्रधानमन्यार्थतया ३.१४.२३६
 प्रधानविषया शक्ति २.१७.८०

प्रधानेतरवोर्ध्व ३.७.८१
 प्रमाणत्वेन तां लोकाः २.१४७
 भुक्तानां हि शब्दानाम् ३.१४.५९१
 प्रत्युक्तेन च सम्यगात् ३.१४.२३०
 प्रयोक्तैवाभितरते २.४३३२
 प्रयोगशब्दाभ्यासात् २.१९०
 प्रयोगमेवात् धात्वनाम् ३.१२.१८
 प्रयोगमात्रे न्यगानम् ३.७.१२३
 प्रयोगावभितृष्टानम् २.४१०
 प्रयोगार्थेषु सिद्ध, मन् २.१८१
 प्रयोगो विप्रयोगश्च ३.१२.२३
 प्रयोगस्तु ये भावाः ३.९.२५
 प्रविक्षासिद्धमोऽप्योऽपि ३.१४.६१८
 प्रविभज्यात्मनात्मनाम् १.१४०
 प्रविभागे यथा कर्ता १.१३९
 प्रवृत्ताया पुनर्बुद्धिः ३.१४.३५४
 प्रवृत्तिमन्तः सर्वेऽर्था ३.१४.३९३
 प्रवृत्तिरिति सामान्यम् ३.१४.३२२
 प्रवृत्तिरेव प्रथमम् ३.७.३३
 प्रवृत्तेरुत्पत्त्यम् ३.१३.१७
 प्रवृत्तानुप्रसक्तम् ३.१४.५७९
 प्रत्यक्षप्रतिषेधोऽप्यम् २.८४
 प्रवृत्तिभेदं यथाशब्द ३.१४.५६७
 प्रवृत्तिभेदो व्यापाराः ३.९.८१
 प्रवृत्तिर्वाच्यविपर्यय २.२८९
 प्रवृत्तिस्तु विरोधेन ३.१४.५८१
 प्रवृत्तिरेव ह्यन्तः ३.१४.७४
 प्रवृत्तिरेवव्यक्ति २.२३२
 शब्दं च आत्ममित्युक्त्यात् ३.१४.३४३
 शब्दं च सत्तामित्युक्त्यात् ३.३.४८
 शब्दं संज्ञितामित्युक्त्यात् १.६७
 शब्दं सत्तायात् पदार्थानाम् ३.१४.२५१
 प्रागन्यतः कथितत्वात् ३.७.१०१
 प्रागस्तत्ताभिधायित्वम् ३.१४.३०९
 प्राग्यशब्दो हि भेदात् ३.१४.३१२
 प्राग्विद्वत्क्रियात्वात् ३.९.९०

प्राग्भूतैर्भुक्तवद्भावे ३.१४.११२
 प्रादुर्निमित्तान्तरोदभूतम् ३.७.२२
 प्राप्तावस्थं महत्तेजः १.१२७
 प्राक्कृतिसन्निवृत्तौ १.१४५
 प्राप्तेनाप्रायिता सैरम् १.१६३
 प्राणैरिना यथा धारिः ३.१४.७१
 प्रातिहोम्यानुलोम्याभ्याम् ३.७.२७
 प्राधान्यं स्वगुणे लब्ध्वा ३.९.१६२
 प्राधान्यात् तृ क्रिया पूर्वम् २.४३१
 प्राधान्येनाधिष्ठः पूर्वम् ३.१४.२६०
 प्राप्तकमा विद्येयेषु ३.१.३५
 प्राप्तस्वरविभागायाः १.१२
 प्राप्तस्य यस्य घामक्यात् २.६४
 प्राप्तिः प्रत्यप्रसङ्गाया ३.१४.१२२
 प्राप्तिं तु समवायाक्याम् ३.३.१५
 प्राप्नोवरागरुषा सा १.१७०
 प्राप्नुनामोऽनुस्वारम् १.५
 प्रायेण संतेजसवीन् २.४८१
 प्रासन्निकमिदं कार्यम् २.७७
 प्रेषणाप्येषणे कूर्चन् ३.७.१२५
 प्रत्ययप्राप्तिर्द्वि ४ २.१०२

फ

फलप्रसङ्गमेव तु ३.९.१०७
 फलं फलावहेतो वा ३.६.३१
 फलवत्तः विधायिनीः ३.४५३

ब

बाधुप्रामेयत्वमेव ३.८.४९
 बाधुप्राप्तिं विप्रसङ्गे २.४४७
 बाधुप्राप्तिप्राप्तेषु २.४०६
 बाधुना समवेत्तयानाम् ३.४०
 बाधुना बाधवप्राप्ताम् ३.९.८७
 बाधो नास्त्वेषो द्वये ३.१४.२०८
 बाधुप्राप्तेषु मयप्राप्ति ३.१८५
 बाधुः प्रामेयत्वमेव तु ३.८.३१
 बाधुप्राप्तिः ३.१८.६

बुद्धिस्थान् प्रवर्तते ३.७.११०
 बुद्धिस्थान्मिदं सन्ध्यात् २.१८६
 बुद्धेर्विपश्यतां प्राप्ते ३.१४.२८०
 बुद्धौ स्थितेषु तेज्वेवम् ३.११.११
 बुद्धयवग्रहमेवम् ३.९.६९
 बुद्धयवस्थाविभागेन ३.१४.५७१
 बुद्ध्या कल्पितरूपेषु ३.१३ ॥
 बुद्ध्या समीहितकत्वान् ३.७.४
 बुद्धैकं मिथ्यते मिथ्यम् ३.१२.१५
 बुद्धिजानानिनिविधिः ३.१० ३
 भवोति पक्षेतरर्थम् ३.७.६१
 ब्राह्मणस्यास्यो भावाः ३.१४४
 ब्राह्मणत्वेन वासत्वात् ३.१४.३०७
 ब्राह्मणादिव वैश्यात् स्वम् ३.१४.५२८
 ब्राह्मणास्थित्या वाच्येषु ३.१४.२५२
 ब्राह्मणावयवमे तत्र ३.१४.४९७
 ब्राह्मणावयवमे कृतिः ३.१४.४९९
 ब्राह्मणानां भुक्तिर्द्वि २.३४९
 ब्राह्मणायैव दातव्यम् ३.१४.४९४
 ब्राह्मणार्थो यथा मास्ति ३.१४
 ब्राह्मणेव विज्ञातम् ३.१४.५२७
 ब्राह्मणोऽब्राह्मणस्तस्मात् ३.१४.२६७

॥

भवतो यत् पचासीनाम् ३.८.६२
 भावस्तत्त्ववि सत्त्वे १.९५
 भावनामनुवां केवात् २.२९
 भावोन्मत्तकृत्ताः २.१२
 भाववत्त्वतः सिद्धाः ३.१३.२१
 भावनाप्रपञ्चोत्तर ३.१५१
 भावनामये स्येत् १.२७
 भाववत्त्वमन्वेनाम् ३.१.८३
 भावामासी यथादीनाम् ३.८.३३
 भाविनां नैव २.९.६५
 भाविना वदितव्यम् ३.१४.१५०
 भावेनैव पदस्यापि ३.७.१०९

भिन्न सवन्धिभेदेन ३.१४.२३५
 भिन्नदर्शनमाधित्य १.७१
 भिन्नरूपेषु यत् लिङ्गम् ३.१४.१९६
 भिन्नवर्तमानाध्या लुटि. ३.१.१७
 भिन्नभाषापरिभाषाया २.३८०
 भिन्नस्याभेदवचनात् ३.१४.१२८
 भिन्ना इति परोवाचि ३.१.२०
 भिन्नाविनिपत्ती भाव ० १७८
 भुजिङ्गन्द्वाक्योपाध्याय २.३९२
 भूतः पञ्चविधस्तत्र ३.१.३८
 भूत गतिर्यदिस्थेती ३.१.१०१.
 भूतादयः षड्भाषाया ३.१४.१७३
 भूती षट् इतीय च ३.१.७९
 भेदनिर्देशे तस्य २.४७१
 भेदपक्षेऽपि साहचर्यात् २.३१७
 भेदभाष्यनैतत्त्व ३.१४.४१७
 भेदरूपसमावेशे ३.१४.१०४
 भेदरूपैरनुस्यूतम् ३.१.९७
 भेदवाक्यं तु यन् व्यन्ते ३.७.७७
 भेदसत्तर्गावती च २.४६१
 भेदस्य च विवक्षायां ३.७.१३१
 भेद सत्त्वाविशेषो ॥ ३.१४.१७७
 भेदानां वा परित्यागात् ३.१४.१०२
 भेदानां बहुमार्गत्वम् १.६
 भेदाशुकारो ज्ञानस्य १.८८
 भेदाभेदविवक्षा च ३.७.१३३
 भेदाभेदो धर्माभाव. ३.७.१४४
 भेदा य एते चत्वार ३.७.८९
 भेदेन तु विवक्षायाम् ३.१४.२२१
 भेदेन तु समाख्यातम् ३.११.९
 भेदेनाज्ञाप्रियावोऽयम् २.८५
 भेदेनाधिगता पूर्णम् २.४७५
 भेदेनावच्छेदोती ह्ये १.५९
 भेदेऽपि तुल्यरूपत्वात् ३.१४.३९२
 भेदे सति निरादीनाम् ३.५४.४०

भेदोद्भाह्नित्वेन १.१३६
 भोजन फलरूपाभ्याम् २.३७६
 भोजनाद्यपि मन्वन्ते ३.३.३७
 भोज्यते ब्राह्मण इव ३.१४.५२६

म

मन्वन्त्यदो यथावेद्यम् ३.१४.४४८
 मनुष्यामिव एहा, ३.१४.५३८
 मधुरावयवे शुक्तिः ३.१४.५२०
 मधुराविषय. पाठः ३.१४.५३०
 मरणमिदमिदम् च २.२९५
 महत्त्वं सुखलभाय च २.२८०
 महाकष्टधितेत्वेवम् ३.१४.६१
 महानामिषते वैद्य २.२९४
 महारण्यमतीते तु ३.१४.६२
 मात्राणां हि तिरोभावे ३.१४.१८०
 मात्राणां परिणामा ये ३.९.४४
 मानमेयामिषमन्व ३.१४.८५
 मान प्रति समीप वा ३.१४.१८९
 सितस्तु स्वेन मानेन ३.१४.३७६
 सुषिष्टमुप्याद्योऽसति ३.१४.६९
 मूर्तिभ्यो मूर्तिधर्माणाम् ३.१४.१६१
 मूर्तिना तेन भिन्नानाम् ३.१.१३
 मृगपशवसिधियायात् २.२९३
 मृगे भावति पश्यति ३.८.५९
 मेधा शैल इवेत्युक्ते ३.१४.६०६
 मेधान्तरक्रियापेक्षम् ३.७.१४१

य

य आत्मनेपदाभेद ३.१२.१
 यः कलजलिशिष्येभ्यः २.४८५
 यच्च कोऽयमिति प्रश्ने २.२७१
 यच्च द्वन्द्वपदार्थत्वं २.२२३
 यच्च निम्नोन्नत पित्रे २.२९०
 यच्चानुपात्त सन्नेन २.३०५
 यच्चान्येकं पद दृष्टम् २.२७०
 यच्चोपधातञ्ज्ञानम् २.२९७

यजेत् पशुनेदय ३.१.५५; ३.१.८३
 यजेतेति सतो द्रव्यम् २.६५
 ययः प्रत्ययते मेदः ३.६.१६
 यथाविदपः सोऽस्याः ३.१४.६०
 यतो विदयरूपेण ३.१.१०
 यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः १.३४
 यत्पुनरुत्तमसंदिग्धम् ३.७.४०
 यत्प्रधानं न सस्यास्ति ३.१४.२५७
 यत्र द्रष्टा च द्रव्यं च ३.३.७१
 यत्र प्रतिविधानार्थः ३.१२.२०
 यथार्थं प्रत्ययामेदः ३.१४.४०२
 यथोमी स्वामिवासी तु ३.१२.१९
 यत् सोऽप्यमिति यस्यात् ३.१४.१५०
 यथा गडग इत्येतत् ३.१४.३०२
 यथा शुभतिल्लासीनाम् ३.१४.५००
 यथा गौरादिभि-तैषाम् ३.१४.२६१
 यथा गौरिति शुक्लादेः ३.१४.२१२
 यथा गौरिति ताम्रतः ३.८.७
 यथा च गौरिच्छेदे ३.२.२४
 यथा च दाननाडेनाम् ३.१.५८
 यथा च गनिधानेन ३.७.८
 यथा विप्रगुह्येनाम् ३.१४.२१६
 यथा जनादिनिर्द्धयनाम् ३.१.२९
 यथा उधोति, प्रधातेन ३.१.१०६
 यथा उदयैर्वागरे ३.७.११३
 यथा गुणावा इत्ये ३.९.२८
 यथावर्तमानावदम् १.२०
 यथा इतरविशेषाणाम् ३.१.४८
 यथावयवयोः साम्यम् ३.१४.५३३
 यथात्रिंशत्सर्पा, दनुः ३.१०.८
 यथाशुशी निधन १.५४
 यथाशुश्रूष ०.१०.४१ वा १०.८४
 यत्र नेदयमि ज्ञानात् ३.६
 यथा यत्, यथावयवम् ३.१.३१
 यथा यथावयवम् ३.१.३१
 यथा यदे दिव्यमग्ने ३.१०

यथाश्रमणं द्वारम् १.३.३५
 यथा प्रकृषः सर्वेन ३.१४.४५४
 यथा प्रणिहितं यस्तुः २.४०४
 यथा प्रयोक्तुं प्राप्नुहि १.५४
 यथा प्रसिद्धेऽप्येकत्वे ३.१३.२९
 यथा भावगुणधित्य ३.३.३०
 यथाभ्यासं हि वार्थम्
 यथा रक्ते गुणे तदनम् ३.१.७
 यथा राज्ञा निपुक्तेषु ३.७.२९
 यथा रोमशकादीनाम् १.१६२
 यथार्थमज्ञापः सर्वाः १.१५
 यथा विषयवर्णानाम् ३.१.९
 यथा व्युत्पत्त्य, पुच्छी ३.१४.५३५
 यथाधक्यं इत्युक्ते १.३६
 यथा संयोगिनिर्द्धयैः ३.१५.३
 यथा सत्तागिषाणाम् ३.१४.२६१
 यथा समूहप्रचये ३.१४.५६७
 यथा सत्तिलनिर्माणा ३.१३.८
 यथा साधारणे स्वत्वम् १.३.१९
 यथा साधयथाः सर्वाः ३.५४
 यथा साहनादिमानिषण्ड, ३.२.५२
 यथा स्वयच्छामिहिते ३.१४.२११
 यथा हि वांशुलेत्यानाम् ३.३.६८
 यथादे, कुण्डलीभाव ३.७.१०७
 यथेन्द्रिय संनिवृत्तम् ३.१.३४
 यथेन्द्रियवतो भेदः ३.१.३०
 यथेन्द्रियवत् वैगुण्यम् ३.३.५३
 यथैव एव तथार्थं ३.७
 यथैवैवैवैवैवैव ३.१४.२६६
 यथैवैवैवैवैवैवैव १.५३
 यथैवैवैवैवैवैवैवैव ३.२.१९
 यथैव वैगुण्यदीनाम् ३.१.१४
 यथैव इत्ये यथैव ३.१४.७८
 यथैव दत्तनेः पूर्वैः १.१९
 यथैवासाधनादिनाम् ३.७.११२
 यथैवासाधनादिनाम् ३.७.११२

यथैवाद्भुतया वृत्त्या ३.९.२६

यथैवानर्कैर्वर्णः ३.९.२७

यथैवाविषयं ज्ञानम् ३.१३.८

यथैवाहितगर्भायाम् ३.१.६४

यथैवेकमपादानम् ३.७.७८

यथैवेकस्य गन्धस्य २.८९

यथैवां तत्र सामर्थ्यम् १.१५६

यथोत्प्लेषविशेषेऽपि ०.२०

यथोपलक्ष्यते कालः ३.१२.१०

यथोपधिरक्षाः सर्वे ३.१४.१०१

यदन्तराले ज्ञानं तु ३.४१४

यदन्तःसम्पत्तयः तु २.३०

यदन्वाक्यायकं वाक्यम् ३.१४.९१३

यद्वस्त्वज्जायते सद् वा ३.७.४९

यद्वसाधारणं कार्यम् २.२८८

यदा क्रियानिमित्तं तु ३.१४.५२१

यदा च निर्णयज्ञाने ३.३.२४

यदा तु जातिः शक्तिर्वा ३.१.७७

यदा तु सम्पदिरयेते ३.१४.१४६

यदा त्वाश्रयभेदेन ३.१४.३३२

यदा निमित्तैस्तद्वन्तः ३.१४.३८०

यदा प्रत्ययवर्धस्तु ३.१४.५३९

यदा प्रत्युपसेधे ॥ ३.१४.५९९

यदा भेदान्परित्यज्य ३.१.९६

यदा सहविवक्षायाम् ३.१.९८

यदा तु व्यतिरेकेण ३.१४.५४९

यदि ॥ प्रतिबन्नीमात् ३.९.५

यदि गिन्नाधिकरणः ३.१४.४१८

यदि पक्षीद्वितीयान्तात् ३.१४.१६०

यद्वद्वम्बवर्णानाम् ३.१५४

यदुपसम्पन्नं जाते ३.१४.४८२

यदेकं प्रक्रियामेवै १.२९

यदेतन्मण्डलं भास्वत् १.१२८

यद्यशोभते तत् तद् ३.१४.१४३

यद्यपि प्रत्ययाधीनम् २.२८६

यद्यप्युपवर्तिर्वा ३.७.१५४

यद्यप्युपाधिरन्ध्रश्च ३.१४.५३४

यद्यप्युपवर्तित्वम् ३.१४.२७७

यथाक्लृप्ता निवर्तेत २.४६०

यथेती न्वाधितो ह्यताम् २.१.५६

यन्निर्वात्ताश्रयं कर्म ३.७.८७

यन्नेवःप्रतिमात्मायम् १.१२९

यमर्थमाहृतमिन्मौ २.२३०

यमोरतर्किता प्राप्तिः ३.१४.६१४

यच्च तुल्यवृत्तिर्दृष्टः ३.१४.४८४

यथावर्कपर्वस्तम् ३.८.१०

यन्वाप्रवृत्तिधर्मार्थः ३.१४.३२४

यः सन्दर्भरित्वाधर्मात् ३.१४.५८३

यस्त्वन्वस्य प्रवेगेण ३.२६६

यस्मिन्नुपस्थिते शब्दे २.६३०

यस्य नास्ति क्रियायोगः ३.१४.२०६

यस्यां ह्यवस्थापाम् १.९६९

यस्यान्वस्य प्रसक्तस्य ३.१.८९

यस्यार्थस्य प्रसिद्धयर्थम् ३.१०.१८

यस्येत्येतद्वदेः अपन् ०.१००

यः संशयोविमानाम्ब्याम् १.१०५

यः संश्विषतो भेदः ३.१४.६०१

यापुनरेतद्वर्धन्वाः ३.१४.५०८

वास्तु संश्विनो धर्मान् २.९६१

या प्रशतिवृत्तयर्था २.३१९

वावन्वाभ्यधिकारेण २.९६७

वावतां संश्वो यस्य ३.१.८४

वावतिष्ठद्वसिद्धं वा ३.८१

वावाभ्य द्वेषपुकारिणाम् ३.१.३४

वा सन्दर्भादिशब्देषु ३.१.१०

वा सामान्याश्रया संज्ञा ३.१४.५०

शुक्रमीपविकं राशः ३.१४.५७८

शुम्भः वर्तमानत्वम् ३.१.५४

शुम्भवर्धस्य सिद्धत्वात् ३.१०६

ये च संश्विनो भेदाः २.५१

ये चान्यसङ्ख्यः केचित् ३.१४.४३८

येन क्रियापदालेषः २.२००

येनार्थेनामिसंज्ञम् २.१६०

येनैव हेतुना श्यामा ३.१४.३६६

येनैव हेतुना हंमः ३.८.१७

ये क्षमा नित्यसंज्ञाः २.१६६

येषां समस्तो वाक्यार्थः २.३९५

येनामपूज्यमानत्वम् ३.१४.१४

येष्वमेवशेषनः ३.१४.५९९

येरदयुक्तैः संस्कारः ६.१४.४७०

योऽतो येषां पदोऽर्थे २.४३४

योगाद्वा स्त्रीवत्पुंस्त्राभ्याम् ३.९.९६४

योऽपि स्थामादिको भेदः ४.१४.५६८

यो य उच्यते तैः शब्दैः ९.६२; ३.१४.४५५

यो यस्य स्वमिष क्षामम् १.२९

योऽर्थं भाषितानां ह्यः ३.१४.४०३

यो भाषां मुद्रिषिष्यः ०.१३२

यो वाक्यव्यभेदाभ्याम् ३.१४.२०९

योऽपि यः पीठ इत्यत्र ३.१०.९

योगरूपमतिशयम् २.२५७

२

रात्रयेन प्रसिद्धा ये ३.१४.५५४

रात्रयैव कथयत्येति ३.१४.५५६

रात्रयैव रात्रार्थः ३.३५

रात्राभ्यादिभ्य विषयः ३.९.४.६०६

राष्ट्रः पुत्रस्य जन्तेति ३.८.५१

रत्नेर्गुणतुल्यतायाम् ३

रत्नं रत्नैवदार्ढ्याय २.३३५

रत्नस्य रत्नैवदार्ढ्याय ३.३.५५

रत्नानां पदानां रत्नाम् २.९५

रत्नस्य भाष्यमात्रायां ३.१३.१५

रत्नस्य रत्नैवदार्ढ्याय १.४.१३८

रत्नस्य रत्नैवदार्ढ्याय १.१५५

रत्नस्य रत्नैवदार्ढ्याय ३.१४.३३७

रत्नस्य रत्नैवदार्ढ्याय ३.१४.१६५

ल

लक्ष्म्यन्तस्तत्संख्यानाम् ३.८.५३

लक्ष्म्यान्तं जयतिष्ठन्ते २.४४०

लक्ष्म्यान्तं श्रुतिर्वैषाम् २.३८४

लक्ष्म्यान्तं शब्दसंस्कारे ३.१.५०

लक्ष्म्यस्य लोकातिप्रवात् २.१८१

लक्ष्म्यस्यः प्रयत्नेन १.१११

लिङ्गं लिङ्गपरिष्कारे ३.१४.१५१

लिङ्गं प्रति न भेदोऽस्ति ३.१४.३२९

लिङ्गात् ॥ स्याद् द्वितीयार्थः ३.१.४६

लुप्तन्ते संनिपठितम् ३.१४.१५८

लोकेऽर्थाभ्यां लब्धः ०.३३०

व

वक्त्राभ्यां वक्त्रं प्रकान्तः २.१३५

वक्त्रे नियमः क्षात्रात् ३.१४.३१०

वदाम्नादवयवे वाक्ये ३.१४.४३४

वदार्थं नाशयत्येते ३.१४.५८८

वदं वृद्धा इति यथा ३.८.५१

वदाम्नादवयवे २.२९१

वदस्त्विति परिच्छेदः ३.१४.१२७

वर्णवाक्यपदेनैवम् २.२१

वर्णांशं व दशानां व २.५२

वर्णानामर्थवत्तायां २.४००

वर्णानामर्थवत्तायां २.१५७

वर्णान्तरसंज्ञायाम् २.११

वर्णैः केनचित्कृतः २.२१४

वर्तते यो बहुवचनः ३.१४.३३९

वर्तमानमत्र केचित् ३.४८८

वर्णान्तरसंज्ञायाम् ३.७.१५५

वस्तुतस्तद्विदेश्यम् ३.७.११

वस्तुतस्तद्विदेश्यम् ३.४.३

वस्तुतस्तद्विदेश्यम् २.४३८

वस्तुतस्तद्विदेश्यम् ३.५.५

वाक्यं तद्वि मन्त्रे २.३२८

वाक्यस्य वृद्धी निरूपयन् २.३४४

वाक्यस्याप्यां वदाम्नायां ३.२६९

वाक्यात्प्रकरणार्थात् २.३१४
 वाक्यानां समुदायश्च २.७६
 वाक्यान्तराणां प्रत्येकम् २.३१३
 वाक्यार्थः स निविशते २.१.६९
 वाक्यार्थो योऽभिप्रेत्य २.४४१
 वाक्येऽपि नियता घर्मा ३.१४.३७
 वाक्येष्वर्थान्तरगते, २.३७
 वाक्ये स पद्यते. कर्ता ३.७.११६
 वाच्यता चेदुल्लासेत् १.१३२
 वाच्य, सत्कारमावाय १.१४६
 वाचिका घोषिका वापि ३.१४.१९
 वाचिका घोषिका वा स्यु २.१६४
 वाक्या सा सर्वशब्दानाम् ३.२.१६
 यायोरण्ता हानस्य १.११०
 विकल्पकम् भजते ३.२.८
 विकल्पयति वा वृत्ति ३.१४.१९२
 विकल्पाधीतसत्त्वे ३.६.२०
 विकल्पाद्यभिधेयस्य ३.१४.१९६
 विकल्पेनैव सर्वत्र ३.७.१३४
 विकल्पोऽप्यभिधेय ३.३.१२
 विचारपथमे सत्त्वम् ३.२.१५
 विज्ञाते जन्मनः कर्ता ३.७.११४
 विच्छेदमहोऽवगामम् २.१४३
 विच्छेदप्रतिपत्तिं च २.१४२
 वितर्कितः पुनः सुदृष्टा १.४८
 विद्यमाना प्रज्ञे ३.५४
 विद्यमानासु सत्त्वमासु ३.१४.१९३
 विद्यास्तस्य लोकाणाम् १.१०
 विधिमि प्रतिषेधेन ३.१४.४३
 विधिवाक्यान्तरेण ३.१.७१
 विधीयमानं यदकम् २.३२०
 विधी वा प्रतिषेधे वा ३.१.१८
 विध्यत्ययमुपेत्य २.३११
 विना सहाभिरानाद वा २.१६१
 विनियोगाद्वृत्ते शब्द २.४०३
 विनैव प्रत्येकवृत्ति ३.१४.८२
 विपरीतार्थवृत्तित्वम् ६.७.१२०

निर्यासादितार्थस्य २.२७४
 विमलवोनि यत्कार्यम् ३.७.१०८
 विमलभेदो नियमात् ३.१४.८
 विमलवन्तरयोरो हि ३.१४.१६०
 विमलवत्प्रधानत्वात् ३.१४.२२१
 विमलवर्णमिषानात् वा ३.१४.२१८
 विमलवर्णनं चाविष्टम् ३.१४.२४४
 विमलवर्णोऽन्यथोमाव ३.७.१६५
 विमलवर्णवत्त्वमनो ग्रन्थीन् १.११८
 विमल्य बहुधात्वानम् १.१२५
 विमल्य चाभिसम्बन्धम् २.२४६
 विमलपरिमाणेषु १.१०३
 विविमल. प्रकृत्यर्थम् ३.१४.४५९
 विशिष्टकालता पूर्वम् ३.९.९६
 विशिष्टकालस्य च ३.९.९६
 विशिष्टमवधि स तम् ३.९.६८
 विशिष्टैव क्रिया चेत् २.७१
 विशेष एव सामान्यम् ३.१४.१४९
 विशेषकर्तृत्वस्य ३.१४.१५१
 विशेषण साक्षात् ३.१४.३०६
 विशेषणविशेष्यत्वम् ३.१४.६, ५३
 विशेषणात् विशेष्येऽपि ३.१४.८९
 विशेषणवर्तनं यत् ३.७.६६
 विशेषणस्य सर्वत्र ३.७.५२
 विशेषणस्यैव च ३.१४.१४१
 विशेषणस्यः केषाञ्चित् २.१७
 विशेषः श्रूयमाणोऽपि ३.१४.६५
 विशेषस्त्यागयोगे तु ३.१४.३१६
 विशेष्य स्यादनिर्ज्ञातम् ३.१४.७
 विशेष्येषु यथाभूत् ३.१४.२७१
 विषय कृत्रिमस्यापि २.३७४
 विषयत्वमनापन्नौ. १.७७
 वीप्साया विषयमावात् २.३९१
 वीप्सासादृश्ययोगेति ३.१४.६२२
 वृद्धो नस्तीति वाक्यं च २.२४१
 वृत्तिं चर्तयामेवम् ३.१४.९८
 वृत्तिरन्यपदार्थं वा ३.१४.३९

वृत्तौ यथा गताद्यर्थम् ३.१४.२५७
 वृत्तौ यो युक्तवत्मावः ३.१४.२६२
 वृत्तौ विशिष्टरूपत्वात् ३.१४.१९३
 वृत्तौ विशेषरूपत्वात् ३.१४.३८
 वृद्धवादयो यथा शब्दाः १.६०
 वृद्धपादनां च शास्त्रोऽस्मिन् २.३६९
 वृत्तेर्न प्रवेष्टव्यम् २.३८५
 वेदशास्त्रविरोधी ॥ १.१५१
 वैकृतं समतिष्ठान्ता १.१९
 वैद्यया मध्यमाद्यान्व १.१५९
 वैशीखीभवहृदौः १.४८४
 वैमात्रगवद्भूते ३.१४.५७५
 वैश्वसिष्टगिरीशः २.१७१
 व्यक्तित्वपक्षेः एवापत्ताः ३.१.७९
 व्यक्तेषु व्यक्तमन्त्राणां ३.१३.१०
 व्यक्ती पदार्थे शब्दादेः ३.७.७
 व्यग्रवमाने तथा वाक्ये १.९३
 व्यतिश्रमेऽपि मायाणाम् ३.१.७४
 व्यतिरिक्तस्य साधुत्वे ३.१४.८७
 व्यतिरेकस्य चो हेतुः ३.६.२
 व्यतिरेके च सादेवम् ३.१४.१४९
 व्यपदेशितवैकल्यम् ३.१३.१६
 व्यपदेशो वक्ष्यमाणम् ३.१.३९
 व्यपदेशोऽतिरिक्तम् ३.१४.३३५
 व्यभिचारं तथा गिद्धे ३.१४.५५०
 व्यभिचारि निमित्तम् ३.१.९३
 व्यपधानमिदमेति ३.१.८२
 व्यपदेशितविभागा ॥ ३.१४.४६
 व्यपह्णान्नो लोभस्य ३.३.८८
 व्यपह्णान्नो विद्वत्त्वात् ३.८.१३
 व्यपह्णान्नो निवृत्तः २.३६३
 व्यपह्णान्नोत्पत्तिरकारः २.३८७
 व्यपह्णान्नो यथा लोभस्य ३.१४.४६९
 व्यपह्णान्नोत्पत्तिरः ३.१.९३
 व्यपह्णान्नोत्पत्तिरः ३.१४.११४
 व्यपह्णान्नोत्पत्तिरः ३.१.९३

व्यापारसमुदायस्य ३.१४.३९
 व्यापारस्यापरो यस्मान्न ३.३.२८
 व्यापारेणैव सादरये ३.१४.५०४
 व्यापारेण जातिभागस्य ३.१४.४२८
 व्यापि सौक्ष्म्यं कवविधाति ३.८.३४
 व्याप्तिमात्रं लघुत्वात् २.३४५
 व्यापृच्छानां विशेषाणां ६.१४.३९६

वा

वाक्यपः वाक्यमन्त्रम् ३.७.१
 वाक्यमात्रासमूहस्य ३.७.२
 वाक्यव्यापारभेदोऽस्मिन् १.८३
 वाक्यव्यापारभेदोऽस्मिन् ३.१.६२
 वातावायव्यामन्त्रात् ३.३८२
 वाच्यः कारणमर्थस्य ३.३.३९
 वाच्यव्याप्तिः पुत्रिः २.३.१८
 वाच्यस्य परिणामोऽयम् १.१२४
 वाच्यस्योपार्थमभिप्रेक्ष्यतेः १.७९
 वाच्यस्वरूपमर्थस्तु २.२६०
 वाच्यः संस्कारहीनो मः १.१.७५
 वाच्यव्याप्तिः प्रत्ययान्ते ३.१४.१९८
 वाच्यविभेदः वाच्येन १.१२३
 वाच्यत्वात् कथमात्रे ॥ २.५०
 वाच्यत्वात् सा वाक्यः १.१.५३
 वाच्यान्तस्तत्वाधुनादिः ३.१४.५२
 वाच्यान्तस्तत्वाधुनादि ३.१४.१३७
 वाच्यान्तस्तत्वाधुनादि ३.१४.२१४
 वाच्यान्तस्तत्वाधुनादि ३.१३.२३
 वाच्यान्तस्तत्वाधुनादि ३.१४.२५०
 वाच्यो यथा विमर्शान्ते ३.१४.७५
 वाच्यव्याप्तिरर्थस्य संस्कारः ३.३.६५
 वाच्यव्याप्तिरर्थस्य विमर्शः १.१२२
 वाच्यव्याप्तिरर्थस्य विमर्शः ३.१३.२
 वाच्यव्याप्तिरर्थस्य विमर्शः ३.७.५
 वाच्योपार्थमभिप्रेक्ष्यतेः ३.१४.३८३
 वाच्योपार्थमभिप्रेक्ष्यतेः ३.१४.३७९

वास्त्रीय वास्त्रीरयामेति ३ १४ ४२०
 वास्त्र्या प्रसिद्ध श्यामत्वम् ३ १४ ३८२
 शास्त्रप्रवृत्तिभेदेऽपि ३ १४ २४९
 शास्त्राभ्यासाभ्य मेक्षोऽयम् ३ १४ ४५८
 शास्त्रार्थ एव वर्णनाम् २ २१०
 शास्त्री वरचितप्रकृत्यर्थ २ २२९
 शास्त्री निमित्तभावेन ३ १४ १६९
 शास्त्रीऽपि महती सखा २ ३७१
 शास्त्री प्रत्यायकत्वापि ९ ९८
 शास्त्रेषु प्रक्रियामेवै २ २३३
 शिष्टेभ्य आगमात्सखा १ २७
 शिष्यमागवरे वाक्ये ३ १० ८६
 शुक्लादयो शुभा सन्तः २ ६९
 शुक्लादिषु सत्कलीष ३ १४ ८८
 शुक्लादिष्वधपद्रव्यम् ३ १४ १८६
 शुद्धस्योन्धारणे स्वार्थ २ ६५
 शुद्धे च काले व्याख्यासम् ३ ९ ९८
 शुद्धे तु सविधानार्थे ३ १२ २६
 सुरसदप्रयोगे तु ३ १४ ४३०
 सौगन्ध्यवपुशोभात ३ १४ ६२
 सौर्षिके भास्यते च ३ १४ १२६
 द्वाभ्यस्तुवमाने केव ३ १४ ४०
 श्यामत्वमेव सामान्यम् ३ १४ ३९९
 श्यामा सस्त्री यथा श्यामा ३ १४ ४२९
 श्यामेत्येवामिधीयेत ३ १४ ३६९
 श्यामेव सस्त्री कथ्येति ३ १४ २९८
 श्यामेषु केदुचित्तिथित् ३ १४ ३७१
 श्रुतिमात्रेण यज्ञस्य २ २७८
 शयते बलन स ३ १४ १२९
 श्रोत्रिणश्रेत्रियादीनाम् ३ १४ ५५
 श्वेते श्वेतत इत्येतत् ३ ८३

घ

पद्मारा पञ्चविष्टागम् १ १३८
 पद्मयन्तादिके सस्मान् ३ १४ १६३

ङ

संयोगमेदादिभ्यः नात्मा ३ ७ १३७
 संयोगिष्यमेवेन ३ ७ १०
 सञ्जितुय सानिध्यात् ३ १२ २१
 सविषाम पचादीनाम् ३ १२ ८
 सन्नेपमात्र कथ्नाति ३ १०५
 सपुर्ण इव रुपागाम् २ ९६
 ससर्वरूप ससुप्ते ३ ४२५
 ससर्गकृतात्सम्भूता ३ ४०१
 ससर्गिणा तु ये मेदा ३ ९ ८
 ससर्गि मेदक यथा ३ ५ १
 संतर्गिषु सपार्थेषु २ २९९
 ससर्गो विषयोगध २ ३१५
 सस्रष्टा प्रत्ययेवर्णा ३ १४ ४७४
 सस्रष्टाना विभक्तवम् २ ४३६
 सस्रष्टेवपि विभाग ३ ११ १४
 सस्कारसहिताज्ज्ञानम् ३ १४ ९१
 सस्कारादिवर्तिष्ठाने २ १५९
 सस्कारादुपचाताव वा ३ १४ ४८५
 सस्तु कपरसादीनाम् ३ १४ २३
 सस्त्वान प्रत्ययस्त्वार्थ ३ ९४ १७८
 सस्त्वामे केवले हृति ३ १४ १७६
 सस्त्वामेन कर्वाचक प्रत्ययम् ३ १४ ७२
 सस्त्वानवर्णविवक्षे २ १५५
 सहत्यापि च कुर्वाणा २ ३९०
 सहितादिपथे वर्णा २ १०४
 सङ्कञ्चूता सत्तस्रसु २ ४५६
 सङ्कटप्रवृत्तावेकत्वम् ३ १ १००
 सङ्को व्यवहारगाम् ३ ६ १९
 सख्यानजातियोगात् ३ ११ २६
 सख्या नाम न सख्यास्ति ३ ११ २५
 सख्याप्रमाणसत्त्वान २ १५८
 सख्यायते वस्रस्यार्थ ३ ११ १४
 सख्यादौ सिद्धवाच्यार्थ ३ १४ २४३
 सख्यावान् सत्तम्भोऽपि ३ ११ १
 सख्यातामान्यस्येन ३ १४ १०५

संक्षेपसङ्ग्रहपाठ ३.११.१९
 संक्षेपान्तरतन्त्रात् ३.११.२२
 संक्षेपेन प्रतिशोधेन ३.१४.२९५
 सद्यस्यैव विधेयत्वात् २.३८३
 सङ्क्षेपकदेशे प्रकाश्यात् २.२२५
 सङ्क्षेपकदेशेऽपि २.३७५
 स व्याप्यावरीमुत् ३.८.१९
 स शोभनात्; संवन्धः २.१९९
 सहाय्यारम्भेन वृत्तः २.३५५
 सहाय्यपदेशार्थम् ३.१४.१३१
 सहाय्यकदेशो वाः २.३५४
 सहाय्यकपमाधित्य २.३७०
 संहिती व्यवस्थितम् २.७०
 स तस्मिन्वाचके दृष्टे १.२१५
 सहाय्यिन्द्रपदं बन्धात् ३.९.११२
 सति प्रत्ययैकत्वात् ३.३.३७
 सति सिद्धवलीयत्वात् ३.१४.४१२
 सती वादिपमाना वा ३.७.४७
 स सैवो व्यतिरिक्तो वा ३.७.१५
 सतीतिवशा वाच्यम् १.१०२
 सती हि गन्तुर्भवम् ३.३.४४
 सत्यैवानिर्गन्तः ३.१४.३५४
 सत्या ददविविधयोगेन ३.८.३६
 सत्यवृत्त्याय शेषे वा ३.१४.४३६
 सत्यवृत्तिहेतवे ३.९.६०
 सत्यं वस्तु सत्यवृत्तिः ३.२.२
 सत्यमाहृतिवृत्तिः ३.२.११
 सत्या विज्ञातव्यवृत्तिः १.९
 सत्यावृत्तिं तु यी मासी ३.१.३३
 स तस्मिन्वाचकोऽपि १.४३
 सत्यं प्रत्ययतीति ३.८.१७
 सत्यवृत्तिः दद्यात् ३.९.८८
 सत्यवृत्तिः सत्यम् ३.१०.९
 सत्यं वाच्यं वाच्यं ३.९.८५
 सत्यवृत्तिः २६ वाच्यम् ३.४३६
 सत्यवृत्तिः वा १.१०१

सहस्रवत् सवैवेति ३.१४.५७७
 सहस्रादिषु मत्कर्म ३.७.६४
 स धर्मो व्यतिरिक्तो वा ३.१९.२
 सन्त एव विशेषा ये २.४९
 सदर्शनं प्रार्थनायाम् ३.७.१६
 सन्निधाने निमित्तानाम् ३.१३.२०
 सन्निधाने समोर्ध्वान्वा ३.१४.६११
 सन्तर्पणादिवत् भेदः ३.१४.५६
 सन्तर्पणमपि न तत्रास्ति ३.१४.५४८
 स मनोमात्रमापद्य १.११६
 समन्वित इवार्थात्मा १.२१७
 समवायात् स आधारः ३.३.१३
 समवेता परिच्छेदे ३.११.३
 समानेऽपि तु समवेते २.५३
 समासप्रत्ययविधौ ३.१.८७
 समासे ध्रुवते स्वार्थः ३.१४.३१३
 समुच्चयवृत्तौ दर्शय ३.१४.२०१, २०७
 समुच्चयवस्तु क्रियते ३.१४.४७२
 समुच्चये निमित्तं चेत् ३.१४.२०९
 समुच्चयो विवक्ष्यो ॥ ३.१४.५००
 समुच्चयनिमित्तत्वे ३.१४.२०३
 समुच्चयव्यवधाने ३.१४.२००
 समुच्चयः स्माद् द्वन्द्वार्थः ३.१४.११९
 समुच्चयानिधाने तु २.१९५
 समुच्चयानिधानेऽपि २.१९६
 समुदायः प्रवेशो ये ३.१४.४८३
 समुदायसमुदाय ३.१४.३६
 समुदायस्य श्लो वा ३.१४.५९
 समुदायान्तरत्वात् ३.१४.३४
 समुदायाभिधानि ॥ ३.१४.४७७
 समुदायावयवेन २.२१८
 समुदायेन संबन्धः ३.१४.४९
 समुदायेषु वर्ज्ये ३.१४.४७१
 समुदायोऽन्विषेदा वा ३.१२९
 समुदायः स तथापि ३.८.२
 समुदायेन प्रवेशो ॥ ३.१४.४७८

संप्रत्ययप्रमाणत्वात् २.३४
 संप्रत्ययानुकारो वा ३.९.१००
 संप्रत्ययापाद नाहोऽर्थः २.४४५
 संप्रसारणसंज्ञायाम् २.४७९
 संवन्धः कारकभ्योऽन्यः ३.७.१५
 संवन्धसन्धे संवन्धः ३.३.३१
 संवन्धस्य च संवन्धी ३.१४.२२०
 संवन्धस्याविक्षिप्तत्वात् ३.३.१७
 संवन्धिधर्मा संयोगः २.४३९
 संवन्धिनि निमिशो तु ३.१४.२४२
 संवन्धिगिग्नसंवन्ध ३.१४.२४७
 संवन्धिभिर्विशिष्टानाम् ३.१४.२३३
 संवन्धिभेदात् सत्तैव ३.१.३३
 संवन्धिसन्धः सापेक्षः ३.१४.४८
 संवन्धी नियतो ह्यः ३.१४.२१३
 संवन्धे सति यद् एवम्यत् २.४२
 संवोधनं न लोकेऽस्ति ३.१०.५
 संवोधनं न वाक्यार्थः ३.७.१६४
 संवोधनवद् यच्च ९.५
 संवोधनार्थाः सर्वत्र ३.१०.४
 संभवे नाभिधानस्य २.१६८
 संभावनात् क्रियाविह्वी ३.७.१२२
 संभूय एवमलिप्तावि -२.३८६
 संमार्गस्य विधेयत्वात् ३.१.७०
 संमार्जने विरोपणं ३.१.६१
 संसृज्यमात्रतन्त्रो तु ३.१.८५
 सरणे देववत्तस्य ३.७.१३९
 सकृपत्रमुदायात् ३.१.९०
 सरुवार्गा च वाक्यानाम् २.११०
 सरुवार्गा च सर्वेषाम् ३.१.१००
 सर्वेषु सविधाशेषि २.३२३
 सर्वं बाण्येकदेशो वा ३.१४.४९९
 सर्वं सत्त्वपदं शुद्धम् २.३४२
 सर्वं च सर्वतोऽवश्यम् ३.१.६
 सर्वं वाक्यितं कर्म ३.७.७०

सर्वत्र तस्य कार्यस्य ३.६.१७
 सर्वत्र सहजा ध्वनितः ३.७.२८
 सर्वत्राविक्षिप्तलिङ्गत्वम् ३.१४.३२०
 सर्वद्वन्द्वगतिसम्बन्धे ३.१४.११०
 सर्वमेवानुगुण्यं तु २.४४
 सर्वमूर्त्यात्ममूतानाम् ३.१२.१४
 सर्वं मिथ्या त्रयीनीति ३.३.१५
 सर्वरूपस्य सहास्य ३.८.३५
 सर्वव्यपदेश्य सत्त्वैव २.१५३
 सर्वव्यपदेश्यसमभूतत्वम् ३.१.२३
 सर्वस्य परिहारायाम् ३.१४.४४८
 सर्वस्यैव प्रधानस्य ३.५३
 सर्वस्वरूपैर्गुणवत् ३.२.३५८
 सर्वात्मकत्वात्पक्षे २.४३७
 सर्वात्म्यो विशेषास्तु ३.१४.२१७
 सर्वात्मकपदा द्युतिः ३.१.५६
 सर्वैकवर्गीस्तुल्यम् २.३५६
 सर्वैर्विशिष्टस्तैरर्थैः ३.१४.७३
 सर्वोऽद्वयकत्वमर्थान् १.१५७
 कलिङ्गं च सर्वस्य च ३.१४.१३९
 च वाचको विशेषाणाम् २.१८८
 च ल्यकः कर्मणाम् उभयः २.११
 सन्वापारतरः कलिङ्ग ३.७.११९
 सन्वापारो गुणस्तस्मात् ३.५.८
 सहस्रिणी विरोधित्वम् २.३९७
 साक्षाद्वत्त्वात् गुणरसेन ३.१४.१८८
 साक्षाद्वत्तावयवमेव २.४
 साक्षाच्छब्देन जमिताम् २.१४६
 सादृश्यं योग्यता केचित् ३.१४.६२३
 सादृश्यग्रहणं सूत्रे ३.१२.६९
 सादृश्यमात्रं सामान्यम् ३.१४.४९७
 सादृश्यमेव सर्वत्र ३.१४.६१९
 साधनं गुणमात्रेण ३.१४.३४०
 साफल्यं प्रसिद्धं च ३.८.५५
 साधनस्येव पदार्थस्य ३.१.६८
 साधनस्येवपदार्थस्य ३.७.३

साधनैर्द्वैपदिष्टे च ३.७.१५१.
 साधनैर्मन्त्रयेन स्यात् ३.१४.२२१
 साधारणत्वात्संदिग्धाः ३.३६५
 साधारणं ब्रह्मण्यम् ३.१४.३८६
 साधुत्वं न विमल्यम् ३.१४.२२६
 साध्यत्वात् तत्र चारुयोः ३.८.४१
 साध्यत्वात् तत्र सिद्धेन ३.१४.१९४
 साध्यत्वेन क्रिया तत्र ३.८.४८
 साध्यत्वाविरहितयोः ३.८.५४
 साध्वी वात् भूयसी चेत् ३.१.२६
 सामर्थ्यप्रापितं यत् २.७३
 सामर्थ्यमविरहितोक्तम् ३.१४.४४
 सामर्थ्यमौचित्यं देहाः १.३१६
 सामानाधिकरण्यं च ३.१४.२१; ३.१४.५२३
 सामानाधिकरण्यं चेत् ३.१४.२१५
 सामानाधिकरण्यं तु ३.१४.१८३
 सामानाधिकरण्येऽपि ३.१४.४३१
 सामान्यं वा विदोषं वा ३.३.७३
 सामान्यं श्यामशयैव ३.१४.१९८
 सामान्यं कारकं तत्त्व ३.७.४१
 सामान्यद्रव्यसिद्धिः ३.१४.१०८
 सामान्यभूता मा पूर्वम् ३.८.३८
 सामान्यभूती द्रव्यात्मा ३.१४.१८५
 सामान्यवाक्यविभागेः ३.१४.३२१
 सामान्यं भाषितं गृह्यते १.६४
 सामान्यानामर्थवशात् ३.१४.१०
 सामान्यार्थस्तिष्ठति ३.१५
 सामान्येनोपपत्तिः ३.१७६
 सामान्यं भाव इत्यत्र ३.८.६०
 सामान्येन सामान्यम् ३.११.११
 च सिद्धेऽपि नैवम् ३.३८८
 सामान्येन सामान्यं ३.८.८०
 सामान्यं तु तद्वत् ३.१४.४६१
 सामान्येन भेदे ३.४.७
 सामान्येन सामान्यं ३.१३३

सिद्धमन्त्रेण संवन्धे ३.१४.४९३
 सिद्धस्याभिमुखीभाव ३.७.१६३
 सिद्धस्यार्थस्य आकारः ३.८.४३
 सिद्धे तु साधनाकाङ्क्षा ३.८.१८
 सिद्धयसिद्धिः भेदः ३.१४.५५५
 सुवर्णादि दया सुखम् ३.४
 सुखमन्त्रेण ३.१४.५८
 सुखं याज्ञं यथाऽनेन २.६२
 सुखारम्भात् वेदस्मात् ३.१४.५६४
 सुखे सुखं द्विष्टोऽसौ ३.१४.५१५
 सुखं भावयित्वा ३.१.३६
 सुखा संसारिणां तदा १.१३४
 सुखकारेषु सुखे ३.१४.४६४
 सुखमिति यमिनां यत् ३.४०
 सुखमिति यमिनां यत्
 ...मनिसत्त्वं अचक्षते १.१२८
 ...मापद्ये नियमो भवेत् ३.१४.८३
 ...गुणमावविपर्ययः । ३.१४.१८७
 ...साक्षात्समाद् पविश्यते । ३.१४.१९४
 ...साधुत्वमुच्यते । ३.१४.२२७
 ...सिद्धसंख्ये प्रसिध्यते । ३.१४.३४९
 ...जातेषामुपपत्त्यते । ३.१४.३४७
 सुखमिति यमिनां यत् ३.१४.८४
 सुखमेव स्वभावः ३.१४.३६८
 स्ववच्छेदादिसंख्यः ३.१३.१
 सुखमिति यमिनां यत् ३.१४.३४७
 सुखस्य आगमिर्दोः ३.७.९९
 सुखस्य आगमिर्दोः ३.१४.१९०
 सुखस्यो गुणमन्त्रेण ३.१४.१७०
 सुखस्य. संख्यानम् ३.१४.१७१
 सुखमिति. केवलेन ३.१.८९
 सुखेन विदोषं भावी १.१.६५
 सुखस्यानुपपत्तिः ३.१.११
 सुखः मन्त्रमिति भावीः ३.१.२३
 सुखेन मन्त्रमिति ३.१३.१९
 सुखेन सुखो याज्ञीति ३.१४.५१२

स्नेहान्तरादवच्छेद ३.१४.२१६

स्पर्शप्रधानो हस्तेन २.२९१

स्फटिकादि यथा द्रव्यम् ३.३.४०

स्फोटरूपाविभागेन १.८३

स्फोटदशाग्नि-रकास्य १.७६

स्मृतयो बहुरूपाश्च १.७७

स्व रूपमिति कैचिसु १.६९

स्व रूपमिति चैनस्मिन् ३.१४.५८१

स्वस्वस्यासु प्रकर्षश्च ३.७.१३

स्वकाल एव साधुत्व ३.९.९४

स्वजाति प्रथम शब्दै ३.१.६

स्वतन्त्रपरतन्त्रत्व ३.७.८

स्वशुभः समपोभूत ३.११.६

स्वभावभेदान्निवृत्त्ये १.७७

स्वभाववर्णा(वर्णा-Range)म्यास २.१५२

स्वभावो व्यवहारो वा ३.१.९५

स्वमात्रा परमात्रा वा १.१४१

स्वरभेदात् यथा शब्दा ३.१३.२२

स्वरवृत्ति विकृते २.१४९

स्वल्पं विद्यते मत्स्य २.४२०

स्वल्पा शरविलिप्तानाम् ३.८.२३

स्वशक्तौ इयञ्चमानायां १.११४

स्वस्तन्दैरभिधाने तु ३.७.१३

स्वात्मसंयोगिन वाचा ३.७.३०

स्वाज्ञात् व्यवस्था या लोके ३.६.८

स्वातन्त्र्येऽपि प्रयोक्तार ३.७.९४

स्वामिनि न्यतिरेक्य ६.१४.३७

स्वार्थवान् प्रकारयासौ २.३.७

स्वार्थे प्रवर्तमानोऽपि २.३.७

स्वाधयेष च सगुह्यै ३.१.१६

स्वाधये समवेतानाम् ३.७.१

स्वै सामान्यविशेषैश्च ३.७.११

ह

हरितस्यादिषु व्यष्टि ३.४.१५६

हस्तहस्ताविधान्येन १.४२

हस्तिन्या वदवाया च ३.१३.१

हिमाग्रे महत्त्वेन ३.१३.५५

हेतुत्वे कर्मसहायाम् ३.७.१३०

हेतुहेतुमयोर्गौ २.१०३

हेतुप्रकारादाक्षिप्तै ३.९.५५

होतृपक्षयो होतृ ३.१४.४४२

होतृयाविषु वस्मान् ३.१४.४९८

हृत्पक्षीर्धन्वात्स्या ३.९.६४

हृत्स्वत्वार्थे च यत्कृत् २.३०८

अ

आ

आचार्यवन्द्य २१२०
 आशुशालम् २१
 आशुशालम् १.१२
 आशुशालम् १.१२
 आशुशालम् १.१२
 आशुशालम् १.१२
 आशुशालम् १.१२
 आशुशालम् १.१२

आविर्भावः ३.१३.१३
 आविष्टलिङ्गता ३.१४.३१८
 आश्रितमेकान्याम् २.७७
 आशोषा ३.९.१०५
 आसन्नम् १.११
 आसत्ति २.१.५१

उ

उत्कृष्टे ३.१४.१९०
 उपकारः ३.७.१३
 उपग्रहम् ३.१२.१
 उपग्राहि ३.१४.११३
 उपधातः ३.१.७४
 उपप्लवः १.८८; ३.२.५७
 उपमानम् ३.१४.१९१
 उपमानस्वरः ३.१४.४१२
 उपलक्षणम् ३.१४.४१४
 उपव्यञ्जना २.१८
 उपव्यञ्ज्यम् ३.१४.५
 उपादानशब्देषु १.४४
 उपायान् २.३८
 उमराब्दे ३.१४.११८

ऊ

ऊहः २.७८; ३.१४.५९१

ए

एकजातिसम्बन्धः २.४०९
 एष्टुटिविषया १.५३
 एका प्रथमा ३.१०.२९

औ

औन्तियात् २.३१४
 औदुम्बरायणः २.३४४
 औपचारिकी ३.३.३९
 औपम्यम् ३.१४.४३४

क

कणविन्यासः १.१३०
 कर्तृत्वभावकः ३.१४.१९७

कर्त्रभिप्रायता ३.१२.९
 कर्म ३.७.४५
 कर्मस्थभावकत्वम् ३.७.६५
 कर्मप्रवचनीयत्वम् २.२०२
 कारकं - सहायाः ३.७.४४
 कारणयोतिषा १.१४७
 काल्पाकम् १.३

कुत्सा ३.१४.१
 कुत्सितधृतिः ३.१४.९
 कृतः १.५१
 कमः २.८०
 कममात्राभिः २.२४
 क्रिया ३.८.१४
 क्रियाप्रणवम् २.३४३

ग

गुणत्वम् ३.५.१
 गुणप्रधानत्वम् ३.१४.३३८
 गुणत्वत्वम् २.८४
 गौणम् २.८४
 ग्राहकत्वम् १.५६
 ग्राह्यत्वम् १.५६

ख

खट्वावापार्श्विभिः २.४८६
 खल्य ३.१४.१९४
 खितिरूपेण ३.१४.३२४

■

खिन्नप्रथितकल्पत्वात् २.२४९

ख

अदृत्स्वार्थविकल्पे च २.२२८
 ज्ये २.३९३
 ज्ञेयत्वम् १.५१

ख

खन्नेन २.७७
 खिरोमानः ३.९.११
 खल्योपव्यञ्जना २.२१

प्रवृत्तिः १.१११
त्रिधापादानम् ३.७.१३६

द

देशकालः २.३१४
द्योतका. २.११२
द्रव्यम् ३.४.३
द्रा २.३६३
द्रव्यरूपमात्रे ३.५४.४३
द्विधाभिः साक्याभिः २.४७३

ध

धर्ममात्रः १.१०५
धर्मित्वेन १.१६
धर्मिणा १.४८
धर्मिण्यति १.८८
धर्मिण्यति १.१०७
धर्मिरस्येव १.८३
धर्मिण्यति १.११
धर्मः, प्रमाण १.१५

न

नष्टमानि प्रयः पञ्चाः ३.१४.११४
मादयः १.४९
मादाः १.१०८
मादः १.८६
मादगीदका २.११३
मादगीदकम् २.८१
निपातः २.३
निपातः साक्याः २.११३
निष्कान्तम् ३.२०
निष्कान्तप्रमाणे ३.१४.२०५
निमित्तिना ३.२४.१०
निमित्ति ३.१४.१०
निमित्तम् ३.८५
निष्कान्तम् २.१३४
निमित्तः ३.१३.८४
निमित्तम् ३.१३.८४
निमित्तम् ३.१३.८४

न्यस्यावृत्तिः ३.७.५९
न्यायनीजानाम् २.४८२

प

पदप्रकृतिगानः ६.५८
पदाम्नायः २.५९
परतन्त्रत्वात् १.६३
परमात्रा १.१४१
परिष्कल्पेषु ३.३.६५
परिणामः १.१२४
परिष्कल्पमानसः २.४५
परिष्कल्पः २.८४
परिष्कल्पः १.१६९
परिष्कल्पः २.४८६
परिष्कल्पम् १.१५२
परिष्कल्पः ३.१०-२
परिष्कल्पः २.२
परिष्कल्पः १.३१४
परिष्कल्पः ३.५३
परिष्कल्पः २.४१४,४६३
परिष्कल्पः ३.१४.२९
परिष्कल्पः १.२४
परिष्कल्पः ३.१.११
परिष्कल्पः २.१४३
परिष्कल्पः २.१५२
परिष्कल्पः २.११७
परिष्कल्पः ३.१४.८९
परिष्कल्पः ३.१४.४१५
परिष्कल्पः ३.१०.१
परिष्कल्पः ३.३११
परिष्कल्पः २.८९
परिष्कल्पः १.१३३
परिष्कल्पः २.८४
परिष्कल्पः ३.१३.२७
परिष्कल्पः ३.१.११
परिष्कल्पः ३.७८
परिष्कल्पः ३.७३

प्राप्तिम् ३.३ १९

प्राप्य (कर्म) ३.१७.५१

फ

फलमत्र तु निश्चते २.८३

घ

बाधसमुच्चयौ २.७७

बुद्धपुनर्बुद्धिः २.१

बुद्धयवस्थाविषयवत् ३.७.३

भ

भावावग्रहः १.१३

भावः ३.८.१२

भावना १.१३०

भेदकः २.२०४

भेदानुसारः १.८८

भेदेवाज्ञाप्रियाय २.८५

भेदोपप्राप्तविवर्तन २.१३६

भेद अविवक्षितः २.८३

म

मध्यमा १.१५९

मात्रा २.२४

मुच्यम् २.८४

मुक्त्या सत्ता ३.३.४८

मूर्तिव्यापारवर्त्मम् १.११

य

यतश्चित्तम् १.०६

युक्तवृत्ताय ३.१४.११२

युक्त्यवधारिता ३.१४.१५

योग्यता ३.३.२९

योग्यत्वम् २.८५

योग्यभावेन १.२५

ल

लक्षणत्वम् २.१६८

लक्षणा ३.२.५०

लिङ्गम् २.३१५

लिङ्गानां विवरणा (सप्त) ३.१३

लैङ्गिणी व्यक्ति १.१.२

व

वाक्यात् २.३१४

वाक्येषु धर्माः २.८७

विकृत, ध्वनि १.९७

विप्रकर्षोऽपि ३.१.४९

विषयोप २.३१५

विप्लवविते २.४८४

विवर्तते १.१

विविधमिति ३.१४.४५९

विस्तृत १.४८

विशेष ३.१४.१४२

विशेषवृत्तिम् ३.१४.४९९

विशेषवृत्तिहेतवः २.३.१६

वैकृतः (ध्वनि) १.७८

वैखर्याः १.१५९

वैजि २.४८४

वृत्तिफल १.१०४

वृत्तिभेदम् १.७९

वृत्तिलाभ ३.९.९

वृत्तमम् १.१४३

०१तिहारः ३.१२.४

व्यवस्थितविभाषा ३.१४.४६

व्यवस्थानिश्चयता १.९८

व्युदास भावे विषयान्तरे २.७९

०वाक्यान्तरे ३.१४.५६२

व्यापारलक्षणा ३.१.११

व्यापी ३.८८

श

शब्दसुधा २.१

शब्दमात्रा १.१.२३

शब्दसहस्र १.१४४

शब्दसुखमात्र १.१.३१

शेष २.८२

श्रुतिधर्मवत्त्वम् २.७४

श्रुतिसंहारे २.१.०८

श्रुत्या कर्मप्राप्ति २.८०

■

पडविद्यानाम् १.१३८
 पडवत्याः ३.१.३६
 पडव्ययाम् १.१३८
 वदद्वाराम् १.१३८
 स
 सत्रोऽविवक्षा १.१५२
 समुष्णयः २.७७
 समुदायः अभिषेचः २.१२६
 संसर्गः २.३१५
 संस्तयानम् ३.१३.१७
 संहिता २.५८
 संक्षान्तिवन्धनः ३.११.१
 संप्रहमसिक्कन्तुके १.४८४
 संप्रदे २.४८१
 संवर्दानम् ३.७.१६
 संश्लिनीम् व्यक्तियम् १.७०
 संश्रयप्रमाणतया १.३४
 राबन्धः २.७८
 संश्रयागङ्गानमेदः १.८३
 संश्रियसंश्रयसंश्रयो ३.१.२४
 संशोधनम् २.५
 संशोधनम् ३.७.१६३
 साक्षाद्व्याप्यम् २.३

साक्षाद्व्योपकाती २.८२
 साक्षरग्रहणम् ३.१४.६२१
 साधनम् ३.७.१
 सामर्थ्यम् २.७९
 सामान्यम् १.६४
 सामान्यातिदेशः २.७८
 सामान्ये ३.१४.१४३
 सामिधेय्यन्तरम् २.२.१८
 साहचर्यम् २.३१५
 सौष्टवम् १.८४
 स्थितस्थानाः १.२४
 स्थितिः ३.१३.१७
 स्फोटः १.१०५
 स्फोट इति १.९६
 स्फोटबलः १.१०६
 स्फोटनादयोः १.५०, १०६
 स्फोटरुपाविभागेन १.८३
 स्फोटस्य १.७६
 स्फोटात् १.१०५
 स्फोटाहम् १.७९
 स्वभावा १.१४१
 ह
 हर्षसिः २.४८४
 हास्यगत्याम् ३.१.२९
 हेतुवादेः २.४१

वाक्यपदीयनां प्रकाशित संपादने

भूतशक्तिग्रंथे અને વૃત્તિસહ કારિકાગ્રંથે

- 1 Vākyapadīya . A treatise on the philosophy of Sanskrit grammar by Bhartṛhari with a commentary on the 1st and 2nd kāndas and Helarāja's commentary on the 3rd kānda. Edited by Rāmakṛṣṇā Śastry alias Tātyāśāstri Patavaidhana, Gangādharaśāstri Mānavallī, Rāmacandraśāstri Kṛtibhāskara and Damodaraśāstri Benares. 1184-1937.
- 2 ભીમવૃંદેશ્વરિચરિત્ત વાક્યપદીયકાન્ડ. । સોમ્ય' શ્રીદ્રવ્યેશ્વરાપ્રણીતપ્રત્યેકાર્થ-પ્રકાશિકાસમાલયયા વ્યાખ્યયોપેત. । યુન્દાવ્રત 1926/7
- 3 भगवद्भट्टहरिचरित वलक्यपदीयम् । तत्र हर्षपद्मवृत्तिसनाथ वृषभदेवटीकासं-क्षेपसंयुत प्रथम' काण्डम् परिष्कर्ता चारुदेव शास्त्री, Lahore 1934
वाक्यपदीय भट्टहर्षपद्मवृत्तिसनाथ पुण्यराजटीकासयुक्त द्वितीय काण्ड (द्वितीय भागे प्रथमकाण्ड) Lahore 1939-40
- 4 The Vākyapadīya (3rd kānda) with the commentary Prakīrnaprakāśa of Helārāja, son of Bhūtīrāja. Part I, Edited by K. Sāmbasivaśāstri, Trivandrum 1935 (From Sādhana-samuddeśe śeśādhikarah till the end of lingasamuddesah) Part II, Edited by L. A. Ravi Varmā, Trivandram, 1942 (Vṛttisamuddesah complete)
- 5 The Vākyapadīya-Brahmakāṇḍam of Bhartṛhari, with the Prakasa Commentary of Pt. Nārāyaṇ Datt Tripathī, Edited by Pt. Avadh Bihārī Mīshra Benares 1937.
- 6 The Vākyapadīya A treatise on the philosophy of Sanskrit grammar by Bhartṛhari (Brahmakāṇḍa) Edited with the Bhavapradīpa commentary and notes by Sūryauārayana Shukla. Benares. 1937

The Vākyapadīya, A treatise on the Philosophy of Sanskrit grammar by Bhartṛhari (Brahmakāṇḍa). With the Bhāva-pradīpa Sanskrit commentary and notes by Sūryanārāyaṇa Shukla. Edited with Hindi commentary etc. by Rāmagovinda Shukla. Varanasi 1961

- 7 Vākyapadīyam Part I (Brahmakāṇḍam) with the commentary Svopajñavṛtti by Harivṛṣabha and Ambākartṛi by Pt. Raghunātha Śarmā (second edition) Vārāṇasī 1976
- Vākyapadīyam Part II (Vākyakāṇḍam) with the Commentary Ambākartṛi by Raghunāth Śarmā Vārāṇasī 1964
(It contains a complete commentary of Puṇyarāja and incomplete extracts from Svopajña commentary of Bhartṛhari).
- Vākyapadīyam Pt. III (Padakāṇḍa) (Jāti, Dravya and Sambandhasamuddeśas) with the commentary Prakāśa by Helārāja, and Ambākartṛi by Pandit Raghunātha Śarmā, Vārāṇasī 1974.
- Vākyapadīyam [Part III, Vol. II] [Bhūyodravya-Guṇa-Dik-Sādhana-Kriyā-Kāla-Puruṣa-Saṃkhyā-Upagraha and Liṅga sāmuddeśas] With the commentary Prakāśa by Helārāja and Ambakartrī by Raghunāth Śarmā. Vārāṇasī, 1979.
- Vākyapadīyam (Part III) (Padakāṇḍa) (Vṛttisammuddeśa). With the commentary Prakāśa by Helārāja, and Ambākartṛi by Pt. Raghunāth Śarmā. Vārāṇasī, 1977.
- 8 Vākyapadīya of Bhartṛhari with the commentary of Helārāja Kāṇḍa III, Part 1. Edited by K. A. Subramania Iyer Poona 1963,
Vākyapadīya of Bhartṛhari with the Vṛtti and the Paddhati of Vṛṣabhadeva Critically edited by K. A. Subramania Iyer, Poona 1966
Vākyapadīya of Bhartṛhari with the Prakīṣṇaprakāśa of Helārāja, Kāṇḍa III, Part II, critically edited by K. A. Subramania Iyer, Poona 1973
Vākyapadīya of Bhartṛhari with the Svopajñavṛtti of Bhartṛhari and the commentary of Puṇyarāja, kāṇḍa II, critically edited by K. A. Subramania Iyer, Vārāṇasī 1981

- 9 Bhartṛhari. *Vākyapadīya Brahmakāṇḍa Avec la Vṛtti de Harivṛsabha*. Texte reproduit de l'édition de Lahore. Traduction, introduction et notes par Madeleine Biardcau. Paris 1964
- 10 *Vākyapadīya of Bhartṛhari*. Edited by K. V. Abhyankar (and) V. P. Limaye, Poona 1965.
- 11 *Shrimadbhartṛharī viracitaṃ svopajñastikāsamānvitaṃ vākyapadīyam (brahmakāṇḍam)* Ed. Pandit Vāmana Bālakrishna Bhāgavata. Poona 1965 (Text and Marathi translation)
- 12 *Vākyapadīyam (Brahmakāṇḍa) of Shri Bhartrhari, the great linguist and grammarian, with trilingual commentary by Dr. Satyakām Varma*, New Delhi 1970
- 13 *The Vākyapadīya. Critical Text of cantos I and II (with English Translation, Summary of Ideas and notes) by K. Raghavan Pillai* Delhi-Patna-Varanasi 1971.
- 14 *Bhartṛharis Vākyapadīya Die Mūlakārikās von Wilhelm Rau* Wiesbaden 1977.

સુધારા-વધારા

નોંધ : પહેલો અંક પાનાનો ક્રમ અને બીજો અંક કારિકાનો ક્રમ દર્શાવે છે.

૨૩.૫૩ સર્વેશ્વરદિવિષયા પાઠને બદલે સર્વેશ્વરદિવિષયો પાઠ વધારે મોડ્ય છે. એશ્વરિ: વિષય: વસ્તુ. (મૂર્તિ:) સા એશ્વરિદિવિષયા એમ બહુવીરિ સમજવામાં આવતાં શુદ્ધિ: શબ્દ મૂર્તિ: નો વિષય બનશે. પરંતુ આ બરાબર નથી, કારણ કે, શુદ્ધિને વિષય બનાવ મૂર્તિ છે, શુદ્ધિને વિષયપિણી માનવી જોઈએ, વિષય નહિ. તેથી એશ્વરિદિવિષય: એવો પાઠ લઈને શુદ્ધિવિષય: ને તત્પર સમાસ સમજીને એશ્વરિદિવિષય: મૂર્તિ: એમ યોજના કરવી જોઈએ. આ કારિકા ઉપરની સૂચનારાયણ શુક્લની ટીકાના દિપ્ત્યુમાં સૂચવેલા આ સુદ્ધાની નિર્ણયક રૂપરૂપ કરવા માટે લોકારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂનાના અધ્યક્ષ ડૉ. જી. બી. પદ્મસુએનો કૃત આભારી છું.

૩૮.૯૦ કારિકા ૯૦નું દિપ્ત્યુ કારિકા ૯૧નું સમજવું.

૪૩.૧૦૬ કારિકા ૧૦૬ના દિપ્ત્યુમાં અવતારેણ સ્વોચ્ચ નાં વચનોને કારિકા ૧૦૭ના દિપ્ત્યુમાં મૂકો.

૧૧૪.૩૬૨ કારિકા ૩૬૨ના દિપ્ત્યુને કારિકા ૩૬૩ના દિપ્ત્યુ તરીકે મૂકો.

૨૬૫.૧ "વાકચાર્યમાંથી છૂટા પાડેલા" ને બદલે વચ્ચે "વાકચાર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, નિરંજન દાન રૂપી વાકચાર્યમાંથી છૂટા પાડેલા".

૫૧૮.૧૫૬ અનુવાદમાં "કન્ પ્રત્યયના વિશેષણોનાં"ને બદલે "કન્ પ્રત્યયના ક્ષુપ્તવાળા શબ્દનાં વિશેષણોનાં" એમ વાંચવું જોઈએ.

૫૪૫.૨૧૭ 'અહીં' પ્રદેશનો અર્થ નિર્ણય છે' એવા શબ્દો અનુવાદમાંથી કાઢી નાંખવા જોઈએ.

શુદ્ધિપત્રક

- નોંધ : (૧) પહેલો અંક પાનાનો ક્રમ અને બીજો અંક કારિકાનો ક્રમ દર્શાવે છે.
 (૨) જ ને બદલે જ, વૃદ્ધો ટાઈપ, અને સમ્બન્ધ એ અશુદ્ધિઓ નોંધવામાં આવી નથી.
 (૩) સંક્ષેપો : (ટિ) = ટિપ્પણ
 (કા) = કારિકા
 (અનુ) = અનુવાદ

કોડ ૧

ક્રમ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬.૮	ક્રિયા (ટિ)	ક્રિયા
૮.૧૧	બ્રાહ્મણસ્તસ્ય (કા)	બ્રાહ્મણસ્તસ્ય
૯.૨૧	અથર્વવેદ, યજુર્વેદ (અનુ)	અથર્વવેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ
૧૨.૧૭	૪૨ ૪૨ (ટિ)	૪.૨.૪૨
૧૫.૨૭	શબ્દા (અનુ)	શબ્દો
૧૮.૩૪	ગતાવવામાં (અનુ)	અનાવવામાં
૨૭.૬૧	અગ્નિહુતૈતિ (કા)	અગ્નિહુતૈતિ
૩૧.૭૩	વદનચ્ચગ્ન (કા)	વદનચ્ચગ્ન
૩૨.૭૪	પ્રવિધેકો (કા)	પ્રવિધાનો
૩૩.૭૬	અનુસરિતા (અનુ)	અનુસરતા
૪૩.૧૦૬	સંવત્સર (ટિ)	સંવત્સર
૪૬.૧૧૫	સૂક્ષ્મે વાગાત્મનિ (કા)	સૂક્ષ્મ વાગાત્મનિ
૪૮.૧૨૨	વાગેવાર્થ (ટિ)	વાગેવાર્થ
૪૯.૧૨૫	ભાન્ (કા)	ભાન્
૪૯.૧૨૭	મુવચ્ચછલિ (કા)	મુવચ્ચછલિ
૫૩.૧૩૮	લક્ષ્યકત્વ (ટિ)	લક્ષ્યકત્વ
૫૬.૧૪૯	કર્મ (કા)	ધર્મ
૫૬.૧૪૯	કર્મણ (અનુ)	ધર્મણ
૫૬.૧૫૧	વેદચ્ચનોના (અનુ)	વેદચ્ચનોના
૬૦.૧૬૧	નિત્યા (કા)	નિત્યં
૬૧.૧૬૪	બોધિન્યા (કા)	બોધિન્યા
૬૧.૧૬૪	એ એમાં (અનુ)	એ એમાં યોગ્યતો કરતાં
૬૧.૧૬૯	પુરુષે (કા)	પુરુષે
૬૪.૧૮૧	વતા (અનુ)	વતતા

કાંક ૨

ક	મુખ	અમુખ
૧૫૨	સાકાદ્દા (કા)	સાપેશ
૧૬૨	તો (ખીને ૧૬૩, તોજી લીડી)	તો અખંડ પદ્ધતી
૧૬૨	તપેલી યાત્રી ઉપર કાંક (કિ)	તપેલી ઉપર યાત્રી કાંક
૧૬૭	સર્વાર્થવત્તવ: (કા)	સર્વાર્થવત્તવ:
૧૬૭	તેમના (કિ)	તેમના
૧૬૮	નિદરાંત: (કા)	નિદરાંત:
૭૦.૧૧	સરુપ' (કા)	સરુપત્તવ'
૭૦.૧૧	અવસ્થિતા: (કા)	અવસ્થિતા:
૭૦.૧૩	દુર્લભા (કિ)	દુર્લભા
૭૧.૧૪	નાસ્તિ યથા (કા)	નાસ્તિ અધિન
૭૧.૧૫	નિજ્ઞતા: (કિ)	(નિજ્ઞતા)
૭૨.૧૬	અભ્યક્ત (અનુ)	અભ્યક્ત
૭૨.૧૬	ઉપાગ્ન: (કિ)	ઉપાગ્ન:
૭૨.૧૬	કમસંહારવાળો (કિ)	કમસંહારવાળો
૭૩.૨૨	એના (અનુ)	એવા
૭૪.૨૬	કાલ અવલોકાર (કિ)	કમઅવલોકાર
૭૭.૩૫	પદમન્યસ્ય યુગલે (કા)	પદમન્યસ્ય યુગલે
૭૬.૪૩	પરે: (કા)	ડપરે:
૮૧.૫૫	ન્યુવાપલવાત્ (કા)	ન્યુવાપલવાત્
૮૪.૬૪	યત: (કા)	યુગ:
૮૬.૭૩	એકવામાં ત્યારે	એકવામાં આવે ત્યારે
૮૬.૮૫	રસમરોદ્ધિમ્ના (કિ)	રસમરોદ્ધિમ્ના
૮૮.૮૮	વિધીયતે (કા)	ડવિધીયતે
૮૮.૮૪	ચિત્તમાં (કિ)	ચિત્તમાં
૧૧૧.૧૪૧	પ્રત્યક્ષ (કા)	પ્રત્યક્ષ
૧૨૧.૧૮૧	સંચાતે: (કા)	સંચાતે
૧૨૮.૨૦૮	અર્થાનંદ (અનુ)	અર્થવાત્
૧૩૬.૨૩૮	ચાલનામપલાલના: (કા)	ચાલનામુપલાલના:
૧૩૭.૨૪૫	ડગવા (કા)	યથા
૧૩૭.૨૪૫	અથવા (અનુ)	એમ
૧૪૦.૨૫૮	ન્યતર'	ન્યતર'
૧૪૧.૨૫૮	અગૌ વિવર્ણન' (કિ)	અધિગૌ વિવર્ણન
૧૪૧.૨૫૮	પાઠો (કા)	પાઠે
૧૪૧.૨૬૩	મુખ્યવસ્તુવત્તવના (કા)	મુખ્યવસ્તુવત્તવના

क्रम	शुद्ध	अशुद्ध
१४३.२७२	न्यूततां (क्ष)	न्यूनतां
	क्रियास्तरेण... (क्ष)	क्रियान्तरे न चैतेषां विभवन्ति न कस्यः
१४५.२७८	मुख्यं तमर्थं (क्ष)	तं मुख्यमर्थं
१४५.२७८	यत्रो (क्ष)	.यन्तो
१४६.२८३	हरिखन्नासु (क्ष)	हरिखन्नादि
१४६.२८६	असिद्ध (क्ष)	असिद्धयु
१४७.२८२	सर्वेष्व (क्ष)	सर्वेष्व
१४८.३०३	अर्थानां (क्ष)	कर्णानां
१४८.३०३	अनुपयोगी (अर्थानां) (अनु)	'अर्थानां'
१५०.३०७	प्रमाणमेव हस्ताश (क्ष)	प्रमाणमर्थहस्ताश
१५०.३०७	हस्त (अनु)	अर्थहस्त
१५५.३२०	कर्तृरेव	कर्तृरेव
१५७.३३०	यस्मिन्नुच्चरिते (क्ष)	यस्मिन्नुच्चरिते
१५८.३४१	पक्षोरिति (क्ष)	'पक्षोरिति
१७७.४३१	अध्याय (टि)	अध्याय
१६१.३५०	न्याय (टि)	न्याय
१७८.४३८	समवायम्ब (क्ष)	समवायस्तु
१८२.४५०	आकक्षित (अनु)	आकक्षा
१८०.४८३	तस्मिन्नुच्चरिते (क्ष)	तस्मिन्नुच्चरिते
१८१.४८५	सम्प्रमाणं (क्ष)	सम्प्रमाणो

क्र.सं. ३

२१६.८०	विभक्त (अनु)	विभक्ति
२२०.१०५	हेतुवज्ज्ञानं (क्ष)	हेतुवज्ज्ञानं
२२३.१०६	तत्त्वान्वयेन (क्ष)	तत्त्वान्वयेन
२२३.१०६	ज्ञानेन (क्ष)	ज्ञानेनो
	अकारत्व (टि)	आकारत्व
२३३.२	प्रतिपत्ति (क्ष)	प्रतिपत्तु
२३३.२	वक्तव्यानां (अनु)	वक्तव्यानां
२३६.८	अविनाशाय (अनु)	अविनाश
२३७.१४	गुणः (क्ष)	गुणाः
२४२.२५	अज्ञानगम्यते (क्ष)	अज्ञानं न गम्यते
२४८.४०	तत्त्वान्वयेन (क्ष)	तत्त्वान्वयेन
२८०.१४	वाक्यश्रितने धामि (अनु)	दिक् श्रितने धामि

B.L.-17

BHAVAN'S LIBRARY
BOMBAY-400 007.

NB—This book is issued only for one week till _____
This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below:

Date	Date	Date
15 APR 1986		
21 SEP 1990		
18 SEP 1991		
22 JUN 1997		
17 JUN 2009		

BL 13

Rm
25/4

BHAVAN'S LIBRARY

Call No. Salva/BHA/SHU/56481Title Vakya padhya withR₁ Crj to B. referS3/50 Author Bhadrabhasi

H. J. M. Shukla

This book is issued only for one week till 11/4/86To be issued after 4/3/86

Date of Issue	Borrower's No.	Date of Issue	Borrower's
15 APR 1986			

BHAVAN'S LIBRARY

Kulapati K. M. Munchi Marg
BOMBAY-400 007

BL-16

Salva
BHA/SHU
56481